

પ્રત્ય આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ

જ્ઞાનાંજલિ

પૂજ્ય મુનિ શ્રી પુણ્ય વિજયજી અભિવાદન ગ્રંથ

પ્રકાશક

શ્રી ભાગર ગચ્છ જૈન ઉપાશ્રય

વડોદરા

પ્રાપ્તિસ્થાન

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગોવાલિયા ટેક રોડ, મુળધર્મ-૨૬

પ્રકાશક
જયતીલાલ સુનીલાલ શાહ
મત્રી, શ્રી સાગર ગ્રંથ જૈન ઉપાશ્રય
પટ્ટોળિયા પોળ
વડોદરા (ગુજરાત)

વીર નિ મ રજ્જુપ : વિક્રમ સવન ૨૦૨૫, માહ ૪ સ ૧૯૬૮, કેળુઆરી

મ પાઠકો
સ્વસ્ત્ય પૂજ્ય પંચાસ શ્રી રમણીકવિજયજી મહારાજ
ભોગીલાલ જ. સાહેબરા
ઉમાકાત પ્રેમાનંદ શાહ
- કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કેરા
રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

કિમત : પંદર રૂપિયા

મુદ્રક
હાકોરલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
શારદા મુદ્રણાલય
પાનકોર નાકા, બુઝ્મા મરિજદ સામે
અમદાવાદ

મુદ્રક : દિ દી લેખા
- જય તિલાલ થેલાભાઈ દલાલ
વસત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
થેલાભાઈની વારી
અમદાવાદ

गुरुभक्तियो विरल अवसर
(प्रकाशकीय निवेदन)

પરમ પૂજ્ય આગમપ્રભાષર મુનિભારાજ શ્રી પુણ્યપિજયજી મહારાજનું વિ સ ૨૦૨૪નું ચોમાસુ, વડોરા શ્રીમંત્રી મિનિતિથી, વડોદરામાં થયું બેંગાનુભોગ એમના દીક્ષિત થવનનું એ સાકંઠુ ચોમાસુ હતું તેથી મહારાજશ્રીના દીક્ષાપર્યાયની પદ્ધિપૂર્તિનો સમયારભ બેંગાનુ બાપુમાન અને ગૌરવ અનાયાસે વડોદરાના શ્રીસંવતે મળ્યું, એને અને અમારા શ્રીસંવત મહાભાગ્ય માનીએ છીએ પૂજ્ય આગમપ્રભાષરજી મહારાજના આ ચતુર્માસના અને દીક્ષાપર્યાય પદ્ધિપૂર્તિના ધર્માત્સવના કાયમી સભાગણાપે “દાનાજનિ” અથવા પ્રગલ્ભ ધર્મ રહ્યો છે એનો અનોખું ખૂબ આનંદ છે આ અથ પૂજ્ય મહારાજનીની આજીવન, અખંડ અને નિખલરી નાનોપામનાનું અને શ્રીમંત્રી અને દેશ-વિદેશના વિકાસોની તેઓશ્રી પ્રયેની બહુમાનભરી ભક્તિનું મુલ્ય દર્શન કરવાના ઉપયોગી ધર્મ શાસ્ત્રે, એમાં શંકા નથી જાતીનું બાપુમાન આના એ ઉપયોગી અથવા પ્રગલ્ભની અને શ્રીશખીએ છીએ એનો અમને ખૂબ મનોપ છે

આ ધર્મોત્થાનના એક જીવન દાયગી સભાગણાનો પણ અંગી દૂ મા નિર્દેશ કરવો અત્યંત પ્રાપ્ત છે મુખ્યિય શ્રી મદાતીર જેન વિદ્યાનને, પૂજ્ય પુણ્યવિશ્વયજ્ઞ મદાગાજની રાજ્યની નીચે, મુજાનધા આગમમુદોની મુશ ધોધિત-મુસ પાલિ આગતિ પ્રગ્ન દ નાની મોગી યોજના દાય ધરી છે આ યોજના પ્રમાણે પતરાણામુજ જે ભાગમા પ્રમશિન થવાનુ કે અને એનો પરિણામ ભાગ તૈસાર થઈ ગયો છે એ અથનુ પ્રમાણન પણ દીક્ષાપયાય વધિપૂર્તિના ધર્મોત્સવ પ્રસંગે થો અો આ અથ નિમિત્તે આગમ પ્રમાણન યોજનામા પોતાના નમ કાળાકે, રડાકેરાના શ્રીમધ તગરૂથી, શ્રી મદાતીર જે વિદ્યા લયો તેરીમ દાનર રૂપિયા અર્પણ કરવામા આવશે જાની મુદેરની ભામિનો આવો અ નો અત્યંત અમો મળ્યો એ અમાગ માટે-વડો રાના શ્રીસધને માટે-એક અવિષ્કરનીર ધન્ય અત્યંત છે

પૂજ્ય મુનિશ્રી શ્રી પુણ્યનિજ્યજી મદારાજના દીનાપર્વાયની પટ્ટિપૂર્તિનો આ પ્રમુખ વરોદાનો શ્રીમધ એન્ડ આઈ.સી. નાગોપામ્મ ગુરુશ્રી પદ્માય જાનુઆરી ૨૦૦૩ થી શરૂ થયેલ છે, જે રીતે, યત્નિયતા અને ભક્તિથી જાળવી રાખે છે તે મેં જોયું છે એમ નાગે છે એમ તો પૂજ્ય મદારાજશ્રી વરોદામાં જોયું છે બહાર એમનો રહેવાના શ્રીમધ સાથે ધર્મ મળે છે આજે જોયું છે વરોદાનો શ્રીમધ પછી તેઓ પ્રત્યેક પૂજ્ય આદર અને ભક્તિ મળે છે અને તે સ ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ના મેં જોયું છે વરોદામાં થઈ જાય પૂર્ણ સિસ વર્ષે મદારાજશ્રીએ જય (વિ સ ૨૦૦૪) જોયું છે વરોદામાં

કર્ચું હતું, એટલે અમારા શ્રીસંઘમાં ખૂબ ઉત્સાહ પ્રવર્તતો હતો, અને આખાલ-ગોપાલ સૌકોઈની એની હાર્દિક ભાવના હતી કે આવા ઉત્તમ અવસરનો યથાશક્તિ લાભ લઈ લેવો, અને મહારાજશ્રીના આ ચતુર્માસની પવિત્ર સ્મૃતિરૂપે, મહારાજશ્રીને પસંદ હોય એવું કંઈક પણ ધર્મ-જ્ઞાન-પ્રભાવનાનું કાર્ય કરવું.

આ પ્રસંગ આ રીતે જ્ઞાનલક્ષિતરૂપે ઊજવાય છે, તેનું ખીલું કારણ વડોદરાના શ્રીસંઘને એના પૂજ્ય ગુરુવર્યો તરફથી મળેલા જ્ઞાનલક્ષિતના મુસંરકાર છે. યુગદ્વૈપરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય-વલ્લભમૂર્તીશ્વરજી મહારાજ, સાધુતા અને સમતાની મૂર્તિ પરમ પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાનિવિજયજી મહારાજ તથા પ્રશાન્તમૂર્તિ પરમ પૂજ્ય શ્રી હસવિજયજી મહારાજ—એ ત્રણે મહાપુરુષો વડોદરાની વિભૂતિઓ છે. ઉપરાંત, પરમ પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાનિવિજયજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય મુનિ-રાજ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજનું વતન વડોદરાની નજીકનું જાણી ગામ છે અને પરમપૂજ્ય ચતુર-વિજયજી મહારાજના શિષ્યરત્ન આગમપ્રસાદકર પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજનું વતન કપડવંજ હોવા છતાં, પોતાના વડીલોના વડોદરા સાથેના ઘનિષ્ઠ સંબંધને કારણે, પાટણ અને અમદાવાદની જેમ, વડોદરા પણ એમની કર્મભૂમિ રહ્યું છે. આ પાંચે સાધુપુરુષોએ શ્રીસંઘમાં એક યા ખીલન રૂપે જ્ઞાનગગાને પ્રવાહિત કરવાનું લગીરથ કાર્ય કર્યું છે અને પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજ આજે, ૭૩-૭૪ વર્ષની વૃદ્ધ ઉંમરે પણ, જિંદગી અને આરામને ભૂલીને, એ જ ઉત્સાહ અને ખંતથી, એ લગીરથ કાર્યને આગળ વધારી રહ્યા છે. વળી, જે વર્ષમાં પૂજ્ય આગમપ્રસાદકર મહારાજનો જન્મ અને પરમ પૂજ્ય આચાર્યપ્રવર શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદમૂર્તીશ્વરજી) મહારાજનો સ્વર્ગવાસ થયો તે જ વર્ષમાં, વિ. સ. ૧૯૫૨માં, પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાનિવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી, વડોદરાના શ્રીસંઘે શ્રી આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના કરી હતી; અને તે બાદ પચીસેક વર્ષ પછી તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી જાણીમાં શ્રી જાણી જૈન જ્ઞાનલકારની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. વળી, ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાના દેશ-વિદેશમાં વિખ્યાત બનેલ જૈન સાહિત્યના અમૂલ્ય ગ્રંથોના સંપાદન-સંશોધનનું મહાન અને આદર્શ કાર્ય મુખ્યત્વે પૂજ્ય ચતુર-વિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજની ગુરુ-શિષ્યની જોડીના અવિરત પરિશ્રમ અને મર્મસ્પર્શી વિદ્વાતાને જ આભારી છે. આ રીતે આ પાંચ જ્ઞાની અને જ્ઞાનપ્રભાવનાનિરત ગુરુવર્યોના (તેમ જ એમના સમુદાયના અન્ય મુનિવરોના પણ) સત્સમાગમને કારણે વડોદરા શ્રીસંઘને જ્ઞાનની ભક્તિ અને જ્ઞાનની પ્રભાવના કરવાના જે સરકારો મળ્યા, તે પણ દીક્ષાપર્યાયપદ્ધિપૂર્તિના પ્રસંગની આવી જ્ઞાનલક્ષિતરૂપે ઊજવણી કરવામાં સારું એવું નિમિત્ત બન્યા છે.

અહીં એ વાતની નોંધ કરતા આનંદ થાય છે કે કોઈ પણ જાતની પદવી સ્વીકારવાનો સદતર ઇનકાર કરતા પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજને, વિ. સં. ૨૦૧૦માં, પૂ. પં. શ્રી ચંદનવિજયજી તથા સ્વ. પૂ. પ. શ્રી રમણીકવિજયજીની પંચાસ પદવીના સમારંભમાં, વડોદરાના શ્રીસંઘે ‘આગમપ્રસાદકર’નું ધિરુદ્ધ અર્પણ કર્યું ત્યારે તેઓએ એનો મૌનભાવે સ્વીકાર કર્યો, તે તેઓશ્રીની વડોદરા શ્રીસંઘ પ્રત્યેની ધર્મસ્નેહભરી મમતાનું જ મુપરિણામ છે. આવા જ્ઞાનમૂર્તિ અને મમતાળુ ધર્મગુરુની અદ્વપસ્વરૂપ ભક્તિ કરવાનો અમને અવસર મળ્યો તેથી અમે એક પ્રકારની કૃતકૃત્યતા અનુભવીએ છીએ અને પૂજ્ય મહારાજશ્રીને ભાવપૂર્વક વંદન કરીએ છીએ.

‘જ્ઞાનાંજલિ’ ગ્રંથનું પ્રકાશન પૂજ્યપાદ મહારાજશ્રી પ્રત્યે અનન્ય અને અંતરની ભક્તિ ધરાવતા સંપાદક-મંડળના સભ્યોને જ આભારી છે. બહુ જ દૂંડા સમયમાં પૂજ્ય મહારાજશ્રીનાં લખાણોનો

સત્રદ કરવો, એનાથી પ્રાણલભ નખાણોની પમ ગી ગી, એનાથી કેનાં નખાણોની ખો
કરાવરી મદારાજનીનાં નામ પો કામથી પચિત મદાનુભાવો આ વિનો પામરી મદાજની
અનેના નખાણો મનાવના આ એ જરાડુ કડપથી સુડ મુણ કગાળી રથો સમયમર તેસર
કરી આપવો—એ કેમ પૈસાથી ની પણ વિચાર ભવિથી જ થઈ શકે એનું મારું આ માટે
અમે સપાટ મડગા સભ્યો આપ્યા આભારી છીએ

આ અથા સપાટ મડગા ત ફની અમારી કુનતાની લાગણી પ્રગટ હતી અને એનાતની
પોધ લેના વિત ભારે આરાત આ વિલાની લાગણીથી લાગી જાય છે અથા મડગાના મોતરી,
મપાટક મિત્રો પ્રેરણામ્યાન અને દીક્ષાપર્થોપપદિપૂર્તિના અમારોદના પ્રેર અને પ્રાણ પૂર્વ પન્યામથ
મદાગજ શ્રી મગી વિન્યથ મદાગજ આગે ત્યાત નરી ગઈ મેડુ તે મા વિરો, પગામે સરા
પાય તો જાણી મુખે, પૂર્વ આગમપ્રમા રજ મદાજના સાનિધ્યમા, પ્રતિક્રમણ મતા કરનાં
તેઓ મર્યાસ પામ્યા આ અથા પ્રમગન અને આ મર્ગસર અને હાજર હોત તે તેઓ
કેરા હાથાત અને આપણે પણ કેવો હર્ષ થાત પણ આપણ એનું મદમાગ નથી દોષ
આમ જા આપણે એનું આશાસાજર લઈ ગઈએ કે, અર મુકુતેથી આ મર્ગ આરામનારી
પોતાના હાતો તુતાર્થ જનારી જાગ એ મુનિન 'નાનાજરિ' રથપે આપી માન જ છે
'જાનાજરિ' અથ એ એમની પ્રેરણા અને પૂજ્ય આગમપ્રમા રજ મદાગજ પ્રોતી િડી ભવિતુ
જ કા છે એ સ્વર્ગવાગી મુનિરને અમારી લાનમરી આને વ હા હા !

સરસ્વતીની સાથે લક્ષ્મીનો સુમેગ થાય તો જ જ્ઞાનભવિતી લાનના મર્ગરૂપ ધારણ કરી શકે
આ અથા પ્રમગનના ખયને પરાયી વળવા માટે નીચે મુજબ ૩૧ (૬,૧૩૦)ની સદાય અગી છે—
૩૧ (૪૧૦૧) ની માગર ગરુ જૈન ઉપાશ્રય, પદોનિસ પોળ, રડોલ તરફથી, રમે ઉપાનયના
મગી ની જયતીનાન સુતીનાન શાદ

૩૧ (૫૦૧૨) પૂજ્ય આગમપ્રમારજ મદાગજને મુ મર્ગ એનામા માટે વિભિતિ મવા રડો ગ
પધારેના સરુદારો તરફથી પૂ પ શ્રી રમણી વિન્યથ મદાગજની પ્રેરણાથી નીચેની વિગતે—

૫૦૧) ની કુન્ય ભાર્ષ સામજભાર્ષ	૫૦૧) ની જયતીનાન રતનચં ગાં
૫૦૧) ની પોપનાન બીખાભાર્ષ કવેરી	૫૦૧) શ્રી મારાભાર્ષ લખીચ કવેરી
૫૦૧) ની રતનચં શ્રીખરચદથ	૫૦૧) ની ખાનિનાન લાનચં
૫૦૧) ની ચક્રનાનથ ખુજાનથ	૫૦૧) શ્રી મિનાન ભોગીનાન કવેરી
૫૦૧) શ્રી જયતીનાન મળિનાન ગાદ	૫૦૧) ની જોગિભાર્ષ લખીચ કવેરી
૫૦૧) શ્રી ખામજભાર્ષ હેમરાજ હેડા	૫૦૧) ની લખીચં કુરમજ

આ રીતે મુડુ ની અને નાનની ભવિતિ પોતાનો સક્રિય કારો આપનાર આ મર્ગ મદાગજોનો
અમે અત મગપૂર્વ આભાર માનીએ છીએ

દીક્ષાપર્થોપપદિપૂર્તિ ની આ પ્રમગની ઉજવણી કરાની યોજાતો મગ મનાવરામા તેમજ પૂજ્ય
આગમપ્રમારજુ એમાડુ વગે ગમા થાય એ માટે અમાગ નીમધો પ્રેરણીના મર્યામાં પૂજ્ય
મુનિગજ શ્રી મો વચિન્યથ મદાગજે જે પ્રેરણા આપી છે આને જોઈ ન મનન ઉમારી છે,
તેને લીધે જ આ મધુ રાકય બધુ છે આ માટે આ તેઓનો જેટલો આભાર માનીએ તેવો
ઓગો છે

વૈદ્ય પૂજ્ય પંચાસ મહારાજ શ્રી નેમવિજય મહારાજ તથા પૂજ્ય પંચાસ શ્રી ચંદન-વિજય મહારાજ તરફથી પણ અમને આ કાર્યમાં પ્રોત્સાહન મળતું રહ્યું છે, અને પૂજ્ય પુણ્ય-વિજય મહારાજ એમાસા માટે વડોદરા પધાર્યા તેમા તેઓ પણ નિમિત્ત છે, એટલે આ પ્રસંગે અમે તેઓનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

આ અથ આટલા દૃઢ સમયમાં તૈયાર થઈ શક્યો, એમા અમદાવાદના પ્રેમોનો સાથ કંઈ ઓછા ધન્યવાદને પાત્ર નથી શારદા મુદ્રણાલયે તો આ દિવસોમાં પોતાની સમગ્ર સાધન-સામગ્રી અને શક્તિ જાળી આ અથ પાછળ જ લગાવી હતી આ માટે અમે એ પ્રેક્ષના સચાલકો-મોલિકો અને ગૂર્જર અથરત્ન કાર્યાલયના સ્વર્ગસ્થ માલિકો શ્રી શંભુભાઈ તથા શ્રી ગોવિંદભાઈના અનુગામીઓ ભાઈ કાનિલાલ ગોવિંદલાલ શાહ તથા ભાઈ દાકોરલાલ ગોવિંદલાલ શાહને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

ઉપરાંત વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ અને એના મુખ્ય સચાલક શ્રી જય તિલાલ દલાલને, એનું કવર ડિઝાઈન દોરી આપવા બદલ ચિત્રકાર શ્રી રત્નનીભાઈ વ્યાસને અને દૃઢ સમયમા પુસ્તકનું બાઈન્ડિંગ કરી આપવા બદલ સાભારે એન્ડ બ્રધર્સને પણ ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ 'જ્ઞાનાન્વલિ' ગ્રંથનું પ્રકાશન થતાં પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજય મહારાજનાં છૂટાં-છવાયા અનેક લખાણો અથરથ થઈ શક્યાં એ જોઈને, જાણે મહારાજશ્રીના લખાણો અથરથ થઈને સૌને માટે સુલભ અને એવા અનેક વિદ્યાપ્રેમીઓ અને મહારાજશ્રીના અનુરાગીઓના મનોરથો સફળ કરવાના અમે એક નમ્ર નિમિત્ત બન્યા-હોઈએ, એવી હર્ષોદ્ઘાસની લાગણી આ પ્રસંગે અનુભવીએ છીએ; અને આટલા પ્રાસંગિક નિવેદન સાથે આ અથ શ્રીસંઘના કરકમલમાં ભેટ ધરીએ છીએ. ॐ શાંતિ, શુભ ભવતુ !

પટોળિયા પોળ, વડોદરા
વિ સ ૨૦૨૫, વસંત પચમી
તા ૨૨-૧-૧૯૬૬, બુધવાર

ગુણાનુરાગી
વાડીલાલ મગનલાલ વૈદ્ય
પ્રમુખ
સાગરગૃહ જૈન ઉપાશ્રય
કાર્યવાહક કમિટીની વતી

સ પાદકીય નિવેદન

મહા વિાળી પહેનાની વાત છે વડોદરાના જ્ઞાનભક્તિપગાયણ ત્રીસ ધના લાવનારીન આગે વાળોમા એ શુભ વિચાર જગેરા હતા પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાત મુનિનર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ વીમે વર્ષે વડોદરામા ચાતુર્માસ રહ્યા છે, તો એમના આ ચાતુર્માસ નિમિત્તે કઈ એનું નામ કરવું જોઈએ કે જે એમના પ્રત્યેની આપણી ભક્તિનું પ્રતી જાની ને, સારે સારે એમની સારિત્યો દ્વારની પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ તેમ જ સદાયગ્રંથ પછુ હોય આવો ઉત્સવ યોજના માટે કોઈ સુયોગ્ય નિમિત્તનો વિચાર કરતાં પૂજ્ય પંચાસ શ્રી રમણીવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય મુનિ ત્રી ચગોલ્ય વિજયજી મહારાજે તેઓને સૂચ્યુ કે નિ સ ૨૦ પના માહ નિ પાચમો દિવસે પૂજ્ય પુણ્ય વિજયજી મહારાજને દીક્ષા લીધા ૬૦ વર્ષ પૂરા થાય છે એ નિમિત્તે શ્રીમદ્ધનજી તો મહારાજશ્રી ૥ દીક્ષાપર્વાવની પછિપૂર્તિનો સમારોહ યોગ શકે આ સમારોહ મહારાજનીની આશ્રન જ્ઞાનોદ્ધાની સત્પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ હોય

શ્રીમદે આ વિચારને મહર્ષ વસારી લીધો આ માટે જો ઈર્ષકમ યોજવો એની વિચારણા આવી પૂજ્ય પંચાસ શ્રી રમણીવિજયજીની આજ્ઞાથી અમે જવા તેઓશ્રીના સાનિધ્યમા બેગા થયા આ વખતે વડોદરા સધના કાર્યકર અમારા રોડી શ્રી નાડીભાઈ વેઘ શ્રી રસિધ્યાન જગનનાન શાહ વગેરે પછુ દાજગ હતા પરંતુ વિચાર એ આ યો કે આ પ્રસંગ નિમિત્તે જી ૧ જીવા વિશોના અભ્યાસપૂર્ણ લેખોની સમૃદ્ધ એકે અભિન ન અથ પ્રગ કરવો પછુ ડેન્ટે સરિસ્તર વિચારણાને અતે પૂજ્ય મહારાજનીના જીવા જી ૧ પોના ઉપોદ્ધાતરૂપે કે જી ૧ જી ૧ સામયિકોમાં લેખરૂપે જાણેના છૂગજ્વાલાં લખાણોને તેમ જ મહારાજશ્રી પ્રત્યેની ભક્તિ અને જ્ઞાનમાની લાગણી જોડતાં વિદ્વાનો અને અધ્યક્ષ અભિજ્ઞાના લખાણોને સમાવી લેતો એક અભિસા ન અથ જ્ઞાનાજ્ઞાનિ નામથી પ્રગ કરવો, એ પ્રમાણે નિર્ણય લેવામા આ પો મતનય કે મહારાજની ૥ પોનાના લખાણો અને મહારાજશ્રી અંગેના ખીનજોડાં નખાણોનો સમગ્ર એ જ્ઞાનાજ્ઞાનિ અથની મર્યાદા આમામાં આવી અને એ જ વખતે એ સ પાદ મહારાજ રચનાના આ પુ અમારી સિનિયી પૂજ્ય પંચાસ શ્રી રમણીવિજયજી મહારાજે સ પાદ મહારાજના વડીન ગ્યો ગેરાનું મન્દીર ગમ્યુ અો સમગ્ર મર્યાદિત હતો અો મમ વડ હનુ એને તગત જ તેઓની સાત્ત્વચમત્કો પ્રેરણા નીચે કામની ગરબાન મરી દેરામા આવી મમાગબની તિથિ પજુ પૂ મહારાજનાની દીનાતિથિ માદ નિ પાચમ અને તે પછીના મે દિવસ નક્કો મરામા આવ્યા

લખાણો એકત્ર કરવાં, એમાંથી અથસ્થ કરવા યોગ્ય લખાણોની વરણી કરવી, કેટલાંક લખાણોની નકલ કરાવવી, પૂ. મહારાજશ્રી અંગેના વિદ્વાનો અને જીજ્ઞાસુઓના લેખો એકત્ર કરવા, અને એ બધાંની સકલના કરીને ૫૦૦-૬૦૦ પાનાંનો અથ જાપાવીને સમયસર તૈયાર કરવો—આ બધાં માટે સમય ઓછો હતો, અમારી શક્તિઓની પણ મર્યાદા હતી, છતાં પૂજ્ય મહારાજશ્રી પ્રત્યેની અમારી ભક્તિ અને પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી રમણીકવિજયજી મહારાજ તરફથી સતત મળતાં રહેત હેતુભર્યા પ્રેરણાસાહન અને પ્રેરણા અમારામાં નિરતર બળ પૂરતા રહ્યા છે; ઉપરાંત, અમને દરેક વ્યક્તિ તરફથી મોમાગી મદદ પણ મળતી રહી છે એને પ્રનાપે અમે ‘જ્ઞાનાન્ગલિ’ અથને સમયસર પૂરો કરી શક્યા છીએ આ છે આ અથની નાની સરખી જન્મકથા

પૂજ્ય મહારાજશ્રીની સર્વસ્પર્શી, મર્મગ્રાહી અને પારગામી વિદ્વતાનો ખ્યાલ એમનાં સપાદનો, લખાણો કે એમની સાથેની જ્ઞાનચર્યાથી, અને એમના સયમપૂત, ઉદાર અને સમસાવસર વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ એમના થોડાક સપર્કથી પણ આવી શકે એમ છે વળી, તેઓશ્રીની જ્ઞાનગરિમાનુ, તેઓશ્રીના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વનુ અને વિદ્વાનો અને ધ્રતર વર્ગના એમના પ્રત્યેના ભક્તિભાવનુ મુલગ દર્શન આ અથમાંથી પણ લાધી શકે એમ છે. એટલે તેઓશ્રીના પાડિત્ય, વ્યક્તિત્વ કે આ અથની સામગ્રી અંગે અમારે કંઈ કહેવાનુ છે જ નહીં આ અથમાં સગ્રહાયેલી સાહિત્યસામગ્રી પોતે જ પોતાની વાન કહે, એ જ બરાબર છે

આ અથને અનુવક્ષીને અમારે જે કંઈ કહેવાનુ છે, તે કેવળ એના સપાદન અંગે જ કહેવાનુ છે, જે મુખ્યત્વે આ પ્રમાણે છે.

(૧) મહારાજશ્રીનાં બધા લખાણો એકત્ર કરવા અમે યથાશક્ય પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં કોઈ લખાણ અમારા ધ્યાન બહાર રહી ગયું હોય એવુ બનવા ભોગ છે આવુ કોઈ મહત્ત્વનું લખાણ રહી ગયાનું જેઓના ખ્યાલમાં આવે, તેઓ એની માહિતી આ અથનુ પ્રકાશન કરનાર સંસ્થા ઉપર લખી મોકલવાની કૃપા કરે

(૨) એકત્ર કરેલ લખાણોમાંથી જે લખાણો અમને અંથસ્થ કરવા યોગ્ય એટલે સ્થાયી ઉપયોગિના અને ગુણવત્તાવાળાં લાગ્યાં તે લખાણોને જ મુખ્યત્વે ‘જ્ઞાનાન્ગલિ’માં પુનર્મુદ્રિત કરીને સંગ્રહી લેવામાં આવ્યાં છે

(૩) આ લખાણોના પુનર્મુદ્રણ સમયે જે બાબતો વધારે પડતી પ્રાસંગિક લાગી અથવા તો જેને કમી કરવાથી મુખ્ય વસ્તુને સમજવામાં કશી ખામી આવે એમ ન લાગ્યું, એવી કેટલીક બાબતો કમી કરવામાં આવી છે, અને કેટલેક સ્થાને એની તોંધ પણ મૂકવામાં આવી છે જેકે આવે સંક્ષેપ બહુ જ ઓછા સ્થળોએ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં જેઓને એ અંગે જિજ્ઞાસા થાય તેઓ એ મૂળ લખાણ જેઈ શકે છે, કારણ કે કયુ લખાણ ક્યાંથી લેવામાં આવ્યુ છે, એનો સ્થગનિર્દેશ દરેક લખાણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે આ લખાણોમાંનાં કેટલાંક લખાણો કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગે મહારાજશ્રીએ કરેલ પ્રવચનરૂપ પણ છે

(૪) પુનર્મુદ્રણ સમયે આ લખાણોમાં કોઈ અશુદ્ધિ રહેવા ન પામે તે માટે પૂરેપૂરી ચોક્કસાઈ રાખવા છતાં એમાં ભૂત કે અશુદ્ધિ રહી જવાનો સંભવ નદારી શકાય નહીં તેમાં જાપકામ ઝડપથી કરવાનુ હોય ત્યાં આવી સલાહના વિશેષ ગણાય આ અંગે અમારે આ અથના વાચકો તથા આ અથમાંના લેખોનો ઉપયોગ કરનારાઓને એક જ વિનંતિ કરવાની કે જ્યાં પણ અશુદ્ધિ રહી ગયાની

શકા જામે, ત્યાં મૂળ લખાણુ। જોઈને એની શુદ્ધિ અશુદ્ધિની ખાતરી મરી લેવી કેમકે માર તેમ જ મૂળ લખાણુમાં જ અશુદ્ધિ રી ગયાનું પણ જોવામાં આવે છે જોકે આના અંશોના બહુ જ આગળ છે, છતાં એને શુદ્ધ કરી લેવાનો અમે સક્રમ પ્રયત્ન કર્યો છે

(૫) વસ્તુ વિષયના કોઈક નાગ એક જ વાત કે વિચાર જી। જી। લેખોમાં મેલડાતા લાગના છતાં એની પ્રચલિતતા અને ઉપયોગિતાને મદદર આપીને એમાં અમે મરી જ કાપકૃપ ન કરતાં એ જોવાના તેમ જાયમ રાખેલ છે

(૬) અથા ધીમ ખ હના અલિસાન વિભાગમાંના સરઆત્તા અગ્રેજ લખાણોમાં અમે, પરિસ્થિતિની પરચનાને કારણે, કાયાક્રિકિન માર્કસના (હિયારચિક્કોના) અક્ષરો નવી આપી શક્યા તે માટે વિનંતી અને વાચકો અમને સરજુજર કરે

(૭) આ અથા આપનામાં આવેલ 'માગ દાસગુરુ પ મ પૂજ્ય પ્રવર્તક ની કાલિનિગ્ધ મહારાજ' સીરિયલ લેખ, અમારી આગ્રહભરી વિનિયો પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ નવો જ લખી આપેલ છે, એટલે આ લેખને પ્રથમ વાર જ પ્રગટ કરાવું માન આ અથને મળે છે

(૮) અભિનાન વિભાગનાં લખાણો પહેલા સસ્કૃત, પછી અગ્રેજ અને તે પછી ગુજરાતી હિંદી—એ ક્રમે આપના છતાં પૂજ્ય મહારાજશ્રીને હર્ષન પરિચય આપતો હે। ઉમાર્મન સાર્વત્રી "Life and works of Agnana Prabhatkai Muni Panchavajras" સીરિયલ અગ્રેજ લેખ અમારે, મરુપતી સગરડની ખાતર, ગુજરાતી હિંદી વિભાગની સાથે આપવા પડ્યો છે પણ તેમ કરતાં એ લેખમાં કાયાક્રિકિન માર્કસના અક્ષરોના ઉપયોગ થઈ ગયો, એ એ લાભ થયો છે

(૯) 'સાહજનિ' અથાની યોજના તૈયાર કરી ત્યારે, પૂજ્ય મહારાજશ્રીને અમે એની વિનિયો કરી હતી કે તેઓનીનાં લખાણો તપાસીને એમાં જે કઈ ફેરફાર કે ઉમેરો કરના જોયુ લાગે તેની નોંધ તેઓ તૈયાર કરી આપે, અને એ નોંધ આ અથો અતે પૂર્તિરૂપે આપી દેવામાં આવે જેની અથમાં સગરડની લગતા મુદ્રાઓ છે નામાં છેતી નોંધો આપી લેતા (appended) બની રહે મહારાજશ્રીએ આ અથે પોતાની અમતિ પણ દર્શાવી હતી છતાં સમય ખૂબ ઓગળ્યો તેઓની વિચારપ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર બહુ મોટો, એટલે એમ કરવું શક્ય બહુ નથી આમ જતાં આ અથમાં લખાણો એ જ અથમાં મુલિત બની ગયા છે, એમને ભરિખમાં પણ મારક આવી પૂર્તિની ગમ્યતા ગળી શકાય ખરી

પૂ મહારાજશ્રીનાં લખાણોને સહારી સહારીને એની યાદી તૈયાર કરવામાં પૂજ્ય પ યામજ મહારાજશ્રી મ મ મિગ્ધ મહારાજે ખૂબ મનનત કરી એ યાદી મુજબની સામગ્રી ભાઈનો લક્ષમણભાઈ બોળકે ખૂબ ધ્યાન આપીને યોગેદથી એમની મરી આપી એ સામગ્રીમાંની જેની જેની નમન કરાવી જરૂર જણાઈ એની એ માર્કપૂર્વક નમન ની મધુમ ત રાવને મરી આપી, હે। મોખાભાઈ પારેખ અને ની જયતભાઈ કાંચરે જેઓના અપા નમા ધીમની મળાય મરી ની નીનગા પ્રાદે રમ અને ઉત્સાહથી દમતરી મમ સલાજી આગના હે। મેમિગ્ધ સાસ્ત્રીએ એ મદદર દિ હી લેખની નમન મરી મોમની મી મનિતાન દેખાઈ, પ શ્રી હરિશ્ચંદ્રભાઈ શાસ્ત્રી પ શ્રી અમૃત લાનભાઈ બોળકે, હે। નગીનમ જે સાદ હે। કે આગ ચક્ર અને શ્રી ચક્રમન સાસ્ત્રીએ પ્રૂકોના કડખી નિમનમાં જ મી મળાય આપી, શાર। મુણાય અને મતત્રિમ પ્રેમે અથમી ની

જવાબદારી પૂરી કરી, રામાનંદ પ્રેસ અને એમ વાડીલાલની કંપનીએ પણ જરૂરી સહકાર આપ્યો— આમ અનેક શક્તિઓ, વ્યક્તિઓ અને ભાવનાઓના ત્રિવૈશ્ણીસંગમને લીધે જે સુદર પરિણામ આવ્યું તે ‘જ્ઞાનાંજલિ’રૂપે જનસમૂહ સામે રજૂ થાય છે આ કાર્યમાં એક યા બીજી રીતે સાથ આપનાર સહુના અમે કૃતજ્ઞ છીએ

મહારાજશ્રીની જ્ઞાનોપાસનાને ચિરદાયવતો આ ગ્રંથનો અભિવાદન વિભાગ અતરને ગદ્ગદ બનાવી મૂકે એવો હૃદયસ્પર્શી અને વાચનક્ષમ બની શક્યો છે, તે એ લખાણો મોકલનાર દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો અને અન્ય વ્યક્તિઓને જ કારણે, એ કહેવાની જરૂર ન હોય. અમારા નિમત્રણને ધ્યાનમાં લઈ, મહારાજશ્રી પ્રત્યેની સહજ ભક્તિથી પ્રેરાઈ, આ લખાણો મોકલનાર સહુ ‘કોઈ’નો અમે હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ

અમારી સમજ મુજબ, પૂજ્ય આગમપ્રસાદરણ મહારાજની દીક્ષાપર્યાયની પટ્ટિપૂર્તિની ઉજવણી નિમિત્તે, આ ગ્રંથ તૈયાર થઈ શક્યો, એ ખૂબ ઉપયોગી કાર્ય થયું છે : આ સમારોહની આ એક નક્કર અને ચિરંજીવી ફલશ્રુતિ જ લેખી શકાય એ માટે જરૂરી આર્થિક જોગવાઈ કરી આપવા બદલ વડોદરાના શ્રી સાગર ગચ્છના જૈન ઉપાચર્યના વહીવટદારોને અને મુબઈના સદ્ગૃહસ્થોને જૈન સંઘની વતી અને અમારી વતી અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ આવો પ્રસંગ યોગ્યતા માટે વડોદરાના શ્રી સંઘને પણ હાર્દિક ધન્યવાદ ઘટે છે આ ગ્રંથને તૈયાર કરવામાં અમે યત્નિચિત્ત નિમિત્ત બન્યા એ અમારે મન મોટો લડાવો છે, અને એ માટે અમને ખૂબ આનંદ થાય છે

પણ અમારા એ આનંદ ઉપર ભારે વિપાદની ઘેરી છાયા ફરી વળી અમારા સપાદક-મડળના મુકાની પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ શ્રી રમણીકવિજયજી મહારાજના, તા ૧૬-૧-૧૯૬૬ના પ્રાતઃકાળમાં, જાણી મુકામે, થયેલ અણધાર્યા સ્વર્ગગમનથી એમના આવા આકસ્મિક નિધનથી ચિત્તમાં એક પ્રકારનો સૂતકાર વ્યાપી ગયો છે; અને અમારા કામનો હિસાબ જોઈને રાજી થનાર અને શાંતિથી તથા પ્રેતસાહન આપનાર આદરણીય વડીલની ખોટ પડી હોય એમ જ લાગે છે આ સમારોહ વખતે અને આ ગ્રંથના પ્રકાશન પ્રસંગે તેઓ ઉપસ્થિત હોત તો કેવા રાજી થાત! પણ કુદરતના ભાગ્યવિધાન સામે આપણે કેટલા લાચાર છીએ એનો આ એક વધુ પુરાવો છે એમના પ્રત્યેની આભાર અને આદરની લાગણી વ્યક્ત કરવા અમારી પાસે શબ્દો નથી

પરમ પૂજ્ય મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજની આ જ્ઞાનપ્રસાદી અભ્યાસીઓ અને જિજ્ઞાસુઓને માટે ખૂબ ઉપયોગી થવાની છે, એ નિશ્ચય છે આવી જીવનને ઉચ્ચાશયી બનાવી શકે એવી વિશેષ જ્ઞાનપ્રસાદી આપવા માટે તેઓ આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘ જીવન ભોગવે એવી હાર્દિક પ્રાર્થના સાથે તેઓશ્રીને ભાવપૂર્વક વદના કરી આ નિવેદન પૂરું કરીએ છીએ

પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર
વડોદરા,
તા ૨૬-૧-૧૯૬૬
પ્રત્યક્ષતાક દિન

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
ઉમાકાંત પ્રેસાનંદ શાહ
કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કેરાર
રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ
સંપાદકો

સ્વ. પૂજ્ય પંત્યાસ શ્રી રમણીકવિજયજી મહારાજ

પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ શ્રી રમણીકવિજયજી મહારાજને

શ્રદ્ધાંજલિ

કાળ પાત્ર કેરી અમળ લીના રે છે। આ 'નાનાજવિ' અથવા જ એના પ્રેર મુનિયને અમારે અદ્વાજનિ અર્પી પડે છે। કેવો દુરુણ ભગિન-વતાયોગ।

પૂજ્યપાદ આગમપ્રભા-ર મુનિવર્ધ શ્રી પુણ્યરિજી મદાગજના દીક્ષાપર્યાયના સાઠ વર્ષ પૂર્ણ થયા તે નિમિત્તે, રડો રાતા વીસથે જ્ઞાન અને જ્ઞાનીના જાગ્રાનનો ઉત્તમ ભગવાનો જે વિચાર કર્યો, તેના મુખ્ય પ્રેર દત્તા પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજ શ્રી રમણીકવિજયજી મહારાજ આ પ્રસંગ નિમિત્તે પૂજ્ય પુણ્યરિજી મદાગજના લખાણોને અથરથ દરસો વિચાર તેઓએ માર્ગ વધારી બીધો, એટલું જ નહીં, આ અથના સપાત મડગા અગ્રણી બનવાનું પણ તેઓએ મજૂર રાખ્યું પણ આ અથના પ્રમાણનો સમારોહ થાય, તે અગાઉ જ તેઓશ્રીનો સર્ગસમ થયો।

પૂજ્ય રમણીકવિજયજી મહારાજનું નન જૈનપુત્રી અમ રા તેઓનીના પિતાનીનું નામ માતૃ વાન સુતરિયા, માતાનું નામ મણિયદે। તેઓનો જન્મ મિ સ ૧૯૧૩ના તેઓનું નામ ચંદુલાન નજી ભાઈઓમાં તેઓ બોથી નાના ભાગ જે ભાઈ તે મણિભાઈ બોલીરાભાઈ

ચંદુલાનનું મન લાણના મગા રમન-ગમનમા અને તોફાન-મરતીના વધારે એક વિનમ જિ ની વડાની રમનમા આખમાં જોગથી વાગી ગયું ડોળાં તો ખામ નમસાન। થયું, પણ અ વ લોલીની કપી બધાઈ ગઈ એવે આખનું તેજ જતું રહ્યું આમ તો તેઓને આખની આરી ખામી છે, એમ કોઈને ન લાગે, પણ જીવનમર એમજે એ આખો ભરોમે જ યથાશ ચ સરવતીની ઉપામના કરી છે

જે નર્મી ઉમરે જ પિતાશ્રીની ધનજયા દરાર્ધ ગઈ એમા રમી રમતિયાળ અને તોફાની મવાન વિધવા માતા ॥ પુત્રનું ભારી નાજવે તોળાતું હતું પણ માતાએ સાળપણ વાપરીને ચંદુલાનો અમ રા મા લુણમાનાડમાં ગિગગતા પૂજ્ય પ્રસાદમુર્તિ મુનિવર્ધ શ્રી કવિજયજી મહારાજ તથા એમના શિષ્યરતન મુનિ શ્રી સપતરિજય મહારાજ પામે ભજવા મો વા રમી, આ વર્ષપરાયણ બો ક સાપુરાધુ ગિરિગેના સ્વતસમાગમથી ચંદુલાને ધર્મનું જ્ઞા તો જળ્યું જ ઉર્ગત એના જીવનો શિષ્ય જ પનગાઈ ઈ ચંદુલાનનું અતર તાગ રૈરાગવના રમથી રગાના તાગ્યું મિ સ ૧૯૮૧મા જીવધાનતપ કર્યા પછી, કુળીજીની આનામ ની જ્ઞા, મિ સ ૧૯૮૨ના મગણ મુ નીજી ॥ રોજ વડો રામા તેઓએ પૂજ્ય કવિજયજી મહારાજ પામે એમ ॥ શિવ શ્રી સપતરિજયજી મહારાજના જીવ તરીકે દીક્ષા લીની તેઓની રમી નીક્ષા પા રામા થઈ હતી

પૂજ્ય રમણીકવિજયજી મહારાજના બો ગુણમા સૌરી ચરિતો ગુણ દતો વધાર-અનેા ભીમાર કે અનમ્ત સાધુજોની મનાયામી મગામાં તેઓ પોના ॥ કેળીગત મમતાયો બે બૂરી જના બો આગમની ચિના એવા મર એમાં તન્મર મની જના તેઓની સગના નિખાવના અને બ પરિણામિના વાળનો લેવા જેની હતી એમો મગાન આનવી ઉર બો પ્રેમાગ દતો

એમી શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ઉપરાંત ધનર જાદિય તાચરાની પણ રમી ગુચિ હતી જ્યારે જુઓ ત્યારે તેઓ મ તો ડોઈ પુરત મ્યા પૂર્વ વાયના દોર કે કોઈ પ્રા રી। અથનું મગો ન-મ પાત કગના દોય મરુન એમનરીકોસ, શ્રી માતિસરિગિચિન પ્રાકૃત પૂજીય 'ચગિન' બો રૈરાગરતિ 'નું તેઓએ મ પાદ મ્ય છે રોદરા મુનિવર્ધિની તરફથી પ્રગ થયેન પ્રાચીન કાયમગ્ર ના મ પા

દનમાં એમણે કીમતી સહાય આપી હતી છેલ્લે છેલ્લે તેઓ ત્રિપટિશલાકાપુરુપચરિત્રના પત્રિમા પર્વનું સંપાદન કરી રહ્યા હતા ઉપરાંત એમણે જુનાં જુનાં સામયિકોમાં પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો સંપાદિત કરીને પ્રગટ કર્યા હતાં જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ એમને કેટલીક જાણકારી હતી.

ધર્મક્રિયાની દિશામાં તેઓને તપ, ધ્યાન અને જપ તરફ સારી રુચિ હતી તેઓએ જે વરસી-તપ કર્યા હતાં, તથા ઝોળીની ધ્યાન-જપ પૂર્વકની આરાધના કરી હતી. નવકારમંત્રનો જપ તેઓ ખૂબ એકાગ્રતાથી કરતા. તીર્થયાત્રાઓમાં એમનું અંતર ખૂબ અંતર્મુખ અને પ્રસન્ન બની જતું વડોદરાના શ્રીસદ્ધે વિ સ ૨૦૧૦માં તેઓને તથા મુનિ શ્રી ચંદનવિજયજીને પંન્યાસ પદ્મી આપી હતી

તેઓના ગુરુશ્રીએ પૂજ્ય હસવિજયજી મહારાજની હાજરીમાં જ તેઓની સંભાળ રાખવાની ભલામણ પૂજ્ય મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને વિ સ. ૧૯૯૦ માં કરી હતી આ પહેલાં પણ તેઓને પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજનો સારો પરિચય હતો; પણ આ પછી તો, બહુ જ ઓછા અપવાદ સિવાય, એ બંને સાથે ને સાથે જ રહેતા પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજના જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધારના કાર્યમાં તેઓ એમના અતિ નિકટના સાથી હતા ઉપરાંત તેઓ, પોતાની વ્યવહારકૃશળતાને લીધે, પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજને અનેક કાર્યોની વ્યાવહારિક જંગલોમાંથી મુક્ત બનાવી દેતા

આવા એક વિદ્યાવ્યાસગી અને ચાત્રિરુચિ મુનિવરનો વિ સ ૨૦૨૫ ના પોપ વદિ ૧૩ (મેરુતેરશ, તા. ૧૬-૧-૬૯ ગુરુવાર) ના દિવસે વડોદરા પાસે જાણી મુકામે સ્વર્ગવાસ થયો ! તેઓના સ્વર્ગવાસ અંગે પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજ તેમના તા ૨૭-૧-૬૯ના લાગણીભર્યા પત્રમાં લખે છે કે—

“ શ્રી રમણીક એકાએક અણધારી રીતે વિદાય લઈ ગયા ! ઘણાં વર્ષોનો આત્મીય સબંધ એટલે સહજઆવે અતરને લાગે તો ખરું જ તે છતાં હૃદયનું ગાંભીર્ય ખોયું નથી સંસારમાં આપણે સારી જેવા રહ્યા એટલે અતરને ઊણપ લાગે તો ખરી જ આમ છતાં હું સર્વથા સમાધિ અને શાંતિમાં છું વાસદેવી બારમે વિહાર કરી પદમલા આવ્યા ત્યાં જ રાતવાસાનો વિચાર હતો. પણ બપોરે આહાર કર્યા પછી એમ જ સૌને થયું કે આજે જ વિહાર કરી જાણી પહોંચી જઈએ વિચાર નક્કી થતા એએક વાગે ત્યાંથી વિહાર કરી અમે સાંજના સાડાપાંચ વાગ્યા લગલગ જાણી પહોંચ્યા લગલગ આખા દિવસમાં થઈને અગીઆર માઈલનો વિહાર થયો તેને લીધે મારી કેડમાં સખ્ત દુઃખાવો થઈ ગયો પણ જે થાય તે સારા માટે જ આખા દિવસમાં કે રાતમાં શ્રી રમણીકને કોઈ ગભરામણ કે ખીડા, કથું જ નથી થયું, તદ્દન આરામમાં-આનંદમાં જ હતા તેરસના પ્રભાતે પાંચ વાગે, અમે સૌ પ્રભાતનું પ્રતિક્રમણ સાથે કરતા હોવાથી, મારી પાસે આવીને બેઠા અને મને જગાડ્યો હું તરત જ બેઠ્યો અને પ્રતિક્રમણ માટે ધરિયાવડીની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં જ તે, જેમ કોઈ સામાન્ય રીતે સ્પર્ધા જય તેમ, ઢળી પડ્યા મે તરત જ રમણીક ! રમણીક ! એમ ચાર-પાંચ વાર બોલોવીને તેને હલાવ્યા, પણ બોલ્યા નહીં, ત્યારે મે ચંદ્રોદયવિજયને બોલાવ્યો. તેણે આવીને બેઠાં કર્યા ત્યારે શ્વાસ ચાલતો હતો પૂછ્યું : બેસવું છે ? ત્યારે ‘ ના ’ એમ બોલ્યા તેમને તેમના આસને લઈને મેં નવકાર, કરેમિ ભતે, સંધારાપોરસી, ઉવસગ્ગહર, જયવિયરાય, પગામસજઝાય આદિ સભળાવ્યું પણ લગલગ દસ મિનિટમાં જ સમાપ્ત થઈ ગયું ! ”

સ્વજન સમાન હેતાળ અને હિતચિતક એ મુનિવરને અમે અમારી હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ, અને એમને ભાવપૂર્વક વદના કરીએ છીએ જય જય નદા ! જય જય મદ્દા !

—સ્વર્ગસ્થના ગુણાનુરાગી—

—પ્રકાશકો

—સંપાદકો

વિષયાનુક્રમ

ખડ પહેલો

[પૂજ્ય સુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના લેખો]

ગુરુલક્ષિતનો અનેરો અનસર	૫
સ પાઠીય નિવેદન	૯
પૂજ્ય પન્થાસજી મહારાજ શ્રી રમણીનિજયજી મહારાજને વ્રદાંજનિ	૧૩
વિષયાનુક્રમ	૧૫
પૂજ્ય સુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના ત્રથો અને સ પાઠનો	૧૩
ક્રમાંક લેખનુ નામ	૫૪
૧ જ્ઞાનપથચમી	૩
૨ જ્ઞાનભડારોની મમૃદ્ધિ	૬
૩ લીબડી જ્ઞાનભડારનુ અનવોક્તન	૧૭
જ્ઞાનભડારોની સ્થાપના રાજ્યઓએ સ્થાપેન જ્ઞાનભડારો-૧૯ મનીઓએ સ્થાપેન જ્ઞાનભડારો-૧૯, ધાર્મ્ય ગૃહસ્થોએ સ્થાપેન જ્ઞાનભડારો, જ્ઞાનભડારોનુ રક્ષણ પુસ્તક નુ શરૂદીની ગમણુ-૨૩, ચોગી જતા પુસ્તક માટે-૨૪, ચોગી ગયેન પુસ્તક માટે-૨૪, નાપચમી-૨૪ પ્રસ્તુત જ્ઞાનભડાર સ્થાપના-૨૫, વડીલ-૨૬, સ્થાન-૨૬, વ્યવસ્થા-૨૬, ગીપ-૨૭, પુસ્તકો-૨૭ દર્શનીય નિભાગ શુદ્ધ અથો-૨૮, અર્ચાશિરી પ્રતો-૨૯, ચિત્રો-૨૯ સાધેન પુસ્તકો-૩૦, લેખની ખૂતી-૩૧, પુસ્તક મેળવનારને માટે-૩૧, પ્રસ્તુત નિર્ણ-૩૧, લીબડી સ્ટેટનુ ગૌરવ-૩૨, ઉપસહાર-૩૨ પુરવણી રોક ડાસા દેવચદ અને તેમનો પરિવાર-૩૨, નવગયાગીનનો આર-૩૨, કનલ-૩૫, ગીનમાં જણાવ્યા સિવાયનુ -૩૫, રોક ડાસા દેવચના વસતે-૩૭	
૪ આપણી અદ્યથ થતી લેખનગા અને તેના સાવનો	૩૬
૧ તાડન કાગળ આદિ તાડપન-૪૦, કાગળ-૪૦ કપ-૮૧, ભોજપન-૪૧	
૨ કવચ આદિ પ્રામ-૪૧, પીગી-૮૧ ભુજન-૮૨ ૩ નાહી આદિ તાડપનની કાળી શાહી-૪૨, પ્રથમ પ્રામ-૪૨, બાને પ્રામ-૪૨, ત્રીને પ્રામ-૪૩ કાગળ પર નખવાની શાળી ૪૪ ટિપ્પણની શાહી-૪૫, મોરેરી રૂપેરી ગાલી-૮૫ લીગો-૮૬, દગિના-૮૬ સફેદો-૪૬, અટગધ-૮૬, વક્ષાદમ-૮૬ મોનેરી પેરી શાહીથી લખવાનુ નિર્માન-૪૭ પરચૂનણુ પુસ્તકના પ્રમાર-૪૭ સર્ગ-૮૭, વિષા-૪૭ પચપા-૪૮ સ્પ-૪૮, લાલિઆઓનો કેપામ અરેશ પ્રથે અજુગો-૮૮, તાડપનના અકો-૪૮, ચોગુ પુસ્તક-૫૧, જ્ઞાનપથચમી-૫૧, ઉપમહાર-૫૨	
૫ જેસનમેર અને તેના પ્રાચીન જે જ્ઞાનભડારો	૫૩
૬ માહિત્યમ રક્ષણ	૫૮
૭ જેન સાધુસમેન અને પચાગી આધારે પ્રતોનો નિર્ણય	૬૧
આગમ અને સાગની વ્યાખ્યા-૬૧ પચાગી-૬૨	

૮. બૃહત્કલ્પસૂત્ર પ્રાસ્તાવિક

૬૭

અર્થકારનો પરિચય : છેદસૂત્રકાર અને નિર્ધુક્તિકાર-૬૭, ભાષ્યકાર શ્રી સઘ્નસ ગણિ ક્ષમાશ્રમણ-૮૪, ટીકાકાર આચાર્યો-૮૭, આચાર્ય શ્રી મલ્લયગિરિસુરિ-૮૭, શ્રી મલ્લયગિરિ અને તેમનું સૂરિપદ-૮૯, મલ્લયગિરિની અથરચના-૯૦, મળના અથો ૯૦, અન્નભ્ય અથો-૯૧, આચાર્યશ્રી મલ્લયગિરિની ટીકારચના-૯૧, આચાર્ય મલ્લયગિરિનું બહુચુતપાણું-૯૨, આચાર્ય મલ્લયગિરિનું આંતર શ્વન-૯૨, આચાર્ય શ્રી ક્ષેમપ્રીતિસૂરિ-૯૨; અર્થપરિચય : છેદઆગમસાહિત્ય-૯૩, કલ્પબૃહદ્ભાષ્ય-૯૪, કલ્પચૂર્ણિ અને વિશેષચૂર્ણિ-૯૪, પચકલ્પ મહાભાષ્ય-૯૪, નિશીથ વિશેષચૂર્ણિ-૯૫, અથનું મૂળ નામ-૯૫, વ્યાખ્યાસાહિત્ય : નિર્ધુક્તિભાષ્ય-૯૫, વૃત્તિ-૯૬, ચૂર્ણિ-વિશેષચૂર્ણિ-૯૬, બૃહદ્ભાષ્ય-૯૬, અવચૂરી-૯૭, આંતર પરિચય : છેદ આગમો-૯૭, ઉત્સર્ગ અને અપવાદ-૯૭, નિર્ગ્રંથ-નિર્ગ્રંથી સઘ-૧૦૦, નિર્ગ્રંથ-નિર્ગ્રંથી સંઘના મહામાન્ય સ્થવિરો-૧૦૧, ગચ્છ, કુક્ષ, ગણ, સંઘ અને તેના સ્થવિરો-૧૦૩, નિર્ગ્રંથ-નિર્ગ્રંથી સંઘ-૧૦૫, પ્રકીર્ણક હકીકતો-૧૦૭; પરિશિષ્ટોનો પરિચય-૧૦૮

૯. કલ્પસૂત્ર

૧૧૦

કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓનું અરૂપ-૧૧૦; પ્રતિઓમાં શબ્દપ્રયોગોની વિભિન્નતા-૧૧૧; સૂત્રાક-૧૧૩, સક્ષિપ્ત અને ઘેવડા પાઠો-૧૧૩, કલ્પસૂત્ર શું છે?-૧૧૪, કલ્પસૂત્રનું પ્રમાણ-૧૧૫, કલ્પસૂત્રમાં પાઠભેદો અને સૂત્રોનું ઓછાવત્તાપાણું-૧૧૭, ચૂર્ણિકારે સ્વીકારેલા પાઠભેદો-૧૧૭, ટિપ્પનકકારે સ્વીકારેલા પાઠભેદો-૧૧૭, ચૂર્ણિકાર-ટિપ્પનકકારે સ્વીકારેલા પાઠભેદો-૧૧૯, સૂત્રનિર્ધુક્તિ આદિની પ્રતિઓ-૧૧૯, નિર્ધુક્તિ અને ચૂર્ણિની ભાષા-૧૧૯

૧૦. પ્રથમાનુયોગ શાસ્ત્ર અને તેના પ્રણેતા સ્થવિર આચાર્ય કાલક

૧૨૨

પ્રથમાનુયોગના પ્રણેતા-૧૨૭; પ્રથમાનુયોગનું ગુપ્ત સ્થાનમાં અસ્તિત્વ-૧૨૮.

૧૧. વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય-સ્વોપજ્ઞ ટીકાનું અસ્તિત્વ

૧૩૦

ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીયા ટીકા-૧૩૪

૧૨. છતકલ્પસૂત્ર

૧૩૬

હસ્તલિખિત પ્રતિ-૧૩૬; છતકલ્પભાષ્ય-૧૩૬, અર્થકાર-૧૩૬, વિષય-૧૩૭

૧૩. જૈન કર્મસાહિત્ય અને પંચસંગ્રહ

૧૩૮

ભારતીય દર્શન સાહિત્યમાં કર્મવાદનું સ્થાન-૧૩૮, જૈન દર્શનમાં કર્મવાદનું સ્થાન-૧૩૮, મૌલિક જૈન કર્મસાહિત્ય-૧૩૯, જૈન કર્મસાહિત્યના પ્રણેતાઓ-૧૩૯, જૈન કર્મવાદ-સાહિત્યની વિશેષતા-૧૪૦, પંચસંગ્રહ અને તેને લગતું સાહિત્ય-૧૪૧, પંચસંગ્રહકારનો સમય-૧૪૩, ચંદ્રણિ મહત્તરની અન્ય કૃતિઓ-૧૪૩, પંચસંગ્રહનો અનુવાદ-૧૪૪.

૧૪. કર્મગ્રંથોનું સંપાદન

૧૪૫

કર્મગ્રંથ દ્વિતીય વિભાગનું નવીન સરકરણ-૧૪૫, કર્મગ્રંથના પરિશિષ્ટઆદિ-૧૪૫, કર્મગ્રંથને અંગે અમારું વક્તવ્ય-૧૪૬, જહ્નુ કર્મગ્રંથનું નામ-૧૪૬, ગાથાસંખ્યા-૧૪૬, ભાષા અને જદ-૧૪૭, વિષય-૧૪૭, અર્થકારો : સપ્તતિકાના પ્રણેતા-૧૪૭, સપ્તતિકાનો

સ્વનામળ-૧૪૮, દીપકાર આચાર્ય ત્રી મનયગિરિ-૧૪૯, શ્રી મનયગિરિ અને તેમનું સુરિપ-૧૫૦, શ્રી મનયગિરિસુરિ અને આચાર્ય હેમચંદ્રો સમય-૧૫૧, મનયગિરિની અચર્ય ૧૧-૧૫૨, મળના ગ્રંથો-૧૫૨, અન્ય ગ્રંથો-૧૫૨, આચાર્ય ત્રી મનયગિરિ ૧૧ દીપસ્વના-૧૫૩ આચાર્ય મનયગિરિનું બુદ્ધિવૃદ્ધિ-૧૫૩, આચાર્ય મનયગિરિ આનંદ ૭૧-૧૫૪, સંતોષન માટે એક મંત્રી હનપ્રતિઓ-૧૫૪ ૨-૩ સ ૧ અને સ ૨ મન પ્રતિઓ-૧૫૪, ૩ સ-૨ સમ પ્રતિ-૧૫૫ ૪ મ સમ પ્રતિ-૧૫૬, ૫ મ સમ પ્રતિ-૧૫૬, ૬ ત સમ પ્રતિ-૧૫, ૭ જ સમ પ્રતિ-૧૫૬, પ્રતિ ઓની શુદ્ધિઓ સંતોષન-૧૫૭, આભાર-૧૫૭, હમાપ્રાર્થના-૧૫૭

૧૫ સ્તુતિસ્તોત્રાનિ-સાહિત્ય ક્રમિક પરિવર્તન ૧૫૧

સ્તુતિસ્તોત્રાનિ સાહિત્યનું સર્જન અને તેના ક્રમિક પરિવર્તન-૧૫૮, ઉપસહાર-૧૬૧

૧૬. એ સ્તુતિ ચતુર્નિશનિકા ૧૬૨

૧૭ મહાન આચાર્ય ત્રી હેમચંદ્રસુરિ ૧૬૭

૧ મર્યાના-૧૬૭, ભગવાન ૧-૧૭, બાદનામળ અને મુદ્ગલ-૧-૧૬૭, શિષ્યભિલાની યાચના-૧૬૮, દીપા-૧૬૮, વિદ્યાનાસ-૧૬૮, આચાર્ય-૧૬૮, મુદ્ગલ-૧૬૭ ત્રી સિદ્ધ રાજ સાથે સમાગમ-૧૬૯, સિદ્ધહેમ વ્યાસની ગ્રંથ ૧૧-૧૬૯, રાજનૈતિક નિપુણતા-૧૬૯, હુમાપ્રાનદેશ સાથે સમય-૧૭૦, ઉપસહારની અસર-૧૭૦, અચર્યના ૧૭૦, મંગાપાગ સમાવેશ વ્યાકરણ-૧૭૧, અન્ય ગ્રંથો-૧૭૧ હેમચંદ્રની સ્તુતિઓ ગોવિન્દ-૧૭૧, હેમચંદ્રની સ્તુતિઓ ગ્યા-૧૭૨, જેન સમયમાં હેમચંદ્ર રચા-૧૭૨, કાર્યક્ષેત્ર-૧૭૨, ઉપસહાર-૧૭૨

૧૮. કનિષ્ઠમર્મજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ૧૭૩

ભગવાન શ્રી હેમચંદ્ર જીવનચરિત્ર-૧૭૩, જીવનચરિત્રના માધનો-૧૭૪, ભગવાન ત્રી હેમચંદ્ર જીવન-૧૭૪ નિસાદગપ્ત હમીતનો ઉદ્ધાર-૧૭૪, જીવનચરિત્રની પદ્ધતિ-૧૭૪, જીવનચરિત્રનો સાધના-૧૭૪

૧૯ સિદ્ધહેમકુમાર સવત ૧૭૮

૨૦ આચાર્ય ત્રી મનયગિરિ અને તેમનું શબ્દાનુશાસન ૧૮૦

૨૧ 'કથારત્નકોશ' અને તેના વર્ત્તા શ્રી દેવભદ્રસુરિ ૧૮૪

૧ ભારતીય કથાસાહિત્યની નિપુણતા-૧૮૪, ૨ જેન પ્રચારના આયુષ્યોગ ૨ થાન-૧૮૫, ૩ આ ૧૧ પ્રારો અને કથાનુ-૧૮૬, ૪ આગલકોન અથવા પરિચય-૧૮૭ ૫ કથાગલકોના પ્રજેના આચાર્ય ત્રી દેવભદ્રસુરિ-૧૮૮, ૬ કથારત્નકોશના અનુગ્રહ અને અનુગ-૧૮૭, ૭ કથાગલકો ૧૧ મનોધન માટે ૧૧ પ્રતિઓ-૧૮૮, ૧૧ પ્રતિ-૧૮૪ પ્ર પ્રતિ-૧૮૬ પ્રતિઓ ૧૧ વિરોધના અને શુદ્ધિપદ્ધતિ-૧૮૭

૨૨ એક જૈનશાસિત જેન પ્રશસ્તિ ૧૮૮

પ્રગ્નિનો માર્ગ-૨૦૨, પ્રાગ્નિમાર્ગી તરની મધ્ય માળનો-૨૦૫, અભિમંત્ર ૧-૨૦૬

૨૩ મુનિશ્રી કપસુરની પ્રતિ ૧૧ અતમાની નિસ્તૃત પ્રશસ્તિ ૨૮૭

૨૪ મોદીપદ્માય શ્રી યનાનિજયજ્ઞનો સ્વર્ગનામ-મન ૨૮૧

૨૫ જેન માધુસૂદના અને નિદેશ ૨૧૨

૨૬. ઉત્તરભારતમાં જૈનધર્મનો ઇતિહાસ	૨૧૭
૨૭. અમણભગવાન મહાવીરની ચિત્રકથા	૨૨૫
૨૮. ત્રિભુવનતિલક મહાકાવ્ય	૨૨૮
૨૯. વિદુષી સાધ્વીઓ	૨૩૧
૩૦. જ્ઞાનપ્રભા તપસ્વિની	૨૩૪
૩૧. મહાત્મા શ્રી ચારિત્રવિજયજી	૨૩૬
૩૨-૩૪. વિહાર વર્ણન ૧, ૨, ૩	૨૩૮
૩૫. જેસલમેર પત્રધારા	૨૫૬

[૧] અથો મેળવવાની પદ્ધતિ-૨૫૬, ખડિત થયેલા વિવિધ અથો-૨૫૬, એ ચારિત્રિક અથો-૨૫૭, દાર્શનિક અથોનો નાશ-૨૫૭, જૈનોની જ્ઞાનભક્તિ અને ઉદારતા-૨૫૭, આગમેની પ્રાચીન પ્રતિઓ-૨૫૭, [૨] સાથીઓનો ભેટો અને વિહારયાત્રાની સમીક્ષા ૨૫૮, સતત, ઉગ્ર અને લાભો વિહાર-૨૫૮, લોપ્તવાળાનું તીર્થઃ ત્યાના મંદિરની અદ્ભુત કલા-૨૫૯, મંદિરમાની અદ્ભુત શાલભજિકાઓ (પૂતળાઓ)-૨૫૯, કિલ્લામાંનો જ્ઞાનભડાર-૨૫૯, વિશેષાવશ્યકલાપ્યની પ્રાચીનતમ પ્રતિ-૨૫૯, કેટલાક અથોની મહત્ત્વની હસ્તપ્રતિઓ-૨૬૦, રસપ્રદ પ્રશસ્તિઓ-પુષ્પિકાઓ-૨૬૦, અધૂરી યાદીઓ-૨૬૦, અથોની અસ્તવ્યસ્ત રિથિતિનું કારણ-૨૬૧, આપણી જ્ઞાનભક્તિ-૨૬૧, લૂણ માટે રસોઈ બગાડવા જેવું-૨૬૧, સિદ્ધહેમ તથા ખીજ હસ્તપ્રતો-૨૬૨, સચવાયેલા વિવિધ અથો-૨૬૨, પ્રચલિત કિલ્લાની નિર્ણય-૨૬૩, [૩] ૨૬૩, [૪] ૨૬૫, [૫] ૨૬૭

૩૬. વિશ્વની મહાવિભૂતિ શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરનો અક્ષરદેહ	૨૭૩
--	-----

૩૭. પૂજ્યપાદ દાદાગુરુ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ	૨૭૫
--	-----

અહિંસા-સમભાવ-અનેકાંતાવાદમૂલક વાત્સલ્યસભર સાધુતા ૨૭૬, જીવનસંબંધી કેટલીકે વિગતો-૨૭૬, જ્ઞાનોદ્ધારનું કાર્ય-૨૮૦, વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ-૨૮૧, વિહાર-૨૮૩, અંધરચના ૨૮૩, ઉપસહાર-૨૮૩.

૩૮. પ્રાતઃસ્મરણીય ગુણગુરુ પુણ્યધામ પૂજ્ય ગુરુદેવનું હાર્દિક પૂજન	૨૮૫
--	-----

જન્મ-૨૮૬, ધર્મસંસ્કાર અને પ્રવ્રજ્યા-૨૮૬, વિહાર અને અભ્યાસ-૨૮૬, શાસ્ત્રલેખન અને સંગ્રહ-૨૮૬, શાસ્ત્રસંશોધન-૨૮૮, જૈન જ્ઞાનભડારોનો ઉદ્ધાર-૨૮૮, શ્રી આત્માનંદ જૈન અથરતનમાલા-૨૮૮, ગુરુદેવનો પ્રભાવ-૨૮૯, ઉપસંહાર-૨૮૯.

૩૯. શ્રીમાન પડિત શ્રી સુખલાલજી	૨૯૦
--------------------------------	-----

જ્ઞાનગાભીર્ય અને પ્રતિભા-૨૯૧, ધારણશક્તિ-૨૯૧, ગુણગ્રાહકતા-૨૯૨, સ્વાતંત્ર્ય-૨૯૩, પડિતજીની સેવા-૨૯૩, અતિમ નિવેદન-૨૯૩

૪૦. આગમસંપાદનનું દુષ્કર કાર્ય	૨૯૫
-------------------------------	-----

૪૧. પુણ્યપ્રલોક મહામાત્ય વસ્તુપાલના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો તથા પ્રશસ્તિલેખો	૨૯૭
---	-----

શિલાલેખાંક ૧-૨૯૯, શિલાલેખાંક ૨-૩૦૦, પહેલા શિલાલેખનો ભાવાર્થ ૩૦૨, બીજા શિલાલેખનો ભાવાર્થ-૩૦૩, પ્રશસ્તિલેખાંક ૧-૩૦૫, પ્રશસ્તિલેખાંક ૨-૩૦૬, પ્રશસ્તિલેખાંક ૩-૩૧૦, પ્રશસ્તિલેખાંક ૪-૩૧૪, પ્રશસ્તિલેખાંક ૫-૩૧૬, પ્રશસ્તિલેખાંક ૬-૩૧૬, પ્રશસ્તિલેખાંક ૭-૩૧૮, પ્રશસ્તિલેખાંક ૮-૩૧૯, પ્રશસ્તિલેખાંક ૯-૩૧૯, પ્રશસ્તિલેખાંક ૧૦-૩૨૦, દશે પ્રશસ્તિઓનો ગુજરાતી અનુવાદ-૩૨૪.

हिंदी तथा संस्कृत लेखो

१ ज्ञानभाण्डारों पर एक दृष्टिपात

साहित्य प्रदग्नी, विभाग और उनका अवलोकन-१, तालिका-१, ज्ञानभाण्डारों पर एक दृष्टिपात-३, लेखनविषयसामग्री ताडपत्र और वागज-८, स्याही-८, रंग-६, लेखनी-१०, मणीभाजन-दावात-१०, आनिया अथवा फाटिया-१०, जुजुरल और प्राकार-११, लिपि-११, लेख अथवा लेखिया-१२, पुस्तकाने प्रकार-१३, ग्रंथसंशोधन, उसके साधन तथा चिह्न आदि साधन-हरनाम आदि-१४ तूलिका, बट्टा, घागा-१४, सगोधनके चिह्न और संकेत-१४, ग्रंथरक्षणके साधन-१४ ज्ञान भाण्डारों में उपलब्ध सामग्री-१७

२ जैन आगमधर और प्राकृत वाङ्मय

जैन आगमधर स्थिर और आचार्य-१६, (१) मुघमस्वामी-१६, (२) अथभर-२०, (३) प्रादेशिक आचार्य-२० (४) पाच मी आदेशके स्थापन-२१, (५) गजातिन पामग्रथिनादि-२२, (६) भगवान्स्वामी-२२, (७) श्यामाचार्य-२६, (८) १० आय मुहूर्ति, आय समुद्र और आय समु-२४, (११) पात्रनिष्ठाचार्य-२४, (१२) आय रक्षित-२६ अनुयोगना पृथक्-२६, (१३) कानियाचार्य-२७ (१४) गुणधर-२७ (१५) आचार्य धर्मेन, पुण्यदत्त व भूतर्षि-२७, (१६) आचार्य निराम-२८ (१६, २०) स्वर्दिताचार्य व नागाजुनाचार्य-२८, (२१) स्थिर आय गोविन्द-२६ (२२, २३) दक्षिणगणि व गच्छ वादिनाम धानिमूर्ति-२६, (२४) नृदिपावरिय-२७, (२५) दक्षिणायन्य-३१, (२६) गच्छहस्ती-३१ (२७-२८) मित्तवापम-अमागमण व गाधुरक्षितगणि क्षमाश्रमण-३६, (२९) धम्मगणि अमागमण-३६ (३०) अगम मिह (भाष्यनामके पूर्व)-३६, (३१) मत्तदासगणि क्षमाश्रमण-३७, (३२) जिन भद्रगणि क्षमाश्रमण-३७, (३३) वाट्टायनागणि क्षमाश्रमण-३७ (३४) निरामण गणि क्षमाश्रमण-३७ (३५) मिद्धगेनगणि-३८, (३६) निरामणगणि महत्तर-३८ (३७) गोपातिनमहत्तरगण्य-३८ (३८) जितभट या निरामण-३८ (३९) इतिहास मूर्ति-३८ (४०) तोषाचार्य-३९ (४१) वीरनाथमुग्ध-४०, (४२) गोपातिनाचार्य-४०, (४३) वादिनाम धानिमूर्ति-४०, (४४) द्वापाचार्य-४० (४५) जयदत्तमूर्ति-४०, (४६) मन्त्राग्री हमरदत्तमूर्ति-४१ (४७) आचार्य मायगिरि-४० (४८) श्री वाट्टमूर्ति-४० (४९) आचार्य क्षमसीति-४० वृत्ताचार्यगणि-४० अवर्णिगणि-४० प्राकृतवाङ्मय जैन जागम-४६, प्रतीक-४६ आमासी स्याता-४७ निगुतिपा-४७ सप्रणिया-४८ पाप्य मन्त्रभाष्य-४८ तिन निगुतिपा-४८ प्रारम्भ-४८, तानि प्रारम्भ-४८, जामिष प्रारम्भ-४८, औरतनि प्रारम्भ-४८ पमापा माहि-४९ जैनतुतिगोत्रा-४९ व्याकरण व वाग-४९ पाप्य और गुता रि-४९ अन्तरागम-४९ ताट व ताटपास-४९ प्राकृतानि नापा-४९

३ अगमिना प्रकीर्ण

संख्या वाक्य स्य-६० अथवा नापा और जैन प्राकृतके विविध प्रमाण-६० अग

विज्ञानास्त्रका आंतर स्वरूप-६७, सांस्कृतिक सामग्री-६६, अंगविज्ञा ग्रंथका अध्ययन और अनुवाद-७०.

४. नन्दीसूत्रके प्रणेता तथा चूर्णिकार ७२
 नन्दीसूत्रके प्रणेता-७२, चूर्णिकार-७४, (१) आचाराङ्गचूर्णि-अन्तः-७४, (२) सूत्र-कृताङ्गचूर्णि-अन्तः-७४, (३) भगवतीचूर्णि-७४, (४) जीवाभिगमचूर्णि-७५, (५) प्रज्ञापनागरीरपदचूर्णि-अन्तः-७५, (६) जम्बूद्वीपकरणचूर्णि-अन्तः-७५, (७) दगाश्रुतस्कन्धचूर्णि-अन्तः-७५, (८) कल्पचूर्णि-७५, (९) कल्पविगैपचूर्णि-अन्तः-७५, (१०) व्यवहारचूर्णि-अन्तः-७५, (११) निगीथविगैपचूर्णि-आदि-७५, अन्तः-७५, (१२) पञ्चकल्पचूर्णि-अन्तः-७६, (१३) जीतकल्पवृहच्चूर्णि-अन्तः-७६, (१४) आवग्यकचूर्णि-अन्तः-७६, (१५) दगकालिकसूत्रअगस्त्यसिंहचूर्णि-अन्तः-७७, (१६) दगकालिकसूत्रचूर्णि वृद्धविवरणाख्या-अन्तः-७७, (१७) उत्तराध्ययनचूर्णि-अन्तः-७७, (१८) नन्दीसूत्रचूर्णि-अन्तः-७७, (१९) अनुयोगद्वारसूत्रचूर्णि-अन्तः-७७, (२०) पाक्षिकसूत्रचूर्णि-अन्तः-७८, अगस्त्यसिंहोपाचूर्णि-८०, सूत्र और चूर्णिकी भोपा-८३
५. नन्दीसूत्रके वृत्तिकार तथा टिप्पनकार ८४
 नन्दीसूत्रकार-८४, लघुवृत्तिकार श्रीहरिभद्रसूरि-८४, दुर्गपदव्याख्याकार श्रीश्रीचन्द्रसूरि-८४, श्रीश्रीचन्द्रसूरिका आचार्यपद-८६, गन्धरचना-८७, मलधारी श्रीहेमचन्द्रसूरिकृत नन्दिटिप्पनक-८७, नन्दीत्रिषमपदटिप्पनक-८४
६. महाराजा खारवेलसिरिके शिलालेखकी १४वीं पंक्ति ९८
 छाया-९८, अथ-९८, चूर्णी-९९, टीका-९९
७. आराधनापताका और वीरभद्र १०२
८. रामायणका अध्ययन १०६
 पउमचरिय-१०६, त्रिपष्टिगलाकापुरुषचरित सप्तम पर्व-१०७, वसुदेवहिडी-१०७; चउपण्णमहापुरिसचरिय-१०८, कहावली-१०८, सीयाचरिय-१०८
९. आचार्य श्री हरिभद्रसूरि और उनकी समरमयङ्काकहा ११०
१०. सोलह दिशाओं सम्बन्धी प्राचीन उल्लेख ११२
११. आचार्य श्री विजयवल्लभसूरिवर ११४
 जन्मस्थान, मात-पितादि-११४, प्रव्रज्याका सकल्प-११४, सुगिण्यत्व-११५; ज्ञानाभ्यास-११६, विहार-११६, आचार्यपदारोहण-११६, शिष्यसमुदाय-११७, क्षमा और कार्यदक्षता-११८; धर्मापदेजकता-११८, धर्मचर्चाकी लब्धि-११८, सस्थाओकी स्थापना-११९; उपसंहार-११९
१२. बल्लभ-प्रवचन १२०
१३. अभिधानराजेन्द्रकोश और उसके प्रणेता युगपुरुष श्रीराजेन्द्रसूरि १२२
१४. श्रीबल्लभगुरुसङ्क्षिप्त चरितस्तुतिः १२६
१५. योगशतक-सम्पादनम् १२७
 ग्रन्थकार-१२८, ब्रह्मसिद्धान्तगमुच्चयकार-१२९
१६. प्रबुद्धरौहिणेय-सम्पादनम् १३१

પાઠ પાલો

અભિયાન

૧	મુનિવાયવિજય	પુણ્યોત્તમપ્રગમ્ભિ	૧
૨	■	પુણ્યમત્વ	૧
૩	હરિદાસદ્ધર અમ્વારામ વળદધા	પ્રગમ્ભિપત્રમ્	૨
૪	ધનસુલતાલ પાલો	વિવિધપ્રાપ્તિવિધમ્	૩
૫	છત્રિલદામ વેલગેર ૨ સધગી	આગમપ્રમાણરચિત્ત	૩
1	Dr Walthei Schubring		4
2	Prof Dr W Norman Brown		4
3	Prof Dr L Alsdorf		11
4	Prof Dr Lenet Bender	Homage and Reminiscences	6
5	Prof Dr h1 Bruhn		7
6	Dr Madame Collette Cullat		9
7	Dr George Cardona		10
8	Prof Dr A N Upadhye	Muni Shri Panyavajayji — An Institution	11
9	Dr Motichandra		12
10	Dr Pramod Chandra		13
11	Dr V M kulkarni	Muni Shri Panyavajayji & Jnanayogi and Karmayogi	14
12	Sundarlal Jain		15
૧	અભિજિત પટેલ (અભાભી)	એક દીપક પ્રગટતો આગમનો	૧૧
૨	ક મુનશી		૧૧
૩	ડેવરભાઈ ભાંડે		૧૭
૪	પૂજ્ય ડુનિ શ્રી જયુરિ ત્યજ	વિદ્વાર્ધ નિર્મિતશ્રી	૧૭
૫	પૂજ્ય પન્યામ શ્રી રમજીવિ ત્યજ	આગમપ્રમાણ	૧૮
૬	પૂજ્ય પન્યામ શ્રી ચદનરિ ત્યજ	આગમ અનુભવેના આગમપ્રમાણ	૧૮
૭	પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી અમરમુનિત્રી	મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયત્રી તથા ઉપાનિષદ ધર્મિય	૧૯
૮	પૂજ્ય ડુનિ શ્રી યોગિનિત્રી	‘વગર 11 ઉપાગમ	૨૧
૯	પૂજ્ય આત્મીય શ્રી મુનિવત્તીત્રી	અંગે ૧૮૧ ના એ નામનામાં	૨૨
૧૦	પૂજ્ય આત્મીય શ્રી વિમલમીત્રી	ઉપરના પૂજ્ય આગમપ્રમાણ	૨૩
૧૧	પૂજ્ય આત્મીય શ્રી યોગમીત્રી	આગમના અર્થના	૨૫
૧૨	પરિત શ્રી મુનિ 11 ત્રી	પુણ્યવિન મુનિશ્રી	૨૬
૧૩	મુનિ શ્રી વિમલમીત્રી	સરસ્વતીપુત્ર સમગ્રી ૨ ના	૨૮
૧૪	ગડ શ્રી રત્નમીત્રી 11 આર્થ	વિમલ મેઘ	૨૦
૧૫	શ્રી વિદ્યાનંદ ત્યાગાર પરીત્ર	અભિજિત વિમલ	૩૧
૧૬	પરિત શ્રી એન 11 ઉપાધ્યાય દેશી	શ્રી પુણ્યના 12 પદોમાં	૩૨

૧૭ ડૉ. ભોગીલાલ જ સાંડેસરા	તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમ.	૩૪
૧૮ પ્રો. દલમુખભાઈ માલવણિયા	જ્ઞાનતપસ્વી મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી	૩૮
૧૯ ડૉ. હરિવલ્લભ ચૂ. ભાયાણી	વદનીય જાનોપાસના	૪૩
૨૦. ડૉ. જિતેન્દ્ર બેટલી	જૈન જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધારક મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી	૪૪
૨૧ ડૉ. પ્રભોધ બેચરદાસ પડિત	પૂજ્ય પુણ્યવિજયજીની વિદ્યાસાધના	૪૮
૨૨ શ્રી અગરચન્દજી નાહટા	સૌજન્યમૂર્તિ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી	૪૯
૨૩ શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ	સદ્ગર્ભપરાયણ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને વદના	૫૦
૨૪. ડૉ. નગીન જી શાહ	પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યોદ્ધારક મુનિશ્રી	૫૧
૨૫ ડૉ. ચંદ્રભાલ ત્રિપાડી	સ્મરણાંજલિ	૫૩
૨૬ શ્રી મધુસૂદન ઠાંટી	મહામના મુનિજી	૫૪
૨૭ શ્રી મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી	શ્રી હરિભદ્રસુરિવિરચિત અપભ્રંશ ચરિત-કાવ્ય ' નેમિણાહચરિત '	૫૭
૨૮ શ્રી ઉપેન્દ્રરાય જ સાંડેસરા	સ્વયં પ્રકાશિત પારગામી વિદ્વાન	૬૦
૨૯ ડૉ. રમણલાલ નાગરજી મહેતા	મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી : કેટલાંક સ્મરણો	૬૨
૩૦ શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	આગમપ્રસાદર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને વાક્યપુષ્પાંજલિ	૬૪
૩૧ શ્રી ખીમચંદ ચાંપશી શાહ	પ પૂ આ પ્ર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ અને શ્રી જૈન આત્માનંદ સલા (ભાવનગર)	૬૭
૩૨ ડૉ. પદ્મનાભ જૈની	શ્રુતપ્રભાવક મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી	૭૦
૩૩ પ્રો. કેશવલાલ હિ મતરામ કામદાર	મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ : વિશુદ્ધ સેવાનિષ્ઠ શ્રમણજીવન	૭૧
૩૪ ડૉ. રમણલાલ ચિ શાહ	પ્રેરક વિમૂર્તિ	૭૪
૩૫ પ્રો. હીરાલાલ ર કાપડિયા	' વિદ્વદ્વલ્લભ ' સાથેના સાહિત્યિક પ્રસંગો	૭૭
૩૬ પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ	બહુમુખી પ્રતિભા	૮૦
૩૭ શ્રી ફૂલચંદ હરિચંદ દોશી	વંદન હો ! વંદન હો !	૮૨
૩૮ રતિલાલ મદ્દાભાઈ શાહ	આગમપ્રભાકરજીના જીવનની કેટલીક બાબતો.	૮૩
૩૯. Dr Umakant P. shah	Life and Works of Agama Prabhakar Muni Punyavijayaji	89
૪૦ શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ	પૂજ્ય આગમપ્રભાકરજીની જીવનરેખા	૯૭
મહારાજશ્રીનાં ૬૦ વાતુર્ભાસની યાદી		૧૧૪
૪૧ ' ત્રય અને ત્રયકાર '	મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી	૧૧૫

આગમપ્રમાણક પૂજ્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના

ગ્રન્થો અને સંપાદનો

[તેઓશ્રીના ગ્રન્થસ્ય વચ્ચે સાયવ ગત લેખા આ 'નાનાગ્રંથિ' ગ્રન્થના
'સ્વાધ્યાય-નિર્માણ' વિભાગમાં છપાયા હાલ તમના ગ્રન્થો અને
ગ્રન્થાવારે પ્રગટ થયેલા સંપાદનાની યાદી અહીં આપી છે.]

પ્ર-૧ અથવા સંપાદન

પ્રકાશન-વર્ષ

મુનિરામચંદ્રદેવ વૈષ્ણવીમિત્રાનંદનાટકમ્	૧૯૧૭
મુનિરામચંદ્રદેવ પ્રયુદ્ધગીરિણનાટકમ્	૧૯૧૮
શ્રીમન્મેષપ્રભાતાયરિચિત્ત ધમાનુષ્યમ્ (છાયાનાટકમ્)	૧૯૧૮
• ગુરુત્તરવિનિશ્ચય	૧૯૨૪
છાયાપ્રવાયશ્રીરાગવિજયદેવના દેવગુણિતુલ્યવિનિશ્ચય	૧૯૨૮
• પાતકમળમળનિરિચિત્ત ધમાનુષ્યમ્	૧૯૨૮-૨૯
• વમન ય (ભાગ ૧-૬)	૧૯૨૮-૧૯૩૦
• મૂર્તિત્વગુણમ્-વિષ્ણુતિત્વગુણમ્ (ભાગ ૧-૬)	૧૯૩૨-૩૮ તથા ૧૯૪૦
ભાગ્યોપ અનન્નમળમળનિરિચિત્ત અને ગદ્યાનાટકમ્	૧૯૩૪
ગુરુત્તરવિનિશ્ચયનાટકમ્-અનન્નમળમળનિરિચિત્ત જીવન-પૂર્ણમ્	૧૯૩૮
વનિશ્ચયનાટકમ્-અનન્નમળમળનિરિચિત્ત ગદ્યાનાટકમ્	
શ્રીરાગવિજયદેવનાટકમ્-અનન્નમળમળનિરિચિત્ત	૧૯૪૦
શ્રીરાગવિજયદેવનાટકમ્-અનન્નમળમળનિરિચિત્ત	૧૯૪૪
ધીરશ્રવણમૂર્તિના ધમાનુષ્યમ્-અનન્નમળમળનિરિચિત્ત	૧૯૪૮

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यप्रणीतम्	
त्रिषष्टिगलाकापुरुषचरित्र-महाकाव्यम् (पर्व २-३-४)	१९५०
जेसलमेरनी चित्रसमृद्धि	१९५१
कल्पसूत्र—निर्युक्ति, चूर्णि, टिप्पण, गुर्जरानुवाद सहित	१९५२
अ गविज्ञा	१९५७
सोमेश्वरकृत कीर्तिकौमुदी तथा अरिसिंहकृतं सुकृतसंकीर्त्तिनम्	१९६१
सुकृतकीर्त्तिकल्लोलिन्यादि वस्तुपाल-प्रगस्तिसंग्रह	१९६१
× सोमेश्वरकृत उल्लाधराघवनाटकम्	१९६१
Descriptive Catalogue of palm-leaf Mss.	
in the Shantinath Bhandar Cambay, Vol. I-II	(1961, 1966)
Catalogue of Sanskrit and Prakrit Mss	
Muniraja Sri Punyavijayaji's collection, Parts I-III (1963, 1965, 1968)	
श्रीनेमिचन्द्राचार्यकृत आख्यानकमणिकोश	१९६२
श्रीहरिभद्रसूरिकृत योगशतकम् स्वोपज्ञवृत्तियुतम्, ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चयश्च	१९६५
× सोमेश्वरकृतं रामशतकम्	१९६६
नन्दीसूत्र — चूर्णिसहितम्	१९६६
नन्दीसूत्रं—विविधवृत्तियुतम्	१९६६
आचार्य हेमचन्द्रकृत निघण्टुशेष	१९६८
❧ नदिसुत्त अणुओगद्वाराई च	१९६८
❧ पन्नवणासुत्त (प्रथमो भाग)	१९६९
पत्तनज्ञानभाण्डारसूचिपत्रम्	मुद्र्यमाणम्
जेसलमेरज्ञानभाण्डारसूचिपत्रम्	"
दसकालीयसुत्त अगस्त्यसिंहचूर्णिसहितम्	"
सूत्रकृताङ्गचूर्णि	"
पन्नवणासुत्त (द्वितीयो भाग)	"
[. आ निगानीवाळा ग्रन्थोनु सपादन सद्गत गुरुवर्य श्री चतुरविजयजी महाराज साथे करेलु छे	
× आ निगानीवाळा ग्रन्थोनु सपादन डॉ भोगीलाल सांडेसरा साथे करेलु छे	
❧ आ निगानीवाळा ग्रन्थोनु सपादन पं श्री दलसुखभाई मालवणिया तथा प श्री अमृत-लाल मोहनलाल भोजक साथे करेलु छे]	

જ્ઞાનાંજલિ

ખડ પહેલો

અધ્યયન અને મોક્ષોદય

[પૂજ્ય સુનિવર્તી શ્રી પુણ્યવિભક્ત મહારાજના લેખે]

૫૫

જ્ઞાનપંથમી'

ભારતીય આર્યધર્મપ્રણેતા વેદિક જૈન અને બૌદ્ધ આચાર્યોએ માનવજીવનને ઉત્તમ બનાવવા માટે ઓછી રીત રિવાજો તેમ જ ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠાઓ આપી છે તેમા આપણા તહેવારોનો મુખ્ય હિસો છે આ તહેવારો અને કારણોને લક્ષમા ગણીને ઊભા ક વામા આનંદ છે તેમ જના તેમના મોટા ભાગ મહાપુરુષોના જીવન પ્રસંગોથી જ સમજાયેલા છે

ત્રિધર્મિય કારણોને ધ્યાનમા રાખીને રચનામા આવેલ આ વધાય તહેવારોનો અભિપ્રાય અને મહત્ત્વ 'ગો ઉદ્દેશ માત્ર એ જ છે કે—તે તે તહેવારો વિશે મનુષ્ય પોતાના જીવનનો ઉત્તમ મનાવવા માટે જુદી જુદી રીતે વિચારો કરેલે ઓ તે જીવનમાં ઉત્તરના માટેનું આત્મમગ્ન મેળવે' આ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને જ વસન્તોત્સવ શરદુત્સવ આદિ જેવા માત્ર બાહ્ય ભોગ અને આનંદપ્રવાન નનુને નગના જે તહેવારો જનમમાજમા કરે છે તે તરફ આર્યધર્મ ધરધાપ આચાર્યોએ ખાસ કશુંય ધ્યાન આપ્યું નથી જોકે આ તહેવારોમાંથી કેવાય વખતવિનુ મનુષ્યો ધર્મનો ધર્મ વિશેના નારતી શકે તેમ જના સર્વસામાન્યને લક્ષીને આપુ કરવામા આવતી પરિપાત્રીઓમા આ જનની પરિપાત્રી ઓનો ભોગમેળ કરવામાં કોઈ જ નાશ હોતો નથી આવા તહેવારો તેમજે જના પ્રાં છે અને જે તહેવારો સર્વસામાન્યો સીની રીતે નનવિષમ કરવામા મહાર થાત તેમને જ સ્થાન આપવામાં આયુ છે

આજે અહીં જે જૈન તહેવાર વિના નખરામા આવે છે, એ મારિતગમ્યુતા 'ત્રિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી ચાત મરવામા આયો છે આ તહેવારો "જ્ઞાનપંથમી" એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે આ તહેવાર ધર્મિક મુદ્દો પાચમો હિસે માનવામા આવે છે આ વિષયો "જ્ઞાનપંથમી" શા કારણથી કરવામા આવે છે એ આપણે જલે પડી ગયેલ જાણી શકીએ

પ્રાચીન માગમા જૈન ત્રિમુખો જેમ નો તેમ વધારે ને વધારે માનના અપરિમિતરૂતિ પસદ કરતા, તે એવું મુખી કે નાનકા માધનમૂલ પુનમે રાખવા એ પદ્મ તેમને મન મનની વાન નહોતી આથી તેઓ પોતાના જીવનમા ઉપરોગી દરમ પ્રમારની વિદ્યાઓને મદદ રાખના જે ત્રિમુખો એ નવપ્રમરજીવિતવાળા અથવા અધ્યજીવિતવાળા દના તેમને માટે જૈન ત્રિમુખમ્યાએ "મળ્લ" ની નવરથા રાખી હતી મધ્યાન્હ એવે ત્રિમુખોનું જેવું આ મધ્યાન્હની નવરથા એ ઉદ્દેશથી

કરવામાં આવી હતી કે કોઈ પણ ભિક્ષુને ક્યાંય પણ જવું-આવવું અગર પઠનપાઠન આદિ કાંઈ પણ કાર્ય કરવું હોય, તે ઓછામાં બે ભિક્ષુઓએ મળીને જ કરવું અથવા એકબીજાને આથી સહાય પણ મળતી રહે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ભિક્ષુસંસ્થાની વ્યવસ્થા હોવાને લીધે તેમને પુસ્તકાદિના પરિગ્રહની ઉપાધિ વહોરવી પડતી નહિ પરંતુ સમયના વહેવા સાથે જ્યારે જૈન ભિક્ષુસંસ્થાનાં બધારણોમાં નબળાઈ આવી અને તે તે જમાનામાં બાર બાર વર્ષ જેટલા લાંબા અને ભયંકર દુકાળો પડવાને લીધે જૈન ભિક્ષુઓ પોતાના આગમગ્રંથોનું પઠનપાઠન અસ્પષ્ટિતપણે કરી શક્યા નહિ, એટલું જ નહિ, પણ જે તેમણે કઠાગ્ર કર્યા હતા તે પણ વીસરી ગયા. તેમ જ સમર્થ શ્રુતપારગામી આચાર્યો, જે તે સમયે વિદ્યમાન હતા, તેમાંથી ઘણાખરાઓનો ઉપગઉપરી સ્વર્ગવાસ થવાને કારણે વિશિષ્ટ જૈન આગમોનો કેટલોક ઘાસ-હાનિ થઈ ગયો.

આ વખતે સમર્થ જૈન સ્થવિર ભિક્ષુઓએ એકઠા મળી પરસ્પર મત્રણા કરી મંજૂર કર્યું કે હવે આપણે આપણા આગમગ્રંથો, જેમને જેમને જેટલા કંઠસ્થ રહ્યા છે તે બધાને લિપિબદ્ધ કરવા-લખાવવા. આ પ્રમાણે નિર્ણય કરી જૈન સ્થવિરોએ આગમગ્રંથોને લખાવવાનો આરંભ કર્યો આ લેખનઆરંભ વીર નિર્વાણ સવત ૬૮૦ અને વિક્રમ સવત ૫૨૦માં વલલીપુર-હાલનું વળા-માં થયો હતો અને તેમા મુખ્ય કાળો સ્થવિર દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણનો હતો અસ્તુ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છેવટે જૈન આગમો લખાવા શરૂ થયા એટલે તેનું “રક્ષણ કરવું” એ પણ અનિવાર્ય રીતે પ્રાપ્ત થયું આ વખતે જૈન સ્થવિરોએ વિચાર કરી પુસ્તકોના રક્ષણ માટે અનેક નિયમો તૈયાર કર્યા કે જેથી પુસ્તકો ચિરકાળ સુધી જીવતાં રહે આ નિયમોમાના “જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનના સાધનોની આશાતના-અવમાનના ન કરવી” આ એક નિયમને અંગે તેમણે મોટો ભાગ રોકેલો છે અર્થાત્ માનવગતિ તરફથી થતા હાસને તેમણે (સ્થવિરોએ) આ એક નિયમન કરી રોકી લીધો. પરંતુ તે સિવાય ઇતર પ્રાણી તેમ જ કુદરત તરફથી થતા પુસ્તકોના નાશ માટે શું કરવું એ વિચાર તેમના સામે હાજર થયો ઉધેઈ, ઉદર આદિ જેવાં પ્રાણીઓ તરફથી થતા નુકસાનને રોકવા માટે પુસ્તકો રાખવાની પેટી, મજૂસ કે કપાટ આદિની આસપાસ કચરો એકઠો ન થવા દેવો તેમ જ તેમા ઉદર આદિ પેસે તેવી જાતના તે ન હોવાં જોઈએ એટલું જ બસ થાય પરંતુ કુદરત તરફથી થતા અનિવાર્ય અને અપાર નુકસાનને પહોંચી વળવા માટે ખાસ વિશિષ્ટ બંધારણ સિવાય આવી શકતું નથી.

કુદરત તરફથી જો પુસ્તકોને કોઈ મોટું નુકસાન થતું હોય તો તે ચોમાસાની મોસમથી જ કાયમી નુકસાન થયા કરે છે આ ઋતુમા પુસ્તકલઢારોને કેટલીયે ચાલાકીથી બધબારણે રાખવામાં આવે તોપણ તેમાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોને ચોમાસાની ભેજવાળી હવા અસર કર્યા સિવાય રહેતી નથી લિખિત પુસ્તકોમા દાખલ થયેલ આ હવાને જો વેળાસર દૂર કરવામાં ન આવે, તો કાળાંતરે બધા પુસ્તકો ચોટીને રોટલા જેવા થઈ જાય અને થોડા જ વર્ષોના ગાળામાં નકામા જેવાં થઈ જાય. માટે પુસ્તકસંગ્રહમા પેસી ગયેલ ભેજવાળી હવા પુસ્તકોને બાધકર્તા ન થાય અને પુસ્તકો સદાય મૂળ સ્થિતિમાં કાયમ રહે, એ માટે તેમને તાપ ખવડાવવો જોઈએ પુસ્તકસંગ્રહમાં પેસી ગયેલ ભેજવાળી હવાને દૂર કરવા માટે સૌથી સરસ, અનુકૂળ અને વહેલામા વહેલો સમય કાર્તિક માસ જ છે, કારણ કે આ સમયે શરદ ઋતુની પ્રૌઢ અવસ્થા હોઈ સૂર્યનો પ્રખર તાપ અને ભેજવાળી હવાનો અભાવ હોય છે.

નિશાળ જ્ઞાનભંડારોના દેરદેરનું આ કાર્ય મહાય અમુક વ્યક્તિને કરવું ઠરાવ્યાલયું તેમ જ અગવડનાં થાય એમ જાણી યુગળ સ્વેતાનર જૈનાચાર્યોએ કાર્તિક શુક્ર પચમીના દિવસને આ કામ માટે નિયત કર્યો અને આ દિવસે ગ્રામાવિષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનભક્તિનું માહાત્મ્ય સમગ્રની આ તિથિનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને લોકોને જ્ઞાનભક્તિ તરફ આકર્ષ્યા લોકો પણ આ દિવસને માટે પોતાના ગૃહ સાધાર આતિથ્ય કરી પાંચ (નિપમનિગેય) ગ્રંથપૂર્વક જ્ઞાનભક્તિના પુણ્ય કાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપવા લાગ્યા આ દિવસે જ્ઞાન ગર્ભ-પુત્ર નિર્મલપુત્ર અને જ્ઞાનભક્તિનો અપૂર્વ લાભ મળવાની આ દિવસને-કાર્તિક શુક્ર પચમીના દિવસને-“જ્ઞાનપથ ચર્ચા” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

આજના સ્વેતાનર જૈનોની વખતવાળા ઘણાખરા ગામનગરોમાં આ દિવસે જે જ્ઞાનસ્થાપના કરવામાં આવે છે, તે આ પરિપાત્રીના સ્મરણચિદ્રરૂપે જ કરવામાં આવે છે અહીં એમ કહેવું જ જોઈએ કે, જેમ જનતા દરે નામતમાં “સાપ થયા અને નીમોગ ગયા” એ નિરમાનુસાર દરેક રીત ગિરાજોમાંથી મૂળ ઉદ્દેગને કિનારે મૂળ જાણ આડળમાં ખૂબી જાય છે, તેમ આ તહેવારને આ પછા થયા મિત્રાય રહ્યું નથી અર્થાત્ આ તહેવારને વિષે પુસ્તકભંડારો તપાસના, તેમાંનો કચરો સાફ કરવો, હાર્દ ગયેન પુનઃકેને તડકો દેખાડવો, યોગી ગયેન પુનઃકેને ઉખાડી મુધારી લેવા પુનઃકેન ગ્રંથમાં જ્ઞાન ન પડે તે માટે મૂકેન વોડારજ આતિની પોદનીઓને બંધની આદિ કશું જ કરવામાં આવતું નથી એટલે અચારે તો આ તહેવાર નામગેય થયા જેવો જ ગણાય ચક્રાય તેમ હો, તોપણ જે સમર્થ પુરુષોએ આ તહેવાર બેઠો કર્યા માટે પોતાની નાનશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો, તેઓ તો ખર જ દીનંદી જ હતા એમ કહ્યા સિવાય આપણે ગી સંકીર્ણ નહિ

[એક જિજ્ઞાસુ બહેન માટે વિ સ ૧૧-૧૩ના અભ્યાસેના અપ્રકાશિત લેખ]

જ્ઞાનભંડારોની સમૃદ્ધિ*

॥ જયન્તુ વીતરાણાઃ ॥

માનનીય વિદ્વાન સજ્જનો ! વિદુષી માતાઓ અને બહેનો !

આપ સૌએ મને જે સ્થાનેથી બોલવાની ફરજ પાડી છે, તે સ્થાનેથી ઘણા વિદ્વાનોએ આપણને ઘણી ઘણી રીતે માર્ગદર્શન આપ્યું છે એટલે મારા વક્તવ્યમાં પુનરુક્તિ આવે કે કંઈ નવીન સૂચન ન જણાય તો આપ સૌ ક્ષાન્તવ્ય ગણશે. આપ સૌએ મને જે સ્થાનેથી બોલવા બોલો કર્યો છે, એ સ્થાન ઘણી જવાબદારીવાળું છે એનો મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે, એથી આવા જવાબદારીભર્યા સ્થાનેથી બોલવામાં એક રીતે ખરા સ્વરૂપમા ક્ષોભ થાય એ સ્વાભાવિક છે એમ છતાં આપ સૌએ વિશ્વાસ-પૂર્વક મારા ઉપર જે જવાબદારી મૂકી છે તે માટે યોગ્ય કરવા હું જરૂર યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ.

સામાન્ય રીતે વિભાગીય પ્રમુખ છેલ્લા અધિવેશનથી ચાલુ અધિવેશન દરમિયાન બહાર પડેલી તે તે વિષયની નવીન કૃતિઓનું સિંહાવલોકન કરે છે, પરંતુ મેં આને બદલે મારા અધ્યયનના વિશિષ્ટ વિષયની રજૂઆત કરવાનું પસંદ કર્યું છે અને એની અંદર યથાવકાશ આવી કેટલીક કૃતિઓનો દૃષ્ટાન્તરૂપે ઉલ્લેખ કરવા ધાર્યું છે.

સાહિત્યસંશોધન અને જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન એ મારું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર છે. આ કાર્ય હું, મારા પૂજ્ય ગુરુ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ અને દાદાગુરુ પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજશ્રી-જીની છાયામાં લગભગ મારી સત્તર વર્ષની વયથી કરતો આવ્યો છું. મારા પૂજ્ય ગુરુ-દાદાગુરુઓની દૃષ્ટિ વ્યાપક હતી, એટલે એ પૂજ્ય ગુરુયુગલના એ ગુણના વારસાનો અંશ મને બાળપણથી મળ્યો હોઈ, મારા ત્રયસંશોધન અંગે જ્ઞાનભંડારોના અવલોકનને પરિણામે મને જે સ્ફુરણા થઈ છે તેને આપ સૌ સમક્ષ રજૂ કરું છું.

હું જૈન સાધુ હોઈ, જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન કરતાં મારું ધ્યાન મુખ્યત્વે જૈન કૃતિઓ તરફ ન્યય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે આમ છતાં મારા અવલોકનમાં આવતી જૈનેતર નાની કે મોટી કોઈ કૃતિ તરફ મેં કદીયે ઉપેક્ષા સેવી નથી.

* વીસમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, ઓક્ટોબર, ૧૯૫૬માં અમદાવાદમાં મળ્યું, તે પ્રસંગનું ઇતિ-હાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખ પૂ. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજનું પ્રવચન.

આજ સુધી મેં જે જ્ઞાનભાગ ડારો જોયા છે, તેમાંથી કેટલાક જ્ઞાનભાગ ડારોને બાંહે કરીને ત્યાંની જોયેલા બધાં જ્ઞાનભાગ ડારો જેવાં બધાં મૂર્તિપૂજક જૈન જ્ઞાનભાગ ડારો જ છે એવું આપ સો સમજી શકો છો. વળતે આપ સો સમજી શકો છો કે જૈન મુનિવરોના અધિગમના રહેલા જ્ઞાનસંગ્રહોને લક્ષીને જ કરીશ એમ છતાં આપ સૌ ખાતરી રાખો છો કે આ રજૂઆત એટલી જ નહિ જ હોય એવું કારણ એ છે કે જેવાં મૂર્તિપૂજક જૈન મુનિવરો અને જૈન મુનિઓએ ઉપદેશ દ્વારા જે જ્ઞાનભાગ ડારો જોયા ક્યાં, કરાયા છે, તેમાં તેમણે માત્ર પ્રાપ્ત સર્વ જ્ઞાન કૃતિઓ જ નહિ, પણ સર્વ જ્ઞાન અને સર્વ વિષયની જૈન જૈનતર કૃતિઓના સંગ્રહ કર્યો છે. આ જ કારણે લીધે, જૈન જ્ઞાનભાગ ડારો ભારતીય અને નિદેશીય, નિદેશીયના અધ્યયનનું કેન્દ્ર બની શકે છે. આપ સૌને જાણીને આનંદ થશે, કે આપણા દેશમાં અને પશ્ચિમના દેશોમાં જે અનેક વિષયોને લગતું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાંના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોની પ્રાચીન અને મોડી હસ્તપ્રતિઓ જૈન જ્ઞાનભાગ ડારોમાંથી જ ઉપનિષદ થઈ છે. આજે ભારતમાં આટલા અને આ હિંદુઓ આપ અને સમૃદ્ધ જ્ઞાનભાગ ડારો બીજા કયાં જોવા નહિ મળે.

પાટણ તાલુકા જેસલમેર આદિના અતિપ્રાચીન જ્ઞાનસંગ્રહો તો જગપ્રસિદ્ધ છે જ, પરંતુ તે ઉપરાંત ગુજરાતનાં સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મારનાડ, મેનાડ, પલ્લમ ઉત્તર પ્રદેશ ક્ષિણ આદિ દેશોના અનેક નગર અને ગામોમાં જૈન, શ્રીસંઘ અને જૈન મુનિઓના અધિગમના જે જ્ઞાનભાગ ડારો છે, તેમાં આપ સૌની કલ્પનામાં ન આવે તેવું અને તેટલું વિગાળ જૈન જૈનતર વિવિધ વિષયોને લગતું સાહિત્ય વિદ્યામાં છે, જેને આપણે સમગ્રપણે જાણનાં પણ નથી જેમ જેમ આ જ્ઞાનભાગ ડારો અંગ્રાહન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ એમાંથી અનેક વિષયો લગતી નવી નવી કૃતિઓ પ્રાપ્ત થતી જ જાય છે. આપણે આપણા આ જ્ઞાનકોશોનું નિરીક્ષણ અને તેની વિશ્લેષણ યાદીઓ લખી સુધી કરી શક્યા નથી. અહીં એટલું ઉમેરું કે માત્ર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના જ જ્ઞાનસંગ્રહો આજે વિદ્યામાં છે, તેમાંના અધ્યયન, મારી ગણતરી પ્રમાણે એકાદા એકાદા થી વધુ તો પછી, એ પાંચથી સાત લાખ જેટલી હશે, હજારો એનાથી-અધિક પણ થાય આ સંખ્યામાં પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વંશ રા, ગુજરાત વિદ્યાસભા-અમદાવાદ કાર્યસભા-મુમ્બઈ, લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર-અમદાવાદ કાર્યસભા-જાહેર વિદ્યાસંસ્થાઓના અધ્યયનસંગ્રહો ઉમેરીએ તો આ સંખ્યા એનાથી પણ વધી જાય આ સર્વ જ્ઞાનભાગ ડારોના અધ્યયન અને જેની પ્રાપ્તિ-યાદીઓ ન થઈ હોય તેને તૈયાર કરવાનું કામ આપણે પારી લઈએ તેવું સરળ નથી, તેમ છતાં આ કાર્ય કરવું એ આજના મુગ્ધ માટે એની આવશ્યક છે અને અતિ રસપ્રદ પણ છે. આ કાર્ય પાછળ અર્થ ઘણું થાય એમાં લેશ પણ શંકા નથી અને એ અર્થ આપનાં હાતાઓ મળી આવે એમાં લેશ પણ શંકા નથી, પરંતુ આપણે સ્ફૂર્તિશાળી કાર્યકર્તાઓ મને કે કેમ, જેઓ ગણતરીના વર્ષોમાં જ આ કાર્ય પૂરું કરી નાખે. સહન શ્રીમુન સી હી દવાયે (સીમનનાં કાલામાં દવા) સહન મહાગાળ શ્રી સયાદરાવ-રોડરના આસાથી પાટણ અને જેસલમેરના જ્ઞાનભાગ ડારોના અધ્યયન કરી એના જે વિસ્તૃત રિપોર્ટસ તૈયાર કર્યા છે, તે માટે તેમણે ત્રણ માર મહિનાથી વધારે સમય લીધો નહોતો. ગાંધીજીની ગતિએ તો આમાં કામો વોળા અને પણ પાર ન પડે આજના ગુજરાતીએ આવાં કાર્યો કરવા માટે સ્ફૂર્તિ મેળવવી પડશે અને મેળવવી જ જોઈએ.

૧. ઉપર જે જ્ઞાનભાગ ડારોની હકીકત મોંઘવામાં આવી છે, તેમાંના અનેક વિષયક ગ્રંથો, એઓની પ્રકૃતિઓ અને પુસ્તકોમાં જે હળેટો, વસ્તુઓ અને સામગ્રી સમાયેલી છે, તેનું પૃથક્કરણ

કરવામાં આવે તો ગુજરાતી ભાષામાં સમૃદ્ધ સાહિત્યનો ઉમેરો થાય જેમ આજ મુઘીમાં હિંદી ભાષામાં વિવિધ વિષયોનું ખેડાણ અને એને લગતો વિશાળ સાહિત્યરાશિ પ્રકાશ પામ્યો છે અને દિન-પ્રતિદિન મોટા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થતો જાય છે, તે જ રીતે ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવા માટે આપણે વિદ્યાનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રોની ઉપાસના અને અધ્યયન કરવાં પડશે; એ સિવાય સમૃદ્ધ ગુજરાતી ભાષાને જીવંત રાખવાનો ખીન્ને એક પણ ઉપાય નથી એક જમાનામાં પ્રભુત્વ સોગવતી, આજના રાજસ્થાનના પ્રદેશને આવરી લેતી ભાષાનું સ્થાન આજે હિંદી ભાષાએ લીધું છે તેનું કારણ એ જ છે, કે એ ભાષા આજના યુગનું વિશિષ્ટ સાહિત્ય સર્જી શકી નથી, એટલું જ નહિ, પણ આજની રાજસ્થાની પ્રજાએ પણ સાહિત્યિક ભાષા તરીકે હિંદીને અપનાવી લીધી છે, જ્યારે ગુજરાતી ભાષા આજે એવી કક્ષાએ છે, જેને આપણે પૂર્ણ અને સમૃદ્ધ ભાષા તરીકે ઓળખી-ઓળખાવી શકીએ. આ પરિસ્થિતિમાં આપણી ગુજરાતી ભાષાના વ્યક્તિત્વને સવિશેષ ખીલવવા માટે આપણે વિવિધ વિષયોનું અધ્યયન કરવાપૂર્વક તેઓને મૌલિક રીતે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવા જોઈએ અને ગુજરાતી ભાષા બોલતી પ્રજાએ આવા વિષયોમાં જીવંત રસ કેળવવો જોઈએ.

આપ સૌના ધ્યાનમાં રહે કે આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષાઓનું જે જૈન-જૈનેતર વિપુલ સાહિત્ય વિદ્યમાન છે, તેમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાઓના કોશોને સમૃદ્ધ કરવાને લગતી ઘણી જ પર્યાપ્ત સામગ્રી છે આપ સૌના ખ્યાલમાં આવે માટે ‘પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી-દિલ્હી’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ અગ્નિજ્ઞા નામનો ગ્રંથ, એનાં પરિશિષ્ટો અને પ્રસ્તાવનાઓ જોવા લલામણુ છે. આ ગ્રંથમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત કોશોને સમૃદ્ધ બનાવવા માટેની ઘણી સામગ્રી છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કોશોના પુનર્નિર્માતાઓએ આ ગ્રંથ અને આવા દરેક ગ્રંથને, માત્ર એનાં પરિશિષ્ટો જોઈ સંતોષ ન માનતાં, સમગ્રભાવે જોવા જ પડશે જૈન આગમગ્રંથો અને એના ઉપરના વ્યાખ્યાન નિર્ધુક્ત, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકા આદિ ગ્રંથોમાં ઉપર્યુક્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કોશોને લગતી સામગ્રી ઉપરાંત દેશી કોશકારોએ દેશી તરીકે નહિ સ્વીકારેલા અથવા એમની મર્યાદા બહાર હોઈ ઉપેક્ષિત ગણેલા દુષ્કાન્ત, વૈકિકા બેકી (ટટ્ટીની હાજત), સુષ્પટ્ટિયા=રૂની રૂગલી, ભટ્ટત્તિય=આડતિયા, ટંકરચ=દેખાળા, ક્ષેત્રિકા=ખેતી, વહોલિયા=વહોળા-વહોળા, વોવ્વડ=બોબડો, લેસુરંડયતર=ગૂદાનું ઝાડ, પારણેત્ત=પાનેતર, ચહુટ્ટ=ચોટચુ, બળાલી=અનાડી, ઠગવિદ્યા રસોડ, શાસડય, મરવસય=ભરોસો આદિ જેવા સેકડો દેશી શબ્દો વિદ્યમાન છે, જેઓનું પ્રાકૃત-દેશી કોશોની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ હોવા ઉપરાંત આ શબ્દોની, આપણી ભાષા, સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગિતા છે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે એમની દેશીનામમાલામાં ઘણા દેશી શબ્દો વિશે ટીકામાં આવી નોંધ કરી છે.

અપભ્રંશ ભાષા કે જે આપણી ગુજરાતી ભાષાની જનની છે, તેના કોશ માટેની સામગ્રી આ જ્ઞાનભંડારોમાં ઓછી નથી આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિયૃત અન્નિદ્વનેમિચરિય, સાધારણકવિયૃત વિલાસવદ્ધકા, ધાહિલકવિયૃત પદમસિરિચરિય અને તદુપરાંત દેવેન્દ્રસૂરિયૃત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિ, કુમારપાલ-પ્રતિબોધ, રૂપદેશમાલાદોષદૃષ્ટિવૃત્તિ, મૂલશુદ્ધિપ્રકરણવૃત્તિ, ભાગ્યવાનકમણિકોશવૃત્તિ ભવભાવનાંપ્રકરણસ્ત્રોત્રવૃત્તિ આદિમાં આવતી અનેક કથાઓ, એ અપભ્રંશ કોશનાં સાધનો છે આ સિવાય આ જ્ઞાનભંડારોમાં અપભ્રંશ ભાષામાં અને અપભ્રંશપ્રધાન ગુજરાતી કે રાજસ્થાની ભાષામાં રચાયેલી નાની નાની કૃતિઓ પણ સેકડોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે, તે પણ આ કોશ માટે ઉપયોગી છે આટલી વાત શ્વેતાંબર આચાર્યની કૃતિઓને લગતી થઈ પરંતુ દિગંબર આચાર્યકૃત અપભ્રંશ કૃતિઓ તો સંખ્યામાં અને પ્રમાણમાં ઘણી અને ઘણી મોટી છે, જે પૈકી કેટલીક કૃતિઓ શ્વેતાંબર જ્ઞાનસંગ્રહોમાં વર્તમાન છે.

એમ જતાં દિગંબર જ્ઞાનભંડારોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં રહેના દિગંબર આચાર્યકૃત મદ્દા ૧૫ અથોનો આ કોશ માટે ઉપયોગ કરવો એ અતિ મહત્ત્વની વાત છે. બંગાળી નિધિમાં મુદ્રિત 'બૌદ્ધગાન ઓ દોષ' જેવી બૌદ્ધ અને અથ ભારતીય નિદ્ધાનોની જે કૃતિઓ ઉપનિષદ હોય તેને વીચરની ભેષ્ટ એ નહિ.

આ પછી આપણે આપણી ગુજરાતી કે ગજસ્થાની ભાષા આદિના કોશ તરફ આંખો તો આપણા આ જ્ઞાનભંડારોમાં એ કોશોને લગતી ભરપૂર સામગ્રી પડેલી છે. અર્થાત્ આપ જો કે પી પછી ન શકો તેટલી મોટી સંખ્યામાં જૈન આગમો, કર્મઆદિત્ય, ઔપદેશિ- અને કથાચર્યા, કાત ન સિદ્ધહૃદય સારસ્વત આદિ જેવા વ્યાખ્યાનો, રત્નવશ આદિ મહાકાવ્યો, વામદેવલોકાર, વિદ્યાધરમુનિમહન આદિ ગ્રંથો, રત્નપરીક્ષાવાચ, વલ્લભ, જ્યોતિષ, ગણિત આદિ અનેક વિષયના ગ્રંથો ઉપર નિદ્ધાની પદ્ધતિ સોમી સત્તરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલા બાનામોઘો અને સ્તવકોની પ્રાચીન અને વર્તમાન એ જ સમયે લખાયેલી હસ્તપ્રતિઓ એ કોશોની સંખ્યામાં નિવિધાન છે, જે આપણા ગુજરાતી, ગજસ્થાની આદિ ભાષાના પ્રામાણિક કોશો તેનાર કરવા માટે ઘણી ઉપયોગી છે. આ સામગ્રી કેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં છે એનો આપ જોઈ જ્યાં આપવા માટે માગ આ લાપણના અતે પરિશિષ્ટરૂપે પાળણના જ્ઞાનભંડારો અને લાનભાઈ દત્તપત્રના ભારતીય સંસ્કૃતિ નિગ્રામ હિર-અમ નાને ઉપજન પ્રેરના મારા વિશાળ જ્ઞાનસમૃદ્ધ આભિયાથી તારીને તૈયાર કરેલી એક યાદી આપવામાં આવી છે. આ યાદી નેનાથી આપ જોના જ્યાંના આગળે કે આપણા પ્રાચીન સંગ્રહોમાં આપણી વિવિધ ભાષાઓના કોશો માટે કેવી વિપુલ સામગ્રી ભરી પડી છે. આપણા પ્રાચીન ગુજરાતી કોશની ગિણામાં આદિકાવ્ય આપણા ઘણા ગુજરાતી નિદ્ધાનોએ કર્તુ છે. કો સાહેબરાએ મહારાજા મયાજીરાન વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી જ્ઞાનિત પ્રાચીન ગૂર્જર ગ્રંથનાનામાં અપાસ્તિ કરેના ગસ, કાચુ, વર્ણવસમુચ્ચર આદિ ગ્રંથોમાં કોશમરને ઉપયોગી શબ્દકોશો આપ્યા છે. તેના કાના એમણે વર્ણવસમુચ્ચરને બીજો ભાગ સપાલિત મરી ઘણી સામગ્રી પૂરી પાડી છે. આ જ રીતે ભાઈ શ્રી મધુચંદ્ર મોદી ની કે કા શાસ્ત્રી, શ્રી કે બી બાસ, કો હરિનંદન ભાયાળી, મુનિ શ્રી અબયમાગરજી ભાઈ ત્રી ગમચુ લાન શાહ, કો મિચિનચંદ્ર ઝવેરી આદિએ પાળ આ ગિણામાં પોતાનો હિસ્સો નોધા પો છે.

સાથે સાથે અરી એ પછી ઉમેરુ કે આપણા ગ્રંથસંગ્રહોમાં મગ્નીત થયેના ગ્રંથોના અત્તમાં લખાયેલી ગ્રંથમર અને ગ્રંથનેખંડોની પ્રવસ્તિઓમાં તેમ જ જ્યોતિષ, ગણિત આદિ ગ્રંથોમાં અનન કે સંખ્યા જણાવવા માટે ગણકો અર્થાત્ ચંદ્ર એગને એક, હસ્ત એગને બે, અક્ષિ એગને ત્રણ ગોસ્તન એગને ચાર, બાણ એટલે પાંચ આદિ શબ્દો આપ્યા છે. એ ગણકોનો કોશ થાય એ પછી અતિ જરૂરી છે. આજ સુધીમાં જોયેના જ્ઞાનભંડારોમાંની દાથપોથીઓ આદિ ઉપરથી આવો એક સમૃદ્ધ મે કર્યો છે, જેને વ્યવસ્થિત કરી યથાસમય આપ જો સમક્ષ રજૂ કરવા ધાગળા છે.

આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં ગુજરાતી, ગજસ્થાની કે મિગ્રમાપાનુ કવિનામને જે સાલિત્ય વિશ્વમાન છે તેની વિવિધતા અને વિગેવના જળણ માટેના જે સકેતો છે તે આપણે જળણા જેવા અને નોધવા જેવા છે. મામાન્ય રીતે આપણી લોખંડાપાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિઓમાં આગની બધી વિવિધતા હોવાનો ખ્યાન બાદ ઓછાઓને હને જૈન કવિઓ આદિએ આ ક્ષેત્રમાં જે વિવિધતા આપી છે તેનાં નામોના નિદેશ માત્ર અહીં કરવામાં આવે છે—૧ સધિ, રાસ, ચતુ પરી ચઉપર્ધિ ચુપર્ધિ-ચુપર્ધિ ચોપર્ધિ, પ્રનધ પદ્ય આખ્યાનમ્યા ૨ પરિપાત્રી ધનનધોળ, નિવાહનો, સનોકો, હમચી હમચકી પીસાણી ગઘરનીસાણી, ચક્રાઉના સુખકી ફરડા, ચરી, ગીતા, રાજગીતા, જમરગીતા, મદગીતા, જુઅરી, વેની, ગુહની, દાનરકુ, નિશાનગણુ, જમણિયાં ભોજનિયાં, હરિઆની હીઆતી, ગળ્યા ૩ કાગ,

વસંત, હોરી, ધમાલકંઠમાર, ચર્ચરી, નવરમો, ગગમાળા, આરમાસા ૪ ચૈત્યવદન, ગવન, સ્તોત્ર, સ્તુતિ-ચુષ્કથોય, ચોવીમી વીસી, વિજસિક્કા-વિનતિ, ગીત, ભજન, લાવણી, જંદ, પૂમ, દેવવંદન, આરતી-મંગળદીવો ૫ સજ્જાય, દાળ દાળિયાં, ચોદાળિયાં, જટાળિયાં, આરદાળિયાં, આરમાલ, ચોદ, આર લાવના ૬ પદ કવિત, સર્વેયા, જીપ્પય જોપા, કુંડળિયા, એકવીસા, દોહા-દુહા-દોધક-દુગ્ધવદ આમાનાં મધ્યકાલીન પદ સ્વરૂપોનું નિરૂપણ હો. મનુલાલ ૨ મજમુદારે 'ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો (પદ વિભાગ)' તથા હો ચદ્રાંત મહેતાએ 'મધ્યકાળના સાહિત્યપ્રકારો' એ નામના ગ્રંથમાં કર્યું છે સસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથો ઉપર અનુવાદરૂપે જે ગદ્ય સાહિત્ય રચાયુ છે, તેને એના પ્રકારો મુજબ સ્તંભક-સ્તંભક, ટોમો, આકાવગોધ, ગોધ, વર્તિક, વચનિકા, અવચૂરી આદિ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે

ઉપર ગુજરાતી આદિ ભાષાના સાહિત્યની વિવિધતાનો નિર્દેશ કર્યા પછી સાથે સાથે આપણા જ્ઞાનભંડારમાં સસ્કૃત, પ્રાકૃત આદિ ભાષાનો જે ગ્રંથરાશિ છે, તે ઉપરની વ્યાખ્યાઓનાં જે ભિન્ન ભિન્ન નામો અને સંકેતો છે તે પણ જાણવા જેવાં છે :—૧ નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, મહાભાષ્ય-બૃહદ્ભાષ્ય, સમ્રહણી ૨ ચૂર્ણિ-વિશેષચૂર્ણિ ૩ વૃત્તિ, ટીકા, વ્યાખ્યા, વિવગ્ન, વિવૃત્તિ, લઘુવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, ન્યાસ, દૃઢિકા ૪ દીપક, દીપિકા, પ્રતીપિકા, પંજિકા, અવચૂરી-અવચૂર્ણિ. ૫ ટિપ્પનક, વિષમપદ-પર્યાય, દુર્ગપદપ્રબોધ, દુર્ગપદવિવૃત્તિ, પદ-સંજ્ઞિકા ૬ ટિપ્પણી, પર્યાય ૭ બીજક. આ વિવિધ વ્યાખ્યાઓ એના ઉપર રચાયેલી છે તેને મૂળમત્ર, મૂલગ્રંથ આદિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે

આ પછી લેખનની પદ્ધતિને લઈ આપણી હાથપોથીઓને અંગે જે સંકેતો છે, તેમ જ એની સાથે સંબંધ ધરાવતાં લેખન આદિ સાધનોનાં ધણાં નામો, સંકેતો અને શબ્દો છે, જે આપણા કોઈ કોશમાં મોટે ભાગે નહિ મળે; જેવાં કે—શક, પંચપાક, ત્રિપાક, દ્વિપાક, ચિત્રલિપિચિત્ર, ચિત્ર-પૃથિકા, દ્વિહી, હાસિયો, ચોરઅક, મોરપગલું કે હંસપગલું, ગ્રંથાગ્રંથ, પ્રતિ, આદર્શ, પાકબેદ-પાકાન્તર-વાચનાન્તર, ઓળિઉં-કાંટિઉં, કાકાં-ગરુ, વતરણાં, જુજવળ, પ્રાકાર, કબિકા, આંકણી, ગ્રંથિ, પાટી, પાકાં, ચાખરચંગી-ચાખખીચંગી, ક્ષત્રમલ વીટાંમણુ-રમાલ, કલમદાન, સાપડો-ચાપડો ઇત્યાદિ

અહીં જે વિવિધ નામો આપવામાં આવ્યાં છે, તેના અર્થો કે વિસ્તૃત સમજ આપવાનું આ સ્થાન નથી પરંતુ આ ઉપરથી એ ખ્યાલ આવશે કે આપણા વિશાળ જ્ઞાનભંડારોનું અવલોકન કરનારે એને લગતી વિશિષ્ટ પરિભાષા અને સંકેતોનું જીકું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ; તો જ આપણા જ્ઞાનભંડારોની યાદીઓ, મૂલ્યો કે ટીપો, એનું અવગાહન અને પૃથક્કરણ વ્યવસ્થિત બનશે

આપણી પ્રાચીન બ્રાહ્મી અથવા વર્તમાન દેવનાગરી, ગુજરાતી આદિ લિપિઓનો વિકાસ કેમ થયો અને એમાંથી ક્રમે ક્રમે આજની આપણી લિપિઓનાં વિવિધ રૂપો કેમ સર્જાયાં—એ જાણવા માટે આ જ્ઞાનભંડારોમાંની જુદા જુદા પ્રદેશોના લેખકોને હાથે સૈકાવાર જુદા જુદા મરોડ અને આકાર-પ્રકારમાં લખાયેલી પ્રતિઓ ધણી જ ઉપયોગી છે. મેં જોયેલા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં મોટે ભાગે બારમા સૈકાના પ્રારંભથી લઈને આજ સુધીની સૈકાવાર અને દશકાવાર લખાયેલી હાથપ્રતો જ વિદ્યમાન છે પરંતુ જેસલમેરના કિલ્લામાં રહેલા ખરતરંગચંદ્રીય યુગપ્રધાન આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રસૂરિના જ્ઞાનભંડારમાં બારમા સૈકાના પ્રારંભથી લખાયેલી પ્રતિઓ ઉપરાંત, લિપિના આકાર-પ્રકારને આધારે આપણે જેને પ્રાચીન માની શકીએ તેવી લિપિમાં લખાયેલી, આચાર્ય શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ વિરચિત વિશેષાવસ્થાક્રમહાસાધ્યની તાડપત્રીય પ્રતિ છે. આ પ્રતિના અત્તમાં લેખનનો કોઈ નિશ્ચિત સમય નથી, એમ છતાં એની લિપિ જોતાં એ પ્રતિ વિક્રમના દશમા સૈકા પછીની તો નથી જ નથી. પાટણ, ખલાત, જેસલમેર આદિના ગ્રંથસંગ્રહોમાં રહેલી આ બધી પ્રાચીન-અર્વાચીન હસ્તપ્રતિઓ

આપણી ભારતીય શાહી નિષિમાની દેન ાગરી નિષિ મુખીના કમિઝ વિકાસના અનામ માટે ઘણી જ ઉપયોગી છે મો લાગે છે કે આપણા જ્ઞાન સમ્રોધામાં રહેલી જુદા જુદા લેખકોને હાથે જુદા જુદા મરોડમાં લખાયેલી પ્રાચીન અર્ચાચીન પ્રતિજ્ઞાના સૈમ વાગ ફોટોગ્રાફ નહિ નિષિમાવાનુ એમ આનમમ બનાવવામાં આવે અને કોઈ આનિઝ પામે એમની વર્ણમાનાના રૂપાન્તરાના યત્નાદીના કમથી ચાર્ડસ તૈયાર કરાવવામાં આવે, તો ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ માટે આજની વ્યાપ-દેનાગરી, ગુજરાતી વગેરે નિષિઓના કમિઝ નિઠાસના ળાડ અભ્યાસ માટેની અતિ મહત્વની સામગ્રી તૈયાર થાય મારી નિનતી છે કે પ્રાચ્ય વિદ્યા મદિર-ડોહરા, લા દ ભારતીય સરકૃતિ નિદ્યામદિર-અમ તાઃ જેની ગુજરાતની પ્રમુખ સસ્થાઓ આ કાર્યને જરૂર ધ્યાનમાં લે

આપણા જ્ઞાનભાડારોમાંની યાપન સામગ્રીનું વ્યાપક દષ્ટિએ અવગાહન થર્પા પડી મને એમ વાત સ્વયમી થોગ્ન લાગે છે, કે આજના વિદ્યાનોએ વૈદિક અને બોદ્ધ સાહિત્યના અધ્યયન અને અવગાહન દ્વારા ધણુ ધણુ સગોધન કરી બોદ્ધ નિપોઃ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે એ જ રીતે ભારતીય સરકૃતિના મહત્વના અગ તરીકે સીકારેની જૈન સરકૃતિ ા સાહિત્યનું અધ્યયન અને અવગો ન કરવું એનું જ આનરયમ અને પૂર- છે જૈન આગમો અને એના ઉપરના નિયુક્તિ નાથ્ય ચૂર્ણિ ટુતિ આિ વ્યાખ્યાય થો, દાર્શનિ સાહિત્ય કથાસાહિત્ય આદિમાં ભાગતીય વ્યાપન સરકૃતિને સમૃદ્ધ કરના માટેની ક પનાતીન નિપુન સામગ્રી વન માન છે, જેને ક ઈદ ખ્યાન આવે એ માટે અને ચુર સિબે એટલે કે મારા પૂજ્ય ગુરુનર્થ શ્રી ચતુરનિજ્યથ મહારાજે અને મે સપાદિત કરેના ગુહસ્ત્ર અથ અને વસુદેવહિદો તથા નર્મવિજગ્રા અ થના પરિચિ ટો જોના લાભામળ કડુ છુ

વૃહસ્ત્ર અથમા આપણા ભારતની પ્રાદેનિઝ, જૈનિકાસિ, સામૃતિ- આદિ અને નિપોરોને લગતી માહિતી છે આપણા ગુજરાત, સોરાષ્ટ્ર, કન્થ દેશના આનવુગ (વડનગર), કન્થ દેશ દીવન ૨, દારિકા, ભુગુન્થ, સોપારડ, પ્રભામ, પ્રાચીનાદ, અર્ધુદ, ઉત્તમયત, ભૂતનડાગ, બન્નાસા (મનાસા ડી), સરસ્વતી નવી વગેરે વિગતો આમાં છે પ્રાચીન યુગમાં આપણા ગામ, નગર ખેડ, કર્મદ, મડબ, દ્રોણમુખ આદિ િગના, તેના આમતો અને એની આનપામ મળ્યુ માટે કરાતા પથ્થર, ધટ, માગી, ધૂળ, ખપાગિયા આદિના પ્રામગ, વાડ વગેરે કેર્પા રતા તેની હનીમ્ન પણુ આ અથમા મળી આવે છે પ્રાચીન યુગમાં આપને ત્યા કઈ કઈ જનના નાણા મુન સિદ્ધાઓનું અનણુ હવુ, એનાં કામિશી, કેન, કેનડિન તેન, દીનાગ, દમ્મ, સાબર- આદિ ામો, એનું પ્રમાપુ અને એ જ્યા આનર્પા તે સ્થગોને ઉ નેમ પલ આમાં મગે છે તીર્થચાગી, ઉત્સવો, જન્મજ આદિ વિગતો ઉ નેમો પગ નજરે પડે છે પશ્ચિનશાના, લાંડનાના, અર્જનાના, પચનશાના વ્યાસ લતાના આદિ શાનાઓ, કુનિમપલ (નિથવતુભ ગર) આપણા વજ્ઞ ા પ્ર રો, મલના પ્રમરો, નિપના પ્રમરો, મરો આદિ અગણિન નિરોની માહિતી આમાં છે તીર્થસ્થાનો ઉત્સવો, જન્મજ આિની યાદી પણુ આમાં છે આ ઉગત મોયવનીસ અગોમ પ્રતિ નાનિસાહન મુરુડરાજ આિ રાજ્યો આર્થસુદસિન, કાનિમયાર્થ, નાગચાર્, નિદસેનમ્મગિ, પા નિત આિ આચાર્યો િ હનીમ્ન પણુ ા અથમાં છે

વસુદેવહિદી, જે િ રચ ા અનુમા િદમ ા પાચમા મિકાની આચપામમાં થવાનો મભવ છે તેમાં બગરડીના, પોગમ (પામશાઅ) અને અથશાઅ આ નજુ મત્વના પ્રરો િ ઉ નેમ ા અચમવેય મજેવ એમ કી િ િરો, ‘ વિહેકેગ મવાણ વચચ ય રતમ્મો અણ્મો વિરુદ્ધમ્મો તનુ તિ ।’ આ ઉ નેમ પ્રાપ્તમાં છે એ ઉપરથી તેમ જ આ આચમ સાથે આગ્ય ધગવતુ કો િ યમ મેડીની

અર્થશાસ્ત્રમાં મળતુ ન હોવાથી આપણે એ માનવું જ રહ્યું, કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ઉપરાંત પ્રાકૃત લાપામાં રચાયેલું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ પણ હતું. આવો જ એક ખીજે પ્રાકૃત ઉલ્લેખ, આચાર્ય શ્રી અભયદેવસૂરિદ્વિત નવાંગીવૃત્તિ આદિ ગ્રંથોનું સંશોધન કરનાર શ્રી દ્રોણાચાર્ય-વિરચિત ઓષ્ધનિર્ણય વૃત્તિમાં પણ આવે છે, જે પ્રાકૃત લાપામાં કોઈ ખીજુ ‘અર્થશાસ્ત્ર’ હોવાની માન્યતાને દૃઢ કરે છે આ ગ્રંથના ત્રીજા ગાંધર્વદત્તા લગ્નક્રમા ચારુદત્તની વેપાર માટેની મુસાફરીનું વર્ણન છે તેમાં અજપથ, શંકુપથ, પલિપથ આદિ જેવા માર્ગો આવે છે, જેનું વિસ્તૃત વર્ણન સૂત્રકૃતાગમ્મતના અગિયારમા અધ્યયનમાં તે તે માર્ગોનું એના સ્થળનિર્દેશ સાથે વર્ણન છે. ચારુદત્તની આ મુસાફરીનું વર્ણન ઘણું રસપૂર્ણ છે, જે જાણવા ઇચ્છનારે વસ્તુદેવહિંદો ગ્રંથ અથવા ડૉ. સાહેબરાએ કરેલું એનું લાપાનર જેવું નેઈએ આ કથા-ગ્રંથ હિંડી-મુસાફરીને લગતો હોઈ એમાં જુદી જુદી ઘણી જાનની માહિતી છે

અંગવિજ્ઞા ગ્રંથ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઘણો જ મહત્વનો છે આ ગ્રંથ માનવઅંગોની વિવિધ ચેષ્ટાઓ અને ક્રિયાઓને આધારે બૂત-લવિચ-વર્તમાન પ્રજ્ઞાદિ અંગે ફલાદેશ કરતો હોઈ એમાં માનવઅંગોનું સેક્ટો રીતે સૂક્ષ્મ વિભાજન અને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે અંગશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ ઉપરાંત માનવોની પલાડી વાળવી, ખેસવું, કંઈવું, જવું, ઊંચા રહેવું, નીકળવું, પડવું, સૂવું, પ્રગ્ન કરવો, નમન કરવું, રોવું, હસવું, શોક કરવો, આક્રંદ કરવું આદિ વિવિધ ક્રિયાઓના પ્રકારો દર્શાવેલા છે અર્થાત્ પલાડીના બાનીસ, ખેસવાના બત્રીસ, ઊંચા રહેવાના અઢાવીસ ઇત્યાદિ પ્રકારો બતાવેલા છે મનુષ્યજાતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ગોત્ર, નામ, સગપણ, રતિવિજ્ઞાસ, વેપાર, ગામ, નગર, પ્રાકાર, ઘર, શાકા, જંઘ્યાન, સ્થાપ્યાન, વાહન, શયન, આસન, ભાજન, બોજન, પેય, વસ્ત્ર, આભૂષણ, અન્નકાર, તૈન, ઉત્સવ, રોગ, સિદ્ધાઓ આદિ વિશે વિભાગશઃ વિસ્તૃત ઉલ્લેખો છે, જે આપણને કેટલીયે નહિ જાણેલી વિગતો સ્પષ્ટ રીતે પૂરી પાડે છે દા ત, સિદ્ધાઓમાં સ્તત્પદ સિદ્ધાનું નામ આવે છે; તે આજ મુંધી ખીજે કયાંય નેત્રામાં નથી આવ્યું આજાગમક્રમાં વપરાયેલા આજાગ શબ્દ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે નિર્ધગ્નતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા પશુ-પક્ષી, સૂક્ષ્મ જીવજતુ અને વૃક્ષ-લતા-ગુલ્મ-ફલ-ધાન્ય આદિ વનસ્પતિના વિવિધ પ્રકારો અને નામો પૂરા પાડે છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ અને વનસ્પતિ-શાસ્ત્રીઓ આ વિશેનું કેવું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, એ આપણને આથી જાણવા મળે છે. પ્રજ્ઞાવનોવાગ મુત્રમાં પણ આ વિષયને લગતી ઘણી જ માહિતી છે

અગ્રી ઉદાહરણ તરીકે ત્રણ ગ્રંથોમાંની વિગતો નોંધવામાં આવી છે આ જ રીતે પ્રત્યેક જૈન આગમમાંથી આપણને અનેક વિષયને લગતી વિવિધ સામગ્રી મળી આવશે જૈન કથાસાહિત્ય આપણા ચાલુ જીવન-વ્યવહાર સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે તે તે યુગની પ્રજ્ઞની સાંસ્કૃતિક સપત્તિ શી હતી, રીત-રિવાજો કેવા હતા, જીવનસરણી કેવી હતી, તે તે યુગની પ્રાદેશિક વ્યવસ્થાઓ, રાજ્યવ્યવસ્થાઓ, લોકવ્યવસ્થાઓ કેવી હતી, એની માહિતી આપણને આમાંથી મળી આવે છે આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં જન્મેત્સવ, વિવાહેત્સવ આદિ વિશે શી શી રીત હતી, વિવાહિત વરકન્યા, ઘરનો વહીવટ સ્ત્રીકારતા પુત્રો, રાજ્યારોહણ કરતા રાજપુત્રો અને પ્રજા, આચાર્યપદ સ્ત્રીકારતા આચાર્યો અને મુનિગણ—આ સર્વને માટે શિક્ષાના પ્રકારો શા હતા વગેરે ઘણું ઘણું મળી આવે છે આજની આપણી પ્રજ્ઞના જીવનઘડતર માટેની ઘણી સામગ્રી આ કથા-સાહિત્યમાં વર્તમાન છે, જેનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અધ્યયન કરી નવીન દૃષ્ટિએ આલેખવામાં આવે તો

પ્રગતિનના વડતર માટેની નિશ્ચિત સામગ્રી તૈયાર થાય

ઉપર જણાવ્યું તેમ આપણા કથામાહિત્યમા રહેલી સાર્વત્રિક સામગ્રીની જેમ એમાં પ્રમગે પ્રસંગે નોધાયેલી ઐતિહાસિક સામગ્રી પણ આપણુ લક્ષ્યે જે જે જૈન આગમો ઉપરના પ્રાચીન નિયુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણ, ઋતિ આદિ અથવા ઐતિહાસિક સામગ્રી વિષુત પ્રમાણમા હોવા છતાં આપણા વિદ્વાનોમાના મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ ઐતિહાસિક પ્રશ્નોની જણાવ કરતા ઘણી નાર પ્રાચીન સામગ્રીને બંધે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રના પરિશિષ્ટર્પ અને પ્રગલ્ભપદ આદિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે પરંતુ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે એમના પરિશિષ્ટર્પમાં જે સામગ્રી એકઠી કરી છે, તેનુ મૂળ સ્થાન ઉપર જણાવેન જૈન આગમો ઉપરના આખ્યાયો જ છે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રને પરિશિષ્ટર્પ રચના પી જ્ઞપના સભરત ભદ્રેશ્વરચરિત વ્હાવલી અથને આધારે રકુરી હરો એમ લાગે છે આ અન્ય આચાર્ય શ્રી ચીનાકકૃત ચંડરનમહાપુરિચરિય પત્રીનો અને અનુમાને અગિયારમા સૈમની રચનાકપ છે એના અતમા આચાર્ય શ્રી ભદ્રેશ્વરે પરિશિષ્ટ તરીકે ચાકિનીમહત્તગસુતુ ભવવિરહાક આચાર્ય શ્રી હરિભન્સુગિ સુત્રીના ઇતિવૃત્તનો સમ્રદ કર્યો છે, જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બા જ મહત્તરનો છે આપ સૌને જણાવેને આનંદ થરો કે આચાર્ય શ્રી ચીનાકકૃત ચંડરનમહાપુરિચરિયનુ સપાન પ્રાકૃત ટેક્ટ સોસાયગી નતી પાજુના વતની ભાઈ અમૃતનાવ મોદનનાવ પડિન કરી રહ્યા છે એ આખો અથ જે એ- મહિનામા પ્રસિદ્ધ થઈ જશે અને વ્હાવલી અથ કે જે પ્રાકૃત અને ચૈત્રીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ મહાકાવ્ય અન્ય છે, તેના મુદ્ધણી શરૂઆત પ્રાકૃત ટેક્ટ સોસાયગી તરફથી બે વળુ મહિનામા જ થશે આશા છે, આ આખો અન્ય એકાં નર્પમા તેમર મરી અમે આપની સેવામા હાજર કરીશુ

આ સિવાય આપણા ડારોમા અપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સામગ્રી ઘણી છે આચાર્ય મનનાદી, શ્રી સિદ્ધમેન વિરામ શ્રી પાનનિખતચરિ આદિના પ્રાકૃત પ્રમવો અગ્રાપધિ અગ્રમ જ છે મહાપ્રવિ શ્રી રામચંદ્રકૃત કુનાવિહારસતક્રમશરેન જેનુ જ એક બીજુ પ્રગલ્ભના વ મળી આ યુ છે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણુ જ મહત્તરનુ છે ઐતિહાસિક સામગ્રીપૂર્ણ પ્રાચી મરિશ અને ઉપાશ્વયોની પ્રગલ્ભિઓ પણ હજુ કેમીયે અપ્રસિદ્ધ જ છે

આપણુ વિશાળ નામ ડારોમાના સાહિત્યમા રહેલી સામૃત્નિ, ઐતિહાસિક આદિ સામગ્રીનો દૂર નિર્જન મ્યાં પત્રી હસ્તનિખિત અન્યોના અતર્માં રહેલી પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓને આપણે વીસરી નેઈએ નહિ મોગ મોટા રાજ્યો, અમાલ્ય આદિની તેમ જ કેનામ મોગ મોગ ગામ, નગર, દેશ આદિ વિગેની માહિતી આપણને અમુક પ્રમથ અ યાદિમાથી મળી રહેશે મિતુ આપણા ઇતિહાસના ઘડતરમા અતિ ઉપયોગી વિશાળ સામગ્રી તો આપણી આ પ્રગલ્ભિઓ અને પુષ્પિકાઓમા જ ભરી પડી છે નાનામોગ ગામ નગરો દોઠો તથા ત્યાના રાજ્યો અમાત્રો, તેમની દકકાગાઓ લખરી સામગ્રી, શાહુકારો, ડુનો, જાતિઓ, ડુડુ મો સાથે સમથ રાખતી ધણી ઘણી હમીતો આપણને આ પ્રશસ્તિ આધિથી પ્રાપ્ત થશે

હરમત્રીય આચાર્ય શ્રી હરિભન્સુગિન અરિદ્ધએમિચરિ-અપમશની પ્રશસ્તિમાં અ ધમરે વિમન મનીના વશ પર્ણન રનાં ચાપોત્ત અને ચોતુ રાજ્યોની વિગત આપી છે, તેમા લખરી સામગ્રી અને દકકાગા આદિ વિગેની હમીત નોંધી છે, વ્યારે આજે આપણને ચારણ અને સોનમી ગગન મોના સિદ્ધાઓ એમએમ મળના નથી ભાર્ ની અમૃત વસત પડારને કેનામ સિદ્ધાઓ મળ્યા છે, જેના પર જવસિ હદેરનુ નામ વચાય છે પરંતુ આ ગગન ચોતુ નરેશ મિદરાજ જવસિ હદેર

હોવાની પૂરી ખાતરી થઈ નથી ટંકશાળના અસ્તિત્વ વિશેનો આ ઉલ્લેખ ચૌલુક્ય રાજ્યોના સિક્કાઓ વિશે વધુ જિજ્ઞાસા પ્રગટાવે છે

આ પછી લખનાર-લખાવનારની પ્રશસ્તિને લગતી કેટલીક પુષ્પિકાઓ વિશે વિચારીએ :

૧. જેસલમેરના કિલ્લાના જ્ઞાનભ ડારમાં ક્રમાંક ૨૩૨માં વિ સં. ૧૨૪૦માં લખાયેલી મલધારી શ્રી હેમચંદ્રવિરચિત મવમાવનાપ્રકરણ સ્વોપજઞ્ઞત્તિસહની તાડપત્રીય પ્રતિ છે, જે વડોદરા પાસેના પાદરાના શ્રેષ્ઠી આમ્રપ્રસાદની પુત્રી અને વાસપ્પય (વાસદ)ના બાલપ્રસાદની પત્ની હતી તેણે લખાવેલી હોઈ પાદરા અને વાસદને લગતી કેટલીક હકીકત આ પ્રશસ્તિમાં છે. (ભુઓ પરિશિષ્ટોલ્લેખ)

૨. ખભાત—શ્રી શાંતિનાથના તાડપત્રીય ભ ડારમાં ક્રમાંક ૨૧૪માં, વિ સં. ૧૨૧૨માં લખેલી શ્રી શાંતિસુરિદ્વંત પ્રાકૃત પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતની પુષ્પિકામાં લાટદેશમંડલે મહોદ્દમુનયોરન્તરારાલે આ પ્રમાણે મહી નદી અને દમશુના વચ્ચેના પ્રદેશને ‘લાટદેશ’ તરીકે જણાવ્યો છે. આ જ પુષ્પિકામાં ત્યાનો સૂખો વોસરિ હતો, તેમ જ મહારાજ શ્રી કુમારપાદના નામેલ્લેખ સાથે કર્ણાટકરાયમાનમર્ડનકર, સપાદલક્ષરાધ્વનદ્વનદ્વનદાવાનલં, માલવે રાષ્ટ્રે નિજાજ્ઞાપ સંસ્થાપનકરં, ઇત્યાદિ વિશેષણોનો જે ઉલ્લેખ છે, તે ઉપરથી ગુર્જરેશ્વરોની રાજ્યસીમા ક્યાં સુધી પથરાયેલી હતી તે પણ જાણવા મળે છે એ પુષ્પિકામાં આવતાં મહણસિંહનયર અને અગુર, એ બે ક્યાં આવ્યાં અને આજે તેમનું શું નામ છે—હશે, એ પ્રાચીન અર્વાચીન ભૂગોળના નિષ્ણાતોએ શોધવાનું છે

૩ જેસલમેર કિલ્લામાં પંચગક્ર પ્રકરણ સરીકની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતની પુષ્પિકામાં સપ્તોત્તર-સૂરિશતે ૧૨૦૭ વિક્રમ સંવત્સરે ત્વજયમેરૌ । પલ્લીમહેન્દ્રુદિતં પુસ્તકમિદમગ્રહીત તદ્વત્ ॥ અર્થાત્ “વિ સં. ૧૨૦૭માં ગમે તે કારણે પાલીનગર ભાંગ્યા પછી ખડિત થયેલા પુસ્તકને અજમેરમાં લીધું-ખરીદ્યું”, આમ જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી વિ સં ૧૨૦૭માં મારવાડનું પાલીનગર ભાંગ્યું હતું, એ જણાય છે.

૪ જેસલમેરમાં વિ સ ૧૨૦૦માં લખાયેલી સાહ્યસપ્તતિક્કા-ગૌડપાદમાયની પ્રતિ છે, જે સિદ્ધ-પુરમાં લખાયેલી છે તેમાં ત્યાના મૂળનારાયણદેવો મકનો ઉલ્લેખ છે આ પ્રમાણે હસ્તલિખિત ગ્રન્થોના અંતમાં લખનાર-લખાવનારોની પુષ્પિકાઓમાં ઘણી જ સામગ્રી પ્રાપ્ત છે, જેનું અધ્યયન અને પૃથક્કરણ અનેક રીતે ઉપયોગી છે.

અહીં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જૈનાચાર્યોએ રચેલા અને લખાવેલા ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓમાં એમણે ઘણી ઘણી બાબતોના ઉલ્લેખો કરી ઐતિહાસિક સામગ્રીનો ખૂબ જ સચય કર્યો છે પ્રાચીન કાળથી જ જૈનાચાર્યોની આ એક દૃષ્ટિ હતી એ જ કારણ છે કે સાપ્રદાયિક દૃષ્ટિ રાખવા છતાં એમના લખાણોમાં અનેક રીતે ઉપયોગી અને તેવી સામગ્રીઓ અનાયાસે જ આવી છે આપણા ગુજરાતના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રીમાંથી પણ જે જૈન ગ્રંથો, પ્રપંથો, શિક્ષાલેખો, રાસાઓ આદિ બહુમૂલ્ય સાધનોને બાદ કરવામાં આવે તો ગુજરાતના ઇતિહાસની કડીઓ સાંધવાનું કામ દુર્ઘટ જ નહિ, અશક્ય જ બની જાય

ઇતિહાસની સામગ્રીમાં ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય મોટી સામગ્રી પૂરી પાડે છે, તેમ છતાં ઉત્કર્ણ લેખો અર્થાત્ શિક્ષાલેખ, તામ્રપત્ર, સિક્કાઓ આદિમાંથી મળતી માહિતી પણ ઇતિહાસ માટે ઘણી ઉપયોગી છે, જે દ્વારા કેટલીક વાર ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક વિગતોની તુલના અને ચકાસણી કરવાનો અવસર પણ મળે છે.

આ ઉપરાંત પાટણ, અમરેલી, કામરેજ, આકોટા, વડનગર આદિ સ્થાનોમાંથી અન્વેષણ અને ઉત્ખનન દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ઇમારતો, શિષ્ટવૃત્તિઓ, વાસણો, આયુધો, સિક્કાઓ, દેહાવશેષો આદિ

પુરાતન અવશો દ્વા. ઐતિહાસિક મળના સંસ્કૃતિ દતિદાસને પરીક્ષા અને પૂરક એવી સામગ્રી મળી છે ખાસ કરી બોચન, રોઝરી સોમનાથ આદિમાંથી પ્રાચૈતિહાસિક અને આદ્ય-ઐતિહાસિક દાળની સંસ્કૃતિ વિશે ધા. ઉપયોગી માનિતી મળી રહેશે

આજ મુધીમાં આપણા ગુજરાતના આદિક ઇનિદાસ મિત્રે કાર્યસ, ૫ ભગવાનનાન ૧૭ શ્રી
દુર્ગામ ૨૦ શાસ્ત્રી, શ્રી ગમિ નાન છે પરીખ, શ્રી કોમિયમિત્રે શ્રી રતનમણિગન, ડો દિગ્રિપ્રસાદ
શાસ્ત્રી આદિ યજ્ઞા જ મદરતના પ્રમતો કયાં છે ગુજરાત વિદ્યામયાએ 'પુગણોમાં ગુજરાત'
(ભોગોયિષ્ ખડ) અને 'જેન આગમ સાદિત્યમાં ગુજરાત' જેના આમ્મય તૈરા કગરી આ
દિશામાં કેરી ખીમતી સામગ્રી પૂરી પાડી છે રમી 'વરપુપાન અને એનુ સાદિત્યમડા' જેવા
કેટલા મહાદિયો દા ૧૫ કેરીઃ અધ્યામપૂર્ણ મામગ્રી તૈયાર થતી જાય છે વડોદરાની રથગનામ
સમદે પણ એ મદરતનુ કાર્ય હાય ધર્મ છે, તે પણ આપણા ઇનિદાસની પૂર્તિનુ મદરતનુ અગ
છે આમ છતાં ઉપર જણાવેન સાધનસામગ્રી તેમ જ પ્રસિદ્ધઅપ્રસિદ્ધ સાદિત્ય રૂતિઓના નિગતે
અધ્યાપ ટ્રી એમાંની ગુજરાતના મામાન્ય રાજનીય અો રિમેપન સામૂતિ રિદાસની માદિતી
તાગવા પૂર્વ ગુજરાતનો મગમ ઇનિદાસ તૈરા યાય એ આજના ગુજરાત માટે જરૂરનુ છે

આપણી ભાષામાં મના નિષ્કા, પ્રકાશ, ચિન્તા, ભાવાઓ, કર્મો આદિ વિગત સાદિત્ય લગભગ નદિ જેવું છે. વિદ્યારાના વિચારો ભાઈ થી આગભાઈ નવાને આપણા મુજબાને મદદરતી મ થોને। સમ પ્રેરો પાસ્યો છે એ આપણે નીમ । જતા નથી રો મજુતા મજુતા ૧૦ આદિએ પણ આ વિચારો ની ની પ્રયત્ન કર્યો છે એમ જાં આ થોરમાં હજુ પણ કામ કરવો ધણો અવશ્ય છે

આપ સૌને ત્રાજો કે ભાગ લાવજી આપની ગુજરાતી તેમ જ ગી. અનુષ્ઠ કૃતિઓ વિશે કેમ કાંઈ નિર્દેશ નથી કર્યો આપ મૈત્રે આ વિશે જણાવવાનું કે મહત્ત્વ ભાઈ શ્રી મોહનના નીચે દેશાર્પના ગુર્જર માનસચ્ચના લાભો પ્રાસદ થયા પછી એ જ વિશાખા આગળ સંક્રિય પ્રવૃત્તિ કરી બીજાને ગિનાતી શ્રીયુત અગત્યનાદાગ્યે શ્રીયુત દેશાર્પના મહદર્થ નદિ આવેલી નરીન કૃતિઓના મહત્ત્વને એ મોટો ભાગ તૈયાર કરાં છે આ જોને કોઈ પ્રતિષ્ઠા મનાગ નદિ મળતારી એ એમ ને એમ પડ્યો છે આપને આશા ગળાએ કે એ સમય વડેનાં પડેને પ્રતિષ્ઠા થાય આ ભાગ ઉપરાંત પણ આપજી જાનકેશીમાં હજુ પણ અગત્ય શ્રાગમ જરી રાખ, આભાજીનાં આદિ જેરી મનાવ્યું કૃતિઓ છે જેને સમય થયે આવસ્ય છે

અત્રાં અપ્રાસંગિક છતાં, ગુજરાતી પ્રજા માટે જ નહિ, દરેક વિજ્ઞાન માટે ઉપયોગી અને મહત્વની હોવાથી એક વાત રજૂ કરી ઉચિત માનુ હુ કે આપણા આ શહેરમાં મેઠ શ્રી હનુમાર્ચ સાલભાઈ અને એમનાં કુટુંબીજનોના આંતર ઉત્સાહથી 'નાનાર્ચ' નામના આગતીય નગ્નનિ વિવાહદિગ્' નામની સગ્યા આજથી લગભગ બે વર્ષ પૂર્વે ગથાપત્રમાં આવી છે જેમાં માત્ર ગુજરાત જ નહિ પરંતુ દેશ પરદેશના વિજ્ઞાનો આવી સંમોહન અને અધ્યયન કરી શકે તેવી સામગ્રી એકમ કરવાનો સપ્ત છે આ મહત્વના અનુસંધાનમાં આ વિવાહદિગ્ને આ ન્યાયપાતા તેમ જ આચાર્ય શ્રી વિજયદેવશ્રિષ્ઠિ, પ શ્રી ધર્મિનિમિષ્ઠ જેડા જૈન શ્રીસપ્ત મેઠ આજુદજી દયાબુજી પેગ—અમદાવાદ આદિ તરફથી નાના-મોટા ખામતી સમદે બે મળ્યા છે તેમ જ એ ઉપગંન વિવાહદિગ્ની હાર્યવારક સમિતિની અનુમતિથી અને વિવાહદિગ્ને ખર્ચ લગભગ રજુ કરનાર ત્રા ધામતી મધો ખરીવા છે જેમાં પચસે સમદખી ધૈષ્ઠ્યદરિય, કુચ્છાગમમ્મદ્દ્ય, નરસિંહ મટેતાનુ ખામે, દરિયોદ્ધિષ્ઠા, રોપાખાટુ નીના આઠાદી મિત્રાવલી અને રિગ્ધિપત્ર આદિ શક્તિ મધો

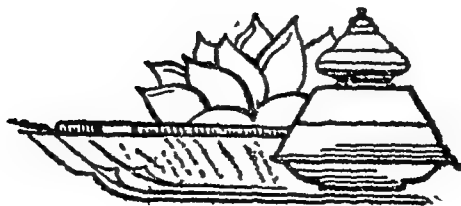
પણ છે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય ઉપરાંત રાજગ્રંથાની, વ્રજભાષા, સંતવાણી અને ભક્તિસાહિત્ય પણ આમાં સમાય છે જિનેન્દ્રશુદ્ધિન્યાસ, માધવીયધાતુવૃત્તિ, અણુભાષ્ય, દિગ્ગજર આચાર્યકૃત માગધી સંસ્કૃત, અપભ્રંશ ભાષાના મહત્વના ગ્રંથો, દાર્શનિક સાહિત્ય આદિની પ્રાચીન નકલો ખરીદવામાં આવી છે. વેદ, ઉપનિષદો, ભાગવત, રામાયણ, અવતારચરિત્ર આદિ જેવા મહા કાવ્યગ્રંથો અને એ ઉપરાંત આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, રત્નપરીક્ષા, વ્યાકરણ, કોષ, અક્ષરકર, છંદ, કાવ્ય, નાટક આદિ ગ્રંથોનો સંગ્રહ પણ છે. આમાંના કેટલાક ગ્રંથો એવા પણ છે, કે જે તદ્દન અપૂર્વ જ છે. રમણ વિશે ગુરુમુખી લિપિમાં લખાયેલ ગ્રંથોનો મોટો સંગ્રહ પણ આમાં છે. વહીવચાનાં ઓળિયાં અને કચ્છના રાવોના ઇતિહાસનો ચોપડો તેમ જ જંદરનામા જે. સામગ્રી પણ છે. સમયમુદ્દરોપાધ્યાયના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલી એમની પોતાની કૃતિઓ, સ્ત્રીકવિઓ કૃત અધિકમાસમાહાત્મ્ય જેવી રચનાઓ પણ છે. ગીતગોવિંદના અનુકરણરૂપ રામસીનામોવિદ, ક્ષાન્દે પ્રવચ આદિની પ્રતિઓ પણ છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણભગવાનનાં દર્શન કરવા માટેની કાવડ, જ્યોતિષ માટે ઉપયોગી ચૂડીઓ વગેરે સાધનો પણ છે.

આ વ્યાખ્યાતા તરફથી અને પાલણપુરના જૈન શ્રીસઘ તરફથી મહત્વની પ્રાચીન મૂર્તિઓનો એક સંગ્રહ પણ આ વિદ્યામંદિરને પ્રાપ્ત થયો છે.

આ વિદ્યામંદિરે સંશોધનને લગતી વિવિધ સામગ્રી, વિશાળ હસ્તલિખિત અને મુદ્રિત ગ્રંથ-સંગ્રહ એકત્ર કરવાનું કામ અત્યારે હાથ ધરેલું છે. એ સાથે ડિસેમ્બર મહિનામાં આવનાર મુખ્ય સંચાલક ભાઈ શ્રી ફલમુખ માલવણિયા અને અત્યારે વિદ્યામંદિરનું સંચાલન કરતા ઉપસંચાલકોએ મળીને જૈન આગમોના ‘ઇન્ડેક્સ’નું કાર્ય કરવાનું છે. શેઠ શ્રી. કસ્તૂરભાઈએ જ્યાં મુધી વિદ્યામંદિરનું પોતાનું મંદાન તૈયાર ન થાય ત્યાં મુધી એને વાપરવા માટે પાનકોરનાકાનું પોતાનું મંદાન ઉઘીતું આપ્યું છે. ત્યાં રહીને સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરને લગતું દરેક કાર્ય કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે આજે ગુજરાતમાં જુદી જુદી સંસ્થાઓ વિશિષ્ટ રીતે કાર્ય કર્યે જાય છે. આ સંસ્થાઓ પોતપોતાની યોજનાઓ ધરી, એકબીજી સંસ્થામાં કામ એવડાય નહિ એ રીતે કામ કર્યે જાય અને એ રીતે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની વિવિધ શાખાઓને ઉત્તરોત્તર વધુ ઉન્નતિ તરફ લઈ જાય એ ભાવના સાથે આપે મને આપેલા માન માટે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી આ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરું છું.

[‘જૈન યુગ,’ નવેમ્બર ૧૯૫૯; ‘શ્રી કોર્જસ ગુજરાતી સભાનું ત્રૈમાસિક’, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૯]

લીંબડી જ્ઞાનભંડારનું અવલોકન*

પ્રસ્તુત પુરાતન હસ્તલિખિત જૈન જ્ઞાનભંડારનું અવલોકન નખવા પહેલાં તેવા પ્રાચીન જ્ઞાન ભંડારોની સ્થાપના અને તેના રક્ષણને લગતો કેટલોક પરિચય આપવો એ અસ્થાને ન જ ગણાય.

જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના

પુરાતન હસ્તલિખિત તાડપત્રીય, 'કપડાનાં તેમ જ કાગળનાં ચતુસ્તકોના અતમા દહિંગોચર થતા અને નાના મોટા ઉત્તરો તથા આચાર્ય ઉદયપ્રભાકૃત ધર્મવિચુદય (વરતુપાલચરિત્ર), પ્રભાવકચરિત્ર, જિનહર્ષકૃત વરતુપાલચરિત્ર, કુમારપાલપ્રબંધ, શુક્રતમાગર મહાકાવ્ય, ઉપદેશાતર ગિણી આદિ ઐતિહાસિક ચરિત્રગ્રંથો, કુમારપાલરાસ, વરતુપાલ તેજપાલનામ આદિ ઐતિહાસિક રાસાઓ તેમ જ છૂટા જૂના પાનાઓમાં મળતી વિવિધ નોંધોને આધારે ગ્રંથ રીતે બધી રાખાય છે કે દરેક ગ્રંથના સમર્થ જ્ઞાનપ્રિય આચાર્યોદિ મુનિર્ગના ઉપદેશથી કે પોતાના

* સહગત પૂ. મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજે સંપાદિત હોય 'લીંબડી જૈન જ્ઞાનભંડારોની હસ્તલિખિત પ્રતિઓના સ્થિતિ'નો પરિચય તેમ

૧ કપડા ઉપર લખાયેલ પુસ્તક વિરત જ નોંધમાં આવે છે પાલ્લુના સંધના ભંડારમાં કપડા ઉપર લખેલ એ પુસ્તકો છે, જેમાંનું એ સવત ૧૪૧૮માં લખેલુ ગ્રંથ ઇચ્છના કદનાગી હજી પાનાંનું છે સામાન્ય આદીના કપડાના એ ટુકડાને ચોખાની લલીથી ચોડી તેની બે બાજુએ લલી ચોપડી અડીમના અગર તેના કોઈ પણ ધૂટાથી ધૂગી તેના ઉપર લખવામાં આવેલ છે આ મિત્રાય અન્ય ભંડારોમાં કવચિત્ કવચિત્ તે તે ગામના સથે તે તે અમલમાં રિઘમાન આચાર્યોદિ ઉપર મોખાવેલ ચોખાસાની ત્રિપિતના તેમ જ સંવત્સરિ કામાપનાના સચિત્ર પટો, કમચરનાં યત્રો નવપદ-૫ ચપદની અનાનુપૂર્વી, ચરિત્રનાદિના પટો આદિ પણ કપડા ઉપર લખેલ નોંધમાં આવે છે આ સર્વ એમ્બડા કપડાને ઉપરની જેમ તૈયાર કરી લખેલ હોય છે

૨ જૈન પુસ્તકો તાડપત્ર મગગ અને કપડા ઉપર જ લખાયેલા મળે છે તે મિત્રાય મોઠપત્ર કપડા આદિ ઉપર લખાયેલ મળતાં નથી તેમ તેના ઉપર લખાયાનો મલત્ર પણ નથી માત્ર મનિઓના

આંતરિક ઉદ્ધાસથી અનેક રાજાઓએ, મંત્રીઓએ તેમ જ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ એતપશ્રયીના ઉદ્ધાપન નિમિત્તે, જિનાગમશ્રવણ નિમિત્તે, પોતાના અથવા પોતાના પરલોકવાસી સ્વજનના કલ્યાણ માટે, સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની અભિરુચિને કારણે અગર તેવા કોઈ પણ શુભ નિમિત્તે નવીન પુસ્તકદર્શો લખાવીને અથવા પુરાતન જ્ઞાનભંડારો અસ્તવ્યસ્ત થવાને કારણે કોઈ વેચતુ હોય તેને વેચાતાં લઈને મોટા મોટા જ્ઞાનમંડાગેની સ્થાપના કરી છે અથવા પોતપોતાના શ્રદ્ધેય આચાર્યાદિ મુનિવર્ગને તેવા પુસ્તકસંગ્રહો અધ્યયનાદિ નિમિત્તે બેટ આપ્યા છે આ સ્થળે ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિઓએ પોતે અદ્યપસ પત્ર હોય છતાં ઉપરોક્ત શુભ નિમિત્તોમાંનું કોઈ પણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં તેઓએ પણ “ ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય,” એ ન્યાયે મહાનમાં મહાન જ્ઞાનભંડારો ઊભા કરવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો છે આવા વ્યક્તિગત અદ્ય ફાળા દ્વારા જે કામો થયાં છે, અથવા થાય છે, તેને જો બાદ કરી લઈએ તો સમર્થ વ્યક્તિઓએ કરાવેલ કાર્યોનું માપ સોમાંથી પોણાસો અગર તેથી પણ વધારે બાદ કરતાં જે આવે તેટલું જ થાય એટલે પ્રમાણમાં નાના સરખા દેખાતા આ ફાળાઓની કિંમત પણ જેવી તેવી નથી

પૂજ્યપાદ શ્રીમાન દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે ગ્રંથલેખનનો આરભ કરાવ્યો ત્યારે અને તે પછી પણ અનેક સમર્થ તેમ જ સાધારણ વ્યક્તિઓએ વિશાળ જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી હશે અથવા કરી છે, તેને લગતાં ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવમાં તેમ જ મારા પોતાના તદ્વિષયક ઊંડા અભ્યાસને અભાવે તે ચિરકાલીન ભંડારોનો પરિચય ન આપતાં માત્ર તે જ્ઞાનભંડારોની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે

જમાનામા અર્થાત્ સત્તરમી અને ખાસ કરીને અઠારમી-ઓગણીસમી સદીમા અવ્યવસ્થિત રીતે લખાયેલ કેટલાક મત્રો ભોજપત્ર પર લેવામાં આવે છે

૩ અહીં જે જે નિમિત્તે પુસ્તકો લખાવાતાં તેના કેટલાંએક પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ આગળ ટિપ્પણીમા સ્વાભાવિક આવશે અને શેષ નીચે આપવામાં આવે છે—

સવત્ ૧૮૪૪ વર્ષે મિતિ માદ્રવા સુદિ ૨ તિથૌ લિખિતં । પ૦ ઈશ્વરસાગરગણિના શ્રીયોધપુરમધ્યે । વવ । મણિહારા અપૈરાજજી જ્ઞાનાભિવૃદ્ધયે કારિપિત ચિત્રમ્ ॥

—નં૦ ૬૭ કલ્પસૂત્ર સચિત્ર, લીવડી

સવત્ ૧૩૦૧ વર્ષે કાર્તિક ગુદિ ૧૩ ગુરાવચ્છેહ સલણપુરે આગમિકપૂજ્યશ્રીધર્મધોષ-સૂરિશિષ્યશ્રીયગોમદ્રસૂરીણામુપદેશેન કુમરસિંહમાલપુત્રિકયા જસવીરભાર્યયા સોનણભગિન્યા જાલૂ-નામિકયા પુત્રરાણિગપાલ્હણયો સ્વસ્ય ચ શ્રેયોઽર્થ પાક્ષિકવૃત્તિપુસ્તિકા પઢિ૦ પૂનાપાશ્વર્ત્ત લિખાપિતા ॥

—તાડપત્રીય પાક્ષિકસૂત્રટીકા, લીવડી.

ઔપપાતિકસૂત્ર રાજપ્રશ્નીયસૂ૦ પુ૦ મત્રિ છાંડાકેન ગૃહીત્વા શ્રીશુવનતુઙ્ગસૂરીણા વાચનાય પ્રદત્તા । તૈ પ્રપાટ્નલકે ક્ષિપ્તા ॥

—તાડપત્રીય, લીવડી.

કોઈ કોઈ વાર મુનિઓ પણ શ્રેયોર્થે ગ્રંથો લખતા—

સવત્ ૧૨૧૧ વર્ષે આશ્વિનવદિ ૧ વુધદિને પૂર્વભાદ્રપદનામ્નિ મૂલયોગે તૃતીયયામે પ૦ મણિમદ્રગિષ્યેણ યગોવીરેણ પઠનાર્થ કર્મક્ષયાર્થ ચ લિખિત ॥

—નં ૩૧૬ સિત્તરીટિપ્પન, જેસલમેર.

તેના ખાતર પાણી શતાબ્દીઓમા ગગન-મહારાજ આદિએ જે જ્ઞાનભાડારે સ્થાપ્યા છે, તેનો દૂર પરિચય આ સ્થાને આપનાનો સકળ છે

- રાજઓએ સ્થાપેલ જ્ઞાનભાડારો—રાજઓમા નાનકોશની સ્થાપ ૥ કુનાર જે ગુર્જરેશ્વરે પ્રસિદ્ધ છે એ નિદત્રિય સાહિત્યરસિક મહારાજ શ્રી સિદ્ધરાજ અને બીજા જે ધર્મપ્રતિષ્ઠાતક મહારાજ શ્રી કુમારપાલ સિદ્ધરાજે નણુ સો લલિયાઓ એકઠા કરી સર્વદર્શનના ત્રયે લખાની ગજકીય પુસ્તકાનયની સ્થાપના કર્યા તથા આચાર્ય હેમચ દ્રવેત સાગોપાગ સપાનલ (સનાતન) વ્યાકરણ ત્રયની સેકડો પ્રતિઓ લખાની તેના અભ્યાસીઓને આપ્યાનો તેમજ અગ યગ આદિ લિન, લિન દેશોમાં જે મોકના-આનો અને તે તે નિપરના અભ્યાસીઓને તે તે ત્રયે પુગ પાડ્યા યાનો જે પે ૪ પ્રભાનકચરિત્ર તથા પેકુમારપાનપ્રમથમા છે મહારાજ કુમારપાલને માટે પણ કુમાર પાલપ્રમથ નાદિમાં એ નીસ જ્ઞાનભાડાર સ્થાપ્યાની તથા પોના ૥ રાજકીય પુસ્તકાનય માટે જેન આગમત્રયે અને આચાર્ય હેમચ દ્રવિરચિત્ર યોગશાસ્ત્ર-નીતરાગસ્તનની હાથપોથી રચણીસરે નખા યાની નોંધ છે આ સિવાય અથ રાજઓએ જેન ત્રયે લખા-યા હશે તેમ જ જેન જ્ઞાનભાડારોની સ્થાપના પણ કરી હશે, પરંતુ તે સળવી ખાસ ઉલ્લેખ નહી મળવાની તે માટે મોન ધાર્યું છે

મનીગાએ સ્થાપેલ જ્ઞાનભાડારો—મનીઓમા જ્ઞાનભાડાર લખાનના પ્રાચીન (પોરવાડ) સાતીન મહાઅમાય વસ્તુપાલ-તેજપાલ અને ઓમરાણ સાતીય માડના ના મની પેથગાહ ખાસ પ્રસિદ્ધ છે મહાઅમાય વસ્તુપાલ-તેજપાલ નામે દ્રગચ્છીય આચાર્ય રિજયજે ૥ તથા ઉચ પ્રભસુરિના મુદ્ધચ સિખ દના તેમના ઉપદેશથી તેમણે જ્ઞાનભાડારે લખા યાની ગોન જિનહવ ગણિત વસ્તુપાલચરિત્ર, ઉપદેશતર ગિણી આદિમા નજરે પડે છે મની પેથગાહ તપગચ્છીય

૪ રાજ પુર પુરોગશ્ચ વિદ્વદ્ભિવાચિત તન ।
 નત્રે પનય વર્ષ (યાવત) રાજા પુસ્તકવેપન ॥૧૦૩॥
 રાજાદશાનિયુવનશ્ચ સવસ્થાનમ્ યત ।
 તસા ચાહ્ય સન્નક્રે નેવકાના શતનયમ્ ॥૧૦૪॥
 પુસ્તવા મમલેચ્યત સવદશનિના તત ।
 પત્યક્રમેવાદીયતાધ્યતૃણામુદમમૃગામ્ ॥૧૦૫॥

—ઇત્યાદિ હેમચદ્રમૂરિપ્રવથે ॥

કુમારપાનપ્રમથ, પન ૧૭ મા આંને મળેલો જ દૃક ઉલ્લેખ છે

૫ જિનાગમારાવનતપરેણ રાજપિણા ઈર્વાગિતિ જ્ઞાનકારા વાગપિતા ।
 દ્વાદશાપાઙ્ગાદિમિદ્ધાનપ્રતિરવા મોચ્છાપત્રવર્ણિતા ।
 યાગપાસ્ત્રોતરાગસ્તવદ્વાત્રિગતપ્રકાગા મોવણાક્ષરા હસ્તપુસ્તિકાયા લેખિતા ।
 મપ્તગનવેપના લિખન્તિ ॥ પત્ર ૨૬-૨૭ ॥ કુ૦ પ્ર૦ ॥

ઉપદેશતર ગિણીમા ૨૧ જ્ઞાનકોલ સ્થાપ્યાનુ જણા-યું નવી, કિંતુ જે આગમી માન પ્રતિઓ તથા હેમચદ્રન ત્રયોની ગ્રંથનીય પ્રતિઓ લખા યાનુ જણા-યું છે—

શ્રીકુમારપાલેન પન્નગતવેપકપાશ્ચાત ૬ લક્ષ ૨૬ સહસ્રાગમમ્ મપ્ત પ્રનય મોવણાક્ષરા શ્રીહમાચાયપ્રણીતવ્યાનરણનરિત્રાદિય યાનામેર્વાગિતિ પ્રતયા લેખિતા ॥ પત્ર ૧૪૦ ॥

૬ વસ્તુપાનચરિત્રમા નણુ ભાડાર નખા યાનુ જણાવેન છે ઉપદેશતર ગિણીમા નીચે પ્રમાણે જણા યું છે—

આચાર્ય ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે આગમશ્રવણ કરતાં ભગવતીસૂત્રમાં આવતા વીર-
ગૌતમ નામની સોનાનાણાથી પૂજા કરી તે એકઠા થયેલ ધ્વજથી પુસ્તકો લખાવી ભરૂચ આદિ
સાત સ્થાનોમાં ભડાર સ્થાપ્યા^૭ હતા આ સિવાય મંત્રી વિમલશાહ, મહામત્ય આમ્રભટ
(આંબડ), વાગભટ (બાહડ) આદિ અન્ય મંત્રીવરોએ જ્ઞાનભડારો અવશ્ય લખાવ્યા હશે, પરંતુ
તેને લગતાં કશાં પ્રમાણો જોવામાં આવ્યાં નથી

ધનાઢય ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલ ભંડારો—ત્રીજા વર્ગમાં ધનાઢય ગૃહસ્થો આવે છે તેમનાં
નામોની પૂરી નોંધ આપવી એ તો શક્ય જ નથી, છતાં જે નામો આપણા સમક્ષ વિદ્યમાન છે,
તેનીયે સપ્રમાણ નોંધ કરવા જઈએ તો પ્રસ્તુત અવલોકનને કિનારે જ મૂકવું પડે એટલે ફક્ત
વાચકોને સાધારણ રીતે ખ્યાલમાં આવી શકે તેટલા ખાતર તેવા ધર્માત્મા ગૃહસ્થોનાં એ-પાંચ નામોના
પરિચય આપવો એ જ બસ ગણાશે જેમ મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલ આદિએ પોતપોતાના ગુરુના
ઉપદેશથી પુસ્તકો લખાવ્યાં છે, તેમ ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનભદ્રના આદેશથી ધરણ્યાશાહે
મહોપાધ્યાય શ્રીમહીસમુદ્રગણાના ઉપદેશથી નંદુરખારનિવાસી પ્રાગ્વાટજાતીય સંઃ લીમના પૌત્ર
કાલુએ, આગમગચ્છીય શ્રીસત્યસૂરિ, જયાનંદસૂરિ, ત્રિવેંકરત્નસૂરિ—આ ત્રણે એક જ ગુરુ-

શ્રીવસ્તુપાલમન્ત્રિણા સૌવર્ણમણીમયાક્ષરા એકા સિદ્ધાન્તપ્રતિલેખિતા, અપરાસ્તુ શ્રીતાડ-
કાગદપત્રેષુ મણીવર્ણાશ્ચિતા. ૬ પ્રતય । એવ સપ્તકોટિદ્રવ્યવ્યયેન સપ્ત સરસ્વતીકોગા. લેખિતા. ॥
પત્ર ૧૪૨ ॥

૭ શ્રીધર્મઘોષસૂરિપ્રદત્તોપદેગવાસિતચેતસા સંઃ (મ) પેથડદેવેન એકાદશાઙ્ગી શ્રીધર્મઘોષ-
સૂરિમુખાત્ શ્રોતુમારબ્ધા । તત્ર પશ્ચમાઙ્ગમધ્યે યત્ર યત્ર ‘ગોયમા’ આયાતિ તત્ર તત્ર તન્નામ-
રામણીયકપ્રમુદિત સૌવર્ણટંકકૈ પુસ્તક પૂજયતિ । પ્રતિપ્રભમુક્તહાટક ૩૬ સહસ્રાદિવહુ-
દ્રવ્યવ્યયેન સમગાગમાદિસર્વશાસ્ત્રાસખ્યપુસ્તકલેખનતત્પટ્ટકલવેપ્તનકપટ્ટસૂત્રોત્તારિકાકાશ્વનવાતિકા-
ચારવ સપ્ત સરસ્વતીભાળડાગારા મૃગુકચ્છ-સુરગિરિ-મળ્લપદુર્ગ-અર્બુદાચલાદિસ્થાનેષુ વિભરા-
મ્બભૂવિરે ॥ પત્ર ૧૩૯ ॥

સુકૃતસાગર મહાકાવ્યના સાતમા તરંગમાં પેથડપુસ્તકપૂજાપ્રખ્યામાં પણ આને મળતો જ ઉલ્લેખ
છે માત્ર આ ધર્મધોષસૂરિની આજ્ઞાથી કોઈ સાધુએ આગમ સંભળાવ્યાનું જણાવવામાં આવેલ છે
આદિતોડઙ્ગ-તત્તો ગુર્વાદિષ્ટકયતિવાચિતમ્ । શુશ્રાવઃ ॥ ૬૦ ॥ ઇત્યાદિ
૮ ધરણ્યાશાહે લખાવેલ જ્વાલિગમસૂત્રવૃત્તિ, ઓધનિર્યુક્તિ સટીક, સૂર્યપ્રત્તિ સટીક, અંગવિદ્યા,
લઘુકલ્પભાષ્ય, સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાય, જ દોનુશાસન આદિ પ્રતો જેસલમેરના ભંડારમાં વિદ્યમાન
છે તેના અંતમાં નીચે લખેલને મળતા ઉલ્લેખો છે—

સવત્ ૧૪૮૭ વર્ષે શ્રીખરતરગચ્છે શ્રીજિનરાજસૂરિપટ્ટાલઙ્કારશ્રીગચ્છનાયકશ્રીજિનમદ્રસૂરિ-
ગુરુણામાદેગેન પુસ્તકમેતલ્લિખિત ગોધિત ચ । લિખાપિત સાહચરણાકેન સુતસાહ્યાસહિતેન ॥

૯ આ કાલુશાહનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુઃ ૩ અંક ૨માંનો
“નંદુરખારનિવાસી કાલુશાહની પ્રશસ્તિ” લેખ જોવો કાલુશાહની લખાવેલ વ્યવહારભાષ્યની પ્રતિ
જેમ ભાવનગરના સધના ભડારમાં છે, તેમ લીબડીના ભંડારમાં પણ તેમની લખાવેલ આચારાંગ-
નિર્યુક્તિ અને સૂત્રકૃતાગવૃત્તિની પ્રતિઓ વિદ્યમાન છે, જેના અંતમાં વ્યવહારભાષ્યને અક્ષરશઃ મળતી
પ્રશસ્તિ છે

પરપરામાં દૂર દૂર થયેન આચાર્યોના ઉપદેશથી એ જ સતતિમાં દૂર દૂર થયેન પ્રાગ્વાદજ્ઞાતીય પેથડશાહ, મહત્તીક તથા પરિત-૧૦કાન્હાએ નીતન ગ્રેષ્ઠ નખાતી જ્ઞાનભડાગે મ્યાપના હતા કેટનાક એના ૧૧ ગૃહસ્થો હતા, જેઓ ડોઈ પિત્રા મુનિરે નીતન ગ્રથની રચના કરી હોય તેની એમીઆથે ઘણી નગ્નો નખાવતા ૧૨કેના- એના પણ હતા, જેઓ માન દેવપ્રસન્નની જ પ્રતે લખાવતા અને પોતાના ગામના ઉપાધ્યોમાં અગર ગામેગામ ભેગ આપના આ રીતે દેરે ગરજના આચાર્યોનિ મુનિનર્ગના પુણ્ય ઉપદેશથી લિન્ન લિન્ન જ્ઞાનિના મેકડો ધર્માત્મા એ એક ગૃહસ્થે એક એ જ નહિ પણ અનેમને- જ્ઞાનલઝારો રચાયા હતા આ સૌના પરિત નામોનું સ્મરણ કરવું શક્ય નથી એ સ્થિતિમાં એ એક અગર તેથી વનારે પુત્રકો લખાનનાર વ્યક્તિઓના પાત્ર-એસ નામોની નોધ લેતી તેના કરતા તે સર્વ અસ્તિઓને દાર્દિક ધન્યના અર્પી રિરમીએ એ વવારે થોગ છે જેઓ આ પુણ્ય પુરુષોના નામ તેમ જ તેમનો સમિગેષ પરિચય મેળવના ધન્ય હોય તમને ડોન કિલહોર્ન, ડોન પિટર્સન, સીન ડીન નાલ આદિ સપાતિ પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનલઝારોના રિપોર્ટો જોના લનામણ છે

ઉપર નિવેન દરનામાં આનુ તેમ, આજ સુધીમાં મેકડો જ્ઞાનલઝારો જીલા થયા અને ઢાગની કુટિલતાને બળે, રાજ્યની બિચનપાથનને નીધે, જૈન યતિનર્ગની પતિતતાને કારણે, તેમ જ જૈન મનાજની અજ્ઞાનતાને લીધે પણ તે બધાય રીણ-વિશીર્ણ થઈ ગયા, ગૂજરાત, આરનાડ, મેન્નાડ, દક્ષિણ, બ ગાળ આદિ દેશોમાં વસતા પતિત યતિંગે મેકડો લઝારા નટ ક્યાની વાત મો કોઈ જાણતુ હતો પરતુ તે જ દેશોમાં વસતા અજ્ઞાન આગેશન ગણુતા જૈન ગૃહસ્થર્ગે રચ્ય તેમ જ કેડીએક નાગ અણુમમણ હોવા છતાં ચિરપ્રવર્જિત દોઈ મોટા તરીકે પદાયેન અણુસમણ ૧૩મુનિનર્ગની રેરણા કે સમ્મતિથી

૧૦ આ સૌના પરિચય માટે બુઓ પુગતસ્ત વર્ષ ૧, અક ૧ માને 'એ- અતિદાસિક જૈન પ્રશસ્તિ' શીર્ષક મારો લેખ

૧૧ આચાર્ય અભયદેવ, ધર્મગાગ ઉપાધ્યાય આનિ ગ્રથોની પ્રગતિમાં જે ગૃહસ્થોએ એમી સારે પ્રેમપૂર્વક અને આ ગો લખાવનાના પુણ્ય કાર્યમાં પોતાની નક્ષત્રોના અથ કર્યો છે, તેમના નામોની નોધ લીધી છે

૧૨ લેસયિત્વા વરાન્ કલ્પાન્ લેશ્વર રૂપમયુતાન્ ।
ગત્વા ચ સવશાલામુ સ્વાશ્વલ યો પ્રમારયે (?) ॥

—રૂપસૂત્ર પ્રતિ લીવહો

ગધારપ્રદિરે તૌ ક્ષલમલયુગલાદિમમુદયાપેતા ।
શ્રીવલ્પપુમ્નિવા અપિ દત્તા કિલ સવગ્લામુ ॥

—નિશીચત્તૂર્ગીનો પ્રતિ, પાલીનાણા

૧૩ અહી દશાયેન મુનિનર્ગનો ઉત્તેજ ઘણાને કલ્પિત લાગે પરતુ તે ગીત વહેતી નગીઓમાં અને કૂનામાં પધરાતી આનનાર ગૃહસ્થોના મોગથી માલમેતી આ વાત છે આ મિનાય પાત્રીનામાં માત્ર બીતો ઉપગના નતુપાય આદિના શિનાનેષો હર્ણ અવસ્થામાં આત્રી જનાને કા એ બીતોની નોખામાં ધગડો યતો હોવાથી તેને ઝિમેન્ટ તેમ જ રગથી પૂરી દેવાની સનાદ પણ આવા મદાત્માઓ તરફથી મેળવી તેને પૂરી દીધાની સાત ત્યાંના ઘરડા કારભારીઓ મલાગાવે છે અનુ ન્યા વર્તીન દરનારાઓ નિપ્રાણ હોય, ત્યા આથી વીજી થી આઘા રાખી રાખાય

ચોંટી જતાં પુસ્તકો માટે—કેટલાંક પુસ્તકોની શાહીમાં શાહી બનાવનારની આલુસમજ અથવા ધૂર્તતાને લીધે ગુદર વધારે પ્રમાણમાં પડી જવાથી સહજ માત્ર શરદી લાગતાં તેનાં પાનાં ચોંટી જવાનો ભય રહે છે તેવાં પુસ્તકોના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો, લક્ષરાવવો, એટલે તેના ચોંટવાનો ભય અલ્પ થઈ જશે.

ચોંટી ગયેલ પુસ્તક માટે—કેટલાંક પુસ્તકોને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગવાથી તે ચોંટીને રોટલા જેવાં થઈ જાય છે. તેવા પુસ્તકને ઉખેડવા માટે પાણિયારામાંની સૂટી જગ્યામાં અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કરેલ ભીનાશ વિનાની પણ પાણીની હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં જડભિષ્મિત શરદી લાગે તેમ મૂકવું હવા લાગ્યા પછી ચોંટી ગયેલ પાનાંને ધીરે ધીરે ઉખાડવા. જો વધારે ચોંટી ગયેલ હોય તો તેને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગ્યા પછી ઉખાડવાં, પણ ઉખાડવા માટે ઉનાવળ ન કરવી આ સિવાય એ પણ એક ઉપાય છે કે જ્યારે ચોમાસામાં પુષ્કળ વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે ચોંટી ગયેલ પુસ્તકને મકાનમાં ખુલ્લું મૂકી દેવું, અને હવા લાગ્યા પછી ઉપરની જેમ ઉખાડવું. ફેર ચોંટી ન જાય માટે તેના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો આ ઉપાય કાગળના પુસ્તક માટે છે.

તાડપત્રીય પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો એક કપડાને નીચરે તેમ પાણીમાં ભીંજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું જેમ જેમ પાનાં હવાતાં જાય તેમ તેમ ઉખાડના જવું તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહી પાકી હોવાથી તેની આસપાસ નીચરતું કપડું લપેટનાં તેના અક્ષરો ભૂંસાવાનો કે ખરાબ થવાનો જરા પણ ભય રાખવો નહિ પરંતુ ધરાતપૂર્વક અક્ષર ઉપર ભીનું કપડું ઘસવું નહિ પાનાં ઉખાડતી વેળાએ પાનાની શ્વેદશુભ્રિતિ એકબીજા પાના સાથે ચોંટીને તૂટી ન જાય તે માટે સાવધાનતા રાખવી.

આ સિવાય જ્ઞાનભંડાર રાખવાનાં સ્થાનો ભેજ રહિત તેમ જ ચોમાસામાં પાણી ન પડે તેવાં હોવાં જોઈએ એ જગવિધિ છે પુસ્તકોનું રક્ષણ શાથી શાથી કરવું એ માટે કેટલાંક લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં જુદી જુદી જાનના સંસ્કૃત પદો લખેલા હોય છે, જે ઉપયોગી હોવાથી આ ઠેકાણે ઉતારું છું :—

જલે રક્ષેત્ સ્થલે રક્ષેત્ રક્ષેત્ ગિયિલવન્ધનાત્ ।

મૂર્ખહસ્તે ન દાતવ્યા એવ વદતિ પુસ્તિકા ॥

અગ્ને રક્ષેત્ જલાદ્ રક્ષેત્ મૂપકેમ્યો વિગેપત્ ।

કપ્ટેન લિખિત ગાસ્ત્ર યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥

ઉદકાનિલચૌરેમ્યો મૂપકેમ્યો હુતાગનાત્ ।

કપ્ટેન લિખિત ગાસ્ત્ર યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥

મન્નપૃષ્ઠકટિગ્રીવં વઋહષ્ટિરધોમુખમ્ ।

કપ્ટેન લિખિત ગાસ્ત્ર યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥

જ્ઞાનપંચમી—અહીં પ્રસંગોપાત જણાવવું જોઈએ કે કાર્તિક શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી તરીકે ઓળખાવી દરેક શુક્લ પંચમી કરતા તેનું માહાત્મ્ય વધારેમાં વધારે ગાવામાં આવ્યું છે તેનું યુક્તિ સંગત કારણ હોય તો તે એ જ છે કે વર્ષાઋતુમાં જ્ઞાનભંડારોમાં પેસી ગયેલ સ્તિગ્ધ હવા પુસ્તકોને બાધકર્તા ન થાય અને પુસ્તકો સદાય પોતાની સ્થિતિમાં કાયમ રહે તે માટે તેને તાપ ખવાડવો જોઈએ તેમ જ, ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ, ચોમાસાની ઋતુમાં ભંડારો અંધારાણે રાખેલ હોઈ તેની આસપાસ વળેલ ધૂળ-કચરો સાફ કરવો જોઈએ, જેથી-ઉધેઈ આદિ લાગવાનો પ્રસંગ ન આવે આ બધું કરવા માટે સૌથી સરસ, અનુકૂળ અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક માસ જ છે.

કાણુ કે આ સમયે, ગરુડનું પ્રોત્ક્રમ્ય હોઈ સૂરિનો પ્રખર તાપ અને બેજાણી ત્યાનો તદ્દન અભાવ હોય છે વિગણ નાનભંડારના હેરફેરનું આ કાર્ય અત્યંત અગત્યનું છે. એટલે તથા અગત્યનાભર્યું થાય, જાણી કુળ જ્ઞાનના માર્ગે જોનારોએ કાર્તિક શુક્ર પચમી (જ્ઞાનપચમી)ને વિશે પ્રાપ્ત થતી અપૂર્વ જ્ઞાનભક્તિનું ગદ્ય તેનાથી મળતા લાભો આ વિષયમાં તે વિધિનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને લોકોને જ્ઞાનભક્તિ તરફ વાળ્યા લોકો પણ તે વિધિને માટે શ્રદ્ધાપારને ત્યાગ કરી યથાગમ્ય આદર્શોનો નિમમ, પૌષ્પવ્રત આદિ સીમગી, જ્ઞાનગાના પુણ્ય કાર્યમાં ભાગી ર થવા લાગ્યા જે ઉદ્દેશી ઉપર વિધિનું માહાત્મ્ય માનવા આપુ, તેને તે અત્યંત અગત્ય ઉપર મૂકવા આપે છે અર્થાત્ પુસ્તકભંડાર તપાસવા, ત્યાનો દ્યરો સાફ કરવો, પુસ્તકોને તડકે દેખાડવો, બગડી ગયેન પુસ્તકો મુસરવા, તેમાં છુટકા ન પડે તે માટે મૂકેન ચોડા વળના ભૂતી નિર્માણ યોદ્ધાઓ બની આપુ શુ જ ન કરતા માન “આપ ગયા ને લીભોગ રહ્યા” એ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આજના સ્વેનામગ મુક્તિપૂજ્ય જોતોની વસ્તીના વધુભાગ નાનાભાગ નગરોમાં ચોડાવણી જે હાથમાં આપ્યા તે પુસ્તકોની આડગરથી સ્થાપના કરી તેના પૂનઃચક્ર આપી જ કૃતકૃતના માનમાં આવે છે

ઉપરોક્ત જાણપચમી વિધિના માહાત્મ્યના ખગ ગદ્યને અને તે વિવિધતા તંત્રો વિચારવાને કારણે આપણા ધણાનું અગ્રોના બીમની પુસ્તકમંડળો ઉપર આપણા લક્ષ્ય બન્યા છે જેનું તાલુ ઉદારણ મુ તના નકાચોગના ઉપાધ્યયમાં મૂકેન પૂજ્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રી મોહનવાનજી મહારાજના શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી જયમુનિજી પુસ્તકમંડળ છે, જે તપાસ કરાયા વિનાય પટારામાં પુરાઈ રહેવાથી તેમાં ધણાખરા પુસ્તકો છુટકાએ એના કોગ ખાધા કે જેથી તે ક્રમમાં ન ગયા

પ્રત્યુત જ્ઞાનભંડાર

સ્થાપના—પ્રત્યુત જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના દ્યારે થઈ અથવા કોણે કરી એ માટેનું ઉદ્દિષ્ટિનું મુ જ આધન મળી ગમ્ય નથી તેમ જ્ઞાન સ્વેનામગ ચોડાસા દેવદત્તા વખતની પ્રત્યુત ભંડારનો વહીવટ અધિકારી નીતે ચાલો આવે છે તે પહેલાના લીબડીમાં લખાવેના કેટલાક પુસ્તકો ભંડારમાં દેખાય છે એ ઉપરની એમની સમય કે આ ભંડાર તેમના પહેલાના સમયનો છે ભંડારમાં જે પુસ્તકો વિવિધતા છે તે—લીબડીનગર સ્થાનમાંથી મગ્રાવનું પાટનગર દોઈ તેમની માટેની ચર્ચામાં વાગવાર પુસ્તકોની જરૂર જણાવાથી—મુનિરાજના મૂકેના તેમનો સભવ વસારે છે એ પણ સભવ છે કે કોઈને ગેડ ચોડાસા દેવદત્ત પોતાની સાગમગમાં કોઈ સ્થળના પુસ્તક મંડળો નાના હોય અગી એમનું જગાનું નેઈએ કે ગેડ ચોડાસા દેવદત્ત આની નાભંડાર પ્રત્યે દાર્શનિક સાગમી તેના જ્ઞાન તેમને પુસ્તકો નખાવવામાં નહોતે જ અર્થાત્ત્ય મોં છે એ વાન એના ઉપગ્રથી ની સમય છે કે આપણા ભંડારમાં ચોડાસા મોંગ અને તેમના વાજના લખાવેના માન મે—વાર પુસ્તકો જ નહોતે આવે છે અને તે પણ સૂચકતા નિશ્ચિત જેના નાના ના

પ્રત્યુત જ્ઞાનભંડારને જોડના વિચારમાં અધારે આપણે નેઈએ છીએ તેમને વિચાર તે વખતે ન હોય એ આભાસિ છે દ્યારે મારે કોના તરફથી ભંડારમાં પૂર્તિ કરાવામાં આવી એ અબધી પૂર્વ દર્શન મળી પડી, તેમ તેની આગા પણ ન રાખી સમય આપુ ચતામીમાં મ ૧૯૭૦ મા

* વોગ ડાંગા દેશ્વર અને તેમના વસંતો દૂક પગિય “પુણ્ય પી” મા કરાવો

ખરતરગચ્છીય શ્રીમાન ઋદ્ધિસાગરજી મહારાજ અહીં આવ્યા ત્યારે તેમના કહેવાથી શ્રીમદ્દે કેટલુક પુસ્તક વેચાણ લઈ ઉમેર્યું છે. તથા સં. ૧૯૭૯-૮૩ માં અચલગચ્છ, પાયચંદ્રગચ્છ, શ્રીમાન વિનોદવિજયજી મહારાજ અને સાધ્વીજી શ્રી નેમશ્રીજી આદિના પુસ્તકસંગ્રહોનો પણ ઉમેરો કરવામા આવ્યો છે

લઠારનાં તાડપત્રીય જે પ્રતો છે તે શેઠ ડાસા દેવચંદ, પોતાના ભાગીદાર સ્થાનકવાસી મહેતા ડાસા ધારરસી ખંધાર સાથેની ચર્ચાને પ્રસંગે પાંચસો (૫૦૦) રૂપિયા ડિપોઝિટ મૂકીને પાટણના સંઘવીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તકલઠારમાથી લાવેલા છે આ વાત જેમ અહીં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ પાટણના તે લઠારના રક્ષક પટવાઓ પણ તે ડિપોઝિટ પોતાની પાસે હોવાનું કબૂલે છે આ રૂપિયા શેઠ ડાસા દેવચંદના પોતાના કે લીખડી શ્રીસધના તે, કોઈ જાણતું નથી

વહીવટ—જ્ઞાનલઠારનો વહીવટ શેઠ ડાસા દેવચંદથી લઈ આજ સુધી તેના વજાળે કરતા હતા સ ૧૯૪૬મા તે સધની સત્તા નીચે સોંપાયો સધની સત્તામા આવ્યા પહેલાં અને પછી પણ લઠારને મુદ્દારવાને બહાને તેની ટીપ કરવાને બહાને અગર વાંચવા લેવાને બહાને વહીવટ કરનારના વિશ્વાસનો અથવા તેમની અણસમજનો લાલ લઈ કોઈ કોઈ મહાશયોએ પુસ્તકો અસ્તવ્યસ્ત કર્યાના તેમ જ પાછાં નહીં આપ્યાના અવગેયો જોવામા આવે છે આચારંગચૂર્ણી આદિ પ્રતિઓ અર્ધા બાકી રહેલ છે, નંદીચૂર્ણી, શ્રાદ્ધવિધિ આદિ પુસ્તકો સર્વથા નથી, સ્વર્ણાક્ષરી ભગવતીસૂત્ર હાર્દ ગયું છે અને લિંગાનુશાસન સ્વોપજ ટીકા પુસ્તકના અંતિમ પાનાને રાખી બાકીનું પુસ્તક ચોરી લઈ તેના બદલે કોઈ રાસનાં તેટલા પાના જોડી દીધાં છે શ્રીમાન ઋદ્ધિસાગરજી તેમ જ પ્રોફેસર રવજી દેવરાજકૃત ટીપો જોતાં ધણાય પુસ્તકો અસ્તવ્યસ્ત થયાં જણાય છે

સ્થાન—આજ સુધી લઠાર સવેગીના ઉપાશ્રયમાં રહેતો હતો પાછલા કેટલાક વર્ષ થયા તેને નવા મદિરમાં રાખવામા આવ્યો હતો હાલ તેને જૂના દેરાસરના ઉપરના ભાગમા બનાવેલ જ્ઞાનમદિરમાં રાખેલ છે આ જ્ઞાનમદિર બધાવવા માટે લીખડી નિવામી દશાશ્રીમાળીજાતીય પુણ્યાત્મા શેઠ ભગવાનદાસ હરખચંદ પોતાના માતૃશ્રી દીવાળીબાઈના શ્રેયાર્થે રૂ. ૫૧૦૧ આપેલ છે

વ્યવસ્થા—પ્રારભમા પુસ્તકોની રક્ષા માટે તેને કાગળના તેમ જ લાકડાના ડાયામાં મૂકી, તે ડાયાઓને મુતરાઉ પડ સાથે બેવડા સીવેલ મથરના બધનોથી સારી રીતે બાંધી મજબૂતમા રાખેલ હતાં. દરેક ડાયામા છવડા ન પડે તે માટે થોડાવજના ભૂકાની પોટલી રાખવામા આવેલી હતી અથનો વિભાગ જાણુવા માટે સારે શી વ્યવસ્થા હતી તે કહેવાય નહિ, પરંતુ સભવતઃ જેમ અન્ય ગ્રામીન લઠારોમા અથનો વિભાગ જાણુવા માટે કાચા સૂતરના દોરાથી તેને બાંધેલ હોય છે, તેમ આમા પણ હોવું જોઈએ સ ૧૯૫૪ મા પૂજ્ય શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી) મહારાજના પ્રશિષ્ય શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરિ (તે સમયના કમલવિજયજી) મહારાજશ્રીએ ચોમાસુ કર્યું ત્યારે તેમણે એટલો મુદ્દાગે કર્યો કે દરેક ગ્રંથને ઓળખવા માટે તેને પ્રતની બહાર-પહોળાઈ પ્રમાણના ચાર આગળ લાગ્યાં દ્વરે શુદ્ધરથી ચોડી બૈયાની જેમ ચડાવી તેના ઉપર તે તે ગ્રંથનું નામ, પત્રસંખ્યા, તેનો નંબર અને ડાળડાનો નંબર લખવામા આવ્યો અનુક્રમે પુસ્તકસંગ્રહને મજબૂતને બદલે કળાટમા રાખવામા આવ્યું અંતિમ વ્યવસ્થા થયા પહેલાંનો આ સાધારણ ઇતિહાસ છે

આ અનુક્રમે થતી આવેલ વ્યવસ્થામાં બે મોટી ત્રુટિઓ હતી : એક તો એ કે જે ડાળડામા પુસ્તકો રાખવામા આવેલ હતા, તે ડાળડા ધણાખરા તેમા મૂકેલ પુસ્તકો કરતાં સવાયા લાગ્યા-પહોળા

હતા, જેથી જેટલી સારું પુસ્તકો લેવા-જુલા માટે તેને બાજુ મક્કામા આવે તેટલી સારું તેમના ડાહ્યા પુસ્તકો ભાંગીને બૂકો થઈ જતા એટલું જ હિંદુ, પગલુ જે સારી ગિચિતિમા હતા તે પાંચ અમરો જાનના મુખમા પહોચના હતા ખીજ એ કે પ્રતો ઉપર જે વગર ગણવેન હતા તે મુલી મોગાડેન દાહ્યતેને બહાર કાઢીને પુનઃ ગણના જતા, ગણનાના દુગતીની ગણવે તથાપિ આભિનિવૃત્તિ પાના ફાળી જતા અને આ રીતે વળીને આગામા સારી પ્રતોના આભિનિવૃત્તિ કેમકાંય પાના દાહ્ય થઈ જતા છે આ મિત્રાય વાચના આપેલ પુસ્તકો વાચનારની બેનળાની નીધે અથવા પાંચ માત્રા પડી તેને યથારથા । મૂલાની વર્ગીકરણની કાગળને અભાવે કેટલાક પુસ્તકો અને કેમકાંય પુસ્તકોના પાનાઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા હતા તેમ જ અન્ય ગ્રંથના પુસ્તકો, તેના ખામ રત્ન કોઈ । ૧૯૫૧ની, સઘની સત્તામા આન્યા બાદ અન્યરિચિત હતામા પડેલા હતા

ઉપરાંત ગરજોથી લીધે ભંડારની વ્યવસ્થા પુનઃ થાય એ આવશ્યક હોવાથી સ ૧૯૭૬મા પ્રવર્તેલ મહારાજ શ્રી કાલિવિજયજીએ ચોમાસુ યુદ્ધ ત્યારે મારા પૂત્ય ગુરુ શ્રી ચતુર્નિજયજી મહારાજે ભંડારને વ્યવસ્થિત કરનાર કાર્ય શ્રીમઘની સમ્મતિથી હાથ ધર્યું આ વખતની વ્યવસ્થામા ભંડારમાની દરેક પ્રતિ । પાના ગણી એ મીજ પ્રતોમા પેગી ગયેન પાનાને યથાગ્રથાન ગોળી તેને પ્રતિગ્રથાન કાગળ । વર્ગીકરણ, તેના ઉપર નામ રત્ન નબર આદિ લખાવા આવેન છે દરેક પુસ્તક દીઠ બે । પાના ના । મેચાર પુસ્તકો દીઠ એ પાગીઓ તેની સાથે ચોડા દીતાથી બાધેન છે તેના ઉપર ભંડારના નામનું ડાહ્યું લેખન ચોડી તેમા પપુ પુનઃ નુ નામ, પત્રમખ્યા બે નબર લખવામા આવેન છે આ કાર્ય કરવામા મુનિ શ્રી જસવિજયજી, મુનિ શ્રી નાયકવિજયજી તથા મુનિ શ્રી મેઘવિજયજીએ ધણી મહાવ કરી છે આ પુસ્તકો તેના માપ । ડાહ્યાઓમા મુનિ તેને સુદર, મજમુત અને દસગો અવાજ ન થાય તેમા ગાટોમા રાખવામા આવેન છે ઉપરાંત સરળી વ્યવસ્થા માટે લખનાર પુસ્તકોના પીસાથી માળીક્ષાતીય ધર્મામા જે ગગનવાલ વાઘજીએ ૧ ૨૫૦૧ આપેલા છે, જેનું અનુગ્રહ જૈન સમાજની ધર્મ અનિતઓ ૧ એમ આપવા હમીજી

ટીપ—પ્રાગભમા ભંડારની ટીપની કે નરિ તે જલાયુ નરી તેમ કોઈ દહ પુડાને પણ તે સમની ડીખર નથી આ આપો એટલું અરેજે કાગળી રાખીએ ડીએ કે આગડા પિનાગ ભંડારની મીપ ન હોય એમ બની જ ન શકે અતલ આ માટે તે સ ૧૯૭૦ મા અરતર ૧૦ ટીપ શ્રીમાન સદ્વિસાગરજીએ નથા સ ૧૯૬૦ ની આસપાસમા જૈન શ્રેતાખર કો દરસ નરથી આવેન મોફે ૧૦ ટીપનું રનજી દેવનરે ૧૦ ટીપો વિચિત્રાન છે નીમા । સદ્વિસાગરજીની ટીપ ૧૦ના મોફેમ મળાવ ટીપ નસારે મહરનાગી છે મગલ કે તેમાં તેઓએ અવનુ નામ પત્ર ભાસા, તા, મો સખ્યા, અથગ્યાયા-નખાયા પી સાન આદિ મર્મ માનિતી આપી છે વ્યારે સદ્વિસાગરજીની ટીપમા માન ગયતુ નામ બે પત્રમખ્યા મિસાન હાજ નથી છે ની ટીપ માગ પૂત્ય ગુડીએ દીધી છે આ ટીપ કેવી થઈ છે તેમ જ અપ્રામગિ હોવા હતા એ પણ મ્હી દે છે આ વેળા પી ભંડાર નરથા કેવી થઈ છે ?—મે પરીજાનુ મર્મ હુ આવે ન । ખના તેના પરીક્ષકો ન મોળી મિગમુ હ

પુસ્તકો—ભંડારમાં કાગળો અને તાડપત્રના એમ મે જાનના પુસ્તકો છે તાડપત્રની ૭ પ્રતો મિત્રાય ગાળીના બધાય પુસ્તકો કાગળ ઉપર નથા છે મગળના પુસ્તકોમા ૧૫૦ । ૧૫૦૦ સાર સારી પ્રતિ પ્રવચનસારાદ્ધારમટીની છે તેની બધાઈ ૧૭૬૦ થઈ અને પદ્માભાઈ દેડે ૧૫૦૦ ટીપની છે તાડપત્રની પ્રતોમા જ્ઞાનાષમકવાગ અને તેની ટીકાની પ્રતિ સારી છે આની બધાઈ ૩૦૬ અને

પહોળાઈ ૨૧ ઇંચની છે કાગળનાં પુસ્તકોમાં સૌથી પ્રાચીન પ્રતિ પ્રવચનસારોદ્ધારસતીક ની છે, જેની લંબાઈ-પહોળાઈ ઉપર નોંધવામાં આવી છે આના અંતમાં લખ્યાનો સવન નથી, પણ તેની લિપિ આદિ જોતા તે ચૌદમા સદ્કામાં લખાયેલી જણાય છે તારપત્રીય પુસ્તકોમાં જ્ઞાનાર્ધમકયાગ અને તેની ટાંકાની પ્રતિ પ્રાચીન છે આના અંતમાં પણ લખ્યાની સાલ નથી લડારમાં સ્વર્ણાક્ષરી બે પ્રતો છે, તે સિવાય બધાં પુસ્તકો કાળી શાહીથી લખેલા છે લાલશાહીનો ઉપયોગ કાગળના કેટલાંએક પુસ્તકોમાં થયેલ છે, પરંતુ તે ગોલા નિમિત્તે અથવા ગ્રથના મુખ્ય વિભાગો ધ્યાનમાં આવે તેટલા ખાતર જ, તેથી વિશેષ નહિ બધાય પુસ્તકો જૈન દેવનાગરી લિપિમાં લખેલાં છે. કાગળની પ્રતો ૧૪ત્રિપાઠ, ૫ચપાઠ અને શદ્દએમ ત્રણે પ્રકારે લખેલી છે. લડારમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગૂઝરાતી, હિંદી જૈન-જૈનેતરના દરેક વિષયના જે જે ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, તેનો વિસ્તૃત પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારને પ્રસ્તુત લિસ્ટમાંનું ત્રીજું પરિશિષ્ટ જોવા લલામણુ છે

દર્શનીય વિભાગ

લિન્ન લિન્ન દૃષ્ટિએ જોવા ઇચ્છનાર માટે લડારમાં શુ શુ દર્શનીય છે, તેનો નિર્ણય તેઓ પોતે જ કરે એ કીક ગણાય. માત્ર જેઓ દૂર મુદતમાં લડારનું સ્થૂલ દર્શન કરવા ઇચ્છના હોય તેમને માર્ગદર્શક થાય તેવી તેમના વિશિષ્ટ તેમ જ દર્શનીય વિભાગની નોંધ અહીં કરવામાં આવે છે

શુદ્ધ ગ્રંથો—લડારમાં જે કેટલાંએક ગ્રંથો વિદ્વાન મુનિવરોએ મુધારેલા જોવામાં આવે છે, તે સૌમાં વધારે મહત્વના ગ્રંથો કેટલાક જૈન છેદ્વસત્રની ભાષ્ય-ચૂર્ણાની પ્રતો છે, જે અન્ય લંડારોમાં આટલી શુદ્ધ દુર્લભ છે ઉપરોક્ત છેદ્વસત્રોની પ્રતિઓમાં જીતકલ્પભાષ્યની પ્રતિ શુદ્ધતમ છે દૃષ્ટિ-દોષથી રહી ગયેલ અશુદ્ધિને અશુદ્ધિ ન ગણીએ તો “આ પ્રતિમાં ભૂલ જ નથી” એમ માનવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. આ અપેક્ષાએ પચ્ચકલ્પભાષ્યચૂર્ણા આદિ ગ્રંથો ઊતરતા જ ગણાય. જના તેમાં વિદ્વાન મુનિઓનો હાથ ફરેલો છે.

આ છેદ ગ્રંથો સિવાય ન. ૧૨માં દિગંજર આચાર્ય વિદ્યાનંદસ્વામિકૃત પ્રમાણપરીક્ષા ગ્રંથની પ્રતિ છે, જે શુદ્ધતમ હોવા સાથે આકર્ષક શોધનશૈલિથી અલક્ષ્ય છે. આ પ્રતિ જીતકલ્પ-ભાષ્યની પ્રતિને ઝાખી કરી દે તેવી છે. કેકેકેકાણે વિશાળ ટિપણી, પાઠાનરો, પ્રમાણશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં આવતી લાખી ચર્ચામાં દૂર દૂર મુઘી વારવાર આવતા તત્ શબ્દના અર્થની ગૂંચો ટિપણુ કર્યા સિવાય ઉકેલવા માટે કરેલ વિવિધ ચિહ્નો છત્યાદિ તે પ્રતિના શોધકની અદિતીય નિપુણતાનો વાચકને ખ્યાલ ત્યારે જ આવી શકે કે જ્યારે તે પ્રતિને પોતે સાક્ષાત્ હાથમાં લઈને જુએ આ સિવાય તિત્થોગાલી, ધાતુવારાયણ આદિ ઘણાય ગ્રંથો મુધારેલા છે, પણ તે દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ તપાસ કરેલ ન હોઈ કેટલા ગ્રંથો મુધારેલા છે તે કહી શકાય નહિ.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોના અંતમાં તેના શોધકોએ પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, જેમ ન ૫ ઉત્તરાધ્યયન લઘુવૃત્તિ, ન ૬ ગ્રાવચ્ચક ટિપ્પન, ન ૧૧ વૃહત્કર્મસ્તવવૃત્તિના અંતમાં તેના શોધક

૧૪ વચમાં મૂળગ્રંથ અને ઉપર નીચે તેની કીકા એમ ત્રણ વિભાગમાં લખાતા પુસ્તકને ત્રિપાઠ તથા વચમાં મૂળગ્રંથ અને ઉપર નીચે તેમ જ બે બાજુના માર્ગનમાં તેની કીકા એમ પાંચ વિભાગમાં લખાતા પુસ્તકને ૫ચપાઠ કહેવામાં આવે છે ત્રિપાઠ-૫ચપાઠરૂપમાં સડીક ગ્રંથો જ લખી શકાય છે. આ રીતે લખાયેલ પુસ્તકોમાં મૂળ ગ્રંથ અને તેની કીકાનો વિભાગ કરવાનો શ્રમ દૂર થઈ જાય છે. હાથીની સૂટની જેમ વિભાગ પાડ્યા સિવાય સળગ લખેલ પુસ્તકને શદ્દ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

તેજોરાજગણિએ દર્શો છે ન ૬ પ્રતિના અતમા નીચે પ્રમાણે વચેન છે

લિખિત જે નેમાલેન ॥ સુવિહિતગિર શિરોમણિ—દુર્વાદિવૃદ્ધતમ પરામનનમોમાણિમમગ્ર-
વિદ્યાપણ્યવિપણિશ્રીતપોરલોપાધ્યાયગિધ્યતેજોરાજગણિના સ્વાયોપકૃતયે શોધિત પુસ્તકમિદ
વાચ્યમાન ચિર નદતુ ॥

ન ૧૧ પ્રતિમા આને મળતો જ હોય છે માત્ર અતમા એવું ઉમેરનામા આ યું છે કે
“વાંતેજોરાજગણિ પુસ્તકમિદમ્ ॥” આ પ્રતિમા ગોરકે રાખી જ રિપ્પણી કરી છે ઉત્તરાર્ધયન
સધુવૃત્તિના અતમા એના નદ પ્રાપ્તિ છે, જે વિગતારના લક્ષથી જતી કરનામા આને છે આ તેજો
રાજગણિ મોઘની શતાન્દીમા વિગતારના દના તેમના હન્ટાર જેવા ધન્યારે ન ૧૬ ભવભાવના
પ્રવરણની પ્રતિ બેસી તેના અતમા નીચેનો હોય છે

ભવભાવનાપ્રવરણ સમાપ્ત । સવત ૧૨૬૨ વર્ષે ચૈત્ર સુદિ ૨ દિને ગુરારે શ્રીતિમિરપુર્ણ
શ્રીતપોરનાપાધ્યાયે દ્રાણા ગિધ્ય વાંતેજારાજગણિમિરજનલિ ॥ ગુમમરતુ લેવકવાચકયો ॥

સ્વર્ણશિંગી પ્રતો—ન ૩૪૧૧મા કલ્પસૂત્રની મચિન સ્વર્ણાલરી પ્રતિ છે તેના પાના ૬૬
છે ત્રિપિ મોહર છે પણ તેમા અર્જનું પ્રમાણ મધ્યમ હોયથી ત્રિપિ જેના પ્રમાણમા ૪૫ રી
જેઈએ તેના પ્રમાણમા ૩૫૮ની નથી મા દિટ્ટએ તો આ પ્રતિ મધ્યમ જ ગણાય પ્રતિના અતમા
નીચેની પ્રગતિ છે

વૃત્પાધ્યાયનમદમ શ્રીમદ્રાહુસ્વામિમિ પ્રત્યાધ્યાનપૂર્વાનિર્બૂઢ દગાનુતસ્કવમધ્યગતમ્ ॥
પ્રથાપ્ર ૧૨૧૬ ॥ સવત્ ૧૧૧૪ વર્ષે । માઘ સુદિ ૭ સોમે । મચિ દેવાલિખિત ।

॥૬૦॥ પ્રારાટાવયશેલગે[૭]જનિ વરા મન્ત્રીશ્વર કેશવ । તત્પત્ની જિનચમ્મમ્ભક્તિ-
ચતુરા મનોમતે દેમતિ । તત્પુત્રો ગુગારાજમન્ત્રી નિપુણ પાનાદિપુત્રાવત્તો । માર્યાદિપિણિ-
રાજિતો વિજયતે લક્ષ્મીયુતા ચમ્મમાત્ ॥૧॥ તેન માતૃપ્રમાદાયાજેલ શ્રીચત્પુસ્તકમ । વૃદ્ધ-
ગાત્રાતપોગચ્છે શ્રીનાનનલાદ ગુરો ॥૨॥ વિદ્યાગુરોસ્પાધ્યાયચરણકીર્તિપદા જુપા । વિજ-
યાત મિધુમિત્રાણા પ્રદત્ત ભક્તિમાજિન ॥૩॥ શ્રીપૂજ્ય મં શ્રીવિજયરત્નમૂરીદ્રગચ્છાધિપે ।
૫૦ વિજયમમુદ્રગણીદ્રાણા દત્ત શ્રીચત્પુસ્તકમ્ ॥

ન ૪૪૧૦ મા અધ્યાત્મગણિઃ શ્રીદેવ્યદશગુણ ગ્રધ્યાત્મગીતા તથા ગીતલજિનમ્નવનની
૧૦ પાનાની પ્રતિ પાના સ્વર્ણશિંગી છે આ પ્રતિ ॥ ત્રિપિ તેમ જ તેની ૩૫૮ તદન આધાર છે
પ્રતિ ॥ અતમા “કુહરા નામા પઠનાર્થ ॥ મિતી પોમ ગુદિ ૧૧ ॥” એમ વચેનું છે આ ડોસા
વેરોગ તે ગેક ડોસા દેવ્યદશ જ અમળવા

ચિત્રો—ચિત્રોના ત્રિધિ નમના જેવા ધન્યારે ન ૩૬૨ જનુદ્ધોપગ્રવપ્તિમદોન ન ૬૭
વૃત્પમૂત્ર મચિત્ર, ન ૩૪૧૧ વલ્પસૂત્ર સ્વર્ણાલરી મચિત્ર આ નધુ પ્રતો તથા ન ૩૪૨૦
વલ્પમાન—ગ્રનાગત—ગ્રતોત ચોવીમ જિન, વીમ વિહરમાનજિન અને મોન સનોના ચિત્ર ન ૧૮૦૦
નારવીના ચિત્રો જેવા

। ૬૭ અને ૬૮૫ પ્રતમાં જે ચિત્રો છે તે સુ ૨ ભારાસી અને આભારિ છે જેમ કે—પરનામ
પ્રાગીન ॥ પચ્ચાતિ પુનઃપ્રાપ્તિ ચિત્રો જે ગા અને અસ્વાભારિ હોય છે જેમ કે—પરનામ
ઉબેન માપુમ આદિ ॥ એ પ્રાન એક આંખ આદિ શરી ના અગ્ના નયસો વેઈ નમય, બના
ચિત્રમાં જે આંખ, જે કા ॥ આત્તિ દેખાન કરેન હોય છે, તથા તેમજ પદેરે નચ્છોનો દેખાવ એવા

વિકૃત ચીતરેલો હોય છે કે માનો માણસોને કપડાની કોથળીમાં ગળા મુઠી પૂર્યા હોય ઇત્યાદિ આ પ્રતોમાં તેમ નથી સ્વર્ણક્ષિતી પ્રતિના ચિત્રો સુદર હોવા છતાં સ્માભાવિક નથી આ સિવાય તીર્થ કરેના, સતીઓનાં અને નારકીના જે ચિત્રો છે તે સાધારણ છે અને સભનનઃ ઓગળીસમી સદીમાં ચીતરાયેલા છે.

અહીં ચિત્રોનો જે સુંદર-અમુદર વિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે, તે માત્ર મારી રચૂલ દૃષ્ટિએ જ શાસ્ત્રીય ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ જોનાર આથી વિપરીત પણ કદે ચડાય તેમ હો, તથાપિ ચિત્રોની અપાયેલ આ સૂચી તેમને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે

ઉપર જણાવ્યાથી અતિરિક્ત સૂત્રકૃતાંગસદીક આદિ કેટલીયે પ્રતોના આદિ-અંતમાં તીર્થ કરાદિની સુદર ભૂત્તિઓ ચીતરેલી જોવામાં આવે છે પરંતુ તે સૌની નોંધ ન લેતા ફક્ત જુદી જુદી જાતના ચિત્રોના નમૂના એકીસાથે જોવા મળે તેવાની જ અહીં સૂચી આપી છે.

સાંધેલ પુસ્તકો—વાચકો ! તમે કદાચ દુનિયામાં ઘણુંય ક્યાં હશે અને ઘણુંય સ્થળોના કીમતી પુસ્તકાલયો તથા તેમાંનો દર્શનીય ગ્રંથવિભાગ આદિ જોયેલ હશે, તથાપિ લીંબડીના જ્ઞાનભંડારમાં વિદ્યમાન સાંધેલ પુસ્તકો જેવા સાંધેલ પુસ્તકો જોવાની નસીબદારી તમને ક્યાંય નહીં જ સાંપડી હોય, અને એટલે જ આગ્રહ કરું છું કે તમે ક્યારે પણ લીંબડીના પાંદરમાં થઈને પસાર થાઓ ત્યારે આ ભંડારના દર્શનીય વિભાગને અને ખાસ કરીને તેમાંનાં સાંધેલ પુસ્તકોને જોવાનું ન વીસરતા

ભંડારમાં સાંધેલી પ્રતો પાંચ છે તે પ્રતો ઉદરે કરડી ખાંધી હોય અથવા ચઢાય તે કારણે ચોથા ભાગ જેટલી ગોળાકાર ખવાઈ ગયેલ હતી તેને ખરતરગચ્છીય શ્રી જિનહર્ષસુરિએ અને તેમના શિષ્યોએ સધાવીને પુનઃ જીવતી કરી છે પ્રતોને એટલી નિપુણતાથી સાંધવામાં આવી છે કે જુદામાન ગણુતો માણસ પણ તેના પાનાને પ્રકાશ સામે રાખી તેની જાયાને પોનાની આખ ઉપર લાવ્યા સિવાય તેને કયા સાંધેલી છે એ એકાએક ન કહી શકે સાધ્યા પછી જે અક્ષરો લખવામાં આવ્યા છે તે પણ આખા પ્રથમના લેખકને મળતા જ છે, એટલે જોનારને જે એમ કહેવામાં ન આવે કે ‘આ પ્રતિ સાંધેલ છે’ તો તેને એમ ક્યારે પણ ન લાગે કે મારા હાથમાં સાંધેલ પુસ્તક આપવામાં આવ્યું છે

આ સાંધેલ પ્રતો કાંઈ એક-એ-પાચ પાનાં જેવડી નાની નથી, ડિન્ટુ નીચે જણાવવામાં આવશે તેમ હજારો શ્લોકપ્રમાણ મહાન ગ્રંથો છે તે સૌને આદિથી અંત મુઠી એકસરખી રીતે સાંધી પ્રતિપક્ષિત મૂળ લેખકને આજ્ઞાદ મળતા અક્ષરો પૂરવા એ અયાત્રિક યુગના માનવોની કળાનો અપૂર્વ આદર્શ જ ગણાય ને ?

પ્રતો અને તેના અંતના ઉલ્લેખો—

ન ૪૦ જીતકલ્પમાણ્ય પત્ર ૩૮

અંતમાં—સવત્ ૧૫૪૪ વર્ષે સધાપિતમ્ ॥

ન ૪૧ પચકલ્પમાણ્ય પત્ર ૪૫ (અંતમાં કાંઈ નથી)

ન ૪૨ પચકલ્પચૂર્ણી પત્ર ૪૩

અંતમાં—સવત્ ૧૫૪૫ વર્ષે इद पुस्तक सधापितम् ।

ન. ૪૩ વૃહત્કલ્પચૂર્ણી પત્ર ૧૫૭

પુરવાગી

શેઠ ડોસા દેવચંદ અને તેમનો પરિવાર

લોક શેઠ ડોસા દેવચંદ અને તેમના પરિવારનો પરિચય તેમજ નામે સ્થાપત્ર અમલદારી અને આધારો વિવરણ છે: એક દિવસ જેરામન તપસ્યાગીત જે નૃસિંહજીના પદ, સ્વરનામે રચાયેલો અને એક અને ૬ રાગગદ ૮૧ કટીનું છે અને જીનું કાલચિત્ર: ૧ તપસ્યાગીતના નામે, જે ૧૦૦૦ રૂપિયામાં રચાયેલ અને ૨૧ કટીનું છે. ભક્તમાં નામ પ્રેમમાર્ગના તપસી જે દર્શન કરેલું, જેને સ્વરમાં ડોસા વેરા આત્મી ગીત પ્રેમ વાતો પણ ગાતામાં ૨૧ રૂ. સ્થાપત્ર અને તેમનાં પેઢાનાં પેઢાનાં પેઢાને પણ અત્યારે લીંમડીના કોઈ ભક્ત નથી એટલે નામ તેનો સ્વર સ્થાપત્રમાં ૧૦૦ રૂ.

તપસ્યાગીતનો ગાદ

ગૂજરાતદેશમાં લીંમડી ગામ હતું ત્યાં ગામ દરભમજીનારે વખતમાં પેઢાનાં પેઢાનાં શેઠ દેવચંદનો પુત્ર ડોસો હતો તેને હીરાનાઈ નામે પત્ની હતી, તેનાની બેઠે અને કમલો તે પુત્ર

ઓગણ્યાના વર્ષમાં ૨, મદા વધિ પાંચમ અગિય:

શાનિનાથ સુપસાયતી, કાંધા તપ ગાદુમાન ૨. ૨૦ તપસ્યાગીતના

૧. 'કાલિયાવાડ ગૂજરાતમાં કાલરથી ગણવા સાગ્ય' ?—ના પુરાતન દિવસો મોખનારને જેમાં કવિનો આ ઉલ્લેખ ઉપયોગી થઈ શકે ખરો

૨. આ રાજ દરભમજી તે પહેલા દરભમજી ગણવા કે જેઓએ પોતાની રાજાની ગિયાબીવી ઉપાડી લીંમડી આણી હતી તેઓ ૪ સ ૧૭૮૬, વિ. સં. ૧૮૪૦ સુધી વિવરણ હતા.

૩. શેઠ ડોસા દેવચંદ ભક્તગામડેથી લીંમડી રહેવા આવ્યા હતા, એમ તેમના વંશજોનું કહેવું છે સંભવ છે, રાજ દરભમજીની સાથે જ આવ્યા હોય.

થયા જેઠાને પૂજ્યભાઈ નામે પત્ની હતી, તેનાથી જેરાજ અને મેરાજ બે દીકરા થયા અને કમલાને મોનભાઈ નામે પત્ની હતી, તેનાથી લખમીચંદ અને નિકમ બે દીકરા થયા

સ ૧૮૧૦ માં મહાત્મા શ્રી દેવચંદ્રજી પધાર્યા, ત્યારે ડાંચા વેરાએ પ્રભુ પધારનાની ઇચ્છાથી પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ગર ક્યો ગામગામના લોકોને નોતર્યા આવેનાઓને રહેના માટે તથા આદિની ગોઠવણ કરી અને તેમને માટે ઠેકાણે પાળીની પરમે બેઠાડી સત્ગુરો પૂજ્યો, અષ્ટોત્તરીના આદિભણ્ણાની શ્રી દેવચંદ્રજી પામે પ્રતિષ્ઠા કરાવી મીમંસુસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કરી લોકોને સુખડીના જમણા આપ્યા અન્ય વર્ણના લોકોને પણ જમણુ જમાડી સતોધ્યા

સ ૧૮૧૭ માં જેઠા વેરા સ્વર્ગે ગયા સ ૧૮૧૪ માં ડાંચા વેરાએ સધપતિતુ તિલક કરાવી સિદ્ધાચલનો સમગ્ર યો સં ૧૮૧૭ માં સાસુ ગુહીરમા પૂજ્યભાઈએ સમિતપક્ષી પંક્તિમવિજયજી વાસે ઉપધાન વહી માળ પહેરી સ ૧૮૦૦ માં બીજી વાર ડાંચા વેરાએ પંચાસ મોહનનિજયજી પામે પ્રતિષ્ઠા કરાવી અનિતવીર્ય નામના નિદગ્ધાનનિનની મુર્તિ બેસાડી અને ગામેગામકે દોતરી લખા મહા ચળજીનો સવ કાર્યો પૂજ્ય, માનિવચન, પ્રભાવના આદિ કરતા ઘેર પાઠા આભ્યા આ રીતે ધર્મકર્ણી કરતા કરતા ડાંચા વેરા સં ૧૮૩૦ ના પોસ વદિ ૪ ને દિવસે દેવેનો ગયા આ જ વર્ષમાં પૂજ્યભાઈ એ પોતાના પતિ જેઠા વેરા પાઠા ચોરાગી જમાડી અને એ જ વર્ષમાં પંચમવિજયજી વિનેદ વિજયજી મારે લી બડી તજ આ યા તેમને પ્રવેગ મહોત્સવ ધણા ઠાકથી રી ચોમાસુ રાખ્યા અને ઉપધાન આદિ ધર્મકર્ણી પ્રતી

સં ૧૮૩૬ માં પંચમવિજયજી મહારાજ લાનનિજયાદિ મુનિઓ સાથે બીજી વાર ચોમાસુ રથા ચોમામા પૂજ્યભાઈએ પોતાની માસુ મારે એમતમા નિશ્ચય કરી કસલા વેરા પૂજ્ય કે જે તમારી મમ્મતિ હોય તો હું પાનીમ ઉપરાસ કરુ કસલાએ કહ્યું કે તમારા વેરા હોય તો તપ કરા,

૪ સીમ ગરરામીની પ્રતિષ્ઠા રાતિનાથના જૂના મહિમા ગિરમા છે તેના ઉપરને લેખ ધસાઈ ગયો છે, એવે બી આપી ગમયો નથી

૫ સુખડીના જમણુ નામ માંભગી નાયકોના હંદમાં ગાનિ સામે યુનાન માણુમના લાન ભાગી નામે તેમાં ગોળ-ધર્મના લોટના પેશની મુનિ થઈ આવે પરંતુ વાયકો તેમ ન માની લે જેમ સુરતની બરડી, ખલાતની સુતરફેળી અને ભગિયાં, લાનનગના દગેગ ઉપર થતા કાફડા જમનગના અડધિયા દયાદિ તે તે દેશમાં વખણાતા નિશિષ્ટ પદ્ધતો છે, તેમ ની મડીની સુખડી એ પાપ પકાતુ એ નિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે જેની જોડ બીજે ન જડ આ પદ્ધતિમાં એજના એધુ મજે માણુ ઘી નાખવામાં આવે છે એજના વેપારી આની નિગિણતા પી ગમય વાયકા જે તમને નિશ્ચય ન હોય અને લી બડી તમારો કો નિશ્ચય મેની વમતો હોય તો જરૂર આ નગના જમણુની સુખડી મગારી આપી જેને

૬ અનિતવીર્યની પ્રતિષ્ઠા રાતિનાથના જૂના દેરામરમાં છે તેના ઉપર નીચેના લેખ છે

સવત્ ૧૮૨૦ વર્ષે માહમુદિ ૧૩ દિને વારા હોમા દેવચંદ શ્રીમજિતવોય

આ લેખ સિને લખાડી દાની દીનો પાનીનાણના લેખો નામી દેવા માટે આજુદજી દયાજુદની પેગી અને રમરસ્ય શ્રીયુત વેણીચંદ અરચંદ એકના જ જસ આગી જય એ લાખડીના લોકોને ગમે ખરુ ?

૭ તપનદુધાનનાસના કર્તા લાવનિજયજી તે આ જ

પણ તમે વૃદ્ધ છો, તમારી કાયા નળી છે અને તપસ્યા ધાળી મોટી છે, એટલે તે માટે અમારાથી અનુમતિ શી રીતે અપાય ? તમે તમારી જિંદગીમાં ઉપવાસ વધાં છે. પાંચ ઉપવાસ, દસ ઉપવાસ, બાર પાસખમણ (૧૫ ઉપવાસ), માસખમણ (૩૦ ઉપવાસ), કર્મસૂત્રતપ, કલ્યાણકૃતપ, વીસચાતકતપ, આંગેલની ઓળી, વર્ધમાનતપની તેત્રીસ ઓળી, ચદનથાળાનો તપ, આઠમ, પાંચમ, અગિયારશ, રોદિણી આદિ ઘણી તપસ્યાઓ કરી જન્મ સફળ કર્યો છે અમારા ઘરમાં તમે જગમ તીર્થ સમાન છો તનને આવા દુબ્ધર તપ માટે અનુમતિ કેમ અપાય ? પૂજ્યબાઈએ વળતો ઉત્તર આપ્યો કે તમે સમજો છો, આ માનવદેહ ક્યાં વાગ વાર લાધવાનો છે ? તેનાથી જે સાધ્યુ તે ખરું છેવટે કસલા વોરાની સમ્મનિથી પૂજ્યબાઈએ તેર ઉપવાસનુ પચખાણુ કર્યું. આ સમયે કસલા વોરાની પત્ની સોનબાઈ, જોડીએ એક વાગ માસખમણ તપ કરેલ છે, તેણીએ પણ પાંત્રીસ ઉપવાસ કર્યા જેરાજ અને મેરાજની પત્ની મૂળીબાઈ અંત અમૃતબાઈ નામે હતી તેમાથી અમૃતબાઈએ માસખમણ કર્યું અને અવલબાઈએ પણ માસખમણ કર્યું. બાણે આખા સંઘમાં તપસ્યાની લખિધ પ્રગટી હોય તેની જેમ એકંદરે ૭૫ માસખમણ કર્યા અને સંઘ આખામાં ઓચ્છવ-મહોચ્છવ, પ્રભાવના ૧૦ થઈ રહ્યાં

આ તરફ અશાતાનો ઉદય થવાથી પૂજ્યબાઈનું શરીર એકદમ લથડી ગયું, જેના સમાચાર જાણતાં જ ધીગડમણ ૧૧ ધારસીનો પુત્ર મહેતા ડોસો ૧૨ તેમ જ સંઘનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં આવ્યાં, અને

૮ અવલબાઈ કોણ ? એ અહીં જણાવેલ નથી સંભવતઃ કસલા વોરાની અંત દીકરી હોવી જોઈએ
૯ પં ૦ પદ્મવિજયજીએ સમગ્રનિત્યના રાસમાં પણ આ હકીકત વર્ણવી છે:—

તેણે વર્ષે તિહાં સંઘમાં, તપ ક્રીધાં ઘર ઘરનાર રે;

પંચોતેર માસખમણ તે, થયા જિનબિંબ માનનહાર રે ૧૪

૧૦ તપચક્રમાનભાસમા એટલું વધારે જણાવવામાં આવ્યું છે કે, રાજા હગ્ગમજીએ તપસ્યા કરનારને રૂપિયાની લલાણી કરી હતી

૧૧ ધીગડમણ એ ધારસી મહેતાનું ઉપનામ અથવા અટક હોય એમ લાગે છે

૧૨ ડોસા મહેતા માટે લીબડીના ઘરડાં પાસેથી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તેઓ સ્થાનકવાસી હતા અને વોરા ડોસા દેવચંદના ભાગીદાર હતા બન્નેય લિન લિન સપ્રદાયના હોઈ વાર તહેવારે જવા-આવવામાં લિનનતા પડતી, એ વાત બન્નેયને રુચતી ન હોવાથી નિશ્ચય કર્યો કે યા તો આપણે બન્નેય સ્થાનકવાસી હોવા જોઈએ અથવા આપણે બન્નેય મૂર્તિપૂજક હોવા જોઈએ, પણ લિનનતા તો ફીક નહિ. છેવટે બન્ને જણાએ મૂર્તિનો મુખ્ય પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો, જેના નિર્ણય માટે ડોસા વોરા પાંચસો રૂપિયા ડિપોઝિટ મૂકી પાટણના સંઘતીના પાડાના ભંડારમાંથી જ્ઞાતાધર્મકથાગ, રાજપ્રશ્નીયોપાંગ અને ઉવવાઈસુત્રાદિની તાડપત્રીય પ્રતો લાવ્યા, જે પ્રતો અત્યારે લીબડીના જ્ઞાનભંડારમાં વિદ્યમાન છે. અંતમાં નિર્ણય થયા બાદ ડોસા મહેતાએ અને તેમના કુટુંબે સ્થાનકવાસીપણાનો ત્યાગ કર્યો આ ત્યાગની વાત ડોસા મહેતાના વશબે પણ સ્વીકારે છે ડોસા મહેતાની ભરાવેલી સીમધરસ્વામીની પ્રતિમા લીબડીના શાંતિનાથના જૂના દેરાસરમાં વિદ્યમાન છે તેના ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખ છે :

સવત્ ૧૮૨૦ વર્ષે માઘશુદ્ધિ ૧૩ દિને ડોસા ધારસી સીમંધરજનવિવ કારપિતં શ્રી

પાછળથી આ મહેતાકુટુંબ સ્થાનકવાસી થઈ ગયું છે અહીંનું સંઘની કુટુંબ એક વાગ મૂર્તિપૂજક હતું તે પણ અત્યારે સ્થાનકવાસી છે આ ડોકોના લક્ષમાં જે મંદિર હતું તે શાંતિનાથના જૂના મંદિર સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યું છે. પદ્મવિજયજીએ કસલા વોરા ઉપર લખેલ પત્રમાં “ડોસા ધારસી તથા સહેસમલ તથા ઝવેરીને ધર્મલાલ કહેવો” એમ જણાવ્યું છે તે ડોસા ધારસી આ જ જણવા.

ડોસા વોરાતું આ વૃક્ષ તેમના વંશજ પાસેથી મેળવ્યું છે આમાં મેં તપસ્યાગીતને અનુસારે સુધારો-વધારો કર્યો છે જેમની નીચે મીંડાં મુકાયાં છે તે તેા નામશેષ થઈ ચૂક્યા છે. અત્યારે આ વૃક્ષમાંના માત્ર સાતેક માણસો હયાત છે ડોસા વોરામા જે કાર્યદક્ષતા, જે ધર્મલાવના અને જે તેજ હતાં તે અત્યારે કોઈમાંયે નથી રહ્યાં પરમાત્મા આ સૌને પોતાના વૃદ્ધોના સ્થાનને અને ધર્મને અજવાળવાની ભવ્ય પળો અર્પશે તેા આપણે અવશ્ય ખુશી મનાવીશું.

ખાટડી, સં ૧૯૮૪, મહા વદિ ૪.

આપણી અદૃશ્ય થતી લેખનકળા અને તેનાં સાધનો

પાશ્ચાત્ય પાત્રિકા આંશિકારના યુગમાં અનેક કળાઓને વિસાયા પડી તેના પુનરુદ્ધાર માટે અને પ્રયત્નો કરવા છતાં તેમાં આપણે સફળતા મેળવી શક્યા નથી, તેમ મુદ્રણકળાના પ્રભાવથી અદૃશ્ય થનારી લેખનકળાને માટે પણ બનવાનો પ્રસંગ આપણી નજર સામે આવવા લાગ્યો છે. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં ગૂજરાત તેમ જ મારનાડમાં લલિયાઓના વસો હતા, જેઓ પરપરાથી પુસ્તક લખવાનો જ ધર્મ કરતા હતા પરંતુ મુદ્રણકળાના યુગમાં તેમની પાસે પુસ્તકો લખાવનાર ઘટતાં તેઓએ પોતાની સતતિને અન્ય ઉદ્યોગ તરફ વાળી પરિણામ એ આવ્યું, કે જે લલિયાઓને એક હજાર શ્લોક લખવા માટે ભે, ત્રણ, અને સારામાં સારો લલિયો હોય તો, ચાર રૂપિયા આપનામાં આનતા હતા, અને તેઓ જે સુર વિધિ તેમજ સામેના આર્થ જેવો જ આર્થ—નકલ લખતા તેવા શુદ્ધ સુદર આર્થ કરના માટે અત્યારે આપણે ૨ હજાર રૂપિયા પછી રૂપિયા આપીએ તોપણ તેના લેખક કોઈ વિરલ જ મળી શકે અને તાડપનની પુરાતન પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરનાર તો, ભાગ્યે જ મળે અથવા ન પણ મળે લલિયાઓના આ ભય કર કુળાળમાં લેખનકળા અને તેનાં સાધનોના અભાવ અદૃશ્ય થશે એ પ્રાભાવિક છે આ પ્રમાણે અનેક શતાબ્દીઓ પર્ષત ભારતવર્ષ દ્વારા અને અતિમ શતાબ્દીઓમાં જૈનર મુનિઓના પ્રવાસ દ્વારા જીવન ધારી રહેલ લેખનકળા અત્યારે લગભગ નાશ પામના આવી છે.

આ લુપ્ત થતી કળા વિશેની માહિતી પણ લુપ્ત થતી જાય છે ઉ તરીકે, તાડપન પર નખનાની રીતિ લગભગ ભુનાર્ધ, ગર્ધ છે તાડપન પર જે લીસાપણ તેમજ ચળમગ્ન હોય છે જે શાહીને ટકવા દેતા, નથી તે કાગી નાખનાનો, વિધિ મળી શકતા નથી, આવી ગ્રંથિતિમાં આ કળાના સાધનો વિશે જે કાંઈ માહિતી મળે તે નોંધી રાખવી જોઈએ આ કળાના ભાવી ઇતિહાસકારને ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિથી મેં મને મળેલી હકીકતોના આ લેખમાં સમઠ કર્યો.

૧ પુરાતન હમ્તનિખિત પુસ્તકોના અતમા મળતા સ ૧૧૩૮ વૈસાલ ગુદિ ૧૪ મારી લિખિત શ્રીમદ્દળહિલપાટકે વાલમ્યાવયે વાયસ્ય માહિલેન” ઇત્યાદિ અનેક ઉદ્યોગો પરથી આપણે જોઈ શકીશું કે ભાગતવર્ષમાં કાયસ્થ, બ્રાહ્મણ આદિ સાતિના અનેક કુટુંબો આ ધર્મ દ્વારા પોતાનો નિર્વાહ ચનારી સમ્પત્તિ હતાં આ જ કારણે લીધે આપણી લેખનકળા ઔપચારિક પહેલથી શકી

૨ આ માત્ર ગૂજરાતને જ લક્ષીને લખવામાં આવ્યું છે

વર્ણનની સુગમતા પડે માટે લેખનકળાનાં સાધનોનું હું નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગમાં નિરૂપણ કરીશ : (૧) તાડપત્ર, કાગળ, આદિ, (૨) કલમ, પીછી, આદિ, અને (૩) શાહી આદિ. આ પછી પુસ્તકોના પ્રકાર, લહિયાઓના કેટલાક રિવાજ, ટેવો ઇત્યાદિની માહિતી આપી છે

૧. તાડપત્ર, કાગળ આદિ

તાડપત્ર—તાડનાં ઝાડ બે પ્રકારનાં થાય છે : (૧) ખરતાડ, અને (૨) શ્રીતાડ ગૂજરાતની ભૂમિમાં જે તાડનાં વૃક્ષો અત્યારે વિદ્યમાન છે, તે ખરતાડ છે. આ વૃક્ષનાં પત્રો સ્થૂલ, લંબાઈ-પહોળાઈમાં ટૂંકાં તેમ જ નવાં હોય ત્યારે પણ સહેજ ટક્કર કે આંચકો લાગતાં તૂટી જાય તેવાં એટલે કે ખરડ હોય છે માટે પુસ્તક લખવાના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરાતો નથી. શ્રીતાડનાં વૃક્ષો મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ આદિમાં થાય છે તેનાં પાંદડાં (પત્રો) શ્વદ્ધણુ, લાંબાં, પહોળાં ૩ તેમ જ સુકુમાર હોવાથી ઘણા વાળવામાં આવે તોપણ લાગવાનો ભય રહેતો નથી. જોકે કેટલાંક તાડપત્રો શ્વદ્ધણુ તેમ જ લાંબા-પહોળાં હોવા છતાં કાંઈકે જરૂર હોય છે, તથાપિ તેના ટકાઉપણુ માટે અદેશો રાખવા જેવું નથી રહેતું આ શ્રીતાડનાં પત્રોનો જ પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરાતો અને હજુ પણ તે તે દેશમાં પુસ્તક લખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરાય છે

કાગળ—જેમ આજકાલ લિખ લિખ પ્રદેશમાં લિખ લિખ જાતિના કાગળો બને છે, તેમ પુરાતન કાળમાં અને અત્યાર પર્યંત આપણા દેશના દરેક વિભાગમાં પોતપોતાની ખપત તેમ જ જરૂરિયાત પ્રમાણે ભૂગળિયા, સાહેબખાની આદિ અનેક પ્રકારના કાગળો બનતા અને તેમાંથી જેને જે સારા તથા ટકાઉ લાગતા તેનો તે પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા પણ આજકાલ આપણા ગૂજરાતમાં પુસ્તકો લખવા માટે અમદાવાદી તેમ જ કાશ્મીરી કાગળનો જ ઉપયોગ કરાય છે તેમાં પણ અમદાવાદમાં બનતા કાગળો મુખ્યતઃ વાપરવામાં આવે છે, કારણ કે કાશ્મીરમાં જે સારા તેમ જ ટકાઉ કાગળો બને છે તેને ત્યાંના સ્ટેટ તરફથી પોતાના દફતરી કામ માટે લઈ લેવામાં આવે છે એટલે કોઈ ખાસ લાગવગ હોય તોપણ માત્ર અમુક ધા કાગળ ત્યાંથી મેળવી શકાય છે આ કાગળો રેશમનાં બનતા હોઈ એટલા બધા મજબૂત હોય છે કે તેને ઘણા જોરથી આંચકો મારવામાં આવે તોપણ એકાએક ફાટે નહિ

આ સ્થળે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, કે પુસ્તક લખવા માટે જે કાગળો આવે છે તે ત્યાંથી ધૂટાઈને જ આવે છે, તથાપિ તેને શરદીની હવા લાગવાથી તેનો ધૂટો ઊતરી જાય છે ધૂટો ઊતરી ગયા પછી તેના ઉપર લખતાં અક્ષરો ફૂટી જાય છે, અથવા શાહી ટકી શકતી નથી માટે તે કાગળોને ઘોળી ફટકડીના પાણીમાં ઘોળી સુકાવવા પડે છે, અને કાંઈકે લીલા-સૂકા જેવા થાય એટલે તેને અકીકના, કસોડીના અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ધૂટાથી ધૂટી લેવા, જેથી તે દોષો દૂર થઈ જાય છે

૩ આ તાડપત્રો સાફ કર્યા પછી પણ રૂઝે ફૂટથી વધારે લાંબાં અને ૩ ઇંચ જેટલાં પહોળાં રહે છે આ પ્રકારના તાડપત્ર પર લખાયેલ કેટલાંક પુસ્તકો પાટણના સંઘવીના પાડાના ભડારમાં વિદ્યમાન છે

૪. ખારમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં લખાયેલ તાડપત્રો હજુ સુધી એટલાં બધાં સુકુમાર છે, કે તેને વચમાંથી આપણે ઉપાડીએ તો તેની બંને તરફનો ભાગ સ્વયંમેવ નમી જાય.

વિનાયતી તેમજ આપણા ગ્રંથમા બનતા કેળાક ઝાગળા કે જેનો માથો તેમજ અથવા સ્પિરિટ દ્વારા સાફ થાય છે, તે કાગળોનું સરખ પહેલેથી જ નટ થઈ જતું હોનાથી ચિરગ્રંથાથી નથી હોતા, માટે પુસ્તક લખના માટે તેનો ઉપયોગ કરાયો જ નથી એના અનેક જાતના વિનાયતી ઝાગળોનો આપણે અનુભવ કર્યો છે કે જે ઝાગળા આરભમા એવેન મજબૂત તેમ જ સ્વદેશ દેખાવા છતાં અમુક વર્ષ વીત્યા પછી તેને જોઈએ તો સ્થામ તથા વાળતા જ દૂરી જાય તેના થઈ જાય છે આ દોષ આપણે દરેક જાતના વિનાયતી કાગળોને નથી આપી ગમતા

કપડું—ઉઠા આટાની જેમ બનાવી તેને કપડા ઉપર લગાડી તે સુધારી ગયા પછી તે કપડાને અગ્નિમા અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ઘૂટા વડે ઘૂટાથી તે કપડું લખનાને લાયક બને છે પાણીના સવના બહારમા, કે જે વખનજની શેરીમા છે તેમાં મવત ૧૩૮૩ માદ્રવા સુદિ ૧૫ રવો ઉપકેશ ગચ્છીય પઠ મહિચ્છેદ્રેણ લિખિતા પુઠ” એના અતિમ ઉલ્લેખવાળું કપડા ઉપર લખેનું એક પુસ્તક છે કપડાનો ઉપયોગ પુસ્તક નખના કળા મન, નિઘા આદિના પટો લખના, ચીતરના માટે વધારે કરાતો અને હજુ પણ કરાય છે અત્યારે આનું સ્થાન ટ્રેસિંગ ક્યોથે લીધું છે

ભોજપત્ર—આનો ઉપયોગ પ્રધાનતપા કેટલાક મનો લખના માટે થરાતો અને હજુ પણ કરાય છે ‘ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા મા ભોજપત્ર પર લખાયેન પુસ્તકની પણ નોંધ કરી છે

ધણાખરા નિઘમાન પુસ્તક બહારો તરફ નજર થરાતો એવું નિશ્ચિતપણે મ્હી શકાય, કે પુસ્તકો લખના માટે તાડપત્ર તેમ જ કાગળનો જેલો બરોળો ઉપયોગ કરાયો છે, તેટલો ખીજ કોઈ પણ વસ્તુતો કરાયો નથી તેમા પણ લગભગ વિક્રમની બારમી શતાબ્દી પર્યંત તો પુસ્તક લખના માટે તાડપત્રો જ વપરાયા છે

૨ કલમ આદિ

કલમ—નમ માટે અનેક પ્રકારના બુરુ નપગતા અને વપરાય છે, જેમ કે તળિયાં બુરુ માળા બુરુ નાસના બુરુ આદિ આમાં તળિયાં બુરુ તજની માફ પોનાં હોય છે, માટે ‘ તળિયાં ’ એ નામથી ઓળખાય છે એ રચનાવે બરડ હોય છે, તથાપિ તેમા એવું ગુણ્ય એ છે, કે તેનાથી કેટલુમ લખીએ તોપણ તેની આલીમા ક્રોએ પડતો નથી આ અપેક્ષાએ ઝાળા બુરુ ખીજે નબરે ગણાય માસના બુરુ પણ હીમ ગણી શકાય લેખિનીના ગુણ્ય-દોષ નિવચક નીચે પ્રમાણે દોહરો મળે છે

“ માથે ત્રથી મન (મતિ) હરે, મીચ ત્રથ ધન ખાય
આર તમુની લેખણે લખનારો મટ જાય ” ૧

“ ગ્રાચગ્રચિયહરેદાયુ, મધ્યગ્રચિયહરેદ ધનમ્ ।

અત્યગ્રચિયહરેત મોગ્ય નિગ્રચિલેખિની કુમા ॥૧૧ ॥ ”

ખી હી—આનો ઉપયોગ પુસ્તક શોધના માટે થરાય છે જેમ કે પતો વ, વનો વ મનો ન કરવો હોય કોઈ અક્ષર કે પંક્તિ કાઠી નાખની હોય અથવા ગ્રેડ અક્ષરને જ ને ખીજે અક્ષર થરવો હોય, ત્યારે હરિતાલ કે સફેદાને તે નમમા લાગ પર લગાડતાં જોઈતો અક્ષર બની જાય છે

જોકે આજકાલ અનેક પ્રકારની—ટીલી જાગી, નાની, મોગી, જેની જોઈએ તેની—ખી હીએ

૫ દરિર્ધિગણિ ક્ષમાગ્રમણ કે જેઓ જેન સૂત્રની વાવખી વાચનાના સૂત્રધાર હતા તેઓશ્રીએ વતખી—નગા—મા પુસ્તકો લખાવનાનો પ્રારભ તાડપત્રો ઉપર જ કર્યો હતો એમ સહગાય છે આ પ્રારભ વીર મવન ૬૮૦મા કરાયો હતો

મળી શકે છે, એટલે તેનો પરિચય આપવા જેવું કાંઈ રહેતું નથી તથાપિ એટલું જાણવું જોઈ એ કે, આપણા પુસ્તક-શોધનમાં ખિસકોલીના પૂંછડાના વાળને કપૂતરના પીંછાના આગલા ભાગમાં પરોવીને બનાવેલી પીંછી વધારે સહાયક થાય છે, કારણ કે આ વાળ કુદરતે જ એવા ગોઠવેલા હોય છે કે, તેને આપણે ગોઠવવાની જરૂર રહેતી નથી, તેમ જ એકાએક સડી કે તૂટી પણ જતા નથી. આ વાળને કપૂતરના પીંછામાં પરોવવાનો વિધિ પ્રત્યક્ષ જોવાથી સહજમાં સમજી શકાય તેવો છે

ભુજબળ—કલમથી લીટીઓ દોરતાં થોડી વારમાં જ કલમ ખૂટી થઈ જાય, માટે લીટીઓ દોરવા માટે આનો ઉપયોગ કરાતો તેમ જ હજુ પણ મારવાડમાં કેટલેક ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ કરાય છે આ લોટાનું હોય છે, અને તેનો આકાર આગળથી ચીપિયા જેવો હોય છે

બ્રહ્મદેશ, મદ્રાસ આદિ જે જે પ્રદેશમાં તાડપત્રને ખોતરીને લખવાનો રિવાજ છે, ત્યાં કલમને બદલે લોટાના અણીદાર સોયાના સળિયાનો ઉપયોગ કરાય છે

૩. શાહી આદિ

તાડપત્રની કાળી શાહી—આજકાલ તાડપત્ર ઉપર લખવાનો રિવાજ રહ્યો નથી, એટલે તેની શાહી બનાવવાનું યથેષ્ટ સ્પષ્ટ વિધાન પણ મળતું નથી તેમ છતાં કેટલાંક પરચૂરણ પાનાંઓમાં તેના વિધાનની જે ભુદા ભુદા પ્રકારની કાંઈક સ્પષ્ટ અને કાંઈક અસ્પષ્ટ એવી નોંધો મળે છે, તેનો ઉતારો જ માત્ર આ સ્થળે કરીશ

પ્રથમ પ્રકાર—

“સહવર-મૃન્ગ-ત્રિફલા., કાસીસ લોહમેવ નીલી ચ ।

સમકજ્જલબોલયુતા, ભવતિ મષી તાડપત્રાણામ્ ॥૧॥

વ્યાખ્યા—મહવરેતિ કાટાસેહરીપ્રો (ધમાસો) । મૃન્ગેતિ માગુરઓ । ત્રિફલા પ્રસિદ્ધૈવ । કાસીમમિતિ કસીમમ્, યેન કાષ્ઠાદિ રજ્યતે । લોહમિતિ લોહચૂર્ણમ્ । નીલીતિ ગલીનિષ્પાદકો વૃક્ષ., તદ્રસ. । રસ વિના સર્વેપાં ઉત્કલ્ય ક્વાથ ક્રિયતે, સ ચ રસોઽપિ સમર્વત્તિકજ્જલબાલ-યોર્મધ્યે નિશ્કિપ્યતે, તતસ્તાડપત્રમપી ભવતીતિ ॥ ”

આમાં દરેકનું પ્રમાણ કેટલું એ સ્પષ્ટ થતું નથી જોકે આમાં બધી વસ્તુઓને મેળવ્યા પછી કાંઈ કરવાનું લખ્યું નથી, તોપણ એટલું જાણવું જોઈ એ કે તાંબાની કડાઈમાં નાંખી તેને ખૂબ ઘૂંટવું, જેથી દરેક વસ્તુ એકરસ થઈ જાય

બીજો પ્રકાર—

“કજ્જલપાણવોલં, મુમિલયા પારદસ્સ લેસં ચ ।

ઉસિણજલેણ વિઘસિયા, વડિયા કાઝણ કુટ્ટિજ્ઞા ॥૧॥

તત્તજલેણ વ પુણઓ, ઘોલિજ્જતી દઢં મસી હોઙ્ગ ।

તેણ વિલિહિયા પત્તા, વચ્છહ રયણોડ દિવસુ વ્વ ॥૨॥ ”

“કોરડા વિસરાવે, અગુલિયા કોરડમ્મિ કજ્જલણ ।

મદ્દહ સરાવલગ્ગ, જાવં ચિય ચિ[ક્ક]ગ મુઘ્ઘ ॥૩॥

પિચ્છમંદગુંદલેસં, ચાયરગુંદં વ બીયજલમિસ્સં ।

મિજ્જવિ તોણણ દઢં, મદ્દહ જાતં જલં સુસઙ્ગ ॥૪॥

इति ताडपत्रमध्याम्नायः ॥ ”

આ આર્થાઓનો જે પાના ઉપરથી એ ઉનારા ઝૂંબે છે, તેમાં આપણા મનમાં ગમ્યા છે તેનો અર્થ એવો પૂર્વની એ આર્થા એ એમ પ્રત્યેક એ છેવટની એ આર્થા એ બીજા પ્રત્યેક એ તેમ નાં છે સામાન્ય રીતે આ આર્થાઓનો અર્થ આપણે આ પ્રમાણે કહી શકીએ—

“કજ્જલપ્રાયણ—કાજળ જેવો (૧) બોળ-હીરાબોળ અને ભૂમિનતા (૨) તથા પારાનો કાર્મિક અંશ, (આ બધી વસ્તુઓને) ગરમ પાણીમાં (મેળવી સાત દિવસ અગર તેથી પણ વધારે સિંસો સુધી) ઘૂટવી (૫૫) વડીઓ કરી (સૂમની સુધા બાદ) દૂધી-મૂઠાં દરેક ૧ (અથવા જરૂર પડે ત્યારે તે બૂમને) ગરમ પાણીમાં ખૂબ ઘૂંવવાથી તે (લખના લાગ્યું) થાળી પાને છે તે શાહીથી લખેન પાનાઓને (અક્ષરોને) રાત્રિમાં (પણ) દિવસની માફક વાગે ૩”

“કોરા કાજળને કોરા માગીના દરાવમાં નાખી બધા સુરી તેની ચીકાદા સુમન-દૂર થાય ત્યાં સુધી આગળીઓ વડે શરાવમાં લાગે તેવી રીતે તેનું મર્દન કરવું-ઘૂટવું (આ પ્રમાણે કરવાથી કાજળની ચીકાદા દરાવ ચૂસી લેશે) ૩ (કાજળને અને) નીબડા કે બેગના ચુરને ગિલાજન-ગિલાજનના પાણીમાં મિશ્ર કરી, બીજની, ખૂબ ઘૂટવા તે ત્યાં સુધી કે તેમાં નાખેન પાણી નગભગ સુમર્ધ બધું (૫૫) વડીઓ કરી સૂમની આદિ ઉપર પ્રમાણે બળવું) ૪

નીચે પ્રકાર—

“નિવામાત્ પિચુમન્દજાદ્ દિગુણિતો થોલસ્તત્ત વજ્જલ
રાજાત્ તિલતલતાં હુનયહે તીમતપ મંદિતમ્ ।
પાને છૂલ્લમયે તથા પાન (?) જલ્લંકાર્મભાષિત
મન્દ્રહાતવ મન્દ્રરાજરમયુન્ સયુક્ત ગોચ મયી ॥૧॥

“નીબડાના ‘નિવામાત્’ એમને કાચથી અથવા ચુરથી બમણો બીનામોળ બધે તેનાથી બમણ તનના તેનું પાડેનું કાજળ લેવું (આ મર્દને) તાંબાના પાનમાં નાખી તેને અખત અગ્નિ ઉપર ચડાવી તેમાં ધીરે ધીરે નાક્ષારસ નાખતા જવું અને તાંબાની બોળી નડાને ઘૂટા વડે ઘૂંમવા જવું ૫૫ ગૌમ માં બીજની રાત્રિ બીનામાના ગર્ભને ઘૂટાની નીચે નગાડી ગાળીને ઘૂંટવી તેમાં ભાંગાનો ગમ પણ મગે તે નાખવો એમ (તાડપન ઉપર નખવા નાથ) મળી-લાગી તૈયાર થશે ૩

ધ્યાનમાં રાખવું કે આમાં નાક્ષારસ પડે કે માટે કાજળને ગોમરમાં બી ૧૫ નહિ નહિ તે નાક્ષારસ ફાળના સાદી નમણી થઈ બધું

મનદેડ, મનદા આદિ જે જે દેશમાં તાડપનની કોતરીને નખવાનો રિવાજ છે ત્યાં લાગીના ધ્યાનમાં ગાળીને ની ઉપરની ત્રણી કે ચતુર્થના ઉપર એકતરંગને નામી તેની મેળો તેના મેળવી ।

૬ ૧૪૪માં ગોમર માખી તેો આખી ગત બીજની ગમવું એ પત્ર ૧૪૪ની સીમા ને માખી કાળો એ પ્રમાણ છે ગોમર તેનું જ નાખવું જેટલાથી તે મન્દ્રજ બીજવું દરાવમાં મ ૧ કરી ૧૪૪ની ચીમસો દૂર કરવાના પ્રમાણ કર્યા આ પ્રમાણ નાગ સાગર છે મ ૧૧ કે આમાં વખો, તરીકે આદિ મન્દ્રજાનો ગિનડા બધું હોતો નથી પણ બે રાત્રીમાં તાડા મા નાખવો હોય તે આ ગોમરનો પ્રયોગ નમણે બળવો કેમ કે ગોમર દાગ પ દોષ નાશ કરી શકી નામે છે

૭ આ પ્રમાણ તેમજ તેના ટવાનું—અનુસાર જે પાન મારી પામે છે, તેમાં પ્રમાણ અને પ્રમાણ કરના તેનો અનુસાર ધણી જ અગત્ય તેમ જ અગત્ય છે માટે તેનો સાચામાં માન જ બીજો આપ્યો છે

વાપરવામાં આવે છે એટલે કે તેઓ કોતરીને લખેલા તાડપત્રના ઉપર તે મેપને ચોપડી તેને કપડાથી સાફ કરી નાખે છે; ત્યારે કોતરેલો ભાગ કાળો થઈ આખું પાતું જેવું હોય તેવું થઈ જાય છે.

કાગળ પર લખવાની શાહી—

૧—“ જિનતા કાજળ બોળ, તેથી દૂણા ગુંદ ઝકોળ;
જો રસભાંગરાનો ભળે, અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે ૮ ૧ ”

૨—“ મધ્યર્થે ક્ષિપ સદ્ગુન્દ, ગુન્દાર્ધે વોલમેવ ચ ।
લાક્ષા—“વીયા—૧૦ રસેનોચ્ચર્મદયેત્ તામ્રભાજને ॥૧૧॥

૩—“ બીઆ બોલ અનર્ધ લકખારસ, કલ્લલ વળ્લલ (?) નર્ધ અંખારસ
બોળરાજ ભિસિ નીપાર્ધ, પાનઉ કાટર્ધ ભિસિ નવિ જર્ધ ૧ ”

૪—“ કાજલ ટાંક ૬, બીજબોલ ટાંક ૧૨, ખેરનો ગુદ ટાંક ૩૬, અક્ષીણ ટાંક ૦૧, અલતા પોથી ટાંક ૩, ફટકડી કાચી ટાંક ૦૧, નિંબના થોડાસુ દિન સાત ત્રાંબાના પાત્રમાં ઘૂંટવી ”

૫—“ કાથાના પાણીને કાજળમાં નાખી તેને ખૂબ ઘૂંટવું કાથો નાંદોદી, જે કાળો આવે છે, તે સમજવો ”

૮ કાજળને કલવાય તેટલા ગૌમૂત્રમાં અને હીરાબોળ તથા ગુદરને સામાન્ય પાનજો રસ થાય તેટલા પાણીમાં આખી રાત ભીજવી રાખી, ત્રણેને ત્રાંબાની કે લોદાની કડાઈમાં કપડાથી ગાળીને એકકાં ભેળવી, ત્રાંબાની ખોળી ચઢાવેલા લાકડાના ઘૂટાથી ખૂબ ઘૂંટવા બ્યારે ઘૂટાતા ઘૂટાતા તેમાંનું પાણી લગભગ સ્વયં શોષાઈ જાય, ત્યારે તેને સુકાવી દેવી આમાં પાણી નાખી ભીજ્યા પછી ઘૂટવાથી લખવાની શાહી તૈયાર થાય છે જે ભાંગરાનો રસ મળે તો ઉપર્યુક્ત ત્રણ વસ્તુઓ નાખતી વખતે જ નાખવો, જેથી શાહી ઘણી જ લલકાવાળી અને તેજદાર થશે

૯. લાક્ષારસનું વિધાન—ચોખ્ખા પાણીને ખૂબ ગરમ કરવું બ્યારે તે પાણી ખદખદતું થાય ત્યારે તેમાં લાખતો ભૂકો નાખતા જવું અને હલાવતા જવું, જેથી તેનો લોદો ન બાકે તાપ સખ્ત કરવો ત્યાર બાદ દસ મિનિટે લોદરનો ભૂકો નાખવો તદ્દનતર દસ મિનિટે ટંકણખાર નાખવો, પછી તે પાણીની અમદાવાદી ચોપડાના કાગળ ઉપર લીટી દોરવી જે નીચે ફૂટે નહિ, તો તેને ઉતારી લેવું, અને ઠરવા દઈ વાપરવું. આ પાણી એ જ લાક્ષારસ સમજવો દરેક વસ્તુનું વજન આ પ્રમાણે : પાંચેર સાદુ પાણી, ૩ ૧ ભાર પીપળાની સારી સૂકી લાખ, જેને દાણાલાખ કહે છે, ૩ ૦૧ ભાર પકાણી લોદર અને એક આની ભાર ટંકણખાર જેટલા પ્રમાણમાં લાક્ષારસ બનાવવો હોય તે તે પ્રમાણમાં દરેક વસ્તુઓનું પ્રમાણ સમજવું જે તાડપત્રની શાહી માટે લાક્ષારસ તૈયાર કરવો હોય, તો તેમાં લોદરની સાથે લાખથી પોણું હિસ્સે મજા નાખવી, જેથી વધારે રંગદાર લાક્ષારસ થશે કોઈ કોઈ ઠેકાણે ટંકણખારને બદલે પાપડિયો કે સાજખાર નાખવાનું વિધાન પણ જોવામાં આવે છે

૧૦ બિયારસ—બિયા નામની વનસ્પતિવિશેષના લાકડાનાં છોતરાંનો ભૂકો કરી તેને પાણીમાં ઉકાળવાથી જે પાણી થાય તે બિયારસ જાણવો આ રસને શાહીમાં નાખવાથી શાહીની કાળાશમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જે તે રસ પ્રમાણાતિરિક્ત શાહીમાં પડી જાય છે તો તે શાહી તદ્દન નકામી થઈ જાય છે, કારણ કે તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તે તેમાં પડેલ ગુંદરની ચીકાશનો જડમૂળથી નાશ કરે છે એટલે તે શાહીથી લખેલું સુકાઈ જતાં તરત જ સ્વયં ઊખડી જાય છે.

૬—“ હરડા અને બહેડાનું પાણી કરી તેમાં હીરામ્થી નાખનાથી કાળી શાહી થાય છે ”

કાગળની શાહીના આ છ પ્રારો પૈકી પુસ્તકોને ચિરાયુ- બનાવના માટે પ્રથમ પ્રખર જ સર્વોત્તમ તેમ જ આ રણીય છે તે પરીના ૧જી (૨-૩-૪) એ મધ્યમ પ્રખર છે જોકે આ ૧જી પ્રખરથી બનેલી શાહી પહેલા પ્રખર કરતા પાળી અવસ્ય છે તથાપિ તે પુસ્તકને ત્રણ ચતામ્થીમાં મુલતલ કરી નાખે છે, અર્થાત્ પુસ્તકને ખાઈ જાય છે એમ્થે તેને આદર ન જ આપવો એ વધારે ઠી- ગણાય અને અતિમ પ્રે પ્રકાર (૫-૬) એ તો કનિઠ તેમજ વર્જનીય પણ છે, કારણ કે આ પ્રયોગથી બનાવેન જાદીથી લખાયેનું પુસ્તક એક ચનામ્થીની અદર જ યમગજનું અતિથિ બની જાય છે પણ જે થોડા વખતમાં જ ૨૦ ફૂટને ફૂટી દેતા જેનું મર્ લખનું હોય, તો આ પ્રે પ્રાર (૫-૬) જેવો સગ્ગ તેમ જ સસ્તો ઉપાય એકે નથી દિપ્તિવાની શાહી—

“ વોલસ્ય દિગુણો ગુદો, ગુદસ્ય દિગુણા મપી ।
મદયેત યામયુગ્મ તુ, મપી વચ્ચમમા ભવેત્ ॥૧૧ ॥ ”

કાળી શાહી માટે ધ્યાન રાખના જેવી બાબતો—

“ વજ્જનમત્ર નિલતૈલત સજાત ગ્રાહ્યમ્ । ”

“ ગુદોઞ નિમ્વમત્ત્વ તદિરમત્ત્વો વતૂલમત્ત્વો વા ગ્રાહ્ય । ધનમત્ત્વસ્તુ સવયા ત્યાજ્ય મપીવિનાનાસ્તિવાત્ । ”

“ મપીમયે મહારાષ્ટ્રમાપયા ‘ ટંરલી ’ ન્તિ પ્રમિદમ્ય રિઙ્ગણીવૃક્ષસ્ય વનમ્પતિવિગેપસ્ય ફતરમમ્ય પ્રન્નેપ મનિ મત્તેજ્જમ્મક્ષિનાભાવાદયો ગુણા ભવન્તિ । ”

મા મિત્રાય નાહોના પ્રયોગમાં જ્યાં જ્યાં મુ રનુ પ્રમાણ મ્થુ છે, ત્યાં ત્યાં તે ખેગના ગુરનુ બજીનું જે બાવળ કે ની ગડોળી ૧ ૨ ૧૧ખવો હોય તો તેથી પોતે દિ મે ૧૧ખવો, કેમ કે ખેગના ગુ ૨ ગ્તા તેમાં ચીમગતો ભાગ વધારે હોય છે તવા લાખ, મથો કે હીંગ ગી જેમાં પગી હોય તેની કોઈ પણ શાહીનો ઉપયોગ પુરત લ મના માટે કરવો નહિ

આ લેખમાં આપેના ઉતારાઓમાં કવચિત્ દટિયોચય થતી બાબતની અશુદ્ધિ ત ક નાયકો ખ્યાન ન કરે એના ખાસ લનામળ છે

મોનેડી-ફેપેડી શાહી—પહેલાં સાફ એને કોઈપણ જનના કચરા ચિનાના ધરાશ ગુરનુ પાળી મ્થુ પગી તેને કાયની અથવા બીજી કોઈ ચારી ગમ લીમાં ચોપડતા જનુ અને મોનાની કે ચાગીની જે ગાદી બનાવડી હોય તેનો વગ્મ વર્ષ તેના ઉપર વગે ૧ની તેથી ગીતે લગાડવો અને આગળથી તેને ધૂંવેા આ પ્રમાણે કરનાથી થોડી વાગમાં જ તે માનાના કે ચાગી ૧ વગ્મને બૂકો થઈ જને ત નતર પુ ૧ પણ ગુરર લગાડી વગ્મ લગાડતા જનુ અને ધૂંવનાં જનુ આ ગીતે ત્રણ થયેન બૂમમાં સામ્થનું પાળા નાખી તેને દનારી દેવો જ્યારે બૂકો ફૂટી ની ૧ મેમી જાય ત્યાં તેમાંનું પાળી રીઝે રીઝે ૧૧૨ મની નાખનું આમ ૧જી-ચાર વાગ મ્થાથી જે મોના રાંદી ૧ બૂકે રહે એ જ આખી ત્રણ ગાળી મમ ૧લી

આગા સામ્થનું પાળી ૧૧ખવાથી ગુરની ચીમગતો ૧૧ય થાય છે અને મોના ચાગી ૧ તેગ્તો ૧૧ય થતો નથી

ને એકીસાથે વધારે પ્રમાણમાં સોના—ચાંદીની શાહી તૈયાર કરવી હોય, તો ગુંદરના પાણીને અને વરકને ખરલમાં નાખતાં જવું અને ઘૂંટતાં જવું પછી સાકરનું પાણી નાખી સાફ કરવાનો વિધિ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવો.

ધ્યાન રાખવું કે ખરલ સારો હોવો જોઈએ અને ઘૂંટતી વખતે ખરલ પોતે ઘસાય તેવો હશે તો તેમાંની કાંકરી શાહીમાં લખતાં શાહી દૂપિત બનશે.

હિંગજોડ—કાચો હિંગજોડ, જે ગાંગડા જેવો હોય છે અને જેમાંથી વૈદ્યો પારો કાઢે છે, તેને ખરલમાં નાખી તેમાં સાકરનું પાણી નાખી ખૂબ ઘૂંટવો પછી તેને ઠરવા દઈ તેના ઉપર જે પીળાશ પડતું પાણી હોય તેને બહાર કાઢી નાખવું ત્યાર બાદ પુનઃ તેમાં સાકરનું પાણી નાખી તેને ખૂબ ઘૂંટવો, અને ઠર્યા પછી ઉપર આવેલ પીળાશ પડતા પાણીને પૂર્વવત્ બહાર કાઢી નાખવું. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પીળાશનો ભાગ દેખાય ત્યાં સુધી કર્યા કરવું. ધ્યાનમાં રાખવું કે આ એ-પાંચ વખત કરવાથી જ નથી થતું, પણ વીસ-પચીસ વખત આ પ્રમાણે હિંગજોડને ધોવાથી શુદ્ધ-લાલ સુરખ જેવો હિંગજોડ થાય છે, અને મોટો ઘાણુ હોય તો તેથી વધારે વખત પણ ધોવો પડે છે તે શુદ્ધ હિંગજોડમાં સાકરનું પાણી અને ગુંદરનું પાણી નાખતાં જવું અને ઘૂંટતાં જવું. આ વખતે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે ન થાય, તે માટે વચમાં વચમાં ખાતરી કરતાં રહેવું, એટલે કે એક પાના ઉપર તે હિંગજોડના આંગળી વડે ટીકા કરી તે પાનાને હવાવાળી જગામાં (પાણિયારામાં અગર હવાવાળા ઘડામાં) એવડું વાળી મૂકવું અને તે પાનું ન ચોટે તો ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે નથી થયું એમ સમજવું અને નખથી ખોતરતા સહજમાં ઊખડી જાય તો ગુંદર નાખવાની જરૂર છે એમ જાણવું સાકરનું પાણી એક-એ વખત જ નાખવું આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા હિંગજોડનો ઉપયોગ લાલ શાહીરૂપે કરાય છે.

હરિતાલ—દગડી અને વરગી એ બે પ્રકારની હરિતાલ પૈકી આપણા પુસ્તક-સંશોધનમાં વરગી હરિતાલ ઉપયોગી છે આને ભાગતાં વચમાં સોનેરી વરકના જેવી પત્તીઓ દેખાય છે માટે તેને વરગી હરિતાલ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે આ હરિતાલને ખરલમાં નાખી તેને ખૂબ ઝીણી વાટવી અને તેને જડા કપડામાં—જેમાંથી ઘણી જ મહેનતે છણી શકાય તેવા કપડામાં—ચાળવી ત્યાર પછી ફરીથી ખરલમાં નાખી ખૂબ લસોટવી પછી તેમાં ગુંદરનું પાણી નાખતાં જવું અને ઘૂંટતાં જવું ગુંદરનો ભાગ વધારે પડતો ન થાય માટે વચમાં વચમાં હિંગજોડની પેઠે ખાતરી કરતાં રહેવું.

સફેદો—રંગવાને માટે જે સફેદો સફેદો આવે છે, તેમાં ગુંદરનું પાણી નાખી ખૂબ ઘૂંટવાથી તૈયાર થતાં તેનો પુસ્તક-સંશોધન માટે ઉપયોગ કરાય છે.

અષ્ટગંધ—મંત્રાક્ષરો લખવા માટે આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે આમાં—૧ અગર, ૨ તગર, ૩ ગોરોચન, ૪ કસ્તૂરી, ૫ રક્તચંદન, ૬ ચંદન, ૭ સિંદૂર અને ૮ કેસર—, આ આઠ દ્રવ્યોનું મિશ્રણ થવાથી તેનું નામ અષ્ટગંધ કહેવાય છે.

ચક્ષુર્દર્શન—આનો ઉપયોગ પણ મંત્રો લખવા માટે કરાય છે ૧ ચંદન, ૨ કેસર, ૩ અગર, ૪ બરાસ, ૫ કસ્તૂરી, ૬ મરચકકોક્ષ, ૭ ગોરોચન, ૮ હિંગજોડ, ૯ રતજળી ૧૦ સોનાના વરક, અને ૧૧ અબર—આ અગિયાર દ્રવ્યના મિશ્રણથી બને છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના વિધિથી તૈયાર થયેલી શાહી હિંગજોડ, હરિતાલ, સફેદા આદિને એક

થાળીમા તેન ચોપડી તેમા તેની વડીઓ પાડી દેતી સુમયા પડી જ્યારે જરૂર પડે લાગે તેમાં માન પાત્રી નાખનારી જ તે પ્રામા આત્રી શરૂએ

સોનેરી-રૂપેરી શાહીધી લખનાતુ વિવાન—સોનેરી અમર રૂપેરી શાલીથી લખાના પાનાઓ કાળા બ્લૂ, નાન, નમતી આદિ રમી રંગી ધૂળા પડી સોનેરી શાહીધી લખતુ હોય તો દગ્ગિતાનની અંે રૂપેરી શાલીથી લખતુ હોય તો મકેદાની અમરો લખી તેના ઉપર મોના-આદીની મારીને પીછી વડે પૂરી (દગ્ગિતાન-મકેદાના અશ્વરો લીના હોય ત્યારે જ તેના ઉપર મોનેરી-રૂપેરી શાહી કેરવી) સુમયા આ તે પાનાને અખી કે કસોતીના ધૂટા વડે ધૂટવાથી તે અદારા ચોપ ચકાવેન મોના-પાના ધરણીની માફક તેજવાળા દેખાે

પરચૂરણ

પુસ્તકના પ્રકારે—પાકિની મદતગમનુ શ્રીમાન દરિશસરિએ દશવૈભવિચૂત્રની પ્રથમ ગાથાની નીકામા મગમ પત્રની બાખ્યા કરના પાચ પ્રકારના પુસ્તકોની ડાન જ રી નોધ લીધી છે—

ગદી પચ્છત્રી મુદ્દો, મપુદપત્ત તહા છિવાડો ય ।
 ણય પુવયવણય, વચ્ચાણમિણ ભવે તમ્મ ॥૧॥
 મારલપુત્તેહિ, મચ્ચેપુત્તે હ તુલ્લગો દોહો ।
 વચ્છવિ ઘટે તણુમ્મો, મછે પિહુલો મુણેયવ્વો ॥૨॥
 ચડરગુલદોહો વા, વટ્ટાગિહ મુદ્ધિપુત્થગો અહવા ।
 ચડરગુલદોહો હ્વિય, ચડરમો હાહ વિનેયો ॥૩॥
 મપુદગો દુગમાઈ, પત્તગા વાચ્છ છિવાહિમેત્તાહ ।
 તણુપત્તનિયમ્મવો, હોહ છિવાહી વુહા વૈતિ ॥૪॥
 દોહા વા હમ્મો વા, જી પિહુલો હોહ અપ્પવાહલો ।
 ત મુણિયમમયસાગ, છિવાહિપોચ અણતો હ ॥૫॥

શીર્ષક—૧ ગદી ૨ કાવ્યી, ૩ મુદ્ધિ ૪ સપુરુષ તથા ૫ સપાદિ—આ પુસ્તક પચ્ચ તેનુ બાખ્યાન આ પાચ ૧ જે બાદ્ય એને વગાઈ અને પુગુત્ત એટલે પદોગામિનાં કાવ્ય દોહ દીર્ઘ-નાંશુ હોય તે ગદી પુસ્તક ૨ જે અનમા તનુ-આપ્ત અને મયમા પદોગા હોય તે કાવ્ય પુસ્તક ૩ જે ચાગ આગ નાંશુ અને ગોળ હોય તે મુદ્ધિપુસ્તક અથવા જે આગ આગ દીર્ઘચુરસ હોય તે (મુદ્ધિપુસ્તક) નાંશુ ૪ જે આદિ કવ (૧) હોય તે સપુરુષ ૫ જે સપાદિ કદી-વખાણીય તનુપત-નાના પાનાં અને કિયુ હોય તેને પડિતા સપાદિ પુસ્તક કહે છે ૫ જે નાંશુ કે કુક હોઈ પદોગા યાગ નાય તેને (પણ) આગમદમ્પતે સપાદિ પુસ્તક કહે છે

ત્રિપાટ—જે પુસ્તકના મય ભાગમા મોગ નમગથી મગ ચૂર કે મોક લખી નાના અપરોચી ઉપર તથા નીચે દીમા નખવામા આવે છે, તે પુસ્તક વચમાં મગ અને ઉપર નીચે દીમા એમ ત્રણ વિભાગે નખવામા આવતુ દોવાથી ત્રિપાટ એ નામથી ઓગભાય છે

૧૧ સોનેરી-રૂપેરી શાલીથી લખવા માટે દગ્ગિતાન-સરેદો અને ૮ વધારે પ્રમાણમાં ચૂર નાખી તેવાર કરવે

પંચપાટ—જે પુસ્તકના મધ્યમાં મોટા અક્ષરે મૂળ સૂત્ર કે શ્લોક લખી નાના અક્ષરોથી ઉપર, નીચે તના બંને તરફના માર્ગિનમાં ટીકા લખવામાં આવે છે, તે પુસ્તક વચમાં મૂળ, ઉપર નીચે તેમ જ બંને તરફના માર્ગિનમાં ટીકા એમ પાંચ વિભાગે લખાતું હોવાથી પંચપાટ કહેવાય છે.

સૂદ—જે પુસ્તક હાથીની સૂદની પેઠે સળંગ—કોઈ પણ પ્રકારના વિભાગ સિવાય—લખાયેલું હોય તે સૂદ કહેવાય

ત્રિપાટ-પંચપાટ પુસ્તક તે જ લખાય કે જે સદીક ગ્રંથ હોય આપણાં પુરાતન પુસ્તકો સૂદ જ લખાતાં ત્રિપાટ-પંચપાટ પુસ્તક લખવાનો રિવાજ વિક્રમની પદ્મચી શતાબ્દીમાં આરંભાયો હોવો જોઈએ, એમ વિદ્યમાન પુસ્તકલંકાગે જોતાં કહી શકાય

હાડીઆઓનો કેટલાક અક્ષરો પ્રત્યે આણુગમો—હાડિયાઓ પુસ્તક લખતાં લખતાં મહેજ ઊઠવું હોય અથવા લખવાનું તે દિવસ માટે કે અમુક વખત માટે બંધ કરવું હોય તો “ સ્વરો, ક—ખ—ગ—ઙ—ચ—છ—જ—ઝ—ઠ—ટ—ણ—થ—દ—ધ—ન—ક—અ—મ—ય—ર—૧—સ—હ—ક્ષ—ઞ ” અક્ષરો ઉપર અટકાતા નથી, કારણ કે તેઓ આ પ્રમાણે માને છે—“ ક કટ જાવે, ખ ખા જાવે, ગ ગરમ હોવે, ચ ચણ જાવે, છ છટક જાવે, જ જોખમ દીખાવે, ઠ ઠામ ન ખેસે, ઢ ઢળી પડે, ણ હાણ કરે, થ થીરતા કરે, દ દામ ન દેખે, ધ ધન છાડે, ન નહાગે, ક કટકાગે, લ લખાવે, મ માઠો, ય ફેર ન લીખે, ર રોવે, પ ખાંચાળો, સ સદેહ ધરે, હ હીણો, ક્ષ ક્ષય કરે, ઞ જ્ઞાન નહિ ” અર્થાત્ “ ધ—ઝ—ટ—ડ—ત—પ—બ—લ—વ—શ ” અક્ષરો ઉપર અટકે છે, કેમ કે—“ ધ ધસડી લાવે, ઝ ઝટ કરે, ટ ટકાવી રાખે, ડ ડગે નહિ, ત તરત લાવે, પ પરમેશ્વરો, બ બળિયો, લ લાવે, વ વાવે, શ શાન્તિ કરે.” એમ તેઓ માને છે

મારવાડના લેખકો મુખ્યતઃ ‘ વ ’ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે એટલે કે લખતા લખતાં કોઈ પણ કામ માટે ઊઠવું હોય કે લખવાનું બંધ કરવું હોય તો ‘ વ ’ આવતાં ઊઠે. અથવા કોઈ કાગળમાં ‘ વ ’ લખાતે ઊઠે

તાડપત્રના અંકો^{૧૨}—લિખ્ત લિખ્ત દેશીય તાડપત્રનાં પુસ્તકો, શિલાલેખો આદિમાં આવતા અંકોની સંપૂર્ણ માહિતી, તેની આકૃતિઓ આદિ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલામાં આપેલી છે એટલે તેનો સંપૂર્ણ પરિચય મેળવવા ઇચ્છનાર વાચકોને તે પુસ્તક જોવા માટે ખાસ લક્ષ્યમાં છે આ રીતે માત્ર તેનો સામાન્ય પરિચય આપવાની ખાતર જેસલમેર, પાટણ, ખલાત, લાડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના આદિમાં વિદ્યમાન તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં આવતા કેટલાએક અંકોની નોંધ કરું છું^{૧૩}—

૧૨. તાડપત્રના અંકો એટલે તાડપત્રીય પુસ્તકનાં પાનાંની ગણતરી માટે કરેલા અંકો બાણવા, જેમકે પહેલું પાનું, બીજું પાનું, પાંચમું, દસમું, પચાસમું, સોમું ઇત્યાદિ

૧૩. ‘ પુરાતત્ત્વ ’માં આપવામાં આવેલ અંકોના બદલે અહીં પૂ. મુ. શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના ‘ જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ ’માં છપાયેલ ‘ ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા ’ લેખ સાથે આપવામાં અંકો (એ અંકોના બે પ્લોકો) આ ગ્રંથમાં છાપ્યા છે

એકમ અંકો

- ૧ = ૧, ઁ, ઇ, ઈ, શ્રી, શ્રી
 ૨ = ૨, ન, સિ, સિ, શ્રી, શ્રી
 ૩ = ૩, મ, શ્રી, શ્રી, શ્રી
 ૪ = ક, ક, ફ, ફા, ફ, ફા, ફ, ફા, ફ, ફા, ફા.
 ૫ = ઠ, ઠ, ટ, ટ, ટ, ટ, ટ, ટ, ન, ના, વા, વા, વા, વા
 ૬ = ફ, ફ, ફા, ફા, ફ, ફ, ફા, ફા, ફ, ફ, ફ, ફ, ફ
 ૭ = ઘ, ઘ, ઘા, ઘા
 ૮ = જ, જ, જા, જા, જા
 ૯ = ઞ, ઞ, ઞ.

દશક અંકો

- ૧ = લ, લ.
 ૨ = ઘ, ઘા
 ૩ = લ, લા
 ૪ = ટ, ટ, ટા, ટા
 ૫ = ઠ, ઠ, ઠ, ઠ, ઠ.
 ૬ = ઘ, ઘ, ઘ, ઘ, ઘ
 ૭ = ઘ, ઘ, ઘ, ઘ, ઘ
 ૮ = ઘ, ઘ, ઘ, ઘ, ઘ
 ૯ = ઘ, ઘ, ઘ, ઘ, ઘ
 ૦ = ૦

શતક અંકો

- ૧ = ઘ, ઘ
 ૨ = ઘ, ઘ, ઘ
 ૩ = ઘા, ઘા, ઘા
 ૪ = ઘા, ઘા, ઘા
 ૫ = ઘા, ઘા, ઘા
 ૬ = ઘ, ઘ, ઘ
 ૭ = ઘ, ઘ, ઘ

જેમ આપણા માન્ય અંકો એક લાખનાં લખવામાં આવે છે, તેમ તાપનના સમિતિ અંગે એ લાખનાં નથી લખાતા, પણ હિસાબીને લખવામાં આવે છે, જેમ કે—

૧૪૪ મુ ૧
 જો ૪
 વજ ૪

એકમ, દશક, સો અકોમાં ૧, ૨, ૩, એમ પૃથક્ પૃથક્ આપવાનું કારણ એટલું જ છે કે—
એક એ, ત્રણ આદિ એકમ સંખ્યા લખવી હોય તો એકમ અકોમાં આપેલા એક, એ, ત્રણ આદિ
લખવા દસ, વીસ, ત્રીસ, આદિ દશક સંખ્યામાં એક, એ, ત્રણ એમ નવ મુધી લખવા હોય તો
દશક અકોમાં અતાવેલા એક, એ, ત્રણ લખવા અને સો, યસો, ત્રણસો આદિ સો (શતક) સંખ્યામાં
એક, એ, ત્રણ આદિ લખવા હોય તો શતક અકોમાં લખેલા એક, એ, ત્રણ આદિ લખવા એકમ,
દશકમાં શૂન્ય આવે તો ત્યાં શૂન્ય જ લખાય છે.

દશક સંખ્યા પછી આવતી એકમ સંખ્યા અને સો-શતક સંખ્યા પછી આવતી દશક તથા
એકમ સંખ્યામાં એક, એ, ત્રણ લખવા હોય તો એકમ દશક અકોમાંથી લખવા, જેમ કે—

૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯.

૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯;

૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯;

૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯;

૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯;

૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯;

૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯;

અત્યારે જે તાડપત્રીય પુસ્તક-લઠાએ વિદ્યમાન છે તેમાં, મારા ધ્યાનમાં છે ત્યાં મુધી, હસો
પાનાંની અક્ષરનાં જ પુસ્તકો છે, તેથી વધારે પાનાંનું પુસ્તક એક પણ નથી. ઘણાંખરાં પુસ્તકો
ત્રણસો પાનાં મુધીનાં અને કેટલાંએક તેથી વધારેનાં મળી શકે છે કિન્તુ પાચસોથી વધારે પાનાંનું
પુસ્તક માત્ર પાટણના સંઘવીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તક-સંગ્રહમાં એક જ જોયું છે; તે પણ
તુટિત તેમ જ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલું છે હસોથી વધારે પાનાંના તાડપત્ર પુસ્તકને મુરક્ષિત રાખવું
ઘણું મુશ્કેલીભર્યું થાય એ સ્વાભાવિક છે, એટલે તેથી વધારે પાનાંનું તાડપત્રીય પુસ્તક નહિ લખાતું
હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે તથાપિ ચારસો વર્ષ જેટલા એક પુરાતન પત્રમાં તાડપત્રીય
અકોની નોંધ મળી છે તેમાં સાતસો પાનાં મુધીના અકોની નોંધ કરેલી છે એટલે તે નોંધ કર-
નારે તેટલા પાનાંનું અગર તેથી વિશેષાધિક પાનાંનું પુસ્તક જોયું હોય એમ માનવાને કારણ છે.

પુસ્તકરક્ષણ—હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર આવતો હોવાથી વર્ષાઋતુમાં તે ચોટી
જવાનો ભય રહે છે, માટે તે ઋતુમાં પુસ્તકોને હવા ન લાગે તેમ મુરક્ષિત રાખવાં જોઈએ આ જ

કારણની હસ્તનિખિત પુસ્તકોને સારી રીતે મજબૂત બાની જાગળતા, આમડાના કે તામડાના ડાબડા મા મૂળ કમાદમા કે મજબૂત (મજબૂત)મા સુરક્ષિત રીતે રાખવામા આવે છે તેમ જ ખાસ પ્રયોજન સિવાય નપાસતુમા વગેરે ન વસ્તુઓ હોય ત્યારે પણ નિખિત પુસ્તકબંધારોને ઉપાડામા આવતા નથી જે પુસ્તક બહાર રાખેતુ હોય તેના ખાસ ઉપયોગી લાગ સિવાય બાળીનાને પેટ ફરી સુરક્ષિતપણે રાખવામા આવે છે કોઈ પુસ્તકની શાલીમા ગુરુનો લાગ પ્રમાણ કરતા વગર પડેનો દોષ તેને બહાર કાઢતાં ચોટાનો લય લાગતો હોય તો તેના પાનાઓ ઉપર ગુનાન છાની દેવો-મહારા વગેરે, એટલે ચોની જગાનો લય અ પ થઈ જાય

ચોટાકુ પુસ્તક—વર્ષાનપુમા અગર કોઈ પણ જાણસર પુસ્તકને હના લાગના તે ચોની ગયુ હોય તો તે પુસ્તકને પાણીસારાની કોરી જગામા હના લાગે તેની રીતે અથવા પાણી બધાં બાદ ખાની કરેન હવાનાળી માટની કે ઘડામા મૂકતુ પછી તેને હવા નાગના તે પુસ્તકના એક એક પાનાને ફૂક મારી ધીરે ધીરે ઉખાડના જતુ જે વગર ચોની ગયુ હોય તો તેને વગર વાર હનામા રાખતુ, પણ ઉખાડના માટે ઉતાવળ ન કરી આ ઉપાય કાળજી ॥ પુસ્તક માટે સમજવે

જે તાડપનતુ પુસ્તક ચોની ગયુ હોય તો કપડાને પાણીમા ભીજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટતુ જેમ જેમ પાના હનાનાળી થતા જાય તેમ તેમ ઉખાડતા રહેતુ તાડપનના પુસ્તકની શાલી પાકી હોનાથી તેની આસપાસ ભીજવેતુ કપડુ નપેના તેના અક્ષરો ખગલ થતાનો લય રહેતો નથી તાડપનના પાના ઉખાડતી વખતે તેના પડો જખડી ન જાય તે માટે નિપુણતા રાખવી

પુસ્તકનું શેમા ગેમાથી રક્ષણ કરતુ એને માટે કટનાં લલિયા પુસ્તકના અતમા ક્ષિત ક્ષિત મ્યોકો નખે છે તે કાષ્ટ અશુદ્ધ હોના છતા ખાસ ઉપયોગી છે, માટે તેનો ઉપયોગ આ ગ્રંથને કરુ છુ—

જલે રક્ષેત સ્યને રક્ષેત્, રક્ષેત્ સિથિલવધનાત્ ।

મૂર્ધ્નહસ્તે ન વાતવ્યા, એવ વદન્તિ પુસ્તિકા ॥ ૧ ॥

અગ્ને રક્ષેઝજલાદ રક્ષેત, મૂપવાચ્ચ વિશેષત ।

વપ્તેન લિખિત શાસ્ત્ર, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૧ ॥

ઉદકાનિલચોરેમ્યો, મૂપવેમ્યા હુતાશનાત્ ।

વપ્તેન લિખિત ગાત્ર, યત્નેન પરિપાલયેત ॥ ૧ ॥

મગ્નપૃષ્ઠિઋગ્નીવા, વન્નહૃષ્ટિરધામુગ્નમ્ ।

વપ્તેન લિખિત શાસ્ત્ર, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૧ ॥

આ સિવાય કેનાં લેખકો પોતાની નિર્દોશતા જાહેર કરના માટે પણ કેનાં મ્યોકો લખે છે—

અદૃષ્ટદાપામતિવિભ્રમાદ્વા, યદયહિન લિખિત મયાગ્ન ।

તમાજયિત્વા પરિશોધનીય, વોપ ન કુર્યાત્ મતુ લગવસ્ય ॥ ૧ ॥

યાદ્વા પુસ્તક દૃષ્ટ, તાદ્વા લિખિત મયા ।

યદિ શુદ્ધમગુદ્ધ વા, મમ દોષો ન દોયતે ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનપ્રચી—વેનાં જર જેનો કાર્તિક ગુપ્ત ૫ ચમીને જ્ઞાનપ્રચી એ નામથી બોલાવાયે છે આ નિધિનુ માહાત્મ્ય દરેક ગુપ્ત ૫ ચમી જગત વિશેષ મનાય છે તેનું નામ એનું જ કે વર્ષા નપુને લીધે પુસ્તક બંધારોમા પેળી ગેરી રવા પુસ્તકોને ગારમ્ના ન થાય માટે તે પુસ્તકોને તાપ ખવડાવવા જેઈએ, જેથી તેમાનો બેજ દૂર થતા પુસ્તક પોતાના રૂપમાં મધ્યમ રહે તેમ જ વર્ષા

ઋતુમાં પુસ્તક-લઠારને બંધબારણે રાખેલા હોઈ ઉઘેઈ આદિ લાગવાનો સભવ હોય તે પણ ધૂળ-કચરો, આદિ દૂર થતાં દૂર થાય આ મહાન કાર્ય સદાને માટે એક જ વ્યક્તિને કરવું અગવડભર્યું જ થાય માટે કુશળ જૈનાચાર્યોએ દરક વ્યક્તિને જ્ઞાનભક્તિનું રહસ્ય અને તે દ્વારા થતા કાયદાઓ સમજાવી તે તરફ આકર્ષવા પ્રયત્ન કર્યો તે દિવસને માટે લોકો પણ પોતાના ગૃહવ્યાપારને છોડી દઈ યથાશક્ય આહારાદિકનો નિયમ કરી પ્રૌઘવ્રત સ્વીકારી પુસ્તકરક્ષાના મહાન પુણ્ય કાર્યમાં લાગી-દાર થાય છે. વર્ષાને લીધે તેમાં પેસી ગયેલા બેજને દૂર કરવા માટે સહુથી સરસ, અનુકૂળ અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક માસ જ છે તેમાં શરદઋતુની પ્રૌઘવ્રથા, સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો તેમ જ વર્ષાઋતુની ભેજવાળી હવાનો અભાવ હોય છે

જે ઉદ્દેશથી ઉક્ત તિથિનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું હતું તે અત્યારે લગભગ લુપ્તાઈ ગયે છે એટલે કે પુસ્તક-લઠારોની તપાસ કરવી, ત્યાંનો કચરો સાફ કરવો આદિ લુપ્ત જ થયું છે. માત્ર તેના સ્થાનમાં આજકાલ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તિવાળાં ઘણાખરાં ગામોમાં “ સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા ” એ કહેવત પ્રમાણે કેટલાંક પુસ્તકોની આડબરથી સ્થાપના કરી તેની પૂજા, સત્કાર આદિ કરવાનો રિવાજ ચાલુ છે.

મુબઈની કચ્છી જૈન દશા ઓસવાળની ધર્મશાળામાં હજુ પણ પુસ્તકોની પ્રતિભેખના, તપાસ, સ્થાપના આદિ વિશેષ વિધિસર કરવામાં આવે છે, જેથી અન્ય ગામો કરતાં ઉક્ત તિથિનો ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે ત્યાં જળવાતો જોવાય છે અસ્તુ અત્યારે ચહાય તેમ થતું હો, તથાપિ એટલું તો કહી શકાય કે સાહિત્યરક્ષા માટે જૈનાચાર્યોએ જે સુક્તિ યોગ્ય છે તે ઘણી જ કુનેહસરી છે

દ્વિગંબર જૈનો જ્યેષ્ઠ શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહે છે એમ મારા સાંભળવામાં છે જો તે વાત સાચી જ હોય તો એટલું કહી શકીએ કે પુસ્તક-રક્ષાની દૃષ્ટિએ કાર્તિક શુક્લ પંચમી વધારે યોગ્ય છે

ઉપસંહાર—મુદ્રણયુગમાં લિખિત સાહિત્યને ઉકેતનારાઓનો તેમ જ તે પ્રત્યે આદરથી જોનારા ઓનો દુષ્કાળ ન પડે તે માટે આપણા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના નિપુણ સચાલકો યોગ્ય વ્યક્તિઓને આ દિશામાં પણ પ્રેરે એમ ઇચ્છી હું મારા લેખને સમાપ્ત કરું છું *

[‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રૈમાસિક, આપાદ, સં. ૧૯૭૬]

* પ્રસ્તુત લેખની સામગ્રી તેમ જ તેને અંગે કેટલીક સમજ હું મારા વૃદ્ધ ગુરુ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ તેમ જ ગુરુજી શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ દ્વારા મેળવી શક્યો છું, તે બદલ તેમનો ઉપકાર માનું છું

જેસલમેર અને તેના પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો*

જેસલમેરના જગતવિખ્યાત જૈન જ્ઞાનભંડારો જ્યાં આવેલા છે એ રાજસ્થાન (ભારત)માં આવેલા અનેક દેવી ગરબો પૈકી એક પ્રાચીન દેવી ગરબ હતું. રાજસ્થાનના અધિભાર જગ્યા પડી, ખીખ દેવી રાજ્યની જેમ, તેનું વિમર્શન થયું છે એ રાજ્ય રાજધાનની વાયવ્ય અરબે આવેલું છે અને પાશ્ચિમની સરહદ ત્યાંથી મુઘલ નદી ઔપચય એની રાજધાની લો વામાં હતી, પણ પાઞ્ચથી રાજધારી આદિ ઝાગોળો બંધને તે જેસલમેરમાં નાવતમાં આવી હતી અને એ પડી જ એ રાજ્ય જેસલમેર ગરબ તરીકે ઓળખાતા લાગ્યું જેસલમેર રાજધાની રથપાયા મા તેની આપાર સિંચાઈ આગાદી હતી આવી અને આપારી લોકો અને બીજી પ્રગતિ ત્યાં રમતી મર્ધ તેની આથે આવે ત્યાં જેન જેનેનગ ધાર્મિક સ્થાનોનું પણ ધર્મભૂમિ થતું થયું

આજથી દોઢમે રરમ પહેલા જેસલમેરમાં જૈનોના મત્તાતીમ ધર દના અંગે તે રીતે ત્યાં બીજી રમતી પણ હતી પરંતુ ગરબ આથે કોઈ જાતમાં વારો પડતાથી થયું આપારીઓ અને તે આવે બીજી પ્રગતિ પણ ત્યાંથી દિગ્ગત કરી ગયા આ રીતે ગરબની આગાદી રમતી આવી પાઞ્ચથી રાજ્ય આવે મમાધાન થયું કેનામ આપારીઓ રંગે પાઞ્ચ આવ્યા, તેના ગરબની આગાદી રમતી હતી આવી આપારીઓ વગેરે લોકો ધીરે ધીરે બંધાર જતા ગયા એને આજનું જેસલમેર એ પ્રાચીન ઝાગનું સમૃદ્ધ જેસલમેર રહ્યું નહીં આજે ત્યાંની જૂની આદિધાન ઇમારતો તેની પૂર્વધારીના મરુદ્ધિ અા આગાદીનો ખ્યાન આપે છે ધીરે ધીરે એ ઇમારતો પણ પડતી રના છે ને તેના ખાદિરો નેવા મરે છે

જેસલમેરના જાના પદાડ ઉપર આવેલ મિનામાં ગરબના મરેલો છે, રીતન મરેલો છે તેમ જ અગતરગરબી રૈનોએ મધાવેલા, જેને અતિ ભર મનાના ધામે રી રમય તેમ આર સિખર મધ મરિસ છે એ પૈધીના અટાપ સિતામરમિ પાર્શ્વનાથ કુમરમરિ અને ખીખ એ મરિસે તે અતિમર્ય મિ પઠ્યાપતના નમ્રાડપ છે ખામ કરીને આ મરિસમાં પ્રવેશ મર્યા તેનાં તોગમે તથા મિમિર જાગોળો રૂઝ કરતી મરિગમ્ય આદિનિમગી મારમરિમરમે તથા તેનાના રનભામ ઉપર મરેનાં અમરિધિ નમ્ય મરે, કુમરે આદિ મિ પઠ્યદિધી મરિસી ભરનામાં મરેમરમે પધારે ધાય

છે. અમે જ્યારે જેસલમેરના લડારોને વ્યવસ્થિત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં જર્મન વિદ્વાન ડૉ. એલ. આલ્સડોર્ફ આવ્યા હતા. તેમણે કિલ્લાના આ મંદિરો બૅઈ પ્રભાવિત થઈ જણાવ્યું કે આ મંદિરોમાં ગૂજરાતી કળા ક્યાથી આવી? ત્યાના કારીગરોને પૂછતા એક વૃદ્ધ કારીગરે જણાવ્યું કે અમારા ગુરુઓ ગૂજરાતી હતા. ગૂજરાતમાં જ્યારે મોગલોનાં કશ્કરો કરી રહ્યાં હતા ત્યારે ગૂજરાતની પ્રજા ઉપાધિમાં હોઈ શિલ્પીઓ પાસેથી કામ લઈ શકી નહિ. એટલે નવરા પહેલા શિલ્પીઓ તે સમયે નિરુપદ્રવ એવા એ રાજસ્થાનમાં ગયા અને તેમણે ત્યાંની ધનાઢ્ય પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે મંદિરો બાંધવાનું કામ કર્યું એ જ કારણથી ત્યાંના અને બીજા સ્થળોનાં મંદિરોની રચનામાં ગૂજરાતી શિલ્પકળાનું મિશ્રણ થયું છે.

આ કિલ્લામાં જૈનેતર મંદિરો પણ છે એક મંદિરમાં મૂર્ત્યદેવની મૂર્તિ છે લાગે છે કે પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં સૂર્યપૂજા થતી હશે આ મંદિર રાજ્યને આધીન છે જેસલમેર ગામમાં તપાગચ્છીય જૈન શ્રાવક સથે બધાવેલું જૈન મંદિર છે, પણ તે ભવ્ય હોવા છતાં સાધારણ ગણી શકાય તેવું છે.

જેસલમેરની બહાર ઘડીસર નામનું એક વિશાળ તળાવ છે તેમાં બે ચોમાસામાં આવક બરાબર રહે તો ત્યાંની પ્રજા બે-ત્રણ વર્ષ મુઘી પાણીનો ઉપયોગ કરે તોપણ પાણી ન ખૂટે એટલો પાણીનો લડાર એમાં ભરાય છે. આ પાણીની આવક માટે તળાવમાં એવા રસ્તાઓ કરવામાં આવ્યા હતા પરંતુ આજે એ રસ્તાઓની રાત્તે એવી ઉપેક્ષા કરી છે કે જેથી તે તળાવમાં પ્રજા એક વર્ષ વાપરે એટલો પણ પાણીનો સંગ્રહ થતો નથી

જેસલમેરની આબોહવાને કારણે ત્યાં ચોમાસાની ઋતુમાં બે-ત્રણ ઇંચથી વધારે વરસાદ પડતો નથી ત્યાં ૭ ઇંચ વરસાદ પડે ત્યારે આ ઘડીસર તળાવ એક મહાસરોવર જેવું બની જાય છે.

સામાન્ય રીતે જેસલમેરનો પ્રદેશ રેગિસ્તાન હોવા છતાં તેની આસપાસની જમીન એટલી મજબૂત છે કે તેમાં પડેલું પાણી ચુસાઈ ન જતા જેમનું તેમ જમા રહે છે એટલે ખરેખર રેતીનું રણ તેનાથી દૂર જ છે પણ વાવાઝોડા આદિ કારણોને લઈને આ પ્રદેશમાં કેટલેક સ્થળે રેતી જમી બઈ રેગિસ્તાન જેવું થઈ જાય છે

જેસલમેરની બહાર અનેક જૈન ચતિઓની સમાધિઓ છે, તેમ જ બીજી પણ અનેક શેઠ શાહુકાર આદિની સમાધિઓ છે પણ એની કોઈ ખાસ કાળજી નહીં રાખવાને કારણે તેમાંની અમુક સમાધિઓ પડતી જાય છે અને અમુક નવી બનતી જાય છે : એમ બનતું જ રહે છે અહીં આસપાસ પથ્થરોની મોટી મોટી ખાણો છે, જેમાં ખારા પથ્થરને મળતા પથ્થરો મોટા પ્રમાણમાં થાય છે જેસલમેરમાં મકાનો બાંધવા માટે મુખ્યત્વે આ પથ્થરોનો જ ઉપયોગ થાય છે. ત્યાંની પ્રજા માટે પણ આ પથ્થરો અતિમુલ્ય છે ત્યાના કારીગરો આ પથ્થરોમાંથી નાવલિયા વગેરે અનેક ધરગથ્ય વસ્તુઓ બનાવી સસ્તા મૂલ્યે પ્રજાને આપે છે ઉપરાંત, અહીં વીછીઆ વગેરે પ્રકારના પથ્થરો નીકળે છે, જેમાંથી પ્યાજા, રકાબી, ઘૂટાઓ, ખરલો, પેપરવેટ વગેરે અનેક પ્રકારની સુદર સુદર વસ્તુઓ બને છે સામાન્ય પ્રજા પોતાના ઘરો રંગવામાં ઘડીસર તળાવમાં જમી ગયેલી વિધવિધરંગી માટીઓનો ઉપયોગ કરે છે.

આ પ્રદેશની સામાન્ય પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યા પછી જેસલમેરના અતિમહત્વના પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનલડારોનું નિરીક્ષણ કરીએ.

જેસલમેરમાં બધા મળીને ૧૦ જ્ઞાનલડારો છે : (૧) ખરતરગચ્છીય યુગપ્રધાન આચાર્ય જિનભદ્ર સૂરિનો, (૨) ખરતર વેગડગચ્છનો, (૩) આચાર્યગચ્છનો, (૪) અને (૫) થાહરુ શાહનો, (૬) હુગરજનો, (૭) તપગચ્છનો, (૮) લોકાગચ્છનો, (૯) આચાર્યશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજનો,

કે જાખડી પણ નથી ગયા, એ એક મહત્ત્વની વસ્તુ છે

પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં જે જૈન તીર્થંકરો, જૈન આચાર્યો તેમ જ ગ્રંથ લખાવનાર શ્રેષ્ઠિ-વર્ધ આદિનાં ચિત્રો છે, તેના રંગો પણ આજે જેવા ને તેવા જ દેખાય છે. વોટરકલર જેવા આ રંગો હોવા છતાં તેમાં મેળવવામા આવેલુ ધ્વજપદ્મ્ય એવી રીતે મેળવવામાં આવ્યુ છે કે જેને દારણુ રંગો જરા પણ ઝાંખા નથી પડ્યા કે બીજા પાનાં સાથે એ રંગો ચોંટી નથી ગયા, મૂળ ચિત્રમાંથી જાખડી ગયા નથી, કે ઘસાઈ જવા પણ પામ્યા નથી આ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે કે તે તે કાળે આપણી પાસે રંગો બનાવવા વગેરેને લગતી મહત્ત્વની પ્રજ્ઞાવશાલિની કળા હતી. આ ઉપરાંત તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં જ્યાં ગ્રંથના ખાસ વિભાગો ને પ્રકરણો સમાપ્ત થતા હોય છે, ત્યાં કાળી ગાદીથી ચક્ર, કમળ, આદિ વિવિધ પ્રકારના મુગોભનો ચીતરવામાં આવતા હતાં, જેથી ગ્રંથના તે તે વિભાગની સમાપ્તિને આપણે વિના પરિશ્રમે શોધી શકીએ; આવાં શોભનોવાળાં અનેકાનેક તાડપત્રીય પ્રતિઓ અહીંના દિલ્હાના તાડપત્રીય ગ્રંથસંગ્રહમાં છે.

પ્રાચીન તાડપત્રીય ગ્રંથોની સમૃદ્ધિમાં, સંખ્યાની દૃષ્ટિએ, પાટણના ભંડારો ચડિયાતા છે, જ્યાં જેસલમેરના ભંડારોમાં જે કેટલીક વિશેષતાઓ છે, તે બીજે ક્યાંય નથી અહીંના ભંડારમાં જિન-ભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ વિરચિત વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યની અતિ પ્રાચીન તાડપત્રીય પોથી છે. લેખન સંવત સ્પષ્ટ નથી હતાં લિપિનુ સ્વરૂપ જેનાં દ્વિમા સૈકામાં અથવા ૧૦મા સૈકાના પ્રારંભમાં એ પોથી લખાઈ હોય તેમ લાગે છે આ પોથીએ અહીંના ભંડારોના ગૌરવમાં ઘણા મોટા ઉમેરો કર્યો છે. પ્રાચીન લિપિઓના અભ્યાસીઓ માટે આ પોથીનું ધણું જ મહત્ત્વ છે. ખાસ કરીને આ એક મહાન ગ્રંથ હોઈ આ પોથીને આધારે તે સમયની લગભગ સંપૂર્ણ કહી શકાય તેવી એક વર્ણમાલા તૈયાર કરી શકાય, કે જે લિપિવિશારદોને તે યુગ પહેલાંના અને પછીના બન્ને સૈકાઓની લિપિઓને ઉકેલવામાં મદદ કરી શકે

આ સિવાય બીજા કોઈ પણ જ્ઞાનભંડારમાં ન મળી શકે તેવી પ્રાચીન એટલે કે વિ. સં. ૧૨૪૬ અને ૧૨૭૮ આદિમાં કાગળ ઉપર લખાયેલ પડશીનિટિપ્પનક આદિ ગ્રંથોનો પ્રાચીન સંગ્રહ દિલ્હાના ભંડાર સાથે જોડી દીધેલા ખરતર વેગડગચ્છના ભંડારમાં છે એ આ ભંડારોની ભવ્ય વિશેષતા છે ડો. વેબરને એસિયામાંના ચારકંદ નગરની દક્ષિણે દશ માઈલ ઉપર આવેલા કૃગિચર ગામમાંથી ચાર નાટકોની નકલો મળી હતી, જે ઈ સની પાંચમી-છઠી સદીમાં લખાયેલી માનવામાં આવે છે. પરંતુ હજુ સુધી જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં ઉપર જણાવેલી પ્રતિઓ કરતાં બીજી કોઈ કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન પ્રતિઓ મળી શકી સાંભળવામા આવી નથી. આ રીતે આ જ્ઞાનભંડારો સાહિત્યિક સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણા જ મહત્ત્વના છે

જેસલમેરના જ્ઞાનભંડાર અગે બાહ્ય દૃષ્ટિએ આટલું જણાવ્યા પછી આપણે તેમાંની સાહિત્યિક સંપત્તિનું નિરીક્ષણ કરીએ અહીંના કે ગમે ત્યાંના જૈન જ્ઞાનભંડારો એટલે બીજા સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન-ભંડારોની જેમ સાંપ્રદાયિક સાહિત્યનો જ સંગ્રહ નહિ, પણ ભારતીય, વ્યાપક, સર્વદેશીય સાહિત્યનો જ એ સંગ્રહ સમજવો જોઈએ એ જ રીતે આ ભંડારો તાડપત્રીય તેમ જ ધર્મ જ્ઞાનસંગ્રહ સમજવા જોઈએ એ દૃષ્ટિએ જેનાં આ ભંડારોને વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોની ખાણરૂપ ગણવા જોઈએ. આમાં દરેક પ્રકારના સાહિત્યનો સંગ્રહ હોવાથી તે ભારતીય પ્રબળો અણુમોલ ખબરો છે

વ્યાકરણ તથા પ્રાચીન કાવ્ય, કોશ, હૃદય, અલંકાર, સાહિત્ય, નાટકો વગેરેની પ્રાચીન, અલભ્ય ગણી શકાય તેવી વિશાળ સામગ્રી છે. તે ઉપરાંત તેમાં વૈદિક તથા બૌદ્ધ સાહિત્ય-સંશોધન

માટેની અપાર અને અપૂર્વ સામગ્રી છે દાર્શનિક તત્ત્વસમૂહ અથવા ૧૨ મા સૈમના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલી પ્રતિ પૃષ્ઠ છે

જૈન આગમ ગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતિઓ આ જ્ઞાનભંડારમાં ઘણી છે, જે જૈન આગમોના કશો ધન આદિ માટે ઘણી જ મહત્વની છે આગમ સાહિત્ય પૈકી દર્શનમલિક સૂત્ર ઉપરની અગત્યસિદ્ધ સ્થિતિની પ્રાચીન પ્રાકૃત દીપ્તિ એટલે કે ચૂર્ણિ આને બીજા કોઈ પણ જ્ઞાનભંડારમાં નથી પાદનિષ્ઠ સુરિકૃત જ્યોતિર્નિરૂપક પ્રતિષ્ઠા વૃત્તિની પ્રાચીન પ્રતિ આ ભંડારમાં જ છે જૈનાચાર્યની આ રચના જ્યોતિર્વિદો માટે આકર્ષણરૂપ અથવા છે તેની ને બીજા કયાય જોનામાં આની નથી બોદ દાર્શનિક સાહિત્ય પૈકી તત્ત્વસમૂહ અને તેના ઉપગની વ્યાખ્યા, ધર્મેત્તર ઉપરની મદનવાદિની અને બીજી વ્યાખ્યાઓની પ્રાચીન અને મોનિષ્ઠ ગ્રંથોની નકલો અતિશુદ્ધ રૂપે આ ભંડારમાં જ પૂરી પાડી છે જયદેવીય છંદશાસ્ત્ર અને તેના ઉપરની દીકા, મુખિક અને તેની વ્યાખ્યા આદિ ગ્રંથો જેસનમેરમાં જ છે વક્રાકૃતિશ્રુતિ તેમ જ પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલ અન્યાર વિષયક ગ્રંથ, ઉદ્ધત કાન્ધાલ માર, કાવ્યમંથરા ઉપરની મોમેશ્વરની વ્યાખ્યા, અભિધાવૃત્તિ, માતૃમ અને મહામાતૃ અભાસકૃત મત્તવના અને સકેત ઉપરની પદનગેન વ્યાખ્યાની અપૂર્ણ પ્રતિ આ ભંડારમાં જ સચવાયેલી છે આ રીતે આ જ્ઞાનભંડારો એ માન સાંપ્રતાયિષ્ઠ દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ વ્યાપક દૃષ્ટિએ ઘણા જ મહત્વના છે

સાહિત્ય સામગ્રી ઉપરાંત તેમાંની ચિત્રમયિક્કિ, મંદપટિકાઓ આદિ કે જેનો પરિચય ઉપર હુ કરાની ચૂંખો છુ, તે અને ગ્રંથોના અતર્માંની પ્રાચીન ગ્રંથ નેખકોની પુષ્પિકાઓ જોતાં તેમાં જે ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક નિગતોની નોંધ છે, તે યોગ્ય મૂલ્યની નથી દાખા તરીકે મનધારી હેમચંદ્રચંદ્રકૃત ભરભાનના પ્રશ્નરૂપ ગ્રંથોની એક પ્રતિ છે જે વિ સ ૧૭૪૦માં લખાયેલી છે તેમાં પાદતા, વાસં આદિ ગામોના નામોના C નેખ છે ઇત્યાદિ અમદાવાદ ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સામગ્રી આ ભંડારમાં ભરેલી પડી છે એથી જ આ જ્ઞાનભંડારો ભારતીય તેમ જ વિદેશીય જૈનજૈનેતર નિદાનોના આકર્ષણરૂપ બની રહ્યા છે

['કથાભારતી,' ઓગસ્ટ ૧૯૧૫]

સાહિત્ય-સંરક્ષણ

પૂર્વકાલીન શૃંગ્ખલાબદ્ધ ઇતિહાસ જળવાઈ શકે તેમ પૂર્વપુરુષોની અમૂલ્ય વાણી સંભાળવામાં જૈન સમાજે વાપરેલી દીર્ઘદર્શિતા માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાક્ષરો મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી રહ્યા છે; કેમ કે જૈન સાક્ષરોએ ઇતિહાસ-સંરક્ષણની શરૂઆત શીલાલેખો, તામ્રપત્રો અને સંજ્ઞાસૂચક ચિત્ર-પટાથી સદીઓ પહેલાં કરી અને તે સાથે સાહિત્ય-સંરક્ષણ અર્થે તાડપત્રો તથા ભોજપત્રોનો^૧ ઉપ-યોગ શરૂ કરી દીધો અને શોધક દષ્ટિએ આગળ વધીને કાપડર તથા બડા કાગળોમાં શાસ્ત્રગ્રંથોને હાથે લખાવીને સેકડો ગમે સાહિત્યનો વિકાસ કર્યો. તથા તે સાધનો યાવત્યદ્ર-દિવાકરૌ જળવાઈ રહે તે માટે તેને આગ, પાણી કે જીવજંતુ સ્પર્શ ન કરી શકે તેવી સલામત યોજનાથી ડાબડા તથા ભડારોમાં સંરક્ષણ આપ્યું : એ વાતની અગમ્ય ભડારો, ભોંયરાઓ અને થાંભલાઓમાં છુપાયેલો ગ્રંથસંગ્રહ અત્યારે પણ ખાતરી આપે છે.

મળેલાં સાધનો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે સૈકાઓ પહેલાંથી સાહિત્ય-લેખન અને સંગ્રહ માટે દરેક ગમ્મચના સમર્થ આચાર્યાદિ મુનિવર્ગના ઉપદેશથી કે પોતાના આંતરિક ઉદ્ધાસથી અનેક રાજાઓ, મંત્રીઓ તેમ જ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ તપશ્ચર્યાના ઉદ્ધાપન નિમિત્તે, જિનાગમશ્રવણ નિમિત્તે, પોતાના અથવા પોતાના પરલોકવાસી સ્વજનના કલ્યાણ અર્થે, સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની અભિરુચિને કારણે અગર તેવા કોઈ પણ શુભ નિમિત્તે નવીન પુસ્તકાદર્શો લખાવીને અથવા પુરાતન જ્ઞાનભંડારો મેળવીને મોટા મોટા જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરીને જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો છે આ સ્થળે ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે, સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિઓએ પણ ઉપરોક્ત શુભ નિમિત્તોમાંનું કોઈ પણ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં મહત્ત્વપૂર્ણ કાળો આપવામાં પાછી પાની નથી કરી.

૧. માત્ર યતિઓના જમાનામાં અર્થાત્ સત્તરમી અને ખાસ કરીને અઢારમી-ઓગણીસમી સદીમાં અવ્યવસ્થિત રીતે લખાયેલ કેટલાક મત્રો ભોજપત્ર પર જેવામાં આવે છે.

૨. પાટણના સંઘના ભંડારમાં કપડા ઉપર લખેલાં બે પુસ્તકો છે, જેમાંનું એક સંવત ૧૪૧૮ માં લખેલું ૨૫×૫ ઈંચના કદવાળાં દર પાનાંનું છે. સામાન્ય ખાદીના કપડાના બે ટુકડાને ચોખ્ખાની લહીથી ચોડી તેની બન્ને બાજુએ લહી ચોપડી અકીકના અગર તેવા કોઈ પણ ધૂટાથી ધૂંટી તેના ઉપર લખવામાં આવેલ છે આ સિવાય ચોમાસાની વિજ્ઞાપિત, સાંવત્સરિક ક્ષમાપના, કર્મગ્રંથનાં યત્રો, અનાનુપૂર્વી આદિ પણ એકવડા કપડા ઉપર લખાયેલ મળે છે.

પૂજ્યપાદ શ્રીમાન દેવર્ધિગણી કામાશ્રમણે અથલેખનનો આરંભ કરાવ્યો ત્યારે અને તે પછી અનેક સમર્થ તેમ જ સાધારણ જ્ઞાતિઓએ વિશાળ જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના કરી છે એવું સંપૂર્ણ સંગોધન કરવું અશક્ય છે. પરંતુ ઉપરના નજરે જોતા સાહિત્યરસિક મહારાજ સિદ્ધરાજ જયમિત્રે નણસો વહિયા એકઠા કરી સર્વ દર્શના ત્રયો લખાવી ગાંધીય પુસ્તકનિધી સ્થાપના કર્યાનો તથા આચાર્ય હેમચંદ્રકૃત સનાતન પ્રલોકપ્રભાણુ વ્યાકરણ ત્રયની સેકંડો પ્રતિઓ લખાવી તેના અભ્યાસીઓને દેશ પરદેશના બે મોકલાવ્યાનો ઉદ્દેશ 'પ્રલાવકચરિત્ર' તથા 'કુમારપાવપ્રમથ'માં છે. મહાગંગા કુમારપાવને માટે પણ કુમારપાવપ્રમથાદિમાં એકનીશ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યાનો તથા પોતાના રાજપ્રીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમ ત્રયો અને આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રવિરચિત યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તવની હાથપોથી સ્વર્ણક્ષિતે લખાવ્યાની નોંધ છે.

મંત્રીઓમાં જ્ઞાનભંડાર લખાવનાર મહામાતૃ વસ્તુપાલ-તેજપાલે નાગેન્દ્રગંધીય આચાર્ય વિજયમેન તથા ઉદયપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની નોંધ જિનહર્ષગણિકૃત 'વસ્તુપાલ ચરિત્ર', 'ઉપદેશ તરંગિણી' આદિમાં નજરે પડે છે. તેમ જ માડનગના મંત્રી પેયક શાહે તપગંધીય આચાર્ય ધર્મધોષસૂરિ પાસે આગમ ત્રણ કરતાં ભગવતીસૂત્રમાં આવતા વીર-ગૌતમ નામની સોનાનાણીથી પૂજન કરી, તે એકઠા થયેન દ્રવ્યથી પુસ્તકો લખાવી ભાર્ય આદિ સાત સ્થાનોમાં ભંડાર સ્થાપ્યા હતા. આ ઉપરાંત ગૃહસ્થોમાં, ખગતરગંધીય આચાર્ય જિનભદ્રના આદેશથી ધરણા શાહે, મહોપાધ્યાય શ્રી મહીસમુદ્રગણીના ઉપદેશથી નંદુરનારનિવાસી સ. ભીમના પૌત્ર કાનુએ, આગમગંધીય શ્રી મત્ત્યસૂરિ, જ્યાનસૂરિ અને વિવેચનસૂરિના ઉપદેશથી પેયકશાહ, મંડીક તથા પર્યંત-કા દ્વાએ નવીન ત્રયો લખાવી જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા.

આજ સુધીમાં આના સેકંડો જ્ઞાનભંડારો ઊભા થયા અને કાગળી કુટિનતાને બળે, રાજ્યની બિનપાયાને લીધે કે જૈન સમાજની અજ્ઞાનતાને લીધે તેમાંના ઘણા ગીર્ણ-નિશીર્ણ થઈ ગયા અને ઘણા માનિકીના મોહમાં કે અજ્ઞાનતાથી ઉત્તેજિત મુખમાં અદશ્ય થયા કે જર્ણુ દશાને પામ્યા. આ ઉપરાંત પાણીથી ભીજીને ચોરી જવાથી અથવા તે બગડી જવાને કારણે, ઉદર આદિએ કરડી આવેન હોવાને લીધે, બિનપાયાના અમયમાં એકનીમ પુસ્તકોના પાનાઓથી ખીચકાંચ થઈ અન્ય વરિયત થવાને કારણે અગર તેના અન્ય કોઈ પણ કારણે વહેતી નીઓમાં, દરિયામાં અથવા જૂના ફરાઓમાં પધરાવીન એમ્ડો ત્રયો ગુમારી દેવામાં તેની તો બહુ થોડાંઓને જ ખબર હશે. આના જ ફેડી દેવાને તૈયાર કરાયેન અનેક અંગના અચાર્ય મનાતાં પાનાઓના મગ્ગદાથી વિગ્ર મુનિવર્ગે કેનાયે અચ્યુતપૂર્વ, અનંબ તેમ જ મહત્તના સેકંડો ત્રયો શોધી કાઢ્યા છે, એ વાત જોધ્યાનમાં રહે તો એના નષ્ટ થના અને ખીમતી ત્રયો હજુ પણ મળી શકે.

જેમ જૈન સંઘે મોગનોની ચક્રાર્પના જમાનામાં પ્રતિમાઓના રક્ષણ માટે મંદિરની અદર ગ્રામ અગમ્ય માર્ગવાળા તેમ જ અપ્રધ બ્રાહ્મણોના જૂનિગૃહો-ભોધરાની મકાના વિચારી હતી, તેમ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે જેસનગરનો મિત્રો જોડાથી ત્યાના ભંડારને કેવી રીતે સુગંધિત ગણવામાં આવના હતા તે સમગ્રમે આચાર્ય સિદ્ધમેન માટે એમ સાક્ષ્યમાં આવે છે કે તેમને ગ્રામ સ્તંભને ઓધિ ને ઉધારી તેમાંથી મનામાંયના કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર કાઢ્યા અને સ્તંભ અચાનક જમીનમાં ઊતરી ગયો. આવા (તિરમતી) ગ્રામ સ્તંભો કે મમનોમાં કેનુય મનસાદિત્ય સહાને માટે અદશ્ય પડ્યુ હશે, તે કંપના બહાર રહે છે.

પ્રાચીન સાહિત્યને આ રીતે પ્રકાશિત કરીને તેના સરક્ષણ માટે પુસ્તક મૂકવાની પેટી, મજૂસ કે કપાટ આદિ જમીનથી અદ્ધર રાખવાનો રિવાજ છે કે જેથી ધૂળ, ઉધેઈ કે ઉંદર ઉપદ્રવ કરી શકે નહિ. તેમ જ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર પડતો હોવાથી શરદી લાગતાં તે ચોટી ન જાય તે માટે ગ્રંથલઠારતું સ્થાન ભેજરહિત તેમ જ ચોમાસાનું પાણી ન ભિતરે તેવું પસંદ કરવામાં તથા દરેક ગ્રંથને મજબૂત રીતે બાંધીને રાખવામાં આવે છે જૈન હસ્ત-લિખિત લઠારના કાર્યવાહકો ચોમાસામાં લઠારને ઉઘાડતા નથી તેનું કારણ પણ પુસ્તકોને હવા ન લાગે એ છે.

આટલી સલાખ છતાં જો કોઈ પાનાં શાહીના દોષથી ચોટીને રોટલા જેવાં થઈ ગયાં હોય, તો તેવા પુસ્તકને ઉખાડવા માટે પાણિયારામાંની સૂકી જગ્યામાં અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કચેલ બીનાશ વિનાની પણ પાણીની હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં જલમિશ્રિત શરદી લાગે તેમ મૂકવાં અને તે હવાની અસર થવા પછી ચોટી ગયેલ પાનાને ધીરે ધીરે ઉખાડવા જો વધારે ચોટી ગયેલ હોય તો તેને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગ્યા પછી ઉખાડવાં, પણ ઉખાડવા માટે ઉતાવળ ન કરવી. ચોમાસામાં પુષ્કળ વરસાદના ભેજની અસર પણ એ કામ કરે છે. આવા પાનાં ફરીથી ચોટી ન જાય માટે તેવા દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાંટી દેવો આ ઉપાય કાગળના પુસ્તક માટે છે.

જો તાડપત્રીય પુસ્તક ચોટી ગયું હોય તો એક કપડાને નીતરે તેમ પાણીમાં ભીજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું અને જેમ જેમ પાના હવાના જાય તેમ તેમ ઉખાડતા જવું. તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહી પાકી હોવાથી તેની આસપાસ નીતરતું કપડું લપેટતા તેના અક્ષરો ભૂસાવાનો કે ખરાબ થવાનો ભય રાખવો નહિ.

વર્ષાઋતુમાં જ્ઞાનલઠારોમાં પેસી ગયેલ સ્નિગ્ધ હવા ઊરાડવાને કાર્તિક માસમાં શરદઋતુની પ્રૌઢવસ્થા હોઈ સૂર્યનો પ્રખર તાપ અનુકૂળ છે તેથી કાર્તિક શુકલ પંચમી (જાનપંચમી) માટે જ્ઞાન-લક્ષિતનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું છે પરંતુ અત્યારે આ પર્વના હેતુને સમજીને પુસ્તક-લઠારો તપાસવા, ત્યાંનો કચરો સાફ કરવો, પુસ્તકોને તડકો દેખાડવો, ખગડી ગયેલ પુસ્તકો મુધારવાં, તેમાં છવડાં ન પડે તે માટે મૂકેલ થોડાવજના ભૂકાની પોટલીઓ બદલાવવી, આદિ કશું જ ન કરતા માત્ર જૈનોની વસ્તીવાળાં ઘણાંખરાં નાનાં-મોટા નગરોમાં થોડાંઘણાં, જે હાથમાં આવ્યા તે, પુસ્તકોની આડબરથી સ્થાપના કરી તેની પૂજા-સત્કાર આદિથી જ કૃતકૃત્યતા માનવામાં આવે છે તો આશા છે કે જ્ઞાનના ઉપાસકો અને જ્ઞાનલઠારના સંરક્ષકો જ્ઞાનલક્ષિતનો મર્મ સમજી યથાવિધિ જ્ઞાનોપાસનાનો અપૂર્વ લાભ લેશે.

['જૈન' સાપ્તાહિક, ૨૪મું મહોત્સવ ગ્રંથ, વસંતપંચમી, સં. ૧૯૮૬]

જૈન સાધુસંમેલન અને પંચાંગી આધારે પ્રશ્નોનો નિર્ણય (૧)*

પુરિસા મન્વમેવ સમભિજાણાહિ, સન્નમ્સ ધ્રાણાં ઉવટ્ટિણ્ણ સે મેહાવી માર તરહ્ ।

—આચાર્ય ગ ॥

‘ભાવિ જૈન સાધુસંમેલનમાં અચાર્યશ્રી પ્રશ્નોનો નિર્ણય કેમ લાવવો ?’ એ માટે જે અનેક વારો ઉચ્ચાગઈ રહી છે, તેમાંની એક વાર ખામ કરીને મોનુ ધ્યાન ખેંચી રહી છે એ વાર પીછ માર્જ હિન્તુ “પંચાંગી આધારે જ પ્રશ્નોનો નિર્ણય લાવવો,” એ છે એટલે આજે આપણે એ વિચારનું આનંદ્ય છે કે, પંચાંગી એટલે શું ? ‘પંચાંગી’ શબ્દ કયારથી રૂ થયો છે ? પ્રાચીન માળમાં પંચાંગી ની કે નહિ ? હતી તો તે ઈશ્વર અત્યારે પંચાંગી કોને કહેવામાં આવે છે ? પંચાંગીમાં કઈ ગાંતોનો અભાવેલ થાય છે ? પંચાંગીમાં અત્યારના સાંપ્રત સાથે શો અને કેવો અન્ય અથવા સંબંધ છે ? એના આધાર નિર્ણય એટલે શું ? અને કયા પ્રશ્નોનો નિર્ણય ?

ઉપરોક્ત પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા અગાઉ આપણે ‘આગમ એટલે શું અને શાસ્ત્ર એટલે શું ?’ એ બાબત વિચારી લઈએ, તાગલ કે આજે આ બંને નાસ્તવિ-સ્વરૂપને ન સમજવાને લીધે આગમિત્વ તેમજ શાસ્ત્રીય બાબતોનો નિર્ણય લાવતા પંચાંગીને નામે યશો જ ગૃચ્ચારો જોભો કરવામાં આવે છે આ તેથી લોભ ધણ જ ગૃચ્ચારોમાં પડે છે

‘આગમ’ અને ‘શાસ્ત્ર’નો ભે સમજવા પડી ‘પંચાંગી દ્વારા ઈશ્વરના પ્રશ્નો ઉપર કેમ લાવવો ?’ એ માર્ગ ધણ જ સુગમ થઈ જાય છે એટલે એ દૃષ્ટિએ આ બંનેની વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં લઈ લેવી જરૂર છે

આગમ અને શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા—મારી અપ મતિ દ્વારા આગમ અને શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આ રીતે સમજી શકીએ—આગમ ત્રિમાળ-અમાધિત ટોચ છે શાસ્ત્રમાં તે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, માળ, ભાવ આદિના ફેરફાર સાથે મોળ ફેરફારો થઈ જાય છે અર્થાત્ આગમિત્વ પાંચેનું સ્વરૂપ સંભવ એકસરખું હોઈ આગમો હમેશા એકરૂપમાં કાયમ રહે છે તેમાં કયારેય પણ પરિવર્તનને અનુમતિ નથી હોતી, જ્યારે શાસ્ત્રીય પદાર્થો, જે એક કાલે અતિ મહત્વના હોય છે, તે જ સમયના

* અમ માત્રા નિ સ પદ્ધતિના ફાગલ નદ નીજને રોજ શરૂ થયેન જૈન સાધુસંમેલન અગાઉ સંપાદ્યેલો લેખ

વહેવા સાથે નિરુપયોગી નીવડે છે અને તેનું સ્થાન ખીજ પદાર્થો લે છે. આગમિક પદાર્થો એટલે તત્ત્વજ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય પદાર્થો એટલે આપણા જીવન સાથે સંબંધ ધરાવનાં બાહ્ય આચારો, વ્યવહારો અને નિયમોનો. આ બંને જાતના પદાર્થોના વર્ણનને લક્ષીને આપણે આગમ અને શાસ્ત્રનો વિભાગ પાડવો જોઈએ. અર્થાત્ આગમિક પદાર્થોનું જેમાં વર્ણન હોય તે શાસ્ત્ર. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે જેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય તે આગમ અને જેમાં આપણા જીવનને લગતા આચાર-વ્યવહાર અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર નિયમોનાનું કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે શાસ્ત્ર. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, અત્યારે આપણા સમક્ષ અંગ, ઉપાંગ, છેદસૂત્રાદિ તેમ જ તેને અનુસરતા ખીજ સહસ્રાવધિ ગ્રંથોરૂપ જે મહાન ગ્રંથરાશિ વિદ્યમાન છે, એ બધાય આગમિક અને શાસ્ત્રીય એમ બંને પ્રકારના વિષયોથી મિશ્રિત છે. એટલે કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા માટે પંચાંગીનો ઉપયોગ કરવા પહેલાં આગમ અને શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં લેવું ખાસ આવશ્યક છે. જે આગમ અને શાસ્ત્રના સ્વરૂપને ખ્યાલમાં લીધા સિવાય પંચાંગી આધારે દરેક પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાની વાતો કરવામાં આવશે તો તે વાસ્તવિક નહિ જ ગણાય અને તે રીતે લેવાયેલા નિર્ણયો પ્રામાણિક નહિ જ હરે; પરંતુ તેથી બહાર વધારે ને વધારે ગોટાળો બોલો થશે અરુ. હવે આપણે આપણા મુખ્ય વિષય તરફ આવીએ.

પંચાંગી—આપણે સૌએ કબૂલ કરવું જોઈએ કે, ‘પંચાંગી’ શબ્દ અત્યારે જે અર્થમાં રૂઢ છે, એ અર્થમાં તો તે ટીકાગ્રંથો રચાયા પછી જ રૂઢ થયો છે એટલે કે નિર્ચુકિત, સંગ્રહણી, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિગ્રંથોની રચના થઈ ત્યાં સુધી તો આપણે જેને અત્યારે પંચાંગી તરીકે ઓળખાએ છીએ, તે અર્થમાં આ શબ્દ રૂઢ નહોતો, એ અનુમાન સહેજે નીકળી શકે છે. ત્યાર બાદ ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકાગ્રંથોની રચના થયા પૂર્વે “પંચાંગી કે પંચાંગી શબ્દ” હતો કે નહિ એ વિચારવું બાકી રહે છે. પ્રાચીન ચૂર્ણિ આદિ ગ્રંથોમાં કયાંય “પંચાંગી” શબ્દ જોવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ પાક્ષિક-સૂત્રમાં પાછળના ભાગમાં, જ્યાં સૂત્રોનું કીર્તન અથવા વર્ણન છે ત્યાં આવે છે કે, “સમુક્તે સમ્રત્યે સમથે સનિજ્જુત્તિણે સસ ગહરિણે અર્થાત્-સૂત્ર સહિત ૧, અર્થ સહિત ૨, ગ્રંથ સહિત ૩, નિર્ચુકિત સહિત ૪, સંગ્રહણી સહિત ૫.”

આ ઉપરથી આપણને એટલું કહેવાનું બળ મળે છે કે, પાક્ષિકસૂત્રકારના જમાનામાં જોકે ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકાગ્રંથોની રચના નહોતી જ થઈ, એમાં જરાય શકા નથી, તેમ છતાં તે જમાનામાં ઉપર જણાવેલ સૂત્ર, અર્થ, ગ્રંથ, નિર્ચુકિત અને સંગ્રહણીરૂપ પંચાંગી હતી પરંતુ આ પાંચને “પંચાંગી” તરીકે ઓળખતા કે નહિ?—એ નક્કી કરવા માટેનું ખાસ કોઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી, તેમ તેના હોવાની સંભાવના પણ નથી મુનિવર શ્રીયુત કલ્યાણવિજયજીનું માનવું છે કે પાક્ષિકસૂત્રમાં જણાવેલ ઉપરોક્ત પાંચ વસ્તુઓ એ તે જમાનાની પંચાંગીરૂપ છે. આજકાલ આપણે સૂત્ર ઉપર જે પાંચ પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ અર્થાત્ નિર્ચુકિત, સંગ્રહણી, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકા છે એને પંચાંગી તરીકે સ્વીકારીએ છીએ આ પાંચમાં નિર્ચુકિત, સંગ્રહણી અને ભાષ્ય એ ગાથા-છંદોબદ્ધ પ્રાકૃત ટીકા છે, ચૂર્ણિ ગદ્યબદ્ધ પ્રાકૃત ટીકા છે, અને ટીકા એ સંસ્કૃત ભાષાપ્રધાન ટીકા છે એકંદરે આ પાંચે મૂળ સૂત્ર ઉપરની વિવિધ પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ છે. વાર્તિક, અવચૂર્ણિ, ટિપ્પનક આદિ જે વિવિધ પ્રકારની નાની-મોટી સૂત્રટીકાઓ મળે છે, એ બધાંનો સમાવેશ “ટીકા” શબ્દમાં જ કરી લેવાનો છે.

આજે આપણા સમક્ષ જે અંગ, ઉપાંગ, છેદશાસ્ત્ર આદિ રૂપ ગ્રંથસમૂહ અને તેને લક્ષીને નિર્માણ

મેળવવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે અને છે કે—જેઓ પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયામાં તેનાં સૂત્રોના અર્થનું ચિંતન કરી પોતાની ત્રુટિને અર્થાત્ ખામીને સમજી અંતરમાંથી દુઃખી થાય છે તેમ જ પોતાના પ્રમાદને, પોતાના અજ્ઞાનને, તેમ જ પોતાના મોહન્ય લાવેને જરૂર અંતરથી નિદે છે અને એ જ રીતે જે બાબતમાં પોતે શિથિલ હોય તે દરેક માટે તેઓનો અંતરાત્મા દુભાય છે આ જાતની પોતાની ખામીને જોઈ શકનાર ગુણવાન મહાપુરુષોને હું મારા અંતરથી અભિનંદન આપુ છું અને તેવાઓને વદનપણ કરું છું પરંતુ હું તો અહીં એ વાત કરી રહ્યો છું કે, આચારાંગાદિ શાસ્ત્રાનુસાર સાધુજીવન વિતાડનાર અત્યારે કોણ છે? અને એના ઉત્તર રૂપે કહું છું કે, તેવો કોઈ જ નથી.

યાકિની મહત્તરાપુત્ર આચાર્ય હરિભદ્ર જેવા યોગદષ્ટિસમુચ્ચયના આરંભમાં લખે છે કે—“નત્ત્વેચ્છાયોગતોયોગં યોગિગમ્ય જિનોત્તમં વીર” । અર્થાત્ “યોગીગમ્ય વીર જિનેશ્વરને ઇચ્છા-યોગથી નમસ્કાર કરીને” જે લોકો યોગની સાંકેતિક પરિભાષાને સમજના હશે, તેઓ “ઇચ્છાયોગ” શબ્દથી સમજી શકશે કે, આચાર્ય હરિભદ્ર જેવા પોતાને યોગની કઈ અને કેવા પ્રકારની જઘન્ય કક્ષાએ મૂકે છે? ન્યાયવિશારદ, ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન યગોવિજયોપાધ્યાય ન્યાયાલોક ગ્રંથના અંતમાં લખે છે કે—“ઋસ્માદ્દશા પ્રમાદગ્રસ્તાના ચરણકરણહીનાનાં શ્રવ્યો પોત ઇવેહ પ્રવચનરાગ. શુભોપાય” । અર્થાત્ “અમારા જેવા પ્રમાદી તથા ચારિત્ર અને ક્રિયાથી હીનને સમુદ્રમાં વહાણની પેઠે ધર્મ તરફ રાગ છે એ એક જ (તરવા માટે) શુભ સાધન છે” ઉપરોક્ત બંનેય મહાપુરુષોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં પ્રસંગ લાવીને ઠાલવેલા અંતરના ઊભરાથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે, આચારાંગાદિ શાસ્ત્રાનુસાર જીવન વિતાડવું કેટલું દુષ્કર છે એ બાબતનો અનુભવ આ બંને મહાપુરુષોને કેવો અને કેટલો થયો હશે, ત્યારે જ આ જાતની વાણી તેમના હૃદયમાંથી સરી પડી છે.

આચારાંગ સૂત્રાદિની સાથે આપણા જીવનને જે આપણે ખરેખરી રીતે સરખાવીએ તો આપણે કપૂલ કરવું પડશે કે આપણામાં સાધુતાનો અંશ પણ નથી તેમ છતાં આપણે સાધુ કહેવડાવતા હોઈએ અથવા આપણી માન્યતાનુસાર અત્યારે સાધુપણ હોય તો અત્યારની આપણી સાધુતાને લગતા આચારાદિને નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર જુદાં જ હોવા જોઈએ, લગવાન મહાવીરનું આચારાંગ અને આપણું આચારાંગ જુદું જ હોવું જોઈએ આજની આપણી પિંડનિર્ધુક્તિ પણ જુદી જ હોવી જોઈએ, અને આજને માટેના પ્રાયશ્ચિત્તગ્રંથો પણ જુદા જ હોવા જોઈએ.

આજે સેકડો વર્ષોથી સાધુજીવનમાં ભીપણ પરિવર્તન અને વિકૃતિ થતાં આવ્યાં છે, તેમ છતાં તે જ પચાંગી, તેનાં તે જ આચાર-વ્યવહાર અને નિયમોનો અને લગભગ તેની તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત-વ્યવસ્થાની વાતો કરે રાખી છે, એતું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, અત્યારના આપણા સાધુજીવનની મર્યાદા શી?—એની કશી જ વ્યવસ્થા નથી રહી આજના નવદીક્ષિતથી લઈને મોટા આચાર્ય મુધીના દરેકેદરેક અવ્યવસ્થિત દશામાં આવી ગયા છે આ સ બધાં ઘણીએ માર્મિક બાબતો કહી શકાય તેમ છે, પરંતુ આ લેખ લખવાનો એવો ઇરાદો નથી કે અત્યારના આપણા મૂળ ધ્યેયને આઘાત પહોંચાડવો આ બધું લખવાનો આશય એ જ છે કે આપણે સૌએ પચાંગી આધારે આજના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાની વાતો કરતાં પહેલાં એ વિચારવું જોઈએ કે, જે પચાંગીની આપણે વાત કરીએ છીએ, એનો આપણા સાધુજીવન સાથે એક શતાંશ જેટલોય મેળ છે ખરો? જે એ મેળ ન હોય તો તેને આધારે આજના આપણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાની વાતો કરીએ એ શી રીતે ચાલી શકે? પચાંગી આધારે આપણા સાધુજીવનના પ્રશ્નોને વિચારવા તરફ ખેદરકારી રાખી, તેના દ્વારા મુત્ર આપણે મારી લીધેલા કે પડેલી રાખેલ જે-ત્યાર બાબતોનો નિર્ણય લાવવાની વાતો કરીશું, તો

તેમાં લોકો આપણો દલ કે ચાવનાછ મિત્રાચ બીજી કાંઈ જ નહિ જુએ અને આ રીતે આપણે આપણા પ્રશ્નોના વાસ્તવિક ઉકેલ ક્યારેય પછી નાની રાખના નથી

આજે આપણા સમક્ષ ગ્રહણને લગતો એક સામાન્ય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે એને માટે બિન બિન આચાર્યશ્રીઓ બિન બિન વાતો ઉત્તરે છે, એ જોઈ ખરે જ હામી આવે છે કે, પચાગી આધારે નિર્ણય લેવાની વાતો ક્યારે આપણા મૌની સ્થિતિ કેવી હામ્ય જનમ છે ! કોઈ એકમીનના વિચારોની આપણે ક્યારે ક્યારે નથી, તેમ વસ્તુસ્થિતિનોય કોઈ વિચાર કરતા નથી કે, " ગ્રહણ એ શું છે ? એની સાથે આપણે કેટલે અંગે લેવાદેવા છે ? અને આપણી કલ્પસૂત્ર-વાચનની ક્રિયા ક્યા પ્રમાણની છે ? " અને સૌ પોતપોતાના મતવ્યો જાહેર કરે જાય છે જૈન સપ્રત્યક્ષી માન્યતા મુજબ શકુ નામનો એક ગ્રહ, જેનું નિમાન દાણ છે, એ સૂર્ય અને પૃથ્વીની આડે આવતા આપણને સૂર્ય ઉપર પડતી એની છાયા દેખા દે છે વૈદિક દાણમાં વૈદિકોની પ્રમત્તાને વચ્ચે આપણે તેમજ અનુસરણ કરતા હતા, તેમ છતાં આપણી આવશ્યક ક્રિયા પ્રસંગે આપણે એને મહત્વભર્યું સ્થાન નથી આપ્યું પૃથ્વીપણ પર્વતો કલ્પસૂત્રના વાચનને આપણે અવગમ્ય કર્તવ્ય તરીકે માનીએ છીએ, એટલે આને અંગે ગ્રહણને આટલું બધું મહત્વ આપવું એ મને તો કોઈ રીતેય ચોખ્ખું નથી લાગતું તેમ જ વૈદિક જમાનાની પ્રમત્તાને લીધે એ નિયમન ઘડાયું છે એ કારણ અત્યારે રહ્યું નથી વૈદિક જમાનાની અમને લીધે આવા અનેમનેક નિયમનો ઘડાયા હતા, જેને અત્યારે આપણે વિસારી-છોડી મૂક્યા છે તો પછી આવી બાબતને વગી રહેતું એનો અર્થ જ શો છે ? અસ્તુ

ઉપરાંત ગ્રહણના પ્રશ્ને અંગે ગમે તે થાઓ, તે માથે અત્યારે હરીય લેવાદેવા નથી હું આપી એટલું જ કહેવા ઇચ્છુ છું કે, જે આપણે પચાગીમાંની વસ્તુના દાર્દને-આશયને સ્થિતપ્રથમ અને સ્થિરસ્થિત થઈ નહિ વિચારીએ તો ઉપરાંત ગ્રહણના પ્રશ્નની જેમ દરેકે-પ્રશ્નમાં એ ચલાણ જ રહેવાની છે

આપણે પચાગીને તપાસીશું તો જાણશે કે એમાં તે તે સમયમાં બિન બિન સપ્રત્યક્ષ, બિન બિન ઉપાસનાઓ અને વિધિઓ આમાન્યાર્થના માગે જે જે જાતની પરિસ્થિતિઓ ઊભી થતી ગઈ તેને લક્ષીને તે તે જાતના આચારો, વ્યવહારો અને નિયમનોનો ઉમેશ કરાતો । પો તે તે જમાનાનો અનુભવીને કરાવેના એ ઉમેશને જે આપણે પચાગીમાંથી બાદ કરી રહ્યાં છે તેમાં મુખ્ય મુખ્ય નિયમો અને ઉપનિયમો સિવાય બીજી કશુંય મેલ ન રહે એને જેમ પૂર્વજાતિઓએ પોતપોતાના જમાનાનો સિવાય કરી નિયમો અને ઉપનિયમો ઘડ્યા હતા તેમ ન કરતાં માત્ર પચાગી આધારે પ્રશ્નોના ઉકેલ નાવવાની વાતો ॥ એ એ કોઈ પાત્ર રીતે કલાપજન્યું મનાય ખરું ?

મો આગમ થાય છે કે ભગવાન વજ્રવા પિને ગોચરી લેવા જતાં દન્ય દોન, મળ, ભાવને સિવાગાની આવશ્યકતા જણાઈ જતી ત્યાં આપણે આપણા મરત્તના પ્રશ્નો માટે એ જપાને તરછોડી દીધીએ અને માત્ર " પચાગી " " પચાગી " એમ જોખના -દીએ તો તે એ જાતની જડના અને પેનજા જ ગણાશે

એ આગમો, એ છે શાઓ, એ પચાગી વગેરે અત્યારે એમાંથી પોષીએ બાદ કરીએ એ, ૫ કામ આવે તેમ નથી એ બધુંય માત્ર એ પ્રમાણના માર્ગદર્શક તરીકે જ આપણા જીવનમાં ઉપયુક્ત થાય તેમ છે અર્થાત્ તેમાંના બિન બિન પરિસ્થિતિમાં આવેલા નિર્ણયો અને પદો નિયમોને પાળનાં રહી અત્યાગી પરિસ્થિતિમાં આપણે ॥ કરવું જોઈએ !-એ દરિને જ તે કામ આવે તેમ

છે. એ સિવાય એ દરેક શાસ્ત્રો આપણા માટે દૂર ઊભા રહી બે હાથ જોડી દર્શન 'કરવા' બેવાં છે. અત્યારના સમયમાં તેના આધારે ચાલવાનો દાવો કે વાતો કરવી એ તો વેંતિયો માણસ ભરત ચક્ર-વર્તીની સાથે બાથ ભીડવાની વાત કરે એના જેવું છે તે સમયનાં નિયમનો આજે કામ આવે તેમ નથી આજની આપણી પરિસ્થિતિ લિપ્ત છે એટલે આજનું આપણું નિર્માણ એ પણ લિપ્ત જ હોવું જોઈએ.

અતમા, હું સાધુસમેલન અંગે સત્પ્રવૃત્તિ કરનાર દરેક મહાનુભાવોને ફરી ફરીને નમ્ર વિનંતી કરું છું કે સાધુસમેલન ભરતાં અગાઉ આ અને આના જેવી ખીછ બાબતોને સ્પષ્ટ કરી નાખજો. “પંચાંગી” શબ્દની મોહક બળમાં ફસાઈ ન પડતા. “પંચાંગી”ના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો ઉદ્દેશ લાવજો.

પાટણ

તા. ૧-૮-૧૯૩૩

[“તરુણ જૈન”, તા. ૧૬-૧-૧૯૩૪ : વિ. સં. ૧૯૨૦]

‘બૃહત્કંઠપસૂત્ર’ પ્રાસ્તાવિક*

॥ અર્હષ્ ॥

અથકારનો પરિચય

પ્રસ્તુત બૃહત્કંઠપસૂત્ર મહાશાસ્ત્ર જેનું ખરું નામ કપ્પો છે, તેના સંપાદન સાથે તેના ઉપરની નિયુક્તિ, ભાષ્ય અને દીપાનું સંપાદન કરેલ હોઈ, એ બધાંયના પ્રયોજાઓ કૌણ્ડ છે-હતા તેને વગતો શક્ય ઐતિહાસિક પરિચય આ નીચે કરાવવામાં આવે છે

છેદસૂત્રકાર અને નિયુક્તિકાર

જૈન સંપ્રદાયમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી છેદસૂત્રકાર^૧ અને નિયુક્તિકાર^૨ તરીકે ચતુર્થપૂર્વધર સ્થવિર આચાર્ય ભદ્રનાભુસ્વામી જાણીતા છે આ માન્યતાને કેટલાયે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેમના ગ્રંથોમાં જણાવી છે, અને એ જ માન્યતા આજે જૈન સંપ્રદાયમાં સર્વત્ર પ્રચલિત છે પરંતુ નિયુક્તિ, ચૂર્ણિ વગેરે પ્રાચીનતમ ગ્રંથોનું સૂત્ર અધ્યયન કરતા, તેમાંના ઉલ્લેખો તરફ ધ્યાન આપતા, ઉપરોક્ત ૨^૧ સામ્રાજ્ય માન્યતા બાધિત થાય છે એટલે આ લેખમાં ઉપર જણાવેલી ચાતુ સામ્રાજ્ય માન્યતાની બંને પક્ષના સાધનાધિક પ્રમાણો દાગ, સમીક્ષા કરવામાં આવે છે

“છેદસૂત્રોના પ્રણેતા ચતુર્થપૂર્વવિદ્ ભગવાન ભાગ્યાસ્વામી છે” એ વિષે કોઈ પણ વ્યક્તિનો નિસવાદ નથી જોકે છે સૂત્રોમાં તેના આગ્રહમાં અત્યંત અગર કોઈ પણ કૈ-લો ખુદ અથકારે પોતાના

* ‘બૃહત્કંઠપસૂત્ર’ના, મદ્યત પૂ મુનિશ્રી ચતુરવિજયશ્ચ મહારાજ અને પૂ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયશ્ચ મહારાજે સંપાદિત કરેલા ૭ ગ્રંથો લાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે ૭૮૧ મથમાં આ મહાશાસ્ત્ર વિષેનું પૂ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયશ્ચ મહારાજનું પ્રાસ્તાવિક વર્ણન અહીં આપ્યું છે

૧ દશાશ્રુતકંઠ, ૨/૫ (બૃહત્કંઠપસૂત્ર), વ્યવહાર, નિરૂપિત (માયારપ્રમુખ) મહાનિરૂપિત અને ૫ ચમ્પ-આ ૭ ગ્રંથોને છે સૂત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે પ્રસ્તુત લેખમાં છે સૂત્રકાર સામે સળધ ધરાવનાર પ્રથમના આગ્રહો જ સમજવાના છે

૨ આનંદકસૂત્ર, ન્યૈકાલિકસૂત્ર આદિ શાસ્ત્રો ઉપરની ગાથાનંદ આખ્યાને નિયુક્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

નામ આદિ કશાયનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તેમ છતાં તેમના પછી થયેલ ગ્રન્થકારોએ જે ઉલ્લેખો કર્યા છે, તે જોતાં સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે, છેદસૂત્રકાર ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી જ છે.

દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્રની નિર્ધુક્તિના પ્રારંભમાં નિર્ધુક્તિકાર જણાવે છે કે—

વંદામિ ભદ્રવાહું, પાર્શ્વ ચરિમસગલસુયનાણિ ।

સુત્તસ્સ કારગર્મિસિ, દસાસુ કપ્પે ય વવહારે ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—“ પ્રાચીનગોત્રીય, અંતિમ શ્રુતકેવલી તેમ જ દશાશ્રુતસ્કંધ, કલ્પ અને વ્યવહારસૂત્રના પ્રણેતા, મહર્ષિ ભદ્રબાહુને હું નમસ્કાર કરું છું.”

આ જ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ પંચકલ્પની આદિમાં પણ છે. આ બન્નેય ઉલ્લેખો જોતાં, તેમ જ ખીજું કોઈ પણ બાધક પ્રમાણ ન હોવાથી, સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે, ‘ છેદસૂત્રોના નિર્માતા ચતુર્દશ-પૂર્વધર અંતિમ શ્રુતકેવલી સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી છે અને તેમણે દશા, કલ્પ અને વ્યવહાર એ ત્રણ છેદસૂત્રોની રચના કરી છે ’ આ ઉલ્લેખમાં નિર્ધુક્તિરચના કરવાને લગતો તેમ જ તેઓત્રી “ નૈમિત્તિક સ્થવિર ” હોવાને લગતો કશોય ઉલ્લેખ નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ઉપર અમે જે ગાથા ટાંકી છે, તેના ઉપર પંચકલ્પ-મહાભાષ્યકારે જે મહાભાષ્ય કર્યું છે, તેમાં પણ નિર્ધુક્તિગ્રન્થોની રચના કર્યાંને લગતો કશોય ઉલ્લેખ નથી મહાભાષ્યની ગાથાઓ આ નીચે આપવામાં આવે છે—

કપ્પં તિ રામણિપ્પણ, મહત્ત વત્તુકામતો ।

રિગ્ગૃહગસ્સ ભત્તીય, મગલદ્વાણ સથુતિ ॥ ૧ ॥

તિત્થગરણમોક્કારો, સત્થસ્સ તુ આરુણ સમક્ખા ઓ ।

હહ પુણ જેણઽઙ્ગયણ, રિગ્ગૃહ તસ્સ કીરતિ તુ ॥ ૨ ॥

સત્થાણિ મગલપુરસ્સરાણિ સુહસવણગહણધરણાણિ ।

જમ્હા ભવતિ જતિ ય, સિસ્સપસિસ્સેહિ પચય ચ ॥ ૩ ॥

ભત્તી ય સત્થકત્તરિ, તત્તો ડગબોગ ગોરવ સત્થે ।

એણ કારણેણ, કીરડ આદી રામોક્કારો ॥ ૪ ॥

‘ વદ ’ અભિવાદ થુતીણ, સુભસદ્દો રોગહા તુ પરિગીતો ।

વંદણ પૂયણ રામણ, થુણણ સક્કારમેગદ્ધા ॥ ૫ ॥

ભદ્દ તિ સુદર તિ ય, તુલ્લત્થો જત્થ સુદરા વાહૂ ।

સો હોતિ ભદ્દવાહુ, ગોણં જેણ તુ વાલત્તે ॥ ૬ ॥

પાણ રા લક્ખિજ્જહ, પેસલભાવો તુ વાહુજુયલસ્સ ।

ડવવણ્ણમત્તો રામ, તસ્સેયં ભદ્દવાહુ ત્તિ ॥ ૭ ॥

અણ્ણો વિ ભદ્દવાહુ, વિસેસણ ગોણગહણ પાર્શ્વં ।

અણ્ણોસિ પડવિસિદ્ધે, વિસેસણં ચરિમસગલસુતં ॥ ૮ ॥

ચરિમો અપચ્છિમો ક્ખલુ, ચોદ્દસપુવ્વા તુ હોતિ સગલસુત ।

સેસાણ બુદાસદ્ધા, સુત્તકરઽઙ્ગયણમેયસ્સ ॥ ૯ ॥

વિં તેણ વય ત તૂ જ મળ્લનિ તમ્મ વારતો નો હ ।

મળ્લનિ મળ્લધારોહિ, સવ્વમુય ચેવ પુવ્વમય ॥ ૧૦ ॥

તત્તો ચિય ણિજ્ઞઠ, ઘરુમ્મહદ્દાણ મપયજતીણ ।

તો સુત્તકારતો રાહુ, મ ભવનિ દશમ્પવ્વહારે ॥ ૧૧ ॥

આ ઉંનેખમા મહાભાષ્યમારે ચતુર્થપૂર્વધા ધ્યનિર આર્થ ભાદુસ્વામીનો માન સૂત્રકાર તરીકે જ જણાવ્યા છે, એ નવમી ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી સ્પષ્ટ થાય છે

ઉપર નિર્ણયિત, ભાષ્ય અને મહાભાષ્યના ઉંનેખમા ચતુર્થપૂર્વધા ધ્યનિર આર્થ ભાદુસ્વામીને દેશ, કંપ અને વ્યવહાર એ ત્રણ છે સૂત્રોના ધ્યયિના જણાવનામાં આવ્યા છે પરંતુ પૃથક્કંપ ભાષ્યની ચૂર્ણિમા તેઓશ્રીને શિશીયમ્મના પ્રભેના તરીકે પણ જણાવ્યા છે એ ઉંનેખ અઘી આપવામાં આવે છે—

“તેણ મગવતા આચારપકપ્પ-દ્દસાકપ્પવ્વહારા ય નવમપુવ્વનીસદ્ભૂતા નિજ્ઞઠા ।”
પવ્વત્તપ્પક્કણિ પત્ર ૧ (નિખિત)

અર્થાત્—તે ભગવાને (ભાદુસ્વામીએ) નવમા પૂર્વમાથી માગપે આચારપ્રાકંપ, દેશ, કંપ અને વ્યવહાર એ ચાર સૂત્રો ઉદ્ધાર્યા છે—આ છે

આ ઉંનેખમા જે આચારપકપ્પ નામ છે એ નિર્ણયમ્મનું ॥મા તર છે એને અપારે ગણતાં છે એ સૂત્રો પૈયા ચાર મૌનિક ઉત્સૂત્રોની અર્ધાનુ દેશ, કંપ, વ્યવહાર અને નિર્ણયમ્મની રચના ચતુર્થપૂર્વધા સ્થનિર આર્થ ભાદુસ્વામીએ કરી છે

તિલ્લોગાલિય પ્રબીર્જ, જેની રચના નિદમ્મી પામ્મી ડામ્મિની ડામ્મનામા થયેલી હોવાનું નિદ્ધેય શ્રીમાન કબ્બાણનિગ્ધ “વીરનિમાણ મગ્ગ ઓર જન વાલગગ્ગા” (૫/ ૩૦, ૩૧ ૨૭)માં સપ્રમાણ જણાવે છે તેમા નીચ પ્રમાણે જણાવ્યું છે

ગત્તમના ધિરમાહ જાણુયમીપુપ્પિન્દિય મુગ્ગહ ।

નામેણ મદ્દમાહ ઓવિહી માધમ્મ મદ્દાનિ (?) ॥ ૧૪ ॥

મો વિ ય માદ્દમપુવ્વો વારમવામાદ વાગ્ગિન્દિયમા ।

સુત્તત્તેણ નિવધદ ધમ્મ ધમ્મગણવધદમ્ ॥ ૧૫ ॥

તીર્થોદ્ધારપ્રબીર્જના પ્રત્યુત્તર ઉંનેખમા ચતુર્થપૂર્વધા ભવતાનુ ભાદુસ્વામીનો સૂત્રકાર તરીકે જ કબ્જાવ્યા છે, પરંતુ તેથી આજમ નથી । ‘તેઓ નિર્ણયિતમા દેશા રિર કે તેમના નૈમિત્તિક દેશા રિરે સૂત્રના સરખાવે કરનામાં આવી નથી

ઉપર દૂકમાં જે પ્રમાણે ગોંધાર્યા છે એ ઉત્તરી સ્પષ્ટ મને મમ, યદાગ કે-ઉત્સૂત્રોના પ્રભેના, અતિમ સૂત્રકેરની સ્થનિર આર્થ ભાદુસ્વામી જ છે આ માન્યતા રિર માર્ગને દેશાધિરોધ નથી રિરોધ તે આજ નિર્ણયિતમા કોણ અથવા ક્યા જ માદુસ્વામી એનો જ છે, એને આજના લખમાં એ રિર જ વર્તી અને સ્વભાગ કરવાની છે

૧ પ્રાનીન માન્યતા મુજબ દેશામુત્તરકંપ વગેરે એક સૂત્ર તરીકે આજમાં આજે અપર ૬૧૫ અને વ્યવહારને એક સૂત્રપે માની ક્રિએ તે આ ૧૦૬૧ ત્રણ સૂત્રો થાય.

જેન સંપ્રદાયમાં આજે એક એવો મહાન્ વર્ગ છે અને પ્રાચીન કાળમાં પણ હતો, જે “નિર્યુક્તિ-
ઓના પ્રણેતા ચતુર્દશ પૂર્વવિદ્ છેદસૂત્રકાર સ્થવિર આર્ય ભદ્રાહુસ્વામી જ છે” એ
પરંપરાને માન્ય રાખે છે અને પોષે છે એ વર્ગની માન્યતાને લગતાં અર્વાચીન પ્રમાણોને—નિર્રથક
લેખનું સ્વરૂપ મોટું થઈ ન જાય એ માટે—જતાં કરી, એ વિષેના જે પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે એ
સૌનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી “નિર્યુક્તિકાર ભદ્રાહુસ્વામી, ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રાહુસ્વામી
નથી પણ તે કરતાં કોઈ જુદા જ સ્થવિર છે” એ અમારી પ્રામાણિક માન્યતાને લગતાં પ્રમાણો અને
વિચારસરણી રજૂ કરવામાં આવશે

અર્થે અહીં અમારી નવીન છતાં પ્રામાણિક માન્યતાને અંગે જે પ્રમાણો અને વિચારો રજૂ
કરીએ છીએ તેને વિદ્વાનો ધ્યાનપૂર્વક વિચારે અને તેની સાધક-આધકતાને લાગતા વિચારો તેમ જ
પ્રમાણોને સૌમ્યતાથી પ્રગટ કરે. અહીં નોંધવામા આવતી નવીન વિચારસરણીને અંગે કોઈ પણ મહાશય
પ્રામાણિક દલીલો તેમ જ ઐતિહાસિક પ્રમાણો દ્વારા ઊઠાપોઠ કરશે તો અમે તેના ઉપર જરૂર વિચાર
કરીશું. અમારી માન્યતા વિદ્વદ્વર્ગમાં ચર્ચાઈને તેનો વાસ્તવિક નિર્ણય ન આવે ત્યાં સુધી અમે એના
ઉપર નિર્ભર રહેવા નથી ઇચ્છતા અને એ જ કારણથી ‘છેદસૂત્રકાર ભદ્રાહુસ્વામી’ કરતાં નિર્યુક્તિકાર
આચાર્ય તદ્દન ભિન્ન હોવાની અમારી દૃઢ માન્યતા હોવા છતાં અમે અમારા તરફથી પ્રકાશન પામેલા
બૃહત્કલ્પસૂત્ર ગ્રન્થનાં શીર્ષકોમાં લાંબા વખતથી ચાલી આવતી ૩૬ માન્યતા મુજબ ‘પૂજ્યશ્રીમદ્ભદ્રાહુ-
સ્વામિવિનિર્મિતસ્વોપજનિર્યુક્ત્યુપેતં બૃહત્કલ્પસૂત્ર’ એ પ્રમાણે જ લખ્યું છે

૧

હવે અમે અમારી પ્રતિજ્ઞા અનુસાર પ્રારંભમાં “નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય
ભદ્રાહુસ્વામી છે” એ માન્યતાને લગતા પ્રાચીન ઉલ્લેખો આપીએ છીએ :

૧ “અનુયોગદાયિન—સુધર્મસ્વામિપ્રભૃતયઃ યાવદસ્ય ભગવતો નિર્યુક્તિકારસ્ય ભદ્રવાહુ-
સ્વામિનશ્ચતુર્દશપૂર્વધરસ્યાચાર્યોઽનસ્તાન્ સર્વાનિતિ ।” આચારાઙ્ગસૂત્ર શીલાઙ્કાચાર્યકૃત ટીકા,
પત્ર ૪

૨ “ન ચ કેવાશ્ચિદિહોદાહરણાનાં નિર્યુક્તિકાલાદર્વાક્કાલભાવિતા ઇત્યન્યોક્તત્વમાગઙ્ક-
નીયમ્, સ હિ ભગવાંશ્ચતુર્દશપૂર્વવિત્ શ્રુતકેવલી કાલત્રયવિપય વસ્તુ પશ્યત્યેવેતિ કયમન્યકૃત-
ત્વાગઙ્કા ?” ઉત્તરાધ્યયન શાન્તિસૂરિકૃતા પાઙ્ચત્રીકા, પત્ર ૧૩૬.

૩ “ગુણાધિકસ્ય વન્દન કર્તવ્યમ્ ન ત્વધમસ્ય, યત ઉક્તમ્—ગુણાહિં વદણ્ય ” ।
ભદ્રવાહુસ્વામિનશ્ચતુર્દશપૂર્વધરત્વાદ્ દગપૂર્વધરાદીના ચ ન્યૂનત્વાત્ કિ તેવાં નમસ્કારમસૌ
કરોતિ ?” ઉત્તરોચ્યતે ગુણાધિકા એવ તે, અવ્યવચ્છિતિગુણાધિક્યાત્, અતો ન દોષ ઇતિ ।”
ઓઘનિર્યુક્તિ દ્રોણાચાર્યકૃતટીકા, પત્ર ૩.

૪ “હહ ચરણકરણક્રિયાકલાપતરૂમૂલકલ્પ સામાયિકાદિપઢધ્યયનાત્મકશ્રુતસ્કન્ધરૂપમા-
વગ્યક તાવદર્થતસ્તીર્યકરૈ સૂત્રતસ્તુગણધરૈર્વિરચિતમ્ । અસ્ય ચાતીવ ગમ્ભીરાર્થતાં સકલસાધુ-
શ્રાવકવર્ગસ્ય નિત્યોપયોગિતા ચ વિજ્ઞાય ચતુર્દશપૂર્વધરેણ શ્રીમદ્ભદ્રવાહુનૈતદવ્યાખ્યાનરૂપા
“આમિણિવોહિયનાળ” ઇત્યાદિપ્રસિદ્ધગ્રન્થરૂપા નિર્યુક્તિઃ કૃતા ।” વિગેપાવચ્યક મલ-
ધારિહેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા, પત્ર ૧.

૫ “ માતૃનામનુગ્રહાય ચતુર્દશપૂર્વધરેણ ભગવતા મદ્રવાહુસ્વામિના કલ્પસૂત્ર વ્યવહાસૂત્ર
વાકારિ, ઉભયોરપિ ચ સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ । ” બૃહત્કલ્પપીઠિકા મલયગિરિકૃત ટીકા, પન ૨

૬ “ હહ શ્રીમદાવધ્યકાદિસિદ્ધાન્તપ્રતિવદ્ધનિયુક્તિગાલ્પસૂત્રજસૂનધાર શ્રીમદ્રવાહુસ્વામી
કલ્પનામધેયમધ્યયન નિર્યુક્તિયુક્ત નિર્યુદવાન્ । ” બૃહત્કલ્પપીઠિકા શ્રીક્ષેમકૌતિસૂત્રિ-
અનુસંધિતા ટીકા, પન ૧૭૭

અહીં જે ૭ શાસ્ત્રીય ઉત્તેજો આપવામાં આવ્યા છે એ બધામાં પ્રાચીન માન્ય આચાર્યવરોના
છે અને એ ‘ નિર્યુક્તિભર ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામી છે ’ એ માન્યતાને ટેકા આપે
છે આ ઉત્તેજોમાં સૌથી પ્રાચીન ઉત્તેજ આચાર્ય શ્રી શીનામ્નો છે જે વિક્રમની આઠમી શતાબ્દીના
ઉત્તરાર્ધનો અથવા નવમી શતાબ્દીના આરંભનો છે આ કરતા પ્રાચીન ઉત્તેજ, અત્યંત પૂર્વક તપાસ
કરના ડા, અમારી નજરે આવી કાંઈ નથી

ઉપર નોંધેલ ૭ ઉત્તેજો પૈકી આચાર્ય શ્રી શાન્તિસરિનો ઉત્તેજ બાદ કરતા બાકીના બધામાં
ઉત્તેજોમાં આમાંથી રીતે એવી જ હકીકત છે કે, “ નિર્યુક્તિભર ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ ભદ્રબાહુસ્વામી
હતા ” પણ શ્રી શાન્ત્યાચાર્યના ઉત્તેજમાં એવી વિશેષ હકીકત છે કે- “ પ્રસ્તુત (ઉત્તરાર્ધયનસૂત્રની)
નિર્યુક્તિમાં કેટલાંક ઉત્તેજો અર્વાચીન અર્થાત્ ચતુર્દશપૂર્વધર નિર્યુક્તિકાર ભગવા । ભદ્રબાહુસ્વામી
કરતા પાછળના અથવા થયેલા મહાપુરુષોને લગતા છે, માટે ‘ એ કોઈ બીજાના કહેના-ઉમેરવા
છે એવી શકા ન થાતી કારણ કે, ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામી ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ શ્રુતકેશી હોઈ નહો
કાળના પદોને સાક્ષાત્ જાણી શકે છે એટલે એ ઉત્તેજો કોઈ બીજાના ઉમેરવા છે એવી શકા
કેમ થઈ શકે ? ”

નિર્યુક્તિ આખી આનંદી વિશેષાત્મક બાબતોનો રહિયે આપવા માટેની જે કોઈ મનુષ્યોમાં
મનુષ્યુત્ત દનીન કરો કે શાસ્ત્રીય પ્રમાણ કહે તો તે આ એક શ્રી ગા ત્યાચાર્ય આપેલ સમાધાન છે
આચાર્ય મોટે ભાગે દરે જાણ માન આ એ- નીને અનુસરીને જ સતોષ માની લે છે પરંતુ
ઉપરોક્ત સમાધાન આપનાર પૂજ્ય શ્રી શાન્તિસરિ પોતે જ ખરે પ્રસંગે જોડા વિચારમાં પડી ધડીબર
કેના થોભી જાય છે ? અને પોતે આપેલ સમાધાન ખામીવાળું ભાસતાં કેવા વિમંષો કરે છે, એ
આપણે આગળ ઉપર જોઈશું

ઉપર ૭ વિભાગમાં આપેલ ઉત્તેજોને અંગે અમારે અહીં આ કરતાં વિશેષ કંઈ જ ચર્ચવાનું
નથી, જે કંઈ કહેવાનું છે તે આગળ ઉપર પ્રસંગે પ્રસંગે કહેવામાં આવશે

૨

હવે અમે ઉપરોક્ત અર્થાત્ “ નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ ભદ્રબાહુસ્વામી છે ” એ માન્યતાને
બાધિત કરનાર પ્રમાણોનો ઉત્તેજ કરી તે પછી તેને લગતી યોગ્ય ચર્ચા રજૂ કરીશું

■ (વ) મૂઢણદય મુય કાલિય તુણ રણયા સમોયરતિ હહ ।

અપુહુત્તે સમોયારો, નતિય પુહુત્તે સમોયારો ॥ ૭૬૨ ॥

જાવતિ અજ્ઞવદ્ધરા, અપુહુત્ત કાલિયાણુઓમે ય ।

તેનારેણ પુહુત્ત, કાલિયમુય દિદ્ધિવાય ય ॥ ૭૬૩ ॥

(ख) तुंववणसन्निवेसाओ, निग्गय पिउसगासमल्लीणं ।
 छम्मासिय छमु जय, माऊयसमन्निय वंदे ॥ ७६४ ॥
 जो गुज्झएहि वालो, निमत्तिओ भोयणोण वासते ।
 रोच्छइ विणीयविणओ, त वइररिसि णमसामि ॥ ७६५ ॥
 उज्जेणीए जो जभगेहि, आणक्खिऊण थुयमहिओ ।
 अक्खीणमहाणसिय, सीहगिरिपसंसिय वंदे ॥ ७६६ ॥
 जस्स अणुण्णाए वायगत्तणे दसपुरम्मि णयरम्मि ।
 देवेहि कया महिमा, पयाणुसारि णमसामि ॥ ७६७ ॥
 जो कन्नाइ धरणेय, णिमत्तिओ जुव्वणम्मि गिहवइणा ।
 नयरम्मि कुसुमनामे, तं वइररिसिं णमसामि ॥ ७६८ ॥
 जेणुद्धुरिआ विज्जा, आगासगमा महापरिण्णाओ ।
 वंदामि अज्जवइरं, अपच्छिमो जो सुयहराणं ॥ ७६९ ॥

*

*

*

(ग) अपुहुत्ते अणुओगो, चत्तारि दुवार भासई एगो ।
 पुहुत्ताणुओगकरणे, ते अत्थ तओ उ वेच्छिन्ना ॥ ७७३ ॥
 देविदवदिएहि, महाणुभागेहि रक्खिअज्जेहि ।
 जुगमासज्ज विभत्तो, अणुओगो तो कओ चउहा ॥ ७७४ ॥
 माया य रुइसोमा, पिया य नामेण सोमदेव, त्ति ।
 भाया य फग्गुरक्खिय, तोसलिपुत्ता य आयरिआ ॥ ७७५ ॥
 निज्जवणभइगुत्ते, वीसुं पढण च तस्य पुव्वगय ।
 पव्वाविओ य भाया, रक्खिअखमणेहि जणओ य ॥ ७७६ ॥

*

*

*

(घ) बहुरय-पएस-अव्वत्त-समुच्छ-दुग-तिग-अबद्धिगा चेव ।
 सत्ते ए णिण्हगा खलु, तित्थम्मि उ वद्धमाणस्स ॥ ७७७ ॥
 बहुरयजमालिपभवा, जीवपएसा य तीसगुत्ताओ ।
 अव्वत्ताऽऽसाढाओ, सामुच्छेयाऽऽसमित्ताओ ॥ ७७८ ॥
 गंगाओ दो किरिया, छलुगा तेरासियाण उप्पत्ती ।
 थेरा य गोढुमाहिल, पुढुमवद्ध परूविति ॥ ७७९ ॥
 सावत्थी उसभपुरं, सेयविया मिहिल उल्लुगातीरं ।
 पुरिमतरजि दसपुर, रहवीरपुर च णयराइ ॥ ७८० ॥
 चेद्दस सोलस वासा, चेद्दस वीसुत्तरा य दोणिण सया ।
 अट्ठावीसा य दुवे, पचेव सया उ चोयाला ॥ ७८१ ॥

પચસયા ચુલમીયા, છ ચ્ચેવ સયા ણ્ણોત્તરા હુ તિ ।
 ણાણુપ્પત્તી ય દુવે, ઉપ્પજ્ઞાણા ણિબ્બુણ સેસા ॥ ૭૮૩ ॥

* * *
 મિચ્છાદિદ્વીયાણ, જ તેસિ કારિય જહિ જત્ય ।
 સવ્વપિ સય સુદ્ધ, મૂલે તહ ઉત્તરગુણે ય ॥ ૭૮૪ ॥

* * *
 પાડલિપુત્ત મહાગિરિ, અબ્બસુહત્થી ય સેટ્ઠિ વસુભૂતી ।
 વહ્મિમ ઉજ્જેણીયે જિયપડિમા એલકચ્છ ચ ॥ ૧૨૮૩ ॥

આવશ્યકનિયુક્તિ ।

૨ અરહતે વદિત્તા, ચંડદસપુઘ્વી તહેવ દમપુઘ્વી ।
 એક્કારમગમુત્તત્થધારણ સવ્વસાહુ ય ॥ ૧ ॥
 ઓહેણ ઉ ણિજ્જુતિ, વુચ્છ ચરણરૂરણાણુઓગાઓ ।
 અપ્પકમ્પર મહત્થ, અણુગ્ગહત્થ સુવિહિયાણ ॥ ૨ ॥

ઓષનિયુક્તિ ।

૩ અપુહુત્ત-પુહુત્તાઃ નિદ્ધિસિંહ એત્થ હોદ્ધ અહિગારો ।
 ચરણરૂરણાણુઓગેણ તમ્ય દારા ઇમે હુ તિ ॥ ૧ ॥

દશવકાલિકનિયુક્તિ ।

૪ જહ જહ પેસિણી જાણુગમ્મિ પાલિત્તઓ ભમાદેહ ।
 તહ તહ મીસે વિયણા પણસ્મદ્ મુરંડરાયસ્મ ॥ ૪૬૮૭ ॥

* * *
 નદ વણ્ણવિત્ત દીવે પચસયા તાવમાણ ણિવસતિ ।
 પવ્વદિવસેસુ કુલવહ્મ, પાતેવુત્તાર સક્કારે ॥ ૪૦૩ ॥
 જણ સાવગાણ ણિસણ, સમિયકમણ માઠ્ઠાણ લેવેણ ।
 સાવય પયત્તરણ, અવિણય તોણ ચલણ ધોણ ॥ ૫૦૪ ॥
 પડિલામિય વચ્છતા, નિવુહુ નદ્ધલમિલણસમિયાઓ ।
 વિમ્મિહય પચ સયા તાવસાણ પવ્વચ્છ સાદા ય ॥ ૫૦૫ ॥

પિન્ડનિયુક્તિ ।

૫ (વ) ભગર્થ પિ થૂલમ્મદ્દો, તિન્ને ચકમ્મિઓ ન ઝણ છિન્નો ।
 અગ્નિસિંહાણે વુત્થો, ચાત્તમાસે ન ઝણ દહ્ધો ॥ ૧૦૪ ॥
 ઉજ્જેણિ કાલરમણા, સાગરસમણા સુવણ્ણભૂમીણે
 હ્મદો આરયમેસ, પુચ્છહ્મ સાદિગ્ગવરણ ચ ॥ ૧૨૦ ॥

* * *

(સ) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ચાતુર્થીય અધ્યયનમાં વહુરય પાદમ અન્વત્ત સમુચ્છં ધત્વાદિ (નિર્ધુક્તિ ગાથા ૧૬૪થી ગાથા ૧૭૮ સુધી)ના સાત નિદ્ધો અને દિગ્ગજરમનનુ, આપશ્ય નિર્ધુક્તિ ગાથા ૭૭૮ થી ૭૮૩ના છે તે કરતા, સિદ્ધત વર્ણન છે

(ગ) રહવીરપુરં નયરં, દીવગમજ્ઞાણ ઋજ્જકળ્હે ય ।

સિવમૂઢસ્સુવહિમ્મિ પુચ્છા થેરાણ કહ્ણા ય ॥ ૧૭૮ ॥

ઉત્તરાધ્યયનમૂત્રનિર્યુક્તિ ।

૬. એગમવિણ્ણે ય વદ્ધાઉણ્ણે ય અભિમુહિયનામગોણ્ણે ય ।

એતે તિન્નિ વિ દેસા, દન્વમ્મિ ય પોટરીયરય ॥ ૧૪૯ ॥

વૃત્તિ — ‘ એગે ’ ત્યાદિ । એકેન ભવેન ગતેન અનન્તરભવ એવ ય પોણ્ડરીકેપુ ઉત્પત્ત્યતે સ એકમવિક । તથા તદામન્નનર પોણ્ડરીકેપુ વદ્ધાયુપ્પક । તતોડપ્પાસન્નતમ. ‘ અભિમુહનામગોત્રઃ ’ અનન્તરસમયેપુ ય પોણ્ડરીકેપુ ઉત્પદ્યતે । ‘ એતે ’ અનન્તરોક્તા ત્રયોડપ્પાદેશવિશેષા દ્રવ્યપોણ્ડરીકેડવગન્તવ્યા ઇતિ ॥ સૂત્રકૃતાગનિર્યુક્તિ શ્રુતં ૨, અધ્યં ૧, પત્ર ૨૬૭-૬૮ ।

આ વિભાગમાં આપેલ આધારો ‘ નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રાણ્ણ-સ્વામી ’ હોવાની માન્યતાનો વિરોધ કરનારા છે, જે ખુદ નિર્યુક્તિ અને ચૃષ્ટિગ્રંથોમાંના છે, એટલું જ નહિ, પણ નિર્યુક્તિકાર ‘ ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રાણ્ણસ્વામી ’ હોવાની માન્યતાને લગતા પ્રથમ વિભાગમાં આપેલ પુરાવાઓ કરતાં વધારે પ્રાચીન તેમ જ વિચારણીય છે હવે અમે આ પ્રમાણોની ચર્ચા કરતી વિચારસરણી રજૂ કરીએ છીએ

નિર્યુક્તિકાર ભદ્રાણ્ણસ્વામી, એ જે ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રાણ્ણસ્વામી જ હોય તો તેમણે રચેલા નિર્યુક્તિગ્રંથોમાં નીચેની બાબતો ન જ હોવી જોઈએ, જે અત્યારે નિર્યુક્તિગ્રંથોમાં પ્રત્યક્ષપણે જોવામાં આવે છે.—

૧. (ક) આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગાથા ૭૬૪ થી ૭૭૬ મુધીમાં સ્થવિર ભદ્રગુપ્ત (શ્રી વજ્રસ્વામીના વિદ્યાગુરુ), આર્ય સિ હગિરિ, શ્રી વજ્રસ્વામી, તોસલિપુત્રાચાર્ય, આર્યરક્ષિત, ક્ષેત્રુરક્ષિત આદિ અર્વાચીન આચાર્યોને લગતા પ્રસંગોનું વર્ણન. (જુઓ ઉલ્લેખ ૧ જી)

(જી) પિડનિર્યુક્તિ ગાથા ૪૯૮માં પાદલિખાચાર્યનો પ્રસંગ અને ગાથા ૫૦૩ થી ૫૦૫માં વજ્રસ્વામીના મામા આર્ય સમિતસૂરિનો સબધ, બ્રહ્મદ્વીપિક તાપસોની પ્રવચ્ચા અને બ્રહ્મદ્વીપિક શાખાની ઉત્પત્તિનું વર્ણન (જુઓ ઉલ્લેખ ૪)

(ગ) ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ ગાથા ૧૨૦ માં કાલિકાચાર્યની કથા (જુઓ ઉલ્લેખ ૫ ક)

૨ ઓધનિર્યુક્તિ ગાથા ૧માં ચૌદપૂર્વધર, દશપૂર્વધર અને અગિયારઅંગજ્ઞાતાઓને સામાન્ય નમસ્કાર કર્યો છે, એ પૂજ્ય શ્રી દ્રોણાચાર્યે જણાવ્યું છે તેમ, અણુઘટતો નથી પણ આવળું નિં ગાથા ૭૬૪થી ૭૬૯ મુધીમાં દશપૂર્વધર શ્રી વજ્રસ્વામીને નામ લઈ ને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, તે ઉચિત નથી (જુઓ ઉલ્લેખ ૧ તથા ૨ જી)

૩ (ક) આવળું નિં ગાથા ૭૬૩ અને ૭૭૪માં જણાવ્યું છે કે આર્ય વજ્રસ્વામીના જમાના મુધી કાલિકાસૂત્રાદિની જુદા જુદા અનુયોગરૂપે વહે ચણી થઈ ન હતી, પણ તે બાદ એ વહે ચણી થઈ છે, અને એ દેવેદ્રવંદિત ભગવાન આર્યરક્ષિતે કાળ અને પોતાના દુર્બલિકા પુખ્તમિત્ર નામના વિદ્વાન શિષ્યની સ્મરણ-શક્તિના હાસને જોઈને કરી છે (જુઓ ઉલ્લેખ ૧ ક અને ગ)

(જી) દશવૈકલિકનિર્યુક્તિ ગાથા ૪માં અનુયોગના પૃથક્ત્વ-અપૃથક્ત્વનો ઉલ્લેખ છે, અને જણાવ્યું છે કે આ શાસ્ત્રનો ચરણકરણાનુયોગમાં સમાવેશ થાય છે (જુઓ ઉલ્લેખ ૩)

(ગ) ઓપધિયુમ્મિ ગાથા ૨ માં એનો અભાવેશ ચરુ જાનુભોગમા દોરાનું જણાવું છે (ઉત્તેખ ૨)

૪ આનં નિં ગાથા ૭૭૮ થી ૭૮૩મા અને ઉત્તં નિં ગાથા ૧૬૪ થી ૧૭૮ સુધીનાં નિદ્ધવો અને આત્મા દિગ્ગ ચ મનની ઉત્પત્તિ અને તેમની માન્યતાઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, જેમાના ઘણાખંડ ચતુ સંપૂર્ણ ધર્મ ભદ્રાદુગ્ધામી પત્રી થયેલા છે અર્થાત્ એ ૮૦ યમજ બચાવેલા ગાનાં ૧૧ નિર્ણય પત્રીના સાત સિંમ સુધીમા નોન પ્રમગે આ બંને નિયુક્તિપ્રથમા નોધારેલા છે (હુઓ ઉત્તેખ ૧ ઘટથા ૫ થ)

૫ સુત્તનામનિયુમ્મિ ગાથા ૧૬/મા ૨ યનિયેપો મગ્ગતા ત્થુ આદેમે અર્થાત્ તથા માન્યતા એવો ઉત્તેખ છે, જે ચતુ સંપૂર્ણ થઈ બચાવેલા તથા પત્રી થયેલ રથવિગ્ગ આય મુદ્દસી આદિ અસંગીન ચચિરેશી માન્યતાસ્થ દોષી તેવો ઉત્તેખ નિયુક્તિપ્રથમા અગત ન દોષી શકે (ઉત્તેખ ૬)

ઉપર જણાવેલ ગામતો ચતુ સંપૂર્ણ નિદ્ધ ભાગ દૂન નિયુક્તિપ્રથમામાં તેવે એ કોઈ પણ રીતે ઘટમાન ન મુદ્દસાય પૂર્ણ થી ગાત્યાચાર્ય ૧૧ કહેલા પ્રમાણે નિયુક્તિપ્રથમા પ્રિયગતીનાં ૧૧મા એવે નિયુક્તિપ્રથમા એ ગામતો ઉત્તેખ દોવો અસંગત નથી એ સાતો આપો ધરીબગ માની સર્વ એ તેમ જના નિયુક્તિપ્રથમા નામ નિર્ણય થી વજ્રામીને નમગ્ગર, અનુભવની પૃથક્તા, નિદ્ધવાની ઉત્પત્તિ, પોતાના પત્રી ઉપર થયેલ આનાયોશી માન્યતાઓના સમ્રદ આ ગામતોનો ઉત્તેખ કોઈ પણ રીતે સમત માની શકાય નહિ મગ્ગ કૈ—

(વ) કોઈ પણ મગ્ગ બ્યક્તિ “નમો તિત્થસ્મ, નમો આયરિયાગ, નમો ઉવજ્જાયાણ, નમો લોપ મઠ્ઠમાદ્દમ” ક્રમાં સાતે કાગ ધર્મ પ્રયોગ અથવા યુગે પ્રાર્થના આગ પ્રમ કરવા મટે સામાન્ય ભગ્ગ કરે એ અયોગ્ય નથી, પણ એ જ બ્યક્તિ પોતાના કર્મનાં નિયુક્તિપ્રથમા નિર્ણય થી નમગ્ગર કરે એ તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત ન જણાય અને એમ બની શકે પણ નિર્ણય ચૌપૂર્ણ થઈ બચાવેલા તથા પત્રી, ઓપધિયુમ્મિના મગ્ગસચ્ચમાં મ્યું છે તેમ, યુગે પ્રાર્થના માન ત્યાંસા આગ દશપૂર્ણ આદિ કે મામાન્યતા માનુસમ ૧૫૦ નમગ્ગર એ એમા અનુધનુ કમ્ જ ૧૧ થી, પણ તેઓથી રથવિગ્ગ આય વજ્રામી ‘ત વદરગિમિ નમમામિ, વગમિ ઘજ્જરૂર’ એ રીતે માખાત નામ નિર્ણય ભગ્ગ કરે અથવા પોતાના સિંમ ‘મગ્ગ વિ ચૂતમદ્દા એમ બ્યક્તિ મન નામ સર્વ ‘મગ્ગ’ તરીકે લગે એ કારે પણ બની શકે અને એ પદ્ધતિ નિનયધર્મની રક્ષા આગ કોઈ પણ ચાત્રમગ્ગે કે ચુનધરો માન્ય ન જ દોષી શકે

(ઘ) ચતુ સંપૂર્ણ થઈ બચાવેલા તથા પત્રી, જેમને અનુભવની અનુધનુ ત્યાંસા નિયુક્તિ પ્રથમાની ગાનાં મ્યું મગ્ગમા આગ છે તેઓથી ૧ પોતા પત્રી અનુધનુ સાગ સમ ગા ગાના અનુ યાગ પૃથક્તાની ધર્મ ૧૧ ઉત્તેખ કૈ, ૨ તેમના પોતાના પત્રી ચાર ચચિરેશી અનુધનુ આ માન્યતામાં નિર્ણય ન આગ પ્રમાણ નિર્ણય અને ચિન્નમન જે તેમના પોતાનાથી કે ૧૫ મગ્ગાં ૮૫ થઈ ૧૧ થઈ, તેમની ઉત્પત્તિ આ માન્યતાઓને નિયુક્તિપ્રથમામાં મ્યું એ કે નિર્ણય પ્રમાણે મગ્ગી કે મગ્ગી મગ્ગ થઈ ૧૧ થઈ ઉત્પત્તિ ધર્મ ૧૧ આગ ૧૧ તેવો ઉત્તેખ નિયુક્તિપ્રથમામાં ૧૧ દેસામાં આદેનો તે તે માન્યતા કે મન અમુક પુર ૧૧ ૧૬ થવાનું મગ્ગમા આગ છે એમ રીતે નિર્ણય થઈ

(ઙ) જે દશ આગેનાં ૧૧ નિર્ણયો આપોશી ૮૧ થઈ આગમનિયુક્તિપ્રથમામાં છે એ પોતાના આગારામ અને મગ્ગનામ એ એ અગ આગમા ચૌપૂર્ણ આય તથા પત્રીના નમગ્ગનાં નિર્ણય

સામ્પ્રદાયિક માન્યતાનુસાર અતિમહાન અને પરિપૂર્ણ હતાં, તેમ જ એના પ્રત્યેક સૂત્ર પર એકીસાથે ચાર અનુયોગ પ્રવૃત્ત હતા; એ સ્થિતિમાં ઉપરોક્ત અગચ્છાગમો ઉપર ચૂંથાયેલ નિર્યુક્તિત્રયો અનિ વિશાળ અને ચાર અનુયોગમય હોવા જોઈએ, તેમ જ ખીજા આગમત્રયો ઉપર નિર્માણ કરેલ નિર્યુક્તિત્રયો પણ ચાર અનુયોગમય અને વિસ્તૃત હોવા જોઈએ; અને તે ઉપરાંત એમાં ઉપર નિર્દેશ કરેલ અનુયોગની પૃથક્તાનો કે અર્વાચીન સ્થવિગેની છવનકથા સાથે સંબંધ ધરાવતી કોઈ પણ બાબતનો ઉલ્લેખ સદતર ન હોવો જોઈએ.

આ કથન સામે 'નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રી ભગ્યાદુસ્વામી હોવા'ની માન્યતા તરફ વલણ ધરાવનારા વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે—“નિર્યુક્તિકાર, ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ ભગ્યાદુસ્વામી જ છે. તેઓશ્રીએ જ્યારે નિર્યુક્તિત્રયોની રચના કરી ત્યારે એ નિર્યુક્તિત્રયો ચાર અનુયોગમય અને વિશાળ ન હતા; પણ જ્યારે સ્થવિર આર્યરક્ષિતે પોતાના દુર્બલિક્ષા પુખ્તમિત્ર નામના વિદ્વાન શિષ્યની વિરમૃતિને તેમ જ તેમની પાછળ ભાવિમાં થનાર શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ સતતિની અત્યંત મંદ બુદ્ધિને ધ્યાનમાં લઈ અનુયોગને પૃથક્ કર્યા, ત્યારે ઉપરોક્ત ચાર અનુયોગમય નિર્યુક્તિત્રયોને પણ પૃથક્ અનુયોગરૂપે વ્યવસ્થિત કરી લીધા.”

જોકે, જેમ સ્થવિર આર્યરક્ષિત ભગવાને અનુયોગને પૃથક્ કર્યાના તેમ જ આર્યસ્કંદિલ આદિ સ્થવિરોએ માથુરી પ્રમુખ ભિન્ન ભિન્ન વાચનાઓ દ્વારા આગમોની પુનર્વ્યવસ્થા કર્યાના અથવા એ આગમોની વાચના ચાલુ કર્યા આદિને લગતા વિવિધ ઉલ્લેખો મળે છે, તેમ નિર્યુક્તિત્રયોને વ્યવસ્થિત કરવાને લગતો એક પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી, તેમ જના ઉપરોક્ત સમાધાનને થોડી વારને માટે કબૂલ કરી લઈએ તોપણ એ સમાધાન સામે એક વિરોધ તો ઊભો જ છે કે—

સ્થવિર આર્યરક્ષિતના જમાનામાં આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ એ બે અંગઆગમોનું પ્રમાણ તે જ હતું, જે ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભગ્યાદુસ્વામીના જમાનામાં હતું, એટલે એ નિર્યુક્તિત્રયો ચાર અનુયોગમય હોવાને બદલે ભલે એક અનુયોગાનુસારી હો, પરંતુ એ નિર્યુક્તિત્રયોનું પ્રમાણ તો સૂત્રત્રયોની વિશાળતાની માફક વિશાળ જ હોવું જોઈએ; પણ તેમ ન હોતા આજના આપણા સામે વિદ્યમાન નિર્યુક્તિત્રયો માથુરી આદિ વાચનાઓ દ્વારા અનિસંસ્કાર પામેલ અને જૈન સામ્પ્રદાયિક માન્યતાનુસાર અતિ દૂષકારી ગયેલ અતિમ મૂલસંકલ્પનાને જ આપાદ અનુસરે છે

અનુયોગની પૃથક્તા આદિને લગતી બાબતો વિષે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે—“એ ઉલ્લેખો સ્થવિર આર્યરક્ષિતે નિર્યુક્તિત્રયોની પુનર્વ્યવસ્થા કરી ત્યારે ઉમેરેલ છે” તોપણ નિર્યુક્તિત્રયોમાં ગોણમાહિલ નિહવ અને દિગ્બરમતની ઉત્પત્તિને લગતી હકીકત નિર્યુક્તિત્રયમાં ક્યાંથી આવી ? કે જે બંનેયની ઉત્પત્તિ સ્થવિર શ્રી આર્યરક્ષિત ભગવાનના સ્વર્ગવાસ પછી થયેલ છે આ બાબતને ઉમેરનાર કોઈ ત્રીજા જ સ્થવિરને શોધવા જવું પડે એવું છે.

વસ્તુતઃ વિચાર કરવામાં આવે તો કોઈ પણ સ્થવિર મહર્ષિ પ્રાચીન આચાર્યના ગ્રંથને અનિવાર્ય રીતે વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થતાં તેમાં સંબંધ જોડવા પૂરતો ઘટતો ઉમેરો કે સહજ

૧ આવસ્સયસ્સ દસકાલિયસ્સ તહ ઉત્તરજ્ઞમાયારે ।

સૂયગહે ણિજ્જુતિ તહા વોચ્છામિ દસાણં ચ ॥ ૬૪ ॥

કપ્પસ્સ ય ણિજ્જુત્તિ, વવહારસ્સેવ પરમનિરુણસ્સ ।

સૂરિયપણ્ણત્તીણ, વુચ્છા ઇમિમાસિઆણ ચ ॥ ૬૫ ॥

યચ્ચતુર્દશૈર્ધ્વપાદાનં તત્ તેષામપિ પદ્મસ્થાનપતિતત્ત્વેન શેષમાહાત્મ્યવ્યાપનપરમદુષ્ટમેવ,
ભાષ્યગાથા વા દ્વારગાથાદ્વયાદારભ્ય લક્ષ્યન્ત્વેતિ પ્રેર્યાનવકાશ એવેતિ ગાયાર્થ. ॥ ૨૩૩ ॥
—ઉત્તરાધ્યયન પાઠ્યટીકા, પત્ર ૨૪૦ ।

ઉપરોક્ત ટીકામાં શ્રીમાન શાન્ત્યાચાર્યે જે રીતે સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે—“ ૧ નિર્યુ-
ક્તિકાર પોતે ચૌદપૂર્વી હોવા છતાં “ચતુર્દશપુર્વી” એમ લખ્યું છે તે ચૌદપૂર્વધરે આપસઆપસ-
માં અર્થજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પદ્મસ્થાનપતિત અર્થાત્ ઓગાવતી સમજવાળા હોવાથી પોતાથી અધિકત્વ
માહાત્મ્ય સ્વયંવા માટે છે. ૨ અથવા દ્વારગાથાથી લઈને અહીં સુધીની બધીયે ભાષ્યગાથા હોવી
જોઈએ એટલે શકાને સ્થાન નથી ”

આવું વૈદલ્પિક અને નિરાધાર સમાધાન એ ક્યારેય પણ વાસ્તવિક ન ગણાય તેમ જ આ સમા-
ધાનને ચૂર્ણિકારનો ટેકો પણ નથી ન્યારે કોઈ પણ સ્થળે વિરોધ જેવું આવે ત્યારે તેને સ્વેચ્છાથી
“ ભાષ્યગાથા છે ” ઇત્યાદિ કહી નિરાધાર સમાધાન આપવાથી કામ ચાલી શકે નહિ, એટલે પૂન્યશ્રી
શાન્તિસૂત્રિજીના ઉપરોક્ત નિરાધાર અને વૈદલ્પિક સમાધાનને, જેના માટે ખુદ પોતે પણ શકિત છે,
માન્ય રાખી શકાય નહિ.

૨ સૂત્રકૃતાગસૂત્રના બીજા શ્રુતરક ધના પહેલા પુંડરીકાધ્યયનમા ‘પુંડરીક’ પદના નિલેપોનું
નિરૂપણ કરતાં ધ્વનિલેપના જે ત્રણ આદેશોનો નિર્યુક્તિકારે સંગ્રહ કર્યો છે, એ બૃહત્કદંપસત્રચૂર્ણ-
કારના કહેવા પ્રમાણે સ્થવિર આર્યમંશુ, સ્થવિર આર્યસમુદ્ર અને સ્થવિર આર્યમુહુરતી એ ત્રણ
સ્થવિરોની જુદી જુદી ત્રણ માન્યતાઓ છે ચૂર્ણિકારે જણાવેલ વાત સાચી હોય—આધિન હોવા
માટેનું કોઈ પ્રમાણ નથી—તો આપણે એમ માનવું જોઈએ કે ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ ભદ્રાબુદ્ધત નિર્યુ-
ક્તિત્રયોમાં તેમના પછી થયેલ સ્થવિરોના આદેશોનો અર્થાત્ એમની માન્યતાઓનો ઉલ્લેખ કોઈ
જ ન શકે અને જે એ સ્થવિરોના મતોનો સંગ્રહ નિર્યુક્તિત્રયોમા હોય તો ‘એ કૃતિ ચતુર્દશપૂર્વ-
ધર ભદ્રાબુદ્ધની નથી પણ કોઈ બીજા જ સ્થવિરની છે’ એમ કહેવું જોઈએ જે પાછળ થયેલ
સ્થવિરોની કહેવાની માન્યતાઓનો સંગ્રહ ચતુર્દશપૂર્વધરની કૃતિમા હોય તો એ માન્યતાઓ આર્યમંશુ
આદિ સ્થવિરોની કહેવાય જ નહિ, જે કોઈ આ પ્રમાણે કહેવા પ્રયાન કરે તો એ સામે વિરોધ જ
ભીલો થાય અસ્તુ નિર્યુક્તિમાં પાછળના સ્થવિરોના ઉપરોક્ત ધ્વનિલેપના ત્રણ આદેશો જેતાં
નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રાબુદ્ધસ્વામી હોવાની માન્યતા આધિન થાય છે

૩ ઉપર અમે જે એ પ્રમાણ ટાંકી આવ્યા તે કરતા ત્રીજું પ્રમાણ વધારે સબળ છે અને એ
દશાશ્રુતરક ધની નિર્યુક્તિનું છે. દશાશ્રુતરક ધની નિર્યુક્તિના પ્રારભમા નીચે પ્રમાણે ગાથા છે—

વંદામિ ભદ્રવાહુ, પાર્ણિણં ચરિમસગલસુયનાણિ ।

સુત્તસ્સ કારગમિસિ, દસાસુ કપ્પે ય વવહારે ॥ ૧ ॥

૧ ગણહરયેરકય વા, આપસા મુક્કવાગરણેતો વા ।

ધુવચલવિસેસતો વા, અગાજ્ઞમેસુ ણાણત્ત ॥ ૧૪૪ ॥

ત્વૃણિ —કિં ચ આપસા જહા અજ્ઞમંશૂ તિવિહ સક્કાં ઇચ્છતિ—એગમવિય વદ્ધાઉય અભિમુહ-
નામગોત્ત ચ । અજ્ઞસમુદ્ધા દુવિહ—વદ્ધાઉય અભિમુહનામગોત્ત ચ । અજ્ઞસુહત્થી એગ—
અભિમુહનામગોય ઇચ્છતિ ॥

કલ્પભાષ્યગાથા અને ત્વૃણિ (લિખિત પ્રતિ)

દશાશ્રુતગ-ધનિયુક્તિના આરભમાં છેલ્લાંકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ગ્યવિર ભદ્રાધારને ઉપર પ્રમાણે નમસ્કાર ગ્રન્થમાં આવે એ ઉપરથી સોકોર્ડ સમજી શકે તેમ છે કે, “નિયુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રાધારગ્રન્થી હોય તો પોતે પોતાને આ રીતે નમસ્કાર ન જ કરે” એમ્લે આ ઉપરથી જ એમ સિદ્ધ થાય છે કે, નિયુક્તિમર ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રાધારગ્રન્થી નથી, પણ કોઈ બીજી જ વ્યક્તિ છે

અહીં કોઈએ એમ મનેાનું માલસાડા કર્યું કે, “આ ગાથા લાખ્યપરની અમના પ્રશિષ્ઠ ગાથા રંગે” મગણ કે ખુદ ચર્ચિપરે જ આ ગાથાને નિર્ધુક્તિગાથા તરીકે જણાવી છે આ રથએ સૌની જાણ ખાતર અમે ચર્ચિ ॥ એ પાઠને આપીએ છીએ—

चूणि — त पुण मगल नामादिचतुर्विध आवम्मगाणुकुमेण पव्वेयध्व । तत्थ भावमगल निज्जुत्तिवारो आह—वदामि भट्ठवाहु, पाईण चरिममगलमुयणाणि । सुत्तस्स वारगमिनि, दमास्स वप्पे य वज्रहारे ॥ १ ॥

चणि —महाराह नामेण । पाईणो गेत्तेण । चरिमो अपच्छिम्भो । मगलाइ चोहसपुव्वाइ ।
किं मिच्च नमोक्कारो तस्स वज्जनि ? उच्च्यते—जेण सुत्तस्म वारओ ण अत्थस्म, अत्था तित्थ-
गरातो पसुतो । जेण भण्णतिअत्थ भामति अरह्हा० गाया । कतर सुत्त ? दमाओ कप्पो घव्हारो
य । वत्तरातो उद्धत्तम् ? उच्च्यते—पच्चवगाणपुव्वातो ॥ अह्वा भावमगल नदी, सा तहेव चउव्विहा ॥

—દશાશ્રુતસ્કધનિયુક્તિ અને ચૂણિ (ત્રિપિત પ્રતિ)

અહીં અમે ચૂરિંગના જે પાઠ આપ્યો છે એમાં ચૂરિંગ પર “ભાગ્યગન નિર્ધારિત” કરે છે” એમ લખીને જ “વદામિ મહાવાહુ” એ મગનગાથા આપી છે એટલે કોઈને ખીણ-ખીણ દર્શના મર્યાદા અનુમતિ મળતી નથી

ભગવાન ભગ્યાની કૃતિરૂપ હેતુઓમાં શાશ્વતગ્રંથસન સૌથી પહેલું રાઈ તેની નિર્ધારિતના પ્રારભમાં તેમજ નમ્રદાર દેખાના બા થો છે, એ હેતુઓ ॥ પ્રોતા તરીકે અત્યંત ઔચિત્યપાન જ છે

જે ચૂલ્હિંમર, તિયુમ્તિ ૧૭ તરીકે ચતુર્શપૂર્વધર સ્થરિર આર્ય જાદ્રાદુને માનતા હોત, તે ત્રેમાધીને આ ૧૧થાને 'નિયુક્તિગાથા' તરીકે જણાવના પ્રદેના મનમા અન્યે રિપ્તપો જામ્યા હોત એમને એ નાત નિર્નિવાદપણે અપ્પ થાય છે કે, "ચતુર્શપૂર્વધર જાદ્રાદુનામી નિયુક્તિમર નથી"

અમો તો લાગે છે કે વિધિનિહારના વિષયમાં ઉદ્ભવેલા ગોળગો ચૂર્ણિંગ ॥ જમાના પછીને.
અને તે નામની સમાનામાથી જ મેલો છે

ઉપર અમે પ્રભાલુપુર મર ચયા કરી આન્ધા તે મારલુથર અમારી એ દા માન્યતા છે કે, આજના નિર્મુખિત થો નથી ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થનિર આર્થ ભદ્રમાનુસાગીના રચેના કે નથી એ અનુયોગપૂર્વ, તમાર સ્થનિર આર્થગ્હિનના સુગમા વ્યવસ્થિત મારેય, પર તુ આજના આપણા નિર્મુખિત થો ઉપર ઉપરી પડના ભય મર દુઃખો આે અભગર્જની યા તમિતી આગી કારણે ખડિત થયેન આગમોતી સ્થનિર આર્થગ્હિન, અથનિર નાગાલુન આદિ સ્થનિરાએ પુન મદદના અથયા વ્યવસ્થા કરી તેને અનુસરતા હોઈ તે પડી ॥ છે

ઉપર અમે જણાવી આ-યા તે મુજબ આજ ॥ આપણા નિયુક્તિમ થો અનુશાસન પિદ રથનર આર્થ બ ગાદુવામીની નથી-ન હાય તો એક પ્રશ્ન સહેજે જ ઉપસ્થિત થાય છે કે ત્યારે એ નિયુક્તિમ થો કેલે રચેના છે ? અથવા એનો રચનાસમય કયો હોવો જોઈએ ? આ પ્રશ્નો લગતાં લઘ્ય પ્રમાણે અતે અનુમાનો અમે આ નીચે રજૂ કરીએ છીએ

‘ છેદસૂત્રકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ભગવાન શ્રી ભદ્રાહુસ્વામી એ જ નિર્ચુકિતકાર છે ’ એ બ્રાન્ત માન્યતા જે સમાન નામમાંથી જન્મી હોય, અને તેવો સંભવ જ વધારે છે, તો એમ અનુમાન કરવું અયોગ્ય નહિ મનાય કે, છેદસૂત્રકાર કરતાં કોઈ ખીજ જ ભદ્રાહુ નામના સ્થવિર નિર્ચુકિતકાર હોવા જોઈ એ છે

આ અનુમાનના સમર્થનમાં અમે એક ખીજું અનુમાન રજૂ કરીએ છીએ : દશા, કલ્પ, વ્યવહાર અને નિશીથ એ ચાર છેદસૂત્રો, આવશ્યકાદિ દશ શાસ્ત્ર ઉપરની નિર્ચુકિતઓ, ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર અને ભદ્રાહુસહિતા મળી એકંદર સોળ ૧ ગ્રન્થો શ્રી ભદ્રાહુસ્વામીની કૃતિ તરીકે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે આમાનાં ચાર છેદસૂત્રો ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રાહુકૃત તરીકે સર્વમાન્ય છે, એ અમે પહેલાં કહી આવ્યા છીએ નિર્ચુકિતગ્રન્થો, અમે ઉપર અનુમાન કર્યું છે તે મુજબ, ‘ છેદસૂત્રકાર શ્રી ભદ્રાહુસ્વામી કરતા જુદા જ ભદ્રાહુસ્વામીએ રચેલા છે ’ એ અમારું કથન જે વિદ્વાન્માન્ય હોય તો એમ કહી શકાય કે, દશ નિર્ચુકિતગ્રન્થો, ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર અને ભદ્રાહુસહિતા ૨ એ બારે ગ્રન્થો એક જ ભદ્રાહુકૃત હોવા જોઈ એ આ ભદ્રાહુ ખીજ કોઈ નહિ પણ જેઓ વારાહી સહિતાના પ્રણેતા જ્યોતિર્વિદ્ વરાહમિહિરના પૂર્વાશ્રમના સહોદર તરીકે જૈન સંપ્રદાયમાં જાણીતા છે અને જેમને અષ્ટાંગનિમિત્ત અને મત્રવિદ્યાના પારગામી અર્થાત્ નૈમિત્તિક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે છે એમણે ભાઈ સાથે ધાર્મિક સ્પર્ધામાં આવતાં ભદ્રાહુસહિતા અને ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર જેવા માન્ય ગ્રન્થોની રચના કરી હતી અથવા એ ગ્રન્થો રચવાની એમને અનિવાર્ય રીતે આવશ્યકતા જણાઈ હતી ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના ઉપાસક ભાઈઓમાં સહિતા પદાલંકૃત ગ્રન્થ રચવાની ભાવના જન્મે એ પારસ્પરિક સ્પર્ધા સિવાય ભાગ્યે જ સભવે

નિર્ચુકિતકાર અને ઉપસર્ગહરસ્તોત્રાદિના રચયિતા એક જ ભદ્રાહુ અને તે પણ નૈમિત્તિક ભદ્રાહુ હોવાનું અનુમાન અમે એટલા ઉપરથી કરીએ છીએ કે, આવશ્યકનિર્ચુકિતમાં ગાથા ૧૨૫૨ થી ૧૨૭૦

૧ ઓઘનિર્ચુક્તિ, પિંડનિર્ચુક્તિ અને પચકલ્પનિર્ચુક્તિ આ ત્રણ નિર્ચુકિત૩૫ ગ્રન્થો અનુક્રમે આવશ્યકનિર્ચુકિત, દશવૈકલિક નિર્ચુકિત અને કલ્પનિર્ચુકિતના અશરૂપ હોઈ તેની ગણતરી અમે આ ઠેકાણે જુદા ગ્રન્થ તરીકે આપી નથી સસક્તનિર્ચુક્તિ, ગ્રહશાન્તિસ્તોત્ર, સપાદલક્ષ વસુદેવહિંદી આદિ ગ્રન્થો ભદ્રાહુસ્વામિકૃત હોવા સામે અનેક વિરોધો હોઈ એ ગ્રન્થોના નામની નોંધ પણ અહીં લીધી નથી.

૨ ભદ્રાહુસહિતા ગ્રન્થ આજે લભ્ય નથી આજે મળતો ભદ્રાહુસહિતા ગ્રન્થ કૃત્રિમ છે.

૩ પાવયણી ૧ ધમ્મકહી ૨ વાઈ ૩ જેમિત્તિઓ ૪ તવસ્સી ૫ ય ।

વિજ્ઞા ૬ સિદ્ધો ૭ ય કર્ક ૮ અઠ્ઠેવ પમાવગા મળિયા ॥ ૧ ॥

અજરક્ક ૧ નદિસેણો ૨ સિરિગુત્તવિણેય ૩ મહ્વાહ ૪ ય ।

સવગ ૫ ઝજ્જલ્લુડ ૬ સમિયા ૭ દિવાયરો ૮ વા હ્હાઝ્ઝહરણા ॥ ૨ ॥

૪ મઘવ્વનાગદત્તો, ઇચ્છઙ્ગ સપ્પેહિ સિલ્લિહિ ઇહય ।

તં જહ્મ કહ્મચિ સ્સજ્જઙ્ગ, ઇત્થં હુ દોસો ન કાયવ્વો ॥ ૧૨૫૨ ॥

એ તે પાવાહી, ચત્તારિ વિ કોહમાણમાયલોભા ।

જે હિ સયા સસત્ત જરિયમિવ જય કલકલેહ ॥ ૧૨૫૨ ॥

એહિ અહ સ્સહ્મો, ચરહિ વિ આસીવિસેહિ પાવેહિ ।

વિસનિઘાયણહેહ, ચરામિ વિવિહ તવોકમ્મ ॥ ૧૨૬૪ ॥

મુખીમાં ગંધર્વ નાગ તનુ કથાનું આપનામાં આનુષ્ઠ છે, તેમાં નાગનુ રિય ઉતારવા માટે ક્રિયા કરનામાં આવી છે અને ઉપસર્ગદરસ્તોનામાં પણ વિસહ્રફુલિગમત ધ્યાનિ હારા નાગનો વિરોધાજ ૪ વર્ણુનામાં આવ્યો છે એ સમાતા એકત્વમવદ રોય એમ માનવાને અને આભાવિ રીતે ૪ પ્રેરાર્ક એ ળીએ નિયુક્તિગ્રન્થના મનદ્વિયાના પ્રોગ સારે ‘સ્વાહા’ પ નો નિર્દેશ એ તેના રચયિતાના એ વસ્તુ પ્રયેના પ્રેમો અથવા એની જ્ઞાનધારીને સૂચવે છે અને એના અર્ણગનિમિત્ત આ મનરિવાના પારશામી નૈમિત્તિ ભદ્રાયા જ્યોતિર્નિર્દેશ વગદભિદિગ્ના ભાઈ મિનાય જીન દોઈ જાળીતા નથી એને એમ અનુમા ૪ માને દાગ્યુ મને છે કે ઉપસર્ગદરસ્તોનાલિના પ્રણેતા અને નિયુક્તિમાર ભ યા, એ એ ૪ વ્યપ્તિ દોરી નેઈ એ

નિયુક્તિ ૧૨ ભદ્રાયા નૈમિત્તિ રોના માટે એ પણ એક સૂચક વસ્તુ છે કે, તેમણે આરમ્ભસ્થાન આનિ જે મુખ્ય વ્થ શાન્તો ઉપર નિયુક્તિઓ ગ્થી છે, તેમાં સૂચવરસ્તિવાસ્તવને સામેલ ગણેન છે આ ઉપરની આપણે નિયુક્તિમારની એ વિદ્યા રિયેની જગતા અને પ્રેમને જોઈ શકીએ છીએ અને તેમના નૈમિત્તિ હોવાનું અનમાન મ્ગી ન્ગીએ છીએ

આ કરનાંમ નિયુક્તિમાર આચાર્ય નૈમિત્તિ રોનાનુ મળળ પ્રમાણ આચારાગનિયુક્તિમાથી આપણને મળી આવે છે આચારાગનિયુક્તિમા ‘નિ’ પદના બેને અો એ બેદોનુ વ્યાખ્યાન કરતા નિયુક્તિમા પ્રસાપદિશાની વ્યાખ્યા નીએ પ્રમાણે આપે છે

જત્ય ય જો પળ્ળગ્ગો, વસ્મ વિ માહઠ દિસામુ ય નિમિત્ત ।

જત્તોમુહો ય ઠાઈ, મા પુવ્વા પચ્છગ્ગો અવરા ॥ ૫૧ ॥

અર્થાત—જ્યાં ગ્ધીને જે પ્રસાપ વ્યાખ્યાના જે દિશામાં મળ નખાને દોઈને “ નિમિત્ત ” કરે તે તેની પૂર્વ દિશા અને પાજ્જની બાજુમાં પશ્ચિમ દિશા જલ્જીરી

આ ગાથામાં નિયુક્તિમાર “ વસ્સઠ માહઠ દિસામુ ય નિમિત્ત ” એમ જાણુ છે એ ઉપરથી આપણો ખાતરી થાય છે કે તેના પ્રણેતાને નિમિત્તના રિયયમાં ભારે તોષ હતો નહિતર આના આચારાગમન જેના અગ્ન્યુપરજ્ઞાનુરોગ ॥ તારિત્ત મ ધનુ વ્યાખ્યાન કરતાં જીન દોઈ તારિત્ત પાર્થનો નિર્દેશ ન મ્ગનાં નિમિત્તો નિર્દેશ મ્ગના તરફ તેના પ્રોતાન ધ્યાન જાય જગીરીતે ?

કેનામ પ્રાગીન નિદાનો છે મ્ગ નિયુક્તિ ભ યાદુમદિતા, ઉપમમદ ગ્ગોના—એ ધર્માયના પ્રણેતા ઔદપૂર્વધર ભ યાદુરવાની છે એ મ્ગવા આવે એમ પણ માને છે કે એઓથી વાગલીમદિતા આનિના પ્રણેતા જ્યોતિર્નિર્દેશ વગદભિદિગ્ના મહોર હતા પરંતુ આ કથન દોઈ રીતે સગન નથી મ ભ કે વગદભિદિગ્ને સમય, પન્થસિદ્ધાન્તકાના ? અતમાં પોતે નિર્દેશ મ્ગ છે તે પ્રમાણે મ્ગ સમન ૮૭૭ અર્થાત નિદાન સમન ૫૬૨—જી ળનાદીનો ઉત્તરાર્ધ—નિખીત છે એમ્મે છે.મ્ગમાર

મિદ્દે નમત્તિજ્ઞ મમાગ્ગયા ય જે મહાવિજ્ઞા ।

યોચ્છામિ દહરિગ્ગિય, મઠવવિમનિવાર્ગિય વિજ્ઞ ॥ ૧૨૬૬ ॥

મથ્થ પાણાપ્પાય, પજ્જવગ્ગાઈ મિ અનિયવવણ ચ ।

મદ્વમન્ત્તાણ્ણ અપ્પમ પગ્ગિમ્મ સ્વાદ્દ ॥ ૧૨૭૦ ॥

૧ મજ્ઞાન્થિવેત્તમ્મય, ધવરાતમપામ્મ પિત્તપુપ્પાની ।

અર્ધાગમિત્ત માનો, યવપુર મોમ્પન્થિવમાય ॥ ૮ ॥

ચતુર્દશપૂર્વસ લઘ્યાહુ અને ઉપસર્ગહરસ્તોત્રાદિના રચયિતા તેમ જ જ્યોતિર્વિદ્ વરાહમિહિરના સહોદર લઘ્યાહુ તદન ભિન્ન જ નક્કી થાય છે

ઉપસર્ગહરસ્તોત્રકાર લઘ્યાહુ અને જ્યોતિર્વિદ્ વરાહમિહિરની પરસ્પર સંકળાયેલી જે કથા ચૌદમી શતાબ્દીમાં નોધપોથીને પાને ચઢેલી છે, એમાં સત્યાશ હોય તેમ સંભવ છે એટલે ઉપસર્ગહરસ્તોત્રકાર લઘ્યાહુસ્વામીને ચતુર્દશપૂર્વધર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે એ યિનપાયાદાર જ કહે છે તેમ જ લઘ્યાહુસ હિતાના પ્રણેતા તરીકે એ જ ચતુર્દશપૂર્વધરને કહેવામાં આવે છે એ પણ વબ્બૂદ્ધાર નથી રહેતું કારણ કે લઘ્યાહુસ હિતા અને વારાહીસ હિતા એ સમાનનામક ગ્રન્થો પારસ્પરિક વિશિષ્ટ સ્પર્ધાના સૂચક હોઈ બન્નેયના સમકાલભાવી હોવાની વાતને જ વધારે દેકે આપે છે આ રીતે એ લઘ્યાહુ થયાનું કલિત થાય છે એક છેદસૂત્રકાર ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય લઘ્યાહુ અને ખીજા દશ નિર્ધુક્તિઓ, લઘ્યાહુસ હિતા અને ઉપસર્ગહરસ્તોત્રના પ્રણેતા લઘ્યાહુ, જેઓ જૈન સપ્રદાયમાં નૈમિત્તિક તરીકે જાણીતા છે

આ બન્નેય સમર્થ ગ્રંથકારો ભિન્ન હોવાનું એ ઉપરથી પણ કહી શકાય કે, તિલ્યોગાક્ષિપ્રકીર્ણક, આવશ્યકચૂર્ણી, આવશ્યક હારિભદ્રીયા ટીકા, પરિશિષ્ટપર્વ આદિ પ્રાચીન માન્ય ગ્રંથોમાં જ્યાં ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય લઘ્યાહુનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવ્યું છે, ત્યાં બાર વરસી દુકાળ, તેઓશ્રીનું નેપાળ દેશમાં વસવું, મહાપ્રાણુ ધ્યાનનું આરાધન, ગ્યૂલભદ્ર આદિ મુનિઓને વાચના આપવી, છેદસૂત્રોની રચના કરવી છત્યાદિ હકીકત આવે છે, પણ વરાહમિહિરના ભાઈ હોવાનો, નિર્ધુક્તિગ્રન્થો, ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર, લઘ્યાહુસ હિતા આદિની રચના કરવી આદિને લગતો તેમ જ તેઓ નૈમિત્તિક હોવાને લગતો કશોય ઉલ્લેખ નથી. આથી એમ સહેજે જ લાગે કે, છેદસૂત્રકાર લઘ્યાહુસ્વામી અને નિર્ધુક્તિ આદિના પ્રણેતા લઘ્યાહુસ્વામી બન્નેય જુદી જુદી વ્યક્તિઓ છે

નિર્ધુક્તિકાર લઘ્યાહુ એ વિક્રમની છઠ્ઠી સદીમાં થયેલ જ્યોતિર્વિદ્ વરાહમિહિરના સહોદર હોઈ નિર્ધુક્તિગ્રંથોની રચના વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ છે એ નિર્ણય કર્યા પછી અમારા સામે એક પ્રશ્ન ઉપરિથત થાય છે કે, પાક્ષિકસૂત્રમાં સૂત્રકીર્તનના પ્રત્યેક આલાપકમાં અને નદીસૂત્રમાં અગપ્રવિષ્ટ સ્તુતજ્ઞાનના નિરૂપણમાં નીચે પ્રમાણેના પાઠો છે :

“ સમુક્તે સગત્યે મગત્યે સનિજ્જુત્તિણ સસગહ્ણિણ ” પાક્ષિક સૂત્ર

“ સલ્લેજ્જાઓ નિજ્જુત્તીઓ સલ્લેજ્જાઓ સગહ્ણીઓ ” નદીસૂત્ર

અહીં આ બન્નેય સૂત્રપાઠો આપવાનો આશય એ છે કે, આ બન્નેય સૂત્રો, જેની રચના વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાના આરભમાં જ અથવા પાંચમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ચૂકવાનો સભવ વધારે છે, તેમાં નિર્ધુક્તિનો ઉલ્લેખ થયેલો છે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ જ ને નિર્ધુક્તિકાર વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાના ખીજા ચરણુ લગભગ થયા હોય તો તે પહેલાં ગૂંથાયેલ આ બન્નેય સૂત્રોમાં નિર્ધુક્તિનો ઉલ્લેખ કેમ થયો છે ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે થઈ શકે છે :

પાક્ષિકસૂત્ર અને નદીસૂત્રમાં નિર્ધુક્તિનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, એ અત્યારે આપણા સામે વર્તમાન દશ શાસ્ત્રની નિર્ધુક્તિને લક્ષીને નહિ, કિન્તુ ગોવિંદનિર્ધુક્તિ આદિને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યો છે

નિર્ધુક્તિકાર સ્થવિર લઘ્યાહુસ્વામી થયાની વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એમના સિવાય ખીજા કોઈ નિર્ધુક્તિકાર થયાની વાતને કોઈ વિરલ વ્યક્તિઓ જ જાણતી હશે નિશ્ચયચૂર્ણીના ૧૧ મા

ઉદેશમા ‘નાનમ્તેન’ નુ ૨૪૩૫ ચૂર્ણના ભાષ્ય પર જણાય છે કે, ‘ગોવિંદજ્ઞા નામે અર્વાત્ જ્ઞાનની યોરી કરનાર ગોવિંદાચાર્ય જાળગા આ ગાવાની ચૂર્ણોમા ચૂર્ણો પર ગોવિંદાચાર્યને નમના એ નિશિષ્ટ પ્રસંગની દૃઢ નોધ લીધી છે, ત્યાં લખ્યું છે કે, ‘તેમજે એકે વિષ્ણુ અને સિદ્ધ કરનાર ગોવિંદ નિયુક્તિની ગ્યના કરી હતી’ આ ઉપેખને આવારે અષ્ટ રીતે જાણી ૮૧૫ છે કે, એ વખતના મૌદ્ધ લિપ્ત અને પાળ્યથી પ્રતિરોધ પામી જૈન દીક્ષા સીધરનાર ગોવિંદાચાર્ય નામના અચરિત નિયુક્તિકાર થઈ ગયા છે તેઓનીએ આ આગમ ઉપર નિયુક્તિની રચના કરી હતો એ જાણવા માટે આપણા સામે જણાય પ્રમાણ કે સાવન વિષમા નથી તેમ જ્ઞાં ચૂર્ણોકા ॥ ઉપેખના આચિત્યને ધ્યાનમા લેતા શ્રીમાન ગોવિંદાચાર્યે ખીજા કોઈ આગમ પ્રથ ઉપર નિયુક્તિની ગ્યના કરી દો યા ગમે તેમ દો તે જ્ઞાં અચારાગચ્છર ઉપર-ખાસ કરી તેના શસ્ત્રપરિજ્ઞાનામ-પ્રથમ અધ્યયન ઉપર-તેમજો નિયુક્તિ રચી દોની જોઈએ શસ્ત્રપરિજ્ઞાના અધ્યયનમા સુખ્યનયા પાંચ રચાવરોનુ-એકે દ્રિય છોડોનુ-અને નસ છોડોનુ જ નિ પછુ છે અત્યારે આપણા સમક્ષ ગોવિંદાચાર્યે દૃઢ ગોવિંદ નિયુક્તિ પ્રથમ નથી તેમ જ નિર્ગીય ભાષ્ય, નિશીય ચૂર્ણો, કપચૂર્ણો આદિમા આવના ગોવિંદનિજ્જુતિ એટલા સામાન્ય નામનિર્દેશ સિવાય કોઈ પણ ચૂર્ણો આદિ પ્રાચીન પ્રથમા એ નિયુક્તિમાની ગાથાદિનો પ્રમાણ તરીકે ઉપેખ થયેલો જોવામા નથી આવેલો, એમ્ને અમે માન ઉપરોક્ત અનુમાન કરીને જ અટખીએ છીએ અહીં અમે સોની જાણ ખાતર ઉપરોક્ત નિર્ગીયચૂર્ણોના પાઠ આપીએ છીએ —

ગોવિંદજ્ઞો નામે, દમણ મુત્તયહેઝમઠા વા ।

પાવચિયવચ્ચરગા, ઉદાયિવધગાદિગા ચરણે ॥

ગોવિંદ૦ ગાથા—ગોવિંદો નામ મિત્તલ્ । સાય એગેળ આયરિણ વાદે જિતા આઠ્ઠારમવારા । તતો તેગ ચિત્તિત—મિદ્ધનસરવ જાવ એતેસિ નો લમ્બનિ તાવેતે જતુ ણ સર્થેતિ । તાહ સા નાણહરણઠ્ઠા તસ્મેવાઝ્ઞયરિયમ્મ મગાસે નિવસતો । તસ્મ ય સામાયિયાદિપઢતસ્મ સુદ્ધ સમ્મત્ત । તતો ગુર વદિતા મળનિ-દેહિ મે વતે । આયરિઓ મળાતિ-નણુ દન્નાણિ ત વતાણિ । તેણ સન્માનો પહિઓ । તાહ ગુરુણા દન્નાણિ સે વતાણિ । પચ્છા તેણ પમિદિયજીવસાદ્દેણ ગોવિંદનિજ્જુત્તી વયા ॥ ૯મ નાણતેણો ।

નિગીયચૂર્ણિ ઉદ્દે ૧૧, દ્વિતીય લઢ પત્ર-૮-૮ —પાટણ સઘવોના પાટાનો તાડપત્રીય પ્રતિ ॥

ભાષા—ગોવિંદનામે મૌદ્ધ લિપ્ત હતો તે એક જૈનાચાર્ય સાથે અગર રખત ના મા દાર્યા તેજો વિચાર્યું કે, જ્યાં સુધી આમના સિદ્ધાંતના ગ્રંથને જાણ્યું નથી, ત્યાં સુધી આમનો છત્રી ૮૧૫ નરિ તે લિપ્તુએ જાણી યોગી કરના માટે તે જ આચાર્ય પામ દીક્ષા લીધી સામાયિમાદિ ચરોનો અભ્યાસ કરતા તેો શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું તેો શરને કણુ કે, મને વ્રતોનો સીધર ગાવો આચાર્યે મ્યુ કે, ભાઈ! તો વ્રતોનો સીધર કગા જો જ કે તેજો પોતાનો આચય જલાનો શુરુએ તેને પુન નતો આપ્યા તેજુ એકે દ્રિય છોડોને સામિત કરનાર ગોવિંદનિયુક્તિની રચના કરી

ગોવિંદ નિયુક્તિને નિશીયચૂર્ણો આદિમા દર્શનપ્રમાણસ્ત્ર તરીકે જણાવવામા આવેલ છે—

પાણટ૦ ગાથા—આપારાદો નાણ ગોવિંદણિ-જુત્તિમાદો દમણ, જય વિમળ ચરિત્ત ણ મુજ્ઞનિ તતા નિગમણ ચરિત્તઠ્ઠા ॥ નિગીયચૂર્ણિ ૩૦ ૧૧ દ્વિતીય લઢ પત્ર ૧૬૦ —પાટણ મધના મહારની તાડપત્રીય પ્રતિ ॥

સગુરુ-કુલ-સદેસે વા, નાળે ગહિણે સઈ ય સામત્યે ।
વચ્ચઈ ડ અન્નદેસે, દસણજુત્તાઈ અત્યો વા ॥ ૨૮૮૦ ॥

ત્રૂર્ણ.—સગુરુ ગાહા । અપ્પણો આયરિયસ્સ જત્તિઓ આગમો તમ્મિ સવ્વમ્મિ ગહિણે સ્વદેસે યોડ્ઞ્યેષામાચાર્યાણામાગમસ્તસ્મિન્નપિ ગૃહીતે દસણજુત્તાઈ અત્યો વત્તિ ગોવિદનિર્યુક્તચાદ્યથંહેતો-રન્યદેશ વ્રજતિ ॥ કલ્પત્રૂર્ણ પત્ર ૧૧૬ —પાટણ સઘના મહારની તાડપત્રીય પ્રતિ ॥

‘દસણજુત્તાઈ અત્યોવત્તિ દર્ગનવિશુદ્ધિકારણીયા ગોવિન્દનિર્યુક્તિઃ, આદિશબ્દાત્ સમ્મતિ-તત્ત્વાર્થપ્રભૃતીનિ ચ શાસ્ત્રાણિ તદર્થ તત્પ્રયોજન. પ્રમાણશાસ્ત્રકુશલાનામાચાર્યાણા સમીપે ગચ્છેત્ ॥ કલ્પટીકા પત્ર ૮૧૬.

ગોવિદનિર્યુક્તિપ્રણેતા ગોવિદાચાર્ય, અમારી સમજ પ્રમાણે, ખીજ કોઈ નહિ પણ જેમને નદીસૂત્રમાં અનુયોગધર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે અને જેઓ માથુરી યુગપ્રધાનપટ્ટાવલીમાં અઢાવીશમાં યુગપ્રધાન હોવા સાથે જેઓ માથુરી વાચનાના પ્રવર્તક સ્થવિર આર્ય રક દ્વિતી યાથા યુગપ્રધાન છે તે જ હોવા જોઈએ એઓત્રી વિક્રમના પાંચમાં સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા એમણે રચેલ ગોવિદનિર્યુક્તિને લક્ષીને જ પાલિકસૂત્ર તથા નદીસૂત્રમાં નિર્યુક્તિનો ઉલ્લેખ કરાવે છે એમ માનવું અમને વધારે સગત લાગે છે અમારુ આ વક્તવ્ય જો વાસ્તવિક હોય તો પાલિકસૂત્ર અને નદીસૂત્રમાં થયેલ નિર્યુક્તિના ઉલ્લેખને લગતા પ્રશ્નનું સમાધાન સ્વયમેવ થઈ જાય છે

અતમાં અમે અમારો પ્રસ્તુત લેખ સમાપ્ત કરવા પહેલાં દૂંકમાં એટલું જ જણાવીએ છીએ કે છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્તિકાર સ્થવિરે લિખ્ત હોવા માટેના તેમ જ ભદ્રાબાહુસ્વામી અનેક થવા માટેના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો ભલે ન મળતા હો, તે છતાં આજે આપણા સામે જે પ્રાચીન પ્રમાણો અને ઉલ્લેખો વિદ્યમાન છે, તે ઉપરથી એટલું ચોક્કસ જણાય છે કે છેદસૂત્રકાર સ્થવિર અને નિર્યુક્તિકાર સ્થવિર એક નથી પણ જુદા જુદા જ છે આ વાત નિર્ણયિત છતાં છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્તિકાર એ બંનેયના એકકર્તૃત્વની ખાતિ સમાનનામમાંથી જન્મી હોય, અને એવો સંભવ પણ વધારે છે, એટલે આજે અતેકાનેક વિદ્વાનો આ અનુમાન અને માન્યતા તરફ સહેજે જ દોરાય છે કે, છેદસૂત્રકાર પણ ભદ્રાબાહુસ્વામી છે અને નિર્યુક્તિકાર પણ ભદ્રાબાહુસ્વામી છે છેદસૂત્રકાર ભદ્રાબાહુ ચતુર્દશપૂર્વધર છે અને નિર્યુક્તિકાર ભદ્રાબાહુ નૈમિત્તિક આચાર્ય છે અને અમે પણ અમારા પ્રસ્તુત લેખમાં આ જ માન્યતાને સપ્રમાણ પુરવાર કરવા સવિશેષ પ્રયત્ન કર્યો છે *

ભાષ્યકાર શ્રી સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ

પ્રસ્તુત કલ્પભાષ્યના પ્રણેતા શ્રી સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે. સંઘદાસગણિ નામના બે આચાર્યો થયા છે. એક વસુદેવહિ ડિ-પ્રથમ ખ ડના પ્રણેતા, અને ખીજ પ્રસ્તુત કલ્પલઘુભાષ્ય અને પ ચકલ્પભાષ્યના પ્રણેતા આ બંને આચાર્યો એક નથી પણ જુદા જુદા છે, કારણ કે, વસુદેવહિ ડિ-મધ્યમ ખ ડના

‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’ના પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્યનું શરૂઆતથી તે અહીં સુધીનું લખાણ ‘છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્તિકાર’ શીર્ષક નીચે, સાવ નહીં જેવા બે-ચાર શાબ્દિક ફેરફારને બાદ કરતા, અક્ષરશઃ ‘શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ’ (ઈ સ. ૧૯૪૧)માં પ્રગટ થયું છે

કર્તા આચાર્ય શ્રી ધર્મભેનગણિ મહત્તરના યનાનુસાર વસુદેવિહિ-પ્રથમ ખડના પ્રણેના શ્રી સધ દાસગણિ ‘વાચ-’ પદાન કૃત હતા, બ્યારે કપભાષ્યપ્રોતા મધ્યમગણિ ‘દામાનમણ પવિભૂષિત છે ઉપરાંત અને સધાસગણિ લગતી ખાસ પ્રિંગેન દમી ત સ્વન રીતે કયાવ બેનામા નથી આનતી એટલે તેમ ॥ અગેના પરિચય આપનાની જાનને આપણે ગોણુ રીએ તોપણુ બનેય જુદા છે કે નહિ તેમ જ લાખ્ય ૧૦ અથવા મહાલાખ્ય ૧૦ તરીકે ઓળખાતા લગવાન શ્રી જિનભગણિ દામાનમણ યના પૂર્વવર્તી છે કે તેમ ॥ પત્રી થયેના છે, એ પ્રશ્નો તો સર્વ રીતે ઉત્પન થાય છે લગવાન શ્રી જિનભગણિએ તેમના પ્રિંગેનાવતી અથવા વસુદેવિહિ પ્રથમ ખડના નામને ઉપેખ અને વાગે છે એવું જ હિ, પ્રિન્તુ વસુદેવિહિ-પ્રથમ ખડના આના સ્વભદેવચરિની સમ્રહણી ગાથાઓ બનાવીને પણ તેમના લખન રી છે, એટલે વસુદેવિહિ પ્રથમ ખડના પ્રણેના શ્રી સધ દાસગણિ વાચ્ય તો નિર્વિવાદ રીતે તેમના પૂર્વભાગી આચાર્ય છે પરતુ લાખ્યમગ શ્રી મધ્યમગણિ દામાનમણ તેમના પૂર્વભાગી છે કે નહિ એ કાયડો તો અણુજીન્યો જ રાખી જાય છે આમ છતાં, ખાસ ગિર હાય કે અપ્રામગિ-દાય તોપણ આ ઠેઠાં એ વાત કહીને બેઠાં એ કે—

લાખ્યદાર આચાર્ય એ નહિ પણ અને થઈ ગયા છે એવ લગવાન શ્રી જિનભગણિ દામાનમણ બાળ શ્રી મધ્યમગણિ દામાનમણ શ્રીજી નરનારલાખ્ય આ ॥ પ્રોના અગે ચોથા - પમુદલાખ્ય આદિના તત—આ પ્રમાણે આમાન્ય રીતે ચાર લાખ્યમગ આચાર્ય થયાની ખારી માન્યતા છે પદવા બે આચાર્યો તો નામનાર જ છે ચોથા - પમુદલાખ્ય ॥ પ્રણેના આચાર્ય, જેમનું નામ જાણી શકાય નથી, એ આચાર્ય તો ખારી ધારા ॥ પ્રમાણે, - પચૂર્ણમગ અને પ્રિંગેનામગ કંતાયે પાળ થયેના આચાર્ય છે તેનું કારણ એ છે કે, મુનિ કપનુભાષ્ય, જેના પ્રોના આચાર્ય શ્રી સધ દાસગણિ દામાનમણ છે, તેની ૧૬૬૧મી ગાથામા પ્રતિજ્ઞાના કાળનું વખતનું નિ પણ યગમા આયુ છે તેનું આખ્યા ॥ કરતા ચૂર્ણાર અને પ્રિંગેપચૂર્ણાર જે આદેગાનરા ॥ અર્થાત્ પરિવેગાના સમયને લગતી વિધિનિ માયતાઓ ॥ ઉપેખ મો છે તે કંતાય નથી ॥ વચાર ॥ માન્યતાઓ ॥ સમ્રદ કપમુદલાખ્યમગે ઉપરાંત ગાથા ઉપગના મળાભાષના મ્યે ૬ જ વાનિનિમત્તરાસનુ આચાર્ય નો હરિભ મુનિગિરિન પચરગુપ પ્રગલી મપનપતિગા ઉપન્ય થાયર છે આ ઉપરથી એ જાન નિનિત રીતે ન્હી નકાય કે કપમુદલાખ્યના પ્રોના આચાર્ય - પચૂર્ણ-પ્રિંગેપચૂર્ણમગ પત્રી થયેના છે અગે યામ્નિમત્તરાસનુ આચાર્ય શ્રી દરિભમ્મરિથી મધ્ય પૂર્વવર્તી અથવા મગમમથભાગી છે આ ઉપરથી એ બીજી વાત ઉપર સહેજે પ્રમાણ પડે છે કે યામ્નિમત્તરાસનુ આચાર્ય શ્રી દરિભ ભગના ૧૦ આનિ પ્રાચી ॥ માનવેના જે આમ્રદ ગખનામા આવે છે તે પ્રામાણિકતાથી ફર જાય છે

૧ મુદ્વડય મિર વસુદેવજ વામમત પરિમતન ટમમિ મગ્ન પ્રિજ્ઞાદિગ્નરવનિગ્ન મુલવમસમગ્ન વળ્લગ્ન સત પરિગ્નિત, તત્ય મ મામા-પિયમમાનિવાળ મોહિનીપજ્જવગાળાળ મુળનીમ લમના સધદામગાયળાળ ઉવગિગ્ન ॥

વસુદેવદિગ્ને મધ્યમગ્ન ઉપાદાત ॥

૨ પ્રતિજ્ઞાના આદેશો લખતા ઉપરાંત કપચૂર્ણ પ્રિંગેપચૂર્ણ મહાભાષ્ય અને પચરગુપ મોપન શ્રી ૧૧૬ નમો જેના જ-જના ૧૦ પ્રગુત મુનિ મનિર્મુખિ-સુભાષ્ય-પતિમદિન બુદ્ધ ૫ મ, દ્વિતીય વિભાગ, ૫૪ ૪૮૮-૮૯, ગાથા ૧૬ ૧ની ૧૧મ અને ઉપ નિષ્પણી જેના લગમ ૧ છે

આટલું જણાવ્યા પછી એક વાત એ કહેવી જાણી છે કે, વ્યવહાર ભાષના પ્રણેતા કયા આચાર્ય છે, તે કયાંય મળતુ નથી, તેમ છતાં એ આચાર્ય એટલે કે વ્યવહારભાષ્યકાર, શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણી પૂર્વભાવી હોવાની મારી દદ માન્યતા છે. તેનું કારણ એ છે કે, ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતાના વિગેષણવતી ગ્રંથમા—

સીહો સુદાઢનાગો, આસગીવો ય હોઢ અણ્ણમિં ।
સિહો મિગદ્ધઓ તિ ય, હોઢ વસુદેવચરિયમ્મિ ॥ ૩૩ ॥
સીહો ચેવ સુદાઢો, જ રાયગિહમ્મિ કવલિવડુઓ તિ ।
સીસદ વવહારે ગોયમોવસમિઓ સ ણિકલ્લંતો ॥ ૩૪ ॥

આ એ ગાથા પૈકી બીજી ગાથામાં વ્યવહારના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ વિષય વ્યવહાર-સૂત્રના છઠ્ઠા ઉદ્દેશના ભાષ્યમા—

સીહો તિવિટ્ઠ નિહતો, ભમિઝ રાયગિહ કવલિવડુગ તિ ।
જિણવર કહ્ણમણુવસમ, ગોયમોવસમ દિલ્લવા ય ॥ ૧૬૨ ॥

આ પ્રમાણે આવે છે આ ઉપરથી ‘શ્રી જિનભદ્રગણિ કરતાં વ્યવહારભાષ્યકાર પૂર્વવર્તી’ છે’ એમાં લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી આ ઉપરાંત બીજું એ પણ કારણ આપી શકાય કે, ભગવાન શ્રી જિનભદ્રની મહાભાષ્યકાર તરીકેની પ્રસિદ્ધિ છે, એ તેમના પૂર્વવર્તી ભાષ્યકાર અથવા લઘુભાષ્યકાર આચાર્યોને જ આભારી હોય

આને જૈન આગમો ઉપર નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેના ભાષ્યગ્રંથો જોવામાં તેમ જ સાંભળવામાં આવ્યા છે :

૧-૨ કલ્પલઘુભાષ્ય તથા કલ્પબૃહદ્ભાષ્ય, ૩ મહત્ત્વ પંચકલ્પભાષ્ય, ૪-૫ વ્યવહારલઘુભાષ્ય તથા વ્યવહારબૃહદ્ભાષ્ય, ૬-૭ નિશીથલઘુભાષ્ય તથા નિશીથબૃહદ્ભાષ્ય, ૮ વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય, ૯-૧૦ આવશ્યકસૂત્ર લઘુભાષ્ય તથા મહાભાષ્ય, ૧૧ ઓઘનિર્ચુક્તિભાષ્ય, ૧૨ દશવૈકલિકભાષ્ય, ૧૩ પિઠનિર્ચુક્તિભાષ્ય

આ પ્રમાણે એકદર તેર ભાષ્યગ્રંથો અત્યારે સાંભળવામાં આવ્યા છે. તે પૈકી કલ્પબૃહદ્ભાષ્ય આને અપૂર્ણ જ અર્થાત્ ત્રીજા ઉદ્દેશ અપૂર્ણ પર્યંત મળે છે વ્યવહાર અને નિશીથ ઉપરના બૃહદ્ભાષ્ય ગ્રંથો કયાંય જોવામાં આવ્યા નથી તે સિવાયના બધાંય ભાષ્યો આને ઉપગ્રંથ થાય છે, જે પૈકી મહત્ત્વચકલ્પભાષ્ય, વ્યવહારલઘુભાષ્ય અને નિશીથલઘુભાષ્ય બાદ કરતાં બધાંય ભાષ્યો છપાઈ ચૂક્યાં છે અહીં આપેલી ભાષ્યોનાં નામોની નોંધ પૈકી કક્ત કલ્પલઘુભાષ્ય, મહત્ત્વચકલ્પભાષ્ય અને વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યના પ્રણેતાને જ આપણે જાણીએ છીએ, તે સિવાયના ભાષ્યકારો કોણ હતા એ વાત તો અત્યારે અધારામાં જ પડી છે આમ છતાં, જોકે મારા પાસે કશુંય પ્રમાણ નથી છતાં, એમ લાગે છે કે કલ્પ, વ્યવહાર અને નિશીથ લઘુભાષ્યના પ્રણેતા શ્રી સદ્ગત્તસગણિ ક્ષમાશ્રમણ હોય તેવા જ સભવ વધારે છે કલ્પલઘુભાષ્ય અને નિશીથલઘુભાષ્ય એ બેમાંની ભાષ્ય-ગાથાઓનું અતિ સામ્યપણ આપણને આ બંનેય ભાષ્યકારો એક હોવાની માન્યતા તરફ જ દોરી જાય છે

અંતમાં ભાષ્યકારને ભગતુ વક્તવ્ય પૂર્ણ કરવા પહેલાં એક વાત તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય દોરવું ઉચિત છે કે, પ્રસ્તુત બૃહદ્કલ્પલઘુભાષ્યના પ્રથમ ઉદ્દેશની સમાપ્તિમા ભાષ્યકારે—

“ ઉદિષ્ણજોઽહરતસિદ્ધસેષો, સ પતિયવો ણિજ્જિયમત્તુસેષો । ”

(ગાથા ૩૩૮૯)

આ ગાથામાં, કે જે આખું પ્રસ્થન અને આ ગાથા નિગ્રીયનધુભાષ્ય મેળમાં ઉદ્દેશમાં છે તેમાં વળેલા ‘નિદ્ધમેષો’ નામ આપે ભગવાન શ્રી સદાસત્યુક્ષાત્રમણે કોઈ નામાન્તર તરીકેના સબધ તો નથી ? જો કે ચૂર્ણિમાર વિગેચૂર્ણિમાર આદિએ આ મબધમાં ખાસ શુ જ સ્થાન મ્યું નથી, તેમ છતાં ‘નિદ્ધમેષો’ શબ્દ એવો છે કે જે સદગતિવાવે આપણે ધ્યાન ખેંચે છે એટલે કોઈ વિદ્વાને કોઈ એવો ઉપેક્ષ વગેરે બીજા કયાયથી ગણી જાય કે જે માથે આ નામનો મર્ત્યવ્યય હોય તો જરૂર ધ્યાનમાં રાખે, મરણ કે સિદ્ધમેનગણિ શાશ્વતમણી નામની આછી નિલીધચૂર્ણ પચમ્પચૂર્ણ, આવશ્યક દારિભદ્રા ટુત્તિ આદિ ત્રયેશમાં અને પાર આવે છે એ નામાં સાથે ભાષ્યકાગને શિષ્યપ્રતિધ્યાનિ સબધ હોય અથવા ભાષ્યમાનું કોઈ નામાતર હોય અરુ ગમે તે હોય વિદ્વાને ઉપયોગી લાગે તો તેઓ આ બાબત નમ્રતા રાખે

દીકાકાર આચાર્યો

પ્રસ્તુત બૃહત્સપ્તમ્ય મહાશાસ્ત્ર ઉપર એ અર્થ આચાર્યોએ મળીને દીકા ગવી છે તે પૈમ્ય એ પ્રસિદ્ધ પ્રાચ્યનિષ્ઠ અને સમર્થ ગીમ્મર આચાર્ય શ્રી મનયગિરિમૂરિ છે અને બીજા તપોગત્રીય આચાર્ય શ્રી ક્ષેમગીર્તિસિદ્ધિ છે આચાર્ય શ્રી મનયગિરિમૂરિ પ્રસ્તુત મહાશાસ્ત્ર ઉપર ગીમ રચનાની શરૂઆત કરી છે, પરંતુ એ દીકાને તેઓશ્રી આવશ્યકપદ્યકૃતિની જૈમ પૂર્ણ કરી રહ્યા છે એટલે આચાર્ય શ્રી મનયગિરિએ રચેલી ૪૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગીમ (સુદિત ૫૪ ૧૭૬) પછીની આખાવે ત્રયની સમર્થ ગીમ ગવા તરીકેના ગૌરવતા મેર જેવા મહામાર્યને તપોગત્રીય આચાર્ય શ્રી ક્ષેમગીર્તિસિદ્ધિએ ઉપાડી લીધું છે અને ગીમનિર્માણના મહાન કાર્યો પારિત્યલગી રીતે સંગોપામ પૂર્ણ કરી તેમજ પોતાની જૈમ પ્રાચ્યનિષ્ઠ ગીતાર્થ આચાર્ય તરીકેની યોગ્યતા મિદ્ધ કરી છે અહીં આ ગત્તેય સમર્થ ગીમ્મરોના દુઃખ પરિત્યક દગવરામાં આવે છે

આચાર્ય શ્રી મનયગિરિમૂરિ

ગુણવતી ગૂજરાતની ગૌરવતી રિજૂતિ ગમા, સમગ્ર જૈન પર પગને માય, ગૂજર્દેશ્વર મહારાજ શ્રી દુમારપાનદન પ્રતિષેધક મહાન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રના વિદ્યામાધાતા સદાય ભાગતીય સમગ્ર માહિત્યના ઉપાસક, જૈનમનદિરોમણિ, સમગ્ર ગીમ્મર, ગૂજરાતની જમિમાં અત્રાન્તપલે લાખો શ્લોકપ્રમાણ પારિત્યગાને રેણવનાર આચાર્ય શ્રી મનયગિરિ મણુ દતા ? તેમની જ મ જમિ, નાતિ માતા પિતા, ગજ, દીક્ષાગુરુ વિદ્યાગુરુ વગેરે કોણ દતા ? તેમના વિદ્યાવ્યાસ મથ ગવના અને વિદ્યારૂમિનાં કે રચના કયા રના ? તેમો શિષ્યપરિણામ રતો કે નહિ ?—પ્રમાદિ રર બાબત આજે ત્રણમ અધાગમા જ છે, છતાં રોષ અને અવગતિ અને જે કોઈ અપવ્ય પ માગમી પ્રામ ધર્ષ છે તેના આધારે એ મનાપુગવો બી પઠિત્ય મતવરામાં આવે છે

આચાર્ય શ્રી મનયગિરિએ પોતે પોતાના ત્રયેશ અતી પ્રશ્નગિમાં ચદવાર્ષિ મત્યગિરિણા, મિદ્ધિ તેનાશ્રુતા ગોર ॥’ એવતા આચાર્ય ભગોદેવ મિરાય પોતા અગેની બી- કોઈ ૫૫ ખાસ રમીનની રોષ કરી નથી તેમ જ તેમના સમગ્રમણાકી કે વાળ્ય ચનામ ગમગ બધા ય ઝનિરાસિ મથમગએ નુષ્ઠા આ જૈનશાસ્ત્ર પ્રતાવ આચમનપુરધર રોષાતિ મથ મનાપુર માટે મૌન અને ઉપાસના જ મરણ કર્યા છે દુન પત્રમી મદીમા થયેલા શીમાન જનમ દન

ગણિએ તેમના કુમારપાલપ્રગંધમાં ‘આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર વિદ્યાસાધન માટે જન્ય છે’ એ પ્રસંગમાં આચાર્ય શ્રી મલયગિરિને લગતી વિશિષ્ટ યાગ્યતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેનો ઉતારો અહીં આપવામાં આવે છે—

“એકદા શ્રીગુરુનાપૃચ્છ્યાન્યગચ્છીયદેવેન્દ્રસૂરિ-મલયગિરિભ્યાં સહ કલાકલાપકૌશલાચર્ય ગૌડદેશં પ્રતિ પ્રસ્થિતા ચિલ્લૂરગ્રામે ચ ત્રયો જના ગતા । તત્ર ગ્લાનો મુનિર્વ્યાવૃત્યાદિના પ્રતિચરિત । સ શ્રીરૈવતકતીર્યે દેવનમસ્કરણકૃતાત્તિ । યાવદ્ ગ્રામાધ્યક્ષશ્રાદ્ધેભ્ય સુસ્વાસન પ્રગુણીકૃત્ય તે રાત્રૌ મુપ્તાસ્તાવત્ પ્રત્યૂપે પ્રવુદ્ધા સ્વં રૈવતકે પઞ્ચન્તિ । ગામનદેવતા પ્રત્યક્ષી-ભૂય કૃતગુણસ્તુતિ ‘ભાગ્યવતા ભવતામત્ર સ્થિતાના સર્વ ભાવિ’ ઇતિ ગૌડદેશે ગમન નિવિધ્ય મહૌપધીરનેકાન્ મન્ત્રાન્ નામ-પ્રભાવાદ્યાશ્વાનપૂર્વમાશ્વાય સ્વસ્થાન જગામ ॥

એકદા શ્રીગુરુભિ સુમુહૂર્તે દીપોત્સવચતુર્દગીરાત્રૌ શ્રીસિદ્ધચક્રમન્ત્રઃ સામ્નાય સમુપ-દિષ્ટ । સ ચ પદ્મિનીસ્ત્રીકૃતોત્તરસાધકત્વેન સાધ્યતે તત સિધ્યતિ, યાચિત વર દત્તે, નાન્યથા । x x x x x તે ચ ત્રય કૃતપૂર્વકૃત્યા શ્રીઅમ્બિકાકૃતમાન્નિધ્યા ગુમધ્યાનધીરધિય શ્રીરૈવ-તકદૈવતદૃષ્ટૌ ત્રિયામિન્યામાહ્વાના-ડવગુણન-મુદ્રાકરણ-મન્ત્રન્યામ-વિમર્જનાદિભિરુપચારૈર્ગુરુત્ત-વિધિના સમીપસ્થપદ્મિનીસ્ત્રીકૃતોત્તરસાધકક્રિયા શ્રીસિદ્ધચક્રમન્ત્રમમાધયન્ । તત ઇન્દ્રસામાનિ-કદેવોડસ્યાધિષ્ઠાતા શ્રીવિમલેશ્વરનામા પ્રત્યક્ષીભૂય પુષ્પવૃષ્ટિ વિધાય ‘સ્વેષિત વર વૃણુત’ ઇત્યુવાચ । તતઃ શ્રીહેમસૂરિણા રાજપ્રતિવોધઃ, દેવેન્દ્રસૂરિણા નિજાવદાતકરણાય કાન્તી-નગર્યાઃ પ્રાસાદ એકરાત્રૌ ધ્યાનવલેન સેરીસકગ્રામે સમાનીત ઇતિ જનપ્રસિદ્ધિઃ, મલયગિરિ-સૂરિણા સિદ્ધાન્તવૃત્તિકરણવર ઇતિ । ત્રયાણાં વર દત્ત્વા દેવઃ સ્વસ્થાનમગાત્ ॥ ”

જિનમણ્ડનીય કુમારપાલપ્રવન્ધ, પત્ર ૧૨-૧૩ ॥

ભાવાર્થ—આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રે ગુરુની આજ્ઞા લઈ અન્યગચ્છીય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ અને શ્રી મલયગિરિ સાથે કળાઓમાં કુશળતા મેળવવા માટે ગૌડદેશ તરફ વિહાર કર્યો રસ્તામાં આવતા ખિલ્લૂર ગામમાં એક સાધુ માદા હતા તેમની ત્રણે જણાએ સારી રીતે મેવા કરી તે સાધુ ગિર-નાર તીર્થની યાત્રા માટે ખૂબ ઝખતા હતા તેમની અતસમયની ભાવના પૂરી કરવા માટે ગામના લોકોને સમજાવી પાલખી વગેરે સાધનનો અંદોળરત કરી રાત્રે સૂઈ ગયા સવારે ઊઠીને જુએ છે તો ત્રણે જણા પોતાની જાતને ગિરનારમાં જુએ છે આ વખતે શાસનદેવતાએ આવી તેમને કહ્યું કે, આપ સૌનું ધારેલું અધુન કામ અહીં જ પાર પડી જશે, હવે આ માટે આપને ગૌડદેશમાં જવાની જરૂર નથી અને વિધિ-નામ-માહાત્મ્ય કહેવાપૂર્વક અનેક મત્ર, ઔપધી વગેરે આપી દેવી પોતાને ઠેકાણે ચાલી ગઈ.

એક વખત ગુરુમહારાજે તેમને સિદ્ધચક્રનો મંત્ર આમ્નાય સાથે આપ્યો, જે કાળી ચૌદશની રાતે પદ્મિની સ્ત્રીના ઉત્તરસાધકપણાથી સિદ્ધ કરી શકાય.. . . . ત્રણે જણાએ વિદ્યાસાધનના પુરસ્કરણને સિદ્ધ કરી, અમ્બિકાદેવીની સહાયથી લગવાન શ્રી નેમિનાથ સામે બેમી સિદ્ધ-ચક્રમંત્રની આરાધના કરી મન્ત્રના અધિષ્ઠાયક શ્રી વિમલેશ્વરદેવે પ્રસન્ન થઈ ત્રણે જણાને કહ્યું કે, તમને ગમતું વરદાન માગો ત્યારે શ્રી હેમચન્દ્રે રાજને પ્રતિબોધ કરવાનું, શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ એક રાતમાં કાન્તીનગરીથી સેરીસામાં મંદિર લાવવાનું અને શ્રી મલયગિરિએ જૈન સિદ્ધાન્તોની વૃત્તિઓ રચવાનું વર માગ્યું. ત્રણેને તેમની ઈચ્છા પ્રમાણેનું વર આપી દેવ પોતાને સ્થાને ચાલ્યો ગયો.

ઉપર કુમારપાત્રમ ધર્માથી જે ઉતારો આપનામાં આ પો છે, એમા મધ્યગિરિ નામનો જે ઉત્તેજ છે એ બીજા કોઈ નહિ પણ જૈન આગ્રહોની વૃત્તિઓ ગ્યસાનુ વગ માગનાર દોષ પ્રગુત મધ્યગિરિ જ છે આ ઉત્તેજ દૂકો દેના જતા એમાં યિતી મદરની બામતોરો ઉત્તેજ થયેનો આપણે જોઈએ તોએ (૧) પૂજ્ય ત્રી મધ્યગિરિ ભગવા । શ્રી હેમચ દ્રસારે વિદ્યાભાષના માટે ગયા દના (૨) તેમજ જૈન આગ્રહો ત્રી મધ્યગ્રહ માટે રાજાન મેળુ પુ રાતુ અથવા મે માટે પોતે ઉત્તુ દોષ યોગ્ય સાત્તાયની માગણી મરી રતી (૩) ‘મધ્યગિરિસ્મરિણા એ ઉત્તેજથી ત્રી મધ્યગિરિ આચાર્ય પ નિરૂપિત રતા

શ્રી મધ્યગિરિ અને તેમજ સ્મરિપદ—પૂજ્ય ત્રી મધ્યગિરિ મદાગજ આચાર્ય પ બુધિત દના કે નહિ ? એ પ્રશ્નો વિચાર આરના, જે આપણે મામાન્ય રીતે તેમ જ ગ્યેના પ્રમે । અત ત્રી પ્રથમિઓ તમ્મ નજર મરીતુ તો આપણે તેમા તેઓની માટે “ચદ્ગાપિ મધ્યગિરિણા” એ । સામાન્ય નામનિર્દેશ મિત્રાય બીજે ક્રોધ પામ રિતે C નેખ જોઈ શકી । નહિ તેમ જ તેમના પરી નજમ એ સેમ બાદ એને કે આ મરી મદીની રાગાતમા થાર તપાનમીય આચાર્ય શ્રી હેમકીર્તિસ્મરિ એ ત્રી મધ્યગિરિસ્મરિત બૃહ્લકલ્પસૂત્ર ત્રી અપૂર્ણ મીમ । અનુસ વાન । મગનાચરણ અને ઉત્તાધિમાર્ગે પા એમો માટે આચાર્ય તરીકે । ગ્પટનિદન મ્યો ત્રી એ રિતે । રપ્પ ઉ નેખ તો આપણે પ રમી મદીમા થના ત્રી જિનમગ્નગમિના કુમારપાત્રમ વમા જ મગ છે એને મોકોઈને એમ લાગને કે તેઓની માટે આચાર્ય તરીકે ગ્પટ નિદન કરના માટે આચાર્ય શ્રી હેમકીર્તિ જેનાએ જ્વાર ઉપેલા કરી છે તો તેઓની વામરિ રીતે આચાર્ય પ નિરૂપિત રો કે કેમ ? અરે અમો પણ એ માટે તર્ક નિકર્ થના દના પગુ તપામ મગાં અમો મે મેનુ પ્રમાણ જરી મધુ કે જેથી તેઓનાના માગાર્ય પ નિરૂપિત દેના માટે બીજા કોઈ પ્રમાણ ત્રી આરમ્પના જ નહે નહિ એ પ્રમાણ જુ ત્રી મધ્યગિરિસ્મરિત સ્વોપજનાદાનુભાસનમાં હે, જેનો C નેખ અરી કરનામાં આવે છે—

“એ વૃતમનુગ્મગાનિધાન પરિભ્રમવપય લગૂવાય જાચાર્યો મધ્યગિરિ શાન્તા શાસનમારમતે ।”

આ C નેખ જેવા પરી કોઈને પણ તેઓથીના આચાર્ય પા । રિતે રમ રતો રિ

શ્રી મધ્યગિરિસ્મરિ અને આચાર્ય શ્રી હેમચ દ્રનો મધ્યક—ઉપર આપણે જોઈ આન્યા છીએ કે શ્રી મધ્યગિરિસ્મરિ મ । ભગવા । શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય વિદ્યાભાષને રિમા રવા માટે તેમ જ મનિદાની સાધના માટે સાથ ગદના દના અરે સાથે રિદાગા પણ રતા રતા આ ઉપગ્રથી તેમ

૧ બૃહ્લકલ્પસૂત્ર ત્રી મ આચાર્ય શ્રી મેમગિરિ મે રિ મ ૧૩૩૩માં પૂર્ણ કરી ૬

૨ “લામમનુગમવગાગાનિધા વિતીવત વિગુભામ । ચદ્ગાપિ મધ્યગિરિ જયવિ ગયાય ॥ ૪ ॥ શ્રીમધ્યગિરિસ્મરિ, યા તનુમુપાક્રમ મમિત ૧ મા વપ્પાગ્ય દીતા, મયાનુમ મીતા પમિયા ॥ ૮ ॥

૩ સૂનિરૂતા સૂનિગમુત્રિયા તથા રિ મા રિવિત્તમિજ્ઞાનજગતાતમમ્માત્રાં જગ્તાં તત્ત્વારિમત્તમત્રાવિરધામુપજાય રિતિ પત્રિયાથ નદ્વાતુશસાત્તિવિનિરિધામયતારિ પુજ પરમાનુપટિામૂતિ રીમધ્યગિરિમુતિરિપાત વિરમ્મામુપાતમે ॥

પરસ્પર અતિ નિષ્ટ સંબંધ ધરાવતા હતા, તે છતાં એ સંબંધ કેટલી હદ સુધીનો હતો અને તેણે કેયું રૂપ લીધું હતું એ જાણવા માટે આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ પોતાની આવશ્યકવૃત્તિમાં ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રની કૃતિમાંનું એક પ્રમાણ ટાંકતાં તેઓશ્રી માટે જે પ્રકારનો અહુમાનભર્યો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આપણે જોઈએ આચાર્ય શ્રી મલયગિરિનો એ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—

“તથા चाहु स्तुतिषु गुरवः—

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्, यथा परे मत्सरिण प्रवादा ।

नयाननेपानविशेषमिच्छन्, न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥”

हेमचन्द्रकृत अन्ययोगव्यवच्छेदद्वાત્રિગિકા, શ્લોક ૩૦ ॥

આ ઉલ્લેખમાં શ્રી મલયગિરિએ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રનો નિર્દેશ “ગુરવ ” એવા અતિ અહુમાનભર્યા શબ્દથી કર્યો છે આ ઉપરથી ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રના પાંડિત્ય, પ્રભાવ અને ગુણોની છાપ શ્રી મલયગિરિ જેવા સમર્થ મહાપુરુષ પર કેટલી ઊડી પડી હતી, એની કલ્પના આપણે સહેજે કરી શકીએ છીએ સાથે સાથે આપણે એ પણ અનુમાન કરી શકીએ કે, શ્રી મલયગિરિ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ કરતાં વયમા ભલે નાના મોટા હોય, પરંતુ વ્રતપર્યાયમાં તો તેઓ શ્રી હેમચન્દ્ર કરતાં નાના જ હતા નહિ તો તેઓ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય માટે ગમે તેટલાં ગૌરવતામૂલક વિશેષણો લખે પણ “ગુરવ ” એમ તો ન જ લખે

મલયગિરિની ગ્રંથરચના—આચાર્ય શ્રી મલયગિરિએ કેટલા ગ્રંથો રચ્યા હતા, એ વિષેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કયાંય જોવામાં નથી આવતો, તેમ છતાં તેમના જે ગ્રંથો અત્યારે મળે છે, તેમ જ જે ગ્રંથોનાં નામોનો ઉલ્લેખ તેમની કૃતિમાં મળવા છતાં અત્યારે એ મળતા નથી, એ અધ્યાયની યથાપ્રાપ્ત નોંધ આ નીચે આપવામાં આવે છે :

મળતા ગ્રંથો

નામ	ગ્રંથશ્લોકપ્રમાણ ^૧
૧ ભગવતીસૂત્ર દ્વિતીયશતકવૃત્તિ	૩૭૫૦
૨ રાજપ્રશ્નોપાંગીટીકા	૩૭૦૦ સુદ્રિત
૩ જીવાભિગમોપાંગીટીકા	૧૬૦૦૦ સુદ્રિત
૪ પ્રજ્ઞાપતોપાંગીટીકા	૧૬૦૦૦ સુદ્રિત
૫ ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્રત્યુપાંગીટીકા	૯૫૦૦
૬ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્રત્યુપાંગીટીકા	૯૫૦૦ સુદ્રિત
૭ નદીસૂત્રટીકા	૭૭૩૨ સુદ્રિત
૮ વ્યવહારમૂલવૃત્તિ	૩૪૦૦૦ સુદ્રિત
૯ બૃહત્કલ્પપીઠિકાવૃત્તિ—અપૂર્ણ	૪૬૦૦ સુદ્રિત
૧૦ આવશ્યકવૃત્તિ—અપૂર્ણ	૧૮૦૦૦ સુદ્રિત

૧. અહીં આપવામાં આવેલી શ્લોકસંખ્યા કેટલાકની મૂળગ્રંથ સહિતની છે.

નામ	અથર્વલોકપ્રમાણ
૧૧ પિંડનિયુક્તિગીકા	૧૭૦૦ મુદિત
૧૨ જ્યોતિષકરંડગીકા	૫૦૦૦ મુદિત
૧૩ ધર્મસંપ્રદાયગીતિ	૧૦૦૦૦ મુદિત
૧૪ કર્મપ્રવૃત્તિ	૮૦૦૦ મુદિત
૧૫ પચમપ્રવૃત્તિ	૧૮૮૫૦ મુદિત
૧૬ પડગીતિવૃત્તિ	૨૦૦૦ મુદિત
૧૭ સમનિગીતિવૃત્તિ	૩૭૮૦ મુદિત
૧૮ બૃહત્સપ્રવૃત્તિ	૫૦૦૦ મુદિત
૧૯ બૃહત્સેનસમાસવૃત્તિ	૬૫૦૦ મુદિત
૨૦ મનયગિરિશબ્દાનુશાસન	૫૦૦૦ (૧)

અલ્લભ્ય અથો

૧ જ્યોત્સૂપપ્રવૃત્તિગીત	૪ તરત્યર્થધિગમ્યસૂત્રગીત
૨ ઓધનિયુક્તિગીત	૫ ધર્મસંપ્રદાયગીત
૩ રિગેવાનરથગીત	૬ દેવેન્દ્રારંધ્રપ્રકરણગીકા

અને જે અથોના નામોની નોંધ આપનામાં આવી છે, તેમાંથી શ્રી મન્યગિરિશબ્દાનુશાસન સિદ્ધાંતના બધાય અથો ગીતમાં જ છે, એને આપણે આચાર્ય મન્યગિરિને અથર્વ તરીકે ઓળખાણે તે મના તેમને દીકાકાર તરીકે ઓળખવા એ જ સુસંગત છે

આચાર્ય શ્રી અલ્લભ્યગિરિની દીપ્તિ—આજ સુધીમાં આચાર્ય શ્રી હર્ષિભટ્ટ, ગાંધીજી સિદ્ધાંતનાચાર્ય, શ્રીમાન કોટ્યાચાર્ય, આચાર્ય શ્રી ગીતાક, નાગીરિ ૧૨ શ્રી અક્ષયદેવચરિ, મન્યગી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર, તથા શ્રી હેન્દ્રચરિ આિ અર્ચ મર્મ ગીતમાં આચાર્ય ધર્મ ગયા છે, તે છતાં આચાર્ય શ્રી મન્યગિરિએ ગીતનિર્માણ શ્રેયમાં એ જુગી જ માન પાડી છે શ્રી મન્યગિરિની ગીકા એને તેમના પૂર્વજો તે તે વિષયના પ્રાચીન અથો ચૂર્ણિ, ગી. િપ્પાણ આદિ અર્ચ નાઓ ॥ જોતન ઉપગત પોતા તરફના તે તે વિષયો નજા વિચારોની પિપ્પૂર્ણતા સમજી લેઈએ ગભીરમાં ગભીર વિરોધો ચલતી નખતે પણ બાપાની પ્રામાણિકતા પ્રોત્તા અને અપ્તનામાં જરા સગળી પણ ઊપજ નજરે પડતી થી અને વિચારની રિગ ના એની જ હાયક દ છે

૧ ‘યથા ૧ પ્રમાણપ્રાપ્તિત્વ તથા તરત્યર્થદીકાયા માર્ગનિર્માણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ॥

૨ “યથા સાપુરુષાયના અવનામયામ્નવા ધર્મસાસ્ત્રીકાયામભિહિતમિતિ ૧૬ પ્રત્યક્ષ ॥ ધર્મમગ્રહણીયોતી ॥

૩ “યુક્તાદોષા પ પ્રતિપૂર્ણિ પરિમાણ દેવેન્દ્રનચેન્દ્ર પ્રપચ્ચિવામિતિ ૧૬ મૂળ પ્રપચ્ચત’ સંપ્રહણાવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૦૬ ॥

આચાર્ય મલયગિરિની ટીકા રચવાની પદ્ધતિ દૂકમાં આ પ્રમાણેની છે—તેઓશ્રી સૌપહેલાં મૂળસૂત્ર, ગાથા કે શ્લોકના શબ્દાર્થની વ્યાખ્યા કરતાં જે સ્પષ્ટ કરવાનું હોય તે સાથે જ કહી દે છે, ત્યાર પછી જે વિષયો પરવે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા હોય તેમને “અયં ભાવ, કિમુક્ત ભવતિ, અયમાગય, હ્રદમત્ર હ્રદયમ્” ઇત્યાદિ લખી આખાય વક્તવ્યનો સાર કહી દે છે આ રીતે પ્રત્યેક વિષયને સ્પષ્ટ કર્યા પછી તેને લગતા પ્રાસંગિક અને આનુપગિક વિષયોને ચર્ચવાનું તેમ જ તદ્વિષયક અનેક પ્રાચીન પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કરવાનું પણ તેઓશ્રી ચૂકતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ જે પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેને અંગે જરૂરત જણાય ત્યાં વિષમ શબ્દોના અર્થો, વ્યાખ્યા કે ભાવાર્થ લખવાનું પણ તેઓ ભૂતના નથી, જેથી કોઈ પણ અભ્યાસીને તેના અર્થ માટે મૂઝાવું ન પડે કે કાફા મારવા ન પડે આ કારણસર તેમ જ, ઉપર જણાવવામા આવ્યું તેમ, ભાષાની પ્રાસાદિકતા અને અર્થ તેમ જ વિષયપ્રતિપાદન કરવાની વિશદ પદ્ધતિને લીધે આચાર્ય શ્રી મલયગિરિની ટીકાઓ અને ટીકાકારપાણી સમગ્ર જૈન સમાજમા ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે

આચાર્ય મલયગિરિનું બહુશ્રુતપણું—આચાર્ય મલયગિરિદૃત મહાન ગ્રંથરાશિનું અવગાહન કરતાં તેમા જે અનેક આગમિક અને દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચા છે, તેમ જ પ્રસંગે પ્રસંગે તે તે વિષયને લગતા તેમણે જે અનેકાનેક કલ્પનાતીત શાસ્ત્રીય પ્રમાણો ટાકેલા છે, એ જ્ઞેતા આપણે સમગ્ર શકીયું કે, તેઓશ્રી માત્ર જૈન વાઙ્મયનું જ જ્ઞાન ધરાવતા હતા એમ નહોતું, પરંતુ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કલાના ભારતીય જૈન-જૈનેતર દાર્શનિક સાહિત્ય, જ્યોતિર્વિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, લક્ષણશાસ્ત્ર આદિને લગતા વિવિધ અને વિશિષ્ટ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો વિશાળ વારસો ધરાવનાર મહાપુરુષ હતા. તેઓશ્રીએ પોતાના ગ્રંથોમા જે રીતે પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે એ તરફ આપણે સક્ષમ રીતે ધ્યાન આપીશું તેમ આપણને લાગશે કે એ મહાપુરુષ વિપુલ વાઙ્મયવારિધિને ધૂટીને પી જ ગયા હતા; અને આમ કહેવામા આપણે જરા પણ અતિશયોકિત નથી જ કરતા પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી મલયગિરિસૂરિવરમા લલે ગમે તેટલું વિશ્વવિદ્યાવિષયક પાડિત્ય હો, તે છતાં તેઓશ્રી એકાંત નિર્વૃત્તિમાર્ગના ધોરી અને નિર્વૃત્તિમાર્ગપરાયણ હોઈ તેમને આપણે નિર્વૃત્તિમાર્ગપરાયણ જૈનધર્મની પરિભાષામાં આગમિક કે સૈદ્ધાન્તિક યુગપ્રધાન આચાર્ય તરીકે ઓળખીએ એ જ વધારે ઘટમાન વરતું છે.

આચાર્ય મલયગિરિનું આન્તર જીવન—વીરવર્ધમાન-જૈન-પ્રવચનના અલ કારસ્વરૂપ યુગપ્રધાન આચાર્યપ્રવર શ્રી મલયગિરિ મહારાજની જીવનરેખા વિષે એકાએક કોઈ પણ બોલવું કે લખવું એ ખરે જ એક અધરુ કામ છે, તે છતાં એ મહાપુરુષ માટે દૂકમાં પણ લખ્યા સિવાય રહી શકાય તેમ નથી

આચાર્ય શ્રી મલયગિરિવિરચિત જે વિશાળ ગ્રંથરાશિ આજે આપણી નજર સામે વિદ્યમાન છે, એ પોતે જ એ પ્રભાવક પુરુષના આન્તર જીવનની રેખા દોરી રહેલ છે એ ગ્રંથરાશિ અને તેમાં વર્ણવાયેલા પદાર્થો આપણને કહી રહ્યા છે કે એ પ્રજ્ઞાપ્રધાન પુરુષ મહાન જ્ઞાનયોગી, કર્મયોગી, આત્મયોગી અગર જે માનો તે હતા એ ગુણધામ અને પુણ્યનામ મહાપુરુષ પોતાની જાતને એટલી છુપાવી છે કે એમના વિશાળ સાહિત્યરાશિમા કોઈ પણ ઠેકાણે એમણે પોતાને માટે “યદવાપિ મલયગિરિના” એટલા સામાન્ય નામનિર્દેશ સિવાય કશુંય લખ્યું નથી વાર વાર વદન હો એ માન-મદવિરહિત મહાપુરુષના પાદપદ્મને !

આચાર્ય શ્રી ક્ષેમકીર્તિસૂરિ—આચાર્ય શ્રી ક્ષેમકીર્તિસૂરિ તપાગચ્છની પરંપરામા થયેલ મહાપુરુષ છે એમના વ્યક્તિત્વ વિષે વિશિષ્ટ પરિચય આપવાનાં સાધનોમા માત્ર તેમની આ એક સમર્થ ગ્રંથરચના જ છે; આ સિવાય તેમને વિશે ખીજે કશો જ પરિચય આપી શકાય તેમ નથી.

તેમ જ આજ મુઘીમા તેમની ગીચ કાઈ માની કે મોગી કૃતિ ઉપનય પછ ચર્ચ નથા પ્રનુત પ્રથની-ગીધાની ગરા તેમજે વિ સ ૧૩૦૨ મા ગી છે એ ઉપચથી તેઓની નિકમની તેરમી-ચોરમી મગીમા થયેન આચાર્ય છે તેમના ગુરુ આચાર્ય ત્રી નિગ્ધય્યદ્યગિ દતા, જેઓ તપગ્ગના આદ્ય પુર આચાર્ય શ્રી ત્યન્નદ્યગિરના પ્રિય રના ઓ તેઓ બૃહત્પોચાનિમ તૃકે ઓગખાતા દના આચાર્ય ત્રીનિગ્ધયન્નસિ બૃહ પોચાનિમ કેન કટેસતા દતા તે વિત્તી વિગેય દમીન્ન જ્ઞાતા ધ્વૃ નારને આચાર્ય શ્રી મુનિસુન્નદ્યગિરચિત વિ રનગજિ પી-ગુર્વારી પ્રોમ ૧૦૦થી ૧૩૪ તથા પન્થાસ શ્રીમાન કયાણરિગ્ધયજ સપાતિ વિગ્વત ગુર્ગગુનાઃ મહિન ‘તપાગ્ગૃપાવતી ૫૬ ૧૫૩ જ્ઞવા લનામજુ છે *

અન્ય-પરિચય

અથવારા ઓ અથની પ્રનિઓ વિ લખ્યા પત્રી અથના જાલ ઓ અત ગ રા પ વિ થાઃ જ્ઞાતાની દેવુ અગી ઉમિન માગે પ્રનુત બૃહત્કલ્પસૂત્ર નો તે ૥ ઉપર પી જ્યાખ્યામો ગરો ૥ પરિચય આપના પાતા, પ્રનુત નાન્ન છે આગમોમાડુ એમ લાઈ છે આગમ આતિ ૧ દેવુ છે એનો ઉત્તેજ પ્રગામા આવે છે આમા ય ગતે જા આગમોની મખ્યા પિરનાતીમની ગજાવ છે એ પિન્નાતીસ આગમોમા હેઆગમોમા સમાવે ૧ ચર્ચ ૧૫ છે નો એ હેઆગમો ૭ છે તેના ઉપર જેટલુ જ્યાખ્યાસારિત્ય રચાયુ છે નો આગે જેટલુ ઉપનય થાર છે, તે આ નીન જ્ઞાતાચામા આવે છે

હેઆગમ સાહિત્ય

નામ	કર્તા	સોદકમખયા
૧ વ્યાચુત્કલ્પ	બ્રહ્માજ્યામી	૩૧ ૧
" વિધુમિન		મા ૧૪૪
" ચુર્મિ		૨૦૨૫
" રિન	લાતિ પામગીન	૩૧૦૦
" અન્ય (ભાયાનુવાઃ)		
૨ પ્રોપો (બૃહત્કલ્પસૂત્ર)	બ્રહ્માજ્યામી	૩૭૫
" વિધુમિન-ભુમા ૧	લાન્ન-અધતસગમિ મમાજમજુ	મા ૧૮૮૦ ૨ ૧ ૩૫૦૦
" " બૃહત્કલ્પસૂત્ર		
" ચુર્મિ		૧૧૦૦૦
" વિગેદાઈર્મિ		૧૪૦ ૦
" રિન	૧સચિતિ-લમખનિ	૩૫૦૦૦
" અરૂરી	મો માગ્ગસાગ્ર	૧૫૦૦
" રનગમ		
" પન્થ પમદાવાન્ન	નપામનમિ દામાજમજુ	મા ૨૫૫૮ ૨ ૧ ૩૧૩૫
" ચુર્મિ		૩૨૮૫

* મુદ્ ૧૫૫૫૬ ૧ ૧ ૧ ભાતી ૧ પાપા ૧ ના પ્રગ્નાનિમ રમા દના ૬ ૩૦ થી ૧ ૫૮ મુધી ૧ પ્રનિઓ ૧ પિ ૧૫ પાદ્યેજે નો સપાતિપદનિ અગે વિરૂપજ ૨ લાઈ આડુ તે ૧ ના પુ પ્રુ પ્રુ દરેકમાં નથા અગુ રિન મુઓએ આ મારે મુદ્ પ્રથ જ્ઞવા —સ પાદ્ય

નામ	કર્તા	શ્લોકસંખ્યા
૩ વ્યવહાર સૂત્ર	ભદ્રાબાહુસ્વામી	૬૮૮
„ ભાષ્ય		ગા ૪૬૨૯ શ્લો ૫૭૮૬
„ ચૂર્ણિ		૧૦૩૬૦
„ વૃત્તિ	મલયગિરિ	૨૯૦૦૦
„ સ્તબ્ધક		
૪ નિશીથસૂત્ર	ભદ્રાબાહુસ્વામી	૮૨૫
„ ભાષ્ય		ગા ૬૫૨૯ શ્લો. ૭૫૦૦
„ વિશેષચૂર્ણિ	જિનદાસ મહત્તર	૨૮૦૦૦
„ „ વિ શોદેશકઆખ્યા	શ્રીચન્દ્રસૂરિ	
„ સ્તબ્ધક		
૫ મહાનિશીથસૂત્ર		૪૫૪૪
„ સ્તબ્ધક		
૬ છત્રકલ્પસૂત્ર	જિનભદ્રગણિ ક્ષમાત્રમણુ	ગા ૧૦૩
„ ભાષ્ય		ગા ૨૬૦૬
„ ચૂર્ણિ	સિદ્ધએનાચાર્ય	૧૦૦૦
„ „ ટિપ્પનક	શ્રીચન્દ્રસૂરિ	૧૧૨૦
„ વૃત્તિ	તિલકાચાર્ય	૧૮૦૦

કલ્પબૃહદ્ભાષ્ય—અહીં જે છ છેદ્યથોને લગતી નોંધ આપવામાં આવી છે તેમાં “ કલ્પવૃહદ્ભાષ્ય અપૂર્ણ ” એમ જણાવ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે, પાટણ, જેસલમેર, ભાડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પૂના વગેરે દરેક સ્થળે આ ગ્રંથની હસ્તપ્રતિઓ અધૂરી જ મળે છે જેસલમેરમાં તાડપત્ર ઉપર લખા-થેલી બે નકલો છે, પણ તે બન્નેય પ્રથમ ખંડ છે, બીજો ખંડ કયાય બેવામાં આવ્યો નથી આચાર્ય શ્રી ક્ષેમકીર્તિએ બૃહદ્કલ્પની ટીકા રચી ત્યારે તેમના સામે આ બૃહદ્ભાષ્ય પૂર્ણ નકલ હતી એ તેમણે ટીકામાં આપેલા બૃહદ્ભાષ્યના ઉદ્ધરણોથી નિશ્ચિતપણે જાણી શકાય છે

કલ્પચૂર્ણિ અને વિશેષચૂર્ણિ—કલ્પચૂર્ણિ અને કલ્પવિશેષચૂર્ણિની જે બે તાડપત્રીય પ્રાચીન પ્રતિઓ આજે મળે છે તેમાં લખાવનારાઓની ગરબડથી એટલે કે ચૂર્ણિ-વિશેષચૂર્ણિના ખડોનો વિવેક ન કરવાથી કેટલીક પ્રતિઓમાં ચૂર્ણિ-વિશેષચૂર્ણિનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે

પચકલ્પમહાભાષ્ય—પચકલ્પમહાભાષ્ય એ જ પચકલ્પસૂત્ર છે ઘણાખરા વિદ્વાન સાધુઓ એવી ભ્રમણામાં છે કે, પચકલ્પસૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય તે પચકલ્પભાષ્ય અને તે ઉપરની ચૂર્ણિ તે પચકલ્પચૂર્ણિ, પરંતુ આ તેમની માન્યતા ભ્રાંત અને ભૂલભરેલી છે પચકલ્પ નામનું કોઈ સૂત્ર હતું નહીં અને છે પણ નહીં. બૃહદ્કલ્પસૂત્રની કેટલીક પ્રાચીન પ્રતિઓના અંતમાં “ પચકલ્પસૂત્ર સમાપ્તમ્ ” આવી પુષ્પિકામાત્રથી ભુલાવામાં પડીને કેટલાકો એમ કહે છે કે, મેં અમુક ભાડારમાં બેસ્યું છે, પણ આ ભ્રાંત માન્યતા છે ખરી રીતે, જેમ પિડનિયુક્તિ એ દશવૈકલ્પિકનિયુક્તિનો અને ઓઘનિયુક્તિ એ આવશ્યકનિયુક્તિનો પૃથક્ કરેલો અંશ છે, તે જ રીતે પચકલ્પભાષ્ય એ કલ્પભાષ્યનો એક જુદો પાડેલો વિભાગ છે, નહીં કે સ્વતંત્ર કોઈ સૂત્ર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ મહારાજ અને શ્રી ક્ષેમકીર્તિ-સૂરિ મહારાજ પ્રસ્તુત બૃહદ્કલ્પસૂત્રની ટીકામાં વારંવાર આ રીતે જ ઉલ્લેખ કરે છે

નિશીથવિશેષચૂર્ણિ—આજે જેને સો નિશીથચૂર્ણિ તરીકે ઓળખે છે એ નિશીથસૂત્ર ઉપરની નિશીથચૂર્ણિ છે નિરાશીથચૂર્ણિ હોવી જોઈએ, પરંતુ આજે એનો કયાપ પત્તો નથી આજે તો આપણા સામે નિશીહપિએસચૂર્ણી જ છે

છે આગમમાહિતને જાળ્યા પછી આપણે અથવા મૂળ વિષય તરફ આવીએ

અથતુ મૂળ નામ—પ્રપ્રત ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’નું મૂળ નામ ‘વપ્પો’ છે તેની પ્રાકૃત-સમ્પ્રત વ્યાખ્યા—નીમ્બોને પણ કલ્પભાસ’, કલ્પમ્મ ચુલ્લી આિ નામેથી જ ઓળખનામાં આવે છે એટલે નિમ્બ’ એ થયો કે આ અથતુ ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’ નામ પાડાળથી શરૂ થયું છે તેનું કારણ એ છે કે દશાશ્રુતસ્કેધના આઠમા અધ્યયનરૂપ પર્વપણા-કલ્પસૂત્રની જાણે વાચના વધ્યા પછી એ કલ્પસૂત્ર અને પ્રસ્તુત કલ્પશાસ્ત્રને અનુગ અનુગ સમજવા માટે એમનું નામ ‘વપ્પસૂત્ર’ અને પ્રસ્તુત કલ્પશાસ્ત્રનું નામ બૃહત્કલ્પસૂત્ર રાખનામાં આવ્યું છે આજે જૈન જનતાનો મોટો ભાગ ‘કલ્પસૂત્ર’ નામથી પર્વપણા કલ્પસૂત્રને જ સમજે છે, બાકે ‘કલ્પસૂત્ર’ નામ પર્વપણા-કલ્પસૂત્ર માટે જ થઈ ગયું છે એવું આ શાસ્ત્રને લિન સમજના માટે ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’ નામ આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે પ્રસ્તુત સૂત્ર પ્રમાણમાં નાનું એવું કે માત્ર ૪૭૫ શ્લોકપ્રમાણ હોના જતા એમાં રહેલા ગાભીર્ધની દૃષ્ટિએ એને એક મહાશાસ્ત્ર જ મહેતું જોઈએ આ એ પ્રાચીનતમ આચારનાસ્ત્ર છે અને જૈન મર્મશાસ્ત્રોના તેનું સ્થાન ઘણું જાણ્યું છે તેમાય જૈન મુનિઓ માટે તે એ હનનધર્મનું મુદ્દાનાસ્ત્ર છે આની ભાષા પ્રાચીન પ્રાકૃત અથવા અર્ધભાગધી હોના છતાં જેમ જીભ જૈન આગમે માટે બધું છે તેમ આની ભાષાને પણ નિમ્બાર આચાર્ય શ્રી મનસગિરિ અને શ્રી ક્ષેમગીર્તિસુરિએ બાંધી નાખી છે ખરું જોતાં આપણે પરિવર્તન કેટલે અંશે ઉચિત છે એ એક પ્રશ્ન જ છે તેમ જતા સાથે સાથે આજે એ પણ એક મોટો સવાલ છે કે, તે તે આગમેની પ્રાચીન પ્રાચીનમ વિવિધ પ્રતિઓ કે તેના પ્રત્યન્તરો સામે રાખીએ હારે તેમાં જે ભાષા અને પ્રયોગો વિષયક વૈરિધ્ય જોવામાં આવે છે તે, સમર્થ ભાષા શાસ્ત્રીને ગળે પણ ડહોરો વાળી દે તેના દોષ છે, તેમાં પણ નિયુક્તિ, ભાષ્ય, મહાશાસ્ત્ર ચૂર્ણિ, રિગેય ચૂર્ણિ વગેરે વ્યાખ્યામંત્રોના અપરિમિત અને સખ્યાતીત પાકબેહો અને પારનિકારો મળે ત્યારે તો ચક્રર આની નવ્ય તેવું બને એની સાત છે આ પરિસ્થિતિમાં અમુક જગ્યાતરી નર્ધને બેઠેલા નિમ્બાર આદિ રિયે આપણે એમને બોલવા જેવું કહ્યું નથી રહેતું

વ્યાખ્યામાહિત્ય

કલ્પમહાશાસ્ત્ર ઉપર વ્યાખ્યાપ્રયે નિયુક્તિ-ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, રિગેયચૂર્ણિ બૃહદ્ભાષ્ય વૃત્તિ અનુચૂરી અને અન્ય પ્રયોગી ગ્યના થઈ છે તે પૈમિ આ પ્રમશનમાં મૂળમ્મ નિયુક્તિ ભાષ્ય અને ઈતિને પ્રસિદ્ધ દરમાં આવેન છે જેનો પરિચય અગ્રી આપવામાં આવે છે

નિયુક્તિ ભાષ્ય—આસ્ત્યનિયુક્તિમાં ખુદ નિયુક્તિમાર ભગવાને કલ્પમ્મ ઉ ણિજ્જુતિં (ગાથા ૯૫) એમ જણાવેન હોનાથી પ્રપ્રત કલ્પમહાશાસ્ત્ર ઉપર નિયુક્તિ ગ્યનામાં આવી છે તેમ જતાં આજે નિયુક્તિ અને ભાષ્ય એ બંને પરસ્પર લાળી જઈને એક અથડાપ થઈ જવાને લીધે તેનું પૃથક્કરણ પ્રાચીન ચૂર્ણિમાર આિ પણ કરી શક્યા નથી નિમ્બાર આચાર્ય શ્રીમનસગિરિએ પણ “સૂત્રમ્પર્શવનિયુક્તિર્માવ્ય ચૈવો ગ્રથો જાત ” એમ જણાવી નિયુક્તિ અને ભાષ્યને લુદ્ધ પાડવાનું જતું કહ્યું છે બન્યારે આચાર્ય શ્રી ક્ષેમગીર્તિએ એ પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ જતાં તેમાં તેઓ સદગ નથી થયા બાકે એથી ઓગળા જ થયો છે એ જ કારણ છે કે નિકાના પ્રત્ય તરોમાં તથા ચૂર્ણિ

વિશેષચૂર્ણિમાં એ માટે વિવિધ નિર્દેશો મળે છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ચોથું), સ્વતંત્ર પ્રાચીન લાખ્ય-પ્રતિઓમાં પણ આ અંગેનો કોઈ વિવેક નજરે નથી આવતો. આ કારણસર અમે અમારો પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં નિર્ધુક્તિ-લાખ્ય ગ્રંથની ગાથાઓના અકો સળગ જ ગણ્યા છે અને એ રીતે બંધી મળીને ૬૪૯૦ ગાથાઓ થઈ છે. પ્રાચીન લાખ્યપ્રતિઓમાં અનેક કારણસર ગાથાઓ એવડાવાથી તેમ જ અસ્તવ્યસ્ત ગાથાઓ અને ગાથાકો હોવાથી તેની ગાથાસંખ્યાની અમે ઉપેક્ષા કરી છે. અમારો ગાથાક્રમ અતિ વ્યવસ્થિત, પ્રામાણિક અને અતિ મુસગન છે. લાપાદૃષ્ટિએ પ્રાચીન લાખ્યપ્રતિઓની ગાથાની લાપામાં અને આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ-ક્ષેમકીર્તિએ આપેલી લાખ્યગાથાની લાપામાં ઘણો ઘણો ફરક છે, પરંતુ અમારે દીકાકારોને ન્યાય આપવાનો હોવાથી તેમણે પોતાની દીકામાં જે સ્વરૂપે ગાથાઓ લખી છે તેને જ પ્રમાણ માનીને અમે કામ ચલાવ્યું છે. આગ છતાં સ્થાને સ્થાને અનેકવિધ મહત્વના પાઠભેદો વગેરે નોંધવામાં અમે આગસ કર્યું નથી. લાખ્યની લાપા મુખ્યત્વે પ્રાકૃત જ છે, તેમ છતાં ઘણે સ્થળે ગાથાઓમાં માગંધી અને શૌરસેનીના પ્રયોગો પણ જોવામાં આવે છે. દેટલીક ગાથાઓ પ્રસંગવશ માગંધી કે શૌરસેની લાપામાં પણ રચાયેલી છે. છતાં દૃષ્ટિએ આખું લાખ્ય પ્રધાનપણે આર્યાછદમાં રચાયું છે, તેમ છતાં સખ્યાબધ સ્થળે ઔચિત્ય પ્રમાણે બીજા બીજા છદો પણ આવે છે.

વૃત્તિ—પ્રસ્તુત મહાશાસ્ત્રની વૃત્તિનો પ્રારંભ આચાર્ય શ્રી મલયગિરિએ કર્યો છે અને તેની સમાપ્તિ લગભગ સવાસો વર્ષ બાદ તપા આચાર્યપ્રવર શ્રી ક્ષેમકીર્તિસરિએ કરી છે. વૃત્તિની લાપા મુખ્યત્વે સંસ્કૃત હોવા છતાં તેમાં પ્રસંગોપાત્ત આવતી ક્યાંક પ્રાકૃત જ છે. વૃત્તિનું પ્રમાણ સૂત્ર-નિર્ધુક્તિ-લાખ્ય મળીને ૪૨૫૦૦ શ્લોક લગભગ છે, એટલે જો આમાંથી મૂળ-નિર્ધુક્તિ-લાખ્યને બાદ કરીએ તો વૃત્તિનું પ્રમાણ ૩૪૫૦૦ શ્લોક લગભગ થાય છે. આમાંથી લગભગ ૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ દીકા આચાર્ય શ્રી મલયગિરિની છે અને બાકીની આખીએ દીકા આચાર્ય શ્રી ક્ષેમકીર્તિપ્રણીત છે.

ચૂર્ણિ—વિશેષચૂર્ણિ—ચૂર્ણિ અને વિશેષચૂર્ણિ, એ બૃહદ્દર્શનમૂળ ઉપરની પ્રાચીન પ્રાચીનતમ વ્યાખ્યાઓ છે. આ વ્યાખ્યાઓ સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતપ્રધાન લાપામાં રચાયેલી છે. આ વ્યાખ્યાઓની પ્રાકૃતલાપા આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રાદિવિરચિત પ્રાકૃતવ્યાકરણાદિના નિયમોને વશવર્તી લાપા નથી, પરંતુ એક જુદા કુલની જ પ્રાકૃતલાપા છે. આ વ્યાખ્યાઓમાં આવતા વિવિધ પ્રયોગો જોતાં એની લાપાનું નામ શું આપવું એ પ્રશ્ન એક કોયડારૂપ જ છે. હું માનું છું કે આને કોઈ સ્વતંત્ર લાપાનું નામ આપવું તે કરતાં “મિશ્રપ્રાકૃતમાપા” નામ આપવું એ જ વધારે સગત વસ્તુ છે. લાપાના વિષયમાં રસ લેનાર પ્રત્યેક લાપાશાસ્ત્રીને માટે જૈન આગમો અને તેના ઉપરના નિર્ધુક્તિ-લાખ્ય-ચૂર્ણિ-વિશેષચૂર્ણિ ગ્રંથોનું અધ્યયન અને અવલોકન પરમ આવશ્યક વસ્તુ છે.

બૃહદ્લાખ્ય—નિર્ધુક્તિ, લાખ્ય અને બૃહદ્લાખ્ય એ ત્રણેય જૈન આગમ ઉપરના વ્યાખ્યાગ્રંથો હોવામાં પદ્યબંધ જ હોય છે. પ્રસ્તુત બૃહદ્લાખ્ય પણ ગાથાબંધ છે. દીકાકાર આચાર્ય શ્રી ક્ષેમકીર્તિ-મહારાજ સામે પ્રસ્તુત બૃહદ્લાખ્ય સંપૂર્ણ હોવા છતાં આજે એને સંપૂર્ણ મેળવવા અમે ભાગ્યશાળી થઈ શક્યા નથી. આજે જ્યાં જ્યાં આ મહાલાખ્યની પ્રતિઓ છે ત્યાં પ્રથમ ખડ માત્ર છે જેસલમેર-દુર્ગના શ્રી જિનભદ્રસૂરિ જૈન જ્ઞાનભંડારમાં જ્યારે આ ગ્રંથના બે ખડો જોયા ત્યારે મનમાં આશા જન્મી કે આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ મળ્યો, પણ તપાસ કરતાં નિરાશા સાથે જોયું કે બન્નેય પ્રથમ ખડની જ નકલો છે. આની લાપા પણ પ્રાચીન મિશ્ર પ્રાકૃતલાપા છે અને મુખ્યત્વે આર્યા છદ હોવા છતાં પ્રસંગોપાત્ત બીજા બીજા પણ છદો છે.

અન્યૂરી—બૃહત્સપ્તમી ઉપર એક અન્યૂરી (અતિસક્ષિપ્ત રીમ) પણ છે એના પ્રણેતા શ્રી મોભાગ્યસાગરસૂરિ છે અને એ ૧૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે મૂળ ત્રયના સમ્બંધને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા ઇચ્છનાર માટે આ અન્યૂરી મહત્વની છે અને એ મીકાને અનુસરીને જ રચાયેલી છે પ્રસ્તુત અન્યૂરીની પ્રતિ સવન ૧૬૨૮માં લખાયેલી હોઈ એ તે પહેલાં રચાયેલી છે

આન્તર પરિચય

પ્રસ્તુત બૃહત્સપ્તમી મહાશાસ્ત્રના આન્તર પરિચય માટે અમે દરેક ભાગના વિસ્તૃત વિવધાનુક્રમશિલ્પ આપી છે, જે બધાય ભાગોની મળીને ૧૫૨ પૃષ્ઠ જેટલી થાય છે, તે જ પર્યાપ્ત છે આ અનુક્રમશિલ્પ બેનાથી આખા ત્રયમાં શુ છે તે, દરેકેદરે નિદાન મુનિનર આદિ સુગમતાથી જાણી-સમજી શકશે તેમ જના પ્રસ્તુત મહાશાસ્ત્ર એ, એમ છે.શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાતું હોઈ તે વિશે અને તેના અનુસધાનમાં જે જે ખાસ ઉચિત ભાગ તે અે વિચાર કરવો અતિ આનરજનક છે

છેદઆગમો—છેદઆગમો બધા મળીને ૭ની શખ્યામાં છે, જેને ઉત્તરેષ અને તેને લગતા વિશાળ વ્યાખ્યાસાહિતની નોંધ અમે ઉપર મરી આન્યા છીએ આ છેદઆગમોમાં, મનસા, વાયા કર્મણા અનિસવાદી હવન હનનાર પરમજ્ઞાની તીર્થ કર, ગણધર, મ્યનિર આદિ મહર્ષિઓએ જગતના મુમુક્ષુ નિઃચ-નિર્મયીઓને એકાંત કયાણુ સાધના માટે જે મૌલિક અહિસા, સત્ય, અચૌર્ય, મદ્યાર્થ અપરિગ્રહનતાદિરૂપ માર્ગ દર્શાવે છે તે અગે તે તે દેશ, કાળ તેમ જ તે તે યુગના માનવોની રનાભાવિ શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓ અને વલણને ધ્યાનમાં લઈ બાધક નિયમોનું નિર્ધાર કરનામાં આવ્યું છે જેને શાસ્ત્રીય પશિભાષામાં અપવાદ કહેવામાં આવે છે આ અપવાદો અર્થાત્ બાધક નિયમો ઉત્તર્ગ એટલે કે મૌલિક માર્ગના નિધાન સામે દોવા છતાં એ મૌલિક માર્ગના બાધક ન હોતા તેના સાધક છે આથી સમજશે કે છે આગમોમાં અતિજભીર ભાવે એમ ત આતમનક્ષી બનીને મૌલિક અહિસા નિયમો અગે તે તે અનેકવિધ વર્તમાન પરિસ્થિતિને લક્ષમાં લઈ બાધક નિયમો અગે નિધાન અને વિચાર કરનામાં આવ્યા છે તારિન દૃષ્ટિએ વિચારતા એમ કની શકાય કે જૈન છે આગમો એ, એમાન્ત ઉચ્ચ હવન હવનાર ગીતાર્થ જૈન સ્થવિરો અને આચાર્યોની સક્ષમેક્ષિપ્ત અને તેમની પ્રી પ્રતિભાનો સર્વોચ્ચ પરિચય આપનાર મહાન શાસ્ત્રો છે

૧૧. ઉત્તર્ગ અને અપનાદ—પ્રસ્તુત બૃહત્સપ્તમી, એ છેદઆગમોમાંનું એક હોઈ એમાં ઉત્તર્ગ અને અપના માર્ગનું અર્થાત્ સાધના બાધક નિયમોનું નિધાન કરનામાં આવ્યું છે એ ઉત્તર્ગ અપવાદો કયા કેટલા અને કઈ મ્ધિ બાબત વિશે છે ?—એ ત્રયનું અવલોકન કરનાર જોઈ-જાણી શરૂ કરે પરંતુ એ ઉત્તર્ગ અને અપનાના નિર્માણનો મૂળ પાયો રો છે ? અને હવનતરવાનું રહમ્ય સમજનારે અને તેનું મૂલ્ય મૂનનારે પોતાના હનનમાં તેનો ઉપયોગ મ્ધિ રીતે કયાનો છે—મ્ધિ એ ?—એ વિચારનું અને સમજનું અતિ આવશ્યક છે આ વસ્તુ અતિ મહત્વની હોઈ ખુલ્લું નિર્ધારિત-ભાષ્યમાર ભગવદોક્તિ અને તંત્રગામી પ્રાકૃત-સર્જન વ્યાખ્યાપરોએ સુધ્ધાં પ્રમગ આવતાં એ વિશે ઘણા ઉગાજીથી અનેક મ્ધિ વિચાર કર્યા છે

જગતના કોઈ પણ ધર્મ, નીતિ, રાજ્ય, પ્રજા, સધ, સમાજ, સભા, સરથા કે મદગો—ત્યાગી હો કે સસારી—એ તેના એમ્ધારા મૌલિક બધાગણ ઉપર નબી કે હની શકે જ નહિ પરંતુ એ સો જે તે સમ નિર્મ પશિરિથિતિ અને રોગોને ધ્યાનમાં રાખીને અને સાધક-બાધક નિયમો પડતા પડે છે અને તે જ તે પોતાના અસ્તિત્વને ચિત્રમાણ મુધી દમની રાખી પોતાના ઉદ્દેશને સફળ કે ચિરજીવ બનાવી

શકે છે. આમ છતાં જગતનાં ધર્મ, નીતિ, રાજ્ય, પ્રજા, સંઘ, સમાજ વગેરે માત્ર તેના નિયમોના નિર્માણ ઉપર જ જગ્યા-જગ્યા નથી, પરંતુ એ નિયમોના પ્રામાણિક શુદ્ધ એકનિષ્ઠ પાલનને આધારે જ તે જગ્યા છે અને જીવનને ઉત્તમ બનાવ્યું છે આ શાશ્વત નિયમને નજર સામે રાખીને, જીવનમાં વીતરાગભાવનાને મૂર્તરૂપ આપનાર અને તે માટે એકધારે પ્રયત્ન કરનાર જૈન ગીતાર્થ મહર્ષિઓએ ઉત્સર્ગ-અપવાદનું નિર્માણ કર્યું છે

‘ઉત્સર્ગ’ શબ્દનો અર્થ ‘મુખ્ય’ થાય છે અને ‘અપવાદ’ શબ્દનો અર્થ ‘ગૌણ’ થાય છે પ્રગતુ છેદઆગમોને લક્ષીને પણ ઉત્સર્ગ-અપવાદ શબ્દનો એ જ અર્થ છે અર્થાત્ ઉત્સર્ગ એટલે આન્તર જીવન, ચારિત્ર અને ગુણોની રક્ષા, શુદ્ધિ કે વૃદ્ધિ માટેના મુખ્ય નિયમોનું વિધાન અને અપવાદ એટલે આન્તર જીવન આત્મી રક્ષા, શુદ્ધિ કે વૃદ્ધિ માટેના બાધક નિયમોનું વિધાન ઉત્સર્ગ-અપવાદના ઘડનાર વિશેના મૂળ ઉદ્દેશ તરફ જોતા બંનેનું મહત્ત્વ કે મુખ્યપાત્ર એક સમાન છે એટલે સર્વસાધારણને સહજભાવે એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કે એક જ હેતુ માટે આવું દ્વિવિધ્ય કેમ? પરંતુ જગતનું સુદૃઢ રીતે અવલોકન કરનારને એ વસ્તુ સમજાયા વિના નહિ રહે કે, માનવજીવનમાં સહજ ભાવે સદાને માટે જે શારીરિક અને ખાસ કરીને માનસિક નિર્બંજતાએ અધિકાર જમાવ્યો છે, એ જ આ દ્વિવિધ્યનું મુખ્ય કારણ છે. આ પરિસ્થિતિને પ્રત્યક્ષ જોયા-જાણ્યા પછી ધર્મ, નીતિ, સંઘ, સમાજ, પ્રજા આદિના નિર્માતાઓ પોતાની સાથે રહેનાર અને ચાલનારની બાધ અને આતર પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં ન લે અને સાધક-બાધક નિયમોનું વિધાન ન કરે, તો એ ધર્મ, નીતિ, રાજ્ય, પ્રજા, સંઘ વગેરે વહેલાંમાં વહેલાં જ પડી ભાંગે આ મૌલિક મુદ્દમ વસ્તુને લક્ષમાં રાખી જૈન સંઘનું નિર્માણ કરનાર જૈન સ્થવિરોએ એ સંઘ માટે ઉત્સર્ગ-અપવાદનું નિર્માણ કરી પોતાના સર્વોચ્ચ જીવન, ગંભીર જ્ઞાન, અનુભવ અને પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો છે

ઉત્સર્ગ-અપવાદની મર્યાદામાંથી જ્યારે પરિણામિપણું અને શુદ્ધ વૃત્તિ પરવારી જાય છે, ત્યારે એ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ, ઉત્સર્ગ-અપવાદ ન રહેતાં અનાચાર અને જીવનનાં મહાન દૂષણો બની જાય છે આ જ કારણથી ઉત્સર્ગ-અપવાદનું નિરૂપણ અને નિર્માણ કરવા વહેલાં ભાષ્યકાર ભગવતે પરિણામી, અપરિણામી અને અતિપરિણામી શિષ્યો એટલે કે અનુયાયીઓનું નિરૂપણ કર્યું છે (જુઓ ગાથા ૭૬૨-૮૭, પૃ ૧૪૯-૫૦) અને જણાવ્યું છે કે, યથાવસ્થિત વસ્તુને સમજનાર જ ઉત્સર્ગમાર્ગ અને અપવાદમાર્ગની આરાધના કરી શકે છે તેમ જ આવા જિનાજાવશવર્તી મહાનુભાવ શિષ્યો-ત્યાગી અનુયાયીઓ-જ છેદ આગમજ્ઞાનના અધિકારી છે અને પોતાના જીવનને નિરાબાધ રાખી શકે છે જ્યારે પરિણામિભાવ ખદશ્ય થાય છે અને જીવનમાં શુદ્ધ સાર્વિક સાધુતાને બદલે સ્વાર્થ, સ્વચ્છંદતા અને ઉપેક્ષાવૃત્તિ જન્મે છે, ત્યારે ઉત્સર્ગ અપવાદનું વાસ્તવિક જ્ઞાન અને પવિત્ર-પાવન વીતરાગધર્મની આરાધના દૂર ને દૂર જ જાય છે અને અતે આરાધના કરનાર પડી ભાંગે છે

આટલો વિચાર કર્યા પછી આપણને સમજાશે કે ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું જીવનમાં શુ સ્થાન છે અને એનું મહત્ત્વ કેવું, કેટલું અને કઈ દૃષ્ટિએ છે? પ્રગતુ મહાશાસ્ત્રમાં અનેક વિષયો અને પ્રસંગોને અનુલક્ષીને આ અંગે ખૂબ ખૂબ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આંતર કે બાહ્ય જીવનની એવી કોઈ પણ બાબત નથી કે જે અંગે ઉત્સર્ગ-અપવાદ લાગુ ન પડે એ જ કારણથી પ્રગતુ મહાશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “જેટલા ઉત્સર્ગો-મૌલિક નિયમો-છે તેટલા અને તે જ અપવાદો-બાધક નિયમો-છે અને જેટલા બાધક નિયમો-અપવાદો છે તેટલા અને તે જ મૌલિક નિયમો-ઉત્સર્ગો છે” (જુઓ ગા. ૩૨૨) આ જ હકીકતને સવિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં ભાષ્યકાર ભગવતે જણાવ્યું છે કે,

“ઉત્સર્ગના સ્થાનમાં એટલે કે ઉત્સર્ગમાર્ગના અધિપરી માટે ઉત્સર્ગ એ ઉત્સર્ગ છે અને અપવાદ એ અપવાદ છે પરંતુ અપવાદના સ્થાનમાં અર્થાત્ અપવાદ માગના અધિપરી માટે અપવાદ એ ઉત્સર્ગ છે અને ઉત્સર્ગ એ અપવાદ છે આ રીતે ઉત્સર્ગ અને અપવાદ પોતપોતાના સ્થાન અને પરિસ્થિતિ પરત્વે શ્રેયસ્કર, કાર્યસાધક અને બળવાન છે” (બુઓ ગાં ૩૨૩-૨૪) ઉત્સર્ગ અપવાદની સમતુલાનું આદતુ સમ્બંધ નિર્ણય એ, જૈનતર્જનની મહાન તત્ત્વચિંતા અને અને તત્ત્વજ્ઞાનની સિદ્ધિનું વિશિષ્ટ પ્રતીક છે

ઉત્સર્ગ અપવાદની સમતુલાનું નિર્ણય કર્યા પછી તેને એવાનું બ્યાપ અને વિશેષ માની લેવું જોઈએ નહિ, પરંતુ તેમાં સત્યચર્ચાઓ અને વિવેકો દ્વારા જોઈએ એવા જ માટે ભાષ્યમાર ભગવતે કહ્યું છે કે—

ળ વિં વિંચિ અણુણાય, પઢિવિદ્ધ વા વિં જિણવરિદ્ધિ ।

એમા તેસિ બાળા, કજ્જે મચ્ચેણ હોત્તવ ॥ ૩૩૩૦ ॥

અર્થાત્—જિનેશ્વરે કશાય માટે એકાંત વિધાન કે નિપદ્યાર્યાં ત્યાં તેમની આરા એવા જ છે કે કાય પ્રસંગે સત્યચર્ચા અર્થાત્ સરણ અને રાગદ્વેષરિન થવું જોઈએ

સ્થવિર શ્રીધમદાસગણિએ ઉપદેશમાના પ્રકરણમાં પણ આ જ આશયની રસત કહી છે—

તમ્હા સવ્વાણુના, સવ્વનિસેહા ય પવયણે નત્થિ ।

આય વય તુલિજ્જા, લાહાવલ્લિ વ્વ વાણિયમા ॥ ૩૮૦ ॥

અર્થાત્—જિનાશ્રમમાં કશાય માટે એકાંત આરા કે એકાંત મનાઈ છે જ નહિ, કદાચ વૈરક કાર્ય કરતાં લાભનો નિચાર કરનાર વાણિયાની માફક આરા અને ખર્ચની એવાને કે નફા-ટોળાની સરખામણી કરી

ઉપર જણાવવામાં આવે તે ઉપરથી સમગ્ર શ્રમણે કે ઉત્સર્ગ અપવાદની મૂળ અસાદોરી સત્ય દર્શિતા છે જ્યાં એ આની જગ્યા કે તેમાં બિલુપ આવે ત્યાં ઉત્સર્ગ એ ઉત્સર્ગ નથી રહેતો અને અપવાદ એ અપવાદ પણ નથી રહી શકતો, એટલું જ નહિ, પરંતુ જીવનમાંથી સત્યનો અભાવ થતા પારમાર્થિક અને જેની કોઈ રસત જ નથી રહેતી આચાર્યશ્રી ૧, ૫૦ ૩, ૬૦ ૩ માં કહેવામાં આવે છે કે, “પુરિમા ! મચ્ચમેવ સમમિજાણાહિ, સચ્ચમ્મ આણાણે ઉત્તરિણે મે મહાવી માર ત્તરિ” —અર્થાત્ હું આત્મનાતુ સત્યને મગમગ આજીવ્ય, સત્ય ૧૧ મર્ચા ૧૫૫ તરીકે પ્રસન્ન કરનાર નિહાન જ સસારને પાર કરે છે” આથી અર્થ એ છે કે, ઉત્સર્ગ-અપવાદ ૨૧ ૫ જિહાસા કે જિનપ્રવચનની આશયના કરનારનું અને દર્શણ જેવું ૨૧૨૭ અને રક્ષિત્તી જેમ પાઠ ત્યાં હોતું જોઈએ ઉત્સર્ગ-અપવાદના ગાભીર્યને જણનારે જીવનમાં તત્ત્વચિંતા ધાર ઉપર અથવા અજ્ઞાનમાર્ગમાં (જેની મે બાલુ બીડી ખાતો આવી હોય તેમાં અતિ સામ્ય પદ્ધતી માગમાં) ચાલવું પડે છે અને તેના દૈધીમાન કે ગ્રાધો અહીં જરા જેટલું જ સ્થાન નથી ઉત્સર્ગ અપવાદના ગુદ્ધ સપૂર્ણતા અને અને તેની એકાંતતા, એ નિર્ણયો સ ૧ માટે એકસાથે જ ચાલવાનું હોય છે

ઉપર આપણે ઉત્સર્ગ અપવાદના ૨૧ ૫ બોધોમાં વિશેષે વિશેષ બોધોને લેવાયું તે ઉપરથી આ વસ્તુ તરીકે આવે છે કે ઉત્સર્ગમાર્ગ જીવનની મગમગ ઉપર બોધો છે જ્યાં અપવાદ માગનું વિધાન જીવનની નિર્ગળતાને આધારી છે અહીં વેરને સજ્જ ભાવે એ પ્રશ્ન થતા નિહાન નહિ રહે કે, જૈન ગીતાર્થ સ્થવિર ભગવતે એ અપવાદમાર્ગનું નિહાન કરીને માત્ર જીવનની નિર્ગળતાને કેમ

૧૦૦૭]

પોષી ? પરંતુ ખરી રીતે એ વાત એમ છે જ નહિ. સાચી હકીકત એ છે કે, જેમ પગપાળા મુસાફરી કરનાર ભૂખ, તરસ કે થાક વગેરે લાગતાં રસ્તામાં પડાવ નાખે છે અને જરૂરત જણાતાં ત્યાં રાત્રિવાસો પણ કરે છે, તે છતાં જેમ એ મુસાફરનો રાત્રિવાસ એ એના આગળ પહોંચવામાં અત-રાયરૂપ નથી, પરંતુ જલદી આગળ વધવામાં સહાયરૂપ છે, તે જ રીતે અપવાદમાર્ગનું વિધાન એ જીવનની ભૂમિકાને નિર્ણય બનાવવા માટે નથી, પણ બમણા વેગથી આગળ વધારવા માટે છે અલબત્ત, જેમ માર્ગમાં પડાવ નાખનાર મુસાફરને જંગલ જેવાં ભયાનક સ્થાનો હોય ત્યારે સાવધાન, અગ્રમત અને સળગ રહેવું પડે છે, તેમ આંતર જીવનના માર્ગમાં આવતાં ભયસ્થાનોમાં અપવાદમાર્ગનું આસે-વન કરનાર ત્યાગી નિર્ગથ-નિર્ઘ્નીઓને પણ સતત સાવધાન અને સળગ રહેવાનું હોય છે જે આંતર જીવનની સાધના કરનાર આ વિષે મોજો પડે તો તેના પવિત્રપાવન જીવનનો ભુક્ષો જ બોલી જાય, એમાં બે મત જ નથી એટલે જ અપવાદમાર્ગનું આસેવન કરનાર માટે “ પાકી ગયેલા ગૂમડા-વાળા માણસ”નું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. જેમ ગૂમડું પાકી ગયા પછી તેમાંની રસી કાઢતાં તે માણસ પોતાને ઓછામાં ઓછું દરદ થાય તેવી ચોકસાઈપૂર્વક સાચવીને દબાવીને રસી કાઢે છે, તે જ રીતે અપવાદમાર્ગનું આસેવન કરનાર મહાતુલાવ નિર્ગથ-નિર્ઘ્નીઓ વગેરે પણ પોતાના સંયમ અને વ્રતોને ઓછામાં ઓછું દૂષણ લાગે કે હાનિ પહોંચે તેમ નહીં કે જ અપવાદમાર્ગનું આસેવન કરે.

પ્રસ્તુત બૃહત્કલ્પસૂત્ર છેદઆગમમાં અને બીજા છેદઆગમોમાં જૈન નિર્ગથ-નિર્ઘ્નીઓના જીવનને સ્પર્શતા મૂળ નિયમો અને ઉત્તરનિયમોને લગતા પ્રસંગોને અનુલક્ષીને ગંભીરભાવે વિવિધ વિચારણાઓ, મર્યાદાઓ, અપવાદો વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે એ નિરૂપણ પાછળ જે તાર્ત્વિકતા કામ કરી રહી છે તેને ગીતાર્થો અને વિકાસો આત્મલક્ષી થઈને મધ્યસ્થ ભાવે વિચારે અને જીવનમાં ઉતારે

નિર્ગથ-નિર્ઘ્નીસંઘ—પ્રાચીન કાળમાં જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ માટે નિર્ગથ-નિર્ઘ્ની, લિશ્તુ-લિશ્તુણી, યતિ-યતિની, પાપંડ-પાપંડિની વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થતો આજે આ બધા શબ્દોનું સ્થાન મુખ્યત્વે કરીને સાધુ અને સાધ્વી શબ્દે લીધું છે પ્રાચીન યુગના ઉપર્યુક્ત શબ્દો પૈકી યતિશબ્દ યતિસંસ્થાના જન્મ પછી આજુગમતો અને બ્રહ્માચારમૂલક બની ગયો છે પાપંડ શબ્દ પણ દરેક સપ્રાપ્તના માન્ય આગમોમાં ગ્રંથોમાં વપરાવા છતાં આજે એ માત્ર જૈન સાધુઓ માટે જ નહિ પણ દરેક સંપ્રદાય માટે અપમાનજનક બની ગયો છે

નિર્ગથ-નિર્ઘ્નીસંઘની વ્યવસ્થા અને બધારણુ વિષે, ભયંકર દુષ્કાળ આદિ કારણોને લઈ, છિન્નલિન્ન દશામાં આવી પડેલાં આજના મૌલિક જૈન આગમોમાં પણ વૈજ્ઞાનિક ઢંગની હકીકતોનાં જે બીજાં મળી આવે છે અને તેને પાછળના સ્થવિરોએ વિકસાવીને પુનઃ પૂર્ણ રૂપ આપવા જે પ્રયત્ન કર્યો છે, એ બેતા આપણને જણાશે કે તે કાળે નિર્ગથ-નિર્ઘ્નીસંઘની વ્યવસ્થા અને બધારણુ કેટલાં વ્યવસ્થિત હતાં અને એક સાર્વભૌમ રાજસત્તા જે રીતે શાસન ચલાવે તેટલા શુદ્ધ નિર્ગથતાના ગૌરવ, ગાંભીર્ય, ધીરજ અને દમ્ભપૂર્વક તેનું શાસન નહતું હતું આ જ કારણથી આજનાં જૈન આગમો શ્વેતાંશ્વર જૈન શ્રીસંઘ, જેમાં મૂર્તિપૂજક, સ્થાનકવાસી અને તેરાપથી ત્રણેયનો સમાવેશ થાય છે, તેને એકસરખી રીતે માન્ય અને પરમ આદરણીય છે

દિગંબર જૈન શ્રીસંઘ “ મૌલિક જૈન આગમો સર્વથા નાશ પામી ગયાં છે ” એમ માનીને પ્રસ્તુત આગમોને માન્ય કરતો નથી દિગંબર શ્રીસંઘે આ આગમોને ગમે તે કાળે અને ગમે તે કારણે જતા કર્યા હો, પરંતુ એથી તેણે ધણું બોધું છે એમ આપણને સહજ ભાવે લાગે છે અને કોઈ

પણ વિચારને એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કારણ કે જગતની કોઈ પણ સમૃત્તિ પામે તેના પોતાના ધરુનર માટેનું મોનિષ વાક્યન હોય એ અવિવાર્ય વસ્તુ છે એના અભાવના એના નિર્માણનો બીજો કોઈ આધારન હોય નહીં. આજે ગિયર ગ્રીસ ધ સામે એ પ્રગ્ન અણગમી નો જ પડગો છે કે જગતભરના ધર્મે અને સપ્રત્યે પામે તેના આધારન હોય મોલિષ સાહિત્ય ચિત્રલિખન, અપૂર્ણ કે વિકૃત, ગમે તેના રસપ્રમા પણ નિષ્કામન છે, જ્યારે માન દિગ્ગજ સપ્રત્ય પાસે તેમના મૂળ પુરોએ એટલે કે તીથ કરભગવત અને ગણધરોએ નિર્મિત કરેન મોનિષ જૈન આગમનો એક અદ્વાર સંગ્રોષ નથી રહ્યો !

આ જગતની કપના શુદ્ધિસગન કે યુક્તિસગન નથી એવું જ નહિ, પણ ગમે તેના શ્રદ્ધાશુને પણ અમ્ભામણ પેલા ને કે મંડી મૂકે તેની છે કાણ કે અમ્ભા જે । શામાન્ય અને જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાણભૂત મહાધર્મ (મહાધર્મ સિદ્ધાન્ત) એવે મના । શ્રદ્ધાનું નિર્માણ જેના આધારે કર્યું શકે એના મોનિષ શ્રદ્ધાનું અતિ પ્રભાવિત જ્ઞાન બો તેનું પારપર્ય તે જમાનાના નિર્મથે પામે રહ્યું બો જૈન આગમોનું જ્ઞાન એમીસારે સર્વથા નાન પામી ગયું, તેમના એમ્બ અમ, શ્રુતમ્બ, અધ્યયન કે ઉદ્દેશ જેટલું જ જ્ઞાન કોઈ પામે ન રહ્યું એટલું જ નહિ, એમ માથા કે અદ્વાર પણ મા ન રહ્યો—આ વસ્તુ કોઈ પણ મીતે કોઈનેય ગમે જાન તેની નથી અતુ દિગ્ગજ ગ્રીસ ધના અગ્રામી સ્થવિર ભગવતોએ જે તે દારેને જે । આગમો જતા પર્વા દેવ તે જતા એ જાત ચોક્કસ છે કે તેમણે જૈન આગમોને જતા કરીને પોતાની મોનિષ જ્ઞાનસપત્તિ જોના ઉપગત બીજી ધણી ધણી બોયું છે, એમા જે મન નથી

આજના જૈન આગમો માન સાપ્રાપ્તિ દૃષ્ટિએ જ પ્રાગી । એ તેમ નથી પણ શ્રદ્ધાની ધૈની, ભાષાભાષ્ય, ઇતિહાસ, સમાજભાષ્ય, તે તે યુગની સમૃત્તિના મૂલ । આદિ વાર પ્રાચીનનાની મોગી કરનારા ભાગતીય અને પાષાત્ય નિર્માણ અને મકાનના પગ જૈન આગમોની મોનિષના મોનિષ રાજે છે અગી એમ જ્ઞાન ખાસ ધ્યાનના રાખના જેવી છે કે આજના જૈન આગમોમાં મોનિષ અમો ધણી ધણા છે એમા શ્રદ્ધા નથી, પરતુ એવું બો જે કોઈ કે એ મધ્યમ મોનિષ છે એમ મા । ના કે મનાવના પ્રયત્ન કરેને એ મર્ચન ભગવતો હૃદિત મના જેવી રસ્તુ છે આજના જૈન આગમોમાં એના ધણી ધણા અમો છે, જે જૈન આગમો પુનઃમ મનામા આના ત્યારે કે તે આસપાસમા ઉમેશવેના કે પૂતિ કમોના છે, કેનામ અમો એવા પગ છે કે જે જૈનર સામ્રોને આધારે ઉમેશવેના હાર્દ જૈન દૃષ્ટિથી દુઃખ જન્ય છે, હતાપિ એમ બાગતો જે । આગમના અભ્યાસી મીનાર્થ મોગ જૈન મુનિગણે વિરોધી ધ્યાનમાં ગખના જેવી છે

નિધિ શ નિર્મ ધીસ ધના મહામાય અધિરો—આપના મદ્રીય લ્યાન માટેની દિન ચાનોના યુગમાં જેમ દત્તગ અને લાખોની સખ્યામા દેશના મનાનુભાવે મના નીચા પા દના એ જ મીતે એ પણ એમ યુગ દતો, જ્યારે જાનામાં એ અમ્ભ મોગ વર્ગ સારના વિરિધ નામાથી લખોની અમણ-સિ-સમાન ભગવાના ત્યાગમા ત દતો દતો આથી જ્યારે નિર્મ ધમ ધમા રાગમો, મનીઓ ધના દો આ મામાન્ય કુટુમીઓ પોતાના પતિસાર માથે દ નરોની સખ્યામા ધાખન થતા મામા, ત્યારે તેમની અસ્થાઓ વિનખ માટે તે મુ । શ્રદ્ધાધરિરોએ દીવ દિર્ધિતા પૂરમ સધના નિયમ માટેના નિયમોનું બો નિયમખ ગખનાર મનાનુભાવ મોન્ય અધિઓ અને તેમો વિના નિયમોનું નિર્મા । મુ દતુ આ રિરો વિનાગથી વિરેચન મના માટે એમ મના પુનઃ જ રખતુ દોઈએ પગતુ અધારે તો અગી પ્રસંગોપાત માન તે રિની મુન પડેખા જ

આપવામાં આવે છે પ્રારભમાં આપણે જાણી લઈએ કે નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘના વ્યવસ્થાપક મહા-માન્ય સ્થવિરો કોણ હતા ? એમને ક્યે નામે ઓળખવામાં આવતા અને તેમના અધિકારો અને જવાબદારીઓ શાં શાં હતાં ?

નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘમાં જવાબદાર મહામાન્ય સ્થવિરો પાંચ છે : (૧) આચાર્ય, (૨) ઉપાધ્યાય, (૩) પ્રવર્તક, (૪) સ્થવિર અને (૫) રત્નાધિક આ પાંચે જવાબદાર સ્થવિર મહાનુભાવો અધિકારમાં ઉત્તરોત્તર ઊતરતા હોવા છતાં તેમનું ગૌરવ લગભગ એકધારું માનવામાં આવ્યું છે આ પાંચે સંઘપુરુષો સંઘવ્યવસ્થા માટે જે કાંઈ કરે તે પરસ્પરની સહાનુભૂતિ અને જવાબદારીપૂર્વક જ કરી શકે, એવી તેમાં વ્યવસ્થા છે. ખુદ આચાર્યલગવત સૌથી વિશેષ માન્ય વ્યક્તિ હોવા છતાં મદત્વના પ્રસંગમાં પોતાની સાથેના ઉપાધ્યાય આદિ સ્થવિરોની સહાનુભૂતિ મેળવ્યા વિના કશુંય કરી ન શકે, એવી આમાં યોજના છે એકદર રીતે જૈન સંઘવ્યવસ્થામાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને ઓછામાં ઓછું અથવા નહિ જેવું જ સ્થાન છે; ખરી રીતે 'નથી' એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ જ કારણ છે કે કોઈ પણ પ્રકારની જૈન ધાર્મિક સપત્તિ કદી વ્યક્તિને અધીન રાખવામાં નથી આવી, છે પણ નહિ અને હોવી પણ ન જોઈએ.

૧ આચાર્યલગવંતનો અધિકાર મુખ્યત્વે નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘના ઉચ્ચ કક્ષાના અધ્યયન અને શિક્ષાને લગતો છે ૨ ઉપાધ્યાયશ્રીનો અધિકાર સાધુઓની પ્રારભિક અને લગભગ માધ્યમિક કક્ષાના અધ્યયન અને શિક્ષાને લગતો છે આ બન્નેય સંઘપુરુષો નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘની શિક્ષા માટેની જવાબદાર વ્યક્તિઓ છે ૩. પ્રવર્તકનો અધિકાર સાધુજીવનને લગતા આચાર-વિચાર-વ્યવહારમાં વ્યવસ્થિત રીતે અતિ ગભીરભાવે નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયોને પ્રવૃત્તિ કરાવવાનો અને તે અંગેની મદત્વની શિક્ષા વિષેનો છે ૪. સ્થવિરનો અધિકાર જૈન નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘમાં પ્રવેશ કરનાર શિષ્યોને-નિર્ઘ્નીયોને સાધુધર્મોપયોગી પવિત્ર આચારાદિને લગતી પ્રારભિક શિક્ષા અધ્યયન વગેરે વિષેનો છે. ત્રીજા અને ચોથા નખરના સંઘસ્થવિરો નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘની આચાર-ક્રિયાવિપયક શિક્ષા ઉપરાંત જીવનન્યવહાર માટે ઉપયોગી દરેક બાજુ સામગ્રી વિષેની—એટલે વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપકરણ, ઔષધ વગેરે પ્રત્યેક બાબતની—જવાબદારી ધરાવનાર વ્યક્તિઓ છે પહેલાં બે સંઘસ્થવિરો નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘના જ્ઞાન વિષેની જવાબદારીવાળા છે. અને બીજા બે સંઘસ્થવિરો નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘની ક્રિયા—આચાર વિષેની જવાબદારીવાળા છે નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘમાં મુખ્ય જવાબદાર આ ચાર મહાપુરુષો છે એમને જે પ્રકારની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તેનું પૃથક્કરણ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવશે કે શ્રમણ વીર-વર્ધમાન ભગવાને જે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ નિર્વાણમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેની સુવ્યવસ્થિત રીતે આરાધના, રક્ષા અને પાલન થઈ શકે—એ વસ્તુને લક્ષમાં રાખીને જ પ્રસ્તુત સંઘસ્થવિરોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે

૫ રત્નાધિક એ નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘમાંના વિશિષ્ટ આગમજ્ઞાનસપ્ત, વિજ્ઞ, વિવેકી, ગભીર, સમયસૂચકતા આદિ ગુણોથી અલ્પકૃત નિર્ઘ્નીયો છે જ્યારે જ્યારે નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘને લગતા નાનાં કે મોટા ગમે તે જાતના વિવિધ કાર્યો આવી પડે ત્યારે તેનો નિર્વાહ કરવાને આચાર્ય આદિ સંઘસ્થવિરોની આજ્ઞા થતાં આ મહાનુભાવો ઇનકાર ન જતા હમેશાને માટે ખડે પગે તૈયાર હોય છે વૃષભ તરીકે ઓળખાતા બળવાન અને ધૈર્યશાળી સમર્થ નિર્ઘ્નીયો કે જેઓ ગભીર મુસ્કેલીના પ્રસંગોમાં પોતાના શારીરિક બળની કસોટી દ્વારા અને જીવનના ભોગે પણ આખા નિર્ઘ્ન-નિર્ઘ્નીયસંઘને હમેશા સાચવવા માટેની જવાબદારી ધરાવે છે, એ વૃષભોનો સમાવેશ આ રત્નાધિક નિર્ઘ્નીયોમાં જ થાય છે.

ઉપર સામાન્ય રીતે સધરથનિરોની જગાગ રી અને તેમની ક ને રિને દૂકમાં ઉત્તેજ મરવામાં આ યો છે, તે પના કાગ્ન પડનાં એમ્પીન એમ્પેને કોઈ પણ કાર્થમાં સપૂર્ણ જ્વાલદારપૂર્વક સ્પંદાર આપવા માટે તૈયાર જ હોય છે અને એ માટેની દરમ યોગ્યતા એમ્પે કે પ્રમાણિત ગીતાર્થતા, નિશ્ચિત ચારિત્ર, રિયતપ્રતતા, ગાળીય, અમયમયમતા આદિ ગુણો એ પ્રમાણશાળી સધપુરોમાં હોય છે—હોના જ નોઈએ

ઉપર આચાર્યને માટે જે અધિકાર જાણવામાં આ યો છે તે માત્ર ત્રિદાષ્ટક વાચનાચાર્યને અનુવહીને જ મમજવો નોઈએ એટલે ગાયનાચાર્ય સિવાય દિગ્ગાચાર્ય અને ગીત આચાર્યો પણ છે કે જેઓ નિર્મથ નિર્મથીઓ માટે નિર્દારપ્રજ, અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સ્થા વોરની તપાસ અને વિનિધ પ્રમાણી પરચાઓ કરવામાં નિપુણ અને સમર્થ હોય છે

ગરુડ, કુવ, ગણ, સઘ અને તેના રથનિરો—માત્ર ગાતરી ૥ જ નિર્મથ નિર્મથાઓને મમ્મિય હોય ત્યારે તો ઉપર જાણ્યા મુજબ ૥ પાય સધરથનિરોથી કામ ચાલી શકે પરંતુ ત્યારે હજારો સખ્યામાં નાધુઓ હોય ત્યાર તો ઉપર જાણવેના માત્ર ગણતરી ૥ મધપૂ ૥ વ્યવસ્થા જાગી ૥ ગકે તે માટે ગરુડ, કુવ, ગણ અને સઘની વ્યવસ્થા મગામાં આવી હતી અને તે દરમ્માં ઉપપૂર્ણ પાય સધરથનિરોની ગોદમાં ગહેતી અને તેમો અનુક્રમે ગરુડાચાર્ય, કુવાચાર્ય ગણાચાર્ય અને સઘાચાર્ય આ નિર્મથી ઓળખાના

ઉપર જાણવેના આચાર્ય આદિ પાય મધપુરો કોઈ પણ જાતની અગરક સિવાય જેટલા નિર્મથ નિર્મથીઓની દરમ વ્યવસ્થાને જાગી શકે તેવા નિર્મથ નિર્મથીઓના સધને ગરુડ કહેવામાં આવે તો એના ઓક ગરુડના મમ્મને કુવ કહેવા અને કુવોના જુથને ગણ અને ઓગ ગણના મમ્મરપને સઘ તરીકે ઓળખના કુવ ગણ સઘની જ્વાલદારી ધરાવતા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય આદિ તે તે ઉપવત્તામથી અર્થાત્ કુવાચાર્ય, કુવોપાધ્યાય કુવપ્રસન્ન, કુવથનિર, કુવત્તાધિક આ નિર્મથી ઓળખાના ગરુડ ઓ ગરુડાચાર્ય આદિ કુવાચાર્ય આદિને જ્વાલદારદના, કુવો ગણાચાર્ય આદિને જ્વાલદારદના ગોળ મવાચાર્ય આદિને જગાગ ૥ દના સઘાચાર્ય તેમજના સમગ્ર નિર્મથ નિર્મથીસુધ ઉપર અધિપાર ધરાવતા ઓ તે મુખતો સમગ્ર નિર્મથ નિર્મથીસઘ સઘાચાર્યને મપૂર્ણપણે જ્વાલ ૥ દતો જે રીતે ગરુડ, કુવ ગણ સઘ એમ્પીનનો જગાગ ૥ દના તે જ રીતે એમ્પીનની જ્વાલતરી પણ અધિપાર રીતે લેવી પડતી હતી અને તેના પણ દના

ઉદારપૂ તરીકે કોઈ નિર્મથ કે નિર્મથી લાંબા મમય માટે બીમાર રહેતા હોય અપમ ધર્મ મયા હોય મોડા ધર્મ મયા હોય, ભજના મજના ૥ હોય કે ભજનાની જગત હોય આચાર્ય આદિની આના પાગના ૥ હોય જડ જેવા હોય, ઉદાર હોય નિર્મથ નિર્મથીઓમાં અપમ પડતો હોય એમ બીજાનાં ચિત્ર ચિત્રો નમાડી મયા હોય રીમા હોવા ઉત્તુમ હોય કોઈ મ હ આદિએ એમ બીજાની મર્મોનો લોપ મર્મો હોય અથવા એમ્પીન ૥ સ્વર્માં, નિરામયવાનમાં જાત્તીથી પ્રવેશ મર્મો હોય મ હ આદિ ૥ મ માત્ર મધપુરો પોતાની દરને જાળવી શકે તેમજ હોય અથવા મો પતાથી કે દરનેથી બટ હોય મયા પ્રસન્ન નાની પડે તે મમ્મને મના આ વિની જ્વાલદારી અને મપિ તો તે કુવાચાર્ય રીમાગી જ નોઈએ તેમ જ પ્રસન્ન નામે કુવ નજો આ જાતની જ્વાલ દારી જાળવે તો કુવાચાર્ય પણ તે રીતે નોઈએ ઓ કામ પડનાં નજ, મધન કદે ત્યારે તે જ્વાલ રીનો નિમાત્ર મધાચાર્ય લાવવો જ નોઈએ

નિર્ઘ્નીસંધની મહત્તરાઓ—જેમ શ્રમણ વીર-વર્ધમાન ભગવાનના નિર્ઘ્નીસંધમાં અગ્રગણ્ય ધર્મવ્યવસ્થાપક સ્થવિરોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, એ જ રીતે એ ભગવાનના નિર્ઘ્નીસંધ માટે પણ પોતાને લગતી ઘણીખરી ધર્મવ્યવસ્થા બળવવા માટે મહત્તરાઓની એટલે નિર્ઘ્નીસંધ-સ્થવિરોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે

અહીં પ્રસંગોપાત્ત મહત્તરાશબ્દ વિષે જરા વિચાર કરી લઈએ નિર્ઘ્નીસંધની વડીલ સાધ્વી માટે મહત્તરાપદ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે, મહત્તમા નહિ, એ સંભવ છે એમ લાગે છે. અને તે એ કે, વીર-વર્ધમાનપ્રભુના સંધમાં નિર્ઘ્નીસંધને નિર્ઘ્નીસંધની અધીનતામાં રાખવામાં આવ્યો છે, એટલે એ સ્વતંત્રપણે ક્યારેય મહત્તમ ગણાયો નથી, કે તેને માટે ‘મહત્તમા’ પદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે એ જ કારણ છે કે, નિર્ઘ્નીસંધની જેમ નિર્ઘ્નીસંધમાં કોઈ સ્વતંત્ર કુલ-ગણ-સંધને લગતી વ્યવસ્થા પણ કરવામાં નથી આવી અહીં કોઈએ એવી કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ કે, ‘આ રીતે તો નિર્ઘ્નીસંધને પરાધીન જ બનાવવામાં આવ્યો છે’ કારણ કે ખરું જોતા, શ્રમણ વીર-વર્ધમાન ભગવાનના સંધમાં કોઈનેય માટે માની લીધેલી સ્વતંત્રતાને સ્થાન જ નથી, એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે અને એ જ કારણને લીધે નિર્ઘ્નીસંધમાંના અમુક દરજ્જાના ગીતાર્થ માટે પણ મહત્તરપદ જ માન્ય કરવામાં આવ્યું છે

નિર્ઘ્નીસંધમાં પ્રવર્તિની, ગણાવચ્છેદિની, અભિષેકા અને પ્રતિહારી—આ ચાર મહત્તરાઓ પ્રભાવયુક્ત અને જવાબદાર વ્યક્તિઓ મનાઈ છે નિર્ઘ્નીસંધમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તિક અને સ્થવિર અથવા રત્નાધિકવૃષભનો જે દરજ્જો છે, તે જ દરજ્જો નિર્ઘ્નીસંધમાં પ્રવર્તિની, ગણાવચ્છેદિની, અભિષેકા અને પ્રતિહારીનો છે પ્રવર્તિનીને મહત્તરા તરીકે, ગણાવચ્છેદિનીને ઉપાધ્યાયા તરીકે, અભિષેકાને સ્થવિરા તરીકે અને પ્રતિહારી નિર્ઘ્નીસંધને પ્રતિશ્રયપાલી, દ્વારપાલી અથવા દૂકે નામે પાલી તરીકે ઓળખવામાં આવતી હતી આ ચારે નિર્ઘ્નીસંધ-નિર્ઘ્નીસંધમાન્ય મહાનુભાવ પદસ્થ નિર્ઘ્નીસંધો નિર્ઘ્નીસંધના અગ્રગણ્ય સંધસ્થવિરોની જેમ જ જાનાદિ-ગુણપૂર્ણ અને પ્રભાવસપન્ન વ્યક્તિઓ હતી—એ વસ્તુનો ખ્યાલ પ્રસ્તુત કલ્પભાષ્યની નીચેની ગાથા ઉપરથી આવી શકશે :

કાણ ઉવચિયાં ખલુ પઢિહારી સજઈણ ગીયત્થા ।

પરિણય મુત્ત કુલીણા અંભીય વાયામિયમરીરા ॥ ૨૩૩૪ ॥

આ ગાથામાં બતાવેલા પ્રતિહારી-પાલી નિર્ઘ્નીસંધના લક્ષણ ઉપરથી સમગ્ર શકાશે કે નિર્ઘ્નીસંધ વિષેની સવિશેષ જવાબદારી ધરાવનાર આચાર્ય, પ્રવર્તિકની વગેરે કેવી પ્રભાવિત વ્યક્તિઓ હતી ?

નિર્ઘ્નીસંધમાં અમુક પ્રકારનાં મહત્તવનાં કાર્યો ઓછામાં ઓછા હોવાથી અને એ કાર્યો વિષેની જવાબદારી નિર્ઘ્નીસંધના અગ્રગણ્ય આચાર્ય આદિસ્થવિરો ઉપર હોવાથી, એ સંધમાં સ્થવિરા અને રત્નાધિકાઓ તરીકેની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા નથી પરંતુ તેને બદલે વૃષભસ્થાનીય પાલી-પ્રતિહારી સાધ્વીની વ્યવસ્થાને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે આ પાલી-પ્રતિહારી સાધ્વીની યોગ્યતા અને તેની ફરજતુ પ્રસંગોપાત્ત જે દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે (જુઓ કલ્પભાષ્યદિ ગાથા ૨૩૩૪ થી ૪૧ તથા ૫૬૫૧ આદિ) તે જોતાં આપણને નિર્ઘ્નીસંધના બધારણના ઘડવૈયા સંધસ્થવિરોની વિશિષ્ટ કુશળતાનું ભાન થાય છે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નિર્ઘ્નીસંધની મહત્તરિકાઓની વ્યવસ્થા પાછળ મહત્તવનો એક ખ્યાલ

એ પણ છે કે નિર્ઘ થીસ ધની અગત વ્યવસ્થા માટે તેમને ડગલે ને પગલે પગપગતા ન રહે તેમ જ દરેક બાબત માટે એકબીજાના સહવાસમાં કે અતિપ્રસંગમાં આવવું ન પડે અહીં એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રહે કે, જૈન સંસ્કૃતિના પ્રવેશાઓએ નિર્ઘ થસ સ્થા અને નિર્ઘ થીસ સ્થાને પ્રારંભથી જ અનગ કરી દીધે ન છે અને આજે પણ બનેલ અનગ જ છે ખાસ કારણે અને નિયત સમયે જ તેમને માટે પરસ્પર મળવાની મર્યાદા બાધમાં આવી છે કલ્પવૃક્ષની મર્યાદા માટે આ વ્યવસ્થા અતિમહત્વની છે અને આ જનની મર્યાદા, જનનનો ઇતિહાસ જોતા, જૈન યમણસ ધના મહત્તરોની દીર્ઘદર્શિતા પ્રત્યે માન પેા. કર તેવી ગતિ છે

આટલું જાણ્યા પછી આપણે એ પણ અમલ વેતુ જોઈએ કે નિર્ઘ થમ ધના મહત્તરોની વ્યવસ્થા જેમ જ્ઞાનક્રિયાત્મક મોક્ષમાર્ગની આરાધના, રક્ષા અને પાલન માટે કરનામાં આવી છે તે જ રીતે નિર્ઘ થીમ ધની મહત્તરોની વ્યવસ્થા પણ એ જ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રવાહમાં આવી છે તેમ જ નિર્ઘ થસ ધ અને અમહત્તરો જે રીતે એકબીજાને પોતપોતાની ફરજને માટે જવાબદાર છે તે જ રીતે નિર્ઘ થીસ ધ અને તેની મહત્તરો પણ પોતપોતાની ફરજને માટે પરસ્પરને જવાબદાર છે અહીં એ ધ્યાનમાં રહે કે શ્રમણ નીર-વર્તમાન ભગવાનના સમયા સ્ત્રીસ ધને જે રીતે જવાબદારીભર્યા પૂજ્યસ્થાને પિરાજમાન કરી અનાગાધ જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તેમ જ સ્ત્રીમ ધ માટેના નિયમોત્તુ જે રીતે નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે, તે રીતે સ્ત્રીસ ધ માટે જવાબદારી કોઈ પણ સમયમાં હોવાનો ભાગ્યે જ સંભવ છે

ઉપર નિર્ઘ થ નિર્ઘ થીસ ધના અગ્રગણ્ય પાંચ સ્થવિર ભગવતો અને સ્થવિરાઓનો સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે, તેમની યોગ્યતા અને ફરજો વિશે જૈન આગમોમાં ઘણું ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે એ જ રીતે નિર્ઘ થ નિર્ઘ થીસ ધ વિશે અને તેમની યોગ્યતા આદિ વિશે પણ ઘણું ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે

નિર્ઘ થ-નિર્ઘ થીસ ધ—શ્રમણ ભગવાન મહાનીરના નિર્ઘ થ નિર્ઘ થીસ ધના તે તે યોગ્યતા અને પરિસ્થિતિને લક્ષી તેમના ઘણા ઘણા વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તેમ જ તેમની યોગ્યતાઓ પાગંપરિક ફરજો વિશે પણ કલ્પનાતીત વસ્તુની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે બાન, દંદ, ગ્વાન તપસી, અધ્યયન અધ્યાપન કરનારા વૈયાસ-સેના કરનારા, નિર્ઘ થ નિર્ઘ થીસ ધની વિવિધ પ્રમાણની સંગવડો જાળવવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર આભિગ્રહિત વૈયાસપ્રજ્ઞા, મન્ડાપાની કંપધારી, પ્રતિમાધારી મંત્રી, અગ્રભીર, ગીતાર્થ, અગીતાર્થ, સદનશીલ, અસદનશીલ વગેરે અને પ્રમાણના નિમ્ન ચોરના

ઉપર જાણ્યા પ્રમાણેના શ્રમણ મહાનીર ભગવાનના સમગ્ર નિર્ઘ થ નિર્ઘ થીમ ધ માટે આન્તગ અને બાહ્ય દુનને સ્વર્વતી દરેક નાની મોટી બાબતો પ્રત્યુત મદાશાસ્ત્રમાં અને વ્યવહારસૂત્ર આદિ અન્ય ઉત્તમ ગ્રંથોમાં જૂઠું પ્રમાણમાં આવી છે જેમ કે, ૧ મન્ડાપાની-ગણ-સ ધના મધિરો-મહત્તરો-પ મ્થોની યોગ્યતા, તેમજ ગૌરવ અને તેમની પોતાને તેમ જ નિર્ઘ થ નિર્ઘ થીમ ધને તગની અધ્યયન અને આચારવિષયક આગળા પાગળા, પોતાની વિષયક વિવિધ ફરજો ૨ સ ધ મહત્તરોની પાગંપરિક ફરજો, જવાબદારીઓ અને મર્યાદાઓ ૩ નિર્ઘ થ નિર્ઘ થીસ ધની વ્યવસ્થા જાળવવા માટે અને ઉપરના ચર્ચ મયાદા બહાર વર્તનાર અધ્યયનવિરોધી વર્ષ દરેક નિર્ઘ થ નિર્ઘ થીના અપરાધોનો વિચાર કરવા માટે સ ધ મર્યાદાઓની ગચના તેની મર્યાદાઓ-મયાદાઓ, સમિતિઓના મહત્તરો, જુદા જુદા અપગણો લગતી શિષ્ટાઓ અને ન્યયોગ રીતે ન્યાય તોડનાર અર્થાત્ ન્યાય ભગવાનના સમિતિ મહત્તરો માટે સામાન્ય શિષ્ટાથી વર્ષ અમુક મુલ્ય મુખી કે સત્તને માટે પદમટ કરવા મુખીની શિષ્ટાઓ

૪ નિર્ઘ-નિર્ઘ-થીસંઘમાં દાખલ કરવા થોડા વ્યક્તિઓની થોડાંજ અને પરીક્ષા, તેમના અધ્યયન, મહાશયોની રક્ષા અને છવનશુદ્ધિને સાધતી તાર્વિક ક્રિયાઓ; ૫ નિર્ઘ-નિર્ઘ-થીઓની સ્વગચ્છ; પરંતુ આદિને સર્વાંતે પારસ્પરિક મર્યાદાઓ અને ફરજો આ અને આ જાતની સખ્યાઅધ બાળતો જૈન મતમાં અને પ્રત્યુત મહાશયોમાં ઝીણવટથી છણવામાં આવી છે; એટલું જ નહિ, પણ તે દંડ માટે મદમેદિકા અને ગંભીરનાલયા ઉત્સર્ગ-અપવાદરૂપે વિધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે અને પ્રાચીનોનો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે ઉત્સર્ગમાં ઉત્સર્ગ અને પાપીમાં પાપી નિર્ઘ થો તરફ પ્રસંગ આવતા સંઘમદત્તરોએ કેવી રીતે કામ લેવું? કેવી શિક્ષાઓ કરવી? અને કેવી રહેમ રાખવી? વગેરે પણ ગંભીરનાલયા વચ્ચેવામાં આવ્યું છે પ્રત્યુત મહાશયોને સ્થિતપ્રજ્ઞ અને પારિણમિક બુદ્ધિથી નિરપેક્ષ કરનાર અને વિચારનાર, જૈન સંઘપુરુષો અને તેમની સંઘબંધારણવિષયક કુશળતા માટે જરૂર આવડાવનિ થશે એમાં લેશ પણ શંકા નથી

ઉપર નિર્ઘ-નિર્ઘ-થીસંઘના બંધારણ વિષે જે કાંઈ દૂંધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, એ બધી પ્રકાશયુગની નામશેષ વિગતો છે એ પ્રકાશયુગ શ્રમણ મહાવીર લગવાન બાદ અમુક સૈદ્ધાંતો મુખી નાદેવ છે. એમાં સૌખ્યદેશ લગાણ પડ્યાનું આપણને સ્થવિર આર્યમહાગિરિ અને સ્થવિર આર્યશુભસિના યુગમાં જણવા મળે છે લગાણનું અનુસંધાન તુરત જ થઈ ગયું છે, પરંતુ તે ખડી ધીરે ધીરે મતવાચના આદિ કારણસર અમુક સદીઓ બાદ થયું મોટું લગાણ પડી ગયું છે. મળતું છે કે ઘણી મુદ્દેશી છતાં આ સંઘસૂત્ર-સંઘબંધારણ ઓછામાં ઓછું, છેવટે લગવાન શ્રી દેવહિંગિણિ ત્રિમાશ્રમણ આદિ સ્થવરોએ આગમોને પુરતકાર કરવા નિમિત્તે વલલી-વળામાં સંઘમેલા-પદ કર્મો, ત્યાં સુધી કાઢી નબ્તું હોય (?); આ પછી તો જૈનસંઘનું આખું બંધારણ છિન્નલિન્ન અને વ્યવસ્થાપન થઈ ગયું છે. આપણને જાણીતે આશ્ચર્ય થશે કે, આ માટે ખુદ કલ્પલાખ્યકાર લગવાન થયો. કમળાણિ ત્રિમાશ્રમણે પણ પોતાના જમાનામાં, જૈન સંઘમાં લગલગ અતિ નાલાયક થણા પાળ, મરમદનને નિખા થવા માટે દરિયાદ કરી છે તેઓશ્રીએ જણાવ્યું છે કે—

આયગ્નિવનણુન્તો, પુવ્વ મીસત્તણ અકાઠ્ઠણ ।

હિન્તિ ચોળાયગ્તો, નિરકુમો મત્તહત્થિ વ્વ ॥ ૩૭૩ ॥

અર્થ—પોતે પહેલાં ત્રિવિ અન્યા સિવાય (અર્થાત્ શુરુકલવાસમાં રહી શુરુસેવાપૂર્વક જૈન આચાર્યોના મન્યામ અને યથાર્થ ચારિત્રનું પાલન કર્યા વિના) આચાર્યપદ લેવાને માટે તલપાપડ થઈ ગયો સાચા મન્યામ અન્યા પછી) મદોન્મત્ત દગ્ગીની પેડે નિરંકુશ થઈને ચોળખા મૂર્ખ મન્યામ તરીકે બાકે છે ૩૭૩

દન્નાનયમ્મિ કાઠ્ઠણ, વુ ડિયં અભિમુહંજલી મુહિતો ।

જેન પુન્નહિ પમિગ્ગં, કિન્નુ હુ ના વાગરે વિવિ ॥ ૩૭૪ ॥

અર્થ—જેન કેઈ કલ્પગિરિનર નિદેડ ઉપર દુહિતને મળીને તેના સામે જોતા જ નહીં જીભો ઝીંકી પડે, હિન્તિ નેઈ પ્રાપ્તે તેને કે દિકા કાઈ જવાબ આપે ખરી? જેવું આ દુહિતનું આચાર્યપાત્ર ને જેન જો દિશિત મદમાળેનું આચાર્યપાત્ર છે ૩૭૪

મીમા વિ ન તુરની, આયગ્નિયા વિ હુ નહં પમીયતિ ।

જેન રન્નિમિગ્ગમ્મં, અગ્ગિઓ નોઓ વિમાયાગ ॥ ૩૭૫ ॥

અર્થ—જેન નાનકડું પાત્ર દિશિત મદમાળે આદિ વડીલો મેળવવા માટે ઉનાવળા થાય છે અને

જિનાગમોના મર્ષોનો વિચાર નહિ કરનાર આચાર્યો એમ સિધ્ધોને મોટાઈના પૂતળા બનાવવા મરેગમાન થઈ જાય છે આ કાલજીવી કશુંય નહીં સમજનાર અનવડ આચાર્યચિંતાઓથી આખો લોક ભરાઈ ગયો છે ૩૭૫

પ્રસ્તુત ભાષ્યગ્રાંથોથી જણાશે કે ભાષ્યધારના જમાના પહેલા જ જૈન સંઘનું વારણની અને નિર્મથ નિર્મથીઓના જ્ઞાનની કેવી દુર્ગા થઈ ગઈ હતી ૨ ઇતિહાસનાં પાના ઉઘાટનાં અને જૈન સંઘની ભૂતપ્રાચીન આખી પરિસ્થિતિનું વિવર્ણન કરતા જૈન નિર્મથોની જ્ઞાનપિપાસ દુર્ગા એ અતિઆમાન્ય ધરગથું વરતુ જેની જણાય છે ચતુર્ગપૂર્વધર ભગવાન શ્રી ભગવાનનાં અને ની કાનિકાચાર્ય ભગવાન સમય જે પ્રયગો વીની ગયા છે, એ આપણો જિજ્ઞાસુ બનાવી દે તેના છે ભગવાન શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પામે વિદ્યાધ્યયન માટે, તે યુગના શ્રીસંઘની પ્રેરણાથી ‘હૂલભદ્રમામિ પમુક્તવાણિ પવ મેહાવીણ સતાણિ ગતાણિ અર્થાત્ ચૂતભદ્રગામી આદિ પાંચ મો બુદ્ધિમાન નિર્મથો ગયા રતા, પરંતુ આર્યચક્રચૂર્ણિમા પૂજ્યશ્રી જિનવાસગણિ મહત્તરે જળા યા મુજળ “માસેણ દક્ષેણ દોર્હિ તિર્હિ તિ સન્વ બોમરિતા” (ભા ૨ પદ ૧૮૭) એવો કે એમ, એ ઓ નથુ મહિનામા તો ભાની સવયુગ ભગવાન શ્રી રથૂવસદને જાત કરતા બાળીના બનાય બુદ્ધિનિધાનો પનાયન થઈ ગયા ભગવાન શ્રી ભગવાનનાં “જામઘસસ આણ અલિક્કમતિ તસ્મ વા દટ્ટા ?” પૂછનાર જૈનસંઘે ઉપદેશના બુદ્ધિનિધાનોનો જવાબ લીવાનો કાલ્ય જોય ઉદ્દેશ નથી અને આપના મોટા વર્ગને પૂછ્યા જેની સંઘની ગુજ્જવત કંપની પણ મુસ્કેન છે ૨ રથવિર આર્થકાવ્યક માટે પણ કહેનામાં આવે છે કે તેમના સિધ્ધો તેમની પામે લાલના નહોતા, એ માટે તેઓ તેમને છોડીને પોતે એમના આની નીકળ્યા હતા ૩ આ ઉપગત ભાષ્યધાર ભગવાને પણ ભાષ્યમા પોતાના જમાનાના નિર્મથોના જ્ઞાન માટે લખ કરે અપમાનમૂલક “દરસિક્કિમવાણ પિમાવાણ” થઈથી જ આખી પરિસ્થિતિનું વિવર્ણન કરાવતું છે ૪ વનગીમા પુસ્તક ‘થયાને માન છ સંઘ થયા જાત થનાર નવાગટિમાર પૂજ્યશ્રી અભયથેવાચાર્ય મહારાજને અગત્યનો ઉપર ગીત કરતી રખતે જૈન આગમોની નિનાન્ત અને એકાન્ત અશુદ્ધ જ પ્રતિઓ મળી તેમ જ પોતાના આગમગીમમ યોનુ મનોબદન કરતા માટે જૈન આગમોનું વિસિદ્ધ પારપર્થ ધરાનનાર થો ય અમિત માત્ર મેલવાગી શ્રમજોમાંથી ભગવાન શ્રી દ્રોણાચાર્ય એ જ મળી આપ્યા આ અને આની બીજી અનેક અતિભાસિત રખામો જૈન નિર્મથોની વિદ્યારૂચિ માટે ફરિયાદ કરી જાય છે આ પરિસ્થિતિ જા જૈન નિર્મથ સંઘના મહા પે તેના નામો ઉજ્જવન પ્રનાર અને સદીઓની અવિનતા અને અધ્યમરને ભૂમી નાખનાર, ગમે તેની નાની સંખ્યામા ઠતા દુનિયામાં કોઈ પણ ઇતિહાસમા ન જરૂરે તેના સમર્થ યુગપુરો. પણ યુગ-યુગાનર પ્રગટ થતા જ રજા છે, જેમણે જૈન નિર્મથ નિર્મથીમઘ માટે સદીઓની ખોટ પૂરી રખી છે જૈન નિર્મથ નિર્મથીસંઘ મદા માટે ઓપતો-દીપતો રજો છે એ આ યુગપુરોનો જ પ્રનાય છે પરંતુ આજે પુન એ મમય આવી લાગે છે કે પરિમિત સંખ્યામાં રહતા જૈન નિર્મથ નિર્મથીઓનું સંઘસૂત્ર અદતા-મમતા, અમહનવીનતા ઓ પોમઘ ધર્મને નામે આપતી પાઠસ્પર્ધિ ધર્મીયો લીધે ઇતિહાસ, અરનચરન અને પાંગણ બની ગયું છે આપણે અત્યંત જોડી ગયે મમતા રખાએ કે પવિત્રપાત્ર જૈન આગમોના અધ્યયન આદિ લાગ તેમની પારમાર્થિક નરચિન્નના આપણા સૌના મદાપાપો ધોઈ નાખે અને પુન પ્રમથ પ્રાપ્ત થાએ.

પ્રકીર્ણક દુકીકેતો—અનુન મહાશાસ્ત્ર અમુક દષ્ટિએ જૈન માત્રાવિક ધર્મશાસ્ત્ર દોષા હતાં એ, એક એવી તાર્કિક જીવનદષ્ટિને લશીને લખાયેલું છે કે, ગમે તે અત્રાવની વ્યક્તિને આ મદા

શાસ્ત્રમાંથી પ્રેરણા જાગ્યા વિના નહિ રહે આ ઉપરાંત ખીજી અનેક બાલ દૃષ્ટિએ પણ આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે. એ ઉપયોગિતાને દર્શાવનાર એવાં તેર પરિશિષ્ટો અમે આ વિભાગને અંતે આપ્યાં છે, જેનો પરિચય આ પછી આપવામાં આવશે આ પરિશિષ્ટોના અવલોકનથી વિવિધ વિદ્યાકળાનું તલ-સ્પર્શી અધ્યયન કરનારે સમજી જ લેવું જોઈએ કે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ નહિ, દરેક જૈન આગમમાં અથવા સમગ્ર જૈન વાઙ્મયમાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને લગતી વિપુલ સામગ્રી ભરી પડી છે અમે અમારાં તેર પરિશિષ્ટોમાં જે વિસ્તૃત નોંધો અને ઉતારા આપ્યા છે તે કરતાં પણ અનેકગણી સામગ્રી જૈન વાઙ્મયમાં ભરી પડી છે, જેનો ખ્યાલ પ્રસ્તુત ગ્રંથના દરેકદરેક વિભાગમાં આપેલી વિષયા-નુક્રમણિકા જોવાથી આવી જશે.

પરિશિષ્ટોનો પરિચય

પ્રસ્તુત ગ્રંથને અંતે ગ્રંથના નવનીતરૂપ તેર પરિશિષ્ટો આપ્યાં છે, જેનો પરિચય આ નીચે આપવામાં આવે છે :

૧. પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં મુદ્રિત કલ્પશાસ્ત્રના છ વિભાગો પૈકી કયા વિભાગમાં કય વી કયાં સુધીનાં પાના છે, કયો અર્થાધિકાર ઉદ્દેશ આદિ છે અને લાખ્યની કઈ ગાથાથી કયાં સુધીની ગાથાઓ છે, એ આપવામાં આવેલ છે, જેથી વિદ્વાન મુનિવર્ગ આદિને પ્રસ્તુત શાસ્ત્રના અધ્યયન, સ્થાનઅન્વેષણ આદિમાં સુગમતા અને અનુકૂળતા રહે

૨. બીજા પરિશિષ્ટમાં કલ્પ (પ્રા કર્મો) મૂળશાસ્ત્રનાં મૂળ પૈકી જે સૂત્રોને નિર્ધુક્તિ, લાખ્ય, ચૂર્ણિ, વિશેષચૂર્ણિ કે ટીકામાં જે જે નામથી ઓળખાયા છે, તેની અને તેનાં સ્થળોની નોંધ આપવામાં આવી છે.

૩ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં આખા મૂળ કલ્પશાસ્ત્રનાં બધાં સૂત્રોનાં નામોની—જેનાં નામો નિર્ધુક્તિ-લાખ્યકારાદિએ આપ્યાં નથી તે સુધ્ધાની—બોધ્યતા વિચારીને ક્રમવાર સળંગ નોંધ આપવામાં આવી છે. તેમ જ સાથે સાથે જે જે સૂત્રોનાં નામોનાં અમે ફેરફાર આદિ કરેલ છે તેનાં કારણો વગેરે પણ આપવામાં આવ્યાં છે.

૪. ચોથા પરિશિષ્ટમાં કલ્પમહાશાસ્ત્રની નિર્ધુક્તિગાથાઓ અને લાખ્યગાથાઓ એકાકાર થઈ જવા છતાં ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી ક્ષેમકીર્તિસૂરિએ તે ગાથાઓને જુદી પાડવા માટે જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમા જુદાં જુદાં પ્રત્યન્તરો અને ચૂર્ણિ, વિશેષચૂર્ણિ જેતાં પરસ્પરમાં કેવી સવાદિતા અને વિસવાદિતા છે તેની વિભાગશઃ નોંધ આપી છે.

૫. પાંચમા પરિશિષ્ટમાં કલ્પલાખ્યની ગાથાઓનો અકારાદિક્રમ આપ્યો છે

૬ છઠ્ઠા પરિશિષ્ટમાં કલ્પટીકાકાર આચાર્ય શ્રી મલ્લયગિરિ અને શ્રી ક્ષેમકીર્તિસૂરિએ ટીકામાં સ્થાને સ્થાને જે અનેકાનેક શાસ્ત્રીય ઉદ્ધરણો આપ્યાં છે, તેનો અકારાદિક્રમ, તે તે ગ્રંથોના યથાપ્રાપ્ત સ્થાનાદિનિર્દેશપૂર્વક આપવામાં આવ્યો છે

૭. સાતમા પરિશિષ્ટમાં લાખ્યમાં તથા ટીકામાં આવતા લૌકિક ન્યાયોની નોંધ આપવામાં આવી છે. એ નોંધ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ “ લૌકિકન્યાયાંજલિ ” જેવા સગ્રહકારોને ઉપયોગી થાય, એ દૃષ્ટિએ આપવામાં આવી છે. કેટલીક વાર આવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પ્રસંગોપાત્ત જે લૌકિક ન્યાયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય છે, તે ઉપરથી તે તે લૌકિક ન્યાયો કેટલા પ્રાચીન

છે તેનો ઇતિહાસ મળી જાય છે તેમ જ તેના ચારાનું નિવેચન પણ આના અથોમાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે

૮ આકાશ પરિશિષ્ટમા વૃત્તિમરોએ ઠિતિમા લ્હાવેના સૂત્ર તથા લાઘ્યવિધિ પાઠબેદોના સ્થળોની નોંધ આપનામા આવી છે

૯-૧૦ નવમા-૮શમા પરિશિષ્ટોમા ઠિતિમરોએ ઠિતિમા ઉલ્લિખિત ત્રય અને અથમરોના નામોની યાદી આપનામા આવી છે

૧૧ અગિયારમા પરિશિષ્ટમા ક પળાખ્ય, ઠિતિ, ટિપ્પણી આદિમા આનંદાં પ્રિયેપનામોના અકારાદિકંમયી કોશ આપનામા આવ્યો છે

૧૨ બારમા પરિશિષ્ટમા ક પતાન્ત્રમા આનંદા અગિનારમા પરિશિષ્ટમા આપેના પ્રિયેપનામોના પ્રિભાગનાર નોંધ આપનામા આવી છે

૧૩ તેરમા પરિશિષ્ટમા આખા ક પમહાશાસ્ત્રમા આનંદા, પુરાતત્ત્વનિદોને ઉપયોગી અને પ્રિધ ઉત્તેજોની નિસ્તૂત નોંધ આપનામા આવી છે આ પરિશિષ્ટ અતિઉપયોગી હોઈ એની નિસ્તૂત પ્રિયયાનુકંમણિમ, અથના પ્રારભમા આપેના પ્રિયયાનુકંમમા આપનામા આવી છે આ પરિશિષ્ટને જોનાથી પુરાતત્ત્વનિદોના જ્ઞાનમા એ નવું આવી જયે કે જા આગમોના નિસ્તૂત લાભ, ચૂલ્હિ પ્રિયેપચૂલ્હિ, નીમ વગેરેમા તેમને ઉપયોગી થાય તેની ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, સામાજિક સામ્રાવિક તેમ જ પ્રિવિધ પ્રિયથને લગતી કેની અને કેની પ્રિયુન સામગ્રી ભરો પડી છે, અને ત્યાસાહિત્ય, ભાષાસાહિત્ય આદિને લગતી પણ બધી સામગ્રી છે પ્રસ્તુત પરિશિષ્ટમા મેં તેના માન મારી દૃષ્ટિએ જ અમુ-ઉત્તેજોની તારવણી આપી છે, પરંતુ પુરાતત્ત્વનિદોને ખાતરી આપુ છું કે, આ મહા શાસ્ત્રરનામરમા આ રૂતાય પ્રિયુન સામગ્રી લા પડી છે

અતમા ગીતાર્થ જૈન મુનિનગ અને વિદ્વાનોની સેનામા પ્રાર્થના છે કે અમે ગુરુશિષ્યે પ્રસ્તુત મહાશાસ્ત્રને સર્વાંગપૂર્ણ જનાના કાળજીભર્યો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે જતા અમારી સમજની ખામીને લીધે જે જે સ્થપનાઓ થઈ હોય તેની ક્ષમા કરે સુવારે અને અમને સૂચના પણ આપે અમે તે તે મહાપ્રભાવોના સદા માટે નમ્રી રહીશું

સન ૨૦૦૮, પ્રાસ્તાવિક શુદ્ધિ ૧૩,

બિકાનેર (રાજસ્થાન)

કલ્પસૂત્ર^૩

કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓનું સ્વરૂપ

લાપા અને મૌલિક પાઠો—આજે આપણા સામે કલ્પસૂત્રની જે પ્રાચીન તાડપત્રીય કે કાગળની પ્રતિઓ વિદ્યમાન છે, તેમાં વિક્રમના તેરમા સૈકા પહેલાંની એક પણ પ્રતિ નથી તેમાં પણ ખંભાતના શ્રી શાંતિનાથજીના પ્રાચીન તાડપત્રીય લંડારની એક પ્રતિ, કે જે વિક્રમ સંવત ૧૨૪૭માં લખાયેલી છે, તેને બાદ કરતાં બાકીની બધીય પ્રતિઓ વિક્રમના ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની અને મોટા ભાગની પ્રતિઓ તે પછીના સમયમા લખાયેલી છે. આ બધી પ્રતિઓમાં લાપાદૃષ્ટિએ અને પાઠોની દૃષ્ટિએ ઘણું ઘણું સમ-વિષમપણું છે, અને પડી ગયેલા પાઠો, ઓછાવતા પાઠો તેમ જ અશુદ્ધ પાઠોની પરપરા વિષે તો પૂછવાનું જ શું હોય ! આજે આપણા માટે અતિદુઃખની વાત એ છે કે, જેસલમેરદુર્ગના ખરતરગઙ્ગીય યુગપ્રધાન-પ્રવર આચાર્યશ્રી જિનભદ્રસૂરિના પ્રાચીનતમ જૈન જ્ઞાનલંકાર-માંથી મળી આવેલ અનુમાન દશમા સૈકાની આસપાસમા લખાયેલી વિશેષાવશ્યક મહાલાખ્યની પ્રતિ જેવા કોઈ રડયાખડયા અપવાદ સિવાય, કોઈ પણ જૈન આગમની મૌલિક પ્રાચીન કે અર્વાચીન સાદ્યત સાંગોપાંગ અખંડ શુદ્ધ પ્રતિ એક પણ આપણા સમક્ષ નથી તેમ જ ચૂર્ણિકાર, ટીકાકાર આદિએ કેવા પાઠો કે આદર્શને અપનાવ્યા હતા એ દર્શાવનાર આદર્શો-પ્રતિઓ પણ આપણા સામે નથી આ કારણસર કલ્પસૂત્રની મૌલિક લાપા ને તેના મૌલિક પાઠોના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો આપણા માટે અતિદુષ્કર વસ્તુ છે અને એ જ કારણને લીધે આજના દેશી-પરદેશી લાપાશાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનોએ આજની અતિઅર્વાચીન હસ્તપ્રતિઓના આધારે જૈન આગમોની લાપા વિષે જે કેટલાક નિર્ણયો બાધેલા છે કે આપેલા છે, એ માન્ય કરી શકાય તેવા નથી જર્મન વિદ્વાન ડૉ. એલ. આલ્સડોર્ફ મહાશય ચાલુ વર્ષમાં જેસલમેર આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે આ વિષેની ચર્ચા થતા, તેમણે પણ આ વાતને માન્ય રાખીને જણાવ્યું હતું કે “ આ વિષે પુનઃ ગંભીર વિચાર કરવાની જરૂર છે.”

આ પરિસ્થિતિમાં કલ્પસૂત્રની મૌલિક લાપા અને તેના મૌલિક પાઠોની ચિંતાને જતી કરીને, માત્ર એની અત્યારે મળી શકતી પ્રાચીન પ્રતિઓ અને ચૂર્ણિ, ટિપ્પનક, ટીકાકાર વગેરેનો આશ્રય

* ‘કલ્પસૂત્ર’ના સંપાદનની (પ્રકાશક—શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાજ, અમદાવાદ, સને ૧૯૫૨) પ્રસ્તાવનામાંથી.

લઈ મૌલિય પાઠોની નજીકમાં આવી શકે તેવી આદતિ તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે સાથે નિવિધ વાઙ્મેદો અને પ્રત્યન્તરોની નોધ પણ તે તે સ્થળે આપી છે શ્રી ચૂર્ણિકાગ ભગવાન સામે જે કેટલાં પાઠો હતા, તે આજની અમે તપાસેલી જ્ઞપ્ત્યાજ્ઞ પ્રતિઓ પૈયી કોઈ પણ પ્રતિમાંથી મળી ગમ્યા નથી ડિપ્પનકમર શ્રી પૃથ્વીચન્દ્રસૂરિ પણ કેટલીક વાગ ચૂર્ણિકારને જ અનુસરે છે પણ તેનામાંથી એમ માની લેવું ન જોઈએ કે તેમણે એ બધા પાઠો પ્રત્યન્તરોમાં નજરે લેયા જ હશે કલ્પચિંત્યાનનિમગ્ન મરોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી અને નેમ પાઠભેદોની નોધ સાથે ચૂર્ણિકારે રીકારેલા પાઠોની નોધ આપે છે પરંતુ તેથી ચૂર્ણિકાર ભગવાને માન્ય કરેલા પાઠો તેમણે કોઈ પ્રતિમાં લેયા હોય તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી એમ વાત ખાસ નોધપાત્ર છે કે, ખલાતની જ ૧૦૪૭ નાળી પ્રતિ, જે મારા પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સામેન છે તે, કિંગ્લાવની ગીમમાં સામે પણ ૧૦૩૨ હાજર હતી આ પ્રતિ ૥ પાઠભેદોની નોન ટિપ્પણનીકાગે ઠેકઠેમણે લીધી છે ચૂર્ણિકાર મહા રાજ સામે જે કેટલાં પાઠો હતા તે આજની ગીમઓ વાચનારને નવા જ લાગે તેવા છે એ પાઠભેદોની નોધ અમે ચૂર્ણિ અને ટિપ્પનમાં તે તે સ્થળે પાલટિપ્પણીમાં આપી છે અને આગળ ઉપર આ પ્રસ્તાવિમાં પણ આપીશું

પ્રતિઓમાં શબ્દપ્રયોગોની નિલિનનતા—(૧) આજે કલ્પસૂત્રની જે સપ્ત્યાજ્ઞ પ્રતિઓ આપણુ સમક્ષ વિદ્યમાન છે તે પૈયી મોગ ભાગની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં, જ્યાં શબ્દો-ચારમાં કમિનતા બીમી થતી હોય તેના સ્થગોમાં, અરપષ્ટ ‘ય’ શ્રુતિનાળા જ પાઠો વ્યાપ્ત રીતે જોવામાં આવે છે જેમ કે ઝળિયાણ, તિત્વયરે, આયયણ, આયાહસુ સઘ્વાલય ઇત્યાદિ જ્યારે કોઈ કોઈ પ્રાચીન પ્રતિઓમાં અને કેટલીક અર્ચાચીન પ્રતિઓમાં ‘ય’ શ્રુતિ નિનાના જ પાઠો વ્યાપ્ત રીતે જોવામાં આવે છે આ વિષે પ્રાચીનતા યા પ્રયોગની, એ નિર્ણય કરવા મુશ્કેલ છે તે છતાં એટલી વાત તો ચોક્કસ જ છે કે, આઝઝણ, આઝાહસુ, વઝણ વગેરે શબ્દો જે રીતે લખાય છે તે રીતે જોવાના ધણા મુશ્કેલીભર્યા આપણી હબને નાગે છે સભન છે, અતિપ્રાચીન મળમાં આ શબ્દો આ રીતે જ લખાતા હોય અને ઉચ્ચારમાં ‘ય’ શ્રુતિ મરાતી હોય એ ‘ય’ શ્રુતિને જ વૈયાકરણોએ સ્વત્તરીએ અપનાવી લીધી હોય આ વિષે ગમે તે હો, પણ આપણી હબ તો આવા પ્રયોગોના ઉચ્ચારણમાં વિપમતા જરૂર અનુભવે છે અને આના પ્રયોગો રપાટ ઉચ્ચારણ માટે આપણી ધીરજ પણ માગી લે છે એ ધીજી વ્યાપ્ત રીતે દુર્લભ હોનાથી અર્ચાચીન પ્રાકૃત ભાષામાં ય શ્રુતિએ વ્યાપ્તપણ લીટુ હોવાનો વધારે મહત્ત્વ છે

(૨) પ્રાકૃત ભાષામાં જ્યાં અપ્પજ ‘ય’ શ્રુતિ કરવામાં આવે છે, ત્યાં કલ્પસૂત્રની કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘હ’ કરાયેલો પણ જોવામાં આવે છે જેમ કે ચહ્ન ચહ્નતા વગેરે આના પ્રયોગો પ્રાચીન પ્રાકૃત મથમાં ધળે મથને જોવામાં આવે છે આચાર્ય શ્રી ધર્મધોષસૂરિએ ઐત્યન દનભાષ્ય ઉપગની સઘાચાર ટીકામાં આપેલી પ્રાકૃત કથાઓમાં આના પ્રયોગો જ વ્યાપ્ત રીતે આપેલા છે જેને લીધે ક્યારેક ક્યારેક અર્થ મેળવવામાં ગૂચ્ચણ પણ બીમી થાય છે એ ગમે તેમ હો, પ્રયોગોની પસંદગી એ મથમથોની ઇચ્છા ઉપર જ આધાર ગમે છે

(૩) અર્ચાચીન પ્રાકૃત ભાષામાં અને મથપ્રતિઓમાં ‘હમ્વ સયોમે’ (મિદ્ધહેમ ૮-૧-૮૪) એ વ્યાખરણનિયમો અનુસરીને સયોગમાં મુત્ત મુત્ત પુણિના મુત્તવત્ત વગેરેમાં હમ્વ વગરના પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, પરંતુ પ્રાચીન કાળની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આ નિયમને કશું જ ગ્યાન ન હતું એ જ મગ્ય છે કે પ્રાકૃત ભાષાના દરેકેરેમ આગમમથો, પ્રમ્મમથો તેમ જ મ્યાસાદિત્ય મરોની પ્રાચીન પ્રાચીનતમ નિખિન પ્રતિઓમાં હમ્વ વગરને જાણે મોત, મોત્ત, મોણિમા, મોક્કન એ પ્રમાણે

શુરુસ્વરનો પ્રયોગ જ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે અને આ જ નિયમ કલ્પસૂત્રને પણ લાગુ પડે છે.

(૪) પ્રાચીન કાળમાં પ્રાકૃત ભાષામાં માત્ર સન્તિ કન્તિ મન્તિ વગેરે પ્રયોગોમાં પરસ્વર્ણ તરીકે 'ન' વ્યંજનને સ્થાન હતું, તે સિવાય પ્રાકૃતમાં 'ન' વ્યંજન સ્વીકારવામાં જ નહોતો આવ્યો એ જ કારણ છે કે કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષાના અંધની પ્રાચીન દાથપોથીઓમાં 'ન' ને બદલે જમો, જર વ જારી વા, જાણ વગેરેમાં 'જ' નો પ્રયોગ જ જોવામાં આવે છે નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રણેતા મહર્ષિ ભરતે તેમના નાટ્યશાસ્ત્રમાં અધ્યાય ૧૭માં જ્યાં પ્રાકૃત ભાષાના નિયમો આપ્યા છે, ત્યાં તેમણે નીચેના પદ દ્વારા પ્રાકૃત ભાષામાં 'ન' નથી એમ જણાવ્યું છે—

ए-ओकारपराङ, अंकारपर च पायाए णत्विय ।

व-मगारमज्झिमाणि य, क-चवग्ग-नवग्गणिहणाङ् ॥

કલ્પ(બૃહત્કલ્પ)સૂત્ર ચૂર્ણિકારે તેમ જ રીકાકર આચાર્ય શ્રી મલ્લયગિરિસુરિએ પણ કલ્પભાષ્યની સંકલ્પપાયવયવજાળ ૦ ગા ૦ ૨ ના વ્યાખ્યાનમાં પણ પ્રાકૃતલક્ષણોનો નિર્દેશ કરતાં ઉપયુક્ત ભરતમુનિપ્રણીત લક્ષણગાથાનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે

(૫) અર્વાચીન પ્રાકૃતમાં “ ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ય-વા-પ્રાયો નુક્ ” (સિદ્ધહેમ ૮-૧-૧૭૭) આ નિયમનું અનુસરણ જેવું જોવામાં આવે છે તેવું અને તેટલું પ્રાચીન કાળમાં ન હતું તેમ જ “ સ્વ-ઘ-વ-ભામ્ ” (સિદ્ધહેમ ૮-૧-૧૮૭) વગેરે નિયમોને પણ એટલું ધ્યાન ન હતું. આ કારણસર પ્રાચીન પ્રાકૃત અને અર્વાચીન પ્રાકૃતમાં ઘણી વાર શબ્દપ્રયોગોની બાબતમાં સમ-વિપતતા જોવામાં આવે છે.

(૬) આ ઉપરાંત કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓમાં જ્યાં સામાસિક પદો છે ત્યાં હ્રસ્વદીર્ઘસ્વર તેમ જ વ્યંજનોના દ્વિર્ભાવ-અદ્વિર્ભાવ વગેરેને લક્ષીને શબ્દપ્રયોગોમાં કે પાકોમાં ઘણા ઘણા વિપર્યાસ જોવામાં આવે છે, જે મોટે ભાગે નક્ક કરનાર લેખકોને આભારી છે.

ઉપર મેં સંક્ષેપમાં પ્રાચીન અર્વાચીન પ્રાકૃત ભાષા અંગેના નિયમો વિષે જે કંઈ જણાવ્યું છે, તેને લીધે પ્રાચીન-અર્વાચીન અંધપ્રતિઓમાં શબ્દપ્રયોગોની સમ-વિપતતાને લગતા ઘણા ઘણા પાકબેદો થઈ ગયા છે આ પાકબેદો સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ ગયા નથી, પરંતુ પાછળના આચાર્યોએ જાણીબૂઝીને પણ આ શબ્દપ્રયોગોને સમયે સમયે બદલી નાખ્યા છે, અથવા પ્રાચીન પ્રાકૃતભાષાના પ્રયોગો સાથેના સંપર્ક ઓછો થવાને લીધે જ્યારે મુનિવર્ગ સહેલાઈથી તે તે શબ્દપ્રયોગોના મૂળને સમજી શકતા ન હોવાથી શ્રી અભયદેવાચાર્ય, શ્રી મલ્લયગિરિ આચાર્ય વગેરેને તે તે શબ્દપ્રયોગો બદલી નાખવાની આવશ્યકતા જણાઈ અને તેમણે તે તે શબ્દપ્રયોગોને બદલી પણ નાખ્યા છે આમ કરવાથી અંધનો વિષય સમજવામાં સરળતા થઈ, પરંતુ ખીણખાણુ જૈન આગમોની મૌલિક ભાષામાં ઘણું જ પરિવર્તન થઈ ગયું, જેને લીધે આજે ‘ જૈન આગમોની મૌલિક ભાષા કેવી હતી ’ તે શોધવાનું કાર્ય દુષ્કર જ થઈ ગયું. આ પરિવર્તન માત્ર અમુક આગમ પૂરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ દરેકદરેક આગમમાં અને એથી આગળ વધીને ભાષ્ય-ચૂર્ણિત્રયોમાં મુધ્ધા આ ભાષાપરિવર્તન દાખલ થઈ ગયું છે. એટલે જૈન આગમોની મૌલિક ભાષાના શોધકે જૈન આગમ-ભાષ્ય આદિની જુદા જુદા કુલની પ્રતિઓ એકત્ર કરીને અતિ ધીરજથી આ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

આ સ્થળે, જરા વિષયાંતર થઈને પણ, એટલું જણાવવું અતિ આવશ્યક માત્ર હું કે, ભાષા-દષ્ટિએ જૈન આગમોનું અધ્યયન કરનારે જેસલમેરના કિલ્લાના શ્રી જિનભદ્રીય જ્ઞાનભંડારની તેમ જ

લોભગ-હના ભડારની અને તે ઉપરાત આચાર્યવર શ્રી જગજ્ઞાનિ મદારાજના જ્ઞાનભડારની ભગવતી સૂત્રની—એમ તાડપનીય પ્રાચીન ગ્રંથો પ્રતિઓ જરૂર જોવી જોઈએ પાટણ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનભદિરમા પધરાવેના મધના જ્ઞાનભડારની અનુયોગદારસૂત્રની પ્રતિ પણ જોવી જોઈએ જેસપમેગના મિદનાના ઉપયુક્ત ભડારની અનુમા દશમા સૈની આમપાસમા લખાયેલી ત્રિગોપાસ્યમા લખ્યની પ્રતિ પણ જૂની ન જોઈએ આ ઉપરાત જૈન આગમ ઉપરના લાખ્યથો અને ચૂર્ણિતથોનુ પણ આ દિગ્દિએ અપો-ન નુ જોઈએ આ બધા અવલોકનને પગલામેય જૈન આગમેની મોનિષ લાપાનુ વાગનિષ દિગ્દર્શન મશનુ અશમ્યપ્રાય છે, તે હતા આ રીતે એ લાપાના નજમમાં પળેગી શમ્પાની જરૂર ગમના છે અમનુ, હવે મૂળ ત્રિપથ પર આનીએ

ઉપર જણાવવામા આન્યુ તેમ, પાડગના આચાર્યોએ આગમસૂત્ર આદિની લાપામા મમયે સમયે ધણ ધણ પરિવર્તન જરૂર થું છે, તે નાં ઘણેર રથથે તે તે મોનિષ લાપાપ્રયોગો ગ્ધી જરા પામ્યા છે એટલે એ રીતે, મે જે પ્રતિને મારા સગોધન અને સપાલનમાં મૂળ તરીકે ગમી છે તેમા પણ તેમા પ્રયોગો ત્રિભાને કેમકેમજો જોના નમરો કેમના ખાસ તેમા પ્રયોગોના પામતેદો પા! આપનામા આવેના છે

મારા સગોધનમા જે જ-છ નામની પ્રતિઓ છે, તેમાં 'ત'દારમન પાકો છે ભરતનાટ્ય શાસ્ત્રના ૧૭મા અધ્યાયમા જામગન, જમરમન, નમરમન, જમરમન, જમરમન, જમરમન, જમરમન આદિ પ્રાકૃતભાષાપ્રયોગો વિશે જે, તે તે પ્રદેશની પ્રાકૃતભાષામા કે લાપાપ્રિપતને લક્ષી રહે અળી દરનામાં આની છે તે તે મળમાં ભને પ્રચલિત કે ઉચિત હો પગુ પાડગના જમાનામા તે પ્રાકૃત ભાષા દરેકેદરે પ્રદેશમા ખાચુ બી ગઈ છે અને તે જ રીતે વિવિધ મરણો આધાન ઘઈને જે આગમેની મોનિષ લાપા પણ ખાચુ જ બની ગઈ છે એટલે જૈન આગમેની મોનિષ લાપાનુ અવેપણ દરનારે ઘણી જ ધીજ રાખી જરૂરી છે

સૂત્રા—આજે આપમા મામે મપસૂત્રની જે પ્રાચીન પ્રતિઓ તાડપનીય કે મગગની વિલખાન છે, તે પૈમા કોઈમાં પણ સૂત્રો નાં અકો નથી માન મેગમા-સત્તરમા મેમાની—ખાસ કરી સત્તરમા મેમાની—પ્રતિઓમા સૂત્રાંની પદ્ધતિ મરો છે પગુ તે સૂત્રાંમા ખધા ઘણી મર તે મેગ નિનાની જ્ઞેમામાં આવે છે એટલે મે જે સૂત્રાકો આપ્યા છે તે મારી દિગ્દિએ આપ્યા છે ઉપર જણાવેલી પ્રતિઓમાં ચેરાનીમાં સૂત્રાં છે જ હિ અને મામાચારીમાં પણ કેનીમાં જ મરો છે પગુ આ રીતથી એ પ્રતિઓમા મોટો ભાગે સૂત્રાકોનુ અખડપણ જગાણુ નથી જનારે મે સૂત્રાકેનુ અખડપણ જગાણુ પ્રાલ્લ કરો છે મે જે સૂત્રિમાગ મરો છે તેમા ઔચિત્ય-અની ચિત્તપાજાની પરીમાનુ મર્ય નિનાને મોણુ હુ

સક્ષિપ્ત અને ભેવના પારો—પમ્પની પ્રાચીન-અર્વાની પ્રતિઓમાં કોઈમાં કોઈ કેમજો તે કોઈમા કોઈ કેમજો એમ વાગવા આવતા મરો કે પાકોને અમિષ્ઠ મરમા આન્યા છે C. ૧૬૫ તરીકે દેમાણિયાને મરો દવા, અમણપાણમદમગાદમને બને અ. પા. મ. મા કે અમણ કે અ. ૪ એમ દરનામાં આ પુ છે ખભાતની સ ૧૪૪૭માં લખાયેલી પ્રતિમાં પ્રાચીન લેખન પરપગ જગાણેલી કોઈ અમણ ન અથવા અમણ ફે અને કોઈ કેમજો અમણ ફે એમ દરે છે જ્યાં એમ મર થી માર મ. અમ. નેનાના દામ સાં મારના અ. તરીકે વર, ફે કે ફ અમરો પ્રયોગ મરમા આવેતા આ જ પ્રમાણ જ્યાં ૧૪૪૭ સમજ નેનાના દામ ત્યાં ૧૪૪૭મા

સૂચક તરીકે ફ, ફા કે ફા, ફા અક્ષર વાપરવામાં આવ્યો છે તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં એક બાબુ આ અક્ષરોડો દ્વારા જ પત્રાક સૂચવવામાં આવે છે જેમને આ અક્ષરોડોનું જ્ઞાન નથી હોતું તે આવા અક્ષરોડોને ગ્રંથમાંના ચાલુ પાઠના અક્ષર તરીકે માની લેવા કે અર્થસંગતિ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અથવા એ અક્ષરોડોને નકામા સમજી કાઢી નાખે છે આ અક્ષરોડોનું જ્ઞાન પાછલા જ્ઞાતામાં વીસરાઈ જવાને લીધે ગ્રંથમાં ઘણા ગોટાળા થયા છે અને પ્રતિઓનાં પાના અસ્તવ્યસ્ત રીતે લખાઈ ગયાં છે, જેની માફી અસર આપણે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારક આચાર્ય ભગવાન શ્રી સાગરાનન્દમૂરીશ્વરજી મહારાજના અતુલ્યોગદ્વારચૂર્ણ આદિના સંપાદન અને સંશોધનમાં જેઈ કાઢીએ છીએ પૂજ્યપાદશ્રી સમક્ષ આદર્શો અસ્તવ્યસ્ત આવ્યા અને તેઓ વધારે પ્રત્યક્તમે મેળવવાની આવશ્યકતા નહોતી ગણતા, એટલે ઉપરોક્ત અસરનું પ્રતિગિળ્ય તેમના સંપાદનમાં આવી જ ગયું, એમાં કશાને સ્થાન જ ન હોય આ તો થઈ સંક્ષિપ્ત પાઠોની વાત હવે આપણે બેવડાથેલા પાકો વિષે જોઈએ—

હલ્પસૂત્રમાં આર્ષ સૂત્રપદ્ધતિ હોવાને લીધે સ્થાને સ્થાને કેટલીક વાર પાઠોનો બેવડો ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે; આવે સ્થળે તેને કેટલીક વાર દ્વંદ્વવવામાં આવે છે. આ દ્વંદ્વવવાનો ક્રમ કોઈ પણ પ્રતિમાં આદિથી અત મુધી એકધારે નથી; જેમ કે વામં જાણુ અચેડ, વામ જાણુ અચિત્તા આ પાઠને કોઈ પ્રતિમાં વામ જાણુ અચેડ, વાર્તા આમ લખેલો હોય છે, તો કોઈ પ્રતિમાં વામ જાણુ અચેડ, ૨ ત્તા એમ લખેલો છે, બ્યારે કોઈ પ્રતિમાં વામ જાણુ અચેડ, ૨ અચિત્તા એમ લખેલું છે. મેં પ્રથમથી જ જણાવી દીધું છે કે મારા સંપાદનમાં એક પ્રતિને મુખ્ય તરીકે સ્વીકારીને હું ચાલ્યો છું, એટલે હું આશા રાખું છું કે મારા સંપાદન દ્વારા આ બધી વિવિધતા સહેજે જ વિદાનોના ખ્યાલમાં આવી જશે અને એથી આવા વિવિધ અને વિચિત્ર પાઠબેદોને મેં જતા કર્યા છે

હલ્પસૂત્ર શું છે ?

‘પ્રત્યુત્ત હલ્પસૂત્ર, એ કોઈ સ્વતંત્ર સૂત્ર છે કે કોઈ સૂત્રનો અવાન્તર વિભાગ છે ?’—એ વિષે શ્વેતાંબર જૈન શ્રીસંઘમાં—જેમા સ્થાનકવામી અને તેરાપથી શ્રીસંઘનો પણ સમાવેશ થાય છે—લિખ્ત લિખ્ત પ્રકારની માન્યતા ચાલુ છે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક શ્રીસંઘ—જેમા દરેકેદરેક ગચ્છોનો સમાવેશ થાય છે—એકીઅવાળે એમ કહે છે અને માને છે કે, હલ્પસૂત્ર એ કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી, નવીન ગ્રંથ નથી, પરંતુ દશાશ્રુતસ્કંધ નામના હેઠ્ઠાગમનો આઠમા અધ્યયન તરીકેનો એક મૌલિક અને પ્રાચીનતમ વિભાગ છે, અને તેના પ્રણેતા ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ સ્થવિર આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી છે; બ્યારે સ્થાનકવાસી અને તેરાપથી શ્રીસંઘો, દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્રની કેટલીક પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં પ્રત્યુત્ત આઠમા અધ્યયનરૂપ હલ્પસૂત્રની અતિસંક્ષિપ્ત વાચનાને જોઈને, એમ માની લે છે કે, ચાલુ અતિવિસ્તૃત હલ્પસૂત્ર એ એક નવું સૂત્ર છે આ બન્નેય માન્યતા અગે પ્રામાણિક અને સ્પષ્ટ સમાધાન અને ઉત્તર મેળવવાના સળંગ સાધન તરીકે આપણા સામે દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્રની નિર્ચુકિત અને એ સૂત્ર ઉપરની ચૂર્ણિ, કે જે નિર્ચુકિતગ્રંથને આવરીને રચાયેલી છે, એ બે છે. આ નિર્ચુકિત અને ચૂર્ણિ એ બન્નેય હલ્પસૂત્ર ઉપરના વ્યાખ્યાગ્રંથો છે નિર્ચુકિત ગાથારૂપે—પદ્યરૂપે પ્રાકૃત વ્યાખ્યા—ગ્રંથ છે નિર્ચુકિત કે જે સ્થવિર આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી વિરચિત છે, અને ચૂર્ણિ કે જેના પ્રણેતા કોણ ? —એ હજી મુધી જણવામાં નથી આવ્યું; તે છતાં આ બન્નેય વ્યાખ્યાગ્રંથો ઓછામાં ઓછું સોળસો વર્ષ પૂર્વેની રચનાઓ છે, એમા લેશ પણ શંકાને અવકાશ નથી હલ્પસૂત્ર ઉપરના આ બન્નેય વ્યાખ્યાગ્રંથો કે જે વ્યાખ્યાગ્રંથો મેં પ્રત્યુત્ત હલ્પસૂત્ર સાથે સંશોધન કરીને સંપાદિત કર્યા છે, તેનું

જાતી દિગ્ધિ અપ્રાપ્તિ અને તુલના કે નાં નિર્ધારિત યુક્તિઓ જે જગત્ત્વ અને સ્વતંત્રતાનું વ્યાખ્યાન
જોવામાં આવે છે, એ ઉપરથી વ્યાખ્યાની અને તેરાપથી નીચવવા મીનાસો પ્રગુત પચ્ચત્તે
કલ્પિત માત્રી તેસો શુદ્ધ મળા નથી મળતું તેમ જ પ્રાચીન મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સંસ્કૃત પ્રાચીન
વ્યાખ્યાનીઓ પ્રતિઓ આજે વિદ્યમાન છે, જેમાં પ્રગુત પચ્ચત્તે વ્યાખ્યાન તરીકે સંગ્રહ
ઓ મધુર્ણ વ્યાખ્યાનું જે આથી કોઈએ એમ મત્સો તે મળતું જ નથી તેનું કે ધ્યાનમાંથી
ઓ તેરાપથી સંગ્રહ માટે કોઈ કલ્પિત આગેવેળા માં મળા માટે કે કલ્પિત લેખો આપવા માટે
માધન તરીકે આચાર્યની મત્સામાં આજે જે ને આપવાનું તેમ જ આજે કે જે મત્સામાં
વ્યાખ્યાન મધ્યકાલીન આજે વિદ્યમાન સંગ્રહ ૧૦૮૭થી કોઈ જે બોધને પ્રાચીન તાત્પર્યની આજે
ઉપર વ્યાખ્યાની પ્રતિઓ મળે તે મળતી ન હોય તેમ જ ઉપર જણાવેલી પ્રતિઓ લેખ
નિર્ધારિત ઓ યુક્તિઓ આજે પચ્ચત્તે વ્યાખ્યાન કે સંસ્કૃત આજે જે તે પાત્ર ન હોય પ્રગુત
કે પચ્ચત્તે પ્રતિઓ કેવી નિર્ધારિત ઓ યુક્તિ એ કોઈ મત્સા વ્યાખ્યાનમાંથી થી પત્ર
વ્યાખ્યાન મધ્યકાલીન ઉપરથી નિર્ધારિત ઓ યુક્તિઓમાંથી મળે પૂરતો જુદો પાત્ર નીચવે મત્સા
છે એ વ્યાખ્યાન છે

કલ્પસૂત્રનું પ્રમાણ

મત્સા કે જે બોધના મત્સા હોય તેને કોઈએ અવિરત આજે પાત્ર તરીકે લેવામાં આવે
તેમના મત્સા માત્ર મત્સા નાપણા દેશમાં વિદ્યમાન મત્સા જે મત્સા માત્ર મત્સા મત્સા
છે કે, મત્સાના મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા
ઉમેરાયેલા છે મત્સાના મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા
સંગ્રહ છે આજે મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા માત્ર મત્સા

આજે આપણા મત્સા મત્સાની જે પ્રતિઓ કે તે પૈકી ખજાનામાં શ્રી મત્સાના તાત્પર્ય
ખજાનાની પ્રતિ લેખ ૧૦૮૭માં વ્યાખ્યાની હોઈ ની મત્સા પ્રાચીન મત્સા શ્રી મત્સા માત્ર
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
ઉપર મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
આજે મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા લેખો આજે આજે પ્રમાણ છે એ મત્સા મત્સા આજે મત્સા મત્સા
છે કે આજે મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા
મત્સા મત્સા લેખો કે જે પ્રમાણ ૧૦૮૭માં મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા મત્સા

મુધી આપણા સામે ખીછ પ્રાચીન પ્રતિઓ ન હોય ત્યાં મુધી એ વર્ણકથાંથ કેવો હોવો નોઈએ, એનો નિર્ણય કરવાનું કામ ઘણું કઠિન છે. અત્યારના પ્રચલિત વર્ણકથાંથના મૌલિકપણા વિષે શંકાને સ્થાન છે, તે છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું અતિ આવશ્યક છે કે પ્રચલિત સ્વ'નવિષયક વર્ણકથાંથ અર્વાચીન હોય તોપણ તે અનુમાન હલ્લર વર્ષથી અર્વાચીન તો નથી જ

આ ઉપરાંત ઇન્દ્ર, ગર્ભાપહાર, અદ્યુશાલા, જન્મ, પ્રીતિદાન, દીક્ષા, દેવલજ્ઞાન, ચાતુર્માસ, નિર્વાણ, અતદ્દંભૂમિ આદિવિષયક સૂત્રપાઠ અને વર્ણકથાંથના અસ્તિત્વની સાક્ષી તો ચૂર્ણિકાર પોતે પણ આપે છે એ પછીનાં જનચરિતો કે જેમા ત્રેવીસ જિનેશ્વરોના ચરિત્ર અને અતરો વિષેનાં સૂત્રપાઠનો સમાવેશ થાય છે, તેની તથા ગણધરાદિ સ્થવિરોની આવલી અને સામાચારીત્રય હોવાની સાક્ષી નિર્યુક્તિકાર અને ચૂર્ણિકાર એમ બન્નેય સ્થવિરો પુરિમચરિમાણ કપ્પોં નિ ગા. ૬૨ અને તેની ચૂર્ણિ દ્વારા આપે છે ગણધરાદિ સ્થવિરોની આવલી આજે કલ્પસૂત્રમા જે રૂપે જોવામાં આવે છે તેવી અને તેટલી તો ચતુર્દશપૂર્વધર લગવાન શ્રી આર્ય ભદ્રાપુસ્વામિપ્રણીત કલ્પસૂત્રમાં હોઈ જ ન શકે એટલે જ્યારે પ્રગ્નુત કલ્પસૂત્રને અથવા આગમોને પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવ્યાં, તે જમાનાના સ્થવિરોએ એ ઉમેરેલી છે, એમ કહેવું એ જ સવિશેષ ઉચિત છે. આમ છતાં એક પ્રશ્ન તો આપણા સામે આવી ઊભો જ રહે છે કે, આજની અનિ અર્વાચીન અર્થાત્ સોળમા-સત્તરમા સદ્કામાં લખાયેલી, પ્રતિઓમા જે સ્થવિરાવલી જોવામાં આવે છે, એ ક્યાંથી આવી? કારણ કે ખંભાત, અમદાવાદ, પાટણ, જેસલમેર વગેરેની સખ્યાબધ તાડપત્રીય પ્રતિઓ તપાસી, તેમાથી મને પાછળના સ્થવિરોને લગતી સ્થવિરાવલી કોઈ પણ પ્રતિમાંથી મળી નથી આમ છતાં એમ માનવાને તો આપણુ મન જરાયે કપૂલ નથી થતું કે એ અશ નિરાધાર હોય! એટલે આ વિષે ચોક્કસાઈસિયું અન્વેષણ કરવાની આપણી ફરજ ઊભી જ રહે છે.

આટલું વિચાર્યા બાદ સામાચારી આવે છે તેમાં શરૂઆતનાં પર્થુપણાવિષયક જે સૂત્રો છે તે પૈકી સૂત્રાંક ૨૩૧માં અતરા વિ ચ સે કપ્પઙ્, નો સે કપ્પઙ્ તં રચાણ ઉવાયણાવિત્તણ આ પ્રમાણે જે સૂત્રાંશ છે તે પચમીની ચતુર્થી કરાઈ તે પછીનો છે, એમ આપણને સ્વાભાવિક જ લાગે છે આ સૂત્રાંશનો આપણે કેવો અર્થ કરવો જોઈએ અને ઉત્સર્ગ-અપવાદની મર્યાદાને લક્ષમાં રાખીને એની સગતિ કેવી રીતે સાધવી જોઈએ?—એ વિચારવા જેવી બાબત છે. મને લાગે છે, અને ઉત્સર્ગ-અપવાદની મર્યાદાને મારી અલ્પ બુદ્ધિએ હુ સમજ્યો છુ ત્યાં મુધી “સવત્સરીપર્વની આરાધના કારણસર ભાદ્રપદ શુદ્ધિ પચમી પહેલાં થઈ શકે, પરંતુ તે પછી નહિ” આ વચન સ્થવિર લગવ તે તે સમયની મર્યાદાને લક્ષીને જ જણાવ્યું છે, પરંતુ તેટલા માત્રથી ઉત્સર્ગ-અપવાદની મર્યાદા જાણનાર ગીતાર્થોએ આ સૂત્રને સદા માટે એકસરખું વ્યાપક કરવું ન જોઈએ અર્થાત્ લગવાન શ્રી કાલકાર્ય સમક્ષ જે પ્રકારનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો તે જ પ્રકારનો તેથી ઊલટો પ્રસંગ કોઈ સમર્થ ગીતાર્થ સમક્ષ આવી પડે તો તે, પચમી પછી પણ સવત્સરીની આરાધના કરીને આરાધક થઈ શકે અને ખીજાઓને પણ આરાધક બનાવી શકે અને તેમ કરવામા તે ગીતાર્થ સૂત્રાદ્ધાને અને ઉત્સર્ગ-અપવાદની મર્યાદાને સંપૂર્ણ રીતે આરાધે છે, એમ આપણે સમજવું જોઈએ

આ ઉપરાંત સામાચારીનું વ્યાખ્યાન સંક્ષેપમા નિર્યુક્તિકારે અને સમગ્રભાવે ચૂર્ણિકારે કરેલ હોવાથી તેના અસ્તિત્વની પ્રાચીનતા સ્વયંસિદ્ધ છે, એટલે એ વિષે મારે ખાસ વધારે કહેવા જેવું કશું જ રહેતું નથી.

૬૫મૂનમા પાઠભેદો અને મૂત્રોનુ ઓછાવત્તાપાત્રુ

૬૫મૂનની પ્રાચીન પ્રતિઓમા પાઠભેદો ઓ મૂત્રોનુ ઓછાવત્તાપાત્રુ ઘણે સ્થળે છે અને વિવિધ રીતે આવે છે આ બુદ્ધ્ય અમે ૬૫મૂનની પાઠિષ્પણીમા નિસ્તૂત રીતે આપેનુ છે આમ જના ચૂર્ણિદાર ઓ તેમને પગને ચાનનાર ટિપ્પનમ્પરે તેમના યુગની પ્રાચીન પ્રતિઓને આધારે જે પાઠો સીધારીને વ્યાખ્યાન કર્યુ છે, તે પાઠભેદોના સમાવેશ ઉપર બતાવેન પાઠિષ્પણીમાં મોટે ભાગે થતો નથી એમને તે પાઠભેદોને તારીને નીચે આપનામા આવે છે

ચૂર્ણિકાએ મ્વીકાએલા પાઠભેદો

મુદ્રા	મુદ્રિત મુદ્રાપાઠ	ચૂર્ણિપાઠ
૩	પુનરસ્તાવરણાલમમર્ગમિ	પુનરસ્તાવરસ્તમિ
૧૪	-મુદ્ ગ-	-મુદ્ ગ-
૬૧	પટ્ટહિં કુમલેહિં મહાવીહિં જિયં	પટ્ટેહિં જિલ્લહિં જિયં
૬૨	અળાદણહિં ય	(૧૧)
"	અળગણનાયગં આદિ સામામિં વામં	અસ્તમ્યમ્
૧૦૭	વિસિગ્ગ	વસિગ્ગ
૧૨૨	અતરાવામ	અતરાસ
૧૨૩	અતગદ	(નથી)
૧૨૬-૭૭	સૂત્ર	પૂર્વાપર છે
૨૩૨	વજ્રામવિયાણ	વજ્રજોગવિણ
૨૮૧	અળદ્વાત્રધિસ્મ	અદ્વાત્રધિસ્મ

પિપ્પનકાએ મ્વીકાએલા પાઠભેદો

મુદ્રા	મુદ્રિત મુદ્રાપાઠ	પિપ્પનકાપાઠ
૨	પુનરસ્તાવરણ	પુનરસ્તાવરણ
૬	-માણદિયા	-માણદિયા મદિયા
૭	અત્યામ્મહ	અત્યામ્મહ
૮	વિન્નાય-	વિન્નાય-
"	વારણ	વારણ
"	પરિનિટ્ટિ	મુપરિનિટ્ટિ
૧૪	મહાત્મ્યાત્મીયસાદગતીત વનાલગુપ્તિય	મહાત્મ્યાત્મીયસાદગતીત મહાત્મ્યાત્મીય
	વનમુદ્ગપટ્ટપદ્મસાદગતીય	વનમુદ્ગપટ્ટપદ્મસાદગતીય
૨૬	સ્વભાગ કલ્પારિ અગ્નિયાર	સ્વભાગ ત્રાય અગ્નિયાર
૩૨	પુનરસ્તાવરણ-	પુનરસ્તાવરણ-
૪૮	અગ્નિય અગ્નિયમમર્ગના	અગ્નિયમમર્ગના

सूत्रांश्च मुद्रित सूत्रपाठ

५१ फलवित्तित्रिसेसे

५२ -चुचुमालइयरोमकूवे

५३ -सपुत्र-

५४ विन्नय-

५४ सूरे वीरे

६० -गुजद्वरागसरिसे कमलायरसडविबोहए
उट्टियम्मि सूरे सहस्सरस्सिम्मि दिणयरे
तेयसा जलते य सयणिज्जाओ अब्भुट्ठेड

६१ पीणणिज्जेहि जिवणिज्जेहि दप्पणिज्जेहि
मयणिज्जेहि विहणिज्जेहि सव्वि-

„ पट्टेहि कुसलेहि मेहावीहि जिय-

६२ अहयसुमहग्घदूसरयणसुसवुए

६३ अ गमुहफरिसयं

६५ सिग्घ० आदिपदरहित

६८ रन्ना वदिय

७८ विउलेण पुप्फ-

८४ - - आ थिह वच्चेनो पा३

„ सन्निक्खित्ताइ

९२ उडुभयमाण

९२ -ग वमल्लेहि ववगयरोगसोगमोहभयपरित्ता-
साज तस्स गव्वस्स हिय मिय पत्थं गव्व-
पोसणं त देसे य काले य आहारमाहारे-
माणी विवित्तमउएहि सयणासणेहि पइरि-
क्कसुहाए मणाणुकुलाए विहारभूमीए
पसत्थदोहला सपुन्नदोहला सम्माणिय-
दोहला अविमाणियदोहला वुच्छिन्नदोहला
विणयीदोहला सुह सुहेण

९७ अने ९९ सूत्र

९७ -आइखग-

टिप्पनः पा६भेः

फलविसेसे

चुचुमालउण ऊगवियरोमकूवे

-पुत्र-

विन्नय-

सूरे वीरे वीरे

-गुजद्ववधुजीव [पारावत्तचलणनयणपरहुयसु-
रत्तलोयण जासुयणकुगुमगानि] हिगुलयणिय-
रातिरेयरहतनरिने कमलायरसडविबोहए उट्ठि-
यम्मि सूरे सहस्सरस्सिम्मि तस्स य करपहार-
परट्ठम्मि [अ वकारे वालायवकुमुमेण वच्चिय
व्व जीवतोए सयणिज्जाओ अब्भुट्ठेड ॥]

पीपणिज्जेहि दीवणिज्जेहि द'पणिज्जेहि
तिप्पणिज्जेहि सव्वि-

पत्तट्ठेहि णिउणेहि जिय-

नासानोसानवायवोज्जवववुहरवन्नफरिसजुत्त-
हयलालापेलवातिरेगधवलकणगखचियतकम्म-
दूसरयणसवुए

अ गमुहफासय

सिग्घ० आदिपदमहित

रन्ना अच्चियवदिय-

विउलेण असणेण जाव पुप्फ-

महापहेसु वा पथी छे

सन्निक्खित्ताइ सन्निहियाइ

सव्वत्तुभयमाण

गधमल्लेहि ज तस्स गव्वस्स हिय मिय पत्थं गव्व-
पोसणं त देसे य काले य आहारमाहारेमाणी
विवित्तमउएहि सयणासणेहि पइरिक्कसुहाए
मणाणुकुलाए विहारभूमीए पसत्थदोहला सम्मा-
णियदोहला अविमाणियदोहला वुच्छिन्नदोहला
संपुन्नदोहला विणीयदोहला ववगयरोगसोग-
मोहभयपरित्तासा सुह सुहेण

टिप्पनः पत्र १२-१३नी ३ अ ६नी पा६टिप्पणी
लुओ ६६ सूत्रभांनो उस्सुक्कं थी अणेगताला-
यराणुचरिय सुधीनो सूत्रपाठ टिप्पनः भां ६७
भा सूत्रभा आनी जय छे
-आरक्खग

અનામ્	મુદિત અન્નપાઠ	ટિપ્પનપાઠને
૧૦૧	તેણ મિત્તનાદનિયમમયણમવિપરિજ્ઞેણ નાયણહિ ય મદ્ધિ ત	તસ્મ નિયમમયણમવિપરિજ્ઞમ્મ નાયણ ય ત
૧૦૨	-મુત્તોત્તરાગયા	મુત્તોત્તરાણ
૧૧૧	ચેચ્ચા ઘણ ચેચ્ચા રજ્જ	ચેચ્ચા રજ્જ ચેચ્ચા ઘણ
૧૧૩	મીનિાગ મજુમજુણા	મીનિાગ અભિમવિય મામનટા મજુમજુણા
૨૪૦	ત ન આ રિા રથમાનો પાઠ	૨૪૧ સ્વત્થા ભત્તરેણ વજ્જોમરિત્તણ પરી છે

ચૂર્ણિકારે ટિપ્પનકારે ૨૪૧કારેયા પાઠબોદા

અનામ્	મુદિત અન્નપાઠ	ચૂર્ણિ ટિપ્પન પાઠને
૧૧૩	ધામેણ ય પહિવુજ્જમાણે વ ૨ ગરિવ-	ધામેણ અવહિવુજ્જમાણે મરિવ-
૧૨૩	મુવ્વયગી નામ	અગિવેમે નામ
૧૨૩	જન્ને ગવે મુદ્દત્તે પાણુ	અન્ની ગવે મુત્તે પાણુ
૧૨૭	અમાયમાણ	અગામમાણ
૨૨૫	માટ્ટઠાઠ સપ્પમિયાદ	મટ્ટાદ ામટ્ટઠાઠ મપ્પમિયાદ
૨૪૧	હમિણોદ્દા વ્યયટે	મુદ્ધવિયટે
૨૬૧	નગરે થી જેવ ણવમાઠવમદ મુધી	નગરે મણેવમણુયામુરાણ પરિમાણ મજ્જનઠાટલે જેવ ણવમાઠવમદ્

આ ઉપરાંત પ્રત્યક્ષરોમાં આજનાં સ્ત્રોતો, આજનાં પાઠો, પાઠબોદા અને સ્ત્રોતના પૂર્વાપરો લખતા જે રિવિધ પામતરો છે તે અને તે તે સ્ત્રોતોના ટિપ્પણોમાં આપેલા છે તેનું અવતરણ આ વિભાગો બનાવ્યા છે

કલ્પમૂનનિર્ચુજિ આદિની પ્રતિઓ

પ્રત્યુત્તર મુપસૂતની આગતિ સાથે કલ્પનિર્ચુજિ મુપસૂતિ અને પૂર્ણિમાસાય રિવિધ મુપ ટિપ્પણ—આ નમુ રત્ન પ્રમાણિત મુપસૂતિ આવી છે એ ઉપરાંત મુપસૂતિ આ નમુ પ્રમાણિત પામ પામ પ્રતિઓનો મે આદિથી અત મુધી મગમ ઉપસાદા દોરો છે જે પ્રતિઓ ખબાત અને નેસનમેગા નાભાદા રી રતી આ પ્રતિઓનો મે આમ કોઈ સકેત કે તેની સ્વત્થા નામ નથી પણ જે પાઠ એમ પ્રતિમાં દોરે તે પ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષરે થી જાણવેલ અને જે પાઠ ઘણી પ્રતિમાં રાખે ત્યાં પ્રત્યક્ષરે એમ પાઠને આપે જતા પુ છે ઉપરાંત જમીજ પ્રતિઓ નામપરીય પ્રતિઓ છે અને તે તેમના નામે ચીત્તમા પ્રમાણ આપેલી છે અથવા મે આગ રમાપન માટે પ્રાગી પ્રતિઓ મગમા રીધી છે

નિર્ચુજિ અને ચૂર્ણની વાપા

ઉપરાંત કલ્પમુન માટે રહેલા આલ્પ રે, તેમ નિયમિત-ચૂર્ણિ રી જે પ્રાગી પ્રતિઓ મગમા મે છે, તેમાં વાતાપરોત્તર રિવિધ પામ છે આ વાતાપરિવિધ આ તેના ઔદિત રમાપને રીમરી જતાં મે મે આલ્પી જમ પ્રાગી મગમા સમાપરેએ પામ પ્રમાણ વાતા પામ નામ રી વાપા રે આ ગોમ તમેગો અનુમત પ્રાગી પ્રતિઓ ઉપરી મય મ સમાપત મ ના મે જ

સારી રીતે હોય છે આવા પાઠોનાં ઢગલાખંધ ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે તે છતાં હું અહીં માત્ર પ્રસ્તુત કલ્પચૂર્ણિમાંથી એક જ ઉદાહરણ આપું છું, જે ઉપરથી વિકાનોને ખ્યાલ આવશે કે આવા પાઠોના સંશોધકોને શાગિદક શુદ્ધિ સિવાય અર્થસંગતિ વિષે કશુંય ધ્યાન નથી હોતું. પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રની ચૂર્ણિમાં (૫ ૯૪માં) મા પળતિજ્જિસ્સં તિ આ શુદ્ધ પાઠ લેખકોના લિપિદોષથી માં ણતિજ્જિસ્સં તિ પાઠ બની ગયો અને ઘણી પ્રતિઓમાં આ પાઠ મળે પણ છે આ પાઠ કોઈ ભાગ્યવાને સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો અને તેને બદલે તેમણે મોળણ તિજ્જિસ્સં તિ પાઠ કર્યો, જેની અર્થ-દષ્ટિએ સંગતિ કશી જ નથી ખરી રીતે મા પળતિજ્જિસ્સં તિ (સ મા પનકયિવ્યન્નં હતિ) એનો અર્થ “ નિગોદ અથવા ફૂગ ન વળે ” એ છે આવા અને આથીયે લિપિદોષ આદિના મોટા ગોટાળાઓ ચૂર્ણિત્રયોમાં ઘણા જ થયા છે. અને આ બધા ગોટાળાઓ આજના મુદ્રિત ચૂર્ણિત્રયોમાં આપણને જેમના તેમ જોવા મળે છે.

અહીં પ્રસંગોપાત્ત જૈન મુનિવરોની સેવામાં સવિનય પ્રાર્થના છે કે, જૈન આગમો અને તે ઉપરના નિર્ધુક્તિ ભાષ્ય-ચૂર્ણિ આદિ વ્યાખ્યાત્રયોનું વાસ્તવિક અધ્યયન અને સંશોધન કરવા ઈચ્છનારે પ્રાકૃતાદિ ભાષાના ગભીર જ્ઞાન માટે શ્રમ લેવો જોઈએ. આ જ્ઞાન માટે માત્ર ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ જ બસ નથી પ્રાકૃતભાષાના અગ્રાધ સ્વરૂપને જોતાં આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ એ તો પ્રાકૃતભાષાની બાળપોથી જ બની જાય છે. એટલે આ માટે નિર્ધુક્તિ-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ આદિ ગ્રંથોનું ભાષાજ્ઞાનના વિવેક અને પૃથક્કરણપૂર્વક અધ્યયન કરવું અતિ આવશ્યક છે આ અધ્યયનને પરિણામે ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રસૂત્રિના ઉપર બાળપોથીરૂપે ઓળખાવેલા પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કેટલાં અગ્રાધતા અને ગાંભીર્ય ભર્યાં છે અને એ વ્યાકરણનું સર્વાંગી સ્વરૂપ ધડવા માટે તેમણે કેટલું અગવાહન અને શ્રમ કર્યો છે, તેનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં જે પ્રયોગો અને સૂત્રો નહોતાં એ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં ક્યાંથી આવ્યાં તેમ જ એ ભાષા ઉપર લેખકોના લિપિદોષ, ભાષાઓનાં વિભિન્ન વર્ગોની શી શી અસર થઈ છે અને તેનો વિવેક કેટલી ધીરજથી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે કર્યો છે તેનો સાચો જવાબ જૈન આગમો અને તે ઉપરના વ્યાખ્યાત્રયો આદિના અધ્યયનથી જ આપી શકાય તેમ છે. આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના બાદ વિશ્વનાં બધાં જ પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણો ગૌણ બની ગયાં છે, તેનું કારણ એમના વ્યાકરણની સર્વદેશીયતા અને સર્વાંગપૂર્ણતા છે.

આ ઉપરાંત, જૈન આગમોના અધ્યયન અને સંશોધન માટે જેટલી ભાષાજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, તેટલી જ જરૂરિયાત ઉત્તરોત્તર લેખકદોષાદિને કારણે અશુદ્ધિના ભંડારરૂપ બની ગયેલા જૈન આગમો અને તે ઉપરના નિર્ધુક્તિ-ભાષ્ય આદિ વ્યાખ્યાત્રયોના અધ્યયન આદિ માટે પ્રાચીન ગ્રંથસ્થ લિપિ અને તેમાંથી લેખકોએ ઉપજાવી કાઢેલા ભ્રામક પાઠો કે વિવિધ પ્રકારના લિપિદોષોના જ્ઞાનની પણ છે આ લિપિની મૌલિકતા અને લેખકોએ કરેલી વિકૃતિઓનું જ્ઞાન જેટલું વિશેષ એટલી જ ગ્રંથસંશોધનમાં સરળતા રહે છે આ સાથે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જ્યાં સંખ્યાનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો કે ભાંગાઓ અથવા ભંગભળ વગેરેની સંખ્યા આદિ દેખાડવામાં આવતાં ત્યાં તેમને અક્ષરાકોમાં દેખાડતા એટલે એ અક્ષરાકોનું જ્ઞાન પણ એટલું જ આવશ્યક છે.

વિષયાંતર થઈને આટલું જણાવ્યા પછી હું મૂળ વિષય તરફ આવું છું ઉપર જણાવેલા ભ્રામક પાઠો કે લિપિભેદજનિત વિકૃત અશુદ્ધ પાઠોના પાઠાલેદોને મોટે ભાગે મેં જતા કર્યા છે તેમ છતાં કેટલેક ઠેકાણે તેવા વિવિધ પાઠો કે જેની અર્થસંગતિ કોઈ રીતે થઈ શકતી હોય, તેવા પાઠો આખ્યા

પણ છે જુઓ ચૂલિ, પા ૯૦, િ ૨ આ ઠેકાએ પક્કમટ્ટિય સ પવવમૃત્તિકમ્ એકમટ્ટિય સ, એકમૃત્તિ-
વમ્ પક્કમિજ્ઞય સ પ્રકાતવ્યમ્ આ નણ પાઠબેદો અપાયા છે એ જ રીતે યોગ્ય લાગ્યું છે
ત્યા તેવા પાઠબેદોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે કેમ્લી વાર પ્રાકૃત લાપાભેજનિત હજારે પ્રકારના
પાઠો પૈકી કોઈ કોઈ પાઠબેદો નોંધ્યા છે બાકી મોટે ભાગે જતા કરવામાં આયા છે ઉદાહરણ તરીકે
જણડ જણુડ જણતિ જણુતિ, સંબદ્ધિતા સંબુદ્ધિતા, ઓવદ્ધિતા, પુણિમાતે પુણિમાએ પોણિમાતે,
લોક લોજ લોય લોગ લોત, મોવ મોગ મોઝ મોય મોત ધ્યાદિ આના સ્વરવિભાગ, ધ્વનિવિભાગ,
પ્રત્યયવિભાગ વગેરેને લગતા અનેકરિધ પાઠો પૈકી કવચિત્ કનચિત્ પાઠબેદો આવ્યા છે બાકી મોટે
ભાગે એના પાઠોને જતા કરવામાં આવ્યા છે

ટિપ્પનમ્માં આચાર્ય શ્રી પૃથ્વીચંદ્રસરિ મહારાજ છે તેમના સમયાદિ વિશે હાલ તુરતમાં કશું
મળેલાની મારી તૈયારી નથી એટલે માત્ર તેમને વિશે એટલું કહું છું કે તેઓ ચૈત્રમા સૈમમાં વિશ્વમાન
હોવાનો સંભવ છે। ટિપ્પનમ્માં જે ટિપ્પનકની રચના કરવામાં ચૂલિંકારનું અનુગામિપણ સાધ્યું છે
ચૂલિંકાર અને ટિપ્પનમ્માં જે આવ્યા કલ્પસૂત્ર ઉપર શબ્દશ્યા વ્યાખ્યા નથી કરી એમ્લે તેમના સામે
કલ્પસૂત્રની વાચના કેની હતી એ સ્પષ્ટપણે કહેવું મુશ્કેલ છે તેમ જ તેમની વ્યાખ્યાઓમાં જે કેટલાક
બીજા છે તે ઉપરથી જે પૃથક્કરણ થઈ શકે તે મેં આ પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે

અતમા પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રનું જે રૂપ ધડાવું જોઈએ તેમાં મારી નજરે કેટલીક ગણપ રહી છે,
પણ તેમાં મારી જે સંપ્રદાયના જ્ઞાનજ્ઞાન વગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરણ છે તે જતા પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રનું સખ્યા
બધ પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠાને આધારે જે પ્રામાણિક રૂપ ધડાવ્યું છે તે એમ્લર હીક જ ધડાવ્યું છે આ
કાર્યમાં હજારો વાવજનિન અનેકાને રખનાઓ થવાનો સંભવ મહજ છે, તેને નિહાનો કાઢવાની
નજરે જુઓ અને યોગ્ય સંશોધન કરે એ અભ્યર્થના છે

(‘ કલ્પસૂત્ર ’ સંપાદન સને ૧૯૫૦)

પ્રથમાનુયોગશાસ્ત્ર અને તેના પ્રણેતા સ્થવિર આર્ય કાલક

૧

પરિઆઓ પવ્વજ્ઞાભાવાઓ નત્થિ વાસુદેવાણં ।
હોઈ બલાણં સો પુણ પઢમણુઓગાઓ નાયવ્વો ॥

આવગ્યકનિર્યુક્તિ, ગાથા ૪૧૨.

દીક્ષા લઈ ન શકવાને કારણે વામુદેવોનો દીક્ષાપર્યાય નથી પણ બલદેવો દીક્ષા સ્વીકાર કરે છે માટે તેમનો દીક્ષાપર્યાય છે તે અમે અહીં જણાવતા નથી એટલે જેઓ જાણવા ઇચ્છે તેમણે પ્રથમાનુયોગથી તે જાણી લેવો.

૨

તત્થ તાવ સુહમ્મસામિણા જવૂનામસ્સ પઢમાણુઓગે તિત્થયર-ચક્કવટ્ટિ-દસારવંસપરુવણાગયં
વસુદેવચરિયં કહિય તિ ।

વસુદેવહિંદી, પ્રથમ ક્ષંડ, પત્ર ૨.

સુધર્માસ્વામીએ જંબૂ નામના પોતાના શિષ્ય સમક્ષ પ્રથમાનુયોગના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે તીર્થંકર, ચક્રવર્તી અને દશારણ્ય ચરિત્ર વર્ણવતાં વસુદેવનું ચરિત્ર કહ્યું હતું.

૩

મેહાવીસીસમ્મિ ઓહામિણ કાલગજ્જથેરાણં ।

સજ્જ તિણ્ણ અહ સો ચ્ચિસંતેરાણં ઇમ મણિઓ ॥ ૧૫૩૮ ॥

સ્થવિર આર્ય કાલકનો શુદ્ધિમાન શિષ્ય દીક્ષા મૂકીને ધરવાસમાં ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેમના સહાધ્યાયીએ તેમને (કાલકાર્યને) ઉપહાસ કરતાં આ પ્રમાણે કહ્યું :

અનિવહુત મેઽધીતં ન ય નાતો તારિસો મુહુત્તો ડ ।

જત્થ યિરો હોઈ સેહો નિકલ્લતો અહો ! હુ વોદ્ધવ્વ ॥ ૧૫૩૯ ॥

આપ ધણુ ભણ્યા, પણ તેવું મુદ્દર્ત નથી જાણી શક્યા કે જે મુદ્દર્તમાં નિષ્ક્રાંત એટલે દીક્ષા લીધેલો શિષ્ય સ્થિર રહે અહો ! હવે આપને પણ કેટલું જાણવાનું છે ?

તો એવ મ ઓમત્વ મળિઓ અહ ગતુ સા પતિદ્વાજ
આજીવીમગાસમ્મી નિવસનિ તાહ નિમિત્ત તુ ॥ ૧૪૪૦ ॥

આ પ્રમાણે જ્યાં સદાધ્યાયીએ કાવચકાર્યને તેમની બહુપ જાણી ત્યાર તેમણે પ્રતિધાનપુત્ર-
મર્ધને આશ્ચર્યકોની પામે નિમિત્તનિધાનો અભ્યાસ કર્યો

અહ તમ્મિ અહીયમ્મી વઢહેઠ નિવિદુ અત્રયવયાતિ ।
સાલાહણો જરિદો પુચ્છતિમા તિણિ પુચ્છામ્મી ॥ ૧૪૪૧ ॥

અષ્ટોગનિમિત્તત્રિદા ભણી ગયા બા કોઈક પ્રસંગે સ્થનિર આર્થકાવચ વડના ગડ નીચે બેઠા
છે, ત્યાં શાસ્ત્રનાહન ગત આવી ચડે છે અને આચાર્યને આ પ્રમાણે બહુ પ્રશ્નો પૂછે છે

પમુલિહિ પઢમયાએ વિતિય સમુદ્દે વ વેતિય ઉદય ।
તતિયાએ પુચ્છાએ મહુરા ત પડેજ વ જ વ ? તિ ॥ ૧૪૪૨ ॥

પહેલો પ્રશ્ન બન્ધી વગેરે પશુઓની લીડીઓ કેમ થાય છે ? બીજો પ્રશ્ન સમુદ્ધામાં પાણી કેમ આવે ?
ત્રીજો પ્રશ્ન મધુશનુ પનન થયે કે નહિ ?

પઢમાએ વામવઢમ વદ તર્હિ મયમહમ્મમુલ્લ તુ ।
વિતિયાએ વુડલ તૂ તતિયાએ વિ વુડલ વિતિય ॥ ૧૪૪૩ ॥

પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરથી પ્રશ્નન થઈ ગત શાસ્ત્રનાદો આચાર્યને લાખમત્વનુ પ્રાણ કહ્યું બેઠ
કર્ષુ બીજા અને ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરથી ગત થઈ ગત્યે બે કુડોનો ભેડ કર્યા

આજીવિતા ઉવટ્ઠિન ગુન્દવિલ્લણ તુ એત અમ્હ તિ ।
તેહિ તય તૂ ગહિત દ્યરોચિતવાલવજ્જ તુ ॥ ૧૪૪૪ ॥

આ પ્રસંગે, આર્થ કાવચો નિમિત્તત્રિદા ભણાવનાર આશ્ચર્યક સાધુઓ ત્યાં હાજર હતા, તેમણે
'આ અમારી ગુરુશિષ્યા છે' એમ મ્હી તે ત્રણેય પદ્ધતિના નર્ધ લીધાં આ આર્થ કાવચ પોતાના
સમયોચિત કાર્યમાં લા ॥ ગયા

જટ્ઠમ્મિ ઉ મુત્તમ્મો અટ્ઠમ્મિ અણદે તાહ સા વુણહ ।
લોગણુજોગે વ તદ્દા પઢમણુજોગે વ દોજ્ઞે ॥ ૧૪૪૫ ॥

જેનો મુત્તપાહ બુનાર્ધ બયો છે, જ્યાં જેનો અર્થ એમણે કે જાન બુધાયો નથી, એવા લોકાનુયોગ
અને પ્રથમાનુયોગ નામના બે પ્રયોગો તેમણે પુનઃ રચના કરી

વહુહા નિમિત્ત તહિય પઢમણુજોગે વ હાતિ ચરિયાદ ।
જિણ ચક્કિ-વમારાણ પુવ્વમવાદ નિરદ્દાદ ॥ ૧૪૪૬ ॥

ઉપરોક્ત બે પ્રયોગ પૈકી પહેલામાં બધા પ્રમાણની નિમિત્તત્રિદા અને પ્રથમાનુયોગના જિનેશ્વર
મહત્તર્થ અને દશરોના પૂર્વભવાદિ લાગુ ચરિત ગૂંથત્રામાં આપ્યા છે

તે વાઝ્જ તા મો પાઙ્ગીપુત્તે ઉવટ્ઠિનો મય ।
વેદ વન મ વિચી અણુગ્ગદ્દટાય ત મુણહ ॥ ૧૪૪૭ ॥

આ બન્ધેય પ્રયોગો રચના કરીને તેઓ પાંચીપુત્રમાં પદ્ધતિના જોડે રવાના થીમપો મ્હું કે
મે કાર્ધ કર્યું છે તેને અનુમદ કરીને નમે સર્જાયા

તો સઘેન નિસત સોઝળય સે પઢિચ્છિત ત તુ ।

તો તં પતિદ્ઠિત તૂ નયરમ્મી કુસુમણામમ્મિ ॥ ૧૫૪૮ ॥

તે પછી પાટલીપુત્રમાં વસતા શ્રીસંઘે તે ધ્યાનમાં લીધું અને ધ્યાનમાં લઈને તેમના અંથેને આદરપૂર્વક સ્તીકાર્યા આ રીતે કુસુમપુર-પાટલીપુત્રમાં તે અથો માન્ય થયા.

एमादीणां करणं गहणं णिज्जूहणा पक्कपो ऊ ।

संगहणीण य करण अप्पाहाराण तु पक्कपो ॥ १५४९ ॥

पंचकल्प महाभाष्य

ઇત્યાદિ નષ્ટ-અષ્ટ, શીર્ણુ-વિશીર્ણુ અને વિસ્મૃત અથોની નિર્યુદ્ધણા—ઉદ્ધાર કરવો તેનું નામ પ્રકલ્પકલ્પ કહેવાય છે તદુપરાંત અલ્પ યાદશક્તિ ધરાવનાર માટે સંઅહણી અથોની રચના કરવી તે પણ પ્રકલ્પકલ્પ નામથી જ ઓળખાય છે

૪

पच्छा तेण सुत्ते णट्ठे गंडियाणुयोगा कया । संगहणीओ वि कप्पट्ठियाण अप्पधारणाण उवग्गहकराणि भवति । पढमाणुओगमाई वि तेण कया । पंचकल्पभाष्य चूर्णी

પછી (અષ્ટાંગનિમિત્ત લણી ગયા બાદ) તેમણે સૂત્ર નષ્ટ થઈ ગયેલા હોવાથી ગંડિકાનુયોગની પણ રચના કરી, સંઅહણીઓની પણ રચના કરી. અલ્પસ્મરણશક્તિવાળા બાળકોને ઉપદાર થશે એમ માનીને પ્રથમાનુયોગ આદિની પણ રચના તેમણે કરી.

૫

एत 'सर्व गाहार्हि जहा पढमाणुओगे तहेव इहइं पि वन्निज्जति वित्थरतो ।

आवश्यकचूर्णी, भाग १, पत्र १६०

આ બધું ગાથાઓ દ્વારા જેમ પ્રથમાનુયોગમાં વર્ણન છે, તે જ પ્રમાણે અહીં વિસ્તારથી—લંબાણથી વર્ણન કરવું

૬

पूर्वभवा. खत्वमीषां प्रथमानुयोगतोऽवसेया ।

आवश्यकहारिभद्री वृत्ति, पत्र १११-२

આમના (કુલકરેના) પૂર્વભવોનુ ચરિત્ર પ્રથમાનુયોગથી બાણી લેવું.

૭

तत्र पुष्कलसंवर्त्तोऽस्य भरतक्षेत्रस्य अशुभभावं पुष्कलं संवर्त्तयति नाशयतीत्यर्थः । एव शेष-नियोगोऽपि प्रथमानुयोगानुसारतो विज्ञेयः । अनुयोगद्वार हारिभद्री वृत्ति, पत्र ८०.

પુષ્કલસંવર્ત નામનો મેઘ ભરતક્ષેત્રની અશુભ પરિસ્થિતિનો નાશ કરે છે આ જ પ્રમાણે બાકીના મેઘોની હકીકત વગેરે પ્રથમાનુયોગથી બાણી લેવું

૮

से कि त अणुओगे ? अणुओगे दुविहे पण्णत्ते, त जहा—मूलपढमाणुओगे य गंडियाणुओगे य । से कि त मूलपढमाणुओगे ? एत्थ ण अरहताण भगवताण पुव्वभवा देवलोगगमणाणि चवणाणि य जम्मणाणि य अभिसेया रायवरसिरीओ सीयाओ पव्वज्जाओ तवा य भत्ता केवल-

પાણુપ્પાયા ય તિત્થવ્વપ્પત્તણાણિ ય મધયણ સઠાણુ ઉચ્ચત આર વત્તવિભાગો સીમા ગણા ગણહરા ય અજ્ઞા પવત્તણીઓ સઘસ્સ ચરુવિહસ્સ વા વિ પરિમાણ જિણ મળપજ્જવ-ઓહિનાણ સમ્મત્ત-સુવનાણિણા ય વાઈ અણુત્તરગઈ ય જત્તિયા ય સિદ્ધા પાઝાવગયા ॥ જે જઈ જતિયાઈ મતાઈ છેવદ્ધતા અતગડા મુણિવરત્તમા તમગ્ગોષવિપ્પમુક્કા મિદ્ધિપહમણુત્તર ચ સપત્તા, એ અને ય એવમાઈયા ભાના મૂલપદમાણુઓને વહિયા આપવિજ્જતિ પળ્લવિજ્જતિ પરુવિજ્જતિ, સે ત્ત મૂલપદમાણુઓને ।

સે કિં ત ગ ડિયાણુઓને ? ૨ અળગવિહે પળ્લતે, ત જહા—કુલગરગડિયાઓ તિત્થગરગડિયાઓ ચક્રહરગડિયાઓ દમારગ ડિયાઓ વાસુદેવગડિયાઓ હરિવસગડિયાઓ મદ્દાનુહગડિયાઓ તવા-વમ્મગડિયાઓ ચિત્તનરગડિયાઓ ઉસ્સવિણીગડિયાઓ આમવિણીગડિયાઓ અમર-નર તિરિય-નિરયગદ્દગમળવિવિહપરિયટ્ટપાણુઓગ, એવમાઈયાઓ ગડિયાઓ આપવિજ્જતિ પળ્લવિજ્જતિ પરુવિજ્જતિ, સે ત્ત ગડિયાણુઓગ ।

સમાવાયાગસૂત્ર, સૂત્ર-૧૭૭

અનુયોગ શુ છે ? અનુયોગ જે પ્રમાણે છે મૂળપ્રથમાનુયોગ અને ગડિમાનુયોગ મૂળપ્રથમાનુયોગ શુ છે ? મૂળપ્રથમાનુયોગમાં અદત ભગવતોના પૂર્વભાવો, દેવનોકમાં અવનાગ, દરનોકથી ગુરુગુ, જન્મ, મેરુ ઉપર જ માભિષેક, ગત્યપ્રાપ્તિ, દીક્ષાની પાનપી, દીક્ષા, તપશ્ચ, કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ધર્મપ્રવર્તન, સધયણ, સકાલ, જાચાઈ, આયુષ્ય, શરીરનો નર્જીવિભાગ, ગિધ્યો, સમુપાયો, ગણધરો, સાધ્વીસખ્યા, પ્રતિત્તિઓ—સમુદાયની આગેવાન સાધ્વીઓ—અતુરિંધ સધની જનસખ્યા, કેવળજ્ઞાની, મનપર્યાયજ્ઞાની, અધિજ્ઞાની, અતુરશપૂર્વધરા, ગાદીઓ, અનુત્તરિભાનાગ્રામીઓની અને સિદ્ધોની સખ્યા, જેના ઉપસાસ કરી સિદ્ધિમાં ગયા ધંધાદિ ભાવોનું વર્ણન પ્રથમાનુયોગમાં મળ્યું છે

ગડિમાનુયોગ એટલે શુ ? ગડિમાનુયોગ અનેક પ્રમાણે છે—કુલ ગડિમઓ, તીર્થ કાગડિમઓ, અક્ષત્રી ગડિકાઓ, દમાગ ગડિમઓ, વાસુદેવ ગડિકાઓ, હરિવસ ગડિમઓ લ આયુ ગડિકાઓ, તપ ધર્મ ગડિમઓ, ચિત્તાત્મ ગડિમઓ, ઉત્સર્ધિણી ગિમઓ, અમરપિણી ગિમઓ દેવ મુદાય તિર્થ અનગમનિ પરિગ્રમણુ આદિને ભગની ગડિમઓ ઇત્યાદિ હજીમ્તો ગડિમાનુયોગમાં મહેસાઈ છે

૯

ન દિસૂત્રમાં સુત્ર પદમાં સમવાયાગ સૂત્રને મળતો જ પાઠ છે

* * * *

ઉપર એપીસાથે જે અનેક ઉત્તરોમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ‘પ્રથમાનુયોગ શુ છે ?’ તે વિશે વિશિષ્ટ પ્રમાણ પાઠ્યનાગ ઉત્તરો છે આજે કોઈ કોઈ રિત અભિઓને બાદ કરતા ભાગે જ કોઈને બરાબર કહે “પ્રથમાનુયોગ એ ધર્મશાસ્ત્રના મૂળના નિમ્ન અને વિશિષ્ટ પ્રથમ દત્તો” એ પ્રથમ આ યુગમાં જ અપ્રાપ્ય થઈ ગયો છે એમ નથી, પરંતુ એમાં પૂર્વે તે નદરથી ગયો છે એમ કહેવાય છે આજે માત્ર એ પ્રથમ વિષયની રચના માટેની પૂરી પાળના કેટલાક વીજા પેસા ઉત્તરો જ આપણા માટે મનમન છે આમ છતાં આ રિત ઉત્તરો બા. આપણને કેટલીક એ પ્રથમ અર્થો અને તે સાથે કેટલીક બીજી પણ મદદરતી રજીકરો ભગવાન મળી શકે છે આપણે આ પ્રથમે તે વનદિએ

૧ ઉપર આપેલા પ્રાપ્તિ અવત્ત જો પેળી રીત અને મોથા ઉત્તરોની એવાન રચના થાય છે કે પ્રાપ્તિ કાળમાં એવત્ત સુત્રમાં પ્રથમાનુયોગ નામનો પ્રથમ દત્તો જ, જોને નિમ્નનાગ અને મમતાપાત્રસુત્રમાં મૂળપ્રથમાનુયોગ નામની આગળાવે છે પરંતુ કાળના તે યુગ થઈ જવાને

લીધે તેમાંની જે અને જેટલી હકીકતો મળી આવે તે આધારે તેનો પુનરુદ્ધાર સ્થવિર આર્ય કાલકે કર્યો હતો. વસુદેવહિડી, આવશ્યકચૂર્ણિ, અ.વશ્યક સૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રની હારિભદ્રી વૃત્તિ આદિમાં પ્રથમાનુયોગના નામનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ પુનરુદ્ધારિત પ્રથમાનુયોગને લક્ષીને છે; ન્યારે આવશ્યક સૂત્રની નિર્ધુક્તિમા (અવતરણ ૧) આવતો પ્રથમાનુયોગ નામનો ઉલ્લેખ, સંભવ છે કે, મૂળપ્રથમાનુયોગને લક્ષીને પણ હોય !

૨ આઠ અને નવ ઉલ્લેખને આધારે આપણને નળવા મળે છે કે પ્રથમાનુયોગમાં માત્ર તીર્થ કરોના જ જીવનચરિત્ર હતાં, પરંતુ ત્રીજા ઉલ્લેખને આધારે પ્રથમાનુયોગમાં તીર્થ કરોનાં ચરિત્ર ઉપરાંત ચક્રવર્તી અને દશારોનાં પણ ચરિત્રો હતાં મને લાગે છે કે સૂત્રકાળમાં પ્રથમાનુયોગનું ગમે તે સ્વરૂપ હો, પરંતુ સ્થવિર આર્ય કાલકે પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેનું સ્વરૂપ આચાર્ય શ્રી ભદ્રેશ્વરકૃત કહ્લાવલી, શ્રી શીલાકાચાર્યકૃત ચઉપણ્ણમહાપુરિસચરિય અને આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રકૃત ત્રિપષ્ટિ-શલાકાપુરુષચરિતને મળતું હોવું જોઈએ.

૩ પાંચમો ઉલ્લેખ જોતાં સમજી શકાય છે કે, પ્રથમાનુયોગ ગ્રંથની રચના ગદ્યપદ્યરૂપે હતી પરંતુ પ્રખુત ગ્રંથ આજે આપણા સામે નથી, એટલે તેની ભાષારૈસી, વર્ણનપદ્ધતિ, છદ્દો વગેરે વિષય, આ ગ્રંથમાં શી શી વિશેષતા અને વિવિધતાઓ હશે, એ આપણે ખરા સ્વરૂપમાં સમજી શકીએ તેમ નથી. તે છતાં અનુયોગદ્વારસૂત્ર ઉપરની હારિભદ્રી વૃત્તિ(ઉલ્લેખ ૭ મા પાંચ મહામેધોનું વર્ણન જોવા માટે પ્રથમાનુયોગ જોવાની ભલામણ કરી છે એ ઉપરથી પ્રથમાનુયોગમાં પ્રસંગે પ્રસંગે ઘણી ઘણી હકીકતોનો સમાવેશ હોવાનો સંભવ છે.

૪ સમવાયાંગ સૂત્ર અને નંદિસૂત્ર(ઉલ્લેખ ૮-૯)માં પ્રથમાનુયોગને બદલે મૂળપ્રથમાનુયોગ નામ મળે છે, તેનું કારણ મને એ લાગે છે કે, જ્યાં સુધી સ્થવિર આર્ય કાલકે પ્રથમાનુયોગનો પુનરુદ્ધાર નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી સૂત્રકાલીન પ્રથમાનુયોગને પ્રથમાનુયોગ નામથી જ ઓળખવામાં આવતો હશે, પરંતુ સ્થવિર આર્ય કાલકે એ ગ્રંથનો ઉદ્ધાર કર્યા બાદ સૂત્રકાલીન પ્રથમાનુયોગને 'મૂળપ્રથમાનુયોગ નામ આપ્યું હોવું' જોઈએ જોકે સમવાયાંગસૂત્ર-નંદિસૂત્રના ચૂર્ણિ-વૃત્તિકારોએ વ્યુત્પત્ત્યર્થસિદ્ધ કેટલાક વૈકલ્પિક લાક્ષણિક અર્થો આપ્યા છે, પણ મારી સમજ પ્રમાણે એ વાસ્તવિક અર્થને સ્પર્શ નથી કરતા જે પ્રથમાનુયોગમાં માત્ર તીર્થ કરોનાં જ ચરિત્રો હોત તો ચૂર્ણિ-વૃત્તિકારોના અર્થો લાક્ષણિક ન રહેતા વાસ્તવિક બની જાત પરંતુ, આપણે સલાવના કરી શકીએ છીએ ત્યાં સુધી, પ્રથમાનુયોગમા માત્ર તીર્થ કરોનાં જ ચરિત્રો હોય અને તેમની સાથે અનિવાર્ય રીતે સબંધ ધરાવતા ચક્રવર્તી-વાસુદેવાદિના ચરિત્રો હોય જ નહિ, એ કદીયે બનવા યોગ્ય નથી એટલે પ્રથમાનુયોગમાં માત્ર તીર્થ કરોનાં ચરિત્રો હોવાની વાત નંદિસૂત્ર-સમવાયાંગસૂત્રમાં મળતી હોય કે માત્ર તીર્થ કર-ચક્રવર્તી-દશારોનાં ચરિત્રો હોવાની વાત પચકલ્પભાષ્યાદિમાં મળતી હોય તોપણ આપણે એ સમજી જ લેવું જોઈએ કે પ્રથમાનુયોગમા, ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ, ત્રેસઠ શલાકાપુરુષ અને તે સાથે સબંધ ધરાવતી અનેક વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. એટલે ચૂર્ણિ-વૃત્તિકારોની વ્યાખ્યાને આપણે અહીં લાક્ષણિક જ સમજવી જોઈએ.

દિગંબર આચાર્ય શ્રી શુભચંદ્ર પ્રણીત અંગપણ્ણતીમાં પ્રથમાનુયોગમા શું છે તે વિષે આ હકીકત જણાવી છે—

પદમં મિચ્છાદિટ્ઠિ અન્નદિકં આસિદ્ધૂણ પડિવજ્જ ।

અણુયોગો અહિયારો વુત્તો પદમાણુયોગો સો ॥ ૩૫ ॥

૧. ષડ્વીમ તિત્યયરા પદ્મણો વારહ દ્વલ્લભમદ્મસ ।
 ણવ વલ્લદેવા વિષ્ણુ ણવ પદ્મિમત્ પુરાણાદ ॥ ૩૬ ॥
 ૨. તેસિ વણ્ણતિ પિયા માર્દ ણયરાણિ તિણ્હ પુલ્લભવે ।
 પંચસહસ્સપયાણિ ય જત્થ દુ મો હોદિ મહિયારો ॥ ૩૭ ॥
 દ્વિતીય અધિભર

ગિયગ આ નામ શ્રી બ્રહ્મહેમચ દ્ર વિચિત્ર શ્રુતસ્કંધમા આ પ્રમાણે નિદેશ છે

તિત્યયર ચક્રવર્તી વલ્લદેવા વામુદેવ પદ્મિમત્ ।
 પંચસહસ્સપયાણં એસ વહા પદ્મમણિભોગો ॥ ૩૧ ॥

પ્રથમાનુયોગના પ્રણેતા

પ્રથમાનુયોગના અધ્યયન વિશે દૂષ્મા જણાવ્યા પછી તેના પ્રણેતા સ્થવિર આર્થ કાવક વિશે દૂષ્મા જણાવનામા આવે છે

૧. પચમ્પપમહાભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણિ (ઉપેખ ૩-૪)મા જણાવ્યા પ્રમાણે સ્થવિર આર્થ કાવકે પ્રથમાનુયોગ ગ્રંથનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો તે જ રીતે તેમણે ગહિકાનુયોગ નામના ગ્રંથનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. લોકાનુયોગ અને જૈન આગમો ઉપરની સમગ્ર હુણીઓની ચના પણ તેમણે કરી હતી. ગહિકાનુયોગમા શુ છે તે માટે આગમે ઉપેખ જોવા લગનામણ છે. ગહિકાનુયોગમા અષ્ટાગનિમિત્તવિદ્યા ગૂઢધર્મા આની છે અને સમગ્ર હુણીઓ, એ જૈન આગમોની ગાથાબદ્ધ સંક્ષિપ્ત વિષયનુક્રમણિમા છે. આજે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકતા નથી કે ‘અહીં જણાવેલી સમગ્ર હુણીઓ કઈ? તે છતાં મહાન ભગવતીચરિત્ર, પન્નવણાચરિત્ર જ્ઞાતિભગવત્સર આનંદચક્રસર આદિમાં આવતી સમગ્ર હુણીગાથાઓ જ આ સમગ્ર હુણીઓ તેની જોઈએ

૨. સ્થવિર આર્થ કાવકે અષ્ટાગનિમિત્તવિદ્યાનું અધ્યયન આજીવકગ્રંથભણે પાને મધુ હતું એટલે કે નિમિત્તવિદ્યાના વિષયમા સ્થવિર આર્થ કાવક માટે આજીવકોનું શુદ્ધરૂપ અને વારસો હતો. ગ્રંથમા ત્રીસ નિર્ધારન ભગવાને અષ્ટાગનિમિત્તવિદ્યાને આમાન્ય રીતે લખવાનો નિર્ણય કરેલ હોઈ જૈન ગ્રંથોમાંથી એ વિદ્યા બુદ્ધાર્થ ગઈ હતી, પરંતુ સમયમળને કારણે જ વિદ્યા પુનઃ શીખવાની આવશ્યકતા જાણતા આર્થ કાવકને આજીવક નિર્ધારન સાંતિષ્ સાધનું પડ્યું છે. પચમ્પ ભાષ્યમા ‘ગત્ત શાવિનાહને આર્થ કાવકને ઉપહત મગ્ગ કમ્મ અને કુડોનો આગમ ગ્રંથભણે પોતાની ગુરુવિદ્યા તરીકે લઈ ગયા’ આ ઉપેખથી “તે જાણનામા આજીવકનિર્ધારના પરિરહધારી નિર્ધારે પણ હતા” એ જાણના મળે છે

૩. પ્રથમાનુયોગના પ્રણેતા સ્થવિર આર્થ કાવકે ગત્ત શાવિનાહનના અગતીન હતા. ગત્ત શાવિનાહને આર્થ કાવકને પૂજ્ય હતું કે ‘મધુરાનુ પન્ન યગે કે નહિ? તેનો ઉત્તર આર્થ કાવકે શો આપ્યો હતો એ પચકલ્પમહાભાષ્યમા જણાવ્યું નથી, તે છતાં રાગ્યએ પ્રસંગ ધર્મ કુડન આપ્યો. ઉપેખ છે તે ઉપેખી રાગ્યને વિજય જણાવે હશે જે વિજયનો ઉપેખ ચત્તારાભાષ્ય ચૂર્ણિ ગીમા અને બુદ્ધ પમાપ્ય ચૂર્ણિ-ગીમા આવે છે એટલે પચમ્પભાષ્યમાં જે ગ્રંથોનો નિર્દેશ છે એ

૧. મહુરાગત્તો દહે ગિમગય મહમા અપુચ્છિય વયર ।

તસ્સ ય તિક્કવા આણા દુહા ગયા દા વિ પાદેડ ॥૧૫૨॥

સંભવિત જ છે અને આ જ કારણસર રાજા શાલિવાહનનો કાલકાર્ય સાથેનો સંબંધ ધર્મભાવનામાં પરિણમ્યો હશે એમ લાગે છે અને આ જ ધર્મસંબંધને કારણે કાલકાર્યે રાજા શાલિવાહનની ખાતર ભાદ્રપદ શુક્લ પંચમીને બદલે ભાદ્રપદ શુક્લ ચતુર્થીને દિવસે સવત્સરી પર્વની આરાધના કરી હતી. આ ઉપરથી આપણે એટલું નિશ્ચિત કરી શકીએ છીએ કે અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યાપારંગત, પ્રથમાનુભાગ-ગણિકાનુયોગ-લોકાનુયોગ-અને જૈન આગમેની સંગ્રહણીઓના પ્રણેતા, તેમ જ પંચમીને બદલે ચતુર્થીને દિવસે સવત્સરી કરનાર સ્થવિર આર્ય કાલક એક જ છે અને તે રાજા શાલિવાહનના સમ-કાલીન હતા આ યુગમાં રાજા શાલિવાહન સાથે સંબંધ ધરાવનાર ખીજા કોઈ કાલકાર્ય હોવાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી પ્રસાપનાસ્ત્રના પ્રણેતા સ્યામાર્ય-કાલકાર્ય આ કાલકાર્ય કરતાં જુદા જ છે.

પ્રથમાનુયોગનું ગુપ્ત સ્થાનમાં અસ્તિત્વ

પ્રથમાનુયોગ ગ્રંથ ધણી ચિરકાળથી નષ્ટ થઈ જવા છતાં પણ એ ગ્રંથ ગુપ્ત સ્થાનમાં હોવાનો અને ત્યાંથી દેવતાએ કોઈ કોઈ આચાર્યને વાંચવા માટે આપ્યાની કેટલીક કિંવદંતીઓ આપણે ત્યાં ચાલતી હતી અને તેવા એ ઉલ્લેખો મારા જોવામાં આવ્યા છે, જે પૈકીનો એક ઉલ્લેખ જયસાગરકૃત ગુરુપારતન્યસ્તવવૃત્તિની પ્રારંભિક પ્રસ્તાવનામાં છે અને ખીજો ઉલ્લેખ હર્ષભૂષણકૃત શ્રાદ્ધવિધિ-વિનિશ્ચયમાં છે. પહેલા ઉલ્લેખમાં પ્રથમાનુયોગગ્રંથની હાથપોથી શાસનદેવતાએ ખરતર આચાર્ય શ્રી જિનદત્તસૂરિને આપ્યાનો અને વાચ્યાનો ઉલ્લેખ છે અને ખીજામાં ગુજરેશ્વર મહારાજાશ્રી કુમાર-પાલદેવપ્રતિભોધક આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રને આપ્યાનો, એક રાત્રિમાં વાંચી લીધાનો અને તદનુસારે ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, જે વિશેનો જરા સરખોય નિર્દેશ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે પોતાના શલાકાપુરુષચરિત્રમહાકાવ્યમાં કર્યો નથી આ દેવતાઈ વાતોને આપણે કેટલે અંશે માનવી એ એક ગભીર કાયડો જ છે આવી રચનાઓની નકલ કરવા દેવામાં કે કરી લેવામાં ન આવે, એ એક નવાઈની જ વાત છે ને? અસ્તુ, એ બંનેય ઉલ્લેખો આ નીચે નોંધવામાં આવે છે :

૧. “જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાગળ્યપુણ્યાતિગયસત્ત્વરઙ્ગિજતશ્રીશાસનદેવતાવિતીર્ણોઙ્ગિજયિનીસ્થિત-મહાકાલપ્રાસાદમધ્યવર્તિગૈલમયભારપટ્ટવીટકાન્ત.સગોપિતપુરાસિદ્ધસેનદિવાકરવાચિતદગપૂર્વધર-શ્રીકાલિકસૂરિવિરચિતાનેકાદ્ભુતશ્રીપ્રથમાનુયોગસિદ્ધાન્તપુસ્તકરત્નાર્થસમ્યવપરિજ્ઞાનજગદ્વિદિત-પ્રભાવા નિજપ્રતિભાવૈભવવિસ્માપિતદેવસૂરય શ્રીજિનદત્તસૂરયઃ” ગુરુપારતન્યસ્તવવૃત્તિ.

૨ શ્રીહેમાચાર્યાઃ પ્રથમાનુયોગં દેવતાપ્રસાદાલ્લઘ્વૈકરાત્રાવધાર્ય ચ તદનુસારેણ ત્રિપષ્ટિ-ચરિત્રાણિ જગન્થુરિતિ ।” શ્રાદ્ધવિધિવિનિશ્ચય

ગુરુપારતન્યસ્તવવૃત્તિના ઉલ્લેખમાં સિદ્ધસેનદિવાકરવાચિત એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માત્ર દર્શિત અને અપ્રામાણિક છે, કારણ કે આવશ્યકચૂર્ણિકાર જિનદાસગણુ અને આવશ્યક તથા

ગોયાવરીએ નહીં તહે પહાણ નયર । તત્થ સાલવાહણો રાયા । તસ્સ સ્વરગઓ અમચ્છો । અન્નયા સો સાલવાહણો રાયા દંડનાયગ આણવેદ—મહુરં ઘેતૂણ સિઘમાગચ્છ । સો ય સહસા અપુચ્છીઝૂણ દડેહિ સહ ણિગતો । તતો ચિંતા જાયા—કા મહુરા ઘેતૂવા ? દક્ષિણમહુરા ઉત્તરમહુરા વા ? । તસ્સ આણા તિલ્લા, પુણો પુચ્છિઅ ન તીરતિ । તતો દડા ઢુહા કાઝૂણ દોસુ વિ પેસિયા, ગહિયાતો દો વિ મહુરાતો । તતો વદ્ધાવગો પેસિઓ । તેણાગતૂણ રાયા વદ્ધાવિતો —દેવ । દો વિ મહુરાતો ગહિયાતો ॥

અનુયોગદ્વાર ઋતિમાન યાદિનીમહત્તમમનુ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રે ચૂર્ણિ અને ઋતિમાં અનંત ઠેમણે અને અનંત વિષયમાં પ્રથમાનુયોગની સાક્ષી આપી છે, જેમાંના થોડા ઉપયોગી Cનેખો મે આ લેખના પ્રાગભર્મા આપ્યા છે એને પ્રથમાનુયોગની પ્રતિ મેળના માટે કે વાચના માટે આચાર્ય શ્રી સિદ્ધમેન દિનામને દેવતાની જરૂર જરાય ન હતી, લેને શ્રી જિનવ્રતસૂરિ મહારાજને હો શ્રી ર્ધભૂષણે મરેતો C નેખ પળુ મ્પિત જ છે મલન છે, ચુરુપારત મગનવ્રતિમાગની મ્પર્ધામાં હર્ષભૂષણે પળુ એમ તુમ્હો બોલો ક્યો હાય તુમ્હો પળુ જેવોતેવો નદિ, એમ રાત્રિમાં જ આચાર્ય શ્રી દેમચદ્રે પ્રથમાનુયોગ વાંચી લીધો અને તો લાગે છે કે બનેય મહાનુભાવોએ તુમ્હા જ ઉડાવ્યા છે

આના દેવનાર્થ તુમ્હાઓ આપણે ત્યા ધણા ચાલ્યા છે પ્રભાવચરિત્રમર આચાર્ય પળુ એમ આવી જ કથા રજૂ છે—

“એનામાં બુદ્ધાનંદ મગ્ન પામી ન્યતર થયો અને પૂર્વના રેગભાવથી તેજે મ નવાકૃત નયચક્ર અને પદ્મચરિત્ર એ બની ર થયો પોતાને તામે ક્યાં ઓ તે કોઈને વાચના ‘તો ન હતો’”

પ્રભાવચરિત્ર લાપાત, ૫૪ ૧૨૩

ખરેખર આવી યથાઓ અર્થ વિનાની જ છે મદવનાદી પ્રાચીન નયચક્ર મચને વાંચે છે ત્યારે તેમના હાથમાંથી દેવના તે મચને પડારી લઈ જાય છે અને એની જ ભનામજથી નિર્માણ થયેના નયચક્ર મચની રક્ષા કરવાની એ દેવતાને પરવા થી, ત્યારે તો આની કથાઓ ઉપદાસજનક જ લાગે ને ?

અતમાં, પ્રામગિષ્ઠ ન રોના બર્ધા મે આ લેખમા પચમ્પમહાભાષ્ય અને તેની ચૂર્ણિના ઉ નેખોની નોધ મરી છે એટલે મારે કહેવાની વસ્તુ અનુપસન્ન તો છે જ, અને તે એ કે પચમ્પ મહાભાષ્ય નામ સાંભળી ધણા નિકાળો એમ ધારી લે છે કે જ્ઞવલ્લપ નામનુ મ્ત દોડુ ભેઈએ પગતુ ખરુ ભેઈતા તેમ છે જ નદિ પચમ્પભાષ્ય એ મ્પભાષ્યમાંથી છૂટા પાડેતો એમ ભાષ્યવિભાગ હોઈ તેનુ મૂળ મ્ત બે મ્દી મ્મમય તો તે મ્પમ્ત (બુદ્ધમ્પમ્ત) જ દ્વી મ્મમય જેમ આરમ્પ નિર્ધુમ્મિતમાંથી એધનિધુમ્મિતને જુદી પાડવામાં આવી છે દ્વયર્થમનિનિર્ધુમ્મિતમાંથી પિડાનિર્ધુમ્મિતને જુદી કરી છે તે જ રીતે કે પમાન્યમાંથી પચમ્પ પમાખ્યને પળુ મનમ કરવામાં આ પું છે બુદ્ધ પ મ્ત્રની કેમીક જૂની મ્ત્રપ્રતિઓના અતમા પદ્મજ્ઞમૂર્ત મમાખ્યમ્ આવે C નેખ ભેઈ કેનાક ભમમાં પડી જાય કે, પગતુ ખરી રીતે ભમમા પડતુ ભેઈએ નદિ એવા નામો નેખવાગી પ્રનિઓ બધી બુદ્ધમ્પમ્તની જ પ્રતિઓ છે

[‘આચાર્ય શ્રી વિજય જનસૂરિ રમારક મ પ,’ ઈ સ ૧૦૫૧]

વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય-સ્વોપન ટીકાનું અસ્તિત્વ

આજના લેખનું મગળસ્વરૂપ શીર્ષક વાંચીને માત્ર જૈન જગત જ નહિ, કિન્તુ વિશેષાવશ્યક-મહાભાષ્ય ગ્રંથનું ગૌરવ સમજનાર જૈનેતર જગત પણ આનંદમગ્ન થશે, એમાં લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી આજ પર્યાંત ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમભુક્ત વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય ઉપરની સ્વોપન ટીકા નષ્ટ થયાની જ માન્યતા પ્રચલિત હતી, પરંતુ તપાસને પરિણામે એ ગ્રંથની સ્વોપન ટીકા વિદ્યમાન છે અને એને જેવા આપણે સૌ નમીળદાર છીએ એની પ્રસ્તુત લેખથી દરેકને ખાતરી થશે સાથે સાથે એ જાણીને દરેકને દ્વિગીરી પણ થશે કે, પ્રસ્તુત ટીકાને છઠ્ઠા ગણધરની વક્તવ્યતા સુધી પહોંચાડીને ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા છે; છતાં આપણુ પરમ સૌભાગ્ય છે કે એ અપૂર્ણ ટીકાને શ્રીકોટ્યાર્યવાદિ ગણિ મહત્તર મહારાજે પૂર્ણ કરી છે

પ્રસ્તુત સ્વોપન ટીકાની શરૂઆતમાં શ્રી ક્ષમાશ્રમભુ ભગવાને મંગલાચરણ કે અવતરણ આદિ જેવો દર્શાય ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેમ જ તેઓશ્રી પોતાની ટીકાને રચતાં એકાએક સ્વર્ગવાસી થયેલ હોવાથી પ્રશસ્તિ કે પુષ્પિકા જેવો ઉલ્લેખ પણ આપણને મળી શકે તેમ નથી અશુભ! સૌપહેલાં આપણે ક્ષમાશ્રમભુક્ત સ્વોપન ટીકાનો પ્રારંભનો અંશ જોઈએ

॥ દં ॥ ઐં નમો વીતરાગાય ॥

કથપવયપ્પણામો વુચ્છં ચરણગુણસંગહં સયલં

આવસ્સયાણુઓગં ગુરૂવણસાણુસારેણં ॥ ૧ ॥

પ્રોચ્યન્તે હ્યનેન જીવાદય અસ્મિન્નિતિ વા પ્રવચનમ્ । અથવા પ્રગતં પ્રધાનં શસ્ત્રમાદૌ વા વચન દ્વાદગામમ્ । અથવા પ્રવક્તીતિ પ્રવચનમ્ । તદુપયોગાનન્યત્વાદ્વા સઘ પ્રવચનમ્ । પ્રણમન પ્રણામ પૂજેત્યર્થ , કૃત પ્રવચનપ્રણામોજેન કૃતપ્રવચનપ્રણામ । ‘વોચ્છ’ વક્ષ્યે । ચર્યંતે તદિતિ ચરણ ચારિત્રમ્ ગુણા મૂલોત્તરગુણા. ચરણગુણા. । અથવા ચરણં ચારિત્રમ્ ગુણગ્રહણાત્ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાને । તેષા સગ્રહણ સગ્રહ । સહ કલાભિ. સકલ સંપૂર્ણં इत्यर्थ । અસ્તિ હ્યેતદ્ દેશગૃહીતત્વાદ્ વે(વિ)કલોઽપિ સગ્રહ , અય તુ સમસ્તગ્રાહિત્વાત્ સકલ. । કથમ્ ? સામાયિકે એવ દ્વાદગાગાર્થપરિસમાપ્તે । વક્ષ્યતે ચ—“સામાય્ય તુ તિવિહં સમ્મ સુયં તહા ચરિતં ચ ।” इत्यादि । किं च सम्यग्दर्शनादित्रयेण न सगृहीतम् ? अतः सकल इति । तम् चरणगुणसंगहं

सयल । कश्चासौ ? आवश्यकानुयोग । अवश्यक्रियानुष्ठानादौ आवश्यकम् अनुयोजनमनुयोग अथ व्याख्यानमित्यथ , आवश्यकस्यानुयोग आवश्यकानुयोग तम् आवश्यकानुयागम् । एतत्ति शास्त्रायमिति गुरुव , भवन्तीत्यथ , ते पुनराचार्या अहदादयो वा, तत्पदेश तदाज्ञा गुरुपदेशानुगार , गुरुपदेशानुवृत्तिरित्यथ , तया गुरुपदेशानुवृत्त्या गुरुपदेशानुसारेणिति । तस्स फल० गाहा ॥

[प्रवक्तव्यप्रति, पत्र १]

उपर कहेवाचि न गुरु छे के लगनान श्री गिनल क्षमात्रमलु गीमनी रचना करता ऐ अके रगंरामी धर्मा गया छे ऐये तेनो उपसहार, पुष्पि के प्रशस्ति आपलुने भगी शके तेम ॥थी आ त्रितिभा प्रस्तुत गीमना रचिता लगनान श्री गिनलद्रगलि क्षमात्रमलु छे के हना ऐ हनी त आपलुने तेमना पोताना शब्दोभा भणी शके तेम नथी परतु ऐ । गीमना आपलुने उपशेक्षा गीमो पूर्ण करतातु महान पुष्य जय करता लगनान श्री केशववादिगलि महत्तरना गीमनुस धानना प्रारंभि अशमाथी भणी शके छे न्ने अग आ नीये आपराभा आवे छे

ण ह वइ० गाहा ॥ सौम्य । “ न ह व [स] गरीरस्य प्रियाप्रियोरपहृतिरस्ति, अशरीर वाव मत्त प्रियाप्रिये न स्पृशत ’ इत्येषा च वेदपदाना न वाक्यायमवबुध्यते भवान् अत सशेत किमिह व धर्मोक्षौ स्याता न वेति । न चेह सशयोऽनुरूपस्ते, यतो निष्पद्यमेवेदमुच्यत-सगरीरस्येति । बाह्याध्यात्मिकानादिगरीरसतानमयो व ध । तथाऽशरीर वाव मत्तमित्येषोपशरी-रापगमस्वभावो मोक्ष इति ॥ छिण्णम्मि० गाहा ॥

निर्माप्य पछगणवरक्तव्य किल दिवगता पूज्या ।

१ अनुयागमायदेशिक (?) जिनभद्रगणिममाथमणा ॥ छ ॥

तानेव च प्रणिपत्यात् परमवि(व ?)शिष्टविवरण क्रियते ।

कोट्यार्यवादिगणिना मदविया शक्तिमनपेक्ष्य ॥ १ ॥

सघटनमानमेतत् स्थूलकमतिमूढमविवरणपदस्य ।

शिवभक्त्युपहृतनुव्वकनेत्रवदिदमननुरूपमपि ॥ २ ॥

१ सुमतिस्वमतिस्मरणादग (?) परानुवचनोपयोगवैलायाय ॥

मद्वदुपयुज्यते चेद्, यल्लुत्त्वलभा(सा)स्तताऽयेप्रि ॥ ३ ॥

अथ सप्तमस्य भगवता गणधरस्य वक्तव्यतानिरूपणमम्बघनाय शायप्रपच — ते पञ्चद्व स्रोत० । आभट्टो य० । किं मण्णे अत्थि देवा० त मण्णसि जेरयिता० । सच्छद्वचारिणो पुण० । दे मोयपुत्र । आयुष्मन् वास्यप । त्व भयसे — नारका सकिनष्टासुररपरमाधामिवायत्ततया कम वशतया परतत्रत्वात् स्वयं च दुःखसप्रतप्तत्वाद् इहाऽऽनुमगता, अस्माकमप्यनन शरीरेण सत्र गतु कमवशतयवाशक्तत्वात् प्रत्यक्षीकरणोपायामम्बवादागमगम्या एव श्रुति-स्मृतिप्रथेपु श्रूय-माणा श्रद्धया भवन्तु, ये पुनरमी देवा ते स्वच्छद्वचारिण वामरूपा दिव्यप्रभात्राश्च विमिति दगनविषय नोपयाति ? किमिह नाऽञ्जच्छन्तीत्यभिप्राय, अवश्य न सति, येनास्माद्वगाना प्रत्यक्षा न भवति अतो न मन्ति देवा, अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वात् खरविपाणवत् श्रूयत च श्रुत्यादिपु, तद् आगमप्रामाण्यादनुमानगम्यत्वाद्वा परमाण्वादिवत् किं सन्तीनि । एव भवतो देवेषु सशय । मा

१ “ अनुयोगमागदशक ” अवे। पा६ अटी सलवे छे

२ “ सुमति स्मरणादग ” अवे। पा६ अटी सगन लागे छे

કુરુ સગયમ્ ॥ અથાદૃષ્ટાશ્રુતનામગોત્રાભિમાપણ-હૃદયસ્થાર્થપ્રકટીકરણવિસ્માપનાનંતર દેવાભાવ-પ્રતિપાદકહેતોરસિદ્ધતોદ્ભાવનાર્થ પ્રત્યક્ષપ્રમાણસિદ્ધતા પ્રકાશયન્ ભગવાનાહ—મા૦ ગાહા ।

(પ્રવર્તકપ્રતિ, પત્ર ૮૧-૮૨)

ઉપર ભગવાન શ્રી કોટ્યાર્યવાદિગણિએ પૂર્વટીકાકાર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના નામનો અને એ અપૂર્ણ ટીકાના અનુસધાનકાર તરીકે પોતાના નામ આદિનો જે નિર્દેશ કર્યો છે, તે નોંધવામાં આવ્યો છે આ ઉલ્લેખથી એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યની ટીકા પૂર્ણ નથી કરી, પરંતુ જહા ગણધરની વ્યાખ્યા સુધી જ તે થઈ શકી છે—થઈ છે અને તે સમય દરમિયાન તેઓશ્રી સ્વર્ગવાસી થયા છે

ઉપર જે ઉલ્લેખ નોંધવામાં આવ્યો છે તેમાં શ્રી કોટ્યાર્યવાદિગણિ મહારાજ મહત્તર હતા તેવો ઉલ્લેખ બેકે નથી, પરંતુ પ્રસ્તુત ટીકામાં તેમણે બે ઠેકાણે પોતે મહત્તર હોવાની સાબિતી આપતા ઉલ્લેખો કરેલા છે એક નમસ્કારની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થાય છે ત્યાં અને બીજો ત્રથને અંતે—

૧ ધર્મકથાદિવદિતિ નમસ્કારનિયુક્તિભાષ્યવ્યાખ્યાન સમાપ્તમ્ ॥ છ ॥ ॥ કૃતિ.
કોટ્યાર્યવાદિગણિમહત્તરસ્ય ॥ અથ સૂત્રસ્પર્શિકનિયુક્તિ ક્રમપ્રાપ્તા, તસ્યા સંવધાર્થ ગાથા ।
કયર્પવળમોક્કારો૦ ઇત્યાદિ । [પ્રવર્તકપ્રતિ, પત્ર ૧૭૦]

૨ સવ્વાણુઓગમૂલ ભસ્સ સામાયસસ ણારુણ ।

હોઈ પરિકમ્મિયમઈ જોગો સેસાણુઓગસ્સ ॥

સર્વસૂત્રાર્થકન(મ)યસ્ય અનુયોગસ્ય મૂલ(લ) કારણ ભાષ્ય સામાયિકસ્ય ગાથાનિવદ્ધં 'જ્ઞાત્વા' ગુરુપદેશાત્ સ્વયં વા શબ્દાર્થન્યાયસિદ્ધાન્તપ્રાવીણ્યાદવગમ્યે(મ્ય અ) થંમ્, અનેન પરિ-કર્મિતબુદ્ધિર્યોગ્યો ભવતિ સામાયિકાનુયોગવ્યતિરિક્તસ્ય શેષાનુયોગસ્ય શ્રવણેન્નુપ્રવચ્ચને ચેતિ । પરમ-પૂજ્યજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણકૃતવિશેષાવશ્યકપ્રથમાધ્યયનસામાયિકભાષ્યસ્ય વિવરણમિદ સમાપ્તમ્ ॥ છ ॥ સૂત્રકારપરમપૂજ્ય શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપ્રારબ્ધા સમર્થિતા શ્રીકોટ્યાચાર્યવાદિગણિ-મહત્તરેણ શ્રીવિશેષાવશ્યકલઘુવૃત્તિ ॥ છ ॥ [પ્રવર્તક પ્રતિ, પત્ર ૧૮૬]

ઉપર કોટ્યાર્યવાદિગણિ મહત્તરશ્રીએ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે પોતે જે ટીકા રચી છે તે જિનભદ્ર-ગણિ ક્ષમાશ્રમણશ્રીની અપૂર્ણ ટીકાના અનુસધાનરૂપે છે એટલે આ ટીકાનો જહા ગણધરવાદ સુધીનો પૂર્વ અંશ અને અશ જ ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણવિરચિત છે એ નિર્વિવાદ છે

આ રીતે વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યની સ્વોપજ અપૂર્ણ અથવા ખંડ ટીકાનું અસ્તિત્વ અને તેને કોટ્યાર્યવાદિગણિમહત્તરે પૂર્ણ કર્યાનું બણ્યા પછી, કોટ્યાચાર્યકૃત ટીકા સહ સુદ્રિત થયેલી વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યટીકાના પ્રણેતા કોટ્યાચાર્ય કોણ અથવા કયા ?—એ આદિ અનેક પ્રશ્નો આપણા સામે આવીને ઊભા રહે છે ખાસ કરી સુદ્રિત ટીકાના આધારે પૂજ્યપાદ પ્રાવચનિકાચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ ઉપરોક્ત સુદ્રિત ટીકાની પ્રસ્તાવનામાં અને શ્રીમાન મુનિજી શ્રીજિનવિજયજીએ જીતકલ્પ-ચૂર્ણિની પ્રસ્તાવનામાં પોત-પોતાનાં મતવ્યોના સમર્થનમાં જે અનેકવિધ અનુમાનો દોર્યા છે, તેમને તો એ અગે નવેસર જ ઊહાપોહ કરવાનો ઊભો રહે છે. અસ્તુ ! એ ગમે તે હો, અહીં આપણે પ્રસંગોપાત્ત સ્વોપજ ટીકા અગે કેટલુંક અવલોકન અને વિચાર કરી લઈએ

૧. અહીં પ્રતિમાં કોટ્યાચાર્ય છે પણ એ લેખકની જૂલથી જ લખાયેલ છે. વાસ્તવિક રીતે કોટ્યાર્ય જ હોવું જોઈએ.

સુદ્રિત કોટ્યાચાર્ય્ય નિરોપાનશ્ય- ગીકામા અને મનધારી આચાર્યકૃત ગીકામા સ્વોપપ્ત દીકાને નામે જે જે ઉલ્લેખો આવે છે તે મધ્ય પ્રસ્તુત સ્વોપપ્ત દી ૧ અગમ અક્ષરશ્ચ છે ૬ તરીકે, સુદ્રિત કોટ્યાચાર્ય્ય ગીકાના ૫૧ ૨૪૫-૨૬૫-૨૮૨ માંના ક્ષમાશ્રમપ્રકૃત ગી ૧ના ઉલ્લેખો અનુક્રમે નિખિત પ્રતર્નકજી મહારાજશ્રીની પ્રતિના ૫૧ ૩૦-૩૫-૩૮માં છે સુદ્રિત ૫૧ ૩૫૮ માં શ્રીમાન કોટ્યાચાર્ય 'પૂલવ્ધમમ્યક્ત્વાદિનયા સૂક્ષ્મસમ્પ્રાયાદય' इति पूज्यपादा आ प्रभाषे ઉદ્દેશ પાઠ નિખિત પ્રતર્નક પ્રતિના ૫૧ ૫૩ માં છે

આ ઉપરાંત ૫૧ ૫૬૪ માં શ્રીમત્ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યપાદાનામભિપ્રાયો લક્ષણીય તથાહિ આ પ્રભાષેતો, સ્વોપપ્ત ગી ૧ અશની શ્રુતિ પેના કરતો જે પાઠ છે એ આખો પૂર્વપદ ઉત્તરપદને લગતો પાઠ ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય ગીકામા નીચે મુજબ છે

અથવા કશ્ચિદાહ—મુક્તો કરુણાભાષાદિત્યાદિ । અજ્ઞાની મુક્ત , અકરુણત્વાત્, આનાશવત્ । ન વેવ ધર્મસ્વરૂપવિષય યમાઘનાદ વિરુદ્ધ આકાંગવદજીવાપિ મુક્ત પ્રાપ્નોતિ, એતસ્માદેવ હેતોરિતિ । એવમાચાર્યેણોક્તે પર કિલ પ્રત્યાહ—ભવતુ તત્ત્વામ નામેત્યમ્યનુજ્ઞાયામ્, અજીવો નામ મુક્તો ભવતુ, ન કશ્ચિદ્દોષ, એપોઽસ્યાભિપ્રાય—વિરુદ્ધાઽસતિ વાચન તત્ત્વામો(મા) જીવત્વમિષ્ટ-મેવેતિ સિદ્ધમાઘનાદ વિરુદ્ધાભાવ इति । નનુ ચંચમાહ—તસ્યાયુગાળસ્ય સ્વતોમ્યુપગમવિરોધ इति વાઘને સતિ કથ વિરુદ્ધતા ચોદ્યતે ? સવન ચ વિરુદ્ધાનવાતિકત્વેપૂમયસિદ્ધસ્ય પરિગ્રહ इति યાયલક્ષણાત્, મા વાઙ પરિહારગાયા—દઘ્વામુત્તત્તસહાવજાતિતો તસ્સ દૂરવિવરીય । ણ હિ ત(જ)જ્ઞ તરગમણ જુત્ત ણમસો વ જીવત્ત ॥ હ્યમપ્યમમ્પદ્ધા, યત પરેણ વ ચાદિતે એપા મુચ્યતે વત્તુમ્ ન સ્વય ચોદિતે વિરુદ્ધે તત્ કથમેતદગમનીય પૂજ્યક્ષમાશ્રમણપાદાનામભિપ્રાયો લક્ષણીય ? ઉચ્યતે—પરસ્યાપિ જીવપદાયશ્ચાજીવપદાયનૈત્યુમય રિદ્યતે જીવ સસારી મુક્તૈરિતિ દ્વેષા, તસ્ય મુક્તસ્યાજીવત્વાપાદનમનિષ્ટમેવ પરસ્યંકાતવાદિન પદાયસકરપાતિભયાત્ તસ્યા-જીવત્વમમ્યુપગમ એવ વિરોધ , તત્તશ્ચાસતિ વાઘને વિરુદ્ધચાદનેતિ યુક્તમેવાચાર્યે ણ મ્યત, સ્વય-માહત્તસ્યામ્યુપગમવિરોધાભાવાત્ પરસ્ય ચ જીવપદાયસ્યાજીવપ્રાપ્તેરનિષ્ટાપાદનાત્ કદાવિત્ સર્વાત્મગુણહાન સિદ્ધત્વપ્રાપ્તાવજીવત્વમેવેત્યુપર (?) इति તત્તિવારણાધમિય ગાથા મુચ્યત દઘ્વા-મુત્તત્તસહાવજાતિતો ।

[પ્રવં ૫૧ ૬૨-૬૩]

આચાર્ય શ્રી મનધારીએ શ્રુતિ ૫૧ ૨૭૪ માં ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યશ્ચ 'ધોણદ્ધિ' इत्यादि ગાથાયા મિત્ય વ્પાસ્યાતમ "સ ચ કિલ જઘયાજનતમાગ" इत्यादि આ પ્રનાપો જે ક્ષમાશ્રમણીય દીકાનો ઉદ્દેશ છે તે નિખિત પ્રતિના ૫૧ ૨૬ માં છે તેમજ મૂલટીકાકૃતના નામથી જે મન પર્વાનજ્ઞાનના ઈ । રિપે ચર્ચા કરી છે તે નિખિત પ્રં પ્રતિના ૫૧ ૩૫ માં છે ની મનધારીએ ૫૧ ૨૦૮ માં વૃદ્ધટીકાવારના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ક્ષમાશ્રમણની માટે કે તેમની ગીકા માટે નથી શ્રુતિ મનધારી ગી ૧ના ૫૧ ૧૧૦૬ માં સવ્યવહારરાશિગતવિશેષણ જેહ પૂવટીકાનાર કૃતમ એમ કહ્યું છે આ ઉલ્લેખ ક્ષમાશ્રમણ મહત્તરીય ગીકામા નથી પગતુ છે ઉલ્લેખ હારિભદ્રીયા ઓ કોટ્યાચાર્ય્યા ગીકામા ૧૩૦ છે ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય ગીકામા તે આ રીતે પાઠ છે

અથ એપામેવ ચતુર્ણા સામાયિકાના વિ કેન જીવેન સ્પૃષ્ટપૂવ પ્રાપ્તપૂવમિત્યર્થ અત ઉચ્યતે —મઘજીવેહિ સુપ્રં । શ્રુતજ્ઞાન મિથ્યાશ્રિરપિ સમ્ભતે इति મવજીવરનન્તેન કાલેન શ્રુતસામાયિક સવ્યપૂવમિતિ સુવમેવાચ્યતે । આ પાઠમાં સવ્યવહારરાશિ નિરોપણ છે જ નહિ, એવે પૂર્વગમ

કાર શબ્દનો અર્થ સામાન્ય રીતે ‘આવશ્યકસૂત્ર આદિ ઉપર ટીકા કરનાર આચાર્યો જ’ સમજવાનો છે.

શ્રીમાન કોટ્યાચાર્યે પણ પોતાની ટીકામાં જે ટીકા, મૂલટીકા, આવશ્યકમૂલટીકા વગેરે ઉલ્લેખો કર્યા છે એ બધાય આવશ્યકસૂત્રનિર્યુક્તિ ઉપરની હારિભદ્રીયા ટીકા, ચૂર્ણિ આદિને લક્ષીને જ છે એમ માનવું જોઈએ.

ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીયા ટીકા

પ્રસ્તુત ઉપલબ્ધ ક્ષમાશ્રમણપ્રારબ્ધ અને કોટ્યાર્યવાદિગણિમહત્તરે પૂર્ણ કરેલી ટીકાને આપણે ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીયા ટીકા તરીકે ઓળખવી એ વધારે સગવડ ભરેલી વસ્તુ છે ભાષ્યગાથાની સખ્યાના મુકાબલે પ્રસ્તુત ટીકાનો અર્ધા કરતાં કાંઈક વધારે પૂર્વભાગ શ્રી ક્ષમાશ્રમણ ભગવાને રચેલો છે અને તે પછીનો સમગ્ર ઉત્તરભાગ શ્રી મહત્તરશ્રીનો છે ક્ષમાશ્રમણશ્રીની ટીકાનું સ્વરૂપ સક્ષિપ્ત હોઈ તેમની પૂર્વ અશની ટીકા લગભગ ૪૫૦૦ શ્લોક જેટલી છે, જ્યારે મહત્તરશ્રીની ટીકા સહજ વિસ્તાર પામતી હોઈ પછીનો અંશ લગભગ ૫૭૫૦ શ્લોક જેટલો છે; એકંદર ટીકાનું પ્રમાણ અનુમાન ૧૦૨૫૦ શ્લોક જેટલું છે, છેવટે દસ હજારથી તો ઓછું નથી જ.

પ્રસ્તુત ટીકાને કોટ્યાર્ય ભગવાને લઘુવૃત્તિ તરીકે ઓળખાવી છે એથી આપણને એવી લાલચ સહેજે જ થાય તેમ છે કે તેમણે પ્રસ્તુત લઘુવૃત્તિ અને બૃહદ્વૃત્તિ એમ બે વૃત્તિઓ રચી હશે અને પ્રસ્તુત લઘુવૃત્તિ અને મુદ્રિત કોટ્યાચાર્યની વૃત્તિના પ્રણેતાના નામમાં અમુક સામ્ય જોતાં તેવી કલ્પના ઊઠતી એ સ્વાભાવિક વસ્તુ પણ છે, પરંતુ ટીકાનું અવલોકન કરતાં આપણો એ ભ્રમ ભાંગી જ જાય છે અને સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે કે બન્નેય ટીકાકારો એટલે કે ક્ષમાશ્રમણીય ટીકાના અનુસંધાતા કોટ્યાર્ય મહારાજ અને મુદ્રિત ટીકાના પ્રણેતા કોટ્યાચાર્ય બન્નેય આચાર્ય એક નથી પણ બુદ્ધ છે એનાં કારણો અનેક છે :

૧ પહેલું કારણ તો એ કે, બન્નેયના નામ, ઉપાધિ વગેરેમાં ભેદ છે ક્ષમાશ્રમણીય ટીકાના અનુસંધાતા આચાર્યનું નામ કોટ્યાર્ય છે અને તેમણે પોતાને માટે ‘વાદિગણિમહત્તર’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે, જ્યારે મુદ્રિત ટીકામાં માત્ર અતની અતિસક્ષિપ્ત પુષ્પિકામાં માત્ર ‘ઈતિ કોટ્યાચાર્યકૃતા ટીકા સમાપ્તેતિ’ એટલું જ જણાવ્યું છે જો બન્નેયના પ્રણેતા આચાર્ય એક જ હોત તો મોટી જણાતી કોટ્યાચાર્યીય ટીકામાં આવી અતિસક્ષિપ્ત, સાદી-વિશેષણ વિનાની પુષ્પિકા ન જ હોત.

૨. બીજું કારણ એ છે કે, મુદ્રિત કોટ્યાચાર્યીય ટીકામાં ટીકા, મૂલટીકા, મૂલાવશ્યકટીકા; ગુરવ, જિનમટાચાર્યપૂજ્યા આદિ જે ઉલ્લેખો છે તે પૈકીનો એક પણ ઉલ્લેખ ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય ટીકામાં નથી, તેમ જ પત્ર ૨૨૪, ૯૩૪ આદિમાં જે ભાષ્યના પાઠભેદોની નોંધ છે તે પણ ક્ષમા મહં ટીકામાં નથી.

૩ આ ઉપરાંત મલધારી આચાર્યે પત્ર ૨૭૩ માં અન્યે તુ ‘સો પુણ સવ્વજહ્ણો ચેયણ’ ઇત્યાદિગાથાયા “સ પુનરક્ષરલાભઃ” ઇતિ વ્યાચક્ષતે, इदं चानेकदोषान्वितत्वात् જિનમદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યટીકાયાં ચાદર્જનાદસગતમેવ લક્ષ્યામ । એ પ્રમાણે જે અન્યના મતની સમાલોચના કરીને એને અસંગત જણાવેલ છે, એ પાઠ મુદ્રિત કોટ્યાચાર્યીય ટીકા પત્ર ૧૮૬ માં છે, ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય ટીકામાં નથી.

આ અને આ સિવાયનાં બીજાં ઘણાં એવાં કારણો છે કે જેથી બન્નેય ટીકાના પ્રણેતા આચાર્યો જુદા જુદા વ્યક્તિ છે.

આટલું ભરપૂર-વિચાર્યા પછી એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખના જેવી છે કે અથગ્રમાણુની દૃષ્ટિએ ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય દીકા કરતા કોટ્યાચાર્યીય દીકા મોટી છે ખરી અર્થાત્ એ દીકા ૧૦૨૫૦ મ્લોક જેટલી અને બીજી ૧૩૭૦૦ મ્લોકો જેટલી છે તે જતા, તારિત્વ દૃષ્ટિએ જોતાં, ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય દીકા જ વિસ્તૃત અને મહત્તરીય છે કેટલીક કથાઓ અને કેટલીક ગાથાઓ કે જેને ક્ષમા મહા દીકામાં સુગમ જણાવીને છોડી દીધી હોય તેની વ્યાખ્યા, નિવેચન કે સૂચન આમાં ભલે હોય, પરંતુ બાળના દરેક તારિત્વ કે ચાર્ચિક સ્થળો વેરે અને તો ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય દીકા જ ચડિયાતી છે જોડતી નજરે અનેક દીકાના સખ્યાબધ સ્થળોને સરખાવતાં ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય દીકા કરતા ખાસ વિગેય ગણી શકાય તેવું કોટ્યાચાર્યીય દીકામાં કશું જ મારા જોવામાં આવ્યું નથી પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાયું છે કે, લગભગ ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય દીકાને સામે રાખીને જ કોટ્યાચાર્ય મહારાજે પોતાની દીકાતુ નિર્માણ મ્યું છે એ જે સખ્યાબધ સ્થળોની સરખામણી કરી છે તે રૂં સ્થળો તમામ મહા દીકા કરતા કોટ્યાચાર્યીય દીકામાં સંક્ષેપ જ જોવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ, પણ પ્રમાણ તરીકે આપેના હિસાબો પણ ક્ષમા મહા દીકા કરતા ક્યાંય નવા જોવામાં આવ્યા નથી કે ખાસ વિરોધ પણ મ્યું મરનામાં આવ્યું નથી, આ વિગેરું અનેક દીકાઓતુ વિગેય અત પરિણામ બીજી વાર કરવા વિચાર રાખ્યો છે

વિદ્વાનોને હું આનંદસંદેશ આવ્યું છું કે પ્રસ્તુત ક્ષમાશ્રમણ-મહત્તરીય દીકાને શ્રીજિનાગમ પ્રકાશિની સસ કારા મત્તર પ્રમશર્મા મુખા બનતું કરવામાં આવશે

વરોદશ, કાગળ શુદ્ધિ ૨

('શ્રી આત્માનંદ પ્રમશર્મા' કાગળ સ ૨૦૦૪)

‘જીતકલ્પસૂત્ર’

હસ્તલિખિત પ્રતિ—પ્રગતુત્ર ગ્રંથના સંશોધન માટે પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી કાન્તિ-વિજયજી મહારાજના વડોદરાના હસ્તલિખિત જૈન જ્ઞાનલઠારની નવી લખાયેલ માત્ર એક જ પ્રતિને આધાર લેવામાં આવ્યો છે આ પ્રતિને, લીંબડીના જૈન જ્ઞાનલઠારની કોઈ વિદ્વાને સુધારેલ પ્રાચીન પ્રતિના આધારે મેં સુધારી હતી. આ ઉપરાંત, પ્રગતુત્ર ગ્રંથને સુધારવા માટે આવશ્યકનિર્ધારિત, પિંડ-નિર્ધારિત, ઓધનિર્ધારિત, વ્યવહારલાખ્ય, ઘૃહકલ્પલાખ્ય, પંચકલ્પલાખ્ય વગેરે ગ્રંથોનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને જેમ બને તેમ પ્રગતુત્ર ગ્રંથને શુદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે

પ્રગતુત્ર ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતિમાં અમે જે ખાસ વિશેષતાઓ જોઈ છે : એક પરસવર્ણવિષયક; અર્થાત્ અવમજ્ઞિય દેન્તો હોન્તિ અણહિયાસેન્તેહિ આ પ્રમાણે ઘણું ઠેકાણું પ્રાચીન સમયથી કરેલા પરસવર્ણ છે અને બીજી વિશેષતા—જ્યાં જ્યાં પ્રગતુત્ર ગ્રંથની જે જે સૂત્રગાથાનું લાખ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યાં તે તે ગાથાના અંતે તાડપત્રીય પ્રતોમાં આવતા પત્રાંકદર્શક અક્ષરાંકો દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યો છે ઉપરોક્ત પરસવર્ણ અને ગાથાદર્શક અક્ષરાંકો આખા ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યા હશે, પરંતુ લેખકાદિની અજ્ઞાનતાને લીધે કેટલેક ઠેકાણે આ વસ્તુ કાયમ રહી છે અને કેટલેક ઠેકાણે એમાં પરિવર્તન પણ થયું છે અમે, આ બંને વસ્તુઓ અમારા પાસેની પ્રતિમાં જે પ્રમાણે મળી છે તે રીતે કાયમ જ રાખી છે આથી અમે એટલું જ જણાવવા ઇચ્છીએ છીએ કે, આ ગ્રંથમાં પરસવર્ણ વગેરે જે છે તે અમે હસ્તલિખિત પ્રતિને આધારે જ કરેલા છે

જીતકલ્પલાખ્ય—પ્રગતુત્ર લાખ્યગ્રંથ એ કલ્પલાખ્ય, વ્યવહારલાખ્ય, પંચકલ્પલાખ્ય, પિંડનિર્ધારિત વગેરે ગ્રંથોની ગાથાના સંગ્રહરૂપ ગ્રંથ છે, કારણ કે ગ્રંથમાં એવી ઢગલાબધ ગાથાઓ છે, જેને ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાની ગાથાઓ સાથે અક્ષરશઃ સરખાવી શકાય

ગ્રંથકાર—આ પુસ્તકમાં જીતકલ્પસૂત્ર અને તેના લાખ્યનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જીતકલ્પસૂત્રના પ્રણેતા જનલદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે એ નિર્વિવાદ હકીકત છે આ સંબંધમાં તેમજ જનલદ્રગણિના સમયનિર્ણય વિષે વિદ્વદ્વય શ્રીમાન જનવિજયજીએ પોતે સંપાદન

* શ્રી જનલદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત ‘જીતકલ્પસૂત્ર’ના સંપાદનની (પ્રકાશક—શ્રી બળલય દેશવલાલ મોદી, અમદાવાદ, સ. ૧૯૯૪) પ્રસ્તાવના

૩૨૮ ચૂર્ણિ અદિત જીવ પસ્યન્તી પ્રતાપાભા મસ્તિતર આત્મેત્ય ॥ કરી છે એને આ રિપયના ગિતામુખોને તે પ્રતાપના નેના ભનામણ છે અહીં મારે માત્ર એવું જ કહેવાનું છે કે જીવ પ લાખ્ય ॥ નર્તા કોણ છે ? પ્રસ્તુત લાખ્યમા કોઈ પણ ઠેમણે લાખ્ય તે પોતાના નામનો ઉત્તેજ નોં નથી નથી ચૂર્ણિકારે પ્રસ્તુત લાખ્યનો પોતાના અથમા કાચા ઉત્તેજ કર્યો, તેમ તેવો ખીને કોઈ એવો સ્પષ્ટ ઉત્તેજ પણ મળતો નથી જેના આવારે લાખ્યમરના નામનો ચોક્કસ નિર્ણય મરી શકાય તેમ જતા પ્રસ્તુત જીવપલાખ્યના—

તિમમયહારાદીણ, ગાહાણઙ્ગુહ વી મસ્તુ તુ ।

વિત્તરયો વખેજ્ઞા, જહ હેટ્ટાઙ્ગવસ્મણ મણિય ॥ ૬૧ ॥

આ ગાથામાંના “ જહ હેટ્ટાઙ્ગવસ્મણ મણિય ” એ પાઠ તરફ ધ્યાન આપતા આપણને સહેજે એમ થાય છે કે, અહીં “ જહ આવસ્મણ મણિય ” એટલો જ પાઠ ગમ જતા લાખ્યમરે વચારાનો “ હેટ્ટા ” નામ ના મારે મૂક્યો ? “ હેટ્ટા ” જમ એ કોઈ પા પૂરણાર્થ- શમ નથી કે આપણે તેમ માનીને ચનારી લઈએ ખરું જતા ત્રથમગે “ હેટ્ટા ” અને “ ઉવરિ ” એ મે રામ્હોને અનુક્રમે “ પૂવ ” અને “ જગ્રે ” અર્થમાં જ નાપરે છે દા ત, ‘ હેટ્ટા મણિય ’ અર્થાત્ પૂવ મણિતમ્, “ ઉવરિ વોચ્છ ” અર્થાત્ અમ વચ્ચે, આ ઉપરની એ ક્ષિતિ થાય છે કે “ પ્રસ્તુત જીવત્વત્ ” અથવા લાખ્યમરે “ તિમમયહાર ” અર્થાત્ “ જાવહ્યા તિમમયા— ” (આવ નિયુક્તિ ગાયા ૩૦) ઇત્યાદિ આઠ ગાથાઓનું ૨૩૫ પૂને આનંદપ્રકાશ રિસ્તારથી વર્ણુચું છે ‘ આવમ્ય- નિર્ણય-તર્ગત “ જાવહ્યા તિમમયા ” આઠ ગાથાઓનું લાખ્યઅથ દ્વારા વિસ્તૃત આખ્યાન મનાર ભગવાન જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણુ મિરાય મીલુ કોઈ જ નથી એટલે મારી એ દૃ માન્યતા છે કે, પ્રસ્તુત જીવ પલાખ્યના પ્રણેતા ભગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ લક્ષમણુ છે

ભાગ ૧૨ તરીકે એ આચાર્યો ગણીતા છે એમ ભગવાન શ્રી સદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણુ અને ખીજા પૂજ્ય શ્રી જિનભગણિ ક્ષમાશ્રમણુ કપવૃદ્ધલાખ્ય મગેરના પ્રણેતા કોણ છે ? એ નિર્ણયિત નથી પણ એ આ એ કરતા કોઈ નીજ જ આચાર્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ અમ્મુ એ ગમે તે હો તો પણ પૂજ્ય શ્રી જિનભગણિ લક્ષમાશ્રમણની મહાભાષ્યમર તરીકેની ખ્યાતિ કોઈ પ્રસ્તુત લાખ્યમા તેમના પૂર્વે અર્ધ ગયેન ભગવાન શ્રી સદાસગણિકેત લાખ્યઅથાદિની ગાથાઓ તેવામાં કોઈ પણ પ્રમારના વિરોધ નથી

વિષય—પ્રસ્તુત અથમા લીન નિર્મ અનિર્મથીઓના જી । જીવ અપગધરચાનરિપયમ પ્રાચરિત્તોનું જીવન્યરહારને આશ્રી નિરૂપણ કરવામાં આ નું છે જે રિપયાનુક્રમણિમા જોવાથી સ્પષ્ટ ગીતે જાણી શકાશે

અતમા હું એટલું જ ઇચ્છુ છું કે પ્રસ્તુત અથમા મગોધનમા માનવાની રાખવા જના અપનાઓ રહેના પામી હોય તેને નિદાનો તમાપૂરમ મુધારીને વાચે

[‘જીવનકલ્પસૂત્ર’ પ્રસ્તાવના, સ ૧૯૪]

જૈન કર્મસાહિત્ય અને ‘પંચસંગ્રહ’*

ભારતીય દર્શનસાહિત્યમાં કર્મવાદનું સ્થાન

કેવલજ્ઞાનદિવાકર, સર્વતત્ત્વરહસ્યવેદી, વિશ્વોપકર્તા અને જગદુદ્ધર્તા શ્રમણ લગવાન શ્રી વીર-વર્ધમાન તીર્થ કરે પ્રતિપાદન કરેલ જૈનદર્શનમાં સ્યાદ્વાદ, અહિંસાવાદ વગેરે વાદો જેમ એના મહત્ત્વના અંગ-સ્વરૂપ છે એ જ રીતે અને એટલા જ પ્રમાણમાં કર્મવાદ એ પણ એનું એવું જ પ્રધાન અંગ છે સ્યાદ્વાદ અને અહિંસાવાદના વ્યાખ્યાન અને વર્ણનમાં જેમ જૈનદર્શને જગતભરના સાહિત્યમાં એક ભાત પાડી છે, એ જ પ્રમાણે કર્મવાદના વ્યાખ્યાનમાં પણ એણે એટલા જ કૌશલ અને ગૌરવ દર્શાવ્યા છે એ જ કારણ છે કે, જૈનદર્શને કરેલી કર્મવાદની શોધ અને તેનું વ્યાખ્યાન એ બંનેય ભારતીય દર્શન સાહિત્યમાં તેના અનેકાન્તવાદ, અહિંસાવાદ વગેરે વાદોની માફક ચિરસ્મરણીય મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવી રહેલ છે

જૈનદર્શનમાં કર્મવાદનું સ્થાન

આજે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે “ જૈનદર્શન કર્મવાદી છે ” અલબત્ત, આ માન્યતા અસત્ય તો નથી જ, છતાં આ માન્યતાની આડે એક એવી ભ્રાન્તિ જન્મી છે કે “ જૈનદર્શન માત્ર કર્મવાદી છે ” આ સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે “ જૈનદર્શન માત્ર કર્મવાદી છે એમ નથી, પણ તે વિશ્વવાદી છતાં ટૂંકમાં મહાતાર્કિક આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના—

કાલો સહાવ નિયર્હ પુવ્વકયં પુરિસકારણેગતા ।

મિચ્છત્ત તે ચેત્રા સમાસઓ હોત્તિ સમ્મત્ત ॥

આ કથનાનુસાર કાલવાદ, સ્વભાવવાદ વગેરે પાંચ કારણવાદને માનનાર દર્શન છે. ” કર્મવાદ એ ઉપરોક્ત પાંચ કારણવાદ પૈકીનો એક વાદ છે, આમ છતાં ઉપર જણાવેલી ભ્રાન્ત માન્યતા ઉદ્ભવવાનું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે કે, જૈનદર્શને માન્ય કરેલ પાંચ વાદો પૈકી કર્મવાદે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે વિશાળ સ્થાન રોકેલું છે એના શતાંશ જેટલું જ સ્થાન બીજા એક પણ વાદે રોક્યું નથી આ

* શ્રી ચદ્રમહત્તરાચાર્યકૃત ‘પંચસંગ્રહ’—આચાર્ય મલયગિરિકૃત ટીકાના અનુવાદ સહિત દ્વિતીય ખંડ—(અનુવાદક અને પ્રકાશક : શ્રી હીરાલાલ દેવચંદ શાહ, અમદાવાદ, સને ૧૯૪૧)નું આમુખ

ઉપરથી સમગ્ર શમશે કે “ જૈનર્ગન માત્ર કર્મના ને માનનાર ઈર્ગન થી, પણ તે દ્વા મા પાચ ારણાદને માનનાર અનેખનવાદી ઈર્ગન છે ”

મોલિક જૈન કર્મસાહિત્ય

જૈન કર્મવા નુ મુદ્દપ અને તેનુ વ્યાખ્યાન અત્યારે નિષ્ક્રમા । જૈન આગમોમા છૂટ છૂટ અમુ પ્રમાણમા દોવા ળા એ એનુ અપૂર્ણ છે કે જે જૈન કર્મના ની મહત્તાના અગ્રપ । યતી ગદે તેમ જ જૈન આગમો પૈશ્વનુ માર્ધ પણ આગમ એનુ નથી જે કેવળ કર્મના નિર્મલો નીને દ્વાય આ રિયતિમા સૌકાર્ધ ને એ જિજ્ઞાસા સહેજે જ યાય અને થરી જ લેધેએ કે, ‘ તારે જૈનર્શ ॥ અગમન કર્મના ના વ્યાખ્યાનનુ મૂળ સ્થાન યુ ૧ ” આ નિરે જૈન કર્મના નિર્ણય સાહિત્ય ॥ વ્યાખ્યાતા અને પ્રજેતાઓના એ જવાબ છે કે ‘ જૈન કર્મવાવિષય પદાર્થોનુ મૂળમૂલ, નિમૂન ઓ મપૂર્ણ વ્યાખ્યાન કર્મપ્રવાહપૂર્વમા અર્થાત્ કર્મપ્રવાહપૂર્વ નામ મહાશાસ્ત્રમા મરામા આ યુ છે એ મહાશાસ્ત્રમા આધારે અમારુ કર્મવાલુ વ્યાખ્યાન, પ્રથમ ॥ વગેરે છે ” આને આ મૂળમૂલ મહાશાસ્ત્ર મારના પ્રમાણથી નિમૂતિ અને નાશના મુખમા પડી ગયુ છે આને આપણા સમય નિષ્ક્રમાન કર્મનાદિર્ણય સાહિત્ય એ ઉપરેમત મહાશાસ્ત્રના આગમને આધારે નિર્માણ કરાયેન મશરૂપ સાહિત્ય છે ઉપર જથ્થાવેન મહાશાસ્ત્રની નિમૂતિ ઓ અભાવમા કર્મસાહિત્યના નિર્માતાઓને કર્મવાવિષય કેવીયે વસ્તુઓના વ્યાખ્યાનો પ્રમગે પ્રસગે છોડી દેતાં પડના અને કેવીરે વસ્તુઓના નિર્ણય પામના તારિય વર્થનો મુપરે ઉપર છોડી દેવામા આવ્યા છે ”

જૈન કર્મસાહિત્યના પ્રજેતાઓ

જૈન કર્મવાદિર્ણયક સાહિત્યના પ્રજેતાઓ મ્હેનામર અને ઝિમળા એમ મે નિભાગમા વહેચાઈ

૧ (ક) “અવરણઅણુદ્વિપ્રાણ અણુઓગધરે પળિવયામિ ॥ ૧ ॥”

“વરણ ક્રિયા, તાણ વિના જા હવસામણા મા અવરણોવમામણા તાને અણુઓગો વોચ્છિતો તો ત અજાણતો ડાયરિઓ જાણતસ્મ નમાકાર કરતિ ॥”

વમપ્રટિતિજૂણ-ઉપગમનાવરણ ॥

“અવરણટોવગમનાયા નામધેયદ્વયમ્ તલયા—અવરણોવગમના, અનુદોર્ણોવગમના થ । તસ્યાશ્ચ સમ્પ્રત્યનુવોગો વ્યવચ્છિન ।” મલયગિરીયા દીવા ॥

(લ) તત્ર યા વરણરહિતા તસ્યા ધ્યામ્યા નામ્તિ, તદ્દેવૃણામભાવાત્ ।

પરસપ્રદે દ્વાપવટીવા ।

(ગ) “જીવપદપ્રતિવદના ત્વાલાપગણનાદોનાં દારાણા પ્રવ્યણા મમ્પ્રત્યાયામાનાદ્ ન કિયત્”

વહન્વલ્પમૂત્રવિભાગ ૪ પત્ર ૧૦૧૬

(ઘ) ‘નેપાળિ તુ દ્વયપ્રમાણાદોનિ મપ્તાનુયોગદ્વારાણિ વમપ્રટિતિશ્રમભૂતાદોન્નુ ગ્રયાન્ ગમ્યત પરિભાવ્ય વક્તવ્યાનિ । તે ચ વમપ્રટિતિશ્રમતાદયા ગ્રયા ન સમ્પ્રતિ વત્તન ઈતિ લગ તાપિ દગયિત્તુ ન ગવયત્તે । યત્તરદયુગોનપિ શ્રુતે ગમ્યાસ્યત્તમધિયાગમાસ્યાય પૂત્રાવગે પરિભાવ્ય દગયિત્તુ ગવનોનિ તેનાવસ્ય દગયિત્તવ્યાનિ । પ્રનામયો હિ મનામચાપિ નીત્રનીપ્રતરસ્યાય પગમમભાવેનામીમો વિજયમાનો તલયતે । અપિ તાચન્પિ યત્ત્વિચ્છિન્નિ જૂળમાપનિત તન્ તેનાપનોય તલ્મિત્ત્વસ્યાઽ યત્ત્વમ્મોચોનમુપદેદ્ધ્યમ્ । મન્તો હિ પરાપમાગ્ગવગવરિત્રા મવત્તોનિ ॥

તપ્તનિવા ગાયા ૨૦, મનયગિરીયા દીવા, પત્ર ૨૦૧

નય છે, તે છતાં કર્મવાદનું વ્યાખ્યાન અને વર્ણન તો એક જ રૂપમાં રહ્યું છે એ જ કારણ છે કે દરેક તાર્કિક વિષયમાં બન્નેય સપ્રદાય સમાનતરીય તરીકે ઓળખાય છે એ સાહિત્યની વિશેષતાના વિષયમાં પણ ઉભય સપ્રદાય સમાન દરબળમાં ઊભા છે અલબત્ત, અથર્થતગ્નિના ક્ષયોપશમાનુસાર અથરચના અને વસ્તુવર્ણનમાં સુગમ-દુર્ગમતા, ન્યૂનાધિકતા કે વિશદાવિશદતા હશે અને હોઈ શકે, તે છતાં, વાસ્તવિક રીતે જોતાં, બન્નેય પૈકી કોઈનાય કર્મવાદ-વિષયક સાહિત્યનું ગૌરવ ઓછું આંકી શકાય તેમ નથી અવસરે અવસરે, જેમ દરેક વિષયમાં બને છે તેમ, કર્મવાદવિષયક સાહિત્યમાં પણ ઉભય સપ્રદાયે એકબીજાની વસ્તુ લીધી છે, વર્ણવી છે અને સરખાવી પણ છે એ જ પુરવાર કરે છે કે કર્મવાદવિષયક સાહિત્યમાં બન્નેય પૈકી એકેયનું ગૌરવ ઓછું નથી બન્નેય સપ્રદાયમાં કર્મવાદ-વિષયક નિષ્ણાત આચાર્યો એકસમાન દરબળના થયા છે, જેમના વક્તવ્યમાં કયાય રખડના ન આવે કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ જેવા સમર્થ ગ્રંથો, તેના વિષય અને તેના નામ આપવા વગેરે બાબતમાં પણ બન્નેય સપ્રદાય એક કક્ષામાં ઊભા છે શ્વેતાંબર સપ્રદાયમાં ભગવાન શ્રી શિવશર્મસૂરિ, ચૂર્ણિકાર આચાર્ય, શ્રી ચંદ્રર્ષિમહત્તર, શ્રીમાન ગર્ગર્ષિ, નવાગીઢત્તિકાર આચાર્ય શ્રી અભયદેવસૂરિ, શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ, મલધારી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રી ચક્રેશ્વરસૂરિ, શ્રીમાન ધનેશ્વરાચાર્ય, ખરતર આચાર્ય શ્રી જિનવદનભસૂરિ, આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ, શ્રી યશોદેવસૂરિ, શ્રી પરમાનંદસૂરિ, બૃહદ્ગચ્છીય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી રામદેવ, તથા આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ, શ્રી ઉદયપ્રસન્ન, શ્રી ગુણરત્નસૂરિ, શ્રી મુનિશેખર, આગમિક શ્રી જયતિવ્રજસૂરિ, ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી વગેરે સખ્યાબધ મૌલિક તેમ જ વ્યાખ્યાત્મક કર્મવાદવિષયક સાહિત્યના પ્રણેતા અને વ્યાખ્યાતા નિષ્ણાત આચાર્યો અને સ્થવિરો થઈ ગયા છે એ જ રીતે દિગંબર સપ્રદાયમાં પણ ભગવાન શ્રી પુષ્પદતાચાર્ય, શ્રી ભૂતબલિ આચાર્ય, શ્રી કુંદુકુંદાચાર્ય, સ્વામી શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય, શ્રી ગુણધરાચાર્ય, શ્રી યતિવૃષભાચાર્ય, શ્રી વીરસેનાચાર્ય, શ્રી નેમિચંદ્ર, સિદ્ધાન્તચક્રવર્તી વગેરે કર્મવાદવિષયક સાહિત્યના પ્રણેતા અને વ્યાખ્યાતા પારંગત આચાર્યો અને સ્થવિરો થયા છે બન્નેય સપ્રદાયના વિદ્વાન ગ્રંથકારોએ કર્મવાદવિષયક સાહિત્યને પ્રાકૃત-માગધી, સંસ્કૃત તેમ જ લોકભાષામાં ઉતારવા એકસરખો પ્રયત્ન કર્યો છે શ્વેતાંબર આચાર્યોએ કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, પ્રાચીન-અર્વાચીન કર્મગ્રંથો અને તેના ઉપર ચૂર્ણિ, ભાષ્ય, ટીકા, અવચૂર્ણિ, ટિપ્પનક, ટ્યાઓ આદિરૂપ વિશિષ્ટ કર્મસાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે, જ્યારે દિગંબર આચાર્યોએ મહાકર્મપ્રકૃતિપ્રાભુત, કપાયપ્રાભુત, ગોમ્મટસાર, લખિંધસાર, ક્ષપણસાર, પંચ-સંગ્રહ વગેરે શાસ્ત્રો અને તેના ઉપર માગધી, સંસ્કૃત, હિન્દી આદિ ભાષામાં વ્યાખ્યાત્મક વિશાળ કર્મસાહિત્યની રચના કરી છે કર્મવાદવિષયક ઉપર્યુક્ત ઉભય સપ્રદાયને લગતા સાહિત્યમાં અનેક પ્રકારની વિશેષતા હોઈ એકબીજા સપ્રદાયના સાહિત્ય તરફ દુર્લક્ષ કરવું કે ઉપેક્ષા કરવી એ કર્મવાદ-વિષયક અપૂર્વ જ્ઞાનથી વચિત રહેવા જેવી જ વાત છે છેવટે દૂકમા એટલું જ કહેવું બસ છે કે જૈનદર્શનમાન્ય કર્મવાદને પુષ્ટ બનાવવામાં ઉભય સપ્રદાયે એકસરખો કાળો આપ્યો છે

જૈન કર્મવાદસાહિત્યની વિશેષતા

જૈનદર્શને કર્મવાદના વિષયમાં વિચાર કરતાં કર્મ શી વસ્તુ છે? જીવ અને કર્મનો સયોગ કેવી

૧. શ્વેતાંબર-દિગંબર કર્મવાદવિષયક સાહિત્યનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર તરફથી બહાર પડેલ અને પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજે સપાદિત-કરેલ સટીકાશ્રત્તવારઃ પ્રાચીનાઃ કર્મગ્રન્થાની પ્રસ્તાવના અને તપાગચ્છનાયક શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ વિરચિત ચત્તવાર. કર્મગ્રન્થા માના છઠ્ઠા પરિશિષ્ટને જોવાં

રીતે થાય છે તેમ જ એ સયોગ ક્યારનો અને ક્યા રૂપમાં છે ? કર્મનાં દલિક, તેની વર્ગબાંધો, તેના મેદો, તથા તે કેવી રીતે બધાય અને ઉત્પન્ન આવે છે ? ઉત્પન્ન આવના પહેલાં તેના ઉપર જીવ દ્વારા શી શી ક્રિયાઓ થાય છે ? કર્મોને આશ્રયીતે જીવ દ્વારા ચતી નિર્મિત ક્રિયાઓ, જેને કરણ કહેવામાં આવે છે, એ શી રીતે અને તેના કેટલા પ્રકારો છે ? કર્મના બધ અને નિર્જરાના શા માટે નરણો અને ધનાને છે ? કર્મબધ અને તેના ઉપરના પરિણામે આત્માની કઈ કઈ શક્તિઓ આવૃત્ત તેમ જ નિકસિત થાય છે ? ક્યા કાળસર કર્મોના બધ દર અને શિથિલ થાય છે ? કર્મના બધ અને નિર્જરાને બધી હવ કેવી કેવી નિરિજ ક્રિયાઓ કરે છે ? કર્મના બધ અને નિર્જરાનો આધાર શાના ઉપર છે ? આત્માની આતરિજ શુભાશુભ ભારના અને દેહજનિત બાહ્ય શુભાશુભ ક્રિયા કર્મબધાદિના નિપયમાં કેવા ભાગ ભજવે છે ? શુભાશુભ ભોં અને તેના રસની તીવ્ર મત્તાને પરિણામે આત્મા કેવી કેવી સમ નિપમ દશાઓના અનુભવ કરે છે ? વગેરે સમ્યાતીત પ્રશ્નોનો નિયાર અને ઉકેલ કરવ છે આ ઉપરાંત અનાદિ કર્મપરિણામને પ્રતાપે આત્મા કેવી કેવી પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થયો છે, થાય છે અને નિવિધ ક્રિયાઓ કર્યે જાય છે, એનું વાસ્તવિક અને નિશ્ચિત વર્ણન જૈનજ્ઞને વર્ણવેલ કર્મવા માં જેટલા નિપુન અને વિશદ રૂપમાં મળી આવે એટલા સ્પષ્ટ રૂપમાં ભા તીય ઇતર દર્શનસાહિત્યમાં ક્યારેય લખ્ય નથી ભારતીય અથવા દર્શન સાહિત્યમાં આત્માની નિકમિત શાનું વર્ણન વિશદ રૂપમાં મળી આવે પશુ અનિકમિત જગમાં એની ની રિયતિ હતી ? કઈ કઈ પરિસ્થિતિઓ એણે વટાવી અને તેમાંથી તેનો નિકાસ કઈ રીતે થયો, એ વસ્તુનું વર્ણન નમ્બગ ધણા જ ઓછા પ્રમાણમાં મળી આવશે

મહાન આચાર્ય શ્રી સિદ્ધર્થિની ઉમમિતિસરગ્રંથમાં ક્યા, મનધારી ની હેમય નસરની ભવભાવના, મની યથ પાનનું મોહરાજ પરાજય નાટક મહોપાધ્યાય શ્રી યોગનિગ્ધજીની વેરાગર પાનના રંગે જૈનજ્ઞના કર્મશાસ્ત્રને અતિબારીગધર્થી ૨૦૦ કવ્વી કૃતિઓનું નિર્માણ અને એ કૃતિઓ આજે ભારતીય સાહિત્યમાં અનેક સ્થાન મેળવી રહી છે એ જૈન જ્ઞના કર્મશાસ્ત્રને જ આભારી છે

પ્રસંગોચિત આટલું જણાવવા પછી હવે મૂળ વિષય તરફ આવીએ મૂળ વિષય પચસગ્રહ મહાશાસ્ત્રને શુદ્ધરાતી અનુવાદ છે એ અનુવાદને અમે કાંઈ પણ મેદો પહેલાં પચસગ્રહ શી રીતે છે અને તેને લગતું કંઈ કંઈ નિર્ણય સાહિત્ય આજે લખે છે ઇત્યાદિ જણાવું—જણાવવું અતિ આવશ્યક હોઈ શરૂઆતમાં આપણે એ જ જોઈએ

પચસગ્રહ અને તેને લગતું સાહિત્ય

પચસગ્રહ એ કર્મશાસ્ત્રના આચાર્ય શ્રી ય પિ મત્તગ વિચિત કર્મસાહિત્યવિષયક પ્રાસા બૂન મદન ગ્રંથ છે એમાં આચાર્યશ્રીએ જણાવવા પ્રમાણે ગત્ય આદિ પાંચ ગ્રંથોનો સંલેખથી મનાવેલ દોષ અથવા એમાં પાંચ દારોનું વર્ણન દોષ એને પચસગ્રહ એ નામની ઓળખાવવામાં આવે છે અથવા મૂળ ગ્રંથમાં પાંચ દારોના નામો આપ્યા છે, પણ ગત્ય આદિ પાંચ ગ્રંથો મ્યા એ મૂળમાં કે સ્વોપદ ની માત્રામાં જણાવું નથી છતાં આચાર્યશ્રી મનયગિગ્ધે આ ગ્રંથની નીમમાં જણાવું છે તે મુજબ આ ગ્રંથમાં આચાર્ય (૧) રાતક (૨) સપ્તનિમ (૩) ક્યાપ્રાપ્ત (૪) મત્તમ, અને (૫) કર્મપ્રકૃતિ આ પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્તા છે આ પાંચ ગ્રંથો પૈકી સપ્તનિમ અને કર્મપ્રકૃતિ

૧ ' પચ્ચાના તત્તવ-પ્વનિવા-વપાયગ્રામૃત-મત્તમ-મમશ્રુતિ-લક્ષણાના ગ્રંથાનામ્ ॥ '

પચમગ્રહ માયા ૧ દોરા ॥

એ બે ગ્રંથો આમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે, પણ બાકીના ત્રણ ગ્રંથોનો આચાર્યે કેવી રીતે સમાવેશ કર્યો છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું ધણુ કઠિન છે ખાસ કરીને આજે જે બે ગ્રંથો આપણને મળતા નથી એવા સત્કર્મ અને કપાયપ્રાભુતનો સમાવેશ આચાર્યે કયે ઠેકાણે અને કેવી રીતે કર્યો છે એ સમજવાનું કે કલ્પના કરવાનું કામ તો અત્યારે આપણા માટે અશક્ય જ છે આ સ્થિતિમાં આપણે એટલું અનુમાન કરી શકીએ કે કર્મપ્રતિ અને સપ્તતિકા એ બે ગ્રંથોના વિષયો અતિ સ્વતંત્ર હોઈ આચાર્યે એ બે ગ્રંથોને સ્વતંત્ર રીતે આમાં સંગ્રહ્યા છે અને બાકીના ત્રણ ગ્રંથોના વિષય પરસ્પર સંમિલિત થઈ જતો હોઈ તે ગ્રંથોને સંમિલિત રૂપે સંગ્રહ્યા હશે.

ભગવાન શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તરે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શતક આદિ જે પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો છે, તે પૈકી એક પણ ગ્રંથના નામનો સાક્ષી તરીકે સ્વોપન્ન ટીકામાં કયાંય ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ આચાર્ય શ્રી મત્તયગિરિની ટીકામાં કપાયપ્રાભુત સિવાયના ચાર ગ્રંથોનો પ્રમાણ તરીકે અનેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં આવે છે સત્કર્મનો ઉલ્લેખ? તેમણે બે ઠેકાણે કર્યો છે પણ તે એક જ રૂપ હોઈ ખરી રીતે એ એક જ ગણી શકાય શતક, સપ્તતિકા અને કર્મપ્રતિ એ ત્રણ ગ્રંથો અત્યારે અલભ્ય હોઈ એ વિષે આપણે ખાસ કશું જાણી કે કહી શકતા નથી.

આ ઠેકાણે આપણે એટલું કહી શકીએ કે, આચાર્ય શ્રી મત્તયગિરિ સમક્ષ સત્કર્મશાસ્ત્ર વિદ્યમાન હતું, પરંતુ કપાયપ્રાભુત ગ્રંથ તો તેમને આપણી જેમ લભ્ય નહોતો જ, નહિ તો તેઓ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કોઈ ને કોઈ ઠેકાણે કયાં સિવાય રહેત નહિ.

આચાર્ય શ્રી ચંદ્રર્ષિ મહત્તરે પચસંગ્રહ ગ્રંથમાં જે પાંચ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો છે તે પૈકી શતક, સપ્તતિકા અને કર્મપ્રતિ એ મૌલિક ગ્રંથો શ્વેતાંબરાચાર્યકૃત જ છે એ વસ્તુ અત્યારે મળતા આ ત્રણ ગ્રંથો સાથે પચસંગ્રહમાં સંગૃહીત વિષયની સરખામણી કરતાં નિર્વિવાદ રીતે સમગ્ર શકાય છે ફક્ત સત્કર્મ અને કપાયપ્રાભુત એ બે શાસ્ત્ર, જે અત્યારે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં લભ્ય ન હોઈ, દિગંબર સંપ્રદાયમાં લભ્ય હોવાનું માનવામાં આવે છે એટલે આચાર્ય શ્રી ચંદ્રર્ષિએ સંગૃહીત સત્કર્મ અને કપાયપ્રાભુત ગ્રંથો દિગંબરમાન્ય ગ્રંથો હશે કે શ્વેતાંબરમાન્ય સ્વતંત્ર ગ્રંથો હશે એ શકા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપસ્થિત થયા સિવાય રહી શકતી નથી. આનું સમાધાન સ્પષ્ટ રૂપે કરવું ધારી લઈએ તેટલું સરળ ભણે ન હોય, તે છતાં એટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે કે પ્રસ્તુત પચસંગ્રહ શાસ્ત્રમાં શ્વેતાંબરાચાર્યકૃત પ્રકરણોના સંગ્રહનો જ સભવ અધિક સંગત તેમ જ ઔચિત્યપૂર્ણ છે.

અહીં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી દેવી યોગ્ય છે કે, ‘કપાયપ્રાભુત એ નામ પ્રાભુતશબ્દાન્ત હોઈ સમય-પ્રાભુત, પદ્મપ્રાભુત વગેરે પ્રાભુતાન્ત ગ્રંથો દિગંબર સંપ્રદાયના હોઈ કપાયપ્રાભુત ગ્રંથ પણ દિગંબરાચાર્યકૃત હોવો જોઈએ,’ એમ કોઈ ને લાગે; આ સામે એટલું જ કહેવું બસ છે કે, શ્વેતાંબરમાન્ય ગ્રંથરાશિમાં સિદ્ધપાહુડ, સિદ્ધપ્રાભુત, કર્મપ્રાભુત વગેરે ગ્રંથો સુપ્રસિદ્ધ છે, એ રીતે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં કપાયપ્રાભુત ગ્રંથ હોવામાં બાધક થવાને કશું જ કારણ નથી પચસંગ્રહ વગેરેની જેમ સમાન નામના અને સમાન વિષયના ગ્રંથો આજે પણ લભ્ય છે.

૧. યે પુન. સત્કર્માભિધગ્રન્થકારાદયસ્તે ક્ષપકક્ષીણમોહાન્ વ્યતિરિચ્ય શેપાણામેવ નિદ્રાદ્વિકસ્યો-
દયમિચ્છન્તિ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થ — “ નિદ્દાદુગસ્સ ઉદઓ, સ્ત્રીણ(ગ)સવગે પરિચ્છજ્જ । ” તન્મ-
તેનોદીરણાડપિ ઇત્યાદિ ॥ મુક્તાં આવૃત્તિ, પત્ર ૧૧૬ ।

તદુક્ત સત્કર્મગ્રન્થે—“ નિદ્દાદુગસ્સ ઉદઓ, સ્ત્રીણગસવગે પરિચ્છજ્જ ॥ ” પત્ર ૨૨૭ ॥

પચસ ગ્રંથ ઉપર સ્વોપસન્ન અને આચાર્ય શ્રી મનયગિરિસંસ્કૃત એમ બે મતર્થ દીધાઓ મળે છે, જે અનુક્રમે દશ હજાર અને અગર હજાર સ્તોત્ર પ્રમાણુ છે આ બન્નેય દીધાઓ એપીસારે અતિ વ્યવસ્થિત રૂપમા “મુક્તાગાર્ધ જૈન જ્ઞાનમંદિર, ડભોઈ” તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેન છે તેમ જ શ્રેણિવર્થ દેવચંદ લાલભાઈ ત્રગેર તરફથી આ દી ાઓ છૂટી છૂટી પણ પ્રમાણિત થઈ ચૂકેન છે આ ઉપરાંત ખલાતના શાંતિનાથ ॥ તાડપનીય જૈન જ્ઞાનભંડારમા વા(ગ) મહેવંશુત ૨૫૦૦ સ્તોત્ર પ્રમાણુ દીપ નામની દીધા હોવાની નોંધ મળે છે, પરંતુ આ દીધા માગ જ્ઞેનામા હલુ મુધી આવી નથી આ દીપ ગમે તેવા હોય તે છતાં કંટુ જોઈ એ કે સ્વોપસન્ન દીધા અને મનયગિરિસંસ્કૃત દીધાની દક્ષાથી એ હુંદગ જ હશે અથવા આ દી ાઓને અનુચરીને જ એ સંલિખ કૃતિ બની હશે

પચસ ગ્રંથમારનો સમય

પચસ ગ્રંથમાર આચાર્ય મ્યા મમયમા થયા હશે અથવા તેઓશ્રી કઈ ગાખાના હશે છતાં વિશેષ મોગ્ય ૨૫૪ Cનેખ કયાય જ્ઞેનામા આનંતો નથી ફક્ત સ્વોપસન્ન દીધાના અતની પ્રશસ્તિમા પોતે પાર્શ્વર્ધિના ગિય છે એટલુ જ જણાયું છે એને પચસ ગ્રંથમાર ભગવાન શ્રી ચંદ્રર્ધિ શ્રી પાર્શ્વર્ધિ ના ગિય હતા એથી વિરોધ આપણે એમને વિષે બીલુ મશુ જ ૨૫૪ પમા જાણી ગમતા નથી તેઓશ્રી મહત્તરપ વિશૂયિત હતા કે કેમ એ વિષેનો Cનેખ પણ તેમની જૂનિમા મળતો નથી સ્વોપસન્ન દીધામાં પોતા માટે ‘ચંદ્રવિણા’ ચંદ્રવ્યભિધાનેન માધુના એળેજ જ લેય છે તેમ જ આચાર્ય શ્રી મનયગિરિએ પણ મયા ચંદર્ધવિનામ્ના સાધુના એળેજ જ Cનેખ કરી છે આમ હોવાથી પચ મગ્રહમાર આચાર્ય મહત્તરપ વિશૂયિત હતા એ માટે બીજા સામાન્ય રીતે ચાલુ ઉ નેખનો જ આધાર આપણે રાખી શકીમે

આચાર્ય શ્રી ચંદ્રર્ધિના સત્તાસમય વિષે એટલુ જ અનુમાન મગી સમય કે ગર્ગર્ધિ સિદ્ધર્ધિ, પાર્શ્વર્ધિ ચંદ્રર્ધિ આદિ નસિય શમ્ભાન્ત નામે મોટે ભાગે નમ્મી-વજી શતાન્દીમા વધારે પ્રચલિત હતા એટલે પચસ ગ્રંથમાર આચાર્ય શ્રી ચંદ્રર્ધિ મહત્તર નમ્મા વ્તમા સમમા થઈ ગયેના હોવા જોઈએ એ જમાનામા મત્તરપ પણ ચાલુ હતુ એટલે ચંદ્રર્ધિ મહત્તરના ઉપર જણાવેન અત્તા સમય માટે ખાસ કોઈ બાધ આવતો નથી ઉપમિતિભવપ્રપચા કથા ના પ્રબોના આચાર્ય શ્રી મિદર્ધિ ના શુરુ ગર્ગર્ધિના પ્રશુરુ દેહન મહત્તર મહત્તરપ વિશૂયિત હતા

ચંદ્રર્ધિ મહત્તર ની અગ્ન કૃતિએ

ભગવાન નો ચંદ્રર્ધિ મહત્તરકૃત મયોમા પચસ ગ્રંથ અને તેના ઉપરની સ્વોપસન્ન દીધા સિવાય તેમની બીજી કોઈ કૃતિ હલુ મુધી જ્ઞેવામા નથી આવી સિત્તરિ-સમ્મનિમા મ્મગ્રથ તેમની કૃતિ તરીકે પ્રચલિત છે પરંતુ એ માન્યતા જૂનભરેલી છે એ મે શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેન કર્મગ્રથના બીજા વિભાગની મારી પ્રમાનવામા ૨૫૪ રીતે સામિત મ્મુ છે આ ઉપરાંત સિત્તરિ કર્મગ્રથ ઉપરની પ્રાકૃત દત્તિ-ચૂર્ણિ તેમની કૃતિ હોવાનુ માનવામાં આવે છે પરંતુ સિત્તરિ ચૂર્ણિની અર્ચાનીન પ્રતિના અતમા તેવા ક્ષેા Cનેખ મળતો નથી અને પ્રાચીન તાડપનીય પ્રતિએ જે મારા જ્ઞેવામાં બે-ત્રણ આવી, તે અતમાંથી ખડિત થઈ ચયેની હોઈ એ વિશે ચોખ્ખપણે કશુ જ મ્મી રમય તેમ નથી

પંચસંગ્રહનો અનુવાદ

આજે કર્મવાદવિષયના રસિકો સમક્ષ જે પંચસંગ્રહ મહાશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ ગુજરાતી અનુવાદ રજૂ કરવામાં આવે છે, એ રચના શ્રાદ્ધવર્થ માસ્તર હીરાચંદ દેવચંદની છે. પંચસંગ્રહ જેવા પ્રાસાદભૂત ગ્રંથનો સરળ અને વિશદ રીતે લોકમાનસમાં ઊતરે એવો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવો એ કામ કોઈ પણ વિદ્વાન માની લે તેટલું સરળ કે મુખસાધ્ય નથી એક સાધારણમાં સાધારણ ગ્રંથને લોકભાષામાં ઉતારવા માટે કેટલોય પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તો કર્મસાહિત્ય જેવા ગદ્ય અને ગંભીર વિષયના પ્રાસાદભૂત મહાશાસ્ત્રને લોકભાષામાં ઉતારવા માટે એ વિષયનું કેટલું ઊંડું જ્ઞાન અને ચિંતન હોવાં જોઈએ એ સહેજે સમજી શકાય તેવી વસ્તુ છે. ભાઈત્રી હીરાચંદભાઈ એ પંચસંગ્રહનો અનુવાદ કરવા ઉપરાંત અનેક સ્થળે વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે વિશિષ્ટ ટિપ્પણીઓ કરી એના ગૌરવમાં ખૂબ જ ઉમેરો કર્યો છે.

અહીં એક ખાસ મુદ્દાની વસ્તુ દરેકના ધ્યાનમાં રહેવી જરૂરી છે કે માસ્તર હીરાચંદભાઈ એ જૈન સમાજનું અણુમોણું રત્ન છે. આજે જૈન સમાજમાં કર્મસાહિત્યમાં ઊંડો રસ, અભ્યાસ અને ચિંતન ધરાવનાર જે ગણીગાંડી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ છે, તેમાં હીરાચંદનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે એટલે એમણે કરેલો આ અનુવાદ કેટલો વિશિષ્ટ છે એનો ઉત્તર સ્વાભાવિક રીતે જ મળી રહે છે.

ભાઈત્રી હીરાચંદભાઈ એ આવા પ્રાસાદભૂત ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી માત્ર જૈન સાહિત્ય અને જૈન સમાજની જ સેવા નથી કરી પણ એક વિશિષ્ટમાં વિશિષ્ટ તાત્ત્વિક કૃતિ અર્પણ કરી ગુર્જરગિરા અને ગુજરાતી સાહિત્યને પણ સમૃદ્ધ કર્યા છે. તેમની આ કૃતિ તેમના કર્મસાહિત્યવિષયક અગાધ જ્ઞાન સાથે ચિરંજીવ રહી જશે.

પંચસંગ્રહ ગ્રંથમાં શાસ્ત્રકારે જે ગૌરવપૂર્ણ વિષયો ચર્ચ્યા છે તેનો પરિચય વાચકો ગ્રંથની શરૂઆતમાં આપેલી વિષયનુક્રમણિકા જોઈને જ કરી લે એ વધારે યોગ્ય છે.

અંતમાં, જૈન પ્રજા, આજકાલ ગુજરાતી ભાષામાં ઉતરાતા તાત્ત્વિક જૈન સાહિત્યમાં દિન-પ્રતિદિન વધારે ને વધારે રસ લેનારી અને જ્ઞાન-ચારિત્ર સમૃદ્ધ થાઓ એટલું ઇચ્છી વિરમું છું.

[‘પંચસંગ્રહ,’ દ્વિતીય ખંડ, આમુખ, સને ૧૯૪૧]

કર્મગ્રંથોનું સંપાદન*

કર્મગ્રંથ દ્વિતીય વિભાગનું નવીન સંસ્કરણ—આ વિભાગમાં તપાસશીલ મા ય આચાર્ય પ્રવર શ્રી દેવેન્દ્રચરિત્ર સ્વેચ્છાગીતાસુક્ત ગતક નામના પાંચમા કર્મગ્રંથનો અને આચાર્ય શ્રી મધ્યમગિરિજીત ગીતાસુક્ત શિવરિ નામના ૭ । કર્મગ્રંથનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે આ બન્નેય સગી કર્મગ્રંથોને બીજા વિભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટેનો યશ વરો અગાઉથી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગરે પ્રાપ્ત કર્યો છે આજે એ પ્રમાણ અવગણ્ય દ્વાવાથી અમે એને બીજી વાર પ્રમશમાં લાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ આ વખતના પ્રમશનમાં અગોધનધર્મ માટે પ્રાચીનતમ તાડપરીય અને કાગળની પ્રતોનો ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત દીપામરોએ ગીતામા ઉદ્ધૃત કરેલાં પ્રમાણોનાં મધ્યેની નોંધ અને પ્રાપ્ત પાઠોની ઢાયા પણ આપનામાં આવી છે આદિમાં અને અતમાં કર્મગ્રંથના અભ્યાસીઓને અતિ ઉપયોગી વિષયાનુક્રમ, પરિશિષ્ટ ત્રણે પજુ આપવામાં આયા છે, જેનો પરિચય આ નીચે કરાવવામાં આવે છે

કર્મગ્રંથના પરિશિષ્ટ આદિ—આ વિભાગના અતમાં અમે ચાર પરિશિષ્ટ આપ્યાં છે પહેલા પરિશિષ્ટમાં ગીતામરોએ દીપામા ઉદ્ધૃત શ્રેતા આગમિ તેમ જ શાસ્ત્રીય ગદ્ય-પદ્ય પ્રમાણોની અમરાદિ ક્રમથી અનુક્રમણિમાં આપી છે બીજા-ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં ગીતામા આવના મધ્યે અને મધ્યમગ્રંથોનાં નામોની સૂચી છે અને ચોથા પરિશિષ્ટમાં પાંચમા-૭મા કર્મગ્રંથમાં તેમ જ તેની દીપામાં આવના પારિભાષિક મંદોનો કોષ (જેની વ્યાખ્યા આદિ મૂળ કે દીપામાં હોય) સ્થાનિર્દેશપૂર્વક આપવામાં આવ્યો છે

આ ઉપરાંત આ વિભાગની શરૂઆતમાં વિષયાનુક્રમણિમાં પત્રી અમે વટવમણવાન્ગગવિષય તુલ્યવાર્તિર્દેવવાના દિગમ્બરીયગાસ્ત્રમધ્યવર્તિના સ્વવાનાં નિર્દેશ એ મધ્યાના નીચે ૭મે મમમયમાં ગાથાનાં આવતા નિર્દેશ રિપો મમાનપલે કે રિતમપલે રિતજરીય ગ્રાન્થોમાં ૫૫૫ આવે છે તેો રમની એમ અતિ મદરની નોંધ આપી છે આ રિ નાપૂજ્ય નોંધ દિગમ્બર જૈન રિતન ન્યાયનીય ન્યાયશાસ્ત્રી પ શ્રી મન્મદુમાર મદાશરે તૈયાર કરી છે આ નોંધ મમમયના રિશિટ અભ્યાસીઓ! એક નીતન માર્ગનું સ્થાન દે છે અમે હૃદીએ છીએ કે આ ગ્રંથગતતાં મમમનુ મર્મરિપમ માદિત્વના રિશિટ અભ્યાસીઓ પ્યાનપૂર્વક અવગણન દે

* પચમ અને યદ મમમયના અ ગુરવશ શ્રી મનુરિત્વદ મદાગજે શ્રેતા સપાતનની (પ્રકાશક શ્રી જૈન આત્માદસ સભા ભાવનગર, અને ૧૯૪૦) પ્રગાવના

કર્મત્રયને અંગે અમારું વક્તવ્ય—શ્રી આત્માનંદ જૈન ત્રયરત્નમાલાના મુખ્ય સચાલક અને એના પ્રાણસ્વરૂપ પૂજ્ય ગુરુવર શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજે સ્વસંપાદિત કર્મત્રયના પ્રથમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ અને તેમના નવ્ય પાંચે કર્મત્રયોનો વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે, એટલે આ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં મારે જે કંઈ કહેવાનું છે એ મુખ્યત્વે કરીને જહા કર્મત્રય અને તેના કર્તા આદિને અંગે જ કહેવાનું છે

જહા કર્મત્રયનું નામ—આ વિભાગમાં જપાયેલ જહા કર્મત્રયનું નામ સિત્તરિ છે આ પ્રકરણની ગાથા સિત્તરે હોવાથી આને સિત્તરિ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે એક જમાનો એવો પણ હતો જ્યારે ત્રયોને એના વિષય આદિ ઉપરથી ન ઓળખતા માત્ર તેની પદ્યસંખ્યાને આધારે જ ઓળખવા-ઓળખાવવામાં આવતા હતા આના ઉદાહરણ તરીકે આચાર્ય શિવશર્મકૃત શતક, આચાર્ય સિદ્ધસેનકૃત દ્વાત્રિશિકા પ્રકરણ, આચાર્ય હરિભદ્રકૃત પચાશકપ્રકરણ, વિશતિવિશતિકા પ્રકરણ, ષોડશકપ્રકરણ, અષ્ટકપ્રકરણ, આચાર્ય જિનવલ્લભકૃત પડશીનિપ્રકરણ આદિ અનેકાનેક પ્રાચીનતમ જેનાચાર્યકૃત ત્રયોના નામોનો નિર્દેશ કરી શકાય તેમ છે આપણું ચાલુ પ્રકરણ પણ એ કોટિનું હોઈ એની ગાથાસંખ્યાને આધારે સિત્તરિ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે

ગાથાસંખ્યા—અમારા પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં સિત્તરિ કર્મત્રયની ૭૨ ગાથાઓ છે અંતની બે ગાથાઓ મૂળ પ્રકરણના વિષયની સમાપ્તિ ઉપરાંતની હોઈ તેને ગણતરીમાં ન લઈએ—અને ન લેવી જોઈએ—તો આ પ્રકરણનું આચાર્ય આપેલું સિત્તરિ એ નામ મુસંગત અને સાર્થક જ છે શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ દ્વિતીય વિભાગમાં, આ પ્રકરણની અમારા પ્રકાશનમાં આવતી ૭૨ ગાથા ઉપરાંત “પચ નવ દુન્નિ અઢાં” ગાં ૬ “વારસપણસદ્સયાં” ગાં ૪૮ અને “મણુયગઈ જાઈ તસં” ગાં ૫૮ આ ત્રણ ગાથાઓ વધારે છે

આ ત્રણ ગાથાઓ પૈકી “પચ નવ દુન્નિં” ગાથા ૬ દીકાકારે વર્ણવેલા આઠ કર્મની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓના સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં કોઈ વિદ્વાને ટિપ્પણરૂપે નોંધેલી અદર પેમી ગઈ છે

૫૮ મી ગાથા તરીકે મુકાયેલી “મણુયગઈ જાઈ” ગાથા સિત્તરેમી ગાથા^૧ તરીકે ખીજ વાર આવતી હોવાથી બે પૈકી ગમે તે એક ક્રેકાણે એ ગાથા પુનરુક્ત અને નિરુપયોગી છે. અહીં જોવાનું એટલું જ રહે છે, કે બે સ્થાન પૈકી કયા સ્થાનની ગાથા વધારાની છે? આનો ઉત્તર આપણને “નાણુંતરાયસંગ” ગાથા^૨ પછી દીકા જોતાં સહેજે મળી રહે છે કે, એકધારા ચાલતી પઠમી ગાથાની દીકામાં ગાથાની અધૂરી દીકાએ એકાએક વચમાં આવી પડતી “મણુયગઈ જાઈ” ગાથા ૫૮ તદ્દન અસંગત છે એટલું જ નહિ, પણ જે દીકાપ ક્ષિન્નઓને “મણુયગઈ” ગાથાની દીકા તરીકે માની લેવામાં આવી છે એ પણ એક ભૂત થઈ છે અસ્તુ ખરું જોતા ગાથા^૩ પછીમાં “નવનામ” ઉચ્ચં ચ’ અને ગાથા^૪ ૬૮માં “ઉચ્ચગાય નવનામા” આ પ્રમાણે બે ગાથામાં “નવનામ” પદનો નિર્દેશ આવતો હોવાથી તેના સ્પષ્ટીકરણ મારે દીકાકારે “નવનામેત્યુક્તમ્ તતસ્તા એવ નવ પ્રકૃતીર્દર્શયતિ” એ પ્રમાણેનું અવતરણ મૂકી ૭૦મી ગાથા^૫ તરીકે જે “મણુયગઈ જાઈ” ગાથા સ્વીકારી છે એ જ મુસંગત અને સૂત્રકારસમત ગાથા છે.

૧. અમારા પ્રકાશનમાં આ ગાથા ૬૭મી છે

૨ અમારા પ્રકાશનમાં આ ગાથા ૫૫મી છે ૩ અમારા સપ્રાદન પ્રમાણે ગાથા ૫૫

૪. અમારા સપ્રાદનને આધારે ગાથા ૬૬ ૫, અમારા સપ્રાદન મુજબ ગાથા ૬૭.

સ ગોધન માટે એવી રેની તાડપરીય વગેરે પ્રાચીન પ્રતોભા પણ ઉલ્લેખિત બનેય ગાથાઓ નથી ચૂર્ણિતાર ભગવાને ચૂર્ણિમા “પથ નન્ન” ગાથા લીધી છે ખરી, પણ તે માન ઉત્તરપ્રતિઓના આખ્યાનની સૂચના પૂરતી જ, નહિ કે સૂત્રધારની ગાથા તરીકે “મણિયગ્ગ જ્ઞા” ગાથાનો તે ચૂર્ણિકારે પદ્ધતિ ગાથાના સ્થાનમાં નિર્દેશ સરખોય થયો નથી, તેમ ટિપ્પાકારે પણ આ ગાથાનો નિર્દેશ કર્યો નથી આ રીતે આ બંનેય ગાથાઓ સૂત્રધાર સન નથી

હવે રહી “આરમ્ભણસૂઠમયા” ગાથાની વાત આ ગાથા ઉપર અતરણુ તેમ જ ગીમ હોવા છતાં, અમે એને ચૂર્ણિકારના ‘અર્ણવિ ઉદયવિગ્ધપયવદનિસ્વર્ણત્યમત્તર્ભાવિગાથા-વારમ-પણમદ્દમયા’ આ કથનાનુમાર ખીજી અ તર્ભાવિગાથાઓની માફક મૂળ પ્રશ્નજ્ઞની ગાથા તરીકે ગણતરીમાં લીધી નથી

આ રીતે પ્રસાર સભાની આદિતિમાં મૂળપ્રશ્નજ્ઞગાથા તરીકે પ્રશ્નગન પામેરી નહો ગાથાઓ સિત્તરિપ્રકરણમાંની નથી સિત્તરિપ્રકરણની તો ૭ ગાથાઓ જ છે

સુદિત પ્રશ્નજ્ઞના તો જ દયા વગેરેમાં આ પ્રશ્નજ્ઞની ૬૨ ગાથાઓ જોવામાં આવે છે એ બધીયે વધારાની ગાથાઓ મોટે ભાગે અર્થની પૂર્તિ અને તેના સ્પર્શી રણ માટે ચૂર્ણિ ૧૨ ટી । રોએ ચૂર્ણિ ટીમાં આપેની અન્તર્ભાવિ આની જ ગાથાઓ છે આ વગુ એના અત્તમાં આવતી ગાથા ઉપરથી અપ્પ રીતે સમજી શકાય છે

ગાહ્ય સયરી અદમહત્તરમયાણુમારી

ટીગાહ નિયમિયાણ, અયુણા હોહ નહઈ હ ॥

ભાષા અને છદ્—અનુભાષણના ધ્વન્યુ- જોનાચાર્યાએ લોખનિદાને અનુભાષણના પ્રાપ્તભાષા અને પ્રથમચનાને અનુકૂળ આર્થા હને જ અપ્પપણે પસંદ કરેના હોઈ તેમની મોનિ- વગેરે રચનાઓ પ્રાપ્ત ભાષા અને આર્થા હદમાં જ થઈ છે એ રીતે સિત્તરી કર્મઅંબોતી રચના પણ પ્રાપ્તભાષા અને આર્થા હદમાં જ થઈ છે

નિમય—પાચમાં હદા કર્મઅંબોતી રિપાતો પરિચય આ વિભાગમાં આવેતી વિગત નિમય નુકંમણિ । જોવાથી વાચકોને ખગી રહેશે

અથકારો

નવ પાચ કર્મઅંબોત અને તેની ગોપત ગીમના પ્રજોના આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રગિરો વિગ્ધન પરિચય પૂર્ણપા ગુરુદેવ ત્રી અનુરિગ્ધ્ય મદારાગે પ્રથમ વિભાગની પ્રજાનામાં આપેનો દાર્જ અલી માન સપ્તતિમ પ્રકરણ અને તેની ગીમના પ્રજોનાઓ વિરો જ નિચાર પ્રજામાં આવે છે સપ્તતિકાના પ્રજોના

સપ્તતિમ પ્રશ્નજ્ઞધારને નજો પ્રશ્ન વિગ્ધપ્રગ્ન છે સામાન્ય પ્રથમિન મા પના એરી છે કે એના પ્રજોના શ્રી ચ દ્રવિં મહત્તર છે, આ માન આ કે માન્યનાં અનુમરતા ખાતર પૂર્ણ ગુરુદેવ ત્રી અનુરિગ્ધ્ય મદારાગે પશ્ચિમ અંબોતના પ્રથમ વિભાગની પ્રજાનામાં આ આ વિભાગમાં સપ્તતિમના ગીર્ણકા “શ્રીચ દ્રવિં મહત્તર નિચિત” એમ જણાવે છે વગુ નિચાર ના આ માન્યનાના મૂળમાં દોષ પણ આધાર જડતો થયો

અપ્તતિમ પ્રશ્નજ્ઞ મૂળની પ્રાચીન તાડપરીય પ્રતોભા અન્દ્રવિં મહત્તર નામ નિમય જે “ગાહ્ય

સયરીએ” ગાથા (આ ગાથા અમે ઉપર લખી આવ્યા છીએ) જોવામાં આવે છે એ પણ આપણને સત્તરિના પ્રણેતા ચન્દ્રર્ષિ મહત્તર હોવા માટેની સાક્ષી આપતી નથી એ ગાથા તો એટલું જ જણાવે છે કે, “ ચન્દ્રર્ષિ મહત્તરના મતને અનુસરતી ટીકાના આધારે સત્તરિની ગાથા (૭૦ ને બદલે વધીને) નવ્યાસી થઈ છે ” આ ઉલ્લેખમાં સિત્તરિ પ્રકરણની ગાથામાં વધારો કેમ થયો એનું કારણ જ માત્ર સૂચવવામાં આવ્યું છે, પણ એના કર્તા વિષે એથી કશોય પ્રકાશ પડતો નથી આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ પણ ટીકાની શરૂઆતમાં કે અંતમાં એ માટે કશું જણાવતા નથી એટલે આ રીતે સિત્તરિના પ્રણેતા અગેનો પ્રશ્ન અણઉકલ્યો જ રહે છે

સિત્તરિ પ્રકરણ ચન્દ્રર્ષિ મહત્તરપ્રણીત હોવાની માન્યતા અમને તો ભ્રમભૂલક જ લાગે છે અને એ તેના અતની “ ગાહ્યગ સયરીએ. ” ગાથામાં આવતાં ચન્દ્રર્ષિ મહત્તર એ નામ શ્રવણ માત્રમાંથી જ જન્મ પામેલ છે અને ટપાકારે કરેલા અસબદ્ધ અર્થથી એ ભ્રમમાં ઉમેરો થયો છે

ખરું જોતાં ચન્દ્રર્ષિ મહત્તરાચાર્યે પંચસંગ્રહ ગ્રંથની રચના કરી છે તેમાં સંગ્રહ કરેલા અથવા સમાવેલા શતક, સમ્પતિકા, કષાયપ્રાભૂત, સત્કર્મ અને કર્મપ્રકૃતિ એ પાંચેર ગ્રંથો ચન્દ્રર્ષિ મહત્તરના પહેલાં થઈ ગયેલ આચાર્યોની કૃતિરૂપ હોઈ પ્રાચીન જ છે અત્યારની રૂઢ માન્યતા મુજબ ખરેખર જો સમ્પતિકાકાર અને પંચસંગ્રહકાર આચાર્ય એક જ હોત તો ભાષ્યકાર, ચૂર્ણિકાર આદિ પ્રાચીન ગ્રંથકારોના ગ્રંથોમાં જેમ શતક, સમ્પતિકા, કર્મપ્રકૃતિ આદિ ગ્રંથોનાં નામનો સાક્ષી તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે તેમ પંચસંગ્રહ જેવા પ્રાસાદભૂત ગ્રંથના નામનો ઉલ્લેખ પણ જરૂર મળવો જોઈ તો હતો પરંતુ એવો ઉલ્લેખ ક્યાંય જોવામાં નથી આવતો એ એક સૂચક વસ્તુ છે, અને આ ઉપરથી આપણે એ અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે ‘ સમ્પતિકા ’ના પ્રણેતા પંચસંગ્રહકાર કરતાં કોઈ જુદા જ આચાર્ય છે કે જેમનું નામ આપણે જાણતા નથી, અને તે પ્રાચીનતમ આચાર્ય છે

સમ્પતિકાનો રચનાકાળ—લગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે તેમના વિશેષણવતી^૩ ગ્રંથમાં સિત્તરિ કર્મગ્રંથમાં આવતા વિષયને અંગે ચર્ચા કરી છે, ત્યાં સિત્તરિ પ્રકરણના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે આ પ્રકરણ મહાભાષ્યકાર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના કાળ પહેલાં રચાઈ ચૂક્યું હતું એ નિર્વિવાદ હકીકત છે લગવાન શ્રી જિનભદ્રગણિનો સમય વિક્રમની સાતમી સદીનો ગણાય છે એટલે એ પૂર્વે આ પ્રકરણ રચાયું હતું એમ માનવામાં કશી હરકત નથી

૧ “ ગાહ્યગ સયરીએ ” ગાથાનો અર્થ ટપાકારે આ પ્રમાણે કર્યો છે—“ ચન્દ્ર મહત્તરાચાર્યના મતને અનુસરવાવાળી સિત્તર ગાથા વડે આ ગ્રંથ રચાયેલ છે તેમાં ટીકાકારે રચેલી નવી ગાથાઓ ઉમેરના નવ્યાસી થાય છે ॥૮૧॥ વિવેચન—એ સમ્પતિકા ગ્રંથકર્તા ચન્દ્ર મહત્તર આચાર્યે તો પૂર્વે સિત્તર જ ગાથા કરી હતી ” ઇત્યાદિ (શ્રેયસ્કરમંડળની આવૃત્તિ)

૨ “ સયગાઈ પચ ગથા, જહારિહ જેણ એથ સહિત્તા । દારાણિ પચ અહવા, તેણ જહથ્યા-ભિહાણમિણ ॥ ૨ ॥ ” પચ્ચસગ્રહ । “ પચ્ચાના ગતક-સપ્તતિકા-કશાયગ્રાભૂત-સત્કર્મ-કર્મપ્રકૃતિ-લક્ષણાના ગ્રંથાનામ્, અથવા પચ્ચાનામર્થાધિકારાણા યોગોપયોગમાર્ગણા-વન્ધક-વન્ધવ્ય-વન્ધેહતુ વન્ધવિધિલક્ષણાના સગ્રહ પચ્ચસગ્રહ ” (પચસગ્રહ ગાથા ૧, મલયગિરિટીકા) ॥

૩ “ સયરીએ મોહવધદ્વાણા પચાદઓ કયા પચ । અનિયદ્વિણો છલુત્તા જવાદઓદીરણા-પગ ॥ ૬૦ ॥ સરીયએ દો વિગપ્પા, સમ્મામિચ્છ સમોહવધમ્મિ । મણિયા ઉર્દીરણા, વત્તારિ કહણ્ણુ હોજ્ઞાહિ ? ॥ ૬૧ ॥ ઇત્યાદિકા. ગાથા ॥

અહીં સાથે સાથે એ વાત ધ્યાનમાં રહે કે મહત્તર ૫ અને ગગર્ધિ, સિદ્ધર્ધિ, પાદ્યર્ધિ, ચન્દ્રર્ધિ આદિ જેના નવિષદાત નામે સામાન્ય રીતે પાઠના જમાનાના હોઈ મિત્તરિ પ્રશ્નજ્ઞની રચનાનો સમય અને ચન્દ્રર્ધિ મહત્તર એ નામનો સબધ પણ વિષમતાભર્યો છે એ કારણસર પણ સિત્તરિના પ્રણેતા ચન્દ્રર્ધિ મહત્તર કરતા નથી

સિત્તરિ પ્રકરણનાર રિખે આ કરતા વિશેષ અને અતારે મ્થુ જ કની શક્તા નથી
દીકાકાર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ

સિત્તરિ મીમંસા પ્રણેતા આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ છે એ આપણે મીમંસા અતમા આનતા નામે હોય પરથી જાણી શકીએ છીએ એમનો મધ્ય પરિચય અહીં કરાવવામાં આવે છે

શુશ્રુવતી ગુજરાતની ગૌરવની નિમિત્ત સમા, સમગ્ર જૈન પરંપરાને માન્ય, ગૂઝર દેશર મહા રાજા શ્રી કુમારપાલદેવ પ્રતિષેધક મહા. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રના વિદ્યાસાધનાના સત્યર ભાર તીય સમગ્ર સાહિત્યના ઉપાસક, જૈનાગમસંશિરોમણિ, સમર્થ મીકાનાર ગુજરાતની બુધિમા અશ્રાતપણે લાભો મોક્ષપ્રમાણુ સાહિત્યગાને રેનાનનાર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ કોણુ હતા ? તેમની જન્મબુધિ, શાંતિ, માતા, પિતા, મન્થ, દીક્ષાગુરુ વિદ્યાગુરુ વગેરે કોણુ હતા ? તેમના વિદ્યાભ્યાસ, અધ્યયના અને નિકારબુધિ ॥ કે દ્રશ્યના ક્યા હતા ? તેમનો શિષ્યપરિનાર હોના કે નહિ ?—છતાં દેશ બાળત આજે બગલગ અધારામાં જ છે તે છતાં રોધ અને અવરોધનને અતે જે કાર્ક અપ-ર-પ મામત્રી પ્રાપ્ત થઈ છે, તેને આધારે એ મહાપુરુષનો અહીં પરિચય કગાનામાં આવે છે

આચાર્ય શ્રી મલયગિરિએ પોતે પોતાના પ્રણેતા અતની પ્રશંસિતમાં ‘યદવાપિ મલયગિરિના, સિદ્ધિ તેનાશ્રુતા લોક ॥’ એના સામાન્ય નામે તેષ મિત્રાય પોતા અગેતી ધીગ કોઈ પણ ખામ હમીકતની નોધ કરી નથી તેમ જ તેમના સમમનસાસી કે પાઠગ થનાર લગભગ બધાય ઐતિહાસિક અધ્યયને ક્ષુધા આ જૈનશાસનપ્રભાવ આગમતુરધર સૈદ્ધાંતિક મમર્થ મહાપુરુષ માટે મૌન અને ઉભાગીનતા જ કારણ ક્યાં જ ક્યાં પદરમી સગીમાં થયેના શ્રીમાન જનમહાનગણિએ તેમના ‘કુમારપાલપ્રમ ૪ મા ‘આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર વિદ્યાસાન માટે જ્ઞય છે એ પ્રસંગમાં આચાર્ય શ્રી મલયગિરિને લગતી ત્રિસિદ્ધ બાળતનો ઉત્તેજ ક્યાં છે, જેનો ઉતારો અહીં આપનામાં આવે છે—

“ એકદા શ્રીગુરુનાપૃગ્વચ્છાયાગચ્છીયદેવે દ્રસૂરિ મલયગિરિમ્યા સહ કલાકલાપકૌશલાદ્યથ ગૌહદેશ પ્રતિ પ્રણેતા જિવન્મુરપ્રાપે ચ ત્રયા ત્વા ગતા । તત્ર ગ્લાનો મુનેર્જવાદૃત્યામિના પ્રતિ ચરિત । ન શ્રીરવતવતીયે દેવનમસ્કરણકૃતાતિ । યાવદુપ્રામાવ્યક્ષત્રાદેમ્ય સુલાસન પ્રગુણોક્ત્ય તે રાત્રી સુપ્તાસ્તાવત્ પ્રપૂયે પ્રતુદા સ્વ રવતકે પચ્યાત । શાસનદેવતા પ્રત્યક્ષોભૂય કૃતગુણસ્તુત ‘ભાગ્યવતા મન્વતામત્ર રિયતાના સવ ભાષિ’ હિ ગૌહદેશે ગમન નિર્પિચ્ય મહોપધોરનકામ ત્રા-દ્ધામપ્રમાવાદ્યામ્યાનપૂર્વમાસ્થાય સ્વસ્થાન જગામ ।

એકદા શ્રીગુરુમિ સુમુહૂર્તે દોપોત્સવચતુરદયોરાત્રી શ્રોસિદ્ધવ્રમત્ર સામાય સમુપનિષ્ઠ । સ ચ પદ્યેનીશ્લોકૃતોત્તરમાધવત્વેન સાધ્યત તત નિષ્યતિ, યાચિત વર દત્તે, નાયથા । x x x x તે ચ ત્રય કૃતપૂર્વકૃત્યા શ્રોઞ્જિત્ત્વાકૃતસાન્નિધ્યા શ્રુમધ્યાનધીરધિય શ્રીરવતનદેવતદ્રષ્ટી ત્રિયામિયામાહ્વાના ડગુણકન મુદ્રાવરણ મત્રયાસ-વિસજનાદિભરપચારગુન્નકતિવિધિના સમીપ સ્વપદ્યિનીશ્લોકૃતોત્તરમાધવક્રિયા શ્રોમિદ્ધવ્રમત્રમમાધયન્ । તત દ્વિદ્રમામાનિવદનાસ્પાધિષ્ઠાતા શ્રોવિમનેશ્વરનામા પ્રત્યક્ષોભૂય પુષ્પવૃષ્ટિ વિધાય ‘સ્વમિત વર બુણ્ણ’ હત્યુવાચ । તત શ્રીહમ-

સૂરિના રાજપ્રતિવોધ, દેવેન્દ્રસૂરિના નિજાવદાતકરણાય કાન્તીનગર્યા ગ્રામાદ એકરાત્રી ધ્યાન-
વલેન સેરીસકગ્રામે સમાનીત ઇતિ જનપ્રસિદ્ધિ, મલયગિરિસૂરિના મિદ્ધાન્તવૃત્તિકરણવર ઇતિ ।
ત્રયાણાં વરં વત્ત્વા દેવ. સ્વસ્થાનમગાત્ ।”

જિનમણ્ડનીય કુમારપાલપ્રવન્ધ, પત્ર ૧૨-૧૩ ॥

ભાવાર્થ—“ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રે ગુરુની આજ્ઞા લઈ અન્યગચ્છીય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ અને શ્રી
મલયગિરિ સાથે કળાઓમાં કુશળતા મેળવવા માટે ગૌડદેશ તરફ વિહાર કર્યો. રસ્તામાં આવતા
ખિલૂર ગામમાં એક સાધુ ભાંદા હતા તેમની ત્રણે જણાએ સારી રીતે સેવા કરી તે સાધુ ગિરનાર
તીર્થની યાત્રા માટે ખૂબ ઝખતા હતા તેમની અતસમયની ભાવના પૂરી કરવા માટે ગામના લોકોને
સમગ્રની પાલખી વગેરે સાધનનો બદોબસ કરી રાત્રે સૂઈ ગયા સવારે ઊઠીને જુએ છે તો ત્રણે
જણા પોતાની જાતને ગિરનારમાં જુએ છે આ વખતે શાસનદેવનાએ આનીને તેમને કહ્યું કે, આપ
સૌતુ ધારેલુ બધુય કામ અહીં જ પાર પડી જશે હવે આપને આ માટે ગૌડદેશમાં જવાની
જરૂર નથી અને વિધિ, નામ, માહાત્મ્ય કહેવાપૂર્વક અનેક મંત્ર, ઔષધી વગેરે આપી દેવી પોતાને
ઠેકાણે આવી ગઈ.

એક વખત ગુરુમહારાજે તેમને સિદ્ધચક્રનો મત્ર આમ્નાય સાથે આપ્યો, જે કાળી ચૌદશની
રાતે પદ્મિની સ્ત્રીના ઉત્તરસાધકપણાથી સિદ્ધ કરી શકાય * * * ત્રણે
જણાએ વિદ્યાસાધનના પુરસ્કારણે સિદ્ધ કરી, અંબિકા દેવીની સહાયથી ભગવાન શ્રી નેમિનાથ
સામે ખેસી સિદ્ધચક્રમંત્રની આરાધના કરી. મત્રના અધિષ્ઠાયક શ્રી વિમલેશ્વરદેવે પ્રસન્ન થઈ ત્રણે
જણાને કહ્યું કે, તમને ગમતુ વરદાન માગો. ભારે શ્રી હેમચન્દ્રે રાત્રે પ્રતિબોધ કરવાનું, શ્રી દેવે-
ન્દ્રસૂરિએ એક રાતમાં કાન્તી નગરીથી સેરીસામાં મહિર લાવવાનું અને શ્રી મલયગિરિસૂરિએ
જૈન સિદ્ધાંતોની વૃત્તિઓ રચવાનું વર માગ્યું ત્રણેને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણેનું વર આપી દેવ પોતાને
સ્થાને આવ્યો ગયો.”

ઉપર કુમારપાલપ્રખંધમાંથી જે ઉતારે આપવામાં આવ્યો છે, એમાં મલયગિરિ નામનો
જે ઉલ્લેખ છે એ ખીજ કોઈ નહિ, પણ જૈન આગમેની વૃત્તિઓ રચવાનું વર માગનાર હોઈ પ્રસ્તુત
મલયગિરિ જ છે આ ઉલ્લેખ દૂકો હોવા છતાં એમાં નીચેની મહત્ત્વની બાબતોનો ઉલ્લેખ થયેલો
આપણે જોઈ શકીએ છીએ : ૧ પૂજ્ય શ્રી મલયગિરિ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્ર સાથે વિદ્યાસાધન માટે
ગયા હતા. ૨ તેમણે જૈન આગમેની ટીકાઓ રચવા માટે વરદાન મેળવ્યું હતું અથવા એ માટે
પોતે ઉમુક હોઈ યોગ્ય સાહાય્યની માગણી કરી હતી ૩ ‘મલયગિરિસૂરણા’ એ ઉલ્લેખથી શ્રી
મલયગિરિ આચાર્યપદ વિભૂષિત હતા

શ્રી મલયગિરિ અને તેમનું સૂરિપદ

પૂજ્ય શ્રી મલયગિરિ મહારાજ આચાર્યપદ વિભૂષિત હતા કે નહિ ? એ પ્રશ્નનો વિચાર આવતાં
જે આપણે સામાન્ય રીતે તેમના રચેલા ગ્રંથોના અંતની પ્રશસ્તિઓ તરફ નજર કરીશું તો આપણે
તેમાં તેઓશ્રી માટે “યદવાપિ મલયગિરિના” એટલા સામાન્ય નામનિર્દેશ સિવાય ખીજે કશોય
ખાસ વિશેષ ઉલ્લેખ જોઈ શકીશું નહિ તેમ જ તેમના પછી લગભગ એક સૈકા બાદ એટલે કે
ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં થનાર તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રી ક્ષેમકીર્તિસૂરિએ શ્રી મલયગિરિવિરચિત

૧. ‘વૃહત્કલ્પસૂત્ર’ની ટીકા આચાર્ય શ્રી ક્ષેમકીર્તિએ વિ સં ૧૩૩૨માં પૂર્ણ કરી છે.

વૃહત્કલ્પસૂત્રની અપૂર્ણી ગીમના અનુસધાનના મગનાયરણુ અને ઉત્થાનિમમાં પણ એમને માટે આચાર્ય તરીકેના સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે નથી એ વિશેનો સ્પષ્ટ ઉત્તર તો આપણને પદરમી સદીમાં થનાર શ્રી જિનમહાનગણિના ‘કુમારપાનપ્રથમ’માં જ મળે છે એને સૌકાર્યને એમ લાગે કે તેઓશ્રી માટે આચાર્ય તરીકેના નિર્દેશ હરતા માટે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રીતિ જેવાએ જ્યારે ઉપેક્ષા કરી છે તો તેઓશ્રી વાસ્તવિક રીતે આચાર્યપદવિભૂષિત હશે કે કેમ અને અમને પણ એ માટે તર્ક-વિતર્ક થતા હતા પરંતુ તપાસ રતા અમને એ પ્રમાણ જડી ગયું કે જેથી તેઓશ્રીના આચાર્યપદ વિભૂષિત તાના માટે ખીજ કોઈ પ્રમાણની આવશ્યકતા જ નહિ એ પ્રમાણ ખુ શ્રી મન્યગિરિરિચિત મેવપત્તજ્ઞાનુચાસનમાનુ છે જેનો ઉત્તર અરી પ્રમાણ આવે છે ?

“ એવ કૃતમદ્ગનરક્ષાધિવાન પરિપૂર્ણમલ્પ્રથ લઘુપાય આચાર્યો મલયગિરિ-
શબ્દાનુભાસનમારમતે ।

આ ઉત્તરને જોતા પડી કોઈ પણ તેઓશ્રીના આચાર્યપણા વિશે શંકા રહેશે નહિ

શ્રી મન્યગિરિ સુધિ અને આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રનો સમ્બંધ—ઉપર આપણે જોઈ આત્મા છીએ કે મલયગિરિસુધિ અને ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિદ્યાભાસને વિદ્યાભાસ માટે તેમ જ મન વિદ્યાની સાધના માટે સાચે રોતા હતા અને માથે વિદ્યારાત્રિ પણ કરતા હતા આ ઉપરથી તેઓ પરસ્પર અતિ ટ સંબંધ ધરાવતા હતા, તે જતા એ સંબંધ કેટલી દ સુધીનો હતો અને તેણે કેવું રૂપ લીધું હતું એ જાણવા માટે આચાર્ય શ્રી મન્યગિરિએ પોતાની આનંદપદ્ધતિમાં ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રની કૃતિમાનુ એ પ્રમાણ ટાંચતા તેઓશ્રી માટે જે પ્રમાણને જા માનભર્યો ઉત્તર મળે છે તે આપણે જોઈએ આચાર્ય શ્રી મન્યગિરિનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે

“ તથા જાહુ સ્તુતિષુ ગુરવ —

અયોયપક્ષપ્રતિપક્ષભાગદ્, યથા પરે મત્પરિણ પ્રવાદા ।

નયનદોષાનધિનેપમિચ્છન્ ન પક્ષપાતી મમયસ્તથા તે ॥ ’

હેમચંદ્રદ્વિત અયયોગવ્યવચ્છેદદ્વાયિતિવા શ્લોક ૩૦ ॥

આ ઉત્તરમાં શ્રી મન્યગિરિએ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રનો નિર્દેશ “ગુરવ” એના અનિ બદ્ધમાન ભર્યા શ્રદ્ધાથી કર્યો છે આ ઉપરથી ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રના પારિત્ય પ્રભાવ અને શુભોત્તી યાપ શ્રી મન્યગિરિ જેવા સમર્થ મનુષ્ય પદ કેવી જડી પડી હતી એની સ્પષ્ટતા આપણે સહેજે જોઈ શકીએ છીએ માથે આ આપણે એ પણ અનુમાન કરી શકીએ કે શ્રી મન્યગિરિ શ્રી હેમચંદ્રસૂત્રિ જતાં વચ્ચા ભવે નાના-મોટા હોય પરંતુ વનપર્યાયમાં તો તેઓ શ્રી હેમચંદ્ર હરતા નાના જ હતા નહિ તો તેઓ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય માટે મને તેનાં ઓગચ્છા વિશેષતા વધે પણ “ગુરવ” એમ તો ન જ લખે

૧ “ આગમદુગમપદમયાન્તિપો ત્રિલોચને વિદુષામ્ । યદ્વચનન્દનમ્મન્યગિરિ મ જયન્તિ યથાય ॥ ૫ ॥ શ્રીમલયગિરિપ્રમવો, યા વર્તેમુષાક્રમન મતિમન । મા વપનાસ્ત્રીવા, મયા ઝુમધીયતસ્પધિયા ॥ ૬ ॥

૨ “—જૂનિરૂપતા જૂનિરામૂરિતા તથાપિ મા નિવિદ્વજદિમજમ્વાલજટાલાનામસ્માદના જતૂનાં ન તથાવિધમવોયોનિત્ર ઘનમુપજાયત હનિ પરિભાવ્ય નાનુમાનનાવિશ્વવિદ્યામયજ્યાનિ - પુન્જપરમાગુપટિતમૂર્તિભિ શ્રીમલયગિરિમુનો દ્રવિપાદ વિવરણમુપક્રમે । ’

મલગગિરિની ગ્રંથરચના—આચાર્ય શ્રી મલગગિરિએ કેટલા ગ્રંથ રચ્યા હતા એ વિષેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કયાંય જોવામાં નથી આવતો. તેમ છતાં તેમના જે ગ્રંથો અત્યારે મળે છે, તેમ જ જે ગ્રંથોનાં નામોનો ઉલ્લેખ તેમની કૃતિમાં મળવા છતાં અત્યારે એ મળતા નથી, એ યધાયતી યથાપ્રાપ્ત નોંધ આ નીચે આપવામાં આવે છે :

મળતા ગ્રંથો

નામ	અંશલોકપ્રમાણ ^૧	
૧ ભગવતીસૂત્ર દ્વિતીયગતકવૃત્તિ	૩૭૫૦	
૨ રાજપ્રશ્નોપાજ્ઞટીકા	૩૭૦૦	મુદ્રિત
૩ જીવાભિગમોપાજ્ઞટીકા	૧૬૦૦૦	મુદ્રિત
૪ પ્રજ્ઞાપનોપાજ્ઞટીકા	૧૬૦૦૦	મુદ્રિત
૫ ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્ત્યુપાજ્ઞટીકા	૬૫૦૦	
૬ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્ત્યુપાજ્ઞટીકા	૬૫૦૦	મુદ્રિત
૭ નન્દીસૂત્રટીકા	૭૭૩૨	મુદ્રિત
૮ વ્યવહારસૂત્રવૃત્તિ	૩૪૦૦૦	મુદ્રિત
૯ વૃહત્કલ્પપીઠિકાવૃત્તિ—અપૂર્ણ	૪૬૦૦	મુદ્રિત
૧૦ આવશ્યકવૃત્તિ—અપૂર્ણ	૧૮૦૦૦	મુદ્રિત
૧૧ પિણ્ડનિર્યુક્તિટીકા	૬૭૦૦	મુદ્રિત
૧૨ જ્યોતિષ્કરણકટીકા	૫૦૦૦	મુદ્રિત
૧૩ ધર્મસંગ્રહણીવૃત્તિ	૧૦૦૦૦	મુદ્રિત
૧૪ કર્મપ્રકૃતિવૃત્તિ	૮૦૦૦	મુદ્રિત
૧૫ પચસંગ્રહવૃત્તિ	૧૮૮૫૦	મુદ્રિત
૧૬ ષડગીતિવૃત્તિ	૨૦૦૦	મુદ્રિત
૧૭ સપ્તતિકાવૃત્તિ	૩૭૮૦	મુદ્રિત
૧૮ વૃહત્સગ્રણીવૃત્તિ	૫૦૦૦	મુદ્રિત
૧૯ વૃહત્ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ	૬૫૦૦	મુદ્રિત
૨૦ મલગગિરિગદ્વાનુગાસન	૫૦૦૦	(?)

અસલ્ય ગ્રંથો

૧ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા	૨ ઓઘનિર્યુક્તિ ટીકા
૩ વિશેષાવશ્યક ટીકા	૪ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ટીકા ^૨
૫ ધર્મસારપ્રકરણ ટીકા ^૩	૬ દેવેન્દ્રનરકેન્દ્રપ્રકરણ ટીકા ^૪

૧ અહીં આપવામાં આવેલી શ્લોકસંખ્યા કેટલાકની મૂળગ્રંથ સહિતની છે.

૨ “યથા ચ પ્રમાણવાધિત્વ તથા તત્ત્વાર્થટીકાયા ભાવિતમિતિ તતોઽવધાર્યમ્ ।” પ્રજ્ઞાપના-સૂત્ર ટીકા ॥

૩. “યથા ચાપુરુષાર્થતા અર્થકામયોસ્તથા ધર્મસારટીકાયામભિહિતમિતિ નેહ પ્રતાયતે ।” ધર્મસંગ્રહણી ટીકા ॥

૪ “વૃત્તાદીનાં ચ પ્રતિપૃથિવિ પરિમાણં દેવેન્દ્રનરકેન્દ્રે પ્રપચ્ચિતમિતિ નેહ ભૂય પ્રપચ્ચ-યતે” સંગ્રહણીવૃત્તિ, પત્ર ૧૦૬ ॥

અહીં જે પ્રયોગના નામોની નોંધ આપનામા આવી છે તેમાંથી શ્રીમદ્વચગિરિશિષ્યાનુ શાસન સિવાયના બધાંય પ્રયોગો નિમિત્ત જ છે એવે આપણે આચાર્ય મલયગિરિને પ્રયત્ન તરીકે ઓળખાએ તે કરતા તેમને ટીકાકાર તરીકે ઓળખવા એ જ સુસંગત છે

આચાર્ય શ્રી મલયગિરિની ટીકારચના—આજ મુધીમા આચાર્ય શ્રી હરિભટ્ટ ગઘહસ્તી સિદ્ધમેનાચાર્ય, શ્રીમાન કેળાચાર્ય, આચાર્ય શ્રી ગીલાક, નનાગીવૃત્તિકાન્ શ્રી અલય દેવસરિ, મલધારી આચાર્ય શ્રી હેમચદ્ર તથા શ્રી દેવેન્દ્રચંદ્રિ આદિ અનેક સમર્થ ગીમદાર આચાર્યો થઈ ગયા છે, તે છતાં આચાર્ય શ્રી મલયગિરિએ ગીમનિર્માણના ક્ષેત્રમાં એક જુદી જ ભાત પાડી છે શ્રી મલયગિરિની ગીમ એટલે તેમના પૂર્વવર્તી તે તે વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો, ચૂર્ણિ, ગીમ, પ્રિપ્પણ આદિ અને શાસ્ત્રોના દોરન ઉપરાંત પોતાના તરફના તે તે વિષયને લગતા વિચારોની પરિપૂર્ણતા સમજીને જોઈએ ગભીરમ્ ગભીર વિષયોને ચર્ચાતી વખતે પણ બાપાની પ્રામાણિતા પ્રાપ્તિ અને સ્પષ્ટતામાં જગ સગળાં પણ જીલ્લુપ નજર પડતી નથી અને વિષયની વિશિષ્ટતા એવી જ કાયમ રહે છે

આચાર્ય મલયગિરિની ગીમ રચનાની પદ્ધતિ દ્રુકમાં આ પ્રમાણેની છે તેઓશ્રી સૌપહેલાં મૂળસૂત્ર, ગાથા કે પ્રયોગના સાર્થની વ્યાખ્યા કરતાં જે સ્પષ્ટ કરવાનું હોય તે સાથે કરી દે છે ત્યાર પછી જે વિષયો પરતે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા હોય તેમને “અય મ્ભાવ, કિમુક્ત મ્ભવતિ, બયમાશય, હ્રદમન્ન હ્રદયમ્” ઇત્યાદિ લખી આખાય વસ્તુઓના સાર આપી દે છે આ રીતે પ્રયોગ વિષયને સ્પષ્ટ કર્યા પછી તેને લગતા પ્રાચીન ગ્રંથો અને અનુપ્રાસ ગ્રંથો વિષયોને ચર્ચાવાનું તેમ જ તદ્વિષયક અને પ્રાચીન પ્રમાણોના ઉલ્લેખ કરવાનું પણ તેઓશ્રી ચૂંતા નથી, એવું જ નહિ પણ જે પ્રમાણોના પોતે ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેને અંગે જરૂરત જણાય ત્યાં વિષય સમ્બંધના અર્થો, વ્યાખ્યા કે ભાવાર્થ લખવાનું પણ તેઓ બૂનતા નથી, જેથી કોઈ પણ અભ્યાસીને તેના અર્થ મારે મળવાનું ન પડે કે કાંઈ મારવાનું પડે આ કારણમ્મ તેમ જ ઉપર જણાવનામા આપું તેમ ભાવાની પ્રામાણિતા અને અર્થ તેમ જ વિષયપ્રતિપાદન કરવાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિને લીધે આચાર્ય શ્રી મલયગિરિની ગીમો અને તેમનું ટીકાકારપણ સમગ્ર જોઈ મનાજના ખૂબ જ પ્રતિભા પામ્યા છે

આચાર્ય મલયગિરિનું બહુશ્રુતપણ—આચાર્ય મલયગિરિનું મહાન પ્રયત્નશીલ અનગાહન કરતા તેમાં જે અનેક આગમિક અને ગદ્યનિર્મિત વિષયોની ચર્ચા છે તેમ જ પ્રમો પ્રમોગે તે તે વિષયને લગતા જે અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રીય પ્રમાણો દાકેના છે, એ બેના આપણે સમગ્ર સમજીએ કે, તેઓશ્રી માત્ર જૈન વાદમયનું જ જ્ઞાન ધરાવતા હતા એમ નહોતું પણ ઉચ્ચમા ઉચ્ચ કક્ષાના ભારતીય જૈન જોતર ગદ્યનિર્મિત સાહિત્ય, બ્યોતિર્નિષ્ઠા, શબ્દશાસ્ત્ર, લઘુશાસ્ત્ર આદિને લગતા વિવિધ અને વિવિધ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો વિગળ વારમો ધરાવનાર મહાપુરુષ હતા તેઓશ્રીએ પોતાના ગ્રંથોમાં જે રીતે પાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે તે તરફ આપણે સૂચન રીતે જ્ઞાન આપીશું તે આપણને લાગશે કે એ મહાપુરુષ વિપુલ વાર્ધવ્યવારિધિને ધૂનિને પી જ ગયા હતા, અને આમ તેનામા આપણે જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી જ કરતા પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી મલયગિરિશિષ્યાનુભાવને ગમે તેટલું નિશ્ચિન્નિદાવિષયક પાંડિત્ય હોય, તે છતાં તેઓશ્રી એમત નિર્દોષિતામના યોરી અને નિર્દોષિતમાર્ગપરાયણ હોઈ તેમને આપણે નિર્દોષિતમાર્ગપરાયણ જૈનધર્મની પરિભાષામાં આગમિક કે સૈદ્ધાંતિક યુગપ્રધાન આચાર્ય તરીકે ઓળખાએ એ જ વધારે ઘટમાન વસ્તુ છે

આચાર્ય મલયગિરિનું આંતરજીવન—વીરવર્ધમાન—જૈન—પ્રવચનના અલંકારરવરૂપ, યુગ-પ્રધાન, આચાર્યપ્રવર શ્રી મલયગિરિ મહારાજની જીવનરેખા વિષે એકાએક કોઈ પણ જોડવું કે લખવું એ ખરે જ એક અઘરું કામ છે, તે છતાં એ મહાપુરુષ માટે દૂંડમાં પણ લખ્યા સિવાય રહી શકાય તેમ નથી.

આચાર્ય શ્રી મલયગિરિવિરચિત જે વિશાળ ગ્રંથરાશિ આજે આપણી નજર સામે વિદ્યમાન છે એ પોતે જ એ પ્રભાવક પુરુષના આંતરજીવનની રેખા દોરી રહેલ છે. એ ગ્રંથરાશિ અને તેમાં વર્ણવાયેલાં પદાર્થો આપણને કદી રહ્યા છે કે, એ પ્રજાપ્રધાન પુરુષ મહાન જ્ઞાનયોગી, કર્મયોગી, આત્માયોગી, અગર જે માનો તે હતા એ ગુણધામ અને પુણ્યનામ મહાપુરુષે પોતાની જાનને એટલી છુપાવી છે કે એમના વિશાળ સાહિત્યરાશિમાં કોઈ પણ ઠેકાણે એમણે પોતાને માટે “યદ્વાપિ મલયગિરિણા” એટલા સામાન્ય નામનિર્દેશ સિવાય કશુંય લખ્યું નથી વાર વાર વદન હો એ માન-મદવિરહિત મહાપુરુષના પાદપન્નને !

સંશોધન માટે એકત્ર કરેલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓ.

પ્રસ્તુત વિભાગમાં પ્રકાશન પામતા પાંચમા-છઠ્ઠા કર્મગ્રંથના સંશોધન માટે પ્રાચીન તાડપત્રીય અને કાગળ ઉપર લખાયેલ સાત પ્રતિઓ એકઠી કરવામાં આવી હતી, જેના સકેત વગેરેનો પરિચય અહીં આપવામાં આવે છે.

૧-૨. સં. ૧ અને સં. ૨ સંગ્રહ પ્રતિઓ—આ બે પ્રતિઓ પાટણ-સંઘવીના પાડાના તાડપત્રીય જ્ઞાનલંકારની છે એ લંકાર અભારે શા મેવંતીલાલ છોટાલાલ પટવાની સંભાળ નીચે છે.

સં. ૧ સંગ્રહ પ્રતિ તાડપત્રીય છે અને તે સરીકે જ્યે કર્મગ્રંથની છે. તેનાં પાનાં ૩૫૧ છે અને તેની લંબાઈ-પહોળાઈ ૩૫૫ x ૨૫૫ ઇંચની છે. પ્રતિની દરેક પૃષ્ઠમાં વધારેમાં વધારે ૭ અને ઓછામાં ઓછી ચા. ૫ ક્રિયાઓ લખાયેલી છે એની લિપિ તેમ જ ગ્રંથિતિ ઘણી જ સારી છે અને તેના અતમા નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

“ઈતિ શ્રીમલયગિરિવિરચિતા રુપતિટીકા સમાપ્તા ॥ છ ॥ ગ્રન્થાગ્રમ્ ૩૮૮૦ ॥ છ ॥ સર્વ ૧૪૬૨ વર્ષે માઘ શુદ્ધિ ૬ ભોમે અચ્છે શ્રીપત્તને લિખિતમ્ ॥ છ ॥ શુભં ભવનુ ॥

ઉકેગવગસમ્ભૂત , પ્રભૂતમુકુતાદર ।

વામી સાળકડસીગ્રામે, સુશ્રેષ્ઠી મહુળામિધ. ॥ ૧ ॥

મોઘીકૃનાઘસજ્ઞાતા, મોઘીરપ્રતિઘોદયા ।

નાનાપુણ્યક્રિયાનિષ્ઠા, જાતા તસ્ય સર્વમિળી ॥ ૨ ॥

તયો પુત્રી પવિત્રાગ્રા, પ્રગસ્યા ગુણસમ્પદા ।

હાદૂર્દૂરીકૃતા દોષૈર્ધર્મકર્મૈકકર્મઠા ॥ ૩ ॥

શુદ્રસમ્યક્ત્વમાણિવયાલજ્ઞત સુકૃતોદય ।

એતસ્યા ભાગિનેયોઽમૂદાકાક શ્રાવકોત્તમ ॥ ૪ ॥

શ્રીજૈનગામનનમોઽજ્ઞાનભાસ્વ રાણાં

શ્રીમત્તાગણપયોધિમુધાકરાણામ્ ।

વિશ્વાદ્રુતાતિગયરાગિયુગોત્તમાના

શ્રીદેવસુન્દરગુરુપ્રથિતામિધાનામ્ ॥ ૫ ॥

પુણ્યોપદેગમથ પેગલમત્રિવા

તત્ત્વપ્રમાણવિશદ વિનિમ્ય મમ્યક ।

એતત્સુપુસ્તકમલેગ્યદુત્તમાક્ષા

સા શ્રાવિવા વિપુલવાબનમૃદ્ધિહતો ॥ ૬ ॥

ઘાણાદ્ગવેદેદુમિત ૧૪૬૫ મૃત્તે

સવત્સરે વિક્રમભૂપતીયે ।

શ્રીપત્તનાહ્વાનપુરે વરણ્ય,

શ્રીજ્ઞાનવાસે નિહિત તયમ્ ॥ ૭ ॥

યાવદ્વ્યોમારવિદ વનરુગિરિમહાવર્ણિકાવીણમઘ્ય

વિસ્તીર્ણાદીણકાષ્ટાતુલદલકલિત મગ્ધોજ્જમ્ભમાણે ।

પક્ષદ્વ દ્વાવયાતો વરતરગતિત પલતો રાગહૃષો

તાવજ્ઞીયાન્જલ દૃનિયતિભિરિદ પુસ્તક વાચમામ્ ॥ ૮ ॥

ગુભ ભવતુ ॥ ”

સ આ પ્રતિ પણ તાડપનીય છે અને મગ્ધ પાંચ મમ્યક મુધીની છે તેના પાના ૩૦૬ છે અને પાંચમા કર્મકથા અતો થોડા ભાગ ખુદ છે પ્રતિની ૧ બાઈ-પહોળાઈ ૨૨x૨૨ ઇંચની છે ૨૨ પૂઠીમાં ૭ કે સાત લીંગો છે પ્રતિના દેખાન અને નિષિને ધ્યાનમાં લેના એ ચોદમી સદીમાં લખાયેલી લાગે છે એની મિથિત સાધાગ્રણ છે

ઉપરુક્ત બે મથ પ્રતિઓની પ કિતિઓ અન્વયમિત હોનારી થીને તેની અક્ષરસખ્યા જણાવી નથી આ બે પ્રતિઓ લામી દોઈ પણ વિભાગમાં લખાયેલી છે અને એના પાનાને દોગથી વ્યવસ્થિત ગણવા માટે વચના બે વિભાગમાં માણા પાડેના છે

૩ સ ૨ સ ફક્ પ્રતિ—આ પ્રતિ પણ ઉપરુક્ત મધીના પાડા ૥ તાડપનીય બહારની જ છે અને તાડપન ઉપર લખાએન છે આ પ્રતિ ફક્ત આચાર્ય મનયગિગિદ્વનની પ્રમુખ મપ્તવિદ્યા કર્મકથની છે એની પત્રસખ્યા ૧૦૦ છે તે પૈમી ૪૫ ૧ ૧૦૧ ૧૦૮ એ ચાર પાના ખોરાઈ ગયા છે પ્રતિની લબાઈ પહોળાઈ ૧૪x૨૨ ઇંચની છે અને પૂઠી દી પાંચથી સાત લીંગો છે પ્રતિ ૨૫ સ્થિતિમાં છે પ્રતિ ૩ વિભાગમાં લખાયેલી છે આ તેના પાનાને વ્યવસ્થિત ગણી શકાય એ માટે વચના વિભાગમાં દોરો પરાંના માટે એ કાણ પાડનામાં આ પુ છે પ્રતિના અતમાં નીચે મુજબની મથ ॥ નામ અને લેખનસમયને દર્શાવતી પુષ્ટિમાં છે

“ હિત મલયગિગિવિરચિતા મપ્તવિદ્યાટીકા સમાપ્તા ॥ છ ॥ છ ॥ ૬૦૩ ॥ છ ॥ છ ॥ ૧૨૨૧ વર્ષે ગુદ ૬ વૃષે ॥ શ્રવાણ ॥ ૩૭૦૦ ॥ ”

ઉપર એ નામ ૩ મથ પ્રતિનો પરિચય આપી દેના હતા અટી મીથ નામ ૩ મથ પ્રતિનો પરિચય આપનામાં આ ૧૦ છે એ ૧૦ આશય એ છે કે ઉપરોક્ત ૩ ૩ મથ પ્રતિ પાંચ કર્મકથા મુધીની છે અને આ ૩ મથ પ્રતિ માન મપ્તવિદ્યા કર્મકથની છે બે મથ પ્રતિઓ એ જ બહારની છે એમને આ પ્રતિને અમે ઉપરોક્ત પ્રતિના અનુસધાન તરીકે સ ૩ એ મનાથી જ ઓળખાવી છે

આ પ્રતિની નામ આન પન ૧ થી થના હતા એમાં મપ્તવિદ્યા મીમંસી ગમ્યાન ગાયા ની રીમના અત ભાગથી થાય છે એ એ પ્રિચિતના છે

૪. સં. સંજ્ઞક પ્રતિ—આ પ્રતિ પાટણ શ્રીસંઘના વિશાળ જ્ઞાનભંડારની છે, જે અત્યારે શેઠ ધર્મચંદ અલયચંદની પેઢીના કાર્યવાહકોની દેખરેખ નીચે છે. આ પ્રતિ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી છે અને તે કક્ત સડીક સપ્તતિકા કર્મગ્રંથની છે. એનાં પાનાં ૨૮૦ છે એની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૫૧||૨ ઇંચની છે. પાનાની પૂઠી દીઠ ચાઘી ૭ પંક્તિઓ છે પ્રતિની સ્થિતિ સારી છે. અંતમાં નીચે પ્રમાણેની સાદી પુષ્પિકા છે :

इति श्री मलय.....सप्ततिकाटीका समाप्ता ॥ छ ॥ ग्रथाग्र ३८८० ॥ छ ॥ मंगल महाश्री ॥ शुभ भवतु श्रीसघस्य ॥

પ્રતિના અંતમાં સંવતનો ઉલ્લેખ નથી તે છતાં તેની સ્થિતિ એનાં એ ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં લખાઈ હોય એમ લાગે છે

૫. મ. સંજ્ઞક પ્રતિ—આ પ્રતિ પાટણનિવાસી શા. મહુકચંદ દોલાચંદ હસ્તકની છે અને તે કાગળ ઉપર લખાયેલી છે પ્રતિ સડીક ૭યે કર્મગ્રંથની અને ત્રિપાઠ લખાયેલ છે એનાં પત્ર ૨૯૨ છે. પ્રતિની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૦૧||૪|| ઇંચની છે દરેક પૃષ્ઠમાં ચૌદથી સોળ પંક્તિઓ છે અને પંક્તિ દીઠ ૫૦ થી ૬૨ અક્ષરો છે પ્રતિની સ્થિતિ ઘણી જ સારી છે અંતમાં નીચે પ્રમાણે પુષ્પિકા છે :

“ इति श्रीमलयगिरिसूरिविरचिता सप्ततिकाटीका समाप्ता ॥ छ ॥ ॥ सवत् १७०४ वर्षे कार्तिक शुदि ८ सोमे लिखित ॥ ॥ ग्रथाग्र ३८८० ॥ सर्वग्रथाग्र १४०५२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री. ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

चतुर्दशसहस्राणि, सार्धगतसमन्वितम् ।

ग्रन्थ कर्मविपाकाना, पण्णामत्र निरूपितम् ॥ १ ॥

तच्च वाच्यमानारवोवसीयमाना भवतु ॥ श्रीराजनगरे लिखिता ॥

एतस्यां गुचिसम्प्रदायविगमात्तादृक्सुगास्त्रेक्षणा-

भावादग्रन्थगतार्थबोधविहराद्वुद्धेश्च मान्दान्मया ।

दुष्ट કિલ્લમગિષ્ટ [મત્ર] સમયાતીત ચ યત્કિન્ન

ગ્રાજ્ઞ શાસ્ત્રવિચારચાલ્હદયૈ ક્ષમ્ય ચ ગોઘ્ય ચ તત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીમજ્જેનમત યાવજ્જયત્રજ્જગતીહૃતમ્ ।

અસ્તુ વૃત્તિરિય તાવદભુવિ ભવ્યોપકારિણી ॥ ૨ ॥ इति भद्रम् ॥

૬ ત. સંજ્ઞક પ્રતિ—આ પ્રતિ પાટણ-ફોકળિયાવાડાની આગલી શેરીમાંના તપાગચ્છીય પુસ્તક-ભંડારની છે આ ભંડાર અત્યારે શા મહુકચંદ દોલાચંદની દેખરેખમાં છે પ્રતિ કાગળ ઉપર ત્રિપાટ લખાયેલી છે અને સડીક ૭યે કર્મગ્રંથની છે તેનાં પાના ૧૧૯ છે. પ્રતિની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૦૧||૪|| ઇંચ છે. પાનાની દરેક પૂઠીમાં ૨૪ થી ૨૭ લીટીઓ છે અને લીટી દીઠ ૬૩ થી ૮૧ અક્ષરો છે પ્રતિ ઘણી જ સારી સ્થિતિમાં છે અને અંતમાં આ પ્રમાણે પુષ્પિકા છે :

“ सवत् १६०६ वर्षे कार्तिक शुद ४ गुरौ दिने लिखितम् । शुभ भवतु ॥ ”

૭ છા. સંજ્ઞક પ્રતિ—આ પ્રતિ વડોદરા નજીક આવેલા છાયાપુરી (છાણી) ગામના જ્ઞાન-મંદિરમાં રહેલા પૂજ્યપાદ પરમ ગુરુદેવ પ્રવર્તક શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજશ્રીના પુસ્તક-ભંડારની છે આ જ્ઞાનભંડાર હમણા ત્યાંના શ્રીસંઘની દેખરેખ નીચે છે આ પ્રતિ કાગળ ઉપર શ્દ લખાયેલી છે અને તે સડીક ૭ કર્મગ્રંથની છે એનાં પાનાં ૨૫૬ અને લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૦૧||૪||

ધંય છે ત્રેક પાતામા ૧૫ પકિતઓ જે ઓ પકિત નીક પડે ત્યાં અતરો તપાસેલા છે પ્રતિ
પણી સારી સ્થિતિમાં છે અતરો ખાસ પુષ્પિય જેનું કશુંય નથી

પ્રતિઓની શુદ્ધાશુદ્ધિ અને મ ગોરના—ઉપર અગે જે મા પ્રતિઓ તે પરિચય આપેલા છે તે
પૈકી વધારે સારી અને શુદ્ધ પ્રતિઓ તાકપનનો જ ગણાય માગળ ઉપર લખાયેલી પ્રતિઓ તાપત્રી
પ્રતોથી સાધાણુ રીતે બીજે નથરે જ ગણાય તે બધાં એ પ્રતોએ મ ગોરનાક્રમ માં ગુરુગુરુ મ
આપી છે આ માન પ્રાચી—પ્રાચી તમ પ્રતિઓનો માગે રાખ્યા પુણ્ય ગુરુપ્રસંગ ત્યાં ૧ ૧૬ થી અત્ર
વિવ્યજી મહારાજે પ્રસ્તુત કર્મઝંથા ત્રિતીય વિભાગ અને ગોરનાક્રમ મ ગોરના ઓ ગણા પ્રાર્થ
કર્મ છે અને એને પાકાતર વગેરેની નિશ્ચયિત થઈ છે કર્મઝંથા પ્રથમ વિભાગની માફક આ
વિભાગમાં પ્રતો-કોર્મના નુકસાનોએ એ એ મા આપીયા મત નથી મે મતિ મ ગુરુપુર્વક નથી
છે તેમ જ પાકાતરગતિની નિશ્ચય કરવામાં ચલાવનાર મદદમાં પણ આપેલા છે તે બધા
સમગ્ર અવના સગોવન અને સ પા નને વગતો ચલાવેલા પુણ્ય ગુરુ જે ઉપાધ્યો છે મ
સ્વસ્થ રીતે કહી દેવું જ લેઈએ

આભાગ

આ વિભાગના મ ગોરના ઉપરોની રમનિશ્ચિત પ્રાપ્તિ પ્રતિ મો, જાણે તે જાણે માન ૧૨
અમને આપના માટે ઉતારા ત્રીસી જેમનાં માનો અમ ઉપર પ્રતિઓ તે પરિચયમાં તમા
ગીએ તે સોનો આભાગ માનીએ ગીએ

આ પગીએ અચાહા મહાવિદ્યાવધ, અનારમના જે ૧ ૧૬ સાપક નિશ્ચય
મહેન્દ્રકુમાર જેન ન્યાયતીર્થ, ન્યાયનાશ્રીતો મરિયો આભાગ માની મ ગીએ, જે
કર્મઝંથા 'આવના વિષે અમ દે વિવમ રીતે વિગતમનાચાર્ય વિશ્વચિત્ર સચ્ચામાં
આવે છે તેને લગતો ગાથાવાગ વગનિર્ણય ૧ ૧૬ નેકાગ રી માણે છે આ અમ
વિભાગમાં પ્રારભમાં પ્રાપ્તિ મા

આ ઉપગત અમે પરિવચ શ્રીમુત ભાભાન ૧ ૧૬ રીથ કના માન ૧૨
નથી ગણુ કે પ ત્રી મહેન્દ્ર માન મનાવે નેકાગ દગન જે ગનાવેન નાની ન
રની કે એ ન ૧ પ્રેસમાં નાલી વડે જ નદિ આ વિનિતા મા માન ૧૨
જ ગી નન ૫ તુ ૫ શ્રીમુત ભાભાન ૧૨ માને તે વિનિતા મા માન ૧૨
સુચાવ્ય અને પ્રેસને ના પાડિ નવી નથી પોતાના રાત નવેકાગ રી આપી,
પ્રાપ્તિ આ મો અને અમા, મનાવે નવીન ૧૨ જુવવાગ નાવવાન ૫
અગ્ર ૫૨ ૧ ત્રી ભાભાન ૧૨ માને જે એમ અને માની મ ગીએ

લભામ થવા—અવના વિ નો ૧૨ ૧૨ જે ન ૧૨ પ્રેસ
અને સુચાવને નિર્ણય અનાવના તેમ જ ની વડે ના અમ ૧૨
૩ ને ત્રી આભાગે નવના કે અગ્ર ૫૨ ૧ ૫ ૧ વિ નો ૧૨

[૧૫૭]

સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ-સાહિત્યમાં કૃમિક પરિવર્તન

પરિવર્તનશીલ સસારમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી કે જે દરેકદરેક આબનમાં દેશ-કાળ આદિના પરિવર્તન સાથે નવો અવતાર ધારણ ન કરે આ અટક નિયમથી આપણું મુનિ-સ્તોત્રાદિ-વિષયક સાહિત્ય પણ વચ્ચે નથી રહી શક્યું, અર્થાત્ જગતની અનન્ય પ્રિભૂતિનું પોતામાં દર્શન કરનાર અને તે જ વસ્તુનો ખીજને સાક્ષાત્કાર કરાવનાર તીર્થંકર દેવ આદિ જેવી મહાપ્રિભૂતિઓને લગતુ સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ સાહિત્ય ઉપર્યુક્ત શાશ્વત નિયમથી અસ્પૃષ્ટ નથી રહી શક્યું, એ આપણે આપણા સમક્ષ વિદ્યમાન વિવિધ અને વિપુલ મુનિ-સ્તોત્રાદિ-વિષયક સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરતાં સહેજે જોઈ શકીએ છીએ

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે, અત્યારે આપણી નજર સામે દેવોપાસનાને લગતું જે ચિત્ર-વિચિત્ર સ્તુતિ-સ્તોત્ર-સ્તવનાદિ-વિષયક સાહિત્ય વિદ્યમાન છે તે લેશ પણ ન હતું, તેમ છતાં એક-ખીજ દર્શન, એકખીજ સપ્રદાય અને એકખીજ પ્રજા સાથેના સહવાસને કારણે જનસમાજની અભિરુચિને તે તે નરક ટોચે જોઈ ધર્મધુરંધર જૈનાચાર્યોએ એ પ્રકારના સાહિત્યના નિર્માણ તરફ પોતાની નજર દોડાવી અને ક્રમે ક્રમે એ જનના સાહિત્યનો સાગર રેકાવા લાગ્યો

સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ સાહિત્યનું સર્જન અને તેમાં કૃમિક પરિવર્તન

આજે આપણા સમક્ષ વિદ્યમાન સગીતાલાપથી ભરપૂર મુનિ-સ્તોત્ર-સ્તવનાદિને લગતા સાહિત્ય-રાશિને જોઈ આપણને જરૂર એ આશંકા થશે કે જે જમાનામાં આજના જેવું મુનિ-સ્તોત્રાદિ સાહિત્ય નહિ હોય તે જમાનાની જનના આત્મદર્શન કરનાર-કરાવનાર મહાપ્રિભૂતિઓની પ્રાર્થના કઈ રીતે કરતી હશે? પરંતુ તે યુગની જનતાના જીવન અને માનસનો વિચાર કરતાં એનો ઉત્તર સહેજે જ મળી રહે છે કે તે યુગની સ્તુતિ-ઉપાસના-ભક્તિ એ માત્ર અત્યારની જેમ કાવ્યમાંક-વિતામાં કે જીહવામાં-વાણીમાં ઉતારવારૂપ ન હતી, કિન્તુ તે સ્તુતિ એ મહાપુરુષોના ચરિતને અને તેમના પવિત્ર ઉપદેશને જીવનમાં ઉતારવારૂપ હતી. એટલે તે જમાનામાં અત્યારની જેમ ટગલાઅંધ કે ચિત્રવિચિત્ર સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ સાહિત્યની પ્રજ્ઞને આવશ્યકતા નહોતી જણાતી એ જ કારણ હતું કે તે યુગની જનતા માટે આચારાંગસૂત્ર આદિમાં આવતી ઉપધાનશ્રુતાધ્યયન, વીરસ્તુત્યધ્યયન આદિ જેવી વિરલ છતાં વિશદ મુનિઓ બસ થતી હતી, જેમાં તીર્થંકરદેવના જીવંત અને ભારેભાર ત્યાગજીવનનું સત્ય સ્વરૂપમાં વર્ણન હતું. આ સ્તુતિઓ જીવનના તલને સ્પર્શનાર તેમ જ ભાવવાહી હોઈ એ દ્વારા એકાંત

છત્રનિમાનની ધ્વજા તે યુગની જનતા મહાવિભૂતિઓના પુનિત પથે વિચરી છત્રને વાસ્તવિક સ્તુતિમય બનાવતી હતી

પરંતુ કુ મતના અગ્ર નિયમને આધીન જનન અને જનતા ક્યારે પણ વિચિત્રતાથી નથી રહ્યા, નથી રહેતા અને રહેશે પણ નહિ દેશ પ્રાચીન પતંગના સાથે જ આવાગમની અભિરુચિ બ નાઈ અને સ્તુતિ સાહિત્યના નીતન અર્જનની આરમ્ભના આગળ વધી પગલાએ જૈન ધર્મના પ્રાણ સમા ગણાતા આચાર્ય શ્રી મિદ્ધમેનંદ્ર રામ અને તેમની સમમ્ભારામાં જ મન ગણનાગ ગ્રામી શ્રી સમતલ પ્રાર્થ જેના ધર્મધુરધર આચાર્ય રહેને સ્તુતિ સાહિત્યના નવસર્જનની આરમ્ભના જન્માર્થ અને એ આચાર્ય યુગને ગભીરાસિતિથી તારિત નાનપૂર્ણ સ્તુતિ સાહિત્યનો ઝરો વળે ચો, જેનાથી જૈન ધર્મ અને જૈન સાહિત્ય આજે મૌરવન તુ છે

ઉપર્યુક્ત એ મહાપુરુષના સ્તુતિસાહિત્યની તુનતામાં મૂળી સમય એના સ્તુતિ સાહિત્યનો ઉમેરો કરનાર પાછલા સમયમાં મનિધનમનન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર અને ન્યાયવિશાગ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યોગિનિવ્યથ એ મે મહાપુરુષો આમ ધ્યાન એને કે જેમને ગભીર તરત્તાનથી ભરપૂર વિપુલ સ્તુતિ સ્તોત્ર, સાહિત્ય અર્જુ છે

આચાર્ય અને નિગીતીનો વિષય એ છે કે ઉપર્યુક્ત મહાપુરુષોની ગભીર કૃતિઓ તરફ આપણ સક્ષ્ય જરા સમુપય જતુ નથી અતુ આચાર્ય શ્રી મિદ્ધમેનંદ્રની કારિ સિદ્ધિઓ, ગ્રામી શ્રી સમત ભનુ સ્વયંભૂ સ્તોત્ર, આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રની અન્યયોગ ધન્ય છે કારિ વિમ અધેગન્યન-જેકારિ સિદ્ધિ અને વીનરાગસ્તોત્ર ન્યાયાચાર્ય શ્રી યોગવિજયોપાધ્યાયકૃત નીરગુતિ શ્રી એશ્વર પાર્શ્વગિરિસ્તુતિ પ્રતિમા ધન્ય પદમાત્મકપચચરિસતિ ।—આ બધી સ્તુતિઓનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં અતિ મોગમર્ધુ છે પરંતુ એ કૃતિઓને ચર્ચાનું તેમ જ તેનો પરિચય આપવાનું આ સ્થાન થી

ઉપર જણાવેન સ્તુતિઓ પછી આચાર્ય શ્રી મિદ્ધમેનંદ્ર મધ્યાષ્ટમિર સ્તોત્ર અને આચાર્ય શ્રી માતુગૃત્ત ભત્તામર સ્તોત્ર આ સ્તોત્રો આવે કે આ સ્તોત્રોમાં મોગમર્ધુ અને મુખ્ય ભુદ્ધિ ગમ્ય તરત્તાનનું મ્યા । ભક્તિરમે લીડુ છે અને આ જનની અભિરુચિ વધતા મહાપરિ શ્રી ધનપાન મહાપરિ મિ દ્વજ મનિચક્રની શ્રીપાન મૂર્ત્યેશ્વર મહાગમ શ્રી મહારપાન મહામાત્ય શ્રી વરતુપાન આચાર્ય શ્રી નિનપ્રમ, આચાર્ય શ્રી મનિમુર આદિએ નાભપચાસિમ આદિ જેની અને મોગ ભક્તિ રસમરી કૃતિઓ જૈન ધર્મને અથવા જૈન સાહિત્યને અપભ્રમી છે

આ પછી ચિત્રવિચિત્ર સ્તુતિસ્તોત્ર સાહિત્યનું સ્થાન આવે છે આ વિશાગમાં મે મો જૈનાનાર્થ તેમ જ જૈન મુનિઓએ કારો આપે છે તેમ આ ખગતગ-કીય આચાર્ય શ્રી જિનપ્રમે વિધિરિ હાપામય અને વિધિરિ હોમય ચિત્રવિચિત્ર સ્તુતિ સ્તોત્ર આપિ વના મર્જનમાં જે વિશાગ કારો આપે છે એ મૌર્ય મોખરે આવે છે આ માચાર્ય શ્રી જેનુ વિપુલ અને વિધિરિ પ્રમર્ગનું સ્તુતિ-સ્તોત્ર સાહિત્ય કોઈએ સમુપ નથી એમ મેરમા અને જગ્યે મનિચયોક્તિ થતી નથી

ઉપર્યુક્ત સ્તુતિ સ્તોત્રાદિ લગતું અમમ્ભ મારિત્ય મોરે ભા । મર્જન ભાપામાં મૂચાયુ ને મે મહાપરિ શ્રી ધનપાન, આચાર્ય શ્રી જિન નમ્મિ રમેર વિદ્વાનોએ પ્રાકૃત અપતમ આદિ ભાપામાં કેનાં સ્તુતિ-સ્તોત્રોની રચના કરી છે પણ તેનું પ્રમાણ મરજન-આપાજદ સ્તોત્રો મના બલ જ આપુ છે

સમગ્ર આચાર્ય નિપ્રમર્મરિ જાનાના પગથી સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ સાહિત્યમાં ભાગ્યવી ભક્તિ રમ આજનાં બે એનું સ્થાન પાડિત્ય અને નીધુ અર્થત્ત વિધિરિ ભાપા, વિધિરિ હો અને

વિધવિધ યમક-સ્ત્રોત-ચિત્રાલંકારમય કૃતિઓ ગૂંચાવા લાગી ત્યારથી એ સ્તોત્રોમાં કલ્યાણમદિસ્તોત્ર, ભક્તામરસ્તોત્ર, ઋષભપંચાશિકા, ચીતરાગસ્તોત્ર, રતનાદરપચ્ચીત્રી આદિ સ્તોત્રોના જેવી ભાવવાદિનાએ ગૌણરૂપ લીધું અને તેનું મુખ્ય સ્થાન લગભગ શબ્દાડંબરે લીધું. આ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે ઉપર્યુક્ત આલંકારિક કૃતિઓમાં ભક્તિરસ નથી જ હોતો; એમાં ભક્તિરસ હોય છે તો ખરો જ, પરંતુ બાહ્ય શાબ્દિક તેમ જ આર્થિક ચિત્રવિચિત્રતા મોઢવા જતા આંતર ભક્તિરસ દર્શાવતો છે અથવા ઝાંખો પડી જાય છે.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષામાં ગ્યના મુનિ-સ્તોત્રાદિ-સાહિત્યે લગભગ સોળમી સદીમાં નવો પલટો ખાધો, જેને પરિણામે જે મુનિ-સ્તોત્રાદિ-સાહિત્ય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પ્રાકૃત-ભાષામાં નિર્માણ થતું હતું તે અનુક્રમે વધારે ને વધારે ગુજરાતી ભાષામાં ગૂંચાતું ચાલ્યું આતી અસર એટલે મુખી થઈ કે ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાય અને તેમના સદાધ્યાયી શ્રીમાન વિનયવિજયોપાધ્યાય જેવાને પણ આ જનનું વિપુલ મુનિ-સ્તવનાદિ-સાહિત્ય સર્જવાની આવશ્યકતા જણાઈ અથવા એમ કહીએ કે દરજ પડી આ બધાને પરિણામે ગુજરાતી ભાષાના મુનિ-સાહિત્યમાં લગભગ ચૈત્યવદન, મુનિ, સ્તવન, દેવવદન, પૂજાઓ, ભાસ, ગીત, કાગ વગેરે કંઈ કંઈ પ્રકારની કૃતિઓનો ઉમેરો થયો.

આ સિવાય ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં પાદવિહારથી વિચરતા જૈનાચાર્યાદિએ તે તે દેશની ભાષામાં કેટલીક રચનાઓ કરેલી છે, અર્થાત્ ગુજરાતી, દિદી, મારવાડી, પંજાબી, કન્નડી, દક્ષિણી, દારમી વગેરે અનેક ભાષામાં અનેકાનેક કૃતિઓ કરી છે આ બધી કૃતિઓ જોકે ધણી થોડી મળે છે, તેમ છતાં તે દ્વારા દેશ-કાળ અને પ્રજાની અસર સાહિત્ય ઉપર કેવી અને કેટલી થાય છે એનું માપ આપણને મળી રહે છે.

આ બધા કથનનો સાર એ છે કે, એક કાળે આપણે મુનિ-સાહિત્યના વિષયમાં ક્યાં હતા અને ત્યાંથી ખસતા ખસતા આજે ક્યાં આવી્યા ? તેમ જ એને અગે આપણે કેવું અને કેટલું પરિવર્તન અનુભવ્યું ?—એનો ખ્યાલ આવી શકે.

એક કાળે મુનિતનું સ્વરૂપ તીર્થ દરદેવના ચરિત અને ઉપદેશને શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણમાં ઉતારવું એ હતું. તે પછી એ મહાપુરુષને, તેમના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ઝીણવટથી પરીક્ષા કરી, ઓળખવા મુખી આપણે આવ્યા, અર્થાત્ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાબળથી ખસી આપણે તર્કની સરાણે ચઢ્યા. તે પછી વળી કાળા-તરે આપણે એ મહાપુરુષના શ્રવણની, ધર્મની કે તેમના તત્ત્વજ્ઞાનની તર્ક દાગ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાનું બુદ્ધિને કષ્ટદાયક કાર્ય દૂર મૂકી ભક્તિરસમાં ભળ્યા. ખરે જ, આથી આપણે પ્રજાની તીવ્ર કસોટીથી કંટાળીને બુદ્ધિની મંદતામાં પ્રવેશ કર્યો, એમ નથી લાગતું ? આ પછી અનુક્રમે પાછા હકના હકતા છેવટે આપણે વિધવિધ ભાષા, જંદ, અલંકાર આદિ સાથે સંબંધ ધરાવતા શબ્દાડંબરમાં આવી થોભ્યા.

ભાષાની પસંદગી માટે પણ આપણે જળરદસ્ત પલટો ખાધો છે. વૈદિક અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના પ્રભાવને લીધે જૈનધર્મને પોતાની પ્રિયતમ પ્રાકૃતભાષા જતી કરી તેના બદલે સંસ્કૃતભાષા અપનાવવી પડી છે. જંદ, અલંકાર આદિની પસંદગીમાં પણ લગભગ એમ જ બન્યું છે, અર્થાત્ ગાથા, વૈતાલીય આદિ અમુક ગણ્યા-ગાંઠ્યા જંદ તેમ જ અલંકારોને પસંદ કરનાર જૈન સંસ્કૃતિને વિધ-વિધ જંદ, અલંકાર આદિ સ્વીકારવા પડ્યા છે.

આ બધી વાત મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષામાં ગૂંચાયેલ મુનિ-સ્તોત્ર-સાહિત્યને લક્ષીને થઈ છેવટે આ બધાયમાંથી પલટો ખાઈ ગુજરાતી ભાષા અને જુદા જુદા પ્રકારનાં

રાગ-રાગિણીની પસંદગીમાં મોટે ભાગે સદ્ગામી પ્રભુ અને મ પ્રાયાતરની અમર ધર્મી જ થઈ છે, એ આપણે તે તે સ્તુતિઓના પ્રારંભમાં આપેલ ચાન અથવા ગદ્ય જતાનનાર કડી ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ. ગુર્જર સ્તુતિ સાહિત્યના સર્ગ ૧ પછી ખાસ પરિવર્તન એ થયું કે વિનિર્મિત શબ્દો ઉપરગર્ભિત સ્તુતિ સાહિત્યના નિર્માણ અમને એસડી ગયેલ ભક્તિતરમ કેન્દ્રે અને પાછો નવે અવતારે આવ્યો.

ઉપમ હાર

પ્રસ્તુત લેખમાં, આપણા વિશાળ સ્તુતિ સાહિત્ય ઉપર દેશ કાળ ધર્મ પ્રગતી સ રક્તિ આની કેવી અને કેવી અસર થઈ છે એ દ્રષ્ટા જણાવનામાં આ યુ છે એ ઉપરની એ સાહિત્યના પ્રજેતાઓ ઉપર તે તે દેશ કાળ આની અમર કેન્દ્ર પ્રમાણમાં પડી હશે એનું અનુમાન આપણે દોરી શકીશું. જગતની મતાનમાં મહાન ગણ્યાની વિભૂતિઓ પણ પોતાના યુગની અસરથી મુક્ત રહી શકતી નથી. આચાર્ય સિદ્ધમેન, આચાર્ય મનનાદી આચાર્ય વિનમ, આચાર્ય હરિભ, આચાર્ય હેમચંદ્રી યોગિજ્ઞોપાધ્યાય આદિ જેના સમર્થ પુરોહિતાઓએ સ્વપ્ન નિરીક્ષણ કરીશું તે જાણાશે કે એ મહાપુરુષો પણ પોતાના દેશ કાળની અમર રહી શક્યા નથી, એટલું જ નહિ પણ પ્રમગ આનંદાં લિન લિન પ્રમારની લાગણીઓ આવી ગયા છે.

['શ્રી જૈન ધર્મ' પ્રકાશ, 'સુનાર્મહોત્સવ વિગેશક', ચૈત્ર, સ ૧૮૮૧]

‘ઐન્દ્રસ્તુતિયતુર્વિંશતિકા’*

આજે વિદ્વાનો સમક્ષ સ્વોપજ ટીકા સહિત ઐન્દ્રસ્તુતિયતુર્વિંશતિકા ધરીએ છીએ, જેના કર્તા ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાય છે તેઓશ્રી માટે આજ મુઘીમાં ઘણું લખાયું છે, છતાં હજી ઘણું લખવું શેષ રહે છે પરંતુ અત્યારે તેને લગતી તૈયારી ન હોવાથી તે બાબતથી વિરમી માત્ર સ્તુતિઓને અગેજ અહીં કાંઈ લખવાનો ધરાદો છે.

અત્યારે આપણા સમક્ષ ૯૬ કાવ્યપ્રમાણુ યમકાલંકારમયી જે સ્તુતિયતુર્વિંશતિકાઓ વિદ્યમાન છે, તે સૌમાં રચનાસમયની દૃષ્ટિએ આચાર્ય બપ્પભટ્ટિફૂત સ્તુતિયતુર્વિંશતિકા પ્રથમ છે અને યશોવિજયોપાધ્યાયકૃત અંતિમ છે અત્યારે નીચે પ્રમાણેની સ્તુતિયતુર્વિંશતિકાઓ જોવામાં આવે છે :

૧ સ્તુતિયતુર્વિંશતિકા

આચાર્યબપ્પભટ્ટિ^૧ મુદ્રિત

૨ „

શોભનમુનિ^૨ „

* મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયભટ્ટિ ‘ઐન્દ્રસ્તુતિયતુર્વિંશતિકા’ની (પ્રકાશક-શ્રી જૈન આત્માનંદ સલા, ભાવનગર, સં ૧૯૮૪) પ્રસ્તાવના

૧ આચાર્ય બપ્પભટ્ટિ પાચાલ (પંજાબ) દેશનિવાસી હતા. તેમના પિતાનું નામ બપ્પિ, માતાનું નામ ભટ્ટિ અને પોતાનું નામ મુરપાલ હતું તેમણે સાતમે વર્ષે દીક્ષા લીધી હતી. માતા-પિતાની પ્રસન્નતાને માટે તેમનું નામ બપ્પ-ભટ્ટિ રાખવામાં આવ્યું હતું. તેમનું મુખ્ય નામ ભટ્ટિરૂપિ હતું. ગુરુ આચાર્ય સિદ્ધસેન હતા કન્નેજના રાજા આમરાજે તેઓને યાવજીવ મિત્રરૂપે અને મરણ સમયે ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા ‘ગઉવહો’ મહાકાવ્યના કર્તા મહાકવિ શ્રીવાક્ષપતિરાજને પાછલી અવસ્થામાં પ્રતિબોધ કર્યાનું પણ કહેવામાં આવે છે. તેમનો જન્મ સંવત ૮૦૦, ભાદ્રપદ તૃતીયા, રવિવાર હસ્તનક્ષત્ર; દીક્ષા ૮૦૭ વૈશાખ શુક્લ તૃતીયા; આચાર્યપદ ૮૧૧ ચૈત્ર વદિ ૮; સ્વર્ગવાસ ૮૬૫ આવણ શુદિ ૮ સ્વાતિનક્ષત્ર એમણે તારાગણનામનો ગ્રંથ રચ્યો છે, જે અત્યારે મળતો નથી

“મદ્રકીતેભ્રમત્યાગા. કીર્તિસ્તારાગણાધ્વના ।

પ્રમા તારાધિપસ્યેવ શ્વેતામ્બરગિરોમણે ॥ ૩૨ ॥” તિલકમન્જરી, પૃ. ૪

આમનું વિશેષ ચરિત્ર જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રભાવકચરિત્ર, ઉપદેશરત્નાકર આદિ ગ્રંથો જોવા ૨. શોભનમુનિ મહાકવિ ધનપાલના લઘુ ભાઈ થાય

૩	સ્તુતિચતુર્થિ શતિકા	મેરુવિજયગણિ	"
૪	"	યગોવિજયોપાધ્યાય	"
૫	" (અપૂર્ણ ૪)	અનાન ૫	"

૨૭ થી ૩૬ કાન્ધ અગર યોગપ્રમાણુ યમપ્રાન કારમથી ૬ સ્તુતિચતુર્થિ શતિકાઓ નીચે પ્રમાણેની મળે છે

૧	સ્તુતિચતુર્થિ શતિકા	૨૬ યોગ મિત્રકવચી ૭ શ્રીપાન
૨	"	૨૭ કા મોમપ્રમાચાર્ય ૮
૩	"	૩૬ યોગ ધર્મગોપાલ ૯ મુનિ
૪	"	૨૮ કા "

૩ મેરુવિજયગણિ વિજયમેનસુરિના રાજ્યમાં થયા છે તેમના યુરુનુ નામ આન વિજયગણિ ૧૮
૪ આ ચતુર્થિશનિમત્તી પ્રારભની સાત જ સ્તુતિઓ (૨૮ કાન્ધ) 'લાભાદગની પૂર્વ' આ વિગ્નપ્રમાણુ પાછા છે, પાછળની મળતી નહીં હોય એમ લાગે છે

૫ આ પાંચ સ્તુતિચતુર્થિ શતિકા સિવાયની ૬૨ કાન્ધપ્રમાણુ આવડિ પાલમાગમચરિત્રનું પણ એક મળે છે, પરંતુ તે યમના કામથી ન લાગતી તેની અની ગોધ લીધી રી

૬ આ સ્તુતિઓના ૨૪ પદ પ્રયેષ્ઠ તીર્થ કરની સ્તુતિ પ હોય છે, અને નામ પદ અનુક્રમે મર્વ જિનમુનિ, નાનમુનિ તથા શાસનાધિગતૃવતાની સ્તુતિપ હોય છે, જે દરેક તીર્થ મરની સ્તુતિના પદ સાથે જોડેને જોડાતા હોય છે કેવી રીતે ચતુર્થિ શતિકામાં ૨૭ મરની વધારે પદ છે તેનું કાણુ માન એવું જ છે કે, તેમાં મળનારું કુદર્શનામર્ગ કાન્ધ અથવા ૫ ને સામેન હોય છે જેમાં ૨૬ કરતા વધારે પદ છે, તેમાં શાશ્વત જિન, મીમંસર આદિ જિનેશની સ્તુતિના પદ પણ સામેન છે એમ જાણ્યું

૭ કરિયકવર્તી શ્રીપાન પ્રાગ્યાગ્રાતીય (પોરવાડ) કતા તેમના પિનાનુ નામ લખ્યાનુ દત્ત તેઓ ગુરુદેવર સિદ્ધરાજના બાળમિત્ર કતા તેમને સિદ્ધિ જ 'મીન્ડ તથા 'બાન' એ શબ્દોથી જ મ ગોધના તેઓ પ્રતાપનુ કતા વડનગરના મિત્રાની પ્રશસ્તિમાં પોતે આ નાભેરનેમિદ્ધિસધા ૧ કા પર્મા આચાર્ય હેમચંદ્રે આપેન " દુઃસાહનિષ્પન્નમહાપ્રવચ " એ વિગેલાથી તેમને કોઈ મદાન મળતી રચના અસ્તવ કરી છે પરંતુ અત્યારે તે આપણે તેમની કૃતિના નમ્રા તરીકે પ્રશ્નન ચતુર્થિશતિકા આ વડનગરના મિત્રાની પ્રશસ્તિ જ જોડા મળે છે નાભેરનેમિદ્ધિસ યાનપાન્થને આ કરિયકવર્તીએ જ ગોષેન છે મિદ્ધરાજના અધ્યક્ષપણુ નીચે થયેન વાદિદેવચરિ આ કુમુદ્ય દાચાર્યના વા સમો તેઓ સમાર્માં દાગર દતા તેમના પુત્ર મિદ્ધપાન તથા પોત વિજયપાન પણ મળામરિ કતા આ સીતો વિસ્તૃત પરિચય મેળવવા ઇચ્છારે શ્રીમાન જિનવિજયચ સપારિન નૌપગવ્યવ રનામ્ની પ્રસ્તાના નેરી

૮ મોમપ્રમાચાર્ય મળારાજ કુમારપા નેરના સમયમાં નો તે પડી પણ વિદ્યમા ૧ કતા તેમને મુખ્યમુખ્યની, મુખનિનાયચરિન, કુમારપા પ્રતિભોધ શુભારીરાગવગ શિળી, યનાર્થાગિતિ આદિ મયા રચ્યા છે

૯ ધર્મગોપાલરિ કર્મમયાદિ પ્રમિદ્ધ સમર્થ મયાના પ્રજેના તથા દેવેન્દ્રજિના શિવ દતા તેમને મે વવ ન ભાષ્યની સવાચારનામની દીકા, આદ્યનામ્મ, સમરચ્છગ, યોનિચર, માદ્યમરિ આદિ મયો રચ્યા છે

૫	સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા	૩૦ શ્લો. જિનપ્રભસૂરિ ^{૧૦}	
૬	„	૨૮ કા „	મુદ્રિત
૭	„	૨૯ શ્લો. ચારિત્રરત્નગણિ ^{૧૧}	
૮	„	૨૯ કા „	
૯	„	૨૯ કા ધર્મસાગરોપાધ્યાય ^{૧૨}	
૧૦	„	૨૭ કા.	
૧૧	„ (યમકરહિત પ્રાકૃત)	૨૭ આર્યા	

૧૨. શાશ્વતજિનયુત વિહરમાન—

જિનચતુર્વિંશતિકા ૨૭ કા. મુદ્રિત

ઉપર નોંધ લીધી તે સિવાયની અન્ય સ્તુતિચતુર્વિંશતિકાઓ હોવી જોઈ એ, પણ અત્યાર મુધીમાં જે જે દષ્ટિપથમાં આવી છે તેની જ નોંધ માત્ર આ રથજે કરી છે અહીં આપેલ સૂચીમાંની લગભગ ઘણીખરી ઋપભાદિ વીરપર્યન્ત જિનની તેમ જ યમકાલંકારમયી છે

આથી ઇતર અલ્પ પ્રમાણમાં જ જોવામાં આવે છે, જેની નોંધ પણ ઉપર લીધી છે લિખ લિખ આચાર્યાદિકૃત પર્વતિથિમાહાત્મ્યગર્ભિત, તીર્થમાહાત્મ્યગર્ભિત તેમ જ તીર્થ કરોની છૂટક મુનિઓ યમક પાદપૂર્તિરૂપ તથા સામાન્યછન્દરૂપ ઘણા જ વિરતીર્ણુ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે

આ સર્વ ચતુર્વિંશતિકાઓમાંની અગર છૂટક કોઈ પણ ચાર પદ્યની સ્તુતિ દેવવન્દનમા કાર્યોત્સર્ગ કર્યા પછી અવસ્ય જોડવાની હોય છે. તેમા નીચે પ્રમાણેના અર્ધાધિકારો—વિષયો હોય છે અથવા હોવા જોઈ એ :

૧૦. આચાર્ય જિનપ્રભ ખરતરગચ્છીય હતા તેઓશ્રીએ સદેહવિપૌપધિ, વિધિપ્રપા, વિવિધતીર્થ-કલ્પ આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે સ્તવ-સ્તુતિ-સ્તોત્રકાર તરીકે તો તેઓનું સ્થાન સૌ કરતા ઊંચુ છે તેમજુ તપા શ્રી સોમતિલકસૂરિને શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને લજાવવા માટે એકીસાથે સાત સો સ્તોત્ર ભેટ આપ્યા હતા પ્રત્યહ નવીન સ્તોત્રની રચના કર્યા પછી જ બોજન લેવુ એવી તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી—

“ પુરા શ્રીજિનપ્રભસૂરિભિ પ્રતિદિનનવસ્તવનિર્માણપુર.સરનિરવદ્યાહારગ્રહણાભિગ્રહવદ્ધિ : પ્રત્યક્ષપદ્માવતીદેવીવચસાઽમ્યુદયિનં શ્રીતપાગચ્છ વિભાવ્ય ભગવતા શ્રીસોમતિલકસૂરીણા સ્વશૈક્ષ-ગિષ્યાદિપઠનવિલોકનાદ્યઃ થયમકશ્લેષ-ચિત્ર-ચ્છન્દોવિશેષાદિનવનવભઙ્ગીસુભગા સપ્તગતીમિતા સ્તવા ઉપદીકૃતા નિજનામાઙ્કિતા ॥ ”

સિદ્ધાન્તાગમસ્તવાવચ્ચરિપ્રારમ્ભે ॥

૧૧ ચારિત્રરત્નગણિ તપા સોમસુન્દસૂરિના શિષ્ય હતા તેમજુ જ્ઞાનપ્રદીપ, ચિત્રકૂટવિહારપ્રશરિત આદિની રચના કરી છે તેઓ વિક્રમની પદરમી—સોળમી સદીમાં વિદ્યમાન હતા.

૧૨ ધર્મસાગરોપાધ્યાય વિજયદાનસૂરિના શિષ્ય અને પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હીરવિજયસૂરિના ગુરુભાઈ હતા તેઓશ્રીએ ગચ્છાન્તરીઓને પરાસ્ત કરવા માટે અનેક સમર્થ અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથોની રચના કરી છે તેમની કૃતિઓમાં જખૂડીપ્રત્તપિત ટીકા, કલ્પકિરણાવલી, હરિયાવલીપદ્મશિક્ષાસટીક, પર્યુપણા-દશશતક, પ્રવચનપરીક્ષા, પોડશકીવૃત્તિ, ઔઘિકમતોત્સર્રદીપિકા, તપાગચ્છીયપદ્યાવલી આદિ મુખ્ય છે.

અહિગયજિણ પદમ શુદ્ધ વીજા સંવાણ તઈઝ નાણસ્સ ।

વેવાવચ્છગરાણ, ઉવઝોગલ્ય ચ્છત્થ શુદ્ધે । ૫૭ ॥

દેવવદનમાપ્ય ॥

અર્થાત—પ્રથમ સ્તુતિમા વિનિદિત ઠોડ એ- તીર્થ ઘરની સ્તુતિ, બીજામા સર્વ જિનોની સ્તુતિ, ત્રીજામા જિનપ્રત્યક્ષાની અને ચોથીમા વચાહત્ય ર દેવતાઓનુ સ્મરણ

ઉપર જે સ્તુતિચતુર્થિ શતિકાગોની રૂચિ આપનામા આવી છે તે પૈકી ગોભનમુનિદ્રુત ચતુર્થિ શતિકાના અનુ ગણ૩૫ આપાની પ્રત્યુત ચતુર્થિ શતિકા । છે એમ તેની સાથે મરખાનના રપ૯ રીતે તરી આવે છે આ અનુમરણ ૭૦, અન ૫૨, વિગેપણ ભાનાથ આિ અને- રીતે ૨૨મામા આ યુ છે એનુ જ નહિ, પણ કેવેનું સ્થગે તો વા ચના અને પ ના પદો પણ નહિ જેને ફેરમા કરી જેમના તેમ ઉપાધ્યાયએ આહરી લીધા છે જે આપણે બગગર તારણ નથીએ તો નમભગ ચોગે ભાગ જેટની સ્તુતિઓ એવી જ નમરે પદ કે જેમા ગોભનસ્તુતિમા જાનના કેટલાએ વિગેપણ માત્ર નામિ- ફેરફાર કરીને લીધેના છે તેકે ૭૦ થી અન ૫૨ માટે દોષનો લગે । જ દોષ શેરે, ખતા ગોભ । મુનિએ જે સ્તુતિ માટે જે હા અને યમ ન કારનો જે બ પમ ગો છે તેને જ ઉપાધ્યાયે પસંદ કરે એ ઉપરથી એનુ તો ખતી ગાય કે તેઓથી સમગ્ર ગોભનમુનિદ્રુત સ્તુતિઓ જ મુખ્યત્વે આલેખે ૩૫ છે આ પ્રમારની પસંદગીથી ઉપાધ્યાયે અને યમ ન ૫૨મથી સ્તુતિના નિર્માણમા તેમ જ ગોભન સ્તુતિ ॥ ૫ ॥ થા વિગેપણોના આપરણમા કેની સુશ્રમતા થઈ છે, એ નીચેના ઉદાહરણો પરથી સમજી શકાય

કા ૫

પા.

૮૩	૧ જલવ્યાલવ્યાધ્રજ્વલનગજરગ્વ વનયુવા	ગો.
૮૪	૧ ગજવ્યાલવ્યાધ્રાનલજલસમિત્વ ઘનરુજા	એ.
૮	૩ પાયાદ્ર શ્રુતદેવતા નિદધતી તત્રાવજવાની ક્રમો	શા.
૪	૨-૪ સૌભાગ્યાવ્યયતા હિતા નિદધતી પુણ્યપ્રભાવિક્રમો	છ.
૭૨	૧ યાડન વિચિત્રવણવિનતાત્મજપૃષ્ઠમધિષ્ઠિતા	ગો.
૭૨	૧-૨ ચક્રવરા કરાલપરષાતવલિષ્ઠમધિષ્ઠિતા પ્રમા- સુરવિનતાતનુભવપૃષ્ઠમનુદિતાપદર ગતારવાવ	એ.
૧૭	૧ સુમતે સુમતે ૧૮-૪ વિમવા વિમવા	શો.
૧૭	૧ સુમતિ સુમતિ ૧૭-૪ વિમવ વિમવ	એ.
૨૪	૧ ગાઘારિ વચ્ચમુમલે જયત સમીર	શો.
૨૪	૩ ગાઘારિ વચ્ચમુમલે જગતી તવાસ્પા	એ.
૩૭	૧ જયતિ શીતલતીયટ્ટત મદા	શો.
૩૭	૧ જયતિ શીતલતીયપતિજને	એ.
૭૩	૧ તુદધ્વનુ પ્રવિતર મહિનાય મે	ગો.
૭૩	૧ મહોદય પ્રવિતનુ મહિનાય મે	એ.
૬૬	૧ વ્યમુચ્છન્નદતિલદમી	શો.
૬૬	૩ વિગણિનચન્નર્વાત્તિરમ્ભ૦	એ.

કાવ્ય

પાઠ

૭૧ ૧ મીમમહાભવાલ્લિઃ

ગો૦

૭૧ ૧ મીમમવોદધેઃ

ऐ०

૮૮ ૧ હસ્તાલમ્વિતત્તલુમ્વિલતિકા યસ્યા જનોઽમ્યાગમત્

ગો૦

૮૮ ૩ દદ્યાન્નિત્યમિતામ્નલુમ્વિલતિકાવિભ્રાજિહસ્તાઽહિતમ્

ऐ०

આહી જે વાક્યોની નોંધ આપી છે તે ઉપાધ્યાયજીએ પદ-વાક્યાદિનું આહરણ કેવું કર્યું છે, તે જાણવા માટે વિશેષણો અને ભાવાર્થનું આહરણ તો આખી સ્તુતિમાં સ્થળે સ્થળે જોવામા આવે છે તેનાં ઉદાહરણો આ સ્થળે ન આપતા જિજ્ઞાસુઓને તે સ્તુતિઓ સાથે સરખાવવા લક્ષ્યમણ છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું કે, ‘પ્રસ્તુત ચતુર્વિંશતિકા શોભનસ્તુતિના અનુદ્ભવરૂપ છે’ એ ઉપરથી કોઈએ એમ ન માની લેવું કે આ ચતુર્વિંશતિકામાં કશી નવીનતા જ નથી ઉપાધ્યાયજીની એવી કોઈ કૃતિ જ નથી કે જેમાં નવીનતા તેમ જ ગાભીર્ય ન હોય તે ગભીરતાને તેઓશ્રીએ સ્વયં દીકામાં સ્થળે સ્થળે પ્રકટ કરેલ છે એમ તે પંક્તિઓને સ્થૂકાક્ષરમાં જોવાની છે આ પંક્તિઓ શાસ્ત્રીય ગંભીર વિચારોથી ભરપૂર છે

આ ઠેકાણે એક વાત કહેવી જોઈએ કે, જેમ અન્ય પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન કવિઓની યમકાલ-કારમય કૃતિઓ દ્વિલષ્ટાર્થત્વ, દ્વિરાન્વયત્વ આદિ દોષોથી વચ્ચિત નથી રહી શકી, તે જ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયજીની પ્રસ્તુત કૃતિ પણ તે દોષોથી વચ્ચિત નથી જ રહી શકી. જોકે કેટલાંક પદો એવા પણ તારવી શકાય તેમ કે, જેમા આવા દોષો ન પણ હોય, તથાપિ તેટલા ઉપરથી આખી કૃતિને નિર્દોષ તો ન જ કહી શકાય નાને મોટે કહેવાયેલી આ વાતને વિદ્વાનો ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જુએ એમ ઇચ્છું છું.

પ્રસ્તુત સ્તુતિના સંપાદન સમયે તેની સ્વોપજ દીકાયુક્ત માત્ર એક જ પ્રતિ પૂજ્ય શ્રીમાન સાગરાનન્દસૂરિ મહારાજ પાસેથી મળી છે તે ૨૪ પાનાંની અને નવીન લખેલી છે. આ પ્રતિને ઉતારો જેના ઉપરથી કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રતિ ચોંટી ગયેલ હતી તેને ઉખાડતાં તેમાં જે સ્થળે અક્ષરો ઊખડી ગયા તે સ્થાન નવી પ્રતિમાં ખાલી છે. લેખકે પ્રમાદથી અનેક સ્થળે પાઠો છોડી દીધા છે, એટલું જ નહિ, પણ તે લિપિનો અન્ન હોવાથી તેણે પણ અશુદ્ધિઓમા મોટો ઉમેરો કર્યો છે. આ રીતે પ્રસ્તુત ચતુર્વિંશતિકાની પ્રતિ અસંત અશુદ્ધ હોવા છતાં તેને શુદ્ધ કરવા માટે તેમ જ તૂટી ગયેલા પાઠોને ઉપાધ્યાયજીના શબ્દોમાં જ સાધવા માટે યથાશક્ય યત્ન કર્યો છે પ્રતિમાં જ્યાં જ્યાં અશુદ્ધિઓ હતી તે દરેક સ્થળે સુધારેલા પાઠો ગોળ કોષ્ટકમાં આપ્યા નથી, પરંતુ લગભગ અઢર જ સુધારી દીધા છે. આ પ્રમાણે કરવામા કોઈ સ્થળે પ્રમાદથી સ્ખલના થવા પામી હોય તો તે માટે વિદ્વાનો સમક્ષ ક્ષમાયાચના છે

ઉપરોક્ત પ્રતિ સિવાય એક અવચૂરિની પ્રતિ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના છાણીના જ્ઞાનભંડારમાંથી મળી છે આ અવચૂરિ સ્વોપજ દીકાને આધારે કરેલ ટાયલરૂપ હોઈ સ્વોપજ દીકાના જ શબ્દોમાં હોવાથી દીકાના સંશોધનમાં કવચિત્ કવચિત્ સહાયક થઈ છે

પ્રસ્તુત ચતુર્વિંશતિકાની પ્રેસ કોપીને વળાનિવાસી ન્યાય-આહરણુતીર્થ પં શ્રી બેચરભાઈએ તપાસી તેમાંની અશુદ્ધિઓમાં ઘટાડો કર્યો છે

ઉપરના સજ્જનોની સહાયથી આ ચતુર્વિંશતિકાને ધ્યાનપૂર્વક સુધારવા છતાં સ્ખલના થઈ હોય અથવા અશુદ્ધિ રહી હોય તો વિદ્વાનો તેનું પરિમાર્જન કરે એમ ઇચ્છી વિરમું છું

[‘ઐન્દ્રસ્તુતિચતુર્વિંશતિકા ’ પ્રસ્તાવના, સં ૧૯૮૪]

મહાન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ*

જન્મસ્થળાદિ

‘ રિપ્તની મહાવિભૂતિઓના જીવનની પ્રિય તેમના જ મગધાન જાતિ, માતા પિતા આદિ ઉપરથી આપ્તમા નથી આવતી ’ એવા સંપૂર્ણ રીતે મત્ત હોના છતાં સામાન્ય પ્રજા તેમના રિપ્તની આ જિનાસાને રોમી ગમતી નથી એટલે સૌપહેલાં અહીં ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રના જ મગધાન આદિનો પરિચય આપનામા આવે છે

ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રનો જન્મ વિક્રમ સન ૧૧૪૫ની મર્તિની પૂનમને દિવસે ધધૂમા થયો હતો તેમના પિતાશ્રીનું નામ ચાચિગ હતું, માતાનું નામ પાદિણી હતું અને તેમનું પોતાનું નામ ચામદેવ ગામનામા આ નું હતું તેમની નાનિ મો’ હતી

ભવિષ્યનાળી

શ્રી હેમચંદ્રના જન્મ પહેલા તેમના ગુરુ ભગવાન શ્રી દેવચંદ્રિ જેઓ ચંદ્રમંદુકમુદ્રમભિ અને પૂજાતનમંદુના પ્રાણ સમા હતા તેમનાં ચંદ્રન તેમના માતા પિતાને થયાં હતાં તે વખતે તેમને ચાચિગ અને પાદિણીને જન્મ થયું હતું કે તમારો પુત્ર જૈનશાસનનો ઉદ્ધારક મહાપ્રભાવક પુન્ર થશે

બાલ્યકાળ અને યુવસ્વજીવન

આચાર્ય હેમચંદ્રના બાલ્યકાળ અને યુવસ્વજીવન વિશે આપણે કશું એટલું જ જાણી શકીએ કે સાગર બાગ (ભારી હેમચંદ્રનાચાર્ય) પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે એ વખતે તે તેની માતા માયે દેવમંદિરમાં ર્થાં. મ્ત્રી ગુરુ ન માટે ઉપાશ્રયે ગયો આ પ્રસંગે ચચાગ અપ્રાવનો બાગ ચંદ્રે વિદાર કરનાં હતા ત્યાં (ધધૂમા) આસીને ગેના શ્રી દેવચંદ્ર મુનિના આસન ઉપર બેઠી ગયો આ સમયનો લાભ લઈને આચાર્યે બાગના વક્ત્રો બોધ લીધાં અને તેની નાનાં તેના જ મ પહેલા પોતે કોની વાન યા. ૬૧૧

* શ્રી દેવ સારસ્વત મંત્ર (પાટણ અને ૧૯૨૬) આ ૨૪૫ થોડો નિમંધ

શિષ્યલિક્ષાની યાચના

આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરિએ ચાંગદેવમાં જૈનશાસનના મહાપ્રભાવક પુરુષ તરીકેની યોગ્યતાનાં દરેક શુભ ચિહ્નો અને સ્વાભાવિક ચપળતા જોયા પછી સઘના આગેવાન ગૃહસ્થોને જોલાવ્યા અને કેટલીક વાતચીત કરીને તેમને સાથે લઈ તેઓશ્રી ચાચિંગ અને પાહિણીને ઘેર ગયા.

આચાર્યશ્રી અને શ્રીસંઘને પોતાને આંગણે પધારેલા જોઈ પાહિણીએ તેમનું યોગ્ય સ્વાગત કર્યું અને તેમના આગમનનું કારણ પૂછ્યું. આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું કે ‘તારો પુત્ર જૈનશાસનનો ઉદ્ધાર કરનાર મહાપુરુષ થઈ શકે તેવા શુભ લક્ષણોથી અલંકૃત છે, મારે તારા પુત્રને તું અમને શિષ્ય તરીકે અર્પણ કરી દે’ આ સાંભળી ઘરમાં પાહિણી પોતે એકલી હોવાથી વિમાસણમાં પડી ગઈ કે ‘એક તરફથી બાળકનો પિતા ઘરમાં નથી અને બીજી બાજુ ગુરુદેવ અને શ્રીસંઘ મારે આંગણે પધારેલા છે, આ સ્થિતિમાં મારો ધર્મ શો હોઈ શકે ? તેમ જ પોતાના પ્રાણાધિક ગુણવાન પુત્રને આપી દેવો પણ શી રીતે ?’ આખરે પાહિણીએ જાતે જ નિર્ણય કરી લીધો કે, ‘ગુરુદેવ અને શ્રીસંઘ મારા સદ્ભાગ્યે મારે આંગણે પધારેલા છે, તેમના વચનનો અનાદર કરવો જોઈએ નહિ; તેમ જ મારો પુત્ર જૈનશાસન અને જગતનો તારણહાર થતો હોય તો મારે આનંદ જ મનાવવો જોઈએ.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરી પાહિણીએ પોતાના ગુણવાન પ્રિય પુત્રને ગુરુમહારાજના કર-કમલમાં અર્પણ કરી દીધો.

દીક્ષા

જન્મોત્તરના શુભસંસ્કારી બાળક ચાંગદેવે ગુરુમહારાજના નિર્મળ સ્નેહલયાં ઉપદેશામૃતનું પાન કર્યું અને આંતરિક ઉત્સાહપૂર્વક ગુરુચરણમાં વિક્રમ સવત ૧૧૫૦માં સસારતારિણી પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી અને તેમનું નામ સોમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું.

વિદ્યાભ્યાસ

વિશ્વના ઝગમગતા સિતારા સમાન મહાપુરુષોમાં કુદરતી જ એવી પ્રતિભા અને હૃદ્ધિવૈભવ હોય છે કે તેઓ અગમ્ય રીતે જ દરેક પ્રકારની વિદ્યાને સહજમાં અને સ્વદષ્ટ સમયમાં મેળવી લે છે તેમને કોઈ સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરવા જવું પડતું નથી કે નથી તેમને કોઈના વધારે પડતા ગુરુત્વની પણ આવશ્યકતા હોતી આપણા બાળમુનિ શ્રી સોમચંદ્રે પણ પોતાની સ્વાભાવિક પ્રજ્ઞાના બળે થોડા જ વર્ષોમાં વિદ્યાના દરેક ક્ષેત્રમાં પારગતપણું મેળવી લીધું હતું.

આચાર્યપદ

બાળમુનિ શ્રી સોમચંદ્ર બાળક હોવા છતાં અબાળસ્વભાવી ઉત્તમસસ્કારસંપન્ન મહાપુરુષ હતા એ જ કારણે તેમના બાળસ્વભાવમુલક ચપળતા આદિ ગુણોએ તેમને વિદ્યાભ્યાસ અને ત્યાગ-સચમનો આર્શ સાધવામાં ખૂબ જ સહાય કરી હતી બાલ્યાવસ્થાથી જ તેઓશ્રી જિતેન્દ્રિય, સંયમી અને સ્થિરચિત્તવાળા હતા એમના એ વિશિષ્ટ ગુણોનો પરિચય આપણને એમના બાળછવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાંથી સહેજે મળી રહે છે.

એમનો જીડો વિદ્યાભ્યાસ, અપૂર્વ ત્યાગવૃત્તિ, પ્રૌઢતપ-પ્રભાવ અને સ્વાભાવિક ઓજશ્વિતા વગેરે પ્રભાવશાળી ગુણો જોઈ ગુરુદેવ આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ અને શ્રીસંઘે મળી સવત ૧૧૬૨માં સત્તર વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા બાળમુનિ શ્રી સોમચંદ્રને આચાર્યપદ ઉપર સ્થાપિત કર્યા અને એમનું નામ સોમચંદ્રને બદલે હેમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું આ પછી તેઓશ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

१९९५ श्री गिदनाथ माथे मभा १३

[illegible]

બાવળા મીઠાના નાશના બાબતે તમારો અભિપ્રાય જાણવા માટે તમારે જાણવું જોઈએ કે
 મેં આ સમસ્યાની પ્રતીકૃતિ આપવામાં આવી છે અને તમારે જાણવું જોઈએ કે
 મેં આ સમસ્યાની પ્રતીકૃતિ આપવામાં આવી છે અને તમારે જાણવું જોઈએ કે
 મેં આ સમસ્યાની પ્રતીકૃતિ આપવામાં આવી છે અને તમારે જાણવું જોઈએ કે

১৯৪৭ সালের ১১ নভেম্বর তারিখে
 ঢাকা মহানগর পৌরসভার পক্ষে
 মোহাম্মদ হুসেইন কাদের
 সচিব

ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସାହାଯ୍ୟୀ ୨ ୧ ୩

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

1. The first part of the document is a list of names and their corresponding addresses. The names are: John Doe, Jane Smith, and Bob Johnson. The addresses are: 123 Main St, 456 Elm St, and 789 Oak St.

પૂર રાજસભામાં અડગપણે ટકી રહેવું—અને તે પણ સંખ્યાતીત વર્ષોના પારસ્પરિક વિરોધના ભોગ બનેલા શ્રમણસંસ્કૃતિના ધારક સાંપ્રદાયિક પુરુષ માટે—ધાંણુ જ અધરું છે છતાં આપણે આજે એ પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકીએ છીએ કે ભગવાન હેમચંદ્ર એ રિયલિટીમાં પણ અડગપણે ઊભા રહી શક્યા હતા એટલે આ રીતે વિચાર કરતાં ખરે જ ભગવાન હેમચંદ્રે જગત સમક્ષ ધાર્મિકતાપ્રધાન રાજનૈતિક નિપુણતાનો અપૂર્વ આદર્શ ખડો કર્યો છે.

કુમારપાલદેવ સાથે સંબંધ

ભગવાન હેમચંદ્ર એ ચૌલુક્યવંશી ગૂર્જરેશ્વરેના ગાઢ સમાગમમાં આવ્યા હતા; એક મહારાજા શ્રી જયસિંહદેવ અને ખીજા મહારાજા શ્રી કુમારપાલદેવ એકની સાથે અમુક અંશે ધાર્મિકતાનો સંબંધ હોવા છતાં મુખ્યત્વે વિદ્વતાનો સંબંધ હતો, જે આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા છીએ; જ્યારે ખીજાની સાથેનો સંબંધ ધાર્મિકતામાંથી જન્મ્યો હતો અને ધાર્મિકતામાં જ પરિણમ્યો હતો.

આચાર્ય હેમચંદ્રનો મહારાજા શ્રી કુમારપાલદેવ સાથેનો સંબંધ, તેઓ જ્યારે મહારાજા સિદ્ધરાજ તરફના મૃત્યુભયથી ત્રાસીને નાસભાગ કરતા હતા તે પ્રસંગે થયો હતો અને એ મુખ્યત્વે કરીને ભયપ્રત્યગતા તેમના રક્ષણની ધાર્મિક વૃત્તિમાંથી જન્મ્યો હતો અને આદિથી અત મુધી એ સંબંધ એ રૂપમાં જ કાયમ બન્યો હતો.

ઉપદેશની અસર

ભગવાન હેમચંદ્રના ઉપદેશે મહારાજા શ્રી કુમારપાલદેવના હૃદયમાં એટલી તીવ્ર અને ઊંડી અસર નીપજાવી હતી કે આખરે એ એક ધાર્મિક અથવા જૈનધર્માવલંબી રાજા બની ગયો હતો તે છતાં ભગવાન હેમચંદ્રે તેમની પાસે જૈનધર્મને લગતાં જ કાર્યો કરાવવામાં તત્પરતા રાખી હતી એમ જ નહોતું, પરંતુ સર્વસામાન્ય હિતનાં કાર્યો પણ તેમણે કરાવ્યાં હતાં.

સર્વસામાન્ય હિતનાં કાર્યોમાં મુખ્યપણે સાત વ્યસન—જેમા જુગાર, માસ, દારૂ, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને વ્યભિચારનો સમાવેશ થાય છે અને જે પ્રભુજીવન અને માનવતાને હલકે દરજ્જે લઈ જનાર છે—તે ઉપદેશ અને રાજસત્તા દ્વારા અટકાવવામાં આવ્યાં હતાં જ્યાં લાગવગ પહોંચી શકે તેવાં અન્ય રાજ્યોમાં પણ ચિત્રપટ આદિ સાધનો દ્વારા એ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

આ સિવાય અતિપ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવતો બિનવારસદાર વિધવા સ્ત્રીઓની મિલકત પડાવી લેવાનો રિવાજ, જેની વાર્ષિક આવક ખોતેર લાખની આસપાસની હતી, તેને પણ જતો કરવામાં આવ્યો હતો.

આ બધાંય કરતાં ભગવાન હેમચંદ્રના ઉપદેશની મહાભારત અસર એ થઈ હતી કે માંસાહાર નિમિત્તે તેમ જ યજ્ઞયાગાદિમાં નિર્રર્થક રીતે થતા અનેક પશુઓના સહારને દયાળુ ગૂર્જરેશ્વર દાગ અટકાવવામાં આવ્યો હતો.

દૂધમાં આપણે એમ કહી શકીએ કે, ગૂર્જરાત વગેરે દેશોમાં આજે પણ જે દુર્વ્યસનોનો અલ્પ પ્રચાર છે, નિર્વશિયાતુ ધન પડાવી લેવાનો રિવાજ જોવામાં નથી આવતો તેમ જ યજ્ઞ-યાગાદિ નિમિત્તે થતો પશુવધ લગભગ અટકી ગયો છે, એ ભગવાન હેમચંદ્રમુરિના પવિત્ર ઉપદેશ અને ગૂર્જરેશ્વર મહારાજા શ્રી કુમારપાલની અજોડ ધાર્મિકતાનો જ પ્રતાપ છે.

અંતરચના

આજે ભગવાન હેમચંદ્રના જે ગ્રંથો મળે છે તેની નોંધ અહીં આપવામાં આવે છે :

भागोपाग्न नपादलम व्यापुःन

सिद्धेश्वर अष्टाश्रम	१ न ३
सिद्धेश्वर मन्दिर	१० ०२
सिद्धेश्वर मन्दिर-पार्क	८९०० (अष्टाश्रम, १)
सिद्धेश्वर प्र. पार्क	२० ५
सिद्धेश्वर मन्दिर अष्टाश्रम	३ ८८
सिद्धेश्वर मन्दिर	३ ४
सिद्धेश्वर मन्दिर	४१

444

[illegible][illegible]

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

દ્વાયત્રયમહાકાવ્ય, અભિધાનકોશો કે કાવ્યાનુશાસન આદિ જેવા પ્રાસાદભૂત મહાગ્રંથો જ નહિ, અન્યયોગવ્યવચ્છેદ્દાત્રિ શિક્ષા જેવા ફક્ત ૩૨ કાવ્યના એક નાના સરખા સ્તુતિગ્રંથને લઈને વિદ્યાર્થી કરવામાં આવે તોપણ આપણે એમ જ કહેવું પડે. આચાર્ય હેમચંદ્રે આ નાનીશી કૃતિમાં સ્વાધ્યાય, પ્રમાણ અને સપ્તભાંગી વિષે તેમ જ સ્વપરદર્શનના સિદ્ધાન્તો ઉપર અતિગંભીર અને સચ્ચ વિચારો રજૂ કરી જગતને પોતાના મહાન વિજ્ઞાનનો પરિચય કરાવ્યો છે.

હેમચંદ્રની કૃતિઓનું સ્થાન

આચાર્ય હેમચંદ્રની કૃતિઓનો સાહિત્યના સમરાંગણમાં કોઈ પણ સ્થળે પરાભવ કે અનાદર નથી, એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેમની કૃતિઓને ભારતવર્ષના પ્રાચીન સમર્થ જૈનેતર વિદ્વાનોએ સુમાન્ય રાખી છે. જન્દ.શાસ્ત્રના ટીકાકાર હવાયુધ જેવા વિદ્વાનોએ તો પોતાની કૃતિઓમાં આચાર્ય હેમચંદ્રની કૃતિઓમાંથી ગ્રંથસદર્ભના સદર્ભો જ અપનાવી લીધા છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં હેમચંદ્રનું સ્થાન

ભગવાન હેમચંદ્રનું જૈન સંપ્રદાયમાં જે અતિ ઉચ્ચ સ્થાન હતું, તેનું વર્ણન કરવું તે એક વધારે પડતું જ ગણાય. તે જતા દૃષ્ટમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે તેમના સમયના કોઈ ગ્રંથ કે પર એવા ન હતા કે જે એમના ગુણોથી મુગ્ધ ન હોય અને જેણે એમના ગુણોનું વર્ણન ન કર્યું હોય. ટીકાકાર તરીકેનું અજ્ઞેય કૌશલ ધરાવનાર સમર્થ આચાર્ય શ્રી મલ્લગિરિએ તો આવશ્યમુત્રની વૃત્તિ તથા ચાહુઃ સ્તુતિપુ ગુરવઃ એ પ્રમાણે લખી ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રનું અન્યયોગવ્યવચ્છેદ્દાત્રિ રિશ્તોમાંના પ્રલોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એ રીતે ભગવાન હેમચંદ્રને પોતાના ગુરુત્વસ્થાનમાં મહાભાગ લીધા છે.

કાર્યદક્ષતા

ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રને તેમના જીવનમાં રાજ્ય અને રાજ્યના અનુયાયીઓ, મિત્રો અને વિરોધીઓ જૈન અને જૈનેતર, ધર્મોપદેશ અને નવસાહિત્યસર્જન, નિર્ગ્રંથજીવન અને જગતનો સંબંધ-એ દેશ-એકસરખો ન્યાય આપવાનો હતો. આ દરેક કાર્ય પૈકી એક પણ કાર્યને તેઓશ્રીએ તેમના જીવનમાં એટલો ન્યાય આપ્યો નથી. ઉપરની બાબતોનો વિચાર કરતાં ખરે જ આપણે આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જઈએ છીએ કે એ મહાપુરુષ ક્યે સમયે કઈ વસ્તુને કેવી રીતે ન્યાય આપતા હશે, એમનું કંઈક નિયમિત હશે અને જીવનની પળેપળને તેઓ કેટલી મહત્ત્વની લેખતા હશે. ખરે જ, વિશ્વના મહાવિભૂતિઓમાં ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રનું સ્થાન કોઈ અનેરું જ છે અને એ એમની કાર્યદક્ષતાને આભારી છે.

ઉપસંહાર

અતમાં એટલું કહેવું વધારે પડતું નથી કે, દેશવિદેશનો લાભો જ નહિ બલકે કરોડો કે અપાર વર્ષનો ઇતિહાસ એકઠો કરવામાં આવે તોપણ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા નિર્લેપ, આદર્શશીલ વિદ્વાન, સાહિત્યસર્જક, રાજનીતિપુણ, વ્યવહારજ્ઞ, વર્ચસ્વી અને પ્રતિભાધારી પુરુષની જોડે જડવી મુશ્કેલ છે અને એ જ કારણસર ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય માટે ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ તરીકેનું જે વિશેષ યોજવામાં આવ્યું છે એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય*

આમુખ

“ સર્વો ય સમો સર્વત્રીતી દીપ્તિઃ કલેની એમ મહા । શક્તિ, પોતાના પ્રભાશયી-તેજથી-
આખા ગુજરાતને ઊર્ધ્વ દેવી ક'પો અો તમને હેમચન્દ્રાચાર્ય દેખાને ’

—શ્રી ધૂમકેતુ

ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રેણુ જીવનચરિત્ર

ધારી ગુર્જરીના । યમા સરારિતા, નિવા અને વિશુદ્ધ ધાર્મિકતાનો પ્રાણ પૂર ૧૧૨, વિશ્વની મહાવિભૂતિસ્વરૂપ, કલિમાનસનશ્ચ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના પ્રાકૃત, સસ્કૃત, ગુજરાતી અને દિલ્લી ભાષામાં રચત ન તેમ જ અનુસાતમ અનેક જીવનચરિત્રો આનેખાઈ ચૂકા છે હો । છુદ્દ ન જવા નિશાને એ મહાપુરુષના પ્રભાવથી આખાં જ એમની જીવનરેખા જર્મન ભાષામાં પણ દોરી છે આજે એ જ મહાપ્રતાપી પુરુષ ૧૧ જીવનચરિત્રમાં ગ રા ભાઈની ધૂમકેતુ મહાશયે રીયાઝ કરેન એક નીન કૃતિો ઉમેરે થાય છે

ભાઈશ્રી ધૂમકેતુ એને ગૂજરાતી ૧૧ પ્રતિભાસાન, સસ્કારી, પ્રો લેખક અને ગૂજરાતની પ્રજાના કલ્પનમાં એક પત્રી એમ શ્રેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠતમ સસ્કારપૂર્ણ ગ્રંથપુષ્પોળ ઉપદાર ધરનાર માતા ગૂર્જરી ૧૧ પોતો પુત્ર એ સમર્થ લેખકને હાથે ગૂજરાતી સરમરિતાના આઠ દ્વા અને સર્જક ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રુ જીવનચરિત્ર લખાય એ ગુજરાતી પ્રજા અને ગિરાનુ અહોભાગ જ ગણાય

આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રના આજ મુતીમા નદા અને પાંચિત્યપૂર્ણ સખ્યાગૃધ જીવનચરિત્રો વખાઈ ચૂક્યા છે, છતાં ભાઈશ્રી ધૂમકેતુની આ કૃતિ એ મહાપુરુષ પ્રેરે જેમ જી । પ્રકાશની જ નવાપૂર્ણતા અને કુશલતા જનૂ કરે છે

જેમ નદાની અમુક પ્રકારની ભૂમિમાંથી દૂર રહી જીવનચરિત્રો આનેખાઈમાં ધણી વાગ જૂનો થાય છે, અો નામનિષ્ઠ વગુરિયતિ ન કાઈ જન્ય છે એ જ રીતે કેમપ અદાની ભૂમિકામાં બિલા

* શ્રી ધૂમકેતુકૃત ‘કલિમાનસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય’નું (પ્રભાશ્ચ જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માન શતાન્દી સ્મારક દ્વાર, મુળર્ધ, સને ૧૯૪૦) આમુખ

રહી જીવનચરિત્રો લખવામાં આવેલા અને એટલા જ ગોટાળાઓ ઉત્પન્ન થયા સાથે ખરી વસ્તુને અન્યાય પણ મળે છે એ વિષેનો વિશિષ્ટ વિવેક આપણને શ્રી ધૂમકેતુએ લખેલ પ્રસ્તુત જીવનચરિત્ર દ્વારા બતાવ્યો છે

જીવનચરિત્રનાં સાધનો

ભાઈશ્રી ધૂમકેતુએ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત દ્વાત્રય મહાકાવ્યો, મોહરાજપરાજય નાટક, કુમારપાલપ્રતિ-ખોધ, પ્રસાવકચરિત્ર, પ્રગ્ધર્મિતામણિ આદિ પ્રાચીન-અર્વાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્ય અને તેમાં નોંધાયેલ મહત્વની પ્રમાણિક અને કિંવદન્તીઓને આધારભૂત રાખી પ્રસ્તુત જીવનચરિત્ર લખ્યું છે

લગવાન શ્રી હેમચંદ્રનું જીવન

પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રમાં ઉપર જણાવેલ પ્રાચીન-અર્વાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્યને આધારે લગવાન શ્રી હેમચંદ્રના જીવનમાં જે પ્રકારની ઉન્નત માનવતા અને આદર્શ સાધુતા હતા, જે વ્યક્તિ તરીકે તેમના સરસ્વતી, રાજનીતિ અને ધર્મ એ ત્રિવેણીનો મુખેગ હતો અને એ ત્રિવેણીના જીવન ગભીર પ્રવાહને જે રીતે તેમણે ગુજરાતી પ્રજાના અંતરમાં વહાવ્યો અને પોષ્યો હતો, એક ગુજરાતી તરીકે તેમનામાં દેશભિમાન અને પ્રજાભિમાન કેટલું હતું, દુશ્મન જેવાને તેઓ જે રીતે વિનયથી જીતી લેતા હતા, તેઓશ્રી કેવા લોકેષણ અને વૈરવૃત્તિથી રહિત હતા, જે રીતે તેમણે પોતાના જમાનાના રાજાઓ, પ્રજાઓ, વિદ્વાનો, સાહિત્ય અને ધર્મોને તેમની સાધુતાના રંગથી રંગી દીધા હતા, ગુજરાત, ગુર્જરેશ્વરો અને ગુજરાતની પ્રજાને મહાન બનાવવાની અને જોવાની તેમની જે પ્રકારની અદ્ભુત કલ્પના હતી, કેવા અને કેટલા સર્વદેશીય અખોધ પાંડિત્યને પ્રાપ્ત કરી તેમણે ગુજરાતની પ્રજાના કરકમલમાં સર્વાંગપૂર્ણ વિધિવિધ પ્રકારનો વિશાળ સાહિત્યરાશિ અર્પણ કર્યો છે, તેમની પ્રતિભાએ અણહિલપુર પાટણ અને ગૂજરાતનો સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક તેમ જ વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાનવિષયક આદર્શ કેટલો ઉન્નતિના શિખરે પહોંચાડ્યો હતો, ગૂજરાતની પ્રજાને સંસ્કારપૂર્ણ બનાવી જગત સમક્ષ જે રીતે ઉન્નતમસ્તક અને અમર કરી છે—છત્યાદિ પ્રત્યેક વસ્તુને સુસંગત રીતે આલેખવામાં જે નિપુણતા, રસસિંચન અને ભાવપૂર્ણતા ભાઈ શ્રી ધૂમકેતુએ આપ્યા છે, એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં આજ સુધી લખાયેલ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રનાં જીવનચરિત્ર પૈકી કોઈમાંય આપણે જોઈ શકીશું નહિ

આજે ગુજરાતની પ્રજા દુર્વ્યસનોમાંથી બિગરી હોય, એનામાં સંસ્કારિતા, સમન્વયધર્મ, વિદ્યારુચિ, સંહિષ્ણુતા અને ઉદારમતદર્શિતા વગેરે ગુણો દેખાતા હોય, તેમ જ ભારતવર્ષના ઇતર પ્રદેશો કરતા ગૂજરાતની પ્રજામાં ધાર્મિક ઝંઘન વગેરે દોષો અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં નજરે પડે છે અને આખા ગૂજરાતની પ્રજાને વાચ્યા પ્રગટી છે—એ લગવાન શ્રી હેમચંદ્ર અને તેમના જીવનમાં તન્મય થયેલ સર્વદર્શનસમદર્શિતાને જ આભારી છે

વિવાદાસ્પદ હકીકતનો ઉકેલ

પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રમાં આજે ચર્ચા અને વિતંડાવાદનો વિષય થઈ પડેલ એક ખાસ વસ્તુ ચર્ચવામાં આવી છે અને તે સાથે તેનો ઉકેલ પણ કરવામાં આવ્યો છે, તે એ કે, “લગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સપર્ક અને સહવાસથી ગુર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રી કુમારપાલદેવ જૈનધર્માનુયાયી થયા હતા કે નહિ?” આ આખા પ્રશ્નને જીણી વેગાએ ભાઈશ્રી ધૂમકેતુએ એ વિષયને કડવાશ ભરી રીતે ચર્ચનાર જૈન અને જૈનેતર ઉભયને મીઠો ઉપાલંબ આપવા સાથે—આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે અમતા-ગ્રહીપણે કુમારપાલને કેવા પ્રકારના જૈનત્વનાં સાચાં તરવો અર્પણ કર્યા હતા અને ઉદાત્ત અને

સમભાવને સ્પર્શતા એ તરવોને જીવનમાં ઉતારી એ ગૂર્જરેશ્વરે જૈત્ર અથવા પરમાર્હતપશ્ચાતે પ્રાપ્ત કરી તેના ગૂર્જરી આખા ગુજરાતની પ્રજાને કેળી રમી દીધી હતી—એ વસ્તુને ઘણી સરસ રીતે આપેલી છે અને એ રીતે આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર અને કુમારપાન એ બંનેય ગુરુશિષ્યા સમઘટે અને એમના ઉદાર અમાત્રાધિપતેમ જ નિગુહ જૈનતત્ત્વને રોલાવ્યું છે એ જ કારણ હવે કે શ્રી કુમારપાલે પોતાના ગુરુની માફક જીવનમાં રાજ્યન જ્યાં ઉત્તમ માન્યતા અને નિગિષ્ટ સાધુતા પ્રગટાવી હતી

ભાઈની ધૂમધેતુ મદાગયે તમ્બ અને ત્રીજીગંભરી રીતે આલેખેના આ પ્રશ્નનો એ જ રીતે સ્વાધ્યાય કરવાથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રના ઉપદેશ અને સદ્વાસને પરિણામે શ્રી કુમારપાલે પોતાના જીવનમાં જૈનધર્મ, તેના નિગુહ તરવો અને તેને માન્ય સર્વદર્શનમય મિતિતને એટલા પચાની લીધા હતા કે તેમના જીવનમાં એવી સાત્રાધિપ જડતાને સ્થાન ન હતું, જેથી પોતાના રાજધર્મને હરમન આવે અથવા કોઈ સત્રાધાતરની લાગણી દુભાય કે તેને આરાત પડે એ

જીવનચરિત્રની પદ્ધતિ

કૃતિમતાથી રહિત અને ઐતિહાસિક તથ્યને આવે ન કરતા પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રમાં કોઈ પણ પ્રમંગતા વર્ણનનો આરભ અને તેની પૂર્ણાકૃતિ એવી અજમ રીતે પ્રકાશ આપા છે કે જેથી એને વાંચતા કોઈક સુધ બની જાય જીવનચરિત્રમાં ચરિત્રનાયકના જીવનની વસ્તુઓ સામાન્ય વર્ણન લખી નાખ્યું કે પ્રી દેવુ એ દરેક માટે સમ્ય છે, પરંતુ ચરિત્રનાયકના જીવનમાં મહેતી ઓળસિતતા નો સર્વસામાન્ય જનતાના હિતમાં અકૃતિમ રીતે સાક્ષાત્કાર કરી દેવો એ ઘણું કઠિન કામ છે તેમ જ્યાં ભાઈશ્રી ધૂમધેતુએ એ કામ અતિ સરળતાથી પાર પાડ્યું છે એ પ્રત્યુત જીવનચરિત્રના સ્વાધ્યાયથી સહેજે જ સમજી શકાય તેમજે ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રના જીવનમાં ઘટેલી દરેક નિશિષ્ટ ધર્મતાને પૂર્ણ ન્યાય આપે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમના જીવન સાથે મળવ ધરાવતી પગપૂર્વથી આવી આવતી કિન્નતીઓ જેની હયાતતા સુધવાને આજના સર્વમામાન્ય લેખકોની માફક નિર્મલક ગણી ફગાવી ન દેતા તેના મૂળમાં રહેત રહસ્યને આવેખમાર્ગ પૂર જગબીરતા અને પ્રૌતા ગાંધી છે અને એ રીતે આજના લેખકોને એ નિશિષ્ટ માર્ગનું સ્વયન પણ મળ્યું છે એ આ જીવનચરિત્રની નોંધના લાયક ખાસ નિર્ણયતા છે

જીવનચરિત્રનો સ્વાધ્યાય

પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રનો શુક સાત્રાધિપ પદ્ધતિએ સ્વાધ્યાય કરનાર જૈન કે જૈનેતર તથ્ય ચરિત્રાધ્ય અને લેખક મદાગયને અધાય જ કરશે એટલે પ્રત્યેક વાચકે આમાં જીવનચરિત્રના વાંચતી આ નિયામતી વખતે સકુચિત સાત્રાધિપ ભાવનાનો સામ કરી ઉતર મન જ રાખવું બેઠેઈએ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના જીવનમાં જે કોઈ પણ ખાસ વિગતો હોય તે તે એ જ છે કે, એમજે લૂખા મત્રાધો આશ્રય ન લેતા શ્રમણ ભગવાન વીર-વર્માનો બદુમાન્ય કરેન ત્યાગ, તા અને સમભાવ સ્વાદાધર્મને પોતાના જીવનમાં ઉતારી જૈનધર્મના વાસ્તવિક તરવો આ સંમરે ગૂર્જરાતી પ્રજાની વ્યક્તિ-વ્યક્તિના જીવનમાં આપ્યું અને એવો માર્ગ લીધો હતો જે ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના જીવનમાં આ ઉત્તમ ભાવનાને સ્થાન ન પાત તે જૈનધર્મના મોખિ સિદ્ધાન્તો સમગ્ર પ્રજાના જીવનમાં જે રીતે વ્યાપક બન્યા તે અને જૈનધર્મ અને ગુજરાતી પ્રજા ઉત્તિના શિખરે પહોંચી શક્યાં એ, ન બની શકત તેમ જ આજે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનું મવર્ચનમાં વ્યક્તિ તરીકેનું જે ઉચ્ચ સ્થાન છે, તે પણ ન હોત

કોઈ પણ યુગમાં વાસ્તવિક ધર્મ અને ધાર્મિકતાએ વ્યાપક સ્વરૂપ લીધું હોય તો, તે ત્યારે જ કે જ્યારે તેના પ્રણેતા અને સંચાલકોના જીવનમાં શુદ્ધ ત્યાગ, તપ અને સમભાવે સ્થાન મેળવ્યું હોય. એક કાળે ભારતવર્ષની આર્થિક પ્રગતિના આર્થિક માનસમાં આ ઉદાત્ત ભાવનાએ એટલું વ્યાપક સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે માત્ર એક દેશમાં, એક ગામમાં કે એક પડોશમાં જ નહિ, પરંતુ એક જ ઘરમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો અને સંપ્રદાયો એકસાથે વસી શકતા, પરસ્પર વિચારોની આપ-લે કરી શકતા અને અનાયાધપણે પોતપોતાની પદ્ધતિએ સૌ જીવનવિકાસ પણ સાધી શકતા હતા. આજે આપણે સૌએ આપણા જીવનમાંથી આ વિજ્ઞાનપૂર્ણ સમભાવને સર્વથા ખોઈ નાખ્યો છે, એવું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે સહવાસી ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો કે સંપ્રદાય સાથે સમભાવ-મૈત્રીભાવ સાધી શકતા નથી એમ જ નહિ, પણ પોતપોતાના સંપ્રદાય કે સમૂહમાંય સહેજ વિચારબેદ પડતાં માનવતાનો ત્યાગ કરી અસહ્ય અને જ ગલી દશાએ પહોંચી જઈએ છીએ, અને આપણે જે ધર્મ અને ધાર્મિકતાનો વિકાસ સાધવા માગીએ છીએ એનો દિન પ્રતિદિન આપણા જીવનમાંથી અભાવ થતો જાય છે. ભગવાન શ્રી હેમચંદ્ર જેવા આદર્શજીવી પુરુષના પવિત્ર જીવનો આપણસૌને આ ક્ષુદ્રતાના ગર્તમાંથી ઉગારનાર થાય એમ આપણે સૌ જરૂર ઈચ્છીએ-ઈચ્છ્યું જ નોઈએ.

આજે એ સમય આવી લાગ્યો છે, જ્યારે ધર્મમાત્ર વ્યાપક રીતે મનુષ્યને એના જીવનવિકાસમાં કઈ રીતે સહાયક અને એ દરેક વિજ મનુષ્યે સ્થિતપ્રજ્ઞ બની વિચારવું જ નોઈએ અને તો જ ત્યાગ, તપ અને સમભાવસ્વ વાસ્તવિક ધર્મ અને ધાર્મિકતા આપણા જીવનમાં સ્થાન લઈ શકશે એ સિવાય પોતપોતાના માનેલા સંપ્રદાયની રીતિ પ્રમાણે બાહ્ય ક્રિયાના વાધા ગમે તેટલા નજરે દેખાય, પરંતુ સાચી ધાર્મિકતા તો મરી જ જશે. આજની આપણા સૌની જીવનચર્યાનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને, કદાચ સાર્વત્રિક ન કહીએ તોપણ, આપણા મોટા ભાગની ધાર્મિકતા તો મરી ગયેલી જ દેખાશે. આનું મુખ્ય કારણ બીજું એકેય નથી પણ, આપણે સૌએ સાંપ્રદાયિક અને સામુદાયિકતાના સંકુચિત અને અતિસંકુચિત ક્ષેત્રમાં પડીને આપણી વિજ્ઞાનવૃત્તિ અને સમભાવતાના વિશાળ તત્ત્વને જીવનમાંથી ભુલાવી દીધું છે, એ છે.

આ પ્રસંગે હું ઇતર સંપ્રદાયોને લક્ષી કરી ન કહેતા જૈનધર્માનુયાયીઓને લક્ષીને એટલું સ્પષ્ટ કરવું અતિ આવશ્યક માનું છું કે, ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના નામ ઉપર વારી જનાર અત્યારના વિદ્વાન જૈન શ્રમણો અને જૈન આચાર્યો એ મહર્ષિના પવિત્ર જીવનમાંથી આ એક જ ઉદાત્ત ગુણને પોતાના જીવનમાં થોડાઘણોયે પચાવે તો આજના જૈન સંપ્રદાયમાં ક્ષુદ્રક, નિષ્પ્રાણ અને અર્થ વગરની શુદ્ધ ચર્યાઓ પાછળ જે કીમતી સમય, સાધુજીવન અને અગાધ જ્ઞાનશક્તિની બરબાદી થવા સાથે જૈન પ્રગતિના ધાર્મિક જીવન અને તેની અઘળક ધાર્મિક સંપત્તિની ખાનાખરાબી થઈ રહી છે, એ અટકી જાય; તે સાથે આજે જૈન શ્રમણો અને શ્રીસંઘમાં જે વૈરવિરોધ, કુસંપ વગેરે ફેલાઈ રહ્યા છે તે પણ નાખૂદ થઈ જાય અને મૃત્યુશય્યામાં પડેલી સાચી ધાર્મિકતા પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કરે.

આજની વિકૃત ચર્યાઓ અને વિરૂપ પ્રવૃત્તિઓએ જૈન શ્રમણો અને જૈન પ્રગતિને છિન્નભિન્ન તેમ જ અનાથ દશામાં મૂકી દીધી છે, એ વસ્તુ જરાય ઉપેક્ષા કરવા જેની નથી. આજની છિન્નભિન્ન સ્થિતિ અને અનાથતાને દૂર કરવા માટે જૈન શ્રીસંઘની સમર્થ વિવેક વ્યક્તિઓએ સત્વર યોગ્ય પગલા લેવાં નોઈએ તેમાં સૌથી પ્રથમ એ હોવું નોઈએ કે, આજે કૂદકે ને ભૂસકે જન્મ ધારણ કરતાં વ્યક્તિવાદનાં પોષક દરેકેદરેક વર્તમાનપત્રોને અટકાવવાં નોઈએ, અથવા એ વર્તમાનપત્રોનું ધોરણ નક્કી કરવું નોઈએ આજના વ્યક્તિવાદનાં પોષક અને અસહ્ય જૈન વર્તમાનપત્રોએ જૈન પ્રગતિની

ધાર્મિકતા અને ઐશ્વર્યને જે અમલ્ય દ્રુમઓ લગાવ્યા છે, એના નિધર્મી ગણાતા તરફથી મેં દોડા વર્ગમાં પણ લાગ્યે જ લાગ્યા હશે

આજે જગત પડપડમાં ઐશ્વર્ય સાધી આગળ વધતા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, ત્યારે જૈન ધર્મગુરુઓ અને જૈન પ્રજા મુદ્ર સર્માઓ પાઠગ સમય અને ભુદિને વેડફી મન કસી રહેન છે એ તદ્દન અનિચ્છનીય અને ખેલજનક વસ્તુ છે

આજનું પ્રયત્નગોષ્ઠ સૂચન કર્યા પછી દૂકમાં એમ કહી ગયાય કે સમભાવગૃહિત સામ્રાજિયમાં એ પ્રજાજનને ઉત્તમ કરવાને બદલે પતિત અને અસ્થિર બનાવે છે જ્યારે સમભાવપૂર્ણ સામ્રાજિયમાં એ વ્યવસ્થા જનને ઉત્તમ અને વિદ્વાનપૂર્ણ કરે છે આ ઉત્તમ ગણને લીધે જ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્ર તરફ સિદ્ધગજ જેવો અપભ્રાષ્ટી ગળા તેમનો મહાપાત્રી બને હતા, અને દેશનિદેશમાં ચિર પરિભ્રમણ કરી ‘નિચારચતુર્થ’ બનેન રાજા શ્રી કુમારપાલે શિયરૂતિ ધારણ કરી હતી તેમ જ આ જ એમ ઉત્તમ ગ્રુણને લીધે તેઓશ્રીએ જૈનધર્માનુયાયી મનિષ્કવર્તી શ્રીપાન અને વૈશ્વધર્માનુયાયી સમર્થ વિદ્વાન શ્રી દેવમોહિ જેના પરસ્પર વિરોધી નિદ્ધુગનના નયમાં ઐશ્વર્ય સાધી આપ્યું હતું ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રના જીવનચરિત્રના રસાધ્યાય દ્વારા આજના જૈન ધર્મગુરુઓ અને જૈન પ્રજા આ ગુણુનેશને જીવનમાં પચાવી એમરૂપ અને અમર બને

અતમા આ આશુબ પૂરું કરના પાંચ પ્રયત્ન વાચનુ ધ્યાન દુ એમ વસ્તુ તરફ દોડુ છું, કે શ્રી ધૂમકેતુએ પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રના લેખનમાં કેટલી પ્રામાણિકતા, કેટલી તપસ્વિતા અને કેટલું આત્મસંતોષગ્રામ્યતા છે એ, ગુજરાતના આદ્યતત્ત્વ ભાષિની અવેરચક મેધાણીએ ‘જન્મભૂમિ’ નિઃકપન (તા ૨૭-૧૦-૧૯૪૦, અંક ૧૧૮ પાનુ ૭) ના ‘કનક અને મિતાન’ વિભાગમાં ‘આદોનનો’ લખતાં જે કથા ત જાણી છે એ ઉપરથી સમજી શકાય ભાષિની મેધાણીએ જાણ્યું છે કે—

“શ્રી ધૂમકેતુના પિતાનો પચ્ચાલી વર્ષની વયે, પૂર્ણ વા પ્રધાવરચામાં દેહ પડ્યો એને ખગખરે જના ધૂમકેતુએ શક્ત આપી જ એમ કહ્યું મ્હી —

“‘હેમચન્દ્ર’નું પુસ્તક લખતો હતો એ પૂરું થતા આવેતું ને એમાં હેમચન્દ્ર પોતાના મૃત્યુનું ભાવિ છે મહિા અગાઉ ભાષ્યની વાત લખતા મેં નીચે ગિપણ કરેલું કે ‘મોટા પુરુષોનો મહિમા નારાના આવી વાતો ચાલતી હશે તે પછી મારા પિતાની માંગીના ખમગ મળ્યા, ગોડગ ગયો ખમર પડ્યા કે એમને પોતાનું મૃત્યુ બગમગ પડે ત્રિસ પગ ભાષ્યું હતું દના ઉપચારની ના મ્હી દીની હતી, સોને મળ્યા એનાની નીધા દતા ને પછી ભાષ્યેન દિનમે એમને મારા હાથનું પાણી પીડુ, પીને પડખુ ફેરવી મથા, ફરી એ જગ્યા નહિ મેં ગોડગથી પાગ આપીને ‘હેમચન્દ્ર’ ના મે પોત્ર યર્ધ ગયેના પુકેનાથી પેની મારી ટિપ્પણ-નીમ મની નાખી ખગખરા મ જનાખમાં આથી મ જ મધુ ની ધૂમકેતુ મોહના નથી

આ ઉપરથી સોને ખાતરી થયે કે જગતના મનાતન મતને તૂટી ફરવાની જે અનિચ્છ જવા બધી આત્મિકમર્જકોને માથે પડે છે એનું સંપૂર્ણ લાભ ભાષિની ધૂમકેતુને દોષ પોતાની કોઈ પણ માન્યતા પ્રયે તેઓ આપવી નહીં આ ચિંતિમાં રહી લખાયેન પ્રસ્તુત જીવનચરિત્રને વાચતા એ એ જ વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી એનો રસાધ્યાય કરે અને આપણા આત્મિકમર્જકો, કનિષ્ઠો અને પ્રયત્નકર્તા ભાષિની ધૂમકેતુની માફક સનાતન સત્યને તજી મનારા બને એનું ધર્મી વિરમ છુ પાળ્યું

[‘કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય’, આશુબ, સને ૧૯૪૦]

સિદ્ધહેમકુમાર સંવત

“ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા”માં આજ સુધીમાં પ્રચલિત થયેલ વૈદિકસંવત, કલિયુગસંવત, વીરસવત, વિક્રમસવત, શાલિવાહન-શકસંવત, ગુપ્તસવત, સિહસવત વગેરે અનેકાનેક સંવતોનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે, જે પૈકીના ઘણાખરા સવતો તો આજે જનતાના સ્મૃતિપટ પરથી ભૂસાઈ ગયા છે માત્ર વીરસવત, વિક્રમસંવત, શાલિવાહન-શકસંવત જેવા ગણતરીના જ સવતો જનતામાં એકધારી રીતે આદરપાત્ર રહ્યા છે તેમ છતાં એટલી વાત તો ચોક્કસ જ છે કે, જે જે વ્યક્તિઓનાં નામના સંવતો ચાલુ થયા હશે-છે, તેમના પ્રત્યે કોઈ ખાસ કારણને લઈને જ જનતાનો પક્ષપાત બધાયો હશે અને તે તે સંવતો તેમના અનુયાયીઓની વિદ્યમાનતા પર્યંત ચાલીને છેવટે ભૂસાઈ ગયા હશે એ બધું ગમે તેમ હો તે છતાં સંવતોની ઉત્પત્તિએ ઇતિહાસમાં મોટામાં મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એટલે એ સવતો કોના કોના નામે અને ક્યારે ક્યારે ચાલુ થયા છે એને લગતી મૌલિક હકીકતોને શોધવા અને મેળવવા પાછળ વિદ્વાનોએ અતિ ઝીણવટભરી રીતે પ્રયત્ન અને શ્રમ સેવ્યા છે આજના આ સક્ષિપ્ત લેખમાં એવા જ એક વિશિષ્ટ સંવતનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે, જેનું નામ સિદ્ધહેમકુમાર સવત છે આ સવતનો ઉલ્લેખ કયાંથી મળ્યો છે એને લગતો પરિચય આપ્યા પછી સવતના અંગે વિચાર કરવામાં આવશે

ઉપર જણાવેલ ‘સિદ્ધ-હેમ-કુમાર’ સંવતનો ઉલ્લેખ ગિરિરાજ શ્રી શત્રુંજયના શિખર ઉપરની ચોમુખજીની દૂકના મૂળ મંદિરના મુખ્ય દરવાજાની ડાબી બાજુના મંદિરમાં રહેલ એક ધાતુની પ્રતિમા ઉપરના લેખમાથી મળી આવ્યો છે એ લેખ આખો અહીં આપવામાં આવે છે:

શ્રીસિદ્ધહેમકુમાર સ ૪ વૈશાખ વ ૨ ગુરૌ ભીમપત્ની સત્ક વ્યવ૦ હરિશ્ચ દ્ર માર્યા ગુણદેવિ શ્રેયોર્થ શ્રીગાતિનાથવિવ કારિત્ત ॥

ઉપર આપેલ ધાતુપ્રતિમાલેખમાં કોઈ ખાસ મહત્વનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ નથી, તેમ નથી એ લેખમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્યદિના નામનો ઉલ્લેખ તેમ છતાં આ અતિસક્ષિપ્ત પ્રતિમાલેખ તેમાં મળતા શ્રીસિદ્ધહેમકુમાર સ ૪ એટલા ઉલ્લેખને પરિણામે અતિગૌરવવતુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે કે જે સવતનો ઉલ્લેખ આજ સુધી કયાંય જોવામાં કે તોંધવામાં આવ્યો નથી

તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્યદિના નામનો ઉલ્લેખ નથી એટલે પ્રસ્તુત વ્યક્તિના નામે શું થયું હશે? એ સવત ચલાવવા પ્રત્યે કોનો સવિશેષ પક્ષપાત હશે? તેમ જ એ સવત નક્કી કરવું અનુયાયીવર્ગ સમળ કે નિર્બળ હશે? ઇત્યાદિ હકીકતોનું આપણે માત્ર અનુમાન જ કરવાનું રહે છે

પ્રસ્તુત પ્રતિભાનેખમા મળતા શ્રીસિદ્ધ-હેમ-કુમાર સવનમા ગૂજરાતની મહાનિભૂતિનગર નણ બ્રિતિઓના નામનો સમાવેશ થાય છે એક, ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રી સિદ્ધરાજ જ્યોતિ હદેવના નામનો ખીજો, કનિમાનમર્મર સ્વાત્વિજ્ઞાનમૂર્તિ ગૂર્જરેશ્વરયુગનના મિત્ર અને ગુરુ આચાર્યપ્રસાદ શ્રી હેમચંદ્ર સરિના નામનો અને ત્રીજો ગૂર્જરેશ્વર પરમાર્હત મહારાજ શ્રી કુમારપાનદેવના નામનો આ રીતે ગુજરાતની મહાપ્રભાવમ પવન આ નણ નિભૂતિઓના નામના આઘ આઘ અવના મનન વાગ પ્રસ્તુત સનને ઉત્પન કરનામા આઓ છે એમા લેશ પણ તકાન ગ્યાન નથી

આ મવનની ઉત્પત્તિ વ્યવસ્થિત રીતે થઈ હોય તેમ માનનાને આપણા મમદા આનારે એ પણ પ્રમાણ કે સાધન નથી એ ત્યામા આપણે એવું જ માનવું જોઈએ કે પ્રસ્તુત ધાતુપ્રતિભાનેખમા મળતો શ્રી સિદ્ધહેમકુમાર સવનનો ઉપેખ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્ર પ્રતે અનિમલમાનની નાગલા ધગ નનાગ કોઈ વ્યક્તિએ કર્યો છે અને એ ઉપેખ, મારી સમજ પ્રમાણે, ત્રણે મહાત્માઓના ગંગવાસ પડી જ થયો હશે

પ્રસ્તુત સવન ચનાવના પાળ કોઈ સમગ્ર વ્યક્તિઓનો હાથ દેખાતો નથી નહિ તો એ મન નો ઉદ્દેશ્ય કેવળા પ્રથેની પ્રગતિઓમા અને પુષ્પિમામા તેમ જ કેવળાક પ્રાચીન શિનાનેતામા જ આપણને મળી શકે પરંતુ હજી સુધી કયાંય પણ એ સવનનો ઉપેખ નિહાતોની નજર ચડે નથી ફક્ત કોઈ મહાત્માનાના હલમા ગૂજરાતની આ નિભૂતિઓ પ્રતે ભક્તિ ભક્ષરાર્થ આવી હશે જેને પરિણામે એણે આપ્યો છે તેમ કરી પોતાની કર્તવ્યપરાયણતા રજૂ કરી પોતાની જાને ધન્ય અને કૃતકૃત્ય કરી છે એ સિવાય નિશ્ચય કરી લાગતું નથી નહિતર આજના અમુક વર્ગે જ ચનાવેના આત્મમવન અને ધર્મસતત જેવા સવનો પણ અમુક વર્ગે પર્પત ચાતુ ગહેરે અને એના ઉત્તેજો અમુક અમુક સ્થાનોમાં ઉત્તિખિન મળશે, જ્યારે ગૂજરાતની નણ સમર્થ મહાનિભૂતિઓના નામની નિભૂતિ પ્રસ્તુત સિદ્ધહેમકુમાર સવત પાળ સમગ્ર તો શુ પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબનો ખાતમ સવન અને ધર્મસવનના અનુયાયી વર્ગ જેવા સામાય વર્ગ પણ હશે કે કેમ એ મહુ કે મમજનુ મુકેન નથી

અરતુ પ્રસ્તુત "સિદ્ધ-હેમ-કુમાર" સવત પાળ સમગ્ર વ્યક્તિઓનો હાથ તે અગર ન હો અથવા એને સમગ્ર વ્યક્તિઓએ હાથ (૧) મે ન પણ આપ્યો હોય તેમ જના આપણે સોએ આનંદ જ માનવો જોઈએ કે, તે જમાનામા એવી કોઈ વ્યક્તિઓ હતી જ કે જેમને એમ લાગુ હતું કે ગૂજરાતની આ નણ મહાપ્રભાવ મહાનિભૂતિઓની ચાહીરીની નિશાની તરીકે તેમના નામનો સવન જરૂર ચાનવો જોઈએ અને તે માટે પ્રયત્ન પણ કર્યો ખરે જ, તે યુગની જનતાએ એમન થઈ આ મહાનિભૂતિઓની ચાહારીમા સવન ચનાવો હોત તો આજે ગુજરાત અને ગુજરાતની પ્રગ જગનની નજરે સરિગે મૌરવતી લેખાત

અતમા આ કેડાણે જૈન પ્રજનુ અને ખામ મરી અસારે ગેડ આણ હજી કંદારાજનની પેઢીનુ એક પ્રતુ તરફ લાગપૂર્વક લક્ષ્ય દોરતુ ઉચિત માનુ છું કે આપણે ત્યાં મદરતની વસ્તુઓના મગ કાણુ આ માચવળી તરફ જ લક્ષ્ય હોતુ જોઈએ તે રાખનામાં નથી આપણુ એવે અવી પુ પેગના માર્પનાઓને ભારપૂર્વક જણાવુ છું કે, ચોમુખનની દુકામ રહેતી આ મૌરવતી ધાતુ રી પ્રતિભાને એના સ્થાનમા રાખનામા આવે કે ત્યાથી એ પ્રતિભા—જેમ મિત્રમીમાથી પાજના લેખ મૂમ થયો તેમ જ મિત્રનાના મરિમાથી અજબ કાઠીગરીનાળી ધાતુની પ્રતિભા પાગી મઈ, તેમ —ગૂન ન થાય ખરે જ, અને તો આ પ્રતિભા જોઈએ એને ચોરી લઈ કોઈ યોગ્ય સ્થાનમાં મૂ વાનુ જ મન થયુ હતુ પણ સાચે જ કોઈ ઐતિહાસિક વસ્તુઓના આપારીને હાથ એ પ્રતિભા ચરી ન જાય એ માટે મેડ આ મ પેના કાર્યનાઓએ ખ્યાનપૂર્વક વચગ્યા દગરી ધરે

આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ અને તેમનું શબ્દાનુશાસન

આગમદુર્ગમપદસંગયાદિતાપો વિલીયતે વિદુષામ્ ।

યદ્વચનચન્દનરસૈર્મલયગિરિઃ સ જયતિ યથાર્યઃ ॥

—આચાર્ય શ્રીક્ષેમકીર્તિસૂરિઃ ॥

પ્રસ્તુત સક્ષિપ્ત લેખમાં આગમજ્ઞમુકુટમણિ સમર્થ ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિદ્વિત શબ્દાનુશાસન-વ્યાકરણનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે આં શ્રી મલયગિરિએ સખ્યાબધ જૈન આગમો, પ્રકરણો અને ત્રયો ઉપર ટીકાઓની રચના કરી છે; પરંતુ તેમની જો સ્વતંત્ર ગ્રંથરચના કોઈ હોય તો તે માત્ર પ્રસ્તુત સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત શબ્દાનુશાસન ગ્રંથ જ છે.

શ્રી મલયગિરિસૂરિ, કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્યાસાધનસમયના સહચર હતા. તેમના પ્રત્યે તેઓશ્રીનું એટલું બહુમાન હતું કે તેમણે પોતાની આવશ્યકસૂત્ર ઉપરની વૃત્તિમાં ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રને તથા ચાહુઃ સ્તુતિષુ ગુરવઃ (આવં વૃત્તિ, પત્ર ૧૧) એ શબ્દોથી ગુરુ તરીકેના હાર્દિક પ્રેમથી સંબોધ્યા છે.

આં શ્રી મલયગિરિએ મલયગિરિશબ્દાનુશાસનની રચના કરવા છતાં આપણે તેઓશ્રીને આં શ્રી હેમચંદ્રની જેમ વૈયાકરણાચાર્ય તરીકે સંબોધી કે ઓળખાવી શકીએ તેમ નથી એ રીતે તો આપણે તેઓશ્રીને જૈન પરિભાષા પ્રમાણે આગમિક કે સૈદ્ધાંતિક યુગપ્રધાન આચાર્ય તરીકે ઓળખાવીએ એ જ વધારે ગૌરવરૂપ અને ધૃતમાન વસ્તુ છે સિદ્ધાંતસાગરમાં રાતદિવસ ઝીલનાર એ મહાપુરુષે વ્યાકરણના જેવા ક્ષિપ્ત અને વિષમ વિષયને હાથમાં ધર્યો એ હકીકત હરકોઈને મુગ્ધ કરી દે તેવી જ છે.

સમર્થ વૈયાકરણાચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રે જે જમાનામાં સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ શબ્દાનુશાસન વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરી હોય એ જ જમાનામાં અને એ સમર્થ વ્યાકરણની રચના થઈ ગયા બાદ તરતમાં જ આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ નવીન શબ્દાનુશાસન ગ્રંથના નિર્માણ માટે પ્રયત્ન કરે કે હિમ્મત કરે એ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણને સંકેતકારક તો જરૂર લાગે છે; તેમ છતાં આપણને આથી એક એવું અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે આં શ્રી મલયગિરિએ, ભં હેમચંદ્ર જેવા પોતાના સુરખીના સર્વતોમુખી પાંડિત્યથી મુગ્ધ થઈ અને કુતૂહલવૃત્તિથી પ્રેરાઈને આ શબ્દાનુશાસનગ્રંથની

રચના કરી હશે અથવા તેઓશ્રી ॥ છત્રનામાં જરૂર કોઈ એવું પ્રેરણાપાથી નારણ ઉત્પન્ન થયું હશે, જેથી પ્રેરાઈને તેમણે આ વ્યાખ્યાનરચના કરી દાઢ્ય વર્ણ હશે

શ્રી મનયગિરિએ પોતાની આ રચનામાં સત્તાપ્રશ્ન આપે પ્રત્યેક વસ્તુ માટે સામ્યવાદ, સાદા ગદ્ય પ્રાચીન વ્યાસોને જરૂર લખ્યામાં ગણ્યા જ નહોતે તેમ જ તેમણે પોતાની આ રચનાના મુખ્ય કે દ્રશ્યના તરીકે લગવાનું શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રોપત્તિ બૃહદ્વક્તિ સહિત સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસનને જ રાખેલું છે જેમ લગવાનું હેમચંદ્ર વ્યાકરણના પ્રાગલભા મિદ્ધિ સ્વાદ્વાદાત્ત અને લોભાત્ત એ સૂત્રો ગૂંથ્યા છે, તે જ રીતે શ્રી મનયગિરિએ પોતા ॥ શબ્દાનુશાસનની આપત્તિ મિદ્ધલ કાન્તાત્ત અને લોકાદ વણક્ષમ સૂત્રોથી જ કરી છે આ સિવાય શ્રી હેમચંદ્ર અને શ્રી મનયગિરિ એ બંને આચાર્યોના શબ્દાનુશાસનોમાં સૂત્રોનું લગભગ એવું બધું સામ્ય છે જેથી દરકોઈ વિદ્વાન પ્રથમ નજરે બૂને જ પડી જાય અને તેથી જ આજ સુધીમાં મુદ્ધિ થયેલ આચાર્ય શ્રી મનયગિરિના ટીકાઓમાં આવતા આ રચનાઓના અઠો આપના વગેરેમાં ખૂબ જ ગોઠાણ થઈ ગયો છે કેવી વાર એ સૂત્રો સિદ્ધહેમના ગણના સૂત્રો નમજી અઠો આપનામાં આવ્યા છે અને તેની સાથે પાણિનીના વ્યાસના સૂત્રો મમજી તેના અઠો આપનામાં આવ્યા છે બધારે કેટલાં સૂત્રો નદિ મળવાને લીધે તેના રચનાનો નિર્દેશ પડેલો જ થયેલો આથી એ આ પ્રમાણે આપનામાં ખૂબ જ ગોઠાણ થયા પામ્યા છે પરંતુ શ્રી મનયગિરિનું શબ્દાનુશાસન જેવા પડી એ ચોક્કસ રીતે જાણી શકાય છે કે શ્રી મનયગિરિએ પોતાના શિક્ષણોમાં જે વ્યાખ્યાનસૂત્રો દાખ્યા છે એથી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનના કે નથી પાણિનીના વ્યાકરણના કે બીજા કોઈ આ રચના પરંતુ એ સૂત્રો તેમણે પોતાના મનયગિરિના શબ્દાનુશાસનમાંથી જ લેવા છે

પ્રત્યુત્ત મનયગિરિ આ ગણની પ્રોપત્તિ મિદ્ધલ વ્યાખ્યાની બૃહદ્વક્તિનું પ્રતિનિધિ જ છે એમ તેમ જ્ઞાતિઓની તુલના કરવાની જાણી જાય છે અને એ જ પ્રાગલભા આજે મળતી મનયગિરિના શબ્દાનુશાસનની હસ્તનિખિત પ્રતિઓ ભાગેભાર અશુદ્ધ હોવા છતાં તેનું સંશોધન અને અપાદન જગત્ત અગત્ય નથી એમ મેં ખાતરી કરી લીધી છે

પ્રત્યુત્ત વ્યાખ્યાનની રચના આનંદ મનયગિરિએ ગૂર્જર રાજમાર્ગત ગજગિ શ્રી કુમાર પાનડેના રાજ્યઅમલ વરમિસાન કરી છે એ આપણે મનયગિરિના શબ્દાનુશાસનના 'સ્વાત્ત દેવે' (કૃદ્ધમિ, તૃતીય પાં. સૂત્ર ૨૨) સૂત્રની પ્રોપત્તિ દર્શિમાં આવતા "મદહદરાત્તીનું કુમારપાલ એ ઉદાહરણ પરથી અષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે એ આનો અર્થ એ થયો કે આચાર્ય શ્રી મનયગિરિને જે જે પ્રથમા પ્રત્યુત્ત શબ્દાનુશાસન ॥ સૂત્રો મળે તે પ્રત્યેકી રચના પ્રત્યુત્ત શબ્દાનુશાસનની રચના માની તેમ જ મહાગણ શ્રી કુમારપાનડેના રાજ્યમાં થયેલી છે અથવા એમ પણ ન થયું હોય કે શ્રી મનયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુશાસન ॥ શ્રી મનયગિરિની રચના ગૂર્જરેશ્વર મહાગણ શ્રી જયમિદ્ધેના રાજ્ય રમિસાન કરી હોય, તે આધારે પોતાના શ્રી પ્રથમા સૂત્રો દાખ્યા હોય અને શબ્દાનુશાસન ઉપરના પ્રોપત્તિ નિર્માણ તેઓશ્રીએ મહાગણ શ્રી કુમારપાનડેના રાજ્યમાં થયું હોય એમ તેમ હો, તે જાણ એમ જાતે તે નિર્વિવાદ જ છે કે શ્રી મનયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુશાસન ઉપરના પ્રોપત્તિ રચના તે શ્રી કુમારપાનડેના રાજ્યઅમલ દર્શિયાન જ થયેલી છે

આચાર્ય મનયગિરિનું પ્રોપત્તિ શબ્દાનુશાસનની પ્રાચીન રચનાનિખિત પ્રતિઓ આજે નજીકના ભાગેભાર છે એમ જાણવામાં આવ્યું છે ૧ એક પાટલ્ય-ચાડીપાર્શ્વનાથ જાનમજા મા મળતો ઉપર નખેડી પ્રતિ ૨ બીજી પાટલ્ય-સઘડીના પાડાના તાપનીય પુનઃપ્રકાશકર્તા તાડપર ઉપર લખાયેલ

પ્રતિ અને ૩. ત્રીજી પૂના-ડેક્કન કોલેજના લાડારકર ઇન્સ્ટ્રીટના હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલી પ્રતિ આ સિવાયની બીજી જે જે હસ્તલિખિત પ્રતિઓ જૈન મુનિઓના જ્ઞાનભંડારોમાં જોવામાં તેમ જ સાંભળવામાં આવી છે તે બધીયે, જે હું ન ભૂલતો હોઉં અને નથી જ ભૂલતો તો, પાટણ-ત્રાડીપાર્શ્વનાથના ગ્રંથસંગ્રહની પ્રતિની નકલો જ છે અને એ પ્રતિઓ ધરાવનાર પૈકી લાગ્યે જ કોઈને ખબર હશે કે એમની એ વ્યાકરણ-પ્રતિ સંપૂર્ણ નહિ પણ અધૂરી જ છે.

ઉપર જણાવેલી ત્રણે પ્રતિઓ પૈકીની એકેય પ્રતિ સંપૂર્ણ નથી, તેમ જ ત્રણે પ્રતિઓ એકઠી કરવામાં આવે તોપણ આં મલયગિરિકૃત શબ્દાનુશાસન પૂર્ણ થાય તેમ નથી.

૧ પાટણ-ત્રાડીપાર્શ્વનાથના ભંડારની પ્રતિ પચસધિ, નામ, આખ્યાન અને કૃત મુધીની છે અર્થાત્ આ પ્રતિમાં ચતુષ્કૃત્તિ, આખ્યાત્કૃત્તિ અને કૃદ્કૃત્તિ એમ ત્રણ વૃત્તિના મળી એકદર ત્રીસ પાદનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ તદ્દિતવૃત્તિ કે જે અટાર પાદ જેટલી છે તે આ પ્રતિમાં નથી.

૨ પાટણ-સંઘવીના પાડાની તાડપત્રીય પ્રતિ અતિ ખંડિત છે એ પ્રતિ, મારા ધારવા પ્રમાણે, લગભગ ૫૦૦ પાનાં જેટલી હોવી જોઈએ, તેને બદલે અત્યારે એનાં માત્ર ૩૩૦ થી ૪૫૬ મુધીના જ પાનાં વિદ્યમાન છે અને તેમાં પણ વચમાં વચમાંથી સખ્યાબંધ પાના ગૂમ થયા છે તેમ છતાં આ ત્રુટિત પ્રતિ તદ્દિતવૃત્તિની હોઈ એનું અતિઘણું મહત્ત્વ છે આ પ્રતિમાં લેખકે આખા ગ્રંથના પત્રાકો અને દરેક વૃત્તિના વિભાગમૂલક પત્રાકો એમ બે જાનનાં પત્રાકો કર્યા છે. એ રીતે આ પ્રતિના ૩૩૦માં પાનામાં તદ્દિતવૃત્તિના પાના તરીકે ૩૫ મો અંક આવ્યો છે એટલે તદ્દિતવૃત્તિના પ્રારભનો ૩૪ પાના જેટલો ભાગ આ પ્રતિમાં નથી એ ચોત્રીસ પાનામાં તદ્દિતનો લગભગ દોઢ અધ્યાય ગૂમ થયો છે આ પ્રતિના અત્યારે જે ખંડિત પાનાં હયાત છે તેમાં તદ્દિતના દ્વિતીયાધ્યાય દ્વિતીયપાદના અપૂર્ણ અશ્વત્થી શરૂઆત થાય છે અને લગભગ ૪૦૦માં પાના દરમિયાન દશમાં પાદની સમાપ્તિ થાય છે આ પછી થોડાં પાનાં ગૂમ થયાં છે માત્ર પાંચ-દશ જ છુટક પાનાં છે આ રીતે સંઘવીના પાડાની પ્રતિ અતિખંડિત હોઈ પાછળના આઠ પાદ એમાં છે જ નહિ.

૩ ડેક્કન કોલેજમાની પ્રતિની તપાસ કરાવવા છતાં હવું એને અંગેની ચોક્કસ માહિતી મળી શકી નથી કે એ પ્રતિ કેટલી અને ક્યાં મુખેની છે એ માહિતી મેળવવા માટે પ્રયત્ન ચાલુ જ છે તેમ છતાં અધૂરી તપાસ પરથી એમ તો ચોક્કસ જાણવા મળ્યું છે કે એ પ્રતિ દ્વારા પણ પ્રસ્તુત શબ્દાનુશાસનની પૂર્ણતા થાય તેમ નથી ડેક્કન કોલેજની આ પ્રતિ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી અને ખંડિત છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણ પૂર્ણ ન મળે ત્યાં સુધી આપણે એની સૂત્રસખ્યા તેમ જ સ્વોપગ્ન વૃત્તિનું ચોક્કસ પ્રમાણ જાણી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ એની અપૂર્ણ દશમાં પણ તેના અધ્યાય અને પાદસખ્યાનું પ્રમાણ ચોક્કસ રીતે જાણી શકાય તેમ છે ખુદ આં શ્રી મલયગિરિએ તદ્દિતના નવમાં પાદના સંખ્યાયા. પાઠસૂત્રમજ્જો વા એ સૂત્રની સ્વોપગ્ન વૃત્તિમાં અષ્ટાવધ્યાયા. પરિમાણમસ્ય અષ્ટક પાણનીય સૂત્રમ્ । દ્વાદશકં મલયગિરીયમ્ એ પ્રમાણે જણાવ્યું છે, એને આધારે જાણી શકાય છે કે મલયગિરિશબ્દાનુ-શાસનની બાર અધ્યાય અને અડતાલીસ પાદમાં સમાપ્તિ થાય છે જોકે શ્રી મલયગિરિએ, આં શ્રી હેમચંદ્રની માફક, પુષ્પિકામાં અધ્યાય અને પાદની નોંધ વિભાગવાર કરી નથી, તેમ છતાં તેમને એક અધ્યાયના ચાર પાદ જ અભીષ્ટ છે એ, તદ્દિતવૃત્તિમાં આવતી રૂઠિ શ્રીમલયગિરિવિરચિત્તે શબ્દાનુ-

દામને તદ્વિતે દ્વિતીયાધ્યાયે દ્વિતીય પાદ સમાપ્ત આ મુજબની પુણ્યપ્રશ્ન અને તે પછી સમ્પન્ન-અદ્યમ આદિ પાદોની સમાપ્તિને લગતી પુણ્યપ્રશ્નો આવે છે તેને આધારે નક્કી કરી શકાય છે

વાડીપાર્શ્વનાથના ભક્ષની પ્રતિ કે જે કૃદ્વૃત્તિ મુખી અગ્રાપ્ત છે, તેમાં પાદસંખ્યા આ પ્રમાણે છે પચ્ચમ ધિના પાંચ પાદ નામના નવ પા, આખ્યાત ૧૧ દશ પાદ અને કૃત્ત્વા ૮ પાદ આ રીતે પચ્ચસ ધિ અને ૮૫૫ દુતિનાં મળી એક ૨૩૦ પાદ થાય છે, અર્થાત્ વાડીપાર્શ્વનાથની પ્રતિ અધ્યાયના સિદ્ધાંતે અદ્યમધ્યાય દ્વિતીયપાદ પર્યન્તની છે એમ કહી શકાય આમાં બીજાને અગ્ર પા જેમ્લો નિભાગ ઉમેરીએ ત્યારે બાર અધ્યાય પ્રમાણ મનયગિરિશાસ્ત્રાનુશાસન વ્યાખ્યાન સંપૂર્ણ અને મધ્યની પાડાની અગ્રિત તાડપત્રીય પ્રતિના લગભગ ૪૦૦માં પાનામાં હિત શ્રીમલયગિરિવિરચિત્તે દાદાનુશાસન તદ્વિતે દામ પાદ સમાપ્ત એ પ્રમાણે આ યુ છે, એમ્ને તે પછીના પાનામાં બીજા આઠ પા હોવા માટે જગમ ગમને સ્થાન નથી અને એ મુજબ આચાર્ય શ્રી મનયગિરિશાસ્ત્રાનુશાસનના અધ્યાય અને અંતારીસ પાદમાં અગ્રાપ્ત થવા વિષય જુદા જુદા મુદ્દા નથી

આં ૧૧ મનયગિરિએ પોતાના શાસ્ત્રાનુશાસન સાથે મળેલ ધરાવના મત ન ધાતુપાઠ ઉપાદિ ગાળુ આતિની સ્થના કરી દોષ તેમ જગ્યાતુ નથી એમ ૧૧ શાસ્ત્રાનુશાસનના અભ્યાસીએને એ માટે તો અન્ય આચાર્યકૃત ધાતુપાઠ આદિ તરફ જ નજર કરી પડે તેનું છે

શ્રી મનયગિરિશાસ્ત્રિના શાસ્ત્રાનુશાસનના પાંચ-પાઠન માટે ખાસ ઉપયોગ થયો હોય તેનું દેખાતુ નથી એ જ માગુ છે કે એની નમો મિત્રદેવ વ્યાખ્યાનની માફક વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી થી આમ જાં આચાર્ય શ્રી ક્ષેમપાતિએ બૃહદ્વેદમૂળની ગમના અનુમધાનની ઉદ્યાનિમાં દાદાનુશાસનનાદિવિશ્વવિદ્યામયજ્યોતિ પુન્નવરમાણુષ્ઠિનિમૂર્તિશ્રીમલયગિરિમુની-દ્રાવિપાર્દેશિવરણરણમુપ-ચક્રમે આ પ્રમાણે શ્રી મનયગિરિના શાસ્ત્રાનુશાસનની ખાસ નોંધ લીધી છે એ ઉપથી એમના વ્યાખ્યાનને વિદ્યાનેમાં અમુક પ્રમાણે નિશ્ચિત પ્રમાણ તો જગ દતો એમાં જગમ શા નથી

પ્રત્યુત આં બુધ્ધ અપૂર્ણ દોષ મે ૧૧ અત્રી પ્રમિતમાં શ્રી મનયગિરિએ કઈ કઈ ખામ વગુની નોંધ કરી રંગે એ પછી શકાય એમ થી તેમ જાં એની જ આતર્માં આવના તથા તત્તમ-દ્વનત્રિધાન પરિપૂર્ણમત્પ્રથમ લઘુપાય આચાર્યો મનયગિરિ શાસ્ત્રાનુશાસનમાગમને આ ઉપેખમાં તેમજ પોતાને આચાર્ય તરીકે એજગ્યાવ્યા છે એ વસ્તુ તદ્દ નથી છે કે જે તેમના બીજા કોઈ મથમાં ગોધાયેન નથી

આચાર્ય શ્રી મનયગિરિશાસ્ત્રિવરના શાસ્ત્રાનુશાસનો લગતી આં ૧૧ સિદ્ધિ તો ૧૧ લખ્યા આ તેમજ અવી જ મથાપન દગમાં આવે છે

આં શ્રીમનયગિરિ ૧૧ ૧૧નો સમિપ્ત જાં અનિરિચિટ પચિપ મેજરા ૬૨ ૧૧ને શ્રી જૈન આત્માન મથા, ભાવતગર ત ક્ષી પ્રમિત થએ ૧ મટોરી ગતવ-મનાનિતગયો પચ્ચમ-વદ્યો વમ પ્રયો ૧૧ મારી સને ૧૧ ગૂજગાની પ્રમાણના વ્વસા બધામખુ છે

['શ્રી જૈન સપ્ર પ્રમાણ', રીપા ક્ષી ૧૧, બાદરવો-આ ૧, સ ૧૮૭]

‘કથારત્નકોશ’ અને તેના કર્તા શ્રી દેવભદ્રસૂરિ*

આજે આચાર્ય શ્રી દેવભદ્રસૂરિવિરચિત રત્નકોશના યથાર્થ નામને શોભાવતો એવો કથારત્નકોશ નામનો અતિદુર્લભ અથ પ્રકાશિત કરી જૈનકથાસાહિત્યરસિક વિદ્વાનોના કરકમળમાં ઉપહારરૂપે અર્પણ કરવામાં આવે છે; જેની સાદ્યત પરિપૂર્ણ માત્ર એક જ તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન પ્રતિ, ખલાતના ‘શ્રીશાંતિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર’ને નામે ઓળખાતા અતિ પ્રાચીન ગૌરવશાળી તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડારમાં જળવાયેલી છે તેને અગે નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે : ૧ ભારતીય કથાસાહિત્યની વિપુલતા ૨. જૈન પ્રવચનમાં ધર્મકથાનુયોગનું સ્થાન ૩ કથાના પ્રકારો અને કથાવસ્તુ. ૪ કથારત્નકોશગ્રંથનો પરિચય ૫ તેના પ્રણેતા. ૬ અન્ય જૈન કથાગ્રંથોમાં કથારત્નકોશનું અનુકરણ અને અવતરણ ૭. સંશોધન માટે એકત્ર કરેલી પ્રાચીન પ્રતિઓનો પરિચય તથા સંશોધન વિગેની માહિતી

૧. ભારતીય કથાસાહિત્યની વિપુલતા—આજની પ્રત્યક્ષ દુનિયામાં જે માનવવ્રજન વસે છે તેમાં ભણેલાગણેલા કુશાગ્રમનિવાળા લોકો એ-ત્રણ ટકા જેટલા જ છે, બ્યારે બાકીનો ૯૭ ટકા જેટલો ભાગ અક્ષરજ્ઞાન વિનાનો, છતાં સ્વયંસ્ફુરિત સવેદનવાળો છે આમાં કેવળ અક્ષરપરિચય ધરાવનારા અને અક્ષરપરિચય વિનાના છતાં પોતાની હૈયાઉકલતથી વ્યવહાર અને પરમાર્થનો તોડ કાઢનારા લોકોનો સમાવેશ છે આ ૯૭ ટકા જેટલી અત્યધિક સખ્યા ધરાવનારા લોકો વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિતવિદ્યા, ભૂગોળ કે ખગોળવિદ્યામાં ઊડા ઊતરવા જરાય રાજી નથી તેમ તૈયાર પણ નથી તેમને તો ઘણી સરળ રીતે સમજ પડે અને એ સમજ દ્વારા જીવનનો રસ માણી શકાય અને વ્યવહાર તેમ જ પરમાર્થને સમજ માનવજીવનની કૃતકૃત્યતા અનુભવાય એવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે એટલે એ વસ્તુને આપણા પૂર્વ મહર્ષિઓએ વિપુલ પ્રમાણમાં કથા, ઉપકથા, આખ્યાનો, આખ્યાયિકાઓ, ઐતિહાસિક ચરિત્રો આદિ સર્જીને પૂરી રીતે સંતોષી પણ છે આ રીતે જોતાં કથાસાહિત્યનો સળધ મુખ્યતથા આમજનતા સાથે છે અને આમજનતા વિપુલ હોવાથી તેની સાથે સળધ ધરાવતું કથાસાહિત્ય પણ વિપુલ, ત્રિવિધ અને આમજનતાની ખાસિયતોને લક્ષમાં રાખી સુગમ અને સુખોદાયક લાખામાં સર્જાયેલું છે આ પ્રકારનું કથાસાહિત્ય જેમ જૈન સપ્રદાયમાં વિપુલ છે એ જ રીતે

~ શ્રી દેવભદ્રસૂરિનું ‘કથારત્નકોશ’ના સંપાદનની (પ્રકાશક : શ્રી જૈન આત્માનંદ સલા, લાવનગર, સં. ૨૦૦૦) પ્રસ્તાવના.

વૈદિક અને બૌદ્ધ સપ્રાચીન પશુ અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં કે એમ જ નહિ, પણ ભારતવર્ષની જેમ ભારતવર્ષની બહાર પણ આ જાનનું કથાસાહિત્ય એટલા જ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, જ્યોત્ષ્ણ જોગ, ગણિત, આયુર્વેદ, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, યોગવિદ્યા, પ્રમાણશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓનું મહત્ત્વ જગત્માં ઓછું નથી, પરંતુ તે બધી ગદ્યનું વિદ્યાઓને સર્વજન દ્રવ્યનું માધન માત્ર એમ કથાસાહિત્ય છે માટે જ ભારતવર્ષના તેમ જ ભારતની બહારના પ્રાચીન-અપ્રાચીન કુશાગ્રમતિ પિદ્ધાનો પણ કથામર્જનની પ્રતિષ્ઠા પડ્યા છે અને એ દ્વારા એમણે આમજનતાને હ્યાગ તપ, વૈરાગ્ય, ધીરજ, ક્ષમા, નિઃસ્વર્ગતા, પ્રાણિયોગ, અત્ય નિર્ભયતા સરળતા આદિ ગુણોની મિદ્ધિ માટે વિવિધ પ્રેરણાઓ આપી કે આમજનતાને કેળવવાનું કામ સર્વ સાધ્ય નથી, તેમ છતાં ત્યાગ સત્યાચાર, સરળતા, સમયનતા આદિ સદ્ગુણોથી નિર્મૂલિત મહાપુરુષો આમજનતાને ઉપદેશ દ્વારા કેળવી શકે છે, સાહિત્યમર્જન દ્વારા દોરી શકે છે અને અને જૂઓ ઉકેલી તેની માધનાના માગને સરળ બનાવી આપે છે આ દૃષ્ટિએ પણ કથાસાહિત્યનું મૂલ્ય અનેમ્મણ વધી જાય છે

૨ જૈન પ્રવચનમાં કથાનુયોગનું સ્થાન—જેમ મહાભારત અને ગમાયજ્ઞના પ્રજેતા વૈદિક મહર્ષિઓએ આમજનતાના પ્રતિનિધિ બની એ પ્રવાની રચના કરી હતી એ જ પ્રમાણે જૈન પણ પરાએ પણ આમજનતાની નિર્ગમ જેવના દરવાખા જ પોતાનું ગૌરવ મા યુ છે એમ કાળે ન્યારે વદિ પર પરા આમજનતાની મરી રાજઓની આશ્રિત ધર્મ આમજનતાનું પ્રતિનિધિપલ્લ ગુમારી બેવી એમ જ નહિ પણ એ આમજનતાની પ્રાજ્ઞાનિ ભાષા તરફ પણ મુખ્યત્વે ધર્મ ગર્ભ, બગબર એ જ વખતે જૈન પર પરામાં અનુક્રમે થોડા મહામાય તીર્થ દ્રવ્યગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ અને શ્રમણ ભગવાન શ્રી વીર ધર્મમાનસ્વામીએ આમજનતાનું પ્રતિનિધિપલ્લ કથુ અને તેની વ્યાખ્યાનિક ભાષાને અપનાવી તે દ્વારા જ પોતાનું ધર્મતીર્થ પ્રવર્તા યુ અને આમજનતા સુધી પહોંચે એવા સાહિત્ય નિર્માણને પૂરેપૂરો ટેકો આપ્યો એમ જ નહિ પણ જૈન પ્રવચનના જે મુખ્ય ચાર વિભાગો બનાયા છે તેમાં આમજનતાના અતિશ્રિય એ કથાસાહિત્યને ખાસ ધ્યાન પણ આપ્યું છે જૈન પ્રવચન ચરણ મજ્જાનુસંગ, ધર્મધ્યાનુસંગ, ગણિતાનુસંગ અને દ્રવ્યાનુસંગ—એ ચાર વિભાગમાં વહેવારે છે આમાં આમજનતાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર ધર્મધ્યાનુસંગ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે મહાચરણો ૧૧ મૂળ નિયમો અને તેમને આચરણમાં મૂક્યા ૧૧ વિવિધ પ્રક્રિયાઓના સાહિત્યનું નામ ચરણમજ્જાનુસંગ છે એ સતચરણો જેમણે જેમણે—જી કે પુરો—આચરી મતા યા ભોય એનાં આચરણોથી જે વાલો મેળવ્યા હોય અથવા એ આચરણો આચરનાં આરી પડતી મુશ્કેલીને વેડી તેમને જે રીતે પાડ કરી હોય તેનાં સતચારપગપણ ધીર નીર મળી જીપુરોનાં ઐતિહાસિક કે કથાકથન દ્રવ્યોના સર્જનનું નામ ધર્મધ્યાનુસંગ છે આ વિશે શાસ્ત્રમંત્રો તે એમ પણ મ્હે છે કે આવા પ્રમાણ ૧૧ ધર્મધ્યાનુસંગ વિના ચરણમજ્જાનુસંગની માધના કંઠજ બની જાય છે આ જ્ઞાનતા તે તરફ વળતી કે આમર્ષાતી પશુ નથી આમ જૈન દૃષ્ટિએ એમ અપેક્ષાએ ચાર અનુયોગોમાં ધર્મધ્યાનુસંગ પ્રાધાન્ય ધરાવે છે એમ મત્તું લેશમાન અગુચિત નથી જેમાં અજોગજ્ઞોગના વિવિધ ગણિતો આવે તે ગણિતાનુસંગ અને જેમાં આત્મા, પરમાત્મા દર્શાવે તત્ત્વો મ, જ્ઞાનનું સ્વરૂપ વગેરે કેવળ મુખ્યશુદ્ધિમાત્ર વિશે વર્ણવવામાં આવે તે દ્રવ્યાનુસંગ આ ચાર અનુસંગ પૈકી માત્ર એમ ધર્મકથાનુસંગ જ એવો છે જ આમજનતા સુધી પહોંચી શકે છે અને તેથી જ મીઠા અનુસંગો મનાં કોઈ અપેક્ષાએ તેનું મહત્ત્વ સમજાવે છે જૈન પણ પરા અને વૈદિક પર પરાની પેઠે બૌદ્ધ પર પરાએ પણ ધ્યાનુસંગ ૧ ધ્યાન આપેતું છે એમ જ નહિ, પણ સરખામણીમાં વૈદિક પર પરા કરતાં બૌદ્ધ પર પરા, જૈન પર પરાની પેઠે આમજનતા ૧ અગ્રિય પ્રતિનિધિ વેડેલી છે જૈન પર પરાના ચાર અનુસંગો ૧ માટે બૌદ્ધ પર પરામાં વિનય જ્ઞાન ૨૪

પિટક' શબ્દ, 'ધર્મકથાનુયોગ માટે 'સુત્તપિટક' અને ગણિતાનુયોગ તથા દ્રવ્યાનુયોગ માટે 'અભિધર્મ-પિટક' શબ્દ યોગ્યથો-છે. 'પિટક' શબ્દ જૈન પરંપરાના 'દાઢશાંંગીગણિપિટક' સાથે જોડાયેલા 'પિટક' શબ્દને મળતો 'પેટી' અર્થને બતાવતો જ શબ્દ છે. સુત્તપિટકમાં અનેકાનેક કથાઓનો સમાવેશ છે. દીધનિકાય, મજ્જિમનિકાય, સુત્તનિપાત વગેરે અનેકાનેક ગ્રંથોનો 'સુત્તપિટક' માં સમાવેશ થાય છે જૈન પરંપરાનો ધર્મકથાનુયોગ, બૌદ્ધ પરંપરાનો સુત્તપિટક અને વૈદિક પરંપરાનો ધનિહાસ એ ત્રણે શબ્દો લગભગ એકાર્થક શબ્દો છે. ધર્મકથાનુયોગ, પથ્ય ભોજન-પાન જેવો છે જેમ પથ્ય અન્ન-પાન માનવશરીરને દૃઢ, નીરોગી, પુરુષાર્થી, દીર્ઘજીવી અને માનવતાપરાયણ બનાવે છે, તેમ ધર્મકથાનુયોગ પણ માનવતા મનને પ્રેરણા આપી બલિષ્ઠ, સ્વસ્થ, નિગ્રહી, સફારી અને સદાચારપ્રચારી બનાવે છે અને અજરામર પરિસ્થિતિ સુધી પહોંચાડે છે. બોલતાં-ચાલતાં, ઉપદેશક કરતાં ધર્મકથાનુયોગ માનવતા ઉપર એવી સારી અસર ઉત્પન્નવે છે જે ધીરે ધીરે પણ પાકી થયેલી અને જીવનમાં ઊતરેલી હોય છે. સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય કે ધર્મકથાનુયોગ માનવને ખરા અર્થમાં માનવરૂપે ઘડી શકે છે અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પૂર્ણ અનંતતા સુધી પહોંચાડે છે.

૩. કથાના પ્રકારો અને કથાવસ્તુ—આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિવરે સમરાધ્યક્ષકલામાં કથાઓના વિભાગ કરતાં અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને સકીર્ણકથા એમ ચાર વિભાગ બતાવ્યા છે જે કથામાં ઉપાદાનરૂપે અર્થ હોય, વણજવેપાર, લડાઈ ઝો, ખેતી, લેખ-લખત વગેરેની પદ્ધતિઓ, કળાઓ, શિક્ષો, સુવર્ણસિદ્ધિ વગેરે ધાતુવાદો, તથા અર્થોપાનર્જનના નિમિત્તરૂપ સામ, દંડ આદિ નીતિઓનું વર્ણન હોય તેનું નામ અર્થકથા જેમાં ઉપાદાનરૂપે કામ હોય અને પ્રસંગે પ્રસંગે દૂતીના અભિસારો, સ્ત્રીઓનાં રમણો, અનંગલેખો, લલિતકળાઓ, અનુરાગપુલકિતો નિરૂપેશો હોય તે કામકથા. જેમાં ઉપાદાનરૂપે ધર્મ હોય અને ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, અલોભ, તપ, સયમ, સત્ય, શૌચ વગેરેને લગતાં માનવસમાજને ધારણ-પોષણ આપનારાં અને તેનું સત્ત્વસંરક્ષણ કરનારાં વર્ણનો હોય તે ધર્મ-કથા અને જેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે વર્ગોનું યથાસ્થાન નિરૂપણ હોય અને એ ત્રણે વર્ગોને સમજાવવા તેમ જ પરસ્પર અગાધક રીતે વ્યવહારમાં લાવવા યુક્તિઓ, તર્કો, હેતુઓ અને ઉદાહરણો વગેરે આપેલાં હોય તે ધર્મકથા. કથાઓના આ ચાર પ્રકાર પૈકી કેવળ એક ધર્મકથા જ ધર્મકથા-નુયોગમાં આવે છે. મૂળ જૈન આગમોમાં પણ જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉપાસકદશાંગ, અંતકૃદશાંગ, અનુત્તરો-પપાતિકદશાંગ, વિપાક વગેરે અનેક આગમો પણ ધર્મકથાને પ્રધાનપણે વર્ણવે છે. જ્ઞાતાધર્મકથાંગનું જે પ્રાચીન કથાસંખ્યાપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં તે આગમમાં સાડાત્રણ કરોડ કથાઓ અને તેટલી જ ઉપકથાઓ વગેરે હોવાનું કહેલું છે. એ જોતાં જૈન પરંપરામાં ધર્મકથાનું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ હતું એ સહજમાં જ કલ્પી શકાય તેમ છે. ધર્મકથાઓમાં પણ યુદ્ધ, ખેતી, વણજ, કળાઓ, શિક્ષો, લલિતકળાઓ, ધાતુવાદો વગેરેનું વર્ણન આવે છે, પરંતુ ધર્મ પ્રધાન સ્થાને હોય અને બાકી બધું આનુપગિક રીતે ધર્મનું પોષક હોય. એ જ રીતે અર્થકથા અને કામકથામાં પણ ધર્મનું વર્ણન ન જ આવે એમ નહિ, પણ અર્થ અને કામ એમાં પ્રધાન હોય; એ જ દૃષ્ટિએ તે તે કથાને તેવાં તેવાં નામો અપાયેલાં છે. પ્રસ્તુત કથારત્નકોશ ધર્મકથાઓનો મહાન ગ્રંથ છે તેમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અર્થકથા અને કામકથાનું પ્રાસંગિક નિરૂપણ હોવા છતાં, ધર્મ પ્રધાન સ્થાને હોઈ તેને ધર્મ-કથાનો ગ્રંથ ગણવામાં કરીય બાધ નથી આવી કથાઓમાં કથાઓનું વસ્તુ દિવ્ય હોય છે, માનવ્ય હોય છે અને દિવ્યમાનવ્ય પણ હોય છે. કથારત્નકોશની ધર્મકથાઓનું વસ્તુ પ્રધાનપણે માનવ્ય છે અને કવચિત્ દિવ્યમાનવ્ય પણ છે.

૫. કથારત્નકોશના પ્રણેતા આચાર્ય શ્રી દેવભદ્રસૂરિ—પ્રત્યુત્ત્ર ગ્રંથના પ્રણેતા આચાર્ય શ્રી દેવભદ્રસૂરિ છે તેઓશ્રી વિક્રમની બારમી શતાબ્દીના માન્ય આચાર્ય છે. ખરતરગચ્છીય પદ્માવલિમાં તેમના વિષે માત્ર એટલો જ ઉલ્લેખ મળે છે કે, “તેમણે વિ સ ૧૧૬૭માં શ્રીમાન જિનવલ્લભ-ગણિતે અને વિ. સ. ૧૧૬૮માં વાચનાચાર્ય શ્રી જયદેવસૂરિશિષ્ય શ્રી જિનદત્તને આચાર્યપદાંક કર્યા હતા” આથી વિશેષ એમના વિષે બીજો કશો જ ઉલ્લેખ એ પદ્માવલીઓમાં દેખાતો નથી એટલે આચાર્ય શ્રી દેવભદ્રસૂરિ વિષેની ખાસ હકીકત આપણે એમની પોતાની કૃતિઓ આદિ ઉપરથી જ તારવવાની રહે છે.

આચાર્ય શ્રી દેવભદ્રસૂરિના વિષયમાં તેમની જન્મભૂમિ, જન્મસંવત, જ્ઞાતિ, માતા-પિતા, દીક્ષા-સંવત, આચાર્યપદસંવત આદિને લગતી કશીયે નોંધ હજી સુધી કયાંય જોવામાં આવી નથી તેમ છતાં તેમણે પોતે રચેલા મહાવીરચરિત્ર (જે વિ સ ૧૧૩૯માં આચાર્યપદાંક થવા પહેલાં ગુણ્યપ્રનામા-વસ્થામાં રચ્યું છે), કથારત્નકોશ (જે વિ સં ૧૧૫૮માં રચાયેલો છે) અને પાર્શ્વનાથચરિત્ર (જે વિ. સં ૧૧૬૮માં રચ્યું છે) ની પ્રશસ્તિઓમાંથી તેમના વિષેની કેટલીક મહત્વની માહિતી આપણને મળી રહે છે, એટલે સૌપહેલાં આપણે ઉપરોક્ત ત્રણેય ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓના ઉપયોગી અંશને જોઈ લઈએ—

“ અહસયગુણરયણનિહી મિચ્છત્તતમધલોચદિણનાહો ।

દૂરુચ્છારિયવદ્ધરો વદ્ધરસામી સમુપ્પન્નો ॥ ૪૭ ॥

સાહાઈ તસ્સ ચંદે ફુલમ્મિ નિપ્પડિમપસમકુલભવણ ।

આસિ સિરિવદ્ધમાણો મુણિનાહો સજમનિહિ વ્વ ॥ ૪૮ ॥

મુણિવદ્ધણો તસ્સ હરદ્દહાસસિયજસપસાહિયાસસ્સ ।

આસિ દુવે વરસીસા જયપયડા સૂર-સસિણો વ્વ ॥ ૫૦ ॥

ભવજલહિવીહસમ્ભવિયસતાણતારણસમત્થો ।

બોહિત્થો વ્વ મહત્થો સિરિસૂરિજિણેસરો પઠમો ॥ ૫૧ ॥

અન્નો ય પુન્નિમાયદસુદરો બુદ્ધિસાગરો સૂરી ।

નિમ્મવિયપવરવાગરણ-હદસત્થો પસત્થમઈ ॥ ૫૩ ॥

એગંતવાયવિલસિરપરવાહકુરંગભગસીહારાં ।

તેસિ સીસો જિણચંદસૂરિનામો સમુપ્પન્નો ॥ ૫૪ ॥

સંવેગરંગસાલા ન કેવલં કવ્વવિરયણા જેણ ।

મવ્વજણવિમ્હયકરી વિહિયા સજમપવિત્તી વિ ॥ ૫૫ ॥

સસમય-પરસમયન્તૂ વિમુદ્ધસિદ્ધત્થેસણાકુસલો ।

સયલમહિવલયવિત્તો અન્નોઽભયદેવસૂરિ ત્તિ ॥ ૫૬ ॥

જેણાલંકારધરા સલક્ષણા વરપયા પસન્ના ય ।

નવ્વંગવિત્તિરયણેણ મારઈ કામિણિ વ્વ કયા ॥ ૫૭ ॥

તેસિ અત્થિ વિણેઓ સમત્થસત્થત્થવોહકુસલમઈ ।

સૂરિ પસન્નચંદો ચંદો ઇવ જણમણાણદો ॥ ૫૮ ॥

तद्वयणेण सिरिसुमद्रवायगाण विणेयलेसेण ।
 गणिणा गुणचदेण रइय सिरिवीरचरियमिभ ॥ ५६ ॥
 जाओ तीसे सुदरविचित्तनक्कणविराइयसरीरो ।
 जेट्टो सिद्धो पुत्ता बीओ पुण वीरनामो ति ॥ ७५ ॥
 तेहिं तित्थाहिं वपरमभत्तिपव्वम्ममुव्वहतेहिं ।
 वीरजिणचरियमेय कारविय मुद्धवोहकर ॥ ८० ॥
 नदसिहिरइ ११३६ सखे वोक्कते विक्कमाओ कालम्मि ।
 जेट्टस्स सुद्धतइयातिहिंमि मामे ममत्तमि ॥ ८३ ॥

गुणचन्द्रीय-देवभद्रीयमहावीरचरितप्रशस्ति ॥

“ चदकुले गुणगणवद्धमाणसिरिचद्धमाणसूरिस्स ।
 सीमा जिणेशरो बुद्धिसागरो सूरिणा जाया ॥ १ ॥
 ताण जिणचद्धमूरी सीसो भिरिअभयदेवसूरि वि ।
 रवि-ससहर व्व पयरा अहमि मियगुणमऊहहिं ॥ ३ ॥
 तेमि अत्थि विणओ समत्थमत्थत्थपारपत्तमई ।
 सूरी पसन्नचदो न नामजा अत्थओ वि पर ॥ ४ ॥
 तस्सेवर्गहिं सिरिसुमद्रवायगाण विणेयलेसेहिं ।
 सिरिदेवभद्रसूरीहिं एम रइओ कट्ठाकोसो ॥ ५ ॥
 सधधुरधगसिरिसिद्ध-वीरसेट्ठीण वयणआ जेहिं ।
 चरिय चरिमज्जिणदम्म विरय्य वीरनाहस्स ॥ ६ ॥
 पक्खिम्मऊण विहिय जेहिं सइ भव्वलागपाउण ।
 संवेगरगसालाभिहाणमाराहणारयण ॥ ७ ॥

वसुवाणरइ ११५८ सखे यच्चते विक्कमाओ कालम्मि ।
 लिहिओ पढमम्मि य पोत्थयम्मि गणिअमल्लचदेण ॥ ८ ॥

देवभद्राचार्यायकथाकोशप्रशस्ति ॥

“ तित्थम्मि वहते तस्स भयवओ तियनवदणिज्जम्मि ।
 चदकुलम्मि पसेद्धो विउलाए वइरमाहाए ॥
 भिरिचद्धमाणसूरी अहेम्म तव-नाण-चरणरयणनिही ।
 जस्सज्ज वि सुमरता लोपो रोमचमुव्वहइ ॥
 तस्साज्जमि दोत्ति सीमा जगविकपाया दिवायर-ममि व्व ।
 आयरियजिणेशर-बुद्धिसागरायरियनामाणा ॥
 तेमि च पुणो जाया सीमा दो महियलम्मि सुपनिद्धा ।
 जिणचन्द्रसूरिनामो वीओअभयदेवसूरि ति ॥
 निद्धतवित्तिनिरयण पगरणउवयरियमव्वलोयाण ।
 वो ताण गुणलव पि हु हाज्ज समत्थो पवित्थरिउ ॥

તેસિ વિણેયસ્સ પસન્નચન્દ્રસૂરિસ્સ સવ્વગુણિહિણો ।
પયપડમસેવગેહિ સુમદ્ધવજ્ઞાયસિસ્સેહિ ॥

સંવેગરંગસાલાઽઽરાહણસત્થં જયમ્મિ વિત્થરિયં ।
રદ્ધ ચ વીરચરિયં જેહિ કહારયણકોસો ય ॥
સોવન્નિહયમહિયમુણિસુવ્વય ૧ વીરભવણ ૨ રમણીય ।
મહ્યચ્છે તેહિ ઠિણ્હિ મદિરે આમદત્તસ્સ ॥

સિરિદેવમહ્સૂરીહિ વિરદ્ધય પાસનાહચરિયમિમં ।
લિહિય પઢમિત્તુયપોત્થયમ્મિ ગણિઅમલચન્દેણ ॥

કાલે વસુરસદ્દે ૧૧૬૮ વચ્ચતે વિક્કમાઓ સિદ્ધમિમ ।
અણુવિયમિહ સૂરીહિ સ્થમિયવ્વં સોહિયવ્વ ચ ॥

॥ ઇતિ શ્રીપ્રસન્નચન્દ્રસૂરિપાદસેવકશ્રીદેવમદ્રાચાર્યવિરચિત પાર્શ્વનાથચરિતં સમાપ્તમ્ ॥ ”

દેવમદ્રીયપાર્શ્વનાથચરિતપ્રશસ્તિ. ॥

આ ઉપરાંત આચાર્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિવિરચિત સવેગરગશાલા ગ્રંથની પુષ્પિકા, જે આચાર્ય શ્રી દેવભદ્રસૂરિના સંબંધમાં ઉપયોગી છે, તે પણ જોઈ લઈએ—

“ ઇતિ શ્રીમજ્જિનચન્દ્રસૂરિકૃતા તદ્વિનેયશ્રીપ્રસન્નચન્દ્રસૂરિસમમ્મ્યયિતેન ગુણચન્દ્રગણિ[ના] પ્રતિસસ્કૃણા જિનવહ્નભગણિના ચ સશોભિતા સવેગરઙ્ગગાલાઽઽરાધના સમાપ્તા ॥ ”

ઉપર જે ચાર ગ્રંથોની પ્રશસ્તિ અને પુષ્પિકાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, એ ઉપરથી આચાર્ય શ્રી દેવભદ્રસૂરિના સંબંધમાં નીચેની હકીકત તરી આવે છે :

આચાર્ય શ્રી દેવભદ્ર, શ્રી સુમતિવાચકના શિષ્ય હતા આચાર્યપદ્મ૩૬ થયા પહેલા તેમનું નામ ગુણ્યદ્રગણિ હતું, જે નામાવસ્થામાં તેમણે વિ. સ. ૧૧૨૫ માં સવેગરગશાલા નામના આરાધનાશાસ્ત્રને સંસ્કારયુક્ત કર્યું અને વિ. સ. ૧૧૬૧ માં મહાવીરચરિત્રનું નિર્માણ કર્યું હતું.

સવેગરગશાલાની પુષ્પિકામાં “ તદ્વિનેયશ્રીપ્રસન્નચન્દ્રસૂરિસમમ્મ્યયિતેન ગુણચન્દ્રગણિના ” તથા મહાવીરચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં સૂરી પસન્નચદો ચંદો ઇવ જનમણાણદો ॥ તત્ત્વચણેણ સિરિસુમદ્ધવાયગાણ વિણેયલેસેણ । ગણિતા ગુણચદેણ ’ એ મુજબના આચાર્ય શ્રી પ્રસન્નચદ્ર અને શ્રી દેવભદ્રસૂરિના પારસ્પરિક સંબંધના દૂરભાવને સૂચવતા ‘સમમ્મ્યયિતેન’ અને ‘તત્ત્વચણેણ’ જેવા શબ્દો જેવામાં આવે છે બ્યારે કથારત્નકોશ અને પાર્શ્વનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં એ બન્નેયના પારસ્પરિક ઔચિત્ય-ભાવભર્યાં ગુણાનુરાગને વરસાવતા ‘તસેવગેહિ’ અને ‘પયપડમસેવગેહિ’ જેવા શબ્દો નજરે પડે છે આનું કારણ એ જ કદાચી શકાય છે કે, આચાર્ય શ્રી પ્રસન્નચદ્રે ગુણ્યદ્રગણિના ગુણોથી આકર્ષાઈ તેમને આચાર્યપદ્મ૩૬ કર્યા હશે અને એ રીતે એ બન્નેય આચાર્યો એકબીજામાં એતપ્રેત થયા હશે

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ ગુણ્યદ્રગણિ અને શ્રી દેવભદ્રસૂરિ એ બન્નેય એક જ વ્યક્તિ છે એમાં લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી, કારણ કે જે શ્રેષ્ઠિની વિગ્રહિતે આધીન થઈ મહાવીરચરિત્રની રચના કર્યાનો નિર્દેશ કથારત્નકોશ અને પાર્શ્વનાથચરિત્રમાં છે એ જ ઉલ્લેખ, ગુરુનામનિર્દેશ, પદ્યપરંપરા વગેરે બધું જ એકસરખું મહાવીરચરિત્રમાં મળી આવે છે તેમ જ કથારત્નકોશકાર અને પાર્શ્વનાથ-ચરિત્રકાર પોતાને સવેગરગશાલા ગ્રંથના સંસ્કર્તા તરીકે ઓળખાવે છે છતાં એ નામ-દેવભદ્રસૂરિ નામ

—એ પ્રથમી પુષ્પિમ્બા મળતા ગુણુયદ્રગણિ એ નામનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે, જે મહાનીરચરિત્રના પ્રણેતાનું નામ છે એને કોઈ પણ જાતની ગમ નિના આનો અર્થ એવો જ થયો કે, આચાર્ય દેવચદ્ર અને ગુણુયદ્રગણિ એ મનુષ્ય એક જ —મિત્ર છે

ઉપર ‘ ગુણુયદ્રગણિ અને શ્રી દેવભદ્રસુરિ એ મિત્રનામધારી એ જ અપુરુષ છે ’ એ સામિત રૂપા માટે તેમની જે નણુ કૃતિઓનો ઉદ્દેશ્ય કરનામા આવે છે તે ઉપરાંત તેમજે અને સ્તોત્રોની તથા પ્રમાણુપ્રમાણ (૧) જેવા સમર્થ મજા નિદ્ર પ્રથમી પણ રચના કરી છે તેમના સ્તોત્રો પેઠી નણુ સ્તોત્રો તેમ જ પ્રમાણુપ્રમાણ (૨) પ્રથમે જેટલો અસ લખ્ય થઈ ગયા છે એ બધાયને અહીં કથારત્નકોશને અતે પ્રસિદ્ધ કરેન છે એ પ્રસિદ્ધ રૂપે સ્તોત્રો જેના તેમ જ કથારત્નકોશ આદિમા અથો રચણે આનની લર્ચનિઃ સર્ચાઓ જેતા શ્રી દેવભદ્રાચાર્યનો સમર્થ લર્ચનિક આચાર્યની કોટિમાં સમાવેશ કરવો જરા પણ અનુચિત કે અસગતિભર્યો નહિ જ લાગે

પ્રસ્તુત પ્રમાણને અતે જે દાર્શનિક પ્રશ્નણ અને સ્તોત્રો પ્રમિદ્ધ કરનામા આવ્યા છે, એ પાગ્ણુ ખેનરમી પાડાના તાડપત્રીય લડારમાની પ્રાચીનતમ તાડપત્રીય પ્રશ્નણપોલીમાથી મળી આવ્યા છે જેને આધારે તૈયાર કરી પ્રમિદ્ધ કરવામા આવેલ છે એ સ્તોત્રો જેના મળ્યા છે તેવા જ મનુષ્ય સમીધન સાથે પ્રસિદ્ધ થયાં છે, એવે એના સમધમા ખાસ મુજ જ કહેવાનુ નથી પરંતુ “ પ્રમાણુપ્રમાણ નામનુ જે પ્રશ્નણ પ્રમિદ્ધ મુધુ છે એ પ્રશ્નણના નામને અથવા એના પ્રણેતાને સચરતે કરોય ઉદ્દેશ્ય એ પોથીમાથી મળી શરો નથી, તે છતાં એ અપૂર્ણ અને નિર્નામ પ્રકણુનુ નામ મે ‘ પ્રમાણપ્રકાશ ’ આપ્યું છે તે એ પ્રશ્નણની નીજ મેળો મા આવતા “ પ્રમાણમેવ યત્ મદ્વિસ્તદેવાત પ્રવાસ્યતે ’ એ આર્થિક અનુસવાનને લક્ષમા રાખીને જ આપનામા આવ્યું છે એ જ રીતે અથપ્રણેતા તરીકે આચાર્ય દેવભદ્રના નામનો ઉદ્દેશ્ય કરનામા આવે છે એનુ કારણ એ છે કે, આ પ્રશ્નણ, ઉપરાંત તાડપત્રીય પોથીમા, દેવભદ્રસુરિત સ્તોત્રસમૂહ સાથે સવન હોઈ તેમ જ આચાર્ય દેવભદ્રની સ્તોત્ર રચનામા તેમ જ પીછ દરે કૃતિમા તેમની દાર્શનિક તાતો પ્રભાર દેખાતો હોઈ આ કૃતિ તેમની હોની જેઈ એ એમ માનીને મે પોતે પ્રસ્તુત પ્રશ્નણને એમની કૃતિ તરીકે નિર્દેશી છે એટલે સભન છે અને કાલ મન પળ છે કે—પ્રસ્તુત પ્રશ્નણનુ નામ “ પ્રમાણપ્રકાશ ” ન હોય અને એના પ્રણેતા આચાર્ય દેવભદ્ર પણ ન હોય આમ જના એ પ્રકણુમાનો આક્રમો મેળો જેવા પડી પ્રસ્તુત પ્રશ્નણ સ્વેતાં ધરાયપ નિરચિત છે એ રિપે તો જરા પણ લક્ષ રહેતી નથી

વાદયાયસ્તત સર્વવિત્ત્વે ચ મુક્તિમમ્ભવ ।

પશ્ચિમોઞ્ચ મમા મુક્તિરિતિ શાસ્ત્રાથસમગ્રહ ॥ ૬ ॥

આ શ્લોકમા જણાવ્યા પ્રમાણે “ પ્રસ્તુત પ્રશ્નણ કેળગાનીને આદારનો સભવ છે અને પુરુષ અને સ્ત્રીને એ સખી રીતે મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, આ બે વિરોધ સર્ચામા આવતો ’ આની પ્રસ્તુત પ્રશ્નણ સ્વેતાંધરાચાર્યપ્રાણીત જ છે એ નિર્નિરા રીતે પુરસાર થાય છે

આ પ્રમાણે અહીં દ્રુમમા જણાવનામા આવ્યું છે તે ઉપરથી આપણને ખાતરી થાય છે કે પૂન્ય આચાર્ય શ્રી દેવભદ્રસુરિ સમર્થ મ્યાકાગ સ્તુતિમાર તેમ જ લર્ચનિઃ જન્યુત આચાર્ય રતા

આચાર્ય દેવભદ્રસુરિના સવધમા આટનુ નિવેન મ્યાં પડી તેઓશ્રી મ્યા મળના હતા ’ એ પ્રશ્ન રની નાય છે આ વિશે અહીં એટનુ જ કોનુ પ્રાપ્ત છે કે, આજે એમના જેટલા અથો નિલમાન છે એ પૈમા કોઈમા પણ તેઓશ્રીએ પોતાના મળનો નામનિર્દેશ કર્યો નથી પરંતુ એ પ્રથમી નિરત્ત પ્રશરિતઓમાં તેઓ પોતાને માન વજ્જાખીય અને ચદ્રમલીન તરીકે જ ઓગખાવે

છે એટલે આ વિષે અમે પણ તેઓશ્રી પોતે પોતાને ઓળખાવે છે તેમ તેમને ‘વજ્રશાખીય અને ચંદ્રકુલીન આચાર્ય’ તરીકે જ ઓળખાવીએ છીએ

જોકે જેસવમેરની તાડપત્રીય પાર્શ્વનાથચરિત્રની પ્રતિની પ્રશસ્તિમાં ‘વિઝ્ઞાણ વડરસાહાઈ’ પાઠને ભૂસી નાખીને બદલામાં ‘ઝરયરો વડરમાહાઈ’ પાઠ, અને ‘આયરિયજિણેસરવુદ્ધિમાગરા-યરિયનામાણો’ પાઠને ભૂસી નાખીને તેના સ્થાનમાં ‘આયરિયજિણેસરવુદ્ધિમાગરા ઝરયરા જાયા’ પાઠ લખી નાખેલો મળે છે; પરંતુ એ રીતે ભૂસી-બગાડીને નવા બનાવેલા પાઠોનો ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે ક્યારે પણ ઉપયોગ કરી શકાય નહિ એટલે અમે એવા પાઠોને અમારી પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવનામાં પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યા નથી. ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ જેસવમેરમાં એવી ઘણી પ્રાચીન પ્રતિઓ છે, જેમાંની પ્રશસ્તિ અને પુષ્પિકાઓના પાઠોને, ગરુડચામોદને અધીન થઈ, બગાડીને તે તે ઠેકાણે ‘ખરતર’ શબ્દ લખી નાખવામાં આવ્યો છે, જે ઘણું જ અનુચિત કાર્ય છે

૬. કથારત્નકોશનાં અનુકરણ અને અવતરણ—આચાર્ય શ્રી દેવલાદનો પ્રસ્તુત કથારત્નકોશ રચાયે સારથી તેની વિશિષ્ટતાને લઈ એટલી બધી ખ્યાતિ પાથી ચૂક્યો હતો કે બીજા બીજા જૈન આચાર્યોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં તેનાં અનુકરણ અને અવતરણો કરીને પોતાની અને પોતાની દૃતિઓની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી આચાર્ય શ્રી દેવગદ્ગદ્ગિરિજીત દેવવદનભાષ્ય ઉપર શ્રી ધર્મપ્રીતિએ રચેલી ‘સધાચારવિધિ’ નામની દીકામાં કથારત્નકોશની કથાને જેમની તેમ સહજ ફેરફાર કરીને ઉદ્ધરી છે. તેમ જ મુવિહિત પૂર્વાચાર્યપ્રણીત ‘ગુરુત્વસિદ્ધિ’માં કથારત્નકોશનું એક આખું પ્રકરણ જ અક્ષરશઃ ગોઠવી દીધું છે અને આચાર્ય શ્રી જિનપ્રસન્નચરિત્રે પોતાના ત્રિધિપ્રપા ગ્રંથમાં ધ્વજ્જરણવિધિ, પ્રતિષ્ઠાપકરણસંગ્રહ તથા પ્રતિષ્ઠાવિધિ નામના પ્રકરણોમાં કથારત્નકોશનાં તે તે સળંગ પ્રકરણો અને તેમાં આવતા શ્લોકોનાં અવતરણો કરેલાં છે

ઉક્ત હકીકતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે તે માટે આ નીચે થોડોક ઉતારો આપીએ છીએ :

કથારત્નકોશ વિજયકથાનક ૧૧

તસ્સ ય રત્નો મિત્તો અહેતિ દઢગાઢહૃદપડિવધો ।

આવાલકાલસહપસુકીલિઓ નામ સિરિગુત્તો ॥ ૧૯ ॥

સુહિસયણવધવાણ થેવ પિ હુ નેવ દેઙ્ગ ઓગાસં ।

ઘણમુચ્છાઈ પરિહરઙ્ગ દૂરઓ સાહુગોઢિ પિ ॥ ૨૧ ॥

નવર ચિરપુરિસાગય-સાવયધમ્મવક્ષણં જહાવસરં ।

જિણપૂયણાઈપમુહ જહાપયટ્ટ કુણઙ્ગ કિ પિ ॥ ૨૨ ॥

ઝક્ખણણખણણપરિયત્તનાહિ ગોવેઙ્ગ ત ચ નિયયધણં ।

અવહારસકિયમણો પઙ્ગક્ષણં લઘ્ણે નિયઙ્ગ ॥ ૨૩ ॥

સિટ્ઠ જણીઈ અન્નયા ય તુહ પુત્ત । સતિઓ તાઓ ।

સાહિતો મહ કહમવિ પરિતોસગઓ ગિહાદૂરે ॥ ૨૪ ॥

અટ્ટાવયસ્સ કોઢીઝ અટ્ટ ચિટ્ઠિતિ ભૂમિનિહિયાઓ ।

તા વચ્છ । કિ ન ઠાણાઙ્ગ તાઙ્ગ ઇણ્હિં ઝણેસિ ? ત્તિ ॥ ૨૫ ॥

इत्यादि ॥

સંઘાચારવિધિ વિજયકુમારવ્યાસ પૃ ૪૨૮
 દૃઢમાત્રપ્રતિવંધ શ્રીગુણાલ્ય કુવેરમવિભવ ।
 સહપસુવીનિથો તસ્મ આમિ મિત્તો મહાકિવિણા ॥ ૨ ॥
 ન દદાતિ સ્વજનમ્ય કિંચિન્ન વ્યયતિ કિંચિદપિ ધર્મે ।
 ઘણમુચ્છાણ વલ્લ્લ્લ ગમાગમ સવ્વેઠાણસુ ॥ ૩ ॥
 નવર ચિરપુસ્પાગન-જિાવરધમક્ષણ યથાવમરમ્ ।
 જિણપૂયણારપમુહ જહાપયટ્ટુ કુણ્ણ કિં પિ ॥ ૪ ॥
 ઉત્તમનગ્ગનનપરિવ્રત્તનાદિમિ તદ્ધન નિજ નિત્યમ્ ।
 અવહારસવિયમણો ગોવત્તો મો વિલેસેહ ॥ ૫ ॥
 મદનાત્ત કિંચિન્નપિ દ્રવ્યમપદ્યદ્ધમો વહુલ્લેનાં ।
 મોયણમવિ અજ્જતા વયા વિ જણીહ્મ દ્ધમુત્તો ॥ ૬ ॥
 વરમેહ સ્થાનેઽઘી વોટથ વનવસ્ય સત્તિ નિગિણ્ણા ।
 તુહ પિત્થના તા ગિણ્ણસુ વય વિનેસેહિ સેમેહિ ॥ ૭ ॥
 રૂપાદિ ॥

પ્રગુણ વિજય નામના શ્રેષ્ઠિપુત્રની મ્થા કથાગ્નિકોશમાં અસાધિમરમાં આપેલી છે, ત્યારે એ જ કથા અધ્યાચારવિધિના પ્રબોનાએ રોનાના અધિમરમાં વર્ણવેલી છે કથારત્નકોશમાં એ કથા આખી પ્રાકૃતમાં છે, ત્યારે સધાચારવિધિમાં એ કથાને બે ભાગમાં એટલે કે એ જ ગાથામાં પૂર્વાર્ધ મરુત અને ઉત્તરાર્ધ પ્રાકૃત એમ બે ભાગમાં શેજેલી છે નધાયા વિધિનીમમાંની કથામાં જે ઉત્તરાર્ધ પ્રાકૃત છે તે આખી કથામાં મોટા ભાગે કથા લંકેનાના અક્ષરેઅક્ષર ઉદ્ધરે છે અને પૂર્વાર્ધ પણ કથારત્નકોશમાંની મ્થાના લગભગ અનુસાર જેના છે, જે ઉપર આપેલી મામમાંથી માયાએને મરખાવ વાથી ૨૫૪ થઈ નય એમ છે

આચાર્ય મારારજ શ્રી વિજયનીનિશ્ચરિ તગ્મથી પ્રસિદ્ધ થયેન ગુનત્તસિદ્ધિમાં પૃ ૪૭ ઉપર સ વેગર ગગાનાના નામે ઉદ્ધરે = દુર્વતગ્મિ મદ્ધો જામલગે નામ મળહ દુવિયદ્ધો " એ ગાથાથી શરૂ થતુ પદ ગાથાનુ જે પ્રાકૃત છે તે આખુલ કથારત્નકોશના ૫ ૧૦ થી ૧૨ માં ગાથા ૧૮૫ થી ૨૪૦ સુધીમાં છે ગુનત્તસિદ્ધિમાં આ પ્રાકૃત અવેશરમશારાના ઉનાગ તરીકે જણાવેન છે પણ ખરી રીતે આ પ્રાકૃત મ્થાગ્નિકોશમાં જ છે આ ઉપરથી ગુનત્તસિદ્ધિના અનાસમય ઉપર પણ પ્રમાણ પડે છે અને મ્થા લંકેસાંની આદેના પણ પુગાર થાય છે

વિધિપ્રમા ૫૦ ૧૦૯ ઉપર પ્રતિષ્ઠા પ્રમત્રો લક્ષ્મી કેની મુ એના સર્જન અંગેની પાંચ ગાથાઓ આપેલી છે તે અને ત્યાર ૫૪ થી ૫૦ ૧૧૧ ઉપર પ્રતિષ્ઠા સળધે જે ૨૬ ગાથાઓ છે તે ખંધી અક્ષર પ્રગુણ મ્થાગ્નિકોશમાં ૧ ૮૬ ગાથા ૧૭ થી ૫૫ સુધીમાં ઉપાધ છે તથા ૫૦ ૧૧૪ ઉપર પેાગ્નિકોશવિધિના નામ નીચે જે ૨૦ થી ૫૦ ગાથાઓ નેધિયે છે તે પણ કથાગ્નિકોશમાં આપેના રિત્યમાનમાં ૫૦ ૭૧ ઉપર આપેલી ૧૧૪ થી ૧૨૮ ગાથાઓ છે વિધિપ્રમામાં ત્યાં કથારત્નકોશના નામથી ઉપેય ૫૪ થયે છે

આ પ્રમાણે ખરી કથા નકેશનુ અનુષ્ઠાનને અનુષ્ઠાન કરનાર મુનિદિન પુરોના બે તબક્કામાંથી પુનરા કરી છે પાગુ બીજા ગાથાપાંતી કૃતિમાં પણ કથાગ્નિકોશના અનુસારે અને અનુસારે ગાના ૨૫

તરણો જરૂર હશે, પરંતુ અહીં તો આટલેથી જ વિરમું છું આ અનુકરણો અને અવતરણોએ પણ પ્રસ્તુત કથારત્નકોશ ગ્રંથના સંશોધનમાં વધારાની સહાય કરી છે એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ તે તે અનુકરણ કરનારા અને અવતરણ કરનારા આચાર્યો વિશેષ રમરણાર્હ છે.

૭. કથારત્નકોશના સંશોધન માટેની પ્રતિઓ—આજે કથારત્નકોશની એકંદર ત્રણ પ્રતિઓ વિદ્યમાન છે એમ જાણી શકાય છે જે પૈકીની એક પ્રતિ ખંભાતના તાડપત્રીય ભંડારમાં છે, એક પ્રવર્તકજી મહારાજ શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજના વડોદરાના વિશાળ જ્ઞાનભંડારમાં છે અને એક ચૂરુ(મારવાડ)ના તેરાપત્રીય જ્ઞાનભંડારમાં છે આ રીતે આજે જોવા-જાણવામાં આવેલી ત્રણ પ્રતો પૈકી માત્ર ખંભાતના ભંડારની પ્રતિ જ સાદ્યંત પરિપૂર્ણ છે તે સિવાય પૂજ્ય પ્રવર્તકજી મહારાજ-શ્રીના ભંડારની પ્રતિ એક કાળે સાદ્યંત પરિપૂર્ણ હોવા છતાં અત્યારે એમાંથી આદિ-મધ્ય-અંતમાંનાં ઘણાં પાનાં ગૂમ થયેલાં હોઈ ખડિત પ્રતિ છે; જ્યારે ચૂરુના ભંડારની પ્રતિ કાગળ ઉપર લખાયેલી ગ્રંથના ઉત્તરખંડ૩૫ છે આ ત્રણ પ્રતો પૈકી જે એ અતિ પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓનો મે મારા પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉપયોગ કર્યો છે તેનો પરિચય આ ઠેકાણે દર્શાવવામાં આવે છે.

ખં. પ્રતિ—આ પ્રતિ ખંભાતના “શ્રી શાન્તિનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર”ને નામે ઓળખાતા પ્રાચીનતમ અને ગૌરવશાલી તાડપત્રીય જૈન જ્ઞાનભંડારની છે પ્રતિ અતિસુકોમળ સુંદરતમ શ્રીતાડપત્ર ઉપર સુંદર લિપિથી લખાયેલી છે એની પત્રસંખ્યા ૩૧૭ છે. તેની દરેક પૃષ્ઠીમાં ત્રણ, ચાર કે પાંચ લીટીઓ લખેલી છે દરેક લીટીમાં ૧૨૭ થી ૧૪૦ લગભગ અક્ષરો છે એ અક્ષરો ઠેકઠેકાણે નાના-મોટા લખાવા છતાં લિપિનું સૌંદર્ય આદિથી અંત મુખી એકસરખું જળવાયેલું છે પ્રતિની લખાઈ પહોળાઈ ૩૧×૨૧ ઇંચની છે પ્રતિ લાંબી હોઈ તેનાં પાનાં મુવ્યવસ્થિત રીતે રહી શકે એ કારણસર દોરો પડેલા માટે તેના વચમાં બે કાણાં પાડી ત્રણ વિભાગમાં લખાયેલી છે પ્રતિ વિક્રમ સવત ૧૨૮૬માં લખાયેલી હોવા છતાં તેની સ્થિતિ હજી જેવી ને તેવી નિરાપાધ છે પ્રતિ ઘણી જ અશુદ્ધ છે એટલું જ નહિ, પણ એમાં ઘણું ઠેકાણું પકિતઓની પકિતઓ જેટલા પાઠો પડી ગયા છે, તેમ જ લેખકની લિપિવિપયક અજ્ઞાનતાને લીધે સ્થાન-સ્થાન પર અક્ષરોની ફેરવદલી તથા અસ્તવ્યસ્તતા પણ બહુ જ થયેલાં છે પ્રતિના અંતમાં તેના લખાવનાર પુણ્યવાન આચાર્ય અને શ્રાવકની એકવીસ શ્લોક જેટલી લાંબી પ્રશસ્તિ લખેલી હોવા છતાં કોઈ ભાગ્યવાને એ પ્રશસ્તિને સદતર ભૂંસી નાખવાનું પુણ્ય-કાર્ય ઉપાર્જન કર્યું છે! તે છતાં એ ઘસી-ભૂસી નાખેલી પ્રશસ્તિને અતિ પ્રયત્નને અંતે અમે જે રીતે અને જેટલી વાંચી શક્યા છીએ તેટલો ઉતારો આ નીચે આપીએ છીએ :

इति प्रव्रज्यार्यचिन्ताया श्रीप्रभप्रभाचन्द्रचरितमुक्तम् । तदुक्तौ च सम्यक्त्वादपिच्चाशदर्थवि-
कारसम्बद्ध कथारत्नकोशोऽपि समाप्त ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ मङ्गलं महाश्री ॥ शुभ भवतु ॥
शिवमस्तु सर्वजगत परहितनिरता भवन्तु भूतगणा । दोषा प्रयान्तु नाश सर्वत्र सुखी भवतु
लोक ॥ १ ॥ छ ॥ ६०३ ॥ छ ॥ सवत् १२८६ वर्षे श्रावण शुदि ३ बुधेऽद्येह प्रह्लादनपुरे
कथारत्नकोशपुस्तकमलेखीति भद्रमिति ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

॥ श्रीमद्वीरहृश पान्तु सुधावृष्टे सहोदराः ।

स्वर्भूर्भूगर्भश्शस्यानां फलसम्पत्तिहेतुकम् ॥ १ ॥

श्रीमत्प्राग्वाटवंशो जगति विजयतेः ।

.....जगुरुगणनाप्रौढमेधाभिराम ।

उच्चैः शाखामह्यै परिवलितवपुः पात्रपूराविनाऽग्नौ,
चित्रं छिद्रं न यस्मिन्धञ्जकलिता नव युक्तो न हीनः ॥ २ ॥
तस्मिन् दमाभति ययनोदया नमलक्षणाभिदुरि मा न ॥ ३ ॥

त्तो, भोढेरके घोरजिनस्य भक्त ।
अगण्यपुण्योपचिताऽन शस्यो, देहायमाधु स्वजनकमाय ॥ ४ ॥
तस्यात्मनो देहद्वेषनामनय, ओदायधयादिगुणरमेय ।
कलनमेतस्य वभूव ध्या, दानैव रिरैव ॥ ५ ॥

प्रभूता

नदानगीलोच्छीते मिमीतेफलयतनूजे ॥ ६ ॥
आद्याऽसिदमस्याजनि देहद्वाराया, का तऽभनद्धाङ्गिका द्वितीया ।
पुत्राऽपरस्या किं राजदेवो, ज्येष्ठ कनिष्ठोऽजनि कामदेव ॥ ७ ॥
राजदेवस्य तो

॥ ८ ॥

ना कामा विविता प्रशाता, पतित्रता येहृदनाधुवान्ता ।
विख्यातवता पनिभक्तिरक्ता, दोषैर्विमुक्ता कुलधमयुक्ता ॥ ९ ॥

गुप्त सुम ममा ।
तस्य प्रगाम तवामरामदेव इति निर्मितन ॥ १० ॥

।

बुधवतिका ॥ ११ ॥

प्रथमा विजयिणिर्नाम द्वितीया भोलिनामिधा ।
शम्भूदेवो विनीनाऽस्ति, भोलीपुत्र ॥ १२ ॥

पत्नी कल्ह रामदेवस्य दक्षा प्रत्ययेष हृदयते गुदरक्षा ।
भतुभक्ता गुदशीला विनीता, जाना चेय गमचद्रस्य सीता ॥ १३ ॥

मालवमडलमध्ये भूपाल ।
गोपार्जितमतत पाण्डित्य रामदेवो यम् ॥ १४ ॥

जिनेन्द्रदेवाल[य]पीपथ च, वापीमर कूपनिपानवानि ।
नवीन-जीर्णोदरगेषु नित्य सदाद्यन पण्डितराग्रेष्व ॥ १५ ॥

पङ्कजन पूजनवदस्य, दान च दीनादग्ने च दक्ष ।
संयायमार्गं दृष्टुं गुदपक्ष ॥ १६ ॥

श्री हँकुलगोत्र ।

प्रसादमासाद्य वटपुरोत्या आचन्द्रसूर्य शनगात्रमेतु ॥ १७ ॥
त । सूर्यो माया श्रीश्रीपरमश्वरा ।
तत्पादाम्बुजरवय, श्रीजगच्चन्द्रसूर्य (?) ॥ १८ ॥

નેતા એ ખંડ પ્રતિ કરતા વવારે પ્રાચીન છે અને એની સ્થિતિ નરાજીનું ધર્મ ગર્વ છે પ્રસ્તુત પ્રતિ અત્યારે પ્રતારકજી મહારાજનીના જ્ઞાનવડારમા હોઈ એની સજા અમે પ્રંડ રાખી છે અને ન્યા પ્રતિભાના મુધારેવા પાઠબેદોને અમે પાઠાતગમા આપ્યા છે ત્યા પ્રસંડ એમ નજા યુ છે

પ્રતિજ્ઞાની વિશેષતા અને શુદ્ધશુદ્ધચારિ—ઉપર જે જે પ્રતિજ્ઞાનો પત્રિય આપનામા આયો છે તે પૈકી પ્રતિ જ્ઞાન્તિ ગદિત શુદ્ધ નિષિમા લખાયેની છે એમા લેખના નિષિનિપયક અજ્ઞાનજનિત અશુદ્ધિઓ જાણુ જ ઓછી છે તેમ જ એ પ્રતિને કોઈ નિર્ગો સુવારેની પણ છે એટલે તેના વિશે ફક્ત એટલું જ કહેનાનું રહે છે કે પ્રતિના ગોધકે ક્યાસમામિની પુષ્પિમા કહેલે ઠેમણે “હિત શ્રીદેવમદસૂરિચિરંચિતે” એ પ્રમાણે અથ રના નામનો નિદેશ પ્રતી જે પમ્તિ ઉમેરેની છે એ અમે સ્વીકારી નથી આ સિવાય આ પ્રતિ વિશે કશું જ કહેનાનું નથી

[illegible]

પ્રસ્તુત મુદ્રણમાં જ્યાં જ્યાં પ્રતિમા પાઠો કે અક્ષરો પડી ગયેના લાગના છે ત્યાં ત્યાં અર્થાનુસંધાન માટે જે નવી પાઠપૂર્તિ કરવામાં આવી છે એ રેક પાઠોને [] આના ચોરમ મેદાનમાં આપ્યા છે

પ્રસ્તુત પ્રમાણના ૫૧ ૧૦૧ ના બીજા પૃષ્ઠના પહેલા સ્તોકના ઉત્તરાર્ધમાં જાણીતી 'જનન-સમ્મુદિ' પણ જણાયે છે તેને મુધાગીને 'જનનસમ્મુદિ' એ પ્રમાણે નાચેલો.

અતમા પ્રસ્તુત ગ્રંથના જ્ઞાણોદયના અને તેની વિષયવસ્તુઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારું અતિ સાધનાત્મક રાખવા છતાં અતિવ્યવસ્થિત થયેલી રચનાઓ જાણ્ય તો મુશ્કારીને વાંચવા વિશાળને અવ્યવસ્થિત છે એવું થઈ શકે.

એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ

જૈનોએ અને જૈનાચાર્યોએ જેમ પોતાના પ્રાચીન સાહિત્યની રક્ષા કરી છે તે પ્રમાણે ગૌરવભર્યા જૈનેતર સાહિત્યનું પણ રક્ષણ તેમ જ પોપણ તે તે ગ્રંથોના ઉતારા કરાવી, તે તે ગ્રંથો ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ આદિ રચી, અનેક પ્રકારે કર્યું છે આ પ્રકારનું રક્ષણ તેમ જ પોપણ ખડનાત્મક દષ્ટિથી જ કરાતું હતું તેમ નહીં, કિંતુ ગુણગ્રાહિપણથી અને સાહિત્યવિદ્યાસિતાથી પણ આના ઉદ્ધારણરૂપે શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય તથા શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાય આદિના ગ્રંથોમાં આવતાં અવતરણો જ એ બસ થશે. ગુજરાતના જૈનેતર કવિઓના ગૌરવભર્યા શ્રી વત્સરાજ વિરચિત ‘રૂપકષટ્ક’, કાયસ્થકવિ સોદૃઢ વિરચિત ‘ઉદયમુન્દરીકયા’ આદિ ગ્રંથોનું રક્ષણ પણ પાટણના જૈન ભડારોમાં જ થયું છે

જેમ જૈનોએ સાહિત્યસેવા અનેક પ્રકારે કરી છે તેમ ગૂજરાતના મહાપુરુષોના—રાજા મહારાજાઓ, તેમના મહામાત્યો, તે તે સમયે વિદ્યમાન સાહિત્યવિદ્યાસી ધનાઢ્યો અને ધર્માત્માઓના—અને તે તે

૧. મહાકવિ રાજશેખરકૃત ‘કાવ્યમીમાંસા’ ગ્રંથ, જે બરોડા ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ તરફથી છપાઈને બહાર પડ્યો છે, તેની ત્રણ કોપીઓ જૈન ભડારમાંથી જ મળી હતી બૌદ્ધગ્રંથ ‘કમલશીલ સટીક’ની કોપી પણ જૈન ભડારમાંથી મળી છે શુંલક્ષીભત કે જે પ્રાચીન છે તે મતનો પણ એક ગ્રંથ પાટણના તાડપત્રના જૈન ભડારમાં વિદ્યમાન છે. આ પ્રમાણે ન્યાય, કાવ્ય-નાટક, અક્ષરકાર, જ્યોતિષ, નીતિ આદિના અનેક ગ્રંથો વિદ્યમાન છે કે જેની કોપી અન્યત્ર ન પણ મળે

૨. દિહનાગના ન્યાયપ્રવેશ પર હરિભદ્રની ટીકા, ધર્મોત્તર ઉપર મદ્દવાદિનું ટિપ્પણ, રૂદ્રના કાવ્યાલંકાર ઉપર નમિસાધુની ટીકા, મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશની માણિક્યચક્રકૃત કાવ્યપ્રકાશસંકેતટીકા, પંચકાવ્ય ઉપર અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોની ટીકાઓ, કાદબરી ઉપર ભાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્રની વિસ્તૃત ટીકા અને મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયોપાધ્યાયની વિસ્તૃત ટીકા—આ પ્રમાણે અનેક ગ્રંથો પર ટીકાઓ રચાઈ છે.

૩ “એવ ક્રમેણ ‘एषा’ सदृष्टि ‘सता’ मुनीना भगवत्पतञ्जलिभदन्तभास्करबन्धुभगवदत्तवादीनां योगिनामित्यर्थ” યોગદષ્ટિ ટીકા, પત્ર ૧૫ “तथा ‘वृद्धिरादैच्’ इत्यत्र भगवता भाष्यकारेणावस्थापितम्” હૈમ કાવ્યાનુશાસનવિવેક, પત્ર ૧૭૩ ઇત્યાદિ

સમયના પાનગરાદિની જાહેરાતની કલ્યાણના અવસરોની રક્ષા પણ અને પ્રકારે કરી છે આ પ્રકારના આપણે ચાર વિભાગ કરીશું ૧ તેમના ચરિત્ર-અર્થિક અથો, ૨ તેમના નામાદિશબ્દો, ૩ અથમરોએ પોતાના અથોના પ્રારભમાં કે અંતમાં ઉલ્લેખિત તે તે વર્ણનયુક્ત પ્રશસ્તિઓ, અને ૪ અથોના પાનગરા તેના અંતમાં લખાવેન પ્રશસ્તિઓ. જ્યાં સુધી ઉપર્યુક્ત પ્રકારનાં અગ્રભાગ એક પણ અગ્ર અપૂર્ણ હોય ત્યાં સુધી ગૂઝરાતની રિખૂતિઓનું સંપૂર્ણ અવગત આપણે જાણી શકીએ નહીં આ જ કારણથી આવા પ્રકારના સાહિત્યના સમયની આવશ્યકતા જોવાયેલી છે પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિને આપણે ચતુર્થ વિભાગમાં લખવું કરીશું.

આ પ્રશસ્તિમાં જણાવેન 'પેથકશાહે ચાર જ્ઞાનભંડારો રચાયા, મડિલકે પણ કેમનું' અથો હારનું કાર્ય કર્યું, અને પરંતે પણ પુરતમ્મકાર રચાયા' છતાં C.નેબથી તેમ જ મહાગાન કુમાર પાળે, મની વગુપાળ-તેજપાળે અને પેથકશાહે આદિએ અનેક ભંડારો રચાયાના અન્ય ભંડારો મળતા ઉ.નેબથી જ ગૂઝરાતના પ્રતિદાસના જેનોએ કરેના મર્થની મહેતે કાંપી થાય છે.

‘જિણદામમહત્તર’ इति तेन रचिता चूर्णिरियम् ॥
 सम्यक् तयाऽऽम्नाय भावादयोक्तं यदुत्सृजम् ।
 मतिमाद्याद्वा विञ्चित्तच्छेद्यं श्रुतघरं कृपावर्निनं ॥ १ ॥
 श्रीगीलभद्रमूरीणा णिप्यै श्रीचन्द्रमूरिमि ।
 विगवोद्गवै व्याख्या दृष्ट्वा स्वपरहृतवे ॥ २ ॥
 वेदाश्चन्द्रयुक्ते ११७४ विक्रमसंवत्सरे तु मृगगीर्णे ।
 माघमितद्वादश्या समापितोऽयं र्वी चारे ॥ ३ ॥

इति श्री निगीयचूर्णिविगवोद्गवव्याख्या समाप्ता ॥ ग्रथाग्र० मस्या २८००० ॥

स्वस्ति श्रीશ્રુતદ્ધમાનમગવરામાદવિખ્રાસ્તિ
 શ્રી મળ્હેરુપુરે મુરારાયમને પ્રાગ્વાટવગીતમ ।
 આમ્રમૂરિયા અમ્રત મુમતિમ્રમ્રિમ્રમુરિજિત-
 સ્તજાતોડવયપસમામુરગવિ શ્રેષ્ઠી મહાનામદ ॥ ૧ ॥

મમુર્યો માપનામા નયવિનયનિધિ મૂનુગમીનરીય-
 સ્તદ્ધ્રાતા વદ્ધમાન મમજાગે જનતામુ સ્વમીજયમાય ।

અપૂના વાયમાર્ગા-પનયનર્ગિત્ત્વમુનશ્ચન્નિદ્ધ
 મપ્ના-મસ્તત્તજા પ્રથિતગુણગણા વયસ્તેષુ પૂવ ॥ ૨ ॥

તરિમિત્તનિધી ચતુર્યમલ્લતત્તમુ મુરુજાન
 વિશ્વમનિહો ઘમણ દત્તનમ્પાનુજા પ્રાન ॥ ૩ ॥
 મળ્હેરુવેડ્ધિત્તપાટાપત્તનસ્વા-

૪ હયાવયમદામ ૧ કુમારપાથપ્રતિભોધ કુમા પાડવચિત્ર, મોદવગાજ્ય નાટ્ય વિભાગપ્રત્ય
 વગુપાળાદિ ૧ સુરતમાતર રખાદિ

૫ નિરિનાર, ચતુર્ય આજી તારના આદિ મહાવીરના રંબો

ऽऽसन्ने य एव निरमापयदुच्चैत्यम् ।
 स्वस्वै स्वकीयकुलदैवतवीरसेव्यश- (?)
 क्षेत्राधिराजसतताश्रिततसन्निधानम् ॥ ४ ॥

वासाऽवनी तेन सम च जाते
 कलौ कुतौ स्थापय देवहेतो ।
 बीजापुर क्षत्रियमुख्यबीज-
 सौहार्दतो लोककरार्द्धकारी (?) ॥ ५ ॥

अत्र रीरीमयजातनन्दनप्रतिमान्वितम् ।
 यश्चैत्य कारयामास लसत्तोरणराजितम् ॥ ६ ॥

योऽकारयत्सचिवपुङ्गववस्तुपाल-
 निर्मापितेऽर्बुदगिरिस्थितनेमिचैत्ये ।
 उद्धारमात्मन इव वृडतो ह्यऽपार-
 ससारदुस्तरणवारिधिमध्य इद्ध ॥ ७ ॥

गोत्रात्रे (गोत्रेऽत्रै) वाऽऽद्याप्तविम्ब भीमसाधुविधित्सितम् ।
 य पित्तलमय हैमदृढसन्धिमकारयत् ॥ ८ ॥

चरमजिनवरेन्द्रस्फारमूर्ति विधाय
 गृहजिनवसतौ प्रातिष्ठिपच्छुद्धलग्ने ।
 पुरउरुतरदेवौक स्थिताया च तस्यां
 समहमतिलघोः श्रीकर्णदेवस्य राज्ये ॥ ९ ॥

खरससमयसोमे १३६० बन्धुभि षड्भिरेव
 सममिह सुविधीना साधने सावधान ।
 विमलगिरिशिरःस्यादीश्वरं चोज्जयन्ते
 यदुकुलतिलकाभ नेमिमानम्य मोदात् ॥ १० ॥

निजमनुजभव य सार्थकं श्राक् चकार
 विहितगुरुस्पर्यः पालयन् साङ्घपत्यम् ।
 कलसकलकलासत्कौशली निष्कलङ्कः
 पुनरपि पडकार्षीद् यो हि यात्रास्तथैव ॥ ११ ॥
 त्रिभि कुलकम् ।

मुनिमुनियक्ष १३७७ मितेऽव्दे दुर्भिक्षविलक्षदीनजनलक्षान् ।
 वीक्ष्याऽनूनान्नाना दानात्स्वस्थाश्च य कृतवान् ॥ १२ ॥

समयश्रुतिफलमतुल स्वगुरोर्योऽथैकदाऽवबुध्य सुधो ।
 सकल विमल सतत सदागम श्रावय मम त्वम् ॥ १३ ॥

इत्ययितवास्तस्म गुरो प्रवृत्तेऽकरोत्तथा कर्त्तम् ।
तद्गतवीरगौतमनामार्चा ररजतटडक ॥ १४ ॥
तेनाऽहृणाघनेनालेख्यदाप्तोक्तिकोशसचतुष्कम् ।
सत्यादिसूरिवचनात् क्षेत्रनवकउप्तवान् वित्तम् ॥ १५ ॥
त्रिभि कुलकम् ।

तत्तनय पद्याह्वस्तदुद्भूतो लाडणस्तदङ्गभव ।
अस्ति स्माऽऽङ्गणमिहस्तदङ्गजो मण्डलिकनामा ॥ १६ ॥
श्रीरैवतावुदमुतीषमुखेषु चैत्यो-
द्धारानवारयदनेकपुरेष्वनल्प ।

यायाजितघनभरवरघमशाला
य सत्प्रतो निखिलमण्डलमण्डनीव ॥ १७ ॥
वसुरमभुवनप्रमिते १४६८ वर्षे विक्रमनृपाद् विनिर्जितवान् ।
दुष्काल समकाल बह्वन्नाना वितरणाद् य ॥ १८ ॥
वर्षेषु सप्तमप्तत्यधिकचतुदशशतेषु १४७७ यो यात्राम् ।
देवालयकलिता विल चक्र शत्रुञ्जयाद्येषु ॥ १९ ॥
श्रुतलेखनसङ्घार्चाप्रभृतीनि बहूनि पुण्यकार्याणि ।
योऽनार्पीद् विविधानि च पूज्यजयान-दसूरिगिरा ॥ २० ॥
व्यवहर इत्याख्योऽभूदस्तत्तनूज एव विजिताख्य ।
वरमणकाईनाम्नी सत्त्ववती जयजनि तस्य ॥ २१ ॥
तत्कुल्यऽनुपममानसवामारतितच्छद्राख्य पुत्रा ।
अभयम् श्रेष्ठा पवत-हङ्गर-नरवदसुनामान ॥ २२ ॥
तेष्वस्ति पवताख्यो लक्ष्मीकात् सहस्रवीरेण ।
पोद्भाप्रमुखकुटुम्बे परीवृतो वगशोभाहृत् ॥ २३ ॥
हुङ्गरनामा द्वितीय स्वचारचातुयवयमेधावान् ।
पत्नी मङ्गादेवी रमण बाहाल्यमुत्पक्ष ॥ २४ ॥

स्वकारिताऽहृत्प्रतिमाप्रतिष्ठा

विधाप्य तो पवतदुङ्गराभिधौ ।
वर्षे हि न-देपुतिथौ १५५६ च चक्रतु
श्रीवाचक(?)स्यापनस महोत्सवम् । २५ ॥
अतुतिविमित १५६० समाया यात्रा तो चक्रतु मुतीयेषु
जोरापल्लीपाश्चाऽनुदाचलाद्येषु सोल्लासम् ॥ २६ ॥
ग-धारविदरे तो हलमलपुगलादिममुदयापेता ।
श्रीकल्पपुस्तिका अपि दत्ता विल सवगालामु ॥ २७ ॥

કૃતસદ્ધસત્કૃતી વાચાચયતાં ચાદાપયતાં તૌ ચ રુપ્યનાણકયુગ્મ ।

દદતુશ્ચ સિતાપુઞ્જ સમસ્તતન્નાગરિકવણિજામ્ ॥ ૨૮ ॥

કૃતવન્તૌ તાવિત્યાદિ વિહિતચતુર્થવ્રતાદરૌ સુકૃતમ્ ।

આગમગચ્છેગશ્રીવિવેકરત્નાઘ્યગુરુવચનાત્ ॥ ૨૯ ॥

અથોત્તમૌ પર્વતકાન્હનામકૌ

સાર્થોદ્યમૌ સૂરિપદપ્રદાપને ।

આકારિતાનાં ચ સમાનધર્મિણામ્

નાનાવિધસ્થાનસમાગતાનામ્ ॥ ૩૦ ॥

પુસા દુક્કુલાદિકદાનપૂર્વક

સમસ્તસદ્ગર્નસાધુપૂજનાત્ ।

મહામહ તેનતુરુત્તરં તૌ

પવિત્રચિત્તૌ જિનધર્મવાસિતૌ ॥ ૩૧ ॥ યુગ્મમ્ ।

આગમગચ્છે વિભૂના સૂરિજ્યાનન્દસદ્ગુરોઃ ક્રમતઃ ।

શ્રીમદ્વિવેકરત્નપ્રભસૂરીણા સદુપદેગાત્ ॥ ૩૨ ॥

ઋગિમુનિતિથિ ૧૫૭૧ મિતવર્ષે સમગ્રસિદ્ધાન્તલેખનપરામ્યામ્ ।

તામ્યાં વ્યવહર-પરવતકાન્હામ્યા સુકૃતરસિકામ્યામ્ ॥ ૩૩ ॥

પઙ્કતુપડેકમિતેઽલ્લે ૧૬૬૬ વૃદ્ધતપગુરુણામ્ ।

શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરપ્રભૂણાં પ્રવરગિણ્યૈઃ ॥

શ્રીકનકવિજયગણિ-રામવિજય શ્રેયોત્ર ॥ સવત્ ૧૭૩૫ વર્ષે આષાઢમાસે કૃષ્ણપક્ષે ૬ તિથી સોમવારે શ્રીસ્થભતીર્થે માણિકચોકમધ્યે પારુવાડામધ્યે લિપીકૃતમ્ ॥ ॥ યાદગ પુસ્તકે દૃષ્ટ તાદૃગ લિખિત મયા । યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા મમ દોષો ન દીયતામ્ ॥ ॥ શ્રીઃ ॥ ॥ શુભં ભવતુ ॥ છ ॥

પ્રશસ્તિતો સાર

૧ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીના મદિરથી અલકૃત સડેરપુર(સાંડેરા)માં પ્રાગ્યાટ્યશીય (પેરવાડ) જ્ઞાતીય, મુમતિશાહનો યશસ્વી અને રાજમાન્ય આબૂ નામનો પુત્ર હતો તેનો પુત્ર શ્રેષ્ઠી આસડ હતો

૨ આસડનો ન્યાયવાન, વિનયી અને સજ્જનમાન્ય મોપ (મોક્ષ) નામનો પુત્ર હતો. અને મોપનો ભાઈ વર્ધમાન હતો તેને ચડસિહ નામે સદાચારી પુત્ર હતો ચડસિહને સાત પુત્રો હતા તેમાં સહુથી મોટો પેથડ હતો

૩ પેથડને ક્રમથી ૭ નાના ભાઈ હતા—નરસિહ, રત્નસિહ, ચતુર્થમલ્લ (ચૈથમલ), મુબલ, વિક્રમસિંહ અને ધર્મણ

૪ પેથડે અણહિલપાટક પત્તનની પાસે આવેલ સડેરકમાં પોતાના ધન વડે પોતાની કુલદેવતા અને વીરમેશ (?) નામના ક્ષેત્રપાળથી સેવાયેલ અથવા રક્ષિત મોટું ચૈથમદિર કરાવ્યું.

૫ આ જ્ઞોડનો આશય સમજતો નથી

૬ પેથે ડીનપુરમા* ચર્ચુમય પ્રતિમાનકૃત તેમ જ તોરણથી યુક્ત એ મંદિર ગા. ૫

૭ આ આશુગિરિમા મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાળમગ્નિ નેમિનાથના મંદિરનો—અપાર સસારસમુદ્રમા પૂજતા પોતાના આત્માના ઉદ્ધારની જેમ—ઉદ્ધાર કરાવે।

૮ તેમ જ પોતાના ગોત્રમા (૧) થઈ ગયેન બીમાનાહની કગરતા અપૂર્ણ રહેન પિતૃનમય આઘાત—આદીશ્વરની પ્રતિમાને સર્ચુથી દ' સધિવાળા કરી (૨)

૯-૧૦-૧૧ તથા ચરમ જિનરની—મહાવીરની મનોહર મૂર્તિને તૈયાર કરાવી રૂપરમદિરમા (પરાણાશ્રમે) સ્થાપન કરી અને તે મૂર્તિને સન ૧૩૬૦મા કે જ્યાં લઘુનયમ મહારાજા અણ્ણદેવ (વરણનેનો) ગજ્ય ચનાના હતા તે વખતે, શુભ ત્રિધિના સાધનમા સાવનાન પેથે ૭ લાઈ આની સાથે મહોત્સવપૂર્વક નગરના ભોગ મંદિરમા શુભ મુદ્દતે* સ્થાપન કર્યાં ગા. સિદ્ધાચર્ચમા આદીશ્વરને અને ગિરનારમા નેમિનાથને ભેગી પોતાના મનુષ્યજન્મને પવિત્ર કર્યો તત્કાલ જીવિત વખત મધ પતિપણ સ્તીમરી સધની સાથે ૭ યાત્રાઓ કરી

૧૨ સન ૧૩૭૭મા દુષ્કાળ વખતે પીડાતા અને જનોને અનાદિ આપી દુઃખથી સુખી કર્યા

૧૩-૧૪-૧૫ એક વખતે ધર્મોમા પેથે શુરુ પામ ગિનાગમનરણનો રણો લાલ જાણી પોતાને તે સભાગવવા માટે શુરુને પ્રાથના કરી શુરુ તેને સભાગવવા માટે પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેણે તેમા આના વીર-ગોત્રમતા નામની કમળ સ્વર્ણ-રૂપ નાણુ થી પૂજા કરી તે પૂજાથી એકા અયેન દ્રવ્ય વડે શ્રી સત્યમગ્નિના વચનથી તેજ આર યાનમકાર પાના ના તેમ જ નવ ક્ષેત્રમાં પણ અન્ય ધનનો વ્યય કર્યો

૧૬ પેથડેનો પુન પત્ર, તેનો લાડણુ લાડણુનો આ' ચુસિહ, અને તેનો મડનિ નામનો પુન હતો

૧૭ મડનિદે ગિરનાર, આણુ આિ તીર્થોમાં ચંચોનો ઉદ્ધાર કરાવે તથા પોતાના ન્યાયોપાગિર્નિત ધનથી અનેક ગામોમા ધર્મશાળાઓ કરાવી તેમ જ તે અને ગજ્યોનો માનીતો હતો

૧૮ નિકમ સન ૧૪૬૮મા દુઃખ વખતે લોકોને અનાદિ આપી દુઃખને એળીમાથે હતી લીધી

૧૯ તથા સવત ૧૪૭૭માં શુન્ય આદિ મહાતીર્થોના યાત્રા કરી

૨૦ તેમ જ જ્યાનદસરિના ઉપદેશથી પુત્ર-નેપન, સવપૂજન આદિ વિવિધ ધર્મ કૃત્યો તેણે કર્યા

* આ પ્રતિમાઓ પચ્ચાતુમય હોય છે પણ તેમા ચર્ચુનો ભાગ નામે હોનાથી સ્વચ્છ મય કહેવાય છે

૧ આ પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર આણુજીમાં કરાવે હોય

૨ ધનાચ ગૃહગ્રંથોએ પોતાના ઘરમા પૂજાને માટે ગણેન જિનપ્રતિમા સામગ્રી જ્યાં રહે તેનું નામ ધરમરિ-ગૃહપ્રાસાદે

૩ આ પ્રતિમાસ્થાપનત્રિધિ સાડેગમા જીવે છે

૪ આ દુઃખ વખતે તેમ જ તે પત્રીના મે વર્ષના દુષ્કાળની સૂચના આ પ પ્રવૃત્તિમા પણ નિવશાન છે "અષ્ટાવદ્વિવપન્નિતયમનુમહાભાવણમપ્રવૃત્તે દુર્મલે લાકલક્ષણયદ્વિતિ નિવરા વસ્તુવાતોપમાને।" ઇત્યાદિ જુઓ જૈન કો ફર સ હેર ૩, પુ ૬, અ ૮-૮મા શ્રીમાન જિનચિન્મયજી સ પાલિત ગાતા સૂત્રના અતમા ઉલ્લિખિત પ્રશસ્તિ

૨૧ મંડલિકનો વ્યવહાર^૧—વિનિત નામનો પુત્ર હતો તેને વરમણકાઈ નામે સ્ત્રી હતી

૨૨. તેની કુદ્દીરૂપ માનસમાં હસ સમાન પર્વત, કુગર અને નર્મદ નામના ત્રણ પુત્રો હતા

૨૩ તેમાં પર્વત સહસ્રવીર (પુત્ર) તથા પોઈઆ (ભાર્યા) આદિ કુટુંબની સાથે વંશની શોભા વધારનાર હતો.

૨૪ અને ખીજો કુગર—જેને મગાદેવી ભાર્યા અને કાન્હા નામનો પુત્ર હતો—વંશની શોભા વધારનાર હતો

૨૫ પર્વત—કુંગરે (જે ભાઈઓએ) પોતે તૈયાર કરાવેલ મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠા (અંજન—શલાકા^૨) કરાવીને સંવત ૧૫૫૯માં તેમણે સ્થાપનમહોત્સવ કર્યો

૨૬ સ ૧૫૬૦માં તેમણે શરાવત્સી (શરાવલા) પાર્શ્વનાથ, અર્ધુદ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી

૨૭—૨૮ તદનંતર ગધાર બંદરમાં^૩ તેમણે દરેક શાળામાં—ઉપાશ્રયમાં ઝેલમલ (?) યુગલાદિની સાથે કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓ અર્પણ કરી તેમ જ સધનો સત્કાર કરી નગરનિવાસી વણિકજનોને રૂપાનાણાની સાથે સાકરના પડીકા અપાવ્યાં.

૨૯ ઇત્યાદિ સુકૃતો કર્યા પછી આગમગચ્છીય શ્રી વિવેકરત્નના ઉપદેશથી ચતુર્થ વ્રત (બ્રહ્મચર્ય) પ્રત્યે આદર કર્યો

૧ ગાધી, મોદી આદિની જેમ ધધાથી રૂઢ થયેલ શબ્દ હોવો જોઈએ

૨. પ્રતિમામાં દેવતવારોપણ નિમિત્તે કરાતા વિધાનવિશેષને ‘અંજનશલાકા’ કહે છે

૩ આ ગધાર ગામ, ભરૂચ જિલ્લાના જંબૂસર તાલુકામાં આવેલું છે. એની આસપાસના પ્રદેશમાં એ પણ એક તીર્થસ્થાન જેવું ગણાય છે ઉપર વર્ણવવામાં આવેલું કાવીતીર્થ અને આ તીર્થ, “કાવી-ગધાર” આમ સાથે જોડાકાંપે જ કહેવાય છે આ ગધાર ગામ તે સત્તરમા સૈકાનું પ્રસિદ્ધ ગધાર બંદર જ છે, જેનો ઉલ્લેખ હીરસૌભાગ્ય, વિજયપ્રગતિ, વિજયદેવમાહાત્મ્ય અને હીરવિજયસૂરિરાસ વગેરે ગ્રંથોમાં વારંવાર આવે છે અકબર બાદશાહ તરફથી બ્યારે સંવત ૧૬૩૮ની સાલમાં હીરવિજય-સૂરિને આગ્રા તરફ આવવાનું આમંત્રણ આવ્યું હતું તે વખતે એ આચાર્યવર્ય આ જ ગામમાં ચાતુર્માસ રહેલા હતા. હીરવિજયસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિ વગેરે એ સૈકાના તપાગચ્છના સમર્થ આચાર્યો—યતિઓ ધણી વખતે આ ગામમાં આવેલા અને સેંકડો યતિઓની સાથે ચાતુર્માસ રહેલાના ઉલ્લેખો વારંવાર ઉક્ત ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે એ સ્થળ ધણું જ પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ શ્રાવકોથી ભરેલું હશે આજે તો ત્યાં ફક્ત ૫—૨૫ ઝૂંપડાઓ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જૂનાં મંદિરનાં ખડેરા ગામ બહાર ઊભાં દેખાય છે. વર્તમાનમાં જે મંદિર છે—તે ભરૂચનિવાસી ગૃહસ્થોએ હાલમાં જ નવું બાંધવ્યું છે એ સ્થળે ફક્ત એ મંદિરના ખડેર સિવાય ખીજું કંઈ પણ જૂનું મકાન વગેરે પણ જણાતું નથી અડીસો ત્રણસો વર્ષ પહેલાં જે સ્થળ આટલું બધું ભરભરાટી-વાળું હતું તેનું આજે સર્વથા નામનિશાન પણ દેખાતું નથી તેનું કંઈ કારણ સમજાતું નથી ત્યાના લોકોને પૂછતાં અમને કહેવામાં આવ્યું કે, એક વખત એ ગામ ઉપર દરિયો ફરી વળ્યો હતો અને તેના લીધે આખું શહેર સમુદ્રમાં તણાઈ ગયું હતું. પરંતુ આ લેખોવાળી જિનપ્રતિમાઓ અને મંદિર કેમ બચવા પામ્યું અને બાકીનું શહેર કેમ સંપૂર્ણ નષ્ટ થઈ ગયું તેનું સમાધાન કંઈ અમને અદ્યાપિ થઈ શક્યું નથી શોધકોએ આ બાબતમાં વિશેષ શોધ કરવાની જરૂર છે.—સં ૦ [પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ]

૩૦-૩૧ જિનધર્મમાં ૬૪ શ્રદ્ધાવાળા, પવિત્ર ચેતસઃ અને વિવેચનને આચાર્યપદ અપાવવા માટે ઉચ્ચત્વાળા પર્વત અને કાન્હે (કામ બલીનએ) મહોત્સવના જિન જિન રથગાએથી આવેલ સાધર્મિકોને રેશમી વસ્ત્રાદિના દાનપૂર્વક તેમ જ સાતુમયુષ્યના સમાનપૂર્વક મહાન મહોત્સવ કર્યો

૩૨-૩૩ આગમગ્રંથનાયક શ્રી જ્ઞાન સૂરિના ક્રમથી થયેલ ત્રી વિવેચનપ્રમસૂરિના ઉપદેશથી સવન ૧૫૭૧માં-સમસ્ત આગમ લખાવતા સુકૃતી ન્યહારુ પર્વત-મ હાએ [નિશીથચૂર્ણ પુસ્તક લખાવ્યું છે] સવત ૧૬૬૬માં દીરનિન્યસૂરીશ્વરના શિષ્યોએ [લખાવ્યું] ૧-નિજ્ય-રામનિજ્યે, સવન ૧૭૩૫ના આઠ વદિ ૬ સોમવારે ખલાતમા માલેશ્વેશ્વર [આ પુસ્તક] લખ્યું છે

પ્રશસ્તિમાધી તરતી મુખ્ય બાબતો

આ પ્રશસ્તિના નાયકો સાહેરના મોટાગી તેમ જ પ્રાચીનગ્રામીય હતા

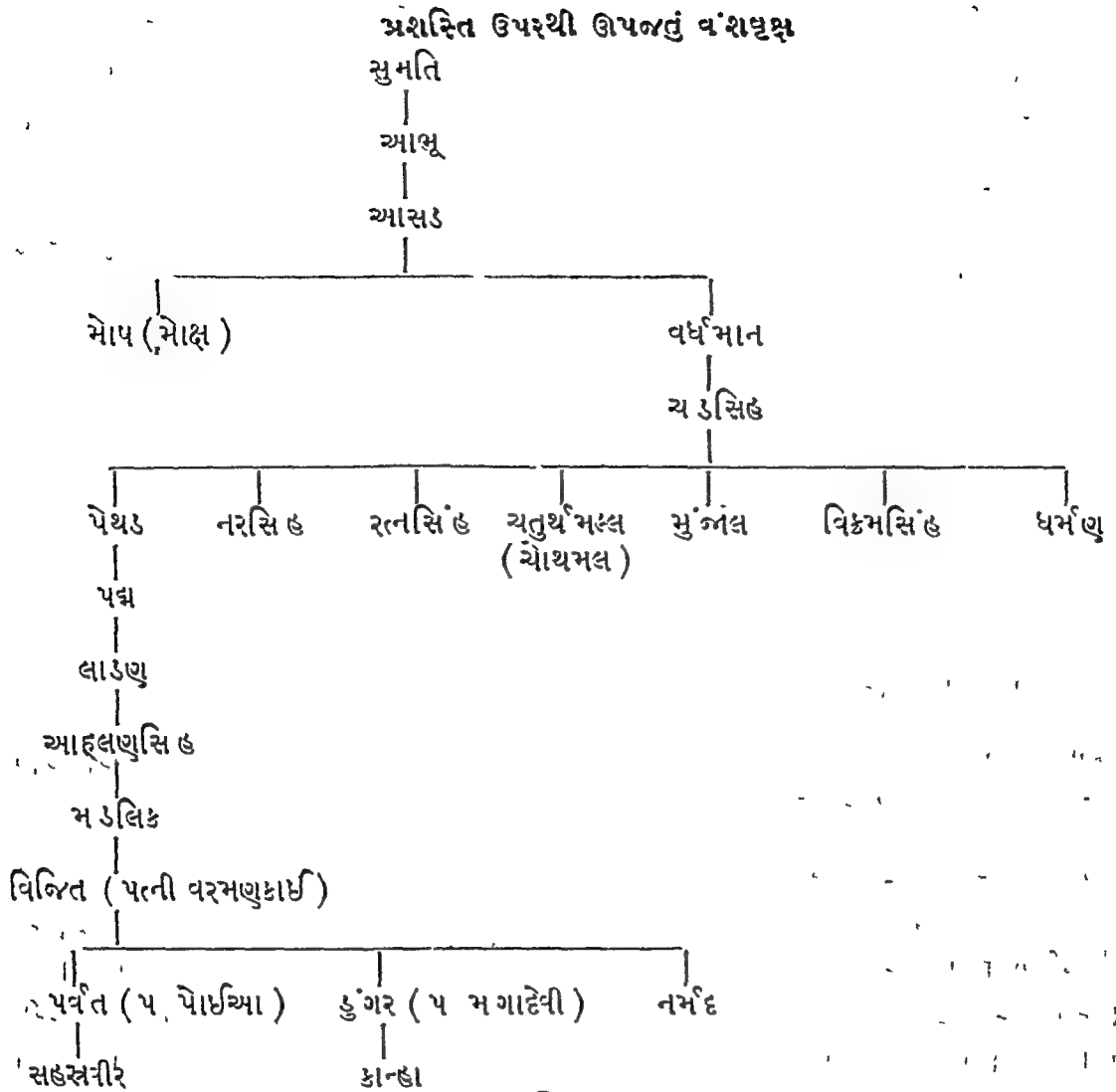
આમાં ૩૧ તેર પેઠીઓના નામો આપ્યા છે પણ તેમાંથી મુખ્યત્વે પુણ્યકૃત્યો ઝૂંડી પેઠીએ થયેલ પેથડે, દશમીએ થયેલ મહાનિકે અને બારમીએ થયેલ પતે જ કર્યા છે

પેથડના મુકૂતો—સાહેરામા મહિં મરા મુ, વીજપુ માં એક ચૈત્ય ત્ર્યર્ણમય (પચ્ચાતુમય) પ્રતિમાયુક્ત મદિર કરા મુ આશુજીમા વસ્તુપાળીત મેમિનાથના ચૈત્યો ઉદ્ધાર કરાવ્યો બીમાશાહની અપૂર્ણ પ્રતિમાને પૂર્ણ કરાવી માહેગમા મહાવીરપ્રભુની પ્રતિમા મત્ત ૧૩૬૦મા રથાપન કરી તે સમયે લઘુવયસ્ક કર્ણદેવ ગભ્ય મગ્ના હતા ૭ વખત સિદ્ધાચન આદિના સથ મહાડી યાત્રા કરી ૧૩૭૭ના દુકાળમાં લોકોને અન્નાદિ આપી સહાય કરી સત્યસુગ્નિના મથનથી ચાગ નાનમેશ લખારી રથાપન થયાં

મહાનિકના મુખ્ય કૃત્યો—ગિરિનાર, આશુ આદિમા ચત્યો ઉદ્ધાર કરા મે કેમનાં મામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી ૧૪૬૮મા દુકાળ વખતે લોકોને અન્ન-વસ્ત્રાદિ આપી મત્ત કરી ૧૪૭૭માં શત્રુજ્વાહિની યાત્રા કરી જ્ઞાનદસૂરીના ઉપદેશથી મથનખન મવલમ્તિ આદિ ધર્મકૃત્યો થયાં

પર્વતના મુકૂત કૃત્યો—સવન ૧૫૫૮મા પ્રતિમા રથાપન કરી ૧૫૬૦મા આશુ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી મધાગ બદરમાં દરેક ઉપાચરમા મ પસુ ૧૧ પ્રતો આપી અને ત્યાંના રહવાગી વખ્તિ લોકોને રૂપાનાળા માથે સામરના પડીમ આપ્યાં વિવેચનના આચાર્યપ્ર પ્રાનતો મહોત્સવ કર્યા વિવેચનના ઉપદેશથી મથર્માંડાગાગ રથાપ ૨૨મા માટે પુસ્તકો રખાવના મત્ત ૧૫૭૧માં પ્રગુન નિર્માણ ચૂર્ણ પુસ્તક રખા મુ આ પ્રશસ્તિથી મે દુકાળની આદિની મત્ત છે એક સવન ૧૩૭૭નો અને બીજો સવન ૧૪૬૮ નો

વિવેક તની આચાર્ય પત્ની મત્ત ૧૫૬૦ અને ૭ ના વનમાં થઈ છે

અંતિમ વક્તવ્ય

પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિ ' નિશીથચૂર્ણિ ' તથા ' વિ શોદેશકવ્યાખ્યા 'ના અંતમાં ઉલ્લિખિત છે. (ચૂર્ણિકાર જિનદાસ મહત્તર છે અને વ્યાખ્યાકાર શીવસદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રી ચંદ્રસૂરિ છે વ્યાખ્યા સંવત ૧૧૭૪માં બની છે) આ પ્રશસ્તિ જે આદર્શ ઉપરથી ઉતારી છે તે પુસ્તકના લખાવનારની નથી પણ જેના ઉપરથી આ પુસ્તક લખાયું છે તે પુસ્તકની પ્રતિકૃતિ જેના ઉપરથી થઈ છે તે પુસ્તકના લખાવનારની આ પ્રશસ્તિ છે, કારણકે તે પુસ્તકનો ઉતારો સંવત ૧૫૭૧માં થયો છે તેના ઉપરથી હીરવિજયસૂરિના શિષ્યોએ સવન ૧૬૬૬માં પ્રતિકૃતિ રખાવી, અને તેના ઉપરથી ૧૭૩૫માં ખંભાતમાં ઉતારો થયો કે જેના ઉપરથી આ પ્રશસ્તિ ઉતારી છે આ પ્રશસ્તિમાં અશુદ્ધિઓ ઘણી હતી તેને સુધારીને આપી છે. કક્ત ન્યાં ખાસ અન્ય કદવના કરવાનો અવકાશ હોય તેવે સ્થળે મૂળ પાઠ 'રાખી શુદ્ધ' પાઠ કોષ્ટકમાં આપ્યો છે

આ પુસ્તક પાટણના રહેવાસી સદ્ગત શેઠ અંબાલાલ ચુનીલાલના લડારનું છે તે લડારાહોલ પાલીતાણામાં આલુદળ કલ્યાણજીની દેખરેખમાં છે હાલ તેનો વહીવટ પાલીતાણાના રહેવાસી માસ્તર કુંવરજી દામજીના હાથમાં છે, જેમની ઉદારતાથી આ પ્રશસ્તિ વાચકોના નેત્ર આગળ પ્રાપ્ત થઈ છે આ સ્થળે આ ત્રણેનાં નામને આપણે ભૂલીશું નહીં.

સુવર્ણાક્ષરી કલ્પસૂત્રની પ્રતિના અંતમાની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ

આ લેખમાં ભાવનગર-શ્રીસધના જૈન જ્ઞાનભંડારમાંની સુવર્ણાક્ષરી કલ્પસૂત્રની પ્રતિનો અને તેના અતમા લખારેની એક વિસ્તૃત પ્રશસ્તિનો પરિચય આપવામાં આવે છે એ પ્રતિ અત્યારે ભાવનગર-શ્રીસધના ભંડારમાં—સુરક્ષિત તો ન કહેવાય પણ—રક્ષિત છે ભાવનગરમાં શ્રીસધનાં દરેક કાર્યો “રોક ડાસાભાઈ અભેચદની પેની”ના નામથી ચાલે છે એને પ્રગુત જ્ઞાનભંડાર એ પેનીના આશ્રય નીચે હોઈ એની મળજીબરી દેખરેખ પેનીના પ્રાણ સમા વયોદ્ધ કાર્પકર્તા ધર્માત્મા વિભાન શેઠ કુવરજી આણંદજી રાખે છે પ્રસ્તુત પ્રતિનો નંબર ડા ૨૩ નં ૧૫ છે એની પત્રસંખ્યા ૬૫ છે બળાઈ-પરોળાઈ ૧૧૪૪૧૧૧ ઇસવી છે દરેક પાનામાં લીનીઓ કેટલી છે એ ગણતરી નોંધતુ રહી ગયું છે એને અત્યારે મને યાદ છે તે પ્રમાણે તેમાં સાત લીનીઓ હોવી જોઈએ અને દરેક લીનીમાં અક્ષરો ૨૮ થી ૩૪ મુધી છે આખી પ્રતિ મેં વિભાગમાં નખાયેલી છે એને મેં વિભાગ પાડવા માટે વચમાં પણ વેન છે અને દરેક પાનાની ચોમેર પણ વેન છે એ વેન કોઈ મંગાના ખાસ નમનારૂપ નથી પરંતુ તર્જન સાદી જ છે પ્રતિની ત્રિપિ મુદ્ર છે અને પ્રતિ દેખાવમાં તેમ જ અન્યથામાં પણ બહુ જ સારી છે પ્રતિમાં સુવર્ણમય અક્ષર લખવા માટે પાનાની જગી (Back-ground) નાલ આસમાની અને જળની એમ ત્રણ રંગથી રંગીન કરવામાં આવી છે ત્યારે ચિત્રો નીચેની જગીન નાન જ ગમ્મમાં આવી છે ચિત્રોમાં રંગોતુ વૈવિધ્ય ખામ નથી એમાં મુખ્યત્વે શરીર મોનેરી રંગનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે આમ જ્યાં ચિત્રો સુવરતાથી વરણ વેગળા કે વચિત નથી પ્રગુત ચિત્રો કલ્પસૂત્રની હનનિખિત પ્રતિઓમાં સામાન્ય રીતે જે જનનના ચિત્રો જોવામાં આવે છે તે જ જનનના છે

પ્રગુત પ્રતિને અંગે આટલું જગ્યા પા પછી ત્વે આપજો એ પ્રતિના અતમાની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ જોઈએ

મુજ્જો મુજ્જો ઉવદસંદ તિ વેમિ ॥ છ ॥ પલ્લોમવળાવળ્લો મમ્મત્તો ॥ છ ॥ મ યાપ ૧૨૧૬ મવસંત્યા ॥ છ ॥ સંયત્ ૧૪૧૭ વર્ષે આગાત્ ગુદિ અષ્ટમી મોમે શ્રીશળદિહ્તુપુરવસને । શ્રી શ્રી મરતરગચ્છે ॥ શ્રીજિનચદ્રસરિરાગ્ય શ્રીઝપાઘ્યા[ય] મિદ્ધાત્તરુચિરચમેન તિવિત ઘાછાવેન ॥

ए ८० ॥ आसीदूकेशवश्येपु थुल्लशाखासमुद्भव ।
 मत्री दुर्लक्षसिंहाख्य. पद्मस्तस्यागज. पुनः । १
 जिणाको जिनभक्तात्मा नोडाकः कृत्यसाधन ।
 धनी धनपतिश्चैते पद्माकस्य सुतास्त्रय ॥ २
 आर्या भार्या जिणाकस्य सती जासलदेविका ।
 वज्रंगः स्मरसिंहश्च पुत्रद्वयमिदं तयो ॥ ३
 तत्र वज्रंगजः सर्वसम समधरोऽजनि ।
 सुतं समरसिंहस्य सालिगः श्लाघनीयधी ॥
 जीवादेवीभवो भाति मेघराजः परं पुन । ४
 नोडाभार्या नामलदेवी होली सुतौ तयोर्द्वौ द्वौ ।
 इन्सा-मल्हसज्ञौ हर्षाख्य. सोमदत्तश्च ॥ ५
 पुत्रिकापंचक चासीत् गुरुभक्तिपरायणम् ।
 वीमाई च तथा चेली सारू वारू धनार्हति ॥ ६
 श्रीवत्स-श्रीमन्तौ साधुसदयवत्स-शत्रुशल्यौ च ।
 इति हसराज-हसलदेव्यो पुत्रौ भुवि ख्याताः ॥ ७
 मल्हूभार्या माणिकदेवी जाता अमी जगत्ख्याताः ।
 श्रीधर-सुरपति-सु(शु)भकर-सहस्रमल्लाः सुते द्वे च ॥ ८
 मांजू-कस्तूरार्हनाम्न्यौ भार्या[ऽ]स्ति सीधरस्य सती ।
 सिरियादेवी पुत्राश्चत्वारः ख्यातनामान ॥ ९
 तेषूदयकर्ण-आसकर्ण-श्रीकर्ण-राजमल्लाश्च ।
 छाजी-पूनाईनामतश्च पुत्र्यौ तथा जाते ॥ १०
 रत्नादेवी सुरपतिभार्या शुभकरस्य रंगादे ।
 सद्धर्मकर्मनिरता सइस्त्रमल्लस्य सहसादे ॥ ११
 हर्षराजस्य जाया[ऽ]स्ति रजाई धर्मतत्परा ।
 गुरुगच्छसाधुसाध्वीनां भक्तिव्यक्तिमनोहरा ॥ १२
 वल्हादेवी जाता(जाया) धनपतिसाधो सुतास्तु चत्वारः ।
 शिवदत्तो नगराजो लपराजो जीवराज इति ॥ १३
 जज्ञे[ऽ]थ नगराजस्य तनयः सज्जनाभिधः ।
 तस्यास्त्युदयसिंहाख्यस्तनयो दीप्तिमानति ॥ १४
 रत्नाईकुक्षिरत्नानि लपराजस्य सूनवः ।
 सोनपाल-पूनपाल-अमीपालादयोऽद्भुता ॥ १५
 दिल्ली-गूर्जर-मालव-सिंधुपु मरुमंडले च नृपमान्या ।
 मत्रीपद्मस्य संततिरुदयवती निरुपमा भाति ॥ १६

અસ્યાઞ્ચ કરણીયાનિ તદ્યથા —

સ્થાને સ્થાને[ઽ]હત્પ્રતિષ્ઠા યાત્રા-ઽઽચાયપદાદિપુ ।

ઉત્તમવાચક્રિરેઽમીભિ કસ્તાનય નરિપ્યતિ ॥ ૧૭

શ્રી લોકહિતાચાર્યા સાગરચન્દ્રસૂરય ।

શ્રીભાવપ્રમમૂરીત્રા શ્રીજિનચન્દ્રસૂરય ॥ ૧૮

એતે શ્રીમુર(ર)ગો[ઽ]મીભિ સ્થાપયાચક્રિરે ક્રમાત્ ।

લક્ષ્મસિદ્ધ-જિણા સાધુ-ધનપતિ-સ્મરસિદ્ધકૈ ॥ ૧૯ યુગ્મ ॥

દેવનાય ગુરો કાર્ય સઘવાય સ્વકાયવત્ ।

કુવનો ધનપત્યાદે પ્રગણામ વિચદ્વયમ્ ॥ ૨૦

વિચ ।

વિનયવતી નીલવતી દાનવતી સદ્વિવેચરગવતી ।

માણિક્ષદેવી મહાભાર્યા જયતીહ પુણ્યવતી ॥ ૨૧

મા ગ્રથલક્ષમેવ લેલિતપૂર્વિગ્ન્યુદારસચ્ચરિતા ।

લેખ્યતિ સ્મ મુવર્ણાકારરમ્ય કર્ત્વસૂત્રમિદમ્ ॥ ૨૨

હત્તશ્ચ ॥

ચાત્રે કુલે શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિ મિદ્ધાતવેત્તા[ઽ]મયદેવસૂરિ ।

સદ્બ્રહ્મ શ્રીજિનવહ્નભોઽપિ યુગપ્રધાનો જિનદક્ષમૂરિ ॥ ૨૩

ભાગ્યાદ્રુત શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિ [સૂરિ]વભૂવાન્ જિનપત્યભિભ્ય ।

જિનેચર સૂરિદારચેતા જિનપ્રવોધો દુરિતાપનેતા ॥ ૨૪

સાવેગિક શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિ સૂરિર્જિનાદિ કુશલાવમાન ।

પદ્યાથિત શ્રીજિનપદ્મસૂરિલ ધેનિધાન જિનલઘ્વિમૂરિ ॥ ૨૫

મહોપકારો જિનચન્દ્રસૂરિર્જિનોદય સૂરિન્દ્રપ્રભાગ્ય ।

પ્રગાતમૂર્તિજિનરાજસૂરિયુગપ્રધાના જિનમદ્રસૂરય ॥ ૨૬

તત્તોઽપિ ચ શ્રીજિનચન્દ્રસૂર્ય નયોગ્ગ્ગલા શાસતિ ગચ્છમામન ।

તેપામધીનં વિલ કલ્પપુસ્તક માણિક્યદેવી કુસ્તે સ્મ ભક્તિન ॥ ૨૭

પ્રતિવપ મહાત્પર્ણમહાત્સવપુર મરમ્ ।

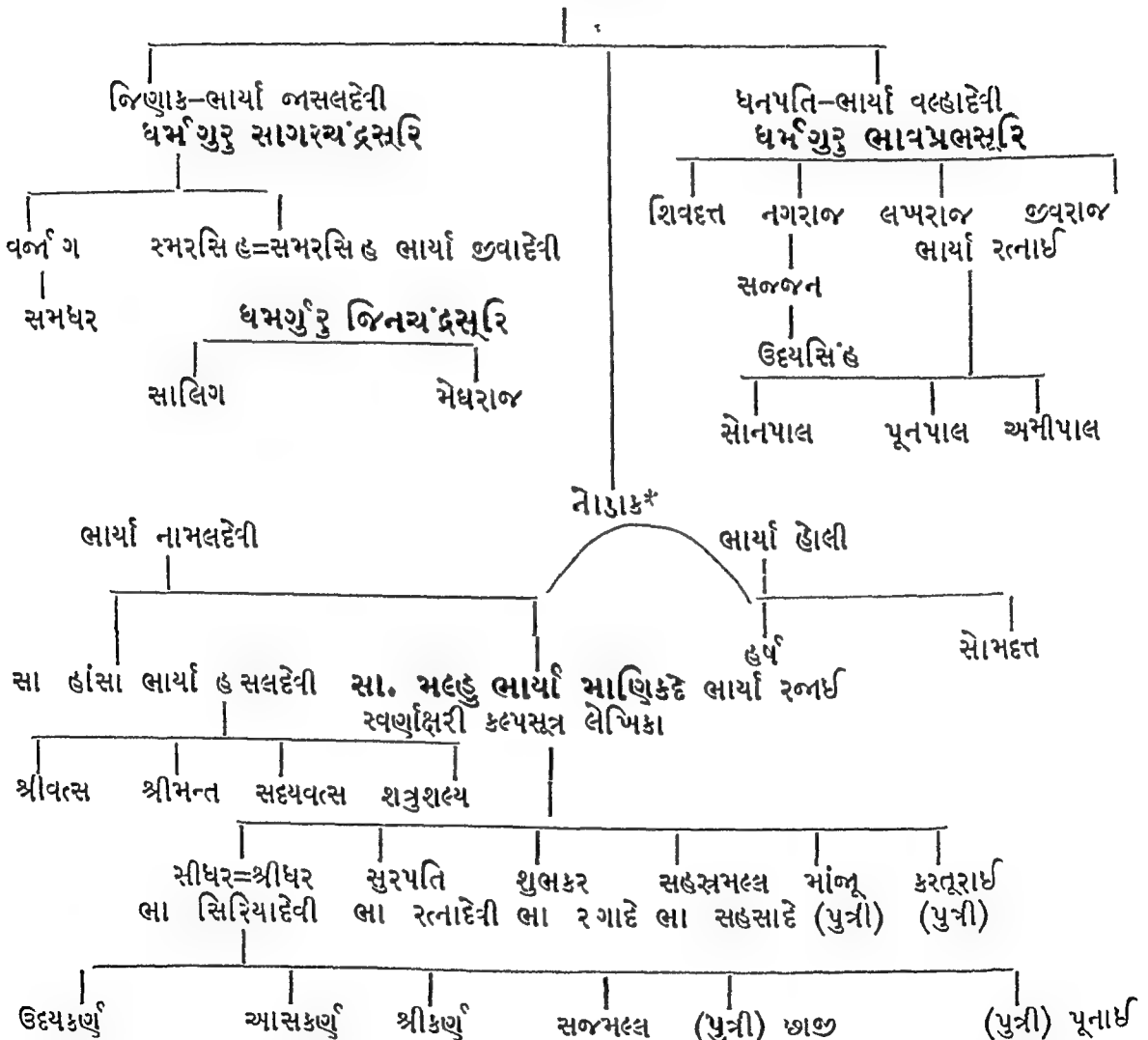
વાચ્યમાનં ચિર મન્દિરનંદતાત્ કલ્પપુસ્તકમ્ ॥ ૨૮

સત્ ૧૧૧૭ વર્ષે શ્રીબળદિહપુરપત્તને માં મહાભાયયા માણિક્ષદે શ્રાવિવયા પુસ્તકમિદં લેખિત ચિરં નદતુ ॥ છ ॥ પ્રતિરિય શ્રીસિદ્ધાતરુચિમહાપાઘ્યાયગિવ્યસ્માધુસોમગંગેગિતિ મદ્રમ્ ॥ છ ॥ ધીગુમ મવતુ ॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥ છ ॥ શ્રી ॥

ઉપર આપેલી વિગત પ્રગટિત ઐતિહાસિક રીતે કરતાં મત્રી પદ્ય-પદ્યાના વક્ષને અને અતરંગમત્રીય સમર્થ આચાર્યો ॥ નામોપી ૪ ભગવેલી છે એને આ આખી પ્રગટિતના સ્પષ્ટ અનુવાદ આપવા છતાં તેમાંની ખામ ખામ દખીમ્તોનુ તારત્ત આપતુ એ ૪ વધારે ઉચિત અને સગત છે એમ માની એ ૪ અડી આપવામાં આવે છે

ઉકેશવંશીય સ્થૂણશાખીય-મંત્રી દુર્લક્ષસિંહ=લક્ષ્મસિંહ (?)

ધર્મગુરુ લોકહિતાચાર્ય

આ વંશાવલી ઉપરાંત પ્રારંભના વીસ શ્લોકોમાં મંત્રી પદનાં વંશજોના સુકૃતનો કોઈ ખાસ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં નથી આવ્યો, પરંતુ સામાન્ય રીતે એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે મંત્રી પદનાં વંશજો દિલ્હી, ગુજરાત, માલવા, સિંધ, મારવાડ વગેરે દેશમાં તેમના મૂળ પુરુષોની કારકિર્દીના પ્રતાપે રાજ્યો તરફથી માન પામતા હતા તેમ જ આ વંશમાં થયેલા વંશજોએ પ્રતિષ્ઠા, યાત્રા તેમ જ આચાર્યપદોપણ વગેરે પ્રસંગોમાં ઘણા મહોત્સવો ઊજવ્યા છે.

* તોડાકેને ખીમાઈ, ચેલી, સાડ, વાડ અને ધનાઈ એ નામની પાંચ પુત્રીઓ પણ હતી.

પ્રશસ્તિના એકીસ-માવીસમા શ્લોકોમાં ‘ માણેકમાઈધર્માત્મા હતી અને તેણે કલ્પસૂત્ર સચિન સુનર્ણદારી પ્રતિ લખાવી તે પહેલાં એક લાખ શ્લોકપ્રમાણુ ત્રયો લખાના હતા’ એમ જણાવ્યું છે

આ પછીના બાકીના શ્લોકોમાં અતરગત્તીય આચાર્યોના નામોની પદ્ધતિ અને હેતુ પ્રસ્તુત સચિન સુનર્ણદારી કલ્પસૂત્રની પોથી લખાવીને માણેકમાઈએ જે આચાર્યને—કે જેમનું નામ જિન વ્રક્ષરિ છે—અધીકારી છે તે હપીન્ત જણાવી છે અતરગત્તીય આચાર્યોના નામો આ પ્રમાણે છે

૧ અદ્રુલીય આચાર્ય શ્રી જિનવ્રક્ષરિ, ૨ તત્પટે આગમત્ત શ્રી અભયદેનાચાર્ય, ૩ તત્પ શ્રી જિનવ્રક્ષરિ, ૪ તત્પટે સુગપ્રધાન શ્રી જિનવ્રક્ષરિ ૫ તત્પટે શ્રી જિનવ્રક્ષરિ, ૬ તત્પટે શ્રી જિનવ્રતિ સરિ, ૭ તત્પટે શ્રી જિનેશ્વરાચાર્ય, ૮ તત્પટે શ્રી જિનપ્રમોદસરિ, ૯ તત્પટે શ્રી જિનવ્રક્ષરિ, ૧૦ તત્પટે શ્રી જિનકુશલસરિ, ૧૧ તત્પટે શ્રી જિનવ્રક્ષરિ, ૧૨ તત્પટે શ્રી જિનનમ્મિસરિ, ૧૩ તત્પટે શ્રી જિનવ્રક્ષરિ ૧૪ તત્પટે શ્રી જિનોદયસરિ, ૧૫ તત્પટે શ્રી જિનરાજસરિ ૧૬ તત્પટે શ્રી જિનભદ્રસરિ, ૧૭ તત્પટે શ્રી જિનવ્રક્ષરિ જેમને પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રની સચિન સ્વર્ણદારી પ્રતિ માણેકમાઈએ વહોરાવી છે—સાદર અર્પણ કરી છે

પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિની શરૂઆતમાં થોડો ગદ્યમય પ્રશસ્તિ અંશ છે, જેમાં જણાવનામાં આ વૃત્ત છે કે ‘ પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રની પ્રતિ નિકમ ભવત ૧૫૧૭ અપાડ સુદિ ૮ મેએ અલ્પરિધપુર પાનજીમાં અતરગત્તીય આચાર્ય શ્રી જિનવ્રક્ષરિના રાજ્યમાં ઉપાધ્યાય શ્રી સિદ્ધાન્તકુચિગણિની દેખરેખ નીચે વાઠક નામના લેખકે લખ્યા છે’ અને અતના ગદ્ય પ્રશસ્તિ અંશમાં ‘ પ્રશસ્તિની રચના ઉપાધ્યાય શ્રી સિદ્ધાન્તકુચિગણિશિષ્ય શ્રી સાધુમેઘગણિએ કરી છે’ એ સૂચવનામાં આવ્યું છે

ઉપર જણાવનામાં આવ્યું તેમ પ્રસ્તુત પ્રતિનો જ ન પાટલમાં થયો છે અને ત્યાંથી સ્થાનાત્ક્રમણ પામતી પામતી એ અત્યારે લાનનગરના શ્રીસધના જ્ઞાનપડારમાં સુગદ્ધિત રીતે સ્થિર સ્થાન પામી છે

[‘ શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ,’ જુલાઈ ૧૮૪૩]

મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીનો સ્વર્ગવાસ-સંવત

ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ-સંવતના વિષયમાં આજે વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે તેનું મુખ્ય કારણ તેમની રચનાઓમાં અતમાં શબ્દાંક દ્વારા ઉલ્લિખિત રચના-સંવત છે અગિયાર અગતી સજ્જાય અને હેતુગર્ભપ્રતિક્રમણ સજ્જાય, આ બે સજ્જાયોની છેલ્લી ઢાળ લગભગ સમાનાર્થક છે, એટલું જ નહિ, પણ ગાથાઓ પણ લગભગ સરખી જ છે અને આ બન્નેય સજ્જાયો મુરતમાં જ રચેલી છે આ બન્નેય સજ્જાયોની છેલ્લી ગાથા નીચે પ્રમાણે છે :

યુગ યુગ મુનિ વચ્છરે રે, શ્રી જ સ વિ જ ય ઉવજ્જાય,
મુરત ચોમાસુ રહી રે, કિયો એ મુપસાય વૈરાગ
અગીઆર અગ સજ્જાય
મુરતિ ચોમાસુ રહી રે, વાયક જસ કરિ જોડિ,
યુગ યુગ મુનિ વિદ્યુ વચ્છરે રે, દેવો મગળ કોડિ વૈરાગ
હેતુગર્ભ પ્રતિક્રમણ સજ્જાય

ઉપરની બેય સજ્જાયમાં તેઓશ્રીએ જે રચના-સંવતનો શબ્દાંક દ્વારા નિર્દેશ કર્યો છે તેમાંના ‘યુગ’ શબ્દાંકથી બે સખ્યા ગણવી કે ચાર સખ્યા ગણવી, એ વિષયમાં આજે વિદ્વાનોમાં મતભેદ ચાલુ છે જો ‘યુગ’ શબ્દાંકથી બે સખ્યા લેવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત બન્નેય સજ્જાયોની રચના વિક્રમ સંવત ૧૭૨૨માં થઈ એમ ગણાય અને જો ચાર સખ્યા માનવામાં આવે તો આ બન્નેય સજ્જાયોની રચના વિક્રમ સંવત ૧૭૪૪માં થઈ મનાય મુનિવર શ્રી ક્રાંતિવિજયજી કે જેઓ સંભવતઃ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજના ગુરુભાઈ જ હતા, તેમણે શ્રી યશોવિજયોપાધ્યાયના સક્ષિપ્ત ચરિત્રરૂપ ‘સુજસવેલિભાસ’ની રચના કરી છે, તેમાં તેઓશ્રીએ યશોવિજયોપાધ્યાયના સ્વર્ગવાસનો સંવત ૧૭૪૩ આપ્યો છે આ કારણને લઈ કેટલાક વિદ્વાનો ‘યુગ’ શબ્દથી બે સખ્યા માને છે, જેથી ‘સુજસવેલિભાસ’ના કથનમાં વિરોધ ન આવે. અને એ રીતે પં શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી-એ યશોવિજયોપાધ્યાયવિરચિત ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં સં ૧૭૨૨નો જ નિર્દેશ કર્યો છે, જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો સંવત ૧૭૪૪ જ માને છે આ સ્થિતિમાં વાસ્તવિક નિર્ણય કરવા માટે કોઈ બીજા પ્રમાણની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે કેટલાએક મહિના પહેલાં અમારા હાથમાં ‘હેતુગર્ભ પ્રતિક્રમણ સજ્જાય’ની એક પ્રતિ આવી, જે સંવત ૧૭૪૩માં લખેલી છે એના અંતની લેખકની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે :

॥ इति श्री पंडिकमण हेतुगर्भ समुद्घित स्वाध्याय जसविजयगणिकृत सपूर्णमिदम् समाप्त ।
संवत् १७४३ वर्षे चैत्र वदि २ दिने वार रविदिने लपित ॥ छ ॥ भद्र सघस्य । सुश्रावक साहा
मकलसी लषावीत श्री राजनगरमध्ये । वाचनार चीर जीवीत् ॥ ग्रथ ३४० ॥

આ પુષ્પિકા જોતાં ‘યુગ’ શબ્દાંકથી ચાર સખ્યા ન લેતાં બે સખ્યા જ ગણવી એ નિર્ણય થઈ જ ન્નય છે, અને આથી શ્રી ક્રાંતિવિજયજીએ નિર્દેશ કરેલા સંવતમાં બાધ આવતો નથી.

[‘જૈન’ સાપ્તાહિક, પર્થુપણાંક, સં ૨૦૨૧]

જૈન સાધુસંસ્થા અને શિક્ષણ

વર્તમાન જૈન સાધુમંત્રાલયની જાનના વિષયમાં અતિ મહત્વ અથવા અતિ મહત્વ ગાળે છે જૈન સમાજના અને આજે વિવેચી સમજી મનુષ્યોના હિતમાં આજે એ વિચાર સુધી ગયો છે કે જૈન સાધુઓની જાનના ક્ષેત્રમાં કેવી ઓછી જોગવાઈ હોવી જોઈએ? અર્થાત્ જૈન નમજીનું શિક્ષણ કયા ધારણે ઓછું જાનવું હોવું જોઈએ?

ઉપર્યુન્ટ પ્રશ્નને અંગે સ્વતંત્ર વિચારો પ્રગટ કરવા હવે આપણે આપણી પ્રાચીન જૈન સાધુ સંસ્થાના શિક્ષણ તરફ સદૃઢ દૃષ્ટિપાત કરી નહિએ જોવી વર્તમાન જૈન નમજીનું સંસ્થાના શિક્ષણો આજે કેવા હોવા જોઈએ એ પ્રશ્નનો ઠીકાંપોડ અગર ઉકેલ આપોઆપ જ થઈ જાય

આજે જ નહિ પરંતુ અતિ પ્રાચીન કાળથી પણ વૈદિક ઓદ્ય ધર્મોચ્ચારીઓ દ્વારા અત્યંત સખ્યામાં રહેલ જૈનધર્મે આજ સુધી જગત સમક્ષ પોતાનું વ્યક્તિત્વ તેમ જ અસ્મિત્વ જાહેરી રાખેલ છે એ કેના અને જાના પ્રમાણની? એનો જો આપણે વિચર રિતે વિચાર કરીશું તો ઉત્તર એ જ મળશે કે, માનુષ્યો જૈન નમજીનું સંસ્થા ઓતેના વિદ્યાગ વિજ્ઞાનના પ્રમાણથી જોધમ, જે નમજીનું સંસ્થા ઓતેના જે ઉચ્ચ શિક્ષણના ધોરણથી, આજ પૂર્વ પોતાનું પ્રભાવશાળીપણ દર્શાવી રાખ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે જગતજરના ધર્મો પોતાના વિશિષ્ટ મરમરોનો વા મોલ અર્પણ કર્યો છે એ જ ધર્મ, આજ આપણે ચોમેર જર નાખીશું તો, નિ પ્રતિદિન પ્રત્યેક પ્રત્યેક જાળનમાં વિજેત અને પ્રમાણવીન થતો નહિ આવે છે આ ઉપરથી આપણે એ વિચારવું અતિ આશ્ચર્ય કે આપણી પ્રાચીન નમજીસંસ્થાના શિક્ષણમાં એવી ઈર્ષા રિજોના હતી? અને આજે એમાં શા બાળ્ય આવી છે? તેમ જ એ બિલકલ દૂર દરમિયાન આપણે શું કરવું જોઈએ?

જગત તરફ જર કરીશું તો જાણીએ કે, જે ધર્મ, જે મજાજ જે પ્રગટ કે જે રાષ્ટ્રમાં જૈનના વિદ્યાર્થી વિદ્યાગ આજ રહે, તેમ જ તેનું વ્યક્તિત્વ જગત સમક્ષ રાજ પ્રમાણમાં જાળવી રાખે અને જેટલી એના વિદ્યાના આજમાં સુરક્ષિતતા કે જોગવાઈ જોઈએ એના વ્યક્તિત્વમાં બાળ્ય જ આજમાં એક મરો જૈન જગતમધ્યાન દરેક રેખા આજમાં જેનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવે? આજે એ વ્યક્તિત્વમાં પાતાગમાં જઈ જવું છે? એ સમજવાની કે વિચારવાની રમિત પણ આપણે સોચમાં લેવા છીએ નહિ દરે આપણે મુખ્ય વિષય તરફ જાણીએ

આપણી સમગ્ર વિજ્ઞાન પૂર્વાચારીના હવેના હવે સમા પ્રાચીન મર્યાદા આપણે મુખ્ય રીતે

અવલોકન કરીશું તો જાણશે કે એ જમાનાનો આદર્શ કેટલો વિશાળ તેમ જ વસ્તુસ્પર્શી હતો ? અને આજનો આપણો શિક્ષણનો આદર્શ કેવો નિર્જીવ છે ?

આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર, આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર, તર્કપંચાનન આચાર્ય શ્રી અભયદેવ, આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર, શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાય આદિ તેમ જ ભાષ્યકારો, ચૂર્ણિકારો, આચાર્ય શ્રી શીલાંક, શ્રી શાન્ત્યાચાર્ય, મલધારી શ્રી હેમચંદ્ર, નવાંગી ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ, આચાર્ય શ્રી મલ્લગિરિ, શ્રી ક્ષેમકીર્તિસૂરિ આદિ સે કડો આચાર્યોની કૃતિઓમા દાર્શનિક, સાંપ્રદાયિક, વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ, નિમિત્ત, લક્ષણ, આયુર્વેદાદિ વિષયક સંખ્યાબધ ગ્રંથોનાં ઉદ્ધરેલ પ્રમાણો અર્થાત્ સાક્ષીઓ જેતા આપણને એ વાતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે કે, એ પૂર્વપુરુષોમાં તત્ત્વજ્ઞાનપિપાસા કેટલી સતેજ હતી ! તેમનો અભ્યાસ અને અવલોકન કેવાં સર્વદિગ્ગામી હતાં ! સ્વપરદર્શનના વિવિધવિષયક થોકબધ ગ્રંથોના અધ્યયનાદિ માટે એ પુરુષોએ કેટલી સતત જગૃતિ અને ત્વરા રાખી હતી ! જૈન ધર્મ ઉપર થતા અયોગ્ય આક્ષેપોનો કેવી ધીરજથી અને કેટલી યોગ્યતાપૂર્વક જવાબ વાળતા ! અન્ય દર્શનમાં રહેલ વાસ્તવિક તત્ત્વોને કેવી રીતે અપનાવી લેતા !

બધા કરતાં આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે, દાર્શનિક અથડામણના યુગમાં ભારતવર્ષના કોઈ પણ ખૂણામાં કોઈ નવીન ગ્રંથની રચના થાય કે તરત જ તે ગ્રંથની નકલો તેના અભ્યાસી શ્રમણોના હાથમાં પહોંચાડવામાં આવતી જે જમાનામાં આજની જેમ રેલગાડી, તાર કે ટપાલ જેવું એક પણ સાધન ન હોય તેવે સમયે આ વસ્તુ શી રીતે શક્ય થતી હશે ? એવી શંકા સૌનેય સહેજે થાય; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એ હતી કે, દેશવિદેશમાં પાદવિહાર દ્વારા પરિભ્રમણ કરતો શ્રમણવર્ગ આ માટે સાવધ રહેતો કોઈ નવીન ગ્રંથરચના થઈ સાંભળે કે તરત જ તે તેની નકલ તેના અભ્યાસી વિદ્વાનોને પહોંચાડી દે આ ઉપરથી એ પણ કદપી શકાય છે કે તેઓ કેવા સ્વધર્મરક્ષણુનિષ્ઠ હતા ! તેમ જ ધંતર સપ્રદાયો સાથે ભળીને તેમની કૃતિઓને કેવી સમજભરી રીતે મેળવી લેતા હતા !

પ્રાચીન ગ્રંથો તરફ નજર કરીએ ત્યારે ખુદ્દુ જોઈ શકાય છે કે તે ગ્રંથોના પ્રણેતા આચાર્ય-દિકોએ પોતાના જમાનાની વિદ્યાના કોઈ પણ અગના અભ્યાસને છોડ્યો નથી, જ્યારે અત્યારના આપણા શ્રમણવર્ગની દશા એવી છે કે પોતે જે સપ્રદાયના ધુરધર તરીકે હોવાનો દાવો કરે છે, તે સપ્રદાયનાં મૌલિક શાસ્ત્રોનો તેમનો અભ્યાસ પણ અતિ ધીછરો અથવા નહિ જેવો જ હોય છે આ સ્થિતિમાં આપણે એમના પાસેથી દરેક વિષયને લગતા ઊંડા અભ્યાસની આશા શી રીતે રાખી શકીએ ?

પરંતુ આજે આખા જગતની પરિસ્થિતિએ એટલો જબરદસ્ત પલટો ખાધો છે કે, કેવળ લૂખી સાંપ્રદાયિકતા ધારણ કરી, સ્વધર્મનું-જૈનધર્મનું ગૌરવ નહિ ટકાવી શકાય અથવા તેની રક્ષા કે અભિવૃદ્ધિ પણ નહિ સાધી શકાય આજે પશ્ચિમનું વાતાવરણ આખા ભારતીય ધર્મેને જે રીતે હચમચાવી રહ્યું છે, એ સમજવા માટે વિષ્ણુ જૈન ધર્મગુરુઓએ જરૂર સાવધ થવું જોઈએ અને આચાર્ય હરિભદ્રાદિની જેમ તુલનાત્મક દષ્ટિએ અત્યારના સમગ્ર સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ-અવલોકન આદિ કરી જુદા જુદા વિષયના વિશિષ્ટ સાહિત્યનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. જો તેમ નહિ થાય તો પૂર્વકાળમાં જેમ જૈન શ્રમણો અને જૈનધર્મ ધંતર સપ્રદાયો અને ધંતર ધર્મેને મુકાબલે ઊભા રહી શક્યા છે, તેમ અત્યારે ઊભા રહી શકશે કે નહિ, એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે જૈન શ્રમણોની વિદ્યાનાં ક્ષેત્રોમાં જે આગસુ સ્થિતિ નજર સામે આવી રહી છે, એ જોતાં જૈન શ્રમણોનું ગુરુત્વપદ ટકી શકશે કે કેમ એ એક વિચારણીય બાબત છે.

એક સમય એવો હતો, જ્યારે જૈનાચાર્યો અને જૈનધર્મના અસ્તિત્વને સમર્થ વિદ્વાનોથી ગાજતી રાજસભાઓમાં સ્થાન હતું આજે એમનો જ વારસો અને ગૌરવ ધરાવવાનો દાવો કરનાર જૈન શ્રમણોનું

વિદ્યાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નજીવ મરણુય સ્થાન અમર વ્યક્તિત્વ છે ખરું ? જૈનેશ્વર વિદ્વાનોનું વિદ્યાના વિવિધ વિભાગોમાં જે ગૌરવભર્યું સ્થાન આપણે જોઈ રહ્યા છીએ, તેમાંનું એકશતાશ જેટલુંય આજે આપણા જૈન શ્રમણોનું સ્થાન હોય એમ મારી દૃષ્ટિએ નથી લાગતું. જ્યાં સુધી આપણે વિદ્યાના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ગૌરવશાલી સ્થાન કે વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત નહિ કરીએ, ત્યાં સુધી જૈનેશ્વર વિદ્વાનો દ્વારા જૈનધર્મ ઉપર થતા અનેકાનેક અચોક્કસ આક્ષેપોનો આપણે પ્રામાણિક રીતે નહિ આપી શકીએ. કોઈ પણ જાતનો વિચાર કયા સિવાય કે ધીરજ રાખ્યા સિવાય અગડબગડ ગમે તેમ આપે ન રહ્યાઓથી જૈનધર્મનું ગૌરવ વધવાને બંને વધારે ને વધારે ઘટતું જ જરો-જાય છે. આ જાતનો અનુભવ આજ સુધીમાં આપણે અનેક વખત કરી ચૂક્યા છીએ અને કરી પણ રહ્યા છીએ. આજે આપણી જ્ઞાનવિષયક મદતને પરિણામે જે કાર્ય સહજતા સાધ્ય હોય, તેને માટે દેહલીયે વાર મોની સભાએ કરી નમો હોદા મચાવવો પડે છે, અને એનુંય ફળ પાછું અન્યમાં આવે છે. આ પ્રમાણની દૃષ્ટિએ દેહના માટે આપણે-આપણા શ્રમણ-ર્જ-સર્વોત્ક્રમણ વિદ્યાભ્યાસ અને શાસ્ત્રાનુભવ કરવું આવશ્યક છે.

આજે આપણા શ્રમણધર્મની સ્થિતિ જેટલી સાધનમય છે તેટલી જ આજે એમની જ્ઞાન નિયમ દ્વારા સક્રિય તેમ જ સુખ મત અને મુક્તિ છે. આ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે આપણે યોગ્ય પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

આજે આપણા શ્રમણધર્મના અ ૨ અદરના નજીવા પ્રશ્નોની ચર્ચામાં જે લુહિતો અને કીમતી સમયનો દુર્વ્યય કરી ગયેન છે, તેને બંને એ લુહિત અને સમયનો ઉપયોગ કોઈ વિદ્યાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર માટે કરે એ જ વધારે ઇષ્ટ છે. જ્યારે એક એક મુખ્ય અને અત્યંત વિષય ઉપર મોટા શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો ગૂઢાંતર હોય, તેવે વખતે આપણે ફક્ત હરિવિચારાદિ પ્રશ્નોની ચર્ચાઓ, ગોપીને, અમુક શાસ્ત્રો વાંચીને કુલાતા કરીએ એ કોઈ પણ રીતે ચાલી શકે તેમ નથી. આ મેલવાનો આશય એવો નથી કે હરિવિચાર આ પ્રશ્નો કે અ ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નિરપયોગી છે, પરંતુ જેમ આપણા પૂર્વપુરોએ પોતાના જાના સુધીના સમય આહિસતુ અનુભવ કરીને નવીન શાસ્ત્રોની ગચના દ્વારા પોતાના યુગને અનુકૂળ પદ્ધતિએ ધર્મતત્ત્વો પ્રગટ કર્યા છે, તેમ અત્યારે આપણે પણ આપણા સમયને જે પ્રત્યેક નિયમના વિવિધ શાસ્ત્રો રચાયાં હોય, તેનો સક્રિય મનોદત્તિ કે સાંપ્રતિક જાનનાને દૂર રાખીને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ આદિ કરવા જોઈએ. પૂર્વજાનના ધર્મજનાગ આચાર્યાદિ મતા પાઠ્યના સમયમાં થનાર આચાર્યાદિ જૈન શ્રમણો માટે, સારિત્વના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, જ્યાં બંધારી અતિ ધણી વધી જાય છે, મરણુ કે પાઠ્ય થનારને પોતાના યુગ સુધીમાં નિર્માણ થયેન સમય સાહિત્યરાશિની સૂચન સમાવેશ ॥ અભ્યાસ આદિ કરવાના હોય છે.

આજે આપણા શ્રમણધર્મની જ્ઞાનવિષયક મેલમરીનું, અને જે ઉદાર પદ્ધતિએ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો જોઈએ તે રીતે નહિ કરી શકનાનું ફળ એ આ યુ છે કે ધર્મધુરધર તરીકે આજના યુગને અનુકૂળ રીતે ધર્મસારિત્વના નિર્માણની પોતાની ફરજને તેઓ અદા કરી શક્યા નથી કે જે ફરજને આપણા પૂર્વપુરો અરિવિઠનપણે જાળવતા આ પા છે.

મને મેંતાં ખરે જ શરમ લાગે છે કે આજની સુનોમાં જૈનધર્મના અભ્યાસને લગતી પ્રગ્નિમાં એના નિર્માણો મધ દગનામધ આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો પ્રવન દો અનુયોગચાર્યો અને વિદ્વાનો દાવો મરાર બીજા અનેક શ્રમણોની વિદ્યામનતા જ્યાં એમ મુદ્દસર પ્રોફેસર બાઈથી દીગતાસ રસિ દાસ દાપડિયા ખાત્રી જાય છે. જે કોઈ અત્યારના જૈન સાધુમાં એવી યોગ્યતા છે કે જે આ દૃષ્ટિએ કંઈક કરી શકે ? આજના સાધુસમૂહને એ મનના મરખાંયે નથી, (દરેકે તો બદ્ધ એવાને જ મને)

કે આજે આપણી શી ફરજ છે? આજે આપણે ક્યાં ધસડાઈ રહ્યા છીએ? જ્ઞાનાગાર અને ધર્માગાર તરીકેનાં આપણાં ઉપાશ્રય, જૈનમંદિર આદિ જેવાં ધર્માશ્રયો કેમાં કલેશના સ્થાનરૂપ બની રહ્યાં છે? આપણી વિદ્યાવિપયક અને ચારિત્રવિપયક કેવી દરિદ્ર સ્થિતિ છે? આજે જૈન તરીકે ઓળખાતી પ્રજા જૈનધર્મથી કેવી અને કેટલી વિમુખ થતી જાય છે એનાં કારણો અને ઉપાયો ક્યાં? ઇત્યાદિ આ બતના વિચારો કરવા તો દૂર રહ્યા, પણ ઊલટી આજના આપણા જૈન સાધુસમુદાયની દશા તો એવી થઈ છે કે કોઈ મનુષ્ય કોઈ નવીન વિચાર કે વસ્તુ રજૂ કરે તો તેને ધીરજથી સમજાવે કે વિચારીતે તેના સામે પ્રામાણિક, શાસ્ત્રીય કે બૌદ્ધિક દલીલો રજૂ કરવાને બદલે તેઓ પોતાની સાધુતાને ન છાજે તેવા માર્ગો લે છે જે આપણો મુનિવર્ગ સવેળા ચેતીને પોતાના કાર્યક્ષેત્રને કે દષ્ટિ-બિંદુને એકદમ નહિ બદલે, તો હવેની દુનિયામા તેમનું સ્થાન ક્યા પ્રકારનું રહેશે, અથવા રહેશે કે નહિ, એ એક મહાન પ્રશ્ન જ છે.

ઉપર જે કોઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તે આજની દુનિયાના સમગ્ર સાહિત્યને લક્ષીને કહેવામાં આવ્યું છે હવે આપણે આપણા સામાન્ય અભ્યાસ તરફ આવીએ : જૈન સાધુઓએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, વ્યાકરણાદિનો અભ્યાસ કરવા પહેલાં છવ્વિચાર આદિ પૂર્વાચાર્યકૃત પ્રકરણોને જૈમ અને તેમ સારા પ્રમાણમાં મુખપાઠ કરી યાદ કરી લેવાં જોઈએ. વ્યાકરણાદિ લખી ગયા પછી પ્રકરણો મુખપાઠ કરવાં અશક્ય જ થઈ જાય છે અને એનું કળ એ આવે છે કે શાસ્ત્રોત્તુ વાચન કરતી વખતે ઘણી જા. મુશ્કેલી પડે છે જેમને પ્રકરણગ્રંથોનો અભ્યાસ હોય છે, તેમને જૈન આગમ આદિના અધ્યયન-વાચનમાં કટાણો ન આવતાં સુગમતા સાથે રસ આવે છે.

જૈન આગમોના અભ્યાસને અગે અનુભવ ઉપરથી એમ જણાયું છે કે આજકાલ સાધુઓ માટે ભાગે કોઈ પણ સૂત્રીક પ્રકરણશાસ્ત્ર કે આગમને વાંચે ત્યારે મૂળ ગાથાનો કે સૂત્રનો, પાઠ તરીકે ઉચ્ચાર કરી તરત જ ટીકા વાંચીને આગળ ચાલતા થાય છે પરંતુ એ સૂત્રનો અર્થ શા? મૂળ સૂત્ર અને ટીકાનો પરસ્પર બરાબર મેળ મળ્યો છે કે નહિ? એ સંબંધી ખ્યાલ ઘણો જ ઓછો રખાય છે આનું કળ એ આવે છે કે કોઈ ઠેકાણે એ સૂત્રનો પ્રમાણ તરીકે ઉલ્લેખ આવે, ત્યારે તેનો શબ્દાર્થ કરવા માટે પણ ગૂંચવાવું પડે છે આ કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે પ્રત્યેક મૂળ ગ્રંથને ટીકાની મદદથી બરાબર સ્પષ્ટ કરી લેવો જોઈએ આ સિવાય એ ગ્રંથોનો લિખ લિખ દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જેથી એ શાસ્ત્રોત્તુ ગૌરવ અને તેના પ્રણેતા મહાપુરુષની સર્વદેશીયતાનો ખ્યાલ આવી શકે.

આજના આ દૂંઝા લેખમાં આપણી સાધુસંસ્થાના શિક્ષણને અગે જે સામાન્ય વિચાર-સ્ફુરણ થઈ એ નોંધવામાં આવી છે ખરેખરી રીતે તો આજની સાધુસંસ્થાના શિક્ષણ અને તેના ક્રમને માટે હું કોઈ પણ લખુ એ કરતાં શિક્ષણના વાસ્તવિક સ્થિતિને સમજનાર વિદ્વાનો લખે એ જ વધારે ઇષ્ટ છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં જે કોઈ લખ્યું છે, તેનો દૂંઝ સાર એ જ છે કે આપણો શિક્ષણનો આદર્શ અતિ વિશાળ હોવો જોઈએ આપણે દરેક ભલે એ આદર્શ ન પહોંચી શકીએ, તેમ છતાં આપણે આપણી અનભિજ્ઞતાને કારણે વિદ્યાના વિશિષ્ટ અભ્યાસથી વચિત ન રહી જઈએ.

અતમાં હું દરેકને વિનંતિ કરું છું કે મારા આ લેખમાં કોઈનાય ઉપર આક્ષેપ થાય, તેવું કશુંય લખ્યું નથી; તેમ છતાં સામાન્ય રીતે દોરેલી રૂપરેખામાં એવો ભાસ થતો લાગે તો તે બદલ અંતઃકરણથી ક્ષમા માગું છું. આ લેખને સમાપ્ત કરતાં પહેલાં હું ભાઈત્રી ધીરજલાલને અને કે. વારાધન્યવાદ આપું છું કે જેમણે પ્રસ્તુત “શિક્ષણિક”ના પ્રકાશન માટે અતુલ શ્રમ સેવ્યો છે.

ઉત્તર ભારતમાં જૈનધર્મનો ઇતિહાસ*

ભારતીય આર્ય મદાસ સંસ્કૃતિના આધિકારીઓ તેના પાયાઓને મજબૂત કરવા માટે ભારત વર્ષની નવું મદાપ્રત્યાષી મદાપ્રત્યાષીઓએ પોતાના મગ્ન જીવન શક્તિ, શુદ્ધિ અને વિદ્યાનનો વિશાળ ફાળો અર્પણ કર્યો છે એ નવું મદાપ્રત્યાષીઓએ જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિકધર્મ સંચારકો અને તે તે ધર્મની અનુયાયી પ્રત્યાષીઓ આ નવું મદાપ્રત્યાષીઓ પૈકી જે પ્રત્યાષીઓ ભારતીય આર્ય મદાસ સંસ્કૃતિના નિર્માતાઓ, એ સંસ્કૃતિને પગલે મદાપ્રત્યાષીઓ અને એને વિશ્વ રાષ્ટ્રીય બનાવવા માટે કૃતો અને કૃતો અદ્દ્યુત ભાગ ભજવ્યો છે તેની ગૃહસ્થાને ગૃહ મદાપ્રત્યાષીઓ અપૂર્વ મદાપ્રત્યાષીઓ સિમ્બલના શાદ આજે જૈન પ્રત્યાષીઓ કરમમદાપ્રત્યાષીઓ ઉપદેશ પે ધરી રહ્યા છે

ભારતીય જૈનધર્મના તેમના પ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાલોના વિશાળ મદાપ્રત્યાષીઓ અનુભવ અભ્યાસ અને મદાપ્રત્યાષીઓ અતે દોડ રાષ્ટ્રીય જે દુષ્ટિઓ ૨૫૦૦ વર્ષ જે ઉપદેશી આપણને મદાપ્રત્યાષીઓ આવી શકે છે કે પૌરાણિક મદાપ્રત્યાષીઓ અથવા અતિ પ્રાચીન મદાપ્રત્યાષીઓ જૈન પ્રત્યાષીઓ તેમની મદાપ્રત્યાષીઓ, મદાપ્રત્યાષીઓ વિશાળ પૃથ્વીપટને તેમને પોતાની અસ્થિમદાપ્રત્યાષીઓ રાષ્ટ્ર કરી દીધો હોય તેમ જોઈ અન્ય પ્રત્યાષીઓ કરના અતિ નાના પ્રમાણમાં ગૃહ ગૃહો જૈન પ્રત્યાષીઓ પાઠના નવું જગત વર્ષ દર મિયાન ભારતીય આર્ય મદાસ સંસ્કૃતિના પ્રત્યાષીઓ અમદાપ્રત્યાષીઓ પૂરવા માટે પોતાના જીવન શક્તિ અને વિદ્યાનનો કૃતો મદાપ્રત્યાષીઓ અને સંસ્કૃતિમાં ફાળો આપ્યો છે

જૈનધર્મનાનુયાયી પ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ માટે મદાપ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ ૨૫૦૦ વર્ષના માટે તેમ જોઈ અતિસમા લીધે મદાપ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે પોતાના શિવ્ય-સમુદાયના વિશાળ-પાશ્ચાત્યમદાપ્રત્યાષીઓ દોડ દોડ-વિદ્યામાં મદાપ્રત્યાષીઓ માટે જે સેવકમદાપ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ નવું મદાપ્રત્યાષીઓ છે એ તરફ લડા આપના, તેમ જ તે પૈકી મદાપ્રત્યાષીઓ સેવકમાં મદાપ્રત્યાષીઓ અતિમ મદાપ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ આર્ય ભારતમાંથી બાવળી ભવ્ય મદાપ્રત્યાષીઓ આ પ્રત્યાષીઓ ૨૫૦૦ વર્ષ સેવકમદાપ્રત્યાષીઓ મિત્રાપના અન્ય મદાપ્રત્યાષીઓ વિદાર મદાપ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ તેમજ એ વિદ્યામદાપ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ મદાપ્રત્યાષીઓ

* 'ઉત્તર દિગ્ગજનામાં જૈનધર્મનો' (અંગ્રેજીમાં મદાપ્રત્યાષીઓ જૈનધર્મના જગદ શાદ મદાપ્રત્યાષીઓ ભારતમાંથી જૈનધર્મ દિગ્ગજ દોડ, પ્રમાણ સેવકમાં મદાપ્રત્યાષીઓ ૨૫૦૦ વર્ષ પની સિમ્બલ, ૧૮૩૩) ઉપોદ્ધાન

કેરકાર કરવો યોગ્ય માની પોતે રચેલા બૃહદ્દશ્યમાં તે તે વિષયોને સ્થાન આપ્યું એ ધ્યાનમાં લેતાં, અને તે ઉપરાંત જૈનધર્માનુયાયી મહાન સપ્રતિરાજ કે જેઓ સ્થવિર આર્ય સુદસ્તિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાય છે, તેમણે વૈદિકસંસ્કૃતિપ્રધાન આંધ્ર, દ્રવિડ વગેરે દેશોમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યા પછી જૈન શ્રમણ-શ્રમણીઓને તે તે દેશોમાં પરિશ્રમણ કરવા માટે છૂટ આપવામાં આવી, જેનો ઉલ્લેખ નિર્ધુ-ક્તિકાર, લાખ્યકાર આદિએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં કર્યો છે, તે જોતાં સમગ્ર શક્ય છે કે વૈદિકસંસ્કૃતિની પ્રચલતાને પ્રતાપે એક કાળે જૈનધર્માનુયાયી પ્રજા અતિ દૃઢ સંખ્યામાં રહી ગઈ હતી એ અતિ નાના પ્રમાણમાં રહી ગયેલી નાની સરખી જૈન પ્રજાએ પોતાના તેમ જ ભારતીય આર્ય મહાસંસ્કૃતિના સર્વતામુખી ઉત્થાન માટે પોતાની શક્તિનો કેટલો આશ્ચર્યજનક પરિચય આપ્યો છે એનો સહજ ખ્યાલ આપણને લાઈ શ્રી ચિમનલાલ શાહે આપણા સન્મુખ બેઠા ધરેલા આ ગ્રંથ ઉપરથી આવી શકે છે.

લાઈ શ્રી ચિમનલાલ શાહે તેમના પુસ્તકમાં જે ઇતિહાસ આપ્યો છે એ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના જૈનધર્મને લગતો છે અને તે પણ શ્રમણ લગવાન મહાવીર પછીનાં માત્ર એક હજાર વર્ષનો જ છે એટલે તે સિવાયનો ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને જીવન દેશોમાંના જૈનધર્મ અને જૈન પ્રજાને લગતો ઇતિહાસ લખવો હતું બાકી જ રહે છે. લાઈ શ્રી શાહે લખેલ પુસ્તક જેવાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાશે ત્યારે જ જૈનધર્મ અને જૈન પ્રજાના ઇતિહાસની સાચી રૂપરેખા આવશે પરંતુ આપણને એ જાણીને આશ્ચર્ય અને દિલગીરી ધશે કે વર્ષોનાં વર્ષો અગાઉ પાશ્ચાત્ય તેમ જ ભારતીય જૈનેતર વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્ય અને જૈન ઇતિહાસનાં વિવિધ અંગોને જે ઊંડાણ અને ઝીણવટથી છણ્યાં છે અને એનું જે મહત્ત્વ આંક્યું છે, તેનો પોતાને જૈનધર્માવલંબી તરીકે ઓળખાવતી જૈન પ્રજાને જ નહિ પણ ‘જૈનધર્મના પ્રચારક’ તરીકેનો દાવો કરનાર જૈન ધર્મગુરુઓને સુધ્ધાં ખ્યાલ સરખો નથી અને હતું વર્ષો પછી પણ એ ધ્યાનમાં આવશે કે કેમ એ શંકારૂપ વસ્તુ છે.

ત્યારે પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય જૈનેતર વિદ્વાનો સંશોધનના મધ્યાદ્ધકાળે પહોંચવા આવ્યા છે ત્યારે જૈન પ્રજા માટે હતું સંશોધનના વિષયમાં પરોઢ પણ થયું નથી. નવીન સંશોધનની વાત બાળુએ રાખીએ તોપણ આજ સુધીમાં જૈનેતર વિદ્વાનોએ અતિશ્રમપૂર્વક જે સાધનસામગ્રી તૈયાર કરીને રજૂ કરી છે તેનો આસ્વાદ લેવા માટે પણ આપણને સમજ અને સમય નથી, આથી વિશેષ જોગ્યતીય બીજી શું હોઈ શકે ?

આજની જૈન પ્રજા, જેમાં જૈન ધર્મગુરુ અને જૈન ઉપાસક વર્ગનો સમાવેશ થાય છે તેને મોટે ભાગે આછી-પાતળી કથાઓ સિવાય, જૈનધર્મ અને જૈન પ્રજાનો વિદ્વસ અને ગૌરવ વાસ્તવિક રીતે શાને આભારી છે ? જૈનધર્મની અભિવૃદ્ધિ ક્યાં કારણોએ થઈ શકી હતી ? જૈન પ્રજાએ ક્યાં ક્યાં મહત્ત્વનાં કર્યોં કર્યાં છે ? તેમ જ જૈન પ્રજા અને જૈનધર્મ ઇતર પ્રજાઓ અને ધર્મ સાથે સ્પર્ધામાં કઈ કુશળતાને આધારે ટકી શક્યાં હતાં ?—એનો ખ્યાલ બહુ જ ઓછાને છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સૂત્રધાર સમી લેખાતી વર્તમાન જૈન ગુરુસંઘા જૈનધર્મની રક્ષા અને તેની ઉન્નતિના પ્રશ્ને ભૂલી જઈ નહવા પ્રશ્નો અને નહવી બાબતો ઉપર મહિનાઓના મહિનાઓ જ નહિ પણ વર્ષો સુધી નિર્ણય અને બુદ્ધિહીન ચર્ચાઓ કરવા ઉપરાંત એકબીજા સામે આઘાત-પ્રત્યાઘાત કરી જૈનધર્મને ઝાંખપ લગાડી રહેલ છે આ પ્રશ્નને અહીં અયોગ્ય રીતે ચર્ચવાનો અમારો લેશ પણ ઇરાદો નથી, તેમ છતાં એટલું કહ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી કે વર્તમાન જૈન ધર્મગુરુઓને આજના જૈન સમાજની કે જૈનધર્મની પરિસ્થિતિ નિહાળવાની જરા સરખીય પરવા કે નવરાશ નથી અનુ-આ વિષયને અહીં પડતો મૂકી આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ આવીએ.

અમય-પરિવર્તન સાથે પ્રજાની ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિ રેક નિયમને લગતી વિજ્ઞાના અને અભિરચિના માર્ગો અને પ્રમાણે પણ મનાયા સિવાય નથી રહી શકતા એક જમાનો શ્રદ્ધાધુન્યો હતો કે બ્યારે જગતના સનાતન સત્યનો, આત્મસ્વરૂપનો કે કોઈ પણ પદાર્થનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રજાને તર્ક કે નીતિનો આશ્રય લેવો પડતો ન હતો તેમ જ એ સનાતન સત્ય વીરોનો પોતાના જીવનમાં સાત્તાત્મક ધર્મના આપણા પૂર્વ પુરુષોને—તેમના જીવન ત્યાગ અને તપ દ્વારા અનિનિશુદ્ધ અને પરણિત હોઈ—પોતે અનુભવેના સનાતન સત્ય આત્મા ઉપદેશના સમર્થન માટે તર્ક કે યુક્તિઓની આશ્ચર્યજનક નહોતી પડતી પરંતુ કાળની ક્ષીણતાને પરિણામે આત્મધર્મ જ્ઞાની પુરુષોનું આત્મિક જ્ઞાન અને તેમના ત્યાગ તપ પાતળા પડી જતા તેમને પોતાના વસ્તુના સમર્થન માટે તર્ક અને યુક્તિઓનો આશ્રય લેવો પડ્યો અને એ રીતે પ્રજા પણ તેમના ઉપદેશ વગેરે તર્ક, યુક્તિ આદિ દ્વારા કમરા લાગી જેને પરિણામે શ્રદ્ધાધુન્યો સ્થાન તર્કયુગે લીધું તર્ક યુગમાં પ્રવૃક્ષ પરીક્ષા આદિ પ્રમાણોનું સ્થાન હતું પરંતુ આજના આપણા ચાલુ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પ્રવૃક્ષ પ્રમાણને જ મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવી છે આ પરિસ્થિતિમાં બીજી બાબતોની જેમ ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન આગમ આદિને પણ પ્રવૃક્ષ પ્રમાણની શરણ ઉપર ચડવું પડ્યું છે જેમાંથી આજના એનિહાસિસ્ટ યુગનો જન્મ થયો છે આજના એનિહાસિસ્ટ યુગમાં વર્તમાન પ્રવેશ, તેમના અસ્તિત્વની સામિતી અને સત્તાસમય, તેમજ ઉપદેશના ધર્મતત્ત્વો, તેમનો અનુવાસીય અને એ વર્ગનું વિજ્ઞાન કેના પ્રશ્ન, એના રીતરિવાજ વગેરે દરેક નાની મોટી વસ્તુને પ્રવૃક્ષ મળતી અનિહાસિક સામિતી એ સાથે કમ્પા પછી જ તેની સત્યતા, યોગ્યતા અને ગ્રાહ્યતા ઉપર ભાર મૂકી રાખ્યો છે આ આખી વસ્તુસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં અત્યારે નિગતેજ જનતા જૈનધર્મના ગૌરવને નવેસર ઓપ ચળવવા માટે આપણને આપણા સમક્ષ વિરમ્ભાન મહદંશે ભરી પ્રાચીન એનિહાસિસ્ટ સામિતીઓ અને તેને લગતું વિવિધ સાહિત્ય એકત્રિત કરવા માટેના પ્રયત્નોની આશ્ચર્યજનક જાણવા સિવાય નથી રહેતી કોઈ પણ રાષ્ટ્ર પ્રજા, જાતિ કે ધર્મને માટે પોતાની ઉત્તિ સાધનાની જાનનાં મુખ્ય અંગ જે કોઈ હોય તે તે માત્ર તેનો જૂનામનીન ઇતિહાસ છે જેમાંથી તેને અને સ્ફુગ્લાઓ મળી રહે છે જે પ્રજાને તેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી અથવા જેને એ ગૌરવશાળી ઇતિહાસનું વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી, એ ક્યારે પણ પોતાનું ઉત્થાન કે પુનરુદ્ધાર એકાએક કરી શકે જ નહિ અને તેથી જ આપણને પુનઃ જ્ઞાનની પ્રેરણા મળે એના આપણા પ્રાચીન અને પ્રામાણિક ઇતિહાસને આપણે તૈયાર કરવો જોઈએ આજની આપણી આ અનિવાર્ય આશ્ચર્યજનક એક અકોડો લાઈબ્રેરી શાહના પ્રસ્તુત મધ્યથી જોડાય છે કે જે જાતેના પ્રથમ જૈન પ્રજા માટે પહેલવહેલો જ છે

લાઈબ્રેરી શાહે મુળર્થ યુનિવર્સિટીની એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવવા માટે ‘જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસના નિયમને પસંદ કર્યો જેને પરિણામે તેમજે *Jainism in North India* નામે અંગ્રેજી પુસ્તક તૈયાર થયું, એ જ પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ આપણા સમક્ષ ધરવામાં આવ્યો છે, જેના ઉપરથી આપણને આપણા એમને કે જૈન પ્રજાના ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર ન્યાયકાંડ કેના, શિવ, સાહિત્ય આદિ સાથે સબધ ધરાવના ઇતિહાસ ઉપરાંત ચર્યાર્થ નિયમોને ચચવા માટેનું એક ખાસ દૃષ્ટિબિંદુ પણ મળી રહે છે અર્થાત્ પરસ્પર વિનાદાર્ય માતા એનિહાસિક નિયમોની ચર્ચા એમની જાનના કેની સક્ષમતાથી, કેની શાસ્ત્રીયતાથી, કેની પ્રામાણિકતાથી અને કેની સબધ ભાષામાં કરે છે તેમ જ એ પ્રતોને ચચવામાં કેનો સમજાવ અને સ્થિતપ્રવૃક્ષ રાખે છે આજના ચર્યાર્થ, ધાર્મિક, સામાજિક આદિ પ્રશ્નોની અસમ્ય અને મતમકલહી રીતે ચર્ચા કરનાર

અત્યારના જૈન સમાજે ઉપગ્રેક્ષ્ત દૃષ્ટિબિંદુનું જરૂર અનુકરણ કરવા જેવું છે, જેથી ચર્ચાર્પદ વિષયોનું છેવટ શાબ્દિક વિતરણમાં કે કડવાશમાં ન પરિણમતાં તેના સત્ય નિર્ણયમાં જ આવે

આ ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય તેમ જ ભારતીય વિદ્વાનો તટસ્થ વૃત્તિ રાખી જૈનધર્મનાં દરેક અંગોને સંશોધનોને લગતી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ કેવા ઊંડાણપૂર્વક તપાસે છે એ પણ જૈન વિદ્વાનોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે, જેથી વર્તમાન સંશોધનપદ્ધતિ અને તેને લગતા દૃષ્ટિબિંદુને ન સમજવાને લીધે કેટલાક પ્રશ્નો અણઉકેલાયલા જ રહી જાય છે તેમ જ કેટલાક નવીન પ્રશ્નો ચર્ચામાં અનેક ગોટાળા-ભર્યા પ્રસંગો ઊભા થાય છે, તે થવા ન પામે

પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રકરણોનું નિરીક્ષણ કરતા આપણને એ પણ સમજાશે કે આપણું પ્રાચીન જીવન કેટલું વિજ્ઞાનમય અને કલાપૂર્ણ હતું અને આજનું આપણું જીવન કેટલું છીછરું, કલાવિહીન તેમ જ નિર્માલ્ય બની ગયું છે એક કાળે આપણે ક્યાં હતા અને આજે આપણે ક્યાં ઊભા છીએ ?

પ્રસ્તુત ગ્રંથ, પાશ્ચાત્ય તેમ જ ભારતીય વિદ્વાનોના સખ્યાય ધર્મગ્રંથોના અવલોકન અને મનનના દોહનરૂપ હોઈ આમા સ્વતંત્ર વિચારસરણીને સ્થાન ખાસ કરીને આપવામાં નથી આવ્યું એ હકીકતને ભાઈશ્રી શાહે પોતે પોતાના પ્રસ્તુત ગ્રંથના ઉપસંહારમાં જણાવી છે એટલે આ પુસ્તકના વાચકોએ આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જ આ ગ્રંથનું વાચન કરવું, જેથી આ ગ્રંથમાંની કેટલીક વિચારસરણીની ત્રુટિઓ આરોપ ભાઈશ્રી શાહ ઉપર ન જાય

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જૈનધર્મને લગતા અનેક વિષયો ચર્ચામાં આવ્યા છે, જે પૈકીના કેટલાક શ્રમણ લગવાન મહાવીરના સમયની ચર્ચા આદિ જેવા વિષયો વેળુના કોળિયા ગળવા જેવા તદ્દન લૂખા અને અધરા પણ છે અને કેટલાક ‘રાજવંશમાં જૈનધર્મ,’ ‘કલિંગ દેશમાં જૈનધર્મ’ વગેરે જેવા રસપ્રદ અને સર્વગ્રાહ્ય વિષયો પણ છે આ બધા વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં અને ક્રમ ગોઠવવામાં ભાઈશ્રી શાહે અપૂર્વ કુશળતા દાખવી છે

હવે અમે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંનાં પ્રકરણો ઉપર સહજ દૃષ્ટિપાત કરી અમારા વક્તવ્યને સમાપ્ત કરીશું.

પ્રથમ પ્રકરણમાં લગવાન મહાવીર પહેલાં જૈનધર્મ કેવા સ્વરૂપમાં હતો તેમ જ જૈનધર્મ; અને જૈનો જે ચોવીસ તીર્થંકરોને માને છે તે પૈકીના કયા કયા તીર્થંકરોનાં નામોનો ઉલ્લેખ જૈનેતર સાહિત્યમાં મળે છે અને તેમની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં વિદ્વાનોના કેવા અભિપ્રાયો છે એ ખૂબ સરસ રીતે ચર્ચામાં આવ્યું છે.

બીજા પ્રકરણને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે પ્રથમ વિભાગમાં લગવાન મહાવીરના સમય દરમિયાન બ્રાહ્મણ પ્રજામાં સડાઓ અને તેમના અત્યાચારો કેવી રીતે વધી પડ્યા હતા તેમ જ જાતિપાંતિના ભેદો અને લૂખા તેમ જ કંટાળાભર્યા ક્રિયાક્રાંતિ વધારી મૂકી તેમણે સમગ્ર પ્રજાને કેવી દબાવી દીધી હતી એ બાબતની ચર્ચા કર્યા બાદ જૈન અને બૌદ્ધધર્મે અથવા લગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ લગવાને તે સામે આધ્યાત્મિક વાતાવરણ ઊભું કરી સમસ્ત જનતાને—પછી તે પુરુષ હોય સ્ત્રી હોય અથવા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિ પૈકીનો કોઈ પણ હોય—કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રાખ્યા સિવાય સૌને એકસરખી રીતે આધ્યાત્મિક ધર્મની સમક્ષાએ સ્થાપન કર્યા એ જણાવવામાં આવ્યું છે.

બીજા વિભાગમાં લગવાન મહાવીરના ગર્ભાપહારને અંગેની આજના વિદ્વાનોની બુદ્ધિગમ્ય માન્યતા, તેમના જન્મ, ગૃહવાસ, પ્રવ્રજ્યા, નિર્વાણસમય અને જૈનધર્મને લગતી સામાન્ય તેમ જ લાક્ષણિક

બાળતોનો ઉપેષ છે

નીચ નિલાગમાં ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશના ત્યાગધર્મ અને તરનોનું વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે

ભગવાન મહાવીર જન્મતની ઉત્પત્તિના આદિ ગણુ તરીકે કોઈ ઈશ્વરને મ્હેતા નથી કે જન્મતને આદિમાન માનતા નથી, પરંતુ જન્મનું ચક્ર મળ, સંભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ—આ પાંચ કારણના મેળથી સ્વયં આ ના રૂપે છે, અને તે પાંચ અનાદિ કાળથી જ આવ્યા હોય છે એ ચક્રને મેળનાર કે સાક્ષીરૂપ કોઈ અનાદિ વ્યક્તિને જૈન દર્શન માનતું નથી

જૈન દર્શનનો મુખ્ય આધાર અનેકાંતવાદ અને અહિંસાના સિદ્ધાંત ઉપર છે અનેમતના ૥ પ્રતાપે જૈનધર્મે જન્મતભરના ધર્મ અને સપ્રલયોની માન્યતાઓ પોતામાં સમાવી મોની સાથે ઐક્ય સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને અહિંસાની ભાનનાને પરિણામે જન્મત સાથે તેણે બ્રાતૃભાવ સાધ્યો છે આ જ કારણે લઈ નાની સખ્યામાં રહના જૈનધર્મે પોતાનો પ્રસાદ હરેક વર્ષ ઉપર પાડ્યો છે અને પોતાના અગ્નિતત્વને ચિરંજીવ બનાવ્યું છે

જૈનધર્મના અનેકાંતવાદ અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને, તેના વાસ્તવિક સંકષ્ટને જ્ઞાનમાં નહિ લેનારા ભયે પગપરનિશ્ચયી તેમ જ નિર્માયનાપોષ માને મનાવે અને તેના વિરોધે ગમે તેવા ચિત્તરો કા? તે જતા જન્મને તરતમાન અને બ્રાતૃભાવના વિગાળ આલોચન પૂરા પાડનાર જૈનધર્મના આ બે વિશિષ્ટ તત્ત્વો સત્ય જૈનધર્મની જેમ ચિરંજીવ જ રહેશે આ ઉપગત જૈનધર્મના કર્મસિદ્ધાંત સામે પણ એવો આક્ષેપ છે કે જૈનધર્મનો આ સિદ્ધાંત પ્રાણીમાત્રને નિર્માય તેમ જ પુરુષાર્થહીન બનાવનાર છે આ બધા આક્ષેપોની અપોગના પુરતાર કરવા માટે ભારતી માહે પ્રામાણિક ચર્ચા કરવા સામે એ સમઘના અને નિતોના અભિપ્રાયોની નોંધ લીધી છે અન્યતઃ, આપણે બહી એટલું જરૂર ઉમેરું જોઈએ કે આ સિદ્ધાંતે જૈન પ્રજાના અગ્રમાં જેટલી ત મનાથી રિચર થતાં જોઈએ તે રીતે બની ગયું નથી, જેને પરિણામે આ મહાન સિદ્ધાંતો પાળી ગતી ઉત્ત ભાનનાને, કેનાક અપરાધો બાદ ગતા, જે પ્રજાએ વગલગ વિસારી દીધી છે

જૈનોના અહિંસાના આદર્શ જૈનધર્મમાં C ૧૭ ભાગ ૥ પોપના ઉપરાંત પ્રાયશ્ચિત્તના મહત્વભર્યાં તરતને સ્થાન આપ્યું છે, જેને પરિણામે સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ એ બે મુખ્ય વિદ્યાને જૈન પ્રજાના જનમાં મુખ્ય ભાગ લગ્યે છે આ બંને વિદ્યાઓ કેટલા મહત્વપૂર્ણ છે એ તેની કેટલી અપૂર્વતા છે તેની યોગ્ય ચર્ચા નિતોની નજરે કરવામાં આવી છે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ ગિનપૂર્ણ આદિ જેના મહત્વમાં વિદ્યાનો તરફ ધૃષ્ટાંતી જરૂર જોઈએ—ખામ કરી નીન—વર્ગે આ આખોય વિષય વાચી-વિચારી જનમાં અવશ્ય ઉતારના જેવો છે

આનું નિલાગમાં જૈનધર્મની લગતા સાધુધર્મ અને મુદ્દસ્થાનના આચારો અને જીવિ તરતોનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠાન ગા સાં નય, પ્રમાણ અને સમગ્રગીનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે પ્રમુખને અતે યોગ્ય નિલાગમાં ભગવાન મહાવીરના પુત્રથી ગ મરી આઠ સદી દરમિયાન જૈનધર્મમાંથી લુપ્ત પડેલા અથવા જન્મેના પચ્ચહેદોનો અર્થાત આજના સપ્રલય, સાત નિદ્રાવે અને સ્વેનાંતર-સ્થિતિ પર મ પ્રાયો ઇતિહાસ આપવામાં આવે છે

નીલુ પ્રમુખ મે નિલાગમાં લખાયું છે તે પૈકી પ્રથમ નિલાગમાં ભગવાન પાર્શ્વ અને મહાવીરના ધર્મને ગમ્યાઅથ કેવો મરો હવો અને કેવો આ તે સંબંધમાં બની શકે હવો, તેનું

વિવેચન છે ખાસ કરીને ભગવાન મહાવીરના યુગમાં મગધનો મહાન શૈશુનાગ ખિંગિસાર ઉર્ફે શ્રેણિક, વૈશાલીનો રાજા ચેટક ઉર્ફે જિતશત્રુ, ચંપાનો રાજા દધિવાહન, કૌશાંબીનો રાજા શતાનીક અને કેટલાક લિચ્છવી રાજાઓ વગેરે જે જે રાજાઓ જૈનધર્મવલ્લભી હતા તેમ જ અવંતીનો રાજા ચંડ-પ્રદ્યોત અને ખીજા જે જે રાજાઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે બહુમાનસરી લાગણી ધરાવતા હતા, તેઓનો અને તે સાથે વૈશાલી, કુંડગ્રામ, વાણિજ્યગ્રામ, ચંપા, સિંધુસૌવીર-વીતસય વગેરે નગરો કયાં આન્યાં તેને લગતી ઐતિહાસિક માહિતી આપવામાં આવી છે

ખીજા વિભાગમાં ભગવાન મહાવીર પછીના યુગમાં મહારાજા કેલિક, તેના ઉત્તરાધિકારી ઉદ્ધયન વગેરે નંદવંશીય રાજાઓ અને તેમના શકડાત્ર, સ્યૂત્રમઠ, શ્રીયક વગેરે મહામાયો, મૌર્યવંશી મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત અને મહાન સપ્રતિરાજ વગેરે જે જે રાજાઓ જૈન હતા તેમ જ જે જે રાજાઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિભર્યા વલ્લભ ધરાવતા હતા તે બધાનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે

ઉપરોક્ત જૈન રાજાઓ પૈકી મહારાજા સપ્રતિગુપ્ત સ્થાન જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં ઉત્કલ્પના કારકિર્દીભર્યા અને અતિ ગૌરવવતુ છે મહાન સપ્રતિ માત્ર પોતે જ જૈનધર્મી હતા એટલું જ નહિ, પણ તેણે વૈદિકસંસ્કૃતિપ્રધાન આંધ્ર, દ્રવિડ વગેરે દેશોમાં જૈનધર્મનો ઝડો ફરકાવ્યો હતો ભગવાન મહાવીરના આજ સુધીના ૨૫૦૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં મોટા પાયા પર જૈનધર્મનો પ્રચાર અને અભિવૃદ્ધિ કરનાર આવી પ્રભાવશાળી વિભૂતિ ખીજા એક પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી, જેને પ્રનાપે જૈન મૂત્ર-કારોને પોતાના મૌલિક રીતરિવાજોમાં પરિવર્તન કે ઉમેરો કરવાની ફરજ પડી હોય.

જૈન પ્રજાતું આ એક મહાન દુર્ભાગ્ય છે કે તેને ત્યાં એક વ્યક્તિએ શરૂ કરેલા કાર્યને સાંગો-પાગ પાર ઉતારનાર કે પોષનાર પ્રાણુવાન કોઈ પાછળ નથી હોતું જેમ જૈનધર્મના પ્રચારની બાબતમાં મહાન સપ્રતિની પાછળ કોઈ એના જેવી વિભૂતિ પાકી નથી તે જ રીતે જૈન સાહિત્ય, કળા, શિલ્પ, વિજ્ઞાન વગેરેના વિકાસના ક્ષેત્રોમાં જે ગણીગાડી વ્યક્તિઓ આપણે ત્યાં જન્મી છે, તેના સ્થાનને શોભાવનાર ખીજા વ્યક્તિઓ પણ આપણે ત્યાં વિરલ જ જન્મી છે.

ચોથું પ્રકરણ 'કલિંગદેશમાં જૈનધર્મ' છે. આ પ્રકરણમાં અત્યારે ઓરિસા તરીકે ઓળખાતા કલિંગ દેશના જૈન સમ્રાટ ખારવેલ અને તેના હાથીગુફા શિલાલેખોનો ગૌરવવતો ઇતિહાસ છે, જેનો સમય ઈ સ પૂર્વે ખીજા સૈકા છે. સમ્રાટ ખારવેલ અને તેના હાથીગુફા શિલાલેખોનું મહત્ત્વ ફક્ત જૈનધર્મના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ ભારતીય સામાજિક અને રાજકીય નજરે પણ તેનું મહત્ત્વ અનિવૃણું છે ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિને લક્ષ્યમાં રાખી લખાયેલ પાંડિત્યપૂર્ણ આવો વિશદ શિલાલેખ જગતભરના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ ખીજા જોવામાં આવશે

મહારાજા ખારવેલ અને તેના શિલાલેખો જૈનધર્મને માટે અભિમાનનું સ્થાન હોવા છતાં આશ્ચર્યકારક ઘટના તો એ છે કે સમગ્ર શ્વેતાચર-દિગંચર જૈન સાહિત્યમાં મહારાજા ખારવેલના નામનો કે તેને મળતા તેવા ખીજા કોઈ નામાંતરનો ઉલ્લેખ સરખો મળતો નથી ખરે જ, આ પણ એક ન ઉકેલી શકાય તેવો કોયડો છે કે જૈન સંપ્રદાયે આવી મહાન વિભૂતિને કયા કારણે વિસારી મૂકી હશે. અસ્તુ! ગમે તેમ હો, તે છતાં આ શિલાલેખો જૈનધર્મ માટે અતિ મહત્ત્વના છે.

જૈન મૂર્તિ અને તેની ઉપાસનાનું પ્રાચીનતમ વિધાન આ શિલાલેખો પૂરું પાડે છે. આ શિલાલેખની શરૂઆતમાં સ્વસ્તિક અને નમસ્કારમંત્રના આરંભના બે પદો મંગળ તરીકે આપવામાં

આમાં છે એ ઉપરથી જૈનાની સ્વચિત્ર ગ્યના અને નમસ્કારમનોપાસના અતિ પ્રાચીન હોવાની સાબિતી મળે છે

ખડગિરિમાં ઉપર્યુક્ત ૧૫થીગુફા ઉપર કોતરાયેલા શિલાલેખોમાં કઈ કઈ બાબતો છે ? તેમ જ એ ગુફામાં શુ શુ છે ? અને ખડગિરિ-ઉચ્ચગિરિની ટેકરીઓ પર બીજી ધર્મ કઈ અને કેવી ગુફાઓ છે અને તેમાં શુ છે ?—એ બધી હાજીમતનો વિસ્તૃત પરિચય આ પ્રકરણમાં આપનામાં આવ્યો છે

અહીં પ્રસંગોપાત એમ વાત સૂચવની ઉચિત જણાય છે કે, જે ગુફા અને જે શિલાલેખો જૈનધર્મના ગૌરવની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વના છે, જેના વાચન માટે વર્ષોના વર્ષો થયાં ભારતીય તેમ જ પાશ્ચાત્ય સમર્થ વિદ્વાનો રાતદિવસ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને જેના ઈનાર્થે ગર્વે સખ્યાનક વિદેશી તેમ જ ભારતીય વિદ્વાનો જાય છે, એ ગુફાનું દર્શન કરવું તો દૂર રહે, પરંતુ તેને અંગેની માહિતી સરખી પણ આપણે લગભગ નથી એના જેવું દિલગીરીજનક બીજું શુ હોઈ શકે ? તીર્થયાત્રા અને પરમાત્મોપાસનામાં રસ લેનારા આપણે તીર્થયાત્રા અને ૫ ભાત્મોપાસનાના ખગ માહાત્મ્યને વીસરી જ ગયા છીએ એટલે તીર્થયાત્રા અને પરમાત્મોપાસના કરના છતાં આપણે તિન પ્રતિતિન જડપ્રાય થતા જઈએ છીએ આને પરિણામે આજની આપણી તીર્થયાત્રા અથવા ૫ભાત્મોપાસના કોઈપણ જાતના કળાનિધાનને, વિજ્ઞાનને અથવા પરમાત્મગદરને ન અડમ્તા મોટે ભાગે રિક્તિય જ બની રહે છે આપણે ઇન્દ્રગિરિ કે જૈન પ્રભુ તીર્થયાત્રા અને પરમાત્મોપાસનાના ખરા મહત્વને સમજે અને પ્રાચીન પવિત્ર ગૌરવભર્યાં ધામોનાં દર્શન કરવા ભાગ્યવાન થાય

પાંચમા પ્રકરણમાં મથુરાના કમલીગીના ટેકરી પગના મહત્વના પિનારેખોની નોંધ આપનામાં આવી છે અને તે માથે નિક્કમાલિય, મલમચાર્ય વગેરેનો પરિચય પણ છે

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ગુરુતરશીય રામજોમાં જૈનધર્મ કેવી રીતે દાખન થયો હતો તેની અને તે સાથે વનબીરશના મુનએનની નોંધ લેવામાં આવી છે

સાતમા પ્રકરણમાં જૈન સાહિત્ય કે જેમાં મુખ્યત્વે મ્ત્રીને ચૌલ પૂર્વ અને અગ્રિયાગ અગ, બાર ઉપાગ, દસ પયન્તા ૭ કે આગમ, ચાર મુનસૂત્ર એ ચૂનિમસૂત્ર એમ ચિસ્તાનીય આગમનો સમાવેશ થાય છે તેનો અને વનબીમાં પુરતમ્એખન નિમિત્તે શ્રીમાન દેવદર્શિમણિ કામાશ્રમચુના આધિપત્ય નીચે મંગેલી સ્વપરિચ નો પરિચય આપ્યો છે

આ પછી ભદ્રનારવામીના નિર્ધુક્તિ મ્ત્રો અને તેના ગ્યનામળનો નિદેશ વગેરે મ્ત્રમાં આવ્યો છે એ રચનામળ અને નિર્ધુક્તિમ્ત્ર ચૌલપૂર્વધ હાનાની સાત અખારી માન્યતા અને અનુભવ અનુસાર ગાત્રતિ નથી, જેના અનેક પુગવાઓ વિદ્યમાન હતા એ વિષયને અમે અહીં ચર્ચતા નથી

આ સિવાય પ્રગુત પ્રકરણમાં ધર્મસંગણિ અને તેમની ઉપદેશમાળા, વાયમ ઉમાસ્વાનિ અને તેમના તરકાધાધિગમચૂન વગેરે અથો, સિદ્ધમેનાચાર્ય અને તેમના ન્યાયાચારાગ, સ મતિ મંગેરે પ્રમ્ત્રો પાદનિપ્ત અને તેમના તરગવતી, પ્રજપ્રમ્ત્ર, નિર્વાણકલિમ વગેરેની નોંધ આપી છે

પ્રગુત પ્રકરણમાં જે મુખના જૈન સાહિત્યની નોંધ મ્ત્રમાં આવી છે તે સિવાયનું મોનિમ્તાને લગતું બીજું વિષુન સાહિત્ય લેવા છતાં અગ્રી રૂપરેઆ પૂરતી જે સાહિત્યની નોંધ તેમાં આવી છે તે ઓગી નથી

છે ના પ્રકરણમાં જૈન મર્નિવિદ્યમ અને સિ પ અને રચાપત્યવિષયમ મ્ત્રાવિધાનો કેવાં આવ્યા

હતાં તેમ જ જૈન પ્રજાએ એ કળાવિધાનોતે વિકસાવવા માટે કેટલો વેગ આપ્યો છે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

ઉપર આપણે ટૂંકમાં પ્રસ્તુત થયેલું અવલોકન કરી આવ્યા તે ઉપરથી જૈન પ્રજાનું એ યુગમાં દરેક વિષયમાં કેટલું વ્યાપકપણું હતું અને તેની જીવનસરણી કેવી સર્વતોમુખી હતી એ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે

અંતમાં અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ભાઈશ્રી શાહની જેમ આજનો જૈન સમાજ—ખાસ કરી વિદ્વાન મુનિવર્ગ—વર્તમાન યુગની સંશોધનપદ્ધતિને ધ્યાનમાં લઈ જૈનધર્મ પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ અદા કરે અને વિદ્વાનો તરફથી સઘળા મહાન વર્મોના અવલોકન અને અન્વેષણમાંથી જૈનધર્મની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે તેને દૂર કરી જૈન સાહિત્યનાં જે અનેકાનેક અંગો અણખીડ્યાં પડ્યાં છે તે તે વિકસાવે, જેથી અન્ય વિદ્વાનો તરફથી જૈનધર્મ ઉપર થતા અયોગ્ય આક્ષેપો દૂર થાય

પ્રસ્તુત પુસ્તકને ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત કરી જૈન પ્રજા સમક્ષ ઉપહાર કરનાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્રભાઈ હરિચંદ દોસી તેમ જ શ્રી ચિમનલાલ જેઠાભાઈની જૈન પ્રજા સદા ઋણી જ છે.

[‘ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈન ધર્મ ’ નો ઉપોદ્ધાત, ઇ. સ. ૧૯૨૭]

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરની ચિત્રકથા*

એશિયા દેશ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ભારતવર્ષ, એ અવતારી મહાપુરુષોની જન્મભૂમિ પવિત્ર ભૂમિ છે એ પાવન ભૂમિને ભગવાન શ્રી રામચંદ્ર, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન થી શુદ્ધ અને ભગવાન શ્રી મહાવીર-વર્ધમાનસ્વામી જેવા અનેક અવતારી પુરુષોએ પેતાના અવતારથી ઉજ્જવળ બનાવી છે અને સમગ્ર પ્રજાને વ્યાવહારિક તેમ જ આધ્યાત્મિક જીવનના પવિત્ર પાઠો શિખવાડ્યા છે એ અવતારી પુરુષોની જીવનકથા અને તેમની શિક્ષાને રજૂ કરતું વિશિષ્ટ સાહિત્ય, એ જેમ માનવ જીવનમાં પ્રાણ પૂરનાર વસ્તુ છે, તે જ રીતે એ અવતારી પુરુષોના આતર અને બાહ્ય જીવનપ્રવાહને રજૂ કરતી શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા, એ પણ એક એવી જ મહત્વની વસ્તુ છે એકમા અપર દ્વારા અવતારી પુરુષની કથા રજૂ થાય છે, જ્યારે બીજામાં અનક્ષર આકૃતિ દ્વારા અવતારી પુરુષની કથા બોલી કરવામાં આવે છે આ બંને સાધનો દ્વારા આલેખાયેલી અવતારી મહાપુરુષોની જીવનકથા પ્રજાજીવનના વિભાસ સાધવામાં નિમિત્તભૂત હોઈ આપણે ત્યાં આ બંને અક્ષર-અનક્ષર કળાઓને પ્રાચીન કાળથી અપનાવામાં આવી છે

ભગવાન શ્રી રામ, શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રી શુદ્ધની અનુપમ અને આકર્ષક એવી અનેકાનેક અક્ષર કથાઓ અને અનક્ષરકથાઓ આજ સુધીમાં પ્રજા સમક્ષ રજૂ થઈ ચૂકી છે અને સભવ પણ છે કે હજી અનેક રજૂ થશે જ્યારે મગધની પુણ્ય ભૂમિમાં બોલા રહી અહિંસા અને અતેમતાવાદનો અતિગંભીરભાવે વિશ્વને સંદેશો આપનાર શ્રમણુ ભગવાન શ્રી વર્ધમાનસ્વામી માટેની એક પણ સુમાનુષ્ય જીવનકથા કે ચિત્રકથા સરળરૂપે પ્રજા સમક્ષ રજૂ થઈ ન હતી, એ એક અવતારી પુરુષોની ઉત્તર ભાવનાથી પૂર્ણ કરનાર ભારતીય આર્યપ્રજા માટે મોટામાં મોટી બેજાણ જ હતી, પરંતુ ઉપર જણાવેલી બે બેજાણો પૈકીની એક બેજાણને દૂર કરવા માટે વલ્લુનોતરે અને વલ્લુનીનવ્યે માતા ગુર્જરીનો એક ચિત્રકળાનિષ્ણાત જ્યોત્સના, કોઈ ન જાણે તે રીતે, એમતામાં વર્ષોથી પરમાત્મા શ્રી વીર વર્ધમાન સ્વામીની અનક્ષર જીવનકથાને આલેખનારા વિવિધ ઘાટ ધડી ગઢો હતો. આજે એ જ કલામંદરે અતિ વ્યવસ્થિતરૂપે આલેખીને તૈયાર કરેલી એ અનક્ષર-આધારિત ચિત્રકથા એક મથના અનેક પ્રમુખોની

* ‘શ્રમણુ ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ શ્રી દક્ષમ્ભ વર્ણિત ચિત્રમય જીવનપ્રસંગે (ચિત્રમાર ગોઠવનારા કાપડિયા પ્રકાશક દરજીવનનાં દરિયા અને બીજાઓ, મુબઈ, સને ૧૯૪૯) — એ ચિત્ર સપુત્ર આમુખ

માફક, અનેક ચિત્રોમાં આપણા સામે રજૂ થાય છે. આ ચિત્રકથાના અવલોકનાર દરેકે જાણવું જોઈએ કે આપણા સામે રજૂ થતી ચિત્રકથા એ અર્ધી ચિત્રકથા છે—પૂર્વાર્ધ છે એનો ઉત્તરાર્ધ તો હજી આપણા કલાકારે તૈયાર કરેલો તેમની પાસે આપણા સૌ માટે છુપાયેલો જ પડ્યો છે

ઉપર જાણવેલા અનુષ્ઠા કલાકાર, એ પ્રસ્તુત ચિત્રકથાના સર્જક ભાઈ શ્રી ગોકુલદાસ કાપડિયા. પ્રસ્તુત ચિત્રકથાના આલેખન માટે તેમણે જે આત્મીય ભાવ સાધ્યો છે તેનું વર્ણન શબ્દોમાં ઉતારવું કદીયે શક્ય નથી અન્નેડ વસ્તુની સિદ્ધિના આત્મીય ભાવની સરખામણી ધનના ટગલાથી કે દુન્યવી કોઈ પણ કીમતી વસ્તુથી કરી શકાય નહિ. સ્વતંત્ર આંતરિક પ્રેરણા સિવાય માત્ર દુન્યવી વસ્તુ દારા જગતમાં કદીયે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, સાહિત્યકારો, કવિઓ કે વિવિધ ક્ષેત્રના વિશિષ્ટ કલાવિદો અને કલાકારો પેદા કરી શકાયા જ નથી અને પેદા થઈ શકે પણ નહિ.

ભાઈ શ્રી કાપડિયાએ સ્વતંત્ર આંતરિક ભાવથી પ્રેરાઈને શ્રમણ ભગવાનની જે ચિત્રકથા સરજી છે, એ સરજવા માટે તેમના સામે વર્તમાન યુગને અનુરૂપ ચિત્રનિર્માણ કરી શકાય તેવી વિશિષ્ટ ચિત્રકૃતિઓના કોઈ નમૂનાઓ તૈયાર પડ્યા ન હતા કે ઝટ લઈને તેઓ તે ચિત્રો દોરી દાઢે. પરંતુ પ્રસ્તુત ચિત્રકથાના નિર્માણ માટે તેમણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનાં જીવનચરિત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા ઉપરાંત તલસ્પર્શી ચિંતન અને અવલોકન પાછળ કેવું અને કેટલું ઉગ્ર તપ તપ્યું છે, એની કલ્પના માત્ર સામાન્ય જનતાને જ નહિ, પણ ઘણી વાર તો વિકાન અને વિચારકમાં ખપતી વ્યક્તિઓને પણ આવવી મુશ્કેલ છે.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના જીવનપ્રસંગોને રજૂ કરતાં, ચિત્રોથી ભરપૂર, સુંદર-સુંદરતમ સચિત્રે કલાસૂત્રની તેરમા સૈકાથી સત્તરમી સદી સુધીમાં ઉત્તરોત્તર વધારે સખ્યામાં લખાયેલ તાડપત્રીય અને કાગળ ઉપર સુવર્ણાક્ષર, રૌપ્યાક્ષર અને કાળી શાહીમાં લખાયેલી થોડામંધ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ, ચિત્ર પટ્ટિકાઓ કે પ્રાચીન શિલ્પકૃતિઓનું અવલોકન ભાઈશ્રી કાપડિયા માટે જરૂર મહાવીરજીવનના અમુક પ્રસંગોનું આલેખન અને તેની પદ્ધતિની કલ્પના કરવામાં ઉપયોગી નીવડ્યું હશે; તે છતાં વર્તમાન યુગ અને પ્રાચીન યુગનો અનુપમ મેળ સાધતી ચિત્રકથાના નવસર્જન માટે તો એ સાધન અતિ અલ્પ જ ગણાય એ માટે તો તેમણે પ્રાચીન યુગની શિલ્પકૃતિઓ અને ચિત્રકૃતિઓનો ઊંડો અભ્યાસ 'કુર્ચો' છે તે તે યુગનાં પ્રાસાદરચના, રાચરચીલું, અગરચના, વેષવિભૂષા, આભૂષણો, રંગરેખાંકન આદિને લગતું અવલોકન અને પૃથક્કરણ પણ કર્યું છે, એટલું જ નહિ, કિન્તુ ભાઈશ્રી કાપડિયાએ 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની વિહારભૂમિના અમુક સ્થળોની પગપાળા સફર કરીને એ પાવન ભૂમિનાં પુણ્ય રજકણોમાથી પણ આ ચિત્રકથાના આલેખનની ભવ્ય પ્રેરણા મેળવી છે આ ઉપરથી ભાઈ કાપડિયાએ શ્રમણ ભગવાન વીર-વર્ધમાનસ્વામીની ચિત્રકથાના આલેખન પાછળ વર્ષો સુધી કેવી ઉગ્ર તપસ્યા સાધી છે તેનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવી શકે છે

આજે આપણી નજર સામે આવીને જે ચિત્રકથા ખડી છે એવી યુગાનુરૂપ આદર્શ 'ચિત્રકથા પ્રાચીન યુગમાં નહિ જ સરજતી હોય એમ આપણે ન જ કહી શકીએ પરંતુ તે અંગેનો સ્પષ્ટ વિસ્તૃત ઉલ્લેખ કે તેવો અવશેષ આજે આપણા સામે એક પણ હાજર નથી જે છે તે અતિઅલ્પ અને અસ્પષ્ટ છે આમ છતાં મથુરાના કકાલીટીલામાંથી મળી આવેલા અવશેષોમાં 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો, ગર્ભાપહાર' અને 'દૈત્યદમન' એ બે પ્રસંગને લગતી શિલ્પકૃતિઓ મળી આવી છે એ જોતાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના જીવનપ્રસંગોને સ્પર્શતી ચિત્રકૃતિઓ પ્રણ તે યુગમાં બૌદ્ધજાતક શિલ્પો કે શ્રીકૃષ્ણની જીવનલીલાને વ્યક્ત કરતાં શિલ્પોની જેમ જરૂર સરજતી હશે એમ આપણને

લાગ્યા સિવાય રહેતું નથી આ હકીમને નગરો કે સગરો દેખે આપતો એ અતિમ મિત્ર C નેખ આનંદપ્રમુદની નીમમાં આચાર્ય શ્રી હરિમંચરિએ ૫૧ ૨૩૩ ગાથા ૫૧૦ની નીમમાં સમસરણનું વ્યાખ્યાન કરતાં દેવ મનુષ્ય આદિ બાર પર્થના ચિત્ર આદિથી અનૂન ચિત્રિત મમવમરણપટ્ટનો C નેખ "પૂર્વાચાર્યોપદેશલિખિતપટ્ટવાદિચિત્રાવમવલેન તુ મવા એવ દેવ્યો ન નિપીદન્તિ અર્થાત્ " પૂર્વાચાર્યોના ઉપદેશથી આનેખાપેના પદ આદિમાંના ચિત્રના આધારે ' ઇત્યાદિ વાચ્યથી આપે છે અનગત, આ ચિત્રપટ્ટો કેના હશે એ કહેતું આતારે કરિન કામ ગણાય, તેમ છતાં તે યુગના સમર્થ ગીનાર્થ આચાર્યો તરફ નજર નાખતા આ ચિત્રપટ્ટોમાં ઇન્દ્રિયનિહિતના હોવાનો જરૂર મહત્ત્વ છે ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથજીને તેમની ગાજડુમાર અવસ્થામાં તેમના પોતાના પ્રાસાદમાંની ચિત્રગાળા માતા ' નેમિનાથ ભગવાન દ્વારા રાજમતીનો સાગ 'ને લગના પ્રસંગને જોતા અમુક ગુરુજી ધ્યાને ઉત્તેજ પ્રાચીન ચિત્રોમાં મળે છે એ ઉપરથી પ્રાચીન યુગમાં જિનેશ્વરદેવ આદિ અતારી પુરપોતી જીવનધ્યાન ગતા પ્રમજોના ચિત્રો જરૂર દોગતા હતા એમ આપણને ૨૧૯ લાસ થાય છે અને તે પણ ચિત્રગાળાના ધ્યાનનું ઔચિત્ય નિચારતા મિત્ર ' કેનાના નમૂના-૫ જ દોવા જોઈએ એમ પણ આપણને લાગે છે

ભાઈ શ્રી કાપડિયાએ એમત આત્મીય ભાવે શ્રમણ વીર નર્મમાનરસામીની રિત યા મરજને અતિ સક્રિય માનસ ધરાવતી જેન પ્રગ્ને પ્રિસિદ્ધ બોધપાઠ આપે છે કે આપણી પ્રિયુતિઓની નાસ્તનિક પૂજા પાઠગ વર્ષોના વર્ષા સુધી કેતુ આંતર તપ તપતુ પડે છે અને એ માટે કેવો આત્મીય ભાવ જામન કરવો પડે છે

ભાઈ શ્રી કાપડિયાએ અનેક વર્ષો સુધી આત્મીય ભાવે અથાગ શ્રમ મેરી આપણને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની ચિત્રકથા ઉપલ્લત કરી છે તે બંન તેમને આપણા સોનાં અતરના અભિનંદન અને નંદન છે અને તે સાથે આપણે સૌ આશા રાખીએ ઝીએ કે તેમણે આનેખેની શ્રમણ મહાવીરની ચિત્રધ્યાતી પૂર્નાર્થ ઉપલ્લત કરીને જેમ આપણને પ્રિયુતિપૂજના પુણ્યમાં ભાગીદાર બતાવે છે તે જ રીતે તેઓએ ચિત્રકથાનો ઉત્તરાર્થ ઉપલ્લત કરી પુન આપણને સત્વર એ પૂજના પુણ્યમાં ભાગીદાર બતાવે

અતમા એ વાત આપણે કરી વર્ષાએ કે વર્તમાન યુગને અનુરૂપ શ્રમણ રીતવધમાં પ્રમુતી સૌપ્રથમ આ શ્રી ચિત્રકથા સરજનાનો યગ ભાઈ શ્રી કાપડિયાને દ્વારે જાય છે અને એ રીતે તેઓ ચિરમશીય રહેશે

[' શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ ' એ ચિત્રસપ્તક આશુબ, ઈ સ ૧૯૪૬]

त्रिभुवनतिलक महासाय्य'

[illegible]

ભાઈશ્રી હીરાભાઈએ શ્રમણ ભગવાન શ્રી મદાપીરના અરિયત્તુ 'ત્રિભુવનત્રિલક' નામે જે કવન

* 'ત્રિભુવનતિલક મહાકાવ્ય'—લગવાન મહાવીર ચરિત્રનું (રચયિતા અને પ્રકાશક : શ્રી હીરા-ચંદ કરતૂરચંદ ઝવેરી, મુંબઈ, સં ૨૦૨૨) પુરોષચયન.

અને સર્જન કર્યું છે, એ ભક્તિયોગીનું પરિણામ છે. વ્યક્તિના જીવનમાં સહજ ભાવે જે પ્રેરણા જાગી હોય છે તે ગમે તેવા સંયોગોમાં કે વિદ્યોમાં જીવત રહે છે. ભાર્મશ્રી હીરાભાર્મની જે વ્યાપ્તિ મેં જાણી છે તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તેમના હૃદયમાં ભક્તિયોગ વહે જોડે જીવરેણ છે. યુવાવસ્થાના પ્રારંભમાં તેમણે આ ચરિત્ર મિલિતા પ્રથમની શરૂઆત કરી હતી. પરંતુ વ્યક્તિના જીવનમાં કુદરતના સર્જનો કહો, ચંદ્રાપ ભાવિભાવના સર્જનો કહો. અજ્ઞાન હોય છે આ રીતે તેમણે જીવનમાં ઘણી હીની-સૂકી અને તડખી ડાખડીઓ જોઈ, જેના પરિણામે તેમના 'ત્રિભુવનનિર્માણ'નું સર્જન વિરમી ગયું. આમ જતા વ્યક્તિના જીવનમાં જેનાં મૂળ જોડા જોડેના હોય તેવી ભાવના, મને તેટલી તડખી ડાખડી આવે તોપણ એ વાર લેને તે દરમિયાને દેખાય, તે જતા એના મૂળ તો સજીવન જ હોય છે અને પ્રમગ પ્રાપ્ત થતા એ પાંગરી જાઉં છે. ભાર્મશ્રી હીરાભાર્મ માટે આ જ દુઃખીન છે. જીવનની હીની-સૂકી અને તડખી ડાખડીના યોગે વિરમી ગયેલી ત્રિભુવનનિર્માણની રચના આજે સર્વાંગે પાંગરીને ખીની જોઈ આપણી નજર સામે આવી છે. એમના જીવનના મનોરથો સાથે તેમનો ભક્તિયોગ પણ કૃપ્યો છે.

શાસ્ત્રોનું અવગાહન કરતા આપણે જાણીએ છીએ કે પોગરિપિં કાળમાં અથવા પ્રાગૈતિહાસ કાળમાં સંખ્યાતીત રાજાઓ, મહામાત્યો, શ્રેષ્ઠીઓ વગેરે અનેકરિધિ વ્યાપારમાં રૂમેના હોવા જતા આનંદજીવનને લગતાં વિવિધ માર્ગો તેમણે ક્યાં છે. આ જ રીતે પ્રાચીન ઐતિહાસિક યુગમાં શ્રેષ્ઠિક નેટ્સ, ઉત્કલન, શાનાનીક, પ્રદેશિરાજ આદિ રાજાઓ, ઉપાસક-રાજા આદિમાં આવતા યુગેરજકારીને જુલાવે તેવા આનંદ, ધન્ય, શાંતિમદ્, કૃતપુણ્ય આદિ ધનાત્મક આવકોએ આનંદજીવનની સાધના માટે જ્ઞાનધ્યાન સમાધિની સાધના કરી હતી. આ જ યુગ સાથે સબધ ધરાવતા મહારાજા શ્રી મહાપ્રિયારાજે આનંદ જીવનની સાધના ઉપરાંત જૈનધર્મના પ્રચાર અને અભિરૂઢિ માટે પોતાનું જીવન અને તન મન ધન, બધું સમર્પિત કરી દીધું હતું. મધ્યયુગમાં ગૂઝરેશ્વર મહારાજા શ્રી કુમારપાન દેવે ભક્તિયોગપ્રધાન જ્ઞાનયોગની સાધના કરી હતી. સંજ્ઞાન મંત્રી ધર્માચેરી અવસ્થામાં રજુભારે મેમી પ્રતિજ્ઞા જોડી ક્રિયાઓ કરતા હતા. મહામાત્ય વસ્તુપાન, મંત્રી હોવા જતા, તીર્થયાત્રાઓ સંધે તર્જી જતા કળાધામ સર્માં મહિરાના નિર્માણ અને દુર્જોદ્ધાર જ્ઞાનજડાગેનું લેખન રચાવના અને શાસ્ત્રાધ્યયન કરવા ઉપરાંત નરનારાયણાનંદ, આદિનાથમનોરથસ્તોત્ર, અતમમયની આરાધના, મુક્તિવિજયનું નિર્માણ આદિ તેમના જીવનની મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિઓ હતી. મંત્રી પેશકશાક મંત્રીપદે લગતા સંખ્યામધ વ્યાપારો હોવા જતાં તેમણે ૫૪૪ ગાથાપ્રમાણ ઉપદેશમાના પ્રશ્નો જોડાં પ્રશ્નો કહે ક્યાં હતાં મહિર નિર્માણ અને દુર્જોદ્ધાર, જૈનાગ્રંથોનું અવલુકન અને જ્ઞાનજડાગેની રચાવના આદિ માર્ગો ક્યાં છે. જાણનાના આવક શ્રી નાથાત્મ મંત્રિ વ્યાપારી દેના જતા તેમણે સંખ્યામધ રામો, સ્વપ્નો, સંજ્ઞાઓ, સ્તુતિઓની રચના કરી છે. આ રીતે પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન આદિ સંખ્યામધ વ્યક્તિઓનાં નામો આપણે અરી નીકી શકીએ તેમ છીએ.

વતમાન યુગમાં પણ આદિ સંખ્યામધ વ્યક્તિઓ આપણી નજર સામે છે. જે અનેક પ્રમાણની પ્રવૃત્તિઓમાં ખુલ્લતા હોવા જતાં, તેમજ જીવનમાં અનેક માર્ગો સાવચાની અને કુશળતાથી મંત્રી રજા છે. ભાર્મશ્રી મોનીમદ નિરંધ્ર કાપડિયા સોનિચિટ્ટરો પધા હોવા જતાં, તેમણે તેમના જીવનમાં અધ્યાત્મમધ્યમ, આનંદનપત્રસમ્રાજ, જ્ઞાનસુધારસ, જૈન દર્શિએ યોન, આચાર્ય શ્રી દેમયજી જેના અનેક માર્ગો અને અનુસારો તૈયાર કરી આપણને એ આપ્યા છે. ઉપનિષદિતરપ્રથમ ક્યા જેના પ્રામાણ્ય મથનુ ભાનાનંદ અને મિદલિ, જે તો એમની મહાનુભવની રચના જ મળાય. ભાર્મશ્રી

મોહનલાલ દલીયદ દેસાઈ, વકીલાતની પ્રવૃત્તિવાળા હોવા છતાં, તેમણે આપણને જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, જૈન ગુર્જર કવિઓ જેવી ખીણ નાની-મોટી અનેક કૃતિઓ આપી ગયા છે. જૈન ડોન્ડરન્સ હેરલ્ડ અને જૈન યુગના તેઓ તંત્રી હતા. જીવનમાં તેમણે આવી સાહિત્યવ્રત્તી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને ન્યાય આપ્યો છે. ખીલાનેરવાસી ભાઈશ્રી અગરચંદ્ર નાહટા એમની જીવનપ્રવૃત્તિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણી વિશાળ છે. શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ, ખીલાનેર લેખસંગ્રહ આદિ અનેક ગ્રંથો તૈયાર કરવા ઉપરાંત તેમણે પોતાના જીવનમાં અનેક વિષયોને આવરી લેતા હળવે લેખો લખ્યા છે. આજે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા છતાં તેમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ જ છે. આજુ શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નદાર પણ એક વિશિષ્ટ કાર્યકર હતા. તેમણે પ્રાચીન લેખસંગ્રહના અનેક ભાગો તૈયાર કર્યા છે. આ રથજે શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈનું નામ પણ વીસરી શકાય તેમ નથી. અનેક પ્રકારની વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિઓમાં લીન હોવા છતાં, તેમણે પોતાના જીવનમાં ધાર્મિક, સામાજિક, શિક્ષણ, જીર્ણોદ્ધારાદિ કાર્યોમાં કુશળતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ આદરી છે. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનું સંચાલન એમની પ્રતિભાને જ આભારી છે.

આજે આપણે ત્યાં સાહિત્ય આદિ ક્ષેત્રોમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અનેક વિકાસો છે. એમાં જગત્રય શંકા નથી. પણ અહીં તો મારે એ વસ્તુ કહેવાની છે કે વ્યાપારી જીવન જીવનારના જીવનમાં આવી પ્રવૃત્તિઓને બહુ ઓછો અવકાશ હોવા છતાં પ્રાચીન યુગમાં, મધ્ય યુગમાં અને અર્વાચીન યુગમાં અનેક મહાનુભાવો આવી સાધના કરી ગયા છે, અને કરી રહ્યા છે. ભાઈશ્રી હીરાભાઈ પણ એક વ્યાપારી જ છે. તેમણે સંસારની લીલી-સૂઝીમાંથી પસાર થઈ પરમાત્મા શ્રી મહાવીરપ્રભુના જીવનને લગતી પોતાની ‘ત્રિભુવનતિલક’ કાવ્યરચના આપણને આપી છે. એ એમના ભક્તિયોગની વિશિષ્ટ સાધના છે. ઉપર, ઇતિહાસકાલીન જે જે વ્યક્તિઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અને તે કોટિની અન્ય વ્યક્તિઓ, જેમનું જીવન વિશુદ્ધ ભાવનાપરાયણ છે, તે બધી મારી નજરે ઊર્ધ્વગામી અને વિશિષ્ટ ભક્તિયોગની સાધક છે. એમાં લેશ પણ શંકા નથી. આવા ભક્તિયોગે આપણને વિધિવિધ વિષયનાં શાસ્ત્રોનો ખજાનો અર્પણ કર્યો છે.

ભાઈશ્રી હીરાભાઈની કવિતા પરીક્ષકોની દૃષ્ટિએ ગમે તેવી મનાતી હો, તે છતાં મારી દૃષ્ટિએ કવિતામાં જે સાહજિકતા હોવી જોઈએ તે આ કવિતામાં મને દેખાઈ છે. શબ્દોની અને અર્થની ગૂંથણી પણ રસિક, રસિક અને પ્રાસાદિક છે. કવિતાની રચના તાણી-તૂસીને કરી હોય તેમ પણ નથી. આ બધું છતાં, ભક્તિયોગમાં આત્માવિત કે તરબોળ આત્મસંતુષ્ટ કવિને, પોતાના આંતરિક ભક્તિયોગ સાથે જ સંબંધ હોઈ પોતાની કવિતા માટે કોઈનાય અભિપ્રાય કે સ્તુતિની કામના હોતી નથી અને હોતી પણ ન જોઈએ, એ જ ભક્તિયોગની વિશિષ્ટ સાધનાની સિદ્ધિ છે.

‘ત્રિભુવનતિલક’ની રચનામાં જે વિભાગો પાડ્યા છે અને પરમાત્મા મહાવીર ભગવાનના જીવનનાં જે જે પ્રસંગો આવરી લેવામાં આવ્યા છે, તેનો વિવેક સુયોગ્ય રીતે થયો છે.

અંતમાં એટલું કહેવું બસ થશે કે ભાઈશ્રી હીરાભાઈએ લીલી-સૂઝીમાંથી પસાર થવા છતાં, પોતાના અંતરમાં સંઘરી રાખેલી ‘ત્રિભુવનતિલક’ની રચનાને વર્ષોને અંતે પણ મૂર્તરૂપ આપ્યું એ, આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિની યોગ પરિભાષામાં કહીએ તો, તેમની અવંચક યોગભૂમિકાના ભક્તિયોગનું ફળ છે. ભાઈશ્રી હીરાભાઈએ સાધેલા આ ભક્તિયોગને જીવન પર્યંત જીવનમાં જીવતો રાખી દેવ-ગુરુ-ધર્મની અને આંતરિક આત્મયોગની સાધના અને આરાધનામાં તત્પર રહી જીવનને સવિશેષ ઉજ્જવળ અને ધન્ય બનાવે, એ જ મંગળ શુભ કામના છે.

વિદુષી સાધ્વીઓ*

ચીતના ઝોલા જે ખમે, લૂની લહેરો ખાપ,
ધર કરે અળખામણા તે નગ જાનાએ જાપ

મંવિદી વ્યવસ્થાગણિ

પ્રગતુત “શ્રી સમેતશિખરજી તીર્થદર્શન” પુસ્તકના પ્રથમ વિભાગમાં પ્રાર્થનાની સાધ્વીજી શ્રી રજન શ્રીજીનું જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે એ એક રીતે કીક જ થયું છે સામાન્ય રીતે આજે જૈન વાદ્યમ્ય મામે કેમનાક મહાનુભાવોની કવિયા છે કે, નિશ્ચના વિવિધ વાદ્યમ્યના ક્ષેત્રોમાં અનાયાધ પજો ગતિ કરનાર અને વિશિષ્ટ વિશિષ્ટનમ શાઓની રચના કરનાર જૈનાચાર્યોએ જૈન સાધ્વીઓની જીવનકથાઓનું આરોપન કરના મામે આખમી આમણા કેમ ક્યા છે? તેમ જ ઉદાગીનતા કેમ પારી છે? પ્રાચીન જ્ઞાનભણેશોમાં રોની યાગમાં તેગમાં ચોદમાં સૈમ આર્મિ લખાયેની કમ્પ્રનિઓના અતમાં લખાયેની લેખકોની પુષ્કામાં વ્યવશ્રી મદત્ત ૧, મુખેરુમ્ દરી મદત્તગ પ્રમાવની મદત્તગ, પદમની મદત્તગ અગિતસુ દરી ગણિની જગમુ દરી ગણિની, નિર્મતમતિ ગણિની, દેવસિરિ ગ૦ જિન સુન્દરી ગ૦, ખર્તિશ્રી ગ૦ તિનપ્રમા ગ૦ ધર્મલક્ષ્મી ગ૦ મરુદેરી ગ૦ મિનયશ્રી ગ૦ બાલમતિ ગ૦, મદિમા ગ૦, ત્રીમતી ગ૦, માનસિદ્ધિ ગ૦, પુવ્વસિદ્ધિ ગ૦, વાતિવદ્દરી ગ૦ જગમન ગ૦ સાધ્વી નરિપ્રમા સા૦ કેવલપ્રમા મા૦ ચારિત્રવદ્દરી સા૦ પદ્મવદ્દરી સા૦ ભાવમુદ્દરી, સા૦ મયજામુદ્દરી, મા૦ બુનનમુદ્દરી આદિ સખ્યાન ધ મદત્તગ, ગણિની પ્રવર્તિની તેમ જ સાધ્વીનાં ામેની દાગમાં જોનામાં આવે છે આચાર્ય શ્રી દલિખમ્મર ભગવાને આત્મચક્રવર્તિ દશવમ નિમ્મચક્રવર્તિ આદિ અનેર પ્રથમા પોતાની ધર્મમાના મત્તગના નામને “મહત્તરાયા યાત્રિયા ધમપુત્રેણ ચિત્તિતા ।” ‘કૃતિગિય મિતામ્બગચાયજિનમટ(મદ્દપાટા૦)નિપાત્તનુપારિણો વિગ્રાધરનુત્તતિતવાચાયજિનદત્તગિપ્યસ્ય ધમતો જાદ્દણિમહત્તગસૂનારવપમતેરાચાયહરિમદ્દસ્યેતિ’ ઇમાર્તિ ઉત્તરો આગ ચિગ્ ૯૧ જના પુ છે આચાર્ય શ્રી સિદ્ધિરચિન ઉપનિતિજાપ્રપચા મધામયની પ્રથમ પ્રતિ સાપ્તાત ચૂનવના ૨૫ ૫ શ્રીમતી ગણા નામની સાધ્વીએ લખી હતી, જોના નામનો અમર ઉત્તેષ આચાર્ય સિદ્ધિએ પોતે પ્રશન્નિમાં આ પ્રમાણે ક્યો છે

* ‘શ્રી સમેતશિખર તીર્થદર્શન, વિભાગ ૧ થી ૫નું (પ્રમથ્થ શ્રી સમેતશિખર જીર્જોદાર મમિતિ, સ ૨ ૨૦) આમુખ

“ પ્રથમાદર્શ લિખિતા સાધ્વ્યા શ્રુતદેવતાનુકારિણ્યા ।

દુર્ગસ્વામિગુરુણાં શિષ્યિકયેયં ગણામિધયા ॥ ૨૧ ॥ ”

મલધારી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસરિચ્છએ વિશેષાવશ્યક ટીકાના અંતમાં પોતાના જીવનમાં સવિશેષ પ્રેરણારૂપ આદરણીય વ્યક્તિઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ આ રીતે કર્યો છે—

તતશ્રામયકુમારગણિ-ઘનદેવગણિ-જિનમદ્રગણિ-લક્ષ્મણગણિ-વિવુધચન્દ્રાદિમુનિવૃન્દશ્રી મહાનન્દ શ્રી મહત્તરા-વીરમતીગણિન્યાદિસાહાય્યાત્ ‘ રે રે ! નિશ્ચિતમિદાની હતા વયમ્ યદ્યે-તન્નિષ્પદ્યતે, તતો ધાવત ધાવત, ગૃહ્ણીત, લગત લગત ’ ઇત્યાદિપૂત્રકુર્વતાં સર્વાત્મશક્ત્યા યુગપત્ પ્રહરતા હાહારવ કુર્વતા ચ મોહાદિચરટાનાં ચિરાત્ કથં કથમપિ વિરચય્ય તદ્દ્વારે નિવેગિત-મેતદિતિ । તતઃ શિરો હૃદયં વ હસ્તાભ્યાં કુટુમ્બો દિવળ્લો મોહમહાચરટઃ સમસ્તમપિ વિલક્ષીભૂત તત્સૈન્યમ્, નિલીનં ચ સનાયકમેવ । ”

આ ઉલ્લેખમાં આચાર્યે મહાનન્દશ્રી મહત્તરા અને વીરમતી ગણિનીનાં નામો આપ્યાં છે, તે અતિ મહત્વશ્રૂત વસ્તુ છે

જ્ઞાનશ્રી નામની આર્યાએ ન્યાયાવતારસૂત્રની સિદ્ધિર્પિ આચાર્યકૃત ટીકા ઉપર ટિપ્પણી રચી છે, જે આજે જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારમાં વિદ્યમાન છે તેમાં અતિમ પદ આ પ્રમાણે છે—

इति सन्निधाय चित्ते ज्ञानश्रीराधिका गुणैर्वया ।

आचार्यसर्वदेवैर्निजगुरुभिः प्रेरिता सपदि ॥

ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ વિક્રમ સવત્ ૧૪૦૦માં અંજનાસુંદરી કથા પ્રાકૃતની રચના કરી છે. આજે એ ખડિત હાલતમાં જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારમાં વર્તમાન છે. એની પ્રશસ્તિ આ મુજબ છે—

सिरिजेसलमेरपुरे विक्रमचउदहसतुत्तरे वरिसे ।

वीरजिणजम्मदिवसे कियमंजणसुदरीचरियं ॥ ૫૦૨ ॥

કૃતિરિય શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિગિણિયણી શ્રીગુણસમૃદ્ધિમહત્તરાયાઃ ॥

ઉપર અનેક દૃષ્ટિએ સાધ્વીઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જે જોતાં આપણને એમ લાગે છે કે જૈન સાધ્વીઓએ જૈન શાસનની ઉન્નતિમાં પોતાના જીવનનો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે અને શ્રમણ-વીર-વર્ધમાન પ્રભુના શાસનને પ્રભાવિત કર્યું છે. પાટણ, માતર આદિમાં સાધ્વી મહત્તરાની પ્રાચીન મૂર્તિઓનાં દર્શન થાય છે, છતાં આશ્ચર્ય તો છે જ કે કોઈ પણ એવી શાસન-પ્રભાવિકા મહત્તરા, ગણિની કે સાધ્વીની જીવનકથા આજે આપણા સામે નથી. એક રીતે જૈન વાઙ્મયમાં આ ખામી જ છે અસ્તુ વર્તમાન યુગમાં અનેક સાધ્વીઓનાં નાનાં-મોટાં જીવનચરિત્રો લખાઈ રહ્યાં છે એ હર્ષની વાત છે

પ્રવર્તિની સાધ્વીજી શ્રી રંજનશ્રીજીનું જીવનચરિત્ર લાઈશ્રી ધીરુભાઈ શાહની કલમથી લખાયું છે, એટલે મારે કોઈ ખાસ લખવાનું રહેતું નથી છતાં સાધ્વીજી શ્રી રંજનશ્રીજીએ અતિ બાળવયમાં પોતાનાં માતૃશ્રી સાથે ચારિત્ર લઈ, જ્ઞાનાભ્યાસ કરી જીવનને ત્યાગ-તપો-વૈરાગ્યમય બનાવવા યથાશક્તિ સવિશેષ પ્રયત્ન કર્યો છે, જેના પ્રભાવે તેમને એક સારો એવો ગુણગુણસુશોભિત સાધ્વી-સમુદાય પણ છે શ્રી સમેતશિખરજી તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર એ એમના જીવનનું મહાન કાર્ય છે, એ એક સત્ય હકીકત છે મદિરની પ્રતિષ્ઠા સમયે શ્રી રંજનશ્રીજી પોતાના સાધ્વીસમુદાય સાથે ઉગ્ર વિહાર કરી યથાસમય ત્યાં પહોંચી શક્યાં અને તે કાર્ય પૂર્ણ થતાં તરત જ પાછાં વળી અમદાવાદ માતૃ-

ગુરુપીની મેવામાં પહોંચી ગયા એ એમની જીવનસાધનાનું નિશિષ્ટ ફળ છે આજે પગપાળ્ય એ પહોંચેન ગ્વાન સામા પણ તેઓ મમાધિમમે છે એ એમની જીવનસાધનાનું જ ના છે અને આખા જીવનના કાર્યોનો ખસે સગાગો એ જ છે

મમેતશિખરજી તીર્થનો ઉ નેખ નાતાધર્મધ્યાગચરના આક્રમા મ ની અધ્યયનમાં તેમ જ વ્ય વદાર બાધ્યમાં આવે છે આ પગીના ચાગ નિભાગોમાં મમેતશિખરજી તીર્થનો ઉજોદ્ધાર, પ્રતિગ, ઉત્સવ, એનિરામિ- રામ દૂકોનો પરિચય તીર્થ ગર્ન મમેતશિખ ના ઉદ્ધાર ગામિમાં ભાગ લેનાર અને મેરા આપનારો પરિચય અને જમ ના વી મમેતશિખર જનાનો માર્ગ સ્પષ્ટાઈ રતુ આપનામાં આવી છે તીર્થને લખના કૅનામ ફાટોગ્રાફી ચિત્રો પણ આપનામાં આ યા છે આ રીતે આ પુત્ર એ મહત્તનું પુત્રન બની ગયું છે

અતમાં પ્રતુત મમેતશિખર તીર્થની રવા યાનાઈ મરનાગ સોને ધ ના આપી મારૂ મક્ષિમ વગતન્ય પૂર્ણ રૂ છુ

[‘શ્રી મમેતશિખરતીર્થ’ મર્નનું આમુખ, સ ૨૦૨૦]

જ્ઞાનપ્રભા તપસ્વિની*

શ્રદ્ધેય મહાનુભાવ મહાપુરુષોનું પરમપાત્રન જીવન એ, આપણી આંતરપ્રેરણા માટેનું અનંત સાધન છે એ શ્રદ્ધેય મહાપુરુષો સાથે નિઃકટના અને એકરૂપતા સાધી તેમના ગુણોનું આદરભાવે પૃથક્કરણ કરી જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરીએ એ જ મહાપુરુષોનું સાચું જીવનચરિત્ર અને એ જ આપણા માટે મહામૂલી વસ્તુ આમ છતાં મહાપુરુષોનાં જીવન વિષે આપણે આંકેલી સીમા એ તેમના જીવનની કે જીવનચરિત્રની સીમા ન ગણાય. અપૂર્ણ માનવે, મહાપુરુષોને પોતાની જીવનસીમાનાં માનવંડથી માપેલા હોઈને, એ માટેનો સાચો માનદડ યતી જ ન શકે. તેમ છતાં જીવનચરિત્રને જમારે તટસ્થ અને સાહજિક ભાવે સ્પર્શવામાં આવે ત્યારે ગમે તે પ્રકારનું જીવનચરિત્ર પોતાના સાચા રૂપમાં ફીક ફીક દીપી તો બેઠે જ છે. આજે એવું જ એક સાધ્વીશ્રીનું જીવનચરિત્ર આપણી નજર સામે આવે છે, જેમા કૃત્રિમતા કે કૃત્રિમ ગુણોનો આરોપ કરવાની વૃત્તિ આપણે જોતા નથી પોતાના સહજ સ્વરૂપમાં એ આલેખાઈ ગયું છે અને એથી એની આદેયતા સવિશેષ વધી પડી છે જીવનચરિત્રની જે લાક્ષણિકતા ગણી શકાય તે આમા અમુક અંશે સચવાઈ છે

પ્રગત જીવનચરિત્ર સાધ્વીજી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી દાનશ્રીજી મહારાજનું છે એ સાધ્વીશ્રી પચાસ વર્ષ-અર્ધી સદી જેટલા દીર્ઘપર્યાયનુ ચારિત્ર પાળીને પરલોકવાસી થયા છે એમના જીવનચરિત્રના આમુખમાં એમના જીવનની હકીકતો વિષે તો અહીં મારે કશું જ ઉમેરવાનું ન હોય, તે છતાં અમુક વસ્તુ તો નોંધવી જ જોઈએ

જે કુટુંબમાં શ્રીમતી દાનશ્રીજી મહારાજ જન્મ્યાં હતાં એ કુટુંબ સાચે જ એક બડભાગી કુટુંબ ગણાય, જેમાથી એક પછી એક કાકા, બે ભત્રીજાઓ, એક ભત્રીજી, એક ભત્રીજા વહુ અને ભત્રીજા-ઓની માતાએ દીક્ષા લઈ જૈનશાસનને દીપાવ્યું છે અને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ સાધ્યું છે શ્રીમતી દાનશ્રીજી મહારાજના જીવનમાં આપણે સહજભાવે જ્ઞાન અને ચારિત્રનો વિશિષ્ટ પ્રભાવ જોઈ શકીએ છીએ, જેને લીધે તેમના સહવાસથી પ્રતિબોધ પામી અનેકાનેક ઉચ્ચ કુટુંબની શ્રાવિકાઓ નાની નાની વયમાં દીક્ષિત થઈ છે જેમણે શ્રીમતી દાનશ્રીજી મહારાજનાં દર્શન કર્યા છે તેઓને તો

* ‘જ્ઞાનપ્રભા તપસ્વિની સાધ્વી શ્રી દાનશ્રીજી’નું (પ્રયોજક : શ્રી કૂલચંદ હરિચંદ દોશી; પ્રકાશક માણેક શેઠાણી શ્રાવિકા ઉપાશ્રય, કેપડવંજ, ઈ.સ. ૧૯૫૨) આમુખ

તેમની યોગ્યતા, પ્રભાવ, ઓજસ વગેરે વિશે પ્રત્યક્ષ જ અનુભવ છે હું તો આ સાધીત્રી સામે નાના બાળ બાલે જ ખેલેલો છું

જેમ ધર્મના સાધનો કેટલા સર્વવ્યાપી હોય છે અને કેટલા દેશવ્યાપી મહાનુભાવ મહા પુરુષોનાં યનચરિત્ર વિષે પણ આ જ દખ્ખી છે સર્વવ્યાપી સાધનને સૌ કોઈ એ મરખી રીતે જાણતા હોય છે, જ્યારે ઇતર સાધન માટે તેમ નથી હોતું મહાનુભાવ મહાપુરુષ વિષે પણ આ જ વાત છે તે સાથે એ પણ એ દખ્ખી છે કે કોઈ પણ મહાપુરુષનું યનચરિત્ર એ બ્રહ્માણુ તેમ જ તટસ્થ આત્માઓ માટે એક ઇનનની જડીભુત્રી સમાન રહતું છે આ બધું જમે તેમ હો તે છતાં “શ્રીમતી દાનત્રીજી મહારાજ એ મુયોગ્ય વિશ્વતિ વ્યવસ્થા હતા” એ હું બ્રહ્મપૂર્વક માતું છું અને મું છું તેમનું યનચરિત્ર બ્રહ્માણુ તેમ જ તટસ્થ આ બન્નેય પ્રગતના આત્માઓને ઇનનપ્રેરણા આપનાર જ ર નીચડો

[‘જ્ઞાનપ્રભાપ્રવર્તિની સાખા થી દાનત્રીજી નું આશુખ, ઈ સ ૧૮૧૧]

મહાત્મા શ્રી ચારિત્રવિજયજી^૧

જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ પ્રજાનું કે સમાજનું આંતરજીવન કાળના પ્રભાવથી કહો યા ગમે તે કારણે કહો, નિર્જાળ બને છે, ત્યારે તેને પુનર્જન્મ મેળવવા માટે આરભમા મુખ્યપણે આદર્શજીવી મહાન આત્માઓની જીવનકથા તરફ દૃષ્ટિ દોડાવવી પડે છે અને એ જીવનકથાઓમાંથી જરૂર એવું કોઈ ને કોઈ વિશિષ્ટ પ્રેરણાળય મળી જ રહે છે કે, જે દ્વારા માનવનો અવનતિના ગર્તમાંથી પુનરુદ્ધાર થઈ શકે એ જ મુખ્ય કારણસર પ્રાચીન કાળથી ભારતીય પ્રજામાં વિધવિધ રીતે પવિત્ર જીવન ગાળનાર પુણ્યપુરુષોની જીવનકથા લખવાની પરિપાટી ચાલી આવે છે

આખાય વિશ્વમા અતિ ચિર કાળથી સ્વાભાવિક રીતે સર્વોપરી પવિત્ર જીવન ગાળનાર પ્રજાના બાહ્ય અને આંતરજીવનનો સર્વોપરી હાસ જોઈ આજે પ્રત્યેકે પ્રત્યેક વિજ્ઞ પુરુષનું હૃદય કંપી ઊઠે છે અને તેથી એ દરેક, પોતાના અને પ્રજાના જીવનનું પુનરુત્થાન થાય એ માટે પોતપોતાથી જોડેલો બને તેટલો કાળો આપવા તૈયારી કરી રહેલ છે આ રીતે અસારે દરેકે દરેક ધર્મ, સમાજ, પ્રજા આદિમાં થઈ ગયેલ જુદા જુદા પ્રકારે શુદ્ધ જીવન જીવનાર મહાપુરુષની સ્મારક ગ્રંથમાળા, લેખમાળા આદિ જે કાંઈ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે એ ખરે જ ઇષ્ટમાં ઇષ્ટ છે

એકાત્મકરૂપ ભારતીય પ્રજાના અવયવભૂત ગણાતી આપણી જૈન પ્રજા—જેણે એક કાળે આદર્શ જીવન ગાળવાનો માર્ગ રજૂ કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે,—અત્યારે બાહ્ય અને આંતરકલ્પથી એટલી ખરડાઈ ગઈ છે કે, જે તેના પુનરુત્થાન માટે જુદી જુદી રીતે સત્વર ધ્યાન આપવામા ન આવે તો સાચે જ એ જૈન પ્રજાનું નાવ ક્યારે, ક્યાં અને ક્યા ખડક સાથે અથડાઈ તે નાશ પામશે એ કલ્પનું ઘણું જ મુશ્કેલ છે આ સ્થિતિમાંથી જૈન સમાજને ઉગારી લેવા માટે જે મહાનુભાવોએ આ ‘ચારિત્રસ્મારક ગ્રંથ’ જૈન પ્રજાના ફરકમલમા અર્પણ કરવાનો સ કલ્પ કર્યો છે એને સૌ કોઈ વધાત્રી લે એમાં સંશય જ ન હોઈ શકે.

પૂજ્યપાદ સ્વર્ગસ્થ શ્રીમાન ચારિત્રવિજયજી મહારાજશ્રીને મે નાની વયમાં આજથી લગભગ તેત્રીસ વર્ષ પહેલાં વિક્રમ સંવત ૧૯૬૬મા વડોદરા મુકામે જોયેલ તેનું કાંઈ આછું આછું સ્મરણ થાય છે તે વખતે મારી વય નાની અને દીક્ષા લીધે માત્ર દશ મહિના થયેલા હોઈ તેઓશ્રીનો

૧ ‘શ્રી ચારિત્રવિજય’નું (સંપાદક : શ્રી બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ, પ્રકાશક : શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાલા, વીરમગામ, સં. ૧૯૯૨) આમુખ

અગત પરિચય મને થયો છે એમ હું ત્રી મહા નદિ ત્યાં જ આ “સ્મારક ગ્રંથ” માં હું તે મહા પુરુષની કઈ સ્મારકગ્રંથમાં આવેલાનો એમ સૌ કોઈને સરજે મક્કા થયા નિના નદિ જ રહે પણ તેનો ઉત્તર માન એ જ દોષ શકે કે, મહાપુરુષો રચૂન દેહે મરના છતાં ગુણો દ્વારા તેઓ જગતમાં સત્ય સ્વતંત્ર હોય છે એ જ કારણ છે કે શ્રમણ લગના મહાસીદેવ જેઓને અતીત થયે સે । એના સૌ આ રીતે ગયા તેમ જતાં આજે આજી જગત અને આપણે એ મહાપુરુષને ઓળખીએ છીએ-ઓળખનાનો દાવો કરીએ છીએ અને એના પુનિત નામને અથા તપો જપીએ ડીએ આ જ રીતે હું ત્રીમાન ચારિત્રવિજયજી મહારાજની રચૂન દેરે અદ્ય હોના છતાં ગુણો દ્વારા ઓળખી શકુ છું અને આ સ્મારકગ્રંથમાં તે પુરુષના અપરરૂપ ગુણાનું જાણી મારી ભાગીતીને પવિત્ર મુદ્રા છું—કરના પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું

મહાપુરુષની કિમત એના રચૂન દેહના આ જ ઉપર તેના માતા-પિતા ઉપર જાતિ ઉપર કે દેશ ઉપર એ કશાય ઉપર નથી એની કિમત કે મહત્તા એના આત્મજ્ઞાન અને એની માર્ગદિ ઉપર અનન્ય મેની છે એટલે હું આપણા સ્મારક ગ્રંથમાં ‘ચારિત્ર’ રચૂનરૂપે ઓળખતો । હું ઉચ્ચ અથવા તેમની મુખાદૃતિતુ મને સ્મરણ ન હોય એથી એ મહાપુરુષના ગુણાનું જાણ કરના માટે મને કોઈ પણ પ્રાર્થના રાધ થાય તેમ નથી

પૂજ્યવર શ્રીયુત ચારિત્રવિજયજી મહારાજશ્રી કોણ હતા જ્યાં જતા, ધર્મચારિત્ર ગુણ હું જાણતો નથી માન એટલું જ જાણ છું કે, તેઓશ્રી ત્રણસ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયમંગલસરિ મહારાજ ॥ પ્રશિષ્ય હતા તેમ જતા એ પુરુષે પોતા પાત્ર અંગેયકે મૂકે એ વિશિષ્ટ સભાગણાથી હું તેમને સંપ્રિય ઓળખુ છું

એમ તે અત્યાર જગત પોતાની આજે આશાત નેઈ શકે એટલું પાનિતાણના પાત્રમાં આવેતું “યજ્ઞોવિજય જૈ । યુક્ત ” જેમાં સમ્યાગધ જે । ગાગકો વિગ્રિપ્ત જ્ઞાનનો નારનો મેળવી રહ્યા છે એની શુભ સ્થાપ ॥ આપણા સ્મારક ગ્રંથનાથ “ચારિત્ર” ૧૧૧ જે જ થયે છે અંતે એ ઓળખીના જ નિહાન સિંહો અથાગ પરિવર્તથી જીવન પૂરી રહ્યા છે જરે જ પોતા ॥ યુદ્ધેનની મક્તિ અને ઉત્સાહનો અખંડ નારનો એ નિહા । સિંહોના બેતરી આ રો છે એથી એ મહાપુરુષના રહેન થોડ્યતાનો આપણે મરેને સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે

ખીને પ્રસંગ પાનિતાણના જનપ્રત્યો છે એ જનપ્રત્યમાં તણાતા સમ્યાગધ મનુષ્યોને તેઓશ્રી પોતાના જીવનની વ્યવસ્થા નિરાપ દેવી સાતમ દ્વારા જ્યારીને અખય જન આપણું હૃદય તે પ્રસંગે તેઓશ્રીએ જે સમયસૂચના વાપરી હતી એ જૈન મુનિનાની સેરીને ગોભાવે તેની હતી “સાધુથી કાચા પાળીયા બેતગમ । હિ શુદ્ધચેને જ્યારનાથી પાપ લાગે ” ધર્મચારિત્ર આવેતિ જૈન સેરીના નામ્યોને વિશ્વેશ્વરની માર્ગ પકડી ન રાખના વિચારપૂર્વક તેઓશ્રીએ જે કોઈ મુદ્દા એથી જૈનશાસ્ત્રની સત્તા સેરીની અભિન જ ગોભારી છે જે । આગમ ॥ એ નામો જડતાબધા નથી પણ કોઈ ગભીર આશયથી તેમજ કોઈ દેશ કાળ, વ્યવસ્થિતિ રીતો નથી છે-માર્ગિત્ર ૧૫૧ એમ માનિત કરી આપણું છે

જૈન મહાત્મા એ મહાપુરુષને જો તેમના ગુણો યા રી તેમના ત્રણના નમ્યો આ । પ્ર તેમ જ એ મહાત્મા ॥ મુજોને જીવનમાં બાગદા થત મરે એજ અતિમ મુખેજ સાથે એ મહાપુરુષની ૧૦૦૮ વાગ વહન હો

વિહારવાર્ણન

[૧]

પૂજ્યપાદ પ્રાત રમરણીય શાન્ત્યાદિગુણુણુલકૃત વૃદ્ધ ગુરુદેવ પ્રવર્તકજી મહારાજ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજજી તથા પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ આદિ મુનિ મહાજની સેવામાં શિશુ પુણ્ય-પ્રભા-ગમણીકની સવિનય સમહુમાન વદના ૧૦૦૮વાર સ્ત્રીકૃત હો આપ ગુરુદેવો ધર્મપ્રસાદે મુખશાતામાં હશે. અમે શિશુઓ પણ આપની કૃપાદષ્ટિથી આનંદમાં છીએ વિશેષ, આશુરોડ સુધીના અમારા વિહારના સમાચાર શ્રી મેવવિજયજી મહારાજના પત્રમાં લખ્યા હતા તે આપે વાંચ્યા હશે. હવે આગળના સમાચાર આપની સેવામાં નિવેદન કરું છું.

આશુરોડથી અમારો ઇરાદો આશુગિરિ ઉપર જવાનો હતો, પણ ઠંડીના કારણે ઉપર જવાની ના આવવાથી આપથી આજ્ઞાનુસાર ઉપર જવાનો વિચાર અમે માંડી વાળ્યો, અને તુરંતમા નાની મોટી પંચતીર્થયાત્રાનો ક્રમ ગોઠવ્યો. પણ તે અરસામા અમને સમાચાર મળ્યા કે ખીવાણુદીમાં મહા મુદ્દી ૧૦નો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ છે અને તે સમયે ૫ શ્રી લલિતવિજયજી મહારાજ પણ ત્યાં પધારવાના છે આ ખબર મળવાથી મારવાડમાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ કેવો થાય છે, એ જોવાની ઉત્કંઠાથી પંચતીર્થયાત્રાના વિચારને વહેતો મૂકી અમે આશુરોડથી મહા મુદ્દિ ૬ ના દિવસે ખીવાણુદી તરફ પ્રયાણ કર્યું.

આશુરોડથી વિહાર કરતા અમને—

મરુદેશે પશ્ચ રત્નાનિ કાટા માઠાશ્ચ પર્વતાઃ ।

ચતુર્થો રાજરણ્ડશ્ચ પશ્ચમં વચ્ચલુઠ્ઠનમ્ ॥

એ મારવાડ દેશનાં પંકાતા પાંચ રત્નો પૈકીનાં ‘કાંટા’ ‘લાઠા’ અને ‘પર્વતો’ એ ત્રણ રત્નોનો, ડગલે તે પગલે સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો. જોકે સામાન્ય રીતે આ રત્નોનું દર્શન તો અમને પાધાવાડાથી જ થવા લાગ્યું હતું, પણ મરુભૂમિના અલંકારમૂત એ રત્નો પોતાની રાજધાનીમા સવિશેષ શોભી રહે એમાં પૂછવાનું શું હોય વારુ ?

રાજદડ અને વચ્ચલૂંટન એ બે કીમતી રત્નોનું દર્શન અમને આપના પ્રતાપે નથી થયું અહીંની પ્રજાને એ બન્નેય રત્નોનું દર્શન અવારનવાર થતું જ રહે છે ખાસ સિરોહી રાજ્યમાં પ્રજાને એનો

અનુભવ વધારે થાય છે, એમ સાબળવામાં આયુ છે

રાજ ડની અસર અહીં ઠી પ્રજા ઉપર એટલી તીવ્ર થઈ છે કે અહીંના રહેવાસીમાં વક્ષાધિપતિ કોણ અને ગરીબ કોણ એ જાણી શકાય જ નહિ, મરણ મનરાજ હોય કે ગરીબ, રેન્ના ઘર પહેરવેશ, ખાન પાન બધું એ સરખું જ સાદુ હોય છે એકે અત્યારે અહીંની રાજનીતિમાં ફેરફાર થવાના કારણે તેમ જ અહીંની પ્રજાના પરદેશમાં ગેરનામે લીધે ઉપરોક્ત બાબતમાં ઘણાં અપવાદો નજર આવે છે તેમ જના દંતુએ પ્રજાના મોટા ભાગ એવા કે જે એમ સાથે બેઠા હોય તે એ પાગખતુ સમ્ય નથી કે આમાં ધનાઢી કોણ છે અને આધારણ કોણ છે? એ સમ્ય એવા દત્તો કે જ્યારે અહીં રાજાએ પ્રજા પૈખીના કોઈ પણ ખાનપાન, પરેરવેશ આદિમાં કાંઈકાંઈકાળે લુચ્છે કે તરત જ તેને લૂંટી રીંગે ખાની કરી નામે આજે એ રિયતિ તો અહીંના રાજકર્તાઓની નથી ગતી

વત્સલુટનનો અર્થાત લૂંટનાનો ભય દરેક સિરોઈ ગભ્યમાં છે ખરો જે એ ગામથી બીજે ગામ જતા ચોખા ન મીઠો ન લીંડો હોય તો જ રસ્તામાં લૂટનાનો ભય રહે છે જોધપુર રાજ્યમાં એ ભય રહ્યો નથી, ગામ કે જોધપુર સરખાર રસ્તામાં કેંઠેમણે ચોખોએ મેમાંડી દીડી છે એજે એ રસ્તેથી જનારે વિવિધ પ્રમાણે ચોખા આપી દેડી જોઈએ સાથે વળાઉ લેવાની જરૂરત ગેતી નથી સિરોઈ રાજાને લગતી કેટલીએ એમ વગાડ એડી વાતો માલગામાં આવે છે પણ એ સાથે આપણને અત્યારે માર્ક લેવાદેવા થી

આશુરોડથી પ્રયાણ કરી અમે પાંચમે દિવસે ખીવાલદી પહોંચ્યા અહીંથી ચાનતા ચાનતાં અમે પાંચપચામ મારનાડી ભાખાના શમ્દો અને કેમનાં વાંચો શીખી લીધાં અને જ્યાં ત્યાં બેગમેગરાળી મારનાડી ભાખા હાંમે ગખના લાખ્યા કેમની વાર અમારી લાખા સામે માખમ ન મખજે ત્યાંએ અમને પૂછે કે “થે મ્હુ દેશગ આખી હોય થાગી મેનીમે કા કો નગી પડે, થારી ભોલી અકાગી નગી વે” અમે આ માલગી અગડ બગડ ઉતરે આપીએ અને મળ થાય

આશુરોડની અમે જોના મે વિવિધ રેનવે સડ ઉપર ચાલ્યા રેનવે મડ ઉપર ચાનતાં યગાઉની આનસખના રોતી નથી, પણ મડ ઉપર પથગ અગી કામરી એડી પાથરેન છે કે પથના તળિયાં ડેનાઈ જાય અમ્તુ મે વિવિધ ચાલ્યા અને અહીંની માર્કની મુસાફરી કરી ડીજે વિવે રેનવે મડ પડતી મૂળ અને યગાઉ લઈ અમે ગાડા રતે ચાલ્યા ચોરે દિવસે અમારે માડારતે જ શિયજ જ જતુ હતું પણ મારગાગી મેકેકાની—મદિના પૂજગીની દગમખોગીને લીધે યગાઉ ન આનસખી અતે અમારે રેનવે મડમ્તુ જ શરણ લેતુ પાંચ પ્રમખોપાત એ અનુભવ જખ્યાની છે કે આ મરકો ગાળોથી જ ગીધા થનાર હોય છે બનમનમાઈથી તેમની માથે સાત હજારમાં આવે તો જાહે માર્ક માર્ક મ્હુ તું જ નથી, તેમ આખ આખ માન મે અને જનારે તેમની સાથે મ્હાઈથી સાત હજારમાં આવે ત્યારે જ ગીધા રહે મારી સાથે પ્રમાણિજ્યજ નેનાથી અને તે આ દેગના પશિત નેનાથી બધારને પગેથી વળતા રતા અમ્તુ પહેલા મે વિવિધ રેનવે સડ ઉપર ચાનસખી અમાગ પથનાં તળિયાં એવા પસાઈ મયા દના કે આજે માત માર્કન ચાનતા નખ મ્હામ સાગા આમ્તુ ચાલ્યા પડી શિયજ પહેરના માટે અમારે નર માર્કન ચાનતાં ચાખે જ જતું શિયજ જ જતા માટે અમારે રેનવે મડમ્તુ ડેતર સાતુ જતું રનામાં અમે પૂછીએ કે, શિયજ જ જતા મ્હુ જનવે દુ રસારે જતા મજે કે ‘પડે આવે’ જેટલી વાર જે કોઈપણ પૂછો એ જ વિશાજે બજેયા નેપ તેની જેમ એજો એ જ જતા મજે હેવરે કામ આયુ અને અમે ગાગ તે વિવિધ શાન્તિના ચામ લીધે જેને ચાનવાતુ તો દન નખ રેનવે સડ ઉપર માર્કની લીધે પથ મુકાતો નમેતો તેને

બદલે આરામ મળ્યો. આગળ ચાલતાં અમે કોઈને પૂછીએ કે ‘શિવગંજ અકાસુ કતરો વે?’ ત્યારે એ લોકો કેટલીક વાર મુઠ્ઠી અમારી સામે જ નેંઈ રહે જ્યારે બે ત્રણ વાર પૂછીએ ત્યારે બોલે કે ‘થારે સવગજ જાણો વે?’ અમે સમજી ગયા કે અમે શિવગંજ જેવું અશુદ્ધ (?) નામ ઉચ્ચારીએ તે આ લોકો શી રીતે સમજી શકે? છેવટે અમે કહ્યું કે ‘હાં, સવગજ જાણો વે’ ત્યારે કહે કે ‘ત્રીન કોહ વે’ અમે આગળ રસ્તો કાપવા માંડ્યો અને મનમાં ને મનમાં વિચાર થયો કે મેંગાર્થિનિસ જેવો વિદ્વાન રાજદ્વન ‘અદ્વૈત’ને બદલે ‘સેન્ડ્રોકોર્સ’ ઇત્યાદિ લખે અને અસારની વિન ખ્રિશ્ચિય પ્રજા ‘ગંગાજી’ આદિ શબ્દોને બગાડી ‘ગેન્ગેઝ’ (Ganges) આદિ બોલે—લખે તો ગામડાની અલણુ પ્રજા, ગામનાં નામો બગાડે એમાં શી નવાઈ? અત્યુ અમે કેટલુંય ચાલીએ અને રસ્તે મળનારને પૂછીએ પણ શિવગંજ ત્રણ કોસનું એ કોસ ન થાય આખરે ત્રણ ત્રણ માઈલના એક કોસને લેખે, ત્રણ કોસ જૂમિ વટાવી બપોરના દોઢ વાગે અમે સવગજ=સવગજ ઉર્ફે શિવગંજના પાદરના દર્શન કર્યા અને ગામમાં પહોંચ્યા ત્યાંથી ખીવાણદી સાત માઈલ જ દૂર હતું એટલે ખીજે દિવસે ત્યાં વણા આરામથી પહોંચ્યા.

ખીવાણદી ગામમાં પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ હોવાને કારણે ખૂબ માનવમેન્ની જામી હતી મારવાડમાં એવો નિયમ છે કે પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ વખતે આજુબાજુના ગામના લોકોને નોતરવા નેંઈએ આજુબાજુના લોકો કોઈ કારણસર ન આવના હોય તો પ્રતિષ્ઠા કરનારે પાઘડી ઉતારીને પણ સૌને મનાવવા પડે છે અને લોકો પણ પ્રતિષ્ઠા કરાવનારના ગૌરવ ખાતર માર્ગ કાઢી મનાઈ જાય છે અને પ્રતિષ્ઠામહોત્સવમાં લખી શોભામાં વધારો કરે છે.

ભારતીય આર્યપ્રજાના સમર્થ શારતાઓએ આર્યપ્રજાના જીવનની પવિત્રતાના મુકાતા પ્રવાહને સજીવન રાખવા માટે જે શુદ્ધિમતાભર્યા રીતરિવાજો ચાલુ કર્યા હતા તે બધાયના મૌલિક ઉદ્દેશો જેમ પ્રજાએ ભૂરી નાખ્યા છે, તેમ આવા મહોત્સવપ્રસંગે પરસ્પરથી વિખૂટી પડી ગયેલી આંતર તથા બાહ્ય એકતા તેમ જ મીઠાશ સાધવા માટે જે નમ્રતા વગેરે પ્રગટ કરાતા તેમ જ મિષ્ટ ભોજન જમાતાં તે આજે માત્ર બાહ્ય અને તે પણ ક્ષણિક મિત્રતા અને મીઠાશના રૂપમાં પરિણમી ગયાં છે.

અહીંયાં સ્ત્રીઓનાં ટોળાં ગાતાં ગાતાં દોડાદોડી કરતાં હોય છે, પણ તે શું ગાય છે એ જરાય સમજાય નહિ; તેમ જ કુદરતી સ્ત્રીજનમુલલ કંઠમાધુર્ય પણ તેમનામાં હોતુ નથી માત્ર બધી ભેગી થઈને હોહો કરતી હોય એમ લાગે છે આ કાંઈ જૈન સ્ત્રીઓ માટે જ નથી, પણ અન્ય કોમની સ્ત્રીઓ ગાતી હોય તેમના પણ એ જ હાલ છે સ્ત્રીઓ દોડાદોડ કરતી હોય ત્યારે સામે આવનારની દરકાર તેમને હોતી નથી જો સામે આવનાર પોતાને સંભાળે નહિ તો ઉભયપક્ષ જરૂર પરસ્પરમાં અથડાઈ પડે ઘણી વાર એવા બનાવો બની જાય છે કે સામે આવતાં ગાય, બેંસ કે થોડાઓની પણ તેમને પરવા હોતી નથી જ્યારે સામે માણસ ખૂબ પાડે ત્યારે મુરકેલીથી દૂર હઠે આવા બનાવો બનવામાં તેમને ધૂંધટ અને તે સાથે તેમની શ્રદ્ધતા એ જ કારણભૂત છે.

અહીંની પ્રજાના ખાન-પાન, પહેરવેશ, ભાષા, કંઠ આદિ જે જુઓ તે બધું જાડું જ જાડું છે વિધાતાએ આ દેશમાં એકલા પાણીને જ કેમ પાતળું રહેવા દીધું હશે? એ સમજતુ નથી!

અહીંના ગાઉ બહુ મોટા. કેટલીક વાર ત્રણ માઈલનો એક ગાઉ થઈ જાય છે, પણ મોટે ભાગે અહીં માઈલનો ગાઉ તો હોય જ ‘ગાઉ’ ને ‘કોસ’ કહે છે અહીંના લોકો સામાન્ય રીતે ‘સ’ ને ‘ચ’ બોલે છે અને ‘ચ’ ને ‘સ’ તરીકે ઉચ્ચારે છે તથા ‘ર’ અક્ષરને મૂર્ધન્ય હોવા છતાં કંઠ્ય અક્ષરની જેમ બોલે છે એટલે એ ઉચ્ચારમાં ‘ગ’ અક્ષરનો ભાસ થાય છે અત્યુ આ તો

બી સામાન્ય નાત થઈ સાથે એ પણ કહેતું જોઈએ કે, અહીંના લોકો-આપનેનો માત્ર પ્રત્યે અનીન પ્રેમ છે માધુઓ માટે તેઓ ખૂબ જ તવમે કે સાધુઓને જોઈને તેઓ દર્પ ગદ્ગ બની જાય છે તેમનો પ્રેમભર્યો આગ્રહ તરંગોડવો ધણો જ મગ્ધન થઈ પડે છે અને તો ઘણે ઠેકાણે એના પ્રેમભર્યા આગ્રહને તરંગોડીને આગળ ચાલ્યા છીએ, ડારણ કે અમારે અમારી મ્હેનતએ વિહર વાતુ નોપતુ જે આપણા મુનિમર્ગનો આવા ક્ષેત્રોમાં વિહાર થાય તો ધણો જ લાભ થાય અહીંની પ્રજામાં ઉગતા ધણી જ કે અહીંના લોકો પ્રતિન, નિનમનિ વગેરેમાં ૨ વર્ષ દમ્મને નહિ પણ લાખો પિના ખચે છે જે પ્રતિભાવ પત્ર માધુપુત્રો તેમને અમરનાતુકુન જૈન ધર્મની મદિ ॥ મારજો સમજાવે તો જ ૨ તેઓ પોતાની ખરી ફજ સમજે અને પોતાની ઉત્તાના પ્રવાદને તે માર્ગમાં વધાવે એમાં જરાયે શંકા થી

મારવાડના જૈનમંચિમાં, ખામ ગી તીર્થસ્થાનોમાં જે જનની મોખમ, સફાઈ કે ઉજળા ॥ તેની જોઈએ એ અમ્મ-ગ્થાનો ના રીએ તો બહુ જ ઝોગ પ્રમાણમાં હોય છે અથવા નહી જ દોતી એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એ તીર્થસ્થાનો ॥ ગમળ માટે તેમ જ તેના શુદ્ધોદ્ધાર માટે જે આવશ્યક ધન જે રીએ એ ત્યાં નથી હોતું તેમ જ તેની આનંદ પણ ત્યાં દોતી નથી કેમકે ઠેકાણે એમ પણ હોય છે કે, પરાપુરિથી ચાલ્યા આવતા વગીરમ્મતો પોતે એ મંચિની સભાગ રાખતા નથી—રાખી શકતા નથી અને પોતાની સત્તા વધી જવાના બે એ મંચિની શ્રીસ અને પણ મોપતા નથી

અહીંના મંચિમાં કણ્ણાર આખને મતોપમ ખાતર દાર્કિ સો (ગમેરગી વિનાયતી છટોતો) ઉપયોગ મોટા પ્રમાણમાં પ્રવામાં આવે છે તેમ જ દમ્મરો ગિધા ખર્ચા મગ્મના કુડાઓનું મન મોદ્ધ પણ તમનાદી કામ કરાવનામાં આવે છે જે થોડા રૂામાં જખડીને નાશ પામી જાય છે અને મંચિની ગાભાં બેડાળ બનાવે છે દમ્મરો ગિધા ખર્ચા મૂર્ખતાને ખરીફનાર આ બુદ્ધિમાનો (?) કોણ સમજતી શકે ? ૨૨ ને આના તમનાની મમમા દમ્મરો ગિધાં કુરપયોગ થતો નેડ જ ૨ કુખ થયા વિના રહેતું નથી અમ્મ

ઉપનંદ દષ્ટિએ જોતા આ બધી મારવાડની જે વાતો ધ્યાનમાં આવી તે જણાવી છે ખીનાળદી મા મંચિની પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ જોતો મૂર્ખતાત કરતા કાર્ક ખાસ નીનતા અને તો લાગી નથી અહીં મંચિની ઉપર ઈંદુ કે કાગળ ચડાવનારની ધાળી ઇજ્જત ગણાય છે એ વરનાર નાંકે ૫૪૪ ચડાવનારની ખર્તિ ગણાય છે અને મંચિમાં લગ્નમાનની મિતિ પગમનારનો તો મો પ્રતા નારા મગ ફેનાય કે આપમમાં લોકો ડડના હોય ત્યારે એ જાતના મજબૂત તરી ॥ શમ્દો પણ સભાગ વનામાં આવે છે જેમ કે ચારે માપો મિ રજ ઉપર અડો તો નહિ ચડાયો વે ? ' ધર્મા આ રીતે એમ્મીજ એમ્મીજા મ્હે છે એમ સાબગનામાં આ યુ છે

ખીનાળગીથી વિદા કરી અને તખતમ ગયા ત્યાં નિવાન મુનિર શ્રી કાણુનિગ્ધથ મ્મ ॥ રાજનાં દર્શન કર્યાં અને તેમની સાથે ગળ દિસ ગી વિવિધ ચાતારિયા કરી આનંદ અનુભવે ॥ આગળની દખત હવે આપના પદમાં નિવેલ રીસ મવે મુનિમડગની મેરામાં સાદર ૧૮ ॥ મેવમે ઉપા કૃપાદષ્ટિ ગખતો, યોગ મેવા પ્રમાવોજ

૧. વિગ્ધ પુણ્યવિની ૧૦૦૮ વાર વ ના

[' પ્રવચન આસદ-આવલ, સ ૧૮૮૮]

વિહારવર્ણન

[૨]

પૂજ્યપાદ પ્રાત સ્મરણીય શાન્ત્યાન્નિગુણગુણોપેત વૃદ્ધ ગુરુવર પ્રવર્તકજી મહારાજજી નથા પૂજ્ય ગુરુવર શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજજી આદિ મુનિમંડલની પવિત્ર સેવામાં ચરણોપાસક શિશુલેશ પુણ્ય-પ્રભા-રમણીકંતી ૧૦૦૮ વાર વદના સ્તીકારશોજી આપની કૃપાથી અમે આનંદમાં છીએ આપ ગુરુદેવો પણ ધર્મપસાયે મુખશાંતિમાં હશેજી

વિ તખતગઢ સુધીના સમાચાર આપની સેવામાં નિવેદન કરી ચૂક્યો છું. તખતગઢથી વિહાર કરી અમે ઉમેદપુર ગયા ઉમેદપુર એ જોધપુર નરેશ શ્રી ઉમેદસિંહજીના નામથી નવું વસાવવામાં આવેલ ગામ છે ત્યાં પ્રવેશ કરવા પહેલાં દૂરથી બાળકોના જ્યનાદો સંભળાવા લાગ્યા. અમે જાણતા જ હતા કે એ જ્યનાદ ઉચ્ચારનાર બાળકો 'શ્રી પાર્શ્વનાથ ઉમેદ જૈન બાળાશ્રમ'ના વિદ્યાર્થીઓ હતા એ બાળાશ્રમ આપણા પ શ્રી લલિતવિજયજી મહારાજજીના અવિરત શ્રમથી કહો, ચંદાય ઉપદેશથી કહો, ઉઘાડવામાં આવ્યું છે વિદ્યાવિહીન મારવાડમાં જૈન પ્રજા માટે વિદ્યાનાં મીઠાં ઝરણા વહેવડાવનાર મુખ્યતથા આપણા પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ છે એઓશ્રીના અવિરત શ્રમથી મારવાડમાં સૌ પહેલી વિદ્યાલય ખોલવાની ભાવના જન્મી છે એઓશ્રીના નિસ્વાર્થ ઉપદેશથી જન્મતી ભાવનાઓને કચરી નાખવા માટે કેટલાક આપણા મુનિવરોએ તેમ જ તેમના અનુયાયી ગૃહસ્થ વર્ગે મુદ્દાં અથાગ શ્રમ સેવ્યો છે, તેમ છતાં દેશવિદેશમાં વિચરતી મારવાડી પ્રજા માંના સમજદાર વર્ગે એ વ્યક્તિઓનો સામનો કરીને પણ પોતાની ભાવનાઓને છવતી જગતી રાખી છે અને એના પરિણામરૂપ જ 'વરકાણા શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન વિદ્યાલય' ચાલુ છે આ વિદ્યાલય સાત વર્ષ થયાં ચાલે છે એને તોડી પાડવા માટે હજુએ અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. પરંતુ પોતાના ઉદ્યતે ઇચ્છતી અને પોતાના કર્તવ્યમાર્ગને સમજતી પ્રજાના મનોરથોને નિર્મૂલ કરવા માટે એ પ્રયત્નો સમર્થ નથી થઈ શક્યા અસ્તુ આપણે ઇચ્છીશું કે એ મહાનુભાવો શાન્ત ચિત્તે વિચાર કરે અને પોતાની બુદ્ધિને સમજે અને સુધારે, જેથી સ્વ-પર-ઉભયનું કલ્યાણ સધાય, અન્યથા જગેલી પ્રજા પોતાનું કામ આગળ ધપાવવાની છે એમાં શક જ નથી

એક સમય એવો હતો, જ્યારે આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીએ ગોલવાડમાં અથવા ગોલવાડના ગામેમા પહેલવહેલા કેળવણી માટે વિદ્યાલય ઊભાં કરવા માટેના ઉપદેશની શરૂઆત કરી ત્યારે લોકો ખીસામાંથી પૈસા કાઢવા પડવાના ભયથી ઉપાશ્રયમાં જ ન આવતા અથવા આઘાપાજી થઈ જતા આજે સ્થિતિ એ છે કે આચાર્ય મહારાજજી કોઓ દૂર હોય ત્યાં એ લોકો પોતાના ગામમાં પધારવા માટેનાં આમત્રણ આપવા હાજર થાય છે

ઉમેદપુરનો બાળાશ્રમ તેનાથી બે ફાર્લાંગ દૂર આવેલ મોરી ગામના વચ્ચેના મેદાનમાં આવ્યો છે એમાં સૌ વિદ્યાર્થીઓ રહે છે મેવાડ, વાગડ, માળવા આદિના વિદ્યાર્થીઓ પણ આ સંસ્થામાં આવેલા છે સંસ્થા સ્થપાયે માત્ર એક જ વર્ષ થયું છે, પણ એટલામાં એની પ્રગતિ દીક થઈ છે એમ કહી શકાય બાળાશ્રમનાં પોતાનાં સ્વતંત્ર મકાનો ઘણાખરા થઈ જવા આવ્યા છે કાંઈ સ્થાયી કંડ પણ થયું છે સંસ્થાએ પોતાની સ્વતંત્ર સ્કૂલ ચાલુ કરી છે એ સ્કૂલનો લાભ આજુબાજુની પ્રજાને પણ મળે છે સંસ્થામાં ધાર્મિક અભ્યાસ સ્કૂલના સમયમાં જ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે જેથી ધાર્મિક અભ્યાસ વિદ્યાર્થીને ભારરૂપ ન લાગે આ બધું આપણા પંન્યાસજી મ શ્રી લલિત-

નિજયજ્ઞના અત્રાન્ત યમો જ આભારી છે અને એમથી જ આ સસ્થા સજ્જન થઈ છે એ થવાની છે

સસ્થામાં અત્યારનો એમનો નિરાસ એ જુનપતિની ગજ સારે છે બે સસ્થામાં એઓની ન હોય તો મારવાડી રડીના મા-માપો બાળાશ્રમના બધાગણનો અનાર ની બાળકોને પરીક્ષા માટે જેના ખરા મોના નખતે લમ આપિ પ્રમોતુ બહાનુ મની પેર લઈ જવાનો જે દુરાચલ લઈ એમે છે એમો સમગ્રની સમ્યા આ બાળકનું ભારી સુવાગનાનું મુખેન બને તેમ જ રેગના સરારી અમન રેા ક્ષાન બાળાશ્રમ ઉપર આરી પડતી આ મુકેનીઆ પાગ ગરી એ બહુ એમની પ્રતિભાસપન ચાલીના પ્રનાયથી જ થઈ ગયે છે તેમ જ નિવાર્યાઓ અમરે અસરે ધામિ ઉપદેશનો પણ બાલ મગતો રહે છે

ગૂજરાતી પ્રગ્ન કેમનાની અને મહનથીન છે બ્યારે અડીની પ્રગ્ન અ પ કેમનાયેની છે એ લગભગ પરદેશમાં વસનારી છે એને અગી વસનારી પ્રગ્ન સામા યતના મેવે' કરાારો એન જજી દોનાથી બે અત્યારે સાધુની ગયા ન હાન તા સસ્થાનું જ્ઞન દુકાર્થ જ જ્ઞન એ સ્થિતિ છે

અગતુ મે તો મારી રચૂન દષ્ટિએ જે બેનુ-જાનુ તે નખુ છે, બાળ આરી સસ્થાઆનુ નાસ્તરિમ અયોમન તેના જાણકારો મે આ તેનો પરિચય આપે એ જ ઉચિત મહેવાય

ઉમે પુરથી નિહાર મરી અમે આહાગ ગયા આદાર એ નિસ્તુતિયેનુ કે જ્ઞાન છે ત્યા શ્રીમાન રાજે સ્મરિ મહારાજો નિનાળ જ્ઞાનભંડાર છે એમ મે માલમ્ય હવુ મારી હજ્જ એ ભંડાર બેનાની હતી પણ ત્યા કોઈ પરિચિત ન હોનાથી અમે લેગ ગામ ગયા ત્યા રસ્તામાં જ શ્રીમાન બૂપે સ્મરિ મહારાજ તથા ઉપાધ્યાય શ્રી યતી નિજયજ્ઞ મરાગજ આપિ બેગી ગયા શ્રીમાન યતી નિજયજ્ઞો હુ મોળખતો દોનાથી મે ભંડાર દેખાડના માટે તેમને જણાયુ તેઓથીએ કહ્યુ કે બેનોરથી પાછા વળતા તમે અગી આનરો ત્યારે જરૂર ભંડાર દેખાડીશુ અમારે લામે જવાનુ દોનાથી પાએમ કનામ બેમા બેમા વાત મરી આગ આપ્યા અને લેગ પતેઆ

લેગમાં અમે બ્યા ઊતર્યા હતા ત્યા ગામડી નિનાળ આતી હતી ત્યાના મારતર પામેથી બાળ કોને પ્રાગભના જે ॥૯૦॥ ઉં નમ મિદ્ધમ્ આદિ પાગીઓ ભણાનનામાં આવે છે તેમજ આણુન નીતિના મેનોકો જે રીતે ભણાનનામાં આવે છે તેના મે ઉતારો મે અહીના મેકે રેક બાગમને એ પાગી આપિ જોખાનનામાં આવે છે બાળ ની હલ છૂની થાય તેમ જ તેને નીતિનુ જ્ઞાન મગે એ માટે જે કાતન બ્યામરણનુ પ્રથમ પા ચાલમ્ચનીતિ આદિના પાઠો અપાતા એ બધાય આને એના નિદન થઈ ગયા છે, જે સાભળતા આપણને દસનુ જ આવે

॥૯૦॥ ઉં નમ સિદ્ધ જ જા દ્દ દ્દ ઉ ઋ ઋ ઋ છુ છુ છુ ઇ ઇ ઇ જો ઝો ઝ ઝ આ પાગીનો ઉચ્ચાગ આ પ્રમાણે કરે છે—

મે નિગિ લને મીડુ, બડમીનીઆરી, ઉગણુ ચોગીઓ માથે પોદીઓ નાનો રીપના મામે મારગો, મામારે દાધમે દોય લાડુ, મીરાવાળી ઝોમરી પાગી વાળી ડુડાળી, ધામે મારો ધોમનો, મામે ચગીઓ ઝોકરો, દાધમા ડામ લી, આઈડા દો ભાઈડા, બરો ભાઈ કનો એઈ એઈ ઈડી બગીને ઉમયરો આઉ આઉ આકોડા મડે પાખડ કાટોના લીની નરરી મટોના મગી લીની કારોના, લીના હુતા દાપો, વડા દાપા વેનો, એન મેન ગાડી વડી ગાગી માગો, એનગરાગા બગદીયા, બડે મેગણુ બેનરીઆ, અમીઆ દો આમરી, એકણુ માથે એક દે, દૂન આગળ દો ૨

કાતંત્ર વ્યાકરણના પ્રથમ પાદની પાટી આ રીતે ગોઠવવામાં આવે છે :—સિધો વરણા, સમા-
મનાયા, ત્રેત્રે ચતુર કદસિયા, દૌ સવેગ, દશે સમાના, તેષુ દુઘવા, વરણો વરણો, નગિ સવરણો,
પુરવોરક્ષા, પારો ધર્ધા, સારોવરણો, વિણજે નામિ, ઇકરાદેગિ, સધ્ય કગણિ, કાદિ નાઠ,
ત્રિણ જે નામિ, તે વરણા પંચો પચિઆ, વરણા નાઠ, પ્રથમ દિવટિયા, શ્રી શશ્વો સારાગિયા,
ગોરાગોલ, વતોરણે, અનુસાર શશ્વો, નિનાપિનમઃ અ ઘાસવા, જેરેલવ્વા, ઉત્તમણ શશ્વોપાહા ।

ઉપર ॥૧૦॥ ઉં નમ સિદ્ધ આદિની જે પાટી જણાવી છે તેને સૌ કોઈ ગોળે ગોખાવે નય
છે, પણ કોઈને આખી જિદગીમાય ખગર નથી પડતી કે આ શુ છે ? આ પાટીમાંનો કોઈ કોઈ
અશ મને સ્પષ્ટ નથી સમજતો તેમ છતાં એ પાટી જોડણીરૂપ છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જેમ કે—
પ્રારભમાં બે લીટી છે, તે પછી ભલે મીંડુ અને બે પાણુ છે પછી ચોટલીવાળો ઉકાર છે (દેવનાગરી
લિપિમાં ઉકાર ઉપર પાંખડુ તાણવાથી ઓકાર બને છે જેમ કે ઉ તેના ઉપર અર્ધચંદ્રાનુસ્વારરૂપ
પોઢિયો બેઠો છે તે પછી વીટલારૂપ ન છે, આગળ મ છે અને તેના આગળ બે લાડવારૂપ વિસર્ગ
છે પછી સ છે અને તેની પાછળ દુડાળીરૂપ હ્રસ્વ ઇકાર છે, તે પછી દમાં ઘ જોડેલો છે એના
ઉપર અનુસ્વારરૂપ છોકરો બેઠો છે આગળ પૂર્ણવિરામસૂચક લીટી છે જે દ્વની સાથે જોડાઈ ગયેલ
હોવાથી ઉપર બેઠેલ અનુસ્વારરૂપ છોકરાએ હાથમાં ડાગ પકડેલી હોય તેવી લાગે છે ઇત્યાદિ વિચાર
કરતાં એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ પાટી જોડણીરૂપ અને લિપિના આધારસૂચક છે

કાતંત્ર વ્યાકરણનાં સૂત્રોવાળી પાટી મૂળ સૂત્રોનુ રૂપ વિકૃત થઈને બનેલી છે વાસ્તવમાં એ
સિદ્ધો વર્ણસમામ્નાયઃ । તત્ર ચતુર્દશાદૌ સ્વરાઃ । દશ સમાનાઃ । તેપા દ્વૌ દ્વાવન્યોન્યસ્ય
સવર્ણા । પૂર્વો હ્રસ્વઃ । પરો દોર્વઃ । ઇત્યાદિ સૂત્રો છે

ઉપર સ્વરની પાટી આપી છે તેમ વ્યંજનની પાટી પણ છે એને સ્વરની સાથે જ શીખવવામાં
આવે છે ગૂજરાતની ગામડી નિશાળોમાં આ પાટી તો ભણાવવામાં આવે છે એમાં અને મારવાડની
પાટીમાં સહેજ અતર હોય ખરું એ પાટી આ પ્રમાણે છે :—

કકો કેવડો, ખખખો ખાખેલા, ગગા ગોરી ગાય વીયાણી, ઘઘા ઘરટ પલાણ્યો નય, નનીઓ
(ડ ડ ઓ) આમણુ દુમેણા, ચચ્યા ચીની ચોપડી, છછ વદિયા પોટલા, જજજે જેસલવાણીઓ,
ઝઝો ઝોળી સારીબે, ઝઝીઓ ખાંડો, ટટો પોલિખાંણુ, ઠઠા ઠોખર ગાકુઓ, ડડા ડામર ગાંઠે, ઢઢા
સુણો પૂછે, જુજુ તાણો સેલે, તત્તો તાવે તે લે, થથા થૈ રખવાલી, દદીઓ દીવડો, ધધીઓ ધાણુકો,
નનીઓ ધુધાયસે, પપા પોલી પાટે, ફફા ફગડે જોડે, બબ્યા માંહે ચાંદણુ, ભભીઓ ભાટ મૂલે નરો,
મમીઓ મોચક, યયીઓ જોડો પેટકો, રાયરો કટારમદ્દ, લલ્લા ઘોડે લાતવા, વવા વિગણુ વાસ દે,
શશા કોટા મરડીઆ, ષષો ખૂણે ફાડીઓ, સાસે દત્તી લોક, હાહોલા હરિણુકલો, લાવે લચ્છિ દો
પણિહાર, ખણીઆ ખાટક મોર, પાલે બાંધ્યા બે ચોર, મગલ મહાશ્રી, દે વિદ્યા પરમેસરી

શ્રીમાન રાજેન્દ્રસૂરિએ કલ્પસૂત્રના લાપાંતરમાં ઉપરોક્ત પાટીઓના અર્થો આપ્યા છે, એ મે
જોયા, પણ મને એ બધા બધેસતતા લાગ્યા નથી કેટલાય તાણી તૂમીને કાઢેલા એ અર્થો છે

પહેલી પાટીનો અર્થ આ પ્રમાણે એમાં આપ્યો છેઃ બે લીટી-જીવની બે રાશિ છે સિદ્ધ સસારી
ભલે-અરે જીવતુ સિદ્ધની રાશિમાં ભગવા ઇચ્છે છે મીડુ—સસાર બિડો ફૂલો છે તેમાંથી તુ નીકળવા
ઇચ્છે છે. બડ બિલાડી—સસારમાંથી જીવને કાઢવા માટે બે બિલાડી છે ઓગણુ ચોટીઓ માથે પોડીઓ
—ચૌદ રાજલોકની ચોટી ઉપર સિદ્ધના જીવ રહેલ છે નેનો વીટલો—જીવ તું કામભોગથી વીટળાયેલો

રીશ તો અધોગતિ થયે મળે માઉનો-સસારમા નનો મોહ મામે છે મમારે હાથમે દોય લાડ
-મોહના હાથમા કામ જોગરૂપ મે લાડુ છે તેથી જીવને મોહ પમાડે છે

આવા બધા અર્થો આપ્યા છે આના અર્થો બધમેસતા । નેરાય

આણુપનીતિના પાંચ પચીસ શ્લોકે ઘણા બાગકો શીખે છે એ શ્લોકો આપાર વ્વાસ લોકોના
શ્લોકોઆરને મળતા જ અશુદ્ધ થઈ ગયા છે

આ પાત્રીઓ મારનામા એ છેવાથી બીજા ઉડા મુધી દરેક દેખે છે ભો બાગકોને રાખવનામા
આવે છે ॥ ૧૦ ॥ હું નમ સિદ્ધાની પાત્રી કોઈ જમાનામા મારનાડ દેવમા જૈન સરૂતિડુ પ્રાગ ન
સૂચવે છે એમ મને લાગે છે સિદ્ધ પદ જૈન સપ્રાયમા જોડુ પૂજન અને માગનિ- મનાય છે
એનુ બીજા સપ્રાયમા ભાગે જ મનાતુ હશે

લેવાથી જનોર એ ગાઉ થાન છે ત્યા અમે ગયા એનુ પ્રાચીન નામ જનાન છે ત્યા જઈને
અમે ગામ ॥ મરિના ર્યા । ર્યા અડી ॥ મરિના ઘણા જ મેના છે મરિનાની જેની જેતર એ
તેની સારસ ભાગ નથી એ મરિમા નીરીરનિજ્યસરિશ્વની મૂનિ છે એ ઘણી જ સરસ છે પણ એ
એમો એમ મેની હાનનમા પડેલી છે

બપોરના અમે અીનુ તોપખાનુ જોના ગયા આ તોપખાનુ મોગન જમાનાની મરિજ્ઞ છે
એ જનાનવ જૈનમરિશ તોડી એમાના મડપોતો આ ન લારીને તૈયાગ જમામા આરી છે એ
મડપો મદાગજ અદાવિહાર કુમારનિહાર આદિ અને જૈન ગવર્નિહારોમાના મડપો છે એ મડપોની
છતમા જે કોરણી છે એ આણુશ્વની કોરણી ફેલી છે એ મે આણુશ્વની યાના કરી નથી એને
જાણતો નથી પણ સાભળનામા આ મુ છે તે પ્રમાણે આણુશ્વની કોરણી દરવે એની અનુભુત છે
આ કોરણી જેતા મને દે ઉમેગ યાદ આનો જે મારી પામે એ હાત તો જરૂર હુ જ્તમાની એ
કોરણીના ફેરા લઈ લેત મડપોની જમા અને ધાબનાઓમા ઠે કંમરો આજ નાનામોગ િનાનેમો
છે એ બરાય લગભગ હપાઈ ગયા છે મોગન જમાનાની એ મરિજ્ઞ રાજ પૂતો ॥ પ્રાયમા આરના
એમા તોપો જોમનામા આવતી દોરાથી એ તોપખાના તરીકે ઓળખામા આવે છે આ મરિજ્ઞ
અથવા તોપખાનુ વણુ જ નિશાળ છે જનોગ આનનાર આ તોપખાના ॥ ૧ જુએ એ તો એ
જનોર આનુ એ ન આનસ બરાગર છે

બીજે િએ અમે િનામા ગંન માટે ગરા િનો જનોરની નજી ॥ પદાડ ઉાર આવેન
હોરાથી જનોરદુર્ગ તરીકે ઓળખાય છે આપણા આચાર્યો આ િનો ૧૧૧૧ મરુગિરિ આદિ
નામોની ઓળખાને છે પહાડ ઉપર લગભગ અર્ધે માઈન જેટલો ચડાન ચડા પડી આપણા મરિ
આવે છે ત્યા પહોંચતા રતામા જણ રરાગએ આવે છે નોજ દરાગનમા સરારી પદરેગીગ રહે
છે તેઓ ત્યા આવનાર પામે અ ર દાખન થયા માટે પાસ માગે છે પાગ ન દોષ તેમને અ ર
જના મટે મનાઈ કરનામા આવે છે અમે મરિના પૂજારી સાથે ગયા હતા એમે અમારે પાસની
આરના તા રની ન હતી નીજ દરાગનમા પેસતા જ એ મરિજ્ઞ નજી પડી અમે અ ર ગયા ને
જેડે તો એ જૈન મરિના જ ન મડપોની બોરી છે મરિજ્ઞ જેઈને અમે એનાવી થોડા બતરે
આવેના આપણા િનાનારોના દર્શન યો આ મરિનાની દગીમત આપે જેા પડના ગોપ્ય મહાત્મ્ય
અમાના મુનિની કથાણુનિજ્યહ ॥ લેખમા રાચેલી છે એને નથી લખતો આ નિરાય નજી મા
જ સરમરી નરગોગો વગેરે ભરેલા આજ મમનો છે થોરે દૂર એમ ડ અને દેવીનુ મરિ આવેનુ

છે કુડ ઘણો મોટો છે પણ તેમાંનું પાણી વપરાશ ન હોવાને લીધે સ્વચ્છ નથી કિલ્લામાં અનેક ઠેકાણે તોપો ગોઠવવાના મોરચાઓ છે અમે કોટની રાંચે રાંચે માર્કિંગ દોઢ માર્કિંગ મુધી ફરીને કિલ્લાને અને એ મોરચાઓને જોયા કેટલેક ઠેકાણે હજુયે તોપો પડતી છે અને એના ઉપર લેજો પણ કોતરાયેલા છે રાંચે થઈને અમે રાજ વીરમદેવની ચોકીએ જવાના હતા, પણ એ ઘણી દૂર હોવાથી અમે અધવચથી પાછા વળ્યા અને ઉપાથયે આવ્યા

ત્રીજે દિવસે અમે જલોર પાસેની એક ટેકરી ઉપર આવેલ નટની ચોકી જોવા ગયા એને માટે એવી કિવદન્તી છે કે આજથી બસોએક વર્ષ પહેલાં ત્યાંના રાજાએ, પોતાની કુળા બતાવવા માટે આવેલ કોઈ નટને કહ્યું કે આ એ સામસામી જે ટેકરીઓ દેખાય છે (એકથી બીજી એ માર્કિંગને અતરે આવેલી છે) તેના ઉપર દોરકુ બાંધી તે દોરડા ઉપર થઈ એકથી બીજી ટેકરી ઉપર તું જાય તો તને જલોરનો કિલ્લો બક્ષિસ કરી દઉ

નટે કહ્યું : “ મહારાજ ! આપ કિલ્લો નહિ આપી શકો માટે રહેવા દો ”

રાજાએ કહ્યું : “ તારામાં એકથી બીજી ટેકરીએ પહોંચવાની તાકાત નથી એમ જ કહી દે, નહિ આપવાની વાતને જવા દે ”

છેવટે એ સમર્થ કલાધર નટે વાત કબૂલી લીધી અને દોરકુ બાંધી તે ઉપર થઈ ચાલવા માડ્યું ચાલતાં ચાલતા અર્થે રસ્તે આવ્યો ત્યારે રાજાને અથવા રાજાના કોઈ અમલદારને લાગ્યું કે આ કિલ્લો નટના હાથમાં જાય એ ઠીક નથી થતું આમ વિચારી નટ અધવચમાં હતો તે જ વખતે એક બાબુની દોરકુ કાપી નાખ્યું અને નટરાજ નગરના અધવચમાં પટકાર્ક પડી મરી ગયો

આજે નગરના જે સ્થળે એ નટ પટકાર્ક ને મરણ પામ્યો હતો તે સ્થળે લેખ છે એ લેખ જોવા હું ગયો, પણ બગ્ગર ભરચક હોવાથી તેમ જ લેખવાળી જગાએ લોકો ટોળે મળવાથી, લેખ વાંચવાનું બની શક્યું નથી બીજે દિવસે અમારે વિહાર કરવાનો હોવાથી જોવાનો સમય ન મળ્યો કદાચ વખત મળ્યો હોત તોપણ લેખવાળો પથ્થર બગ્ગરના વચમાં આવેલ હોવાથી તે ઉપરના લેખને લોકોએ ટોચી ટોચીને ખરાબ કરી નાખેલ હોઈ તેને વાચવો દુષ્કર હતો આજે પણ નટ લોકો આ નગરમાં રાતવાસો વસતા નથી

હું અને મુનિશ્રી રમણિકવિજયજી એ સમર્થ કલાધર નટરાજના સ્મૃતિચિહ્નને જોવા માટે ગયા અમે એ ટેકરીના રસ્તા માટે લોકોને પૂછ્યું, પણ ત્યાં કોણ જતું હોય કે રસ્તો હોય અથવા રસ્તાને જાણનાર હોય અસ્તુ અમે અનુમાનથી ચાલવા માડ્યું રસ્તો એક દર અમને ઘણો સાગે મળી ગયો લગભગ પાચસો ફીટ ઊંચી એ ટેકરીને અમે ઘણી ખરી ઓળંગી ગયા, પણ ઉપરનો ચાળીસ પચાસ ફીટ જેટલો ભાગ એવો કપરો નીકળ્યો કે રસ્તો જ ન મળે છેવટે આમતેમ ફરી ફરીને પથ્થરોની કાટો-બખેલોનો આશ્રય લઈને અમે સભાગપૂર્વક ટોચ ઉપર પહોંચ્યા ત્યાં એક લગભગ સમચોરસ અને ચાલીસેક ફીટ લાંબી-પહોળી શિલા આવેલી છે તેના મધ્ય ભાગમાં એ સમર્થ નટરાજની ચોકી બનાવેલી છે ચોકી આરસની બનેલી છે એમાં લેખ આદિ કશુંય નથી માત્ર એક થાંભલા ઉપર બે ઇંચ મોટા કોતરેલા “ પૂરવ માવ વુ ” આ અક્ષરો નજરે આવ્યા અમે ચોકી ઉપર ઠડી હવાને ઝીંકતા પોણેએક કલાક બેઠા અને મારી પામેતી કોતરથી ચોકીના થાંભલા ઉપર અમારું નામ, સવત, તિથિ આદિ કોતરી કાઢ્યું પછી ત્યાં બેસી અમારી પાસેના દૂરબીનથી આજુબાજુના પ્રદેશો, પહાડો, ગામો આદિ જોયું અને સાવચેતી પૂર્વક એ કપરી ટેકરી ઉપર સહીસલામત અમે, નીચે ઊતરી આવ્યા

ગતો નિમ અને મળના ઝાટાથી વ્યાપ્ત એને સભાગ ગખના ઝાં કપડા કાટામાં ભરાય અને ફાગી નય એમા પ્રજા હોય ખરો ?

મીડ ટેમરી ઉપર કાંઈ છે કે નદિ એ અને ત્યા ગયા નથી એટલે મહેરાય નહિ, એ ટે રી ઉપર જવાનો ગતો ઘણો મહેલ હતો અને અમને જવાને અવસર પણ ન હતો

નગની ચોખીના આગે દર નીચેના મે નર્મી દરડ ખાડુ છે એ રાજવી મદેનના મનમ સામે આ નાની દીમરીએ લગ ક્યા અને તે સાથે પોતે દેનાઈ મુર્ધ એ દખાવતો રમગ્ય માટે બધાયેલુ છે એમ મહેરાય છે એ આરમનુ છે એમ મોગી બી બીત જેનુ અને મરિજ ના આમગનુ એ મમન છે આ ચોખી અને ખાર જનોગના પશિમ તરફના દરનાજ બહાર રાય ય કોણમાં આન્યા છે

અહી ના ચડી ન મરિમા આપણા મરિજના થાભનાઓ છે પણ દૂર દોનાથી અમે જતા જના અધરએથી પાડ વળ્યા

જનોરથી અમે મીરા આરોગ આ યા અો 'અલિધાન રાજે દ પ્રાકૃત કોશ ના મમર્થ પ્રજોતા શીમાન ગજે મુર્ધિ મહારાજના માનબ ડાન્ની મીપ જર્ધ ભડાર અતિ નિશાળ છે પણ પુસ્તકો વગભમ નરા લખારેના છે ખાસ તુ પુત્રમ કાંઈ જોરામા આ યુ થી આવી હુ એમ નથી કરેતો કે એ ભડારમાં મરુત નથી બાળી અધ્યાગના મુર્ધુરુ નિખિત જાનબ ડારોની મિમન એગી ફગી નાખી છે એ સરન પ્રસિદ્ધ સાત છે આ ભડારમા પાનીરાનગનગી પાની અપૂર્વ હતી તેનો મે ઉતારો ફગી લીધા છે એમા કેમીએ વાતો આવી દો કે ન દો, પણ નવી છે નિશ્ચિત ચિનપટ આિ જર્નીય મનુઓ પણ ભડારમા છે

આપથી ધાણી વાર વાતસાતમાં કરેના કે રાજેમુર્ધિ જગરવરત લેખમ હતા, જમ પડે તો એ નિમમા સાતમે મો લખી મળના એમના અનરો મોતીના ાણુ જેના હતા, એ વાત માગ ધ્યાનમા હતી એને મે એમના હનાફગથી લખાયેલ લગમતીસન પતવલાસન આિ સગી મચિન પુસ્તકોના દર્શન ણ ખરે જ મુ ર નિધિનિ યાસ દરનાર તેઓ દના એમા જાય રમ નથી

આહોરમા નિરતુતિમનુ નિશાગ મરિ છે પહેના નિરતુતિ અને ચતુ મુતિમ પરમ્પર દળતા લગના ન દના તેમ એ ખીમના મરિમા ભગસાનના દર્શન કરના માટે પણ જતા ન દના પરતુ અનાર એનુ વર નથુ નરી જ્ઞે પોતપોતાના પક્ષની તામાના પી તો છે જ

આટો થી અમે ગુડા બાવોતરા આન્યા ત્યારથી ઉમે પુર જતા ગતામા યતિશ્રા નેમનિનયગની બગીની છે તેમા મ ન ગાધી મા ડી ગામમાંથી નીમગેરી પ્રતિમામો પવરાનમાં આની છે એમા મે ઉમ્મગિગા છે જે જાસાનના રાજ ઉ યસિદ્ધના મની યશોતીરે પોતાની માતા C યનીના મ્હાજાનિમિત્ત પધગેના છે આ મની ખીને કોઈ નદિ પણ આણુછ ઉપર મની વગુપાન-તેજ પાનમતિ લુગિગવમિના પ્રનિગમત્સર ઉપર આવેન જવાનના રાજ Cતમિદની સાથે આનનાર તો મની હતો, જેમે લુગિગવસહિ બનાવનામા થયેન મિલપને લગતી ચો મોગી બુતો મની વગુપાન-તેજપાનને ? માડી ની

આપે ઉમે પુર ના એમ પત્રમા મુય યુ હતુ કે આચાર્ય મહારાજએ લખ્યુ છે કે પુખ્યનિગ્ય આિ મારનાડમા આન્યા છે તો સાથે સાથે કેસગિયાનાયગની યાના કરે તો મળુ યર્ધ નય અમ થયું કે આચાર્ય મહારાજની સ્વય અમને દર્શન દેના ઇન્ટે છે તો અમારે દર્મનનો લાભ શા માટે ન લેવો ? અમારે તો એમસાથે ગ્યાવરજગમ એમ ઉભય તીર્થના દર્શનનો લાભ હતો એટલે અમે

ઉમેદપુર આવી કેસરિયાનાથજીની યાત્રાએ જવાનો નિર્ણય કર્યો અને મેવાડ દેશનો રસ્તો લીધો.

ઉમેદપુરથી તખ્તગઢ થઈ સાંડેરાવ ગયા. અહીંનું મંદિર તેરમી સદીનું છે. મારવાડનાં ઘણાં ખરા મંદિરો અગિયારમી યારમી તેરમી સદીનાં છે અને જાવન જિનાલય, ચોવીસ જિનાલય આદિ વિશાળ ચૈત્યો છે આ મંદિરોના ગસારાઓ ઘણા સાંકડા હોય છે મંદિરોની બાંધણી ગૂજરાતનાં મંદિરો કરતા જુદી જતની છે નવાં મંદિરો એવાં નથી જનતાં નવાં તો લગભગ ગૂજરાત જેવા જ પડે છે અહીંના મંદિરમાંથી હમણાં એક નવું બોયરું નીકળ્યું છે એમાંથી પથ્થરના દુકડાઓ નીકળ્યા છે તેમાંના એક ઉપર સવન ૧૦૬૦ એટલા અક્ષરો છે, આગળના દુકડા મળ્યા નથી

સાંડેરાવથી અમે વરકાણા આવ્યા અહીંયાં પણ ઉમેદપુરની જેમ જાળકોનો કોલાહલ સામેથી સંભળાતો હતો અમે પાર્શ્વનાથ જૈન વિદ્યાલયના મકાનમા બેઠ્યા હતા. આ વિદ્યાલયમાં ચતુર રક્ષક આદિ સાધનો મોટા પાયા ઉપર છે. અહીંયાં મિડલ મુધીનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે તે પછી આગળ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારને જોધપુર આદિ કોલેજો જવું પડે છે વિદ્યાલય મિડલથી આગળના કક્ષાસો ખોલવા ઇચ્છે છે સંભવ છે કે નવા વર્ગો બંધાયે

વરકાણાથી અમે મુડારા ગયા ત્યાં ચાર દિવસ રહ્યા તેમાં યતિજી શ્રી જસવંતસાગરજીનો અર્થો પુસ્તકલંકાર જોવાનું જ કામ કર્યું આ લંકાર જૂનો છે એમાં સંસ્કૃત શીકાગ્રંથો કરતાં સરતગદ્ય સૂત્રો, કથા આદિ ગ્રંથો જ વધારે છે. એ સિવાય વૈદ્યક, જ્ઞોતિષ આદિ ગ્રંથો પણ છે લંકાર મોટો છે, પણ અત્યારના મુદ્રણયુગમાં લિખિત જ્ઞાનલંકારોની કિંમત ઓછી જ થઈ ગઈ છે મંત્ર-તત્ત્વાદિ જોવા ઇચ્છનાર માટે તો આ લંકાર રસપ્રદ છે કાગળ ચોમાસી ચૌદશ અમે અહીં જ કરી લંકાર-માંથી મેં નાનાં પ્રકરણોનો ઉતારો કર્યો છે. કાગળ વધે એકમે અમે મુડારાથી ત્યાંના શ્રાવક-શ્રાવિકા સમુદાય સાથે રાણકપુરજી આવ્યા રાણકપુરજીમાં આપણી ધર્મશાળા, મંદિરો, સરકારી ચોક્કી એ સિવાય બીજાં કંઈ જ નથી આપણાં ચાર મંદિરો અને એક સૂર્યમંદિર મળી એક દર પાંચ મંદિરો છે મંદિર આદિની ચોમેર જોયા જોયા પહોંડો અટકાયેલા છે પાંચે મંદિરોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ, મહાન અને દર્શનીય મંદિર પ્રાગ્યાદ્યશવિભૂપણ શેઠ ધરણાશાહ સંઘવીનું બંધાવેલું મંદિર છે એ મંદિરનું નામ ચતુર્મુખ શ્રી આદીશ્વર પ્રાસાદ છે એ મંદિર બાંધનાર બાહોશ સૂત્રધાર શિલ્પીનું નામ રા દેવાક છે મંદિરને એકસરખા વિશાળ ચાર દિશામાં ચાર દરવાજા છે મુખ્ય દરવાજો પશ્ચિમ દિશા તરફનો મનાય છે, અને એ જ અત્યારે ખુલ્લો રહે છે લોકો આ દરવાજેથી જ અંદર દાખલ થાય છે, બાકીના ત્રણ દરવાજાઓ જ ગલી પ્રાણી, ચોર આદિના કારણે બંધ જ રહે છે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિ. સ ૧૪૯૬માં થઈ છે એ પ્રસંગે તપા શ્રી સોમમુદરસરિ આદિ અનેક આચાર્યો સામેલ હતા મંદિર જોતાં જ અતિ અદ્ભુત લાગે છે ત્યાં વસનારા સેવકો કહે છે કે આ મંદિર જૈન સંપ્રદાય પ્રસિદ્ધ નલિનીગુહમ નામના દેવચિમાનમા જેવું જૈન મંદિર છે તેને મળતું બાધવામાં આવ્યું છે આ વાન ક્ષત્ર્ય અતિશયોક્તિભરી હોય તેમ જતા મંદિરની બાંધણી અતિ આશ્ચર્યભરી છે એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી અમે મંદિરને જોતા હતા ત્યારે ત્યાંના એક સેવકે ગાયુ કે—

આજુજીની કોરણી, ને રાણકપુરની બાંધણી,
તારંગાનો ઉચ્ચણો, ને શેત્રુજનો મહિમા,
કટકો બટકો ખાવો, પણ રાણકપુરજી જાવો.

ખરે જ, જેમ આજુજીની કોરણી અજોડ છે તેમ અહીંના મંદિરની બાંધણીનો નમૂનો પણ દુનિયામાં બીજે જગે અહીંના મંદિરની બાંધણીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ સમર્થ ફોટોગ્રાફરના ફોટા

ઉપરથી પણ ભાગ્યે જ આવી શકે તેમ છે એ સૌ સુખાતીસ થાલવાઓ, વિવિધ મહપો, વિવિધ કૌરણીયુક્ત ઠોતો અને તોરણો, Cનત અને કૌરણીયુક્ત થાલવાઓ, માળોની રચના, શિખરો અને છેડે મઠિની નિશાળતા એ બધી બાબતોનો ખ્યાલ એ ફોગાઓથી એમસાથે શી રીતે આવી શકે ? આમ ઠોતો મઠિર ધાર્યા પ્રમાણે પૂર્ણ થઈ શકાય નથી એમ કહેવાય છે કે ધણુશાહે પોતાનું આયુષ્ય અત્પ બાણી મઠિરનું અવૂરુ રહેતું કામ જેમતેમ કરીને પૂરું કરાવી લીધું ઉપનમ દરિએ જોનારને પણ મઠિરની એ અપૂર્ણતા ખ્યાનમાં આવી જાય તેમ છે મઠિરમાં પ્રવેશ કરતાં તેમ જ ઉપરના ભાગમાં અને ઠેમણે મઠિરદના આખરો બનાવેલા છે એ મુરિનમ રાજાઓ અથવા તેમના અમનતરો ધાર્મિક જ્ઞાનમાં આવી મઠિરને તોડી । નાખે એ મોટેનો એમ તરીકે છે સખ્યાનધ જૈન મઠિર આ તરીકથી મોગયેના હાથથી ભાગતા નથી જના પામ્યાં છે મઠિરનો મુખ્ય લેખ ચૌમુખજના દ્વાર પાસે લાગેલા છે એ સિવાય બીજામાં અને થાલનાઓ ઉપર બીજા ધણુ લેખો છે પણ ધણુખરા ત્યાં યાના કરના આનંદરાઓએ ત્યાના સનાટોને પૈસા આપીને, જાણે લખી દેનાથી યાના સફળ થઈ જતી ન હોય તેમ ' પોતાની યાના મફળ ના લેખો કોતરા ના છે ઠેમણે સનાટોના નામ કોતરા થેલા છે અને હજુ પણ લખાયે-ગોતરાયે જાય છે પોતાની પુણ્ય લક્ષ્મીને પાણીની જેમ આ મઠિર બધાનવા માટે ખરચનાર સઘની ગેઠ ધણુશાહની અને પોતાના સપૂર્ણ શિષ્યમૈસલને આ મઠિની રચના માટે મમતા લેનાર સુનધાર રા દેખાકની મૂર્તિઓ મૂળ જલારાની સામે આવેના એ થાલનામાં કૌરણેલી છે આ બન્નેય મહાપુરુષોના વતણે અત્યારે વિદ્યમાન છે પણ મૂળ પુરુષોનો એ લક્ષ્મી વૈભવ અને નાનવૈભવ આજે એમનામાં નથી રહ્યાં

આ મઠિરમાં મોરારી ભોયરા છે એવો પુરાણો લેખ ચાલ્યો આવે છે પણ અત્યારે કોઈને એની યા નથી અને મઠિરમાં પાંચ ભોયરા જેવા એમાંનું એમ ભોયરુ જે રાયણના ગાડની નજીમમાં ઉત્તર બાણુના ચૌમુખજની સામે આવેતું છે એ જાનીય છે બીજુ સામાય છે કેનાક ભોયરા તો મોગ આળા જેના છે મઠિની નિશાળતા જોના નાનાં મોર્ગ થઈ મોગારી ભોયરાં હોનાં અસભવ નથી અને જે ભોયરા જેવાં તેમાં સારામાં સારી નાની તેમ જ મોર્ગી મખ્યાનધ મૂર્તિઓ અયશિયત દશામાં પડેલી છે એ બધી પદ્ધતી અને સોગમી ચતામીની પ્રતિષ્ઠિત છે

અહીંનું મઠિ લગભગ પાંચ ચતામીઓના વાયરા ખાનાને લીધે ધણે ઠેમણે પુનર્જીવન મંજિ છે એમ લાખ કપિયા હોય તો તે પણ જોજ પડે તેમ છે કોઈ ભાગ્યશાળી આનો હર્જોદાર કરનાર પોતાનો હાથ લાગાવે એમ સૌ કોઈ ઇચ્છે અને કહે પણ અને મ્હેના દે તો દું તો ઉમેરુ કે એ ' ય રિન મનુષ્યના હાથમાં જ મોપવું જોઈએ કે જેથી મઠિરનો ઉદ્ધાર થવાને બને એની કરાનો, એની પ્રાચીનતાનો અને એની અદ્ભુતતાનો નાશ ન થાય આજે વર્ષોનાં વર્ષો વડી જવા જના આપણા તીર્થો અને મઠિરો વધીનમ્તિઓને એ ખબર નથી કે હર્જોદાર એટલે શું ? અને હર્જોદાર કોને મ્હેનાય ? કોઈ પોમરી પોમરીને કહે તો તે સાંભળનાર તેમને કાન હોતા નથી અને સમજવાને શુદ્ધિ તેમ જ હૃદય હોતું નથી વધારે દૂર મ્યા જઈએ પણ આપણી માય આપદજ મ્યાલજની પેગીના રોહિયાઓને અને માર્ચર્નાઓને પણ ખબર નથી કે હર્જોદાર એટલે શું ? સ્વર્ણચ ગેર થી વેણીય સૂચ્ય લાઈએ ઠેમણે આરમની લાદીઓ લાદી લાદીને કેટલોય નાથ મ્થો છે, મઠિરને લક્ષણવિહીન મ્થો છે ગમે મ્થોય થતુજયની પ્રાચીનતા મયમ ગદી જાય એ માટે લેખોનામાં પઠિમ્થો મની નાખ્યા છે અથવા લેખો મંજિ દીધા છે । આની અને વાતો પેગીના માર્ચર્ કર્તાઓના ખ્યાનમાં હજુ સુધી આવી જ નથી પેગીના માર્ચર્તાઓના મગજમાં જે વાતો પ્રતિધાણુ ચાનાં ૭

રમતી રહેવી જોઈએ, તેનો તેમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ હોતો નથી, એ કેટલું ખેદનું તેમ જ શોચનીય છે. આજે સિદ્ધાચળ ઉપર નજર કરીશું તો લાગ્યે જ પ્રાચીનતા નજરે આવશે પૈસા કમાવા ખાતર મંદિરોની મજબૂત બીતોને તોડીને નવા ગોખલાઓ બનાવી અહીંની મૂર્તિઓ ત્યાં અને ત્યાંની મૂર્તિઓ અહીં એમ એકબીજા કેદાણેની અને એકબીજાના નામની મૂર્તિઓની ફેરવવી કરવાનું કામ ઘણી હોશિયારીથી કરાય છે, અને કરાયું છે મંદિરની બીતોમાં નવેસર ગોખલાઓ કરવાથી બીતનો એસાર પાતળો પડતાં મંદિર અલ્પાયુ થાય, એ વાતનો વિચાર પૈસા કમાનારે શા માટે કરવો જોઈએ વારુ ? મેં એવી અનેક મૂર્તિઓ જોયેલી છે કે જેની મૂળ દેરી અને શિલાલેખ આદિ બધું જ કાયમ હોવા છતાં મૂર્તિને ત્યાંથી દેશવટો ભોગવવો પડ્યો છે આવાં પરિવર્તન ઉચિત ન ગણાય અગત્ય આ તો મેં પ્રસંગવશાત્ લખી નાખ્યું.

આ તીર્થનો વહીવટ પણ આપણી પેઢી કરે છે એની જ દેખરેખમાં મંદિરના આવશ્યક જીર્ણોદ્ધારનું કામ ન થયું અને ફરતીમાંની દેરીઓમાં આરસની લાદીઓ ચોંટાડવામાં આવી છે એ માટે અમદાવાદના જ કોઈ ભાગ્યવાન શ્રાવકે પચીસ-ત્રીસ હજાર રૂપિયા આપ્યા છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે ફરતીની દેરીઓમાં આરસની લાદીઓ ચોંટાડ્યા સિવાય કાંઈ અટક્યું ન હતું, એના બદલે બીજા આવશ્યક કામ માટે જે ખર્ચ કર્યું હોત તો તે વધારે ઉચિત ગણાય

આ મંદિરને સામાન્ય રીતે જોતા પણ એ કલાક લાગે તેમ છે જે ખરા જોનાર આવે છે તેઓ એક દિવસમાં મંદિર જોઈ શકતા નથી. અમે મંદિરના નિરીક્ષણ માટે પાંચથી છ કલાકનો સમય ગાળ્યો હતો અને અમારી યાત્રા સમાપ્ત કરી હતી. અહીંની યાત્રામાં આપને અમે વારંવાર યાદ કર્યા હતા

એ જ શિશુઓને યોગ્ય સેવા કરમાવશે કૃપાદષ્ટિ છે તેવી રાખશોજી લાલવિ મ. કપૂર વિ મ મેઘવિ મ. આદિને સાદર વંદના

દ. શિશુ પુણ્યની ૧૦૦૮ વાર વંદના

વીસઙ્ વિવિહ્ઞ્ચરિય, જાણિજ્ઞઙ્ સુજળ-દુજ્ઞળવિસેસો ।

વિન્નારા ચ કલિજ્ઞઙ્, હિહિજ્ઞઙ્ તેળ પુહ્વો ॥ ૧ ॥

[‘ પ્રસ્થાન, ’ લાદ્રપદ, સં ૧૯૮૮]

વિહારવર્ણન

[૩]

જૈનેતર આદિ દરેક પ્રજા કેસરિયાળની ઉપાસના કરે છે ખરી, પણ એ બધાય કરતાં એ પ્રભુની પરમ ઉપાસક અહીંની ભીલ પ્રજા છે સમયના ફેરફાર સાથે ભલે બીજી પ્રજા કેસરિયાનાથ-જીની ઉપાસના છોડી દે, પણ અહીંની ભીલ પ્રજા એ પ્રભુની ઉપાસનાને સ્વપ્નેય વિસારે તેમ નથી કેસરિયાનાથની અનન્ય ભક્ત એ પ્રજાના રીતરિવાજ આદિ ઘણું રસપ્રદ છે એટલે એ પણ આપને જણાવું છું ઉદયપુર અને હુગરપુર સ્ટેટમાં મળી એમની વસતી આશરે ચાર પાંચ લાખ જેટલી હશે એ પ્રજા એટલી નીતિશીલ છે કે, પોતાની ચોટ્ટી મળી ગયા પછી પ્રાણાંતે પણ માણસને આચ આવવા ન દે એ પ્રજા એટલી સવિભાગશીલ છે કે, પોતાને ત્યાં પોતાના નાતીલા ગમે તેટલા આવે તોપણ એ સૌને આપીને જ પોતે ખાય એ લોકો મુખ્યત્વે ખેતીથી અને તે સિવાય જ ગરબનાં લાકડાં, ઘાસ આદિ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. પહાડોમાં જ્યાં બીલોની જ વસતી છે ત્યાં

તેમની પામેથી ધામ નાડા આપે તો રૂટે તરફથી ડર લેવામાં આવતો નથી જ્યાં મીઠું વમતી હોય ત્યાં કર લેવામાં આવે છે એમનો ખોરાક મુખ્યત્વે બાજરી, મધર્ષ અને ખડધાનનો છે અને શિ ૧૨ કરી માસાહાર પણ એ લોકો કરે છે આ પ્રજા એવી વ્યસની છે કે તેમના પૈસા બધા રૂમા જ બેડી વ્યય છે એમનાં ગામે ત્રણ ચાર બાઈનાના રિત્નારમાં વસેલા હોય છે એ પ્રજા તરૂ પીનાગ અને ગુની દોડી આપમઆપસમાં વડી ન પડાય એ ઉત્સથી જુદી જુદી ટેમીઓ ઉપર દર દર એક એક બપોરે ધર, ચૂપડા વગેરે બાતી વમે છે એમના લમ્બો વિધિ કાલસગોર હગવે છે અને એ તોરને તેઓ જ્યારે ખેતી પાકે ત્યારે નાગાઓ આવે છે કાઈ કાગળુમ એમને એમના થરાની આવનપના પડે ત્યારે ત્યારે તેમનો નાનકડો ગેન વગડાવે અને એ દ્વારા ભોને એવી તરગથી બેગા કર કે એક સાધનમ પ ન રાત્ર પગુ એવી તરગથી એ મમ ન જરી શકે તેના શુ ઉતરથી જે જનનુ કામ હોય તેને એ લોકો પારખી ને છે ઉતરપુર અને ડુગરપુર રાજ્યમાં એથી બીજો ગામ જ્યાં હગવેન ચોખી આપવી પડે છે મેગા ઉપર કેમરિયાછની યાનાએ આવનાર માટે ચોખીનો દર ચારી છે સાડુ કાલસુ, રાજપૂત મુસનમાન પામેથી ચોખી કપાય લેવાતી નથી તેમ સરમરી અમન રાગ અને સરમગ જેમની ચોખી માફ કરે તેમની પગુ ચોખી નથી લેનાની ચોખી લેનાર બીનો ફનારાગ મારે આવે ત્યારે વારાફગની ચોખી લેવા આવે છે-મેમે છે બીન પ્રજા ભેગવ, ભેગમી, મનિમ વગેરે આદિ ધણાય દેવદેવીને માને છે તેમ જ્યાં એ લોકો કેમરિયાનાયછને સૌથી વધારે માને પૂજા છે જ્યારે ત્યારે ડગને ને પગને કેમરિયાનાયછની જ બાધા આપવી રાખે છે દર પૂનમે એમના ટોગા કેમરિયાછ આવે છે પણ કાગળુ વદિ આકમના મેગા ઉપર તો એમના ચૂડના ચૂડ આવે છે આ દિવસે ચારે તરફ નજર નાખીએ ત્યાં ગતાઓ બીન-બીનડીથી જ બેખગના હોય છે આ મેગાને દિવસે ગ્લાની મોમેર માઈલો મુધી ટેકરીઓ ઉપર બીનો ચોખી મરતા આઠે પહોર પીના ગહે છે કેમરિયાછ આવનાર બીન-બીનડીઓ ગીતો ગાતા ગાતા આવે છે, અને મેગાને દિવસ તો એમના ચૂડના ચૂડો ગીતો ગાનામાં મસત ગહે છે એ ગીતોમાં મુખ્યત્વે બાધા-આપવી રાખનારને ગો નામ થયો એ જ વર્ણન હોય છે નમૂના તાખન એક ગીત આપને નખી મોકનાડુ છુ

અમલવાં મોડા તીરથં જર્ડે રનર્ષ

ડુવગ માદો	ધાય તીરથં	ધવો અનો	ચાઈ તીરથં
ધારી રજોનમા	લર્ષે રે તીરથં	કુવરીઓ	વચેડે તીરથં
ડુવગ હજમજ	વવિઓ તીરથં	ધ્યારી સધ	ચાનો તીરથં
મોનાનાલો	મોરીઓ તીરથં,	કપાનાગી	અની તીરથં
પાવાળા	કુડા તીરથં,	સોનાવાગી	માઠી તીરથં
મગર્ક માહે	ધુનેવ દે તીરથં,	ધારી મધ	અવાવો તીરથં
દાય માહે	જરો વોગીઓ તીરથં,	દાય મુડા	વોવો તીરથં
ઉગતો સગજ	બાંદી લેવો તીરથં	લીની પીગી	ગાડી તીરથં
કુગર રમતો	ચાવો તીરથં	સધગો મચ	ગાત્રા લોગો તીરથં
નોરન જોડ	મેદો તીરથં,	અમલવાં	દ મોડા તીરથં
રગતો	લાગો તીરથં,	દનડો	બુગી વ્યય તીરથં

૧ માદો ૨ પગે ચાતીને યાના કરવાની બોનમા એટલે માનના ૩ વચે-બને, ૪વતો ૫ ૪ હજમજવિઓ-વધારે માદો ૫ડો ૫ મોગ ૬ નાના ડુમરા ૭ દિવસ ૮ આધમે

વાડીને બગીચા તીરથ૦,
 સગવાડે સુથાર બોલાવે તીરથ૦, ધામતોલ બુભુ^{૧૦} મોડેલો તીરથ૦.
 ચનભુરૂક^{૧૧} કટાવે તીરથ૦, ચનભુ તો વેરાવે તીરથ૦.
 ગાડીઓ ધડાવે તીરથ૦, અડદી ગાડી અડદી વાડી તીરથ૦.
 પારી સઘ ચલાવે તીરથ૦, સુરજ કંમે ઝાંકે તીરથ૦.
 કાચે રે બેડલો તીરથ૦, કાંક^{૧૨} બેડલી તીરથ૦.
 મોર સાતે ને સયા^{૧૩} તીરથ૦, માતળીઆને મોડે તીરથ૦.
 સાથેરે કડકા^{૧૪}રાત્રુ તીરથ૦, સાથે વાડી^{૧૫} આત્રુ તીરથ૦.
 સાભુ^{૧૬} કાગલા કરા તીરથ૦, કાચનો બેડલો ભરી લાવે તીરથ૦.
 તટકે બેઠેલો છોડી લેવો તીરથ૦, બર્ધ રે ધામા દોડ તીરથ૦.
 દેપરી^{૧૭} રે બાંપા દૂંટે તીરથ૦, ચલાવે ગાડી ચલાવે તીરથ૦.
 કાલોછ સામલોછ તીરથ૦, ગુજરાનમે સામલોછ તીરથ૦.
 ખડકમે કાલોછ તીરથ૦, ડુંગરપુર પડાવ તીરથ૦.
 ધામતીરે ડાક મોકલે તીરથ૦, ધામા દોડે રેડાક તીરથ૦.
 સઘળો સંઘ ચલાવે તીરથ૦, હિંદુ વડલો આર્ધ તીરથ૦.
 ખેરવાડા આવી લાગો તીરથ૦, તીયા^{૧૮} પડાવ કરાવે તીરથ૦.
 દનડો ખૂડી બચ તીરથ૦, દનડો ઊગી બચ તીરથ૦.
 સંઘ ચલવે લાગો તીરથ૦, આવી લાગો સોમ તીરથ૦.
 આવી લાગા મયાવાલી વાવડી તીરથ૦, આવી લાગા કાલાછ તીરથ૦.
 પારીરે^{૧૯} બોલમા ચોડી તીરથ૦, રૂપાવાળા મોરીયા તીરથ૦.
 મોરીયા તો ચોડા લાગા તીરથ૦, ચક્રી તો ચોડવા લાગા તીરથ૦.
 રૂપાવાલી માછલી તીરથ૦, માતલી તો ચોડવા લાગા તીરથ૦.
 કેસર ચોડવે લાગા તીરથ૦, બોલમા તો આવી કીદી તીરથ૦

આ જાતનાં ગીતો ગાય છે. ગીતો સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે મળીને પણ ગાય છે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અર્ધચંદ્રાકાર ઊભાં રહીને ફરતાં ફરતાં તાલીઓ પાડતાં ગાય છે. વચમાં તાન ચડાવતા માટે ઊંચેથી પુર્રુર્રુર્રુ શબ્દ વારંવાર બોલીને ફૂટતાં રહે છે. દરેક ગીતને એક જ પદ્ધતિથી નાડા સ્વરે ગાય છે, દરેક કડીને બીજી વાર બોલતી વખતે આદિમા 'બર્ધ મારે તીરથ બર્ધ રે' ઉમેરે છે, જેમ કે:-

અમદાવાદ મોડા તીરથ બર્ધ રે,

બર્ધ મારે તીરથ બર્ધ રે, અમદાવાદ મોડા તીરથ બર્ધ રે બર્ધ

યાત્રાએ આવનાર દરેક ભીલ-ભીલડી નાહીધોઈ પ્રભુની પૂજા કરે છે, અને પ્રભુને ગળે, હૃદયે, ચરણે વળગી પડે છે, તેમ જ જોરજોરથી જોડારા બોલતા રહે છે

ભીલોમાં વૈરાગ્ય આવે છે ત્યારે ભગત બની જાય છે. એ ભગતો માંસાહારનો સદંતર ત્યાગ કરે છે, અને ભીલોની સાથે ખાવાનું પણ છોડી દે છે. ભગતો એકબીજાને ત્યાં ખાય પીએ ખરા. એ

૯ દોડતા ૧૦ બુભુ-જનમાણસ ૧૧ ચદનનું ઝાડ ૧૨ કાખમાં ૧૩ સખાઓ ૧૪ કોગળા ૧૫ ધઉના લોટની આડી. ૧૬ ચુલુ કોગળા. ૧૭ ઠાકોર ૧૮ ત્યાં ૧૯ પગે ચાલીને યાત્રા કરવાની માનતા ચડાવી.

લોકો ખાસ ઈર્ષિ જાન ધરાવતા હોતા નથી, એટલે ઉપદેશ આપના જેવું કાંઈ કરતા નથી પણ પોતાની પ્રણાલી પ્રમાણે જે ભગ્નો આવડતા હોય તે બીબોને સલાહાવે છે એ ભગતો કેમગિયા નાથજીના ઉપાસક હોય જ છે

અહીંની બીન પ્રગ્નની “ શ્રી કેસરિયાનાથજી પ્રત્યે આપની દૃઢ ભક્તિ, યાત્રા કરના આનંદ જતા શ્રીકેસરિયાજીના નિષ્કર્ષિત ગીતો ગાના, કોઈ પ્રસંગ પડતા કેસરિયાનાથની જ માનના માનની, એના નામ પર પ્રાણ પાથરના તૈયાર થવું ” ઈત્યાદિ જાગતો બેતા મને લાગે છે કે કોઈ જમાનામાં આ આખીયે પ્રગ્ન સુગ્ન જૈન ધર્માવનબી હારી જોઈએ કોઈ અન્ય પરિસ્થિતિમાં પગાનન પામી જવા છતાં એ પ્રગ્નમાં હજુયે જૈનતાના ઉપર્યુક્ત અનુભવો રહી જવા પામ્યા છે લોભ-માનસ્યને વશ થઈ આપણે ગમે તેના દેરી-દેવતાઓની માનતા કે ઉપાસના રીતિએ તેમ જતાયે દેરી-દેવતાઓ સારે આપણો અગત લેગ પણ અન્યથ જોડાતો નથી, જ્યારે આ બીનપ્રગ્નિ માટે તેમ નથી બ કે પોતે જે અને વિન દેરી-દેવતાઓને રાતદિવસ માનતા પૂજતા હોય છે તેનાથી પણ અધિક કેસરિયાનાથજીની ઉપાસના કરે છે હજુ આદિ આની પડના એની જ માનના માને છે અને એના નામના મોગન લીના પડી જાયરે પણ પ્રતિનામ્રદ થતા નથી-એથી, ખરે જ એ પ્રગ્ન એક જાગે જૈન ધર્માવનબી હોને એમ માનનાને નાજી છે

પૂજ્ય મુરદેવે આ વખતે અમે કેસરિયાનાથજીમાં ચાર દિવસ રહ્યા યાત્રા સારી રીતે કરી, અને જે જાણી શકાય તે જાણવા માત્ર પણ ક્યો જૈન વદિ નીજને વિષે પ્રભાતમાં કેસરિયાનાથજીનાં દર્શન કરી અમે ઉચ્ચપુરનો રસ્તા લીધો પહેલે દિવસે પ્રસાદ અને બીજે દિવસે દીપ્ત ગીરી આવી ગયા અહીં અમને સમાચાર મળ્યા કે અહીંથી પૂર્વ દિશામાં મે માર્છન ઉપર જવા માતા છે ત્યાં જૈન જેનેતરના ધણા મંદિરો તૂટેના પડ્યા છે, અને તે જોવા લાગે છે પૂજ્ય આચાર્યદેવની આજ્ઞા નર્ધ અપોદના નજી વાગે , મુનિ શ્રી ચણુવિજયજી અને રમણમિશ્રજી ત્યાં જના તૈયાર થયા જતી વખતે પૂજ્ય આચાર્ય મં અને ભનામણ કરી કે સાથે પાળીતો ઘરો લઈ જાયો જેથી આનંદ સાજ પડી જાય તો હજુ ન પડે આચાર્ય દેવની આજ્ઞા પ્રમાણે અમે પાળી લઈને મે ચોગી ગ્નાગ અમારા માણુઓ સાથે ત્યાં ગયા ગામમાં પ્રવેશ કરતા જ સૌ પહેલાં જવાર માતા ઉફે અમારું મંદિર આ પુ એના સામે પ્રિનું મંદિર છે, અને અહીંથી અહાં પોણા માર્છનની દૂરી પર મિ છું ભગવાનનું મંદિર છે આની વચમાં આપણા ચાર ભવ્ય મંદિરો ઉમેના છે સાગ-સભાગ ન હોનાથી એ બધાય તૂટીફૂટી ગયા છે તેમ જના હજુ ધણાય ભાગ બિજો છે દરે મા અત્યારે વામ ભગવામાં આવે છે બારદાખ તેમ જ થાભનાઓમાં લેખો નિઘમાન છે એ બધા અમે ઉતારના નાગના પાણુ સૂરે એગી શીખ ગતિ કરી કે અમે અમારું કામ પૂરું કરી ગઈએ તે પહેલા જ એ અદ્યન ઘર્ષ ગયો અમારે મે માર્છન જવાનું લલુ ભરકું પહાડી ગરતો હતો છેવટે પથગર્ભ અથડાતા અથગતા ગીગી તરફ ચાલ્યા ગતામાં આચાર્ય મહાગજશ્રીએ મામે ચોખ્ખાન મોઝા દત્તા તે માયા તેમની પાસે દીવો હતો એગે અમને ચાનવાયા મુગમતા પગી અમે ગીડી પગેચ્યા, અરે પ્રતિજ્ઞાનું કરી બીજે દિવસે જવાની આજ્ઞા અમે આચાર્ય મં ની પામે માગી તેજોશ્રીની આનાથી અમે પહેલા દિવસના નરો સાથીઓ પાળ જવાર ગયા ત્યાં કોઈ શ્રાવ ની વચની ન હોનાથી અમે આમપગના આપણા શ્રાવન ગેક નિહાનયજી તાગાન અને કવચમાર્છને મામે લઈને ગયા અને જાળી મુદ્દના બધા લેખ લીધા, અને પાળ દૂર આવેન બીજા પાચ મંદિરો જોવા ગયા ત્યાં જે લેખો રતા તેના પગ ઉતારો ક્યો એક મંદિરમાં તો બરાબર પચાસ ઈંચની પચામનામાં એ મુદ્દ મુર્તિઓ તન

અખડ પડેલી છે એકંદર આપણાં નવ મંદિરો છે, જે વિશાળ અને અતિભવ્ય છે જૈનેતરનાં દસેક મંદિરો છે પણ એ તદ્દન સાદાં અને નાની દેરી જેવાં છે ઉપર મેં જે ત્રણ ગ્જર માતા, શિવ અને વિ'ણના મંદિર જણાવ્યાં છે એ તો વિશાળ, અનિ સુંદર અને વિક્રમની સોળમી સદીમા બનેલા છે શ્રીમતી મીરાંબાઈ અહીંના વિ'ણમંદિરમાં વસતાં હતાં, એમ કહેવાય છે. મુસલમાનો સામેના યુદ્ધના પ્રસંગે રાણા પ્રતાપે અહીંના પહાડો ઉપરના કિલ્લામાં ઘણો સમય વીતાવ્યો છે આ ગામનો અને આપણાં મંદિરોનો મુસલમાન યુદ્ધના સમયમાં જ નાશ થયો છે તે પછી એ ગામ ફરીથી વસ્યું છે, પણ પૂર્વની આબાદી એમા આવી શકી નથી. આપણા મંદિરો પદરમી અને સોળમી સદીમાં બનેલા છે સવારથી બપોરના એક વાગ્યા સુધી અમે આ મંદિરો જોવાનું કામ કર્યું, તે પછી આહાર કરી વિશ્રાંતિ લઈ ઠંડો પહોર થતા સાંજે અમે છ માર્મલ દૂર બારાપાલ પહોંચ્યા આચાર્ય મહારાજ શ્રીએ આજે કાયા પડાવ કર્યો હતો બીજે દિવસે સવારે તેઓશ્રી ઉદયપુર પહોંચવાના હતા, અને અમારે પણ લાંબો પથ કાપી ઉદયપુર જ પહોંચવાનું હતું. આચાર્ય મહારાજ અમારા માટે ગામખહાર રોકાયા એટલે અમે સાથે પ્રવેશ કરી શક્યા

આપશ્રીએ પૂજ્ય આચાર્યદેવ ઉપર લખ્યું હતું કે પુણ્યવિજયજી શેઠજી રોશનલાલજીને ઓળખતા નથી તો પરિચય કરાવજો અને એમની પાસેથી સાંભળવા જેવી અને જાણવા જેવી વાતો સંભળાવજો આપની સૂચના મુજબ શેઠ રોશનલાલજીનો ઠીક પરિચય થયો એઓશ્રી પાસેથી ઘણો ખન્નતો છે કોઈ શ્રમ કરનાર હોય તો ઘણું જ કામ થઈ શકે તેવું છે મેં તેમની પાસે ઘણી વાતો સાંભળી, અને દિવસો સુધી તેમની વાતો સાંભળીએ તો ખૂટે તેમ નથી તેમની પાસે મહારાણા પ્રતાપે શ્રી હીરવિજયસૂરિ ઉપર લખેલ પત્રની મૂળ નકલ છે તેની મેં નકલ કરી લીધી છે, અને તેનો ફોટો ઉતારવાની લક્ષમણ કરીને આવ્યો છું, જે મારા પાટણ આવ્યા પછી આવશે ઉદયપુર એક અઠવાડિયું રહી અમે ચૈત્ર વદિ ૧૧ના રોજ વિહાર કર્યો, અને મંડાર, મોટાગામ, નાદેસમા, ઢોલ, સાયરા અને ભાણપુર આટલે ઠેકાણે મુકામ કરી બારાપાલ અક્ષયનૃતિયાને દિવસે અમે રાણકપુરજી આવ્યા મોટાગામ અને નાદેસમામાં આપણાં મંદિરો છે, પણ તેને પૂજનારા બધાય બારાપાલી અને તેરાપાલી થઈ ગયા છે આ મંદિરો સોળમી સદીમાં બધાયેલા છે સાયરાની પાસે એક ભાટનું સાયરા ગામ છે ત્યાં આપણું એક મંદિર છે જે અત્યારે ખાલી પડ્યું છે અને સોળમી સદીનું છે

એમ કહેવામાં આવે છે કે મેવાડની અદર લગભગ આપણાં ત્રણ હજાર મંદિરો છે, જે અત્યારે નષ્ટ-ભ્રષ્ટ અથવા અર્ધનષ્ટ સ્થિતિમાં પડેલાં છે આ બધાયનું અવલોકન કરવામાં આવે તો કેટલીયે ઐતિહાસિક સામગ્રી સાપડે, પણ અદર અદર કલહમાં મચેલ આપણને ક્યાં આ વાતની પડી છે ?

રાણકપુરજીથી સાદડી, વરકાણા, રિવગજ, સીરોહી અને એની વચમાં આવતાં ગામોમાં મુકામ કરતા અમે આજે અણાદરા આવી પહોંચ્યા છીએ. આવતી કાલે પ્રલાતમાં અમે દેવવાડનાં જગમશહર કોરણીવાળા મંદિરોના દર્શન કરી આનંદ હર્ષ મનાવીશું સીરોહીથી અણાદરા આવનાં સીરોહી પહેલાં મીરપુર કરીને ગામ છે, તેમાં આપણા ચાર મંદિરો છે ત્રણ ખાલી પડ્યાં છે ત્રણે અકબ મંદિરો છે જે મંદિર તો મને એવાં લાગ્યાં છે કે તે બધાયા પછી ગમે તે કારણે એમાં પ્રતિમાજી પધરાવવાનો મુયોગ મળી શક્યો જ નથી એક મંદિર એટલું બધું ભવ્ય, મહાન અને અનબળ કોરણીવાળું છે કે જેને બધાવવા બેસીએ તો હજારો રૂપિયા બેઈએ એ મંદિર છરાઉકા પાર્શ્વનાથનું હતું આજે એ ખાલી પડ્યું છે એ મંદિરમાં એકાદ મૂર્તિ હોય તો એની સારસંભાળ થાય, અને એ મંદિર તીર્થરૂપ બન્યું રહે જે એક મંદિર સાધારણ મંદિર જેવું છે તેમાં પ્રતિમાઓ છે અહીં એક

ધર્મશાળા છે, તેમાં એ પૂજારી અને ચોખ્ખાત ગૃહે છે ગામ તદ્દન ભાગી ગયું છે એ પશુ ધર અહીં નથી એનાથી દૂર એ માઈનને છેટે એ ગામ ફરીથી વસેતું છે આપણા મંદિરે પહોંચી વચમાં આવેના છે સ્થાન ઘણું લયપર છે અમારી સાથે મીંગાલી રાજ્યના નાયબ દીવાનની ભના મણુથી દરેક દરેક ઠેમણે ચોકિયાત હોય છે, એટલે અમે તો નિર્ભયપણે ગીએ છીએ

હવે અર્ચુ િગિની શીતળતાનો અનુભવ કરી એમાંના લગ્ન મંદિરના દર્શન કરી પાછા અણુર મગર પાયાનાડા અને જોને માટે દૃઢરૂપ સ્થાના મીમમરે “વનાસાયા પૂરાદવરચ્ચમાનાયા તત્ત્વ રપાનીયપ્તાવિતાયા ક્ષેત્રમૂમો ઘાયાનિ પ્રવીયતે” એવો ઉત્તેજ કર્યો છે એના બનામ નીના રેતાળ પ્રદેશનું પુનર્ગર્ભ કરતા પાટણ આવીશું

એ જ થોડા મેના લખગોશ સર્વ સુનિમડળને સારવદના આપને રે ઠેમણે માનામા યાદ કર્યા છે શિશુઓ ઉપર રૂપાદૃષ્ટિ ગખગોશ

આણુશ અમારે થોડું જ રહેવાનું હોવાથી હવે કાઈ ખાસ લખવાનું ગળે નહિ

અણા રા
વરાખ વહિ પ્રથમ શમી }
સ વન ૧૯૮૮

૦ શિશુ પુણ્ય ૧૦૦૮ વાર વળા

[‘ પ્રસ્થાન, ૨૦૪ સ ૧૮૮૬]

જેસલમેર પત્રધારા

[૧]

[સં. ૨૦૦૬ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ના રોજ શ્રી. રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ ઉપર લખેલા પત્રમાંથી]
અંથો મેળવવાની પદ્ધતિ

તમને પત્ર લખ્યા પછી લાંડારને તપાસવાનું અમારું કાર્ય આગળ ચાલ્યું છે. એક એક પોથીમાં જે સખ્યાબધ પાનાંઓ ભેગાં ભળી ગયાં છે એ બધાંના પૃથક્કરણ માટે અમે એ પાનાંઓનું અનેક દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કર્યું છે એ અત્યારે જોવા જેવું છે તમે ઘણાંય પ્રદર્શનો જોયાં હશે પરંતુ અમારું આ પ્રદર્શન ભલભલાને આશ્ચર્યચકિત કરે તેવું છે. સેંકડો વર્ષથી પોતાના કુટુંબથી જુદાં પડી ગયેલાં એ પાનાંઓને અમે પુનઃ એમના કુટુંબ સાથે લેળવવાનું કામ કરીએ છીએ એ પાનાઓના ગળને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ગોઠવી તેના અક્ષરો, પાનાંઓની જાતિઓ, અંકોના પ્રકારો, લિપિ અને વિષય વગેરેને લક્ષમાં લઈ કેવી રીતે ગ્રંથને પારખવામાં આવે છે, અને કયા ગ્રંથનાં એ પાનાં હોઈ શકે એ માટે જે વિવિધ દૃષ્ટના અને અવલોકન કરી નિર્ણય કરવામાં આવે છે તે એક જોવા જેવી વસ્તુ છે કોઈ ગ્રંથનાં એક-એ પાના હોય, કોઈ ગ્રંથનાં પાનાંઓના દુકડાઓ હોય એ બધાયને જોઈ વિવિધ નિશાનીઓ અને શબ્દો વગેરે ઉપરથી ગ્રંથનું નામ કેમ પડી પાડવામાં આવે છે, તે તમે નજરે જુઓ તો તાજુબ જ થઈ જાય.

ખંડિત થયેલા વિવિધ ગ્રંથો

અમારી ઉપર્યુક્ત રીત અનુસાર આ જ સુધીમાં અમે અનેક ગ્રંથોનાં પાનાંઓને સોપયોગ બનાવી દીધાં છે, અનેક ગ્રંથોના પાનાંઓના દુકડાઓને પણ સોપયોગ બનાવી દીધાં છે, અને નિરુપયોગી ગણાતા એ દુકડા આદિની ડિમત પણ વધારી દીધી છે, છતાં જે પાનાઓના દુકડાઓ વગેરેનો પત્તો જ નથી એ રીતે તો ગ્રંથોને આખા કરવા મુશ્કેલ છે અહીંયાં એક તાડપત્રીય પાનાંના દુકડા-ઓનો ઢગલો જોયો તેમાં ભગવતી સૂત્ર, કલ્પચૂર્ણિ, વ્યવહારચૂર્ણિ, કર્મપ્રકૃતિ, તિલકમંજરી મહાકવિ કુત્તકવિરચિત વક્રોક્તિશ્રવિત, યોગદર્શન અને તેના ઉપરનું વાચસ્પતિ મિશ્રનું લાખ્ય વગેરે સંખ્યાબધ ગ્રંથોનાં પાનાઓના દુકડાઓ મળી આવ્યા, જે પૈકીના ઉપયોગમાં આવી શકે તે તો રાખવામાં આવ્યા છે; બાકી તો જે રૂપે બધું ક્યુંબર પડેલું છે, તેનો ઉપયોગ પણ શો થાય ?

ગ રા સી ડી દનાયે જે અથો ॥ પાનાંઓ સખ્યાબધ નોધ્યાં છે તે, મને લાગે છે કે, અમુક પાનાનો નવર જોઈ એ નોધો છે ઉત કૃતકૃત વકોક્તિશરિના પાનાં તેમણે ૩૦૦ નોધ્યાં છે આજે એના પાના ચાન ગળનગીના છે અને ગુપ્ત પોથીઓ અમે જેની ખોલી તે બનીઓમાથી એમ મે ચાર પાના મળ્યાં જ રહ્યા છે છેડે નાના દુકડા પણ હાથ લાગ્યા છે અને ઉપર જણાવેન કચરામાથી પણ ૫-૧૦ પાનાના મોટા દુકડાઓ હાથ લાગ્યા છે આચારાગ ચૂર્ણિ ગેરે સખ્યાબધ અથો ઝોળખી ન મળ્યાને કારણે નોધ્યા સિનાયના જ રહ્યા છે અને અધૂરા અથોના નામો વોરે નોધ્યા સિનાય જ રાંી ગયું છે

જે આર્થિક અથો

જે આર્થિક અથો અહીં છે, જે પૈમનો એક અથ પુનમ્નસરિકૃત છે, અને બીજે જિનપતિસરિકૃત આ બન્ને અથોના રિપન એ છે કે આશાપતનીમાના ઉચનકૃત જૈન મૂર્તિઓ વળીય ખરી કે નહીં ? જિનપતિસરિકૃત એ પ્રતિમાઓ વળીય ન હોવાનું પુરવાર મ્યું છે, જ્યારે શ્રી પ્રભુમ્નસરિકૃત તે વળીય હોવાનું પુરવાર મ્યું છે આ બંને અથોના નામ સી ડી લાલના નિશ્ચયા નોધાયા જ નથી પણ એમ બામ્ નામ તરીકે જ તે નોધાયેન છે આરાં આરાં તો ધણા હામો બામ્ છે અને કેનાય નોધાયા નથી

દાર્શનિક અથોના નામ

અહીંના બહારોમાં જે દાર્શનિક અથો છે તે તો મોટે ભાગે ભાંગીને બૂકો જ થઈ ગયા છે, અને એ બનીય નકનો બારમા તેરમા સૈમમાં લખાયેલી છે પાળના જમાનામાં દાર્શનિક અથો તરફની રસદત્તિ તૂંી ગઈ અને ચરિત્રો તરફનો ઝોક વધતો ગયો તેમ તેમ આ સાહિત્ય નીમરાતું ગયું બો તેની નમો મરા પ્રતેની ઉાસીનતા પણ પરિણમે આજે આપણા બહારોમાથી અતેન્ધિધ માહિત્ય નબ થઈ ગયું વાસ્તવ્યસરિકૃત આચાર્ય મનમ્નસિરિકૃત આચાર્ય હેમચંદ્ર, શીર્ષામચાર્ય મનધારી હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે પોતાના અથોમાં જે દાર્શનિક વગેરે માહિત્યપ્રદોની ગોધ મે છે એ અથોના નામનિશા ॥ આજે આપણે ત્યાં નથી

જૈનાની જ્ઞાનભક્તિ અને ઉદારતા

જ્ઞાપ આપણે આનંદ માનના જેવું છે કે તૂંીમની હાલતમા પણ આજે આપણા જ્ઞાનભહારોને લીધે એ સાહિત્ય અને એના નિગિષ્ અંગેરો મચાઈ રહ્યા છે જેન પ્રગ્નએ જેમ નાનભક્તિ નિમિત્તે કેનુક બગાડ્યું છે તેમ, આપણે નાનભક્તિ નિમિત્તે સાચવી પણ ધણ બળપ્યું છે સર્વદેવીય અથ સત્ત્વ જૈન બહારો સિનાય બીજે જડવો મુશ્કેલ છે જૈન બહારોની નિરોરતા અને મત્તા હોય તો તે એ જ છે કે " મિત્તાલ નામી જગે " એના તુલ્ય વિચારપ્રદાને કમારેય પણ જૈનોએ બો જૈનાચારોએ પ્રાચીન યુગમા જ્ઞાન નરોત્તુ આપ્યું અને સત્ત્વની દષ્ટિએ આજે પણ અપાત બા મરીએ તો એ જ ક્ષેપ ચાતુ છે

આગમોની પ્રાચીન પ્રતિઓ

જે ॥ આગમોની સંશોધનમા કામ આવી શકે તેની કેટલીય પ્રાચીન પ્રતિઓ છે કે જે તેરમા સૈમના પૂર્વાર્ધમા લખાયેલી છે આ પ્રતિઓ જ વાસ્તવિક રીતે આપણા આગમોના સંશોધન માટેનો આધારતબ છે ખબાત, પામ્ણ વગેરેમાં પણ આગમપ્રથોની એવી ધખી પ્રતિઓ છે, જે સંશોધન માટે ॥ આધારતબ સમાન છે

અત્યારે તો ભાંડારને તપાસવાનું અને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ ચાલે છે, એટલે સશોધનકાર્ય સ્થગિતપ્રાય જેવું છે; છતાં સંહજસાજ ચાલે જાય છે

અમારા પ્રદર્શનનું જેમણે દર્શન કરવું હોય તેમણે તો એક-એ મહિનામાં જ જેસલમેર આવવું જોઈએ

ધર્મકાર્યમાં આદર રાખશો, દેવદર્શનમાં સંભારશો ધર્મસ્નેહમાં ઉમેરો કરશો.

૬ પુણ્યવિ તરફથી સસ્નેહ ધર્મલાલ

['જૈન' સાપ્તાહિક, તા ૩૦ એપ્રિલ, ૧૯૫૦]

(૨)

[સ ૨૦૦૬ના વૈશાખ મુદ ૧૦ના રોજ શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ ઉપર લખેલા પત્રમાંથી]
સાથીઓનો લેટો અને વિહાર-યાત્રાની સમીક્ષા.

તમે છેલ્લા છેલ્લા સાળરમતી મળ્યા તે પછી અમે સતત વિહાર કરીને, ધાર્યા સમયે, જેસલમેર પહોંચ્યા તો ખરા જ અમારો જે દિવસે જેસલમેરમાં પ્રવેશ હતો તે દિવસે જે બનાવ બન્યો તેથી તમને આનંદ અને આશ્ચર્ય થશે ભાઈ ક્રતેચંદ ખેલાણી, પડિત અમૃતલાલ, ભાઈ નગીનદાસ અને ભાઈ ચિમનલાલ વગેરે, જેઓ જેસલમેર મારી સાથે રહી કામમા મદદ કરવાના હતા, તે બધાય અમારી કામ કરવાની પુસ્તકાદિની સમગ્ર સામગ્રી સાથે મોટરમાં આવી પહોંચ્યા, અને લગભગ જેસલમેર સાત માઈલ જેટલું દૂર હશે તે સ્થળે આવીને અમને બેટી ગયા. અને બધાય મોટરમાંથી ઊતરી પડ્યા અણુધારી રીતે જ ગલમાં મગલની જેમ અમારા સૌનો બેટો થયો એથી અને અણુધારી રીતે અમારી સમગ્ર સામગ્રી અમારી સાથે જ પહોંચી એથી અમારા સૌના આનંદનો પાર ન રહ્યો. અમારા સૌને માટે આ પ્રસંગ એક મંગળરૂપ જ હતો અમારે સૌએ ક્યાં રહેવું ? કાર્યક્રમ કેમ ગોઠવવો ? અને એકબીજાએ કેવી વ્યવસ્થા કરવી ?—એની સત્વર ગોઠવણ થઈ ગઈ અને નિશ્ચિતપણે એક પણ ઘડી કે મિનિટ બગાડ્યા વિના અમારા દરેક કામની ગોઠવણ થઈ ગઈ

જંગલના વચમા અમને બેટી જનાં સૌ મોટરમાંથી ઊતરી પડ્યા અને વિનયવદન વિધિ પતાવીને સૌ સાથે ચાલવા તૈયાર થઈ ગયા, પરંતુ સાથે પુસ્તકાદિ સામાનથી ભરતક લદાયેલી આખી મોટર હતી તેની વ્યવસ્થા કરવાની હોઈ ભાઈ ખેલાણી અને અમૃતલાલ પડિત અમારી સાથે રહ્યા અને બીજાઓ મોટરમા બેસી જેસલમેર આગળ આવી પહોંચ્યા અને અમે સાધુઓએ અને ભાઈ ખેલાણી વગેરેએ બરાબર માહ શુદ્ધિ ૧૨ ને દિવસે સાંજના સવાચાર અને સાડાચારના વચમાં જેસલમેરના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો અમારું આ મુહૂર્ત ગમે તેવું હોય પણ અમારા માટે તો એ સમય અત્યંત મંગળમય મુહૂર્તરૂપ જ હતો કે જે સમયે અમે અમારી વિહારયાત્રા નિર્વિઘ્નપણે સમાપ્ત કરી હતી

સતત ઉચ્ચ અને લાંબો વિહાર

અમારા વડીલ પૂજ્ય મેઘવિજયજી મહારાજજી અને શ્રી રમણીકવિજયજીની તબિયત રસ્તામાં શિથિલ થઈ હતી, તેમ છતાં સૌએ 'સોત્સાહપણે' અવિરત વિહાર કર્યો જ રાખ્યો હતો હું તો ધર્મ-પસાયે મારી સહજ સ્થિતિએ જ આ તરફ આનંદથી વિહાર કરીને આવ્યો છું. વિહાર અમારા લગભગ ચૌદ-પંદર માઈલનાં તો ઘણાં જ થાય છે અને છેલ્લા વિહારો તો સોળ અને અઢાર માઈલના જ હતા છતાં અમારા ધાર્યા પ્રમાણે નિર્વિઘ્નપણે અમે જેસલમેર પહોંચ્યા અને તે ઉપરાંત અમે

લોનાજી તીર્થ, કે જે જેસલમેરથી ૬૫ માઈલ દૂર છે, લાંનીયાના અને મેળાના મંત્રીનો લાભ પણ અમારા કાર્યકર્તાઓના સમુદાય સારે લઈ શકે. એટલે અમારા ચાક બેનરી મળે. હોય તેમ અમને લાગતું હતું.

લોનાજી તીર્થ ત્યાંના મંત્રીની અદ્યુત કક્ષા

જેસલમેરથી બીજે વિમ અને લોનાજી પહેાઆ અને ત્યાંના મેળાના મંત્રીનો આ વાનાનો નામ લઈને જેસલમેર આના, જ્યાં મંદિર નિર્માણપત્રાના આર્જ નમૂના પ છે તેકે અત્યાર જે મંદિર છે તે પ્રાચીન ચૂન મંદિર નથી, તેમ જતા પ્રાચીન મંદિરના પાસા ઉપર આજની લગભગ પાંચ ફીટ પહેના બધાવેનું મંદિર છે એમાં જે કળા છે એ તો લાનભરતો આજ નામે તેની છે એ વિશે શ્રીયુત બાણુ પૂર્ણચંદ્ર નહારે ઘણું લખ્યું છે એમને તે વિશે તમને ખામ લખતો નથી.

મંદિરમાની અદ્યુત શાનભજિ ઓ (પૂતળીઓ)

અહીં આનીને અમે બીજે જ દિવસ વિનામી મળ્યા ત્યાંના મંદિરના દર્શન કર્યા પછી જ એ મંદિરે એની ગાફૂતિ અને જાનભજિઓ માટે જમોડ છે ગાયબજિમઓના આમગ એ તો નૃત્યકનાનિષ્ણાનો સાથે જ મિસ્ત્રી પમાડ તેની વસ્તુ છે જે પમરોએ આ જાનભજિમઓ ધરી દેને તેમને નૃત્ય માના અનભગો વિરેનો કેવો અજબ ખ્યાન દેને એ જાણીને આપણને આશ્ચર્ય થાય તેમ છે નૃત્યનાવિશાર ને માટે તો આ મંદિરો અને એની જાનભજિમઓ યાત્રાધામસ્વરૂપ જ છે.

કિંદનામાનો જાનભજાર

દર્શન કરીને વિનામાનો જાનભજાર બોના મે આ તેમની ભાઈત્રી ચિમનનાન કાલાભાઈ દનાને (જેમનું દૂકા નામ સી હી નાન મહેસામા આને છે) તૈયાર કરેન અને ત્રી ગિનનિજયજી દ્વારા મળેની માલિની અગુમાર અમુક પુગતકો મે મારા મનોધારી દૃષ્ટિએ તારા અને કાર્યકર્તા નેક ફતેચ જ મહેનાજી અને ભાઈ પ્યારેનાનું જિજીવિષ્ય એમ જેસલમેરના ભાઈઓની સમ્મતિથી આપ્યાં.

વિનામાન્યક ભાષ્યની પ્રાચીનતમ પ્રતિ

એ પુસ્તકમાં અમે વિરોધાન્યક ભાષ્ય ખામ ધરા પૂર્વે ના ના દના શ્રીમાન જિવિજિવ્યજી એ આ પ્રતિના અનમા સવનને જે ઉત્તેજ છે, એ મધ્યમરના મધ્ય અના મમરો સ્વરતો છે, એ દૃષ્ટિએ તો ઉપરોક્ત કરો છે પણ મારી દૃષ્ટિ તો એ પ્રતિને જોઈને જુગી જુગી દૃષ્ટિએ એનું મદસ્ત આપના નાગી અને તે દૃષ્ટિએ જ અમે તેનો ઉપરોક્ત મ્યો છે એ પ્રતિના અત ભાગમાં લખન સર નથી, પણ તેની ત્રિપિ જોતાં તે પ્રતિ દેખા સેમમાં નજાવેલી દોષ તેમ નામ છે ૧૦મા સેમથી અર્જાચીન દોષાનો સભર કોઈ રીતે નથી એમ આ પ્રતિ ભાવમરની ભામધન વગની મોપિઃ ભાસનું રજપ મેરે કેવા દમે તે માટે અતિ મદસ્તની છે તેમ જ ભાગની ત્રિપિ વિચારદો માટે ૧૦મા સેમની આમખામ ધાલ્લી ત્રિપિનું સ્વરૂપ કેડુ દમે તેની રમતી એ વિધિ લેખમાળા પત્ર આ પ્રતિના આધારે તૈયાર કરી સમય તેમ છે મો સાથે છે કે આજે આપણા મામે જે ભાગનીય નાનનકારો નેસા જગજગમાં છે તે સર્વમાં આ પ્રતિ પ્રાચીનતમ એમ તે દૃષ્ટિએ આ પ્રતિનું અને નેસમએગના ભાગનું મદસ્ત વધી જાય છે.

કેટલાક ગ્રંથોની મહત્વની હસ્તપ્રતિઓ

ઓઘનિયુક્તિનું બૃહદ્ભાષ્ય પણ અહીંના લઠારમાં વિદ્યમાન છે, જેની અમે કોપી કરાવી લીધી છે. કલ્પમહાભાષ્યની અહીં કોપી છે, પણ તે અર્ધભાગની જ છે. ચૌદમા સૈકામાં ટીકા રચનાર આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિએ આ મહાભાષ્યની સાક્ષી આદિથી અત સુધીની આપી છે. છતાં આજે આપણા સામે એની સંપૂર્ણ પ્રતિ ક્યાંય જોવામાં નથી આવી તે આશ્ચર્ય જેવી જ વાત છે અનુયોગદ્વારની હારિભદ્રીયા વૃત્તિની પ્રતિ માત્ર પાટણુ-વાડી પાર્શ્વનાથના લઠારમાં જ છે, તે સિવાય અહીંથી તેની એક પ્રતિ મળી છે પાટણુની પ્રતિ અહીંની પ્રતિના ઉતારારૂપ હોવા સાથે તે પ્રતિને કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાને સમવેંચી છે અહીંની પ્રતિ પણ સુધારેલી છે, જેના શોધકે કેટલાક પાઠો બગાડ્યા છે આ પ્રતિ નજરે જોવાથી એ ભ્રમણુઓને આપણે નિઃશંકપણે સુધારી શક્યા છીએ અને એમાંથી કેટલીક નવી પકિતઓ પણ મળી આવી છે અનુયોગદ્વારસૂત્રની મૂળ પ્રતિ પણ મને પાઠભેદની દૃષ્ટિએ મદદગાર થઈ છે ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર મલધારીએ જે પાઠભેદો આપ્યા છે, તે પૈકીના કેટલાક પાઠભેદો મને આમાંથી મળ્યા છે જોકે મેં મલધારી મહારાજે ભેગા કરેલા આદર્શો પૈકી ઘણા મેળવી લીધા છે, તેમ છતાં હજુ પણ અમુક આદર્શ (પ્રત્યંતર) મારા હાથમાં આવવા બાકી છે એટલે મૂળસૂત્રનું અનુસધાન એટલું ખડિન જ રહેશે સભવ છે, કોઈ નવો આદર્શ ક્યાંયથી મળી આવે ખંભાતનો લઠાર તપાસવો બાકી છે જ

અહીં આવીને અમે અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને તેની હારિભદ્રી અને મલધારી ટીકાઓ અહીંના પ્રત્યંતરો સાથે મેળવી લીધી છે અને પાઠો શુદ્ધ કરી લીધા છે બૃહત્કલ્પ અને તેની ટીકાની પ્રાચીન પ્રતિ મળી તેને પણ અમે મેળવી લીધી છે આ કામ પડિત અમૃતે કર્યું છે અને લાઈનગીનદાસે પણ તેમાં ભાગ આપ્યો છે જ્યોતિષકર ડક અને સૂર્યપ્રગ્નપ્તિ પણ સુધારી લીધાં છે જ્યોતિષકર ડકમાં ગાથા વગેરે કાગળની પ્રતિઓમાં અસ્તવ્યસ્ત મળી આવે છે, તે અહીંની પ્રતિમાંથી ઠીક મળી આવ્યાં છે, છતાં હજુય ગોટાળો તો છે જ સૂર્યપ્રગ્નપ્તિ પણ અહીં અતિ પ્રાચીન હોવાને લીધે ઠીક થઈ ચૂકી છે મૂળસૂત્ર અમે ગુજરાત આવીને પાટણુની અને મારા પાસેની તાડપત્રીય પ્રતોને આધારે તૈયાર કરીશું

રસપ્રદ પ્રશસ્તિઓ-પુષ્પિકાઓ

લવભાવનાપ્રકરણુ-આચાર્ય મલધારીકૃત સ્વોપ્પદ ટીકાની બે પ્રતિઓ અહીં છે તેનો સશોધન માટે ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રતિઓના અતની ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ અને લખાવનારની પ્રશસ્તિઓ ઘણો રસ પેદા કરે તેવી છે લખાવનારની પ્રશસ્તિઓને આધારે એ જમાનામાં આ ગ્રંથ તરફ લોકોનો કેવો આદર હતો તે જણાય છે, એ આપણને આનંદ આપે તેવી વસ્તુ છે. આવી પુષ્પિકાઓ અહીં ત્રણ જાતની મળી છે આ પ્રકરણુની ટીકાના આદિ ભાગમાં જે નેમિનાથચરિત્ર છે તેની પણ એક જુદા ગ્રંથ તરીકેની નકલ અહીં છે, અને તેના અંતમાં સહજ ફેરફાર સાથે લવભાવનાપ્રકરણુ-વૃત્તિના અંતમાં આવતી પ્રશસ્તિ જ લખવામાં આવી છે પ્રતિ તે અરસાની હોઈ એટલે કે સંવત ૧૨૪૫માં લખાયેલી હોઈ મલધારી મહારાજે પોતે જ તેમ કર્યું હશે તેમ લાગે છે.

અધૂરી યાદીઓ

અહીંના લઠારની ઘણી પ્રતો અસ્તવ્યસ્તપ્રાય છે. શ્રીયુત સી ડી દત્તાલના લિસ્ટમાં જે નામો નોંધાયાં છે તે માત્ર અમુક પાનાં હાથ આવી ગયાં કે અમુક નામ જોઈ લીધું તેટલા ઉપરથી જ થયું છે. આજે લઠારમાં એવી ઢગલાબંધ પોથીઓ છે, જેમાં એક એક પોથીમાં દસ-દસ અને વીસ-વીસ

અથોના પાના ભગઈ બે । ડે ને અથો આને લડારમાં અડૂગ છે તે બતાવ ॥ પા ॥ આ પોથી
ઓમા નગરે આવે ડે અગી આનાર દરેકે રેકે લડારને પોતાના ખપૂરતો બેરો છે, પણ
કોઈએ આખા લડારો તપાસી ઓ તેનું પૃથક્કરણ મીને લડારને નિશ્ચિત કરાવું મમ
કર્ચું નથી શ્રીયુત દનાનના નિશ્ચય એ અથોને પૂજી લખ્યા છે તે પૈનીના લગભગ સખ્યાનવ
અથો અપૂર્ણ ડે ને અથો શ્રીયુત દનાને પોતાની નોંધમાં Incomplete ઓ and other
loose leaves આજિ જણાવેન છે, તે પૈનીના સખ્યાનવ અથોને અમે પૂર્ણ કર્યા ડે અમુક વર્ષ
પહેલા અડી શ્રી જિનપરિમાગરચરિશ મનારાજ બૃહન્નપભાષ્યની પ્રતિમા ખૂરતા પાનાં લખાયા
છે એ પ્રતિમા ખૂરતા એ પાના અમે આ નુગિન પત્રમદ્વાધી ગોરી ૧૪૧ છે ગી ડી દનાનની
નોંધમાં કુત્તરચિત્રિત વકોમિનચિત્રિનની માન એમ જ પ્રતિની નોર છે, જ્યાં નુગિન પાનાઓમાંથી
અમે એમ બીજી પ્રતિ—અને તે પણ કાવે ગોવેરી પ્રતિ કરના વણી જ પ્રાચી । પોથી ડે તે—ગોધી મગી છે

અથોની અસ્ત ધસ્ત સ્થિતિતુ કાદલ

અડીના લડાગના પુરતકો ને ગીતે અમન રૂન દેખાય છે અને આપણા મુશ્કાતમાં પણ એ
ગીતે જ પાળજી અમત્તા, લીમગી વગેરેમાં મનુ ડે તેનું મગજ આપણી સાપાયમ પણ છે
લોકો મગજમાં રિના પ્રતો છૂગી મૂકે ઓ પગી તેને (તે ॥ પાનાનો) કેમ મેળવતાં એ ખાતર ન પડ
એમને જેમ આવે તેમ પ્રતો અમન રૂન લેગી કરવામાં આવે આ ગીતે આપણા અરિચ્છભગ નાન
ભક્તિને લીધે આપણા દારે મેકડો અથો નાગ પાગ્રા અને ખડિન થઈ અરન રૂન પનુ થઈ ગરા

આપણી જ્ઞાનભક્તિ

આપણા લડારોના ઓ તે ૧૧ માને લખતો ઇતિદામ જેમ આપણી ઉત્તરવગ બનાવે તેવો
છે, તેમ તેમાં આસા અરિચ્છના ધાયા પાળ પડેના ડે તેમ જના જેન પ્રનએ જેટલુ આદિત્વ મગ
નુ ડે ઓ ને ગીતે સાચું યું છે અને આજે પણ સાચી જાણે ડે એનો જોગ દુનિયામાં બીજો
કયાય જડે એમ થી આપણા લડાગમાં અન્યાસની દરિએ, નાનની દરિએ, તુનાની દરિએ
અને ખડનમડનની દરિએ રોગ ઓમ દરિએ ને રીતે નાગચિ અથરા પુનમરાચિ સચારના
છે, તેમને ઓ તેવો કોઈએ લાએ જ સાચયો દો આજે તે આસા પ્રાચી । નાનલડારોની નેડ
જોગ સિનાય ગીતે ઓગી જ જડો આજે લાડારમ ઇગરિયૂ વગેરે ॥ સમજા એ મોટે ભાગે
જોતોના જ સમરોનુ ફગ ડે અસ્તુ જવે મૂગ પાત

લૂખ માટે નેમર્ડ જાડવા જેડુ

અડીના જ્ઞાનલડારમાં સખ્યાનવ અથો પ્રાચીન-પ્રાચીનમ છે, જોગ આપને આજે ઉપયોગ
કરો જ લેઈએ નરિ તો આપણું સારિય નિર્માય જ રડી જગે આજે આપણે મુનિન અથો
અગે એવા સખ્યાનવ લખનાઓ આપી મગજે તેમ ગીએ કે પ્રાચી । પ્રતિઓ સાથે સખ્યાની ન
સખ્યાને ૧૧૨ એ અથો કેમના મધા અચુદ ગદુરા પામ્યા છે માન જેન અથો જ રિદિ પણ ને ૧૧૨
અથો—૧૧૨ આજિ રિવને સખ્યા—લીપજુ એ જ દશ છે મારી તો એ ઇચ્છા છે કે અડીના મો
પાળજી ખલાન ॥ લડારોમાં એડી એડી ને અગિવાગમાંથી તેમના અને નસારેમાં નસારે ચો.મા મેમ
લગભગ લખાયેના દરેક પ્રતિમા આપણે આપણી મુનિ કે અમુનિ પ્રતિઓ સાથે સખ્યાની લરા
લેઈએ પરમા કૃતિ પગી પ્રતિઓ મોટે ભાગે લેકાગ્રામી તપાસેરી દોરારો લીર અને આપણી
પણનારો પાળિયે અચુદપ્રાય ઓ અન્યરચિત રીતે લખાયેરી જ આ વગુ અડીના શેડ શ્રી

ધરણાશાહના અથો અને પાટણ આદિમાં શ્રી દેવમુંદરસૂરિજીએ લખાવેલા આદિ અથો જોતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે પ્રાચીન પ્રતિઓ આપણે જોઈશું તો તેમાં અનેક જાતનાં ચિહ્નો, શ્લોક આદિના અંકો, અધિકાર પૂર્ણ થતો હોય ત્યાં વિવિધ નિશાનીઓ અને શોભતો વગેરે જોવામાં આવે છે, બ્યારે આપણા કાર્પણ્યદોષથી લહિયાઓ સાથે પુસ્તકલખાણના ભાવ અંગેની રકઝકને લીધે લહિયાઓએ માત્ર અક્ષરો લખવાનું કામ જારી રાખ્યું અને વચમાં આવતા ચિહ્નો, નિશાનીઓ વગેરે બંધુચ અને તે ઉપરાંત ગાથા આદિના અંકો વગેરે પણ લખવું છોડી દીધું. ખરે જ, આ વસ્તુ લૂણ માટે જેમ આખી રસોઈ બગાડવામાં આવે તેના જેવી બની છે હજારો શ્લોકોના અથોમાં અંકો, ચિહ્નો વગેરેના શ્લોકોની ગણતરી જ લખાણ તરીકે કરવામાં ન આવે તો લહિયાની આખે આપણે જરૂર જ ચડીએ પરંતુ વણિકવૃત્તિ હોય ત્યાં વિવેક કેટલીક વાર જતો રહે છે. અરે, વસ્તુ કેવી કદરૂપી બની જાય છે તે ધ્યાનમાં આવતું જ નથી આજે પણ પુસ્તકોની બાબતમાં જૈન સાધુઓને લહિયાઓ સાથે આવી રકઝક કાયમ ચાલતી મે નજરે મોટે ભાગે દરેક સ્થળે અનુભવી છે તેથી એ બધાએ શુ શુ ખોયું છે તેની મને વધારેમાં વધારે માહિતી છે અસ્તુ મારા પત્રમાં આડી વાતો આવી જાય છે પણ મને થાય છે કે આપણા કેટલાક આવા વ્યવહારોને લીધે આપણે પોતે ઉપર જણાવ્યા મુજબ કેવી કેવી હાનિ હાસલ કરી છે, તેનો આપણને ખ્યાલ આવે

સિદ્ધહેમ તથા બીજી હસ્તપ્રતો

મારી તો ઇચ્છા છે કે અહીંના લોકોની પ્રાચીન દરેક પ્રતિવસ્તુ સરખામણી કરીને સંશોધન કરી લેવું. એ કારણથી પચાશક, ધર્મબિદુ વગેરે જેવા અથો અમે મેળવી લીધા છે પચાશક સદીક જેવા વિશિષ્ટ અથની તો અથકારની અથરચનાના નજીકના સમયમાં લખાયેલી જ એક નકલ અહીં છે અમે તેનો પણ ઉપયોગ કરી લીધો છે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની કેટલીક પ્રાચીન પ્રતિઓ પણ અહીં છે તેનો પણ અમે ઉપયોગ કર્યો છે અને કરી લઈશું. એક પાંચમો અધ્યાય તો સ ૧૨૦૬માં લખાયેલો છે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ દરેક દષ્ટિએ તૈયાર કરવા જેની વસ્તુ છે ઘણાઓ એના માટે શ્રમ કરે છે, જના તેમાંથી બીજા પો રીતસર કોઈ દૂર કરતું નથી; અધ્ધરથી જ બપોરે કામ કર્યું જાય છે અને એ રીતે ધનનો અન્યવસ્થિત રીતે વ્યય થાય છે નવી દીકાઓ રચવાના વ્યામોહ કરતાં જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેને સુરૂપ બનાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો ઘણું યોગ્ય થાત પણ કોઈની ઇચ્છાને આપણે થોડી જ રોકી શકીએ છીએ ? અહીંના લોકોમાં સિદ્ધહેમ ઉપરના શ્રી કનકપ્રભસૂરિજી લઘુન્યાસની ચતુષ્કવૃત્તિનો અશ ૧૨૭૧માં લખાયેલો છે, અને તે પ્રથમાદર્શ છે, એમ તેના અંતના વ્યાકરણચતુષ્કાવર્ણિકાયા પઠઃ પાદ. સમાપ્તઃ ॥ પ્રથમપુસ્તિકા પ્રમાણીકૃતા ॥ છ ॥ સવત્ ૧૨૭૧ વર્ષે કાર્તિક શુદ્ધ ૬ શુક્રે શ્રીનરચન્દ્રસૂરિનામાદેજેન પં. ગુણવલ્લભેન સામર્થ્યિતેય પુસ્તિકેતિ ॥ છ ॥ ગ્રન્થાય ૨૮૧૮ ॥ મગલમસ્તુ ॥ આ પ્રમાણેના ઉલ્લેખથી આ પ્રતિ પ્રથમાદર્શ હોવા વિષે શંકાને સ્થાન નથી લાગતું અથકાર અને અથરચનાનો સમય પણ ઘટમાન જ છે

સચવાયેલા વિવિધ અથો

ભંડારને જેમ જેમ તપાસતા જઈએ છીએ તેમ તેમ અનેક દષ્ટિએ નવું નવું મળતું રહે જ છે. આચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિજીને ન્યોતિંકર ડકની દીકાની પ્રતિ પણ ભંડારમાંથી મળી આવી છે શ્રી સી ડી દનાવની કે કોઈની નોંધમાં આ મહત્વના અથની નોંધ નથી સન્મનિતર્ક, તત્ત્વસંગ્રહ વગેરે જેવા અથો બારમાં સૈકાની પ્રતિકૃતિઓ છે, અને બીજું ઘણું ઘણું સાહિત્ય ભંડારમાં છે અને ઘણું આજે પણ સારી સ્થિતિમાં છે. વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય, જેની મેં ઉપર નોંધ લીધી છે, તે અથ આજે પણ

અપડ રીતે સચરાયેન છે, અને એ રીતે અખ્યાનધ દાન્ય, ૭૯, અનકાર, કોપ અને લશનિ પ્રસારિત્યના ગ્રથો સરખ રીતે મચરાયેના છે કેટલાય ગ્રથો—લગવનીસન આદિ જેના—સચરાયેના છે અને તેના તાડપત્રો એના કિતમ જાતિનાં છે કે એ પ્રતિ સ ૧૭૭૧માં લખાવેલી છે, જતા હજુ ૯૫ રાગ સાથે મ્હી શુ કુ કે બીજા હજાર નર્થ મુખીમા પપુ—તે કોઈ દુરતે ધારેના કોપ ન બેતર તો—તેને લેગ પણ આવ્ય આવે તેમ નથી અહીં લાખામા લાખી તાડપત્રની પોથી ૩૮ ધય લાખી અને પટેળી નજુ ધય લગભગની મળી આની છે

પ્રચલિત કિન તીના નિષેધ

અીના લડારો મિષે વિવલ્તીઓ આવે છે કે, આ લડાર પાગલુથી રાજદારી નિષેધના પ્રમગમા મુરનિત ધ્યાન મગજને અહીં લાવનામા આ પો છે પણ આજે લડારમાં જે પોથીઓ નિષેધમાન છે તે જેના એમ માનમાં શુય કાગલ નથી જે તે સમયોએ એ લડાર હોય તો તેમા મારમા અને તેરમા સમા પડેનાના જ લખાયેનાં પુસ્તકો વધાર હોના જે િએ પગતુ અીના આખા લડારને તારનીએ તો બારમા સૈામા લમારેના પુસ્તકો પાચપચાસ કે પોણામે જ છે જ્યારે તે બા ના સખ્યાનધ છે ખામ દરીને અત્યારે લડારમા જે ગ્રથસંગ્રહ છે તે ખરતર આચાર્યવગ શ્રી જિનભક્ષગિજના ઉપશયી ખલાતના રહેનામી ચૈતિસર પરીક્ષ (પારેખ) ની ધગણા શાહે લખાવેલો છે અને તેણે આખા લડારને એક તૃતીયાસ અથવા તેથી પણ અધિક ભાગ રાખ્યો છે બાખોને તેરમા અને ચો મા સૈામા લખાયેલો છે એટલે ચાની આનની વિવલ્તી બહુ વળૂનાળી દેખાતી નથી અી એમ ગુપ્તલ હોનાની માન્યતા કે તેના મળમાં શુ તથ્ય છે એ તો અવારે આપણે શુ કી શકીએ ?

[૧ જન સાપ્તાહિક, તા ૭, ૧૪ અને ૨૧ મે, ૧૯૫૦]

[૩]

[અ ૨૦૦૬ના માહ સુ ૧૭ ફાગલ સુ ૧૭, ચૈત્ર ૧૯ ૨ અને વૈશાખ સુ ૬ના રોજ પૂ મુનિશ્રી જલુનિજયજી ઉપર લખેના પત્રોનાથી]

ફોનીથી અમે સોળ માર્ઠન અને આ ૧૦ માર્ઠનના વિદાર કરીને પણ જુદે દિનમે અી મેળા ઉપર આની ગયા છીએ ચામ્ની તો વાત જ ન પૂજો આ વખતે અમારો વિદાર કહિન થયો કે માર્ઠ વયે પણ અસર ફેમાડના માડી છે જેકે બીજા તો ખામ અસર નથી છતાં અમુક અસર તો થાન જ ળના અી પટોચના અને ખટિમિદિ થના ચામ્ જતો રલો છે અને જતો ગરો

*

*

*

હા ગાગ (હા ગાગનયક)ના મૂળ માટે ૯ સતન જગત છુ પાના પાનાને ફફોળુ છુ અી આની જેસલમેરથી સ માર્ઠન લોદરાજ છે ત્યા મેળામા ગયા ત્યાથી આની તરન જ લડાર પોના પો છે, અો તાડપત્રીન પ્રતિઓ વાચી સંગ્રોધનનુ મામ નર મરી દીધુ છે

૬

*

*

આ પ્રદેા વગના મનામ સમાચારો—પાખીઆનના તોખોનો લગતા—પેપના આનરાથી કેટ લાકને અમારા માટે ચિંતા થાય છે આપ એ વિશે ચિંતા ન કરતા અી કોઈ વાતે વાંધો નથી અનજત અી આખા પ્રેામા લશ્મર ઘણ રાખવામા આવ્યુ છે એ વાત ખરી છે પણ આ તરફ માર્ઠ સાતનો લખ ની એટને આપ એ મિે નિશ્ચિત ગરો આપ સોના ગદ્દામથી અને

હું જે કામ માટે આવ્યો છું તેના પ્રભાવથી અમે નિરુપદ્રવ રહીશું, એવો મારો વિશ્વાસ છે.

અહીં આવીને અમે ભંડાર યરાળર તપાસ્યો નથી પણ જે જે ગ્રંથોનું સંશોધન કરવાનું છે, તે તે ગ્રંથોની પ્રતિઓ પસંદ કરીને લાવીએ છીએ, અને સંશોધન કરીને પાઠી મૂકી આવીએ છીએ આજ સુધીમાં અમે ૧ અનુયોગદ્વારસૂત્ર-તેની ચૂર્ણાંકારિભટ્ટવૃત્તિ અને મત્તધારીયા વૃત્તિ, ૨ મૂર્ચપ્રજ્ઞિ ટીકા ૩ ન્યોતિ'કરડક સટીક. ૪ લવભાવના સટીક ૫. પંચાશક સટીક ૬. ખુદત્કલ્પ સટીક ૭ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની કોપી ૮ ઓધનિયુક્તિભાષ્યની નકલ ૯ ધર્મોત્તર મહાવાદીય ટિપ્પન ૧૦ પ્રજાપના સૂત્ર મૂળ વગેરે ગ્રંથોનું કામ કર્યું છે, ખીન્નનું ચાલુ છે આવી નો ભંડાર અસ્તવ્યસ્ત ઘણો છે, તેમ તેમાં કેટલીક પ્રતિઓ ગ્રંથકારોના સમસમયમાં લખાયેલા હોઈ તીર્થંશ્પ અને શુદ્ધતમ છે સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણી જ મહત્વની આ પ્રતો છે બાકી ગ્રંથો અધૂરા પણ ઘણા છે, અસ્તવ્યસ્ત પણ ઘણા છે, કેટલીક પોથીઓમાં તો પાંચ-દશ જ નહિ, પણ પંદર-પંદર વીશ-વીશ પ્રતિઓનાં પાનાં ભળી ગયાં છે એ પાનાં જે જે પોથીઓનાં હોય તેમાં હું વ્યવસ્થિત રીતે તપાસીને મૂકવા પ્રયત્ન કરું છું હવે એ કામ કરવાનું છે અને યરાળર થશે ધર્મોત્તરનું મહાવાદીય ટિપ્પન અહીંની બે અને પાટણની એક—એમ ત્રણ પ્રતો સાથે મેળવીને તૈયાર થયું છે આપને એ મોટાવામાં આવશે ત્રણ પ્રતો મેળવવા છતાં આદિતો અને વચમાંનો જરા જરા ભાગ ખંડિત તો રહેશે ત્રણે પોથીઓ છૂર્ચ અને ખંડિત જ મળી છે, છતાં ત્રણના આધારે અલ્પ અંશ જ ન્યૂન રહેશે હજી તપાસ ચાલુ છે, કદાચ અપૂર્ણ પોથીમાંથી પ્રતિઓના ટુકડા મળી આવે પણ ખરા ધર્મોત્તર ઉપર એક ખીલું ટિપ્પણ પણ અહીં છે તે બૌદ્ધ આચાર્યનું છે. કર્તાનું નામ નથી, પણ પ્રતિ ૧૧૧૬માં લખાયેલી હોઈ ઘણી સારી છે. તેની અમે ફોટો કોપી કરી લઈશું અમે તો અહીં જે જે જૈન-જૈનેતર સાહિત્યગ્રંથો, ચરિત્રો અને દાર્શનિક, આલકારિક વગેરે ગ્રંથો છે તે દરેકનો સંશોધન દ્વારા ઉપયોગ કરી લઈશું જે ગ્રંથો નહિ મળતા હોય તેની નકલો પણ કરી લઈશું અહીં આવનારા દરેકે લડારને મુધારવાનો દાવો કર્યો છે, પણ ખરી રીતે તેવું કશું જ કોઈ કરી શક્યા નથી જ્યાં મુધી ગ્રંથના અધવચમાંનાં પાનાં ક્યા ગ્રંથનાં હશે, તેની કલ્પના ન આવે ત્યાં મુધી આ ગ્રંથાલયને વ્યવસ્થિત કરવાની વાત કાંકાં જેવી છે. હું આ એકેક ગ્રંથનાં પાનાંઓને ભુલ્યાં પાડી પારખીને યોગ્ય કરી સાથે મૂકી દઉં છું.

વિશેષાવશ્યકની કોટયાચાર્યાય પોથી અહીં છે હું એને મેળવી લઈશ સ્વોપજ ટીકા અહીં જડી નથી કદાચ અપૂર્ણ પોથીઓમાંથી મળી આવે તો ના ન કહેવાય દ્વાદશારત્રી પ્રતિ મળવાનો સભવ અત્યારે ન જ કહેવાય હમણાં એક નવી પોથીની ભાળ લાગી છે. તેની મેં તપાસ કરાવી છે જે ખાસ હશે તો મેળવીશું મને નવી લાગતું કે કોઈ ખાસ હોય તપાસ કરાવી છે.

સિદ્ધહેમલધુવૃત્તિનો એક અધ્યાય અહીં ૧૨૦૬માં લખેલો હતો તે મેળવી લીધો છે ખીન્ન અધ્યાયો ૧૨૧૬માં લખાયેલા છે તે પણ મેળવી લઈશું સિદ્ધહેમ અને ખુદહૃત્તિ યરાળર તૈયાર કરવા જેવી વસ્તુ છે અમે અહીંથી અમારી પામેનાં કીમતી લિખિત પુસ્તકો અત્યારે તો ગુજરાત મોકલી આપ્યાં છે દ્રવ્યાલંકારની કોપી પણ કરાવી લઈશું તત્ત્વસંગ્રહ અમે મેળવી લઈશું ઉપરાંત માઠરવૃત્તિ, અભિધાવૃત્તિમાતૃકા વગેરે જે ગ્રંથો પ્રાચીન છે તેને મેળવી લઈશું, જેથી સંશોધનમાં તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થઈ શકે. અહીંના લડાર અગે પાટીઓ, બધનો, પેટીઓ વગેરે કરાવવાનું છે આ માટે મુંબઈ ગોડીજના શ્રીસથે ખર્ચ કરવાનું કબૂલ કર્યું છે ફોટોગ્રાફનું ખર્ચ ફોટોગ્રાફની નકલો જે જે મહાનુભાવો લેશે તેમના ઉપર જશે

બાકી મને એટલું જરૂર થયું છે કે, જે અહીં ન આવ્યા હોત તો આપણા આગમ-સંશો-

ધનમા એટલી ગણુપ જ રહી જત

અહીં જે પદરમા સૈમા અને તે પત્રી લખાયેલા તાડપત્રીય થયો છે તે તો અશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ કાગળની પ્રતોને મળત કરે તેના છે બાન્ધા તેમજ સૈમમા જે પ્રતો લખાઈ છે તે બધી દિવ્ય સ્વરૂપી પ્રતિઓ જે ચો મા સૈમમા મારી હીમ જતા એટલે ઉપમાર કે કેનામ અનુચ્ચ થયો એ લખાણમાથી આપણને મળી આવે છે

અત્યારે તો હું મોલોધનનું મમ મિનારે ગાખીને આખા ભડારને તપાગી રહ્યો છું એક એમ પોથીમા મખ્યાળન અથવા પાનાઓ બેગા થઈને બનેલી પોથીઓને મે વિભાજનાગ વડે ચીને ભડારના સખ્યાનધ અથવાને પૂરા પાડે છે નહિ ઝાળખાતા અથવાને ઝાળખા મળ્યા છે નહિ તપાસાયેના અંતો ભામખા મોવાળા અથવાના સત્ય નામો પારખી કાઢ્યા છે સર્વપ્રગતિદિપ્તિખા નામનું પુસ્તક જેસુ ત્યારે શ્રી પા વિપ્તાચાર્ય પી જ્યોતિષ્વરજીની વૃત્તિ નીમળી આની જે જેને નિદેશ શ્રી મનમોહિરજી મ સર્વપ્રગતિ આદિમા કરે છે આજ સુધી એ જાણનામા આની નોંધાની એ અથ અનીથી મને છે અને એ રીતે અને અથવાના પાનાઓ, કુખડાઓ જે પીપરોગી શામા પડેના તતા તે બધાથને પુ. પોતાના કુટુમ્બમા બેળમીને મોપરોગી બનાવી વેચામા આવેના છે

સન્મતિની પી. અહીં બાગમા મેમના પૂર્વાર્થમા લખાયેલા જેની અનુમાન દેખાય છે એમિકર રહેજે, હું પ્રત્યેક અથવાને ઉપયોગ અવશિષ્ટ રીતે પી લઈગ નહીં તો આખા અથવાના ફોટોગ્રાફસ લઈને સોપીશ તરસઅદની પ્રતિ-પી સદ્ પ્રતિ-પિ અહીં જે તેની સરોધિત નમન આપીશ સાંખ્યતરંગમૃગી નગેરે અથવા પછ તે જ રીતે મારી મરના માટે મોપીશ આખો ભડાર પિય પ છે

દવે તો મા પી જીએ એ જ છે કે, આપણે સત્તર મળીએ અને મહારના કાર્યોને જીવન મા પ્રાર લીને પૂર્ણરૂપ આપીએ આપણે એક એના મથોધનસિક્ક મુનિ-રોજી મહાજ સ્થાપી મઠીએ તો ઘણ જ સાડુ ચાથ અત્યારે તો હું આખા ભડારને અવશિષ્ટ મનાવી રહ્યો છું

['કેન સાપ્તાહિક, તા ૧૧ અને ૧૮ જૂન ૧૮૫૦]

[૪]

હું બાવાપુજ-મનિ શ્રી જીજુનિ ચાંચ મારુ તરીકે ઘણ સાડુ છે અને મમ બરાબર આવે છે

આપ જાણી ગયા થયો કે અલીના ભડારનું પાનું પાનું તપામી લીધું છે બધા અંગો સરસ રીતે અગ્નિયત મરી ગયા છે અંતે આખું નિષ્ટ દિપોર્ટના મઠપર્મા તૈયાર થઈ ચૂકું છે આજે જ પૂર્ણાવૃત્તિ થઈ છે એ મહિના પુનઃકોની અવધા નિષ્ટ પાળી ગયા છે દવે બીજું મમ શરૂ કરીનું

ભડારમાથી આચાર્ય પા નિમની જ્યોતિ ૨૦૩૫ પીમ મળી છે સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશ નામનો અથ પા નને મળેલો છે અની મે નમ્ને છે, તેની કોપી મી રહ્યો છું એમ મે વિચમા પૂર્ણ થયે પ્રજાજ્ઞાતર્કાર નામના જેન અથવી માપી પછ મરી લેવાની છે આપને ઉપયોગી થયે એ દૃષ્ટિએ જાતે જ કોપી કરવામા આવે છે આ સિવાય માંખ્યઅમતિખ ઉપર મે નીન પીમગ્રો મુનિ-ની અન્ય પાનું મળી આની છે તેની ને તો પછુ થયે પ્રતિ એમ ૧૧૭૧ ની લખેલી છે અને બીજી પાનું એમની

જ પ્રાચીન છે દીકાકારોનું નામ લખ્યું નથી; એકમાં નામ હતું તે કપાઈ ગયું છે, અને માત્ર એક મ અક્ષર જ રહ્યો છે તે પછીના ત્રણ અક્ષરો કપાઈ ગયા છે માઠર તો નહિ જ, કારણ કે આ વૃત્તિ જુદી અને મોટી છે માઠર તો છપાઈ છે તે સાથે તો સરખાવી દીધી છે ખીજમાં તો નામ જ નથી અનેયની નકલ કરાવી લઈશ મેળવીને જોવા મોકલીશ

આગમોની પ્રતિઓ

આગમોની પ્રતિઓ કેટલીક તો બહુ પ્રાચીન અને સરસ છે જો હું અહીં આવ્યો ન હોત તો એટલું કામ અધૂરું જ અને અપૂર્ણ જ રહેત દશવૈકલિક ચૂર્ણિ છપાઈ છે તેની પ્રાચીન પ્રતિઓ પાટણમાં પણ છે તે સરખાવીને હું મારી પ્રતિ અહીં લઈ આવ્યો છું; અહીંની પ્રાચીન પ્રતિ સાથે મેળવી ત્યારે ભવાડા જેવું જ લાગ્યું આપ જાણીને આશ્ચર્ય પામશો કે મુદ્રિત અને આપણા ભડારોની પ્રાચીન પ્રતિઓના અત્તર્ભાગમાં એક તાડપત્રીય પાના જેટલો પાઠ જ નથી અહીંની પોથીમાં એ બધો જ પાઠ છે અથકાર-ચૂર્ણિકાર સ્થવિરના નામની પ્રશસ્તિ વિગેરે બધુંય છે. આ રીતે આપણે માટે અપૂર્વ વસ્તુ મળી ગણાય મેં તો છેવટે અહીંની પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરાવવાનો જ નિર્ણય કર્યો છે, અને ખીજ પ્રાચીન પ્રતિ છે તે સાથે મેળવી લઈશ અહીં કેટલાય ગ્રંથોની પ્રતિઓ એવી છે કે જે ગ્રંથ રચાયો હોય તે પછી નરતની જ અથવા તે જ સમયની છે ધર્મવિધિ, કર્મગ્રંથની દીકાઓ, ભવભાવના સટીક, પંચાશક આદિ અનેક ગ્રંથો આ કોટિના છે અમે બધા જ મેળવી લીધા છે અને ખીજ મેળવી લઈશું. સન્મતિતર્કને એક ખંડ અહીં અધૂરો છે, ખીજે છે જ નહિ પણ અહીં જે તાડપત્રના સેંકડો ટુકડાઓ પડ્યા છે એ ટુકડા ટુકડાને મેં અનેક વાર જોઈ નાખ્યા છે જ્યારે જ્યારે જોઉં છું સારે અપૂર્વ વસ્તુ મળી જ આવે છે. એ રીતે સન્મતિના પાનાનો એક ટુકડો મળી આવ્યો તેમાં પુષ્પિકાનો અશ મળ્યો છે તેમાં તત્ત્વવોધવિધાયિન્યા સન્મતિટીં આવ્યા અક્ષરો છે આ ઉપરથી સન્મતિ નામનો ઉલ્લેખ મળે છે એ મહત્વની વસ્તુ છે. ટુકડો તદ્દન નાનો છે, પણ આ દૃષ્ટિએ મહત્વનો છે એવા તો મેં વિવિધ ટુકડાઓ કાઢ્યા છે અનુયોગદ્વારસ્મરની પ્રતિના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા છે, એ ટુકડાઓને મેં ટુકડાઓમાંથી જુદા વીણી કાઢ્યા છે એ એટલા મહત્વના છે કે આજે આપણે જેમ પાડમેદો વગેરેની નોંધો, યોગ્ય પાઠ ક્યો, ક્યો પાઠ દીકાકાર સમ્મત છે વગેરે નોંધીએ છીએ એવી તેમાં નોંધ લીધી છે આપ આ ટુકડા જોશો ત્યારે ખુશ થઈ જશો અને એટલું દેખાય છે કે આપણે નસીબવાન છીએ સામગ્રી વિવિધ મળતી જ રહે છે દ્વાદશારની પોથી કે ખીજુ કશુંય અહીં નથી. બૌદ્ધગ્રંથો પણ ખાસ અહીં નથી જોવાય છે. ન્યાયબિંદુ દીકા આદિ અમુક ગ્રંથો છે

અહીં અમે જેટલા ગ્રંથો પ્રાચીન છે તેના આદિ-અંતનાં પાનાંના ફેટા જરૂર લેવાના છીએ જેથી ચિહ્નો, લિપિ વગેરેનો પરિચય સહજ થાય.

સચિત્ર પ્રતિઓના પણ ફેટા લઈશું તેમ જ મહત્વના ગ્રંથોના ફેટાઓ લઈશું. એક વાત જણાવું: દ્વાદશારની પોથીમાં પુષ્પિકાને અંતે જે ૨ ના અંક જેવું આવતું હતું તે શું એમ પ્રશ્ન થયો હતો આપ જાણશો કે તે દંડમાત્ર જ છે પ્રાચીન બારમા સૈકાની પ્રતિમાં એવા જ દંડો-પૂર્ણ-વિરામ આવે છે ૨૨ આ અગર આને મળતાં જ એ દંડો છે આદિઅંતમાં આવતી આકૃતિઓ વગેરેના ફેટાઓ જરૂર લેવાના છે

અમારું કામ કેટલું બાકી છે એનો ઉત્તર આપ જાણશો કે અહીં અમે આવતા માહ-કાગણ સુધી રહેવાના છીએ ત્યારે અને સતત કામ કરીશું ત્યારે કામ પૂર્ણ થશે અહીં પ્રાચીન પ્રતિઓ

એની છે કે મેળની લીધા વિના ચાલે જ નહિ અને બીજે આપણને આવા કે તેના પ્રત્ય તરે જ મળશે નહિ એટલે અહીં જે હોય કે છે તેનું કામ કરી અહીં રી લેવું, જેથી આપણે માર્ગ સરળ બની જાય

અત્યારે અહીં સામાન્ય ગરમી છે લૂ વગેરે ષ્ઠુ જ નથી, તેમ જ અમે એક સ્થળે સ્થાયી થઈને બેઠા છીએ, એટલે ગરમી અમને સતાવે તેમ નથી જેસનમેરમા બાર મહિનાના ધામાનું ઇમ્પી કરીને જ આન્યા છીએ

હાડારને સુગંધિત કઠીશુ, પુરતકોનું સગોધન બગાડ કરીશુ, તે બાદ જ નીચીશુ યાય-દની વગેરે ધણા ધણા ગ્રંથોની પ્રાચીન નમો અહીં છે તરસગ્રહની નમન અહીં બામી સદીની છે એને પણ અમે મેળની લઈશુ

હા યદ્યપ્યત્તાનિવેન્ની અહીં પ્રતિ છે, એ નિવેન્ કયા ગ્રંથ ઉપર છે તે ખબર પડતી નથી નિવેન્ ગ્રંથ પણ જૈન છે અને તે જેના ઉપર છે તે ગ્રંથ પણ જૈન હોવા જોઈએ પણ તે કયો તે ખબર પડી નથી અમરચંદ્રની કવિવંશવત્તા નથી, મરણ કે વિવેન્ની પ્રતિ સ ૧૨૦૫ માં લખારેની છે અમરચંદ્ર તેરમાના ઉત્તગર્ધના વિદ્વાન છે વિવેક મળ્યો છે કવિવંશવત્તા મળી નથી તેના પ્રાગલ આ પ્રમાણે છે

यत् पल्लवे न विवृत दुर्बोध म दबुद्धिभिश्चाऽपि ।

क्रियते कल्पलताया तस्य विवेकाऽवमतिसुगम ॥ ૧ ॥

सूर्याचद्रमसावति । “अद्योतपोनकौ यत्र सूर्याचद्रमसावपि” इति पाठे क्त्वादि છે

આથી કવનતા મૂળ ગ્રંથ છે, જેના ઉપર પત્રવ અને તે બંને ઉપર વિવેક છે વિવક્તુ બીજી નામ પલ્લવોષ્ઠ પણ છે અત્યારે તો કોપી તૈનાગ થઈ ગઈ છે

અમે તો અત્યારે બધા વિશિષ્ટ સચ્ચ કરી રહ્યા છીએ પછી બધુય થઈ પડશે શ્રીધર્મની ન્યાયકદની આપના સગ્રહમાં છે ? હોય તો મેળના કામ આવે મારા પામે નથી તેમ મળી રી હોય તો અસરે મો નાનના કરશે પ્રમાણક્ષણ પણ અસર પ્રતિ છે તે પણ મેળની લઈશુ બનશે તેનું અમે બના કરી લઈશુ તે જાણુરો ખાસ મુચના જેનું હોય તે જણાવશે

આધનિયુક્તિરોણુદત્તિ ૧૧૧૭ ની લખેલી છે એ રીતે બીજા ગ્રંથોનું છે આના ગ્રંથો મેળના સિનાય કેમ રહેનાય ? અમે અહીંથી નીચે નાં ગૂજરાત પહોંચ્યા ધા રીએ છીએ અને આગમનું કામ વેગના ચારે તેમ મકલ્પ દ્વારાર પણ તે અગ્રસામાં લખાય તે છંદ છે

વિશેષ હવે પછી લખીશ હમણા જે લાઈએ અહીંયા ખર્ચ આટે રૂ ૨૫૦૦૦ ધગખર્ચ ખાતે બખીને આપ્યા છે તે આ યા છે તે પણ જેના સાંલળનાની ઇતિહાસી આન્યા છે

[‘જૈન’ સાપ્તાહિક, તા ૯ જુલાઈ, ૧૯૫૦]

[૫]

જેસનમેર-મુનિ પુષ્પનિઝય

અમનમેર-મુનિશ્રી જીજીરિ યોગ્ય મુખમાતા દુ ધર્મપસાયે આન મા છુ તમે પણ હો તમારા પતે ગધા જ મળી ગયા છે મારી પ્રકૃતિ તદ્દન સ્વસ્થ છે

અહીંનું પુનઃપ્રાપ્તિ ફોટોગ્રાફીનું મર્થ પૂર્ણ થઈ ચૂક્યું છે તમે મોનાવેન નવનવદની ૩ પ્રતિ

તેમ જ શ્રી રગવિમળા મહારાજની પ્રતિઓ અને સિદ્ધિવિનિશ્ચયની બન્નેય પ્રતિઓની સરસ દિલ્મ ઊતરી ગઈ છે તમે જોઈને અતિ પ્રસન્ન થશો મેં ડાબા કોપી પોઝીટિવની ઉતરાવવા વિચાર કર્યો છે, જેથી કોઈ વાર તમને અને તમારે કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે હરકત ન આવે અને કામ દીકમો ન પડે દશવૈકલિકની પ્રતિની પણ દિલ્મ ઊતરી ગઈ છે આ ઉપરાંત ઘણા ગ્રંથોની દિલ્મ ઊતરી છે વિશેષમાં હમણાં એક ખડો ભંડાર ખોલવામાં આવ્યો, તેમાંથી સ્યાદાદરત્નાકર પ્રથમ સ્તંભેની પ્રાચીન પ્રતિ, મુનિસુવ્રતસ્વામિપ્રાકૃતચરિત, અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ તથા નન્દીચૂર્ણની પ્રતિઓ મળી આવી છે, જે દિવ્ય છે આ બધાની માઈક્રોફિલ્મ ઉતરાવી લીધી છે. અનુયોગદ્વારચૂર્ણિની પ્રતિ દિવ્ય છે એટલે કે ગુજરાતમાંથી મળેલી ખલાતના અને પાટણના ભંડારોની તાડપત્રીય તેરમા-ચૌદમા સૈકામાં લખાયેલી સાથે પાંચ મુદ્રિત પ્રતિને મેળવતાં પાનાનાં પાના અને પક્તિઓની પક્તિઓ પડી ગયેલી મળવા ઉપરાંત હજારો અશુદ્ધિઓ મળી હતી મને અભિમાન હતું કે આ પ્રતિ ઘણી જ શુદ્ધ થઈ ચૂકી છે, પરંતુ અહીંની પ્રતિ સાથે મેળવતા મારા અભિમાનનો ભુકો જ થઈ ગયો છે. આ ઉપરથી મને ખાતરી થઈ છે કે, આપણા પાસે પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓ ન હોય તો આપણાં શાસ્ત્રોને સર્વાંગ-પૂર્ણ શુદ્ધ કરવાં એ અતિ દુષ્કર કાર્ય છે આ વિષેની ખાતરી આ પૂર્વે થઈ ચૂકેલી છે અને હવે સવિશેષ થાય છે. આપણા ચૂર્ણિગ્રંથોમાં તો એટલી બધી અશુદ્ધિઓ છે કે જેને ક્ષિપિતુ અને તેના વિકારનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે ન હોય તો ચૂર્ણિગ્રંથો મુદ્રાવવા કદીયે શક્ય નથી. આચારાગ ચૂર્ણિની જ વાત કરું કે આજે એની શુદ્ધ કે પ્રાચીન પ્રતિઓ આપણને મળતી નથી જે મળે છે તે ચૌદમા-પંદરમા સૈકામાં લખાયેલી મળે છે એ બધી પ્રતો એક જ માની જણી સંતતિ સમાન છે ઘણી વાર તો કાના-માત્રાનોયે ફરક એકમીછમાં ન મળે, ક્ષિપિતો વિકાર પણ અતિવિષમ. આ પરિસ્થિતિમાં ક્ષિપિતુ અને તેના વિકારનું પૃથક્કરણ ધ્યાનમાં ન હોય તો આ અને બીજી બધીએ ચૂર્ણિઓ શોધવી જરાય શક્ય નથી અસ્તુ, આપણા રનેહ પૂરતી અતરની વાત થઈ.

તમારા નયચક્ર માટે મને પ્રાચીન પ્રતિની ચિંતા સતત રહે છે પણ હવે જ્ઞાની ભગવતની આપણા ઉપર એ માટે અમીદષ્ટિ નથી ઊતરી

ન દ્વિસ્રતની જેટલી પ્રતિઓ ગુજરાતમાં મેં જોઈ, મહાઅશુદ્ધ જ જોઈ પણ અહીંની પ્રતિ જોઈને તો હું હર્ષધેસો જ થઈ ગયો અને ગદ્ગદ જ થઈ ગયો એટલી શુદ્ધ પ્રતિ કે તેની શી વાત કરું! અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ વિશે લખવું રહી ગયું, પણ તમે જાણી લો કે ગુજરાતની પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓ શુદ્ધ હોવા છતાં તેમાં કેવા વિકારો થઈ ગયા છે અને સખ્યાબધ ઠેકાણે બધે ત્રણત્રણ લાઈનો પડી ગયેલી છે. ગુજરાતની પ્રતિઓમાં પેજ અસ્તવ્યસ્ત લખાયેલાં છે, જ્યારે અહીંની પ્રતિ તદ્દન વ્યવસ્થિત રીતે લખાયેલી છે અને અશુદ્ધિઓ હોવા છતાં અતિઉપયોગી ભુદ્ધાંકુલની પ્રતિ છે મેં ઉપર જણાવ્યું છે કે આ દષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વની આ બન્નેય પ્રતિઓની માઈક્રોફિલ્મ નક્કર કરાવવામાં આવી છે, એમાં પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ અલ્પ, દુર્લભ અને શુદ્ધતમ આગમો, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, વૃત્તિ, પ્રકરણ ગ્રંથો અને તે ઉપરાંત વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, અલંકાર, છંદોગ્રંથો અને જૈન-જૈનેતર દાર્શનિક ગ્રંથો ઉપરની જૈનાચાર્યોની વ્યાખ્યાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ફોટોગ્રાફીમાં કેટલાક ગ્રંથો એવા છે જે ગ્રંથકારે રચ્યા તે જ વર્ષમાં લખાયેલા છે સંઘાચાર વૃત્તિ (ચૈત્યવદન ભાષ્ય ઉપર) ખુદ ધર્મધોપસૂરિ મહારાજની પોતાની પ્રતિ છે. સિદ્ધહેમવ્યાકરણ લઘુ ન્યાસનો એક ખડ પ્રથમ આદર્શ છે આ પ્રમાણે વિવિધ દષ્ટિએ મહત્ત્વના એવા ગ્રંથોનો સમાવેશ આ માઈક્રોફિલ્મિંગ ફોટોગ્રાફીમાં છે

આ બધાની વ્યવસ્થિત ફાટોગ્રાફી કરાવી રાખે એના ભાગ્યવાનની મોઢ કરના પાત્રી જ રહે છે શાસનમેરના નામે ઓમરિય જરાક લેખા કરનાર આપણે આના નમ્ર પ્રયત્ન આપણી બુદ્ધિ, કાર્યક્ષમિતિ અને ધનના વ્યય મરતા કે સમયનો સદુપયોગ કરના સીખાએ તો જરૂર શાસનમેરના થાય એક મિતે હું એમ કહી શકું કે શ્રીમતી જૈ. મ્હેતાંગ કો કરન્ને જેસનમેરના નાનબડાનો ઇર્ષાદાર કરના પાત્રી અને માઇક્રોફિલ્મિંગ આર્થિક એવેન્યુ મદામર્થ કરના માટે ઉપયોગિત જે મેરા કરી છે અને કર જે તેજે જૈન પ્રતી એન રિગિટ માર્ગર્થન । યુ છે શાસનમેરના લૂની વાતો અને પચાગી પી પોતી વાતો મરનાગો આ રિતોની જી જાણી મરખી પણ નથી અને ભાસ પણ નથી કે પચાગી શુ અને આજે પચાગી કરી ચિથરેદાન છે તેની મ્તા શી મિતે થાય તેનો તેમજ રાખે પણ ખ્યાન નહિ આ મે હોય અમુ હમે મગ વાત

તમે જાણી લો કે માઇક્રોફિલ્મિંગનું કામ પણ સરસ થયું છે અને તેમા ભાઈ મેરા પિતે પ્રવલ અનિધજો છે આ ઉપગન અગી મ ૧૯૭૮મા નાગા ઉગ લખાયેન ન્યાયસન ન્યાયમાપ્ય ન્યાય [સાર્તિ]તાત્પર્યક્રિતિ અને ન્યાય[સાર્તિ]તાત્પર્યપરિનુદ્ધિ પ્રથમી ઉધધજો ખાધની અને હાથ અડમડના તૂની જન તેની પોથીનો અમે રિંગી મોનીને ઇર્ષાદાર કરા રા જે એટલે કે એ આખી સાનમે પાનાની પોથીની મોર બાનુએ અતિગારી મેગી કપડુ યોગડામા આવે ૭ જેથી શુભ્રતિ પુનર્જનિ થાય છે આ આખી પોથી પારિવર્ણુ માર્જન નોદ્ધથી વ્યાપ્ત છે તેની માઇક્રોફિલ્મ અમે મરાની જ લીધી છે, પણ તે ઉપગન આ પ્રતિને અમે એની બનારી દીધી છે કે સેકડો વર્ગી મુધી તેો આગ નરિ આવે આજે જૈન જાનમ જરોમા રહેના મેકડા મીમતી ઇર્ષા પ્રથો ૭ર્ષ અને ૧મા સમજ નાખી દેવામા આવે છે, પણ મીએ આ રીત જાણીને જોઈએ આ રીતે જ નાનોદાર મરેવા મરવે જોઈએ આજે તો એરા એરા સાધનો ઉત્પન થરા છે કે આપણો કંપનામાપ ન આવે તદન બ્રુસાર્થ મેના અમરે કે કોઈ અમુ અમરે મૂગી નરા લખ્યા હાય તો તે અક્ષરે મગ ક્યા હના તે પણ રાંચી શકાય છે અને એની ફોટોગ્રાફી પણ આની મકે છે આપણા પ્રાચીન નાનબડાનોની ધબી પ્રતિઓ આવા સાધનના અમાવે ખરિત નખાયેરી છે આ યુગના આવા સાધનોગો ઉપયોગ કરનામા આવે તો એ ખરિતપણ કે મરિતપણ સદુરે ફર થઈ જાય

*

*

*

રિમેગન પ્રથો માટે પ્રવલ મરામા આનો પણ કોઈ ધીગુ નથી ભાવનમગના મદાગન જે અપારે મારસના મરર્ગ છે તેમના નાગ પ્રથા કરનામા આવે પણ તે માટે પળ પૂરી નાગમગ રોય તોય આનવાનો સભર ૭ કે કેમ તે મપનાતીત છે જના પ્રવલ મરામા આમ

શાંતિનિકેતનથી એન ચિત્રમર અખ્યાપ ભાઈ રી કૃપાનસિદ્ધ મેરાન આ પા દના તેમજ મને કમુ કે આ માટે હું પ્રવલ મરીય મારી ઇ-જા છે કે તેમને પત્ર નખુ અને જન શાંતિનિકેતન મારસમે પળ પત્ર નખુ મો યા છે ત્યાં મુરી ભ ત શાંતિનિકેતન તમે આ ઉપગ કોઈ પત્રમાં ઉત્પન કર્યો દતો એવે તમે તેમની માથે પત્ર વરદા મ્યો જ દમે જનાય હું તેમની સાથે પત્ર વ્યવહાર મીગ દામ સદ્ભાએ માર જેને સભર આજે છે નાં પ્રવન કરીય ખરી મિતે તો આવા માર ખરીગી તેવા જ વર્ષએ પત્ર મિત એની જમી છે કે અપાર એ મરગ છે બીનના એન પિને એ રિત પૂનાં તેની મિત આમળી આમળના તાગ જ ૧૯૪૨ પડે જ જના આપણા ઉપગમી પ્રથો જે છૂમ મગી આમળી તો ચીની એલચી દારા પ્રથા મરા ભાઈ મેરાખીને મેર ૭ રીતી બાપાની પાઠમામા માટે પણ પ્રવધ મરા જમુવેર ૭ વર નમી જ આમળી

હમણાં એક સિસ્ટ કે જેમાં શુદ્ધિત્રિપિટક ઉપર યાદનિક અનુવાદોની અધારાદિ ક્રમની યાદી છે તે જોવામા આવ્યું છે મે તેની બે નકલો મગાવી છે. જે મળશે તો મોકલી આપીશ આ યાદીમાં હિનયાન-મહાયાન બંનેય શાખાના ત્રિપિટકો ઉપર જે યાદનિક અનુવાદો છે તે ઉલ્ખયની યાદીનો સમાવેશ થાય છે તાંબુર-ખાંબુર યાદીઓ મળી નથી મળશે તો મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ ત્રિપિટકોની યાદીની તો એક નકલ આવી જ છે બીજી આવ્યે તમને મોકલીશ, નહિ તો જે નકલ આવી છે તે મોકલી આપીશ આ યાદીમા મુશ્કેલી એ છે કે જ્યાં યાદનિક નામો છે અને મૂળ યાદીનું ઇંડેક્સ માત્ર છે. મૂળ યાદીમાં દરેક ગ્રંથનું વર્ણન છે પણ આ યાદીમાં તો માત્ર અધારાદિ ક્રમથી નામો અને નંબર જ છે મૂળ યાદી મળતી નથી, નહિ તો મગાવી લેત

તમે મોકલાવેલી દશવૈકલિકની પોથીના અલગે ઘણા ઝીણા હોઈ મધ્યકોદિલ્મમાં બરાબર નથી આવ્યા. પ્રોજેક્ટથી કે રીડરથી પણ એ વચવા મુશ્કેલ છે, છતાં લવિષ્યમાં એનું કરવામાં આવશે કિલ્મ તો લેવાઈ જ ચૂકી છે કિલ્મ લેવામાં એમ પણ બન્યું છે કે બીજી પ્રતિઓના ફોટા પ્રમાણેનું ફોક્સ રહેવાથી આના અલગે બહુ જ ઝીણા આવી ગયા છે

ભાઈ ખેડાણી હમણાં બંધી સામગ્રી લઈને અહીં આવી ગયેલ છે હજુ દિલ્હીમાં કેટલુંક કામ બાકી છે તે પુરું કરી લેવાનું છે નવો જે લડાર ખોલવામાં આવ્યો છે તેમાંથી બે દિવ્ય ચિત્રપટ્ટિકાઓ મળી આવી છે, જેમાં બંને બાજુએ મળીને ચાર બાજુમાં ત્રેસડ શકાકા પુરુષનાં ચિત્રો છે. અને તે ઉપરાંત જે આચાર્યે ગ્રંથ લખાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો તેમનું અને લખાવનાર આવક-આવિકાનું પણ ચિત્ર છે પાટલી છસો કે સાનસો વર્ષ જૂની છે પણ આખી પાટલી એટલી સચવાઈ છે કે જેની લક્ષના, રૂપનિર્માણ, રંગ વગેરે જોતાં આંખો ઠરી જાય છે. આ ચિત્રપટ્ટિકાઓના ખ્લોડ્સ-રંગીન ખ્લોડ્સ-બનાવી લેવામાં આવશે એક કલ્પસૂત્રની પ્રતિ પણ સચિત્ર અતિ સુંદર છે. તેમાંથી પણ ખ્લોડ્સ બનાવી લેવામાં આવશે માધ્યકોદિલ્મ તો ઉતરાવી જ લઈશ આંબું ઘણું ઘણું અહીં છે

ડૉ એલ આલ્સડોર્ફ અહીં આવી ગયા જેસલમેરમાં ચાર દિવસ રહી ગયા પાટણમાં પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ અને વૃદ્ધ ગુરુદેવની હાજરીમાં તેઓ મળી ગયા હતા સારાનાદ તેમને સમાચાર મળી જ ગયા હતા કે બંને પૂજ્ય ગુરુદેવો સ્વર્ગવાસી થઈ ચૂક્યા છે, અને અત્યારે હું ભંડારોનું કાર્ય કરી રહ્યો છું એટલે એ વિદ્વાને બંધી માહિતી મેળવી અને અહીં આવી ગયા છે જર્મન વિદ્યાપીઠમાં અત્યારે સખ્યાબધ વિદ્યાર્થીઓ જૈન આગમસાહિત્ય, કથાસાહિત્ય આદિ ઉપર અધ્યયન કરી રહ્યા છે. તેમને ઉપયોગી થાય એ દષ્ટિએ ડૉ આલ્સડોર્ફ ચઉપત્તમહાપુરિસચરિયં, પઉમચરિય, દશવૈકલિક ચૂર્ણિ અગસ્ત્યસિ હકૃત, જ બૂદ્ધીપ્રગ્નપ્તિ અને તેની ચૂર્ણિ વગેરે ઘણા ગ્રંથોના ફોટાઓ પોતાના કેમેરાથી લીધા છે કેમેરા પણ સરસ હતો, જોકે કેમેરાનો ઉપયોગ કરવામાં તેઓ મને કાચા લાગ્યા છે, કારણ કે આવી પ્રાચીન અને પીળી પડી ગયેલી વગેરે તાડપત્રીય અને કાગળની પ્રતિઓને કેટલો એક્સપોઝ આપવો વગેરે બાબતમાં પહેલેથી ચોક્કસ અખતરા ન કરેલા હોય તો તેમાં આવરએક્સપોઝ વગેરે બની જાય છે, અને તે જ રીતે ડૉ આલ્સડોર્ફ માટે બન્યું છે. છતાં એક વાત છે કે જર્મનીમાં આવી ફોટોગ્રાફીને ફિક કરી લેવાનું સાધન હશે જ, જેથી તેમને આપણી જેમ નિરાશ થવાપણું ન પણ હોય અહીંના ભંડાર અને અમારું સર્વદેશીય કાર્ય અને માધ્યકોદિલ્મિગ એરેન્જમેન્ટ વગેરે બાજુને બહુ જ પ્રસન્ન થયા છે. અમે તૈયાર કરેલ ડિસ્ક્રિપ્ટિવ કેટલોગ જોઈને અતિપ્રસન્ન થયેલ છે અહીંના મંદિરો અને તેમાંનાં તોરણો, સ્તંભ, મંડપ, શાલભંજિકાઓ, નૃસિંહમારિકાઓ વગેરે જોઈને એ જે હર્ષપૂર્ણ શબ્દ ઉચ્ચારે તેથી આપણને લાગે કે આ લોકો આવી વસ્તુઓનું મૂલ્યાંકન કેવું સમજે છે આપણું નિરીક્ષણ

કેનુ છીનુ અને નિર્માલ્ય છે ! આપણને ઘણી વાર એમ જ થઈ આવે છે કે આપણી જૈન પ્રજા જેમ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્ણ હ વનાળી છે તે રીતે તેનામા આવી વિન દષ્ટિ ભગે તો તેનુ અતરતેજ કેનુ ઝગદળી જશે ! પણ આજે આપણે એમની વાતો કરતા છતાં નિન નિન સાકમાગી કરીએ અને જડતા તમ જઈએ ત્યા આરા ભવ્ય જ્વનરૂપરની આશાની ગાખી થી રીતે થાય ? આજુની કાગા કરતાય અદીની નિરપખામા ડો આદમડોફને વધારે માનુષ્ય જજાયુ છે

ભાઈ જિતેન્દ્ર જેટલી અદીથી અમ ભાવે પહેાચી ગયા છે તેમજે ન્યાય ની અદીના ભડાગની ચાર પ્રાચીન પ્રતો સાથે મેળીને સેવાગ ધી શુદ્ધિપત્ર સેવાગ ક્યું છે અને પાદમદો પણ લઈ લીધા છે તેની એક નમન મારગન પેગવાળી તેમજે અને અર્પણુ મરી છે ટિંગાવનીની પ્રતિભા મુતિ મગતા જે અધિભ ભાગ અદાની પ્રતિભા હતો તેનો ઉતારો કની લાધો છે તેની પણ કાગ ભન નમ્ય આપણા પામે છે તમે સિધ થો ત્યા આ જાનુ તમને પહેાચાડીશ સીમાન જિનરિગ્યજ અલી આન્યા તાગે તેમજો ન્યાયસૂત્રાં ઉપરની અભરનિરમ્યભિએ ચેની પચપ્રથા સીમની કોપી કનરી હતી તે પણ અદીની પ્રતિ સાથે મગખાસીો કીક ધી લીધી છે તેમજે કોપી રસી ત્યારે કોઈ કોઈ પાનુ મગન ન હતુ તે અમે અદીનાં પ્રખીર્ણ પાનાઓમાથી મોધી કાપુ હતુ તેના નમન પણ ભાઈ જેટલીએ કરીને મથમા પૂર્તિ ધી નીધી આની એક નાડપીય નમન મુગતમાં સી દમમમુતિ મગા નાના ભડાગમા છે તેની મરી ભન રિગ્યમનમ્યરિ જૈન પુરતકેદાર ફડે લખાવેનો જેના દ પુગતમનયમા છે તે અદીના માથે મેળી વેરાય તો એ મર્થ મુદ્દ થાય, એ ધરાદે જૈનાન પુગતમનયના મચાન અને રિગ્યમનમ્યસ શ્વર પુગતકેદાર ફડના કાર્યમ્તાઓ લારા મગા યુ પણુ તેમ સી જરે પુગતમ માચનના માટે નાયક પુ વાગ ન કયોં એગે એ નહાનમ્તાઓએ અને તે પુગતમ ના મોત્યુ ! આથી અત્યારે આ મર્થ અધૂરુ જ રશુ છે રિગ્યમનમ્યશ્વર પુરતકેદાર ફડા મર્થમ્તાઓ નજરે મગે ત્યારે જે પોતાના મર્થ બો મોગી વાતો મર અગે પોતાના પિોર્તમા સાનુઓ પુગતમ મગાવવા આમ નજો આપે અને સાધુઓ મગાવે ત્યારે તેમાં કશુ કેમલ ન હાય એ મગા તો તેઓ પોતાના રિપોર્તમાં આરા ઉપદામગનમ આમ નજો નિજાન માધુમોને ન આપે તો જ અને લાધીના ચારવાના અને દેખાડાના લન જેરી વાતો ન કર તો જ મોભારપ વેખાય અગુ સમન્તિતવની ગાની પ્રતિની પ્રેક્ષકોપી પુર્ણ થરા આની છે જેથી તમને આન થશે આજે તો આદેયથી મમ મુ હુ મમમજ લખમો દેવદર્શનમા અભાગો

[૧ જૈન સાપ્તાદિક, ૨ એપ્રિલ, અને ૫ મે, ૧૯૫૧]

વિશ્વની મહાવિભૂતિ શ્રી વિજ્યાનંદસૂરિવરનો અક્ષરદેહ

ન્યારે ન્યારે પ્રગ્નના જીવનમાંથી પ્રાણ બિડી જઈ પ્રગ્ન નિશ્ચેતન બની જાય છે અને ન્યારે તેને સાચે જ એમ લાગે છે કે પોતે ઘોર અધકારમાં ડૂબી જાય છે, ત્યારે ત્યારે તેને પુનર્જીવન અથવા નવીન પ્રકાશ મેળવવા માટે પોતાની પ્રાચીન વિભૂતિઓ—અર્થાત્ અસ્ત પામી ગયેલ છતાં જીવતા-જગતા પૂર્વ મહાપુરુષો—ની ઝગમગતી જીવનજ્યોતિનું દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થાય છે.

મહાપુરુષોની જીવનજ્યોતના પ્રવાહો સર્વતોગામી હોઈ તેનું સંપૂર્ણ દર્શન વિવેકપુરઃસર કરવાનું આપણા જેવા સાધારણ કોટિના દરેક મનુષ્ય માટે શક્ય નથી હોતું, એટલે એ જ્યોતનું આછું આછું દર્શન આપણ સૌને થાય અને આપણા સૌમાં નવેસરથી નવચેતન પ્રગટે, એ ઉદ્દેશથી આપણા સૌની વયમાં વસતા પ્રાણવંતા પ્રજાશાળી મહાપુરુષો અનેક ઉપાયો યોજે છે

આપણા પૂર્વ મહાપુરુષોએ સમ્યગ્જ્ઞાન-સદ્વિદ્યાની પ્રાપ્તિ, સમ્યગ્દર્શન-સત્ય વસ્તુની ઓળખ અને સમ્યક્ચારિત્ર-સદ્ગુણી જીવનની પ્રાપ્તિ માટે આજ મુધીમાં તિથિઓ, પર્વો, કલ્યાણક્રમહોત્સવો, અષ્ટાક્ષિકાઓ વિગેરે જેવા અનેક પ્રસંગો ઉપદેશ્યા-પ્રવર્તાવ્યા છે એ જ મહાપુરુષોનું અનુસરણ કરી આજના યુગમાં પણ જાયતી, શતાબ્દી, બહેર વ્યાખ્યાન આદિ જેવા અનેક શુભ પ્રસંગો બિલા કરવામાં આવે છે, જેથી પ્રગ્નજીવનમાંથી ઓસરી ગયેલા બાલ્ય અને આભ્યતર જ્ઞાનાદિ ગુણોની ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્તિ તેમ જ વૃદ્ધિ થાય

ચાલુ વર્ષે આપણી સમક્ષ વિશ્વવિખ્યાત મહાપુરુષ ન્યાયાંબોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજ્યાનંદસૂરિવર (પ્રસિદ્ધ નામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ)ની ‘શતાબ્દી’નો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો છે, જે અડગપણે એ મહાપુરુષને પુનિત પગલે ચાલનાર અને એમના જ-આજ્ઞાધારી પ્રભાવશાળી-પદ્ધતર આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિની અપૂર્વ લક્ષિત અને પ્રેરણાને પરિણામે જન્મ્યો છે.

જે મહાપુરુષની શતાબ્દી બિજવવાની છે તેમને લક્ષીને તેમના ‘સ્મારક ગ્રંથ’ માં કાર્ધ લખવાનું આમંત્રણ તેના ઉત્પાદક તેમ જ સંપાદક તરફથી મળે, પરંતુ જે મહાપુરુષને આપણે નજરે નિહાળ્યા ન હોય અથવા જે મહાપુરુષને નજરે જોવાનું સદ્ભાગ્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું ન હોય, તેમના સબધ-મા કાર્ધ પણ લખવા પ્રવૃત્તિ કરવી એ એક દૃષ્ટિએ કૃત્રિમ ગણાય; તેમ છતાં બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગે છે કે મહાપુરુષો સ્થૂલ દેહે ભલે આ જ્ઞાની દુનિયાનો સાગ કરી ગયા હોય તે છતાં તેઓ—સૂક્ષ્મ દેહે કહો, ચહાય અક્ષરદેહે કહો—સદાય આ જગતમા જીવતા-જગતા જ હોય છે, એટલે આપણે

એ મહાપુરુષને તેમના અક્ષરદેહ ઉપરથી ઓળખના પ્રયત્ન કરીએ તો કૃત્રિમતા નહિ ગણ્ય

સ્વર્ગવાસી શુદેવે પોતાના હૃદયના જે અને-નને સત્કાર્યો કર્યા છે તેમાં એ શુદેવની ત્રય રચનાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે તેઓની ત્રય રચના પ્રતિષ્ઠા ધૈર્યની તેમ જ ખડન મહાત્મ્ય એમ બેય પ્રમાણની છે એ ત્રયોગો સૂત્ર રીતે અભ્યાસ કરનાર સહેજે સમજી શકે તેમ છે કે એ ત્રયોની રચના સ્વનાર મહાપુરુષ કેવા બાબતુ તેમ જ તત્ત્વગવેષક દષ્ટિએ કેવા વિશાળ અને ઊંડા અભ્યાસી હતા ! વસ્તુની વિવેચના આમાં તેઓથી કેટલા ગંભીર હતા ! તેમ જ ખાસ ખાસ મહત્ત્વના સારજૂત પાંચેનો વિભાગનાર સત્ત્વ મર્યામા તેમને કેટલું પ્રખળ પાડિય વર્ધુ હતું !

શુદેવની ત્રય રચનામાં તત્ત્વવિજ્ઞાનપ્રામાણ્ય, જૈનતત્ત્વ, અજ્ઞાનતિમિરલાપ્ત, નવતત્ત્વ, જૈન ધર્મવિધિયમ પ્રશ્નોત્તર, ચિદગો પ્રશ્નોત્તર મન્દક્યુલ્ય યોદ્ધાર, પૂર્ણ-સ્તંભ-સત્ત્વ-ભારનાપ સત્ત્વ રંગેર ત્રયો પ્રમાણ આપે છે આ બધાં ત્રયો એ શુદેવે જન બાલ્યાર્થે દિ. ભાષામાં જ રચેના છે જેના અભ્યાસ અને અનુભવ દ્વારા રે સામાન્ય મનુષ્યો જૈનધર્મ તેમ જ ધર્મ ધર્મોના તત્ત્વોને અને તેના સાગરપણાને સહેજે સમજી શકે

સ્વર્ગવાસી શુદેવની સત્ત્વવાપી યજ્ઞ પ્રતિષ્ઠા નહિ સદી શકનાર કેટલાક મહાત્મલાલો, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ શુદેવે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં ભાષામાં કોઈ ત્રયની રચના ન કરતા માત્ર વિદ્વા ભાષામાં જ બધા ત્રયોની રચના કરી છે એ તરણ આપી તેઓથીમા ખામ હોડા અભ્યાસ ન હોવાની વાતો કરી આત્મસંતોષ મનાવે છે એ વાતનો પ્રતિષ્ઠા કરવા ખાતર નહિ પણ એ ત્રય વાગી શુદેવના તત્ત્વવિજ્ઞાન રીતે કેટલું જીવંત જ્ઞાન, કેવી પ્રતિભા અને કેટલું ગંભીર આલોચન હતા, એ જાણવા માટે આપણે મદજ પ્રયત્ન કરીએ એમાં વધારે પડતું કશું જ નથી

સ્વર્ગવાસી શુદેવે રચેના મુખ્ય મુખ્ય ત્રયોની અમે ઉપર જે નામાવધી આપી ગયા છીએ, તેમાં જે સમ્યાગત્ત્વ આગમ અને શાસ્ત્રોની વિચારણાઓ ભરેલી છે એ દ્વારા તેઓની બાબત પળાની તેમ જ વિજ્ઞાન અને ઊંડા આલોચનની આપણો ખાતરી થઈ જાય છે તેમ જ આપણે તેઓથીના સમૃદ્ધિ તાત્ત્વ-પુસ્તકમંદ્રો તરફ નજર કરીએ તો આપણે તેઓથીના ગંભીર વિજ્ઞાનની સરિશૈર ઝાંખી થઈ જાય છે

સ્વર્ગવાસી શુદેવના જ્ઞાનભાગમાં તેમના જીવોદિત અનેકાનેક ત્રયો છે, તેમાં ‘સન્મતિતર્ક’ શાસ્ત્રની રત્નવિખિત પ્રતિષ્ઠા એ શુદેવે પોતાની સુધારેની છે એ સુધારના પાકોને શુભિત મ મતિ તર્કના મપા કોએ તેની વિષ્ણુમાં કેમકેકો રચાન આપ્યું છે જે ત્રયના અધ્યયન માટે દળદો પિરાનુ અર્થ કરી નાખવા જાય આજે કોઈ જૈન માતૃ પરી રીતે એમાં પાગ પગ ન થા નથી એ ત્રયનુ ત્રાયન અધ્યયન, જ્ઞાન-માગી જેવા અનિષ્ઠાપ્રધાન સમાજમાંથી આવેલ એમ વ્યક્તિ પોતાની સ્વયં પ્રતિભાને મોટા સન્મતિતર્ક જેવા તાત્ત્વોની મહત્ત્વો સમજી પોતાના હૃદયની દ્રુ કાગર્ધિમાં મરે એ કરતા એ સ્વર્ગવાસી મહાપુરુષની પ્રતિભાનુ આ તેઓની વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન ઉત્તરણ બીજું શું હોઈ શકે ? જે મહાપુરુષ આના મદર્ધિ ત્રયોના અધ્યયન મનન માટે હવની પ્રવૃત્તિ મરે એ મહાપુરુષના તત્ત્વવિજ્ઞાન મરપ્રતિભાજનન કેવું વિદ્ય પાડિય તો એ રાષ્ટ્ર માની આ કેમકે આજમા મરેલી નથી

પણ ત્રે દેશમાં આજે જ્ઞાન-જ્ઞાનમાં સ્વર્ગવાસી શુદેવના વસાવેના વિશાળ જ્ઞાનભાગો છે પણ આખામાં વીપતા જ્ઞાનભાગો જે કોઈ દોષ તો તે શુદેવના વસાવેના આ જ્ઞાનભાગો મા ॥ ૩૫

જ દીપતા છે એ ભંડારોમાં સાર સાર ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવા આપણા ગુરુદેવે અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાયકૃત પાતંજલયોગદર્શન ત્રીકા, અનેકાંતવ્યવસ્થા આદિ જેવા અનેકાનેક અલ્પભ્ય-દુર્લભ્ય પ્રાસાદ્યથોની નકલો આ ભંડારોમાં વિદ્યમાન છે, આજે આ ગ્રંથોની નકલો બીજે ક્યાંય જોવામાં નથી આવતી સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે પોતાના વિહાર-પરિભ્રમણ દરમિયાન ગામ-ગામના જ્ઞાનભંડારોની બારીકાઈથી તપાસ કરતાં જ્યાંથી મળી આવ્યા ત્યાંથી તે તે ગ્રંથોના ઉતારા કરાવ્યા છે અહીં આપણે માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે એ ગુરુદેવમાં અપૂર્વ સાહિત્યને પારખવા માટે કેટલી સૂક્ષ્મેક્ષિકા હતી ! જે ગુરુદેવના ભંડારોને બરાબર બારીકાઈથી તપાસવામાં આવે તો તેમાંથી આપણે કેટલીયે અપૂર્વતા જોઈ-તારવી શકીએ

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવ તેમના જમાનાના એક પ્રજ્ઞવ્ય-પૂજવા લાયક પુરુષ હતા, એટલે તેઓશ્રીને ગામે-ગામના શ્રીસંઘો તરફથી તેમ જ વ્યક્તિગત રીતે પણ નાની કે મોટી દરેક બાબતના વિવિધ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા અને ત્યારે તેઓશ્રી તે તે પ્રશ્નોના જે ઉત્તરો આપતા (જેમાંના કેટલાક તે સમયના ‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ’ માસિકના અંકો વગેરેમાં છપાયેલા છે), એ જોતાં આપણે તેઓશ્રીની ઉત્તર આપવાની પદ્ધતિમાં સ્થિતપ્રજ્ઞપણું, ઉદારતા, નિષ્પક્ષપાતપણું તેમ જ અનાગ્રહીપણું વગેરે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કેટલાક એક જ વિષયના પ્રશ્નોના ઉત્તરો એ ગુરુદેવે પ્રશ્નકારની જિજ્ઞાસા, પરિસ્થિતિની યોગ્યતા વગેરે ધ્યાનમાં રાખી એટલી ગંભીરતાથી તેમ જ યોગ્યતાથી આપ્યા છે કે જેમાં આપણને એ ગુરુદેવની સ્થિતપ્રજ્ઞતા તેમ જ અનાગ્રહીપણાનો સહેજે ખ્યાલ આવી જાય છે આ ઠેકાણે અમે ઉદાહરણ ખાતર—પર્યુપણામાં મહાવીર જન્મના દિવસે શ્રીકૃષ્ણ વધેરવા એ શાસ્ત્રોક્ત છે કે કેમ ? એ રિવાજ કાયમ રાખવો કે કેમ ? એ ચાલુ રિવાજ બંધ કરી શકાય કે નહીં ? અને બંધ કરવો યોગ્ય જણાય તો શો માર્ગ લેવો ?—આ પ્રશ્નો સબંધમાં સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે જે જુદા જુદા માર્ગદર્શક ઉત્તરો આપ્યા છે (જુઓ, ‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ,’ પુસ્તક ૯, અંક ૮ અને ૧૦) તેમ જ તેમાં શ્રીસંઘમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિક્ષેપ બિલો થવા ન પામે તે માટે જે માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે એ જોવાની માત્ર લક્ષ્યમણ કરીએ છીએ

અતમાં, દૂકમાં અમે એટલું જ કહીએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે પ્રજ્ઞમાં ધાર્મિક તેમ જ નૈતિક નિશ્ચેતનતા પ્રગટે છે ત્યારે ત્યારે તેનામાં પ્રાણ પૂરવા માટે એકાદ અવતારી પુરુષ જન્મ ધારણ કરે છે, તેમ સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે અવતાર ધારણ કરી જૈન પ્રજ્ઞમાં અનેક રીતે પ્રાણ પૂર્યા છે જે જમાનામાં તેઓશ્રીએ ગૂજરાતની ધરા ઉપર પગ મૂક્યો ત્યારે જૈન સાધુઓની સખ્યા અતિ અલ્પ હતી, તેમાં શાસ્ત્રજ્ઞો ગણ્યાગાંઠ્યા હતા, દેશ-વિદેશમાં જૈન સાધુઓનો પ્રચાર અતિવિરલ હતો; તેવે સમયે આ બધી બાબતોમાં એ ગુરુદેવે પોતાની પ્રતિભા દ્વારા સગીન ઉમેરો કર્યો છે એમની પ્રતિભાને બળે જ શ્રીમાન વીરચંદ્ર રાધવજી ગાંધી ચિકાગોની સર્વધર્મપરિપદમાં જઈને જૈનધર્મનાં તરવોને વિશ્વના મેદાનમાં રજૂ કરી શક્યા છે

એ સ્વર્ગવાસી પરમપવિત્ર ગુરુદેવના અગમ્ય તેજને પ્રતાપે આપણે સૌ વર્તમાન યુગને અનુરૂપ ધર્મસેવા, સાહિત્યસેવા અને જનસેવા કરવાનું બળ મેળવીએ એટલું ઇચ્છી વિરમીએ

કુળ્લાડપિ યદિ સોત્કળ્લા, ત્વદ્ગુણગ્રહણ પ્રતિ ।

મમૈષા ભારતી તર્હિ, સ્વસ્ત્યેતસ્યૈ કિમન્યયા ? ॥

આચાર્ય હેમચન્દ્ર

[‘જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ,’ સં. ૧૯૯૨]

પૂજ્યપાદ દાદાશુર પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ*

મારા પગમુકેપમરી પૂજ્યપાદ ।। ગુરુશ્રીનું પારે પામુ પુણ્ય રમગજ મુડુ છુ ત્યારે આચા ગુરુના નાન અને ચારિત્રના પ્રભાવનું વર્ણન કરતી ગુરોસ્તુ મૌન વ્યાખ્યાન સિધ્ધા મન્ત્રચત્તનસંગવા એ કાન્યપકિત અતરમાં ગુજી બેઠે છે, અને એની ચથાર્થતા સમગ્રકર્મ જ્ઞાન ૧ સાચા ગુરુનું તો ૨૧ । અને આચરણ જ સિધ્ધાની શખ્યોનું નિરાચણ કરી દે છે મેં મારા દાદાશુરનીમાં એમ આ મ્મં ધર્મશુરુ વિદ્યાશુરુ અને દીક્ષાશુરુ તરીકે આવેો મહિમા પ્રત્યક્ષ અનુભવો છે એમની દાનગી માધર્થી -કેવળ એમનાં ધર્મથી જ-કર્ષક શાસ્ત્રીય નામતોના અશયોનું નિગમજી થઈ જતું એવું જ નથી જીવનમાધના અો ચારિત્રની આગધનાને લગતી અનેક લાભ-કુશલ્યોનું પામું જાણે માપમેળે જ રામન થઈ જતું આના જીવનમિદ્ધ પ્રભાવ મદાર્યેનુપ દના મારા પગમપૂજ્ય દાદાશુર પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મદારાજ આજે આ ઉમરે અને જ લયકા જેટલા દીક્ષાપર્વાય પડી પણ નામે છે કે આના વાત્સલ્યમર્તિને શિરજી તરીકે મેળવવામા દુ કેવળો બને ભાગરસાળી દતો ! એમનું રમગજ અતરને મદ્દ બનાવી મુકે છે, અને જાણે આજે પણ દુ એમની આચરણ બાળમુનિ દાકે એવું સવેલન ચિત્તમા જગાડે છે સાચે જ તેઓશ્રીના મદાન ઉપમરની કોઈ મીમા દ નથી

કુદુ મના મગમગને લીધે અને ખામ કરીને મારા પ્રાન રમગખીર માનુશ્રીની દિનચિના અને ગ્રેખાઓ લીધે મારામા જે કઈ અત્પત્તવ પ ધર્મસરમરે પડતા દના, અને દેવશુર મમ પ્રાની શ્રદ્ધાનું જે કઈ આમાન્ય બીજનરાપજી થયુ દનું તેનો નાનોપામના અને નયમઆપનારપે જે કઈ રિકાસ થયો, તે મારા પગમપૂજ્ય દાદાશુરદેવ અને મારા પરમપૂજ્ય ગુજી શ્રી અતુરવિજયજી મદારાજની મારા પ્રોતી નિ સીમ ધર્મરૂપાને પ્રતાપે જ શીર અને નિશાથી સખ્દ એમના રસિક સમા નિમળ જીવનનું રમગજી અો આરોખન એક ધર્મમાજદર્શક અને આત્મજ્ઞાનગ્રેમ ધમધ્યા જ બની રહે છે

આપણા આમ ડોપમરી, ચગમ તીથ મગ બજવાન શ્રી મદતિ-મદારીગ-નધ માનમ્મામી ૧૧ શાસનમા સમમ જેન આમમેળે આનુગોચ ગમ્મિનાનુગોચ, ચરજીમગ્માનુગોચ અને ધમધ્યાનુગોચ, અમ નાર

* આ પ્રથમના મપાદેની વિનિયો પૂજ્ય મદારાજશ્રીએ આ 'જ્ઞાનાંજલિ' પ્રથ માટે લખી આપેલ લેખ

વિલાગોમાં વહેતીને એમાં ધર્મકથાનુયોગનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી પણ સમજ શકાય છે કે ધર્મની પ્રભાવનામાં અને આત્મસાધનામાં ધર્મકથાનું કેટલું મહત્ત્વ છે. જ્ઞાનયોગ, ધ્યાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ, એ ચાર પ્રકારના યોગોમાંના ભક્તિયોગની જેમ, સામાન્ય ભુક્તિના, ઓછા ભણેલા, ભલા-ભોળા બાળ-છવોને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપીને એમને સરળતા અને મુગમતાપૂર્વક નીતિ, સદાચાર અને ધર્મની સમજૂતી આપવામાં ધર્મકથાનુયોગની ઉપયોગિતા અને ઉપદારકતા ઘણી વ્યાપક છે. મારા દાદાગુરુની જીવનકથા એ ધર્મબોધક એક પાવનદારી ધર્મકથા છે

અહિંસા-સમભાવ-અનેકાંતવાદમૂલક વાતસલ્યસભર સાધુતા

જૈનધર્મે પ્રરૂપેલ આત્મસાધનાના રાજમાર્ગનો અને પૂજ્ય પ્રવર્તકજી મહારાજની અખર જીવન-સાધનાનો વિચાર કરીએ છીએ તો એમ જ લાગે છે કે તેઓશ્રીમાં એ બંને એકરૂપ બની ગયાં હતાં, અને તેથી તેઓનું જીવન જૈનધર્મ અને સંસ્કૃતિના એક સાચા પ્રતિનિધિ કહી શકાય એવા ધર્મ-પ્રભાવક પુરુષનું કે સ્વ-પર ઉભયનું કલ્યાણ સાધનાર મહર્ષિ સાધુ-સંતપુરુષનું આદર્શ જીવન હતું.

જૈન તીર્થ કરો અને મહર્ષિઓએ ભવબ્રમણના અંતને એટલે કે મોક્ષપ્રાપ્તિને આત્મસાધનાનું એટલે કે અધ્યાત્મસાધનાનું અંતિમ ધ્યેય માનીને, એના મુખ્ય ઉપાય તરીકે, જીવનમાં અહિંસાની સાધના અને પ્રતિષ્ઠા કરવાનું ફરમાવ્યું છે. અને અહિંસાને સિદ્ધ કરવાના મુખ્ય સાધન તરીકે સંયમ અને તપની આરાધનાને સ્થાન આપ્યું છે. વળી, આપણા શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ ઉચ્ચસમસાર જીવ સામ્રાજ્ય—શ્રમણજીવનનો સાર તો ઉપશમ એટલે કે શાંતિ અને સમતા છે—એમ કહીને ધર્મસાધનામાં સમતા કે સમભાવનું કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે, એ સમજાવ્યું છે આ રીતે વિચારીએ તો સમતા એટલે કે સમભાવની પ્રાપ્તિ એ જ આત્મસાધના કે ધર્મસાધનાનું ધ્યેય કેન્દ્ર બની જાય છે. ઉપરાંત, માનસિક અહિંસાના પાલનના અને સત્યના નાના-મોટા એક-એક અંશને શોધી કાઢવાના અને સ્વીકારવાના એક અમોઘ ઉપાય તરીકે જૈનધર્મે નયવાદ અને સ્યાદાદ એટલે કે અનેકાંતદષ્ટિની પ્રરૂપણા કરી છે. આ અનેકાંતવાદ એ આત્મસાધના અને તત્ત્વવિચારણાના ક્ષેત્રમાં જૈન દર્શનનું એક આગવું કહી શકાય એવું પ્રદાન છે આ રીતે જૈનધર્મની સાધના-પ્રક્રિયામાં અહિંસા, સમભાવ અને અનેકાંત-દષ્ટિ એ રત્નત્રયી કેન્દ્રસ્થાને બિરાજે છે, અથવા કહો કે એ પ્રક્રિયાનું એ જ અંતિમ સાધ્ય કે ધ્યેય છે. અને આત્મસાધનાની યાત્રામાં આગળ વધતાં વધતાં છેવટે એ ત્રણે એકરૂપ બની જાય છે; આનું જ નામ મોક્ષ એટલે કે ભવસાગરનો છેડો. (ખરી રીતે એ ત્રણે એકબીજામાં એવા તો એકત્રિત છે કે જો એ ત્રણમાંના ગમે તે એકની યથાર્થ અને જીવનસ્પર્શી સાધના કરવામાં આવે તો બાકીનાની સાધના પણ આપોઆપ થતી રહે; અને જો એકની પણ ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો બીજાની સાધનામાં ક્ષતિ આવ્યા વગર ન રહે.)

અહિંસા, સમતા અને અનેકાંતદષ્ટિ : આત્મસાધનાના સાધનરૂપ તેમ જ સાધ્યરૂપ આ ગુણસંપત્તિની અપ્રમત આરાધનાની દષ્ટિએ જ્યારે મારા દાદાગુરુશ્રીની સંયમસાધનાનો વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે એમ જ લાગે છે કે એ ત્રણેનો પવિત્ર ત્રિવેણીસંગમ એમના જીવનમાં સાવ સહજપણે સધાયો હતો; અને તેઓએ શ્રમણજીવનનો એક શ્રેષ્ઠ આદર્શ પોતાની સદા અપ્રમત ધર્મસાધના દ્વારા જીવી બતાવ્યો હતો, એ મેં પ્રસન્ન બોલ્યું છે. એમની આવી સિદ્ધિ આગળ મસ્તક નમી જાય છે.

અહિંસા તો શ્રમણ-જીવનનું મહાવ્રત જ છે; અને પૂરી જાગૃતિ રાખવામાં આવે તો જ એનું પાલન થઈ શકે છે. એકેન્દ્રિય અને કીડી-કુચુઆ જેવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવોથી લઈને તે કુંજર સુધીના કોઈ પણ જીવને જરા પણ કિલામણા ન થાય, અને માનવીની તો લાગણી પણ ન દુલાય,

આરી રીતે આદાર, નિદાર અને આદર ગોઠવનામા આવે એ આ માત્રની રક્ષા માટે જરૂરી છે. પૂજ્ય પ્રવર્તકજી મહારાજ આ માટે તો સતત જાગ્રત હતા, અને જાગ્રતે જાગ્રતે પશુ કોઈ દોષ કે અતિચારનું સેવન ન થઈ જાય એની પણ પૂરેપૂરી સાવચેતી રાખતા હતા. પણ આ મહાનત અગે એમની વિરોધતા એ તેઓશ્રીની ડુણાપરાયણતામા જોઈ છે. કોઈનું જરા પણ દુષ્કર્મ જોઈ કે એમનું હેતુ કરુણાભીનુ થઈ જતુ — જીવનનું '૧૮' એમનાથી જોઈ શકતુ જ નહીં અને આવે પ્રસંગે, સમ્રામા આરી પડેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવીને એને વિનામે આપીને કે બીજા કોઈને એને સહાયતા કરવાની પ્રેરણા કરીને જ સતોષ ન માનતા, તેઓ જનને જ કઈ પણ કરતા ત્યારે જ એમને સતોષ થતો અને એવે વખતે પોતે વચાવૃદ્ધ છે જાનતુ હું કે ચારિત્ર્યદૃષ્ટિ એવે દોષ વિચાર એમને ન આવડે. પોતાના કે બીજા સમુદાયને કે નાના મોટાને બે રાખ્યા વગર મિત્રાગ્ર આધુઓની તેઓ સમાનભાવે અને લાગણીપૂર્વક વેદાયજી હતા એ તો ખરુ જ, પણ એમની પામે આવેન કે જામ કરતા કોઈ ગૃહસ્થ માત્રનીમા આરી પડે તો એની સલામ રાખવાનું પણ તેઓ ન થૂંતા અને એમની પરિનિદામા કામ કરતા લલિયાઓના તો તેઓ દેનાળ મિત્રાગ્ર જ હતા એમને જરા પણ અમુખ બેજગતુ તો તેઓ બેચેન બની જતા અને એ મુશ્કેલીનું નિવારણ થાય ત્યારે જ તેઓ નિરાત અનુભવતા પૂજ્ય । શુદીનો વેદાયજીનો આ શુભ અતિ નિરનરતો ઉમર હતુ થઈ, શરીર અસ્થિ બની ગયુ અને આખોતુ તેજ પણ અર સનાઈ ગયુ, જના એમને આ શુભ જરાય ઓગે થયો ન હતો આની રિથતિમા પણ લાડી પેટે કે કોઈને સહારે ઉપાનયમા માંડા થયેલ સાનુઓ કે લલિયાઓ પામે જઈને એમો મુખપૂજા કરતા અને એમના માથે અને શરીરે વાત્સલ્યપૂર્વક હાથ ફેરવતા એ અને નાર જોરા કે આરા તો દેનાય પ્રસંગે માગ રમરણમા સંભાળેના પડયા છે એની યા આના, એમની અહિસમતા આ કરુણાળુતાના વિચારની અતર ગદગ બની જાય છે આ બહુ તેઓને એના માટે સાન સહજપણે સાધ્ય બની શકુ કે એમના જીવનમા કદુતાનો અશમા ન હતો અને હનમાન પ્રત્યે એમના હારા નાસ યો અપૂર ઝગ સતત વધ્યા જ કરતો હતો મિત્તી મે સવનભૂણસુ એ જિનેશ્વરદેવો સદેશ એમના રામદેશમા ધન્યતા હતો.

જેની નિર્મળ તેઓશ્રીની અહિસા મહાનતની આરાધના હતી, એરી જ ઉત્તમ એમની સમતાની સાધના હતી એમ લાગે છે કે સમતા કે મમતાનું અમૃત તો એમના જીવનના અણુઅણુમા મિથા થેતુ હતુ મમતામા તો તેઓ સાગર જ હતા તેથી જ નિર્મળ ન આચારેન આગાનું, રતુતિથી ન મ્હી કુનાનું અને વેગ વિરોધના વિનાશ પરી વમગમા કોઈ દિનમ ન આપાનું — આરી રિથતપ્રતતા તેઓને સહજપણે સિદ્ધ થઈ હતી અદ્યથી મનનું કે તનનું કોઈ અજગી બંધુ દોષ કે સધ, સમાજ કે કોઈ વ્યક્તિ નિમિત્તે બહાર ઝઝાવાત જગી બેઠવો હોય તો માગ લાડુશ્રી, દિમા લયની જેમ એ બધાથી અવિચલિત આ અરુદ્ધ રહીને, પ્રચાતપણે રસયતાપૂર્વક અને અપ્રમત્તાવાવે મયમની આરાધના કરતા એ જોયા છે વગી કોઈ જામતમા કોઈ એમને પોતાના વિરોધી માની લે તો, એમ થતુ અપમાનનું એમના હાથની વાત ન હતી, પણ તેઓ પોતે તો કોઈ પ્રત્યે આરી અણુગમાની કે તિરમ્મરની લાગણી ન કરતા અને સસાગ્રા પ્રવર્તતા કાલ આ વિશુ ભાવોનો વિચાર કરીને સામાના દોષને પણ નીસરી જતા તેઓની લાગણીનના આદર્શ હતી તેઓ માયા અર્થમા લાભાશ્રમણ હતા એમણે સમભાર એવા કેળી જાગે હતા કે એમા આરા નારાનો બે દુર થઈ ગયો હતો તીર્થગ્ર લગનતનુ સમયાણ સમણો હાર્દ — સાચા નમજુ થનું દાન તો સમના

કેળવવી જ નોંધ એ—એ વચન પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીના અતરમાં યરાળર વસી ગયું હતું અને તેથી સમભાવની ક્યારેય ઉપેક્ષા ન થઈ જાય, એની તેઓ સદા સાવધાની રાખતા હતા સમતાની આવી લખિધ મેળવીને તેઓશ્રી સાચા શ્રમણ બન્યા હતા.

અને, અહિં સા અને સમતાની જેમ અનેકાંતદષ્ટિ એટલે કે સ્યાદાદ અને નયવાદનો મહિમા એમના જીવનમાં તાણા-વાણાની જેમ વણાઈ ગયો હતો; કારણ કે તેઓ સત્યના એક-એક અશના ખપી હતા, અને મતાગ્રહ કે સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતાને કારણે સત્યના કોઈ પણ અશની જાણતાં કે અજાણના ઉપેક્ષા થઈ જાય એ એમને કોઈ રીતે મંજૂર ન હતું તેથી જ તેઓ ‘મારું તે સાચું’ એવી હકાગ્રહી મનોવૃત્તિથી દૂર રહીને ‘સાચું તે મારું’ એવી ગુણગ્રાહક અને સત્પ્રતિપાસક દષ્ટિને અપનાવી શક્યા હતા, અને બધા ધર્મોના સારા સારા અશનો આદર કરી શક્યા હતા શાસ્ત્રાભ્યાસ અને શાસ્ત્રોના ઉદ્ધારના કાર્યમાં પણ તેઓ મારા-તારાપણાના ભેદભાવથી મુક્ત બનીને, હસક્ષીર-નીર ન્યાયે, હમેશા સાર ગ્રહણ કરતા રહેતા હતા, અને કોઈ પણ ધર્મ, પથ કે સંપ્રદાયની નિંદાથી સદા દૂર રહેતા હતા સત્ત્વ લોગમ્મિ સારભૂય—વિશ્વમા સત્ય એ જ સારભૂત તત્ત્વ છે—એ શાસ્ત્ર-વાણીનું હાર્દ તેઓ પૂરેપૂરું સમજી ગયા હતા, અને તેથી સત્યની ઉપાસના માટે સદા તત્પર રહેતા હતા કપાયોને, રાગ-દ્વેષને કે કલેશકર મમતને વશ થયા કે સત્ય ખડિત થયા વગર ન રહે બીજાની વાતને એની દષ્ટિથી સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ તોપણ સત્યની ઉપાસનાને આંચ આવી જાય આટલા માટે તેઓ એક અપ્રમત્ત આત્મસાધક સતની જેમ, પોતાની જાતને આવી બાળતોથી સદા બચાવી લઈને સત્યની શોધનો આનંદ અનુભવતા રહેતા હતા એમ જ કહેવું નોંધ એ કે પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીનું જીવન જીવના અનેકાંતવાદના એક જ્વલત ઉદાહરણરૂપ હતું, એમના જીવન અને વ્યવહાર-માંથી જાણે વગર બોલ્યે અનેકાંતદષ્ટિનો જીવનસ્પર્શી બોધપાઠ મળી રહેતો હતો.

આ રીતે અહિં સા, સમભાવ અને અનેકાંતવાદની જીવનમાં એકરૂપતા સાધવાને લીધે પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીના જીવનમાં યોગની એટલે કે મન-વચન-ક્રિયાની પ્રવૃત્તિની એકરૂપતા અતિસહજપણે જ સધાઈ ગઈ હતી વિચારવું કઠિંક, બોલવું કઠિંક અને વર્તન-વ્યવહાર કઠિંક એવો ચિત્તની અસ્થિરતા કે મક્કિનતા દર્શાવતો નિસવાદ ક્યારેય એમનામા જોવામા નથી આવ્યો ગીતાર્થ, સઘરથવિર અને શાસનપ્રભાવક મહાપુરુષ કેના હોઈ શકે, એ તેઓશ્રીના જીવનમાંથી યરાળર સમજી શકાતું હતું તેઓ એવા શાત, ધીરગભીર, કોઠાકાઠ્યા, ઓજાબોલા અને હેતાળ હતા કે એમના પરિચયમા આવનાર નાની-મોટી વ્યક્તિ—એમા ચતુર્વિધ સઘમાંની ગમે તે વ્યક્તિનો કે બીજી પણ ગમે તે વ્યક્તિનો સમાવેશ થતો—ના અતરના દ્વાર એમની પાસે બિઘડી જતા, પોતાની ભૂક્ષની કબૂલાત કરવામા એવી વ્યક્તિને એક પ્રકારની નિરાંત થતી અને પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રી તરફથી પણ એને એવી મધ્યસ્થ, શાણી અને શક્તિ મુજબની સલાહ કે આજ્ઞા મળતી કે એનું જીવન પસંદાઈ જતું કોઈની કઈ ક્ષતિ જાણવામાં આવી હોય, અને ક્યારેક એ વ્યક્તિ પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીને પોતાના વિશેષી માનીને તેઓશ્રીનો અવર્ણવાદ કરતી હોય, તોપણ એની એ ખામીનું ઉચ્ચારણ કરવાનું કેવું ? ગમે તે વ્યક્તિની ભૂત એમના સાગર સમા ગભીર અતરના ઊંડાણમાં સદાને માટે સમાઈ જતી મતલબ કે કોઈ પણ પ્રસંગે, કપાયો અને કલેશોને કારણે કર્મબંધન થઈ જાય અને પોતાનો આત્મા હળુકર્મી અને અદ્યપસ સારી બનવાને બદલે ભારેકર્મી અને ભવાલિનદી ન બની જાય એની જ તેઓશ્રી સતત ચિંતા સેવતા અને એ માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહેતા કપાયમુક્તિ કિલ મુક્તિરેવ કે સમમાવભાવિ-

અપ્પા લહેદ મુઘ્વ ન સદહો—એ ભગવાન રીતરાગ તીર્થ કરેલની નાળીને તેઓએ બરાબર અતગ્માં ઉતારી હતી અને તેથી તેઓશ્રીનું જીવન એક સાચા સતપુરુષનું જીવન બની ગયું હતું

જીવનસમય ધી કેટલીક નિગતો

હવે દાદાગુરુશ્રીના જન્મ, માતા પિતા, દીક્ષા વગેરેની કેટલીક નિગતો જોઈએ —

તેઓશ્રી વડોદરાના રહેવાગી હતા. રિ. સ. ૧૯૦૭માં તેઓના જન્મ થયો હતો તેઓની નાનિ ત્યાં શ્રીમાળી હતી. સસારી અવસ્થામાં તેઓનું નામ જનવાન હતું * તેઓ પરિણીત હતા. પણ એમનું અંતર તો સયમસાગર્ગની જ ઝંખના કરતું હતું, એટલે ધર્મમાં રહ્યા છતાં તેઓ જળમ્ભજ જેવું અનિષ્ટ જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને સસારી મગી ત્યાગી ત્યારે બાપ એ પી રાહમાં હતા. ચાર છોટાનાય જન્મ્યાન. ૧૩ પળ વડો રાના વતની હતા અને એમનું નામ પણ વૈરા ગ્યાલિમુખ હતું એ સમાનર્ગી હોવા વચ્ચે સદેજે ધર્મરસે બધાઈ ગયો અને વે. ગંગાનાના ઉત્પત્ત બનતા, રિ. સ. ૧૯૩૫ની માનમાં, જ્યારે ૧૭ વર્ષનાય અઢાવીમ વર્ષની ભગ્યુવાન થયા હતા ત્યારે બંને મિત્રો પરમપૂજ્યપાં. માસનંદામ પંજગદેગોદારમ ચાપાભોનિરિ અજ્ઞાનનિમિત્તરશ્ચિ આચાર્યદેવ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી નિજવાનદસરીશ્વરજી (પ્રસિદ્ધ નામ શ્રી આત્મારામજી) મહારાજશ્રીના ચરણોમાં જઈ પરોવ્યા પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજ મહાપ્રનાપી બો ના. અને ચારિત્રની સાખાત્મતિ હતા એમનું તેજ, બન બો પરાક્રમ સૂર્ય જેવું અપૂર્વ હતું અને પંજગમાં શ્વેતાગર મૂર્તિપૂજન જૈનધર્મના પુણ્યદાનુ ભગીચ મર્થ કરીને તેઓ જૈનધર્મના મહાપ્રભાવ જ્યોતિષધર બધા હતા આના ધમની જ્ઞાન રમાન મૂર્તિ સમા મહાપુરુષના વરુ હસે રિ. સ. ૧૯૩૫ના માઠ રતિ ૧૧ના રોજ, ૫ ને મિત્રોએ પ્રત્યક્ષ બગી ૧૦ રી જનતાલનું નામ મુનિ ક્રાંતિનિજ્યશ્ચ બો છોટાવાનનું નામ મુનિ. સનિજ્યશ્ચ રાખવામાં આ મુનિ ક્રાંતિનિજ્યશ્ચની દીક્ષા પૂજન મુનિગજ ની લક્ષ્મી નિજ્યશ્ચ મહારાજનીના રિષ્ટ તરીકે થઈ હતી, પગતુ પાચ ૪૧ થા એમની રીનીદા થઈ તે પગતે પૂજ્યપત્ર ની લક્ષ્મીનિજ્યશ્ચ મહારાજ મળધર્મ પામ્યા હતા, એવે તેઓને પૂજનમાં શ્રી આત્મા રામજી મહારાજના શિષ્ય બાપવામાં આપ્યા સાધુજીવનના આચારનું તેઓ ખૂબ સંગ્રામી પાનન કરતા હતા અને એમાં ખામી ન આવે એનું પણ પૂરેપૂરું ધ્યાન ખેંચતા હતા જતાં રમાનમની જગાબ રીરો તેઓ એની મોગી સમજતા હતા કે મુનિ પનુ પાનન બરાબર થઈ નકે તો તેની જ તેઓ પૂર્ણ સતુષ્ટ હતા એવે તેઓનીએ દ્યારે કોઈ પનીની આત્મા રી ન હતી એટલું જ નહીં મેનારી હમેશા દૂર જ રહેતા હતા એવટે ૫૦ વર્ષની ઉંમરે રિ. સ. ૧૯૫૭માં પાદાના શ્રીસધના અને મમુ યના આગ્રહો મળે તેઓએ પ્રનર્તક પીતો રી ૧૦ કર્યો હતો આ પત્રી પછી ૪૧ વર્ષ સુધી સાર ગિર્દ લાવે, કેવળ ધર્મસ્તવ્યની શુદ્ધિ અને એની નિજગ મવાની રતિથી વિનિધ રીતે રાસા શ્રીસધ અને અમાજની મેરા કરીને તેસ ર્થ જેના સુદીર્ઘ સમય સુધી નિર્મળ ચારિત્રનું પાનન રીને હા વપા પી પિપિમ રી રિ. સ. ૧૯૯૮ના આઠ મુનિ ૧૦ને રિમે પાળના તેઓની વ્યવસાયી થયા આ પહેલાં મે વર્ષ અગાઉ મારા પ મ ઉપમરી ગુરુશ્રી ર્ગાગી બધા હતા ઉપરઉપી વગીતોનું શિરજીવ દર થઈ જવાથી હુ એક પ્રમારની નિરાધારતા અબુલી રવો પણ એવટે મયોગીની રિયામાન્તતાને રિચારીને અને મગ્યતવે પૂજન લા

૧. જોગાનુજોગ પૂજન આચાર્ય ભગવાન શ્રી નિજ્યન નભશ્ચિ મહારાજ પણ વડો રાના વતની હતા, અને એમનું નામ પણ જનવાન હતું

ગુરુશ્રી અને ગુરુશ્રીએ આપેલ ત્યાગ-વૈરાગ્યના બળે મેં મારા મનને સ્વસ્થ કરવાનો અને યથાશક્તિ સંયમમાર્ગની આગધના કરવા સાથે જ્ઞાનસક્તિ અને અધ્યયન-સંશોધનની સાધના દ્વારા ચિત્તને ઝોકાગ્ર અને ગ્જાનિમુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. શાસનના પ્રાણ સમા અને જૈન સંસ્કૃતિના અમૂલ્ય વારસા સમા આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રગ્રંથો તેમ જ આપણા દેશના પ્રાચીન સાહિત્યની સાચવણી, એના સંશોધન-સંપાદન અને જ્ઞાનભંડારોની મુલ્યવસ્થા અને સ્થાપનાનું કામ મારા આ બંને ઉપકારી વડીલોને કેટલું પ્રિય હતું, તે કેવળ હું કે અમારા સન્મુખનાં સાધુ-સાધ્વીઓ જ નહીં, પણ તેઓના પરિચયમાં આવનાર જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનો પણ સારી રીતે જાણે છે. મારે કહેવું જોઈએ કે જ્ઞાનસેવા અને જાતોદ્ધારના તેઓના આ વારસાએ મને જીવનમાં ખૂબ સાધ્યારો આપ્યા છે, અને મારા ચિત્તને સદા પ્રસન્ન રાખ્યું છે. એક અદ્વૈત વારસાના પોતાના વડીલો કે પૂર્વપુરુષો પાસેથી આથી વધારે સારો વારસો મેળવવાની શી અપેક્ષા રાખી શકે? મને તો એમ જ લાગે છે કે આજે પણ એ બંને પુણ્યચરિત પૂતળોની કૃપા મારા ઉપર સતત વરગી રહી છે.

જ્ઞાનોદ્ધારનું કાર્ય

પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રી શાસ્ત્રોદ્ધારના કામમાં એવા તો ઝાતપ્રોત બની ગયા હતા કે જાણે એ એમનું જીવનકાર્ય કે એમનો જીવન-આનંદ જ ન હોય! પૂર્વાચાર્યો અને અન્ય વિદ્વાનોએ મહાત્રમ અને સાધનાપૂર્વક રચેલ પ્રાચીન-અર્વાચીન સ્વદર્શનના કેષ્ઠનર ગ્રંથોની રક્ષા, એના મૂલ્યાંકન, લેખન આદિ બાબતમાં તેઓ ખૂબ ઊંડા ઊતર્યા હતા. એમની આવી અવિહત જ્ઞાનપ્રીતિને કીધે જ આજથી આશરે પોણાસો વર્ષ પહેલાં (વિ. સ. ૧૯૫૨માં) વડોદરામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન જ્ઞાનમંદિરની^૧ અને તે પછી કેટલાંક વર્ષો જાણીમાં જાણી જ્ઞાનભંડારની સ્થાપનાની પ્રેરણા આપી હતી. આ જ્ઞાનભંડારોમાં નવ હજાર ઉપરાંત ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે, જેમાં તાડપત્રીય અને કાગળ ઉપર લખાયેલી, એમ બંને પ્રકારની પ્રતો છે. એમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, રાજસ્થાની, ગુજરાતી આદિ ભાષામાં ગચાયેલ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ઉપરાંત વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, હંદ, અલંકાર, નાટક, આયુર્વેદ, શિલ્પ, જ્યોતિષ જેવા વિવિધ વિષયના તેમ જ જુદાં જુદાં દર્શનોને આવરી લેતા ગ્રંથોનો વિપુલ અને બહુમૂલો સંગ્રહ છે. આ ભંડારોમાં આવી નિર્ભેળ જ્ઞાનોપાસનાની આપક દૃષ્ટિએ જ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ હોવાથી એ દેશ-વિદેશના જૈન અને જૈનેતર વિદ્વાનોને માટે સમાન રીતે ઉપયોગી અને ઉપકારક બની શક્યા.

૧ આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના અગે પ્રોસિડિંગ બુકમાં જે નોંધ સચવાઈ રહી છે, તે નીચે મુજબ છે :—

“અહીં. પરમપૂજ્ય જૈનધર્માચાર્ય ૧૦૦૮ શ્રી વિજયનાંદમૂર્રીશ્વરજી—આત્મારામજી મહારાજ કૈલાસવાસી થવાથી તેમની ચાદગીરી રાખવા માટે વડોદરામાં થયેલી જાહેરસભા—સં. ૧૯૫૨ના જેઠ મુદિ ૧૧ રવિવાર તા. ૨૧ જૂન સને ૧૯૯૬ના રોજ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજની અધ્યક્ષતામાં જૈનો (અને) જૈનેતરો, વડોદરા શહેરમાં વિદ્યાધિકારી, વિદ્વાનો, નાગરિકોની જાહેરસભા જનીશેરીની પૌપધશાળામાં મળી હતી તે સભામાં તે વખતના પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજના નામથી ફ્રી જૈન લાયબ્રેરી સ્થાપવામાં આવે તો તેમાં મગનલાલ યુનીલાલ વૈદ્યે પોતાને સરકારમાંથી શ્રીમત સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજને કુમારપાળ-પ્રથમધનું ભાષાતર તેમના કરમાન મુજબ કરવાથી પરિતોષિક—છનામ દાખલ મળેલી રકમમાંથી રૂ. ૫૦૦) આપવાની ભાવના તેમના પિતાશ્રીની સંમતિથી દર્શાવી તે વધાવી લેવામાં આવી, અને આત્માનંદ જૈન જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપનાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.”

છે પ્રાચીન ગ્રંથોના આવા ઉત્તમ સંગ્રહ કરવા ઉપરાંત બીજી મહાન કાર્ય તેઓએ એ કર્યું કે જે ગ્રંથોની પ્રતિઓ અન્યન અપ્રાપ્ય, અતિનિરન કે જીર્ણુશીર્ણુ હતી, એના જૈન જૈનેતર સખ્યાબધ ગ્રંથોની પોતાની જાનદેખરેખ નીચે, રુચી લલિયાઓને હાથે, નખો કરાવી હતી એક જમાનામાં તેઓશ્રીના હાથ નીચે એજીસાથે પચીસ પચીસ, ત્રીસ ત્રીસ લલિયાઓ કામ કરતા હતા એ દશ્યનુ આજે પણ સ્મરણ થઈ આવતા જાણે એમ જ વાગે છે કે કોઈ જ્ઞાનોદ્ધાર મહાપિ જ્ઞાનોદ્ધારની એ મહાગાળા ચનારી રહ્યા છે અને એમાં પોતાની સર્વ શક્તિનું મિચન કરી રહ્યા છે

વળી, પ્રાચીન ગ્રંથોના સંગ્રહ અને રક્ષણ માટે જેમ તેઓએ નવા જ્ઞાનબહારો સ્થપાવ્યા હતા, તેમ જૂના જ્ઞાનકુદારોને સુરક્ષિત અને સુરક્ષિત બનાવના માટે પણ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી હતી પાટણ લીબડી આખા રોડના બહારો તેઓની આવી જ્ઞાનભક્તિની પ્રતિગાથા બની ગઈ એમ છે

અને પાટણમાં નવું સ્થપાયેન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર તો, પાટણના સખ્યાબધ અન્યવસ્થિત બની ગયેન ગ્રંથબહારોના સુવ્યવસ્થિત મહાભારત બની ગયેન હોવાથી, જૈન વિદ્યા અને ભારતીય વિદ્યાના દેશ વિદેશના અભ્યાસીઓ માટે જ્ઞાનનીર્થ સમાન બની ગયેન છે આ જ્ઞાન મંદિરની સ્થાપનામાં પૂજ્ય દાદાગુરુદેવે જે ઝમના સેરી હતી અને પ્રેરણા આપી હતી તે સોકોઈને માટે દાખનારૂપ બની રહે એમ છે

નવા જ્ઞાનભહારોની સ્થાપના અને જૂના જ્ઞાનભહારોની સુરક્ષાની સાથે સાથે જ પ્રાચીન શાસ્ત્ર ગ્રંથોના ઉદ્ધાર તરફ પણ તેઓશ્રીનું પૂરેપૂરું ધ્યાન હતું અને એટલા માટે આવા ગ્રંથોના સંગ્રહન-સંપાદન અને શુદ્ધીકરણ માટે તેઓ જાતે કામ કરતા અને બીજાઓને પ્રેરણા આપતા ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથમાલા પ્રવર્તક શ્રી કાલિ વિજયજી જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથમાલા વગેરેના સચાલન અને વિકાસ માટે તેઓ હમેશા પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા આ કાર્યમાં પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ ની વિજયવંશભક્ષરિજી મહારાજ, પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજય નામસરિજી મહારાજ, પૂજ્યપા શ્રી હસવિજયજી મહારાજના મુશિષ્ય મુનિનર શ્રી દોલતવિજયજી આદિ ધણોનો ફાળો છે, હતા આ ગ્રંથમાળાને એની શરૂઆતથી જ ઉચિત રાખવામાં મારા પૂજન દા. ગુરુશ્રીનો અને પૂજ્ય ગુરુશ્રીનો ફાળો અતિ મહત્વનો અને મોટો છે, એ સત્ય હખીત છે

અહીં એ વાત તો સમજ જ લેવાની છે કે પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીની જ્ઞાનોદ્ધારની કે શાસનપ્રભાવ નાની દરેકેરૂં પ્રતિષ્ઠા, કાયાની જાયાની જેમ, મારા પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી મનુવિજયજી મહારાજનો હમેશાં ધર્મપુરુષાર્થભર્યો ફાળો મોટો ફાળો રહેતો આ ઉપરથી સોકોઈને નિશ્ચિત પે લાગશે કે ગુરુ ગિરજાની આ જોડીએ જ્ઞાનોદ્ધારના પ્રવચકાર્યની પાઠબ જ પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પિત કરી દીધું હતું મારામાં શાસ્ત્રસંરોધનની જે રૂઠ્ઠી અતિ અદ્યપ સ્વરૂપ રૂઠ્ઠી કે દષ્ટિ આની છે તે માગ આ બને શિરજીનો જ આભારી છે, એટલું જ નહિ પણ મારામાં જે કંઈ સારું છે તે આ ગુરુ યુગની કૃપાનું જ ફળ છે

નિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ

પૂજ્ય દા. ગુરુશ્રી કેવા કટુણાનું અને વાતસલ્યમૂર્તિ હતા, એમનો પ્રભાવ કેવો શાંત અને પરગળું હતો, તેઓ કેવો બધા ધીર ગંભીર અને મોનવા કરતાં કરવામાં માનનારા હતા, એમનામાં મધ્યગથના, ગુણધાહન વૃત્તિ અને સત્યવોધન દિગ્ગો કેવો સુમેળ સધાયો હતો અને એમનું જીવન કેવું નિમળ જાનો ૩૬

હતુ, અને આવી ગંધી ગુણવિભૂતિને બળે એમનું વ્યક્તિત્વ કેવું પ્રભાવશાળી અને ઉન્નત્ત્વલ હતું, એ અગે તો, પુનરુક્તિનો દોષ વહેરીને પણ, એમના એ દ્વિત્ય ગુણોનું વારંવાર સકીર્તન કરવાનું મન થઈ આવે છે

એમના આવા વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની છાપ એમના પરિચયમાં આવનારના અંતર ઉપર પડ્યા વગર ન રહેતી સૌકોઈને તેઓ પોતાના હિતચિંતક ચ્વજન સમા જ લાગતા દાદાગુરુશ્રીના આવા વ્યક્તિત્વથી લીળીના દરબાર શ્રી દોલનસિંહગાપુ વગેરે ખૂબ પ્રભાવિત બન્યા હતા. તેઓને કોઈ પણ કારણુમર જમનગર કે પાટણ આવવાનું થતું ત્યારે તેઓ દાદાગુરુશ્રીનાં દર્શને અવશ્ય આવતા. એક વાર તો તેઓ એક નોકરને લઈને એકલા જ આવ્યા હતા તેઓશ્રી પ્રત્યેના આવા આદર કે આકર્ષણનું એક કારણુ એ પણ હતું કે તેઓ જેમ સૌ પ્રત્યે સમાન ધર્મગ્નેહ ધરાવતા હતા, તેમ જૂની-નવી ગમે તે પ્રકારની વિચારસરણીને સમજાવે સમજી, વિચારી અને આવકારી શક્તા હતા; અમુક પ્રકારની વિચારસરણીને કારણે કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યે અનાદરનો ભાવ દર્શાવવાનું એમની પ્રકૃતિમાં જ ન હતું તેથી રૂઢિચુસ્ત, મુધારક કે ઉદ્દામ વિચારો ધરાવનાર સૌકોઈને માટે તેઓ પૂછચાહેકાણુ બની શક્યા હતા. આનો સાર એ કે તેઓશ્રીમાં માનવતાનો સદ્ગુણ આગ્રહી કોટિએ ખીલ્યો હતો.

સમદર્શીપણું, રનેહાળતા, વૈચાવચ્ચ કરવાનો ભાવ વગેરે વગેરે તેઓશ્રીના વિશિષ્ટ ગુણોને લીધે તેઓનો પોતાનો સાધુસમુદાય નાનો હોવા છતાં એમની છત્રછાયામાં વિશાળ સાધુસમુદાય રહેતો હતો. તેઓનું સમુદાયમાં એવું બહુમાન હતું અને સમુદાયના હિતની તેઓ એવી ચિંતા સેવતા હતા કે એક વખત, વિ સં ૧૯૫૭માં, પૂજ્ય મુનિ શ્રી વદ્વલવિજયજીને આચાર્ય પદની આપવાની વાત આવી ત્યારે તેઓએ દીર્ઘદષ્ટિ અને સમયજ્ઞતા વાપરીને એ બંધ રાખવાની સલાહ આપી; અને સૌએ એમની આ સલાહ માનપૂર્વક વધાવી લીધી. વળી, પડિતવર્થ શ્રી બેચરદાસજી સામે શ્રીસંઘમાં વિરોધ જાગ્યો કે મુનિ શ્રી જિનવિજયજીએ દીક્ષાનો ત્યાગ કર્યો તે વખતે, તેઓ પ્રત્યે જરા પણ હિનભાવ સેચ્યા વગર, પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીએ એમને આશ્વાસન, હિતશિખામણુ અને માર્ગદર્શન આપીને એમની વિશિષ્ટ શક્તિઓનો લાભ સમાજને મળતો રહે એ માટે જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીની ઉદારતા, સાધુતા અને મહાનુભાવતાની સાક્ષીરૂપ બની રહે એમ છે એમના જીવનમાં આવા તો અનેક પ્રસંગો મેં જોયા છે.

ડૉ. દેવવ્રત ભાંડારકર, શ્રી ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ જેવા આપણા દેશના વિદ્વાનો અને ડૉ. હર્મન યાકોબી, નોર્મન બ્રાઉન જેવા વિદેશી વિદ્વાનોએ દાદાગુરુશ્રીની પાસેથી ઘણી પ્રેરણા મેળવી હતી આ લખતી વખતે વિ સં ૧૯૯૭ કે ૧૯૯૮ની સાલનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી સાક્ષર, લેખક અને કવિ અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અત્યારના ઉપકુલપતિ ભાઈશ્રી ઉમાશંકર જોષી પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રી પાસે પાટણ આવ્યા હતા એ જવાના હતા એને બીજે જ દિવસે મહાવીર જયંતીનું પર્વ આવતું હોવાથી મારી વિનંતીને માન્ય રાખી તેઓ રોકાઈ ગયા હતા આ જયંતી પ્રસંગે પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રીએ, અતિ સાહજકપણે, ભગવાનના ગુણાનુવાદ તરીકે, થોડીક મિનિટ સાવ સાદી અને સરળ વાણીમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અંતરની લાગણીની સહજ અભિ-વ્યક્તિરૂપે અપાયેલા આ પ્રવચનથી ભાઈશ્રી ઉમાશંકર જોષી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. આ વક્ત-વ્યના પોતાના હૃદય ઉપર અક્ષિત થયેલ પ્રતિબિંબનો ઉલ્લેખ, પાછળથી, તેઓએ મારા ઉપરના એક પત્રમાં કર્યો હતો તેમાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે “ પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ અતિવૃદ્ધ અવસ્થા

હારા ૭ના મહારી જ્યતીના પ્રમગે જે સારંગિક વ્યાખ્યાન આપ્યું તેથી મને સમ્યુ કે જા તમા દશ પણ નિષિતેજ જગતુ છે”

આવે જ એક બીજે પ્રમગ પણ અડી નોધવા જેવો છે જાગતીય મ્હાના અમ્હારી શ્રી એન સી મહેતા (શ્રી નાનાવાન નીમનનાન મહેતા) જેમ્હાર દા. ૧૭૨ની મ્હાના પાટણ આવેના મારી યા. પ્રમાણે તેઓ પડિતર્થ શ્રી સુખનાનજી માથે આન્યા હતા શ્રી મ્હાના પૂજ્ય દાદાગુરુની તથા શાનિમિત્તિ પૂજ્ય દસવિજયજી મહારાજે ત્રણેએ એમતમા તાપા રખા સુધી વાતો મ્હી મ પડી આ બે સતપુરુષોની પોતાના વિત ઉપર પડેની હાથ અગે તેઓએ મ્હુએ એવી મતમ્હુ મ્હેતુ કેસામા પ રીતે ૧૦ બીમ્હાથી લાએ જ અજગે હુ, પણ આ મે માહુપુરુષોથી ૭ પૂજ્ય પ્રમાવિન જાનો હુ જા નિષિ જેવા કેસા સોમ્ય, અને ગાત છે ।

નિદાર

પૂજ્ય દા. ૧૭૨ શ્રીએ નાનમ હારાના ઉદ્ધાર આદિને પોતાનુ એમ જીવનમર્થ માનેનુ હોવાથી મોટે ભાગે તેઓએ કાર્યમા જ એનગોત રહેતુ પડતુ અને તેથી તેઓ નિદાર જોડે મરી ગયા ૭ના તેઓ શ્રીએ પન્નમ, ગજગ્ધાન, ગુજરાત, સોગજ આદિ પ્રદેશમા દિવરી ત્યાંની ભૂમિને પરિન મ્હી હતી અગે ત્યાંની જનતા પોતાની સમસ્તી માધુતાનો લાભ આપેા દતો નાનમ મારાના ઉદ્ધારની દૃષ્ટિએ પાગળ તો તેઓશ્રીની મ્હમ્હુએ જ મ યુ હતુ

મથ અના

તેઓશ્રીએ ખાસ કોઈ જનન પ્રથની ગ્યના નથી કરી તે ૭ના તેઓએ જૈન તત્ત્વમા નામના પ્રથો શુજરાતી લાપામા અનુસાર ક્ષેપો હતો, જે હપાર્થ ગયો છે પણ તેઓ પિ આત્મહુદિ પિ અગે પ્રમુના માર્ગનુ અનુમગ્ય મ્હવાની તીવ્ર ઝખના અને પોતાના દોતો ૧૧ સ ત્થી થતી વે ના તેઓશ્રીની મનવન, સજગાય અગે યેગગપદોરૂપ માન્યુતિઓમા જોસા મને છે આ કૃતિઓ મધ્યામા ભને એાડી હોય પણ પદાહમાથી નીમ્હાની સગિનાની જેમ સવે શ્રીન અતગના જિંડાભમાથી મદ ત્પગે પ્રાટેરી હોવાથી, ગુચરતામાં ચિરાની છે તેઓશ્રીની આ ત ત્પ પિ માન્યુતિઓ આત્મમાનિ પ્રમુ ૧૧ મામે પ્રમિદ થયેની છે એમ મ્હેતુ જોઈએ કે અતરૂપર્મા નાનગમ એ તેમો ૧૧ તરમ દતો જ્યા શરીર અગમ્ત થર્મ મયુ અને આંખોનુ તેજ પણ અગ સમાર્ધ મયુ ત્યારે પા કોઈ ૧ કોઈ તાય કો પામ રાખી તેઓ નિગર શાસ્ત્રથવળ મ્હા જ મ્હેતા એમાં તેઓ કુખમાનને નીમ્હી આતિમ આન ૧૦ અનુમર કમ્તા દ્યારે મનમા કોઈ મરિના રકુરી આને તો પામ ગણેરી મન ઉપગ મોગમોગ અપરોથી દ્વપકારી તેા

ઉત્સહાર

દાદાગુરુશ્રીના ગુણોનુ મ્હમળુ અગે સમીર્ન મ્હતાં યામ તો મુજ્જ સામતો જ નથી આ પ્રે પદમ ઉદ્ધારી મ્હાપુરુષ ૧૧ ઉપમગેનુ મ્હમળુ મ્હના વિત અનેરે આતનાદ અનુમરે ૭ પમ ૧૦ આ પમ મ્હા પૂરી કંટુ

આ મર્મકથા પૂરી મ્હતી વખતે એમ પાવન પ્રમગ યાદ આવે ૭ દાદાગુરુશ્રી પિ મીમાગીના છે ૧૧ દિવસે ૧૧ા એમો સાથજ ઉપર ગૂમ્હુ થર્મ આ યુ તે કુમ્હુ તો અગુ પણ ૧૧ મિતે રૂપાવ ની મને થયું દો ગિધિત જબાગ હ આમ તો એમને શાના પૂજારી મો ૧૧ ન ૧૧તા — પોત દા ૧૦ મી શાના પૂડે ૧ પણ તે દિવસે તેઓની પામ જઈ પૂજ્ય “કેમ તાત્ત્વ શાના હને ૧ દાદાગુરુશ્રી આપુ રિમન મ્હીને માગ મ્હીજે જા સત્તતા રાય કે વના હતુ ૧ ના ૧૧ ૧૧

ટબુકકુ આવ્યું હતું અને આવડું મોટું થઈ ગયું !” અને એમ કહીને હેન વરસાવતો તેઓશ્રીનો વરદ હાથ મારા માથે મૂક્યો ! આવું વાત્સલ્ય પાપીને હું ધન્ય બની ગયો ! તે પછી ૪-૫ દિવસે જ તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા.

મારા જીવન-ઘડતરમાં અને મારા શાસ્ત્રાભ્યાસના વિકાસમાં મારા પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રી અને પૂજ્ય ગુરુશ્રીના કાળાનો વિચાર કરુ છુ તો મને તો એમ જ લાગે છે કે આ કોઈ જન્મ-જન્મોત્તરના પુણ્યનુ ફળ જ મને મળતું રહ્યું છે વિશાળ વટવૃક્ષ જેવા એમના વાત્સલ્યસભર આશ્રયનો મેં જીવનભર અનુભવ કર્યો; એક પછી ચતુર્માસ તેઓથી અલગ કરવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો, પોતાના જીવનપ્રસંગોનું વર્ણન કરી અનેક વાર તેઓએ મને જીવનદર્શન કરાવ્યું, તેઓશ્રીના ચરણે બેસીને જ્ઞાન અને ચારિત્રની યથાશક્તિ આરાધના કરવાનો સોનેરી અવસર મળ્યો અને પ્રભુના શાસનની યથામતિ-શક્તિ સેવા કરવાની લાવનાની ભેટ આવા પરમોપદારી મહાપુરુષો પામેથી મળી, એ કંઈ જેવું તેવું સદ્ભાગ્ય ન કહેવાય આ બધાંનો વિચાર કરતાં મારા અતરતમ અતરમાથી એક જ ધ્વનિ નીકળે છે કે અત્યારે હું જે કંઈ છું તે મારા પૂજ્ય દાદાગુરુશ્રી અને પૂજ્ય ગુરુશ્રીના પ્રતાપે જ ! મારા આ પરમ ઉપદારી મહાપુરુષો પ્રત્યેની મારી આભારની ઊડી લાગણીને, કોઈ અજ્ઞાત કવિના મુલાપિતનો ઉપયોગ કરીને, વ્યક્ત કરુ તો મારે કહેવું જોઈ એ કે—

ન मैंने हँसके सीखा है, न मैंने रोके सीखा है ।
मैंने जो कुछ भी सीखा है, इन्हींका हो के सीखा है ॥

સ્તંભતીર્થ,

પોપ વદિ ૩, વિ સં ૨૦૨૫

ગુણગુરુ પ્રણયધામ પૂજ્ય ગુરુદેવનું હાર્દિક પૂજન

[illegible][illegible][illegible]

સાદી ભાષામાં દોરવામાં આવે છે

જન્મ—પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનો જન્મ વડોદરા પાસે આવેલ જાણી ગામમાં વિ સ. ૧૯૨૬ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ને દિવસે થયો હતો તેમનું પોતાનું ધન્ય નામ ભાઈ ચૂનીલાલ રાખવામાં આવ્યું હતું તેમના પિતાનું નામ મહુકચંદ્ર અને માતાનું નામ જમનાબાઈ હતું તેમની જ્ઞાતિ વીશા પોરવાડ હતી તેઓ પોતા સાથે ચાર ભાઈ હતા અને ત્રણ બહેનો હતી તેમનું કુટુંબ ઘણું જ ખાનદાન હતું. ગૃહસ્થ-પણાનો તેમનો અભ્યાસ તે જમાના પ્રમાણે ગુજરાતી સાત ચોપડીઓ જેટલો હતો આપારાદિમાં ઉપયોગી હિસાબ આદિ બાબતોમાં તેઓશ્રી હોંશિયાર ગણાતા હતા.

ધર્મ સંસ્કાર અને પ્રવ્રજ્યા—જાણી ગામ સ્વાભાવિક રીતે જ ધાર્મિક સંસ્કારપ્રધાન ક્ષેત્ર હોઈ ભાઈ શ્રી ચૂનીલાલમાં ધાર્મિક સંસ્કાર પ્રથમથી જ હતા અને તેથી તેમણે પ્રતિક્રમણમૃત્તાદિને લગતો યોગ્ય અભ્યાસ પણ પ્રથમથી જ કર્યો હતો જાણી ક્ષેત્રની જૈન જનતા અતિભાવુક હોઈ ત્યાં સાધુ-સાધ્વીઓનું આગમન અને તેમના ઉપદેશોને લીધે લોકોમાં ધાર્મિક સંસ્કાર હમેશાં પોપાતા જ રહેતા એ રીતે ભાઈ શ્રી ચૂનીલાલમાં પણ ધર્મના દઢ સંસ્કારો પડ્યા હતા, જેને પરિણામે પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય અનેકગુણગુણિવાસ શાંતશૃંગી પરમગુરુદેવ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજ શ્રી કાન્તિ-વિજયજી મહારાજનો સંયોગ થતા તેમના પ્રભાવસ પત્ર પ્રતાપી વરદ શુભ હસ્તે તેમણે ડોહાઈ ગામમાં વિ સ. ૧૯૪૬ના જેઠ વદિ ૧૦ને દિવસે શિષ્ય તરીકે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી અને તેમનું શુભ નામ મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજી રાખવામાં આવ્યું

વિહાર અને અભ્યાસ—દીક્ષા લીધા પછી તેમનો વિહાર પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજ સાથે પળળ તરફ થતો રહ્યો અને તે સાથે ક્રમે ક્રમે અભ્યાસ પણ આગળ વધતો રહ્યો શરૂઆતમાં સાધુયોગ્ય આવશ્યકક્રિયાસૂત્રો અને જીવવિચાર આદિ પ્રકરણોનો અભ્યાસ કર્યો તે વખતે પળળમાં અને ખાસ કરી તે જમાનાના સાધુવર્ગમાં આકરણમાં મુખ્યત્વે સારસ્વત પૂર્વાર્ધ અને ચન્દ્રિકા ઉત્તરાર્ધનો પ્રચાર હતો, તે મુજબ તેઓશ્રીએ તેનો અભ્યાસ કર્યો અને તે સાથે કાવ્ય, વાગ્લટાલકાર, શ્રુતબોધ આદિનો પણ અભ્યાસ કરી લીધો આ રીતે અભ્યાસમાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ અને પ્રવેશ થયા બાદ પૂર્વાચાર્યકૃત સંખ્યાગ્રંથ શાસ્ત્રીય પ્રકરણો—જે જૈન આગમના પ્રવેશકાર સમાન છે—નો અભ્યાસ કર્યો અને તર્કસંગ્રહ તથા મુક્તાવલીનું પણ આ દરમિયાન અધ્યયન કર્યું. આ રીતે ક્રમિક સજીવ અભ્યાસ અને વિહાર બન્નેય કાર્ય એકીસાથે ચાલતાં રહ્યાં

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ ક્રમે ક્રમે સજીવ અભ્યાસ થયા પછી ન્યાં ન્યા પ્રસંગ મળ્યો ત્યાં ત્યાં તે તે વિદ્વાન મુનિવરોદિ પાસે તેમ જ પોતાની મેળે પણ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન-વાચન કરતા રહ્યા લગવાન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય કહ્યું છે કે “અમ્યાસો હિ કર્મસુ કૌશલમાવહતિ.” એ મુજબ પૂજ્યવર શ્રી ગુરુદેવ શાસ્ત્રીય વગેરે વિષયમાં આગળ વધતા ગયા અને અત્યુક્રમે કોઈનીયે મદદ સિવાય સ્વતંત્ર રીતે મહાન શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય પ્રવર્તવા લાગ્યો, જેના ફળરૂપે આપણે “આત્મનન્દ જૈન ગ્રંથરત્નમાળા”ને આજે જોઈ શકીએ છીએ

શાસ્ત્રજ્ઞેષ્ઠ અને સંગ્રહ—વિશ્વવિખ્યાતકીર્તિ, પુનિતનામધેય, પળળદેશોદ્ધારક, ન્યાયામ્બોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયનન્દસુરિવરની અવર્ણનીય અને અખૂટ જ્ઞાનગંગાના પ્રવાહનો વારસો એમની વિશાળ શિષ્યસતતિમાં નિરાધાર રીતે વહેતો રહ્યો છે એ કારણસર પૂજ્યવર પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રભાવપૂર્ણ પરમગુરુદેવ પ્રવર્તકજી મહારાજ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજશ્રીમાં પણ એ જ્ઞાનગંગાનો નિર્મળ પ્રવાહ સતત જીવતો વહેતો રહ્યો છે, જેના પ્રતાપે સ્થાન સ્થાનના જ્ઞાનલડાઓમાંથી શ્રેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠતમ

શાસ્ત્રોતુ લેખન, તેનો સંગ્રહ અને અધ્યયન આદિ ચિરમળથી ચાલુ હતાં અને આજ પર્યંત પણ એ પ્રવાહ અનિચ્છિતપણે ચાલુ જ છે

ઉપર જણાવેન શાસ્ત્રલેખન અને સંગ્રહનિયમક સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ પૂર્ણપણે ગુરુવર શ્રી ચતુરનિબંધજી મહારાજના સૂક્ષ્મ પરીમણ અને અભિપ્રાયને અનુસરીને જ હમેશા ચાલુ રહ્યા હતા પુણ્યનામપ્રેષ પૂજનપાત્રી ૧૦૦૮ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજે સ્થાપન કરેલા પંડિતશ્રી અને ઠાણીના જૈન જ્ઞાનમંડિરો માતા તેઓશ્રીના નિશાળ જ્ઞાનભંડારોનું મારીકાઈથી અવલોકન કરનાર એવું સમજી ગમે કે એ શાસ્ત્રલેખન અને સંગ્રહ કેટલી સૂક્ષ્મ પરીક્ષાપૂર્વક કરવામાં આયા છે અને તે કેવા અને કેવા નેનિધન થી ભરપૂર છે

શાસ્ત્રલેખન એ શી રીતે થયું છે એ બાબતનો વાસ્તવિક ખ્યાલ એમણે કોઈનેય નહિ આવે એ બાબતમાં ભનભના નિદાન ગણાતા માણસો પણ કેનાં ગોથા ખાઈ ભેમે જ એનો ખ્યાલ પ્રાચીન અર્વાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંના અમુક અમુક પુસ્તકો તેમ જ ગાયનાડ ઓરિયેન્ટલ હિસ્ટ્રીયુ આશિનાના નવા લખાણેન પુસ્તકો જોનાથી જ આવી શકે છે

ખરું જોતા શાસ્ત્રલેખન એ વસ્તુ છે કે, તેને માટે જેમ મહત્વના ઉપયોગી ગ્રંથોનું પૃથક્કરણ અતિ ઝીણમૂર્તક કરનામાં આવે એટલી જ બારીકાઈથી પુસ્તકને લખનાર લખ્યાઓ, તેમની નિષિષ્ઠ લખના માટેના કામઝો, શાળી, મન વગેરે ત્રેકે રેક રસ્તુ દેવી હોવી જોઈએ એની પરીક્ષા અને તપાસને પણ એ ભાગી લે છે

જ્યારે ઉપર્યુક્ત બાબતોની ખરેખર જાણકારી નથી હોતી ત્યારે ઘણી વાર એવું બને છે કે લેખકે અથવાનિષિષે બરાબ જોડેલી શકે છે કે નહિ ? તેઓ શુદ્ધ લખનારા છે કે બૂનો કરનારા—વનારનારા છે ? તેઓ લખતા લખતા વચમાંથી પાઠો છૂટી જાય તેમ લખનારા છે કે કેવા છે ? ધરા । પૂર્વક ગોઠાવો કરનારા છે કે કેમ ? તેમની નિષિષ્ઠ સુદર છે કે નહિ ? એમસરખી રીતે પુસ્તકલખનારા છે કે લિપિમાં ગોળાળા કરનારા છે ?—ધ્યાતિ પરીક્ષા આં મિત્રાય પુસ્તકો લખાવનાથી પુસ્તકો અશુદ્ધ ભ્રમપૂર્ણ અને ખરાબ લખાય છે આ ઉપરાંત પુસ્તકો લખનારા માટેના કામઝો શાહી, કનમ વગેરે લેખનના નિષિષ્ઠ સાધનો કેવા હોના જોઈએ એની માહિતી ન હોય તો પરિણામ એ આવે છે કે સારામાં સારી પદ્ધતિએ લખાઓના શાસ્ત્રો—પુસ્તકો અત્યંત કાળમાં જ નાશ પામી જાય છે કેવલી વાર તો પાંચ-પચીસ વર્ષમાં જ એ ત્રણે મૃત્યુના મોંમાં જઈ પડે છે

પૂજનપાત્ર ગુરુશ્રી ઉપરોક્ત શાસ્ત્રલેખન નિયમ પ્રત્યે બાબતની ઝીણમૂર્તને પૂર્ણપણે સમજી ગમતા હતા એવું જ નહિ, પણ તેઓશ્રીના હસ્તાક્ષરો એવા સુદર હતા અને એની સુર અને સ્વરૂપ પદ્ધતિએ તેઓ પુસ્તક લખી ગમતા હતા કે ભનભના લેખકોને પણ આંખો ાખે એ જ કાળજી હતી કે ગમે તેના લેખક ઉપર તેમનો પ્રભાવ પડતો હતો અને ગમે તેવા લેખકની નિષિષ્ઠથી તેઓશ્રી માર્ગ ને માર્ગ વાસ્તવિક ખાચખૂચ મળતા જ

પૂજનપાદ ગુરુદેવની પતિન અને પ્રજાવયુક્ત હાથ તમે એળીસાથે ત્રીમ ત્રીમ ચાલીસ ચાલીસ વહિયાઓ પુસ્તકો લખનાનું કામ કરતા હતા તેઓશ્રીના દાંત નીચે મન કરનાર લેખકોની સાધુમુદાયમાં કિંમત આપતી હતી

દૂકમાં એમ મહેવું જોઈએ કે જેમ તેઓશ્રી શાસ્ત્રલેખન અને સંગ્રહ માટેના મહત્વના ગ્રંથોનો વિભાગ કરનામાં નિબળાત હતા, એ જ રીતે તેઓશ્રી લેખનમળાના તત્તરપર્ષી દાર્દને અમજવામાં અને પારખનામાં પણ નિબળાત હતા

પૂજ્યપાદ ગુરુવરની પવિત્ર ચરણછાયામાં રહી તેમના ચિરકાલીન લેખનકળાવિષયક અનુભવોને જાણીને અને સંગ્રહીને જ હું મારો “ ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા ” નામનો ગ્રંથ લખી શક્યો છું ખરું જોના એ ગ્રંથલેખનનો પૂર્ણ યશ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીને જ ઘટે છે.

શાસ્ત્રસંશોધન—પૂજ્યપાદ ગુરુવરશ્રીએ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રીના શાસ્ત્રસંગ્રહમાંના નવા લખાવેલ પ્રાચીન ગ્રંથો પૈકી સંખ્યાબધ મહત્વના ગ્રંથો અનેકાનેક પ્રાચીન પ્રત્યન્તરો સાથે સરખાવીને સુધાર્યા છે જેમ પૂજ્ય ગુરુદેવ લેખનકળાના રહસ્યને બરાબર સમજતા હતા, એ જ રીતે સંશોધનકળામાં પણ તેઓશ્રી પારંગત હતા સંશોધનકળા, તેને માટેનાં સાધનો, સંકેતો વગેરે પ્રત્યેક વસ્તુને તેઓશ્રી પૂર્ણ રીતે જાણતા હતા એમના સંશોધનકળાને લગતા પાડિત્ય અને અનુભવના પરિપાકને આપણે તેઓશ્રીએ સપાતિ કરેલ શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથરત્નમાળામાં પ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકીએ છીએ

જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર—પાટણના વિશાળ જૈન જ્ઞાનભંડારો એક કાળે અતિ અગ્યવસ્થિત દશામાં પડ્યા હતા અને ભંડારોનું દર્શન પણ એકદર દુર્લભ જ હતું એમાંથી વાચન, અધ્યયન, સંશોધન આદિ માટે પુસ્તકો મેળવવાં અતિ દુષ્કર હતા એની ટીપો-લિસ્ટો પણ બરાબર જોઈ એ તેવી માહિતી આપનારાં ન હતા અને એ ભંડારો લગભગ જોઈએ તેવી મુરકિત અને મુગ્યવસ્થિત દશામાં ન હતા એ સમયે પૂજ્યપાદ પ્રવર્તકજી મહારાજ શ્રી કાન્તિવિજયજી (મારા પૂજ્ય ગુરુદેવ) શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજદિ શિષ્યપરિવાર સાથે પાટણ પધાર્યા અને પાટણના જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા કરવા માટે કાર્યવાહકોનો વિશ્વાસ સપાદન કરી એ જ્ઞાનભંડારોના સાર્વત્રિક ઉદ્ધારનું કામ હાથ ધર્યું અને એ કાર્યને સર્વાંગપૂર્ણ બનાવવા શક્ય સર્વ પ્રયત્નો પૂજ્યપાદ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રીએ અને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજશ્રીએ કર્યા આ વ્યવસ્થામાં બૌદ્ધિક અને શ્રમજન્ય કાર્ય કરવામાં પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનો અકલ્પ્ય ફાળો હોવા છતાં પોતે ગુપ્ત રહી જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધારનો સંપૂર્ણ યશ તેઓશ્રીએ શ્રીગુરુચરણે જ સમર્પિત કર્યો છે

લીબડી શ્રીસંઘના વિશાળ જ્ઞાનભંડારની તથા વડોદરા-જાણીમાં સ્થાપન કરેલા પૂજ્યપાદ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રીના અતિ વિશાળ જ્ઞાનભંડારોની સર્વાંગપૂર્ણ મુગ્યવસ્થા પૂજ્ય ગુરુવર્યે એકલે હાથે જ કરી છે આ ઉપરાંત પૂજ્યપ્રવર શાન્તમૂર્તિ મહારાજશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજશ્રીના વડોદરામાંના વિશાળ જ્ઞાનભંડારની વ્યવસ્થામાં પણ તેમની મહાન મદદ હતી.

શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથરત્નમાલા—પૂજ્ય શ્રી ગુરુશ્રીએ જેમ પોતાના જીવનમાં જૈન જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર, શાસ્ત્રલેખન અને શાસ્ત્રસંશોધનને લગતાં મહાન કાર્યો કર્યા છે, એ જ રીતે તેમણે શ્રી આ જૈન ગ્રંથ માંના સંપાદન અને સંશોધનનું મહાન કાર્ય પણ હાથ ધર્યું હતું આ ગ્રંથમાળામાં આજ સુધીમાં બધા મળીને વિવિધ વિષયને લગતા નાના-મોટા મહત્વના નેવુ ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે, જેમાંના ઘણાખરા પૂજ્ય ગુરુદેવે જ સંપાદિત કર્યા છે

આ ગ્રંથમાળામાં નાનામાં નાના અને મોટામાં મોટા અગ્રેડ મહત્વના ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે. નાના-મોટાં સંખ્યાબધ શાસ્ત્રીય પ્રકરણોનો સમૂહ આ ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત થયો છે એ આ ગ્રંથમાળાની ખાસ વિશેષતા છે આ પ્રકરણો દ્વારા જૈન શ્રમણ અને શ્રમણીઓને ખૂબ જ લાભ થયો છે જે પ્રકરણોના નામ મેળવવાં કે સાલળવાં પણ એકાએક મુશ્કેલ હતાં, એ પ્રકરણો પ્રત્યેક શ્રમણ-શ્રમણીના હસ્તગત થઈ ગયા છે આ ગ્રંથમાળામાં એકંદરે જૈન આગમો, પ્રકરણો, ઐતિહાસિક અને ઔપદેશિક પ્રાકૃત, સંસ્કૃત કથાસાહિત્ય, કાવ્ય, નાટક આદિ વિષયક વિવિધ સાહિત્ય પ્રકાશ

પામ્યું છે એ ઉપરથી પૂજ્યપાદ ગુરુદેવના કેટલું નિરાળ જ્ઞાન અને કેટલો અનુભવ હતો એ સહેજે સમજ નકામ તેમ છે, અને એ જ કારણસર આ ગ્રંથમાળા દિન પ્રતિદિન દરેક દૃષ્ટિએ વિદ્યાસ પામતી રતી છે

છે'નામા છે'ની પદ્ધતિએ ગ્રંથોનું સરોધન સપાદન અને પ્રકાશન કરતા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવે જીવનના અસ્ત ણ પર્યંત અચામ પરિનમ ઉઠા યો છે નિશીથમુર્યુષિ, મ્લયમુષિ, મનયગિરિ વ્યામરણ દેવભદ્રસંસ્કૃત કથારત્નકોશ, નમુદેવ દ્વિતી-દ્વિતીય ખડ આદિ જેના અને- પ્રાસાદમૂલ ગ્રંથોના સરોધન અને પ્રકાશનના મહાન મનોરથોને ૮ નામા ધારણ મ્ગી, સ્વહસ્તે એની પ્રેસ કોમ્પીઓ અને એનું અર્ધસંશોધન કરી, તેઓથી પરલોભાસી થયા છે અરજુ મૃત્યુએ કોના મનોરથ પૂર્ણ થયા હોના છે !

આમ છતાં જો પૂજ્યપાદ ગુરુપ્રવર શ્રી પ્રવર્ત્ત ૭ મહાગજ, પૂજ્ય ગુરુદેવ અને સમગ્ર મુનિ ગણની આશિષ વરસતી હરો-ઠેજ, તો પૂજ્ય ગુરુદેવના સત્સમ્રપેને મૂલસંપ આપવા અને તેમજે ચાલુ કરેની ગ્રંથમાળાને સમિગેષ ઉજ્જવન બનાવના યથાશમ્ય અલ્પ-સ્વલ્પ પ્રયત્ન ૭ જરૂર જ રીશ

ગુરુદેવનો પ્રભોદન—પૂજ્યપા ગુરુદેવમાં રેક બાગતને લગતી કાર્યદક્ષતા એટલો બધી હતી કે કોઈ પણ પાસે આનાર તેમના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થયા સિવાય રહેતો નહિ મારા જેવી માધાગ્ધ્ય વ્યક્તિ ઉપર પૂજ્ય ગુરુદેવનો પ્રભાવ પડે એમા કહેવાપણ જ ન હોય પણ પડિતપ્રવર શ્રીયુત સુખનાયજી વિદ્વન્માન્ય શ્રીમાન જિનવિનયજી આદિ જેની અનેમનેક સમર્થ વ્યક્તિઓ ઉપર પણ તેઓથીનો અપૂર્વ પ્રભાવ પડે છે અને તેમની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિનું સજીવ બીજાંરોપણ અને પ્રેરણા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવના સદ્ગાસ અને સસર્ગથી પ્રાપ્ત થયાં છે

જૈન મંદિર અને જ્ઞાનભંડાર વગેરેના મર્થ માટે આનાર સિંખીઓ અને કારીગરો પણ શ્રી ગુરુદેવની મર્થદક્ષતા જોઈ તેમના આગળ બાળભાવે વર્તતા અને તેમના કામને નગતી વિશિષ્ટ મ્ગા અને જ્ઞાનમા ઉમેરો કરી જતા

પૂજ્યપાદ ગુરુનીએ પોતાના વિવિધ અનુભવોના પાઠ ભણારી પાટણનિગમી ત્રિવેદી ગોવર્ધન ામ લક્ષ્મીશ કર જેવા અખેડ લેખકને તૈનાર કરે છે જે આજના જમાનામા પણ સોના ચાંદોની માલી બનાવી સુદરમાં સુદર વિધિમા મોનેરી કીમતી પુસ્તકો લખવાની વિશિષ્ટ ક્ષમા તેમ જ લેખનમ્ગાને અગે તનરપશી અનુભવ પણ ધગવે છે

પાટણનિગમી ભોજક હાર્દિક અમૃતનાય ગોદનના અને નાગોરનિગમી લલિયા મુગ્યદજી વ્યાસ વગેરેને સુ રમા સુદર પ્રેસદેખીઓ કરનાનું મમ તેમ જ લેખન-સરોધનને લગતી વિશિષ્ટ ક્ષમા પણ પૂજ્ય ગુરુદેવે શીખવાડયા છે, જેના પ્રતાપે તેઓ આજે પડિનતી કોટિમા ખપે છે

એમ્દર આજે દરેક કેમ્ગે એમ્ એવી કાયમી છાપ છે કે પૂજ્યપાદ પ્રવર્તકજી મહારાજ અને પૂજ્ય ગુરુદેવની ગાયામા કામ મરનાર લેખક, પડિન કે કારીગર તાશિયાર અને સુયોગ જ હોય

ઉપમ હાગ—અતમા હું કોઈપણ પ્રકાગની અતિથયોક્તિ સિવાય એમ કહી શકું છું કે પાટણ વડો રા લીબડીના નાનભંડારના પુસ્તકો અને એ જ્ઞાનભંડારો, ત્રી આત્માનદ જૈન ગ્રંથત્તમાળા અને એના નિવાન નાયકો અને પાટણ વડો રા જાણી ભાનનગર લીમગી વગેરે મામ-શરેરો અને ત્યાંના શ્રીસંગો પૂજ્યપાદ પગ્ગગુરુદેવ શ્રી અનુગવિજયજી મહારાજના પવિત્ર અને સુમગી નામને મ્દીન જૂની નહિ મટે

[સદ્ગત ગુરુવર્થ શ્રી અનુરવિજયજી મહારાજે કરેલા, ૫ ચમઅને ૫૬ કર્મક થના સપાદનનો પ્રાસ્તાવિક લેખ, સને ૧૯૪૦]

શ્રીમાન પંડિત શ્રી સુખલાલજી

વિદ્યાગુરુ—શ્રીમાન પંડિત સુખલાલજી મારા વિદ્યાગુરુ છે. આપણા જીવનની પ્રગતિ મારેનાં જે વિવિધ અંગો છે તેમાં વિદ્યાગુરુ એ એક વિશિષ્ટ અંગ છે મારા જીવનમાં મેં જે અનેકાનેક સાધુ વિદ્યાગુરુઓ અને ગૃહગ્રંથ વિદ્યાગુરુઓ મેળવ્યા છે, એ સૌમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન હું જે વ્યક્તિઓને આપું છું તેમાં પ્રથમ સ્થાન પૂજ્યપ્રવર, સતત જ્ઞાનોપાસનાપરાયણ, અનેક જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધારક, વ્યવસ્થાપક અને શ્રી જૈન આત્માનંદ ગ્રંથરત્નમાળાના સંપાદક શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજનું છે, જેઓ મારા દીક્ષાગુરુ અને શિક્ષાગુરુ છે જીવનના ચૌદમે વર્ષે મને મારી જન્મદાત્રી અને ધર્મદાત્રી માતાએ (જે આજે વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવંત છે અને જેમનું નામ સાધ્વીજી શ્રી રત્નશ્રીજી છે) તેમનાં ચરણોમાં, સોંપ્યો અને તેમનાં જ શ્રીચરણોમાં હું દીક્ષા અને શિક્ષા પામ્યો. મારી યોગ્યતાનુસાર તેઓશ્રીએ અતિયોગ્યતાપૂર્વક મને અનેક વિષયોની જાતે તેમ જ અનેક પડિતો દ્વારા ક્રમિક શિક્ષા આપી અનેક પ્રકારના કાર્યોની કુશળતાની પ્રાપ્તિ પણ મને તેમના જ દ્વારા થઈ છે અને તેમના જીવનમાંથી મેં ઘણી ઘણી પ્રેરણા અને યોગ્યતા મેળવી છે આજે મારામાં જે કંઈ છે તેનું મળ આ ગુરુદેવ જ છે

ખીજું સ્થાન પંડિત શ્રી સુખલાલજીનું છે, જેમણે મને એકાંત આત્મીય ભાવે અધ્યયન કરાવ્યું છે, તેમ જ પ્રસંગે પ્રસંગે મને અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પુસ્તકો દ્વારા નહિ પણ મોટેથી જ આપીને મારી દૃષ્ટિને તેમણે વિશદ બનાવી છે મારા જીવનનો યોગ જ કોઈ એવો વિચિત્ર હશે કે જેથી હું મારા જીવનના પ્રારંભથી અનેક પ્રકારનાં કાર્યોમાં પરોવાઈ જવાને લીધે જીવનમાં અધ્યયન અતિ અલ્પ કરી શક્યો છું તેમ જતાં મારા ઉપર વિદ્યાગુરુઓનો એવો પ્રેમ હતો કે જેથી આજે મારી એ ઊણુપ કોઈની નજરે નથી આવતી; જતાં એ વાત તો દીવા જેવી છે કે મારું અધ્યયન અતિ અપૂર્ણ છે

આ બંને ગુરુઓએ મારા તીખા સ્વભાવને આનંદથી જીરવીને પણ મને દરેક રીતે સમૃદ્ધ કર્યો છે જે ગુરુઓમાંથી એક ગુરુશ્રી કે જેઓ મારા જીવનનું સર્વસ્વ હતા, તેઓ તો આજે સ્વર્ગવાસી થઈ ચૂક્યા છે પણ એક ગુરુ આજે વિદ્યમાન છે, જેમની પાસે આજે પણ હું અનેક રીતે અધ્યયન કરું છું આજે જ્યારે પણ હું મારા આ વિદ્યાગુરુ પાસે જાઉં છું ત્યારે તેઓશ્રી, ગમે તેટલા કાર્ય-વ્યસ્ત હોય તેમ જતાં, પોતાનું દરેક મહત્વનું કાર્ય છોડીને પણ મારી સાથે અનાકુળપણે પોતાના અતિગંભીર અધ્યયન અને ચિંતનમાંથી ઉદ્ભવેલી અનુભવપૂર્ણ વાતો કરે છે, જેથી જીવનમાં નવું જ્ઞાન

અને સ્કુરણ્યો નળે છે ઉપર હુ કરી આ પો છુ કે માગ જનનમા મે અધ્યયન વણ એહુ ક્યુ છે તે છતા મારા નિઘાનુશ્રીઅ પ્રસંગે પ્રમંગે અનેવિધ ઈશનિષ્ઠ ગાત્રીઅ આિ અને રિપયો મોગ્યી જ એવી રીતે સમજાયા છે જેથી આજે લગભગ અનાબાધપણે હુ મહાશસ્ત્રોમાં પ્રવેશ મરી ગડુ છુ

આ રીતે મે માગ જનનમા મે મુગ્યો દારા જીવત ગ્રેગણ મેળવી છે તેમાં શ્રીમાન પડિતજીનુ સ્થાન પણ અતિ નિગિષ્ટ છે હુ આ જને મુગ્યોને અતગ્રામી કરીએ નિસારી શકુ તેમ નથી

જ્ઞાનગાલીય અને પ્રતિભા—શ્રીમાન પડિતજીએ તેમના જીવનમા સદેશીય નાનની આના કરી છે તેમનુ જ્ઞાન કોઈ એ પ્રિયને વક્ષીને છે તેમ નથી પણ તેમનુ જ્ઞાન ઘણ વ્યાપક ઓ નિશ્ચેતામુખી છે જૈનમઘમા તેમની જોડી બાગે જ મળી શકે એનુ જ્ઞાન પડિતજી ધગવે છે જેન દાર્શનિક, આગમિ અને મ્નાદ વિષય- સાહિત્યનુ તેમણે પ્રણા જોડાણથી અગાલન હુ છે વર્તમાન યુગમા જેન જ્ઞાનમાન્ય અનેમનનાદ વિશે તેઓએ તનપર્થી ચિતન થુ છે અને એ વિના સખ્યાન ધ ચિતનપૂર્ણ લેખો તેઓશ્રીએ લખ્યા છે જેો આજે જૈનાચારો ઓ જૈન મુનિયર્ગ આદરથી જુએ છે

જૈનેતર ઈશનિષ્ઠ સાહિત્ય ઉપનિષદો આદિનુ અધ્યયન અને ચિતન પણ તેઓશ્રીએ એના જ જોડાણથી ક્યુ છે અને જારથી તેમણે ઇગિનશ લાપાને આયત કરી તે પડી તેા તેમણે સેમ્ડા પાશ્ચાત્ય અને પૌરાત્ય વિદ્વાનોએ લખેના તરચિતનપૂર્ણ સખ્યાન ધ ગ્રંથોનુ અગાહન કરી પોતાના નાનને અમધાદિત બના નુ છે એ જ જારણ છે કે શ્રીમાન પડિતજી અપારે પણ એમના એ પ્રિયને ફરી ફરી ચર્ચે છે, ત્યારે પણ તેમા નીનતા અને પ્રોત્તાનુ સોને દર્શન થાય છે પડિતજીની પ્રતિભા પણ એવી છે કે જેથી તેઓ પ્રતેક નિયયને ગભીર રીતે સ્વાયત મરી લે છે આજે આદની ઉમરે પણ પડિતજીના શાસ્ત્ર-આસંગ લેશ પણ એજો થયો નથી પોતાની પ્રૃતિને મગ્ધ રાખવા પડિતજી ઘણી ઘણી લાંઘણો અને અર્ધલાંઘણો જેવી કાઢે છે, પરતુ જ્ઞાનોપાસનાની લાંચણ તેઓ ભાગ્યે જ કરે છે ગમે તેની પરિસ્થિતિમા દિનમે કે રાતે શ્રીમાન પડિતજીનુ તરચિતન નિગનાય પજો ચાનુ જ હોય છે

શ્રીમાન પડિતજી માત્ર શાસ્ત્રનિપજ્ઞતા કાશીના પડિત જેના પડિત નથી પરતુ તેઓ ધાર્મિક, સામાજિક, રાજનીય, લાપાશાસ્ત્ર આદિ અને રિપયોનુ જંકુ જ્ઞાન ધરાવે છે એ જ એમના જ્ઞાન ગાંભીર્યનુ સાધક બ હુ છે આજે મને બાસક વર્ષ થયા આગા છે તેમા હુ લગભગ માગ બાજ પણથી જ એજો કે નીસ વપની ઉમરે શ્રીમાન પડિતજીના નિઘાર્થી બ પો છુ મે પડિતજીને સનત અધ્યયનપગમણ અને ચિતનપગમણ જ જોયા છે નિવિધ શાસ્ત્રોના નિવિધ નિરયોની તેમણે એ જ દષ્ટિએ જીવાન કરી છે તેમાં નિચારપરાક્રમુખ સાપ્રદાયિક ભાવનાને કદીરે મ્યાન આપુ નથી તે છતા તેઓશ્રીએ સાપ્ર વિખ્યાને કદીરે નિરુપયોગી માની નથી પરતુ એ સાપ્ર વિખ્યા એવી ન હોવી જોઈએ કે જનન નિજસના માર્ગ અને સત્ય-જ્ઞાનની આગધનામા બાધક થાય શ્રીમાન પડિતજીએ જૈનદર્શનના આ વ્યાપક દષ્ટિબિદુને વક્ષમાં રાખીને નિઘાસાધના કરી છે તેથી જ તેમની દષ્ટિ અતિ ગભીર, સત્યાન્વેષી અને તારિત્વ બની છે

ધારણારક્ષિત—શ્રીમાન પડિતજી જોકે શતાવધાની નથી, તે છતા તેમની મરણગમિ અતિ જીવત છે જીવનના આદિ ગમી તેમણે જે જે અધ્યયન ક્યુ છે એ જના નિપયો આજે પડિતજી માટે તાગ જ જોવામા આવે છે મોટે ભાગે અધ્યયન કનાર માટે એનુ હોય છે કે જે નિયતને અપારે અગામ કરતા હોય ત્યારે તેા તે સામ્બતાગ દોય છે, પણ પાઠગથી તે નદિવત બની નય

છે, જ્યારે પંડિતજી માટે તેમ નથી હા ત., પંડિતજીને આપણે કોઈ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રયોગ વિષે કોઈ પૂછીએ કે આ શબ્દપ્રયોગ વિષે કેમ સમજવું, ત્યારે પંડિતજી સિદ્ધહેમચ્યાકરણના અધ્યાય, પાદ અને સૂત્ર સુધ્ધાંતો નગર આપીને આપણને જવાબ આપશે એ જ રીતે બીજા વિષયોમાં પણ આપણે પૂછીશું તો તે તે વિષયનાં મૌલિક સ્થાનોની યાદી આપવાપૂર્વક જ પંડિતજી આપણી સાથે વાત કરશે દરેક વિષયમાં આવી તાજી સ્મૃતિ એ પંડિતજીની અવધાનશક્તિ કે ધારણાશક્તિનો જીવંત પુરાવો છે.

બીજી રીતે આપણે પંડિતજીની ધારણાશક્તિ અને સ્મૃતિને જોઈએ તેઓથી જ્યારે કોઈ ગ્રંથને કે વિષયને હાથમાં લે છે ત્યારે એક જ ગ્રંથની અનેક વ્યાખ્યાઓ કે તે તે વિષયના અનેક ગ્રંથોને એકીસાથે સાલળી લે છે અને ત્યાર બાદ કયા કયા વ્યાખ્યાકારો કે ગ્રંથાકારોએ કઈ કઈ રીતે તે તે વિષયનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, કયાં કયાં એકબીજાનાં મતનો જુનાં પડે છે, તે તે આચાર્યોના પ્રતિપાદનમાં કઈ કઈ વિશેષતાઓ છે ઇત્યાદિનું પૃથક્કરણ તેઓ બરાબર કરી લે છે. સે કડો શ્લોકપ્રમાણ અનેક ગ્રંથસદર્ભોને સ્મરણમાં રાખી તેનું આવું પૃથક્કરણ કરવું એ પંડિતજીની ધારણા અને સ્મરણશક્તિનો સચોટ પુરાવો છે.

સામાન્ય રીતે લોકોમાં કિંવદન્તી ચાલે છે કે ‘સાહી બુદ્ધિ નાહી.’ આ કિંવદન્તી સામાન્ય જડ જનતા માટે સાર્યક હશે, પરંતુ જ્ઞાનોપાસનાપારાયણ વ્યક્તિઓ માટે એ કદીયે સાર્યક નથી, જેની સાક્ષી શ્રીમાન પંડિતજી પૂરે છે આટલી ઉંમરે પણ પંડિતજીની સ્મરણશક્તિ સાજી-તાજી છે, એટલું જ નહિ, પણ તે સ્મરણશક્તિ આજે યૌવનવયે પહોંચી છે.

શું પ્રાચીન કાળમાં કે શું આજના યુગમાં આપણને આવા દગજાગંધ પુરાવાઓ મળી આવશે કે જેમનું જીવન ચિંતનપરાયણ હોય છે, એવી વ્યક્તિઓની બુદ્ધિ, સ્મૃતિ કે પ્રતિભા માંદગીમાં કે મૃત્યુની અન્ત્ય ક્ષણ પર્યન્ત જેવી ને તેવી જ રહે છે. સ્થવિરશ્રી વજ્રસ્વામીએ આર્યરક્ષિતને જીવનના અત પર્યન્ત વિદ્યાધ્યયન કરાવ્યું હતું સ્થવિરશ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિ એક સો વીસ વર્ષની ઉંમરના હતા તેમણે પોતાના વિદ્વાન શિષ્ય સ્થવિર આર્યદુર્બલિકા પુણ્યમિત્રને જીવનના અંત સુધી વિદ્યાદાન દીધું હતું માથુરી અને વાલભી વાચનાના પ્રવર્તક સ્થવિરો પણ વૃદ્ધ હતા વિશેષાવશ્યકલાભ્ય ઉપર સ્વોપજ દીકા લખનાર આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રેમણ છઠ્ઠા ગણધરવાદ સુધી દીકા લખતાં લખતાં કે લખીને સ્વર્ગવાસી થયા આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ તત્ત્વાર્થની દીકા રચતાં રચતા જ પરલોકવાસી થયા આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ આવશ્યકસૂત્રની અને બૃહત્કલ્પસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ અપૂર્ણ રાખીને દેવલોકવાસી થયા છેલ્લા છેલ્લા ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી પણ સંખ્યાબધ ગ્રંથોને અધૂરા રાખી સ્વર્ગસ્થ થયા પ્રાચીન યુગમાં થઈ ગયેલા સંખ્યાબધ મહાનુભાવોમાંથી એ-પાંચની આ વાત થઈ વર્તમાનમાં પણ આજે વૃદ્ધાવસ્થામાં રહેલા અનેક મુનિવરો એવા છે કે જેઓ સતત અધ્યયનપરાયણ રહે છે. આગમોદ્ધારક શ્રીમાન સાગરાનદસૂરિ મહારાજના મેં છેલ્લા છેલ્લાં સુરતમાં દર્શન કર્યાં, ત્યારે તેમને ઘણી વાર વાયુની અસહ્ય તકલીફ રહેતી ત્રણ-ત્રણ દિવસ સુધી સુવાય, બેસાય કે ઉઠાય નહિ એવી અવસ્થામાં પણ તેમની પાસે કાગળ, પેન્સિલ પડ્યાં જ હોય આ અવસ્થામાં જે સ્ફુરણ થાય તેને પોતે તરત ટપકાવી લેતા આ જ રીતે જૈનેતર અને પાશ્વાલ તત્ત્વચિંતકોની અનેક હકીકતો આપણી સામે છે, જે ઉપરથી આપણને એ ખાતરી થાય છે કે જેમનું જીવન જ્ઞાનોપાસનામય અને તાત્ત્વિક ચિંતનમય હોય છે તેમની ચૈતન્યશક્તિઓ જીવનની અન્ત્ય ક્ષણો પર્યંત જીવતી-જગતી જ રહે છે શ્રીમાન પંડિતજીની પણ ચૈતન્યશક્તિ સુચારુરૂપે જીવતી-જગતી જોવામાં આવે છે.

ગુણગ્રાહકતા—પંડિતજીની દષ્ટિ હંમેશાં ગુણગ્રાહિણી જ રહી છે. ગમે તે સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો

વાચે, ગમે તેની વ્યક્તિના લખાણો વાંચે કે ગમે તે વ્યક્તિનો પરિચય સાધે—એ બવાય પ્રસંગોમાં તેમની દૃષ્ટિ ગુણગ્રાહિણી જ રહી છે, એ તેમના લખાણો ઉપરથી અને તેમની સાથેના વાર્તાવાપ પરથી અનુભવી રાખીએ છીએ શ્રીમાન પડિતજીનું ગુણગ્રાહ્યપણ છેનું છે તેનાં ઉત્તરોમાં તે મારી પાને અતેષ છે પણ તેમનું એ પ્રસંગોમાં ગત હુ એ વાર ન અને પડિતજી સાથે એકાદતા, ત્યારે વાર્તાનો કોઈ પ્રસંગ આવના તેમનો આચાર્ય શ્રી તાતપરસરિવિરચિત સિદ્ધમેનીના દ્વાત્રિ ગિમ્મોની નીમ અને મુનિ શ્રી ધુરધરનિબંધજીએ તોતર કેરન નિહનનના આદિ વિષયમાં વાત કરી કે, “મહારાજજી! મે આ પ્રથો જોયા વસ્તુના પ્રતિપાદનની રીતી ગમે તેની હો, પણ જ્યારે વ્યક્તિને વસ્તુ બરાબર ગ્રાહ્ય થઈ હોય ત્યારે વસ્તુના હાર્દને તે પોતાના લખાણમાં ઉતારી શકે છે, અને એ રીતે આવા લખાણો તારિન્ન દૃષ્ટિએ આનંદપાન છે આ તો માન એ ઉદ્દેશ્ય જ આપ્યું છે પણ પડિતજી સાથે વાતો કરનામાં અનેકાનેક પ્રસંગોમાં તેમની ગુણગ્રાહ્યતા તરી જ આવે છે આ ગુણગ્રાહ્યતાને લીધે જ તેઓ હરેક વિષયમાં તત્ત્વ પરીક્ષણ પણ અનરિચત રીતે કરી જતો છે

સ્વાત્ ૨૧—પડિતજી જનન્યનંદારમાં અને વિચારોમાં હમેશા રત રહ્યા છે પોતાની વિદ્યા વિશે તેમને કદીએ અભિમાન જગમુ નથી કોઈ પ્રવેશન તેમને ડીધે આકર્ષી શક્યું નથી તેમના જનનમાં એવા ધણા પ્રસંગો આવ્યા છે, જેમાં અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ તેમને અતેષ રીતે આ પંવા પ્રયત્ન આયા છે, પરંતુ જ્યારે તેમને ખબર પડે કે આ જાનુ પ્રવેશનરૂપ છે ત્યારે તેમણે સામી વ્યક્તિને સાફ સાફ કહી જ દીધું છે કે, ‘તમારા પક્ષમાં કેવાકામાં આ પંવા માટે કે અમુક ઉદ્દેશથી જ ને આ હોય તો આપણો સબધ અહીં જ પૂરો થાય છે’ પડિતજીને નામે કોઈ દુઃખ વેચી ખાવા માગે તો તે કદીએ શક્ય નથી પોતાની પ્રજ્ઞાને ગીરે ચૂકીને તેઓ કદી વાત કરતા નથી એવા પ્રસંગ ઉપરિચત થતા જ તેઓ તેને કાપી નાખે તેઓ પોતાના વિચારોમાં હમેશા અતન જ રહ્યા છે કોઈનાં ગતિ-અણુગતિનાં કે માનાપમાનની તેમણે આ માટે રમર રાખી નથી તેમ જતા પોતાના વિચારો અપોગ્ય હાસતાં તેનું પરિવર્તન કરનામાં પણ તેઓ આનામની કરે તેના નથી

પડિતજીની મેના—શ્રીમાન પડિતજીએ વ્યાપક રીતે જૈન પ્રજ્ઞની જે મેના કંઈ છે તે ચિરમરણીય જ રહેશે તેમણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાસા જીત સમતિનર્ક જેના મહાન મથને સંગોધિત કરીને એ મહાન કાર્ય મ્યું છે તે ઉપગત પ્રમાણુગીમાંના જ્ઞાનગિદુ આદિ મથોને મુયોગ્ય રીતે સપાદિત કર્યા છે દેવે ત્સરિત્ત કર્મમથોનો દિદી અનુસાર તેમણે પોં છે આજ સુધીમાં તેમણે વિવિધ વિષયના ચિતનપૂર્ણ લેખો લખ્યા છે આ બધા મથોમાં ત્યારે એમનીમને ગમતી અજગમતી બાનતોતો સમાવેશ થતા છતાં વિદ્ય જૈન પ્રજ્ઞ પડિતજીની નિશ્ચિત સેનાનો સ્વીકાર કરે એમાં લશ્ય પણ શક્યને રચાત નથી

અતિમ નિવેદન—શ્રીમાન પડિતજીએ જનમાં અતિ વિશાળ ચિતનપૂર્વક વિદ્યાસાધના અને આરાધના કરી છે, એટલું જ નહિ પણ ભાર્દ દનસુખ માલસંલિપ જેવા પોતાની જ કક્ષાના તત્ત્વ ચિત્ત શિષ્યને પણ તૈવાઈ કર્યા છે ઉપરાંત ડો નયમન-૭ ટાગિયા, શ્રીમતી ડો ઇદુમગાગદેન તોરે અનેક વ્યક્તિઓ માટે પ્રો વિપરના મહાનિયમ (ચીસિમ) લખનામાં સાક્ષી અને પ્રેરણાદાયક બન્યા છે અતે નિવેદનોએ એમની પામેથી ગબીર વિચારો મેગ રા છે અને માગ વિશ્વાસ છે કે પડિતજી પોતાની જિ ગીમાં ધણું ધણું કરી જતો જ્યાંય મારી એ દક્ષિર શિષ્ય તરીકે બીજા છે કે શ્રીમાન પડિતજી પોતાના જનમાં અધ્યયન કરતાં આચાર્યશ્રી સિદ્ધમેનિ વિમ્બર, આચાર્યશ્રી

મદસવાદી, યાદિનીમહત્તરાપુત્ર શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય અને યશોવિજયોપાધ્યાય વિશે અને તેમના ગ્રંથરાશિ વિશે પોતાના હૃદયમાં જે વ્યાપક અને ગંભીરાતિગંભીર વિગતોનો સચ્ચ દર્શો છે, તેને યથાસમય મૂર્તરૂપ આપી ભારતીય પ્રજાને અને તે સાથે જૈન પ્રજાને સમૃદ્ધ ગનાવે. મારી આ ભીખ માત્ર તટસ્થ રહીને મોઢાની જ ભીખ નથી, પણ તે અગે જે કાંઈ સાધનો આવશ્યક હોય તે બધાંય પૂરાં પાડવાની પ્રતિજ્ઞા સાથેની ભીખ છે તે માટે અતિ આવશ્યક આર્થિક સાધનનો પણ આમાં સમાવેશ કરીને જ હું ભીખ માગી રહ્યો છું. હું તો વર્ષોથી આવી આશા રાખું છું અને શ્રીમાન પંડિતજીને પ્રસંગે પ્રસંગે વિનંતિ પણ કરું છું અને આજે ગુરુગુણગાન-પ્રસંગે પુનઃ પણ વીનવું છું.

શ્રીમાન પંડિતજીએ પ્રસંગે પ્રસંગે ઉપર્યુક્ત મહાપુરુષો વિષે જે દૃઢી દૃઢી નોંધો કરી છે અને જે ભાવો વ્યક્ત કર્યા છે તે જોયા પછી અનેકાનેક જૈન વિદ્વાન મુનિવરો અતરથી માને છે કે આ મહાપુરુષોનું તાર્કિક જ્ઞાન અને એમના ગ્રંથરાશિનું તાર્કિક પરીક્ષણ શ્રીમાન પંડિતજી સિવાય આવેખી શકે એવી ખીજ એક પણ વ્યક્તિ જૈન સમાજમાં તેમ જ અન્ય સમાજમાં છે જ નહિ.

[‘ પંડિત સુખલાલજી : પરિચય તથા અંજલિ, ’ ઈ. સ ૧૯૫૭]

આગમ-સંપાદનનું દુષ્કર કાર્ય*

અહીંયા વિદ્વાન વક્તાઓએ જે કંઈ કહેવું જોઈએ તે ધણ મ્હુ છે બા દહેતાનું રહેવું તથી તેમાં પણ મારે શું કહેવું એ એમ મોટો પ્રશ્ન છે

હું તો ઇ હું કે અમે જે આ કામ કરીએ છીએ તેમાં અમારી ત્રુટિ ક્યાં છે તે સ્વચ્ચનાર અમને મળે મહેનત તો ઘણી મરનામાં આવી છે તેમ છતાં પ્રસંગે પ્રસંગે વિચારવામાં આવે ત્યારે ત્રુટિ એમની બધી રેખાય છે કે આટલા મહાભારત કામને નિર્દોષ કેવી રીતે પાર પાડવું તે પણ સામે એમ મોટો પ્રશ્ન છે તેમ છતાં આજે કેમના સાધનોને લીધે પ્રાચીન લઠારોનાં અવશેષોને લીધે, સાહિત્યની આલોચનાને લીધે, અને વિદ્વાનોના સમાગમને લીધે જે મ્હુ સ્ફૂર્તિ જીવનમાં જાગી છે તેનો ઉપયોગ અગી કરી લેવો એ દૃષ્ટિએ આ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે

દુનિયાના વિદ્વાનો ઉપર નજર કરીએ ત્યારે અમારું સંપાદન પૂર્ણ છે, એમ કહેવાની અમે હિંમત નથી કરતા જોકે આ મામલું એકનો નથી કરતો બધા જાણતા હોય કે આ મામલું એમને કરવું, તેમ છતાં પણ એમાં મારી સાથે આત્મીય હાથે કામ કરનાર ઘણા મિત્રો છે વ્યક્તિઓ, પ અમૃતનાન વગેરે ઘણા ઘણા એના વિદ્વાનો છે, જેઓ આ કાર્યમાં રાતરિસ રખાવના રહે છે એને લઈને મારો ભાર ઓઠો થઈ જાય છે છેલ્લા વર્ષોમાં મારી આખો મોનિયાને લીધે અસમર્થ હતો તે વેળા આ વિદ્વાનોએ જ મમને વેગ આપ્યો હતો સાત વર્ષ વહી ગયા સાઠની સાનથી આ વિચાર થયો હતો આટલા વર્ષોમાં એક જ વૉલ્યુમ બહાર પડ્યું આથી એવો નિવાર આવે કે સાત વર્ષમાં એક જ વૉલ્યુમ બહાર પડ્યું, તો બહુ મામલું ક્યારે પાર પડે?

બીજી તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં આવે તો એક એમ વિચાર પર આજે વિદ્વાનો જે વિચારે છે એ વિચારનાં સમય નથી કામ ઘણું મોટું છે એમને અમે મનાતા નહીં મરી આગમો તૈવાર મરીએ છીએ

ડૉ સુધીગ ડૉ લોચમન ડૉ માલસડોર્ફ એ બધાએ આગમો વિશે ઘણું વિચાર્યું છે હમણાં ડૉ આ સડોર્ફના મે આર્ગિસ સ આન્યા છે એમ તો ધર્મીપરિના વિશે હતો આ ક્રિસ્ટિયન પ્રમથન ત્યાના જર્નલમાં પ્રમશિત મ્યું હતું આ લેખનો ચુન્દ્રાતી અનુવાદ મહાનીર જૈન વિદ્વાનપના સુવર્ણ અમા હતો ધર્મીપરિના વિશે જૈન સાધુને પૂછવામાં આવે તોપણ તે જતાની નદી રાકે કે તે

* શ્રી મનાનીર જૈન વિદ્વાન, ચુ બર્ધની મૂન આગમસૂત્રો પ્રમશિત કરવાની યોજના મુજબ શ્રી જૈન આગમ પ્રથમાવાના પ્રથમ ત્રય નદિમુત અણુઓગદારાહ ચ 'ના પ્રમથન સમારોહ પ્રમગે આપેન પ્રચયન અમદાવાદ, તા ૨૬-૨-૧૯૬૮

કેરી વસ્તુ છે ને તેનું કેટલું મહત્ત્વ છે હો. આદસડોર્ફે તેના અધ્યયનને કાવ્યમય બનાવ્યું છે. હું નથી ધારતો કે અમારામાંથી કોઈ તેમ એનો ખ્યાલ હોય કે આ અધ્યયન કાવ્યમય છે કે તેના છંદોનો ખ્યાલ હોય અમે ત્યાં સુધી પહોંચ્યા નથી.

બધા આગમો મેળા કરવામાં આવે તો સહકારથી અશુદ્ધિઓનું સંશોધન થાય; એ એકાએક શક્ય નથી તેમ છતાં પ્રાચીન આદર્શો એકત્ર કરીએ તો કેટલીક વાર શુદ્ધ પાઠો મળે છે. એ આધારે અત્યારનું કાર્ય કરવામાં આવે છે સામાન્ય રીતે અમારી દષ્ટિ ક્ષીણ અદ્વાલિમુખ છે કેટલીક વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે શ્રદ્ધા મૌલિક વિચારોને રોકે છે એમ બનતું હશે, પણ શ્રદ્ધાની મર્યાદા કરી બીજા પાઠબેદો વિચારતાં ઘણી વસ્તુઓ વિચારાય છે માત્ર એક ગ્રંથના પ્રત્યંતરોના આધારે આ સંશોધન કરવામાં નથી આવતું. પણ તે ગ્રંથનાં અવતરણો, ઉદ્ધરણો ને પ્રાચીન પ્રમાણોનો અંતે આગમના પાઠોનો ટીકાકારો ચૂર્ણિકારો, ટિપ્પનકારો ને વૃત્તિકારોએ—બધાએ જ્યાં જ્યાં નિર્દેશ કર્યો છે તે તે સ્થળોની તપાસ થાય છે અત્યાર સુધી જે જે આગમો જાણ્યા છે તેને, પ્રાચીન તાડપત્રીઓની જે જે પ્રતો મળી શકી તે પ્રતો સાથે સરખાવી શુદ્ધ કરી રાખ્યા છે. તેને આધારે પાઠોનો નિર્ણય કરીએ છીએ.

ઘણી વાર એવું બને છે કે સંશોધનકારે સંશોધનમાં કોઈ સ્થળે જરૂર જણાય ત્યાં પાઠ દાખલ કરેલો હોય છે તે યોગ્ય સ્થળે દાખલ થયો છે કે કેમ એ વિષે શંકા જાગે છે અમારી આ મોટી મુશ્કેલી છે એટલે શુદ્ધ પાઠો નક્કી કરવા મુશ્કેલ છે કોઈ પ્રતિમાં જોઈ પાઠો દાખલ કર્યા છે કે કેમ, એ જેસલમેર, પાટણ, કેક્કન કોલેજ, સૂરત, વડોદરાના ભડારો જોઈને, તથા ખલાતના ભડારની પણ પ્રાચીન પ્રતિઓની તપાસ કરીને નક્કી કરીએ છીએ પ્રાચીન કાળથી ત્યાં પાઠો પડી ગયા છે. આજ સુધી અમે એક જ કામ કર્યું છે દરેક પ્રાચીન ગ્રંથોને અનુક્રમે પ્રતિઓ સાથે સરખાવ્યા છે. એને આધારે એ રીતે એક એક આગમનું સંપાદન થાય છે. ભવિષ્યે પણ એ જ પદ્ધતિ રહેશે. આ આગમો તૈયાર કરીએ છીએ તે વિદ્વાનો તપાસે; તપાસીને સખલના હોય તેમ જ સંપાદન-પદ્ધતિમાં દોષ હોય તો તેનું ભાન કરાવશે તો અમે રાજી થઈશું. સ્તુતિ કરનાર તો ઘણા મળે છે, પરંતુ ત્રુટિઓ દેખાડનારા એવા વિદ્વાનો ઘણા ઓછા મળે છે હું ઇચ્છું છું કે કોઈ ત્રુટિઓ બનાવે. અમે એ વસ્તુ લક્ષમાં લઈ તેનો ભવિષ્યે અમારાં સંપાદનોમાં ઉપયોગ કરીશું.

અત્યારે દલમુખભાઈ વગેરે અહીં છે નહીં. તે બધા સહકાર્યકરોનો આ કાર્યમાં સહકાર છે. આત્મીય ભાવે પોતાનું જીવન એ ઓતપ્રોત કરીને રહેલ છે એવા કાર્યકરો ન હોય તો આ કામ ન થાય પ્રાચીન કાળમાં અભયદેવાચાર્યે પણ લખ્યું છે કે ટીકાઓ રચતા પહેલાં દરેક આગમોની શુદ્ધ પ્રતિઓ તૈયાર થતી, અનંક જાતનાં પાઠાંતરો જોઈ જવાતાં એવાં પાઠાંતરો કે જેના પાઠબેદો મૂંઝવી નાંખે કે સેકડો કૃતિઓના પાઠબેદોમાંથી કયો પાઠ સ્વીકારવો અને ક્યાને જતો કરવો ? શ્રી અભય-દેવાચાર્યને તેથી જ લખવું પડ્યું કે—

વાચનાનામનેકત્વાત્ પુસ્તકાનામશુદ્ધિતઃ ।

સૂત્રાણામતિગામ્ભીર્યાત્ મતભેદાન્ન કુત્રચિત્ ॥

દરેક ગ્રંથોમાં ક્યાંક થોડા ને થોડા વધતા, ક્યાંક નાના ને ક્યાંક મોટા, ક્યાંક શુદ્ધ ને ક્યાંક અશુદ્ધ પાઠબેદો મળી આવે છે. સેકડો વર્ષોથી લિપિના વિદ્વારોથી, લલિયાઓ લિપિ સમજતા નહીં તેથી તેમજ વિદ્વાનો ભાષા ન જાણે તેથી પાઠબેદો વધતા રહ્યા છે બધાનો વિચાર કરવો દુષ્કર છે તેમ છતાં અમે વીતરાગદેવના પ્રતાપે જે કંઈ શુદ્ધિનું બિંદુ મળ્યું છે, તેનો આરાધનામાં ઉપયોગ કર્યો છે. વિદ્વાનો ત્રુટિઓ ક્ષમા કરે.

તીર્થાધિશન માનુજયગિરિવર હિપર, વાઘલ યોજના સમારકામ દરમ્યાન, તાજેતરમાં મળી આવેલ મહામત્રી વરસુધાપાના નિ સ ૧૨૮૮ના બે શિલાલેખો પૈકીના પહેલા શિલાલેખ (ગુપ્તા વર્ષ ૩૯૬)

નિ સ ૧૨૮૮ના ભે સિલાલેખો પૈકીના પહેલા સિલાલેખ (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૯૯)

પુણ્યસ્થોક મહામાત્ય વસ્તુપાલના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો તથા પ્રશસ્તિલેખો

[તીર્થાધિરાજ શત્રુજય ઉપરથી મળેલ બે શિલાલેખો તથા દમ અવસ્થા પ્રશસ્તિલેખો]

આ લેખમાં ગૂર્જરેશ્વર મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને તેજપાન સળધી અઘાનધિ અપ્રસિદ્ધ બે શિલાલેખો અને ત્સ પ્રશસ્તિલેખો આપનારા આ યા છે

ઉપર જણાવેના બે ને શિલાલેખો એક જ નિસે લખાવેના છે અને એક જ સ્થાનમાંથી મળ્યા આન્યા છે, તેથી આ બે શિલાલેખો વસ્તુપાલ-તેજપાને તીર્થાધિરાજ શત્રુજયગિરિ ઉપર ઠગવેની પોળા જ છે તે નિશ્ચિત થાય છે બીજા શિલાલેખોમાં શત્રુજય ઉપ ત્રી આગેશ્વરભગવાનના મંદિરની સામે પોળ કરાન્યાનો ઉપેખ છે તેથી એમ વાગે કે આને જેને વાવળુપોળ મ્હે છે તે પોળા રથાને વસ્તુપાન-તેજપાનની ઠગવેની પોળ તેની ન્વેર્ધએ પ્રત્યુત શિલાલેખો પણ વાવળુપોળના સમારંભમાંથી મળ્યા આ યા છે તેથી પણ આ દખીન પધાઉ રપટ થાય છે વસ્તુપાલ તેજપાને ઠગવેની પોળ ક્યારે હર્ણુ-રીર્ણુ થઈ દને ? તેનો હર્ણોદ્ધાર કે તેના ગથાને નરીન પોળ ક્યારે થઈ અને નરી થયેની પોળનું 'વાવળુપોળ' નામ કેમ થયું ?—આ દખીન રવે ગોધરી હી અગ્રુ

પહેલો શિલાલેખ અસ્તુત પદ્યમય છે ત્રી ન શિલાલેખની રચના સમૃત ગદ્ય-પદ્યમય છે બે ને શિલાલેખોમાં આનતા કેનાક પદ્યો ગૂર્જરેશ્વરપુરોહિત મોમેશ્વરદેવગિરિનિ લૂણવસ્તી-(આખૂ)-પ્રથમ નિર્મય ત્રી ઉત્પ્રભમ્મિરિચિત સ્મૃતપીર્તિદ્વેનોનિની, ત્રી અરમિદ દ્વિરિચિત સ્મૃતસમીર્નન અો ત્રી નરેન્દ્રપ્રમસ્તિકૃત વસ્તુપાનપ્રશસ્તિ આદિમાં મળે છે, તેથી આ શિલાલેખોનો પવનિભાગ વસ્તુપાનમય ચિત આદિત્યમાંથી લેવાયો છે તે નિશ્ચિત થાય છે

પહેલા શિલાલેખમાં વસ્તુપાન-તેજપાનની મક્ષિમ યોગાથા છે, અને તે બીજા શિલાલેખની પૂર્વભૂમિમાં છે આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વસ્તુપાન-તેજપાને અગિતપદ્યો લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરવામાં પાછી પાની નરોત્તી કરી તેમ જ તેઓ મુદ્ધભૂમિમાં જયવતા ચોદા દોવા ઉપરાંત ઉત્તમ કોટિના રાજનીતિ સ્તા

બીજા શિલાલેખની મુખ્ય આર દખીનમાં આ પ્રમાણે છે
ગાનો ૩૮

૧ વસ્તુપાલ-તેજપાલે શત્રુજ્ય ઉપર ઉજ્જયંતાવતાર, સ્તંભનક તીર્થાવતાર, સત્યપુર તીર્થાવતાર, નદીશ્વરાવતાર અને શકુનિદાવિહારાવતારના નામે પાંચ તીર્થસ્મારક મંદિરો કરાવ્યાં હતાં, ઇન્દ્રમંડપ કરાવ્યો હતો, કપર્દિયક્ષના મંદિરનો હર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, તેજપાલની પત્ની અનુપમાના નામનું અનુપમાસરોવર બધાવ્યું હતું, અને મૂળનાયક શ્રી આદીશ્વરભગવાનના મંદિર સામે પૂર્વ-પશ્ચિમ ભાગમાં પોતાની અને પોતાના ભાઈઓની મૂર્તિઓ સહિત એક પોળ કરાવી હતી

૨ વસ્તુપાલનાં માતા-પિતા અને ભાઈઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ

૩ વસ્તુપાલ-તેજપાલનો શ્રીસદ્ય પ્રાપ્તે અનન્ય બહુમાનવાળો ભક્તિભાવ

૪ વસ્તુપાલ, ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ વીરધવલ, લાવણ્યાંગ-લૂણિગ (વસ્તુપાલના મોટા ભાઈ), મલ્લદેવ-માલદેવ (વસ્તુપાલના મોટા ભાઈ), તેજપાલ (વસ્તુપાલના નાના ભાઈ), જૈત્રસિંહ (વસ્તુપાલના પુત્ર), અને લૂણસિંહ (તેજપાલના પુત્ર)ની ગુણાનુવાદપૂર્વક યશોગાથા

બન્ને શિલાલેખોને શિલા ઉપર લખનાર ખભાતનિવાસી વાજડનો પુત્ર દ્રુવક અટકવાળો જ્યત-સિંહ છે ગિરનારના શિલાલેખોના આધારે આ જ્યતસિંહનું અપરનામ જૈત્રસિંહ હતું અને તે કાયસ્થવ શીય વાલિગના પુત્ર સહજિગના પુત્ર વાજડનો પુત્ર હતો એ હકીકત જાણી શકાય છે ?

૧ પહેલા શિલાલેખનો કોતરનાર બકુલસ્વામી નામના શિલ્પીનો પુત્ર દ્રુવક અટકવાળો પુરુષોત્તમ છે ગિરનારના શિલાલેખોના આધારે આ પુરુષોત્તમ વસ્તુપાલે શત્રુજ્ય ઉપર બાંધેલા ઇન્દ્રમંડપ અને નદીશ્વરાવતારના મુખ્ય શિલ્પી સોમદેવના પુત્ર બકુલસ્વામીનો પુત્ર હતો એ જાણી શકાય છે. ૨

બીજા શિલાલેખનો કોતરનાર કુમારસિંહ નામનો સૂત્રધાર છે આ કુમારસિંહ સૂત્રધાર વાહડનો પુત્ર હતો તે હકીકત ગિરનારના શિલાલેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે ૩

આજ મુઘીમાં ઉપલબ્ધ થયેલા વસ્તુપાલના શિલાલેખોની લિપિ અને ઉત્કૃષ્ટ મુદ્ર છે પોતાના શિલાલેખોનું લિપિસૌજ્ય બરાબર જળવાય તે માટે લેખનકળામાં સિદ્ધહસ્ત લેખકની અને તદ્દનુસાર તે લેખને મુદ્ર રીતે કોતરનાર સૂત્રધારની વસ્તુપાલ ખાસ પસંદગી કરતા હતા આજે ઉપલબ્ધ થતા વસ્તુપાલના શિલાલેખોમાં લેખક અને ઉત્કૃષ્ટ કલાકારોના નામવાળા જે લેખો શત્રુજ્ય, ગિરનાર અને ખભાતમાંથી મળ્યા છે, તેમાં લેખક અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપર જણાવેલા જ છે. લૂણવસહી- (આખૂ) ના શિલાલેખમાં લેખકનું નામ નથી તેથી તેમાં જણાવેલો ઉત્કૃષ્ટ સૂત્રધાર કેલહણના પુત્ર ધાંધલનો પુત્ર ચંદ્રેશ્વર લિપિમાં અને કોતરવામાં સિદ્ધહસ્ત હશે એમ લાગે છે આવી, કોઈના પણ કાર્ય સાથે તેના નામને અમર કરવાની વસ્તુપાલ જેવી મહાનુભાવતા વિરલ વ્યક્તિઓમાં જ હોય છે

બીજા શિલાલેખમાં આવતી શત્રુજ્ય ઉપર પોળ કરાવ્યાની હકીકત સિવાયની બન્ને શિલાલેખોની હકીકતો વસ્તુપાલના સબધમાં રચાયેલા સાહિત્યમાં અને પ્રશસ્તિલેખોમાં મળી આવે છે, એટલું જ નહિ, પણ આ શિલાલેખોમાં જેનો ઉલ્લેખ નથી તેવી વસ્તુપાલ સંબધી હકીકતો આજે મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે તેનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરતાં પહેલાં પ્રસ્તુત બન્ને શિલાલેખોનો ભાવાર્થસહિત અકારણ: પાઠ અને વસ્તુપાલને લગતા અઘાવધિ અપ્રસિદ્ધ દસ પ્રશસ્તિલેખો અને તેનો દૃઢ પરિચય આપવો ઉચિત લાગે છે

૧. જુઓ ગિરનાર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, નં ૨, ૨૧-૨૯

૨. જુઓ ગિરનાર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, નં ૨, ૨૩-૨૪, ૨૪-૨૫, ૨૬-૨૭, ૨૮-૨૯

૩. જુઓ ગિરનાર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, નં ૨, ૨૧-૨૩, ૨૭-૨૮.

शिलालेखाङ्क-१

[१] ॥ ६० ॥ ॐ नम श्रीसर्वज्ञाय ॥

विश्वस्थितिप्रथमनाटकसूत्रधारो

ब्राह्म महो धृतम

नम्रकिरीटकोटि-

शक सुरा ख युगा [२] दिदेव ॥ १ ॥

स्यैर भ्राम्यतु नाम वीरघण्टक्षोणीदुर्कीर्त्तिर्दिव

पाताल च महीतल च जलधेरन्तश्च नक्तदिव ।

धीसिद्धाजननिर्मल विजयते श्रीवस्तुपालात्पया

तेज पाल[३]समाह्वयामप्रदिद यस्या द्वय नेत्रयो ॥ २ ॥

देव स्वनाय ! कष्ट, ननु क इय भवान् ? नदनोद्यानपाल ,

रोदस्तत्रोऽद्य ? केनाप्यहह ! हत इत काननात् कल्पवृक्ष ।

हु मा चा[४]नीस्तदेतत्किमपि करणया मानवाना मयैव

प्रीत्यादिष्टोऽयमु यास्तिलरूपति तलं वस्तुपालच्छलेन ॥ ३ ॥

विश्वेऽस्मिन् कस्य चेतो द स्य विश्वासमुच्चै

प्रौढ [५]प्रेताशुरोचि प्रचयसहचरी वस्तुपालस्य कीर्ति ।

मये तेनेयमारोहति गिरिषु यते गह्वरेषु

सर्गात्संगा जल (?) याति पातालमूलम् ॥ ४ ॥

स एष नि [६]क्षेपविषक्तकाल

श्रीवस्तुपाल [पद्मदभुतानाम्] ।

य शकरोपि प्रणयिन्नस्य

विभाति लक्ष्मीपरिरम्भरम्य ॥ ५ ॥

किं घू ह नीरनि मुप्य

श्रीवस्तुपालसचिवस्य[७]गुणप्ररोहम् ।

धेन्या गिरो नेक

प्रीतिस्पृष्ट किमपि यत्र दश पतन्ति ॥ ६ ॥

श्लाघ्या न वीरघण्ट क्षितिपावतस

कैनाम चित्रमनयावित्र मूर्त्तिमतौ ।

श्री[८][वस्तुपाल] इति वीरललामतेज

पालश्च बुद्धिनिलय सचिवो यदीयो ॥ ७ ॥

अनंतप्रागल्भ्य [स] जयति ग्लौ वीरघण्ट

सशैल सामोधि भुवमनिशमुद्धर्त्तमनसः ।

इमौ मन्त्रि[९][प्रहो]कमउपति-कोला[धिप]कला

मद्भ्रा यिभ्राणौ मुक्मुदयिनीं यस्य तनुग ॥ ८ ॥

.... नन्दतु यावद्विदु-तपनौ सत्कर्मनिष्णाततां
 पुष्पातु प्रयतो जगन्निजगुणैः प्रीणातु [१०] [लोकं]पृणैः ।
 श्रेयांसि श्रयतां यशांसि चिनुतामेनांसि विध्वसतां
 स्वोमिन्य..... विवासनां (?) च तनुतां श्रीवस्तुपालश्चिरं ॥ ९ ॥
 दुःस्थत्वेन कदर्थ्यमानमखिलं भूर्लोकमालोक[११]य-
 त्नाविर्भूतकूपारसेन सहसा व्यापारितश्चेतसा ।
 पातालाद् वलिरागतः स्वयमयं श्रीवस्तुपालच्छला-
 तेजःपालमिपान्महीमनिमिपावासाच्च कर्णः पुनः ॥ १० ॥
 तेन भ्रातृयु[१२]गेन या प्रतिपुरग्रामाध्वशैलस्थलं
 वापीकूपनिपानकाननसरःप्रासादसत्रादिका ।
 धर्मस्थानपरंपरा नवतरा चक्रेऽथ जीर्णोद्भूता
 तत्संख्यापि न बुध्यते यदि प[१३]रं तद्वेदिनी मेदिनी ॥ ११ ॥
 क्षोणीपीठमियद्रजःकणमियत्पानीयविन्दुः पतिः
 सिधूनामियदंगुलं वियदियत्ताला च कालस्थितिः ।
 इत्थं तथ्यमवैति यस्त्रिभुवने श्रीव[१४]स्तुपालस्य तां
 धर्मस्थानपरंपरां गणयितुं शंके स पव क्षमः ॥ १२ ॥
 यावद्विर्वीदुनाको वासुकिना वसुमतीतले शेषः ।
 इह सहचरितस्तावत्तेजःपालेन वस्तुपालोऽस्तु ॥ [१५] १३ ॥
 श्रीचक्रमसंवत् १२८८ वर्षे पौष शुदि १५ शुके प्रशस्तिनिष्पन्ना ॥
 एतामलिखत् वाजडतनुजन्मा ध्रुवकजयतसिहाख्यः ।
 उदकिरदपि वकुलस्वामिसुतः पुरुषोत्तमो विमलां ॥

*

शिलालेखाङ्क-२

[१] ॥ ६० ॥ ॐ नमः श्रीसर्वज्ञाय ॥

देवः स वः शतमखप्रमुखामरौघकृतप्रथः प्रथमतीर्थपतिः पुनातु ।

धर्मक्रमोऽपि किल केवल एव लोके नीतिक्रमोऽपि यदुपक्रममेव भाति ॥ १ ॥

श्रीचक्रमसंवत् १२८८ [२] वर्षे पौष सुदि १५ शुके श्रीमदणहिलपुरवास्तव्यप्राग्वाट-
 वंशालंकरण ठ० श्रीचण्डपात्मज ठ० श्रीचण्डप्रसादांगज ठ० श्रीसोमतनुज ठ० श्री-
 आशाराजनन्दनेन ठ० श्री कुमारदेवीकुक्षिसंभूतेन ठ० श्रीलूणि [३]ग महं० श्रीमालदेवयोरनुजेन
 महं० श्रीतेजःपालाग्रजन्मना चौलुक्यकुलनभस्तलप्रकाशनैकमार्त्तण्डमहाराजाधिराजश्रीभुवन-
 प्रसाददेवसुतमहाराजश्रीवीरधवलदेवप्रीतिप्रतिपन्नराज्यसर्वैश्व[४]र्येण सं[०] ७७ वर्षे श्रीशत्रु-
 जयोज्जयंतप्रभृतिमहातीर्थयात्रोत्सवप्रभावाविर्भूतश्रीमद्देवाधिदेवप्रसादासादित..... . त्येन
 श्रीशारदाप्रतिपन्नापत्येन महामात्यश्रीवस्तुपालेन अनुज महं० श्रीतेजःपा[५]लेन च इह स्वका-
 रितसौवर्णदंडकलशचिराजितसच्चारुतोरणालंकृतश्रीमदुज्जयंतस्तंभनकतीर्थद्वयावतारर..

हतम नन्दीश्वरसत्यपुरशकुनिकाविहारकपर्दियश्चायतनोद्धार अनुपमाभिधा
[६] नमहासरोवरप्रभृतिप्रधानधर्मस्थानपरपरविराजितस्य श्रीशुजयमहातीर्थमौलिमुकुटा
रमानस्य श्री[१] युगादि तीर्थकर श्रीरूपमदेवभवनस्याग्र प्रतोली कारिता
। छ ॥ छ

[७] भूयाद्भूयलयस्य वीरधवल स्वामी समुद्रावधे
श्रीमुद्राधिरत कृत सुकृतिना येनाश्वराजाम्भज ।

यस्मा

त्रिभ्योपकारप्रती ॥ १ ॥

य[८] यात्मा खलु घस्तुपालसचिव सर्वाऽपि सम्पद्यते
यत्संपन्नशेन मेदुरमदोद्रेको चिवेकी जन ।

तजमा कोतुकमहो (?)

वितनुते नैवातर किंच[९]न ॥ २ ॥

त्यगाराधिनि राधेये हेकरुण्णैर भूरभूत् ।

उदिते घस्तुपाले तु द्विरुर्णा वण्णयतेऽधुना ॥ ३ ॥

श्रीवस्तुपालते[ज पा]ली जगतीजनस्य चनुष्यो ।

पुद्गपोत्तमाक्षिगतयो स्याता सदृशो न रवि शशिनी ॥ ४ ॥

[१०] ताभ्यामेव च श्रीशुर्जरेन्द्रसचिवाभ्यामिहैव प्रतोल्या पश्चिमभागभित्तिद्वये श्री
आदिनाथदेवयानायातश्री हस्तानोत्तरनिमित्त पूर्णकलशोपशोभितकरकमलयु
गल स्तुहृद्वा घवयो ठ० [११] श्रीलूणिग मह० श्रीमालदेवयो श्रीमदेवाधिदेवामिमुं
मूर्तिद्वयमिदं कारित ॥ छ ॥

लावण्याग शिशुरपि कस्य नासीत्प्रशस्य

श्लाघापानं दधदपिकलामानमिदुविशेषात् ।

दत्ते चित्तमणिरणुर[१२]पि प्रार्थितानि प्रज्ञाना

तापहर्ता विधुवति सुधाधिदुरण्यगल्ल ॥ १ ॥

मन्त्रीश्वर स गलु कस्य न मल्लदेव स्थान निजान्वयनामधेय ।

निरपिप्य निर्दयमधर्ममय यदग येनोद्भूत्यत कलिप्रतिम[१३]हृदय ॥ २ ॥

मल्लदेव इति देवताधिपश्रीरभूतिभुवने विभूतिभू ।

धर्मकर्मधियणाग्रशो यशोराशिदासितसितपुतिचुति ॥ ३ ॥

तथा श्री शुजयमहातीर्थयात्रामहोत्सवे समागच्छदुत्तुच्छश्रीधर्ममणसथा [८] य एताज
लिपधरधुर प्रतोल्या पूर्वभागभित्तिद्वये स्फुरतिमेतयोरेव श्रीमहामात्ययो पूष्यामिमुं
[मूर्ति]युगल स्वागत पृष्ठ[८]ति । उक्तं च पतदर्थसजादि अनेनैव श्रीशारक्षप्रतिपन्नपुत्रेण
महा १० कथिना महामात्यश्रीरस्तुपालेन सधपतिना—

अद्य मे कल्पती पितुराशा मातुराशिपि शिष्याऽकुरिताय ।

श्रीयुगादिजिनयात्रिकेण प्रीणयाम्यहमशेषमग्निन ॥ १ ॥

પુણ્યલોકદ્વયસ્યાસ્ય તેજઃપા[૧૬]લસ્ય મંત્રિણઃ ।

દેવશ્ચ મર(? રુ)દેવશ્ચ શ્રીવીરઃ સર્વ્વદા હૃદિ ॥ ૨ ॥

તેજઃપાલઃ સચિવતરણિર્નદતાદ્વાગ્યભૂમિ-

ર્થત્ર પ્રાપ્તો ગુણવિટપિભિર્નિર્વ્યપોહઃ પ્રરોહઃ ।

યચ્છાયાસુ ત્રિભુવનવનપ્રેચિનીપુ પ્રગલ્ભં

પ્રકીડંતિ પ્રસૃ[૧૭]મરમુદઃ કીર્ત્તયઃ શ્રીસભાયા. ॥ ૩ ॥

યઃ શૈશવે વિનયવૈરિણિ_વોધવંધ્યે ધત્તે નયં ચ વિનયં ચ ગુણોદયં ચ ।

સોયં મનોભવપરામવજાગરૂકરૂપો ન કં મનસિ ચુંવતિ જૈત્રસિહઃ ॥ ૪ ॥

શ્રીવસ્તુપાલ ચિરકા[૧૮]લ

. ભવત્વધિકાધિકશ્રી. ।

યસ્તાવકીનધનવૃષ્ટિહતાવશિષ્ટં

શિષ્ટેપુ દૌસ્થ્ય . . . પાવકમુચ્છિનત્તિ ॥ ૫ ॥

શ્રીતેજપાલતનયસ્ય ગુણાનતુલ્યાન્

શ્રીલૂણસિંહકૃતિનઃ કતિ ન સ્તુવન્તિ ? ।

[૧૯] શ્રીવંધનોઙ્ગુરતરૈરપિ ચૈઃ સમંતા-

દુદ્દામતા ત્રિજગતિ ક્રિયતેઽસ્ય કીર્ત્તેઃ ॥ ૬ ॥

પ્રસાદાદાદિનાથસ્ય યશ્સસ્ય ચ કપર્દિનઃ ।

વસ્તુપાલાન્વયસ્યાસ્તુ પ્રશસ્તિઃ સ્વસ્તિશાલિની ॥ ૭ ॥

સ્તમ્મતીર્થધ્રુવજયતસિંહેન લિખિતા ॥

[૨૦] ઉત્કોર્ણાં ચ સૂત્ર૦ કુમારસિંહેન મહામાત્યશ્રીવસ્તુપાલસ્ય પ્રશસ્તિરિયં ॥

શુભમસ્તુ ॥ છ ॥

*

પહેલા શિલાલેખનો ભાવાર્થ

વિશ્વસ્થિતિરૂપ નાટકના પ્રથમ સૂત્રધાર, બ્રહ્મતેજને ધારણ કરનાર, કરોડો ઇંદ્રો અને મુરારુરો જેમને વદન કરે છે તે શ્રીયુગાદિદેવ જ્યવતા વર્તો (૧)

બુદ્ધિરૂપી સિદ્ધાંજનથી નિર્ભળ થયેલુ વસ્તુપાલ-તેજપાલરૂપી જેનું નેત્રયુગલ છે તે વીરધવલની કીર્તિ સ્વર્ગ, પાતાળ, પૃથ્વી અને સમુદ્રપર્યન્ત અહોનિશ પ્રસરે (૨)

ઇંદ્રના નદનવનનો રમેવાળ ઇંદ્રને કહે છે : હે દેવલોકના સ્વામી ! ઉપાધિ થઈ છે ઇંદ્ર કહે છે : શી ઉપાધિ છે ? ઉદ્યાનપાલ કહે છે : આપણા નદનવનમાંથી કલ્પવૃક્ષ ચોરાયુ છે ઇંદ્ર કહે છે : આવુ બોલ મા, મનુષ્યો ઉપર કરુણા બપજવાથી મે કલ્પવૃક્ષને વસ્તુપાલરૂપે પૃથ્વીનળને શોભાવવા કહ્યું છે (૩)

ચોથો-પ્લોક ખંડિત છે તેથી તેનો ભાવાર્થ લખ્યો નથી.

સમસ્ત શત્રુઓને પરાજિત કરનાર અને આશ્ચર્યકારી જીવન જીવનાર આ વસ્તુપાલ સ્નેહીજનોને મુખ આપવાથી શ કર સમાન હોવા છતાંય લક્ષ્મીના આલિંગનથી શોભાયમાન થઈને પ્રકાશે છે, એટલે કે વિષ્ણુ સમાન છે (૫)

૭૬ પદ્ય ખ દિત છે તેથી તેનો ભાનાર્થ નથી લખ્યો
મર્તિમત શૌર્ય અને નીતિ જેવા અનુક્રમે વીરસિરોમણિ વરતુપાન અને હુદિમાન તેજપાલ જેવા
જેના મ ની છે તેવા મહાગજ નીરધનની કોણ પ્રશ મા નથી કરતું ? (૭)
કન્નવાવતાર અને વરાહાવતારની કથાને ધારણ કરનારા આ બે શ્રેષ્ઠ મ નીઓ જેના ઉપકારી
અતીવ આન દને ફેલાવે છે તે અનતશૌર્યવાળો બળવાન વીરધન ન્ય પામે છે અહીં વીરધનને
પર્વત અને અમુદ્ર સહિત પૃથ્વીનો નિરંતર ઉદ્ધાર ધન્વનાર જણા થો છે (૮)

પત્રિત જીવન જીવનાર શ્રી વરતુપાલ દીર્ઘ કાળ પર્વત સલાચારી જનોનું યોગ્ય કરો પોતાના
જગદ્ધ પાપી ગુણોથી જગતને ખુશ કરો, કલ્યાણને વરો યશ મેળવો અને પાપોનો નાશ કરો (૯)
દારિદ્ર્યથી પીડાતા માનનીઓને જોઈને અતઃમા મુણા બિજનથી પાતાળમાંથી બનિરાજ
વરતુપાનરૂપે અને રત્નર્થમાંથી કર્ણુ તેજપાલરૂપે આ ના છે (૧૦)

તે બાધનમેનડીએ (વરતુપાલ તેજપાલે) પ્રતેઃ નગર ગામ, પ્રાસમાર્ગ અને પર્વત ઉપર વાવો,
કૂવા, નાણ, પરચ, ઉદ્યાન સરોવર, મંદિર ઓ સદાનતો રૂપી ધર્મગ્યાનની જે શ્રેણિ બનાવી છે
તથા જેનો ઉર્જોદ્ધાર કર્યો છે તેની સખ્યા પણ જાણી સમતી નથી— ૧૫ પૃથ્વી તે જાળની
રોપ તો ! (૧૧)

પૃથ્વીતનના રજખોની સખ્યા સમુદ્રના બિંદુઓની સખ્યા આમગની અગુલસખ્યા અને
કાળશ્ચિતિની માનાઓની સખ્યા જાણનાર નહો ભોમ્મા જો કોઈ રોપ તો ભલે દ્વાપ, પણ વરતુપાલે
કરેનાં ધર્મગ્યાનોની રજતરી રવા માટે પોતે વરતુપાલ પણ સમર્થ હશે કે કેમ, તેની શકા થાય
છે (૧૨)

જ્યા સુધી આમશર્મા ચંદ્રની સાથે સૂર્ય છે, પતાળમાં વાસુખીનાગના સાથે ગેનાગ છે, ત્યા
સુધી આ ભોમ્મા વરતુપાન ને તેજપાનનું આદ્યર્થ રો (૧૩)

શ્રી વિક્રમસવત ૧૨૮૮ના વરમા પોપ સુ ૧૫ સુધારે આ પ્રશસ્તિ લેવાર ચર્ધ
આ સુદર પ્રશસ્તિને વાજડના પુત્ર કુર અદ્ભુતગી જ્યતમિદે નિના ઉપર લખી અને મુદ્રત
રનામીના પુત્ર પુરુષોત્તમે કોતરી

*

બીજા શિલાલેખનો ભાનાર્થ

પ્રારભમાં સર્વજ્ઞને નમસ્કાર કયા છે અને પ્રથમ તીર્થ પર શ્રી યુગાગ્નિનની મુતિ કરી છે
ની શત્રુજ્ય અને િરનારની યાત્રાના ઉત્સવથી પ્રભાવિત થઈને સવત ૧૨૭૭ના સરખનીના
દત્તપુત્ર મહાભાલ શ્રી વરતુપાન ઓ તેજપાલે શત્રુજ્યતીર્થ ઉપર મુદ્ર તોરણથી અનૂત ઉજ્જવતા
વનાર ન્તલનમ્ભભાત તીર્થાત્માર, નદીશ્વરનાર અલપુર(સાનોર)તીર્થાત્માગ ઓ શકુનિપ્રાસિદ્ધાર
વતાર એમ પાંચ તીર્થોના પ્રતીમરૂપે મરિો બના થા રના તથા અનુપમાના નામનું સરોવર મગ્ધ્ય
હતું તેમ જ મ્પદિયક્ષના મરિનો પુનરુદ્ધાર મ્યો હતો પોતે પ્રાવેના આ ધર્મસ્થાનોથી શોભાપમાન
શત્રુજ્ય મહાતીર્થના મુકુ સમા ! શ્રી યુગાતીર્થ પ્રભગમાનના મરિની સામે વિક્રમ સવત ૧૨૮૮ના
વર્ષમા પોપ મુદિ ૧૫ સુધારે અણ્ણલિપુરના મ્લવારી પ્રાગ્દાદ(પારદાદ)વરમા અવ મરસમાન હક્કુર
શ્રી ચડપ્રમાદના પુત્ર હક્કુર શ્રીમોમ ના પુત્ર હક્કુર ની આશારાજના પુત્ર અને શ્રી કુમારદનીના પુત્ર

તેમ જ હુકુર શ્રી લૂણિગ અને મહાન શ્રી માલદેવના નાના ભાઈ તેમ જ તેજપાલના મોટા ભાઈ, ચૌલુક્યવંશમાં સૂર્યસમાન મહારાજાધિરાજ શ્રી ભુવનપ્રસાદદેવના પુત્ર મહારાજા શ્રી વીરધવલની પ્રીતિથી સમગ્ર રાજ્યના ઐશ્વર્યને પામેલા વસ્તુપાલે તથા તેના નાના ભાઈ તેજપાલે પોળ કરાવી

જેણે અશ્વરાજના પુત્ર(વસ્તુપાલ)ને શ્રીમદ્રાધિધારી જનાવ્યો તે વીરધવલ રાજ સમુદ્રપર્યન્ત પૃથ્વીનો સ્વામી થાઓ (૧)

જેના પરિચયથી કોઈ પણ માણસ નિર્મદ અને પ્રિવેદી થાય છે તેવો વસ્તુપાલ ખરેખર ધન્યાત્મા છે (૨)

ત્યાગશીલ કર્ણના સમયમાં પૃથ્વી એક કર્ણવાળી હતી, તે વસ્તુપાલના ઉદય પછી બે કર્ણવાળી થઈ. (૩)

શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલ જગતના માણસોની આંખરૂપ છે, તેથી વિષ્ણુભગવાનની આંખરૂપ સૂર્યચંદ્રની ઉપમા તેમના માટે ઉચિત ગણાવી ન જોઈએ. (૪)

અને તે જ બે ભાઈઓએ ઉપર જણાવેલી પોળના પશ્ચિમભાગની બે બીતો ઉપર શ્રીઆદિ-નાથદેવની યાત્રા માટે આવેલા. . . . રનાત્રોત્સવનિમિત્તે પૂર્ણકલશથી ગોભાયમાન હસ્તયુગલવાળી પોતાના વડીલ ઠ. શ્રી લૂણિગ અને મહાન્ શ્રીમાલદેવની મૂર્તિઓ શ્રી દેવાધિદેવના સન્મુખ જનાવી.

જેમ માત્ર એક જ કળાને ધારણ કરનાર ચંદ્ર વખણાય છે—પૂજ્ય છે, અતિ નાનો ચિતામણિ લોકોને ધમ્મિત આપે છે અને અંગ ઉપર લગાડેલું અમૃતતુ ગિદ્ધુ તાપને દૂર કરે છે, તેમ વયમા બાળક હોવા છતાં લૂણસિંહ (વસ્તુપાલનો મોટો ભાઈ) સર્વ જનોમાં પ્રશ સાપાત્ર છે (૧)

કળિયુગનું અધર્મમય અંગ પીરીને જેણે કલિકાલરૂપી શત્રુનો ગર્વ હણ્યો છે તેવા દિવ્યરૂપવાળા ધર્મિષ્ઠ અને યશસ્વી મંત્રીશ્વર મલ્લદેવ(વસ્તુપાલના મોટાભાઈ)ની પ્રશંસા કોણ નથી કરતું ? (૨-૩)

તથા પ્રગુત પોળના પૂર્વ ભાગની બે બીતો ઉપર બનાવેલી હાથ જોડીને બિભેલી પોતાની (શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજસ્વીની) મૂર્તિઓ શ્રી શત્રુજયમહાતીર્થયાત્રામહોત્સવનિમિત્તે આવતા મહાન શ્રીશ્રમણસઘ પ્રતિ સ્વાગત પૂછે છે અહીં મહાકવિ સઘપતિ શ્રી વસ્તુપાલની અતરૌર્મિ જણાવી છે તે આ પ્રમાણે—

હુ (વસ્તુપાલ) આજે શ્રી યુગાદિજિનની યાત્રાએ આવેલા સમસ્ત યાત્રિકોને અત્રાન્તપણે ખુશ કરું છું—એટલે કે યાત્રિકોની ભક્તિ કરું છું—આથી જ મારા પિતાજીની આશા ફળી છે અને માતાજીની આશીર્વામાં આજે અકુરો ફૂટ્યા છે (૧)

જેના બન્ને લોક પવિત્ર છે, તેવા શ્રી તેજપાલના હૃદયમાં સદા શ્રી યુગાદિજિન અને શ્રી વીર-જિન છે (૨)

જેની સભાની વિસ્તૃત પ્રમોદવાળી કીર્તિઓ ત્રણે ભુવનમાં ફીડા કરે છે તેવા ગુણવાન, ભાગ્યવાન અને મંત્રીઓમાં સૂર્ય સમાન તેજપાલ આનંદ પામે (૩)

વિનયતુ જેમાં ભાન ન હોય એવી અબોધ બાલ્યાવસ્થામાં પણ જે નય, વિનય અને ગુણોદયને ધારણ કરે છે તે આ જૈત્રસિંહ (વસ્તુપાલનો પુત્ર) સર્વ કોઈનાં મનને ચુબે છે—સ્પર્શ છે (૪)

જેના આપેલા દાનનો અંશમાત્ર પણ લોકોનું દારિદ્ર્ય હણે છે એવા શ્રી વસ્તુપાલ અધિકાધિક લક્ષ્મીવાન થાઓ (૫)

પુણ્યલોક મહાભાત્ય વસ્તુપાલના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો તથા પ્રશસ્તિલેખો । [૩૦૫

જેના ગુણોએ જેની કીર્તિને ત્રણ જગતના આપ્ત મ્હી છે તે આ તેજપાનના પુત્ર લણસિદ્ધના ગુણોની સર્વકોઈ પ્રશંસા કર છે (૬)

ભગવાન શ્રી આદિનાથ અને કપદિયક્ષની મુખથી આ પ્રશંસિત વસ્તુપાનના વશનુ મ્હાણ કરનારી થાઓ (૭)

મહાભાત્ય શ્રી વસ્તુપાલની આ પ્રશસ્તિ રાજકીર્તિ (ખલાત)નિવાળી ક્રુન જગતસિદ્ધે લખી અને મુદ્રાધાર કુમારસિદ્ધે કોતરી રક્ષાણ હો ।

*

*

હવે મહાભાત્ય શ્રી વસ્તુપાલ સંબંધિત અઘાનધિ અપ્રસિદ્ધ ત્રણ પ્રશસ્તિલેખોનો અક્ષરશ પાઠ અને તે લેખોનો દ્રૂક પરિચય આપવામાં આવે છે

પ્રશસ્તિલેખાઢ્ઢ-૧

સ્વસ્તિ શ્રીવલ્લિશાલાર્યા વસ્તુપાલાય મન્નિગ્ને ।

યયશ શશિન શશુદુષ્કીત્યા શર્વરીપિતમ્ ॥ ૧ ॥

શૌણ્ડીરોઽપિ વિવેકવાનપિ જગત્પ્રાતાઽપિ દાતાઽપિ ધા,

સર્વ કોઽપિ પથીદ મન્થરગતિ શ્રીવસ્તુપાલધિતે ।

સ્વજ્યોતિર્વદનાદુતીકૃતતમસ્તોમસ્ય તિગ્મયુતે,

ક શીતાશુપુર સરોઽપિ પદવીમન્વેતુમુલ્કધર ? ॥ ૨ ॥

શ્રીવસ્તુપાલસચિવસ્ય યશ પ્રકાશે, વિશ્વ તિરોદધતિ ધૂર્જટિદાસભાસિ ।

મન્યે સમીપગતમપ્યવિભાવ્ય દ્વર્સ, દેવ સ પદ્મવસતિશ્ચલિત સમાધે ॥ ૩ ॥

યાસ્તવ વસ્તુપાલસ્ય વેત્તિ કશ્ચરિતાદ્ભુતમ્ ? ।

યસ્ય દાનમવિશ્રાન્તમધિષ્વપિ રિપુન્નપિ ॥ ૪ ॥

શત્રુપુ ત્રિપતા પુરેપુ વિપુલજ્વાલાકરાલોદયા,

ઘેલન્તિ સ્મ દવાનલ્લ્હલભૂતો યસ્ય પ્રતાપાગ્રય ।

જૃમ્ભતે સ્મ ધ પર્વગર્ધિતસિતઙ્ગોતિ સમુત્સેકિત

જ્યોત્સ્નાકન્દલ્કોમલા શરવણવ્યાજેન યત્કીર્તય ॥ ૫ ॥

કુર્દ મદપ્રતાપ, ગિરિશગિરિરિપાદૃષ્ટિ, સામુચિન્દુ

પૂર્જેન્દુ, સિદ્ધસિન્ધુવિષ્ટતવિધુરિમા, પદ્મજન્ય સમયુ ।

શેપાદિર્નિવિશેષ, કુમુદમપમદ, કોમુની નિષ્પ્રસાદા,

ક્ષીરોદ સાપનોદ, ક્ષતમદિમ દિમ યસ્ય કીર્તે પુરસ્તાત્ ॥ ૬ ॥

યસ્યોર્વાતિલકસ્ય કિન્નરગણોદ્ગોતૈયશોમિર્મુદુ

સ્મેરદ્વિસ્મયલોલમૌલિવિગલ્ગટામૃતોઝીવિનામ્ ।

સ્પૃષ્ટિર્નામયદીદૃશી મમ ન મે નો મેઽપ્યવાપ્યેતિ ગા

મુન્દસ્ત્રપરિણદધાદ્ગિરસા ગમ્ભુ પર પિપ્રિયે ॥ ૭ ॥

राकाताण्डवितेन्दुमण्डलमहःसन्दोहसंवादिभिः

यत्कीर्त्तिप्रकरैर्जगत्त्रयतिरस्कारैकहेवाकिभिः ।

अन्योन्यानवलोकनाकुलितयोः शैलात्मजा शूलिनोः

क्व त्वं क्व त्वमिति प्रगल्भरभसं वाचो विचेरुमिथः ॥ ८ ॥

वाढं प्रोढयति प्रतापशिखिनं कामं यशःकौमुदीं

सामोदां तनुते सतां विकचयत्यास्यारविन्दाकरान् ।

शत्रुखीकुचपत्रवल्लिविपिन निःशेषतः शोषय-

त्यन्यः कोऽप्युदितो रणाम्बरतले यस्यासिधाराधरः ॥ ९ ॥

तत्सत्यं कृतिभिर्यदेप भुवनोद्धारैकधौरेयतां

विभ्राणो भृशमच्युतस्थितिरतिप्रीत्युत्तरं गीयते ।

यत्र प्रेम निरुर्गलं कमलया सर्वाङ्गमालिङ्गिते

केपां नाम न जङ्घिरे सुमनसामौर्जित्यवन्त्यो मुदः ? ॥ १० ॥

न यस्य लक्ष्मीपतिरप्युपैति जनार्दनत्वात् समतां मुकुन्दः ।

वृषप्रियोऽप्युग्र इति प्रसिद्धिं दधत् त्रिनेत्रोऽपि न चास्य तुल्यः ॥ ११ ॥

स्वस्ति श्रीवलये नमोऽस्तु नितरां कर्णाय दाने ययो-

रस्पष्टेऽपि दृशां यशः कियदिदं वन्द्यास्तदेताः प्रजाः ।

दृष्टे सम्प्रति वस्तुपालसचिवत्यागे करिष्यन्ति ताः

कीर्त्तिं काञ्चन वा पुनः स्फुटमिय विश्वेऽपि नो मास्यति ॥ १२ ॥

यस्मिन् विश्वजनीनवैभवभरे विश्वम्भरां निर्भर-

श्रीसम्भारविभाव्यमानपरमप्रेमोत्तरां तन्वति ।

प्राणिप्रत्ययकारिकेवलमभूद् देहीति सङ्कीर्त्तनं

लोकानां न कदापि दानविषयं न प्रार्थनागोचरम् ॥ १३ ॥

दृश्यन्ते मणि-मौक्तिकस्तवकिता यद्विद्वदेणीदृशो

यज्जीवन्त्यनुजीविनोऽपि जगतश्चिन्ताश्मविस्मारिणः ।

यच्च ध्यानमुचः स्मरन्ति गुरवोऽप्यश्रान्तमाशीर्गिरः

प्रादुःपन्त्यमला यशःपरिमलाः श्रोवस्तुपालस्य ते ॥ १४ ॥

कोटीरैः कटकाङ्गुलीय-तिलकैः केयूर-हारादिभिः

कौशेयैश्च विभूष्यमाणवपुषो यत्पाणिविश्राणितैः ।

विह्वांसो गृहमागताः प्रणयिनीरप्रत्यभिज्ञाभृत-

स्तैस्तैः स्वं शपथैः कथं कथमपि प्रत्याययाञ्चकिरे ॥ १५ ॥

तैस्तैर्येन जनाय काञ्चनचयैरश्रान्तविश्राणितै-

रानिन्ये भुवनं तदेतदमितोऽप्यैश्वर्यकाष्ठां तथा ।

दानैकव्यसनी स एव समभूदत्यन्तमन्तर्यथा

कामं दुर्धृतिधाम याचकचमूं भूयोऽप्यसम्भावयन् ॥ १६ ॥

त्यागो यद्वसुसुवारितजगद्धारिद्रथदावानल
 ध्वेत कण्टककुट्टनैवरमिक वणाश्रमेण्वहम् ।
 सङ्ग्रामश्च समप्रवेरिविषदामर्हंततैतण्डिक
 स्तनम् ये वसति त्रिधाऽपि सचिवोत्तसेऽत्र वीरो रस ॥ १७ ॥

आश्चय वसुवृष्टिभि कृतमन योत्तद्वलाष्टिभि
 यस्मिन् दानघनाघने तत इतो वपत्यपि प्रत्यहम् ।
 दूरे दुर्दिनसकथाऽपि सुदिने तत् किञ्चिदासीत् पुन
 यैनोर्जोऽलयेऽत्र कोऽपि कमलोद्भास पर निर्मित ॥ १८ ॥

साक्षाद् ब्रह्मपरम्परा गतमित्र ज्योतिर्ज्ञै सता
 तेज पाल इति प्रतीतमहिमा तस्यानुज्ञा जयी ।
 यो धत्ते ऽ दशा कदापि कलिनाश्यामविद्यामयीं
 य चोपास्य परिरूपशक्ति कृति सच परा निर्धृतिम् ॥ १९ ॥

सङ्ग्राम प्रतुभूमिरत्र सतनोदीप्र प्रतापानल
 ध्रुयते स्म समन्तत श्रुतिसुगोकारा हिजाना गिर ।
 मन्त्रीशोऽयमशेषकर्मनिपुण कमापदेश द्विपो
 होतव्या कलास्तु वीरधवलो यज्ञा यशोराशिभि ॥ २० ॥

श्लाघ्यो न वीरधवल भित्तिपातस कैनाम विक्रम नयायिध मूर्तिमती ।
 श्रीवस्तुपाल इति वीरललामतेज पालश्च दुर्दिनिलय सचिवो यन्नीयो ॥ २१ ॥

अनन्तप्रागल्भ्य स जयति ग्ली वीरधवल
 सशैला साम्भोधिभुजमनिशमुद्धतुमनस ।
 इमो मन्त्रिप्रष्टो कमठपति कोलाधिपकला
 मदध्वा विघ्नाणो मुदमुदयिनीं यस्थ तनुत ॥ २२ ॥

युद्धं धारिधिरेष वीरधवलः शक्रदोर्निग्रम
 पोतस्तत्र महान् यश सितपटाटोपेन पीनद्युति ।
 सोऽय सारमशद्विरञ्जतु पर पार कथ न क्षणाद्
 यात्राऽऽधातमरिप्रता कलयतस्तावेर मन्त्री यतौ ॥ २३ ॥

रीर भ्राम्यतु नाम वीरधवलक्षोणो दुर्भीतिर्दित्र
 पाताल च मदीतल च जलधेरतश्च नक्तन्दिवम् ।
 पीसिद्धाजननिमल विजयते श्रीरस्तुपालारयया
 तेज पालसमाहया च तदिद यस्या ह्य नेत्रयो ॥ २४ ॥

श्रीमन्त्रीभ्यरयस्तुपालयशसामुच्चार्योचिभि
 सयस्मिप्रपि लम्बिते धवलता षट्कोलिनीमण्डले ।
 गङ्गवेयमिति प्रतीतिरित्तास्ताम्यति काम भुजि
 भ्राम्यतस्तनुमादमन्दितमुदो मदायिनीधामिका ॥ २५ ॥

हंहो रोहण ! रोहित त्वयि मुहुः किं पीनतेयं ? शृणु
 भ्रातः ! सम्प्रति वस्तुपालसचिवत्यागैर्जगत् प्रीयते ।
 तेनास्तैव ममार्थिकुट्टनकथाप्रीतिर्दरीकिन्नरी-
 गीतैस्तस्य यशोऽमृतैश्च तदियं मेदस्विता मेऽधिकम् ॥ २६ ॥

देव ! स्वर्नाथ ! कष्टं, ननु क इव भवान् ! नन्दनोद्यानपालः,
 खेदस्तत्कोऽद्य ? केनाप्यहह ! तव हतः काननात् कल्पवृक्षः ।
 हुं मा वादीस्तदेतत् किमपि करुणया मानवानां मयैव
 प्रीत्यादिष्टोऽयमुर्व्यास्तिलकयति तलं वस्तुपालच्छलेन ॥ २७ ॥

कर्णायास्तु नमो नमोऽस्तु वलये त्यागैकहेवाकिनौ
 यौ द्वावप्युपमानसम्पदमियत्कालं गतौ त्यागिनाम् ।
 भाग्याम्भोधिरतः परं पुनरयं श्रीवस्तुपालश्चिरं
 मन्ये धास्यति दानकर्मणि परामौपम्यधौरेयताम् ॥ २८ ॥

ज्योमोत्सङ्गरुधः सुधाधवलिताः कक्षागवाक्षाङ्किताः
 स्तम्भश्रेणिविजृम्भमाणमणयो मुक्तावचूलोज्ज्वलाः ।
 दिव्याः कल्पमृगीदृशश्च विदुषां यस्यागलीलायितं
 व्याकुर्वन्ति गृहाः स कस्य न मुदे श्रीवस्तुपालः कृती ? ॥ २९ ॥

यद् दूरीक्रियते स्म नीतिरतिना श्रीवस्तुपालेन तत्
 काञ्चित् संवननौषधीमिव वर्षीकाराय तस्येक्षितम् ।
 कीर्तिः कौञ्जिनिकुञ्जमञ्जनगिरिं प्राक्शैलमस्ताचलं
 विन्ध्योर्वीधर-शर्वपर्वत-महामेरूनपि भ्राम्यति ॥ ३० ॥

देवः पङ्कजभूर्विभाव्यभुवनं श्रीवस्तुपालोद्भवैः
 शुभ्रांशुश्रुतिभिर्यशोभिरभितोऽलक्ष्यैर्विलक्षीकृतम् ।
 कल्पान्तोद्धतदुग्धनीरधिपयःसन्तापशङ्काकुलः
 शङ्के वत्सर-मास-वासरगणं संख्याति सर्गस्थितेः ॥ ३१ ॥

चित्रं चित्रं समुद्रात् किमपि निरगमद् वस्तुपालस्य पाणे-
 र्यो दानाम्बुप्रवाहः स खलु समभवत् कीर्त्तिसिद्धस्रवन्ती ।
 साऽपि स्वच्छन्दमारोहति गगनतलं खेलति क्षमाधराणां
 शृङ्गोत्सङ्गेषु रङ्गत्यमरभुवि मुहुर्गाहते खेचरोर्वीम् ॥ ३२ ॥

पुण्यारामः सकलसुमनःसंस्तुतो वस्तुपाल-
 स्तत्र स्मेरा गुणगणमयी केतकीगुल्मपङ्क्तिः ।
 तस्यामासीत् किमपि तदिदं सौरभं कीर्तिदम्भाद्
 येन प्रौढप्रसरसुहृदा वासिता दिग्विभागाः ॥ ३३ ॥

सेचं सेचं स खलु विपुलैर्वासनावारिपूरैः
 स्फीतां स्फूर्तिं वितरणतर्ख्वस्तुपालेन नीतः ।

तच्छायाया भुवनमखिल हत । विश्रान्तमेतद्
 दोलाकेलि श्रयति परित कीर्त्तिकन्या च तस्मिन् ॥ ३४ ॥
 श्रीयस्तुपालयशसा विशदेन दूराद् धोन्यदर्शनदरिद्रदृशि त्रिलोक्याम् ।
 नाभौ स्वयम्भुवि वसत्यपि निविशद् शङ्के स चुम्बति हरि कमलामुखेन्दुम् ॥ ३५ ॥
 स पप नि शेषविपक्षमाल श्रीवस्तुपाल पदमद्भुतानाम् ।
 य शङ्करोऽपि प्रणयिव्रजस्य विभाति लक्ष्मीपरिरम्भरम्य ॥ ३६ ॥
 चीत्कारे शकटव्रजस्य विकटेरुबीयहेपारणे-
 राराधै रघणोत्करस्य वहलेन्द्राद्रिकोलाहले ।
 नारीणामथ चचरीभिरशुम्भेतस्य चित्रस्तये
 मन्त्रोच्चारमिवाऽऽचचार चतुरो यस्तीर्थयात्रामहम् ॥ ३७ ॥
 ॥ पते मलधारिनेन्द्रप्रभसूरीणाम् ॥
 श्रीरैवताचलस्य श्रीशुभ्रयावतारप्रवेशे घामभित्तिगा प्रशस्तिरेवा ॥ ३८ ॥

*

प्रशस्तिश्लोक-२

श्रेय पुण्यतु शाश्वत यदुकुलक्षीरार्णवेन्दुर्जिनो
 यत्पादाजपचित्रमौलिरसमश्रीरञ्जयतोऽप्ययम् ।
 धत्ते मूर्ध्नि निजप्रभुप्रखमरोहामप्रभामण्डल-
 विभ्यक्षोणिभृदाधिपत्यपदवीं नीलातपनोज्ज्वलाम् ॥ १ ॥
 प्रीतिं पल्लवयन्तु यो यदुपतेर्देवस्य देहद्युतो
 भृङ्गाभा शशिकुदसु दूरदज्योतिश्छटालट्टता ।
 य (? या) सम्मोहपराजयैकपिशुनप्रोत्कीर्णवर्णस्फुर-
 त्पूर्वापट्टसनाभय शुशुभिरे धर्मापदेशक्षणे ॥ २ ॥
 आनदाय प्रसवतु सदा बुम्भिनुरम्भोपमानं
 नामेयस्य स्फुरितचिह्नुरोत्तमसद्वय व ।
 श्रेय सम्पत्कलशयुगल शृङ्खलानद्धमुच्चै-
 र्यमन्यते विपुलमतय पुण्यलक्ष्मीनिधानम् ॥ ३ ॥
 यत्कलद्रुम कामधेनु मणिभिर्यच्छद्विरिष्ट फल
 श्रेय किञ्चिदुपाजि तत्परिणति श्रीवस्तुपाल किल ।
 यत् त्वेतस्य गतस्पृहानपि जनानिच्छाधिक धिक्वत
 पुण्य तत्परिपात्रमाफलयितु सर्वम् पप प्रभु ॥ ४ ॥
 यद्विष्णुपुण्यभयसततिरद्भुतश्री श्रीवस्तुपालसचिव स चिरायुरस्तु ।
 संश्रुतसङ्गपतिना कृततीर्थयात्रा येनति यस्य शिशवोऽपि शृङ्गानेषु ॥ ५ ॥
 ॥ श्रीनागे द्रगच्छे श्रीचिजयसेनसूरिशिष्यश्रीउदयप्रभसूरीणाम् ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-३

पाणिप्रभापिहितकल्पतरुप्रवालधौलुक्त्रयभूपतिसभानलिनीमरालः ।

दिक्चक्रवालविनिवेशितकीर्त्तिमालः सोऽयं चिरायुरुदियादिह वस्तुपालः ॥ १ ॥

एकस्त्वं भुवनोपकारक इति श्रुत्वा सतां जल्पितं

लज्जानम्रशिराः स्थिरातलमिदं यद् वीक्षसे वेद्मि तत् ।

वाग्देवीवदनारविन्दतिलक ! श्रीवस्तुपाल ! ध्रुवं

पातालाद् बलिमुद्दिधीर्षुरसकृन्मार्गं भवान् मार्गति ॥ २ ॥

न जातु विश्राम्यति तावकीना दीनार्त्तिनिर्वासक ! वस्तुपाल ! ।

जिह्वा परेषां गुणमाददाना करद्वयी च द्रविणं ददाना ॥ ३ ॥

कर्णेऽभ्यर्णमुपागते सुरपतेर्वैरोचने रोचय-

त्युच्चैरात्मरुचा भुजङ्गभुवनं प्राप्ते शिवत्वं शिचौ ।

जातः कालवशेन यः किल खिलस्त्यागस्य मार्गः पुनः

सोऽयं सम्प्रति वस्तुपाल ! भवता श्रेयस्कृता वाह्यते ॥ ४ ॥

वस्तुपालः कथं नाम नाऽयं जीमूतवाहनः ? ।

उपक्रियामहीनां यः करोति द्विषतामपि ॥ ५ ॥

उल्लासितपल्लवकः कल्पतरुः कल्पते न संवदितुम् ।

सुमनःसमृद्धिमधिकां पालयता वस्तुपालेन ॥ ६ ॥

करोऽयं कल्पद्रुस्तव कमलवासा च दृगसौ

सुधासूक्तिः सैषा शिशिरकरविम्बं मुखमिदम् ।

तदित्थं पाथोधर्मथनहृतरत्नस्य भवता

समुद्रेणौपम्यं भवति सचिवेन्दो ! किमुचितम् ? ॥ ७ ॥

प्रायः सन्ति नराः परापकृतये नित्यं कृतोपक्रमाः

कस्तान् दुस्तरदुष्कृतोत्करदुरालोकान् समालोकते ? ।

द्रष्टव्यस्तु स वस्तुपालसचिवः पाङ्गुण्यवाचस्पति-

र्वाचा सिञ्चति यः सुधामधुरया दुर्दैवदग्धं जगत् ॥ ८ ॥

वैरोचने चरितवत्पमरेशमैत्रीमेकत्र नागनगरं च गते द्वितीये ।

दीनाननं भुवनमूर्द्धमधश्च पश्यदाश्वासितं पुनरुद्धारकरेण येन ॥ ९ ॥

कुत्रापि नोपसर्गो वर्णविकारो निपाततो वाऽपि ।

सचिवोत्तमेन रचिता न व्याकरणस्थितिर्येन ॥ १० ॥

ते तिष्ठन्त्यपरे नरेन्द्रकरणव्यापारिणः पारणां

ये नित्यं पवनाशना इव परप्राणानिलैः कुर्वते ।

स्तोतव्यः पुनरश्वराजतनुजो यः सारसारस्वता-

धारः कारणमन्तरेण कुरुते पथ्यं पृथिव्या अपि ॥ ११ ॥

भवति त्रिभवे पुसा च नुस्वतीयमिति श्रुति - - -

न न कुम्भतयस्ते रीक्षते सति त्रितये दृशाम् ।

अयमिह पर न त्री नेत्रद्वयेऽपि करस्थिता

मलकफलकप्राया लोकद्वयीमत्रोन्मते ॥ १२ ॥

वस्तुपाल ! सदा हस्ते सत्यायमृतर्पिणि ।

वैरिवर्ग ! सदाहस्ते यत् वदेतदिहाद्भुतम् ॥ १३ ॥ -

आकर्षणसिद्धण्डमेव न पुन पाद त्रिमुञ्चत्रिषु

श्रेणीमेव न मानिता विनमयन् घचैव नोच्च शिर ।

कल्प इतपिधानमेव न मा सग्ये दधानश्चम

त्कार कस्य चकार नैव सचिवस्तोमैक्यास्तोपपत्ति ? ॥ १४ ॥

प्रासान्तस्तव वस्तुपाल ! त इमे तवति चेत् सता

सानद शशिशेखराद्रिशिखरप्रामाभिरामश्रिय ।

येषा काञ्चनकुम्भसम्भवमह सद्दोहसर्तपिता

सत्युच्चैस्तुहिनोच्चयेऽप्युपचय पुण्णन्ति पूष्ण करा ॥ १५ ॥

परिपीडिता समताज्जडसमयेनामुना निरा देवी ।

श्रीवस्तुपालसचिव निमिङ्गुण पटमिवाश्रयति ॥ १६ ॥

उद्धृत्य घातुमहमेव मुह्यं दामि नृता स मवचति विप्रतिपद्यते य ।

यद्यस्ति कश्चिदपर परमार्यनेनी श्रीवस्तुपालसचिवेन सम क्षमायाम् ॥ १७ ॥

श्रीवस्तुपाल ! चिरालमय जयन्तसिंह सुनस्तव भक्त्यधिनाधिकश्री ।

यस्ताऽकीनघनवृष्टिदृतावशिष्ट शिष्टेषु दौरे यद्वपावफमुच्छिनत्ति ॥ १८ ॥

यथा ययाऽय तव वस्तुपाल ! गोत्र गुणे सूरलङ्घरोति ।

तथा तया मत्सरिणा नराणामत्रेभि चित्तेष्वनल करोति ॥ १९ ॥

पुरा पादेन देत्यारेभुङ्गनोपरिततिना ।

अधुना वस्तुपालस्य हस्तेनाघ हृतो गति ॥ २० ॥

मध्यस्थ पथयन्ति केचिदिह ये त्वा साधुवृत्त्या बुधा

श्रीमन्नीवर ! वस्तुपाल ! न मृषा तेषामपि व्याहृतम् ।

कर्णोऽभूदुपरि श्रितेर्बलिरधस्त्य चान मये तथो

स्यातेत्यर्थसमवये ननु वय मयस्यमाचक्ष्महे ॥ २१ ॥

कम्पाकुलमवलोक्य प्रतिग्रीराणा रणाङ्गणे हृदयम् ।

अनुकम्पाकुलमयमपि सचिवध्वने निज चेत् ॥ २२ ॥

नरेन्द्रश्रीमुद्रा सपटि मरिरेवापहरते

हताशा चैतय परिचरितमालिन्यमनमाम् ।

इहाऽमात्ये भ्रान्त्याऽप्यकलितकलङ्के पुनरसौ

विवेकाविष्कारं रचयति परं गीरिव गुरोः ॥ २३ ॥

लोकेऽस्मिन्नयमेव मन्त्रितिलकः श्रेयानिति व्याहृतं

सत्यं मानय माऽपमानय सखे ! मान्यं तदन्यैर्जनैः ।

पतस्मिन् सुकृतामयेऽपि समये सौम्येन यः कर्मणा

धर्मं संचिनुते करोति च महाजनो निजनोव्ययम् ॥ २४ ॥

के वा स्वलन्ति न नरेन्द्रनियोगमुद्रां हस्तस्थितां मधुघटीमिव धारयन्तः ? ।

तां दीपिकामिव करे पुनरेव कृत्वा सन्मार्गमश्नुति निरस्ततमःसमूहः ॥ २५ ॥

कार्पण्यातिशयेन कश्चन धनं यः स्वं निधत्ते स तद्

भोक्तुं नात्र न वाऽप्यमुत्र लभते हस्तादधस्ताद् गतम् ।

यः पात्रप्रतिपादनेन सफलीभूतां विभूतिं पुन-

र्भुङ्क्तेऽस्मिन् विदितागमोऽनुगमयत्यन्यत्र जन्मन्यपि ॥ २६ ॥

मया मोहं नीताः कति न मतिमन्तोऽपि किमहं

निकृष्टैर्नाश्रिष्टा विपणिषु पणस्त्रीगणनया ? ।

विपादं कृत्वा श्रीरिति किल गता तीर्थमिव तं

ततः सन्मार्गेण प्रतिदिवसमेनां नयति यः ॥ २७ ॥

गुणैः परेषां गणशो गृहीतैर्गुणीति युक्ता किल कीर्तिरस्य ।

अप्यर्थिसार्थप्रतिपादितश्रीः, श्रीमानिति ख्यातिरिदं तु चित्रम् ॥ २८ ॥

आलोकनादपि विनाशितसज्जनार्तिः, श्रीवस्तुपालसचिवः स चिरायुरस्तु ।

यत्कीर्त्तयस्त्रिदिवसिन्धुपय सपक्षाः प्रक्षालयन्ति कलिना मलिनां धरित्रीम् ॥ २९ ॥

केचित् कवीन्द्रमपरे पुरुषप्रधानं, जानन्ति संयति सुदुःसहमन्युमन्ये ।

मन्येऽहमेनमिह कर्णमिवावतीर्णं, श्रीवस्तुपालवपुषा विदुषां तपोभिः ॥ ३० ॥

नेत्रोत्सवं सुवति तापमपाकरोति, दत्ते सदा सुमनसाममृतैः प्रमोदम् ।

सल्लक्षणप्रणयिनीं च विभर्त्ति मूर्त्तिं, किं रोहिणीपतिरहो ! ननु वस्तुपालः ? ॥ ३१ ॥

लोकानां वदनानि दीनवदनः कस्मात् समालोकसे,

भ्रातः ! सम्प्रति कोऽपि कुत्रचिदपि त्राता न जातापदाम् ।

अस्त्येकः परमत्र मन्त्रितिलकः श्रीवस्तुपालः सतां,

दैवादापतितं छिनत्ति सुकृती यः कण्ठपाशं हठात् ॥ ३२ ॥

मत्तारिद्विर्षसिंहसिंहनचमूचक्रेण विक्रामतो

यस्यासिस्फुरितानि तानि ददृशुः के वा न रेवातटे ? ।

तस्यापि प्रसभं वभञ्ज भुजयोः संरभमभोनिधि-

प्रान्ते सैष सरोपदृष्टिघटनामात्रेण मन्त्रीश्वरः ॥ ३३ ॥

विक्रामद्वैरिचक्रप्रहितशितशरासारदुर्वारवीर-

व्यापारे यस्य नाऽऽसीदतिपरुषपरुषः सङ्गरे भङ्गरेखा ।

तेन श्रीवस्तुपालाद् विलसदसिलताभीमवृत्तादमात्या
दत्त्याकारवतार प्रथममविगत सिन्धुराजात्मजेन ॥ ३४ ॥

येनारिनागदमनीं दधतासिलताममोघमन्त्रेण ।
उत्तारितरोपविप्रसर समरे हत शङ्ख ॥ ३५ ॥

अमात्यतरणे ! शृणु क्षणमिदं मदीयं वच
स्वचक्र परचक्रयोरपि पुर प्रमोदात् सदा ।
तद्योपहृतिर्मायिन प्रहृतिमप्रमत्तेन्द्रिया,
वृत्तिं च वृत्तिपुङ्गवा युवतयस्तुत्तार्यावृत्तिम् ॥ ३६ ॥

सा कालिदासस्य कवित्वलक्ष्मी, स्फुट प्रविष्टा त्वयि वस्तुपाल ! ।
आसाविताऽस्माभिर्येषेक्षमाणैः, साक्षादियं तत्पदपद्धतिर्यत् ॥ ३७ ॥

धरणे ! धरं हि जतोऽसौ नाग शेष करोति वृत्तिमनुलाम् ।
पुष्पाग पुनरपरि हि जतोऽध्वराजात्मज सततम् ॥ ३८ ॥
श्रीवस्तुपाल स चिगायुरस्तु यमन्त्रसंज्ञस्तसमस्तशत्रो ।
चौलुन्यभर्तुस्तदसेश्च तिष्ठत्यलक्षसिद्धि परमारणेच्छा ॥ ३९ ॥

तिष्ठ स्पृशन्नपि तिथीरिज जगतीरेष ते यशोभार ।
श्रीवस्तुपाल ! फलयति नाचमता मे तदाश्चर्यम् ॥ ४० ॥

फल्पायुर्भवंतु द्विपोऽभिभवतु श्रीवस्तुपाल क्षिणी
दुर्दैवानलदग्धसाधुजनतानिर्वापणेऽपण ।
अम्भोधि सन्निधे निधेरपि मनस्यातयता विस्मय
येन प्रौढमगलभालभ्रकुटिर्भग्ना भटाना घटा ॥ ४१ ॥

मये धुरि दियतमिम सचिज शुचीना मध्यस्थमेव मुनय पुनरामनन्ति ।
मान ! मरस्वति ! विवाद्यद तदेतन्निर्णयिता सह महद्भिरुपागत मे ॥ ४२ ॥
आलोक्यतेऽस्य न गलोऽपि किमयवन्न विद्यामिभृतपुङ्गवतपुरोहितस्य ।
यस्यायमादृतभुजागत्या व्यधापि श्रीवीरवेश्मनि कलि स्मलितप्रवेश ॥ ४३ ॥

विरचयति वस्तुपालश्चतुन्यसचिवेषु कनिषु च प्रवर ।
न कदाचिर्द्वन्द्वहरण श्रीकृष्णे कायकरणे वा ॥ ४४ ॥

प्रचार चोराणां प्रचुरतुग्गता प्रशमयन्मेय पाथेय पथि पथिस्तात्राय वितरन् ।
दिगतादाहृतैर्घितवद्माने प्रियजनैः सम मन्त्रीयाश्रमयमन्त्रशुश्रूषयिरी ॥ ४५ ॥

यो माये मानमुच्चैः सुन्दि तुन्दय स्नेहमल्पे प्रसाद
भीते रक्षा द्रिष्टे द्रिणिणवितरण यानहीने च याम् ।
मार्गे दुर्गेऽपि पुण्येणपर इव सुरदमागद दमापमन्त्री
यात्रा हृत्कोजय ते विजितकलिमल प्राप मनुप्रभुत्वम् ॥ ४६ ॥

अनुजमात्र समेतस्तेज पालेन वस्तुपागेऽयम् ।
मदयति यस्य न हृदय मधुमासो माधुर्येण ॥ ४७ ॥

स श्रीतेजःपालः सचिवश्चिरकालमस्तु तेजस्वी ।
 येन जना निश्चिन्ताश्चिन्तामणिनेव नन्दन्ति ॥ ४८ ॥
 लवणप्रसादपुत्रश्रीकरणे लवणसिंहजनकोऽसौ ।
 मन्त्रित्वमत्र कुरुतां कल्पशतं कल्पतरुकल्पः ॥ ४९ ॥
 श्रीवस्तुपालतेजःपालौ जगतीजनस्य चक्षुष्यौ ।
 पुरुषोत्तमाक्षिगतयोः स्यातां सदृशौ न रवि-शशिनोः ॥ ५० ॥
 तत्त्वप्रकाशकत्वेन तयोः स्वच्छस्वभावयोः ।
 परस्परप्रेमयत्वमासीद्योचनयोरिव ॥ ५१ ॥
 पन्थानमेको न कदापि गच्छेदिति स्मृतिप्रोक्तमिव स्मरन्तौ ।
 सहोदरौ दुर्द्धरमोहचौरे सम्भूय धर्माऽध्वनि तौ प्रवृत्तौ ॥ ५२ ॥
 तेन भ्रातृयुगेन या प्रतिपुर-ग्रामाऽध्व-शैलस्थलं
 वापी-कूप-निपान-कानन-सरः-प्रासाद-सत्रादिका ।
 धर्मस्थानपरम्परा नवतरा चक्रेऽथ जीर्णोद्भूता
 तत्संख्याऽपि न बुध्यते यदि परं तद्वेदिनी मेदिनी ॥ ५३ ॥
 यावद् दिवीन्दुनाऽर्को वासुकिना वसुमतीतले शेषः ।
 इह सहचरितस्तावत् तेजःपालेन वस्तुपालोऽस्तु ॥ ५४ ॥
 ॥ पते गूर्जरेश्वरपुरोहित ठ० सोमेश्वरदेवस्य ॥ छ ॥

✽

प्रशस्तिलेखाङ्क-४

भूयांसः पदवाक्यसङ्गतिगुणालङ्कारसंवर्गण-
 प्रक्षीणप्रतिभाः सभासु कवयः क्रीडन्तु किं तादृशैः ? ।
 द्राक्षापानकचर्वणप्रणयिभिर्गुम्फैर्गिरामुद्गिरन्
 निःसीमं रसमेक एव जयति श्रीवस्तुपालः कविः ॥ १ ॥
 गुणगणमवलम्ब्य यस्य कीर्त्तिः प्रथयति नर्त्तनचातुरीं विचित्राम्
 परिकलितविशालवंशकोटिः पटुतरदिक्करिकोटिकर्णतालैः ॥ २ ॥
 जगदुपकृतिव्यापारैकप्रवीणमतेरितः,
 कथमिदमभूदेवं विश्वापकारपरं यशः ।
 द्विजपरिवृढम्लानि धत्ते तुपारगिरेः कलां,
 दलयति सुरस्रोतस्विन्यास्तनोति पराभवम् ॥ ३ ॥
 यदीयप्राधान्यादनुपदमवाप्योदयदशां,
 प्रशस्ति क्षमापीठं जलधिवलयं वीरधवलः ।
 अपास्ते यन्मन्त्रैरपि च रिपुचक्रे रणकला-
 विलासानेवोच्चैः कलयति मनोराज्यविषयान् ॥ ४ ॥

परीहासप्रोढा शिखरिभिरभासा विदधतो
 मराली मालिन्यं मुपितमहिमानो हिमगिरे ।
 त्रियामाजीवातो कवलितकलङ्का प्रतिदिश
 दिशन्ति प्रागल्भीं यदसमयश पूरविसरा ॥ ५ ॥
 यस्य स्तम्भपुरे पराक्रमचमत्कारेण पारे गिरा
 मुद्ग्योऽपि नम्रमन्दसमराहङ्कारकारस्फरात् ।
 सङ्क्रामापस्तप्रधावितहयप्रस्त्रेद्विन्दून् रै
 रक्षाक्षीदयश प्रशस्तिमसित सङ्क्रामसिंह पथि ॥ ६ ॥
 क्षीर क्षारममोदिनी कुमुदिनी राका वराकी हता
 श्रीहीनास्तुहिनाऽनीवरभुगो म दैव मदाकिनी ।
 नि साराणि सरोरुहाणि न च ते हृसा प्रशसास्पद
 यत्कीर्तिप्रसरे सुरेभ्यश्च नञ्जाये दिशश्च्युति ॥ ७ ॥
 यस्याधङ्करणेऽपि भूयसि धने नि शेषशरागम
 क्षानज्योतिरपास्तमोहतमसो नाऽभू मदप्रश्रय ।
 नो मीलन्ति च धर्मवर्मिततनोऽहमममभ्रम
 चापप्रेरितमार्गेण यतिकरयापिययागोचय ॥ ८ ॥
 यप्राम कनकाचल स परिरामात्र निधि पावसा
 द्वीपान्यङ्गणवेदिका परिसरो विद्याट्टीनिष्पुट ।
 यस्याऽञ्जुस्मितचित्रबुद्धिधिलसद्याणम्यसाक्षात्कृते
 रद्योगे करगत्तनत्तितजगत्यव्याजमु मीलति ॥ ९ ॥
 तीथयानामिवाद् येन तपता दिग्जयोत्सवम् ।
 पराभगो विपक्षस्य बलिनोऽपि नले कृत ॥ १० ॥
 दिग्धेर्दुग्धमहोदधौ हिमगिरौ स्मेरे शिवे सादरै
 सास्कोटे स्फटिकाचले समुदयतोपैस्तुपारत्नवि ।
 रेजे यस्य विकस्वराऽभ्युज्ज्वनस्तोमेषु रोमाञ्जिते
 रमील मदराजहसरमणीरभ्यैर्यशोराशिभि ॥ ११ ॥
 यद्वा न यदसीमशौर्यविभव यद्वैभव यद्यशो
 यद्वृत्तं भणदोष्ठरूढमभजत् कुण्डत्वमेतस्य यत् ।
 आजन्मास्तलितैवचोभिरभजद् भङ्गप्रसङ्गै वय
 साम्य यातु वसतपालट्टतिना तस्माद् गिरामीश्वर ? ॥ १२ ॥
 ते नीहारविहारिण , कवचितामन्ते चन्दने स्यद्भि ,
 ते पीयूषमयूपमग्नपुष , ते पद्मसन्नात्रिता ।
 माकन्दाङ्गुरमञ्जरीनिगडिता श्रीडन्ति ते सतत,
 सिता सक्तिसुधारसेन सुखे श्रीवस्तुपालस्य ये ॥ १३ ॥

यस्य साहित्यपाथोधिपदवीपारद्वयः ।

श्रयन्ति वाग्वहित्राणि विचित्राणि कवीश्वराः ॥ १४ ॥

आमोदं सुमनःसु संविदधती पुंस्कोकिलप्रेयसी-

नादश्रीसुहृदां मुहुः कविगिरामुन्मुद्रयन्ती पथः ।

माकन्दाङ्कुरमञ्जरीमिव गुणश्रेणिं समातन्वती

सेयं हन्त ! वसन्तपाल ! भवतः कीर्तिर्वसन्तायते ॥ १५ ॥

आजन्माऽपि शये कृताय सुकृतस्तोमाय यत्नान्मया

यद्यासाद्यत कोऽपि दूषणकणः श्रीवस्तुपाल ! त्वयि ।

यत्कल्पद्रुमपल्लवद्युतिमवष्टभ्यैव कल्पद्रुमं

पाणिर्धिकं कुर्वते तवैव मनुते कोऽमुं न दोषाश्रितम् ॥ १६ ॥

॥ एते कविसार्वभौमश्रीहरिहरस्य ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-५

मुखमुद्रया सहान्ये दधति करे सचिवमन्त्रिणो मुद्राम् ।

श्रीवस्तुपाल ! भवतो वदान्य ! तद् द्वितयमुन्मुद्रम् ॥ १ ॥

कीर्त्तिः कन्दलितेन्दुकान्तिविभवा, धत्ते प्रतापः पुनः

प्रौढि कामपि तिग्मरश्मिमहसां, बुद्धिर्वुधाराधनी ।

प्रत्युज्जीवयतीह दानमसमं कर्णादिभूमीभुजः,

तत् किञ्चिन्न तवास्ति यन्न जगतः श्रीवस्तुपाल ! प्रियम् ॥ २ ॥

गीतं न स्वदत्ते, धिनोति न विधुः, प्रीणाति वीणा न सा,

काश्यः सोऽपि न कोकिलाकलवरः(? रवः), श्रव्यो न हंसस्वनः ।

वाग्देवीपदपद्मनूपुर ! यदि श्रीमल्लदेवानुज !

श्रूयन्ते सचिवावतंस ! भवता संकीर्त्तिताः सूक्तयः ॥ ३ ॥

तिष्ठन्तोऽपि सुदूरतस्त्रिभुवनव्याप्तिप्रगल्भात्मना

तेन त्वद्यशसा वयं सुमनसो निर्वासिताः सन्नतः ।

तैरेतैरिहि तद्विरोधिरभसाद् वद्धा स्थितिस्ते हृदि

क्षन्तव्यं कविवान्धवेन तदिदं श्रीवस्तुपाल ! त्वया ॥ ४ ॥

॥ एते महामात्यश्रीवस्तुपालपरममित्रमन्त्रिश्रीयशोवीरस्य ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-६

स्वस्ति श्रीवस्तुपालाय शालन्ते यस्य कीर्तयः ।

व्योम्नि यन्माति गौराङ्गीधम्मिल्ल इव मल्लिकाः ॥ १ ॥

श्रीरामः सुकृतसुतो वसन्तपालः किं वाच्यः शुचिचरितानि यद्यशांसि ।

आधत्ते विसविशदोपवीततन्तुव्याजेनोरसि रसिकः स्वयं स्वयंभूः ॥ २ ॥

तत्तादृशप्रयत्नैरुर्मरचनानामर्मिताना मुहु-

र्माहात्म्यं निल वस्तुपालयशसा क प्रस्तुत न स्तुते ? ।

वन्द्योऽपि द्युसदा सदा कलयति श्रेताशु सर्पाधिप

स्य स्रोतासि जटातटे यदुपमापूतानि भूताधिप ॥ ३ ॥

ईदृजिञ्जनदानप्रिक्रमधरोद्धारैश्चिराद्वर्ज्यते

शुद्ध साधु च वस्तुपालसचिवेनेवेति देवो हरि ।

श्रीकान्तोऽपि जितासुरोऽपि जगता धुर्याऽप्यय वर्णिका

त्वत्कीर्त्तरेण दर्शयत्यभिसभ हस्तात्तस्मृच्छलात् ॥ ४ ॥

श्रीमन्नीश ! वसन्तवत् तव यशो लक्ष्मीसपीषु स्वय

गायन्तीषु जगन्निषेन्द्रभू पातालपाता स्मित ।

श्रोतु नाभिपये त्रिभक्ति निभ्रन देव सहस्रस्कट

शङ्के शुद्धसहस्रपत्रमिपतो मूर्ध्ना तमक्षिधवा ॥ ५ ॥

त्रत्कीर्त्तितच्छत्रमूर्त्यागिरिश गिरिजयोयौगभाजो करप्र

स्पर्श भूयोविद्योगयसनचक्रितयोर्ध्वनारीशभाव ।

जज्ञे श्रीवस्तुपाल ! द्रव्यमयमनयोस्त्वत्प्रतापाशिकीला

लीलाभिस्तारकात्तस्त्रवरवपुषो सधियन्धामिराम ॥ ६ ॥

सुरलीणा घनत्रे शुचिभिरभिभूतोऽपि महसा

महद्वाराद्वैत यद्वत्त कलङ्गी हिमकर ।

मुदा तेज पालाग्रज ! तदपि माष्टु स्मयमय

रमीभिगायन्निदिशि विदिशि तेने तत्र यश ॥ ७ ॥

यदि विदितचरित्रैरस्ति साम्यस्तुतिस्ते

वृत्तपुगटतिभिस्तैरन्तु तद् वस्तुपाल ! ।

चतुर ! चतुर्दन्वद्वन्द्वुराया धराया

त्रमित्र पुनरिदानीं कोविद् को विद्वद्य ॥ ८ ॥

मय्येव जागरूके शरणमुपगतो मत्प्रभुप्रोठकीर्त्ति

स्पष्टाग्रदापराधरिमुवनचिभुना ह किमेतेन पास्य ।

इत्याकम्पातितीर्ण प्रथमममुमुमाना तमर्चिष्मदक्षि

च्छत्रा सशोष्य दीन शशिनमनमयद् वस्तुपालप्रताप ॥ ९ ॥

पाताले त्वदरातिभूषणधूनेत्रागुपूर पतन्

पापोनाथपथै कदर्थयतु मा पीयूषकुण्डानि न ।

इत्यधेरमुमुदरति धिनुधा इयामेन सोमायने

पुष्पेनेव सञ्जल जलमिदं तद्दमलक्ष्यादिह ॥ १० ॥

जस्मत्प्रभुप्रभगनीवतरप्रतापस्फुटित पथमनेन धूतोऽयमौघ ॥ १

यानो सने तव वसन्त ! मदीरजोभिरित्य ध्रुवेव पिदधुर्जलराशिमवा ॥ ११ ॥

श्रीमन्त्रीशचतंस ! नूतनभवत्कीर्त्तिप्रबन्धावली-
 नित्यव्यालिखनेन तालतरुषु च्छिन्नच्छदश्रेणिषु ।
 कः स्यादस्य निसर्गदुर्गतकविस्त्रीमण्डलस्य श्रुते-
 राकल्पः क्षितिकल्पवृक्ष ! न यदि स्वर्णानि दद्याः सदा ॥ १२ ॥
 ॥ एते ठ० लूणसीह सुत ठकर अरसिहस्य ॥ छ ॥

प्रशस्तिलेखाङ्क-७

अमन्दपदनिस्यन्दपदप्रेमपचेलिमाः ।
 वाचः श्रीवस्तुपालस्य चन्द्रा वाचस्पतेरपि ॥ १ ॥
 सिद्धे सिद्धनृपे, शनैरवसिते राज्यप्रतापो दृढो (? पे दृढे)
 जाता गूर्जरनिर्जरेन्द्रमहिषी गोपोपभोग्यैव भूः ।
 कारुण्यादुपकारिणो भगवतस्तद्वस्तुपालच्छलात्
 सर्गोऽयं सुकृतैः सतां परिणतः श्री-वाङ्मयो वेधसः ॥ २ ॥
 लक्ष्मीं नन्दयता, रतिं कलयता, चिथं वशीकुर्वता,
 अक्षं तोषयता, मुनीन् मुदयता, चित्ते सतां जाग्रता ।
 संख्येऽसङ्ख्यशरावलीं चिकिरता, रूपश्रियं मुण्णता,
 नैकथं मकरध्वजस्य विहितो येनेह दर्पव्ययः ॥ ३ ॥
 शेषाहिः सह शङ्करेण, शशिना राका, सरो मानसं
 हंसैः, कैरविणीकुलानि शरदा, गङ्गा तुषाराद्रिणा ।
 सम्भूयापि न यस्य विश्रुतगुणग्रामस्य जेतुं क्षमाः
 स्नानोत्तीर्णसुरेन्द्रदन्तिरदनच्छायाचदातं यशः ॥ ४ ॥
 कस्तूरिकापङ्ककलङ्कितानि वक्त्राम्बुजानि द्विपदङ्गनानाम् ।
 प्रक्षालयामास चिराय चारु यत्खङ्गधारामलिनप्रवाहः ॥ ५ ॥
 नैवान्यः स्पर्द्धमानोऽपि ववृधे यस्य कीर्त्तिभिः ।
 क्रते वियुक्तवैरिस्त्रीगण्डमण्डलपाण्डुताम् ॥ ६ ॥
 असावाद्यः सर्गः शिवि वलि-दधीचिप्रभृतयो
 विधातुर्व्यासेन व्यवसितवतो दातृविधये ।
 फलौ संक्षिप्तैतत्प्रकृतिपरमाणूच्चयमयः
 समासेनेदानीं स्फुटमयममात्यैकतिलकः ॥ ७ ॥
 सौभ्रात्रं पितृभक्तिरत्र निविडा मैत्रीति रामायणी
 येनाश्रावि नृशंसभार्गवभुजोपाख्यानवर्जं कथा ।
 किञ्चान्यत् तपसः सुतो नरपतीनाक्रम्य यत्रेष्टवान्
 पर्वाऽऽसीदधिकं तदेव रतये यस्यानिशं भारतम् ॥ ८ ॥

मुञ्ज भोजमुखाम्भोजनियोगविधुर मन ।
 श्रीवस्तुपालपत्रेदो विनोदयति भारती ॥ ९ ॥
 देवे स्वर्गिण्युदयनस्रुते वत्तमानप्रभूणा
 दूरादर्थी विरमति वन ! द्वारतो वारित सन् ।
 दिष्ट्यै तस्मिन्नपि कुसमये जातमालम्बनेन
 स्वच्छे वान्छा फलति महता वस्तुपाले विशाला ॥ १० ॥
 उत्तरपौंऽयमथापकर्षविषय सदभ्यो न शङ्कामहे
 ये चाऽरोचन्ति सदा वृत्तधियस्तेभ्यस्तु बद्धोऽञ्जलि ।
 पतस्यानुगुणोपमानरसिना दाने दमे पोरुषे
 किं कुर्मो मतिरन्यमेति न समुत्कम्पाऽपि चम्पाधिपे ॥ ११ ॥
 अन्ये वाचि परे म्रियासु सचिवा सत्येव राजाङ्गणे
 शङ्के धैर्यनुशीलित गुरुकुल मा साहसा पक्षिण ।
 आशाराजसुतस्तु न स्तुतिपद् श्रीवस्तुपाल सता
 मेक क्षमणि वाचि चेतसि समुज्जागति य न्ययिषु ॥ १२ ॥
 पालने राजलक्ष्मीणा लालने च मनीषिणाम् ।
 अस्तु श्रीवस्तुपालस्य निरालस्यरतिर्मति ॥ १३ ॥
 ॥ पतानी पण्डितभामभ्रातृपण्डितद्वेदस्य ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिरेखाङ्क-८

स्वस्ति श्रीभूमिमीमाविपिनपरिसरात् श्रीरत्नीराधिनाथ[]
 पृथ्या श्रीवस्तुपालं भित्तिधनसचिव बोधयत्यादरेण ।
 अस्पामास्माकपुत्र्या पुपुष्यजनित कोऽपि चापत्यदोषो
 नि क्षेप सैष लोमभृ[ण]गुण ! भयता मूर्खतो मार्जनीय ॥ १ ॥
 — प० जगसीदस्य ॥

*

प्रशस्तिरेखाङ्क-९

फलित्वचलनजाप्रतपाणिगेल्प्रतापयुतिलहरिनिपीतप्रत्यनीकप्रताप ।
 जपति समग्रतत्त्वार्थमभनिदम्भकेलिप्रमुन्निजयलक्ष्मीकामुको वस्तुपाल ॥ १ ॥
 त्वं जानीहि मयाऽस्ति चेतसि धृत सर्पोंपसारप्रती,
 किं नामा ? सविता, न, शीतकिरणो, न स्वर्गिभृक्षो, न हि ।
 पर्जन्यो, न हि, चन्दनो, न हि, ननु श्रीवस्तुपाल, त्वया
 स्नात सम्प्रति, शैलपुत्रि शिष्योरित्युक्तं पातु य ॥ २ ॥
 सारस्वताऽम्भोनिधिपाचणेऽनु श्रीवस्तुपाल सचिवाधिराज ।
 चिरं जपत्वेय सदाऽनुजमा सपुत्रपौत्र सपरिच्छदध्व ॥ ३ ॥

॥ ભ્રુગુકચ્છીય ધ્રુવ ઠ૦ વીકલસુત ઠ૦ વૈરસિંહસ્યૈતે ॥ છ ॥
શુભં ભવતુ શ્રીસદ્વસ્ય ઇતિ ॥ છ ॥ ભદ્રમ્ ॥ છ ॥

પ્રશસ્તિલેખાઢ્ઢ-૧૦

પૂર્વે દીપસ્પર્દિપારેઽન્ધકારે યં પશ્યન્તિ જ્યોતિરન્તર્મુનોન્દ્રાઃ ।
વિશ્વાત્માનં દેવમાયં તમીઢે ચૂઢારન્નં યસ્ય ચાલઃ શશાઢ્ઢઃ ॥ ૧ ॥
નેન્દ્રોઃ કલા ન ગિરિજા ન કપાલશુક્તિનોંક્ષા ન ભસ્મ ન જટા ન ભુજઢ્ઢહારઃ ।
યાત્રાસ્તિ નાન્યદપિ કિઞ્ચિદુપાસ્મઢે તદ્રૂપં પુરાણમુનિશીલિતમીશ્વરસ્ય ॥ ૨ ॥
પક્ષિધ્યા હૃદિ સદા વસતિ સ્મ ચિત્રં
યો વિઢ્ઢિપાં ચ વિદુપાં ચ મૃગીદશાં ચ ।
તાપં ચ સમ્મદભરં ચ રતિ ચ સિઞ્ચન્
સૂ(? શૌ)ર્યોપ્મણા ચ વિનયેન ચ લીલયા ચ ॥ ૩ ॥
વિચ્છાયાતાં ઢ્ઢગિતિ નિઃશ્વસિતેન નિન્યુર્યસ્યારિવારિજદશચ્ચમાયતેન ।
મર્ત્યુર્યશ્ચ વદનં ચ કલઢ્ઢગૂન્યશીતાંશુવિમ્વસદશં મણિર્દર્પણં ચ ॥ ૪ ॥
શીલેતિ શીલરુચિરાભરણા કલત્રં યસ્યાભવજ્જલનિધેરિવ જહ્નુકન્યા ।
વ્યોમેન્દ્રનીલમુકુરાન્તર(? ર)રુન્ધતીયં યસ્યા જ્ઞેન કૃતિના પ્રતિમેતિ મેને ॥ ૫ ॥
॥ ઇતિ માન્ઢાત્નગરમઢેશ્વરપ્રશસ્તિકાવ્યાનિ ॥ છ ॥
શુભં ભવતુ શ્રીસદ્વસ્ય ઇતિ ભદ્રમ્ ॥ છ ॥

ઉપર જણાવેલા દશ પ્રશસ્તિલેખોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે :

પ્રશસ્તિલેખાંક ૧ : આ પ્રશસ્તિના કર્તા આચાર્ય શ્રી નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ છે અહીં વસ્તુપાલને વીર, વિવેકી, જનરક્ષક, વિરોધી-અવિરોધિ જનોને દાન આપનાર, સર્વતોમુખીકાર્તિવાળો અને ભાગ્યવાન જણાવ્યો છે ઉપરાંત અહીં એ પણ જણાવ્યું છે કે, તેના વિદ્વાનોની પત્નીઓ મણિમેતીઓના આભૂષણો પહેરતી અને તેના સેવકો પણ દાનશીલ હતા

પ્રશસ્તિલેખાંક ૨ : આ પ્રશસ્તિના કર્તા વસ્તુપાલના ગુરુ નાગેન્દ્રગચ્છીય શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિ છે અહીં ગિરનાર, શ્રી નેમિનાથ અને શ્રી આદીશ્વર ભગવાન પ્રતિ ભક્તિભાવ વ્યક્ત કરીને વસ્તુપાલની દાનશીલતા અને ધાર્મિકતા જણાવી તેને દીર્ઘાયુ થવાની આશિષ આપી છે

પ્રશસ્તિલેખાંક ૩ : આ પ્રશસ્તિ ગૂર્જરેશ્વર પુરોહિત ઓમેશ્વરદેવે રચેલી છે આના કેટલાંક પદો સોમેશ્વરદેવરચિત કાર્તિકૈશ્વરી તથા લૂણવસહી(આખૂ)ની પ્રશસ્તિમાં મળે છે વસ્તુપાલના દીર્ઘાયુની આશિષ આપવા ઉપરાંત પાંડિત્ય, દાનશીલતા, અપકારક ઉપર ઉપકારીપણું, આ ભવ-પરભવની સ્થિતિનું ચિંતન, યુદ્ધમાં હતાશ શત્રુઓ પ્રત્યે અનુકંપા, વિવેકીપણું, ધાર્મિકતા, અધિકારનો સદુપયોગ, સદાચારીપણું, યુદ્ધજ્ય વગેરે વસ્તુપાલને લગતી હકીકતોનું હૃદયગમ વર્ણન આ પ્રશસ્તિમાં છે ઉપરાંત, તેજપાલ અને જયતસિહની દાનશીલતા તથા વસ્તુપાલના પ્રત્યેક કાર્યમાં તેજપાલના સાહચર્યનો ઉલ્લેખ પણ આ પ્રશસ્તિમાં છે

પ્રશસ્તિલેખાક ૪ આના રચયિતા કવિસાર્થભૌમ હરિહર પડિત છે આ પ્રશસ્તિમા વસ્તુપાલની ધનશીલતા અને યશસ્વિતાને સુદર રીતે વર્ણવીને તેની ખર્તિની વ્યાપકતા જણાવી છે વસ્તુપાલે સગ્રામસિદ્ધને પરાજિત કયાનો ઉપેખ પણ અહીં છે વસ્તુપાલે કરેના શખનૃપપરાભવના પ્રસંગને વર્ણવતુ શખપરાભવ નામ આ હરિહર પડિતે રચ્યું છે

પ્રશસ્તિલેખાક ૫ માન ચાર કાયાતમ આ પ્રગમિના રચયિતા મહામાત્ય વસ્તુપાલના પરમ મિત્ર યગોરીર મની છે આમાં વસ્તુપાનનો શુભચિન્તન મિત્રો પ્રત્યેનો આતરહક્કિયુક્ત રનેહ અને વસ્તુપાલમા એવી કોઈ વસ્તુ નથી જે જગતમા કોઈને પણ અપ્રિય હોય, આ બે હખીયો મુખ્યતયા જણાવી છે ઉપરાંત વસ્તુપાનની સક્તિઓ (સુભાષિતા) શ્રેષ્ઠતમ હતી તેનો પણ નિર્દેશ અહીં જાણી શકાય છે

પ્રશસ્તિલેખાક ૬ આ પ્રગમિ ૬૦ લક્ષસિદ્ધના પુત્ર હમ્પર અગ્નિહ—હમ્પર અરિસિદ્ધ—એવી છે એવી વસ્તુપાનની અચ્ચગિતા, ધર્મભાવના અને નવીનતા જાણીને તેની ખર્તિની વ્યાપકતા તથા ચીરતા જણાવી છે

પ્રશસ્તિલેખાક ૭ આમ નામના પડિતના ભાઈ દેવ નામના પડિતે આ પ્રશસ્તિ રચી છે અહીં વસ્તુપાનમાં લક્ષ્ય સરસનીતુ એ ન બનાવ્યું છે ઉપરાંત તેની સક્તિઓ, ચાર્તોમુખી કાર્યદક્ષતા, વીરતા, ધનશીલતા અને મિદ્ધતાનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે તેમ જ તેના યશને સવિદ્ય નાખી જણાવે છે

પ્રશસ્તિલેખાક ૮ : માન એ જ પદ્યમય આ પ્રશસ્તિ જગસિદ્ધ પડિતે રચી છે અહીં વસ્તુપાલને આનંદિત રીતે સત્પુરુષ જણાવેલો છે

પ્રશસ્તિલેખાક ૯ આ પ્રશસ્તિના મર્તા ભૃગુમુખ(ભગ્ય)નિવાસી ધ્રુવ અમ્બાળા હમ્પર વીરના પુત્ર હમ્પર વૈરમિહ છે અહીં વસ્તુપાનને મનન યોદ્ધો શ્રેષ્ઠ પરાપમારી એ વિદ્વાન જણાવે છે

પ્રશસ્તિલેખાક ૧૦ આ પ્રશસ્તિમા એ ૧૧ રચનારનું નામ આપ્યું નથી અતની પુષ્પિમા ઉપરથી જાણી શકાય છે કે માધાતનગરમા આવેના મહેશ્વર નામના શિવાનથ ૧૧ ગિનાનેખની આ પ્રગમિ છે આ ૧૧ પહેલા મે પછો મરેલી પૂજનભક્તિ પે છે એ જાખીના ના પછો વસ્તુપાનની પ્રશસ્તિરૂપે છે આમાં વસ્તુપાનનું નામ નથી તેમ જ અતિમ પાયમા પદ્યમા પ્રશન્તિના મુખ્ય નાયબને શીના નામની પત્ની જાખી છે તેથી આ પ્રશસ્તિ વસ્તુપાનની હજે કે કેમ તેની શમ યાય તે સ્વાભાવિક છે સભર છે કે ચિનાનેખ ઉપરથી પરપરાએ જિનારા ચર્તા મૂળ પ્રશસ્તિનો કેટલોમ ભાગ લેખકોના દેવે ભુનાઈ જવાથી નુકસાયે હોય જાખી જે પોથીમા વસ્તુપાનની પ્રગમિઓનો જ સમ્રદ છે તેમા આવતી આ પ્રશસ્તિ વસ્તુપાનની જ હોતી જે જે એમ માની શકાય ઉપરાંત, વસ્તુપાલે શિનાનયોના પુત્રરુદારો તેમ જ ગિવના પૂજન—ર્જન મ્થાના ઉપેરો તો તેના સમયની જ કૃતિઓમાં મજે છે તેથી પ્રગુત પ્રશસ્તિ વસ્તુપાનની ૧ હાય તેમ માનવાને કોઈ મગળ થી આ પ્રતિષ્ઠા ન બે સાચુ હોય તો વસ્તુપાનની પત્ની મોખુના નામને મુસંસ્કૃત મરી કલ્પ ચીના તરીકે એવી નિર્દિષ્ટ કર્યું હોય તેનું અનુમાન થઈ શકે

આ પ્રશસ્તિઓના મ્થાએ પેની આચાર્યશ્રી રે પ્રમથ્વરિ આચાર્યશ્રી ઉ પ્રમથ્વરિ મર્ગરેશ્વર પુરાદિત ત્રી મોમેશ્વરેદર કવિસાર્થભૌમ હરિહર પડિત મની યગોરીર અને હમ્પર અરિસિદ્ધના સંબધમાં

[illegible][illegible][illegible][illegible]

દાંડમાં, વસ્તુપામણો ધરિણ્ય આપનાર નવ માર્ગ સ્વપોષેમાં તેમાં સંકલિત રૂપે ન પડે તેના
આયેવું હોવાથી વિદ્યાર્થોને તેના પ્રત્યે માનવ્ય આકર્ષણ રજા તે નિરિચિત દર્શાવત છે અને મા
અથી એ પણ સમજાવે તેવું દેવદર્શિ એ કે, વસ્તુપામણ અર્થમાં વિષયવ્યય થતી વાની મોટી રચનાઓ
એ વિનયના છે કે તેના અનામ હિસાબે દેવદર્શિના વિનિયત વિદ્યાર્થી દ્વારા આપા વિદ્યાર્થી વિના પ્રત્યે
સમુચિત આંતરિક આદર સિવાય કેવળ મનકબ્જના ધનથી આકર્ષાય તેવા યાચકચતિસાધા હોઈ શક
જ નહિ, અને હોય તો તેમની અનામો આવી પ્રાસાદિક બની શકે નહિ આ ઉપરથી વસ્તુપામણ
વિદ્યા પ્રત્યે તેમ જ વિદ્યાર્થી પ્રત્યે અવમાનયકત ભક્તિ હતી તે દર્શાવત આટલું થાય છે

આજે પ્રચુરમાત્રામાં હિષ્નૃપ થતી પુણ્યલોક મહામાત્ય નરતુપાલસંબંધિત સમગ્ર મામળીને જોતાં તે વીરગાથા, જાનગાથા, ધર્મગાથા અને વિદ્યાગાથાનો સત્યો અધિભાગી હતો એમ અપ્પ જણાય છે આ દમ્પતીને દુઃખમાં પરિવ્રજ્ય આ પ્રમાણે છે

અન્યાન્ય યુદ્ધમાં સફળ થોદા તરીકેની મામળીરી, મળનૃપ આદિ જાજોગી પગજ્ય દરેકો તેમ જ ભુદિ ગતિની રાજનસીવનું સચાનન આ નરતુને વરતુપાલની વીરગાથા કહી શકાય

‘દીન-દીન-કુ ખી જનોને અનુકંપા ન આપતુ, આરજિ ઉપયોગ થાય-નાલ લેવાય—તેના સ્થાનો દાત મ્હા, વાવો તળાવો પગો, મનાગારો-મ જતો વગેરે બધાવના અને વિદ્યાના બા માનરૂપે વિદ્યાનોને પુરસ્કારરૂપે ભક્તિભાનપૂર્વક દાન આપતુ—આ નરતુને વરતુપાલનો દાનદર્મ કહી શકાય

આણુ-દેવનાડાના ત્રિશ્વરિખ્યાન મંદિરોનું નિર્માણ શત્રુજ્ય ઉપર ઇંદ્રનકુપ નદીશ્વરના તત્ત્વ નમ્તીર્થાવનાર, શુનિ સિદ્ધિરાવનાર, સત્યપુરતીર્થાવનાર જગજ્યતાનતાગ અવતોમન આજ પ્રજુગન અમાનામમિગનારમિખરચતુ માનતાગનાં પ્રતીકરૂપે તે તે તીર્થાદિનું નિર્માણ ગિરનાર ઉપર અધ્યાપના વતાગ, અમ્બેનિખગવતાર શત્રુજ્યાવતાર અત્તભનમ્તીર્થાવતારના પ્રતીકરૂપે તે તે તીર્થનું નિર્માણ ધોળમ વગેરે સ્થળોમાં લીન નિનમંદિરોનું નિર્માણ શ્રીપદાસરપાર્શ્વગિનમંદિર (પાગણ) શ્રીપાશ્વરગિનમંદિર તથા શ્રીયુગાદિગિનમંદિર (ખભાન) વ્યાઘ્રપતિ-નારેનું ગિનમંદિર શ્રીઆદિ શ્વરગિનમંદિર તથા અભિમમંદિર (મામલતીર્થ) નરભા(વળા)નું શ્રીયુગાદિગિનમંદિર આદિ અને ગિનમંદિરોને હોદ્દોદાર અને ગિનમંદિરોમાં વિવિધ નિનિધિઓનું પ્રતિપાપ ધોળમ ખભાત વગેરે સ્થળોમાં નવા ઉપાનયોનું નિર્માણ ભગ્ય વગેરે સ્થળોના મંદિરોમાં મુવાર્જ શાંતિ મહાનવા શત્રુજ્ય જગજ્યતાદિ અને તીર્થોની અને સ્થાનાઓ દરેકી સાત ગ્રથબહારો નખાવના—આ બધી દમ્પતીને વરતુપાલની ધર્મગાથા કહી શકાય

માગનાનો મુભવમા નામનો ગગ્ગ હોદ્દોદાર વૈદનાથના ત્રિસાનથ ॥ મુનુખનગો બધી ગોદો દત્તો તેના સ્થાનામાં વરતુપાલે ત્રા મુનુખનગો ગ્યાપ્પા દત્તો ખભાતમાં ભીમનાથ ॥ શિવાનથમાં મુવર્ણ દહ અને મુનર્ણનના ન્યાન્યારે તાલિય સ્થળની પ્રતિમાનો મુવર્ણનું દત્ત થોડે અંશે તે જ ભાદિત્યની પૂજા માટે વદ્ધ નામ ॥ નમ્મો જુવો કગો થોડે સંયજુ વૈદનાથનું અખડમ ઉપસાગુ શિવાનથ બધા પુષ્પ બદ્ધનાલિય-સૂરના મંદિરોમાં ગોદો મહા કગો થોડે ધોળમમાં ગણ્યબ ભગ્ના મંદિરોને હોદ્દોદાર મ્હા થોડે પ્રમામમાં ભોમનાથની ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરી નમ ॥ મામમાં સવન હોડની સાનમાં અનિવર્ણને લીરે પગી મ્હાના સ્વર્ગમંદિરમાં સ્વર્ગપત્ની રતનાદેવીની મુનિ તુની ગર્ધ દત્તી તેથી તે ॥ ગ્યાને પોતાની પત્ની સનિનારેલીના પુણ્યમોક્ષા પનિમિત્તે સંવત ૧૨૬ માં ન્હાનેલીની નરી મુનિ બાલી, જે સબધી ચિનાનેખ આજે પાનુ મુરદ્ધિન છે તેમ જ વરતુપાલ તરમ્થી રાજ

૧-૭ આ સાત મિષ્પધીઓવાળી દમ્પતીને દુષ્ટર અમિરદ્ધન મુદ્ધનમંજીન ન્યાયાર્યની ઉ ૧ પ્રમસરિચિન પ્રતિપ્રતિની શ્રીનરેન્દ્રપ્રમસરિચિન નરતુપાલપ્રમુખિ આદિ નરતુપાલના મમવની જગ્યાનાઓમાં સચિત્તર વર્ણવેલી છે

૮ આ દમ્પતીને દુષ્ટર પુરોહિત મામેશ્વરદેવચિન પ્રતિપ્રમુખીમાં નો છે
૯ જુઓ એનામ્મ આદિ શ્રી ભાડાગર ઓઝિએ દલ રિતમ ઇન્દ્રપદ્મ-પૂના લો ૯
૧૦ ૧૦૦, લેખ ૨

પાંચસો બ્રાહ્મણો વેદપાઠ કરતા તેવી હકીકત પ્રબલોમાં મળે છે—આ બધી હકીકતો ઉપરથી વસ્તુપાલમાં પરસંપ્રદાયો પ્રત્યે તે તે સંપ્રદાયની પરંપરાને અનુરૂપ નિષ્છિન્ન આદર હતો તે સ્પષ્ટ થાય છે. રાજ્ય કે દેશના મુખ્ય રાજપુરુષોએ કેમ વર્તવું જોઈએ, તે માટે વસ્તુપાલ ખરેખર દાર્બંધીરૂપ એટલે કે આદર્શ સમાન છે. સ્વધર્મસ્થાનની સાથે સાથે પરધર્મસ્થાનના નિર્માણ આદિ હકીકતોને પણ સમગ્રદેશ વસ્તુપાલની ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મગાથા કહી શકાય.

આ લેખમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવતી તથા અન્યત્ર પણ મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થતી વસ્તુપાલ-સંબંધિત વિદ્યા પ્રત્યેની અને વિદ્વાનો પ્રત્યેની ભક્તિ વગેરે હકીકત તેમજ નરનારાયણાનન્દમહાકાવ્ય જેવા પ્રાસાદિક ગ્રંથની રચના કરતી વગેરે બાબતોને વસ્તુપાલની વિદ્યાગાથા કહી શકાય.

આજે વસ્તુપાલના સંબંધમાં જેટલી વિવિધ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તેટલી ભાગ્યે જ ગુજરાતના કોઈ બીજા ઐતિહાસિક પુરુષની મળતી હશે. યત્ર તત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલી વિપુલ સામગ્રીના આધારે આવા વિશ્વવિરલ પુણ્યસ્થોત્ર મહામાત્યના જીવનનાં વિવિધ પાત્રોને ચોમેરથી ચર્ચાને એક ગ્રંથ લખાય તો તે એક ઉપયોગી, પ્રેરક અને મહત્વનું કાર્ય ગણાશે.

આ લેખમાં આપેલા એ શિલાલેખોની ફોટોકોપી આપવા બદલ શેઠ શ્રી આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના વહીવટકર્તાઓને તથા દશ પ્રશસ્તિલેખોવાળી હસ્તલિખિત પ્રતિનો ઉપયોગ કરવા આપવા બદલ શ્રી લાવણ્યવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર(રાધનપુર)ના વહીવટકર્તાઓને ધન્યવાદ આપીને પ્રત્યુત્તર લેખ પૂર્ણ કરું છું. ઇતિ.

[‘શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ,’ સને ૧૯૬૮]

ज्ञानभाण्डारों पर एक दृष्टिपात^{*}

साहित्य-प्रदर्शनी

विभाग और उनका अवलोकन

आजकी हमारी साहित्य प्रदर्शनीमें विद्वान्, जिनासु एवं सामान्य जनता — सबको लक्षमें रख कर छुदे छुदे विभाग किए गए हैं। सामान्य जनताका सम्बन्ध तो सिर्फ चित्र तथा चमकीली-मड़कीली वस्तुओंके साथ ही होता है, जब कि विद्वान् एवं जिनासुका तो प्रत्येक वस्तुके साथ तमयतापूर्ण सम्बन्ध होता है। अतः उन्हें साहित्य प्रदर्शनीके विभागोंका अवलोकन इसी दृष्टिसे करना चाहिए। ऐसी साहित्यिक प्रदर्शनीमें सुविधा एवं योग्यताके अनुसार चाह जो वस्तु चाह जिस स्थान पर रखी हो, परन्तु यहाँ पर जो सूचना तथा तात्त्विका दी गई है उसके आधार पर प्रेक्षक उन उन वस्तुओंका पर्यवेक्षण करें। इसी दृष्टिसे यह तालिका दी गई है। साहित्य एवं कला सम्बन्धी विज्ञानकी अपेक्षासे प्रदर्शनीका महत्व है, और हमें यह नहीं भूलना चाहिए कि प्रदर्शनीकी सही भावना एवं हार्द भी यही है। यह दृष्टिकोण सम्मुख रखकर यदि प्रदर्शनीका निरीक्षण किया जाय तो वह रसप्रद एवं हमारे जीवनमें प्रेरणादायी बन सकेगा।

तालिका

१ साहित्य विभागकी दृष्टिसे प्रदर्शनीमें व्याकरण, कोश, छन्द, अलंकार, काव्य, नाटक, दार्शनिक साहित्य, ऐतिहासिक साहित्य, प्राचीन गुजरात-हिन्दी साहित्य, शैली, वैयक्तिक, प्रारम्भिक साहित्य, गुरुमुखीमें लिखी हुई पुस्तकें आदि रने गए हैं।

* अधिल भारतीय प्रायश्चित्त परिषद्के १९४५ अधिवेशनके प्रयोग पर गुजरात विद्यासभा महमदाबाद थी भी २० अगस्त-संज्ञापन विचारणन साहित्य-प्रदर्शनीके प्रमाण मुनि श्री पुण्यविजयजीका प्रश्न १० अक्टूबर, १९५१।

२. जैनेतर विद्वानोंके लिखे ग्रन्थोंके उपर जैनाचार्यों द्वारा रचित व्याख्या-ग्रन्थ ।
३. दिगम्बराचार्य कृत ग्रंथ ।
४. एक ही व्यक्तिके लिखाए हुए ग्रन्थोंकी राशि ।
५. विषयानुक्रमसे श्रेणिबद्ध लिखाए ग्रन्थ ।
६. ग्रन्थकारोंकी स्वयं लिखी हुई या शुद्ध की हुई या लिखाई हुई प्रतियाँ ।
७. ग्रन्थकी रचनाके बाद उसमें किए गए सविशेष परिवर्तनकी सूचक प्रति ।
८. खास खास महापुरुषोंके हस्ताक्षर ।
९. श्रावक और श्राविका द्वारा लिखित ताड़पत्रीय प्रति ।
१०. शुद्ध किये हुए तथा टिप्पणी किए हुए ग्रन्थ ।
११. स्याहीकी प्रौढता और एक जैसी लिखावटको सूचित करनेवाली ग्रन्थसामग्री ।
१२. लेखनपद्धतिके प्रकार — त्रिपाठ, पंचपाठ, सस्तबक आदि ।
१३. भिन्न भिन्न शताब्दियोंकी भिन्न भिन्न प्रकारकी लिपियाँ ।
१४. ताड़पत्रीय अक्षरांकोंका दर्शन ।
१५. प्राचीन भारतमें व्यवहृत कागज़ोंकी जुदी जुदी जातें ।
१६. राजकीय इतिहासकी दृष्टिसे प्रतियोंका संकलन ।
१७. सुनहरी और रूपहरी अक्षरोंमें लिखित सचित्र कल्पसूत्र आदि ।
१८. सचित्र ताड़पत्रीय तथा कागजकी प्रतियाँ ।
१९. चित्रशोभन, रिक्तलिपिचित्रमय, लिपिचित्रमय, अंकचित्रमय, चित्रकर्णिका, चित्रपुष्पिका, चित्रकाव्यमय प्रतियाँ ।
२०. विज्ञप्तिपत्र एवं वर्धमान-विद्या आदिके पट ।
२१. अनेक प्रकारके बाजी, गंजीफे आदि ।
२२. जीर्ण-शीर्ण, सड़ी-गली प्रतियाँको कागज़ आदि चिपका कर उनका पुनरुद्धार करनेकी कला प्रदर्शित करनेवाला ग्रन्थसंग्रह ।
२३. ताड़पत्र, कागज़ आदिके नमूने ।
२४. लेखनकी सामग्री—दावात, कलम, तूलिका (पींछी), ग्रन्थी, बट्टे, ओलिए, जुजवल, प्राकार, स्याही, हस्ताल आदि ।

१. प्रदर्शनी देखनेवाले प्रेक्षकोंको एक खास सूचना है कि यहाँ पर रखी गई सामग्रीमें जो उसके लेखन आदिके संबन्धका निर्देश किया गया है वह विक्रम संवत् समझना चाहिए ।

२५ मित्र मित्र प्रकारक सचित्र सुन्दर डिब्बे और पाठे ।

ऊपर जो विभाग दिए गए हैं उनमें से कुछ ऐसे भी हैं जिनका यदि स्वतंत्र विवेचन न किया जाय तो उनके चारों ओर स्पष्ट व्याख्या नहीं आ सकती । परन्तु इस सन्निध लेखन उनका विवेचन देना शक्य नहीं है ।

प्रस्तुत विभागोंमें श्राविका सावदकी सुन्दर छिपिमें त्रिविध हुई एक तादृशप्रतीय प्रति है । हमारे ज्ञानमाण्डारोंमें पुरुष लम्बक — साधु त्रिधा थावक — द्वारा त्रिविध प्रयोजनी नम्रले तो सैकड़ों और हजारोंकी सरायोंमें मिलनी हैं, परन्तु साध्वियों एवं श्राविकाओंके हाथकी लिखी हुई प्रतियाँ तो कभी कभी — विरल ही देखनेमें आती हैं । मर प्रमुख पूव प्रवर्तक दादा श्रीकांतविजय महाराजश्रीन मेड़ताके ज्ञानमाण्डारमें श्राविका रूपादेके हाथकी लिखी हुई मन्थगिरिकी आवश्यकवृत्तिकी प्रति देखा था, परन्तु आज वह प्रति यहाँके माण्डारमें नहीं है । इस समय तो हमारे सम्मुख प्राचीन गिनी जा सके ऐसी यहाँ एक मात्र प्रति है और वह है स्वभातके गान्तिनाथ माण्डारमें ।

ज्ञानमाण्डारों पर एक दृष्टिपात

इस युगके विकसित साधन और विकसित व्यवहारकी दृष्टि से लाइब्रेरी या पुस्तकालयोंका विषय जो स्थान है वही स्थान पहलेके समयमें उस युगकी मयादाके अनुसार माण्डारोंका था । धन, धान्य, वस्त्र, पात्र आदि दुर्लभ चीजोंकी माण्डारोंकी तरह शास्त्रोंका भी माण्डार अर्थात् समग्र होता था जिसे धर्मजीवी और विद्याजीवी ऋषि-मुनि या विद्वान् ही करते थे । यह प्रथा किसी एक देश, किसी एक धर्म या किसी एक परम्परामें सामान्य नहीं रही है । भारतीय आयोजी की तरह इस्लामी आर्य, क्रिश्चियन और मुसलमान भी अपने सम्प्रदाय शास्त्रोंका समग्र संचयन करते रहें हैं ।

माण्डारके इतिहासके साथ अनक बातें सकलित हैं — छिपि, छसनकडा, छगनके साधन, छमनका व्यवसाय इत्यादि । परन्तु यहाँ तो मैं अपने छगन चालास वर्षके प्रयोग अनुभवसे जो बातें ज्ञात हुई हैं उन्हींका संक्षेपमें निर्देश करना चाहता हूँ ।

जहाँ तक मैं जानता हूँ, कह सकता हूँ कि भारतमें दो प्रकारके माण्डार मुख्यतया देखे जाते हैं — व्यक्तिगत मानिकीके और सामूहिक मानिकीके । वैदिक परम्परामें पुस्तक समग्रोंका मुख्य सम्पन्न ब्राह्मणवर्गके साथ रहा है । ब्राह्मणवर्ग गृहस्थाश्रमप्रधान है । उस पुत्र-परिवार आदिका परिग्रह भी इष्ट है — शास्त्रसम्मत है । अतएव ब्राह्मण परम्पराके विद्वानोंके पुस्तक-समग्र मुख्यतया व्यक्तिगत मानिकीके हैं, और आज भी हैं । गुजरात, राजस्थान, उत्तरप्रदेश, बिहार, बंगाल, सिंधिया या दक्षिणके किसी प्रदेशमें ब्राह्मण पुरान ब्राह्मण परम्पराके संग्रहको हम देना पाएँ तो वे किसी-न किसी व्यक्तिगत कुटुम्बकी मानिकीके हैं । अन्य मन्त्रों हैं । परन्तु बिशु परम्पराके सम्पन्न उल्टा

प्रकार है। बौद्ध, जैन जैसी परम्पराएँ भिक्षु या श्रमण परम्परामें सम्मिलित है। यद्यपि भिक्षु या श्रमण गृहस्थोंके अवलम्बनसे ही फर्म या विद्याका संरक्षण, संवर्धन करते हैं तो भी उनका निजी जीवन और उद्देश अपरिग्रहके सिद्धान्त पर अवलम्बित है—उनका कोई निजी पुत्र-परिवार आदि नहीं होता। अतएव उनके द्वारा किया जानेवाला या संरक्षण पानेवाला ग्रन्थसंग्रह सांघिक मालिकीका रहा है और आज भी है। किसी बौद्ध विहार या किसी जैन सस्थामें किसी एक आचार्य या विद्वान्का प्राधान्य कभी रहा भी हो तब भी उसके आश्रममें बने या संरक्षित ज्ञानभाण्डार तत्त्वतः संघकी मालिकीका ही रहता है या माना जाता है।

सामान्य रूपसे हम यही जानते हैं कि इस देशमें बौद्ध विहार न होनेसे बौद्ध संघके भाण्डार भी नहीं है, परन्तु वस्तुस्थिति जुदा है। यहांके पुराने बौद्ध विहारोंके छोटे-बड़े अनेक पुस्तक-संग्रह कुछ उस रूपमें और कुछ नया रूप लेकर भारतके पड़ोसी अनेक देशोंमें गए। नेपाल, तिब्बत, चीन, सीलोन, बर्मा आदि अनेक देशोंमें पुराने बौद्ध शास्त्रसंग्रह आज भी सुलभ है।

जैन-परम्पराके भिक्षु भारतके बाहर नहीं गए। इसलिए उनके शास्त्रसंग्रह भी मुख्यतया भारतमें ही रहे। शायद भारतका ऐसा कोई भाग नहीं जहाँ जैन पुस्तक-संग्रह थोड़े-बहुत प्रमाणमें न मिले। दूर दक्षिणमें कर्णाटक, आन्ध्र, तमिल आदि प्रदेशोंसे लेकर उत्तरके पंजाब, युक्तप्रदेश तक और पूर्वके बंगाल, बिहारसे लेकर पश्चिमके कच्छ, सौराष्ट्र तक जैन भाण्डार आज भी देखे जाते हैं, फिर भले ही कहीं वे नाममात्रके हों। ये सब भाण्डार मूलमें सांघिक मालिकीकी हैसियतसे ही स्थापित हुए हैं। सांघिक मालिकीके भाण्डारोंका मुख्य लाभ यह है कि उनकी वृद्धि, संरक्षण आदि कार्योंमें सारा संघ भाग लेता है और संघके जुदे जुदे दर्जेके अनुयायी गृहस्थ धनी उसमें अपना भक्तिपूर्वक साथ देते हैं, जिससे भाण्डारोंकी शास्त्रसमृद्धि बहुत बढ़ जाती है और उसकी रक्षा भी ठीक ठीक होने पाती है। यही कारण है कि बीचके अन्धाधुन्धीके समय सैकड़ों विघ्न-बाधाओंके होते हुए भी हजारोंकी संख्यामें पुराने भाण्डार सुरक्षित रहे और पुराने भाण्डारोंकी काया पर नए भाण्डारोंकी स्थापना तथा वृद्धि होती रही, जो परम्परा आज तक चालू रही।

इस विषयमें दो-एक ऐतिहासिक उदाहरण काफी हैं। जब पाटन, खम्भात आदि स्थानोंमें कुछ उत्पात देखा तो आचार्योंने बहुमूल्य शास्त्रसम्पत्ति जेसलमेर आदि जैसे दूरवर्ती सुरक्षित स्थानोंमें स्थानान्तरित की। इससे उलटा, जहाँ ऐसे उत्पातका सम्भव न था वहाँ पुराने संग्रह वैसे ही चालू रहे, जैसे कि कर्णाटकके दिगम्बर भाण्डार।

यों तो वैदिक, बौद्ध आदि परम्पराओंके ग्रन्थोंके साथ मेरा वही भाव व सम्बन्ध है जैसा जैन-परम्पराके शास्त्र-संग्रहोंके साथ, तो भी मेरे कार्यका मुख्य सम्बन्ध परिस्थितिकी दृष्टिसे जैन भाण्डारोंके साथ रहा है। इससे मैं उन्हींके अनुभव पर यहाँ विचार प्रस्तुत करता हूँ। भारतमें कमसे

कम पाँच सौ शहर, गाँव, कसबे आदि स्थान होंगे जहाँ जैन शाखसमूह पाया जाता है। पाँच सौ की संख्या—यह तो स्थानों की संख्या है, भाण्डारों की नहीं। भाण्डार तो किसी एक शहर, एक कसबे या एक गाँव में पन्द्रह बीससे लेकर दो पाँच तक पाए जाते हैं। पाटन में बीससे अधिक भाण्डार हैं तो अहमदाबाद, सूरत, बीकानेर आदि स्थानों में भी दस दस, पन्द्रह पन्द्रहके आसपास होंगे। भाण्डार का क्रम भी सबका एकसा नहीं। किसी किसी भाण्डार में पचीस हजार तक ग्रंथ हैं, तो किसी किसी में दो सौ, पाँच सौ भी हैं। भाण्डारों का महत्त्व जुद्धे जुद्धे दृष्टिसे आका जाता है—किसी में ग्रंथराशि विपुल है तो विषय वैविध्य कम है, किसी में विषय वैविध्य बहुत अधिक है तो अपेक्षाकृत प्राचीनत्व कम है, किसी में प्राचीनता बहुत अधिक है, किसी में जेनेतर बौद्ध, वैदिक जैसी परम्पराओं के महत्त्वपूर्ण ग्रंथ शुद्ध रूप में संगृहीत हैं तो किसी में थोड़े भी ग्रंथ ऐसे हैं जो उस भाण्डार के सिवाय दुनिया के किसी भाग में अभी तक प्राप्त नहीं हैं, खासकर ऐसे ग्रंथ बौद्ध परम्परा के हैं, किसी में संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, प्राचीन गुजराती, राजस्थानी, हिन्दी, फारसी आदि भाषा—वैविध्य की दृष्टिसे प्रयोगशिक्षा महत्त्व है तो किसी किसी में पुराना ताड़पत्र और चित्रसमृद्धिका महत्त्व है।

सौराष्ट्र, गुजरात और राजस्थान के जुद्धे जुद्धे स्थानों में मैं रहा हूँ और भ्रमण भी किया है। मैंने लगभग चालीस स्थानों के सब भाण्डार देखे हैं और लगभग पचास भाण्डारों में तो प्रत्यक्ष बैठकर काम किया है। इनमें परिमित अनुभवसे या जो साधन सामग्री पात पत्र हस्तगत हुई है उसके आधार पर मैं कह सकता हूँ कि वैदिक, बौद्ध एवं जैन परम्परा के प्राचीन तथा मध्ययुगीन ग्रन्थों के संशोधन आदि में जिन्हें रस है उनके लिये अपरिमित सामग्री उपलब्ध है।

श्वेताम्बर, दिगम्बर, स्थानकपासी और तरहपथी—इन चार फ़िरकों के आश्रित जैन भाण्डार हैं। यों तो मैं उक्त सब फ़िरकों के भाण्डारों से थोड़ा बहुत परिचित हूँ तो भी मेरा सबसे अधिक परिचय तथा प्रत्यक्ष सम्बन्ध श्वेताम्बर परम्परा के भाण्डारों से ही रहा है। मेरा खयाल है कि विषय तथा भाषा के वैविध्य की दृष्टिसे, ग्रंथसंख्या की दृष्टिसे, प्राचीनता की दृष्टिसे, यों के क्रम, प्रकार, अन्वय आदिकी दृष्टिसे तथा अलम्ब्य, दुर्लभ्य और सुलभ परन्तु शुद्ध ऐसे बौद्ध, वैदिक जैसी जेनेतर परम्पराओं के बहुमूल्य विविध विषयक ग्रंथों के समग्र दृष्टिसे श्वेताम्बर परम्परा के अनेक भाण्डार उत्तम महत्त्व के हैं जितने महत्त्व के अन्य स्थानों के नहीं।

माध्यम की दृष्टिसे मेरे देखने में आए ग्रंथों के तीन प्रकार हैं—ताड़पत्र, कागज़ और कपड़ा। ताड़पत्र के ग्रंथ विक्रम की नवीं शताब्दी लेकर सोलहवीं शती तक के मित्र हैं। कागज़ के ग्रंथ जैन भाण्डारों में विक्रम की तेरहवीं शताब्दी प्रारम्भसे अभी तक मौजूद हैं। यद्यपि मध्य एशिया के यारकंद शहर से दक्षिण की ओर ६० माइल पर कुगियर स्थान से प्राप्त कागज़ के चार ग्रंथ लगभग इ. स. का पाँचवीं शती के मान जाते हैं, परन्तु इतना पुराना कोई ताड़पत्रीय या कागज़ी ग्रंथ अभी तक जैन

भाण्डारोंमें से नहीं मिला। परन्तु इसका अर्थ इतना ही है कि पूर्वकालमें लिखे गए ग्रन्थ जैसे जैसे बूढ़े हुए — नाशामुख हुए — वैसे वैसे उनके उपरसे नई नई नकलें होती गईं और नए रचे जानेवाले ग्रन्थ भी लिखे जाने लगे। इस तरह हमारे सामने जो ग्रन्थ-सामग्री मौजूद है उसमें मेरी दृष्टिसे, विक्रमकी पूर्व शताब्दियोंसे लेकर नवीं शताब्दी तकके ग्रन्थोंका अवतरण हैं और नवीं शताब्दीके बाद नए रचे गए ग्रन्थोंका भी समावेश है।

मेरे देखे हुए ग्रन्थोंमें ताड़पत्रीय ग्रन्थोंकी संख्या लगभग ३,००० (तीन हजार) जितनी और कागजके ग्रन्थोंकी संख्या तो दो लाखसे कहीं अधिक है। यह कहने की जरूरत नहीं कि इसमें सब जैन फिरकोंके सब भाण्डारोंके ग्रन्थोंकी संख्या अभिप्रेत नहीं है, वह संख्या तो दस-पन्द्रह लाखसे भी कहीं बढ़ जायगी।

जुदी जुदी अपेक्षासे भाण्डारोंका वर्गीकरण नीचे लिखे अनुसार किया जा सकता है। इतना ध्यानमें रहे कि यह वर्गीकरण स्थूल है।

प्राचीनताकी दृष्टिसे तथा चित्रपट्टिका एवं अन्य चित्रसमृद्धिकी दृष्टिसे और संशोधित तथा शुद्ध किए हुए आगमिक साहित्यकी एवं तार्किक, दार्शनिक साहित्यकी दृष्टिसे — जिसमें जैन परम्पराके अतिरिक्त वैदिक और बौद्ध परम्पराओंका भी समावेश होता है — पाटन, खम्भात और जेसलमेरके ताड़पत्रीय सग्रह प्रथम आते हैं। इनमेंसे जेसलमेरका खरतर-आचार्य श्रीजिनभद्रसूरि संस्थापित ताड़पत्रीय भाण्डार प्रथम ध्यान खींचता है। नवीं शताब्दीकाला ताड़पत्रीय ग्रन्थ विशेषा-वश्यक महाभाष्य जो लिपि, भाषा और विषयकी दृष्टिसे महत्त्व रखता है वह पहले पहल इसी संग्रहमें से मिला है। इस संग्रहमें जितनी और जैसी प्राचीन चित्रपट्टिकाएँ तथा इतर पुरानी चित्र-समृद्धि है उतनी पुरानी और वैसी किसी एक भाण्डारमें लभ्य नहीं। इसी ताड़पत्रीय संग्रहमें जो आगमिक ग्रन्थ हैं वे बहुधा संशोधित और शुद्ध किए हुए हैं। वैदिक परम्पराके विशेष शुद्ध और महत्त्वके कुछ ग्रन्थ ऐसे हैं जो इस संग्रहमें हैं। इसमें सांख्यकारिका परका गौडपाद-भाष्य तथा इतर वृत्तियाँ हैं। योगसूत्रके ऊपरकी व्यासभाष्य सहित तत्त्ववैशारदी टीका है। गीताका शांकरभाष्य और श्रीहर्षका खण्डनखण्डखाद्य है। वैशेषिक और न्यायदर्शनके भाष्य और उनके उपरकी क्रमिक उदयनाचार्य तककी सब टीकाएँ मौजूद हैं। न्यायसूत्र उपरका भाष्य, उसका वार्तिक, वार्तिक परकी तात्पर्यटीका और तात्पर्यटीका पर तात्पर्यपरिशुद्धि तथा इन पाँचों ग्रन्थोंके उपर विषमपद-विवरणरूप 'पंचप्रस्थान' नामक एक अपूर्व ग्रन्थ इसी संग्रहमें है। बौद्ध परम्पराके महत्त्वपूर्ण तर्क-ग्रन्थोंमेंसे सटीक सटिप्पण न्यायबिन्दु तथा सटीक सटिप्पण तत्त्वसंग्रह जैसे कई ग्रन्थ हैं। यहाँ एक वस्तुकी ओर मैं खास निर्देश करना चाहता हूँ जो सशोधकोंके लिये उपयोगी है। अपभ्रंश भाषाके कई अप्रकाशित तथा अन्यत्र अप्राप्य ऐसे बारहवीं शतीके बड़े बड़े कथा-ग्रंथ इस भाण्डारमें हैं,

जैसे कि विलासवद्कहा, अरिद्वनेमिचरित इत्यादि । इसी तरह उ द विषयक कई ग्रंथ हैं जिनकी नकलें पुरातत्त्वकोविद श्री त्रिनविजयजीने जेसलमेरम जाकर कराई थी । उ हों नकलोके आधार पर प्रोफेसर वेलिन्करने उनका प्रकाशन किया है ।

स्वभातके श्रीशान्तिनाथ ताड़पत्रीय ग्रंथभाण्डारकी दो एक विशेषताएँ ये हैं । उसमें चित्र समृद्धि तो है ही, पर गुजरातके सुप्रसिद्ध मंत्री और विद्वान् वस्तुगलकी स्वहस्तलिखित धर्माभ्युदय महाकाव्यकी प्रति है । पाटनरु तीन ताड़पत्रीय सपहोंकी अनेक विशेषताएँ हैं । उनमेंसे एक तो यह है कि वहीसे धर्मकीर्तिका हेतुबिन्दु अर्चटकी टीकावाला प्राप्त हुआ, जो अभीतक मूल सस्कृतमें कहींसे नहीं मिला । जयराशिका तत्वोपप्लव जिसका अयत्र कोई पता नहीं वह भी यहींसे मिला ।

कागज ग्रंथके अनेक भाण्डारोंमेंसे चार पाँचका निर्देश ही यहाँ पर्याप्त होगा । पाटनगत तपागञ्जका भाण्डार गुजराती, राजस्थानी, हिन्दी और फारसी भाषाके त्रिविध विषयक सैकड़ों ग्रंथोंसे समृद्ध है, जिसमें 'आगमडम्बर' नाटक भी है, जो अ यत्र दुर्लभ है । पाटनगत भामाके पाडेका भाण्डार भी कई दृष्टिसे महत्त्वका है । अभी अभी उसीमेंसे उठी सातवीं शतीके बौद्ध तार्किक आचार्य श्री धर्मकीर्तिके सुप्रसिद्ध 'प्रमाणवार्तिक' ग्रंथकी स्वोपज्ञ वृत्ति मिली है जो तिब्बतसे भी आजतक प्राप्त नहीं हुई । स्वभातस्थित जैनशालाका भाण्डार भी महत्त्व रखता है । उसीमें वि स १२३४ की लिखी जिनैखरीय 'कथाकोश'की प्रति है । जैन भाण्डारोंमें पाई जानेवाली कागजकी पोथियोंमें यह सबसे पुरानी है । आठ सौ वर्षके बाद आज भी उसके कागजकी स्थिति अच्छी है । उपाध्याय श्री यशोविजयजीके स्वहस्त लिखित कई ग्रंथ, जैसे कि विषयतावाद, स्तोत्रसमग्र आदि, उसी भाण्डारसे अभी अभी मुझे मिले हैं । जेसलमेरके एक कागजके भाण्डारमें न्याय और वैशेषिक दर्शनके सूत्र, भाष्य, टीका, अनुटीका आदिका पूरा सेट बहुत शुद्ध रूपमें तथा सटिप्पण विद्यमान है, जो वि स १२७९में लिखा गया है । अहमदाबादके केवल दो भाण्डारोंका हो मैं निर्देश करता हूँ । पणधियाके उपाश्रयके समग्रमेंसे उपा धाय श्री यशोविजयजीके स्वहस्तलिखित प्रमेयमाला तथा धीतरागस्तोत्र अष्टम प्रकाशकी व्याख्या—ये दो ग्रंथ अभी अभी आचार्य श्री विजयमनोहर सूरिजी द्वारा मिले हैं । बादशाह जहाँगीर द्वारा सम्मानित विद्वान् भानुचन्द्र और सिद्धिचन्द्र रचित कई ग्रंथ इसी समग्रमें हैं, जैसे कि नेपथकी तथा वासवदत्ताकी टीका आदि । देवशा के पाडेका समग्र भी महत्त्वका है । इसमें भी भानुचन्द्र, सिद्धिचन्द्रक अनेक ग्रंथ सुन गए हैं ।

कपडे पर पत्राकारमें लिखा अभी तक एक ही ग्रंथ मिला है, जो पाटनगत श्रीसधके भाण्डारका है । यों तो रोल—टिप्पनेके आकारके कपड़े पर लिखे हुए कई ग्रंथ मिले हैं, पर पत्राकार लिखित यह एक ही ग्रंथ है ।

सोने चाँदीकी स्याहीसे बने तथा अनेक रंगवाल सैकड़ों नानाविध चित्र जैसे ताड़पत्रीय

ग्रन्थो पर मिलते हैं वैसे ही कागजके ग्रन्थो पर भी हैं। इसी तरह कागज तथा कपड़े पर आलिखित अलंकारस्वचित्त विज्ञप्तिपत्र, चित्रपट भी बहुतायतसे मिलते हैं। पाठे (पढ़ते समय पन्ने रखने तथा प्रताकार ग्रन्थ बांधनेके लिये जो दोनो ओर गते रखे जाते हैं — पुट्टे), डिब्बे आदि भी सचित्र तथा विविध आकारके प्राप्त होते हैं। डिब्बोंकी एक खूबी यह भी है कि उनमेंसे कोई चर्मजटित है, कोई वल्ल जटित है तो कोई कागजसे मढ़े हुए है। जैसी आजकलकी छपी हुई पुस्तकोंकी जिल्दों पर रचनाएँ देखी जाती हैं वैसी इन डिब्बो पर भी ठपोंसे-साँचोंसे ढाली हुई अनेक तरहकी रंग-बिरंगी रचनाएँ हैं।

ऊपर जो परिचय दिया गया है वह मात्र दिग्दर्शन है जिससे प्रस्तुत प्रदर्शनीमें उपस्थित की हुई नानाविध सामग्रीकी पूर्वभूमिका ध्यानमें आ सके। यहाँ जो सामग्री रखी गई है वह उपर्युक्त भाण्डारोंमेंसे नमूनेके तौर पर थोड़ी थोड़ी एकत्र की है। जिन भाण्डारोंका मैंने ऊपर निर्देश नहीं किया उनमेंसे भी ध्यान खींचे ऐसी अनेक कृतियाँ प्रदर्शनीमें लाई गई हैं, जो उस उस कृतिके परिचायक कार्ड आदि पर निर्दिष्ट हैं।

ताड़पत्र, कागज, कपड़ा आदि पर किन साधनोंसे किस किस तरह लिखा जाता था?, ताड़पत्र तथा कागज कहाँ कहाँसे आते थे?, वे कैसे लिखने लायक बनाए जाते थे?, सोने, चाँदीकी स्याही तथा इतर रंग कैसे तैयार किए जाते थे?, चित्रकी तूलिका आदि कैसे होते थे? इत्यादि बातोंका यहाँ तो मैं संक्षेपमें ही निर्देश करूँगा। बाकी, इस बारेमें मैंने अन्यत्र विस्तारसे लिखा है।

लेखन विषयक सामग्री

ताड़पत्र और कागज — ज्ञानसंग्रह लिखवानेके लिये भिन्न भिन्न प्रकारके अच्छेसे अच्छे ताड़पत्र और कागज अपने देशके विभिन्न भागोंमें से मंगाए जाते थे। ताड़पत्र मलबहार आदि स्थानोंमें से आते थे। पाटन और खम्भातके ज्ञानभाण्डारोंमें से इस बारेके 'पन्द्रहवीं शतीके अन्तके समयके उल्लेख उपलब्ध होते हैं। वे इस प्रकार हैं :—

॥ सं १४८९ वर्षे ज्ये० वदि । पत्र ३५४ मलबारनां ॥ वर्य पृथुल संचय ॥ श्री ॥

पाटनके भाण्डारमें से भी इसीसे मिलता-जुलता उल्लेख मिला था। उसमें तो एक पन्नेकी कीमत भी दी गई थी। यद्यपि वह पन्ना आज अस्तव्यस्त हो गया है फिर भी उसमें आए हुए उल्लेखके स्मरणके आधार पर एक पन्ना छह आनेका आया था। ग्रन्थ लिखनेके लिये जिस तरह ताड़पत्र मलबहार जैसे सुदूरवर्ती देशसे मंगाए जाते थे, उसी तरह अच्छी जातके कागज काश्मीर और दक्षिण जैसे दूरके देशोंसे मंगाए जाते थे। गुजरातमें अहमदाबाद, खम्भात, सूरत आदि अनेक स्थानोंमें अच्छे और मजबूत कागज बनते थे। इधरके व्यापारी अभी तक अपनी बहियोंके लिये इन्हीं स्थानोंके कागजका उपयोग करते रहे हैं। शास्त्र लिखनेके लिये सूरत से कागज मंगानेका एक उल्लेख संस्कृत पद्यमें मिलता है। वह पद्य इस प्रकार है :—

“सुरापुरत कोरकपत्राण्यादाय चेतसो भक्त्या ।
लिखिता प्रति प्रशस्ता प्रयत्नत फनकसोमेन ॥”

इसका सारांश यह है कि सुरत शहरसे कोर कागज़ ला करके हार्दिक भक्तिसे फनकसोम नामक मुनिने प्रयत्नपूर्वक यह प्रति लिखी है ।

ताड़पत्रमें मोटी पतली, कोमल रूक्ष, लम्बी-छोटी, चौड़ी सँकरी आदि अनेक प्रकारकी जातें थीं । इसी प्रकार कागज़ोंमें भी मोटी पतली, सफेद—साँवलापन ली हुई, कोमल रूक्ष, चिकनी सादी आदि अनेक जातें थीं । इनमें से शाखलेखनके लिये, जहाँ तक हो सकता था वहाँ तक, अच्छे से अच्छे ताड़पत्र और कागज़की पसंदगी की जाती थी । कागज़की अनेक जातोंमें से कुछ ऐसे भी कागज़ थात थे जो आजकलके कार्डके जैसे मोटे होनेक साथ ही साथ मजबूत भी होते थे । कुछ ऐसे भी कागज़ थे जो आजके पतले बटरपेपर की अपेक्षा भी कहीं अधिक महान होते थे । इन महीन कागज़ोंकी एक यह विशेषता थी कि उस पर लिखा हुआ दूसरा ओर फैलता नहीं था । ऊपर जिसका उल्लेख किया गया है वैसे बारीक और मोटे कागज़ोंके ऊपर लिखा हुई डेरका डेर पुस्तकें इस समय भी हमारे ज्ञानभाण्डारोंमें विद्यमान हैं । इसके अनिरिक, हमारे डा नानभाण्डारोंका यदि पृथक्करण किया जाय तो, प्राचीन समयमें हमारे देशमें बननेवाले कागज़ोंकी विविध जातें हमारे देशमें आँवगीं । ऊपर कही हुई कागज़की जातोंमें से कुछ ऐसी भी जातें हैं जो चार सौ, पाँच सौ वर्ष बीतने पर भी लुप्त नहीं पड़ी हैं । यदि इन ग्रंथोंको हम देखें तो हमें ऐसा ही मादम होगा कि मानो ये नई पोथियाँ हैं ।

स्याही — ताड़पत्र और कागज़के ऊपर लिखनकी स्याहियाँ भी खास विनियमप्रकारको बनती थीं । यद्यपि आजकल भी ताड़पत्र पर लिखनका स्याहीकी बनावटके तरीकोंके विविध उल्लेख मिलते हैं, फिर भी उसका सच्चा तरीका, पन्द्रहवीं शतीके उत्तरार्द्धमें लेखनके वाहनके रूपमें कागज़की ओर लोगोंका ध्यान सविशेष आकर्षित होने पर, बहुत जल्दी विसृत हो गया । इस बातका अनुमान हम पन्द्रहवीं शताब्दीके उत्तरार्द्धमें लिखी गई अनेक ताड़पत्रीय पोथियोंके उलझे हुए अक्षरोंको देखकर कर सकते हैं । पन्द्रहवीं शतीके पूर्वार्द्धमें लिखी हुई ताड़पत्रकी पोथियोंकी स्याहीकी चमक और उसी शतीके उत्तरार्द्धमें लिखी हुई ताड़पत्रकी पोथियोंकी स्याहीकी चमकमें हम ज़मीन आसमानका फर्क देख सकते हैं । अथवा, पन्द्रहवीं शतीके अंतमें घग्णा शाह आदिने लिखवाई हुई ताड़पत्रीय ग्रंथोंकी स्याही कुछ ठीक है, फिर भी उसी शतीके पूर्वार्द्धमें लिखी गई पोथियोंकी स्याहीके साथ उसकी तुलना नहीं की जा सकती । कागज़के ऊपर लिखनेकी स्याहीका खास प्रकार आज भी जैसेका तैसा सुरक्षित रहा है अर्थात् यह स्याही चिरकाल तक टिकी रहती है और ग्रंथको नहीं बिगाड़ती ।

रंग — जिस तरह ग्रंथोंके लेखन आदिके लिये काली, लाल, सुनहरी, रूपाहरी आदि

स्याहियाँ बनाई जाती थीं उसी तरह ग्रन्थ आदिमें वर्णित विषयके अनुरूप विविध प्रकारके चित्रोंके आलेखनके लिये अनेक प्रकारके रंगोंकी अनिवार्य आवश्यकता होती थी। ये रंग विविध खनिज और वनस्पति आदि पदार्थ तथा उनके मिश्रणमेंसे सुन्दर रूपसे बनाए जाते थे। यह बात हम हमारी आँखोंके सामने आनेवाले सैकड़ों सचित्र ग्रन्थ देखनेसे समझ सकते हैं। रंगोंका यह मिश्रण ऐसी सफाईके साथ और ऐसे पदार्थोंका किया जाता था, जिससे वह ग्रन्थको खा न डाले और खुद भी निस्तेज और धुंधला न पड़े।

लेखनी — जिस तरह लिखनेके लिये द्रव द्रव्यके रूपमें स्याही आवश्यक वस्तु हैं उसी तरह लिखनेके साधन रूपसे कलम, तूलिका आदि भी आवश्यक पदार्थ हैं। यद्यपि अपनी अपनी सुविधाके अनुसार अनेक प्रकारके सरकण्डे तथा नरकटमेंसे कलमें बना ली जाती थीं, फिर भी ग्रंथ लिखनेवाले लहिए या लेखकको सतत और व्यवस्थित रूपसे लिखना पड़ता था, इसलिये खास विशेष प्रकारके सरकण्डे पसंद किए जाते थे। ये सरकण्डे विशेषतः अमुक प्रकारके वांसके, काले सरकण्डे अथवा दालचीनी की लकड़ी जैसे पीले और मज़बूत नरकट अधिक पसंद किए जाते थे। इनमेंसे भी काले सरकण्डे अधिक पसन्द किए जाते थे।

इन सरकण्डोंके गुण-दोषका विचार भी हमारे प्राचीन ग्रन्थोंमें किया गया है कि कलम कैसे बनानी तथा उसका कटाव कैसा होना चाहिए इत्यादि। कलमके नाप आदिके लिये भी भिन्न भिन्न प्रकारकी मान्यताएँ हमारे यहां प्रचलित हैं।

मपीभाजन — दावात — स्याही भरनेके लिये अपने यहा काँचकी, सफाईदार मिट्टीकी तथा धातु आदि अनेक प्रकारकी दावातें बनती होंगी और उनका उपयोग किया जाता होगा। परन्तु उनके आकार-प्रकार प्राचीन युगमें कैसे होंगे — यह जाननेका विशिष्ट साधन इस समय हमारे सम्मुख नहीं है। फिर भी आज हमारे सामने दो सौ, तीन सौ वर्षकी धातुकी विविध प्रकारकी दावातें विद्यमान हैं और हमारे अपने ज़मानेके पुराने लेखक तथा व्यापारी स्याही भरनेके लिये जिन दावातों तथा डिब्बियोंका उपयोग करते आए हैं उन परसे उनके आकार आदिके बारेमें हमें कुछ ख्याल आ सकता है। सामान्य रूपसे विचार करने पर ऐसा मालूम होता है कि काँच या मिट्टीकी दावातोंकी तरह टूटनेका भय न रहे इसलिए पीतल जैसी धातुकी दावातें और डिब्बियाँ ही अधिक पसंद की जाती होंगी।

ओलिया अथवा फांटिया — ग्रन्थ लिखते समय लिखाईकी पंक्तियाँ बराबर सीधी लिखनेके लिये ताड़पत्र आदिके ऊपर उस ज़मानेमें क्या करते होंगे यह हम नहीं जानते, परन्तु ताड़पत्रीय पुस्तकोंकी जाँच करने पर अमुक पुस्तकोंके प्रत्येक पन्नेकी पहली पंक्ति स्याहीसे खींची हुई दिखाई देती है। इससे ऐसा सम्भव प्रतीत होता है कि पहली पंक्तिके अनुसार अनुमानसे सीधी लिखाई

लिखी जाती होगी। कागज़के ऊपर लिखे हुए कुछ ग्रन्थोंमें भी ऊपरकी पहली लकीर स्याहीसे खींची हुई दीख पड़ती है। इस परसे ऐसा मालूम होता है कि जबतक 'ओलिया' जैसे साधनकी शोभ नहीं हुई होगी अथवा वह जबतक व्यापक नहीं हुआ होगा तबतक उपर्युक्त तरीकेसे अथवा उससे मिलते जुलते किसी दूसरे तरीकेसे काम लिया जाता होगा। परन्तु मथ-लेखनके लिये कागज़ व्यापक बनने पर लिखाई सरलतासे सीधी लिखी जा सके इसलिये 'ओलिया' बनानेमें आया। यह 'ओलिया' गत्ता अथवा लकड़ोंकी पतली पट्टोंमें समांतर सुराख करके और उनमें घागा पिरोकर उसपर — घागा इधर उधर न हो जाय इसलिये—श्लेप (गाँद जैसे चिकने) द्रव्य लगाकर बनाया जाता था। इस तरीकेसे तैयार हुए ओलियेके ऊपर पन्ना रखकर एकके बाद दूसरी, इस तरह समूची पंक्ति पर उँगलीसे दबाकर लकीर खींची जाती थी। लकीर खींचनेके इस साधनको 'ओलिया' अथवा 'फाँदिया' कहते हैं। गुजरात और मारवाड़के लहिए आज भी इस साधनका व्यापक रूपसे उपयोग करते हैं। इस साधन द्वारा तह लगाकर खींची हुई लकीरों प्रारम्भमें आजकलके वोटरकलरकी लकीरोंवाले कागज़की लकीर जैसी दिखाई देती हैं, परन्तु पुस्तक बाँधने पर तथा तह बैठ जाने पर लिखावट स्वभाविकसी दीख पड़ती है।

जुजवल और प्राकार — पन्नोंके ऊपर अथवा यत्रपट आदिमें लकीरों खींचनेके लिये यदि कठमका उपयोग किया जाय तो उसकी बारीक नोक थोड़ी ही दूरमें खूँची जैसी हो जाय। इसलिये हमारे यहाँ प्राचीन समयमें लकीरों खींचनेके लिये 'जुजवल'का प्रयोग किया जाता था। इसका अग्रभाग चिमटेकी तरह दो तरफ मोड़कर बनाया जाता है। इसलिये इसे 'जुजवल' अथवा 'जुजवल' कहते हैं। यह किसी-न किसी धातुका बनाया जाता है। इसी तरह यत्रपटादिमें गोल आकृति खींचनेके लिये प्राकार (परकाल, अ० Compass) भी बनते थे। इस प्राकारका लकीर खींचनेकी तरफका मुँह जुजवलसे मिलताजुलता होता है, जिससे गोल आकृति खींचनेके लिये उसमें स्याही ठहर सके।

लिपि — जैन ज्ञानमाण्डारगत शास्त्रोंकी लिपिकी पहचान कुछ विद्वान जैन लिपिके नामसे कराते हैं। सामान्यत लिपिका स्वरूप प्रारम्भमें एक जैसा होने पर भी समयके प्रवाहके साथ विविध स्वभाव, विविध देश एवं लिपियोंके सम्पर्क और विभिन्न परिस्थितिके कारण वह भिन्न भिन्न नामसे पहचानी जाती है। यही सिद्धान्त जैन लिपिके बारेमें भी लागू होता है। उदाहरणार्थ, हम भारत वर्षकी प्रचलित लिपियोंको ही देखें। यद्यपि ये सब एक ही ब्राह्मी लिपिकी सहोदर लड़कियाँ हैं, फिर भी आज तो वे सब सौतीली लड़कियाँ जैसी बन गई हैं। यही बात इस समय प्रचलित हमारी

१ 'ओलिया' यह नाम संस्कृत 'आलि' अथवा 'आवलि' प्राकृत 'ओली' और गुजराती 'ओळ' शब्द परसे बना है।

देवनागरी लिपिको भी लागू होती है जो कि हिन्दी, मराठी, ब्राह्मण और जैन आदि अनेक विभागोंमें विभक्त हो गई है। जैन-लिपि भी लेखनप्रणालीके वैविध्यको लेकर यतियोंकी लिपि, खरतर गच्छकी लिपि, मारवाड़ी लेखकोंकी लिपि, गुजराती लेखकोंकी लिपि आदि अनेक विभागोंमें विभक्त है। ऐसा होने पर भी वस्तुतः यह सारा लिपिभेद लेखनप्रणालीके ही कारण पैदा हुआ है। वाकी, लिपिके मौलिक स्वरूपकी जिसे समझ है उसके लिये जैन-लिपि जैसी कोई वस्तु ही नहीं है। प्रसंगोपात्त हम यहाँ पर एक ँकार अक्षर ही ले। जैन-लिपि और मराठी, हिन्दी आदि लिपिमें भिन्न भिन्न रूपसे दिखाई देनेवाले इस अक्षरके बारेमें यदि हम नागरी लिपिका प्राचीन स्वरूप जानते हो तो सरलतासे समझ सकते हैं कि सिर्फ अक्षरके मरोड़मेंसे ही ये दो आकृतिभेद पैदा हुए हैं। वस्तुतः यह कुछ जैन या वैदिक ँकारका भेद ही नहीं है। लिपिमाला की दृष्टिसे ऐसे तो अनेक उदाहरण हम दे सकते हैं। इसलिये यदि हम अपनी लिपिमालाके प्राचीन-अर्वाचीन स्वरूप जान लें तो लिपि-भेदकी विचारणा हमारे सामने उपस्थित ही नहीं होती। जैन ग्रन्थोंकी लिपिमें सत्रहवीं शतीके अन्त तक पृष्ठमात्रा — पडिमात्रा और अग्रमात्राका ही उपयोग अधिक प्रमाणमें हुआ है, परन्तु उसके बाद पृष्ठमात्राने ऊर्ध्वमात्राका और अग्रमात्राने अधोमात्राका स्वरूप धारण किया। इसके परिणामस्वरूप बादके जमानेमें लिपिका स्वरूप संक्षिप्त और छोटा हो गया।

लेखक अथवा लहिया — अपने यहाँ ग्रन्थ लिखनेवाले लेखक अथवा लहिए कायस्थ, ब्राह्मण आदि अनेक जातियोंके होते थे। कभी कभी तो पीढ़ी दर पीढ़ी उनका यह अविच्छिन्न व्यवसाय बना रहता था। ये लेखक जिस तरह लिख सकते थे उसी तरह प्राचीन लिपियाँ भी विश्वस्त रूपसे पढ़ सकते थे। लिपिके प्रमाण और सौष्ठवकी ओर उनका बहुत व्यवस्थित ख्याल रहता था। लिपिकी मरोड़ या उसका विन्यास भिन्न भिन्न संस्कारके अनुसार भिन्न भिन्न रूप लेता था और लिपिके प्रमाणके अनुसार आकार-प्रकारमें भी विविधता होती थी। कोई लेखक लम्बे अक्षर लिखते तो कोई चपटे, जबकि कोई गोल लिखते। कोई लेखक दो पंक्तियोंके बीच मार्जिन कमसे कम रखते तो कोई अधिक रखते। पिछली दो-तीन शताब्दियोंको बाद करें तो खास करके लिपिका प्रमाण ही बड़ा रहता और पंक्तियोंके ऊपर-नीचेका मार्जिन कमसे कम रहता। वे अक्षर स्थूल भी लिख सकते थे और बारीकसे बारीक भी लिख सकते थे।

लेखकोंके वहम भी अनेक प्रकारके थे। जब किसी कारणवश लिखते लिखते उठना पड़े तब अमुक कक्षर आए तभी लिखना बन्द करके उठते, अन्यथा किसी-न-किसी प्रकारका नुकसान उठाना पड़ता है — ऐसी उनमें मान्यता प्रचलित थी। जिस तरह अमुक व्यापारी दूसरेका रोजगार खूब अच्छी तरहसे चलता हो तब ईर्ष्यावश उसे हानि पहुँचानेके उपाय करते हैं, उसी तरह लहिए भी एक-दूसरेके धन्धेमें अन्तराय डालनेके लिये स्याहीकी चाद दावातमें तेल डाल देते, जिससे कलमके

ऊपर स्याही ही जमाने न पाती और उसके दाग कागज पर पटने लगते । खास करके ऐसा काम कोई-कोई मारवाडो लहिये ही करते थे किन्तु ऐसी प्रवृत्तिको कुसमाद्री—कमीनापन ही कहा जाता था । कुछ लहिये जिस फनी पर पन्ना रखकर पुस्तक लिखते उसे खट्टी रख करके लिखते तो कुछ आड़ी रख कर लिखते, जब कि कामगारी लहिये ऐसे सिद्धहस्त होते थे कि पन्नेके नीचे फनी या वैसा कोई सहारा रखे बिना ही लिखते थे । अधिकतर लहिये आड़ी फट्टी रख कर ही लिखते हैं, परन्तु जोधपुरी लहिये फट्टी खड़ी रखकर लिखते हैं । उनका मानना है कि “आड़ी पाटासे छुगाइयाँ लिखें, मैं तो मरद हों सा !” इसके अतिरिक्त अपन धन्धेके बारेमें ऐसी बहुतसी बातें हैं जिन्हें लहिये पसन्द नहीं करते । व अपनी बैठनेकी गद्दी पर दूसरे किसीको बैठने नहीं देते, अपनी चाद दायातमें से किसीको स्याही भी नहीं देते और अपनी चाद कमल भा किसीको नहीं देते । लहियोंके बारेमें इस तरहकी विविध हकीकतोंके सूचक बहुतसे सुभाषित आदि हमें प्राचीन ग्रन्थोंमें से मिलते हैं, जो उनके गुण-दोष, उनके उपयोगकी वस्तुओं तथा उनके स्वभाव आदिका निर्देश करते हैं । जिस तरह लहिये लिखते थे उसी तरह जैन साधु साध्वी, श्रावक एवं श्राविकाएँ भी सौष्ठवपरिपूर्ण लिपिसे शास्त्र लिखते थे । जैन साध्वीयों द्वारा तथा देवप्रसाद (वि स ११५७) जैसे श्रावक अथवा सावदे (अनुमानत विक्रमकी १४वीं शती), रूपादे आदि श्राविकाओं द्वारा लिखे गए ग्रन्थ तो यद्यपि बहुत ही कम हैं परन्तु जैन साधु एवं जैन आचार्योंके लिखे ग्रन्थ तो सेरुङ्गोकी सफ्यामे उपलब्ध होते हैं ।

पुस्तकोंके प्रकार — प्राचीन कालमें (लगभग विक्रमकी पाँचवीं शतीसे लेकर) पुस्तकोंके आकार प्रकार पर से उनके गण्डीपुस्तक, मुष्टिपुस्तक, सपुटफट्टक, छेदपाटी जैसे नाम दिए जाते थे । इन नामोंका उल्लेख निशीथभाष्य और उसकी भूर्णि आदिमें आता है । जिस तरह पुस्तकोंके आकार प्रकार परसे उन्हें उपर्युक्त नाम दिए गए हैं उसी तरह बादके समयमें अर्थात् पन्द्रहवीं शतीसे पुस्तकोंकी शिखाइके आकार प्रकार परसे उनके विविध नाम पड़े हैं, जैसे कि शृङ्ग अथवा शृङ्ग पुस्तक, द्विपाठ पुस्तक, पंचपाठ पुस्तक, सस्तबक पुस्तक । इनके अतिरिक्त चित्रपुस्तक भा एक प्रकारात्तर है । चित्रपुस्तक अर्थात् पुस्तकोंमें स्त्रीके गण चित्रोंकी कल्पना कोई न करे । यहाँ पर ‘चित्रपुस्तक’ इस नामसे मेरा आशय लिखावटका पद्धतिमें से निष्पन्न चित्रोंसे है । कुछ लम्बक शिखाइके बीच ऐसा सावधानीके साथ जगह माली ओढ़ देते हैं जिससे उनके प्रकारके चौकोर, त्रिकोण, पट्टकोण, छत्र, स्वस्तिक, अग्निशिखा, चक्र, डमरू, गोमूत्रिका आदि आह्निचित्र तथा लम्बक विवर्णित ग्रन्थनाम, गुरुनाम अथवा चाहे जिस व्यक्तिका नाम या श्लोक—गाथा आदि देसे किया पढ़े जा सकत है । अतः इस प्रकारके पुस्तकोंको हम ‘रितलिपिचित्रपुस्तक’ इस नामसे पहचानें तो वह युक्त ही होगा । इस प्रकार, ऊपर कहा उस तरह, लम्बक शिखाइके बीचमें माली जगह न ओढ़कर काट्टा स्याहीसे

अविच्छिन्न लिखी जाती लिखावटके बीचमें के अमुक अमुक अक्षर ऐसी सावधानी और खूबीसे लाल स्थाहीसे जिखते जिससे उस लिखावटमें अनेक चित्राकृतियाँ, नाम अथवा श्लोक आदि देखे-पढ़े जा सकते हैं। ऐसी चित्रपुस्तकोको हम 'लिपिचित्रपुस्तक' के नामसे पहचान सकते हैं। इसके अतिरिक्त 'अंकस्थानचित्रपुस्तक' भी चित्रपुस्तकका एक दूसरा प्रकारान्तर है। इसमें अंकोंके स्थानमें विविध प्राणी, वृक्ष, मन्दिर आदिकी आकृतियाँ बनाकर उनके बीच पत्रांक लिखे जाते हैं। चित्रपुस्तकके ऐसे किनने ही इतर प्रकारान्तर हैं।

ग्रन्थसंशोधन, उसके साधन तथा चिह्न आदि

जिस तरह ग्रन्थोंके लेखन तथा उससे सम्बद्ध साधनोंकी आवश्यकता है उसी तरह अशुद्ध लिखे हुए ग्रन्थोंके संशोधनकी, उससे सम्बद्ध साधनोंकी और इतर सकेतोंकी भी उतनी ही आवश्यकता होती है। इसीलिये ऐसे अनेकानेक प्रकारके साधन एवं संकेत हमें देखने तथा जाननेको मिलते हैं।

साधन—हरताल आदि — ग्रन्थोंके संशोधनके लिये कलम आदिकी आवश्यकता तो होती ही है, परन्तु इसके अतिरिक्त अशुद्ध और अनावश्यक अधिक अक्षरोंको मिटानेके लिये अथवा उन्हें परिवर्तित करनेके लिये हरताल, सफेदा आदिकी और खास स्थान अथवा विषय आदिकी पहचानके लिये लाल रंग, धागा आदिकी भी आवश्यकता होती है। ताड़पत्रीय पुस्तकोंके ज़मानेमें अक्षरोंको मिटानेके लिए हरताल आदिका उपयोग नहीं होता था, परन्तु अधिक अक्षरोंको पानीसे मिटाकर उसे अस्पष्ट कर देते थे अथवा उन अक्षरोंकी दोनों ओर ८ २ ऐसा उलटा सीधा गुजराती नौके जैसा आकार बनाया जाता था और अशुद्ध अक्षर युक्तिसे सुधार लेते थे। इसी प्रकार विशिष्ट स्थान आदिकी पहचानके लिये उन स्थानोंको गेरूसे रंग देते थे। परन्तु कागज़का युग आनेके बाद यद्यपि प्रारम्भमें यह पद्धति चालू रही किन्तु प्रायः तुरत ही संशोधनमें निरुपयोगी अक्षरोंको मिटानेके लिये तथा अशुद्ध अक्षरोंको परिवर्तित करनेके लिये हरताल और सफेदेका उपयोग दिखाई देता है।

तूलिका, बट्टा, धागा — ऊपर निर्दिष्ट हरताल आदि लगानेके लिये तूलिकाकी आवश्यकता पड़ती थी तथा हरताल आदिके दरदरेपनको दूर करनेके लिये कौड़ी आदिसे उसे पीस लेते थे। तूलिकाएँ गिलहरीकी दुमके बालोंको कबूतर अथवा मोरके पंखके अगले पोले भागमें पिरोकर छोटी-बड़ी जैसी चाहिए वैसी हाथसे ही बना ली जाती थी अथवा आजकी तरह तैयार भी अवश्य मिलती होगी। स्थाही आदि घोंटनेके लिये बड़े भी अकौक आदि अनेक प्रकारके पत्थरके बनते थे। इनके अतिरिक्त ताड़पत्रीय ग्रन्थोंके ज़मानेमें ग्रन्थके विभाग अथवा विशिष्ट विषयकी खोजमें

दिवक्त्रत या महेनत न हो इसलिये ताड़पत्रके रुगाम्रमें धागा पिरोकर और उसके अगले हिस्सेको पेंठन लगाकर बाहर दिखाई दे इस तरह उसे रसते थे ।

सशोधनके चिह्न और संकेत — जिस तरह आधुनिक मुद्रणके युगमें विद्वान् ग्रन्थ सम्पादक तथा सशोधकोने पूर्णजिराम, अन्पजिराम, प्रश्नविराम, आश्चर्यदर्शक चिह्न आदि अनेक प्रकारके चिह्न — संकेत पसंद किए हैं, उसी तरह प्राचीन हस्तलिखित पुस्तकोंके जमानेमें भी उनके सशोधक विद्वानोंने लिखित ग्रंथोंमें व्यर्थ काट ठाँट, दाग धब्बा आदि न हो, टिप्पन या पर्यायार्थ लिखे बिना वस्तु स्पष्ट समझमें आ जाय इसके लिये अनेक प्रकारके चिह्न किया संकेत पसंद किए थे, जैसे कि — (१) गलितपाठदर्शक चिह्न, (२) गलितपाठविभागदर्शक चिह्न, (३) 'काना' दर्शक चिह्न, (४) अयाक्षरवाचनदर्शक चिह्न, (५) पाठपरावृत्तिदर्शक चिह्न, (६) स्वरसंश्लेषदर्शक चिह्न, पाठांतरदर्शक चिह्न, (८) पाठानुसंधानदर्शक चिह्न, (९) पदच्छेददर्शक चिह्न, (१०) विभागदर्शक चिह्न, (११) एरूपददर्शक चिह्न, (१२) विभक्तिवचनदर्शक चिह्न (१३) टिप्पन (विशेष नोट्स)-दर्शक चिह्न, (१४) अक्षरदर्शक चिह्न, (१५) विशेषण विशेष्य सम्बन्धदर्शक चिह्न और (१६) पूर्व पदपरामर्शक चिह्न । चिह्नोंके ये नाम किसी भी स्थानपर देखनेमें नहीं आए परंतु उनके हेतुके लक्षमें रसकर मैने स्वयं ही इन नामोंकी आयोजना का है ।

ग्रन्थ सरसणके साधन

लिखित पुस्तकोंके लिये दो प्रकारकी काँचीयोंका (स० कम्बिका=कुट जैसी लकड़ीकी पत्ती) उपयोग किया जाता था । उनमेंसे एक त्रिकूट चपटी होती थी और दूसरी हाँस अर्थात् आगेके भागमें ओठेसे खड़ेवाली होती थी । पहल प्रकारकी काँचीका पुस्तक पढ़ते समय उँगलीका पसीना या मैलका दाग उस पर न पड़े इसलिये उसे पाने पर रक्कड़ उस पर उँगली रक्कड़में किया जाता था । जिस तरह आज भी कुछ सफाईपसंद और निक्की पुरुष पुस्तक पढ़न समय उँगलीके नीचे कागज वगैरह रखकर पढ़ते हैं ठीक उसी तरह पहल प्रकारका काँचीका उपयोग होता था । दूसरी तरहकी काँचीका उपयोग पानके एक सिरेसे दूसरे सिर तक या यत्रादिके आलेखनके समय लकीरें खींचनेके लिये किया जाता था ।

कम्बिकाके उपयोगकी भाँति ही पुस्तक मुड़ न जाय, बिगड़ न जाय, उसके पन्ने उड़ न जाय, वषाकालमें नमी न लगे — इस तरहका ग्रन्थकी सुरक्षितताके लिये कल्लो (कपड़ेसे मढ़ी हुई ओटी और पनली चटाई), पाठ अर्थात् पुट्टे बखवहन, टिप्पे आदिका भी उपयोग किया जाता था । पाठ और टिप्पे निरूपयोगी कागजोंकी छगदमेंसे अथवा कागजोंको एक दूसरेके साथ चिपकाकर बनाए जाते थे । पाठ और टिप्पेको सामान्यतः चमड़े या कपड़े आदि से मढ़ दिया जाता था अथवा उन्हें भिन्न भिन्न प्रकारके रंगोंसे रंग देते थे । कभी कभी तो उन पर रत्ता आदिके चित्र और

तीर्थकर आदिके जीवनप्रसंग या अन्य ऐतिहासिक प्रसंग वगैरहका आलेखन किया जाता था। यह बात तो कागजकी पुस्तकोंके बारेमें हुई। ताड़पत्रीय ग्रन्थ आदिके संरक्षणके लिये अनेक प्रकारकी कलापूर्ण चित्रपट्टिकाएँ बनाई जाती थीं। उनमें सुन्दर — सुन्दरतम वेलवूटे, विविध प्राणी, प्राकृतिक वन, सरोवर आदिके दृश्य, तीर्थकर एवं आचार्य आदिके जीवनप्रसंग आदिका चित्रण होता था। इसके लिये भी वल्लके वेष्टन तथा डिव्वे बनाए जाते थे और उनमें जीव-जन्तु न पड़े इसलिये असगन्ध (स० अश्वगन्ध) के चूर्णकी वल्लपोट्टलिकाएँ — कपड़ेकी पोटलियाँ—रखी जाती थीं।

ग्रन्थसंग्रहो पर चौमासेमें नमी और उष्णकालमें गरमीकी असर न हो तथा दीमक आदि पुस्तकभक्षक जन्तुओंका उपद्रव न हो इसलिये उनके लायक स्थान होने चाहिए। ऐसे अत्यन्त सुरक्षित, सुगुप्त एवं आदर्शरूप माना जा सके ऐसा एक मात्र स्थान जेसलमेरके किलेके मन्दिरमें बचा हुआ है। इसमें वहाँका श्रीजिनभद्रसूरिका ज्ञानभाण्डार सुरक्षित रूपमें रखा गया है। छह सौ वर्षोंसे चला आता यह स्थान जैनमन्दिर में आए हुए भूमिगृह-तहखानेके रूपमें है। छह सौ वर्ष बीत जाने पर भी इसमें दीमक आदि जीव-जन्तुओंका तथा सर्दी-गरमीका कभी भी संचार नहीं हुआ है। यह तो हमारी कल्पनामें भी एकदम नहीं आ सकता कि उस जमानेके कारीगरोंने इस स्थानकी तहमें किस तरहके रासायनिक पदार्थ डाले होंगे जिससे यह स्थान और इसमें रखे गए ग्रन्थ अवतक सुरक्षित रह सके हैं। ज्ञानभाण्डारोंके मकान जिस तरह सुरक्षित बनाए जाते थे उसी तरह राजकीय विप्लवके युगमें ये मकान सुगुप्त भी रखे जाते थे। जेसलमेरके किलेका उपर्युक्त स्थान निरुपद्रव, सुरक्षित एवं सुगुप्त स्थान है। इसके भीतरके तीसरे तहखानेमें ज्ञानभाण्डार रखा गया है और उसका दरवाजा इतना छोटा है कि कोई भी व्यक्ति नीचे झुककर ही इसमें प्रविष्ट हो सकता है। इस दरवाजेको बन्द करनेके लिये स्टीलका ढक्कन बनाया गया है और विप्लवके प्रसंग पर इसके मुँहको बराबर ढँक देनेके लिये चौरस पत्थर भी तैयार रखा है जो इस समय भी वहाँ विद्यमान है। इसके वादके दो दरवाजोंके लिये भी बन्द करनेकी कोई व्यवस्था अवश्य रही होगी परन्तु आज उसका कोई अवशेष हमारे सामने नहीं है। तहखानेमें नीचे उतरनेके रास्तेके मुखके लिये ऐसी व्यवस्था की गई है कि विप्लवके अवसर पर उसे भी बड़े भारी पहाड़ी पत्थरसे इस तरह ढाँक दिया जाय जिससे किसीको कल्पना भी न आ सके कि इस स्थानमें कोई चीज छिपा रखी है। तहखानेके मुँहको ढँकनेका उपर्युक्त महाकाय पत्थर इस समय भी वहाँ मौजूद है।

जिस तरह ज्ञानसंग्रहोको सुरक्षित रखनेके लिए मकान बनाए जाते थे उसी तरह उन भाण्डारोंको रखनेके लिये लकड़ी या पत्थरकी बड़ी बड़ी मजूसा (सं. मंजूषा=पेटी) या अलमारियाँ बनानेमें आती थीं। प्राचीन ज्ञानभाण्डारोंके जो थोड़े-बहुत स्थान आजतक देखनेमें आए हैं उनमें अधिकांशतः मजूसा ही देखनेमें आई हैं। पुस्तकें निकालने तथा रखनेकी सुविधा एवं

उनकी सुरक्षितता अलमारियोंमें होने पर भी मजूसा ही अधिक दिखाई देती हैं। इसका कारण उनकी मजबूती और विप्लवके समय तथा दूसरे चाहे जिस अवसर पर उनके स्थानांतर संचारणको सरलता ही हो सकता है। यही कारण है कि इन मजूसोंको पहिए भी लगाए जाते थे। यह बात चाहे जैसी हो, परंतु प्रथम सप्ताहकी सुरक्षितता और लेने रखनेकी सुविधा तो ऊर्ध्वमहामजूषा अर्थात् अलमारियोंमें ही है। जेसलमेरके तहखानेमें लकड़ी एवं पथरकी मजूसाएँ तथा पथरकी अलमारियाँ विद्यमान थीं परंतु मेरे वहाँ जानेके बाद वे सब वहासे हटा लिए गए हैं और उनके स्थानमें वहाँ पर स्टीलकी अलमारियाँ आदि बनवाई गई हैं। हम जब जेसलमेर गए तब वहाँका प्रथमसप्ताह उपर्युक्त मजूमाओंमें रखनेके बदले पथरकी अलमारियोंमें रखा जाता था। बड़ी मारवाड़में लकड़ीकी अपेक्षा पथर सुलभ होनेके कारण ही उनकी अलमारियाँ बनाई जाती थी। अतः इनकी मजबूती आदिके बारेमें किसी भी प्रकारके विचारको अवकाश ही नहीं है।

जैन श्रीसूत्रका लक्ष्य नानभाण्डार बसानेकी ओर जब केन्द्रित हुआ तब उसके सम्मुख उनके रक्षणका प्रश्न भी उपस्थित हुआ। इसके प्रश्नके समाधानके लिये दूसरे साधनोंकी तरह उसने एक पर्व दिवसकी भी अधिक महत्त्व दिया। वह पर्व है नानपचमी—कार्तिक शुद्ध पचमीका दिन। समूचे वर्षकी सर्दी, गरमी तथा नमी जैसी ऋतुओंकी विविध असरोंमेंसे गुजरी हुई शाल राशिको यदि उलट पुलट न किया जाय तो वह असमयमें ही नाशमिमुख हो जाय। अतः उसे बचानेके लिये उसकी हेरफेर वर्षमें एक बार अवश्य करनी चाहिए जिससे उनमेंकी अनेकविध निरुद्ध असर दूर हो और शाल कायमा आरोग्य दशम रहे। परंतु विशाल नानभाण्डारोंके उलट फेरका यह काम एकाध व्यक्तिके लिये दुष्कर और थकानेवाला न हो तथा अनेक व्यक्तियोंका सहयोग अनायास ही मिल सके इसलिये इस धर्म पर्वकी योजना की गई है। आज इस धार्मिक पर्वको जो महत्त्व दिया जाता है उसके मूलमें प्रधान रूपसे तो यही उद्देश था, परंतु मानसस्वभावके स्वाभाविक ठिठकेपन तथा निरुद्यमीपनके कारण इसका मूल उद्देश विलुप्त हो गया है और उसका स्थान बाहरी दिखावे एवं स्थूल क्रियाओंन ले लिया है।

ज्ञानभाण्डारोंमें उपलब्ध सामग्री

ये ज्ञानभाण्डार विविध दृष्टिसे समृद्ध और महत्त्वके हैं। इनकी मुख्य विशेषता यह है कि इनका संप्रदाय यद्यपि जैनोंन किया है फिर भी वे मात्र जैनशास्त्रोंके संप्रदाय तक ही मर्यादित नहीं हैं। उनमें जैन-जैनतर अथवा वैदिक-बौद्ध जैन, संहृत, प्राकृत, अपभ्रंश, गुजराती, हिंदी, मराठी, फारसी आदि भाषाओंका तथा जैन-जैनतर ऋषि स्वामि आचार्योंके रचे हुए धर्मशास्त्रोंके अतिरिक्त व्याकरण, कोश, छन्द, अलंकार, मंत्र, तंत्र, कल्प, नाट्य, नाट्य, ज्योतिष, रत्न, आयुर्वेद, दर्शन एवं

संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश आदि भाषाके चरित्र-ग्रन्थ, रास आदि विविध साहित्य विद्यमान है। संक्षेपमें हमें यह कहना चाहिए कि इन भाण्डारोंका सच्चा महत्त्व इनकी व्यापक और विशाल संग्रहदृष्टिके कारण ही है। जिस तरह इन विशाल भाण्डारोंमें विविध प्रकारके लेखन-संशोधन-रक्षण विषयक साधन एवं संग्रह है उसी प्रकार ताड़पत्र, कागज और कपड़ेके ऊपर काली, लाल, सुनहरी, रुपहरी आदि अनेक प्रकारकी स्याहीसे लिखे हुए अनेक आकार-प्रकारके अत्यन्त सुन्दर और कलापूर्ण सचित्र-अचित्र पत्राकार, गुटकाकार कुंडली-आकार लिखे हुए ग्रन्थ विद्यमान हैं। अनेक प्रकारके सचित्र-अचित्र विज्ञप्तिपत्र, तीर्थयात्रादिके चित्रपट, यंत्रपट, विद्यापट आदिका विशाल संग्रह इन भाण्डारोंमें है। जैनोंने इन भाण्डारोंके संग्रहके लिये हार्दिक मनोयोगके साथ ही साथ अपनी सम्पत्ति पानीकी नाई बहाई है। इसी तरह इनके संरक्षणके लिये भी उन्होंने सब शक्य उपाय किए हैं।

इस प्रकार ज्ञानभाण्डार, उनमें उपलब्ध सामग्री एवं ग्रन्थराशि तथा उनकी व्यवस्था आदिके बारेमें हमने संक्षिप्त वर्णन यहाँ पर किया। विशाल एवं वैविध्यपूर्ण इन ग्रन्थरत्नोंका परीक्षक सम्यक् उपयोग करें — यही हमारी आन्तरिक अभिलाषा है।

जैन आगमधर और प्राकृत वाङ्मय*

जैन आगमधर स्थविर और आचार्य

जैनागमोंमें वर्तमानमें उपलब्धमान द्वादश अगोंकी सूत्ररचना कालक्रमसे भगवान् गणधरने की वीर निर्वाणके बाद प्रारम्भिक शताब्दियोंमें इन आगमोंका पठन पाठन पुस्तकोंके आधार पर नहीं, अपितु गुरुमुखसे होता था। ब्राह्मणोंके समान पढ़न पढ़ाने वालोंके बीच पिता पुत्रके सम्बन्धकी सम्भावना तो थी ही नहीं। वैराग्यसे दीक्षित होने वाले व्यक्ति अधिकांशतया ऐसी अवस्थामें होते थे, जिन्हें स्वाध्यायकी अपेक्षा बाह्य तपस्यामें अधिक रस मिला था। अतएव गुरु शिष्योंका अन्वयन अन्वयापनमूलक सम्बन्ध उत्तरोत्तर निरुद्ध होना स्वभाविक था, जैन आचारकी मर्यादा भी ऐसी थी कि पुस्तकाका परिग्रह भी नहीं शक्य था। सङ्गता था ऐसी दशामें जैनश्रुतका उत्तरोत्तर विच्छेद होना आश्चर्यकी बात नहीं थी। उसकी जो रक्षा हुई वही आश्चर्यकी बात है। इस आश्चर्यजनक घटनामें जिन श्रुतधर आचार्योंका विशेष योगदान रहा है, जिन्होंने न केवल मूल सूत्रपाठोंको व्यवस्थित करनेका प्रयत्न किया अपितु उन सूत्रोंकी अर्थव्याख्या भी दी, जिन्होंने निर्युक्ति आदि विविध प्रकारकी व्याख्याएँ भी कीं, एवं आनवाली सततक उत्पन्न श्रुतनिधिरूप महत्त्वपूर्ण सम्पत्ति निरासत रूपसे दे गये, उन अनेक श्रुतधरोंका परिचय देनेका प्रयत्न करूँगा। इन श्रुतधरोंमें सङ्गु तो ऐसे हैं जिनका नाम भी हमारे समक्ष नहीं आया है। यद्यपि यह प्रयत्नमात्र है—पूर्ण सफलता मिलना कठिन है, तथापि मैं आपको सङ्गु नई जानकारी करा सका तो अपना प्रयत्न अशून्य सफल मानूँगा।

(१) सुधर्मस्वामी (वीर नि० ८ में दिवंगत) — आचार आदि जो आ उपलब्ध ह

* १४-१६ अक्टूबर, सन् १९६९में धीनगर (कादगिर)में हुए अधिल भारतीय प्राच्यविद्यापरिषद्के ५२वाँ और जैनधर्म विभागके अष्टम पदमे प्रत्युन किया अभिभाषण ।

वे सुधर्मस्वामीकी वाचनानुगत माने जाते हैं। तात्पर्य यह है कि इन्द्रभूति आदि गणधरोकी शिष्य-परम्परा अन्ततोगत्वा सुधर्मस्वामीके शिष्योंके साथ मिल गई है। उसका मूल सुधर्मस्वामीकी वाचनामें माना गया है। भगवती जैसे आगमोमें यद्यपि भगवान् महावीर और इन्द्रभूति गौतमके बीच हुए सवाद आते हैं किन्तु उन संवादोकी वाचना सुधर्माने अपने शिष्योंको दी जो परम्परासे आज उपलब्ध है — ऐसा मानना चाहिए, क्योंकि आगमोके टीकाकारोंने एक स्वरसे यही अभिप्राय व्यक्त किया है कि तत्तत् आगमकी वाचना सुधर्माने जम्बूको दी।

यद्यपि सुधर्माकी अंगोकी वाचनाका अविच्छिन्न रूप आज तक सुरक्षित नहीं रहा है फिर भी जो भी सुरक्षित है उसका सम्बन्ध सुधर्मासे जोड़ा जाता है, यह निर्विवाद है। गणधरोके वर्णनप्रसंगमें सुधर्माकी जो प्रशंसा आती है उसे स्वयं सुधर्मा तो कर नहीं सकते, यह स्पष्ट है। अतएव तत्तत् सूत्रोके प्रारम्भिक भागकी रचनामें आगमोके विद्यमान रूपके संकलनकर्त्ताका हाथ रहा हो तो कोई आश्चर्य नहीं।

(२) श्रम्यंभव (वीर नि० ८३ में दिवंगत) — अपने पुत्र मनकके लिए दशवैकालिककी रचना कर इन्होंने जैन श्रमणोके आचारका आचारांगके बाद एक नया सीमास्तम्भ डाला है, इसकी रचनाके बाद इतना महत्त्व बढ़ा कि जैन श्रमणोको प्रारम्भमें जो आचारांगसूत्र पढ़ाया जाता था उनके स्थान पर यही पढ़ाया जाने लगा (व्यवहारभाष्य० उ० ३, गा० १७६) इतना ही नहीं, पहले जहाँ आचारांगके शल्लपरिज्ञा अध्ययनके बाद श्रमण उपस्थापनाका अधिकारी होता था वहाँ अब दशवैकालिकके चौथे षड्जीवनिकाय नामक अध्ययनके बाद उपस्थापनाके योग्य समझा गया (वही गा० १७४)। पहले जहाँ आचारांगके द्वितीय अध्ययनके पंचम उद्देशगत आमगंध सूत्रके अध्ययनके बाद श्रमण पिण्डकल्पी होता था वहाँ अब दशवैकालिकके पंचम पिण्डैषणा नामक अध्ययनकी वाचनाके बाद श्रमण पिण्डकल्पी होने लगा (वही, गा० १७५)।

दशवैकालिकसूत्र दिगम्बरो (सर्वार्थसिद्धि १-२०) एवं यापनीयोको भी बहुत समय तक समान रूपसे मान्य रहा है, यह भी इसकी विशेषता है।

(३) प्रादेशिक आचार्य — जिनके नामका तो पता नहीं किन्तु जो विभिन्न देशोंमें आगमोकी प्रवर्तमान व्याख्याओंके प्रवर्तक रहे उनका परिचय तत्तद्देश-प्रदेशसे सम्बद्ध रूपसे मिलता है। अतएव मैंने उन्हें “प्रादेशिक आचार्य”की संज्ञा दी है।

सूत्रकृतांगकी चूर्णिमें (पत्र. ९०), ‘पूर्वादिग्निवासिनामाचार्याणामर्थः. प्रतीच्य-परदिग्निवासिनस्त्वेवं कथयन्ति’ इस प्रकार पौरस्त्य पाश्चात्य एवं दाक्षिणात्य आचार्योंका उल्लेख पाया जाता है।

व्यवहारसूत्रकी चूर्णिमें “एके आचार्या लाटा एवं ब्रुवते — ण्हाणविवज्जं वरणेवच्छं कीरति. अपरे आचार्या दाक्षिणात्या ब्रुवते — युगलं णियंसाविज्जति” इस प्रकार दाक्षिणात्य और लाटदेशमें

चित्रन वाले आचार्योंका उल्लेख मिलता है कल्पचूर्णि एव निगीथचूर्णिमें (भाग २ पत्र० १३४) भी लाटाचार्यका उल्लेख प्राप्त होता है यहाँ लाटदेश भगवान् महावीरके विहारमें वर्णित लाटदेश नहीं, किन्तु गुजरातमें महीनदी और दमणके बीचके प्रदेशको समझना चाहिए जिसके प्रमुख नगर भृगुरुच्छ (भरुच) और दर्भाजती (डभोई) आदि थे भारतीय विद्याभवनके आचार्य पद्मश्री मुनि जिनप्रियजयी सम्पादित पुस्तकप्रशस्ति समूह पृष्ठ १०७ प्रशस्तिरुमाक ६९ आदिम "श्री वोसरि लाटदेशमण्डले महीदमुनयोर तराले समस्तव्यापारान् परिपश्यति" इत्यादि उल्लेख भी पाये जाते हैं जिनागमविषमपदपर्यायमें पचकल्पके विषमपदपर्यायमें "लाडपरिवाडीए लाडवाचनाग्रामित्यर्थ" ऐसा उल्लेख है इसी प्रकार इसी ग्रन्थमें निशीथमूत्रके विषमपदपर्यायमें "लाडाचार्याभिप्रायात् माधुरा चार्याभिप्रायेण परओ राइए चित्ताऽस्माकम्" इस तरह माधुराचार्यका भी उल्लेख पाया जाता है

इसी तरह षट्स्वण्टागमकी धनरा टीकामें उत्तरप्रतिपत्ति व दक्षिणप्रतिपत्ति रूपसे जो दो प्रकारकी प्रतिपत्तियोंका उल्लेख है वह भी मूलतः तत्तत्प्रदेशके आचार्योंको विशेष रूपसे मा व होन वाली परम्पराका ही निर्देश है (षट्स्वण्टागम भा० १ भूमिका पृ० ५७ तथा भा० ३ भूमिका पृ० १५) धवलाकारने इनका जो अर्थ किया है वह इस प्रकार है, "एसा दक्षिणपडिवत्ती। दक्षिण उज्जुव आयरियपरम्परागदमिदि एयट्टो ॥ एसा उत्तरपडिवत्ती। उत्तरमणुजुव आयरिय परम्पराग नागदमिदि एयट्टो ॥" — षट्स्वण्टागम धनरा, भा० ५, पृ० ३२ इससे प्रतीत होता है कि धवलाकारके समक्ष दक्षिणप्रतिपत्तिकी मायता परम्परागत था जब कि उत्तरप्रतिपत्ति परम्परागत नहीं थी

(४) पाच सौ आदेशोंके स्थापक — स्वविर आर्य भद्रबाहुस्वामीन आचार्यनिर्युक्तिकी १०२३वीं गाथायाम् "पचसयादेसवयण व" इस गाथागत पाच सौ आदेशोंका निर्देश किया है आवश्यकचूर्णिकार श्री जिनदासमहत्तर तथा वृत्तिकार श्री हरिभद्रसूरिने "पाच सौ आदेश"के विषयमें लिखा है, "अरिहप्पयणे पच आदेससताणि ण वि अगे ण वि उग्गे पाढो अत्थि एव — मरुदेवा अणादि वणस्सट्काइया अणतर उवट्ठित्ता सिद्धं त्ति १। तहा सयभूरमणमच्छाण पउमपत्ताण य सव्वसठाणाणि वल्लयसठाण भोत्तु २। करड उवरड्डा य कुणालाए एत्ते जथा तथा भणामि—करडउवरड्डाण निद्धमणमूले वसही, देवयाणुरूपण, स्ट्टेसु पन्नरसदिवसवरिसण कुणालाणगरिणिणासो, ततो तत्तियवरिसे साण्ण णगरे दोण्ण नि कालकरण, अहेसत्तमपुविकालगरग गमण, उणालाणगरिणिणासकालाओ तेरसमे वरिस महावीरस्स केवल्लणुप्पत्ती ३ एय अनद्ध" (आवश्यकचूर्णि भा० १ पृष्ठ ६०१, हरिभद्रवृत्तिपत्र ४६५) अथात् जिन हकीमोंका उल्लेख किसी अंग या उपाग आदिमें नहीं मिलता है किन्तु जो स्वविर आचार्योंके मुखोपमुख चली आई हैं उनका समूह "पाच सौ आदेश" कहलाता है इन पाच सौ आदेशोंका कोई समूह आज उपलब्ध

नहीं है किन्तु आवश्यकचूर्णि, वृत्ति आदिमें इधर-उधर विप्रकीर्णकरूपमें कुछ-कुछ आदेशोंका उल्लेख पाया जाता है। (पत्र ४६५ तथा वृहत्कल्पसूत्रवृत्ति भा० १ पत्र. ४४ टि० ६).

(५) सैद्धान्तिक, कार्मग्रन्थिकादि — जैन आगमोंकी परम्पराको मानने वाले आचार्य सैद्धान्तिक कहलाते हैं, कर्मवादके शास्त्रोंके पारम्पर्यको माननेवाले आचार्य कार्मग्रन्थिक कहे जाते हैं, तर्कशास्त्रकी पद्धतिसे आगमिक पदार्थोंका निरूपण करने वाले स्थविर तार्किक माने गये हैं. जैन आगम आदि शास्त्रोंमें स्थान-स्थान पर इनका उल्लेख किया गया है.

भिन्न-भिन्न कुल, गण आदिकी परम्पराओंमें जो-जो व्याख्याभेद एवं सामाचारीभेद अर्थात् आचारभेद थे उनका तत्तत् कुल, गण आदिके नामसे “नाइलकुलिच्चयाणं आयाराओ आढवेत्ता जाव दसातो ताव णत्थि आयंबिलं, णिव्वीत्तिणं पढंति” (व्यवहारचूर्णि) इस प्रकार देखा जाता है.

(६) भद्रबाहुस्वामी — (वीर नि० १७० में दिवंगत) — अन्तिम श्रुतकेवलीके रूपमें प्रसिद्ध ये आचार्य अपनी अन्तिम अवस्थामें जब ध्यान करनेके लिए नेपालदेशमें गए थे तब वीर सवत् १६०में श्रुतको व्यवस्थित करनेका सर्व-प्रथम प्रयत्न पाटलीपुत्रमें हुआ था, ऐसी परम्परा है. ग्यारह अंगोंके ज्ञाता तो संघमें विद्यमान थे किन्तु बारहवें अंगका ज्ञाता पाटलीपुत्रमें कोई न था. अतएव संघकी आज्ञा शिरोधार्य कर आचार्य भद्रबाहुने कुछ श्रमणोंको बारहवें अंगकी वाचना देना स्वीकार किया, किन्तु सीखने वाले श्रमण श्रीस्थूलभद्रके कुतूहलके कारण बारहवाँ अंग समग्र-भावसे सुरक्षित न रह सका. उसके चौदह पूर्वोंमें से केवल दस पूर्वोंकी ही परम्परा स्थूलभद्रके शिष्योंको मिली इस प्रकार आचार्य भद्रबाहुके बाद कोई श्रुतकेवली नहीं हुआ किन्तु दस पूर्वोंकी परम्परा चली अर्थात् बारह अंगोंमें से चार पूर्व जितना अंश विच्छिन्न हुआ. यहाँसे उत्तरोत्तर विच्छेदनकी परम्परा बढ़ी. अन्ततोगत्वा बारहवाँ अंग ही लुप्त हो गया, एवं अंगोंमें केवल ग्यारह अंग ही सुरक्षित रहे. ग्यारह अंगोंमें से भी जो प्रश्नव्याकरणसूत्र अभी उपलब्ध है वह किसी नई ही वाचनाका फल है क्योंकि समवायांग, नन्दी आदि आगमोंमें इसका जो परिचय मिलता है उससे यह भिन्न ही रूपमें उपलब्ध है.

आचार्य भद्रबाहुने दशा, कल्प और व्यवहार इन तीन ग्रन्थोंकी रचना की, यह सर्वसम्मत है किन्तु इन्होंने निग्रीथकी भी रचना की ऐसा उल्लेख केवल पंचकल्प-चूर्णिकारने ही किया है. फिर भी आज निग्रीथसूत्रकी खंभातके श्रीशांतिनाथ ज्ञान-भण्डारकी वि० सं० १४३०में लिखी हुई प्रतिमें तथा वैसी अन्य प्रतियोंमें इसके प्रणेताका नाम विशाखगणि महत्तर बताया गया है. वह उल्लेख इस प्रकार है :

दंसण-चरित्तजुत्तो गुत्तो गुत्तीसु सज्जणहिपसी ।
णामेण विसाहगणी महत्तरओ णाणमंजूसा ॥१॥

किञ्चि कतिपिणद्धो असपत्तपडद्धो^(१) तिमागरणिद्धो ।

पुणरुत्त भमति मद्धि ससि व्व गगणगण तस्स ॥२॥

तस्स लिहिय णिसीह धम्मधुराधरणपवरपुज्जस्स ।

आरोगघारणिज्ज सिस्स पसिस्सोवमोज्ज च ॥३॥

दिगम्बर परम्परामें 'बलाके अनुसार १४ अगबाह्य अर्थाधिकार हैं इनमें कल्प और व्यवहारको एक माना गया है तथा निशीथको अलग स्थान दिया गया है इससे यह तो स्पष्ट होता है कि कल्प, व्यवहार और निशीथकी अगगाद्य अर्थाधिकारकी परम्परा चली आती थी

भद्रबाहुकृत कल्प-व्यवहार जिस रूपमें आज श्वेताम्बर परम्परामें माय है उन्हीं रूपमें दिगम्बर परम्परामें उल्लिखित अगबाह्य कल्पादि माय थे या उससे भिन्न यह निश्चयपूर्वक कहना कठिन है, किन्तु उनका जो विषय बताया गया है यही विषय उपलब्ध भद्रबाहुकृत कल्पादिमें विद्यमान है दोनों परम्पराओंके मतसे स्वविरचन रचनाएँ अगगाह्य मानी जाती रही हैं भद्रबाहु तक श्वेताम्बर दिगम्बरका मतभेद स्पष्ट नहीं था इन तत्त्वोंके आधार पर समावना की जा सकती है कि कल्प-व्यवहारके जिन अर्थाधिकारोंका उल्लेख धवलामें है उन अर्थाधिकारोंका सूत्रात्मक व्यवस्थित सकलन सर्वप्रथम आचार्य भद्रबाहुने किया और वह सबको माय हुआ इस दृष्टिसे धवलामें उल्लिखित कल्प-व्यवहार और निशीथ तथा उपलब्ध कल्प-व्यवहार और निशीथमें भेद माननेका कोई कारण नहीं है फिर भी दोनोंकी एकताका निश्चयपूर्वक विधान करना कठिन है

आचार्य भद्रबाहु की जो विशेषता है वह यह है कि उन्होंने अपने उक्त ग्रंथोंमें उत्सर्ग और अपवादोंकी व्यवस्था की है इतना ही नहीं किन्तु व्यवहारसूत्रमें तो अपवादोंके दण्डकी भी व्यवस्था की गई है ऐसी दण्डव्यवस्था एन आचार्य आदि पदवीकी योग्यता आदिके निर्णय सर्वप्रथम इ ही ग्रंथोंमें मिलते हैं सन्ने ग्रंथोंको प्रमाणमूल माना यह आचार्य भद्रबाहुका महत्ताका सूचक है श्रमणोंके आचार के विषयमें दशवैकाटिकके बाद दशा-कल्प आदि ग्रंथ दूसरा सीमास्तम्भ है साथ ही एक बार अपवादकी शुरुआत होने पर अन्य भाष्यकारों व चूर्णिकारोंने भी उत्तरोत्तर अपवादोंमें वृद्धि की संभव है कि इसी अपवाद-मार्गको लेकर सन्ने मतभेदकी जड़ दृढ़ होती गई और आगे चउ फर श्वेताम्बर दिगम्बरका सम्प्रदाय भेद भी दृढ़ हुआ

नृहकल्प भा० ६की प्रस्तावनामें मैंने अनक प्रमाणोंके आधार पर यह सिद्ध किया है कि उपन्यस्य निर्युक्तियोंके कर्ता श्रुतकेवली भद्रबाहु नहीं है किन्तु ग्योतिर्विद वराहमिहिरके भ्राता द्वितीय भद्रबाहु हैं जो विक्रमकी छठी शताब्दीमें हुए हैं अपन इस कथनका स्पष्टीकरण करना यहाँ उचित है जब मैं यह कहता हूँ कि उपलब्ध निर्युक्तियाँ द्वितीय भद्रबाहुका हैं, श्रुतकेवली भद्रबाहुकी नहीं तब इसका तात्पर्य यह नहीं कि श्रुतकेवली भद्रबाहुन निर्युक्तियोंका रचना की ही नहीं मेरा तात्पर्य केवल इतना ही है कि जिस अंतिम सकलनक रूपमें आज हमारे समक्ष निर्युक्तियाँ उपलब्ध

है वे श्रुतकेवली भद्रबाहुकी नहीं है. इसका अर्थ यह नहीं कि द्वितीय भद्रबाहुके पूर्व कोई निर्युक्तियाँ थीं ही नहीं. निर्युक्ति रूपमें आगमव्याख्याकी पद्धति बहुत पुरानी है. इसका पता हमें अनुयोगद्वारसे लगता है. वहाँ स्पष्ट कहा गया कि अनुगम दो प्रकारका होता है : सुत्ताणुगम और निञ्जुत्तिअणुगम. इतना ही नहीं किन्तु निर्युक्तिरूपसे प्रसिद्ध गाथाएं भी अनुयोगद्वारमें दी गई हैं. पाक्षिकसूत्रमें भी “सनिञ्जुत्तिए” ऐसा पाठ मिलता है. द्वितीय भद्रबाहुके पहले भी गोविन्द वाचककी निर्युक्तिका उल्लेख निशीथभाष्य व चूर्णिमें मिलता है. इतना ही नहीं किन्तु वैदिकवाङ्मयमें भी निरुक्त अति प्राचीन है. अतएव यह निश्चयपूर्वक कहा जा सकता है कि जैनागमकी व्याख्याका निर्युक्ति नामक प्रकार प्राचीन है. यह संभव नहीं कि विक्रमकी छठी शताब्दी तक आगमोंकी कोई व्याख्या निर्युक्तिके रूपमें हुई ही न हो. दिगम्बरमान्य मूलाचारमें भी आवश्यक-निर्युक्तिगत कई गाथाएं हैं. इससे भी पता चलता है कि श्वेताम्बर-दिगम्बर सम्प्रदायका स्पष्ट भेद होनेके पूर्व भी निर्युक्तिकी परम्परा थी. ऐसी स्थितिमें श्रुतकेवली भद्रबाहुने निर्युक्तियोंकी रचना की है — इस परम्पराको निर्मूल माननेका कोई कारण नहीं है. अतः यही मानना उचित है कि श्रुतकेवली भद्रबाहुने भी निर्युक्तियोंकी रचना की थी और बादमें गोविन्द वाचक जैसे अन्य आचार्योंने भी. उसी प्रकार क्रमशः बढ़ते-बढ़ते निर्युक्तियोंका जो अन्तिम रूप हुआ वह द्वितीय भद्रबाहुका है. अर्थात् द्वितीय भद्रबाहुने अपने समय तककी उपलब्ध निर्युक्ति-गाथाओंका अपनी निर्युक्तियोंमें संग्रह किया हो, साथ ही अपनी ओरसे भी कुछ नई गाथाएं बना कर जोड़ दीं. यही रूप आज हमारे सामने निर्युक्तिके नामसे उपलब्ध है. इस तरह क्रमशः निर्युक्ति गाथाएं बढ़ती गई. इसका एक प्रबल प्रमाण यह है कि दशवैकान्तिककी दोनो चूर्णियोंमें प्रथम अध्ययनकी केवल ५७ निर्युक्ति गाथाएं हैं जब कि हरिभद्रकी वृत्तिमें १५७ है. इससे यह भी सिद्ध होता है कि द्वितीय भद्रबाहुने निर्युक्तियोंका अन्तिम संग्रह किया. इसके बाद भी उसमें वृद्धि होती है. इस स्पष्टीकरणके प्रकाशमें यदि हम श्रुतकेवली भद्रबाहुको भी निर्युक्तिकार मानें तो अनुचित न होगा.

(७) श्यामाचार्य (वीर नि० ३७६में दिवंगत) — इन्होंने प्रज्ञापना उपांगसूत्रकी रचना की है. प्रज्ञापनासूत्रके “वायगवरवंसाओ तेवीसइमेण धीरपुरिसेण” इस प्रारंभिक उल्लेखके अनुसार ये वाचकवंशके २३ वें पुरुष थे.

(८, ९, १०) आर्य सुहस्ति (वीर नि० २९१), आर्यसमुद्र (वीर नि० ४७०) और आर्य भंगु (वीर नि० ४७०) — इन तीन स्थविरोकी कोई खास कृति हमारे सामने नहीं है, किन्तु जैन आगमोंमें, खासकर निर्युक्ति, भाष्य, चूर्णि आदिमें नाम-स्थापना आदि निक्षेप द्वारा पदार्थमात्रका जो समग्रभावसे प्रज्ञापन किया जाता है इसमें जो द्रव्य-निक्षेप आता है इस विषयमें इन तीन स्थविरोकी मान्यताका उल्लेख कल्पचूर्णिमें किया गया है:—

“किंच आदेसा जहा — अज्जमगू तिविह सख इच्छति, एगभविय वद्दाउय अभिसुहणाम गोत्त च अज्जसमुदा दुविह, वद्दाउय अभिसुहणाम गोत्त च अज्जसुहत्थी एग अभिसुहणाम गोय इच्छति” ये तीन महापुरुष जैन आगमोंके श्रेष्ठ ज्ञाता माननीय स्वविर थे

(११) पादलिप्ताचार्य (वीर नि० ४६७के आसपास) — इन आचार्यने तग्गइ नामक प्राकृत देशी भाषामयी अति रसपूर्ण आख्यायिकाकी रचना की है यह आख्यायिका आज प्राप्त नहीं है किंतु हारिजगच्छीय आचार्य यश (१) रचित प्राकृत गाथावद्ध इसका संक्षेप प्राप्त है डा० अर्न्स लॉयमानन इस संक्षेपमें समाविष्ट कथाशकों पढ़कर इसका जर्मनमें अनुवाद किया है यही इस आख्यायिकाकी मधुरताकी प्रतीति है दाक्षिण्याक उद्द्योतनमूरि, महारुवि धनपाल आदिने इस रचनाकी मार्मिक स्तुतिकी है इहीं आचार्यने ज्योतिष्करडकराखकी प्राकृत टिप्पनरूप छोटी सी वृत्ति लिखी है इसका उल्लेख आचार्य मलयगिरिन अपनी सूर्यप्रज्ञप्तिवृत्तिमें (पृ ७२ व १००) और ज्योतिष्करडकवृत्तिमें (पृ ५२, १२१, २३७) किया है यद्यपि आचार्य मलयगिरिने ‘ज्योतिष्करडक वृत्तिको पादलिप्ताचार्यनिर्मित बतलाया है किंतु आज जैसलमेर और खभातमें पंद्रहवीं शतीमें लिखी गई मूल और वृत्ति सहित मूलकी जो हस्तप्रतियां प्राप्त हैं उन्हें देखते हुए आचार्य मलयगिरिके कथनको कहाँ तक माना जाय, यह मैं तज्ज्ञ विद्वानों पर छोड़ देता हूँ उपर्युक्त मूलग्रंथ एवं मूलग्रंथसहित वृत्तिके अन्तर्गत् जो उल्लेख हैं वे क्रमशः इस प्रकार हैं

कालण्णाणसमासो पुब्बायरिपहिं घण्णिओ पसो ।
दिणकरपण्णत्तीतो सिस्सज्जणहिओ सुदोपायो ॥
पुब्बायरियकयाण करणाण जोत्तिसम्मि समयम्मि ।
पालित्तेण इणमो रइया गाहाहिं परिवाही ॥
कालण्णाणसमासो पुब्बायरिपहिं नीणिओ पसो ।
दिणकरपण्णत्तीतो सिस्सज्जणहिओ पिओ ॥
पुब्बायरियकयाय तीत्तिसमसमण ।
पालित्तेण इणमो रइया गाहाहिं परिवाही ॥

—ज्योतिष्करडक प्रात भाग,

॥ णमो अरहताण ॥

कालण्णाणस्सिणमो वित्ती णामेण चद[^१ लेह] त्ति ।

सियनदिपायनेहिं तु रोगिणा(रइया) जिणदेवगतिहेत्थ (१ गणिहेत्तु) ॥ ॥प्र० १५८०॥

—ज्योतिष्करडकवृत्ति प्रात भाग

इन दोनों उल्लेखोंसे तो ऐसा प्रतीत होता है कि — मूल ज्योतिष्करडकप्रकीर्णकके प्रणेता पादलिप्ताचार्य हैं और उसकी वृत्ति, जिसका नाम ‘चद्र[लम्बा]’ है, शिवनदी वाचककी रचना है आचार्य मलयगिरिने तो सूर्यप्रज्ञप्तिवृत्ति एवं ज्योतिष्करडकवृत्तिमें इस वृत्तिके प्रणेता पादलिप्तको कहा है समग्र है, आचार्य मलयगिरिके पास कोई अलग कुत्तकी प्रतियां आइ हों जिनमें मूलग्रंथ और

वृत्तिका आदि-अन्तिम भाग छूट गया हो। जैसलमेरके ताड़पत्रीय सग्रहको ज्योतिष्करंडक मूलसूत्रकी प्रतिमें इसका आदि और अन्तका भाग नहीं है। आचार्य मलयगिरिको ऐसे ही कुलकी कोई खंडित प्रति मिली होगी जिससे अनुसंधान करके उन्होंने अपनी वृत्तिकी रचना की होगी। इन आचार्यने 'शत्रुंजय-कल्प' की भी रचना की है। नागार्जुनयोगी इनका उपासक था। इसने इन्हीं आचार्यके नामसे शत्रुंजय-महातीर्थकी तलहटीमें पादलिप्तनगर [पालीताणा] बसाया था, ऐसी अनुश्रुति जैन ग्रन्थोंमें पाई जाती है।

(१२) आर्यरक्षित (वीर नि० ५८४में दिवगत) — स्थविर आर्य वज्रस्वामी इनके विद्या-गुरु थे। ये जैन आगमोके अनुयोगका पृथक्त्व-भेद करनेवाले, नयो द्वारा होने वाली व्याख्याके आग्रहको शिथिल करनेवाले और अनुयोगद्वारसूत्रके प्रणेता थे। प्राचीन व्याख्यानपद्धतिको इन्होंने अनुयोगद्वारसूत्रकी रचना द्वारा शास्त्रबद्ध कर दिया है। ये श्री दुर्बलिकापुण्यमित्र, विन्ध्य आदिके दीक्षागुरु एवं शिक्षागुरु थे।

यहाँ पर प्रसंगवश अनुयोगका पृथक्त्व क्या है, इसका निर्देश करना उचित होगा।

अनुयोगका पृथक्त्व

कहा जाता है कि प्राचीन युगमें जैन गीतार्थ स्थविर जैन आगमोके प्रत्येक छोटे-बड़े सूत्रोंकी वाचना शिष्योंको चार अनुयोगोके मिश्रणसे दिया करते थे। उनका इस वाचना या व्याख्याका क्या ढंग था, यह कहना कठिन है फिर भी अनुमान होता है कि उस व्याख्यामें — (१) चरणकरणानुयोग — जीवनके विशुद्ध आचार, (२) धर्मकथानुयोग — विशुद्ध आचारका पालन करनेवालोंकी जीवन-कथा, (३) गणितानुयोग — विशुद्ध आचारका पालन करनेवालोंके अनेक भूगोल-खगोलके स्थान और (४) द्रव्यानुयोग — विशुद्ध जीवन जीने वालोंकी तात्त्विक जीवनचिन्ता क्या व किस प्रकारकी हो, इसका निरूपण रहता होगा और वे प्रत्येकसूत्रकी नय, प्रमाण व भंगजालसे व्याख्या कर उसके हार्दको कई प्रकारसे विस्तृत कर बताते होंगे। समयके प्रभावसे बुद्धिबल व स्मरणशक्तिकी हानि होनेपर क्रमशः इस प्रकारके व्याख्यानमें न्यूनता आती ही गई जिसका साक्षात्कार स्थविर आर्य कालक द्वारा अपने प्रशिष्य सागरचन्द्रको दिये गये धूलिपुंजके उदाहरणसे हो जाता है। जैसे धूलिपुंजको एक जगह रखा जाय, फिर उसको उठाकर दूसरी जगह रखा जाय, इस प्रकार उसी धूलिपुंजको उठा-उठाकर दूसरी-दूसरी जगह पर रखा जाय। ऐसा करने पर शुरूका बड़ा धूलिपुंज अन्तमें चुटकीमें भी न आवे, ऐसा हो जाता है। इसी प्रकार जैन आगमोका अनुयोग अर्थात् व्याख्यान कम होते-होते परम्परामें बहुत संक्षिप्त रह गया। ऐसी दशामें बुद्धिबल एवं स्मरणशक्तिकी हानिके कारण जब चतुरनुयोगका व्याख्यान दुर्घट प्रतीत हुआ तब स्थविर आर्यरक्षितने चतुरनुयोगके व्याख्यानके आग्रहको शिथिल कर दिया। इतना ही नहीं, उन्होंने प्रत्येक सूत्रकी जो नयोके आधारसे तार्किक विचारणा आवश्यक समझी जाती थी उसे भी वैकल्पिक कर दिया। श्रीआर्यरक्षितके शिष्य

प्रतिपक्षों का समुदाय साध्यामें पड़ा था उनमें जो विद्वान् शिष्य थे उन सबमें दुर्गन्धिकापुण्यमित्र अधिक बुद्धिमान् एव स्मृतिशाली थे वे काण्वन्नात् कुछ दिन तक स्वाध्याय न करनेक कारण ११ अंग, पूर्वगात्र आदिको और उनकी नयगमित चतुर्नुयोगामक व्याख्याको विस्मृत करने लगे इस निमित्तको पाकर स्थविर आर्य रक्षितन सोचा कि ऐसा बुद्धिस्मृतिसम्पन्न भी यदि इस अनुयोगको मूल जाता है तो दूसरेकी तो बात ही क्या? ऐसा सोचकर उन्होंने चतुर्नुयोगके स्थान पर सूत्रोंकी व्याख्यामें उनका मूल विषयको ध्यानमें रखकर किसी एक अनुयोगको ही प्राधान्य दिया और नया द्वारा व्याख्या करना भी आवश्यक नहीं समझा बल्कि व श्रोताकी अनुकूलताके अनुसार ही नयों द्वारा व्याख्या की जाय, ऐसी पद्धतिका प्रचलन किया तदनुसार विद्यमान आगमोंके सूत्रोंको उन्होंने चार अनुयोगोंमें विभक्त कर दीया जिससे तत्तत् सूत्रकी व्याख्या केवल एक ही अनुयोगका आश्रय लेकर हो जैसे आचार, दार्शनिक आदि सूत्रोंकी व्याख्यामें केवल चरणकरणानुयोगका ही आश्रय लिया जाय, शेषका नहीं इसी प्रकार सूत्रोंको कान्ठिक-उत्पत्तिक विभागमें भी बांट दिया

(१३) कान्ठिकाचार्य (वीर नि० ६०५के आसपास) — पचकपमहाभाष्यके उद्देशानुसार ये आचार्य शास्त्रिवाहनक समकालीन थे इन्होंने जैनपरम्परागत कथाओंके समग्ररूप प्रथमानुयोग नामक कथासमग्रका पुनरुद्धार किया था इसके अनिरिक गडिकानुयोग और योनिकाद्विषयक लोकानुयोग नामक शास्त्रोंका भी निमाण किया था जैन आगमग्रंथोंकी समग्रगियोंकी रचना इन्हींकी है जैन आगमोंके प्रत्येक ओटे ओटे विभागम जिन जिन विषयोंका समावेश होता था उनका बीज रूप समग्र इन समग्रणी गाथाओंमें किया गया है एक प्रकारसे इसे जैन आगमोंका विषयानुक्रम ही समझना चाहिए आज यह समग्र यथस्थितरूपमें देखनेमें नहीं आता है, तथापि संभव है कि भगवती, प्रज्ञापना, आवश्यक आदि सूत्रोंकी टीकाओंमें टीकाकार आचार्योंने प्रत्येक शतक, अक्षयन, प्रतिपत्ति, पद आदिक प्रारम्भमें जो समग्रणी गाथाएँ दी हैं वे यही समग्रणी-गाथाएँ हैं

(१४) गुणधर (वीर नि० ६१४ ६८३के बीच) — दिग्भर आम्नायमें आगमरूपसे माय कसायपाहुनक कथा गुणधर आचार्य के उनके समयका निधय यथाथरूपमें करना कठिन है ५० हीराष्टाब्दीका अनुमान है कि ये आचार्य धरसनस भी पढ़े हुए हैं

(१५) आचार्य धरसेन, पुष्पन्त ३ भूतत्रि (वीर नि० ६१४ ६८३के बीच) — दिग्भर आम्नायमें पद्मडागमक नामसे जो सिद्धांतग्रंथ माय हैं उसका श्रेष्ठ ही तीनों आचार्योंको हैं जिस प्रकार गडपाहुन चौदहवींका ज्ञान स्थूलमद्रको दिया उमी प्रकार आचार्य धरसेन पुष्प दत्त और भूतत्रिओ श्रुतका श्रेष्ठ न हो, इस दृष्टिमें सिद्धांत पदाया जिसका आधार पर दोनों पद्मडागमकी रचना की जाका समय बीसवींका ६१४ व ६८३के बीच है, एसी समझना का गढ़ है

(१६, १७) आर्य मंशु और नागहस्ति — कषायपाहुडकी परम्पराको सुरक्षित रखनेका विशेष कार्य इन आचार्योंने किया और इन्हींके पास अध्ययन करके आचार्य यतिवृषभने कसाय-पाहुडकी चूर्णिकी रचना की थी. इन आचार्योंको नंदीसूत्रकी पट्टावलीमें भी स्थान मिला है.

नंदीसूत्रकारने आर्य मंगु और नागहस्तिका वर्णन इस प्रकार किया है :

भणगं करगं झरगं पभावगं णाण-दंसण-गुणार्ण ।
 वंदामि अज्जमंगुं सुयसागरपारगं धीरं ॥२८॥
 णाणम्मि दंसणम्मि य तव-विणप णिच्चकालमुज्जुत्तं ।
 अज्जाणांदिलखमणं सिरसा वंदे पसण्णमणं ॥२९॥
 वड्ढउ वायगवंसो जसवंसो अज्जणागहत्थीणं ।
 वागरण-करण-भंगिय-कम्मप्पगडीपहाणाणं ॥३०॥

नंदीसूत्रके आर्य मंगु ही आर्य मंशु है, ऐसा निर्णय किया गया है. इससे विद्वानोंका ध्यान इस और जाना आवश्यक है कि आज भले ही कुछ ग्रंथोंको हम केवल श्वेताम्बरोंके ही माने और कुछको केवल दिगम्बरोंके किन्तु वस्तुतः एक काल ऐसा था जब शास्त्रकार और शास्त्रका ऐसा साम्प्रदायिक विभाजन नहीं हुआ था.

आर्य मंशुके विषयमें एक खास बात यह भी ध्यान देने योग्य है कि उनके कुछ विशेष मन्तव्योंके विषयमें जयधवलकारका कहना है कि ये परम्पराके अनुकूल नहीं (षट्खंडागम भा० ३ भूमिका पृष्ठ १५).

(१८) आचार्य शिवशर्म (वीर नि० ८२५से पूर्व) — जैन धर्मकी अनेक विशेषताओंमें एक विशेषता है उसके कर्मसिद्धान्तकी. जिस प्रकार षट्खण्डागम और कसायपाहुड विशेषतः कर्म-सिद्धान्तके ही निरूपक है उसी प्रकार शिवशर्मकी कम्मपयडी और शतक कर्मसिद्धान्तके ही निरूपक प्राचीन ग्रंथ है. इनका समय भाष्य-चूर्णिकालके पहले का अवश्य है.

(१९, २०) स्कन्दिलआचार्य व नागार्जुनाचार्य (वीर नि० ८२७से ८४०) — ये स्थविर क्रमशः माथुरी या स्कान्दिली और वाल्मी या नागार्जुनी वाचनाके प्रवर्तक थे. दोनों ही समकालीन स्थविर आचार्य थे. इनके युगमें भयंकर दुर्मिक्ष उपस्थित होने के कारण जैन श्रमणोंको इधर-उधर विप्रकीर्ण छोटे-छोटे समूहोंमें रहना पड़ा. श्रुतधर स्थविरोकी विप्रकृष्टता एवं भिक्षाकी दुर्लभताके कारण जैनश्रमणोंका अध्ययन-स्वाध्यायादि भी कम हो गया. अनेक श्रुतधर स्थविरोका इस दुर्मिक्षमें देहावसान हो जानेके कारण जैनआगमोंका बहुत अंश नष्ट-भ्रष्ट, छिन्न-भिन्न एवं अस्त-व्यस्त हो गया. दुर्मिक्षके अन्तमें ये दोनों स्थविर, जो कि मुख्य रूपसे श्रुतधर थे, बच रहे थे किन्तु एक दूसरेसे बहुत दूर थे. आर्य स्कन्दिल माथुराके आस-पास थे और आर्य नागार्जुन सौराष्ट्रमें. दुर्मिक्षके अन्तमें

इन दोनों स्थविरों वी० स० ८२७से ८४०के बीच किसी वर्षमें क्रमशः मथुरा व वलभीमें सप्त समवाय एकत्र करके जैनआगमोंको जिस रूपमें याद या उस रूपमें ग्रन्थरूपसे लिख लिया दोनों स्थविर वृद्ध होनेके कारण परस्पर मिल न सके इसका परिणाम यह हुआ कि दोनोंके शिष्य प्रशिष्यादि अपनी अपनी परम्पराके आगमोंको अपनाते रहे और उनका अध्ययन करते रहे यह स्थिति लगभग देढ़ सौ वर्ष तक रही। इस समय तक कोई ऐसा प्रतिभासम्पन्न व्यक्ति नहीं हुआ जो आगमोंके इस पाठभेदका समन्वय कर पाता इसी कारण आगमोंका व्यवस्थित लक्षण आदि भी नहीं हो सका जो कुछ भी हो आज जो जैनागम विद्यमान हैं वे इन दोनों स्थविरोंकी देन हैं

(२१) स्थविर आर्य गोविन्द (वीर नि० ८५०से पूर्व) — ये पहले बौद्ध आचार्य थे और बादमें इन्होंने जैनधर्म स्वीकार किया था इन्होंने गोविन्दनिर्युक्तिका रचना की थी जिसमें पृथ्वी, पानी, अग्नि आदिकी सजीवताका निरूपण किया गया है यह निर्युक्ति जिस आगमको लक्ष्य करके रची गई, इसका कोई उल्लेख नहीं मिलता कि भी अनुमान होता है कि यह आचारागमूत्रके प्रथम अथयन शतपरिज्ञा अथवा दशवैकालिकसूत्रके चतुर्थ अथयन उज्जीनगियाको लक्ष्य करके रची गई होगी आज इस निर्युक्तिका कहीं पर भी पता नहीं मिलता है आचार्य गोविन्दके नामका उल्लेख दशवैकालिकसूत्रके चतुर्थ अथयनकी वृत्तिमें आचार्य हरिभद्रने भाष्यगाथाके नामसे जो गाथाएँ उद्धृत कर व्याख्या की है उसमें 'गोविन्दवायगो विय जह पण्डित्व नियतेइ' (पत्र० ५३, १ गा० ८२) इस प्रकार उल्लेख आता है आचार्य हरिभद्र 'गोविन्दवायग' इस प्राकृत नामका संस्कृतमें परिवर्तन 'गोपेन्द्र वाचक' नामसे करते हैं आचार्य श्री हरिभद्रसूरिने अपने योगनिन्दु ग्रन्थमें गोपेन्द्रके नामसे जो अवनरण दिये हैं, वे समझें कि इन्हीं गोपेन्द्र वाचकके हैं। जैनआगमोंके भाष्य इन गोविन्द स्थविरका उल्लेख 'ज्ञानस्तेन' के रूपमें किया गया है इसका कारण यह है कि ये पहले जैनाचार्योंकी युक्ति प्रयुक्तियोंको जानकर उनका खण्डन करनेकी दृष्टिसे ही दीक्षित हुए थे, किन्तु बादमें उनके हृदयको जैनाचार्योंकी युक्ति प्रयुक्तियोंने जीन किया जिससे वे फिरसे दीक्षित हुए और महान् अनुयोगधर हुए नानामूलकी प्रारम्भिक स्थविरावलीमें इनका परिचय प्रसिद्धगाथाके द्वारा इस प्रकार दिया है

गोविन्दाण पि णमो अणुओणे विउलधारणिदाण ।

निच्च सति दयाण परूवणादुल्लमिदाण ॥

(२२, २३) देवर्द्धिगणि व गन्धर्व वादिवेताल शान्तिमूरि (वीर नि० ९९३) — देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण मायुरी वाचनानुयायी प्रतिभासम्पन्न समर्थ आचार्य थे इन्हींकी अध्ययनामें वलभी मायुरी एवं नागार्जुनी वाचनाओंके वाचनाभेदोंका समन्वय करके जैनआगम व्यवस्थित किये गये और त्रिवे भी गये गन्धर्व वादिवेताल शान्तिमूरि वालभी वाचनानुयायी माय स्थविर थे इनके विषयमें —

वालम्भसंघकज्जे उज्जमियं जुगपद्धान्तुल्लेहि ।
गंधववाहवेयालसंतिसुरीहि वलहीप ॥

इस प्रकारका प्राचीन उल्लेख भी पाया जाता है। इस गाथामें 'वलभीमें वालम्भसंघके कार्यके लिए गन्धर्व वादिवेताञ्च शान्तिसूरिने प्रयत्न किया था' ऐसा जो उल्लेख है वह वालम्भसंघ कार्य वालभी-वाचनाको लक्ष्य करके ही अधिक संभवित है। अन्यथा 'वालम्भसंघकज्जे' ऐसा उल्लेख न होकर 'सवकज्जे' इतना ही उल्लेख काफी होता। इस उल्लेखसे प्रतीत होता है कि श्रीदेवद्विगणि क्षमाश्रमणको माथुरी-वालभी वाचनाओंको व्यवस्थापित करनेमें इनका प्रमुख साहाय्य रहा होगा। दिगम्बराचार्य देवसेनकृत दर्शनसारनामक ग्रन्थमें श्वेताम्बरीकी उत्पत्तिके वर्णनप्रसंगमें —

छत्तीसे वरिससप विक्कमरायस्स मरणपत्तस्स ।
सोरह्णे उप्पण्णो सेवडसंघो हु वलहीप ॥५२॥
पक्क पुण संतिणामो संपत्तो वलहिणामणयरीप ।
बहुसीससंपउत्तो विसप सोरह्ण रम्मे ॥५३॥

इस प्रकारका उल्लेख है। यद्यपि इस उल्लेखमें दिया हुआ संवत् मिथ्यता नहीं है तथापि उपर्युक्त 'वालम्भसंघकज्जे' गाथा में निर्दिष्ट वालम्भसंघकार्य, शान्तिसूरि, वलभि, आदि उल्लेखके साथ तुलना करनेके लिये दर्शनसारका यह उल्लेख जरूर उपयुक्त है।

देवद्विगणि जो स्वयं माथुरसंघ के युगप्रधान थे, उनकी अध्यक्षतामें वलभीनगरमें एकत्रित संघसमवायमें दोनों वाचनाओंके श्रुतघर स्थविरादि विद्यमान थे। इस संघसमवायमें सर्वसम्मतिसे माथुरी वाचनाको प्रमुख स्थान दिया गया होगा। इसका कारण यह हो सकता है कि माथुरी-वाचनाके जैनआगमोंकी व्यवस्थितता एवं परिमाणाधिकता थी। इसमें ज्योतिष्करंडक जैसे ग्रन्थोंको भी स्थान दिया गया जो केवल वालभी वाचनामें ही थे। इतना ही नहीं अपितु माथुरी-वाचनासे भिन्न एवं अतिरिक्त जो सूत्रपाठ एवं व्याख्यान्तर थे उन सबका उल्लेख नागार्जुनाचार्यके नामसे तत्तत् स्थान पर किया भी गया। आचारांग आदिकी चूर्णियोंमें ऐसे उल्लेख पाये जाते हैं। समझमें नहीं आता कि जिस समय जैनआगमोंको पुस्तकारूढ किया होगा उस समय इन वाचनान्तरोंका संग्रह किस ढंगसे कीया होगा?, जैनआगमकी कोई ऐसी हस्तप्रति मौजूद नहीं है जिसमें इन वाचनाभेदोंका संग्रह या उल्लेख हो। आज हमारे सामने इस वाचनाभेदको जाननेका साधन प्राचीन चूर्णिग्रन्थोंके अलावा अन्य एक भी ग्रन्थ नहीं है। चूर्णियाँ भी सब आगमोंकी नहीं किन्तु केवल आवश्यक, नन्दी, अनुयोगद्वार, दशवैकालिक, उत्तराध्ययन, आचारांग, सूत्रकृतांग, भगवती, जीवाभिगम, जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति, निशीथ, कल्प, पंचकल्प, व्यवहार एवं दशाश्रुतस्कन्धकी ही मिलती है।

ऊपर जिन आगमोंकी चूर्णियोंके नाम दिये गये हैं उनमेंसे नागार्जुनीय-वाचनाभेदका उल्लेख केवल आचारांग, सूत्रकृतांग, उत्तराध्ययन व दशवैकालिककी चूर्णियोंमें ही मिलता है। अन्य आगमोंमें

नागार्जुनीय वाचनाकी अपेक्षा 'यूनाधिक्य' या व्याख्याभेद क्या था, इसका आज कोई पता नहीं लगता बहुत संभव है, ये वाचनाभेद चूर्णि-वृत्ति आदि व्याख्याओंके निर्माणके बादमें सिर्फ पाठ भेदके रूपमें परिणत हो गये हों। यही कारण है कि चूर्णिकार और वृत्तिकारोंकी व्यवस्थामें पाठोंका कभी कभी बहुत अंतर दिखाई देता है।

(१) दशवैकालिकसूत्रकी अनामकर्तृक मुद्रितचूर्णिके पृष्ठ २०४में "नागञ्जुणिया तु एव पठति—एव तु गुग्मेही अगुणाऽगविवज्ज" इस प्रकार एक ही नागार्जुनीय वाचनाका उल्लेख पाया गया है। यह उल्लेख पाठभेदमूलक नहीं अपितु व्याख्याभेदमूलक है। माथुरी वाचना वाले "अगुणाण निज्जए—अगुणाना निवर्जक" ऐसी सीधी व्याख्या करते हैं, जबकि नागार्जुनीय वाचना वाले "अगुणाऽगविवज्ज—अगुणरिण अकुब्बतो" अर्थात् 'अगुणरूप रुग नहीं करते' ऐसी व्याख्या करते हैं। इस चूर्णिके नागार्जुनीय नामका यह एक ही उल्लेख देखनेमें आया है। इसी दशवैकालिकसूत्रकी रथविर अगस्त्यसिंहकृत एक अथ प्राचीन चूर्णि पाई गई है जो अभी प्राकृत टेक्स्ट सोसायटी की ओर से उप रही है। इसमें (पृ १३६) इस स्थान पर उपर्युक्त वाचनाभेदका उल्लेख किया है किन्तु नागार्जुनीय नामका उल्लेख नहीं है। इससे भी यही प्रतीत होता है कि नागार्जुनीय पाठभेदादि केवल पाठांतर व मतांतरके रूपमें ही रह गये हैं। प्राचीन वृत्तिकार आचार्य हरिभद्र भी अपनी वृत्तिमें ऊहीं पर भी नागार्जुनीय वाचनाका नामोल्लेख करते नहीं हैं।

(२) आचारागसूत्रकी चूर्णिके नागार्जुनीयवाचनाभेदका उल्लेख पंद्रह जगह पाया जाता है—

१	भदन्त नागार्जुनीयास्तु पठति	पृ०	६२	वृत्तिपत्र	११८
२	नागञ्जुणिया पठति	"	६४		
३	भदन्तनागञ्जुणिया तु पठति	"	११३		
४	भदन्तनागञ्जुणिया	"	१२०	"	१६६ पृ० २
५	भदन्तनागञ्जुणिया पठति	पृ०	१३९	वृत्तिपत्र	१८३ पृ० २
६	एथ सकवी भदन्तनागार्जुना	"	१५७	"	१९८ पृ० २
७	नागार्जुनीयास्तु	"	१६१	"	२०१ पृ० १
८	नागञ्जुणीया	"	२०७	"	२३९ पृ० १
९	भदन्त नागञ्जुणा तु	"	२१९	"	२४५ पृ० १
१०	नागञ्जुणिया ठ	"	२१९		
११	नागञ्जुणा	"	२३२	वृत्तिपत्र	२५३ पृ० २
१२	नागञ्जुणा तु	"	२३७	"	२५६ पृ० १
१३	नागञ्जुणा	"	२८७		

१४. णागज्जुणा तु पढन्ति	॥ ३०२	वृत्तिपत्र	३०३	पृ० १
१५. भदन्तनागार्जुनीयास्तु	॥ ३१३			

यहां पर आचारांगचूर्णि और शीलांकाचार्य रचित वृत्तिके जो पृष्ठ-पत्रांक आदि दिये गये हैं वे आगमोद्धारक पूज्य आचार्य श्री सागरानन्दसूरि सम्पादित आवृत्तिके हैं।

उपर्युक्त पंद्रह उल्लेखोंमें से पांच उल्लेख शीलांकीय वृत्तिमें नहीं हैं। बाकीके दस उल्लेख शीलांकाचार्यने दिये हैं। वे सभी उल्लेख आचारांगके प्रथम श्रुतस्कन्धकी चूर्णि-वृत्तिमें ही हैं। द्वितीय श्रुतस्कन्धकी चूर्णि-वृत्तिमें नागार्जुनीय-वाचनाका कोई उल्लेख नहीं है।

यहां आचारांग-चूर्णिमें से नागार्जुनीयवाचनाके जो पंद्रह उल्लेख उद्धृत किये गये हैं उनमें सात जगह अति पूज्यतासूचक 'भदन्त' विशेषणका प्रयोग किया है जो अन्य किसी चूर्णि-वृत्ति आदिमें नहीं है। इससे अनुमान होता है कि इस चूर्णिके प्रणेता, जिनके नामका उल्लेख कहीं भी नहीं मिलता, कम-से-कम नागार्जुनीय परंपराके प्रति आदर रखने वाले थे।

(३) सूत्रकृतांगकी चूर्णिमें नागार्जुनीय वाचनाके जो उल्लेख मिलते हैं उन सभी स्थानों पर 'नागार्जुनीयास्तु' ऐसा लिखकर ही नागार्जुनीय वाचनाभेदका उल्लेख किया गया है जो प्रथम श्रुत-स्कन्धमें चार जगह व दूसरे श्रुतस्कन्धमें नौ जगह पाया गया है। आचार्य शीलांकने अपनी वृत्तिमें 'नागार्जुनीयास्तु पठन्ति' लिखकर नागार्जुनीय-वाचनाका उल्लेख चार जगह किया है। संभव है पिछले जमानेमें नागार्जुनीय वाचनाभेदका कोई खास महत्व रहा न होगा।

प्रसंगवशात् एक बातकी सूचना करना हम यहाँ उचित समझते हैं कि सूत्रकृतांगचूर्णिकार 'अणुत्तरणाणी-अणुत्तरदंसी अणुत्तरणाणदंसणधरो, एतेण एकत्वं णाण-दंसणाणं ख्यपितं भवति' [श्रुत १ अध्या० २. उ० २ गा० २२] इस उल्लेखसे एकोपयोगवादी आचार्य सिद्धसेनके अनुयायी मालूम होते हैं।

(४) उत्तराध्ययनसूत्रकी चूर्णिमें चूर्णिकार आचार्यने पाँच स्थानों पर नागार्जुनीय वाचना-भेदका उल्लेख किया है। पाइय-टीकाकार वादिवेताल शान्तिसूरिजीने भी इन पाँच स्थानों पर नागार्जुनीय वाचनाभेदका उल्लेख किया है। किन्तु सिर्फ एक स्थान पर नागार्जुनीयका नाम न लेकर 'पठ्यते च' ऐसा लिखकर नागार्जुनीय वाचनाभेदका उल्लेख किया है। [पत्र २६४-१]।

कुछ विद्वान् स्थविर आर्य देवर्द्धिगणिके आगम-व्यवस्थापन व आगम-लेखनको वालभी वाचनारूपसे बतलाते हैं, किन्तु ऊपर वालभी वाचनाके विषयमें जो कुछ कहा गया है उससे उनका यह कथन भ्रान्त सिद्ध होता है। वास्तवमें वालभी वाचना वही है जो माथुरीवाचनाके ही समयमें स्थविर आर्य नागार्जुनने वलभीनगरमें संवसमवाय एकत्र कर जैन आगमोंका संकलन किया था।

स्थविर आर्य देवद्विगणिने वलभीम सधसमवायको एरुत्ति कर जैन आगमोको व्यवस्थित किया व लिखवाया उस समय लेखनकी प्रारम्भिक प्रवृत्ति किस रूपमें हुई इसका स्पष्ट उल्लेख कहीं भी नहीं मिलता सामा यतया मुग्धोपमुख कहा जाता है कि वलभीमें हजारोंकी सरयामें प्रथ लिखे गये थे, किन्तु हमारे सामने गीलाकाचार्य, नवागवृत्तिकार अमयदेवसूरि आदि व्याख्याकार आचार्योंके जो विषादपूर्ण उल्लेख विद्यमान हैं उनसे तो यह माना नहीं जा सकता कि इतने प्रमाणमें प्रथञ्चन हुआ होगा

श्रीगीलाकाचार्यने सूत्रकृतागकी अपनी वृत्तिमें इस प्रकार लिखा है

“इह च प्रायः सूत्रादर्शेषु नानाविधानि सूत्राणि दृश्यन्ते, न च टीकासवादी एकोऽप्यादर्शः समुपलब्धः, अतः एकमादर्शमङ्गीकृत्यास्माभिर्विवरणं क्रियत इति, अतदवगम्य सूत्रप्रतिवाददर्शना-
चित्तव्यामोहो न विधेय इति ।”

[मुद्रित पत्र ३३६-१]

अर्थात् चूर्णिसमत मूलसूत्रके साथ तुलना की जाय ऐसी एक भी मूलसूत्रकी हस्तप्रत आचार्य शीलारूको नहीं मिली थी

श्री अमयदेवाचार्यने भी स्थानाग, समयायाग व प्रथ-शाकरण — इन तीनों अग-आगमोंकी वृत्तिके प्रारम्भ एवं अन्तमें इसी आशयका उल्लेख किया है जो कमग इस प्रकार है

- १ धाचनानामनेकत्वात् पुस्तकानामनुद्धित ।
सूत्राणामतिगामीयाद् मतमेदाच्च कुत्रचित् ॥२॥
- २ यस्य प्रथवरस्य वाफयजलघेलस्य सहस्राणि च,
चत्वारिंशदहो ! चतुभिरधिका मान पदानामभूत् ।
तस्योच्चैश्चलुकारुति विदधत कालादिदोषात् तथा,
दुर्लभात् खिलता गतस्य कुधिय कुयन्तु किं मादृशा ? ॥२॥
- ३ अह्ना घय शास्त्रमिदं गभीरं, प्रायोऽस्य कृतानि ॥ पुस्तकानि ।
सूत्रं ध्ययस्थाप्यमतो विमृश्य, यावद्यानकस्यादित एव नैव ॥२॥

ऊपर उदाहरणरूपमें श्री शीलारूाचार्य व श्री अमयदेवाचार्यके जो उल्लेख दिये हैं उनसे प्रतीत होता है कि वन्भीमें स्थविर आर्य देवद्विगणि, गणववादिवेताल शातिसूरि आदिक प्रयत्नसे जो जैन आगमोंका सङ्ग्रह एवं व्यवस्थापन हुआ और उन्हे पुस्तकारूप दिया गया, यह कार्य जैन स्थविर ग्रन्थोंकी जैन आगमादिको प्रचारित करने की अन्य रुचिके कारण बहुत सन्धित रूपमें ही हुआ होगा तथा निरुद्ध मरिच्यम हुए वलभीके भगके साथ ही वह व्यवस्थित किया हुआ आगमोंका शिथिल टोटा सा प्रथसग्रह नष्ट हो गया होगा । परिणाम यह हुआ कि आम्बिर जो स्थविर आर्य सङ्गदित एवं स्थविर आर्य नागार्जुनके समयकी हस्तप्रतिया होगी, उन्हींकी शरण व्याख्याकारोंकी ऐनी पड़ी होगी यही कारण है कि प्राचीन चूर्णिया एवं व्याख्याग्रन्थोंमें सैकड़ों पाठभेद उद्दिग्नि

पाये जाते हैं जिसका उदाहरणके रूपमें मैं यहां संक्षेपमें उल्लेख करता हूँ :

आचारांगसूत्रकी चूर्णिमें चूर्णिकारने नागार्जुनीय वाचनाके उल्लेखके अलावा 'पठिज्जइ य' ऐसा लिखकर उन्नीस स्थानों पर पाठभेदका उल्लेख किया है. आचार्य श्री शीलांकने भी अपनी वृत्तिमें उपलब्ध हस्तप्रतियोंके अनुसार कितने ही सूत्रपाठभेद दिये हैं.

इसी प्रकार सूत्रकृतांगचूर्णिमें भी नागार्जुनीय वाचनाभेदके अलावा 'पठ्यते च, पठ्यते चान्यथा सद्भिः, अथवा, अथवा इह तु, मूलपाठस्तु, पाठविशेषस्तु, अन्यथा पाठस्तु, अयमपरकल्पः, पाठान्तरम्' आदि वाक्योंका उल्लेख कर केवल प्रथम श्रुतस्कन्धकी चूर्णिमें ही लगभग सवा सौ जगह जिन्हे वास्तविक पाठभेद माने जाय ऐसे उल्लेखोंकी गाथाकी गाथाएं, पूर्वार्धके पूर्वार्ध व चरणके चरण पाये जाते हैं. द्वितीय श्रुतस्कन्धके पाठभेद तो इसमें शामिल ही नहीं किये गये हैं. आचार्य शीलांकने भी बहुतसे पाठभेद दिये हैं, फिर भी चूर्णिकारकी अपेक्षा ये बहुत कम हैं, यहां पर एक बात खास ध्यान देने योग्य है कि खुद आचार्य शीलांकने स्वीकार किया है कि 'हमें चूर्णिकारस्वीकृत आदर्श मिला ही नहीं.' यही कारण है कि उनकी टीकामें चूर्णिकी अपेक्षा मूल सूत्रपाठ एवं व्याख्यामें बहुत अन्तर पड़ गया है. इसके साथ मेरा यह भी कथन है कि आज हमारे सामने जो प्राचीन सूत्रप्रतियां विद्यमान हैं उनके पाठभेदोंका संग्रह किया जाय तो सीमातीत पाठभेद मिलेंगे. इनमें अगर भाषाप्रयोगके पाठभेदोंको शामिल किया जाय तो, मैं समझता हूँ कि, पाठभेदोंका संग्रह करने वालेका दम निकल जाय. फिर भी यह कार्य कम महत्वका नहीं है. प्राकृत टेक्स्ट सोसायटीकी ओरसे जो आगमोंका सम्पादन किया जा रहा है उसमें इस प्रकारकी महत्वपूर्ण सब बातोंको समाविष्ट करनेका यथासंभव पूरा ध्यान रखा जाता है.

दशवैकालिकसूत्र पर स्थविर अगस्त्यसिंहकृत चूर्णि, अज्ञातनामकर्तृक दूसरी चूर्णि और आचार्य हरिभद्रकृत शिष्यहितावृत्ति — ये तीन व्याख्याग्रंथ मौलिक व्याख्यारूप हैं. इनके अलावा जो अन्य वृत्तियां विद्यमान हैं उन सबका मूल स्रोत आचार्य हरिभद्रकी वृद्धवृत्ति ही है. आचार्य हरिभद्रने अपनी वृत्तिमें " तत्रापि 'कथं, कदाऽहं, कथमहं' इत्याद्यदृश्यपाठान्तरपरित्यागेन दृश्यं व्याख्यायते" (पत्र ८५-१) ऐसा कह कर पाठभेदोंकी झंझटसे छुटकारा ही पा लिया. अनामकर्तृक चूर्णि, जिसका उल्लेख आचार्य हरिभद्र अपनी वृत्तिमें वृद्ध-विवरणके नामसे करते हैं, उसमें कहीं-कहीं पाठभेदोंका उल्लेख होने पर भी उनका कोई खास संग्रह नहीं है. किन्तु स्थविर अगस्त्य-सिंहविरचित चूर्णिमें सूत्रपाठोंका न्यूनाधिक्य, पाठभेद, व्याख्याभेद आदिका संग्रह काफी मात्रामें किया गया है. मूलसूत्रकी भाषाका स्वरूप भी वृद्धविवरण एवं आचार्य हरिभद्रकी वृत्तिकी अपेक्षा बहुत ही भिन्न है. वृद्धविवरण व आचार्य हरिभद्रकी वृत्तिमें मूलसूत्रकी भाषाका स्वरूप आजकी प्राचीन ताड़पत्रीय प्रतियोंमें जैसा पाया जाता है, करीब-करीब उससे मिलता-जुलता ही है.

यहाँ पर प्राचीन चूणियो ण्व उनम प्रान होनेराठ पाठमेशदिक्का उल्लेख कर आपका जो समय लिया है उसका कारण यह है कि बलभी नगरमें स्थिति आर्य देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण प्रमुख जैन सधने वो जैन आगमोंका व्यवस्थापन किया था और इहें ग्रथारूढ किया था वह यदि विस्तृत रूपमें होता तो बालभी ग्रथलेखनके निरुद्ध भविष्यमें होनेवाछे चूर्णिकार, आचार्य हरिभद्र, आचार्य शीलाक, श्री अभयदेवसूरि आदिको विकृतानिविकृत आदर्श न मिलते जैसे आज हमे चार सौ, पाँच सौ, यावत् हजार वर्ष पुरानी शुद्धप्राय हस्तप्रतिया मिल जाती हैं उसी प्रकार चूर्णिकार आदिको भी बलभी यवस्थापित शुद्ध एव प्रामाणिक पाठ बाल आदर्श अवश्य ही मिलते, किन्तु वैसा नहीं हुआ इसके लिये उन्होंने प्रिपाद ही प्रकट किया है अतः मुझे यही लगता है कि देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमणका ग्रथलेखन उहुत संक्षिप्त रूपमें हुआ होगा, जो उछमोके भगके साथ ही नष्ट हो गया

(२४) भद्रियायरिय — मूत्रज्जागचूर्णि, पत्र ४०५ के “अत्र दूषगगिक्षमाश्रमगशिष्य भद्रियाचाया प्रवत” इस उल्लेखके अनुसार भद्रियाचार्य स्वविर दूषगणिके शिष्य थे इनके नामका उल्लेख एव मतका समग्र अगस्त्यसिंहविरचित दशैकालिकचूर्णि पत्र ३ और अनामकर्तृक दशवै कालिकचूर्णि पत्र ४ में भी पाया जाता है

(२५) दत्तिलायरिय — इनके नामका निर्देश एव मतका समग्र उपर्युक्त दोनों दशवै कालिकचूर्णियोंके क्रमग ३ व ४ पत्रम है

अनातकर्तृक दशैकालिकचूर्णिमें भद्रियायरिय एव दत्तिलायरिय — इन दोनों स्थविरोंके नामोंका उल्लेख व इनके मतका समग्र सामा यतया किया गया है, वर कि अगस्त्यसिंहविरचित चूर्णिमें “इह कयरेण एकेण अहिकारो ? सन्वण्णुभासिण का एस्सियमययिरारणा ? तडा वि वक्खवाण-मेदपदरिसणत्थ कित्तिनिमित्त गुरूण भणगति — भद्रियायरिओवप्सेण भिन्नत्वा एक्का दससदेण सगिहीया भवति त्ति सगहक्केण अहिकारो, दत्तिलायरिओवप्सेण सुयनाण खओउसमिए भावे वट्ठति त्ति भावेक्केण अहिगारो” इस प्रकार है इस तरह इन दोनों स्थविरोंके नामका उल्लेख ‘कित्तिनिमित्त गुरूण’ इस वाक्यसे बड़े आदरके साथ किया है सम्भव है, चूर्णिकारका इन स्थविरोंके साथ अनुयोगविषयक कोई खास घनिष्ठ सम्बन्ध होगा

(२६) गधहस्ती — आचार्य शीलाकके आचार्यगमूत्रकी वृत्तिके प्रारम्भमें “शत्रुपरिचाविरण मतिबहुगहन च गन्धहस्तिकृतम्” इस उल्लेखसे गधहस्ति आचार्यको आचार्यागमूत्रके प्रथम अध्ययन शत्रुपरिज्ञाका निरणकार बताया है हिमवतस्थविरावल्लिमें आचार्य गधहस्तिके प्रियमें इस प्रकारका निर्देश है —

“तेषामार्यसिंहाना स्थविराणा मधुमित्रा ऽऽर्यस्सुन्दिलाचार्यनामानौ द्वौ शिष्यावभूताम् । आर्यमधुमित्राणा शिष्या आर्यगन्धहस्तिनोऽजीवत्तिदास प्रभारकाध्यामन् । तैश्च पूर्वस्थितोत्

सोमास्वातिवाचकविरचिततत्त्वार्थोपरि अशीतिसहस्रश्लोकप्रमाण महाभाष्यं रचितम् । एकादशाङ्गोपरि चार्यस्कन्दिलस्थविराणामुपरोधतस्तैर्विवरणानि रचितानि । यदुक्तं तद्रचिताऽऽचाराङ्गविवरणान्ते —

थेरस्स महुमित्तस्स सेहेहिं तिपुच्चनाणजुत्तेहिं ।
 मुणिगणविवंदिणहिं ववगयरागाइदोसेहिं ॥
 वंभहीवियसादामउडेहिं गन्धहत्थिविबुहेहिं ।
 विवरणमेयं रइयं दोसयवासेसु विक्कमओ ॥ ”

हिमवंतस्थविरावलिके इस अंशमें आचार्य गन्धहस्तिको तत्त्वार्थगन्धहस्तिमहाभाष्यके प्रणेता एवं ग्यारह जैन अंग आगमोंके विवरणकार बतलाया है, जबकि आचार्य शीलांकने इन्हें केवल आचाराङ्गके प्रथम अध्ययनके रचयिता ही कहा है। दूसरी बात यह है कि—इनकी ग्यारह अंगकी वृत्तियोंके उद्धरण या नामोल्लेख भाष्य-चूर्णि-वृत्तियोंमें कहीं भी दिखाई नहीं देते। ऐसी स्थितिमें पट्टावलिके इस उल्लेखको कहाँ तक माना जाय, यह एक प्रश्न है। यहां पर गन्धहस्ती, यह विशेष-नाम है, विशेषण नहीं। शीलांकाचार्यनिर्दिष्ट गन्धहस्ती हिमवंतस्थविरावलिनिर्दिष्ट गन्धहस्ती ही हैं या अन्य, इसका निर्णय करना कठिन है। स्थविरावलिमें जो आचारांगविवरणकी अंतिम प्रशस्तिका उद्धरण दिया गया है वह कहाँ तक ठीक है, यह कहना भी जरा कठिन है। इस विशेषनामके साथ रहे हुए गौरवको देखकर ही बादमें इस नामका उपयोग विशेषणके रूपमें होने लगा। तत्त्वार्थ-सूत्रवृत्तिके प्रणेता सिद्धसेनाचार्य ‘गन्धहस्ति’ कहे जाते थे। ये हिमवंतस्थविरावलि द्वारा निर्दिष्ट गन्धहस्तीसे अन्य ही है; क्योंकि इनका समय विक्रम आठवीं शतीके बादका है, जब कि स्थविरावलि-निर्दिष्ट गन्धहस्तिका समय विक्रम २०० है। श्री यशोविजयजी उपाध्यायने अपनी गुरुतत्त्वविनिश्चयकी स्वोपज्ञ वृत्तिमें सन्मतितर्कके प्रणेता सिद्धसेनाचार्यको भी ‘गन्धहस्ती’ लिखा है।

(२७-२८) मित्तवायग-खमासमण व साधुरक्षितगणि क्षमाश्रमण — इन दोनों स्थविरोंकी मान्यता एवं नामका उल्लेख व्यवहारभाष्य गा० ४९२की चूर्णिमें चूर्णिकारने किया है।

(२९) धम्मगणि खमासमण—इन क्षमाश्रमणके मंतव्यका उल्लेख कल्पविशेषचूर्णिमें “अहवा धम्मगणिखमासमणादेसेणं सव्वेसु वि पदेसु इमा सोही—थेराईसुं अहवा० गाहाइयम्” इस प्रकार है।

(३०) अगस्त्यसिंह (भाष्यकारोंके पूर्व)—ये स्थविर आर्य वज्रकी शास्त्रामें हुए हैं। इन्होंने दशवैकालिकसूत्र पर चूर्णिकी रचना की है। यह चूर्णि दशवैकालिकसूत्रके विविध पाठभेद एवं भाषाकी दृष्टिसे बहुत महत्त्वकी है। इस चूर्णिमें भाष्यकारकी गाथाओंका उल्लेख न होनेसे इनकी रचना भाष्यकारोंके पूर्वकी प्रतीत होती है। इसमें कई उल्लेख ऐसे भी हैं जो चाण्ड साम्प्रदायिक प्रणालीसे भिन्न प्रकारके हैं। आचार्य श्री हरिभद्रने अपनी वृत्तिमें कहीं भी इस चूर्णिका उल्लेख नहीं किया है, इसका कारण यही प्रतीत होता है। विद्वानोंकी भी ज्ञातियां होती हैं। इसमें कल्किविषयक

जो मायता चलता है और जिसका विस्तृत वर्णन निथोगान्त्रियपङ्कणयमें पाया भी जाता है, इस विषयमें "अनागतमदृ ण णिद्धारज—त्रया कृती अमुको वा णवगुणो राया भविस्सइ" ऐसा लिखकर कन्कविषयक मायताको आदर नहीं दिया है इस चूर्णिमें "भणित च वररुचिणा—अत्र फट्ठाण मम दाळिम पिय' [पृ० १७३] इस प्रकार वररुचिके को प्राकृत ग्रन्थका उद्धरण मिल सकता है वररुचिका यह प्राकृत उद्धरण प्राकृतव्याकरणप्रणता वररुचिके समयनिर्णयके लिए उपयुक्त होनेकी सम्भावना है इस चूर्णिकी प्रति जैसलमरक जिनमद्रगि ज्ञानमण्डारमें सुरक्षित है इसका प्रकाशन प्राकृत टेक्स्ट सोसायटीकी ओरसे मेरे द्वारा सम्पादित हो कर नीचे ही प्रकाशित होगा

(३१) सप्तदासगणि क्षमाश्रमण (वि० ५वीं शताब्दी)—ये आचार्य वसुदेवहिंडी—प्रथम खण्डके प्रणता सप्तदासगणि वाचकसे मिलते हैं एवं इनके बादके भाई इन्होंने कल्पलुप्तमाय्य और पचकल्पमहाभाष्यकी रचना की है व महाभाष्यकार जिनमद्रगणि क्षमाश्रमणक पूर्ववर्ती हैं

(३२) जिनमद्रगणि क्षमाश्रमण (वि० की छठी शती)—य सैद्धान्तिक आचार्य ये इनकी महाभाष्यकार एवं भाष्यकारके रूपमें प्रसिद्धि है दार्शनिक गम्भारचितनपरिपूर्ण विशयावश्यक महाभाष्यकी रचनान इन्होंने बहुत प्रसिद्ध किया है कललान और केरुद्धन विषयक युगपदुपयोग द्वयवाद एवं अमेदवादकी माननेवाले तार्किक आचार्य सिद्धसेन दिवाकर और मल्लानादीके मतका इन्होंने उपर्युक्त भाष्य एवं विशेषगता ग्रन्थमें निरसन किया है जीनकल्पमूल, गृहसमहगा, बुद्धसेन समास, अनुयोगद्वारचूर्णिगत अगुत्रपदचूर्णि और विशयावश्यक-स्वोपज्ञवृत्ति पट्टगगधरवाद व्याख्यान पर्यंत—इनके इतने ग्रन्थ आज उपलब्ध हैं

(३३) काट्टार्यसादिगणी क्षमाश्रमण (वि० ५४० के बाद) —इन आचार्यन जिनमद्र गणिकी स्वोपज्ञ वृत्तिका अपूर्ण रचनाको पूर्ण किया है इन्होंने अनुसन्धित अपना इस वृत्तिमें यह सूचित किया है "निमाय्य पट्टगगधर—व्याख्यान किट्ट दिवगता पूर्या " अर्थात् उक्त गणधरवादका व्याख्यान करके पूर्य जिनमद्रगणा स्वगवासा हुए आगकी वृत्तिका अनुसन्धान इन्होंने किया है इस रचनाके अतिरिक्त इनकी अन्य कोई रचना नहीं मिली है यह स्वोपज्ञवृत्ति छा० ६० विद्या-मन्दिर, अहमदाबादकी ओरसे प्रकाशित होगी

(३४) मिद्धमेनगणि क्षमाश्रमण (वि० छठी शती)—इनकी आज कोई स्वतन्त्र रचना प्राप्त नहीं है इनके रचे हुए कुछ सदर्थ, जो निर्युक्ति, भाष्य आदि व्याख्यानरूप गाथासदर्थ हैं, निगीधचूर्णि व आवश्यकचूर्णिमें मिलते हैं निगीधचूर्णिमें डाडा नाम एक गाथाएँ उ जगह उल्लिखित हैं, जिनक भद्रबाहुन निर्युक्तिगाथाओं तथा पुगाननगाथाओंके व्याख्यानरूप टोनडा निर्देश है आवश्यकचूर्णिमें (विभाग २, पृ २३३) डाके गार्ग माय दो व्याख्यान-गाथाएँ दी गई हैं पर पचचूर्णिमें भी "उत्त च मिद्धसेनक्षमाश्रमणगुरुमि " उमा जिन क इनकी एक गाथाका

उद्धरण किया है इन उल्लेखोंसे पता चलता है कि इनकी आगमिक व्याख्यानमर्मित कोई कृति या कृतियाँ अवश्य होनी चाहिए, जो आज उपलब्ध नहीं हैं.

(३५) सिद्धसेनगणि (वि० सं० छठी शती) — इनकी एक ही कृति प्राप्त हुई है—जिन-भद्रगणि क्षमाश्रमणकृत जीतकल्प पर रचित चूर्णि. उपर्युक्त सिद्धसेनगणी क्षमाश्रमणसे ये सिद्धसेन गणि भिन्न है.

(३६) जिनदासगणी महत्तर (वि० ७वीं शताब्दी) — निशीथचूर्णिके प्रारम्भिक उल्लेखानुसार इनके विद्यागुरु प्रद्युम्नगणि क्षमाश्रमण थे. आज जो चूर्णियाँ उपलब्ध हैं इनमेंसे नन्दी, अनुयोगद्वार और निशीथकी चूर्णियाँ इन्हीं की रचनाएँ हैं.

(३७) गोपालिक महत्तर शिष्य (वि० ७वीं शताब्दी) — उत्तराध्ययनचूर्णिके रचयिता आचार्यने अपने नामका निर्देश न कर 'गोपालिकमहत्तरशिष्य' इतना ही उल्लेख किया है. इनकी कोई रचना उपलब्ध नहीं है.

(३८) जिनभट या जिनभद्र (वि० ८वीं शताब्दी) — ये हरिभद्रके विद्यागुरु थे. आवश्यक वृत्तिके अन्तमें आचार्य हरिभद्रने इनका नामोल्लेख किया है. एतद्विषयक पुष्पिका इस प्रकार है—“कृतिः सिताम्बराचार्यजिनभटनिगदानुसारिणो विद्याधरकुलतिलकाचार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनोरूपमतेराचार्यहरिभद्रस्य.” इस उल्लेखमें 'जिनभटनिगदानुसारिण.' वाक्य विद्यागुरुत्वका सूचक है. प्रत्यन्तरोमें 'जिनभट'के बजाय 'जिनभद्र' नाम भी मिलता है. “गुरवस्तु व्याचक्षते” ऐसा लिखकर कई जगह हरिभद्रसूरिने अपनी कृतियोंमें इनके मन्तव्यका निर्देश किया है.

(३९) हरिभद्रसूरि (वि० ८वीं शताब्दी) — इनका उपनाम 'भवविरह' भी है. अपनी कृतियोंमें इन्होंने 'भवविरह' पदका कई जगह प्रयोग किया है. कहीं कहीं इनकी कृतियोंमें केवल 'विरह' पदका प्रयोग होनेके कारण इन्हे विरहाङ्क भी कहते हैं. ये अपनेको अनेक ग्रन्थोंकी अन्तिम पुष्पिकामें 'धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनु'के रूपमें भी लिखते हैं. ये जैन आगमोंके पारंगत आचार्य थे एवं दर्शनशास्त्रोंके प्रखर ज्ञाता थे. इन्होंने १४४४ ग्रन्थोंकी रचना की ऐसा प्रघोष चला आता है. इन्होंने अपनी कृतियोंमें अपनी जिन-जिन रचनाओंके नाम निर्दिष्ट किये हैं उनमेंसे भी बहुतेरे ग्रन्थ आज अप्राप्य हैं. फिर भी प्राचीन ज्ञानभंडारोंको टटोलनेसे इनकी नई रचनाएँ प्राप्त होती हैं. कुछ वर्ष पहले ही खंभातके प्राचीन ताड़पत्रीय भंडारमेंसे इनका रचा हुआ योगशतक नामक ग्रन्थ प्राप्त हुआ था. अभी हाल हीमें कच्छ-मांडवीके खतरगच्छीय प्राचीन ज्ञानभंडारमेंसे इसी ग्रन्थकी स्वोपज्ञ टीकाकी वि० सं० ११६४में लिखी हुई ताड़पत्रीय प्रति भी प्राप्त हुई है.

इसी प्रकार आज अपने पास जो लाखोंकी तादादमें हस्तप्रनिष्ठा विद्यमान है, जिनकी व्यवस्थित सूचिया अभी तक नहीं बनी हैं, उन्हें टटोला जाय तो, बहुत समझ है कि, अपनी कल्पनामें भी न हो ऐसी प्राचीन प्राचीनतम अनेक कृतिया प्राप्त हों। आचार्य हरिभद्रन तत्त्वविचार और आचारके निरूपणमें समवयवशैलीको विशिष्ट रूपसे आदर दिया है, अतः इनकी रचनाओंमें प्रचुर गाम्भीर्य आया है इनके विषयम विद्वानोंने अनन्य दृष्टियोंसे काफी लिखा है, तथापि प्रसंगवश यहाँ कुछ कहना अनुचित न होगा इन्होंने आवश्यक, न दो, अनुयोगशर, दशवैकांतिक, प्रज्ञापना, जीवाभिगम और पिण्डनिर्मुक्ति — इन जैन आगमों पर अप्रतिम एवं मौलिक वृत्तियोंका निर्माण किया है आवश्यकसूत्र पर तो इन्होंने दो वृत्तियाँ लिखी थीं इनमेंसे शिष्यहिता नामक २२००० श्लोकपरिमित छवुत्ति ही प्राप्त है, किंतु दुर्भाग्य है कि दार्शनिक चिंतनोंके महासागर जैसी बृहद्वृत्ति अनुपलब्ध है इस वृत्तिका इहाने अपनी गि पहिता छवुत्तिके प्रारम्भमें 'यद्यपि मया तथायै कृताऽस्य विश्वत्ति स्तथापि सक्षेपात्' इस प्रकार निर्देश किया है इसी बृहद्वृत्तिको उद्घटन करने के लिये नदीमूलकी वृत्तिमें भी "साद्वैतिकशार्दूलसम्बन्धवादिमतमप्यवश्यक विचारयिष्याम" इस प्रकारका उल्लेख किया है इस उल्लेखसे पता लगता है कि इस बृहद्वृत्तिमें इन्होंने कितने दार्शनिक वादोंकी गहरी समीक्षा की होगी इस बृहद्वृत्तिका प्रमाण मध्यगो आचार्य हेमचन्द्रने अपने आवश्यक हारिभद्रो वृत्तिके टिप्पणमें (पृ. २१) "यद्यपि मया वृत्ति कृता इत्येवमादिनि वृत्तिकारे चतुरशीतिसहस्रप्रमाणाऽननैवावश्यक वृत्तिरपरा कृताऽऽसीदिति प्रवात्" इस उल्लेख द्वारा ८४००० श्लोक बतलाया है।

आचार्य हरिभद्र अनेक विषयोंका महान् ज्ञाता थे इनकी प्रथमचर्चाओंका प्रवाह देखनेसे अनुमान होता है कि ये पूर्वावस्थामें साध्व्यमतानुयायी रहे होंगे इन्होंने उस युगके भारतीय दर्शनशास्त्रोंका गहनतम अध्ययन करनेमें कोई कमी नहीं रखा थी यही कारण है कि इन्होंने अतिगंभीरतापूर्वक समस्त दार्शनिक तत्वाका जैनदर्शनके साथ समन्वय करनेका प्रयत्न किया है इन्होंने धर्मसंप्रज्ञी, पञ्चस्त्रुक्त, उपदेगपद, विशतिविगिहा पञ्चाशक, योगानक, आनन्दधर्मविधित्त, दिनशुद्धि आदि शास्त्रोंका तथा समराडचक्रा, पृथग्भावा आदि कथाओंका प्राकृत भाषामें निर्माण कर प्राकृतभाषाको समृद्ध किया है इन प्रथमोंमें दार्शनिक, शास्त्रीय, श्रौतिय, योग, चरित्र आदि अनेक विषयोंका समग्र है इस प्रकार प्राकृतभाषाको इनकी बढ़ी देन है इसी प्रकार संस्कृतमें भी इहाने आकांतवाद, अनकांतजयपताका, यायप्रवेश, शास्त्रवातामनुष्य, पद्दर्शनसमुच्चय, अष्टक प्रकरण, षोडशकप्रकरण, धर्मविन्दु योगविन्दु योगद्विगुमुच्चय, लोकात्मविनिर्णय आदि ग्रन्थ बनाये हैं इस प्रकार संस्कृतभाषाको भी इसकी बढ़ी देन है।

(२०) कौटिल्याचार्य — (वि० ९वीं शताब्दी) इन्होंने शिक्षाव्यवस्थाप्रमाणार्थ पर टीका की है इसके अगवा इनकी अन्य कोई रचना नहीं मिली है।

(४१) वीराचार्ययुगल — (१ वि० ९-१० शताब्दी और २ वि० १३ श०) आचार्य हरिभद्र उपर्युक्त पिण्डनिर्युक्तिवृत्तिको पूर्ण किये बिना ही दिवंगत हो गये थे. इसकी पूर्ति वीराचार्यने की थी. वीराचार्य दो हुए हैं. एक आचार्य हरिभद्रकी अपूर्ण वृत्तिको पूर्ण करनेवाले और दूसरे पिण्डनिर्युक्तिकी स्वतन्त्र वृत्ति बनाने वाले. इन दूसरे वीराचार्यने अपनी वृत्तिके प्रारम्भमें इस प्रकार लिखा है .

“पञ्चाशकादिशास्त्रव्यूहप्रविधायका विवृतिमस्याः ।
आरेभिरे विधातु पूर्वं हरिभद्रस्रिवराः ॥७॥
ते स्थापनास्यदोषं यावद् विवृतिं विधाय दिवमगमन् ।
तदुपरितनी तु कश्चिद् वीराचार्यः समाप्येप ॥८॥
तत्रामीभिरमुष्याः सुगमा गाथा इमा इति विभाव्य ।
काश्चिन्न व्याख्याताः, या विवृतास्ता अपि स्तोत्रम् ॥९॥
ताः सम्प्रति मन्दघियां दुर्वोधा इति मया समस्तानाम् ।
तासां व्यक्तव्याख्याहेतोः क्रियते प्रयासोऽयम् ॥१०॥

(४२) शीलांकाचार्य (वि० १० श०) — इन्होंने आचारांग व सूत्रकृतांगकी टीका की है. इन दो टीकाओमें दार्शनिक पदार्थोंकी अनेक प्रकारसे विचारणा की गई है. आचारांग प्रथम श्रुत स्कंध टीकाकी समाप्ति वि० स० ९०७में हुई है और द्वितीय श्रुतस्कंधटीकाकी समाप्ति वि० स० ९१९ या ९३३में हुई है. चउपन्नमहापुरिसचरियके प्रणेता शीलांकसे ये शीलांक भिन्न हैं.

(४३) वादिवेताल शान्तिस्वरि (वि० ११ वीं शताब्दी) — उत्तराध्ययनमूत्रकी पाइय-टीकाके प्रणेता यही आचार्य है. ये विक्रमकी ग्यारहवीं शताब्दीमें हुए हैं. गोपालिकमहत्तरशिष्य-प्रणीत चूर्णिके बाद अनेक दार्शनिक वादोंसे पूर्ण समर्थ टीका यही है. इसके बाद जो अनेक टीकाएँ लिखी गई उन सबका मूल स्रोत यही टीका है. इसमें प्राकृत अंशकी अधिकता है अतः इसका नाम 'पाइय टीका' प्रचलित हो गया है. आचार्य हरिभद्रविरचित और आचार्य मलयगिरिविरचित आवश्यकसूत्रकी टीकाएँ, द्रोणाचार्यकी ओघनिर्युक्तिवृत्ति व नेमिचन्द्रसूरिकी उत्तगध्ययनमूत्रकी सुख-बोधा टीका प्राकृतप्रधान ही है.

(४४) द्रोणाचार्य (वि० १२ श०) — ये जैन आगमोंके अतिरिक्त स्वपरदर्शनशास्त्रोंके भी ज्ञाता आचार्य थे. इन्होंने अभयदेवाचार्यविरचित जैन अंग आगमोंकी टीकाओंके अतिरिक्त अन्य टीकाग्रन्थोंका भी सशोधन आदि किया है. इनकी अपनी एक ही कृति है और वह है ओघनिर्युक्तिवृत्ति.

(४५) अभयदेवस्वरि (वि० १२ वीं श०) — इन्होंने स्थानांग आदि नौ अंगसूत्रों पर वृत्तियाँ बनाई हैं अतः ये 'नवाङ्गवृत्तिकार'के नामसे पहचाने जाते हैं. इन अंग आगमोंमें जगह-जगह वर्णक-सदमोंका निर्देश किया गया है अतः सर्वप्रथम इन्होंने औपपातिक उपांगसूत्रकी वृत्ति

जिससे बार बार आनवाह निर्दिष्ट वर्णकरवानोमें एकत्रायता बनी रह आचार्य धर्मयन्त्र मृत्तिको इन वृत्तियोंका सशोधन व परिवर्धन उपर्युक्त चैयवासी श्री द्रोणाचार्यने किया है, जो उस युगक एक महान आगमधर आचार्य थे आचार्य अभयदेवमूनि अपना इन वृत्तियोंमें काफी दत्तचित्त होकर अपने युगमें प्राप्त अनकानेक प्राचीन-प्राचीननम मूलप्रतियोंको एकत्र कर अगवृत्तोंके पाठोंको व्यवस्थित करनेका महान् कार्य किया है, अत इनकी वृत्तियोंमें पाठभद्र एवं वाचनात्तर आदिका काफी समझ हुआ है इस कार्यमें इनके अनेक विद्वान् शिष्य प्रशिष्यान् इन्हें सहायता दी है, इस प्रकारका उद्योग इन्होंने अपनी प्रयत्नशक्तियोंमें किया है

(४६) मन्त्रगरी हेमचन्द्रसूरि (वि० १२ अ०) — ये आचार्य जैन आगमोंके समर्थ नाता थे इन्होंने जिनमन्त्रगणि क्षमाश्रमणविरचित विनोपावश्यकमहामाय पर २८०००० श्लोकपगिमित विस्तृत निरर्णकी रचना वि० स० ११७५ म स्त्री अनुयोगद्वारमूल पर इन्होंने विस्तृत व्याख्या रची है आवश्यकमूलकी हारिभद्रीवृत्ति पर विस्तृत टिप्पण भी इन्होंने लिखा है ये रचनाएँ इनके प्रख्या पाण्डित्यकी सूचक हैं इन विवरणोंके अतिरिक्त इन्होंने प्राचीन शतकर्मप्रथवृत्ति, जीरममासप्रकरण वृत्ति, पुष्पमालाप्रकरण स्वोपनवृत्तियुक्त, भवमासनाप्रकरण स्वोपनवृत्तियुक्त आदि अथ प्रथ भा बनाये हैं विनोपावश्यकमहामाध्यकी टीकाक अतमें आपने अपनी प्रयत्नशक्तियोंका काम इस प्रकार दिया है—

" ततो मया तस्य परमपुरुषस्वोपदेसा श्रुत्वा विरचय्य झटिति निरक्षिप्तमास्वस्वटिप्पणकामिधान सद्भावनामञ्जूपाया वृत्तकटकम् ततोऽपरमपि शतस्विवरणनामकम्, अथदध्यनुयोगद्वारवृत्ति सनितम्, ततोऽपरमप्युपदेसमाल्माम्नामिधानम्, अपरं तु तद्वृत्तिनामकम्, अथग जीरममास विवरणनामधेयम्, अन्यत्तु भवमासनासूत्रसनितम् अपरं तु तद्विवरणनामकम्, अथग झटिति निराय तस्या सद्भावनामञ्जूपाया अङ्गमृत निरोगित नन्दिटिप्पणकनामधेय नूतन कटकम् एतेषा वृत्तकटकेनिर्देशेनैवैवमयीय सद्भावनासौ मञ्जूपा तथा पापानामगम्या तनस्तेरतीरस्थानिनया मञ्जुश्रियुमारथे तद्वार-कण्टकसम्पुटम्, ततो मया ससम्भ्रमग निपुण त प्रनिविधानोपाय चित्तविरा विरचयितुमारथे तद्वारविधानहेतोरिनिशेषावश्यकस्विवरणामिधान वक्रमयमित वृत्तारुपासम्पुटम्, ततथाभयकुमारगणि-अनदेवगणि जिनमन्त्रगणि-व्रजमणगणि विष्णुपन्त्राभिमुनिवृत्त श्रीमहा मन्त्र श्रीमन्त्रगणि श्रीमतीगणि यादिमाहाध्याद '४४ ! निश्चिन्तितानां हता वय गयेतति' पद्यत, तता भाषत भाषत गृहीत गृहीत एतत् स्मृत' इत्यादि पूर्ववत् सवामशाय्या प्रदग्ता आदारां पूर्ववत् च मेहादिचरगना विरात् कथ कथमपि विरचय्य तद्वार निरक्षिप्तमनदिनि " (पर १३ ५६)

इस उद्योगमें आपने नन्दिटिप्पणक रचनाका उद्योग किया है, जो आज प्राप्त नहीं है साधमें यह भी एक बात है कि — इन्होंने विनोपावश्यकमहामाध्य प्राक्त मुनिप्रत्यक्षसिद्धिपर

अन्तमें श्री हेमचन्द्रसूरिका जीवनचरित्र दिया है जिसमें इनकी ग्रन्थरचनाओंका भी उल्लेख किया है किन्तु उसमें नन्दीसूत्रटिप्पनकके नामका निर्देश नहीं है, यह आश्चर्यकी बात है. मुनिसुव्रतस्वामि-चरित्रका उल्लेख इस प्रकार है.

जे तेण सयं रइया गंधा ते संपइ कहेमि ॥४१॥
 सुत्तमुवपसमाला-भवभावणपगरणाणि काऊणं ।
 गंधसहस्सा चउदस तेरस वित्ती कया जेण ॥४२॥
 अणुओगद्वाराणं जीवसमासस्स तह य सयगस्स ।
 जेणं छ सत्त चउरो गंधसहस्सा कया वित्ती ॥४३॥
 मूलावस्सयवित्तीए उवरि रइयं च टिप्पणं जेण ।
 पंच सहस्सपमाणं विसमट्ठाणावबोधयरं ॥४४॥
 जेण वित्तेसावस्सयसुत्तस्सुवरिं सविथरा वित्ती ।
 रइया परिण्फुडत्था अडवीससहस्सपरिमाणा ॥४५॥
 वक्खाणगुणपसिद्धिं सोऊणं जस्स गुज्जरनरिंदो ।
 जयसिंहदेवनामो कयगुणिजणमणचमकारो ॥४६॥

इस उल्लेखमें श्रीहेमचन्द्रसूरिरचित सव ग्रन्थोंके नाम और उनका ग्रन्थप्रमाण भी उल्लिखित है. सिर्फ इसमें नन्दीसूत्रटिप्पनकका नाम शामिल नहीं है. संभावना की जाती है कि इस चरितकी प्रारम्भिक नकल करनेके समय प्राचीन कालसे ही ४४ गाथाके बादकी एक गाथा छुट गई है. अस्तु, कुछ भी हो, श्रीहेमचन्द्रसूरि महाराजने आप ही अपनी विशेषावश्यकवृत्तिके अन्तमें “अन्यच्च झटिति विरचय्य तस्याः सद्भावनामञ्जूषाया अङ्गभूतं निवेशितं नन्दिटिप्पनकनामधेयं फलकम्” ऐसा उल्लेख किया है. इससे यह बात तो निर्विवाद है कि—आपने नन्दिटिप्पनककी रचना अवश्य की थी, जो आज प्राप्त नहीं है. आज जो नन्दिटिप्पनक प्राप्त है वह शीलभद्रसूरि एवं धनेश्वरसूरि इन दो गुरुके शिष्य श्रीचन्द्रसूरिका रचित है जो प्राकृत टेक्स्ट सोसायटीकी ओरसे छप कर प्रकाशित होगा.

(४७) आचार्य मलयगिरि (वि० १२-१३ श०)—इनके गुरु, गच्छ आदिके नामका कोई पता नहीं लगता. ये गूर्जेश्वर चौलुक्यराज जयसिंहदेवके माननीय और महाराजा कुमारपालदेवके धर्मगुरु श्रीहेमचन्द्राचार्यके विद्या-आराधनाके सहचारी थे. आचार्य हेमचन्द्रके साथ इनका सम्बन्ध अति गहरे पूज्यभावका था. इसलिए इन्होंने अपनी आवश्यकवृत्तिमें आचार्य हेमचन्द्रकी द्वात्रिंशिकाका उद्धरण देते हुए “आह च स्तुतिषु गुरवः” इस प्रकार उनके लिए अद्यादरगर्भित शब्दप्रयोग किया है. इन्होंने नन्दीसूत्र, भगवती-द्वितीयशतक, राजप्रश्नोप, प्रज्ञापना, जीवाभिगम, सूर्यप्रज्ञप्ति, चन्द्रप्रज्ञप्ति, व्यवहारसूत्र, वृहत्कल्प, आवश्यक पिण्डनिर्युक्ति एवं ज्योतिष्करणडक—इन जैन-आगमों पर सपादलक्ष श्लोकप्रमाण वृत्तियोंकी रचना की है. इनकी इन वृत्तियों और धर्मसंग्रहणी, कर्मप्रकृति, पंचसंग्रह

आदिकी वृत्तिओंके अवगाहनसे पता लगता है कि ये केवल जैन आगमोंकी ही धुरधर नाता एव पारगत विद्वान् न थे अपितु गणितशास्त्र, दर्शनशास्त्र एव कर्मसिद्धान्तमें भी पारगत थे इन्होंने मलय गिरिशानुशासन नामक व्याकरणकी भी रचना की थी अपने वृत्तिप्रयोगोंमें ये इसी व्याकरणके सूत्रोंका उल्लेख करते हैं इनके जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिटीका ओषधिर्युक्तिटीका, विशेषावश्यकवृत्ति, तत्त्वार्थसूत्रटीका, धर्मसारप्रकरणटीका, देवेन्द्रनरकेन्द्रप्रकरणटीका आदि कई ग्रन्थ आज प्राप्त नहीं हैं इनकी कोई मौलिक कृति उपलब्ध नहीं है देखा जाता है कि ये व्याख्याकार ही रहे हैं व्याख्याकारोंमें इनका स्थान सर्वोत्कृष्ट है

(४८) श्रीचन्द्रसूरि (वि १२ १३ श०) — श्री श्रीचन्द्रसूरि दो हुए हे एक मलधारी श्री हेमचन्द्रसूरिके शिष्य, जिन्होंने सप्रण्णप्रकरण, मुनिसुत्रतत्त्वामिचरित्र प्राकृत, लघुप्रवचनसारोद्धार आदिकी रचना की है दूसरे चन्द्रकुलीन श्रीशीलभद्रसूरि और धनेश्वरसूरि गुरुगुलके शिष्य, जिन्होंने न्यायप्रवेशपञ्जिका, जयदेव उद शास्त्रवृत्ति टिप्पणक, निशीथचूर्णिटिप्पणक, नन्दिसूत्रहारिभट्टीवृत्तिटिप्पणक, जीतकल्पचूर्णिटिप्पणक, पञ्चोपागमूत्रवृत्ति, श्राद्धप्रतिक्रमणमूत्रवृत्ति, पिण्डविशुद्धिवृत्ति आदिकी रचना की है यहाँ पर ये दूसरे श्रीचन्द्रसूरि ही अभिप्रेत हैं इनका आचार्यावस्थाके पूर्वमें पार्श्वदेवगणि नाम था—एसा आपने ही न्यायप्रवेशपञ्जिकाकी अंतिम पुष्पिकामें सूचित किया है

(४९) आचार्य क्षेमकीर्ति (वि० १३३२) — ये तपागच्छके माय गीतार्थ आचार्य थे आचार्य मलयगिरिप्रारब्ध बृहत्कल्पवृत्तिकी पूर्ति इन्होंने बड़ी योग्यताके साथ की है आचार्य मलय गिरिने जो वृत्ति केवल पीठिकाकी गाथा ६०६ पर्यन्त ही लिखी थी उसकी पूर्ति लगभग सौ वर्षके बादमें इन्होंने वि० सं० १३३२में की इस वृत्तिके अतिरिक्त इनकी अय कोई कृति प्राप्त नहीं हुई है

बृहद्भाष्यकारादि (वि० ८ वीं श०) — यहा पर अनेकानेक प्राचीन स्थविरोका जो महान् आगमधर थे तथा जिनके पास प्राचीन गुरुपरम्पराओंकी विरासत थी, सक्षेपमें परिचय दिया गया ऐसे भी अनेक गीतार्थ स्थतिर हैं जिनके नामका कोई पता नहा है कल्पबृहद्भाष्यकार आदि एव कल्पविशेषचूर्णिकार आदि इसी प्रकारके स्थतिर हैं जिनकी विद्वत्ताकी परिचायक कृतिया आज हमारे सामने विद्यमान हैं

अवचूर्णिकारादि (वि १२ श० से १८ श०) — ऊपर जैन आगमोंके धुरधर स्थविरोका परिचय दिया गया है इनके बाद एक छोटा किंतु महत्वका कार्य करने वाले जो प्रकीर्णकार, अवचूर्णिकार आदि आचार्य हुए हैं वे भी चिरस्मरणीय हैं यहाँ सक्षेपमें इनके नामादिका उल्लेख कर देता हूँ—

१ पार्श्वसाधु [वि० सं० ९५६], २ वीरभद्रगणि [वि० सं० १०७८ में आराधनापनाका, बृहत्पञ्च शरण आदिके प्रणेता], ३ नमिसाधु [स ११२३], ४ नेमिचन्द्रसूरि [स० ११२९],

५. मुनिचन्द्रसूरि [वि० १२वीं शताब्दी; ललितविस्तरापञ्जिका, उपदेशपदटीका, देवेन्द्रनरकेन्द्र प्रकरण-वृत्ति, अनेकसंख्यप्रकरण, कुलक आदिके प्रणेता], ६. यशोदेवसूरि [सं० ११८०], ७. विजयसिंहसूरि [सं० ११८३, श्रावकप्रतिक्रमणचूर्णिके प्रणेता], ८. तिलकाचार्य [सं० १२९६], ९. सुमतिसाधु [वि० १३वीं श०], १०. पृथ्वीचन्द्रसूरि [वि० १३वीं श०], ११. जिनप्रभसूरि [सं० १३६४], १२. भुवनतुंगसूरि [वि० १४ वीं श०], १३. ज्ञानसागरसूरि [सं० १४४०], १४. गुणरत्नसूरि [वि० १५वीं श०], १५. रत्नशेखरसूरि [सं० १४९६], १६. कमलसयमोपाध्याय [सं० १५४४], १७. विनयहंसगणि [सं० १५७२], १८. जिनहंससूरि [सं० १५८२], १९. हर्षकुञ्ज [सं० १५८३], २०. ब्रह्मर्षि [वि० १६वीं श०], २१. विजयविमलगणी-वानर्षि [सं० १६३४], २२. समयसुन्दरोपाध्याय [वि० १७ वीं श०], २३. धर्मसागरोपाध्याय [सं० १६३९], २४. पुण्य-सागरोपाध्याय [सं० १६४५], २५. शान्तिचन्द्रोपाध्याय [सं० १६५०], २६. भावविजयगणि [वि० १७ वीं श०], २७. ज्ञानविमलसूरि [वि० १७वीं श०], २८. लक्ष्मीवल्लभगणि [वि० १७वीं श०], २९-३०. सुमतिकल्लोलगणि व हर्षनन्दनगणि [सं० १७०५, स्थानांगसूत्रवृत्तिगतगाथा-वृत्तिके रचयिता], ३१. नगर्षि [वि० १८वीं श०] इत्यादि. इन विद्वान् आचार्योंने जैन आगमो पर छोटी-बड़ी महत्त्वकी वृत्ति, लघुवृत्ति, पंजिका, अवचूरि, अवचूर्णि, दीपिका, दीपक, टिप्पन, विषमपदपर्याय आदि भिन्न भिन्न नामो वाली व्याख्याएं लिखी है जो मूलसूत्रोंका अर्थ समझनेमें बड़ी सहायक है. ये व्याख्याएं प्राचीन वृत्तियोंके अंगोंका शब्दशः सप्रह रूप होने पर भी कभी-कभी इन व्याख्याओंमें पारिभाषिक संकेतोंको समझानेके लिए प्रचलित देशी भाषाका भी उपयोग किया गया है. कहीं-कहीं प्राचीन वृत्तियोंमें 'सुगम' 'स्पष्ट' 'पाठसिद्ध' आदि लिखकर छोड़ दिये गये स्थानोंकी व्याख्या भी इनमें पाई जाती है. इस दृष्टिसे इन व्याख्याकारोंके भी हम बहुत कृतज्ञ हैं.

प्राकृत वाङ्मय

भारतीय प्राकृत वाङ्मय अनेक विषयोंमें विभक्त है. सामान्यतः इनका विभाग इस प्रकार किया जा सकता है :

जैन आगम, जैन प्रकरण, जैन चरित-कथा, स्तुति-स्तोत्रादि, व्याकरण, कोष, छंद-शास्त्र, अलंकार, काव्य, नाटक, सुभाषित आदि. यहां पर इन सबका संक्षेपमें परिचय दिया जायगा.

जैन आगम — जिस प्रकार वैदिक और बौद्ध साहित्य मुख्य और अवान्तर अनेक विभागोंमें विभक्त है उसी प्रकार जैन आगम भी अनेक विभागोंमें विभक्त है. प्राचीन कालमें आगमोंके अंग आगम और अंगबाह्य आगम या कालिक आगम और उत्कालिक आगम इस तरह विभाग किये जाते थे. अंग आगम वे हैं जिनका श्रमण भगवान् महावीरके ग्यारह गणधर-पट्टशिष्योंने

निर्माण किया है अगवाय आगम वे हैं जिनकी रचना श्रमण भगवान् महावाक्ये अथ गीतायं स्थविरो, शिष्यो प्रशिष्यो एव उनके परम्परागत स्थविरोने की थी स्थविरोने इन्हीं आगमोंके कालिक और अकालिक ऐसे दो विभाग किये हैं निश्चित किये गये समयमें पढ़े जान वाले आगम कालिक हैं और किसी भी समयमें पढ़े जान वाले आगम अकालिक हैं आज सैकड़ों वर्षों इनके मुख्य विभाग अग, उपाग, छेद, मूल, आगम, शेष आगम एवं प्रकीर्णक रूपमें रह रहे हैं प्राचीन युगमें इन आगमोंकी संख्या नदीमूल और पाक्षिकमूलके अनुसार चौरासा थी परन्तु आज पैंनालिम है नदीमूलमें एवं पाक्षिकमूलमें जिन आगमोंके नाम दिये हैं उनमेंस आठ बहुतसे आगम अप्राप्य हैं जो कि आज माने जानेवाले आगमोंकी संख्यामें नये नाम भी दखिष्ठ हो गये हैं जो बहुत पढ़के अर्थात् ग्यारहवीं शताब्दीके प्रथम चरणके भा हैं आज माने जानेवाले पनागम आगमोंमेंस बयालीस आगमोंके नाम नदीमूल और पाक्षिकमूलमें पाये जाते हैं किन्तु आज आगमोंका जो नाम प्रचलित है वह ग्यारह अगोंको ओढ़ कर शेष आगमोंका नदीमूल और पाक्षिकमूलमें गीता पाया जाता नदीमूलकारने अग आगमको ओढ़कर शेष सभी आगमोंको प्रकीर्णकमें समाविष्ट किया है आगमोंके अग, उपाग, छेद, प्रकीर्णक आदि विभागोंमेंस अगोंके बारह होनेका समर्थन स्वयं अग प्रथम भी करते हैं उपाग आज बारह माने जाते हैं किन्तु स्वयं निर्यावलिङ्गा नामक उपागमें उपागोंके पांच वर्ग होनेका उल्लेख है छेद शब्द निर्युक्तियोंमें निगीधान्तिके लिये प्रयुक्त है प्रकीर्णक शब्द भी नदीमूल जितना तो पुराना है ही किन्तु उसमें अगेतर सभी आगमोंकी प्रकीर्णक कहा गया है

अग आगमोंकी ओढ़कर दूसरे आगमोंका निमाण अलग अलग समयमें हुआ है पण्यगणा मूल स्वामयप्रणीत है तथा, रूप एवं व्यवहार मूलके प्रणेता चतुर्था पूर्वधर स्थविर आर्य भद्रबाहु हैं निदीमूलके प्रणेता आर्य भद्रबाहु या विशाखगणि महत्तर हैं अनुयोगद्वारामूलके निमाता स्थविर आर्यरहित हैं नदीमूलके कता श्री देवनाचक है प्रकीर्णकमें गिन जान वाले चठमरण, आउर पचस्वाण, भक्तपरिणाम और आराधनापनाकाके रचयिता वीरभगणि हैं ये आराधनापनाकाका प्रारम्भिक 'भिरगनिबकालाओ अट्टुत्तरिम समासहस्सम्मि' और 'अट्टुत्तरिम ममामहस्सम्मि' पाठभेदके अनुसार विक्रम संवत् १००८ या १००८ में हुए हैं तृतीयगिकाकार आराधना पनाकाका रचनाकाल 'आराधनापनाका १००८ वर्ष बीरभगार्यरुत्ता' अथवा सं० १००८ कहा है 'आराधनापनाका' में प्रथमरूप 'आराधनापनादि पुत्र भक्तपते'गाद वर्णिमा पुत्रि' (गाथा १) अथवा 'आराधनापनादि वर्णिम हमन पत्त भक्त पतिगम कर दिया है' एसा लिखा है ३३ निर्देशम यथा प्रथम इहोरागा हुआमिद होना है आजके चठमरण एवं आउरपचस्वाणके रचना क्रमको दन्तासे ये प्रकीर्णक भी इन्हींके इष्ट प्रतीत होते हैं वीरभ की यह आराधनापनाका गायनाय 'आचार्य प्राचीन आराधना भगवती' का अनुकरण करके रची गई है नदीमूल 'आउरपचस्वाण' का जो

नाम आता है वह आजके 'आउरपच्चक्खाणसे अलग है. सामान्यतः चोरभद्राचार्यको भगवान् महावीरका शिष्य मानते हैं परन्तु उपरोक्त प्रमाणको पढ़नेके बाद यह मान्यता भ्रान्त सिद्ध होती है. इस प्रकार दूसरे आगम भी अलग-अलग समयमें रचे हुए हैं. हो सकता है कि रायप्सेणीयसूत्र भगवान् महावीरके समय ही में रचा गया हो.

नंदी-पाक्षिक सूत्रोंके अनुसार आगमोंके चौरासी नामों व आजके प्रचलित आगमोंके नामोंसे विद्वान् परिचित है ही अतः उनका उल्लेख न करके मैं मुद्देकी बात कह देता हूँ कि — आज अंगसूत्रोंमें जो प्रनव्याकरणसूत्र है वह मौलिक नहीं किन्तु तत्स्थानापन्न कोई नया ही सूत्र है. इस बातका पता नंदीसूत्र व समवायांगके आगम-परिचयसे लगता है. आचार्यश्री मुनिचंद्रसूरिने देवेन्द्र-नरकेन्द्र प्रकरणकी अपनी वृत्तिमें राजप्रनीय सूत्रका नाम 'राजप्रसेनजित्' लिखा है जो नंदी-पाक्षिक सूत्रमें दीये हुए 'रायप्सेणह्यं' इस प्राकृत नामसे संगति बैठानेके लिए है. वैसे राजप्रनीयमें प्रदेशराजाका चरित्र है. इस आगमको पढ़ते हुए पेतवत्थु नामक बौद्धग्रंथका स्मरण हो जाता है.

प्रकीर्णक — सामान्यतया प्रकीर्णक दस माने जाते हैं किन्तु इनकी कोई निश्चित नामावली न होनेके कारण ये नाम कई प्रकारसे गिनाये जाते हैं. इन सब प्रकारोंमें से संग्रह किया जाय तो कुल बाईस नाम प्राप्त होते हैं जो इस प्रकार हैं —

१. चउसरण, २. आउरपच्चक्खाण, ३. भत्तपरिणगा, ४. संथारय, ५. तंदुलवेयालिय, ६. चंदावेज्झय, ७. देविंदत्थय, ८. गणिविज्जा, ९. महापच्चक्खाण, १०. वीरत्थय, ११. इसिभासियाइं, १२. अजीवकप्प, १३. गच्छायार, १४. मरणसमाधि, १५. तित्थोगालि, १६. आराहणापडागा, १७. दीवसागरपण्णत्ति, १८. जोइसकरंडय, १९. अंगविज्जा, २०. सिद्धपाहुड, २१. सारावली, २२. जीवविभत्ति. इन प्रकीर्णकोंके नामोंमें से नंदी-पाक्षिकसूत्रमें उत्कालिक सूत्रविभागमें देविंदत्थय, तंदुलवेयालिय, चंदावेज्झय, गणिविज्जा, मरणविभत्ति-मरणसमाधि, आउरपच्चक्खाण, महापच्चक्खाण, ये सात नाम और कालिक विभागमें इसिभासियाइं, दीवसागरपण्णत्ति ये दो नाम इस प्रकार ९ नाम पाये जाते हैं. फिर भी चउसरण, आजका आउरपच्चक्खाण, भत्तपरिणगा, संथारय और आराहणापडागा—इन प्रकीर्णकों को छोड़कर दूसरे प्रकीर्णक बहुत प्राचीन हैं, जिनका उल्लेख चूर्णिकारोंने अपनी चूर्णियोंमें किया है. तंदुलवेयालियका उल्लेख अगस्त्यचूर्णि (पत्र ३)में है.

जैसे कर्मप्रकृति शास्त्रका कम्मप्पगडीसंग्रहणी नाम कहा जाता है, इसी प्रकार दीवसागर-पण्णत्तिका दीवसागरपण्णतिसंग्रहणी यह नाम संभावित है.

श्वेतांबर मूर्तिपूजक वर्ग तित्थोगालिपडण्यको प्रकीर्णकोंकी गिनतीमें शामिल करता है, किन्तु

इस प्रकीर्णकमें ऐसी बहुत सी बातें हैं जो श्वेताम्बरोंको स्वप्नमें भी माय नहीं हैं और अनुभवसे देखा जाय तो उसमें आगमोंके नष्ट होनेका जो क्रम दिया है वह सगत भी नहीं है

अगविजापइण्य एक फलादेशका ९००० श्लोक परिमित महस्वका ग्रन्थ है इसमें प्रद-
नक्षत्रादि या रेखादि लक्षणोंके आधार पर फलादेशका विचार नहीं किया गया है, किन्तु मानवकी अनेकविध चेष्टायाँ एवं क्रियाओंके आधार पर फलादेश दिया गया है एक तरह माना जाय तो मानसशास्त्र एवं अगशास्त्रको लक्ष्यमें रखकर इस ग्रन्थकी रचना की गई है भारतीय वाङ्मयमें इस विषयका ऐसा एवं इतना महाकाय ग्रन्थ दूसरा कोई भी उपलब्ध नहीं हुआ है

आगमोंकी व्याख्या

ऊपर जिन जैन मूल आगमसूत्रोंका संक्षेपमें परिचय दिया गया है उनके ऊपर प्राकृत भाषामें अनेक प्रकारकी व्याख्याएँ लिखी गई हैं इनके नाम क्रमशः—निर्युक्ति, सप्रवृणी, भाष्य, महामाष्य, ये गाथाबद्ध पद्यबद्ध व्याख्याग्रन्थ हैं और चूर्णि, विनोपचूर्णि एवं प्राचीन वृत्तियाँ गद्यबद्ध व्याख्या-
ग्रन्थ हैं

निर्युक्तियाँ—स्थविर आर्य भद्रबाहु स्वामीने दस आगमों पर निर्युक्तियाँ रची हैं, जिनके नाम इन्होंने आवश्यकनिर्युक्तिमें इस प्रकार लिखे हैं—

आवस्सयस्स १ वसकालियस्स २ तह उत्तरज्ज ३ मापारे ४ ।
स्यगढे णिज्जुत्ति ५ घोळामि तहा वसाण ६ ॥
कप्पस्स य णिज्जुत्ति, पयहारस्सेय परमनिउणस्स ८ ।
सुरियण्णत्तीण ९ घोळ १० इत्तिमासियाण १० ॥

इन गाथाओंमें सूचित किया है तदनुसार इन्होंने दस आगमोंकी निर्युक्तियाँ रची थीं आगमोंकी अस्त-यस्त दशा, अनुयोगकी पृथक्ता आदि कारणोंसे इन निर्युक्तियोंका मूल स्वरूप फायम न रहकर आज इनमें काफी परिवर्तन और हानि-वृद्धि हो चुके हैं इन परिवर्तित एवं परिवर्द्धित निर्युक्तियोंका मौलिक परिमाण क्या था ? यह समझना आज कठिन है सास करके जिन पर भाष्य महामाष्य रचे गये उनका मिश्रण तो ऐसा हो गया है कि—स्वयं आचार्य श्री मउपगिरिको बृहत् कपकी वृत्ति (पत्र १)में यह कहना पड़ा कि—‘सूत्रसंश्लेषननिर्युक्तिभाष्य चैको ग्रन्थो जातः’ और उन्होंने अपनी वृत्तिमें निर्युक्ति-भाष्यको कहीं भी पृथक् करनेका प्रयत्न नहीं किया है

सूर्यप्रणमि और ऋषिभाषितसूत्रकी निर्युक्तियाँ उपलब्ध नहीं हैं उचराध्यन, आचाराग, सूत्र श्रुताग, दशा इन आगमोंकी निर्युक्तियोंका परिमाण स्पष्टरूपसे माश्रम हो जाता है आवश्यक, दशकालिक आदिकी निर्युक्तियाँका परिमाण भाष्यागाथाओंका मिश्रण हो जाते निश्चित करना कठिन बनकर है, तथापि परिश्रम करनेसे इसका निश्चय हो सकता है किन्तु कप व न्यपहारसूत्रकी

निर्युक्तियोंका परिमाण किसी भी प्रकार निश्चित नहीं किया जा सकता । हाँ, इतना अवश्य है कि—चूर्णि-विशेषचूर्णिकारो ने कहीं-कहीं ‘पुरातनगाथा, निर्युक्तिगाथा’ इत्यादि लिखा है, जिससे निर्युक्तिगाथाओंका कुल ख्याल आ सकता है तो भी संपूर्णतया निर्युक्तिगाथाओंका विवेक या पृथक्करण करना मुश्किल ही है

ऊपर जिन निर्युक्तिओंका उल्लेख किया है उनके अतिरिक्त ओघनिर्युक्ति, पिंडनिर्युक्ति और संसक्तनिर्युक्ति ये तीन निर्युक्तियाँ और मिलती हैं. इनमें से ओघनिर्युक्ति आवश्यकनिर्युक्तिमेंसे और पिंडनिर्युक्ति दशवैकालिकनिर्युक्तिमेंसे अलग किये गये अंश हैं. संसक्तनिर्युक्ति बहुत वादकी एवं विसंगत रचना है

स्थविर आर्य भद्रबाहुविरचित निर्युक्तियोंके अलावा भाष्य और चूर्णियोंमें गोविंदनिज्जुत्तिका भी उल्लेख आता है, जो स्थविर आर्य गोविंदको रची हुई थी. आज इस निर्युक्तिका पता नहीं है. यह नष्ट हो गई या किसी निर्युक्तिमें समाविष्ट हो गई? यह कहा नहीं जा सकता. निशीथचूर्णिमें इस प्रकारका उल्लेख मिलता है—“तेण एगिंदियजीवसाहणं गोविन्दनिज्जुत्ती कया” इनके अलावा और किसी निर्युक्तिकारका निर्देश नहीं मिलता है. निर्युक्तियोंकी रचना मूलसूत्रोंके अंशोंके व्याख्यानरूप होती है.

संग्रहणियाँ—संग्रहणियोंकी रचना पंचकल्प महाभाष्यके उल्लेखानुसार स्थविर आर्य कालककी है. पाक्षिसूत्रमें भी “ससुत्ते सअये सगंघे सनिज्जुत्तिए ससंगहणिए” इस सूत्रांशमें संग्रहणीका उल्लेख है. इससे भी प्रतीत होता है कि संग्रहणियोंकी रचना काफी प्राचीन है, आज स्पष्टरूपसे पता नहीं चलता है कि—स्थविर आर्य कालकने कौनसे आगमोंकी संग्रहणियोंकी रचना की थी? और उनका परिमाण क्या था? तो भी अनुमान होता है कि—भगवतीसूत्र, जीवाभिगमोपांग प्रज्ञापनासूत्र, श्रमणप्रतिक्रमणसूत्र आदिमें जो संग्रहणियाँ पाई जाती हैं वे ही ये हों. इससे अधिक कहना कठिन है

भाष्य-महाभाष्य — जैन सूत्रोंके भाष्य-महाभाष्यकारके रूपमें दो क्षमाश्रणोंके नाम पाये जाते हैं—१ सघदासगणि क्षमाश्रमण और जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण. जैन आगमोंके महाकाय भाष्य-महाभाष्य निम्नोक्त आठ प्राप्य हैं—१ विशेषावश्यक महाभाष्य २ कल्पलघुभाष्य ३ कल्प-वृहद्भाष्य ४ पंचकल्पभाष्य ५ व्यवहारभाष्य ६ निशीथभाष्य ७ जीतकल्पभाष्य ८ ओघनिर्युक्तिमहा-भाष्य. कल्पलघुभाष्य एवं पंचकल्पमहाभाष्य के प्रणेता सघदासगणि क्षमाश्रमण हैं व विशेषावश्यक महाभाष्यके प्रणेता जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण हैं. दूसरे भाष्य-महाभाष्योंके कर्ता कौन हैं, इसका पता अभी तक नहीं लगा है. सघदासगणि जिनभद्रगणिसे पूर्ववर्ती हैं. श्रीजिनभद्रगणि महाभाष्यकारके नामसे लब्धप्रतिष्ठ हैं. जिन आगमों पर निर्युक्तियोंकी रचना है उनके भाष्य, मूलसूत्र व निर्युक्तिको

लक्ष्यमें रखकर रचे गये हैं जिनकी निर्युक्तियाँ नहीं हैं, उनके भाष्य सूत्रको ही लक्षित करके रचे गये हैं उदाहरण रूपमें जीतकल्पसूत्र और उसका भाष्य समझना चाहिए महाभाष्यके दो प्रकार हैं—पहला प्रकार विशेषावश्यक महाभाष्य, ओषनिर्युक्ति महाभाष्य आदि हैं, जिनके लघुभाष्य नहीं हैं वे सीधे निर्युक्तिके ऊपर ही स्वतन्त्र महाभाष्य हैं दूसरा प्रकार लघुभाष्यको लक्षित करके रचे हुए महाभाष्य हैं इसका उदाहरण कल्पवृद्धभाष्यको समझना चाहिए यह महाभाष्य अपूर्ण ही मिलता है निशीथ और व्यवहारके भी महाभाष्य थे, ऐसा प्रघोष चला आता है, किन्तु आज वे प्राप्त नहीं हैं निशीथ महाभाष्यके अस्तित्वका उल्लेख बृहट्पिप्पिकाकार—प्राचीन ग्रन्थसूचीकारने अपनी सूचीमें भी किया है

ऊपर जिन महाकाय भाष्य—महाभाष्यका परिचय दिया गया है उनके अलावा आवश्यक, ओषनिर्युक्ति, पिंडनिर्युक्ति, दशवैकालिक सूत्र आदिके ऊपर भी लघुभाष्य प्राप्त होते हैं किन्तु इनका मिश्रण निर्युक्तियोंके साथ ऐसा हो गया है कि कइ जगह निर्युक्ति भाष्यगाथा कौन सी एवं कितनी हैं?—इसका निर्णय करना कठिन हो जाता है इसमेंसे भी जब मैंने आवश्यकसूत्रकी चूर्णि और हरिमद्री वृत्तिको देखा तब तो मैं असमसजमें पड़ गया चूर्णिकार कहीं भी 'भाष्यगाथा' नामका उल्लेख नहीं करते हैं, जबकि आचार्य हरिभद्र स्थान स्थान पर 'भाष्य और मूलभाष्य' के नामसे अवतरण देते हैं आचार्य श्री हरिभद्र जिन गाथाओंको मूलभाष्यकी गाथाएँ फरमाते हैं उनमेंसे बहुत सी गाथाओंका उल्लेख या उन पर चूर्णि चूर्णिकारने की ही नहीं है यद्यपि उनमेंसे कइ गाथाओंकी चूर्णि पाई जाती है, फिर भी चूर्णिकारने कहीं भी उन गाथाओंका 'मूलभाष्य' के रूपमें उल्लेख नहीं किया है प्रतीत होता है कि—आचार्य श्री हरिभद्रने दशवैकालिकनिर्युक्तिकी तरह इस वृत्तिमें काफी गाथाओंका समग्र कर लिया है

चूर्णि—विशेषचूर्णि—आचाराग, सूत्रकृताग भगवतीसूत्र, जीराभिगम, जट्टदीपप्रणति, प्रज्ञापनासूत्र, दशा, कल्प, व्यवहार, निशीथ, पचकल्प, जीतकल्प, आवश्यक, दशवैकालिक, उत्तराध्ययन, पिंडनिर्युक्ति, नदीसूत्र, अनुयोगद्वार अगुल पदचूर्णि, श्रावकप्रतिक्रमण श्र्यापथिकी आदि सूत्र—इन आगमोंकी चूर्णियाँ अभी प्राप्त हैं निशीथसूत्रकी आज विशेष चूर्णि ही प्राप्त है कल्पकी चूर्णि—विशेषचूर्णि दोनों ही प्राप्त हैं दशवैकालिकसूत्रकी दो चूर्णियाँ प्राप्त हैं एक स्थविर अगस्त्यसिंहकी और दूसरी अज्ञातकर्तृक है आचार्य श्री हरिभद्रने इस चूर्णिका 'वृद्धविवरण' नाम दिया है अनुयोगद्वारसूत्रमें जो अगुलपद है उस पर आचार्य श्री जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणने चूर्णि रची है चूर्णिकार श्री जिनदासगणि महत्तर और आचार्य श्री हरिभद्रने अपनी अनुयोगद्वारसूत्रकी चूर्णि वृत्तिमें श्रीजिनभद्रके नामसे इसी चूर्णिको अक्षरशः ले लिया है श्र्यापथिकीसूत्रादिकी चूर्णिक प्रणेता यशोदेवसूरि हैं, इसका रचनाकाल स० ११७४ से ११८० का है श्रावक प्रतिक्रमणचूर्णि श्री विजयसिंहसूरिकी रचना है, जो वि० स ११८२ की है

ज्योतिष्करंडक प्रकीर्णक पर शिवनंदी वाचक विरचित 'प्राकृत वृत्ति' पाई जाती है, जो चूर्णिमें शामिल हो सकती है. आम तौरसे देखा जाय तो पीछले जमानेमें प्राकृतवृत्तियोंको 'चूर्णि' नाम दिया गया है. फिर भी ऐसे प्रकरण अपने सामने मौजूद है, जिनसे पता चलता है कि प्राचीन कालमें प्राकृत व्याख्याओंको 'वृत्ति' नाम भी दिया जाता था, दशवैकालिकसूत्रके दोनों चूर्णिकारोंने अपनी चूर्णियोंमें प्राचीन दशवैकालिकव्याख्याका 'वृत्ति'के नामसे जगह जगह उल्लेख किया है.

ऊपर जिन चूर्णियोंका उल्लेख किया गया है, उनमें से प्रायः बहुत-सी चूर्णियाँ महाकाय है। इन सब चूर्णियोंके प्रणेताओंके नाम प्राप्त नहीं होते हैं, फिर भी स्थविर अगस्त्यासिंह, शिवनंदि वाचक, जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण, जिनदास महत्तर, गोपालिकमहत्तरशिष्य — इन चूर्णिकार आचार्योंके नाम मिलते हैं.

चूर्णि-निर्युक्तिओकी रचना पिछले जमानेमें बंद हो गई, किन्तु संग्रहणी, भाष्य-महाभाष्य, चूर्णिकी रचनाका प्रचार बादमें भी चालू रहा है. संस्कृत वृत्तियोंकी रचनाके बाद यद्यपि आगमों पर ऐसा कोई प्रयत्न नहीं हुआ है तो भी आगमोंके विषयोंको लेकर तथा छोटे-मोटे प्रकरणों पर भाष्य-महाभाष्य-चूर्णि लिखनेका प्रयत्न चालू ही रहा है, यह आगे प्रकरणोंके प्रसंगमें मादम होगा.

यहाँ पर जैन आगम और प्राकृत व्याख्याग्रन्थोंका परिचय दिया गया है; ये बहुत प्राचीन एवं प्राकृत भाषाके सर्वोत्कृष्ट अधिकारियोंके रचे हुए हैं. प्राकृतादि भाषाओंकी दृष्टिसे ये बहुत ही महत्त्वके हैं.

प्रकरण

प्रकरण किसी खास विषयको ध्यानमें रखकर रचे गये हैं. मेरी दृष्टिसे प्रकरणोंको तीन विभागोंमें विभक्त किया जा सकता है—तार्किक, आगमिक और औपदेशिक.

तार्किक प्रकरण—आचार्य श्री सिद्धसेनका सन्मतितर्क, आचार्य श्री हरिभद्रका धर्मसंग्रहणी प्रकरण, उपाध्याय श्री यशोविजयजीकृत श्रीपूज्यलेख, तत्त्वविवेक, धर्मपरीक्षा आदिका इस कोटिके प्रकरणोंमें समावेश होता है. यद्यपि ऐसे तार्किक प्रकरण बहुत कम हैं, फिर भी इन प्रकरणोंका प्राकृत भाषाके अतिरिक्त तत्त्वज्ञानकी दृष्टिसे भी बहुत महत्त्व है.

आगमिक प्रकरण—आगमिक प्रकरणोंका अर्थ जैन आगमोंमें जो द्रव्यानुयोगके व गणिता-नुयोगके साथ संबन्ध रखने वाले विविध विषय हैं उनमेंसे किसी एकको पसंद करके उसका विस्तृत रूपमें निरूपण करनेवाले या संग्रह करनेवाले ग्रंथ प्रकरण हैं. ऐसे प्रकरणोंके रचनेवाले शिवशर्म, जिनभद्र क्षमाश्रमण, हरिभद्रसूरि, चन्द्रविं महत्तर, गर्गविं, मुनिचंद्रसूरि, सिद्धसेनसूरि,

जिनब्रह्मगणि, अभयदेवसूरि, श्रीचन्द्रसूरि, चक्रेश्वरसूरि, देवेन्द्रसूरि, सोमतिलकमूरि, रत्नशेखरसूरि, विजयविमलगणि आदि अनेक आचार्य हुए हैं इनमेंसे आचार्य शिवशर्म, चन्द्रपिं महत्तर, गर्गपिं, जिनब्रह्मगणि, देवेन्द्रसूरि आदि कर्मपादविषयक कर्मप्रवृत्ति, पचसप्रह, प्राचीन कर्मग्रन्थ और नव्य कर्मग्रन्थ शास्त्रोंके प्रणेता हैं इनमें भी शिवशर्मप्रणीत कर्मप्रवृत्ति और चन्द्रपिंप्रणीत पचसप्रह, व इनकी चूर्णि-वृत्तियाँ महाकाय ग्रन्थ हैं ये दो शास्त्र आगमकोटिके महामाय ग्रन्थ माने जाते हैं इनके अलावा आचार्य जिनभद्रके सप्रहणी, क्षेत्रसमास, विशेषणवती, हरिभद्रसूरिके पचागक, विंशति विंशिका, पचवस्तुन, उपदेशपद, श्रावकधर्मनिधितन, योगगतन, सबोधप्रकरण आदि, मुनिचन्द्रसूरिके अगुलसप्तति, वनस्पतिसप्तति, आवश्यकसप्तति तथा सत्यावधकुलक आदि, सिद्धसेनसूरिका १६०६ गाथा परिमित प्रवचनसारोद्धारप्रकरण, अभयदेवसूरिके पचनिर्घ्रयीसप्रहणी, प्रज्ञापनातृतीयपदसप्रहणी, सप्ततिकामाग्य, पट्टस्थानक भाग्य, नवतत्त्व भाग्य, आराधनाप्रकरण, श्रीचन्द्रसूरिका सप्रहणीप्रकरण, चक्रेश्वरसूरिके ११२३ गाथा परिमित गतकमहामाग्य, सिद्धातसारोद्धार, पदार्थस्थापना, सूक्ष्मार्थ सप्तति, चरणकरणसप्तति, समापचक्रस्वरूपप्रकरण आदि, देवेन्द्रसूरिके देववदनादि भाग्यग्रन्थ, नव्य कर्मग्रन्थपचक, सिद्धदटिका, सिद्धपचाशिका आदि, सोमतिलकसूरिका नव्य बृहत्क्षेत्रसमासप्रकरण, रत्नशेखरसूरिके क्षेत्रसमास, गुरुगुणपट्टनिशिका आदि प्रकरण हैं। यहाँ मुख्य मुख्य प्रकरणकार आचार्योंके नाम और उनके प्रकरणोंका संक्षेपमें दिग्दर्शन कराया गया है अन्यथा प्रकरणकार आचार्य और इनके रचे हुए प्रकरणोंकी संख्या बहुत बड़ी है इनमें कितनेक प्रकरणों पर भाग्य, महामाग्य और चूर्णियाँ भी रची गई हैं

औपदेशिक प्रकरण — औपदेशिक प्रकरण वे हैं, जिनमें मानवजीवनकी शुद्धिके लिए अनेकविध मार्ग दिसलाये गये हैं ऐसे प्रकरण भी अनेक रचे गये हैं आचार्य धर्मदासकी उपदेश माला, प्रद्युम्नाचार्यका मूलशुद्धिप्रकरण, श्री शातिसूरिका धर्मरत्नप्रकरण, देवेन्द्रसूरिका श्राद्धविधि प्रकरण, मलघारी हेमचन्द्रसूरिका भवभावना और पुष्पमालाप्रकरण, चन्द्रप्रभमहत्तरका दर्शनशुद्धि प्रकरण, वर्द्धमानसूरिका धर्मोपदेशमालाप्रकरण, यशोदेवसूरिका नवपदप्रकरण, आसङ्के उपदेशरुद्री और त्रिवेकमजरी प्रकरण, धर्मवोपमसूरिका ऋषिमंडन प्रकरण आदि बहुतसे औपदेशिक छोटे छोटे प्रकरण हैं, जिन पर महाकाय टीकायें भी रची गई हैं, जिसमें प्राकृत संस्कृत अपभ्रंश भाषामें अनेक कथाओंका संग्रह किया गया है एक रीतिसे माना जाय तो ये टीकाएँ कथा-कोशरूप ही हैं

धर्मकथा साहित्य

जैनाचार्योंने प्राकृत कथासाहित्यक विषयमें भी अपनी लेखनीका उपयोग काफी किया है जैनाचार्योंने काव्यमय कथाएँ लिखनेका प्रयत्न विराम सत् प्रारम्भके पूर्व ही शुरू किया है आचार्य पादलिङ्गकी तरंगवती, मठयवती, मगधसेना, सघदासगणि वाचक निरचित वसुदेवहिंडी,

धूर्ताख्यान आदि कथाओका उल्लेख विक्रमकी पांचवीं छठी सदीमें रचे गए भाष्योमें आता हैं। धूर्ताख्यान तो निशीथचूर्णिकारने अपनी चूर्णिमें [गा० २९६, पत्र १०२-१०५] भाष्य गाथाओके अनुसार सक्षेपमें दिया भी है और आख्यानके अन्तमें उन्होंने “सेसं धुत्तखाणगाहाणुसारेण जेयमिति” ऐसा उल्लेख भी किया है। इससे पता चलता है कि—प्राचीन कालमें ‘धूर्ताख्यान’ नमक व्यसक कथाग्रन्थ था, जिसका आधार लेकर आचार्य श्री हरिभद्रने प्राकृत धूर्ताख्यानकी रचना की है। प्राचीन भाष्य आदिमें जिन कथा-ग्रन्थोका उल्लेख पाया जाता है उनमेंसे आज सिर्फ एक श्री संघदास-गणिका वसुदेवहिंडी ग्रन्थ ही प्राप्त है, जो भी खण्डित है। दाक्षिण्याङ्ग आचार्य श्रीउद्द्योतनसूरिने अपनी कुवलयमाला कथाकी [२० सं० शाके ७००] प्रस्तावनामें पादलिपि, शालवाहन, षट्पर्णक, गुणाढ्य, विमलाङ्ग, देवगुप्त, रविषेण, भवविरह, हरिभद्र आदिके नामोंके साथ उनकी जिन रचनाओका निर्देश किया है उनमेंसे कुछ रचनाएं प्राप्त हैं, किन्तु, पादलिपि की तरंगवती, षट्पर्णकके सुभाषित आदि रचनाएं, गुणाढ्यकी पिशाचभाषामयी वृहत्कथा, विमलाङ्गका हरिवंश, देवगुप्तका त्रिपुरुषचरित्र आदि कृतियाँ आज प्राप्त नहीं हैं। संघदासकी वसुदेवहिंडी, धर्मसेन महत्तरका शौरसेनी भाषामय वसुदेव हिंडी द्वितीय खण्ड, विमलाङ्गका पडमचरिय, हरिभद्रसूरिकी समराइचकहा, शीलाङ्ग विमल-मत्तिका चउप्पन्न महापुरिसचरिय, भद्रेश्वरकी कहावली आदि प्राचीन कथाएं आज प्राप्त हैं। ये सब रचनाएं विक्रमकी प्रथम सहस्राब्दीमें हुई हैं। इनके बादमें अर्थात् विक्रमकी बारहवीं शताब्दीमें चौबीस तीर्थंकरोंके चरित्र आदि अनेक चरितोकी रचना हुई है, जो अनुमानतः दो-तीन शताब्दियोंमें हुई है। वर्धमानसूरि—आदिनाथचरित्र और मणोरमा कहा, सोमप्रभाचार्य—सुमतिनाथ चरित्र और कुमारपाल-प्रतिबोध, गुणचंद्रसूरि अपरनाम देवभद्रसूरि—पार्श्वनाथचरित, महावीरचरिय और कहारयणकोस, लक्ष्मणगणि—सुपासनाहचरिय, वृहद्गच्छीय हरिभद्रसूरि—चन्द्रप्रभचरित्र और नेमिनाहचरिउ अपभ्रंश, देवसूरि—पद्मप्रभचरित, अजितदेवसूरि—श्रेयांसचरित, देवचन्द्रसूरि—शान्तिनाथचरित्र और मूलशुद्धिप्रकरणटीका, नेमिचन्द्रसूरि—अनन्तनाथचरित्र और महावीरचरित्र, श्रीचन्द्रसूरि—मुनिसुव्रतस्वामिचरित और कुंथुनाथचरित्र, पद्मप्रभसूरि—मुनिसुव्रतचरित्र, मलधारी हेमचन्द्रसूरि—अरिष्टनेमिचरित्र, (भवभावनावृत्त्यन्तर्गत), रत्नप्रभसूरि—अरिष्टनेमिचरित, यशोदेवसूरि—चन्द्रप्रभ चरित, चन्द्रप्रभोपाध्याय—वासुपूज्यचरित्र, श्रीचन्द्रप्रभसूरि—विजयचन्द्रकेवलचरित्र, शान्तिसूरि—पृथ्वीचन्द्रचरित्र, विजयसिंहसूरि—भुवनसुन्दरीकहा, धनेश्वर—सुरसुन्दरीकहा आदि प्राकृत कथा-चरित्रग्रन्थ प्रायः महाकाय ग्रन्थ हैं और विक्रमकी ग्यारहवीं-बारहवीं शताब्दीमें ही रचे गये हैं। इनके अतिरिक्त दूसरी भी दशश्रावकचरित, वर्द्धमानदेशना, शालिभद्रादि चरित, ऋषिदत्ताचरित, जिनदत्ता-ख्यान, कलावईचरिय, दवदंतीकहा, सुसढकहा, मणिवइचरिय, सगंकुमारचरिय, तरंगवती—संक्षेप, सीयाचरिय, सिरिवालकहा, कुम्मापुत्तचरिय, मौनएकादसीकहा, जम्बूसामिचरिय, कालिकाचार्यकथा,

सिद्धसेनाचायादि प्रपञ्च आदि अनेक छोटी-मोटी प्राकृत रचनाएँ प्राप्त होती हैं ये स्वतन्त्र साधुचरित श्री पुरुषके कथाचरित होने पर भी इनमें प्रसंग प्रसंग पर अवान्तर कथाएँ काफ़ी प्रमाणमें आती हैं इन महाकाय कथा चरितोंकी तरह सज्जित कथाचरितक समग्ररूप महाकाय कथाकोशोंकी रचना भी बहुत हुई है वे रचनाएँ भट्टेश्वरसूरिकी कहावली, निनघरसूरिका कथाकोश, नेमिचन्द्र आनन्ददेवसूरिका आर्यानकमणिकोश, धर्मधोषका ऋषिमण्डलप्रकरण, भरतेश्वर बाहुवट्टिचरित आदि हैं

अपभ्रंशमें स्वताम्बर जैन संप्रदायमें महाकवि धनपालका सयपुरमहावीरस्तोत्र, पाटलिपुत्र पञ्चमसिचरित, त्रिनप्रमसूरिका चरितसामिचरित आदि छोटी-छोटी रचनाएँ बहुत पाई जाती हैं, मित्रु बड़ी रचनाएँ श्री सिद्धसेनसूरि अपरनाम साधारण कविहस्त निजसयई कहा [म० ३६२०, रचना स० ११२३] और हरिभट्टसूरिका नमिनाहचरित [प्रथम ८०३२, रचना स० १२१६] ये दो ही देखनेमें आती हैं आचार्य श्री हमचन्द्रने सिद्धदेमचन्द्र व्याकरण—अष्टमाध्यायमें प्राकृतानादि भाषाओंके साथ अपभ्रंश भाषाओंको शामिल किया है, फिर भी स्वताम्बर सम्प्रदायमें अपभ्रंश भाषाका प्रयोग विशेष नहीं हुआ है

सामान्यतया स्वताम्बर आचार्योंने अपन प्रयोगमें सुभाषित और प्रसगागत कथाओंके लिए इस भाषाका उपयोग किया है मूलशुद्धिप्रकरणश्रुति, भवभारनाप्रकरणश्रुति, आनन्दानकमणिकोशश्रुति, उपदेशमाला दोषश्रुति, कुमारपात्रप्रतिबोध आदिमें अपभ्रंश कथाएँ आती हैं, जो दो सौ—चार सौ श्लोकसे अधिक परिमाण वाली नहीं होती हैं

दिगम्बर जैन सम्प्रदायमें इससे विपरीत बात है दिगम्बर आचार्योंने धर्मकथाओंके लिए प्राकृत—मागधीक स्थानमें अपभ्रंश भाषाका ही विपक्ष रूपसे उपयोग किया है दिगम्बर संप्रदायमें प्राचीन प्रयोगोंके लिए प्राचीन आचार्योंने शौरसेनी भाषाका बहुत उपयोग किया है उदाहरण अति महाकाय मान जायँ ऐसे धवल, जयधर, महाधर शायकोंकी रचना की है समयसार, पंचांगिकाय आदि ऐकद्वी शाय मा शौरसेनी में लिख गये हैं

जैनमूर्ति स्तोत्रादि

जैनआचार्योंने श्रुति-स्तोत्रादि साहित्य काफ़ी लिखा है फिर भी प्रमाणही इससे देखा जाय तो प्राकृत भाषाएँ यह बहुत ही कम हैं आचार्य पादमि, आचार्य आनन्ददेव, दशभक्तिसूरि, त्रिनघरसूरि, त्रिनवन्त आदिका समग्र श्रुतिस्तोत्रादि साहित्य पक्षमें किया जाय तो, हम अनुमान है कि, ५००० वात हजार श्लोकमें अधिक नहीं होगा इन स्तोत्रोंमें यत्कि, समग्रप्राकृत प्राकृत, पट्टभाषासमग्र श्लोकका समावेश कर दिया जाय

व्याकरण व कोश

प्राकृतादि भाषाओंके व्याकरणों एवं देशी आदि कोशोका विस्तृत परिचय प्राकृत भाषाके पारंगत डॉ० पिशलने अपने 'कम्पेरेटिव ग्रामर ऑफ दी प्राकृत लैंग्वेजेज' ग्रन्थमें पर्याप्त मात्रामें दिया है, अतः मैं विशेष कुछ नहीं कहता हूं. इस युगमें महत्त्वपूर्ण चार प्राकृत शब्दकोश जैन विद्वानोंने तैयार किये हैं :

१. त्रिस्तुतिक आचार्य श्री राजेन्द्रसूरिका अभिधानराजेन्द्र.
२. पंडित हरगोविंददासका पाइयसद्महण्णवो.
३. स्थानकवासी मुनिश्री रत्नचन्द्रजीका पांच भागोंमें प्रकाशित अर्धमागधी कोश.
४. श्री सागरानन्दसूरिका अल्पपरिचित सैद्धान्तिक शब्दकोश.

काव्य और सुभाषित

प्राकृत भाषामें रचित प्रवरसेनके सेतुबंध महाकाव्य, वाक्पतिराजके गडडवहो, हेमचन्द्रके प्राकृत द्वयाश्रय महाकाव्य आदिसे आप परिचित हैं ही. सेतुबंध महाकाव्यका उल्लेख निशीथ-सूत्रकी चूर्णमें भी पाया जाता है. महाकवि धनपालने (वि० ११वीं शती) अपनी तिलकमंजरी आख्यायिकामें सेतुबंध महाकाव्य व वाक्पतिराजके गडडवहोकी स्तुति—

जितं प्रवरसेनेन रामेणेव महात्मना । तरस्युपरि यत् कीर्तिसेतुर्वाङ्मयवारिधेः ॥
दृष्ट्वा वाक्पतिराजस्य शक्तिं गौडवधोद्धुराम् । बुद्धिः साध्वसरुद्धेव वाचं न प्रतिपद्यते ॥३१॥
इन शब्दोंमें की है. इसी कविने अपनी इस आख्यायिकामें—

प्राकृतेषु प्रबन्धेषु रसनिःष्यन्दिभिः पदैः ।

राजन्ते जीवदेवस्य वाचः पल्लविता इव ॥२४॥

इस प्रकार आचार्य जीवदेवकी प्राकृत कृतिका उल्लेख किया है, जो आज उपलब्ध नहीं है. आचार्य दाक्षिण्यांक श्रीउद्धोतनकी कुवलयमालाकहा प्राकृत महाकाव्यकी सर्वोत्कृष्ट रसपूर्ण रचना है.

हाल कविकी गाथासप्तशती, वज्जालग आदिको सभी जानते हैं. इसी प्रकार लक्ष्मण कविका गाथाकोश भी उपलब्ध है. समयसुन्दरका गाथाकोश भी मुद्रित हो चुका है. बृहद्विष्णुनिकाकारने "सुधाकलशाख्यः सुभाषितकोशः पं० रामचन्द्रकृतः" इस प्रकार श्री हेमचन्द्रके शिष्य रामचन्द्रके सुभाषितकोशका नामोल्लेख किया है, जो आज अलभ्य है.

ऊपर जिन कथा-चरितादि ग्रंथोंके नाम दिये हैं, उन सबमें सुभाषितोंकी भरमार है. यदि इन सबका विभागशः संग्रह और संकलन किया जाय तो प्राकृत भाषा का अलंकार स्वरूप एक बड़ा भारी सुभाषित भण्डार तैयार हो सकता है.

अलंकारशास्त्र

जैसलमेरके श्री जिनमद्रीय ताडपत्र ज्ञानभंडारमें प्राकृत भाषामें रचित अलंकारदर्पण नामक एक अलंकार ग्रंथ है, जिसके प्रारम्भमें ग्रंथकारने —

सुद्धरपयविण्णास विमलालंकाररेहिमसरीर ।

सुइदेविअ च कव्व च पणविअ पवरवण्णइट्ठ ॥३॥

इस आर्यामें 'श्रुतदेवता' को प्रणाम किया है इससे प्रतीत होता है कि—यह किसी जैनाचार्यकी कृति है इसका प्रमाण १३४ आर्या हैं तथा यह हस्तप्रति विक्रमकी तेरहवीं शताब्दीके पूर्वार्धमें लिखी प्रतीत होती है

नाटक व नाट्यशास्त्र

राजा आदि उच्च वर्गके व्यक्तियोंको छोड़ कर नाटकोंमें शेष सभी पात्र प्राकृत भाषाका ही प्रयोग करते हैं यदि हिसाब लगाया जाय तो पता लगेगा कि—सब मिलाकर नाटकोंमें संस्कृतकी अपेक्षा प्राकृत अधिक नहीं तो कम भी प्रयुक्त नहीं हुई है अतएव प्राकृत भाषाके साहित्यकी चर्चामें नाटकोंको मुलाया नहीं जा सकता स्वतन्त्ररूपसे लिखे गये नाटकोंसे तो आप परिचित हैं ही, किंतु कथाग्रंथोंके अन्तर्गत जो नाटक आये हैं उन्हींका विशेष चर्चा यहां अभीष्ट है प्रसंगवशात् यह भी कह दूँ कि—आवश्यक चूर्णमें प्राचीन जैन नाटकोंके होनेका उल्लेख है शीलान्तके चट्पन्न महापुरिसचरियमें (वि० १० वीं शती) विबुधानंद नामक एकाकी नाटक है देवेद्रसूरिने चन्द्रप्रभचरितमें वज्रायुध नाटक लिखा है आचार्य भद्रेश्वरने कहावलीमें व देवेन्द्रसूरिने फहारयणकोसमें नाटकाभास नाटक दिये हैं ये सब कथाचरितांतर्गत नाटक हैं

स्वतन्त्र नाटकोंकी रचना भी जैनाचार्योंने काफी मात्रामें की हैं श्री देवचंद्रसुनिके चन्द्रलेखा-निजयप्रकरण, विलासवतीनाटिका और मानमुद्रामञ्जन ये तीन नाटक हैं मानमुद्रामञ्जन अभी अप्राप्य है यशश्चक्रका मुद्रित कुमुदचन्द्र और राजीमती नाटिका, यशपालका मोहराजपराजय, वर्यासिंहसूरिका हम्मीरमदमर्दन, रामभद्रका प्रबुद्धरौहिणेय, मेघप्रमत्ता धर्माभ्युदय व बालचन्द्रका कर्णना वज्रायुधनाटक प्राप्त हैं रामचन्द्रमूर्तिके कौमुदीमित्राणद, नलविलास, निर्भयभीमन्यायोग, मल्लिकामकरन्द, रघुविलास व सयहरिश्चन्द्रनाटक उपलब्ध हैं, राघवाभ्युदय, यादवाभ्युदय, यदुविजय आदि अनुपलब्ध हैं इन्होंने नाटकोंके अलावा नाट्यविषयक स्तोत्रपञ्जीकायुक्त नाट्यदर्पणकी भी रचना की है इसके प्रणेता रामचन्द्र व गुणचन्द्र दो हैं इन दोनोंने मिलकर स्तोत्रपञ्जीकायुक्त द्रव्यालंकारकी भी रचना की है नाट्यदर्पणके अतिरिक्त रामचन्द्रका नाट्यशास्त्रविषयक 'प्रथमशत' नामक अन्य ग्रंथ भी था जो अनुपलब्ध है यद्यपि बहुतसे विद्वान् 'प्रथमशत' का अर्थ 'चिकीर्षित सौ प्रथ' ऐसा करते हैं, किन्तु प्राचीन ग्रंथसूचीमें "रामचन्द्रश्च प्रथमशत द्वादशाख्यकनाटकादि-

स्वरूपज्ञापकम्” ऐसा उल्लेख मिलता है. इससे ज्ञात होता है कि ‘प्रबंधशत’ नामकी इनकी कोई नाट्यविषयक रचना थी.

इनके अतिरिक्त ज्योतिष, रत्नपरीक्षा शास्त्र, अंगलक्षण, आयुर्वेद आदि विषयक प्राकृत ग्रंथ मिलते हैं. आयुर्वेदविषयक एक प्राकृत ग्रंथ मेरे संग्रहमें है, जिसका नाम ‘योगनिधान’ है. पं० अमृतलालके संग्रहमें प्राकृतभाषामें रचित कामशास्त्रका ‘मयणमउड’ नामक ग्रंथ भी है.

यहां पर मैंने आगम और उनकी व्याख्यासे प्रारंभ कर विविध विषयोंके महत्वपूर्ण प्राकृत वाङ्मयका अतिसंक्षिप्त परिचय देनेका प्रयत्न किया है. इससे आपको पता लगेगा कि — प्राकृत भाषामें कितना विस्तृत एवं विपुल साहित्य है और विद्वानोंने इस भाषाको समृद्ध करनेके लिए क्या क्या नहीं लिखा? अपने-अपने विषयकी दृष्टिसे तो इस समग्र साहित्यका मूल्य है ही, किन्तु इस वाङ्मयमें जो सांस्कृतिक एवं ऐतिहासिक विपुल सामग्री भरी पड़ी है, उसका पता सटीक बृहत्-कल्पसूत्र, निशित्यचूर्ण, अंगविज्ञा, चउपन्नमहापुरिसचरियं आदिके परिशिष्टोंको देखनेसे लग सकता है. प्राकृत भाषा और उसके सर्वांगीण कोशकी सामग्री इस वाङ्मयमेंसे ही पर्याप्त मात्रामें प्राप्त हो सकती है. पूर्वोक्त प्राकृत कोशोंमें नहीं आये हुए हजारों शब्द इस वाङ्मयसे प्राप्त हो सकते हैं. इसी तरह आचार्य हेमचंद्रकी ‘देसी नाममाला’ में असंग्रहीत सैकड़ों देशी शब्द इस वाङ्मयमें दिखाई देते हैं. इसके लिए विद्वानोंको इसी वर्ष प्रकाशित डॉ० ए० एन० उपाध्ये द्वारा संपादित प्राकृत कुवलयमाला एवं पं० अमृतलाल भोजक द्वारा संपादित ‘चउपन्नमहापुरिसचरियं’ की प्रस्तावना एवं शब्दकोशोंका परिशिष्ट देखना चाहिए. मेरा मत है कि — भविष्यमें प्राकृत भाषाके सर्वांगीण कोशके निर्माताओंको यह समग्र वाङ्मय देखना होगा; यही नहीं अपितु संस्कृत भाषाके कोशके निर्माताओंको भी यह वाङ्मय देखना व शब्दोंका संग्रह करना अति आवश्यक है. इसका कारण यह है कि — प्राकृत व संस्कृत भाषाको अपनाने वाले विद्वानोंका चिरकालसे अति नैकट्य रहा है; इतना ही नहीं अपितु जो प्राकृत वाङ्मयके निर्माता रहे हैं वे ही संस्कृत वाङ्मयके निर्माता भी रहे हैं. अतः दोनों कोशकारोंको एक-दूसरा साहित्य देखना आवश्यक है. अन्यथा दोनों कोश अपूर्ण ही होंगे.

इस आगमादि साहित्यसे विद्वानोंको आन्तरिक व बाह्य अथवा पारमार्थिक व व्यावहारिक जीवनके साथ संबंध रखनेवाले अनेक विषयोंका ज्ञान प्राप्त हो सकता है. यद्यपि भारतीय आर्य ऋषि, मुनि एवं विद्वानोंका मुख्य आकर्षण हमेशा धार्मिक साहित्यकी ओर ही रहा है, तथापि इनकी कुशलता यही है कि — इन्होंने लोकमानसको कभी भी नहीं ठुकराया, इसीलिए इन्होंने प्रत्येक विषयको लेकर साहित्यका निर्माण किया है. साहित्यका कोई अंग इन्होंने छोड़ा नहीं है; इतना ही नहीं अपितु अपनी धर्मकथाओंमें भी समय-समय पर साहित्यके विविध अंगोंको याद किया है. यही कारण है

कि — अपनी प्राचीन धर्मकथाओंमें धार्मिक सामग्रीके अनिरुद्ध लोकायतारको स्पर्श करनेवाले अनेक विषय प्राप्त होते हैं उदाहरणके तौर पर कथा साहित्यमें राजनीति, रत्नपरीक्षा, अगलक्षण, स्वर्णगात्र, मृत्युञ्जान आदि अनेक विषय आते हैं पुत्र पुत्रियोंको पठन, विवाह, अधिकारप्रदान, परदेशगमन आदि अनेक प्रसंगों पर शिक्षा, राजकुमारोंको युद्धगमन, राक्षसपक्षीहण आदि प्रसंगों पर हितशिक्षा, पुत्र पुत्रियोंके जन्मोत्सव, झुलाने, विवाह आदि करने का वर्णन, ऋतुवर्णन, वनविहार, अनगलेख धर्मगात्र, नीतिगात्र, अलङ्कारगात्र, साहित्यचर्चा आदि विविध प्रसंग, साहसिकोंका वाणिज्य व्यापार, उनकी पद्धति, उनके नियम, भूमि व समुद्रम वाणिज्यके जिए जाना, भूमि व समुद्रके वाहन, व जहाजके प्रकार, तद्विषयक विविध सामग्री, जीवनके सदगुण उत्तुंग, नीति अनिति, सदाचार दुराचार आदिका वर्णन इत्यादि मैकड़ों विषयोंका इस साहित्यमें वर्णन है ये सभी साहित्यिक साधन हैं

वसुदेवहिंटी प्रथम खंड (पृ० १४५) में चारुदत्तके चरितम चारुदत्तका स्थल सनधी व सांघुद्रिक व्यापारक यात्राका अतिरिक्त वर्णन है जिसमें देश विदेशोंका परिभ्रमण, मूर्च्छतागको मार्गायन निर्युक्तिमें (गा० १०२) वर्णित शुरुपथ, अजपथ, लतामार्ग आदिका निर्देश किया गया है इसमें यात्राके साधनोंका भी निर्देश है परलोकसिद्धि, प्रकृति विचार, वनस्पतिमें जीवचर्चा सिद्धि, मासभक्षणके दोष आदि अनेक दार्शनिक धार्मिक विषय भी पाये जाते हैं इसी वसुदेव हिंटीके साथ जुड़ी हुई धम्मिल्लहिंटीमें “अत्यसत्ये य भणिय — ‘विसेसेण गायण सयेण य हतञ्चो अपणो विवट्ठमाणो सत्तु’ ति” (पृ० ४५) ऐसा उल्लेख आता है जो बहुत महत्त्वका है इससे सूचित होता है कि — प्राचीन युगमें अपने यहां प्राकृत भाषामें रचित अर्थशास्त्र था श्रीश्रीणाचार्यने ओषनिर्युक्तिमें “चाणक्ये वि भणिय — ‘जइ कान्य न बोमिरइ तो अदोसो’ ति” (पृ० १५२२) ऐसा उल्लेख किया है यह भी प्राकृत अर्थशास्त्र होनेकी साक्षी देता है, जो आज प्राप्त नहीं है इसी ग्रंथमें पाण्डुशालका उल्लेख भी है जिसका नाम पौराणमसत्य दिया है

आजके युगमें प्रसिद्ध प्रिंस ऑफ वेल्स, किंग मेरी, ट्यूटनिया आदि जहाजोंके समान युद्ध, विनोद, भोग आदि सन प्रकारकी सामग्रीसे संपन्न राजभोग्य एवं धनाढ्यके योग्य समृद्ध जहाजोंका वर्णन प्राकृत श्रीपालचरित आदिमें मिलता है रत्नप्रममूर्तिरिचिन नमिनायचरितमें अठारशास्त्रकी निस्तृत चर्चा आती है प्रहलिकाण, प्रथोत्तर, चित्रकाव्य आदिका वर्णन तो अनेक कथाप्रसंग पाया जाता है श्रावकप्रतिक्रमणमूत्रकी अर्थदीपिका वृत्तिमें (पृ० १२७) मजीपुत्री-कथाक्रममें किसी वादीन मजीपुत्रीकी ५६ प्रश्नोंका उत्तर प्राप्त भाषामें चार अक्षरोंमें देनेका वादा किया है मजीपुत्रीन भा ‘परवाया’ इन चार अक्षरोंमें उत्तर दिया है ऐसी विडम्बानिर्मित पद्धति भी इन कथाप्रसंगोंमें पाई जाती है

संक्षेपमें कहना यही है कि — प्राकृतके इस वाङ्मयमें विपुल ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक सामग्री मिल सकती है. यदि इसका पृथक्करण किया जाय तो बहुत महत्वको सामग्री एकत्र हो सकती है.

प्राकृतादि भाषाएं

जहाँ आज तक पाश्चात्य और एतद्देशीय विद्वानोंने प्राकृत भाषाके विषयमें पर्याप्त विचार किया हो, विशेषतः प्राकृतादि भाषाके प्रकाण्ड विद्वान् डॉ० पिग्नर महाशयने वयों तक इन भाषाओंका अध्ययन करके और चारों दिशाओंके तत्त्वविषयक सैकड़ों ग्रन्थोंका अवलोकन, अध्ययन, परिशीलन, चिन्तन आदि करके प्राकृत आदि भाषाओंका महाकाय व्याकरण तैयार किया हो वहाँ इस विषयमें कुछ भी कहना एक दुस्साहस ही है. मैं कोई प्राकृतादि भाषाओंका पारंगत विद्वान् नहीं हूँ, फिर भी प्राकृत आदि भाषा एवं साहित्यके अभ्यासी विद्यार्थीका हृदयसे मुझे जो तथ्य प्रतीत हुए हैं उतको मैं आपके सामने रखता हूँ.

प्राकृत आदि भाषाओंके विद्वानोंने १ प्राचीन व्याकरण २ प्राचीन ग्रन्थोंमें आनेवाले प्राकृत भाषाके संक्षिप्त लक्षण और ३ प्राचीन ग्रन्थोंमें आनेवाले प्राकृत भाषाओंके प्रयोगोंको ध्यानमें रखकर प्राकृतादि भाषाओंके विषयमें जो विचार और निर्णय किया है वह पर्याप्त नहीं है. इसके कारण ये हैं —

१. व्याकरणकारोंका उद्देश्य भाषाको नियमबद्ध करनेका होता है, अतः वे अपने युगके प्रचलित सर्वमान्य तत्त्व भाषाप्रयोगों एवं तत्सवादी प्राचीन मान्य ग्रन्थोंके प्रयोगोंकी अपनी दृष्टिसे तुलना करके व्याकरणका निर्माण करते हैं. खास कर उनकी दृष्टि अपने युगकी ओर ही रहती है. आजके व्याकरणोंको देखकर हम इस नतीजे पर पहुँच सकते हैं. अतः इन व्याकरणोंसे प्राचीन युगकी भाषाका पूर्ण पता लगाना असंभव है.

२. प्राचीन व्याख्याग्रन्थ आदिमें अर्धमागधी आदिके जो एक-दो पंक्तियोंमें लक्ष्य पाये जाते हैं उनसे भी प्राकृत भाषाओंके वास्तविक स्वरूपका पता लगाना पर्याप्त नहीं है. डॉ० पिग्नरने अर्धमागधी और मागधीके विषयमें जैन व्याख्यानकारोंके अनेक उल्लेखोंको दे कर प्रमाणपुस्तक विस्तृत चर्चा की है. उसमें मैं इतनी पूर्ति करता हूँ कि — स्वर-व्यञ्जनोके परिवर्तन और विभक्तिप्रयोग आदिके अनिश्चित तत्कालीन भिन्न-भिन्न प्रान्तीय (जहाँ भगवान् महावीर और उनके निर्ग्रन्थोंने विहार, धर्मोपदेश आदि किया था) शब्दोंका स्वीकार या मिश्रण भी अर्धमागधीका लक्षण होनेकी सम्भावना है. जैन निर्ग्रन्थोंको विहार-पादभ्रमण, भिक्षा, धर्मोपदेश, तत्त्वप्रान्तीय शिष्य-प्रशिष्योंके अव्ययन-अध्यापन आदिके निमित्त तत्तद्देशीय जनताके संपर्कमें रहना पड़ता है. अतः इनकी भाषामें सहज ही भिन्न-भिन्न प्रान्तीय भाषाओंके स्वर-व्यञ्जनपरिवर्तन, विभक्ति-कारक आदिके प्रयोगोंके साथ प्रान्तीय शब्दप्रयोग भी आ जाते हैं. भाषाका इस प्रकारका प्रभाव प्राचीन युगकी तरह आजके जैन निर्ग्रन्थोंकी भाषामें भी

देखा जाता है जन आगमों के निर्युक्ति भाष्य चूर्णि आदि में अनेक स्थानों पर एकार्थक शब्द दिये जाते हैं और वहाँ कहा भी जाता है कि—“भिन्न भिन्न देशों में रहनेवाले शिष्यों को मतिभ्रम न हो इस लिए एकार्थक शब्द दिये हैं” इस उल्लेख से भी यही प्रतीत होता है कि—अर्धमागधी का स्वर व्यञ्जनादि परिवर्तन आदिके अतिरिक्त ‘तत्तत्प्रातीय भाषाओं के शब्दों का समझ’ यह भी एक प्रमुख लक्षण है

३. वास्तव में प्राकृत भाषाओं के प्राचीन ग्रन्थ ही इन भाषाओं के पृथक्करण के लिये अकाट्य साधन हैं और सचमुच ही उपर्युक्त दो साधनों की अपेक्षा यह साधन ही अतिउपयुक्त साधन है इसका उपयोग डॉ० पिशाळ आदि विद्वानों ने अतिसावधानी से किया भी है, तथापि मैं मानता हूँ कि वह अपर्याप्त है क्योंकि डॉ० पिशाळ आदि ने जिस पिशाळ साहित्य का उपयोग किया है वह प्रायः अर्वाचीन प्रतियों के आधार पर तैयार किया गया साहित्य था जिसमें भाषा के मौलिक स्वरूप आदिका कान्ही परिवर्तन हो गया है इसी साहित्य की प्राचीन प्रतियों को देखते हैं तब भाषा और प्रयोगों का महान् चैतन्य नजर आता है खुद डॉ० पिशाळ महाशय ने भी इस नियम का उल्लेख किया है दूसरी बात यह है कि—डॉ० पिशाळ आदि विद्वानों ने ऐतिहासिक तथ्य के आधार पर जिनमें प्राकृत भाषाप्रवाहों के मौलिक अंग होने की अपेक्षा सभावना है और जो प्राकृत भाषाओं के स्वरूपनिर्णय के लिये अनिवार्य साधन की भूमिकारूप हैं ऐसे प्राचीनतम जैन आगमों का जो प्राचीन प्राकृत भाषा साहित्य है उसका उपयोग भिन्न-भिन्न किया ही नहीं है ऐसा अति प्राचीन श्वेतावर जैन प्राकृत व्याख्यासाहित्य जैन आगमों की निर्युक्ति भाष्य महाभाष्य चूर्णियाँ हैं और इतर साहित्य में कुण्डलमालाकहा, वसुदेवहिंडी, चटपन्नमङ्गपुरिसचरिय आदि हैं तथा दिगवरीय साहित्य में धवल, वज्रमल, महामल, तिलोत्पलज्वाली आदि महाशाल हैं यद्यपि दिगवर आचार्यों के ग्रन्थ ऐतिहासिक तथ्य के आधार पर श्वेतावर जैन आगमों की प्रतियों की अपेक्षा कुछ अर्वाचीन भी हैं तथापि प्राकृत भाषाओं के निर्णय में सहायक बन्ध हैं मुझे तो प्रतीत होता है कि—प्राकृत भाषाओं के विद्वानों को प्राकृत भाषाओं को व्यवस्थित करने के लिये डॉ० पिशाळ के प्राकृतव्याकरण की भूमिका के आधार पर पुनः प्रयत्न करना होगा

यहाँ पर जिस निर्युक्ति भाष्य चूर्णि कथाग्रन्थ आदि श्वेतावर दिगवर साहित्य का निर्देश किया है वह अतिनिश्चित प्रमाणों में है और इसके प्रणयन स्थान के उल्लेखनत्वों के ही जाता है ऐसा नहीं किन्तु वह प्राकृत भाषाओं के भाषा उद्घाटन के प्राचीन प्राकृत भाषाओं की इनके पास मौलिक विरासत भी थी

जैन आगमों का मौलिक भाषा अर्धमागधी कही जाती है उसके स्वरूप का पता लगाना आज शक्य नहीं है इनका हटाना नहीं किन्तु वर्तमान में आगमों का जो अंतिम व्यवस्थापन हुआ उस समय भाषा का स्वरूप क्या था, इसका पता लगाना भी आज कठिन है इसका कारण यह है कि—आज

हमारे सामने उस समयकी या उसके निकटके समयकी जैन आगमोंकी एक भी प्राचीन हस्तप्रति विद्यमान नहीं है। इस दशामें भी आज हमारे सामने आचाराङ्ग, सूत्रकृताङ्ग, दशवैकालिक आदि आगमोंकी चूर्णियाँ और कुछ जैन आगमोंके भाष्य-महाभाष्य ऐसे रह गये हैं जिनके आधार पर बलभीपुस्तकालेखनके युगकी भाषा और उसके पहलेके युगकी भाषाके स्वरूपके निकट पहुँच सकते हैं। क्योंकि इन चूर्णियोंमें मूलसूत्रपाठकी चूर्णिकारोंने व्याख्या करनेके लिये प्रायः अक्षरशः प्रतीकरूपसे उद्धृत किया है। जो भाषाके विचार और निर्णयके लिये बहुत उपयोगी है। कुछ भाष्य महाभाष्य और चूर्णियाँ ऐसी भी आज विद्यमान हैं जो अपने प्राचीन रूपको धारण किये हुए हैं। वे भी भाषाके विचार और निर्णयके लिये उपयुक्त हैं इसके अतिरिक्त प्राचीन चूर्णि आदि व्याख्याग्रन्थोंमें उद्धरणरूपसे उद्धृत जैन आगम और सन्मति, विंशेणवती, सप्रहणी आदि प्रकरणोंके पाठ भी भाषाके विचारके लिये साधन हो सकते हैं।

आचार्य श्री हेमचन्द्रने प्राचीन प्राकृतव्याकरण एवं प्राचीन प्राकृत वाङ्मयका अवलोकन करके और देशी धातुप्रयोगोंका धात्वादेशोंमें संग्रह करके जो अतिविस्तृत सर्वोत्कृष्ट प्राकृत भाषाओंके व्याकरणकी रचना की है वह अपने युगके प्राकृत भाषाके व्याकरण और साहित्यिक भाषाप्रवाहको लक्ष्यमें रखकर ही की है। यद्यपि उसमें कहीं-कहीं जैन आगमादि साहित्यको लक्ष्यमें रखकर कुछ प्रयोगों आदिकी चर्चा की है तथापि वह बहुत ही अल्प प्रमाणमें है। इस बातका निर्देश मैंने साराभाई नवाब-अहमदाबाद द्वारा प्रकाशित कल्पसूत्रकी प्रस्तावनामें [पृ० १४-१५] किया भी है। आचार्य श्रीहेमचन्द्रने जैन आगम आदिकी भाषा और प्रयोगोंके विषयमें विशेष कुछ नहीं किया है तो भी उन्होंने अपने व्याकरणमें जैन आगमोंके भाष्य आदिमें आनेवाले कुछ व्यापक प्रयोगोंका और युष्मद्-अस्मद् आदि शब्दों एवं धातुओंके रूपोंका संग्रह जल्द कर लिया है। डॉ० पिशलने कई रूप नहीं मिलनेका अपने व्याकरणमें निर्देश किया है उनमेंसे बहुतसे रूप और प्रयोग जैन आगमोंकी भाष्य-चूर्णियोंमें नजर आते हैं। इस दृष्टिसे प्राकृत भाषाओंके विद्वानोंको ये ग्रन्थ देखना अत्यावश्यक है। इन ग्रन्थोंमें कई प्रकारके स्वर-व्यञ्जनके विकार वाले प्रयोग, नये-नये शब्द एवं धातु, नये-नये शब्द-धातुओंके रूप, आजके व्याकरणोंसे सिद्ध न होनेवाले आर्ष प्रयोग और नये-नये देशीशब्द पाये जाते हैं जिनका उल्लेख पिशलके व्याकरणमें नहीं हुआ है। व्याकरण, देशीनाममाला आदि शास्त्र रचने वालोंकी अमुक निश्चित मर्यादा होती है, इस परसे उनके जमानेमें अमुक शब्द, धातु-प्रयोग आदि नहीं थे या उनके स्वरालम्में अमुक नहीं आया था, यह कहना या मान लेना संगत नहीं। डॉ० पिशलने 'खंभ' शब्दका निष्पादन वेदमें आनेवाले 'स्कंभ' शब्दसे किया है। इस विषयमें पिशलके व्याकरणके हिंदी अनुवादके आमुखमें श्रीयुक्त जोषीजीने 'प्राकृत व्याकरणोंको इस बातका पता नहीं लगा' इत्यादि लिखा है, यह उनका पिशलके व्याकरणका हिंदी अनुवाद करनेके आनन्दका भाववेश मात्र है। हमेशा युग-युगमें साहित्यनिर्माणका अलग-अलग प्रकारका तरीका होता है। उसके

अनुसार ही साहित्यकी रचना होती है आजका युग ऐतिहासिक परीक्षणको आधारभूत मानता है, प्राचीन युग साम्प्रदायिकताको आधारभूत मानकर चञ्चलता या आजके युगके साधन व्यापक एवं सुलभ हैं, प्राचीन युगमें ऐसा नहीं था इन बातोंको ध्यानमें रखा जाय तो वह युग और उस युगके साहित्यके निर्माता लक्ष भा उपात्त या आक्षेपके पात्र नहीं हैं अगर देखा जाय तो साधनोंकी दुर्लभताके युगम प्राचीन महर्षि और विद्वानोंने कुछ कम कार्य नहीं किया है पिशलके व्याकरणके हिंदी अनुवादक श्रीयुक्त जोशीजीको पाश्चात्य और एतद्देशीय विद्वानोंकी निपुण विचारसामग्रीमेंसे प्राकृत भाषाओंके सम्बन्धमें नातव्य कोई लेखादि नजरमें नहीं आया, सिर्फ उनकी नजरमें विदुषी श्रीमती डोन्ची नित्तिके ॥ यका आचार्य श्री हेमचन्द्र एव डॉ० पिशलके व्याकरणकी अतिकटु टीका जितना अंश हा नजरमें आया है जिसका साराका सारा हिन्दी अनुवाद आमुगमें उहोंने भर दिया है जो पिशलके व्याकरणके साथ असंगत है एक ओर जोषीजी स्वयं डॉ० पिशलको प्राकृतदि भाषाओंके महर्षि आदि विशेषण देते हैं और दूसरी ओर डोन्ची नित्तिके लेखका अनुवाद देते हैं जो प्राकृत भाषाके विद्वानोंको समप्रभावसे माय नहीं है, यह बिल्कुल असंगत है एक दृष्टिसे ऐसा कहा जा सकता है कि—श्रीयुक्त जोशीजीने ऐसा निष्ठुर कोटिका आमुख, जिसमें आप प्राकृत भाषाओंके नियमोंमें नातव्य एक भी बात लिख नहीं पाये है,—लिख कर अपने पाण्डित्यपूर्ण अनुवादको एव इस प्रकाशनको दूषित किया है

डॉ० पिशलका 'प्राकृत भाषाओंका व्याकरण' जिसका हिन्दी अनुवाद डॉ० हेमचन्द्र जोषी टी० लिट्ठन किया है और जो 'निहार राष्ट्र भाषा परिषद्'की ओरसे प्रकाशित हुआ है उसमें अनुवादक और प्रकाशकोंने बहुत अशुद्ध छपनेके लिये खेद व्यक्त किया है और विस्तृत शुद्धिपत्र देनेका अनुग्रह भी किया है तो भी परिषद्के माय कुशल नियामकोंसे मेरा अनुरोध है कि ६८ पन्नोंका शुद्धिपत्र देने पर भी प्राकृत प्रयोग और पाठोंमें अब भी काफी अशुद्धियां निघमान है, खास कर जैन आगमोंके प्रयोगों और पाठोंका तो अनर्गल अशुद्धियां रही हैं इनका किसी जैन आगमज्ञ और प्राकृत भाषामिन् विद्वानसे परिमार्जन बिना कराये इसका दूसरा संस्करण न निकाला जाय शब्दाकी सूचीको कुछ निस्तृत रूप दिया जाय एवं ग्रन्थ और ग्रन्थकारोंके नामोंके परिशिष्ट भी साथमें दिये जायें

अतमें अपना वक्तव्य समाप्त करते हुए आप विद्वानोंसे अभ्यर्थना करता हूँ कि—मेरे वक्तव्यमें अपूर्णता रही हो उसके लिये क्षमा करें साथ ही मेरे वक्तव्यको आप लोगोंने शांतिपूर्वक सुना है इसके ठिये आपको धन्यवाद साथ ही मैं चाहता हूँ कि हमारी इस विद्यापरिषद् द्वारा समान भावपूर्वक संशोधनका जो प्रयत्न हो रहा है उससे विशुद्ध आर्यधर्म, शास्त्र, साहित्य एवं समस्त भारतीय प्रजाकी विशद दृष्टिके साथ तात्त्विक अभिवृद्धि-समृद्धि हो

अंगविज्ञा प्रकीर्णक

ग्रन्थका बाह्य स्वरूप

यह ग्रन्थ गद्य-पद्यमय साठ अध्यायोंमें समाप्त होता है और नव हजार श्लोक परिमित है । साठवाँ अध्याय दो विभागमें विभक्त है, दोनों स्थानपर साठवें अध्यायकी समाप्तिसूचक पुष्पिका है । मेरी समझसे पुष्पिका अन्तमें ही होनी चाहिए, फिर भी दोनो जगह होनेसे मैंने पुनर्वचन उत्तरार्द्ध रूपसे विभाग किया है । पूर्वार्धमें पूर्वजन्म विषयक प्रश्न-फलादेश है और उत्तरार्धमें आगामि जन्म विषयक प्रश्न-फलादेश है । आठवे और उनसठवे अध्यायके क्रमसे तीस और सत्ताईस पटल (अवान्तर विभाग) है । नववाँ अध्याय, यद्यपि कहीं कहीं पटलरूपमें पुष्पिका मिलनेसे (देखो पृ. १०३) पटलोंमें विभक्त होगा परन्तु व्यवस्थित पुष्पिकाएँ न मिलनेसे यह अध्याय कितने पटलोंमें समाप्त होता है यह कहना शक्य नहीं । अतः मैंने इस अध्यायको पटलोंसे विभक्त नहीं किया है किन्तु इसके प्रारम्भिक पटलमें जो २७० द्वार दिये हैं उनके आधारसे विभाग किया है । मूल हस्तलिखित आदर्शोंमें ऐसे विभागोंका कोई ठिकाना नहीं है, न प्रतियोंमें पुष्पिकाओंका उल्लेख कोई ढंगसर है, न दोसौसत्तर द्वारोंका निर्देश भी व्यवस्थित रूपसे मिलता है, तथापि मैंने कहीं अष्ट पुष्पिका, कहीं अष्ट द्वात्रिंश, कहीं पूर्ण घटका चिह्न जो आज विकृत होकर अपनी लिपिका “हठ” सा हो गया है, इत्यादिके आधारपर इस अध्यायके विभागोंको व्यवस्थित करनेका यथाशक्य प्रयत्न किया है । इस ग्रंथमें पद्योंके अंक, विभागोंके अंक, द्वारोंके अंक वगैरह मैंने ही व्यवस्थित रूपसे किये हैं । लिखित आदर्शोंमें कहीं कहीं पुराने जमानेमें ऐसे अंक करनेका प्रयत्न किया गया देखा

* अंगविज्ञा (Science of Divination Through Physical Signs and Symbols, प्रकाशक-प्राकृत टेक्स्ट सोसायटी, वाराणसी, ई. स. १९५७)के संपादनकी प्रस्तावनासे उद्धृत ।

जाता है, किंतु कोई भा इसमें सफ़्त नहीं हुआ है। सबके सव अधिचिमें ही नहीं किंतु गुरुसे ही पानाम बैठ गये हैं, फिर भा मैं इस ग्रन्थमें साधत विभागाणि करनेका सफ़्त प्रयत्न किया है।

ग्रन्थकी भाषा और जैन प्राकृतके विविध प्रयोग

जैन आगमोंकी मौलिक भाषा कैसी होगी — यह जाननेका साधन आज हमारे सामने कोई भी नहीं है। इसी प्रकार मथुरा-वृद्धभी आदिम आगमोंकी पुस्तकार्थ क्रिये तब उसकी भाषाका स्वरूप कैसा रहा होगा इसको जाननेका भी कोई साधन आज हमारे सामने नहीं है। इस दशमें सिर्फ आज उन ग्रन्थोंकी जो प्राचीन अर्वाचीन हस्तप्रतियाँ विद्यमान हैं — यह एक ही साधन भाषानिर्णयके लिये बाकी रह जाता है। इनका अनुमान तो मंज ही होता है कि जैन आगमोंकी जो मूल भाषा थी वह पुस्तकार्थ करनेके युगमें न रही होगी, और जो भाषा पुस्तकार्थ करनेके जमानमें थी वह आज नहीं रही है — न रह सकती है। प्राचीन अर्वाचीन चूर्णियाद्याकारादिने अपने चूर्णि-व्याख्यान ग्रन्थों को सारेके सारे ग्रन्थकी प्रतीकोंका समग्र किया है, इससे पता चलता है कि सिर्फ आगमोंकी मौलिक भाषा ही नहीं, किंतु पुस्तकार्थ करनेके युगकी भाषा में भी आज काफी परिवर्तन हो गया है। प्राच्य वृत्तिग्रन्थ अर्थात् चूर्णिकारोंने अपनी व्याख्याओंमें जो आगमग्रन्थोंकी प्रतीकोंका उल्लेख किया है उससे काफी परिवर्तनवाला आगम-ग्रन्थोंकी प्रतीकोंका निर्देश सस्मृत व्याख्याकारोंने किया है। इससे प्रतीत होता है कि आगमग्रन्थोंकी भाषा में काफी परिवर्तन हो चुका है। ऐसी परिस्थितिमें आगमोंकी प्राचीन हस्तप्रतियाँ और उनका ऊपरकी प्राकृत व्याख्यान चूर्णियाँ भाषानिर्णयके विधानमें मुख्य साधन हो सकती हैं। यद्यपि आज बहुतेरे जैन आगमोंका प्राचीनतम हस्तलिखित प्रतियाँ दुर्लभ हैं तो भी कुछ अगम-ग्रन्थों और सूर्यप्रणति आदि उपाग वगैरह आगम ऐसे हैं जिनकी बारहवीं तेरहवीं शताब्दीमें लिखित प्राचीन हस्तप्रतियाँ प्राप्य हैं। किन्तु आगम ऐसे भी हैं जिनकी चौदहवीं और पंद्रहवीं शताब्दीमें लिखित प्रतियाँ ही प्राप्त हैं। इन प्रतियोंके अनिरक्त आगमग्रन्थोंके ऊपरकी प्राच्य व्याख्यान चूर्णियाँ आगमोंकी भाषाका कुछ विश्वसनीय स्वरूप निश्चित करनेमें महत्त्वका साधन बन सकती हैं, जिन चूर्णियोंमें चूर्णिकारोंने जैसा ऊपर में कह आया है वैसे प्रायः समग्र ग्रन्थकी प्रतीकोंका समग्र किया है। यह साधन अति महत्त्वका एवं अतिविश्वसनीय है। यद्यपि चूर्णिग्रन्थोंकी अति प्राचीन प्रतियाँ लभ्य नहीं हैं तथापि बारहवीं तेरहवीं चौदहवीं शताब्दीमें लिखित प्रतियाँ काफी प्रमाणम प्राप्य हैं। यहाँ एक बात ध्यान रखनेका है कि मंडे ही चूर्णिग्रन्थोंकी अति प्राचीन प्रतियाँ प्राप्य न भी होती हों, तो भी इन चूर्णिग्रन्थोंका अध्ययन वाचन बहुत कम होनेसे इसमें परिवर्तन विज्ञति आदि होनाका समय अनिर्णय रहा है। अब ऐम चूर्णिग्रन्थोंकी सामने रम्यास आगमोंकी भाषाका निर्णय करनेमें प्रामाणिक साहाय्य मिल सकता है। यह बात तो जिन आगमोंका ऊपर

चूर्णि-व्याख्यायें पाई जाती है उनकी हुई । जिनके ऊपर ऐसे व्याख्याग्रन्थ नहीं हैं ऐसे आगमोंके लिये तो उनके प्राचीन-अर्वाचीन हस्तलिखित प्रत्यन्तर और उनमें पाये जानेवाले पाठभेदोंका—वाचनान्तरोंका अति विवेक पुरःसर पृथक्करण करना — यह ही एक साधन है । ऐसे प्रत्यन्तरोमें मिलनेवाले विविध वाचनान्तरोंको पृथक्करण करनेका कार्य बड़ा मुश्किल एवं कष्टजनक है, और उनमेंसे भी किसको मौलिक स्थान देना यह काम तो अतिसूक्ष्मबुद्धिगम्य और साध्य है । भगवती सूत्रकी विक्रम संवत् १११० की लिखी हुई प्राचीनतम ताडपत्रीय प्रति आचार्य श्री विजय जम्बूसूरिमहाराजके भंडारमें है, तेरहवीं शताब्दीमें लिखी हुई दो ताडपत्रीय प्रतियाँ जैसलमेरमें है, तेरहवीं शताब्दीमें लिखी हुई एक ताडपत्रीय प्रति खंभातके श्री शान्तिनाथ ज्ञानभंडारमें है और एक ताडपत्रीय तेरहवीं शताब्दीमें लिखी हुई बडौदेके श्री हंसविजयजी महाराजके ज्ञानभंडारमें है । ये पाँच प्राचीन ताडपत्रीय प्रतियाँ चारकुलमें विभक्त हो जाती हैं । इनमें जो प्रायोगिक वैविध्य है वह भाषाशास्त्रियोंके लिये बड़े रसका विषय है । यही बात दूसरे आगमग्रन्थोंके बारेमें भी है । अस्तु, प्रसंगवशात् यहाँ जैन आगमोंकी भाषाके विषयमें कुछ सूचन करके अब अंगविज्ञाकी भाषाके विषयमें विचार किया जाता है ।

इस ग्रंथकी भाषा सामान्यतया महाराष्ट्री प्राकृत है, फिर भी यह एक अवाध्य नियम है कि जैन रचनाओंमें जैन प्राकृत-अर्धमागधी भाषाका असर हमेशा काफी रहता है और इस वास्ते जैन ग्रन्थोंमें प्रायोगिक वैविध्य नजर आता है । इसका कारण यही प्रतीत होता है कि जैन निर्ग्रन्थोंका पाद-परिभ्रमण अनेक प्रान्तोंमें प्रदेशोंमें होनेके कारण उनकी भाषाके ऊपर जहाँ तहाँकी लोकभाषा आदिका असर पड़ता है और वह मिश्र भाषा हो जाती है । यही कारण है कि इसको अर्धमागधी कहा जाता है । यहाँ पर यह ध्यान रखनेकी बात है कि जैसे जैन प्राकृत भाषाके ऊपर महाराष्ट्री प्राकृत भाषाका असर पड़ा है वैसे महाराष्ट्री भाषाके ऊपर ही नहीं, संस्कृत आदि भाषाओंके ऊपर भी जैन प्राकृत-अर्धमागधी भाषाका असर जरूर पड़ा है । यही कारण है कि ऐसे बहुतसे शब्द इधर तिधर प्राकृत-संस्कृत आदि भाषाओंमें नजर आते हैं ।

अस्तु, इस अंगविज्ञा ग्रन्थकी भाषा महाराष्ट्री प्राकृत प्रधान भाषा होती हुई भी वह जैन प्राकृत है । इसी कारणसे इस ग्रंथमें ह्रस्व-दीर्घस्वर, द्विर्भाव-अद्विर्भाव स्वर-व्यंजनोंके विकार अविकार, विविध प्रकारके व्यंजनविकार, विचित्र प्रयोग-विभक्तियाँ आदि बहुत कुछ नजर आती हैं । भाषा-विदोंके परिचयके लिये यहाँ इनका संक्षेपमें उल्लेख कर दिया जाता है ।

कका विकार—परिक्खेस सं० परिक्खेश, निक्खुड सं० निक्कुट आदि ।

कका अविकार—अकल्ल, सकण्ण, पडाका, जूधिका, नत्तिका, पाकटित आदि ।

क्षका विकार—बुख सं० वृक्ष, लुक्काणि स० रूक्षाणि, छीत स० क्षुत, छुधा सं० क्षुधा, आदि ।

खका विकार—खजूरी स खजूरी, साधिणो स साखिन आदि ।

खका अविकार—खेख्खा, फलिखा आदि ।

गका विकार—छदोक, मक स मृग, मकतण्डा स मृगतण्डा आदि ।

घका विकार—गोहातक स गोघातक, उल्लहित स उल्लङ्घित, छत्तोह स छत्रौघ आदि ।

प्रका अविकार—अघन, चोरघात आदि ।

चका अविकार—अचलाय, आचितक आदि ।

जका अविकार—जोजयितन्व, पजोजडस्स आदि ।

डका विकार—डलगवी स पडङ्गवित्, दमिली स द्रविडी आदि ।

तका विकार—उदुसोभा, अणोदुग, पदोली, वदसक, ठिदामास, भारधिक, पडिकुडित स प्रति
कुचित आदि ।

तका अविकार—उतु, चेतित, वेतालिक, पितरो, पितुस्सिया, जूतगिह, जूतमाला, जोतिसिक आदि ।

थका विकार—आमधित, वीधी, कधा, मणोरघ, रघप्पयात, पुषवी, गूध, रायपघ, पाधेज, पघवावत,
मिधो, तघ, जूधिका आदि ।

थका अविकार—मघापध, रथगिह आदि ।

दका विकार—कतव, कातव, राप्पसात, लोकहितय, रातण स राजादन, पातव, मुर्निग स
मृदङ्ग, वेतिया आदि ।

दका अविकार—ओदनिक, पादकिकणिका, अस्सादेहिति, पादखड्डयक आदि ।

धका विकार—परिसाहसतो स पर्यद्वर्षक आदि ।

धका अविकार—ओधि, ओसघ, अविधेय, अन्वाबाध, खुधित, पसाधक, लुधा, स क्षुधा आदि ।

पका विकार—अउत्थ आदि ।

पका अविकार—अपलिखित, अपसारित, अपविद्ध, अपसङ्गन, पोरेपव स० पुर पत्थ, चेतितपादप
आदि ।

भका अविकार—परभुत स० परभृत आदि ।

यका विकार—असन्वओ स यशस्वत आदि ।

रका विकार—दालित स दारित, फलिम्बा स परिम्बा, लसिया स रसिका आदि ।

वका विकार—अपमक स अवमक, अपमतर, अपीर स अविवर, महापकास स महावकाश
आदि ।

हका विकार—रभस्स सं. रहस्य, बाधिरंग सं. बाह्याङ्ग, प्रधित सं. प्रहित, णाधिति प्रा. णाहित सं. ज्ञास्यति आदि ।

लुप्त व्यंजनोके स्थानमें महाराष्ट्रीप्राकृतमें मुख्यतया अस्पष्ट य श्रुति होती है, परन्तु जैन प्राकृतमें त, ग, य, आदि वर्णोंका आगम होता है ।

तका आगम—रातोवरोध सं. राजोपरोध, पूता सं. पूजा, पूतिय सं. पूजित, आमतमत सं. आमयमय, गुरुत्थाणीत सं. गुरुस्थानीय, चेतितागत, स. चैत्यगत, पातुणंतो सं. प्रगुणयन्, जवातू सं. यवागू, वीतपाल सं. बीजपाल आदि ।

गका आगम—पागुन सं. प्रावृत्त, सगुण सं. शकुन आदि ।

यका आगम—पूयिय सं. पूजित, रयित सं. रचित, पयुम सं. पद्म, रयतगिह सं. रजतगृह, सम्मोयिआ सं. सम्मुद् आदि ।

जैन प्राकृतमें कभी कभी शब्दोंके प्रारम्भके स्वरोंमें त का आगम होता है । ये प्रयोग प्राचीन भाष्य-चूर्णि और मूल आगम सूत्रोंमें भी देखे जाते हैं । तोपभोगतो सं. उपभोगतः, तूण सं. ऊन, तूहा सं. ऊहा, तेतेण सं. एतेण, तूका सं. यूका आदि ।

अनुस्वारके आगमवाले शब्द—गिंधी सं. गृद्धि, संली सं. श्याली, मुंदिका, सं. मृद्रीका, अप्पणि सं. आत्मनि आदि ।

अनुस्वारका लोप—सस्सयित सं. संशयित आदि ।

प्राकृत भाषामें ह्रस्व-दीर्घस्वर एवं व्यंजनोके द्विर्भाव-एकीभावका व्यत्यास बहुत हुआ करता है । इस ग्रंथमें ऐसे बहुतसे प्रयोग मिलते हैं—आमसती सं. आमृशति, अप्पणी सं. आत्मनि, णारिए सं. नार्याः, वुख सं. वृक्ष, णिखुड, णिकूड, कावकर, सयाण सं. सकर्ण आदि ।

जैसे प्राकृतमें शालिवाहन शब्दका संक्षिप्त शब्द प्रयोग सालाहण होता है वैसे ही जैन प्राकृतमें बहुतसे संक्षिप्त शब्दप्रयोग पाये जाते हैं—साव और साग सं. श्रावक, उज्झा सं. उपाध्याय, कयार सं. कचवर, जागू सं. यवागू, रातण सं. राजादन आदि ।

इस ग्रंथमें सिद्ध संस्कृतसे प्राकृत बने हुए प्रयोग कई मिलते हैं—अभ्युत्तिष्ठति सं. अभ्युत्तिष्ठति, स्सा और सा सं. स्यात्, केयिच्च केचिच्च, कचि क्वचित्, अधीयता, अतप्परं सं. अतः परम्, अस सं. अस्य, याव सं. यावत्, वियाणीया सं. विजानीयात्, पस्से सं. पश्येत्, पते और पदे सं. पतेत्, पणिवते सं. प्रणिपतति, थिया सं. स्त्रियाः, पंथा, पेच्छते सं. प्रेक्षते, णिच्चसो, इस्सज्ज सं. ऐश्वर्य, ण्हाड सं. स्नायु आदि ।

इस ग्रन्थमें नाम और आख्यातके क्लिनेक ऐसे रूप प्रयोग मिलते हैं जो सामान्यतया व्याकरणसे सिद्ध नहीं होते, फिर भी ऐसे प्रयोग जैन आगमग्रन्थोंमें एवं भाष्य-चूर्ण आदि प्राकृत व्याख्याओंमें नजर आते हैं ।

अथाय चतुर्थी एकवचन, अचलाय शीय एनाय ण्डुसाय उदुणीय खीलिङ्ग तृतीया एकवचन, जारीय चुडिलीय गारीय णरिए णासाय फलकीय खीलिङ्ग पथी एकवचन, अचलाय गयसालाय दरकडाय पमदाय विमुक्काय दिसाज खीलिङ्ग सप्तमी एकवचन, अप्पणि अण्णी लोक्कहि युत्तप्पहि कम्हिय सप्तमी एकवचन । सकाणि इमाणि अमतराणि प्रथमा बहुवचन । पवेक्खयि स प्रवीक्षते, गण्ठाहि स गण्ठ, जाणेजो स जानीयात्, वाडजो वाएजो स वाचयेत् वादयेत्, विभाएजो स विभाजयेत्, पवेदेजो स प्रवेदयेत् । ऐसे निमित्तिरूप और धातुरूपोंके प्रयोग इस ग्रन्थमें काफी प्रमाणमें मिलते हैं ।

इस ग्रन्थमें — पच्छेलित स प्रसेणित, पज्जोत्त स पर्यपवर्त्त, पच्चोदार स प्रात्यपदार, रसोतीगिह स रसवतीगृह, दिहि स धृति ताल्लेंट ताल्लोट स ताल्लुत्त, गिंघि स गृद्धि, सत्तयित स सशयित, अवरण स अपराह, वगैरह प्रावृत्त प्रयोगोंका सग्रह भी खूब है । एकवचन द्विवचन बहुवचनके लिये इस ग्रन्थमें एकमस्स दुवस्स त्रिमस्स और बहुमस्स शब्दका उल्लेख मिलता है ।

णिक्खुड णिक्कूड णिखुड णिक्कूड स निक्कुट, सलो सल्लो सल्लोका स श्याठिका, विल्या विलका स वनिता, सम्मोइ सम्मोदी सम्मोयिमा स सम्मुद, वियाणेज जा ज्जो वियाणीया-वियाणेय विजाणित्ता स विजानीयात्, धीता धीया धीतर धीतरी धीतु स दुहित् वगैरह एक हो शब्दके विभिन्न प्रयोग भी काफी हैं । आलिंणनेस्स स आलिंण्णैस्स वुत्ताणेकविंसति स उक्कायेकविंसति जैसे सधिप्रयोग भी हैं । क्लिनेक ऐसे प्रयोग भी हैं जिनके अर्थकी कल्पना करना भी मुश्किल हो जाय, जैसे कि परिसाहसतो स पर्यद्धर्पक आदि ।

यहां विप्रकीर्ण रूपसे प्राचीन जैन प्राकृतके प्रयोगोंकी विविधता एवं विषमताके विषयमें जो जो उदाहरण दिये गये हैं उनमेंसे कोई दो पाँच उदाहरणोंको बाद करके बाकीके सभी इस ग्रन्थके ही दिये गये हैं जिनके स्थानोंका पता ग्रन्थके अन्तमें छपे हुए कोशको (परिशिष्ट २) देखनेसे लग जायगा ।

अभिविज्ञाशास्त्रका आंतर स्वरूप

अभिविज्ञाशास्त्र यह एक फलदेशका महाकाय ग्रन्थ है । यह ग्रन्थ ग्रह-नक्षत्र-तारा आदिके द्वारा या जन्मकुण्डलीके द्वारा फलदेशका निर्देश नहीं करता है किन्तु मनुष्यकी सृष्टि प्रवृत्तिके

निरीक्षण द्वारा फलादेशका निरूपण करता है। अतः मनुष्यके हलन-चलन और रहन-सहन आदिके विषयमें विपुल वर्णन इस ग्रन्थमें पाया जाता है।

यह ग्रन्थ भारतीय वाङ्मयमें अपने प्रकारका एक अपूर्वसा महाकाय ग्रंथ है। जगतभरके वाङ्मयमें इतना विशाल, इतना विशद महाकाय ग्रन्थ दूसरा एक भी अद्यापि पर्यंत विद्वानोंकी नजरमें नहीं आया है।

इस शास्त्रके निर्माताने एक बात स्वयं ही कबूल कर ली है कि इस शास्त्रका वास्तविक परिपूर्ण ज्ञाता कितनी भी सावधानीसे फलादेश करेगा तो भी उसके सोलह फलादेशोंमेंसे एक असत्य ही होगा, अर्थात् इस शास्त्रकी यह एक त्रुटि है। यह शास्त्र यह भी निश्चिन रूपसे निर्देश नहीं करता कि सोलह फलादेशोंमेंसे कौनसा असत्य होगा। यह शास्त्र इतना ही कहता है कि “सोलस वाकरणाणि वाकरेहिसि. ततो पुण एक्कं चुक्किहिसि, पण्णरह अच्चिडाणि भासिहिसि, ततो अजिणो जिणसंकासो भविहिसि” पृष्ठ २६५, अर्थात् “सोलह फलादेश तू करेगा उनमेंसे एकमें चूक जायगा, पनरहको संपूर्ण कह सकेगा — बतलाएगा, इससे तू केवल ज्ञानी न होने पर भी केवली समान होगा।”

इस शास्त्रके ज्ञाताको फलादेश करनेके पहले प्रश्न करनेवालेकी क्या प्रवृत्ति है? या प्रश्न करनेवाला किस अवस्थामें रहकर प्रश्न करता है? इसके तरफ उसको खास ध्यान या खयाल रखनेका होता है। प्रश्न करनेवाला प्रश्न करनेके समय अपने कौन-कौनसे अङ्गोंका स्पर्श करता है? वह बैठके प्रश्न करता है या खड़ा रहकर प्रश्न करता है?, रोता है या हँसता है?, वह गिर जाता है, सो जाता है, विनीत है या अविनीत?, उसका आना-जाना, आलिंगन-चुंबन करना, रोना, विलाप करना या आक्रन्दन करना, देखना, बात करना वगैरह सब क्रियाओंकी पद्धतिको देखता है; प्रश्न करनेवालेके साथ कौन है? क्या फलादि लेकर आया है?, उसने कौनसे आभूषण पहने हैं वगैरहको भी देखता है और वादमें अङ्गविद्याका ज्ञाता फलादेश करता है।

इस शास्त्रके परिपूर्ण एवं अतिगंभीर अध्ययनके बिना फलादेश करना एकाएक किसीके लिये भी शक्य नहीं है। अतः कोई ऐसी सम्भावना न कर बैठे कि इस ग्रन्थके सम्पादकमें ऐसी योग्यता होगी। मैंने तो इस वैज्ञानिक शास्त्रको वैज्ञानिक पद्धतिसे अध्ययन करने वालोंको काफी साहाय्य प्राप्त हो सके इस दृष्टिसे मेरेको मिले उतने इस शास्त्रके प्राचीन आदर्श और एतद्विषयक इधर-उधरकी विपुल सामग्रीको एकत्र करके, हो सके इतनी केवल शाब्दिक ही नहीं किन्तु आर्थिक संगतिपूर्वक इस शास्त्रको शुद्ध बनानेके लिये सुचारु रूपसे प्रयत्नमात्र किया है। अन्यथा मैं पहिले ही कह चुका हूँ कि काफी प्रयत्न करनेपर भी इस ग्रन्थकी अति प्राचीन भिन्न-भिन्न कुलकी शुद्ध प्रतियाँ काफी प्रमाणमें न मिलनेके कारण अब भी ग्रन्थमें काफी खंडितता और अशुद्धियाँ

रह गई हैं। मैं चाहता हूँ कि कोई विद्वान् इस वैज्ञानिक विषयका अध्ययन करके इसके मर्मका उद्घाटन करे।

ऊपर कहा गया उस मुताबिक कोई वैज्ञानिक दृष्टिवाला फलदेशकी अपेक्षा इस शास्त्रका अध्ययन कर तो यह ग्रन्थ बहुत कीमती है — इसमें कोई फर्क नहीं है। फिर भी तात्कालिक दूसरी दृष्टिसे अगर देखा जाय तो यह ग्रन्थ कई अपेक्षासे महत्त्वका है। आयुर्वेदज्ञ, वनस्पतिशास्त्री, प्राणीशास्त्री, मानसशास्त्री, ममाजशास्त्री, ऐतिहासिक वगैरहको इस ग्रन्थमें काफी सामग्री मिल जायगी। भारतके सांस्कृतिक इतिहास प्रेमीयोंके लिये इस ग्रन्थमें निपुण सामग्री भरी पड़ी है। प्राकृत और जैन प्राकृत व्याकरणज्ञोंके लिये भी सामग्री कम नहीं है। बहिष्यम प्राकृत कोशके रचयिताको इस ग्रन्थका साधन अवलोकन नितांत आवश्यक होगा।

सांस्कृतिक सामग्री

इस अभिविज्ञान ग्रन्थका मुख्य सम्बन्ध मनुष्योंके अंग एवं उनकी विविध क्रिया-चेष्टाओंसे होनेके कारण इस ग्रन्थमें अंग एवं क्रियाओंका विशद रूपमें वर्णन है। ग्रन्थकर्ताने अंगोंके आकार प्रकार, वर्ण, सख्या, तोल, लिङ्ग, स्वभाव आदिको यानमें रखकर उनको २७० विभागोंमें विभक्त किया है [देखो परिशिष्ट ४]। मनुष्योंकी विविध चेष्टाएँ, जैसे कि बैठना, पर्यस्तिका, आमर्श, अपश्रय आलम्बन टेका देना, खड़ा रहना, देखना, हँसना, प्रश्न करना, नमस्कार करना, सलाप, आगमन, रुदन, परिदेवन, क्रन्दन, पतन, अभ्युत्थान, निर्गमन, प्रचलायित, जम्माई लेना, चुम्बन, आलिङ्गन, सेवित आदि, इन चेष्टाओंका अनेकानेक भेद प्रकारोंमें वर्णन भी किया है। साथमें मनुष्यके जीवनमें होनेवाली अर्थात् क्रिया-चेष्टाओंका वर्णन एवं उनके एकार्थकोंका भी निर्देश इस ग्रन्थमें दिया है। इससे सामान्यतया प्राकृत बाङ्मयमें जिन क्रियापदोंका उल्लेख समझ नहीं हुआ है उनका समग्र इस ग्रन्थमें विपुलतासे हुआ है, जो प्राकृत भाषाकी समृद्धिकी दृष्टिसे बड़े महत्त्वका है [देखो तीसरा परिशिष्ट]।

सांस्कृतिक दृष्टिसे इस ग्रन्थम मनुष्य, तिर्यक् अर्थात् पशु पक्षी-पुद्ग जन्तु, दव-दवी और वनस्पतिक साथ सम्बन्ध रक्खनेवाले कितने ही पदार्थ वर्णित हैं [देखो परिशिष्ट २]।

इस ग्रन्थम मनुष्यके साथ सम्बन्ध रक्खनेवाले अनन्य पदार्थ, जैसे कि—चतुर्वर्ण विभाग, वानि विभाग, गोत्र, योनि अट्टक, सगण सम्बन्ध, कर्म धर्माभ्यापार, स्थान-अधिकार, आधिपत्य, यान-वाहन, नगर ग्राम-मडन-द्रोणमुन्वादि प्रादेशिक विभाग, घर प्रासादादिके स्थान विभाग, प्राचीन सिन्धे, भाण्डोपकरण, भाजन, भोज्य, रस, सुरा आदि पच पदार्थ, वय, आच्छादन, अलङ्कार, विविध प्रकारके तैल, अपश्रय-टेका देनेके साधन, रत सुरत क्रीडाके प्रकार, दोहद, रोग, ऽसव, वादित्र,

आयुध, नदी, पर्वत, खनिज, वर्ण-रंग, मंडल, नक्षत्र, काल-वेला, व्याकरण विभाग, इन सबके नामादिका विपुल संग्रह है। तिर्यग्विभागके चतुष्पद, परिसर्प, जलचर, सर्प, मत्स्य, क्षुद्र जन्तु आदिके नामादिका भी विस्तृत संग्रह है। वनस्पति विभागके वृक्ष, पुष्प, फल, गुल्म, लता आदिके नामोंका संग्रह भी खूब है। देव और देवियोंके नाम भी काफी संख्यामें हैं। इस प्रकार मनुष्य, तिर्यच, वनस्पति आदिके साथ सम्बन्ध रखनेवाले जिन पदार्थोंका निर्देश इस ग्रंथमें मिलता है, यह भारतीय संस्कृति एवं सभ्यताकी दृष्टिसे अतिमहत्त्वका है। आश्चर्यकी बात तो यह है कि ग्रंथकार आचार्यने इस शास्त्रमें एतद्विषयक प्रणालिकानुसार वृक्ष, जाति और उनके अंग, सिके, भांडोपकरण, भाजन, भोजन, पेय द्रव्य, आभरण, वस्त्र, आच्छादन, शयन, आसन, आयुध, क्षुद्र जन्तु आदि जैसे जड एवं क्षुद्र चेतन पदार्थोंको भी इस ग्रंथमें पुं-ल्लो-नपुंसक विभागमें विभक्त किया है। इस ग्रंथमें सिर्फ इन चीजोंके नाम मात्र ही मिलते हैं, ऐसा नहीं किन्तु कई चीजोंके वर्णन और उनके एकार्थक भी मिलते हैं। जिन चीजोंके नामोंका पता संस्कृत-प्राकृत कोश आदिसे न चले, ऐसे नामोंका पता इस ग्रंथके सन्दर्भोंको देखनेसे चल जाता है।

इस ग्रंथमें शरीरके अङ्ग, एवं मनुष्य-तिर्यच-वनस्पति-देव-देवी वगैरहके साथ संबंध रखनेवाले जिन-जिन पदार्थोंके नामोंका संग्रह है वह तद्विषयक विद्वानोंके लिये अति महत्त्वपूर्ण संग्रह बन जाता है। इस संग्रहको भिन्न भिन्न दृष्टिसे गहराईपूर्वक देखा जायगा तो बड़े महत्त्वके कई नामोंका तथा विषयोंका पता चल जायगा। जैसे कि—क्षत्रप राजाओंके सिकोंका उल्लेख इस ग्रंथमें खत्तपको नामसे पाया जाता है [देखो अ० ९ श्लोक १८६]। प्राचीन खुदाईमेंसे कितने ही जैन आयाग-पट मिले हैं, फिर भी आयाग शब्दका उल्लेख-प्रयोग जैन ग्रंथोंमें कहीं देखनेमें नहीं आता है, किन्तु इस ग्रंथमें इस शब्दका उल्लेख पाया जाता है। [देखो पृष्ठ १५२, १६८]। सहितमहका नाम, जो श्रावस्ती नगरीका प्राचीन नाम था उसका भी उल्लेख इस ग्रंथमें अ० २६, १५३ में नजर आता है। इनके अतिरिक्त आजीवक, डुपहारक आदि अनेक शब्द एवं नामादिका संग्रह-उपयोग इस ग्रंथमें हुआ है जो संशोधकोंके लिये महत्त्वका है।

अंगविज्ञा ग्रन्थका अध्ययन और अनुवाद

कुछ विद्वानोंका कहना है कि इस ग्रन्थका अनुवाद किया जाय तो अच्छा हो। इस विषयमें मेरा मन्तव्य इस प्रकार है—

फलादेशविषयक यह ग्रन्थ एक पारिभाषिक ग्रन्थ है। जबतक इसकी परिभाषाका पता न लगाया जाय तबतक इस ग्रन्थके शाब्दिक मात्र अनुवादका कोई महत्त्व नहीं है। इसलिये इस ग्रन्थके अनुवादकी प्रथम तो इसकी परिभाषाका पता लगाना होगा और एतद्विषयक अन्यान्य ग्रन्थ देखने होंगे; जैसे कि इस ग्रन्थके अंतमें प्रथम परिशिष्ट रूपसे छपे हुए ग्रन्थ जैसे ग्रन्थ और

उसकी व्याख्यामें निर्दिष्ट परागरी सहिता जैसे ग्रंथोंका गहराईसे अवलोकन करना होगा । इतना करनेपर भी ग्रंथकी परिभाषाका ज्ञान यह महत्त्वका बात है । अगर इसकी परिभाषाका पता न लगा तो सब अवलोकन व्यर्थप्राय है और तात्त्विक अनुवाद करना अशक्य सी बात है । दूसरी बात यह भी है कि यह ग्रंथ यथासाधन यद्यपि काफी प्रमाणम शुद्ध हो चुका है, फिर भी फलादेश करनेकी अपेक्षा इसका सशोधन अपूर्ण ही है । चिरकालसे इसका अध्ययन अध्यापन न होनेके कारण इस ग्रंथमें अब भी काफी त्रुटियाँ वर्तमान हैं, जैसे कि ग्रंथ कई जगह खंडित है, अक्ष आदिकी सत्ता सब जगह बराबर नहीं मिलती और सम प्रिपम भी है, इसमें निर्दिष्ट पदार्थोंकी पहचान भी बराबर नहीं होती है, अक्षशास्त्रके साथ सम्बंध रखनेवाले पदार्थोंका फलादेशमें क्या और कैसा उपयोग है ? इसकी परिभाषाका कोई पता नहीं है । इस तरह इस ग्रंथका वास्तविक अनुवाद करना हो तो इस ग्रंथका साधुत अध्ययन, आनुपद्धिक ग्रंथोंका अवलोकन और एतद्विषयक परिभाषाका ज्ञान होना नितान्त आवश्यक है ।

['अगविज्ञा' का सम्पादन, ई. स. १९५७]
[कुछ संक्षेप करके]

नन्दीसूत्रके प्रणेता तथा चूर्णिकार*

नन्दीसूत्रके प्रणेता

नन्दीसूत्रकारने नन्दीसूत्रमें कहीं भी अपने नामका निर्देश नहीं किया है, किंतु चूर्णिकार श्री जिनदासगणि महत्तरने अपनी चूर्णिमें सूत्रकारका नाम निर्दिष्ट किया है, जो इस प्रकार है —

“ एवं कतमंगलोवयारो थेरावलिकमे य दंसिए अरिहेसु य दंसितेसु दूसगणिसीसो देववायगो साहुजणहितट्ठाए इणमाह ” [पत्र १३]

इस उल्लेख द्वारा चूर्णिकारने नन्दीसूत्रप्रणेता स्थविर श्रीदेववाचक है — ऐसा बतलाया है । आचार्य श्री हरिभद्रसूरि एवं आचार्य श्री मलयगिरिसूरिने भी इसी आशयका उल्लेख अपनी अपनी टीकामें किया है, किंतु इनका मूल आधार चूर्णिकारका उल्लेख ही है । चूर्णिकारके उल्लेखसे ही ज्ञात होता है कि — नन्दीसूत्रके प्रणेता नन्दीसूत्रस्थविरावलिंगत अंतिम स्थविर श्री दुग्धगणिके शिष्य श्री देववाचक है ।

पंन्यासजी श्री कल्याणविजयजी महाराजने अपने ‘वीरनिर्वाण संवत् और जैन कालगणना’ निबन्धमें (नागरीप्रचारिणी भाग १० अंक ४) अनेकानेक प्रमाण और युक्ति द्वारा नन्दीसूत्रप्रणेता स्थविर देववाचक और जैन आगमोंकी माथुरी एवं वालभी बाचनाओंको संवादित करनेवाले श्रीदेवर्द्धिगणि क्षमाश्रमणको एक बतलाया है ।

नव्यकर्मग्रंथकारआचार्य श्री देवेन्द्रसूरि महाराजने अपनी स्वोपज्ञ वृत्तिमें देवर्द्धिवाचक, देवर्द्धिक्षमाश्रमण नामके उल्लेखपूर्वक अनेकवार नन्दीसूत्रपाठके उद्धरण दिये हैं, ये भी उन्होने

* श्रीदेववाचकरचित नन्दीसूत्रम्—श्रीजिनदासगणिमहत्तरविरचितया चूर्ण्या सयुतम् (प्रकाशक—प्राकृत टेक्स्ट सोसायटी, वाराणसी, ई. स. १९६६) के सम्पादनकी प्रस्तावनासे उद्धृत ।

देववाचक और देवर्द्धिक्षमाश्रमणको एक व्यक्ति मानके ही दिये हैं। यह भी श्री कन्याणविजयजी महाराजकी मायताको पुष्ट करनेवाला सबूत है। तथापि नदीका स्थविरावलीमें अंतिम स्थविर दुष्यगणि हैं, जिनको नदीचूर्णिकारन देववाचकके गुरु दत्तिये हैं। तब कल्पसूत्रकी वि० स० १२४६ में लिखित प्रतिसे लेकर आज पर्यंतकी प्राचीन अर्वाचीन ताडपत्रीय एवं कागजकी प्रतियोंमें स्थविरावलिके पाठोंकी कमी वेशीके कारण कोई एक स्थविरका नाम व्यवस्थित रूपसे पाया नहीं जाता है। इस कारण इन दोनों स्थविरोंकी एक मानना कहीं तक उचित है, यह तज्ज विद्वानोंके लिये विचारणीय है। देववाचक और देवर्द्धिक्षमाश्रमण इन नाम और विशेषण—उपाधिमें भी अंतर है। साथमें यह भी देखना जरूरी है कि नदीसूत्रकी स्थविरावलीमें वायगपय, वायगय, वायग, इस प्रकार वायग शब्दका ही प्रयोग मिलता है, दूसरे कोई वादी, क्षमाश्रमण, दिवाकर जैसे पदोंका प्रयोग नजर नहीं आता है। अगर देववाचकको क्षमाश्रमणकी भी उपाधि होती तो नदीचूर्णिकार जरूर लिखते ही। जैसे द्वादशारनयचक्रटीकाके प्रणेता सिंहवादी गणि क्षमाश्रमण, विशेषावश्यककी अपूर्ण स्वोपज टीकाको पूरी करनेवाले कोट्यार्थवादी गणि महत्तर, समस्तितरुके प्रणेता वादी सिद्धसेनगणी दिवाकर आदि नामोंके साथ दो विशेषण-उपाधियाँ जुड़ी हुई मिलती हैं इसी तरह देववाचकके लिये भी दो उपाधियोंका निर्देश जरूर मिलता। अतः देववाचक और देवर्द्धिक्षमाश्रमण, ये दोनों एक ही व्यक्ति हैं या भिन्न, यह प्रश्न अब भी विचारणीय प्रतीत होता है। कल्पसूत्रकी स्थविरावली और नदीसूत्रकी स्थविरावलीका मेलझेल कैसे, कितना और कहाँ तक हो सकता है, यह भी विचारार्ह है।

वाचकपदकी अपेक्षाकृत प्राचीनता होने पर भी कल्पसूत्रकी समय समय पर परिश्रित स्थविरावलीमें घेर और स्वमासमणपदका ही निर्देश नजर आता है, यह भी दोनों स्थविर और स्थविरावलीकी विशेषता एवं भिन्नताके विचारका साधन है।

यहाँ पर प्रसंगोपात्त एक बात स्पष्ट करना उचित है कि—भद्रेश्वरसूरिकी कहावतीमें एक गाथा निम्नप्रकारकी नजर आती है—

वाइ य स्वमासमणे दिवायेरे वायगे ति एगट्टा । पुच्चगय जत्थेस जिगागमे तम्मिमे नामा ॥

अर्थात्—वादी, क्षमाश्रमण, दिवाकर और वाचक, ये एकार्थक समानार्थक शब्द हैं। जिना गममें जो पूर्वगत शाल हैं उनके शेष अर्थात् अज्ञात पारम्परिक ज्ञान जिनके पास है उनके लिये ये पद हैं।

इस गाथासे यह स्पष्ट है कि—इन उपाधियोंवाले आचार्योंके पास पूर्वगतज्ञानकी परंपरा थी। किंतु आज जैन परम्परामें जो ऐसी मायता प्रचलित है कि—इन पदधारक आचार्योंको एक पूर्व आदिका ज्ञान था, यह मायता भ्रान्त एवं गलत प्रतीत होती है। कारण यह है कि—अगर

आचाराङ्गादि प्राथमिक अंगआगम शीर्णविशीर्ण हो चूके थे, इस दशामें पूर्वश्रुतके अखंड रहनेकी संभावना ही कैसे हो सकती है ? ।

स्थविर श्री देववाचककी नन्दीसूत्रके सिवा दूसरी कोई कृति उपलब्ध नहीं है ।

चूर्णिकार

नन्दीसूत्रचूर्णिके प्रणेता आचार्य श्रीजिनदासगणि महत्तर हैं । सामान्यतया आज यह मान्यता प्रचलित है कि जैन आगमोंके भाष्योंके प्रणेता श्री जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण और चूर्णियोंके रचयिता श्री जिनदासगणि महत्तर ही हैं, और ऐसे प्राचीन उल्लेख पट्टावलो आदिमें पाये भी जाते हैं; किन्तु भाष्य-चूर्णियोंके अवगाहनके बाद ये दोनों मान्यताएँ गलत प्रतीत हुई हैं । यहाँ पर भाष्यकारोंका विचार अप्रस्तुत है, अतः सिर्फ यहाँ पर जैन आगमोंके ऊपर जो प्राचीन चूर्णियाँ उपलब्ध हैं उन्हींके विषयमें विचार किया जाता है । आज जैन आगमोंके ऊपर जो चूर्णिनामक प्राकृतभाषा-प्रधान व्याख्याग्रन्थ प्राप्त हैं उनके नाम क्रमशः ये हैं —

१ आचाराङ्गचूर्णि, २ सूत्रकृताङ्गचूर्णि, ३ भगवतीचूर्णि, ४ जीवाभिगमचूर्णि, ५ प्रज्ञापनासूत्र-शरीरपदचूर्णि, ६ जम्बूद्वीपकरणचूर्णि, ७ दशकल्पचूर्णि, ८ कल्पचूर्णि, ९ कल्पविशेषचूर्णि, १० व्यवहारसूत्रचूर्णि, ११ निशीथसूत्रविशेषचूर्णि, १२ पञ्चकल्पचूर्णि, १३ जीतकल्पवृहच्चूर्णि, १४ आवश्यकचूर्णि, १५ दशकालिकचूर्णि श्रीअगस्त्यसिंहकृता, १६ दशकालिकचूर्णि वृद्धविवरणाख्या, १७ उत्तराध्ययनचूर्णि, १८ नन्दीसूत्रचूर्णि, १९ अनुयोगद्वारचूर्णि, २० पाक्षिकचूर्णि ।

ऊपर जिन बीस चूर्णियोंके नाम दिये हैं उनके और इनके प्रणेताओंके विषयमें विचार करनेके पूर्व एतद्विषयक चूर्णिग्रन्थोंके प्राप्त उल्लेखोंको मैं एक साथ यहाँ उद्धृत कर देता हूँ जो भविष्यमें विद्वानोंके लिये कायमकी विचारसामग्री बनी रहे ।

(१) आचाराङ्गचूर्णि । अन्तः —

से हु निरालंघनमप्पतिट्ठितो । शेषं तदेव ॥ इति आचारचूर्णि परिसमाप्ता ॥ नमो सुयदेवयाए भगवईए ॥ ग्रन्थाग्रम् ८३०० ॥

(२) सूत्रकृताङ्गचूर्णि । अन्तः —

सदहामि जघ सूत्रेति जेतव्वं सव्वमिति ॥ नमः सर्वविदे वीराय विगतमोहाय ॥ समातं चेदं सूत्रकृताभिधं द्वितीयमङ्गमिति । भद्रं भवतु श्रीजिनशासनाय । सुगङ्गाङ्गचूर्णिः समाप्ता ॥ ग्रन्थाग्रम् ९५०० ॥

(३) भगवतीचूर्णि —

श्रीभगवतीचूर्णिः परिसमाप्तेति ॥ इति भद्रं ॥

सुअदेवय त्रु चदे जीइ पसाएण सिक्खिय नाण । विश्य पि बतव (१ बभ) देविं पसन्नवाणि
पणिवयामि ॥ ग्रथाप्र ६७०७ ॥ श्री ॥

(४) जीवाभिगमचूर्णि —

इस चूर्णिकी प्रति अद्यावधि ज्ञात किसी मडारमें देखनेमें नहीं आई है ।

(५) प्रज्ञापनाशरीरपदचूर्णि । अन्तः —

जमिह समयविरुद्ध बद्ध बुद्धिविरुलेण होजा हि । त जिणवयगविहन्तू खमिऊण मे पतोहिंतु ॥१॥

॥ शरीरपदस्स चुण्णी जिणभद्रखमासमणकित्तिया समत्ता ॥ अनुयोगद्वारचूर्णि पत्र ७४ ।

याकिनी महत्तरासूनु आचार्य श्री हरिमद्रसूरिकृत अनुयोगद्वारलघुवृत्ति पत्र ९९ में भी
यही दृष्टेय है ।

(६) जम्बूद्वीपकरणचूर्णि । अन्तः —

एव उव्वरिद्धभागस्स तेरासिय पउजियव । विरुब्बेहुवुद्धीओ आणेय वाओ ॥ जवुदीवपणगत्ति
करणाण चुण्णी समत्ता ॥

(७) दशाश्रुतस्कन्धचूर्णि । अन्तः —

जाव णया वि । जाव करणओ — सव्वेसि पि णयाण० गाथा ॥ दशाना चूर्णि समाता ॥

(८) कल्पचूर्णि —

आउयवजा उ० गाथा ९९ । विद्धेण जहा विसेसावस्सगभासे । 'सामित्त चेव पगडीण
को केवत्तिय बवह १ एवैह वा केत्तिय को उ २ ति बहा कम्मपगडीए । एत पसगेण गत ।

अन्तः —

तओ य आराहणातो छिणससारी भवति ससारसतति छेत्तु मोक्ख पावतीति ॥ कल्पचूर्णि
समाता ॥ ग्रथाप्रम् — ५३०० प्रत्यक्षरगणनया निर्णीतम् ॥ [सर्वप्रथमम् — १४७८४] ॥

(९) कल्पविशेषचूर्णि — अन्तः —

कल्पविसेसचुण्णी समत्तेति ॥

(१०) व्यवहारचूर्णि । अन्तः —

व्यवहारस्य भगवत् अर्णविवक्षाप्रवर्त्तने दक्षम् । विवरणमिदं समाप्त श्रमणगणानाममृतमृतम् ॥१॥

(११) निशीथविशेषचूर्णि । आदिः —

नमिऊणअरुहताण, सिद्धाण य कम्मचक्रमुकाण । सयणसिणेहविमुकाण सव्वसाहण मावेण ॥१॥

सविसेसायरजुत्त काउ पणाम च अत्थदायिस्स । पग्जुणसमासमणस्स चरण-करणाणुपालस्स ॥२॥

एवं कयप्पणामो पक्कप्पणामस्स विवरणं वन्ने । पुव्वाययियकयं चिय अहं पि तं चेव उ विसेसे ॥३॥
भणिया विमुत्तिचूला अहुणाऽवसरो णिसीहचूलाए। को संवंधो तिस्सा? भण्णइ, इणमो निसामेहि ॥४॥
तेरहवे उदेशके अन्तमें —

सकैरज्जमउडविभूसणस्स तण्णामसरिमणामस्स । तस्स सुतेणेस कता विसेसच्चुणी णिसीहस्स ॥
पंद्रहवे उदेशके अन्तमें —

रैविकरमभिघाणक्खरसत्तमवगांतअक्खरजुएणं । णामं जरिस्सत्थीए सुतेण तिस्से कया चुणी ॥
सोलहवे उदेशके अन्तमें —

देहँडो सीह थोरा य ततो जेट्ठा सहोयरा । कणिट्ठा डेउलो णणो सत्तमो य तिडज्जिओ ।
एतेसि मज्झिओ जो उ मंदेवी (मंदधी) तेण वित्तिता (चिन्तिता) ॥

अन्तः —

जो गाहासुत्तथो चेवंविघपागडो फुडमत्तथो । रइओ परिभासाए साहूण अणुगहट्ठाए ॥१॥
ति-चउ-पण ऽड्ढमवगे ति-पण-ति-तिगक्खरा ठवे तेसि । पढम-ततिएहि णिट्ठइ सरजुएहि णामं कयं जरस्सा ॥२॥
गुरुदिण्णं च गणित्तं महत्तरत्तं च तस्स तुट्ठेण । तेण कतेसा चुणी विसेसणामा णिसीहस्स ॥३॥
णमो सुयदेवयाए भगवतीए ॥ जिनदासगणिमहत्तेरण रइया णिसीहचुणी समत्ता ॥

(१२) पञ्चकल्पचूर्णि । अन्तः —

कप्पपणयस्स भेओ परूविओ मोक्खसाहणट्ठाए । जं चरिऊण सुविहिया करेति दुक्खक्खयं धीरा ॥
पञ्चकल्पचूर्णिः समाप्ता ॥ ग्रन्थप्रमाणं सहस्रत्रयं शतमेकं पञ्चविंशत्युत्तरम् ३१२५ ॥

(१३) जीतकल्पवृहच्चूर्णि । अन्तः —

इति जेण जीयदाणं साहूणऽश्रयारंपकपरिसुद्धिकरं । गाहाहिं फुडं रश्यं महुरपयत्थाहिं पावणं परमहियं ॥१॥
जिणभइस्समासमणं निच्छियसुत्तऽत्थदायगामलचरणं । तमहं वंदे पयओ परमं परमोवगार कारिणं महग्घं ॥२॥

॥ जीतकल्पचूर्णिः समाप्ता । सिद्धसेनकृतिरेषा ॥

(१४) आवश्यकचूर्णि । अन्तः —

करणनयो—सर्वेसि पि नयाणं० गाघा ॥ इति आवस्सगनिज्जुत्तिचूणी समाप्ता ॥
मंगलं महाश्रीः ॥

१. इस गाथासे ज्ञात होता है कि चूर्णिकार श्री जिनदासगणि महत्तरके पिताका नाम नाग अथवा तो चन्द्र होगा ।

२. इस गाथाके अर्थका विचार करनेसे चूर्णिकार श्री जिनदासगणि महत्तरकी माताका नाम प्राकृत गोघा संस्कृत गोपा अधिक संभवित है ।

३. इस गाथामें उल्लिखित देहड आदि चूर्णिकार श्री जिनदासगणि महत्तरके सहोदर भाई हैं ।

४. इस चूर्णि पर टिप्पण रचनेवाले श्री श्रीचंद्रसूरिजी प्रस्तुतचूर्णिका वृहच्चूर्णिके नामसे उल्लेख करते हैं ।

(१५) दशकालिकसूत्रअगस्त्यसिंहचूर्णि । अन्तः —

एवमेत धम्मसमुत्तिण्णादिचरण—करणाणमपरूवणागम नेव्वाणमणफलावसाण भविय-
जणाणदिकर चुण्णिणसमासयणेण दसकालिय परिसमत्ता ॥

नम ॥ वीरवरस्स भगवतो तित्थे कोडीगणे सुत्रिपुलम्भि । गुणमणवहरामस्सा वैरसामिस्स साहाए ॥१॥
महरिससरिससभावा भावाऽभावाण मुणितपरमत्था । रिसिगुत्तसमासमगा खमा समाण निधी आसि ॥२॥
तेसि सीसेण इमा कळसममडदणामधेज्जेण । दसकालियस्स चुण्णी पयाण रयणातो उवणत्था ॥३॥
रुधिरपद सधिणियता उड्डियपुणरुत्तवित्थरपसगा । वक्खाणमत्तरेणावि सिस्समतिवोधणसमत्था ॥४॥
ससमय परसमयणयाण ज थण समाधित पमादेण । त भ्वमह पसाहेह य इय विण्णत्ती पयणीण ॥५॥
॥ दसकालियचुण्णी परिसमत्ता ॥

(१६) दशकालिकसूत्रचूर्णि वृद्धविवरणाख्या । अन्तः —

अग्गयणाणतर 'कात्रमओ समाधीए' जीरणकावो जस्स गतो समाहीए त्ति । जहा तेण
एत्तिण्ण चेव आराहगा भवति त्ति ॥ दशवैकालिकचूर्णि सम्भत्ता ॥ प्रथमं ७४०० ॥

(१७) उत्तराध्ययनचूर्णि । अन्तः —

पाणिजकुलसमूतो कोडियगगितो य वज्जसाहीतो । गोत्रात्रियमहतरओ विक्रान्तो आसि लोमम्भि ॥१॥
ससमय परसमयविक ओयस्सी देहिय सुगमीरो । सीसगगसपरिवुडो वक्खाणरतिप्पियो आसी ॥२॥
तेसि सीसेण इम उत्तराध्ययणाण चुण्णिणसड तु । रडय अणुगगत्थ सीसाण मदबुद्धीण ॥३॥
ज पत्थ उत्तुत्त अयाणमाणण त्रितित होवा । त अणुओगवरा मे अणुधितेउ समारेंतु ॥४॥
॥ पद्धिओत्तराध्ययनचूर्णी समाप्ता ॥ प्रथमं प्रत्यक्षरगनया ५८५० ॥

(१८) नन्दीसूत्रचूर्णि । अन्तः —

णि रे ण ग म त्त ण ह स दा जि या (१) पसुपतिसखगजट्टिताकुडा ।
कमट्टिता धीमतचित्थियक्खरा फुड कहेयत्तऽभिधाण कत्तुणो ॥१॥
शकरानो पच्चसु वर्षशतेषु व्यक्तिकातेषु अष्टनवतेषु नन्ध ययनचूर्णि समाप्ता इति ॥ प्रथमं १५०० ॥

(१९) अनुयोगद्वारसूत्रचूर्णि । अन्तः —

चरणमेव गुणो चरणगुणो । अहवा चरण चारिणम्, गुणा खमादिया अणेगविधा, तेसु जो
जहट्टिओ साधू सो सवणयसम्मतो भवतीति ॥

॥ कृति श्रीश्वेताम्बराचार्यश्रीजिनदासगणिमहत्तरपूज्यपादानामनुयोगद्वाराणा चूर्णि ॥

(२०) पाक्षिकसूत्रचूर्णि । अन्तः —

अनुष्टुप्भेदेन छंदसां ग्रंथाग्रं चत्वारि शतानि ४०० ॥

पाक्षिकप्रतिकमणचूर्णा समाप्तेति ॥ शुभं भवतु सकलसंघस्य मंगलं महाश्रीः ॥

१. ऊपर जिन बीस चूर्णियोंके आदि-अन्तादि अंशोंके उल्लेख दिये हैं, इनके अवलोकनसे प्रतीत होता है कि—प्रज्ञापनासूत्रके बारहवें शरीरपदकी चूर्णि श्री जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणकृत है। आज इसकी कोई स्वतन्त्र हस्तप्रति ज्ञानमंडारोंमें उपलब्ध नहीं है, किन्तु श्री जिनदासगणि महत्तर और आचार्य श्री हरिभद्रसूरिने क्रमशः अपनी अनुयोगद्वारसूत्रकी चूर्णि और लघुवृत्तिमें इस चूर्णिको समग्र भावसे उद्धृत कर दी है, इससे इसका पता चलता है। श्री जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणने प्रज्ञापनासूत्र पर सम्पूर्ण चूर्णि की हो, ऐसा प्रतीत नहीं होता है। इसका कारण यह है कि—प्राचीन जैन ज्ञानमंडारोंमें प्रज्ञापनासूत्रचूर्णिकी कोई हाथपोथी नहीं है। दूसरा यह भी कारण है कि—आचार्य श्री मलयगिरिने अपनी प्रज्ञापनावृत्तिमें सिर्फ शरीरपदकी वृत्तिके सिवा और कहीं भी चूर्णिपाठका उल्लेख नहीं किया है। अतः ज्ञात होता है कि श्री जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणने सिर्फ प्रज्ञापनसूत्रके बारहवें शरीरपद पर ही चूर्णि की होगी। आचार्य मलयगिरिने अपनी वृत्तिमें इस चूर्णिका छः स्थानों पर उल्लेख किया है।

२. नन्दीसूत्रचूर्णि, अनुयोगद्वारचूर्णि और निशीथसूत्रचूर्णिके प्रणेता श्री जिनदासगणि महत्तर है जो इन चूर्णियोंके अन्तिम उल्लेखसे निर्विवाद रूपसे ज्ञात होता है। निशीथचूर्णिके प्रारम्भमें आपने अपने विद्यागुरुका शुभ नाम श्री प्रद्युम्न क्षमाश्रमण वतलाया है। समव है कि आपके दीक्षागुरु भी ये हो हो। इन चूर्णियोंकी रचना जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणके बादकी है। इसका कारण यह है कि—नन्दीचूर्णिमें चूर्णिकारने केवलज्ञान-केवलदर्शनविषयक युगपदुपयोग-एकोपयोग-क्रमोपयोगकी चर्चा की है एवं स्थान स्थान पर जिनभद्रगणिके विशेषावश्यक भाष्यकी गाथाओंका उल्लेख भी किया है। अनुयोगद्वारचूर्णिमें तो आपने श्री जिनभद्रगणिकी शरीरपदचूर्णिको साद्यन्त उद्धृत कर दी है। अतः ये तीनों रचनायें श्री जिनभद्रगणिके बादकी ही निर्विवाद सिद्ध हैं।

३. दशवैकालिकचूर्णिके कर्ता श्री अगस्त्यसिंहगणी हैं। ये आचार्य कौटिकगणान्तर्गत श्री वज्र-स्वामीकी शाखामें हुए श्री ऋषिगुप्त क्षमाश्रमणके शिष्य है। इन दोनों गुरु-शिष्योंके नाम शास्त्रान्तरवर्त्ति होनेके कारण पट्टावलियोंमें पाये नहीं जाते हैं। कल्पसूत्रको पट्टावलीमें जो श्री ऋषिगुप्तका नाम है वे स्थविर आर्यसुहस्तिके शिष्य होनेके कारण एवं खुद वज्रस्वामीसे भी पूर्ववर्त्ती होनेसे श्री अगस्त्य-सिंहगणिके गुरु ऋषिगुप्तसे भिन्न है। कल्पसूत्रकी स्थविरावलीका उल्लेख इस प्रकार है —

थेरस्स णं अज्जसुहत्थिस्स वासिट्ठसगुत्तस्स इमे दुवालस थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिण्णया
होत्था । तं जहा —

धेरै य अजरोहण १ जसभदे २ मेहगणी ३ य कामिड्डी ४ ।

सुद्विय ५ सुष्पट्टिबुद्धे ६ रक्मिय ७ तह रोहगुत्ते ८ य ॥१॥

इसिगुत्ते ९ सिरिगुत्ते १० गणी य वमे ११ गणी य तह सोमे १२ ।

दस दा य गणहरा खल एए सीसा सुहत्थिस्स ॥२॥

स्थविर आर्यसुहस्ति श्री वज्रस्वामीसे पूर्ववर्त्ता होनेसे ये ऋषिगुप्त स्थविर दशकालिकचूर्णिप्रणेता श्री अगस्त्यसिंहके गुरु श्री ऋषिगुप्त क्षमाश्रमणसे भिन्न हैं, यह स्पष्ट है । आवश्यकचूर्णि, जिसके प्रणेताके नामका कोई पता नहीं है, उसमें तपस्यमके वर्णनप्रसंगमें आवश्यकचूर्णिकारने इस प्रकार दशवैकालिकचूर्णिका उल्लेख किया है —

तवो दुनिहो — वज्रो अमरतो य । जघा दसवेतान्त्रियचुण्णीए चाउलोदणत (१ चालगे-
दाणत) अल्लदेण णिजरट्ठ साधूसु पडिवायणीय ८ । [आवश्यकचूर्णि विभाग २ पत्र ११७]

आवश्यकचूर्णिक इस उद्धरणमें दशवैकालिकचूर्णिका नाम नज़र आता है । दशवैकालिकसूत्रके ऊपर दो चूर्णियाँ आज प्राप्त हैं — एक स्थविर अगस्त्यसिंहप्रणीत और दूसरी जो आगमोद्धारक श्री सागरानन्दसूरि महाराजने रतलामकी श्री ऋषभदेवजी केशरीमलजी जैन श्वेतावर सस्थाकी ओरसे सम्पादित की है, जिसके कर्त्ताके नामका पता नहीं मिला है और जिसके अनेक उद्धरण याकिनीमहत्तरा पुन आचार्य श्री हरिभद्रसूत्रिने अपनी दशवैकालिकसूत्रकी शिष्यहितावृत्तिमें स्थान स्थान पर बृद्ध विवरणके नामसे दिये हैं । इन दो चूर्णियोंमेंसे आवश्यकचूर्णिकारको कौनसी चूर्णि अभिप्रेत है, यह एक कठिन सी समस्या है । फिर भी आवश्यकचूर्णिके ऊपर उल्लिखित उद्धरणको गौरव देखनेसे हम निश्चय से समीप पहुँच सकते हैं । इस उद्धरणमें “चाउलोदणत” यह पाठ ग़लत हो गया है । वास्तवमें “चाउलोदणत” के स्थानमें मूलपाठ “चालगेदाणत” ऐसा होगा । पर तु मूलस्थानको बिना देखे ऐसे पाठोंके मूल आशयका पता न चढ़ने पर केवल शान्दिक शुद्धि करके सत्यावयव पाठोंको विद्वानोंके गलत बनानेके सट्यायव उदाहरण में सामने हैं । दशवैकालिकसूत्रको प्राप्त दोनों चूर्णियोंकी मैंने बराबर देखा है, किन्तु “चाउलोदणत” का कोई उल्लेख उनमें नहीं पाया है और इसका कोई सार्थक सम्प्रत्यय भी नहीं है । दशवैकालिकसूत्रकी अगस्त्यसिंहाया चूर्णिमें तपके निरूपणकी समाप्तिके बाद “चालगेदार्णि” [पत्र १९] ऐसा चूर्णिकारने लिखा है, जिसको आवश्यकचूर्णिकारने “चालगेदाणत” वाक्य द्वारा सूचित किया है । इस पाठको बादके विद्वानोंने मूल स्थानस्थित पाठको बिना देखे गलत शान्दिक सुधारा कर बिगाड़ दिया—ऐसा निश्चितरूपसे प्रतीत होता है । अतः मैं इस निर्णय पर आया हूँ कि—आवश्यकचूर्णिकारनिर्दिष्ट दशवैकालिक चूर्णि अगस्त्यसिंहीया चूर्णि ही है । और इसी कारण अगस्त्यसिंहीया चूर्णि आवश्यकचूर्णिके पूर्वकी रचना है ।

आचार्य श्री हरिभद्रसूरिने अपनी शिष्यहितावृत्तिमें इस चूर्णिका खास तौरसे निर्देश नहीं किया है। सिर्फ रङ्गवक्त्रा सं० रतिवाक्या नामक दशवैकालिकसूत्रकी प्रथम चूलिकाकी व्याख्यामें [पत्र २७३-२] “अन्ये तु व्याचक्षते” ऐसा निर्देश करके अगस्त्यसिंहीया चूर्णिका मतान्तर दिया है। इसके सिवा कहीं पर भी इस चूर्णिके नामका उल्लेख नहीं किया है।

इस अगस्त्यसिंहीया चूर्णिके नत्काल्यर्त्ता संख्याबन्ध वाचनान्तर—पाठभेद, अर्थभेद एवं सूत्र-पाठोंकी कमी—वेगीके काफी निर्देश हैं, जो अतिमहत्वके हैं।

यहाँ पर ध्यान देने जैसी एक बात यह है कि—दोनों चूर्णिकारोंने अपनी चूर्णिकामें दशवैकालिक-सूत्रकी एक प्राचीन चूर्णी या वृत्तिका समान रूपसे उल्लेख रङ्गवक्त्राचूलिकाकी चूर्णिकामें किया है, जो इस प्रकार है—

“एत्थ इमातो वृत्तिगतातो पदुदेसमेत्तगाधाओ। जहा—

दुक्खं च दुस्समाए जीविउं जे १ लहुसगा पुणो कामा २ ।
 सातिवहुला मणुस्सा ३ अचिग्गुणं चिमं दुक्खं ४ ॥ १ ॥
 ओमजणम्मि य खिसा ५ वंतं च पुणो निसेवियं भवति ६ ।
 अहरोवसपया वि य ७ दुलभो घम्मो गिहे गिहिणो ८ ॥ २ ॥
 निवयंति परिकिलेसा ९ वंघो ११ सावज्जजोग गिहिवासो १३ ।
 एते तिण्णि वि दोसा न होति अणगारवासम्मि १०—१२—१४ ॥ ३ ॥
 साधारणा य भोगा १५ पत्तेयं पुण्ण—पावफलमेव १६ ।
 जीयमवि माणवाणं कुसग्गजलचंचलमणिचं १७ ॥ ४ ॥
 णत्थि य अवेदयित्ता मोक्खो कम्मस्स निच्छओ एसो १८ ।
 पदमट्टारसमेतं वीरवयणसासणे भणितं ॥ ५ ॥ ”

अगस्त्यसिंहीया चूर्णी

दूसरी मुद्रित चूर्णिकामें [पत्र ३५८] “एत्थ इमाओ वृत्तिगाधाओ। उक्तं च” ऐसा लिखकर ऊपर दी हुई गाथायें उद्धृत कर दी हैं।

इन उल्लेखोंसे यह निर्विवाद है कि—दशवैकालिकसूत्रके ऊपर इन दो चूर्णियोंसे पूर्ववर्ती एक प्राचीन चूर्णी भी थी, जिसका दोनों चूर्णिकारोंने वृत्ति नामसे उल्लेख किया है। चूर्णीको ‘वृत्ति’ कहनेका प्रघात प्राचीन है। इसमें यह भी कहा जा सकता है कि—आगमोंके ऊपर पद्य और गद्यमें व्याख्याग्रन्थ लिखनेकी प्रणालि अधिक पुरानी है। और इससे हिमवन्तस्थविरावलीमें उल्लिखित निम्न उल्लेख सत्यके समीप पहुँचता है—

“तेषामार्यसिंहाना स्थविराणा मधुमित्रा ऽऽर्यस्कदिलार्चनामानौ द्वौ शिष्यावभूताम् ।
आर्यमधुमित्राणा शिष्या आर्यगंधस्तिनोऽनीवविद्वाम् प्रभावकाश्चामवन् । तैश्च पूर्वधरस्थविगेतसोमा
स्वातिवाचकरचिततत्वार्योपरि अशीतिसहस्रलोकप्रमाण महामास्य रचितम् । एकादशाङ्गोपरि चाऽऽर्य
स्कदिलस्थविराणामुपरोधतस्तैर्विवरणानि रचितानि । यदुक्त तद्वचिताऽऽचाराङ्गनिवरणाते यथा—

घेरस्स महुमितस्स सेहेहिं तिपुब्बनाणजुत्तेहिं । मुणिगणविवदिणहिं ववगयरायाद्दोसेहिं ॥१॥

बभदीवियसाहामउडेहिं गधहथिनिबुहेहिं । विवरणमेय रह्य दोसयवासेसु विरुमओ ॥२॥

आचाराङ्गसूत्रके इस गंधस्तिविवरणका उल्लेख आचार्य श्री शीलङ्कने अपनी आचाराङ्गवृत्तिके
उपोद्घातमें भी किया है । कुछ भी हो, जैन आगमोंके ऊपर व्याख्या लिखनेकी प्रणाली अधिक
प्राचीन है ।

४ उत्तराध्ययनसूत्रचूर्णिके प्रणेता कौटिकगणीय, वज्रगास्त्राय एव वाणिजकुलीय स्थविर
गोपालिक महत्तरके शिष्य थे । इस चूर्णिकारने चूर्णिर्म अपने नामका निर्देश नहीं किया है । इनके
निश्चित समयका पता लगाना मुश्किल है । तथापि इस चूर्णिमें विशेषावश्यकमाध्यकी स्वोपन टीकाका
सन्दर्भ उल्लिखित होनेके कारण इसकी रचना जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणके स्वर्गवासके बादकी है । विशेष
वश्यक माध्यकी स्वोपन टीका श्रीजिनभद्रगणि क्षमाश्रमणकी अन्तिम रचना है । उठे गणधरवाद तक इस
टीकाका निर्माण होने पर आपका देहात हो जानके कारण बादके समग्र ग्रंथकी टीकाको प्राक्गोचर्य
वादी गणी महत्तरने पूर्ण की है ।

५ जीतरत्नबृहच्चूर्णिके प्रणेतृ श्रीसिद्धसेनगणी हैं । इस चूर्णिके अंतमें आपन सिफ अपन
नामके अतिरिक्त और कोई उल्लेख नहीं किया है । श्रीजिनभद्रगणि क्षमाश्रमणकृत तथाक ऊपर यह
चूर्णी होनेके कारण इसकी रचना श्रीजिनभद्रगणिके बादकी स्वयंसिद्ध है । इस चूर्णीको टिप्पनकराकर
श्रीश्रीचन्द्रसूरिने बृहच्चूर्णीनामसे दर्शाई है —

नत्वा श्रीममहावीर परोषकृतिहृतवे । जातक-पबृहच्चूर्णेन्यार्या काचिप्रकाश्यते ॥१॥

उपरिनिर्दिष्ट सात चूर्णियोंके अतिरिक्त तेरह चूर्णियोंके रचयिताक नामका पता नहीं मिलता है ।
तथापि इन चूर्णियोंके अवलोकनसे जो हकीकत ध्यानमें आइ है इसका यहाँ उल्लेख कर देता हूँ ।

यद्यपि आचाराङ्गचूर्णी और सूत्रशृताङ्गचूर्णिके रचयिताओंके नामका पता नहीं मिला है तो
भी आचाराङ्गचूर्णोंमें चूर्णिकारने पट्टह स्थान पर नागार्जुनीय वाचनाका उल्लेख किया है, उनमेंसे
सात स्थान पर “भदननागज्जुणिया” इस प्रकार बहुमादशक ‘भदत्त’ शब्दका प्रयोग किया है,
इससे अनुमान होता है कि ये चूर्णिकार नागार्जुनसत्तानीय कोई स्थविर होना चाहिये । सूत्र
शृताङ्गचूर्णोंमें जहाँ जहाँ नागार्जुनीय वाचनाका उल्लेख चूर्णीकारन किया है वहाँ सामान्यतया

नागज्जुणिया इतना ही लिखा है। अतः ये दोनों चूर्णीकार अलग अलग ज्ञात होते हैं। सूत्र-कृताङ्गचूर्णीमें जिनभद्रगणीके विशेषावश्यकभाष्यकी गाथाओं एवं स्वोपज्ञ टीकाके सन्दर्भ अनेक स्थान पर उद्धृत किये गये हैं, इससे इस चूर्णीकी रचना श्रीजिनभद्रगणिके वादकी है। परन्तु आचाराङ्ग-चूर्णीमें जिनभद्रगणिके कोई ग्रन्थका उल्लेख नहीं है, इस कारण इस चूर्णीकी रचना श्रीजिनभद्रगणिके पूर्वकी होनेका सम्भव अधिक है।

भगवतीसूत्रचूर्णीमें श्रीजिनभद्रगणीके विशेषणवनीग्रन्थकी गाथाओंके उद्धरण होनेसे, और कल्पचूर्णीमें साक्षात् विसेसावस्सगभासका नाम उल्लिखित होनेसे इन दोनों चूर्णीयोंकी रचना निश्चित रूपसे श्रीजिनभद्रगणिके वादकी है।

दशासूत्रचूर्णीमें केवलज्ञान-केवलदर्शनविषयक युगपदुपयोगादिवादका निर्देश होनेसे यह चूर्णी भी श्रीजिनभद्रगणीके वादकी है।

आवश्यकचूर्णीके प्रणेताका नाम चूर्णीकी कोई प्रतिमें प्राप्त नहीं है। श्रीसागरानन्दसूरि महाराजने अपने सम्पादनमें इसको जिनदासगणिमहत्तरकृत बतलाई है। प्रतीत होता है कि — आपका यह निर्देश श्रीधर्मसागरोपान्यायकृत तपागच्छीय पड़ावलीके उल्लेखको देख कर है, किन्तु वास्तवमें यह सत्य नहीं है। अगर इसके प्रणेता जिनदासगणि होते तो आप इस प्रासादभूत महती चूर्णीमें जिनभद्रगणीके नामका या विशेषावश्यकभाष्यकी गाथाओंका जरूर उल्लेख करते। मुझे तो यही प्रतीत होता है कि—इस चूर्णीकी रचना जिनभद्रगणिके पूर्वकी और नन्दीसूत्ररचनाके वादकी है। दशवैकालिकचूर्णी (वृद्धविवरण)में और व्यवहारचूर्णीमें श्रीजिनभद्रगणिकी कोई कृत्तिका उद्धरण नहीं है, अतः ये चूर्णीयाँ भी जिनभद्रगणि क्षमाश्रमणके पूर्वकी होनी चाहिए। जम्बूद्वीपकरणचूर्णी जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिकी चूर्णी मानी जाती है, किन्तु वास्तवमें यह जम्बूद्वीपके पग्धि-जीवा-धनु पृष्ठ आदि आठ प्रकारके गणितको स्पष्ट करनेवाले किसी प्रकरणकी चूर्णी है। वर्तमान इस चूर्णीमें मूल प्रकरणकी गाथाओंके प्रतीक मात्र चूर्णीकारने दिये हैं, अतः कुछ गाथाओंका पता जिनभद्रीय वृहत्क्षेत्र-समासप्रकरणसे लगा है, किन्तु कितनीक गाथाओंका पता नहीं चला है? इस चूर्णीमें जिनभद्रीय वृहत्क्षेत्रसमासकी गाथायें भी उद्धृत नजर आती हैं, अतः यह चूर्णी उनके वादकी है।

यहां पर चूर्णीयोंके विविध उल्लेखोंको लक्ष्यमें रख कर चूर्णीकारोंके विषयमें जो कुछ निवेदन करनेका था, वह करनेके बाद अंतमें यह लिखना प्राप्त है कि—प्रकाश्यमान इस नन्दीसूत्रचूर्णीके

१. “श्रीवीरात् १०५५ वि. ५८५ वर्षे याकिनीसुनुः श्रीहरिभद्रसूरिः स्वर्गभाक् । निशीथ-वृहत्कल्प-भाष्याऽऽवश्यकदिचूर्णीकाराः श्रीजिनदासमहत्तरादयः पूर्वगतश्रुतधरश्रीप्रद्युम्नक्षमणादिजिघ्यत्वेन श्रीहरिभद्रसूरितः प्राचीना एव यथाकालभाविनो बोध्याः । १११५ श्रीजिनभद्रगणिर्युगप्रधानः । अयं च जिनभद्रीयध्यानशतक-काराङ्गिजः सम्भाव्यते ।” इण्डियन एण्टीक्वेरी पु. ११. पृ. २५३ ॥

[सिरिदेववायगविरइय “नदीसुतं” मेंसे उद्धृत]

प्रणता श्रीजिनदासगणिमहत्तर है, जिसका रचनासमय स्पष्टतया प्राप्त नहा है, फिर भी आज नन्दीसूत्रचूर्णीकी जो प्रतियाँ प्राप्त हैं, उनके अन्तमें सबत्का उल्लेख नज़र आता है, जो चूर्णारचनाका सबत् होनेकी सभाषना अधिक है। यह उल्लेख इस प्रकार है—

शक्राज्ञ पञ्चसु वर्षशतेषु व्यतिक्रातेषु अष्टनवतेषु नवययनचूर्णा समाप्ता इति ।

अर्थात् शाके ५९८ (वि स ७३३) वर्षम नवययनचूर्णा समाप्त हुई। इस उल्लेखको कितनेक विद्वान् प्रतिका लेखसमय मानते हैं, किन्तु यह उल्लेख नवययनचूर्णाकी समाप्तिका अर्थात् रचनासमाप्तिका ही निर्देश करता है, लेखनकालका नहा। अगर प्रतिका लेखनकाल होता तो 'समाप्ता' ऐसा न लिखकर 'लिखिता' ऐसा ही लिखा होता। इस प्रकार गद्यसंदर्भमें रचना सबत् लिखनेकी प्रथा प्राचीन युगमें थी ही, जिसका उदाहरण आचार्य श्रीशीलाङ्गकी आचाराङ्ग-वृत्तिमें प्राप्त है।

छान और चूर्णिकी भाषा

नन्दीसूत्र और उसकी चूर्णाकी भाषाका स्वरूप क्या है ? इस विषयम अभी यहाँ पर अधिक कुछ मैं नहीं लिखता हूँ। सामान्यतया व्यापकरूपसे सुझ इस विषयमें जो कुछ कहना था, मैंने अम्बिलभारतीय प्राच्यविद्यापरिषत् श्रीनगरके लिये तैयार किये हुए मेरे "जैन आगमधर और प्राकृत वाङ्मय" नामक निबन्धमें कह दिया है, जो 'ग्राहजारीमल स्मृतिग्रन्थ' में प्रसिद्ध किया गया है, उसको देखनेकी विद्वानोंको सूचना है।

[चूर्णिसहित 'नन्दीसूत्र', प्रस्तावनासे, वाराणसी, १९६६]

नन्दीसूत्रके वृत्तिकार तथा टिप्पनकार*

नन्दीसूत्रकार

नन्दीसूत्रके प्रणेता स्थविर देव वाचक है। इनके सम्बन्धमें जो कुछ कहनेका था वह चूर्णि सहित नन्दीसूत्रकी प्रस्तावनामें कह दिया है।

लघुवृत्तिकार श्रीहरिभद्रसूरि

इस ग्रन्थाङ्कमें प्रकाश्यमान वृत्तिके प्रणेता याकिनीमहत्तराधर्मसूनु आचार्य श्रीहरिभद्रसूरि महाराज है। इनके विषयमें विद्वानोंने अनेक दृष्टिसे विचार किया है और लिखा भी बहुत है। अतः यहाँ पर मुझे अधिक कुछ भी कहनेका नहीं है। जो कुछ कहनेका था, वह मैंने, श्री लालभाई दलपतभाई भारतीय सस्कृतिविद्यामन्दिरग्रन्थावलीके चतुर्थ ग्रन्थाङ्करूपमें प्रसिद्ध किये गये 'सटीक योगशतक और ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय' की प्रस्तावनामें कह दिया है। अतः विद्वानोंसे प्रार्थना है कि उस प्रस्तावनाको देखे

दुर्गपदव्याख्याकार श्री श्रीचन्द्रसूरि

इन ग्रन्थाङ्कमें सम्पादित नन्दीवृत्तिटिप्पनक, जिसका नाम ग्रन्थकारने दुर्गपदव्याख्या दिया है, इसके प्रणेता आचार्य श्रीश्रीचन्द्रसूरि है। ये अपनेको चन्द्रकुलीन आचार्य श्रीशीलभद्रसूरिके शिष्य श्रीधनेश्वराचार्यके शिष्य बतलाते हैं।

इनका, आचार्यपदप्राप्तिकी पूर्वावस्थामें नाम पार्श्वदेवगाण था, ऐसा उल्लेख इन्हींकी रचित

* श्रीदेववाचकविरचित नन्दीसूत्रम्— श्रीश्रीचन्द्राचार्यकृतदुर्गपदव्याख्या—अज्ञातकर्तृकविषमपदपर्यायाभ्यां समलङ्कृतया आचार्यश्रीहरिभद्रसूरिकृतया वृत्त्या सहितम् (प्रकाशक—प्राकृत टेक्स्ट सोसायटी, वाराणसी, ई. स. १९६६) —यह सम्पादनकी प्रस्तावनासे उद्धृत.

पाटन—लेत्रवसी पाडाकी न्यायप्रवेशपञ्जिकाकी ताडपत्रीय प्रतिकी पुष्पिकामें पाया जाता है । जो इस प्रकार है —

न्यायप्रवेशशास्त्रस्य सद्वृत्तेरिह पञ्जिका स्वपरार्थं दृष्टा(दृष्ट्वा) स्पष्टा पार्श्वदेवगणिनाम्ना ॥१॥
ग्रह९रस६रुद्रै११र्युक्ते विरुमसवत्सरेऽनुराधायाम् । कृष्णाय च नवम्या फाल्गुनमासस्य निष्पन्ना ॥२॥
“यायप्रवेगविवृते कृवेमा पञ्जिका यमयाऽज्ञातम् । कुशलोऽस्तु तेन लोको लभतामवबोधफलमतुलम् ॥३॥
यावद्वगणोदन्वान् यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरु । खे यावच्च द्राक्षौ तावदिय पञ्जिका जयतु ॥४॥
शुभमस्तु सर्वजगत परहितनिरता भवन्तु भूतगणा । दोषा प्रयातु नाश सर्वत्र सुखी भवतु लोक ॥५॥

इति श्रीशीलभद्रसूरिशिष्यसुगृहीतनामधेयश्रीभद्रनेश्वरसूरिशिष्ये सामान्यावस्थाप्रसिद्धपण्डितपार्श्वदेवगण्यभिधानविगोपावस्थावातश्रीश्रीचन्द्रसूरिनामभि स्वपरोपकारार्थं दृष्ट्वा विषमपदमञ्जिका न्यायप्रवेशशकृत्ते' पञ्जिका परिसमाप्तेति ॥

आचार्य श्री श्रीचन्द्रसूरि, जिनका पूर्वावस्थामें पार्श्वदेवगणि नाम था, उन्होंने अपने गुरु श्री घनेश्वराचार्यको श्रीजिनबद्धभगणिविरचित सार्धशतकप्रकरण अपरनाम सूक्ष्मार्थविचारसारप्रकरणकी वृत्तिकी रचना और उसके सशोधनादिमें साहाय्य दिया था, ऐसा इस वृत्तिकी प्रशस्तिमें खुद वृत्तिकार गुरुने सूचित किया है । इस प्रशस्तिमें श्री श्रीचन्द्रसूरिकी गुरु प्रसुर आदि परम्पराका और वंशादिका उपयुक्त वर्णन होनेसे यह प्रशस्ति यहाँ दी जाती है —

सम्पूर्णनिर्मलकलाकलित सदैव जाड्येन वर्जितमखण्डितवृत्तभावम् ।
दोषानुपह्वरहित नितरा समस्ति चान्द्र कुल स्थिरमपूर्वशशाङ्कतुभ्यम् ॥१॥
तस्मिँश्चरित्रधनधामतया यथाथा सज्जिरे ननु धनेश्वरसूरिवर्या ॥
नीहारहारहरहारविकाशिकाशसकाशकीर्त्तिनिबैर्धवलीकृताशा ॥२॥
ये नि सङ्गविहारिणोऽमलगुणा विश्रातविचाधरव्याख्यातार इति क्षितौ प्रविदिता विद्वन्मनोमोदिन ।
येऽनुशानिजनेषु साम्प्रतमपि प्राप्तोपमा सर्वतस्तेऽभ्यस्तेऽजितसिंहसूरय इहाम्बुवन् सता सम्मता ॥३॥
उदामधामभयज-तुनिक्लामवामकामेभकुम्भतटपाटनसिंहपोता ।
श्रीरुद्रमानमुनिपा सुविशुद्धबोधास्तेभ्योऽभवन् विशदकीर्तितितानमात्र ॥४॥
लोकानदपयोषिवर्द्धनवशात् सद्वृत्ततासङ्गतै सौम्यत्वेन कलाकलापकलनाद्दृष्ट्वाप्योदयत्वेन च ।
ध्वस्त-व्या-ततया तत समभवेद्धद्रावय सान्वय रूर्वाणा शुचिशालिनोऽत्र मुनिपा श्रीशीलभद्रा-
मिया ॥५॥

नि सरथैरपि लभ्यमुद्यगणनैराशाविकाश सता कुत्राणैरपि सङ्कटकृतदिगामोर्गैर्गुणप्रीणिकै ।
चेतस्यनुरजितत्रिमुनैर्येषा विशालैर्गुणैश्चित्र कोऽपि यश पट प्रकटित भेतो विचित्रैरपि ॥६॥

सत्तर्ककर्कशधियः सुविशुद्धबोधा सुव्यक्तसूक्तशतमौक्तिकशुक्तिक्वपा ।

तेषामुदारचरणाः प्रथमाः सुशिष्याः सद्योऽभवन्नजितसिंहमुनीन्द्रवर्याः ॥७॥

तेषां द्वितीयशिष्या जाताः श्रीमद्धनेश्वराचार्याः । सार्धशतकस्य वृत्तिं गुरुप्रमादेन ते चक्रुः ॥८॥

शशिः १ मुनिः ७ पशुपतिः १ सद्भ्ये वर्षे विक्रमनृपादतिक्रान्ते । चैत्रे सितसप्तम्यां समर्थितेयं गुरौ वारं ॥९॥

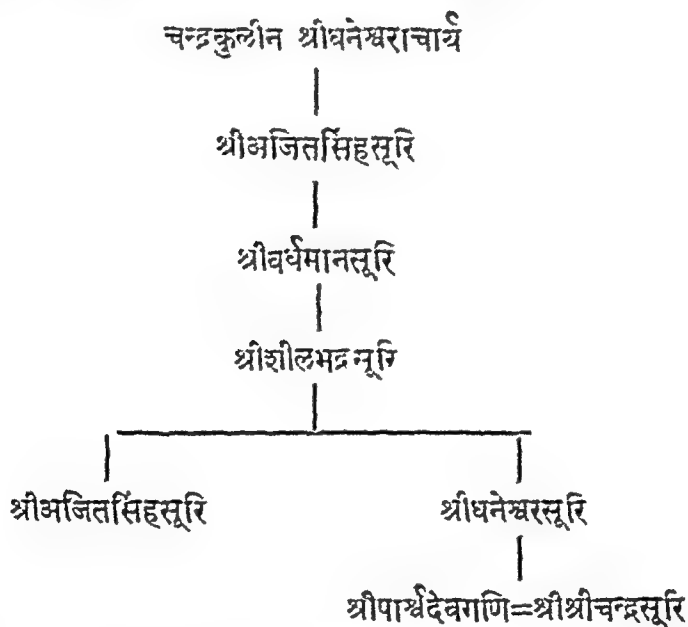
युक्तयुक्तविवेचन-संगोधन-लेखनैकदक्षस्य । निजशिष्यमुसाहाय्याद् विदिता श्रीपार्श्वदेवगणेः ॥१०॥

प्रथमादर्शं वृत्तिं समलिखतां प्रवचनानुसारेण । मुनिचन्द्र-विमलचन्द्रौ गणी विनीतौ सदोद्युक्तौ ॥११॥

श्री चक्रेश्वरसूरिभिरतिपटुभिर्निपुणपण्डितोपेतैः । अणहिलपाटकनगरे विगोप्य नीता प्रमाणमियम्

॥१२॥

इस प्रशस्तिमें आचार्य श्री श्रीचन्द्रसूरिकी पूर्वजपरम्परा इस प्रकार है —

न्यायप्रवेशपञ्जिकाकी प्रशस्तिका ऊपर जो उल्लेख किया है उसके अंतमें 'श्रीश्रीचन्द्रसूरिका ही पूर्वावस्थामें पार्श्वदेवगणि नाम था' ऐसा जो उल्लेख है वह खुद ग्रन्थप्रणेताका न होकर तत्कालीन किसी शिष्य-प्रशिष्यादिका लिखा हुआ प्रतीत होता है । अस्तु, कुछ भी हो, इस उल्लेखसे इतना तो प्रतीत होता ही है कि—श्रीचन्द्रचार्य ही पार्श्वदेव गणि हैं या पार्श्वदेवगणी ही श्री श्रीचन्द्रसूरि हैं, जिनका उल्लेख धनेश्वराचार्यने सार्धशतकप्रकरणकी वृत्तिमें किया है ।

श्रीश्रीचन्द्रसूरिका अचार्यपद

श्रीश्रीचन्द्रसूरिका आचार्यपद किस संवतमें हुआ ? इसका कोई उल्लेख नहीं मिलता है, फिर भी आचार्यपदप्राप्तिके बादकी इनकी जो ग्रन्थरचनायें आज उपलब्ध हैं उनमें सबसे पहली रचना निशीथचूर्णविंशोद्देशकव्याख्या है । जिसका रचनाकाल वि. सं. ११७४ है । वह उल्लेख इस प्रकार है—

सम्यक् तथाऽऽभ्यासाभावाद्भोक्त यदुत्तमम् (?) । मणिमान्वादा किञ्चित् क्षतव्यं ध्रुवधरे वृषा
कलितै ॥१॥

श्रीश्रीलमट्टसूरिणा शिष्यै श्रीचन्द्रसूरिभि । त्रिशकोद्देशकव्याख्या दृष्टा स्वपरहेतवे ॥२॥
वेदाक्षरमङ्गाय ११७२ विक्रमसंवसरे तु मृगशीर्षे । माघसितवादन्या समर्थितेय रवौ वारे ॥३॥

निशीथचूर्णिविशोद्देशकव्याख्याप्रशस्तिके इस उल्लेखको और इनके गुरु श्री धनेश्वराचार्यकृत
सार्धशतकप्रकरणवृत्तिकी प्रशस्तिके उल्लेखको देखने हुए, त्रिससी रचना ११७१ में हुई है और
जिसमें श्रीचन्द्राचार्य नाम न होकर इनकी पूर्वावस्थाका पार्श्वदेवगणि नाम ही उल्लिखित है, इत्या
ही नहीं, किन्तु प्रशस्ति के ७ वें पद्यमें जो त्रिशोषण इनके लिए दिये हैं वे इनके लिये घटमान होनेसे,
तथा खास कर पाटन—खेत्रवसी पाडाकी न्यायप्रवेशपञ्जिकाकी प्राचीन तादृशनीय प्रतिके अंतमें
उनके किसी विद्वान् शिष्य प्रशियादिन—“सामान्यावस्थाप्रसिद्धपण्डितपार्श्वदेवगण्यभिधान विनोषा
वस्थावाप्तश्रीचन्द्रसूरिनामभि ” ऐसा जो उल्लेख दाम्बित किया है, इन सनका पूर्वापर अनुसंधान
कारनस इतना निश्चित रूपस प्रतीत होता है कि—इनका आचार्यपद वि स ११७१ स ११७४
के बिचके किसी वर्षमें हुआ है ।

ग्रन्थरचना

ग्रन्थरचना करनेवाले श्रीश्रीचन्द्राचार्य मुख्यतया दो हुए हैं । एक मल्धारगण्डीय आचार्य
श्रीहेमचन्द्रसूरिके शिष्य और दूसरे चन्द्रबुलीन श्री धनेश्वराचार्यके शिष्य, जिनका पूर्वावस्थामें
पार्श्वदेवगणि नाम था । मल्धारगी श्री श्रीचन्द्रसूरिके रचे हुए आज पर्यंतमें चार ग्रन्थ देखनेमें आये
हैं—१ सप्रदण्डा प्रकरण २ क्षेत्रसमामप्रकरण ३ न्युप्रयचनसागेद्वारप्रकरण और ४ प्राटन
मुनिमुक्तरत्नामचरित्र । प्रस्तुत नन्दीसूत्रवृत्तिदुर्गपदव्याख्याके प्रणयता चन्द्रबुलीन श्रीश्रीचन्द्राचार्यकी
अनेक वृत्तियां उपलब्ध होती हैं, जिनके नाम, उनके अंतर्की प्रशस्तियोंके साथ यहा दिये जाते हैं—

(१) न्यायप्रवेशपञ्जिका और (२) निशीथचूर्णिविशोद्देशकव्याख्याके नाम और प्रशस्ति
योंका उल्लेख ऊपर हो चुका है । (३) आडपतिप्रमणसूत्रवृत्ति । रचना सवत् १००० । प्रशस्ति—
उच्यते सद्धविकासप्रदस्तम प्रहनिपटुमन्त्रय । प्रस्तुतनयाधिपति श्रीरजिनेन्दुर्गिह जयन्ति ॥१॥
विजयनेहनमोश भागीतममुगणयसादित्या । समार्गदापिका इतमुमानसा ज्ञानुजादयमिद ॥२॥
शिव प्राप्तमदयप्रमुनयशिराधिरत्नोत्तम, रत्नयोतिस्ततिपात्रातन्निगैरतन्ममोमदम् ।

स्वच्छागुणसिताम्बरैरनिर्गुण विभू सदा कौतु यमन चन्द्रहृत् समन्वि तिम्र ज्ञाद्वयानिप्रय-
ष्टम् ॥३॥

स्तरिम् सूरिपर पराशरममादाना बृहत्प्राप्तया सम्यगप्राप्तुमानिचिम् श्रीरक्षद्वेषमा ।
सथागिरिविभूषिता नमधना मन्मकन्यापिपा विख्याता पुत्रे मृग्य समभयार्थश्रीनमद्रामिभा ॥४॥

ततश्च तेषां पदपद्महंसः, समग्रगच्छाभरणावतंसः । धनेश्वरः सूरिभूत् प्रशस्यः, शिष्यः प्रभावप्रथितो
यदीयः ॥५॥

निःशेषागमतर्कशास्त्रसकलालङ्कारसंविन्निधेर्यस्येन्दोरिवदीधितौर्वितमसो वाचोऽमृतस्यन्दिनीः ।

आस्वाद्यामितभक्तिसद्गभविकाः स्वात्मानमस्ताशुभं मन्यन्ते स्म सुरापवर्गरुचिरश्रीप्रात्रमत्युत्तमम् ॥६॥

श्रीचन्द्रसूरिनामा शिष्यस्तेषां बभूव गुरुभक्तः । तेन कृता स्पष्टार्था श्राद्धप्रतिक्रमणवृत्तिरियम् ॥७॥

करनयनसूर्यवर्षे १२२२ प्रातः पुण्याकर्मधुसितदशम्याम् । धृतियोगनवमकक्षे समर्थिता प्रकृतवृत्ति-
रियम् ॥८॥

उत्सूत्रं यद् रचितं मतिदौर्बल्याद् कथञ्चनापि मया । तच्छोधयन्तु कृतिनोऽनुग्रहबुद्धिं मयि विधाय ॥९॥

यावत् सुमेरुशिखरी शिखरीकृतोऽत्र, नित्यैर्विभाति जिनबिम्बगृहैर्मनोज्ञैः ।

श्रीचन्द्रसूरिरचिता भुवि तावदेषा, नन्द्यात् प्रतिक्रमणवृत्तिरधीयमाना ॥१०॥

प्रत्यक्षरं निरूप्यास्य ग्रन्थमानं विनिश्चितम् । श्लोकपञ्चाशदुत्तरशतान्येकोनविंशतिः ॥११॥

॥ ग्रन्थाग्रम् १९५० ॥

(४) जीतकल्पबृहच्चूर्णिदुर्गपदव्याख्या । रचनासंवत् १२२७ । प्रशस्ति—

इति जीतकल्पचूर्णिविषया व्याख्या समाप्ता ।

जीतकल्पबृहच्चूर्णौ व्याख्या शास्त्रानुसारतः । श्रीचन्द्रसूरिभिर्दृष्ट्वा स्व-परोपकृतिहेतवे ॥१॥

मुनि-नयन-तरणिवर्षे १२२७ श्रीवीरजिनस्य जन्मकल्याणे । प्रकृतग्रन्थकृतिरियं निष्पत्तिमवाप

रविवारे ॥२॥

सङ्घ-चैत्य-गुरुणां च सर्वार्थप्रविधायिनः । वशाऽभयकुमारस्य वसतौ दृष्ट्वा सुबोधकृत् ॥३॥

एकादशशतविंशत्यधिकं श्लोकप्रमाणग्रन्थाग्रम् । ग्रन्थकृतिः प्रविवाच्या मुनिपुङ्गवसूरिभिः सततम् ॥४॥

यदिहोत्सूत्रं किञ्चिद् दृष्ट्वं लब्धस्थबुद्धिभावनया । तन्मयि कृपानुकलितैः शोध्यं गीतार्थविद्वद्भिः ॥५॥

समाप्ता चेयं श्रीशीलभद्रप्रभु-श्रीधनेश्वरसूरिपादपद्मचञ्चरीकश्रीश्रीचन्द्रसूरिसरचिता जीतक-
ल्पबृहच्चूर्णिदुर्गपदविषया निशीथादिशास्त्रानुसारतः सम्प्रदायाच्च सुगमा व्याख्येति ।

यावत्तवणोदन्वान् यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरुः । खे यावच्चन्द्रार्कौ तावदियं वाच्यतां भव्यैः ॥१॥

(५) नन्दीसूत्रलघुवृत्तिदुर्गपदव्याख्या । प्रशस्ति —

श्रीधनेश्वरसूरीणां पादपद्मोपजीविना । नन्दिवृत्तौ कृता व्याख्या श्रीमच्छ्रीचन्द्रसूरिणा ॥१॥

इति समाप्ता श्रीशीलभद्रप्रभु-श्रीधनेश्वरसूरिशिष्यश्रीश्रीचन्द्रसूरिविरचिता नन्दिटीकाया

दुर्गपदव्याख्या ॥ नन्दिवृत्तिदुर्गपदव्याख्यान्ते ।

(६) मृगश्रोधा सामाचारी प्रशस्ति —

इधेसा गिहृथसाहुसयाणुट्ठाणविहिपदरिसगपरा सिरिसीउमइसुरि धणेसरसुरिसिस्ससिरि
चदसुरिसमुद्धरिया सुहरोहा सामायारी सम्भत्ता । इति बहुविधप्रतिष्ठास्त्वान् सरीर्य समुद्धृतेय
श्रीश्रीचन्द्रसुरिणा ॥ समुच्चयप्रथाग्रम् १३८६ ॥

कमठन पाताले क्षीरोदे सरियता यदि स्वर्गे । भगवति ! कुरु सान्निध्य विने श्रीधर्मणसदे न ॥१॥

॥ इति श्रीमुखश्रोधा सामाचारी समाप्ता ॥

स १३०० माघ शुद्धि १० शुभे श्रीचन्द्रगच्छे मण्डनीयशुद्धाङ्कसुरिभिर्निष्पापिता ।

(७) निरयावलिक्रादिपञ्चोपाङ्गसूत्रवृत्ति । रचना स १२२८ । प्रशस्ति —

इति श्रीश्रीचन्द्रसुरिरिचित निरयावलिक्राश्रुतस्फुटविशरण समाप्तमिति । निरयावलिक्रा
दिपञ्चोपाङ्गसूत्रवृत्तिग्रन्थग्राम् ६३७ ॥

यसु लोचन-विवर्णे १२२८ श्रीमच्छ्रीचन्द्रसुरिभिर्दया ।

आमङ्गलसामुद्रसत्तौ निरयावलिक्राश्रुतवृत्तिरियम् ॥१॥

(८) पिण्डविशुद्धिमकरणवृत्ति । रचना सवत् ११७८ । प्रशस्ति —

समाप्तेय श्रीश्रीचन्द्रसुरिरिचिता सूत्रमन्तार्थनिष्कन्तिरूपगपदकसन्निधप्रतिभजिनवृद्धामिषाणाऽऽ-
चार्यधपिण्डविशुद्धिगारस्य वृत्ति ॥

यद्यपि जिनवृद्धो ह्यमनि पिण्डैपगागोचर, प्रजावर्जितमानसोपपन्नये प्राग्यार्थमपाक्षम् ।

शास्त्र पिण्डविशुद्धिसन्निधिमिद श्रीचन्द्रसुरि स्फुटा, तद्वृत्ति मुगमा तकार तनुरी श्रीदेवतानु

प्रशत् ॥१॥

यसु-मुनि-वैद्युके विक्रमवर्षे ११७८ रवौ समाप्तेया । शुभैकाद या कार्तिद्वय योगे प्रशस्त च ॥२॥

अस्या चतु सहस्राणि शताना च चतुष्टयम् । प्रत्य सप्रमाणं श्रीद्वय विनिदिनम् ॥३॥

प्र० १२०० ॥

उपर श्री श्रीचन्द्रसुरिकी जिन आठ वृत्तियोंके नाम उनका प्रशस्तिवर्णन साथ उल्लिखित किये
हैं, उनकी देखनेसे यह स्पष्ट होता है कि—प्रारम्भिक १ रचनाय चन्द्रसूत्रों आचार्य श्री धनचरके
दिये श्री श्रीचन्द्रसुरिकी ही हैं । मात्रवी नियामादिपञ्चोपाङ्गग्रन्थों भी अनुमान से ही की रचना मानी
जाती है । आठवी पिण्डविशुद्धिमकरणवृत्तिकी रचना इही आचार्यकी है या नहीं, यह हमें मालूम
होता है । बसो कि हम रचनामें वृत्तिकार “श्रीदेवतानुप्रणय” ऐसा उल्लेख किया है जो दूसरी
कोई वृत्तिमें नहीं पाया जाता है । यद्यपि रचनाका उल्लेख है जो अपनको इहो आचार्यकी

रचना होनेकी ओर आकर्षण करता है । फिर भी इस बातका वास्तविक निर्णय मैं तज्ज्ञ विद्वानोंके पर छोड़ देता हूँ ।

ऊपर मैंने श्री श्रीचन्द्राचार्यकी रचनाओंके नाम और उनके अन्तकी प्रशस्तियोंका उल्लेख किया है, उनको देखते ही विद्वानोंके दिलमें एक कल्पना जरूर ऊठेगी कि इन आचार्यकी विक्रम संवत् ११६९, ११७४, ११७८, ११८०, १२२२, १२२७, १२२८ आदि संवत्में रची हुई जो कृतियाँ पाई गई हैं उनमें सं. ११८० बाद एकदम उनकी रचना सं. १२२२ में आ जाती है, तो क्या ये आचार्य चालीस वर्षके अंतरमें निष्क्रिय बैठ रहे होंगे ? जरूर यह एक महत्वका प्रश्न है, किन्तु अन्य साधनोंके अभावमें इस समयमें इतना ही जवाब दे सकता हूँ कि — प्राचीन ग्रन्थोंकी सूची बृहट्टिप्पनिकामें, जैनग्रन्थावली आदिमें १ श्रमणप्रतिक्रमणसूत्रवृत्ति, २ जयदेवछन्दःशास्त्रवृत्ति-टिप्पनक, ३ सनत्कुमारचरित र. सं. १२१४ ग्रं. ८१२७ आदि नाम पाये जाते हैं । इसी तरह इनकी और कृतियाँ जरूर होंगी, किन्तु जब तक ऐसी कृतियाँ कहीं भी देखने-सुननेमें न आयें तब तक इनके विषयमें कुछ कहना उचित प्रतीत नहीं होता है । परन्तु यह तो निर्विवाद है कि — बिचके वर्षोंमें रची हुई इनकी ग्रन्थकृतियाँ अवश्यमेव होनी चाहिए ।

पाठन — श्रीहेमचन्द्राचार्य जैन ज्ञानमंदिरस्थित श्रीसघजैनज्ञानभंडार क्रमांक १०२३ वाली प्रकरणपुस्तिकामें श्री श्रीचन्द्राचार्यकृत अनागतचतुर्विंशतिजिनस्तोत्र है, जो यहां उपयुक्त समझ कर दिया जाता है, किन्तु यह कृति कौनसे श्रीचन्द्राचार्यकी है यह कहना शक्य नहीं है । स्तोत्र —

वीरवरस्स भगवओ वोळियचुलसीयवरिससहसेहि । पउमाई चउवीस जह हुंति जिणा तहां थुणिमो ॥१॥
 पढमं च पउमनाहं सेणियजीवं जिणेसरं नमिमो । वीयं च सूरसेणं वंदे जीवं सुपासस्स ॥२॥
 तइयं सुपासनामं उदायजीवं पणढुभववासं । वंदे सयंपभजिणं पुट्टिलजीवं चउत्थमहं ॥३॥
 सव्वाणुभूयनामं दढउजीवं च पंचमं वंदे । छट्ठं देवसुयजिणं वंदे जीवं च कित्तिस्स ॥४॥
 सत्तमयं उदयजिणं वंदे जीवं च संखनामस्स । पेढालं अट्ठमयं आणंदजियं नमंसामि ॥५॥
 पुट्टिलजिणं च नवमं सुरकयसेवं सुनंदजीवस्स । सयकित्तिजिणं दसमं वंदे सयगस्स जीव ति ॥६॥
 एगारसमं सुणिसुव्वयं च वंदामि देवईजीवं । बारसमं अममजिणं सच्चइजीवं जगपईवं ॥७॥
 निकसायं तेरसमं वंदे जीवं च वासुदेवस्स । बलदेवजियं वंदे चउदसमं निप्पुलाईजणं ॥८॥
 सुलसाजीवं वंदे पनरसमं निम्ममत्तनामाणं । रोहिणिजीवं नमिमो सोलसमं चित्तगुत्तं ति ॥९॥
 सत्तरसमं च वंदे रेवइजीवं समाहिजिणनामं । संवरमट्ठारसमं सयालिजीवं पणिवयामि ॥१०॥
 दीवायणस्स जीवं जसोहरं वंदिमो इगुणवीसं । कन्हजियं गयतन्हं वीसइमं त्रिजयमभिवंदे ॥११॥
 वंदे इगवीसइमं नारयजीवं च मल्लिनामाणं । देवजिणं बावीसं अंबडजीवस्स वंदे हं ॥१२॥
 अमरजियं तेवीसं अणंतविरियाभिहं जिणं वंदे । तह साइबुद्धजीवं चउवीसं भइजिणनामं ॥१३॥

उरसप्यगीए चउवीमजिणउरा कितिया सनामेहि । सिरिचदसरिनामेहि सुहयरा हुवु सयकाळ ॥१४॥

॥ इति अनागतचतुर्विंशतिजिनस्तोत्रम् ॥

यहां पर एक घातको स्पष्ट करना अति आवश्यक है कि — प्राश्न पृथ्वीचन्द्रचरितके प्रणेता चन्द्रकुलीन श्रीशान्तिसरिजीने अपने इस चरितकी भगलगायमें सूचित किया है कि — ‘धनेश्वराचार्यकी अर्थगम्भीर वागीक्षा आपके ऊपर बड़ा प्रभाव पड़ा है’ और इसी चरितकी प्रशस्तिमें आपने लिखा है कि — चन्द्रकुलीन श्री सर्वदेवसूरिके स्वहस्तसे दीक्षा पाने वाले श्री श्रीचन्द्राचार्यकी कृपासे आपको आचार्यपद प्राप्त हुआ है । वह भगलगाथातर्गन गाथा और प्रशस्ति इस प्रकार हैं ।

भगलगाथान्तर्गतगाथा —

जन्मानधगञ्जवण बवहरमाणा वय महदरिदा । करिमो परोउयारं तेसि नमो गुरु धणेसाण ॥१०॥

प्रशस्ति —

आसी धुदिदुमुद्धे विउउससिमुळे चारुचारितपत्त सूरि सेयउराण वरतिउयसमो सव्वदेवामिदाणो ॥
नाणासूरिपसाहापहियमुमहिमो कप्परुक्खो व्व गच्छो जाओ ज्ञतो पवितो गुणसुरसफलो सुवसिद्धो
जयम्मि ॥१॥

तसि चाऽऽसी सुयजलनिही खवदतो पसतो, सीसो बोसो सियगुणगगो नेमिचदो मुणिदो ।

जो पिक्खामो पुहइवण सुगवारी निहारी, मने ते से मिहिर ससिणो तेय-कनीहि बुद्धा ॥२॥

तेसि च सीसो पर्यईजट्या, अदिट्ठपुण्ड्रिउविसिट्ठसथो ।

परोययोरुसरसावियमो, जाओ निसणेण कहत्तकेही ॥३॥

जो स वदेउगुणपुंगवदिसिपहि, साहिच-तअ समएमु सुसिक्खिपहि ।

संपाविओ वरपय सिरिचदसरिपुजेहि पक्खमुवगम्म गुणसु मूरि ॥४॥

सवगमुनिउण ण्य सिरिसत्तिसरिणा तेज । वज्जिय वरवरिय मुणिचदविणेयवयगामो ॥५॥

अइ निवि अजुत्त पुत्तमेथ मइजइ-रहसरिउहि । तमगुणहुवुदीण सोहेयव्व छइउहि ॥६॥

इगतीसाहियसोउसमगहि बासाण निचुए यरे । कत्थियचरिमनिहीण कितियरिक्खे परिसमत्त ॥७॥

ऊपर दी गई पृथ्वीचन्द्रचरितकी भगलगाथान्तर्गत दसवीं गाथा और उसकी प्रशस्तिको देमनस मह प्रभान होता है कि — प्राश्न पृथ्वीचन्द्रचरितके प्रणेता आचार्य श्रीशान्तिसूरिके स्वहस्तसे धनेश्वराचार्यके अर्थगम्भीर वागीक्षा का भारी प्रभाव पड़ा है और श्री श्री चन्द्राचार्य, जो माहाय, तर्क और मितान्तक कारणन से, उनकी कृपासे आपको आचार्यपद प्राप्त हुआ था । इस प्रकार यहाँ पर इस आचार्यगुणके नामोंको सुनने दी यह भी समझना हो जाती है कि — ये दो आचार्य, सारंगतनक-प्रकरणशक्ति आदिक प्रज्ञा श्री धनेश्वराचार्य और व्यासप्रदेशनात्रिका गिरिपतिरोदेशक व्यासना आदिके प्रज्ञा पार्श्वदेवगति अवराजय श्री धनराजचर्य, गुरु — लिप्यकी जोड़ी हैं । परन्तु

पूर्वापर उल्लेखोका अनुसंधान करनेसे प्रतीत होता है कि—पृथ्वीचन्द्रचरितमें निर्दिष्ट श्रीधने-
श्वराचार्य और श्री श्रीचन्द्राचार्य जुदा हैं। इसका कारण यह है कि—यद्यपि पृथ्वीचन्द्रचरितमें
निर्दिष्ट धनेश्वराचार्य कौन थे? किनके शिष्य थे? यह स्पष्ट नहीं है, तौ भी श्री श्रीचन्द्राचार्य, जिनकी
सहायसे श्री शान्तिसूरिको सूरिपद प्राप्त हुआ था, वे चन्द्रकुलीन श्री सर्वदेवसूरिके हस्तसे दीक्षा पाये
थे, ऐसा तो इस प्रशस्तिमें साफ उल्लेख है, इससे ज्ञात होता है कि—पार्श्वदेवगणि अपरनाम श्री
श्रीचन्द्राचार्यसे पृथ्वीचन्द्रचरितनिर्दिष्ट श्रीचन्द्राचार्य भिन्न हैं। दूसरी बात यह भी है कि—पार्श्वदेव-
गणि अपरनाम श्री श्रीचन्द्राचार्यका आचार्यपद, मैं ऊपर लिख आया हूँ तदनुसार, वि. सं. ११७१
से ११७४ के बीचके किसी भी वर्षमें हुआ है; तब पृथ्वीचन्द्रचरितकी रचना वीरसंवत् १६३१
अर्थात् विक्रमसंवत् ११६१ में हुई है, जिस समय शान्त्याचार्यको आचार्यपदप्रदानकरनेके लिये
सहायभूत होनेवाले श्री श्रीचन्द्राचार्य प्रौढावस्थाको पा चुके थे। अतः ये धनेश्वराचार्य और श्री-
चन्द्राचार्य प्रस्तुत नन्दीसूत्रवृत्तिदुर्गपदव्याख्याकार श्रीचन्द्राचार्य और उनके गुरु धनेश्वराचार्यसे भिन्न
ही हो जाते हैं।

इस प्रकार यहाँ नन्दिवृत्तिदुर्गपदव्याख्याकार चन्द्रकुलीन श्री श्रीचन्द्राचार्यका यथासाधनप्राप्त
परिचय दिया गया है।

मलधारी श्रीहेमचन्द्रसूरिकृत नन्दिटिप्पनक

इस नन्दिवृत्तिके ऊपर मलधारगच्छीय आचार्य श्रीहेमचन्द्रसूरिकृत टिप्पनक भी था, जो आज
प्राप्त नहीं है। आज पर्यंतमें मैंने संख्याबन्ध-ज्ञानभंडारोको देखे हैं, इनमेंसे कोई ज्ञानभंडारमें वह
देखनेमें नहीं आया है। फिर भी आपने इस टिप्पनककी रचना की थी—इसमें कोई संशय नहीं
है। खुद आपने ही विशेषावश्यकमहाभाष्यवृत्तिके प्रान्त भागमें अपनी ग्रन्थरचनाओंका उल्लेख करते
हुए इस रचनाका भी निर्देश किया है जो इस प्रकार है —

इह ससारवारांनिधौ मां निमग्नं....अवलोक्य, कोऽपि....महापुरुषः....चारित्रमयं महायानपात्रं
समर्पयामास । भणितवांश्च—भो महाभाग ! समधिरोह त्वमस्मिन् यानपात्रे । समारूढश्चात्र....भव-
जलधिमुत्तीर्य प्राप्स्यसि शिवरत्नद्वीपम् । समर्पितं च मम तेन महापुरुषेण सद्भावनामञ्जूषायां प्रक्षिप्य
शुभमनोनामकं महारत्नम् । अभिहितं च मां प्रति — रक्षणीयमिदं प्रयत्नतो भद्र ! । एतद-
भावे तु सर्वमेतत् प्रलयमुपयाति । अत एव तव पृष्ठतः सर्वादरेणैतदपहरणार्थं लगिष्यन्ति ते मोह-
राजादयो दुष्टतस्कराः । 'रे रे तस्कराधमाः ! किमेतदारब्धम् ? स्थिरीभूय लगत लगत
सर्वात्मना' इति ब्रुवाणो मोहचरटचक्रवर्ती ससैन्य एवाऽऽरब्धो युगपत् प्रहर्तुम् । केचित्त्वतीवच्छल-
घातिनो मोहसैनिकाः जर्जरयन्ति सद्भावनाङ्गानि । ततो मया तस्य परमपुरुषस्योपदेशं स्मृत्वा
विरचय्य झटिति निवेशितमावश्यकटिप्पनकाभिधानं सद्भावनामञ्जूषायां नूतनफलकम्, ततोऽपरमपि

शतकविवरणनामकम्, अथदप्यनुयोगद्वारवृत्तिसन्निभम्, ततोऽपरमप्युपदेशमालासूत्राभिधानम्, अपर ॥ तद्वृत्तिनामकम्, अथच जीवसमासविवरणनामधेयम्, अथच भवभावनासूत्रसंज्ञितम्, अपर ॥ तद्विवरणनामकम्, अन्यच्च श्रुति विरचय्य तस्या सद्भावनामञ्जूपाया अक्षभूत निवेशित नन्दिटिप्पनरूपाभेय नूतन दृढफलकम् । एतैश्च नूतनफलकैर्निवेशितैर्वैज्रमयीव । सञ्ज्ञाताऽसौ मञ्जूपा तेपा पापानामगम्या । ततस्तैरतीवच्छलघातितया सञ्चूर्णयितुमारब्ध तद्द्वारकपाटसम्पुटम् । ततो मया ससम्भ्रमेण निपुण तत्प्रतिनिधानोपाय च तथित्वा विरचयितुमारब्ध तद्द्वारपिधानहेतो विशेषावश्यक विवरणाभिधान वज्रमयमित्र नूतनकपाटसम्पुटम् । ततश्चाभयकुमारगणि धनदेवगणि जिनमद्रगणि-लक्ष्मणगणि प्रियुधचन्द्रादिमुनिवृन्द श्रीमहानन्द श्रीमहत्तरापीरमतीगणियादिसाहाय्याद् 'रे रे निश्चितमिदानीं हता वय यद्येतद् निष्पद्यते, ततो धावत धावत, गृहीत गृहीत, लगत लगत' इत्यादि पूर्णता सर्वात्मशक्त्या युगपत् प्रहरता हाहारव कुर्मता च मोहादिचरटाना चिरात् कथ कथमपि विरचय्य तद्द्वारे निवेशितमेतदिति । तत शिरो हृदय च हस्ताभ्या कुञ्चयन् निपण्णो मोहमहाचरट, समस्तमपि विलक्षीभूत तस्मै यम्, निमीन च सनायकमेव । तत क्षेमेण शिवरत्नद्राप प्रति गन्तु प्रवृत्त तद् यानपात्रमिति ॥

—मलधारीयश्रीहेमचन्द्रसूरिकृतविशेषाचर्यकवृत्तिप्राते ।

इस उल्लेखको पढनेसे प्रतीत होता है कि आपन आवश्यकहारिभद्रीवृत्तिटिप्पनरूकी तरह नन्दिहारिभद्रीवृत्तिटिप्पनरूकी भी रचना की थी । यद्यपि श्री हेमचन्द्राचार्य महाराज इस टिप्पनरू रचनाका उल्लेख आप करते ही है, फिर भी आश्चर्यकी बात यह है कि— इनके ही शिष्य श्री श्रीचन्द्रसूरि महाराजने प्राप्त मुनिमुनतस्वामिचरित्रकी प्रशस्तिमें अपने दादागुरु और गुरुके, सक्षिप्त होते हुए भी, महारके चरित्रका वर्णन करते हुए श्री हेमचन्द्राचार्यकी ग्रन्थकृतियोंका उल्लेख किया है, उसमें सभी कृतियोंके नाम दृष्टिगोचर होते हैं, सिर्फ इस नन्दिटिप्पनरूका नाम उसमें नहीं पाया जाता है । वह उल्लेख इस प्रकार है—

जे तेण सय रइया गथा ते सपइ कहेमि ॥

मुत्तमुत्तसमाला भवभावणपगरणाण काळण । गथसहस्ता चउदस तरम वित्ती कया जेण ॥
अणुओगद्वाराण जीवसमासस्स तह ग सयगस्स । जेण छ सत्त चउरो गथसहस्ता कया वित्ती ॥
मूलावस्सयवित्तीए उवरि रइय च टिप्पण जेण । पचसहस्सपमाण निसमट्ठाणावओहयर ॥
जेण त्रिसेसारस्सयमुत्तस्सुवरि सक्किथा वित्ती । रइया पत्तिफुट्ठा अड्डीससहस्सपरिमाणा ॥

—मुनिमुनतस्वामिचरित्रप्रशस्ति ।

इस उल्लेखमें श्री श्रीचन्द्रसूरिन अपन गुरुकी सब कृतियोंके नाम दिये हैं । सिर्फ नन्दि-टिप्पनरूका नाम इसमें नहीं है, त्रिसका नामोऽयम् खुद मठधारी श्री हेमचन्द्राचार्य महाराजने विशेषावश्यकवृत्तिके प्राक्तभागमें किया है । यद्यपि मुनिमुनतस्वामिचरित्रके इस उल्लेखको प्राचीन

(६) कतिचित् सिद्धान्त विचार तथा पर्याय पत्र ११

यहाँ पर खंभातके श्री शान्तिनाथ ताडपत्रीय जैन ज्ञानभंडारकी क्रमांक ८७ पुस्तिकाका जो विवरण और प्रशस्तियाँ दी गई है इससे ज्ञात होता है कि— यह प्रति दो खंडमें विभक्त है। प्रथम खंडके प्रारंभके १२८ पत्र इस समय प्राप्त नहीं हैं, जिनमें संभव है कि—आचार्य श्री चन्द्रकीर्तिसूरिकी ही कोई कृति होगी। १२९ वाँ + १-२२० + १-२० पत्रोंमें अंग-उपांग-छेद-आगमगत उपयुक्त विचारोंका संग्रह है, जो आचार्य श्री चन्द्रकीर्तिने अपने विद्यागुरु श्री धर्मघोषसूरिके पास जैन सिद्धान्तोका श्रवण-अध्ययन करते करते किया है, जिसका निर्देश आपने प्रशस्तिपद्यमें किया है। २१से २३ पत्रोंमें प्रतिष्ठाविधि एवं प्रायश्चित्ताधिकारका संग्रह है।

पत्र २४से १११में निःशेषसिद्धान्तपर्याय है, जिनमें आचार्य श्री चन्द्रकीर्तिने पञ्चवस्तुक, आचाराङ्ग, सूत्रकृताङ्ग, स्थानाङ्ग, समवायाङ्ग, भगवतीसूत्र, प्रश्नव्याकरण, जीवाभिगम, प्रज्ञापना, निशीथचूर्णि, कल्प, व्यवहार, पञ्चकल्प, दशा, जीतकल्प, पाक्षिकसूत्र, इन सोलह शास्त्रोंके पर्याय अर्थात् विषमपदोंके अर्थ दिये हैं।

पाटन, जैसलमेर आदिके ज्ञानभंडारकी प्रतियोंमें नन्दीसूत्रवृत्ति, आवश्यकवृत्ति, दशवैकालिक-वृत्ति, ओषधिनिर्युक्ति, पिण्डनिर्युक्ति, पिण्डनिर्युक्तिगाथा, उत्तराध्ययनबृहद्वृत्ति, आचाराङ्ग, सूत्रकृताङ्ग, स्थानाङ्ग, समवायाङ्ग, भगवतीसूत्र, जीवाभिगम, प्रज्ञापना, प्रज्ञापनाविवरण, जीतकल्प, इन सोलह शास्त्रोंके पर्याय हैं। यद्यपि इस सर्वसिद्धान्तविषमपदपर्याय ग्रन्थमें आचाराङ्गादि शास्त्रोंके पर्याय अवश्यमेव शामिल हैं, तथापि दोनों पर्याय अलग अलग हैं। कितनेक शास्त्रोंके पर्याय श्रीचन्द्रकीर्तिसूरिकी रचनामें विस्तृत हैं, तो कितनेक शास्त्रोंके पर्याय दूसरी रचनामें विस्तृत हैं। इसी तरह कितनेक शास्त्रोंके पर्याय परस्पर एक दूसरेमें नहीं भी हैं। यह दोनों विषमपदपर्यायकी दी हुई सूचीयोको देखनेसे प्रतीत होगा। अतः दोनों विषमपदपर्यायकारोंका प्रयत्न अलग अलग है, ग्रन्थ भी जुड़े है, ग्रन्थकार भी भिन्न हैं। पाटनके भंडार आदिमें ऐसी प्रतियाँ भी नजर आती हैं, जिनमें दोनों विषमपदपर्याय ग्रन्थ साथमें लिखे हैं। किन्तु आचार्य चन्द्रकीर्तिसूरिकी ग्रन्थरचनाप्रशस्ति खंभातकी प्रतिके सिवा और कोई प्रतिमें नजर नहीं आती है, जो अनेक दृष्टिसे महत्वकी है।

इस प्रशस्तिको देखनेसे पता चलता है कि— यह प्रति श्रावक यशोदेवने वि. सं. १२१२ आषाढमासमें खुद ग्रन्थकार श्री चन्द्रकीर्तिसूरिके लिये लिखवाई है। साथमें इस प्रशस्तिको देखते हुए ग्रन्थरचनाका समय भी वि. सं. १२१२ संभावित किया जा सकता है। यह पुस्तिका खुद ग्रन्थकारके लिये लिखवाई होनेके कारण इस प्रतिको प्रथम प्रति कह सकते हैं, इस दृष्टिसे इस प्रतिका और भी महत्व-बढ़ जाता है। इन आचार्यकी अन्य कोई कृति अभी तक देखनेमें नहीं आई है।

इस पुरिनकाके साथ कनिचिउमिदानविचार तथा वयायके जो ग्यारह पर जुट हुए हैं, इनका इस ग्रन्थके साथ कोई सम्बन्ध नहीं है। ये निम्नकीर्ण पते हैं।

यहाँ पर गीतार्थ मुनिगाण ण्व विद्वद्गणसं निवेदन है कि इस ग्रन्थमें मर अनशपास नन्दी वृत्तिदुर्गपदव्याख्याक शीर्षकोर्म श्री श्रीचन्द्रार्चयनामक माथ जो मन्त्रधारि विनोद एषा है उन सभी स्थानोंमें चन्द्रवृत्तिन ण्मा सुधार दिया जाय। और नन्दीवृत्तिमक्षिप्तटिप्पणके साथ '१। चन्द्रकीर्त्तिस्त्रिप्रणीत' एषा है उसको मिटा दिया जाय।

यहाँ पर प्रपक्षकारोंके शिष्यमें जो बक्तव्य था, वह समाप्त हो जाता है।

[वृत्तिसहित 'नन्दीसूत्र,' प्रस्तावनामें, पाराणसी, ई. १९६६]

महाराजा खारवेलसिरिके शिलालेखकी १४वीं पंक्ति

मान्य विद्वन्महोदय श्रीयुत काशीप्रसाद जायसवाल महाशयने कलिंगचक्रवर्ती महाराज खारवेलके शिलालेखका वाचन, छाया और अर्थ आदि बड़ी योग्यताके साथ किया है। तथापि उस शिलालेखमें अद्यापि ऐसे अनेक स्थान हैं जो अर्थकी अपेक्षा शंकित हैं। आजके इस लेखमें उक्त शिलालेखकी १४वीं पंक्तिके एक अंश पर कुछ स्पष्टीकरण करनेका इरादा है। वह अंश इस प्रकार है—

“अरहयते पखीनसंसितेहि कायनिसीदीयाए यापजावकेहि राजभित्तिनि चिनवतानि वासा सितानि ।”

ऊपर जो अंश उद्धृत किया गया है इसमेंसे सिर्फ जिसके नीचे लाइन की गई है इसके विषयमें ही इस लेखमें विचार करना है।

श्रीमान् जायसवाल महाशयने इस अंशकी “कायनिषीधां यापजापकेभ्यः” ऐसी संस्कृत छाया करके “कायनिषीदी (स्तूप) पर (रहनेवालो) पाप बताने वालो (पापज्ञापको), के लिये” ऐसा जो अर्थ किया है^१ इसके बदलेमें उपरि निर्दिष्ट अंशकी छाया और इसका अर्थ इस प्रकार करना अधिकतर उचित होगा—

छाया — कायनैषेधिक्या यापनीयकेभ्यः — यापनीयेभ्यः ।

अर्थ — (केवल मन और वचनसे ही नहीं बल्कि) कायाके द्वारा प्राणातिपातादि अशुभ क्रियाओकी निवृत्ति द्वारा (धर्मका) निर्वाह करने वालोंके लिये ।

१ नागरीप्रचारिणी पत्रिका भाग १० अंक ३ में “जो कदाचित् ‘यापज्ञापक’ कहलाते थे ।” ऐसा भी लिखा है ।

२. देखो, नागरीप्रचारिणी पत्रिका भाग ८ अंक ३ ।

यहाँ पर “कायनिसीदीयाय यापजावकेहि” अशका जो अर्थ किया गया है वह ठीक है या नहीं ? इस अर्थके लिए कुछ आधार है या नहीं ? उक्त शिलालेखके अशके साथ पूर्णतया या अशत तुलना की जाय ऐसे शास्त्रीय पाठ जैनग्रंथोंमें पाये जाते हैं या नहीं ? उक्त शीलालेखका सम्बन्ध दिगम्बर जैन सम्प्रदायसे है या श्वेताम्बर जैनसम्प्रदायसे है ? इत्यादि विषयोंका निर्णय करनेमें सुगमता होनेके लिये जैनग्रंथोंके पाठ क्रमशः उद्धृत किये जाते हैं —

श्वेताम्बर जैनसम्प्रदायके साधुगणको प्रतिदिन आवश्यक क्रियारूपमें आनेवाले ‘पड्विध आवश्यकसूत्र’ के तीसरे ‘वदणय’ (सं० वदन) नामक आवश्यकसूत्रमें निम्न लिखित पाठ है—

इच्छामि स्वमासमणो । वदिउ जावणिज्जाए निसीहीयाए अणुजाणह मे मिउगह निसीहि
× × × जत्ता मे जवणिज्ज च मे

माय आचार्य श्री जिनदासगणि महत्तरने और याकिनौमहत्तरासूनु श्री हरिभद्राचार्यने ‘पड्विध आवश्यकसूत्र’ की चूर्णी और टीकामें इस सूत्र पर अतिविस्तृत व्याख्या की है, जिसमेंसे उपयोगी अंश यहाँ पर उद्धृत किया जाता है—

चूर्णी—“जावणिज्जाए निसीहियाए । यावणी यानामजा केणति पयोगेण कज्जसमत्था, जा पुण पयोगेण वि न समत्था सा अजावणीया, ताए जावणिज्जाए । काए ? निसीहियाए, निसीहि नाम सरीरग वसही थडिलं च अण्णति, जतो निसीहिता नाम आलयो वसही थडिलं च, सरीर जीवस्स आलयो ति, तथा पडिसिद्धनिसेवणनियत्तरस्स किरिया निसीहिया, ताए ॥”

—आवश्यक चूर्णी, उत्तरभाग, पत्र ४६ ॥

टीका—या प्रापणे, अस्य व्यतस्य कर्त्तर्यनीयव्, यापयतीति यापनीया तथा । पिधु गत्याम्, अस्य निर्वृतस्य घञि निषेधन निषेध निषेधेन निर्वृत्ता नैपेयिकी, प्राकृतशैल्या आदसत्वाद्वा ‘नैपेयिका’ इत्युच्यते । × × × ‘यापनीयया’ यथाशक्तियुक्तया ‘नैपेयिक्या’ प्राणातिपातादिनिवृत्तया तन्वा शरीरेणेत्यर्थ ॥ × × × यापनीय चेन्द्रिय-नोइन्द्रियोपशमादिना प्रकारेण ‘मे’ भवताम् शरीरमिति गम्यते ॥” —आवश्यक, हारिमद्री टीका, पत्र ५४६-४७ ॥

“इच्छामि स्वमासमणो । वदिउ जावणिज्जाए निसीहीयाए मत्थण चदामि”
‘स्वमासमणसुत्त ॥

इन उद्धृत पाठोंमें “कायनिसीदीयाय यापजावकेहि” अशसे पूर्णतया और अशत तुलना की जाय ऐसा दोनों प्रकारका उल्लेख है ।

१ आवश्यक छविह पण्णत्त, त जहा-सामाईयं, चठवीसरयओ, वदणय, पडिद्धमण, काउत्तरगो, पययराण । मन्वोसुत्त ।

‘विवाहपण्णत्ती’ (सं० व्याख्याप्रज्ञप्ति दूसरा नाम भगवतीसूत्र) और ‘नायाधम्मकहाओ’ (सं० ज्ञाताधर्मकथाः) आदि जैन आगम ग्रन्थोंमें “यापजावकेहि” अंशके साथ तुलना की जाय ऐसा पाठ और साथमें इसका अर्थ भी मिलता है। जो इस प्रकार है —

“वाणियगामे नामं नगरे x x x सोमिलं नामं माहणे x x x समणं भगवं महावीरं एवं वयासी — जत्ता ते भंते ! ? जवणिज्जं ते भंते ! ? अवावाहं पि ते ? फासुयविहारं ते ? सोमिला ! जत्ता वि मे, जवणिज्जं पि मे, अवावाहं पि मे, फासुयविहारं पि मे । x x x किं ते भंते ! जवणिज्जं ? सोमिला ! जवणिज्जे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा — इंदियजवणिज्जे य नोइंदियजवणिज्जे य । से किं तं इंदियजवणिज्जे ? सोमिला ? जं मे सोइन्दियचक्खिदियघाणिंदियजिम्भदियफांसिदियाइ निरुवहयाइं वसे वइंति से तं इन्दियजवणिज्जे । से किं त नोइन्दियजवणिज्जे ? सोमिला ! जं मे कोहमाणमायालोभा वोच्छिन्ना नो उदारेति से तं नोइंदियजवणिज्जे । सेतं जवणिज्जे ॥

—भगवतीसूत्र सटीक, पत्र ७५७-५८ ॥

यह उपर्युक्त पाठ ही अक्षरशः ‘नाया धम्मकहाओ’ आदि जैन आगमोंमें नज़र आता है। फर्क मात्र इतना है कि — ‘भगवतीसूत्र’ में सोमिलनामका ब्राह्मण श्रमण भगवान् महावीरको ये प्रश्न पूछता है, तब ‘ज्ञाताधर्मकथाः’ आदि सूत्रोंमें शुक नामक परिव्राजक आदि भिन्न भिन्न व्यक्ति थावच्चापुत्र आदि मुनियोंको ये प्रश्न पूछते हैं।

आचार्य अभयदेवने उपर्युक्त सूत्रकी टीकामें ‘जवणिज्जं’ का सक्षित अर्थ इस प्रकार लिखा है—

‘यापनीयं’ मोक्षाध्वनि गच्छतां प्रयोजक इन्द्रियादिवश्यतात्त्वपो धर्मः ॥

—भगवतीसूत्र सटीक, पत्र ७५९

इस लेखमें जिन शास्त्रीय पाठोंका उल्लेख किया गया है वे सभी श्वेताम्बर जैन सम्प्रदायके ग्रन्थोंमें पाठ हैं। दिगम्बर जैनसम्प्रदायके ग्रन्थोंमें “कायनिसीदीयाय यापजावकेहि” अंशके साथ तुलना की जाय ऐसे पाठ हैं या नहीं यह जब तक मैंने दिगम्बर साहित्यका अध्ययन नहीं किया है तब तक मैं नहीं कह सकता हूँ। और न्याय—व्याकरणतीर्थ पं० श्रीहरगोविन्ददास कृत ‘पाइअ-सदमहण्णवो’ आदि कोशोंके जैसा कोई दिगम्बर साहित्यका कोश भी नहीं है कि जिसके द्वारा मेरे जैसा अल्पाभ्यासी भी निर्णय कर सके। दिगम्बर सम्प्रदायके साहित्यके विशिष्ट अभ्यासी पं० श्रीनाथूरामजी प्रेमी और ‘अनेकान्त’ पत्रके सम्पादक बाबू जुगलकिशोरजी मुख्तार महाशयके द्वारा मुझे समाचार मिले हैं कि — ऊपर लिखे पाठोंके साथ तुलना की जाय ऐसा कोई पाठ दिगम्बर सम्प्रदायके ग्रन्थोंमें अभी तक देखनेमें नहीं आया है।

यहाँ पर प्रश्न हो सकता है कि—स्वार्थेय शिला लेखकी १५ वीं पंक्तिमें “अरहतनिसीदिया समीपे” का “अरहतकी निषीदी (स्तूप)के पास” ऐसा अर्थ किया गया है—अर्थात् ‘निसीदिया’ शब्दका अर्थ ‘स्तूप’ किया है—और १४ वीं पंक्तिमें इसी शब्दका भिन्न अर्थ क्यों किया जाता है? इसका समाधान यह है कि—स्वार्थेय जैनसम्प्रदायके ग्रंथोंमें ‘निसीदिया’ या ‘निसेहिया’ शब्द बहुत जगहों पर भिन्न भिन्न अर्थमें प्रयोजित किया गया है—

निसीदिया स्त्री० [निशीधिका] १ स्वाध्यायभूमि, अध्ययनस्थान, (आचाराग २-२२) । २ थोड़े समयके लिये उपात्तस्थान, (भगवती १४-१०) । आचारागमूलका एक अध्ययन (आचा० २-२-२) ।

नीसीदिया स्त्री० [नैषेधिका] १ स्वाध्यायभूमि, (समवायाग पत्र ४०) । २ पापक्रियाका त्याग, (प्रतिक्रमणसूत्र) । ३ व्यापारात्तरके निषेधरूप सामाजिक आचार, (ठाणागसूत्र १० पत्र ४९९) । ४ मुक्ति—मोक्ष । ५ श्मशानभूमि, तीर्थंकर या मुनिके निर्वाणका स्थान, स्तूप, समाधि, (वसुदेवहिण्ड पत्र २६४-३०९) । ६ बैठनेका स्थान । ७ नितम्बद्वारके समीपका भाग (राज प्रश्रीय सूत्र) । ८ शरीर, ९ वसति—साधुओंके रहनेका स्थान, १० स्थण्डिल—निर्जाँव भूमि, (आवश्यक चूर्णा) ।*

—पाइअसदमहण्णरो पत्र ५१२-१३ ॥

अतमें इस लेखको समाप्त करते हुए मुझे कहना चाहिए कि—प्रस्तुत लेखका कलेवर केवल शास्त्रीय पाठोंसे ही बढ गया है, किंतु शिलालेखके अशकी तुलना और इसके अर्थको स्पष्ट करनेके लिये यह अनिवार्य है ।

[‘अनेकात,’ माघ पौ सं १९८६]

१

आराधनापताका और वीरभद्र

गंत कार्तिकमासके 'जैनहितैषी' में 'ऐतिहासिक जैनव्यक्तियाँ' शीर्षक लेखके अंतर्गत 'वीरभद्र' का उल्लेख करते हुए, 'आराधनापताका' के विषयमें लेखक महाशयने लिखा है कि—
 "एक श्वेताम्बर विद्वान् द्वारा हमको ऐसा मालूम हुआ था कि 'आराधनापताका' के कर्ता 'वीरभद्र' दिगम्बराचार्य है।" अस्तु, जिन श्वेताम्बर विद्वद्भ्यने 'वीरभद्र' को दिगम्बराचार्य बताया वह किस आधारसे, इस बातको तो वे ही जान सकते हैं; परन्तु मुझे इस ग्रन्थका साधन्त निरीक्षण करनेसे ऐसा मालूम हुआ है कि इसके कर्ता आचार्य श्वेताम्बर ही हैं। अतः मैं इसी विषयके प्रमाणोंको क्रमशः नीचे उद्धृत करता हूँ। आशा है कि पाठक उनपर विचार करेंगे।
 १. 'आराधनापताका' में १ परिक्रमविधि, २ गणसंकमण, ३ ममत्वव्युच्छेद और ४ समाधि-लाभ, ये द्वार लाभ मुख्य हैं।

प्रस्तुत ग्रन्थकारने ५१ वीं गाथामें उल्लेख किया है कि—

"आरहणाविहिं पुण भक्तपरिणाइ वणिमो पुव्वं ।
 ओसण्णं स च्चेव उ सेसाण वि वण्णणा होइ ॥"

अर्थात्—आराधना—विधिको हमने पहले 'भक्तपरिज्ञा' प्रकीर्णकमें वर्णन किया है, वही विधि सर्वत्र समझनी चाहिये। इससे स्पष्ट मालूम होता है कि 'भक्तपरिज्ञा' और प्रकृत ग्रन्थ, (आराधना-पताका) दोनोंके कर्ता महाशय एक ही हैं।

५४ वीं गाथामें लिखा है कि—

"भक्तपरिणामरणं भणियं सपरक्रमस्स सवियारं ।
 तत्साराहणमिणमो भणंति कमसो चउदारं ॥"

अर्थात् — सविचार—भक्तपरिज्ञामरण शक्तिवाले (स्वस्थ शरीरवाले) को होता है । अतः उसकी आराधनाको चार द्वारोंसे कहते हैं ।

‘ भक्तपरिज्ञा ’ की दसवीं गाथा इस प्रकार है—

“ अपरक्रमस्स काले अपहुप्प तमि ज तमवियार ।

तमह भक्तपरिण जहापरिण भणित्सामि ॥ ”

इसमें लिखा है कि अस्वस्थ शरीरवालेको जो परिज्ञा होती है उसे अविचार—भक्तपरिज्ञा कहते हैं । उस अविचार भक्तपरिज्ञाको मैं यथावद्विस्त (१) रूपसे कहूँगा ।

मतलब यह हुआ कि, भक्तपरिज्ञा दो प्रकारकी है, एक अविचार और दूसरी सविचार । अविचार—परिज्ञाका वर्णन ‘ भक्तपरिज्ञा ’ ग्रन्थमें और सविचार—परिज्ञाका कथन प्रस्तुत ग्रन्थमें किया गया है । और इससे इन दोनों ग्रन्थोंका पारस्परिक सम्बन्ध भी पाया जाता है ।

परिक्रमविधि — द्वारातर्गत लिङ्गद्वाराको ६४ वीं गाथामें लिखा है कि—

“ उवही पुण थेराण चोदसहा सुतनिदिट्ठो ॥ ”

अर्थात्—स्थविरकल्पोंके लिये सूत्रमें चौदह प्रकारके उपधिका विधान किया है । यह स्थविरकल्प और चौदह प्रकारके उपधिका विधान किया है । यह स्थविरकल्प और चौदह प्रकारके उपधिका विधान दिगम्बराचार्यके आराधनाग्रन्थमें नहीं हो सकता ।

‘ आचेलकुदेसिअ ’ आदि जो दश प्रकारका कल्प है उसमेंसे प्रथम ही ‘ आचेलकल्प (नम्रत्व) ’ कल्पकी ओर व्याख्या ग्रन्थकी ७० वीं गाथामें दी है उसका अस्तित्व दिगम्बराचार्यके ग्रन्थमें नहीं बन सकता । यह गाथा इस प्रकार है—

“ जुण्णेहि खड्डिरुहिय असन्वतपुणउरुहि (१) मइलेहि ।

चेलेहि सवेळ च्चिय अवेळगा हुति मुणिवसभा ॥

१ चौदह प्रकारके उपधिका वर्णन निम्नलिखित गाथाओंमें है

पत्त १ पत्तावधो २ पायट्ठवण ३ च पायकेसरिया ४ ।

बडलाइ ५ रयत्ताण ६ च गोच्छाओं ७ पायनिज्जोगो ॥

तिसेव य पच्छाया १० रयहरण ११ चेव होइ मुहपत्ती १२ ।

एसो दुवालसयिहो उवही जिणकप्पियाण तु ॥

एए चैव दुवालसपत्ताण १३ अइरेण चोलपट्ठो १४ य ।

एसो चउत्तसयिहो उवही पुण येरकप्पयि ॥

इसमें लिखा है कि 'जीर्ण खंडित और मलिन वस्त्रोंके धारण करने पर भी साधुलोक अचेलक (नग्न) कहलाते हैं ।

प्रस्तुत 'आराधनापताका' में 'भक्तपरिज्ञा' ग्रन्थकी १७० गाथाओंमेंसे ११४ गाथाएँ ज्यों की त्यों उठाकर रखी गई हैं । अनेक गाथायें पिंडनिर्युक्तिकी, अनेक आवश्यक निर्युक्तिकी, कितनी ही आवश्यककी हरिभद्रीय टीकामें प्रमाण रूससे दो हुई और कितनी ही आवश्यकान्तर्गत परिष्ठापनिका निर्युक्तिकी, इस प्रकार बहुत-सी गाथाएँ इसमें दूसरे ग्रन्थोंसे संग्रह की गई हैं । अतः इस ग्रन्थको 'संग्रहग्रन्थ' कहना कुछ भी अनुचित न होगा ।

८९४ नम्बरकी गाथामें लिखा है कि—

“एयं पञ्चक्खाणं सवियारं वणिणयं सक्किथारं ।

इत्तो भत्तपरिणं लेसेण भणामि अवियारं ॥”

अर्थात्—यह सविचारप्रत्याख्यान (परिज्ञा) विस्तारपूर्वक कथन किया गया, अब अविचार-परिज्ञाका संक्षेपसे ('भक्तपरिज्ञा' ग्रन्थमें विस्तारसे वर्णन होनेके कारण) करता हूँ । इसके बाद दश गाथाओंमें उसका वर्णन दिया गया है । अंतमें इंगिणी-मरण और पादोपगमनका भी वर्णन संक्षेपसे किया है ।

मैं समझता हूँ, इस सम्पूर्ण कथनसे पाठकोंको इस बातका जरूर निश्चय हो गया होगा कि यह 'आराधनापताका' ग्रन्थ श्वेताम्बराचार्यनिर्मित है, दिगम्बराचार्यकृत नहीं ।

उक्त लेखमें आगे चलकर, लेखक महाशयने यह भी प्रकट किया है कि—“इसके सिवाय जैनग्रन्थावलीमें 'वीरभद्र' नामके दो आचार्योंका और भी उल्लेख किया गया है । एक 'चतुःशरण' नामके श्वेताम्बर ग्रन्थके कर्ता 'वीरभद्रगणि', जिनके विषयमें उक्त ग्रन्थके टीकाकारने लिखा है कि वे महावीर भगवान्के शिष्य थे....”

यद्यपि 'जैन ग्रन्थावली' में 'चतुःशरण' के कर्ता 'वीरभद्रगणि' को टीकाकारके कथनानुसार महावीर परमात्माका शिष्य लिखा है परन्तु 'चतुःशरण', 'भक्तपरिज्ञा' और 'आराधनापताका' के कर्तृनाम-गर्भपद्योंके निरीक्षणसे तीनों ही ग्रन्थोंके कर्ता प्रायः एक ही व्यक्ति जान पड़ते हैं ।

यथा :—

“इय जीवपमाय महारिवीर मदंत मेय मज्झयणं ।” —चतुःशरण ।

“इय जोईसरजिणवीरमणियाणुसारिणी-मिणमा ।” —भक्तपरिज्ञा ।

“इय विसयवइरिजिणवीर मदमाराहणं पसाहेसु ।”

“इय सुन्दरई जिणवीरमदमणियाई पवयणाहितो ।” —आराधनापताका ।

चतु शरणके टीकाकारने चतु शरणके कर्ता 'वीरभद्रगणि' को जो महावीर भगवान् का गिथ्य बतलाया है, वह केवल गतानुगतिक किंवदन्ती पर अवलम्बित है, जो अमीनक चतु शरण, भक्तपरिज्ञा आदिके बारेमें बंदस्तूर चली आती है। इससे अधिक 'वीरभद्र' सबधी विशेष हाल मालूम नहीं हुआ। वीरभद्रके इस 'आराधनापताका' ग्रन्थ और उपलब्ध हुआ और उसको दो कापियाँ मिलीं। अतः पाठकोंके परिचयार्थ यहाँ उसका भी कुछ परिचय दे दिया जाता है —

यह दूसरा 'आराधनापताका' ग्रन्थ प्राकृत, कर्ताके नामसे विरहित, द्वात्रिंशद्द्वारात्मक और गाथा प्रमाण ९९३ को लिये हुए है। इसके मंगलाचरणश्री और अयक्ती गाथायें क्रमशः ये हैं —

“पणमिरन मिरनरिंदवदिय वंदित महावीर । भीमभवन्नवगइण पञ्जताराहण पय ॥१॥

बत्तीसा दारेहि भणिहिड खवगस्स उत्तमट्टविही । ”

“आराहणापडाय एय जो सम्ममायरह धनो ।

सो लहह सुद्धसद्धो तिलोयचडुज्जल किंत्ति ॥ ९३० ॥ ”

यह ग्रन्थ भी श्वेताम्बरीय है, क्योंकि कि इसके सुकृतानुबोदन द्वारमें ३७७ वीं गाथा इस प्रकार है —

“कालि य सुयस्स गुणण अगाणग सुयजोगवहण ज ।

अणहिय-अहीणकरण पडिलेहावस्सयाईण ॥ ”

अर्थात् — काल (जिस वक् कालिकादि श्रुत पद्मके समय बताया है वह) में श्रुतका अध्ययन किया हो, अगश्रुत (द्वादशाग) अनगश्रुत (उपागादि) का योगगहन (विधानविशेष) किया हो, और प्रतिष्ठेस्वना आवश्यकतादि यथावस्थित किया हो उसका अनुमोदन करता हूँ ।

इससे स्पष्ट है कि यह ग्रन्थ भी दिग्म्बराचार्य विरचित नहीं, क्योंकि कि द्वादशागी और उपागश्रुत दिग्म्बराचार्यसमत न होनेसे उनके यहाँ इनका योगगहन 'ग्रन्थग' समान है ।

यह 'आराधना पताका' ग्रन्थ तेरहवीं शताब्दीके अनन्तरका है, क्योंकि कि इसमें 'आशातना-दोष प्रतिक्रमण' द्वारातर्गत गुरुकी तेतीस आशातना सबधी “पुरओ पक्खासने” आदि तीन गाथाएँ 'देवेन्द्रसूरि' वृत्त 'गुरुवदनभाष्य' की हैं, और ये देवेन्द्रसूरि तेरहवीं शताब्दीमें हुए हैं ।

अंतमें 'आराधना-पताका' की पुस्तकें इकट्ठी कर देने वाले मुनिवर्य श्री जसविजयजीका उपकार मानना हुआ मैं इस लेखको यहीं समाप्त करता हूँ ।

['जैन दित्तेपी,' दिसम्बर, ई स १९१९]

रामायणका अध्ययन

भारतवर्षकी पुण्यभूमिमें एक वह युग था, जब कि वह धर्मप्रधान भूमि थी, जिसको हम धर्मयुगके नामसे जानते हैं। उस युगमें, पुण्यभूमि भारतमें, जिन-जिन महापुरुषोंने अवतार धारण किया, वे न तो किसी संप्रदायमें सीमित हो कर रहे थे और न किसी संप्रदायने ही उनको अपने घेरेका सीमित व्यक्ति माना था। उस युगमें होने वाले ऋषि-महर्षि भी ऐसे थे, जिन्होंने प्रजाको विशुद्ध धर्मावृत्तका पान कराया था। यही कारण था कि उस युगकी प्रजाका जीवन भी उन्नत, विशद एवं विशाल भावनाओंसे परिपूर्ण था। जिस युगका निर्माण ऋषि-महर्षियोंने किया, उस पवित्र युगको ऋषियुग या धर्मयुग कहना अत्यंत समुचित होगा।

रामायणके वास्तविक अध्ययनकी जिज्ञासा रखनेवालोंके लिए यह नितांत आवश्यक है कि रामायणके विषयमें जो-जो साधन आज भारतमें उपस्थित हों, उन सबोंका अध्ययन एवं अवलोकन करना ही चाहिए। शायद बहुत कम विद्वान महानुभावोंको ही यह ज्ञात होगा कि रामायणके विषयमें जैनाचार्योंने अपनी लेखनी ठीक-ठीक चलाई है। इस लघु लेखमें रामायणके विषयमें जैनाचार्योंने जो महत्वपूर्ण कार्य किया है और जो छोटे-बड़े रामायण ग्रंथ प्राकृत, संस्कृत आदि भाषाओंमें लिखे हैं उनका परिचय दिया जाता है।

१. पउमचरियं — यह सबसे प्राचीन एवं विस्तृत रूपमें लिखा गया रामायणकथा ग्रंथ है। इसके प्रणेता नागिलवंशीय स्थविर-आचार्य राहुप्रभके शिष्य स्थविर श्री विमलाचार्य हैं। वीरसंवत् ५३० अर्थात् विक्रम संवत् ६०में या इस्वीसन् ४में इस ग्रंथकी रचना हुई है। प्राकृत भाषामें ९००० आर्यापरिमित यह चरितग्रंथ है। जैनाचार्योंने रामायण-विषयक जो ग्रंथ लिखे हैं, उन सबोंमें यह महाकाय ग्रंथ है। श्री रामचंद्रको जैनग्रंथ एवं जैनाचार्य पञ्चनाभसे पहचानते हैं, अतः

ग्रंथका प्राकृत नाम “पउमचरित” (स० पउमचरित) रखा गया है। इसका संपादन स्वर्गस्थ जर्मन् विद्वान् डॉ० याकोबीने बड़ी योग्यतासे किया है और प्रकाशन विक्रम संवत् १९७० में भावनगर (सौराष्ट्र) की ‘जैनधर्म प्रसारक समा’ ने किया है। इस ग्रंथकी रचना बड़ी विशद शैलीसे की गई है। अतः रामायणके अध्ययनकी दृष्टिके अतिरिक्त साहित्य, भाषा, सामाजिक इतिहास आदिके लिए भी यह महत्व रखता है। दिगंबर आचार्य श्री जिनसेन रचित पद्मपुराण इसी ग्रंथका प्रायः अक्षरशः संस्कृत रूपांतर है।

२ त्रिपट्टिशालाकापुरुषचरित समग्र पर्व — त्रिपट्टिशालाकापुरुषचरित ग्रंथके प्रणेता प्रसिद्ध आचार्य श्री हेमचंद्र हैं। यह समग्र ग्रंथ दश पर्व एवं परिशिष्ट पर्वको मिलाकर ग्यारह पर्वोंमें रचा हुआ है। समग्र ग्रंथ संस्कृत भाषामें ३२००० श्लोकप्रमाण हैं। विक्रमकी तेरहवीं शतीके प्रारंभमें इसकी रचना हुई है। इसके सातवें पर्वमें रामायणका ३५०० श्लोकोंमें वर्णन है। आचार्य श्री हेमचंद्रकी प्रतिभा विद्यतोमुखी थी। वे जो कुछ लिखते थे, उसे एकांगी न बनाकर व्यापक शैलीसे लिखनेका प्रयत्न करते थे और जैन-जैनतर तत्तद्विषयक ग्रंथोंका अध्ययन करके लिखते थे, अतः उनकी रचनामें सहज ही गाम्भीर्यका दर्शन हो जाता है। रामायणका अध्ययन करनेवालोंको इसका अध्ययन बड़े महत्वका होगा। विक्रम संवत् १९६८ में भावनगरकी जैनधर्म प्रसारक समाने इस महाकाव्य ग्रंथका समग्र रूपमें प्रकाशन किया है।

३ वसुदेव हिंदी — महाकवि गुणादिके पिशाचभाषामयी बड़रुहा-स० बृहत्कथा-के अनुकरणरूप यह ग्रंथ दो खंडोंमें प्राप्त है। पहले खंडके प्रणेता श्री सचदासगणि वाचक हैं। और दूसरेके रचयिता श्री धर्मसेनगणि महत्तर हैं। पहले खंडकी भाषा जैन प्राकृत है और दूसरेकी भाषा मागधी-शौरसेनी है। पहले खंडके २९ लभक हैं और दूसरेके ७१ लभक हैं, इस प्रकार यह समग्र ग्रंथ शतलभकप्रमाण है। पहले खंडकी प्रवसत्या १०३८१ श्लोक है और दूसरेकी १७००० श्लोकपरिमित है। पहले खंडकी रचना विक्रमकी छठी सदी है और दूसरेकी अनुमानतः सातवीं सदी प्रतीत होती है। दोनों खंडोंकी रचना भिन्न भिन्न समयकी है। यहाँ पर यह बात ध्यान देने योग्य है — पहले खंडकी रचना पूर्ण रूपमें ही है, अतः दूसरे खंडके अभावमें भी किसीको यह प्रतीत न होगा कि यह ग्रंथ अपूर्ण है। इसके बदलेमें यह अवश्य प्रतीत होगा कि दूसरे खंडका निर्माण एवं अनुसंधान उसके रचयिता आचार्यने अपनी कल्पनामात्रसे ही किया है, न कि अपूर्ण ग्रंथकी पूर्तिके लिए। पहला खंड बीचमें से भी खंडित है और इसका अंत भाग भी नष्ट

१ वसुदेवकलागमनिर्गम(गो)सिक्खविबकदयणो सुमुदयदा(दो)।

कमत्तागणा(गो)गुणद्वया(द्वो) सरस्वई अस्स ॥ कहा ॥

हो गया है। इस ग्रंथमें श्रीकृष्णके पिता वसुदेवका कुमारावस्थांमें देशभ्रमण वर्णित है। देशाटनकी विविध सामग्री एवं प्राचीन कथासाहित्यके इतिहासकी दृष्टिसे ही यह ग्रंथ महत्त्वका है इतना ही नहीं, किंतु महाकवि गुणादक्यकी बड़ कहाका क्या स्वरूप था, इसका पता चलानेके लिए और तुलनाके लिए भी यह ग्रंथ बड़े महत्त्वका है। जर्मन्-विद्वान् डॉ० आल्स्टॉर्फने इस ग्रंथका इस दृष्टिसे अध्ययन करके वहाँके जर्नलमें एक लेख भी इस विषयमें लिखा था। इस ग्रंथका प्रथम खंड और इसका गुजराती भाषामें अनुवाद भावनगरकी 'श्री जैन आत्मानंद सभा' ने प्रकाशित किया है। मूल प्राकृत ग्रंथका संपादन हम गुरु-शिष्य श्री चतुरविजयजी महाराज और मै, दोनोंने साथ मिल कर किया है। और गुजराती अनुवाद डॉ० भोगीलाल जे० सांडेसराने किया है। इस प्रथम खंडका सारभाग यूरोपकी स्वीडिश भाषामें भी प्रकाशित हो चुका है।

इस प्रथम खंडके पृ० २४०—२४५ में रामायणका संक्षिप्त वर्णन है और यह बड़े महत्त्वका भी है। अध्ययन करने वालोको यह अंश अवश्य ही देखना चाहिए।

४. चउपण्णमहापुरिसचरियं—इसकी रचना निर्वृत्तिकुलीन आचार्य श्री मानदेवके शिष्य आचार्य श्री शीलान्क—अपरनाम श्री विमलमतिने प्राकृतभाषामें गद्य-पद्य रूपमें की है। इसका रचना-समय अनुमानतः विक्रमकी नवीं-दसवीं शताब्दी प्रतीत होता है। इसकी ११५०० श्लोक संख्या है। इसमें आचार्य श्री शीलान्कने प्रसंगोपात्त रामायणका संक्षिप्त वर्णन किया है। यह अंश सिर्फ ५० श्लोक जितना है। इस चरितग्रंथमें आचार्यने 'विबुधानंद' नामक एकांकी रूपक-रचनाका भी समावेश किया है।

५. कहावली—इसकी रचना आचार्य श्री भद्रेश्वरसूरिने प्राकृतमें की है। ग्रंथका प्रमाण २३००० श्लोक जितना है। इसका रचनाकाल निश्चित नहीं है, फिर भी अनुमानतः विक्रमकी नवीं-दसवीं सदीसे अर्वाचीन नहीं है। इसमें आचार्यने रामायणका वर्णन ठीक रूपमें किया है। वसुदेव हिंडी एवं चउपण्णमहापुरिसचरियंकी अपेक्षा ठीक-ठीक है, विस्तृत है।

६. सीयाचरियं—यह ग्रंथ प्राकृत भाषामें है। इसके रचयिताके नामका पता नहीं चला है। ३४०० इसकी ग्रंथसंख्या है। ग्रंथ अर्वाचीन कृति नहीं है।

ऊपर जिन ग्रंथोके नामोंका उल्लेख किया गया है, उनके अतिरिक्त और भी इस विषयके-

१ डॉ० आल्स्टॉर्फके इस निबन्धका गुजराती अनुवाद डॉ० सांडेसराने अपने गुजराती अनुवादकी प्रस्तावनामें दिया है।

अनेक ग्रंथ जैन साहित्यमें पाए जाते हैं । किंतु वे सभी प्रायः अर्वाचीन हैं और उपरि निर्दिष्ट ग्रंथोंकी प्रायः इनमें छाया ही है ।

यहाँ पर जिन ग्रंथोंका निर्देश किया गया है, वह जैन श्वेताम्बर-साहित्यको लक्षमें रख कर किया गया है । दिगंबर जैन-कथासाहित्यमें भी पद्मपुराण, तेवङ्गिगुणालङ्कारचरिय आदि अनेकानेक ग्रंथस्तत्र सस्कृत, अपभ्रंश आदि भाषाओंमें बड़ी प्रौढ़ शैलीसे निर्मित पाए जाते हैं ।

गुजराती व हिंदी भाषाओंमें भी रामायणको लक्षित करके दिगंबर-श्वेताम्बर-चार्य निर्मित अनेक रचनाएँ हुई हैं ।

['राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्त अभिनन्दनग्रंथ' कलकत्ता ई स १९५९]

आचार्य श्री हरिभद्रसूरि और उनकी समरमयङ्का कहा

जो इच्छइ भवविरहं, भवविरहं को न बंधए सुयणो ।

समयसयसत्थकुसलो, समरमियङ्का कहा जस्स ॥

दाक्षिण्याङ्क आचार्य श्री उद्द्योतनसूरि महाराजने अपनी प्राकृत कुवलयमाला कथाके प्रारम्भिक प्रस्तावनाग्रंथमें अनेक प्राचीन मान्य आचार्य और उनकी कृतियोंका स्मरण किया है और इस प्रसंगमें उन्होंने आचार्य श्री हरिभद्रसूरि, (जिनको, विरह अंक होनेसे विरहांक आचार्य माना जाता है) और उनकी समरमयङ्का कहाका भी स्मरण किया है। यही उल्लेख मैंने इस लेखके प्रारम्भमें दिया।

इस उल्लेखको देखते हुए पता चलता है कि आचार्य श्री हरिभद्रसूरि महाराजने समरमयङ्का कहा नामका कोई कथाग्रंथ बनाया था। आचार्य श्री हरिभद्रसूरिकी कृतिरूप प्राकृत कथाग्रन्थ समराइच्च कहा मिलता है, परन्तु समरमयङ्का कहा ग्रन्थ तो आज तक कहीं देखने या सुननेमें नहीं आया है। अतः यह ग्रन्थ वास्तवमें कौन ग्रन्थ है, इस विषयकी परीक्षा अतिलघु लेखमें करना है।

मुझे पूरा विश्वास हो गया है कि आचार्य श्री उद्द्योतनसूरिजीने समराइच्च कहाको ही समरमयङ्का कहा नामसे उल्लिखित किया है। प्रश्न यह उपस्थित होगा कि—समराइच्चकहा इस नाममें समर + आइच्च शब्द है तब समरमियंका नाममें समर + मियंका शब्द है। आइच्चका अर्थ सूर्य है तब मियंका—(सं. मृगाङ्क)का अर्थ प्रचलित परिभाषाके रूपमें चन्द्र होता है। अतः समराइच्च और समरमियंका ये दो नाम एकरूप कैसे हो सकते हैं? और इसी प्रकार समराइच्चकहा एवं समरमियंका कहा ये दो ग्रन्थ एक कैसे हो सकेंगे? इस विवादास्पद प्रश्नका उत्तर इस प्रकार है—

जैन प्रतिष्ठाविधिके ग्रन्थोको देखनेसे पता चलता है कि एक जमानेमें चन्द्रकी तरह आदित्य—

सूर्यको भी शशाङ्क, मृगाङ्क आदि नामसे पहचानते थे । जैन प्रतिष्ठाविधान आदिके प्रसंगमें नव ग्रहोंका पूजन किया जाता है । इसमें नव ग्रहोंके नामसे अलग अलग मन्त्रोच्चार होता है । इन मन्त्रोंमें सूर्यका मन्त्र आता है वह इस प्रकार है—

“ ॐ ह्रीं शशाङ्कसूर्याय सट्पक्षकिरणाय नमो नम स्वाहा । ”

इस प्राचीनतम मन्त्रमें सूर्य या आदित्यको ‘शशाङ्क’ विशेषण दिया गया है । इससे पता चलता है कि एक जमानेमें चन्द्रको तरह सूर्यको भी शशाङ्क, मृगाङ्क आदि नामसे पहचानते थे । अधिक सम्भव है कि इसी परिपाटीका अनुसरण करके ही आचार्य श्री उद्घोतनसूरिने अपने कुवलय-माला कहा ग्रन्थकी प्रस्तावनामें समराङ्क कहा ग्रन्थको ही समरमयङ्का कहा नामसे उल्लिखित किया है ।

इस प्रकार मुझे पूर्ण विश्वास है कि समराङ्क कहा और समरमयङ्का कहा ये दोनों एक ही ग्रन्थके नाम हैं ।

[‘प्रेमी-अभिनन्दन-ग्रन्थ,’ टीकमगढ, ई. स. १९४६]

सोलह दिशाओं सम्बन्धी प्राचीन उल्लेख

“राजस्थान-भारती” पत्रिकाके भाग ३ के ३-४ संयुक्त अंकमें भाई श्री बद्रीप्रसादजी साकरियाने ‘राजस्थानी साहित्यमें १६ दिशायें’ शीर्षक लेखमें राजस्थानी साहित्यमें प्राप्त १६ दिशाओंका परिचय दिया है। यह सूचना अवश्य महत्वकी है और आधुनिक साहित्यमें इन विशेष दिशाओंका नामोल्लेख नहीं पाया जाता। परन्तु उनको इन दिशाओंके नामोंका या नामान्तर विषयक कोई प्राचीन उल्लेख प्राप्त नहीं हुआ है। अतः उन्होंने अपने लेखमें सूचित किया है कि “दिशाओं और विदिशाओंकी मध्यस्थानसूचक संज्ञाओं वाली विशेष विदिशाओंकी सूचना संसारका कोई कोश-साहित्य नहीं देता।” परन्तु आचारांग सूत्रकी निर्युक्तिमें, जहां पर दिशाओंके विषयमें विस्तृत चर्चा की गई है, वहां पर निर्युक्तिकार स्थविर आचार्य भगवन्तने दश क्षेत्र दिशाओं एवं अठारह प्रज्ञापक दिशाओंके नाम सूचित किये हैं। दश क्षेत्र दिशाओंके नाम क्रमशः इस प्रकार हैं—

इंद्र १, अग्नेई २, जम्मा ३, य नेरुती ४, वारुणी ५, य वायव्या ६।

सोमा ७, ईसाणा ८, वि य विमला ९, य तमा १०, य वोद्धव्या ॥

(आचारांग निर्युक्ति, गाथा ४३)

इस गाथामें क्रमशः इन्द्रा १, आग्नेयी २, याम्या ३, नैर्ऋती ४, वारुणी ५, वायव्या ६, सोमा ७, ईशाना ८, विमला ९, और तमा १०, इन दश क्षेत्रदिशाओंके नामोंका उल्लेख है। इस गाथामें ऊर्ध्व दिशाकी ‘विमला’ और अधोदिशाकी ‘तमा’ नामसे पहचान करवाई गई है।

अठारह प्रज्ञापक दिशाओंके नाम निर्युक्तिमें इस प्रकार मिलते हैं—

दाहिणपासम्मि उ दाहिणा दिसा उत्तरा उ वामेणं ।

एयासिमंतरेणं अण्णा चत्तारि विदिसाओ ॥५२॥

प्यासि चैव अट्टण्हमतरा अट्ट हुंति अण्णाओ ।

सोलस सरीरउस्सयवाहल्ला सव्वतिरियदिसा ॥५३॥

हेट्ठा पायतलाण अहोदिसा सीसउवरिमा उड्ढा ।

प्या अट्टारस वी पण्णवगदिसा मुण्णयवा ॥५४॥

पव एकप्पियाण दसण्ह अट्टण्ह चैव य दिसाण ।

नामाइ वुच्छामी जहक्काम माणुपुव्वीए ॥५५॥

पुवा १, य पुव्वदक्खिण २, दक्खिण ३, तह दक्खिणावरा ४ चैव ।

अवरा ५, य अवरउत्तर ६, उत्तर ७, पुव्वुत्तरा ८ चैव ॥५६॥

सामुत्थानी १, कपिला २, खेलिजा ३, खल तहेव अहिधम्मा ४ ।

परिया ५, धम्मा ६, य तहा साविती ७, पण्णवित्ती ८ य ॥५७॥

हेट्ठा नेहयाण अहोदिसा उवमणि उ देवाण ।

प्याइ नामाइ पण्णवगरसा दिसाण तु ॥५८॥

इन गाथाओंमें से छप्पनवीं गाथा में चार दिशायें और दिशाओंके बीचमें रही हुई चार विदिशायें, इस तरह आठ दिशाओंके नाम हैं और ५७ वीं गाथा में उपरि निर्दिष्ट आठ दिशाओंके बीचमें स्थित आठ विदिशाओंके नाम हैं । जिनके क्रमसे ये नाम हैं—

पूर्वा १, सामुत्थानी २, पूर्वदक्षिणा ३, कपिला ४, दक्षिणा ५, खेलिजा ६, दक्षिणापरा ७, अभिधर्मा ८, अपरा ९, परिया १०, अपरोत्तरा ११, धर्मा १२, उत्तरा १३, सावित्री १४, पूर्वोत्तरा १५, पण्णवित्ती १६ । इन दिशाओंमें अधोदिशा और देवदिशा या दिव्यदिशा की मिलानेसे अठारह प्रज्ञापक दिशायें होती हैं ।

दिशाओंकी विविधताके विषयमें विशिष्ट परिचय पानेकी इच्छावालोंको आचारागमून निर्युक्तिकी गाथा ४०से ६२ देखनी चाहिए ।

[' राजस्थान भारती ', जुलाई-अक्टूबर १९५४]

आचार्य श्री विजयवल्लभसूरिवर

यहां पर पंजाब केसरी आचार्यप्रवर श्री विजयवल्लभसूरिवरके जीवनका परिचय कराया जाता है। ये चारित्रशील, प्रभावसम्पन्न, गुरुभक्त एवं जैन समाजको निःस्वार्थ सेवा करनेमें अपने जीवनको पूर्ण कर देनेवाले महापुरुष हैं। आपका जीवन इतना विशुद्ध है, जिसको सुन कर मनुष्यके हृदयंगत अनेकानेक दोष दूर हो जायें। यहाँ पर इनके सम्पूर्ण जीवनवृत्तको लिखनेका संकल्प नहीं है और न इतनी तैयारी भी है, किन्तु सिर्फ इनके जीवनकी संक्षिप्त रूपरेखाका आलेखन मात्र करनेका इरादा है। इस महापुरुषके जीवनका पूर्ण परिचय प्राप्त करनेको चाहना वाले महानुभावोंको श्रीयुत कृष्णलालजी वर्मा संपादित “आदर्श जीवन” नामकी पुस्तक साधन्त पढ़ लेना उचित है।

जन्मस्थान, मात-पितादि—इस महापुरुषका जन्म विक्रम संवत् १९२७ कार्तिक शुक्ल द्वितीयाके शुभ दिन धर्मक्षेत्र बड़ोदा शहरमें हुआ था। आपके पिताका शुभ नाम श्रीयुत दीपचंदभाई था और माताका नाम श्रीपती इच्छाबाई था। आपका धन्यनाम “छगनलाल” था। आपका कुल स्वाभाविक ही धर्मसंस्कार सम्पन्न था, और आप खुद भी जन्मसंस्कारसम्पन्न आत्मा थे, अतः आपको बाल्यावस्थासे ही वीतरागदेवप्रणीत धर्मके प्रति अत्यन्त श्रद्धा एवं आदर था।

प्रव्रज्याका संकल्प—संसारमें बहुधा करके यह एक अटल नियम है कि—अपनी आत्माकी उन्नतिके अभिमुख प्रत्येक व्यक्तिको अपने जीवन-विकासके लिये कोई ऐसा एक न एक निमित्त जरूर मिलना चाहिए जिसके संयोगसे वह अपने जीवनविकासके लिये अपूर्व एवं अकल्पनीय धर्म-सामग्री प्राप्त कर लेवे। एवं क्षण भी कोई ऐसा अपूर्व होता है कि जिस समय मिला हुआ शुभ संयोग मनुष्यके जीवन-विकासके लिये अमोघ साधन सा हो जाय। संवत् १९४२का वर्ष धन्य था, जिस समय अपने चरित्रनायक गृहवासमें थे और तब आपकी उम्र अनुमान पंद्रह सालकी हो

चुकी थी। इस समय स्वर्गवासी गुरुदेव श्री १००८ श्री विजयानन्दसरस्वति (आत्मारामजी महाराज) का बड़ोदा शहरमें पधारना हुआ। इन धर्मकथा-लम्बिसम्पन्न परम गुरुदेवकी धर्म देशनाका असर अपने चरित्रनायक—जिनका शुभ नाम गृहवासमें “छगनछाल” था,—पर खूब पड़ा। उसी समयसे आपने अपने जीवनको गुरुदेवके चरणोंमें न्योछावर कर देनेका अपने दिलसे निश्चय कर लिया, अर्थात् दीक्षा ग्रहण करनेका दृढ़ सङ्कल्प कर लिया। और अपने बड़े भाई श्रीयुक्त लोमचन्दभाईसे अपना निश्चय भी जाहिर कर दिया।

सत्सारमें मोह भी एक बड़ी चीज़ है। बड़े भाईने दीक्षा लेनेसे आपको मना कर दिया, तो भी आप गुरुदेवके साथ रह कर धर्मापाधन करने लगे। यह देख कर आपके बड़े भाईको गुरुदेवके प्रति असतोष एव अविश्वास होने लगा। उस समय गुरुदेवने लाभालामका विचार करके लोमचन्दभाईसे कहा कि—जब तक आपकी सम्पत्ति न मिलेगी जब तक “छगन”को दीक्षा नहीं दी जाय यह विश्वास रखना। अतमें आपकी दृढ़ वैराग्य भावनाको देख कर, कई महीनोंके बादमें, आपके बड़े भाईने गुरुदेवके चरणमें क्षमाप्रार्थनाके साथ आपको दीक्षा देनेके लिये सम्पत्ति दे दी। लोमचन्दभाईकी अनुमति मिल जाने पर गुरुदेवने सन् १९४४ वैशाख शुक्ल १३के दिन राघनपुरमें दीक्षा दी। आपको श्री हर्षविजयजी महाराजका शिष्य बनाया और नाम “मुनि श्री बल्लभविजयजी” रक्खा गया।

सुशिष्यत्व—आप जन्मसत्कारसम्पन्न आत्मा होनेसे एव आपको अपनी माताकी ओरसे धर्मके दृढ़ सत्कारोंका वारसा मिलनेके कारण आपमें अनेकानेक गुण भरे थे। फिर भी भविष्यमें उन्हें महापुरुष होनेके लिये जिन गुणोंकी आवश्यकता थी वे सर्वशास्त्रपारंगत धर्मबुरखर सर्वगुणसम्पन्न गुरुदेव श्री १००८ श्री विजयानन्दसरस्वतिकी छायामें प्राप्त हो गए। गुरुदेवकी भी अपने इस लघुतम शिष्यकी सहज विनयशीलता, बुद्धि, कार्यदक्षता आदिका परिचय आप समयमें ही हो गया। अत आपने अपने महत्त्वके धर्मकार्योंका भार इनके ऊपर डाल दिया। आपके लिए गुरुदेवके अतः करणमें अनेकानेक शुभ आशायें थी। यही कारण था कि उन गुरुदेवने अपने इस गुणगुरु लघु शिष्यके प्रति अपनी असीम कृपाकी धारा बहाई थी। आपके हृदयमें यह भी प्रतीत हो गया था, कि आप जैनधर्म एव जैन समाजकी उन्नतिके लिए जो कुछ करना चाहते हैं उसकी पूर्णाहुति इस लघु शिष्यके द्वारा होने वाली है। इसी अटल विश्वासके कारण अपने देहान्त होनेके समय आपने पंजाब—श्रीसंप्रदायके समस्त अपने इस लघु शिष्यको आचार्य पदसे सम्मानित करनकी शुभ आशा प्रकट की थी। सचमुच ही जगतमें ऐसा गुरुशिष्य सम्बन्ध घाय है, जहाँ शिष्य अपने निशिष्ट गुणोंके द्वारा गुरुदेवके हृदयको अपनी तरफ कर लेता है और गुरुदेव अपने गुण विभूषित विनीत शिष्यको देख कर प्रसन्न होते हैं।

ज्ञानाभ्यास — हमारे चरित-नायकने गुरुदेव श्री १००८ श्री विजयानन्दसूरिवरकी चरण-छायामें रह कर उनके पास जैन दर्शनविषयक विशिष्ट एवं विविध शाखोंका अध्ययन-अवलोकन आदि किया है। इतना ही नहीं किन्तु चरितनायक महापुरुषने गुरुदेवमें रही हुई समयशक्ति एवं गुणोंको अपने अन्दर समाविष्ट कर लिया है। एक तरहसे आज हम यह कह सकते हैं कि ये चरितनायक मानों साक्षात् उन गुरुदेवका प्रतिबिम्ब ही है। इस महापुरुषने उन गुरुदेवकी एकतानसे अहर्निश की हुई सेवाके प्रभावसे उनमें रहा हुआ प्रतिभागाली ज्ञान, उनका निर्मल चरित्र, उनकी अमोघ धर्मदेशना, उनकी वादलब्धि, उनकी तत्त्वप्रतिपादनशक्ति, उनके क्षमा, गाम्भीर्य आदि गुण, उनका ब्रह्मतेज, तपतेज आदि गुणोंको अपने आपमें मूर्त्त कर लिया है। इसके अलावा आप उन गुरुदेवकी चरणोपासनाके प्रभावसे विनयशील, अतिनम्र एवं सरलस्वभावी भी बने हैं।

विहार — यद्यपि अपने चरितनायक आचार्यप्रवर श्री विजयवल्लभसूरि महागजने मारवाड़, मेवाड़, मालवा, गुजरात, दक्षिण आदि अनेकानेक देशोंको अपने चरणस्पर्शसे पावन करते हुए वहांकी जनताको अपना चारित्र, अपनी अमोघ धर्मदेशनाशक्ति, अपने गाम्भीर्य क्षमा आदि गुणोंका परिचय कराया है, फिर भी आपके विहारका केन्द्रस्थान स्वर्गवासी गुरुदेव श्री १००८ श्री आत्मारामजी महाराजकी अन्तसमयकी आज्ञा और उनकी आन्तरिक इच्छाके अनुसार 'पंजाब' ही रहा है और रहेगा। ये महापुरुष अपने जीवनमें गुरुदेवकी तरह सदा अप्रतिवद्ध विशारी है, यही नहीं परन्तु जहां आपके जानेसे तनिक मात्र भी लाभ होनेकी संभावना हो वहां, चाहे कितना भी दूर हो, विहार करके पहुँचनेके लिए आप कभी कष्ट नहीं मानते। वन्दन हो ऐसे उपकारी धीर पुरुषके चरणोंमें।

आचार्य पदारोहण — अपने चरितनायक महापुरुष — जिनका आचार्य पदारोहणके पूर्वमें मुनि श्री वल्लभविजयजी नाम था — को स्वर्गवासी गुरुदेवकी अन्त समयकी इच्छा और आज्ञाके अनुसार शहर लाहौरमें पंजाब श्रीसधने समुदायके प्रौढ़ एवं ज्ञानचारित्रवृद्ध महामुनियोंकी सम्मतिसे विक्रम संवत् १९८१ मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमीके दिन आचार्य पदप्रदानपूर्वक स्वर्गवासी गुरुदेवके पट्ट पर विराजमान किया है। स्वर्गवासी गुरुदेवके हृदयमें यह बात पक्की जमी हुई थी कि — मेरे बादमें मेरे तैयार किये हुए धर्मक्षेत्रोंको सदाके लिये अगर सिंचन करने वाला कोई भी होगा तो 'मेरा वल्लभ' ही होगा। साथमें आपका यह भी खयाल था कि — अगर मेरे जीवनकी भावनाओंको मूर्तस्वरूप देने वाला कोई हो सकता है तो वह भी "मेरा वल्लभ" ही हो सकता है। यही एक महत्त्व भरा कारण था कि — स्वर्गवासी गुरुदेवने अपनी सम्पूर्ण कृपा भविष्यमें महाप्रतापी होने वाले अपने लघु शिष्य — जो अपने चरितनायक है — के ऊपर बरसाई। क्या ही आश्चर्यजनक घटना है कि — उन गुरुदेवके हृदयमें जो विचाराङ्कुर पैदा हुआ था उसके मुताबिक आज तक आपके पाटको दीपाने वाला, अपने बोये हुए धर्मक्षेत्रोंको उपकार-धारासे सिंचन करने

वाला और अपनी हृदयगत भावनाओंको मूलरूपमें लाने वाला “ वल्लभ ” के सिवाय दूसरा एक भी नहीं हो सका है और न होने वाला है । घ य है उन दोर्ध्रजानी स्वर्गवासी गुरुदेवको । और गुरुदेवकी मनोभावनाओंको फलित करने वाले अपने चरितनायकको ।

शिष्यसमुदाय — अपने चरितनायक आचार्य श्री विजयवल्लभसूरिका शिष्यसमुदाय भी महान् एव प्रौढ़ है । आपके समुदायमें खास करके अति प्रभावसम्पन्न उपाध्यायजी महाराज श्री सोहनविजयजी महाराज थे । इनकी कार्यदक्षताके लिये अपने चरितनायकको बड़ा विश्वास था और इनको आप अपनी भुजाके समान मानते थे । इनके देहावस्थासे आपको बहुत ही आघात पहुँचा था, लेकिन महापुरुष ससारकी वस्तुस्थितिको ध्यानमें लेकर ऐसी बातोंको गम्भीरताके साथ पी जाते हैं ।

आचार्य महाराज श्री विजयवल्लभसूरिको आपके दूसरे अच्छे विद्वान् एव प्रभावशाली शिष्य हैं । आपकी वाणीमें इतनी मधुरता और प्रसन्नता भरी है जो बड़े बड़े विद्वानोंको भी मुग्ध कर लेती है । आपकी उपदेशशैलीमें प्रभाव है । आपके निजी उपदेशसे उमेदपुर (मारवाड़) में “ पार्थनाथ उमेद जैन बालाश्रम ” स्थापित किया गया है । आपके गुरुदेव अर्थात् अपने चरितनायकके उपदेशसे स्थापित किया हुआ वरकाणाका “ पार्थनाथ जैन विद्यालय ” भी इस समय इनको दक्षता एव सहायतासे प्रतिदिन वृद्धिको पा रहा है । आप भी अपने चरितनायककी भुजाके समान हैं ।

आपके शिष्य तपस्वीजी श्री विवेकविजयजी महाराज हैं, शांत स्वभावी हैं एव निरंतर शास्त्रवाचन और स्वाध्याय-यानमें तत्पर रह कर अपना समय व्यतीत करते हैं ।

आचार्य श्री विजयनिवासूरिकी महाराज अपने साथ ही जन्मे और साथ ही दीक्षित हुए अपन लघु भ्राता श्री विचारविजयजीके साथ गुरुदेवकी आज्ञासे किनना ही समय पश्चात्तमें विचरते रहे और गुरुदेवकी अनुपस्थितिमें वहाके उपासकोंको धर्मोपदेश द्वारा धर्ममें स्थिर रखते रहे हैं, वे भी हमारे चरितनायकके शिष्य हैं ।

आचार्य श्री विजयउमङ्गलसूरिकी महाराज हमारे चरितनायकके प्रशिष्य हैं, अच्छे विद्वान् हैं और कई बड़े २ ग्रन्थोंका सम्पादन सुचारु रूपसे कर रहे हैं ।

पयास श्री समुद्रविजयजी महाराज गणि गुरुदेवके अनन्य भक्त प्रशिष्य रत्न हैं । गुरुदेवकी आज्ञाको आप परमात्माकी आज्ञाकी तरह बिना ‘ ननु न च ’ किये प्रसन्नताके साथ शिरोधार्य कर लेते हैं । गुरुदेवकी भी अपने इस प्रशिष्यके लिए अत्यन्त सन्तोष है और आप इस समय गुरुदेवके साथ ही निचर रहे हैं ।

इनके अतिरिक्त हमारे चरितनायकके और भी बहुतसे विद्वान् शिष्य प्रशिष्य हैं, जिनका विशद वर्णन इस उन्मयमें कर सकना असम्भव है ।

क्षमा और कार्यदक्षता — ससारमें यह कोई आश्चर्यका विषय नहीं है कि—महापुरुषोंके जीवनमें उनके सामने अनेकानेक प्रतिस्पर्धी या निष्कारण मिथ्या विरोध करने वाले उठ खड़े होते हैं और उनके जीवनमें कई तरहका अनुकूल-प्रतिकूल वातावरण पैदा होता रहता है, लेकिन यह तो आश्चर्यजनक है कि—इस अवस्थामें उनकी बुद्धि, प्रतिभा, धीरता अक्षोभ्य होती है। अपने चरितनायक इस बातके अपवाद कैसे हो सकते हैं? आपके जीवनमें आपके सामने विरोध करने वाली अनेक व्यक्तियाँ उठ खड़ी होती रही हैं, कई तरहके अनुकूल-प्रतिकूल संयोग भी उपस्थित होते रहे हैं, फिर भी आपने अपनी एकनिष्ठ धर्मवृत्ति, प्रतिभा और कार्यदक्षताके द्वारा उन सबको निस्तेज एवं दूर कर दिया है। इतना ही नहीं किन्तु आप, तूफानमें आये हुए समुद्रमें अपने वेड़ेको शान्ति एवं धीरताके साथ पार ले जाने वाले विगिष्ट विज्ञानधारक सुकानीकी सी कार्य-दक्षतासे सदा अक्षुब्ध रहकर अपने ध्येय और कार्यको आगे पहुँचाते रहे हैं। आपने अपनेसे विरोध करनेवालोंके लिये न कभी कोई विरुद्ध वातावरण फैलानेकी कोशिश की है और न उनके लिये अपने हृदयमें किसी भी तरहके वैर-वैमनस्यको स्थान तक दिया है। धन्य हो ऐसे क्षमाशील एवं कार्यदक्ष गुरुवर “श्री वल्लभ” को ! जैन समाजका भी धन्य भाग्य है कि आज भी उसके उदरमें ऐसे महापुरुष विराजमान हैं।

धर्मोपदेशकता — चरितनायक आचार्यवर श्री विजयवल्लभकी धर्मदेशना जिन्होंने सुनी है उन्हें इस बातका आश्चर्य न होगा कि—आपमें धर्मोपदेश देनेकी कितनी प्रौढ़ शक्ति है? आपकी व्याख्यान देनेकी पद्धति व्यापक, ओजस्वी, पांडित्यपूर्ण एवं शान्त है। अतः आप किसी भी मत, सम्प्रदाय या गच्छान्तरके विषयमें बिना किसी प्रकारका आक्षेप किये वास्तविक धर्मके रहस्योंका प्रतिपादन करते हैं। यही कारण है कि—देश-विदेश जहाँ कहीं आप पधारते हैं वहाँ आपके व्याख्यानमें जैन हो या जैनेतर, स्वगच्छका हो या किसी दूसरे गच्छका, स्वसंप्रदायका हो या परम्पराका, सभी निःसंकोचतया आते हैं और प्रसन्नतापूर्वक अपनी धर्मभावनाओंको पुष्ट बना कर सुलभबोधि एवं अल्पसंसारी बनते हैं। आपके धर्मोपदेशको सुन कर बड़े बड़े विद्वान भी मुग्ध हो जाते हैं। आपके शान्तरसपूर्ण धर्मोपदेशके प्रभावसे सैकड़ों गाँवोंमें चिरकालसे चले आ रहे क्षण्डे एवं वैर-वैमनस्य शान्त हो चुके हैं। इसी कारणको लेकर जैन समाजको यह विश्वास हो गया है कि—शान्तिके पैगंबर समान इस महापुरुषके चरण जहाँ होंगे वहाँ आनन्द ही आनन्द और शान्ति ही शान्ति होगी। आज जैन समाज अपने इस प्रभावक चरितनायकको “शान्तिका सन्देशवाहक”के नामसे पहचानता है। आपका उपदेश इतना व्यापक है कि—छोटे बड़े सभी आसानीसे समझ जाते हैं।

धर्मचर्चाकी लब्धि — चरितनायक आचार्यवरमें धर्मचर्चा करनेकी कोई अपूर्व लब्धि एवं

शक्ति है। चचा करनेवाला चाहे श्वेताम्बर हो या दिगम्बर, रंग-ठका हो या परगच्छका, मूर्तिपूजक हो या स्थानरूपासी, सनातना हो या आर्यसमाजी, जैन हो या जैनेतर, हिन्दु हो या मुसलमान, पारसी आदि कोई हो, चाहे जिनासावृत्तिसे आया हो, चाहे आपके पाटिपत्नी परीक्षा करनेके इरादेसे आया हो या वरुणासे केवळ विरोध करनेके लिए आया हो, समीके साथ आप प्रसन्न चित्तसे धर्मचर्चा करते हैं, और अपने वक्तव्यको स्थापित करते हैं। धर्मचर्चा करने वाला चाहे कैसे भी प्रसन्न करे, चाहे किसी प्रकारसे करे, आपका प्रसन्नतामें तनिक भी न्यूनता होने नहीं पाती है। धर्मचर्चाके समय चचा करनेवाला चाहे किना भी गर्म हो जाय लेकिन आपके मुख पर कोई तरहका विकार दृष्टिगोचर नहीं होता है। आपको शांति आदिसे अत तक एक सी कायम रहती है। आपकी धर्मचर्चा करनेकी इन विशेषताओंके कारण आज जनता आपका 'पञ्चाङ्गकेसरी' इस उपनामसे सम्बोधन कर रहा है।

सस्थाओंकी स्थापना—अपने चरितनायकने स्वर्गवासी गुरुदेवके सकेतानुसार अपने चारावाही उपदेष्टा द्वारा स्थान स्थान पर विद्यालय, गुरुकुल, लाइब्रेरी आदिके रूपमें अनेक नानसन्न स्थापित किये हैं। स्वर्गवासी गुरुदेव सदा यह कहते रहे थे कि जब तक जैन प्रजा नानसम्पन्न न होगी उनके ज्ञानभण्डार पर साहित्यका संरक्षण और प्रचार न होगा तब तक जैनधर्मकी उन्नति होना संभव नहीं है। साथ साथ उन्हें यह भी पता चल गया था कि जब तक जैन प्रजा, जो आज सद्विद्योत्सेध धार्मिक, नैतिक, विषाकण और आर्थिक आदिके विषयमें दिन प्रतिदिन क्षीण होती चली है, उसका पुनरुद्धान न होगा तब तक जैनधर्म एवं जैन प्रजाका उन्नति न होगी। इसके विषयमें स्वर्गवासी गुरुदेवने अपने प्रयोग प्रसंग पाकर कई प्रकारके उद्देश्य किये हैं। इन सब बातोंको ध्यानमें रखते हुए अपने चरितनायकने उन गुरुदेवकी हृदयगत भावनाओंको मूर्त रूप दिया है।

उपसंहार—हम पूज्यपाद माननीय परमगुरुदेव आचार्य श्री १९०८ श्री विजयवज्रभ सूरिकी जीवनकथाका उपसंहार करते हुए इतना ही कहना चाहते हैं कि यहां पर हमने इन महापुरुषका जो जीवन गम्भीर, सक्रिय रूपरखा मात्र है, विस्तारसे आपश्चोनीका जीवन एक चूड़र प्रथका रूप धारण कर सकता है। अंतमें हमारी यही हार्दिक भावना है कि हमारे चरितनायक मुदीपायु हो और उनकी प्रशंसामें यह जैन समाज दिन दुनी रात चौगुनी तरफ़ी करता रहे।

['सेवन' मासादिक, शुक्रवाक्या-पञ्चाङ्ग, ता १ नवम्बर सन् १९४०]

वल्लभ-प्रवचन

पूज्यपाद आचार्य भगवान् श्री १००८ श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराजश्रीजीके धर्म-व्याख्यानोंकी पुस्तिकाका यह प्रथम भाग जिज्ञासु महानुभावोंके करकमलमें उपहृत किया जाता है। पूज्य आचार्य महाराजश्रीजीने ये व्याख्यान बीकानेर शहरमें चातुर्मासनिवासके समय जैन जनताके समक्ष दिये थे। आपके ये व्याख्यान केवल सामान्य जनताके लिये ही नहीं, अपितु उपयुक्त एवं ज्ञातव्य अनेकानेक विषयोंसे परिपूर्ण होनेके कारण विद्वानोंके लिये भी उपयुक्त हैं। श्री आचार्य भगवान् जैनदर्शन या जैनधर्मके अनुयायी होने पर भी आपकी व्याख्यानशैली उदात्त एवं व्यापक होनेसे जैनेतर प्रजाके लिये भी ये व्याख्यान जीवनकी प्रेरक सामग्रीरूप बन गये हैं।

जैनदर्शन एक ऐसा महान् धर्मदर्शन है, जिसने परस्पर विरोधी मान्यता रखने वाले विश्वके समग्र दर्शनोको अपने उदरमें समाविष्ट कर लिये है। अर्थात् जैनदर्शन सर्वधर्मसमन्वयात्मक दर्शन है। ऐसे महान् दर्शनके रहस्यको पानेवाले महानुभाव आचार्यश्रीजीका ज्ञानगांभीर्य कितना व्यापक और विशाल था, इसका पता आपकी व्याख्यानशैलीसे चल जाता है।

जैनधर्म एवं जैनधर्मानुयायी महानुभावोंकी आज क्या दशा है? आज कहाँ पर स्थलना हो रही है? इसके कारण और निवारणके उपाय क्या है? इन बातोंका चिंतन आपके दिलमें रात-दिन अविरत रूपसे चलता ही रहता था। जैनधर्मानुयायी श्रीसंघकी उन्नति और प्रगतिके लिये आज क्या करना आवश्यक है? इसके लिये आप सदैव अग्रमत्त भावसे प्रवर्तमान थे और आपके अंतरमें भारी तमन्ना भी थी। आपने अपनी इस धर्मव्याख्यानमालामें प्रसंग-प्रसंग पर अनेक स्वरूपमें अपने

सवेदन एवं मुझाव प्रकट किये हैं। आप अपने विचारोंमें एव कार्योंमें इतना अच्छे और वीर-गमों पर कि जैन प्रजाकी शिक्षा आदिके नियमों, समर्थ साधुवर्गादिका भारी विरोध होने पर भी, आपन भीतर विचार एवं प्रयत्न किये हैं। और इनके मिष्ट फल जैन श्रीसंघों प्राप्त भी हुए हैं। ऐसे समर्थ प्रतिभासम्पन्न व्यक्तियोंके स्वामी श्री आचार्य भगवान् की यह व्याख्यानमाला जैन प्रजाके लिये अवश्यमेव मार्गदर्शनरूप विशिष्ट पुस्तिका बन गई है।

इस प्रथम विभागमें हर एक व्यक्तिके जीवनमें अत्यावश्यक दान शीत-नप भावना विषयक विविध दृष्टिकोणोंको सुलझाने वाले व्याख्यानोका समूह है। इन व्याख्यानोको एव अ-या-य प्रकाशित होनेवाले व्याख्यानोको पढ़नेसे आपका व्यक्तिच कितना महान् था और आपके अन्तःस्तरमें जैनधर्म एवं जैन श्रीसंघकी प्रगतिके लिये किनना भारी आन्दोलन चल रहा था, इसका खयाल आ सकता है। इतना ही नहीं, आपका धर्मदर्शन एवं समाजदर्शन कितना गहरा था, इसका भी पता चल जाता है, साथ-साथ स्वर्गस्थ गुरुदेव पूज्यपाद श्री १००८ श्री विजयानन्द-पूराध्वरजी महाराजश्रीजीके श्रीचरणोंमें निवास करके, उनके धर्मविचारोंको श्लेषकर आपन उन विचारोंकी किननी और कैसी साधना एवं आराधना की है, इसका भी पता लग सकता है।

अन्तमें, मैं आशा करता हूँ कि — पूज्य आचार्य भगवान् की इस व्याख्यानमालासे हर एक महानुभाव लाभ उठावे।

[“चतुर्थ-प्रवचना” भाग-प्रथमकी प्रस्तापना, अम्बाला ई. स. १९६७]

अभिधानराजेन्द्रकोश और उसके प्रणेता युगपुरुष श्री राजेन्द्रसूरि

आचार्यप्रवर श्री राजेन्द्रसूरि महाराज जैनशासनमें एक समर्थ पुरुष हुए हैं। उनका शताब्दी-महोत्सव मनाया जाता है, यह अति महत्त्वका एवं विद्वद्गणके लिये आनन्दका विषय है। जिस महापुरुषने अभिधानराजेन्द्र नामक महाकोशका या विश्वकोशका निर्माण करके जैन प्रजाके ऊपर ही नहीं, समग्र विद्वज्जगतके ऊपर महान् अनुग्रह किया है, और ऐसी महर्द्धिक कृतिका निर्माण करके उन्होंने सारे विद्वत्संसारको प्रभावित एवं चमत्कृत किया है, ऐसी प्रभावक व्यक्तिका शताब्दीप्रसंग समस्त विश्वके लिये आनन्दस्वरूप है।

महति—महावीर—वर्धमानस्वामिके शासनमें अनेकानेक शासनप्रभावक युगपुरुष हो चुके हैं—स्थविर आर्य भद्रबाहुस्वामी, स्थविर आर्य स्कन्दिल, श्री नागार्जुन स्थविर आदि श्रुतधरोने जैन आगमोंकी वाचना—लेखन आदि द्वारा रक्षा की। श्री देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण, गंधर्ववादिवेताल शान्तिसूरि आदि अनुयोगधर स्थविरोने जैन आगमोंको व्यवस्थित कर एकरूप बनाये। स्थविर श्री भद्रबाहुस्वामी, स्थविर आर्य गोविंद आदि प्रावचनिक स्थविरोने आगमोंके ऊपर निर्युक्तिरूप गाथाबद्ध व्याख्याग्रंथोंकी रचना की। स्थविर आर्य कालकने आगमोंके बीजकरूप अर्थात् विषयानुक्रमणिकारूप गाथाबद्ध संग्रहणी-शास्त्रोंकी रचना की। श्री संघदासगणि क्षमाश्रमण, श्री जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण, श्री सिद्धसेनगणि क्षमाश्रमण आदि आगमिक आचार्योंने जैन आगमोंके ऊपर भाष्य—लघुभाष्य—महाभाष्य आदि प्रासादभूत गाथाबद्ध विशाल व्याख्याग्रन्थ लिखे। स्थविर अगस्त्यसिंह, जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण, जिनदास महत्तर, गोपालिक महत्तर शिष्य आदि स्थविरोने आगमोंके ऊपर अति विशद प्राकृत व्याख्याग्रंथोंका निर्माण किया। याकिनीमहत्तरापुत्र आचार्य श्री हरिभद्र, श्री शीलंकाचार्य, वादिवेताल श्री शान्तिसूरि, नवाङ्गीवृत्तिकार श्री अभयदेवाचार्य, आचार्य श्री अभयदेव-

सूरिनिर्मित नवाङ्गीवृत्तिके परीक्षक एवं शोधक श्री द्रोणाचार्य, मलधारी हेमचन्द्रसूरि, आचार्य श्री चन्द्रसूरि, आचार्य श्री मलयगिरि, आचार्य श्री क्षेमक्रीत्ति आदि सूरिवरोन जैन आगमोंके ऊपर विस्तृत एवं अति स्पष्ट वृत्ति, व्याख्या, विवरण, टीका, टिप्पणोंकी रचनाएँ कीं। आचार्य श्री सिद्धसेन दिवाकर, श्री मल्लवादी आचार्य, श्री सिंहवादिगणि क्षमाश्रमण, आचार्य श्री हरिमद्र, श्री सिद्ध-याच्यप्ता, अमयदेव तर्कप्रख्यानन, वादिवेताल श्री आतिशूरि, श्री मुनिचन्द्रसूरि, श्री वादिदेवसूरि, श्री हेमचन्द्राचार्य, श्री रत्नप्रभसूरि, श्री नरचन्द्रसूरि, मलधारी देवप्रभसूरि, पञ्चप्रस्थान महा-व्याख्या प्रथके रचयिता श्री अमयनिलकृष्णगणि, श्री राजशेखर, श्री पार्श्वदेवगणि प्रमुख तार्किक आचार्योंने विविध प्रकारके दर्शन प्रभावक मौलिक शास्त्रोंकी एवं व्याख्याप्रयोगोंकी रचना की। आचार्य श्री शिवशर्म, श्री चन्द्रविं महत्तर, श्री गर्गविं, श्री अमयदेवसूरि, श्री जिनवल्लभगणि, श्री देवेन्द्रसूरि आदि कर्मवादनिपयक शास्त्रोंके ज्ञाताओंने कर्मवादविषयक मौलिक शास्त्रोंका निर्माण किया। इस प्रकार अनेकानेक आचार्यवरोंने जैन आगमिक एवं औपदेशिक प्रकरण, तीर्थङ्कर आदिके सत्त्वन प्राकृत चरित्र और कथाकोश, व्याकरण-कोश-छन्द अलङ्कार कान्थ नाटक भाष्यादिका आदि विषयक साहित्यप्रथ, स्तोत्रसाहित्य आदिका विशाल शस्त्ररूपमें निर्माण किया है। अन्तमें कितनेक विद्वान् महानुभाव आचार्य एवं श्रावकवरोंने चाख हिंदी, गुजराती, राजस्थानी आदि भाषाओंमें प्राचीन विविध ग्रंथोंका अनुवाद और स्वतंत्र रासादि साहित्यका अति विपुल प्रमाणमें आलेखन किया है। इस प्रकार आज पर्यन्त अनेकानेक महानुभाव महापुरुषोंने जैन वाङ्मयको समृद्ध एवं महान् बनानेको सर्वदेशीय प्रयत्न किया है, जिससे जैन वाङ्मय सर्वोत्कृष्टताके शिखर पर पहुँच गया है।

इस उत्कृष्टताके प्रमाणका नाप निकालनेके लिये और इसका साक्षात्कार करनेके लिये आसन गज भी अवश्य चाहिये। अभिधानराजेन्द्रकोशका निर्माण करके सूरिवर श्री राजेन्द्रसूरि महाराज जैन वाङ्मयकी उत्कृष्टता एवं गहराईका नाप निकालनेके लिये यह एक अतिआसन गज ही तैयार किया है।

‘विश्वकी प्रजाओंन धर्म, नीति, तत्त्वज्ञान, सत्कृति, कला, साहित्य, विज्ञान, आचार-विचार आदि विविध क्षेत्रोंमें क्या, कितनी और किस प्रकारकी प्रगति एवं प्रगति की है’ और समग्र प्रजाको संस्कारका कितना भारी मौलिक वारसा दिया है’ इसका परिचय पानेके अनुरोध साधनोंमें सबसे प्रधान साधन, उनका मौलिक भाषाके अनेकविध व्याकरण एवं शब्दकोश ही हो सकते हैं, जिनोकर शब्दकोश ही।

प्राकृत भाषा, जैन प्रजाका मौलिक भाषा होने पर भी इस भाषाके क्षेत्रमें प्रायोगिक विधानका निर्माण करनेके लिये प्राचीन वैदिक एवं जैनाचार्योंने काफी प्रयत्न किया है। और इसी कारण

पाणिनि, चंड, वररुचि, हेमचन्द्र आदि अनेक महावैयाकरण आचार्योंने प्राकृत व्याकरणोंकी रचना की है। आचार्य श्री हेमचन्द्रका प्राकृत व्याकरण प्राकृत, मागधी, शौरसेनी, पेशाची, चूलिकापेशाची एवं अपभ्रंश भाषा, इन छः भाषाओंका व्याकरण होनेसे प्राकृत व्याकरणकी सर्वोत्कृष्ट सीमा बन गया है। क्यों कि भाषाशास्त्रविषयक अनेक दृष्टिबिदुओंको नजरमें रखते हुए आचार्यने इस व्याकरणका निर्माण किया है। प्राकृतभाषा विश्वतोमुखी एवं बहुरूपी भाषा होनेके कारण यद्यपि इसका परिपूर्णतया विधानात्मक व्याकरण बनानेका कार्य अति दुष्कर ही था, फिर भी आचार्य श्री हेमचन्द्रने अपनी समृद्ध विद्वत्ताके द्वारा इसका बीजरूप संग्रह एवं निर्माण सर्वश्रेष्ठ रीत्या कर दिया है, जिससे हेमचन्द्रके व्याकरणमें आर्ष, देश्य आदि विविध प्रयोगोंके विधानका संग्रह एवं समावेश हो गया है। स्थानकवासी विद्वद्भूषण कविवर श्री रत्नचन्द्रजी स्वामीने अपने आर्ष-प्राकृत व्याकरणमें इन्हीं आर्ष प्रयोगादिको सुचारु रीत्या पल्लवित किया है। पंडित नेचरदासजी दोसी, आचार्य श्री कस्तूरसूरि, पंडित प्रभुदास पारेख आदिने गूजराती भाषामें प्राकृत व्याकरणोंका निर्माण किया है। पाश्चात्य विद्वान् डॉ. पिशल, डॉ. कोवेल आदिने भी अंग्रेजीमें प्राकृत व्याकरणोंकी रचना की है, किन्तु इन सबोंका मुख्य आधार आचार्य श्री हेमचन्द्रका प्राकृतव्याकरण ही है।

इस प्रकार प्राकृतभाषाके व्याकरणके क्षेत्रमें काफी प्रयत्न हुआ है और हो रहा है ? किन्तु प्राकृतभाषाके शब्दकोशके विषयमें पर्याप्त एवं व्यापक कहा जाय ऐसा कोई प्रयत्न आज पर्यंत नहीं हुआ था। ऐसे समयमें बीसवीं सदीके एक महापुरुषके अन्तरमें एक चमत्कारी स्फुरणा हुई, जिसके फलस्वरूप अभिधानराजेन्द्रकोशका अवतार हुआ। यद्यपि प्राचीन युगमें प्राकृतभाषाके साथ सम्बन्ध रखनेवाले शब्दकोशोंका निर्माण आचार्य पादलिप्त, शातवाहन, अवन्तीसुन्दरी, अभिमानचिह्न, शीलाङ्क, धनपाल, गोपाल, द्रोणाचार्य, राहुलक, प्रज्ञाप्रसाद, पाठोदूखल, हेमचन्द्र आदि अनेक आचार्योंने किया था, किन्तु इन शब्दकोशोंमें सिर्फ देशी शब्दोंका ही संग्रह था, प्राकृतभाषाके समृद्ध कोश वे नहीं थे। ऐसा समृद्ध एवं व्यापक कोश बनानेका यश तो श्री राजेन्द्रसूरिजी महाराजको ही है। यहाँ एक बात विद्वान् वाचकोंके ध्यानमें रहनी चाहिए कि—आज कितने भी विश्वकोश तैयार हो, फिर भी देश्य शब्दोंका सर्वान्तिम विशद, विशाल एवं अतिप्रामाणिक शब्दकोश आचार्य श्री हेमचन्द्रके बादमें किसीने भी तैयार नहीं किया है। देशी शब्दोंके लिये सर्वप्रमाणभूत प्रासादशिखरकलश समान देशी शब्दकोश श्री हेमचन्द्राचार्यविरचित देशीनाममाला ही है।

प्राकृत ग्रन्थोंका अध्ययन करनेवालोंके लिये, और खास कर जब प्राकृत भाषाका सम्बन्ध, सहवास, परिचय और गहरा अध्ययन धीरे-धीरे घटता-घटता खंडित होता चला हो, तब प्राकृत भाषाके विस्तृत एवं व्यवस्थित शब्दकोशकी नितान्त आवश्यकता थी। ऐसे ही युगमें श्रीराजेन्द्रसूरि महाराजके हृदयमें ऐसे विश्वकोशकी रचनाका जीवंत संकल्प हुआ। यह उनकी सर्वतोमुखी प्रतिभा

एव उनके युगपुरुषवत्ता एक अनूठा प्रतीक है ।

अभिधानराजेन्द्रकोशकी रचनाके बाद प० श्री हरगोत्रि ददासजीने पाइयसदमहणवो, स्थानकवासा मुनिपर श्री स्तनचन्द्रजी स्वामीन जिनागमशब्दकोश आदि कोश और आगमोद्धारक आचार्यवर श्री सागरानन्दसूरि महाराजने अल्पपरिचितसैद्धांतिकशब्दकोश आदि प्राकृत भाषाके शब्दकोश तैयार किये हैं, किंतु इन सज्जनोंकी कोशनिर्माणकी भावनाके बोजरूप आदि कारण तो श्री राजेन्द्रसूरि महाराज एव उनका निमाण किया अभिधानराजेन्द्रकोश ही है ।

विषयकोशनिर्माणके इस युगमें समझ है कि भविष्यमें और भी प्राकृत भाषाके विविध कोशोंका निर्माण होगा ही, फिर भी अभिधानराजेन्द्रकोशकी महत्ता, व्यापकता एव उपयोगिता कभी भी घटनेवाली नहीं है, ऐसा इस कोशकी रचना है । यह अभिधान कोश मात्र 'ग' द्रकोश नहीं है, वह जैन विश्वकोश है । जैन शास्त्रोंके कोड भाषाकी आवश्यकता हो, इस कोशमेंसे शब्द निकालते ही उस विषयका पर्याप्त परिचय प्राप्त हो जायगा । आजके जैन अजैन, पाश्चात्य पौरुष्य सभी विद्वानोंके लिये यह कोश सिर्फ महत्त्वका शब्दकोश मात्र नहीं, किंतु महत्त्वका महाशास्त्र बन गया है । यही कारण है कि अभिधानराजेन्द्रकोश आज एतदेशीय और पाश्चात्यदेशीय सभी विद्वानोंकी स्तुति एव आदरका पात्र बन गया है ।

['ओमद विजयराजेन्द्रसूरि स्मारक ग्रन्थ,' ई. स. १९५७]

श्रीवल्लभगुरुसङ्क्षिप्तचरित्रस्तुतिः ।

बाल्यभावात्तदीक्षायः आबाल्यब्रह्मचारिणे ।
ब्रह्मतेजोऽलङ्कृताय नमो बल्लभसूरये ॥ १ ॥
विजयानन्दसूरीन्द्रपादसेवाप्रभावतः ।
प्राप्तज्ञानादिकौशल्यः जयतात्सूरिवल्लभः ॥ २ ॥
शान्तो धीरः स्थितप्रज्ञो दिर्घदर्शी जितेन्द्रियः ।
प्रतिभावानुदारश्च जयताद् गुरुवल्लभः ॥ ३ ॥
ज्ञातं श्रीवीरधर्मस्य रहस्यं येन वास्तवम् ।
धारितं पालितं चापि जयतात्सूरिवल्लभः ॥ ४ ॥
श्रीवीरोक्तद्रव्यक्षेत्रकालभावज्ञशेखरः ।
अतज्ज्ञतन्मार्गदर्शी जयताद् गुरुवल्लभः ॥ ५ ॥
जागरूकः सदा जैनशासनस्योन्नतिकृते ।
सर्वात्मना प्रयतिता जयतात्सूरिवल्लभः ॥ ६ ॥
जैनविद्यार्थिसज्ज्ञानवृद्धयै विद्यालयादिकाः ।
संस्थाः संस्थापिता येन जयताद् गुरुवल्लभः ॥ ७ ॥
पाञ्चालजैनजनताधारस्तद्धितचिन्तकः ।
तद्रक्षाकारी प्राणान्ते जयतात्सूरिवल्लभः ॥ ८ ॥
साधर्मिकोद्धारकृते पञ्चलक्ष्मीमसूत्रयत् ।
रूप्याणां मुम्बईसङ्घाद् जयताद् गुरुवल्लभः ॥ ९ ॥
विजयानन्दसूरीशहृद्गता विश्वकामनाः ।
प्रोद्भाविता यथाशक्ति जयतात्सूरिवल्लभः ॥ १० ॥
जीवनं जीवितं चारु चारित्रं चारु पालितम् ।
कार्यं चारु कृतं येन जयताद् गुरुवल्लभः ॥ ११ ॥

['आचार्य श्रीविजयवल्लभसूरि स्मारकग्रंथ'
मुंबई ई. स. १९५६]

योगशतक-सम्पादनम्*

ला द भारतीयसंस्कृतिविद्यामन्दिरग्रन्थमालायाश्चतुर्थग्रन्थाङ्करूपेण याकिनीमहत्तरा सनुश्रीहरिभद्रसूरिप्रणीत स्वोपश्लोकासहित 'योगशतकप्रकरणम्' तथा खण्डितापूर्णरूपेण लब्धत्वाद् अज्ञातग्रन्थ ग्रन्थकाराभिधानो ग्रन्थविषयविभागावलोकनेन श्रीहरिभद्रसूरिप्रणीत 'ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय' इति अस्माभिः परिकल्पिताभिधानो ग्रन्थश्चेति प्रकरणयुगल प्रकाश्यते ।

तत्र योगशतकं मूलमात्रं डॉ० अवेरी इन्दुकलामगिया पाण्डित्यपूर्णगूर्जरगिरानुवादेन विस्तृतप्रस्तावनया च सह सम्पाद्य प्रसिद्धिं प्रापितम् । सारप्रत तदेव अद्यावध्यज्ञातया स्वोपश्लोकाया समलङ्कित प्रसिद्धिं नीयते । अस्य किलेकैव ताडपत्रोपरि लिखिताऽति प्राचीना शुद्धप्राया प्रति कच्छदेशान्तगतमाडवीनगरस्थपरतरगच्छीयजैनज्ञानभाण्डागारे सुरक्षिताऽऽसीत् । सा च प्रतिस्तद्भाण्डागाररभक माडवीजैनश्रीसङ्ग्रहमान्यमहानुभावश्रेष्ठिवर्यश्री मोहनलाल पोपटभाई शाहद्वारा समासादिता । अस्या प्रते पट्टाग्रशतपत्राणि । प्रतिपत्र ताड पत्रपृष्ठत्वानुसारेण कस्मिंश्चित्पत्रे चतस्र यावत् कस्मिंश्चित्पत्रे सप्तापि पङ्क्तयो वर्तन्ते । प्रतिपङ्क्तिं क्वचित्पट्टपट्टिं सप्तति यावत् क्वचिदशीत्यक्षराण्यपि लिखितानि दृश्यन्ते । प्रति रिय मध्ये छिद्रयुता विभागद्वयेन च लिखिता वर्तते । आयाम-पृथुलत्वे किलास्या प्रते १३।२। इचप्रमितमस्ति । प्रतिरिय केनापि विदुषा मुनिप्रवरादिना साधन्त वाचिता संशोधिता चेति शुद्धप्राया पत्रचित्पत्रचिच्च टिप्पणीयुताऽपि धरीवृत्त्यते । अस्या प्रते प्रातमाने "सद्यत् ११६० फाल्गुन सुदि ८ लिखितेति" इतिरूपा लेखनसमयावेदिका पुष्पिका वर्तते इति अस्या प्रते लेखनकाल ११६० वर्षरूप स्पष्टमेव शायते ।

शुद्धप्रायाया अस्या एकस्या एव प्राचीनतालपत्रीयप्रतेराधारेणास्य स्वोपश्लोका विभूषितस्य योगशतकप्रकरणस्य सम्पादनं संशोधनं च विहितमस्ति । यद्यपि प्रतिरिय सामान्यभावेन शुद्धरूपा वर्तते तथाप्यनेकानेकेषु स्थलेष्वशुद्धयो वर्तन्त एव इत्यतस्तत्र तत्र स्थलेषु तत्तद्विषयकग्रन्थाधारेणास्य ग्रन्थस्य सुचारुसंशोधनकृते प्रयतितमस्ति ।

* श्रीहरिभद्रसूरिविरचित योगशतकं स्वोपज्ञवृत्त्या सहितम्, ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चयश्च (प्रकाशक ला द भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर, अमदावाद, ई स १९६५) इत्येतस्य सम्पादनस्य प्रस्तावना ।

ग्रन्थस्यास्य पाण्डित्यपरिपूर्णा प्रतिकृतिः (प्रेस कौपी) भोजककुलमण्डनस्य गृहस्थ-
भावेऽपि प्राप्तात्मरमणताधर्मस्य धर्मात्मनो गिरधरलालस्य पौत्रेण तथा आत्मरमणतानिष्ठस्य
धर्मभावनावासितान्तःकरणस्य मोहनलालस्य नन्दनेन अमृतलालपण्डितेनातिसावधानतया
विहितेत्यस्य ग्रन्थस्य सम्पादने संशोधने चातिसौकर्यं सञ्जातम् ।

द्वितीयः किल खण्डितापूर्णलब्धत्वाद् अस्मत्कल्पिताभिधानो ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चयनामा
ग्रन्थोऽस्मिन्ग्रन्थाङ्के प्रकाश्यते । अयं किल ग्रन्थोऽणहिल्लपुरपत्तनीयशतशःखण्डीभूततालप-
त्रीयग्रन्थराशिमध्यात् शीर्णविशीर्णतालपत्रखण्डरूपेण मयैव समुपलब्धो मम पार्श्वं पत्र
वर्तते । इयं हि प्रतिः प्रतिपत्रं सञ्जातद्वित्रखण्डा द्वात्रिंशत्पत्रात्मिकाऽपूर्णा ४२३ श्लोकप-
र्यन्तमासादिताऽस्ति । प्रतिपत्रं चतस्रः पञ्च वा पङ्क्तयो वर्तन्ते । प्रतिपङ्क्तिं पञ्चचत्वारिं-
शद् यावदष्टचत्वारिंशदक्षराणि लिखितानि निरीक्ष्यन्ते । प्रतिरियं प्रायः शुद्धैव वर्तते
तथापि क्वचित्क्वचिदशुद्धयोऽपि दृश्यन्ते । अस्याः प्रतेरन्तिमं पत्रं नोपलब्धमिति निश्चित-
तया न ज्ञायते कस्मिन्समये लिखितोऽयं ग्रन्थः ? इति, तथापि लिपितालपत्रीयजातिलेखन-
पद्धत्याद्यवलोकनेन इयं प्रतिः द्वादश्यां शताब्द्यां लिखितेत्यनुमीयते । प्रतिरियमायाम-पृथु-
लत्वे ११॥ × १॥ इंचप्रमाणा वर्तते । अस्याः प्रतेः द्वादशं पत्रं सर्वथैव नोपलब्धम् । तथा
७ तः १०, २२, २४, २६, २९तः ३२ पत्राणामुत्तरविभागो नष्ट इति नोपलब्धः ।

अस्याः शीर्णविशीर्णखण्डखण्डीभूतापूर्णप्रतेराधारेणास्य ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चयग्रन्थस्य
सम्पादनं संशोधनं च विहितमस्ति । अस्यापि ग्रन्थस्य वैदुष्यपूर्णा प्रतिकृतिः (प्रेस कौपी)
पण्डितश्रीअमृतलालेनैवातिसावधानतया महता श्रमेण निर्मिताऽस्ति, येनास्यापि सम्पादने
संशोधने च समधिकं सौकर्यमजनि ।

किञ्च—अस्य ग्रन्थयुगलस्य संशोधनं केवलं मयैव विहितमिति नास्ति । किन्तु पण्डित-
श्रीसुखलालजित्—ला. द. भा. सं. विद्यामन्दिरमुख्यनियामकदलसुखमालवणिशा-पण्डित
अमृतलाल-मुनिप्रवरश्रीजम्बूविजयजी-प्रज्ञांशमुनिप्रवरश्रीकान्तिविजयप्रभृतिभिः स्थानस्थानेषु
संशोधनं संसूचनं च विहितमस्ति । अपि च पण्डितश्रीअमृतलालेन तु प्रतिकृतिविधा-
नादारभ्य पुष्पपत्राद्यवलोकन-परिशिष्टविधानादिसमग्रकार्येषु दत्तचित्ततया साहाय्यं विहित-
मस्तीति समवधारयन्तु विद्वांसः ।

ग्रन्थयुगलमप्येतद् योगविषयकं वर्तत इति तन्मार्गसिसाधयिष्वो जिज्ञासवो वा मुनि-
वरा विद्वांसश्चावश्यमेवाऽऽसादयिष्यन्ति स्वेप्सितमेतद्ग्रन्थयुगलावगाहनेन ।

ग्रन्थकारः

स्वोपज्ञटीकासमलङ्कृतस्यास्य योगशतकाख्यप्रकरणस्य प्रणेता याकिनीमहत्तरासूनुराचार्य-
श्रीहरिभद्रसूरिरेवेति तत्पुष्पिकाद्यवलोकनेन स्पष्टमेव ज्ञायते । प्रस्तुतग्रन्थकर्तुराचार्यस्य
सत्तासमय-निवासस्थान-जीवन-पाण्डित्य-ग्रन्थनिर्माणादिविषये डॉ. याकोबी-पण्डितसुख-
लालजी-श्रीजिनविजयजी-प्रज्ञांशश्रीकल्याणविजयजी-डॉ. झवेरी इन्दुकलाभगिनीप्रभृतिभि-
रनेकैर्विद्वत्प्रवरैः सुबहु विचारितमुल्लिखितमपि चास्तीति नात्रार्थं कश्चित्प्रयासो विधीयते ।
केवलं श्रीहरिभद्रसूरिपादविरचितनवीनग्रन्थनामोल्लेखादिविषये किञ्चित्प्रयत्नते । तत्र ताव-

तत्रादयमानेपा योगशतकप्रकरणस्य स्रोपहटीया षष्ठ्यदेशीयमाटीनगरस्त्रितसरतर गच्छीयजैनगानकोशात् साम्प्रतमेव प्राप्ताऽस्ति । न चत्त्रिय ग्रन्थरचनाऽयं यावद् ज्ञातचराऽऽसीदिति । तथाऽस्या स्रोपहटीकाया “ निर्लोठितं चैतदुपदेशमालादिपित्रि नेह प्रयत्न ” (पृ २४) इत्युल्लेखदर्शनात् साम्प्रतं बुज्यायदृश्यमानं श्रीमद्भिन्निरचित उपदेशमालारचयि ग्रन्थ आसीदिति निश्चीयते । एवमेव श्रीमद्भिन्नैल्यगियाचार्यपादे आजिनभद्रगणिकमथमणचरणनिर्मितसटग्रहणीप्रकरणवृत्तो श्रीहरिभट्टसूरिपुरन्दरविहितायाम्तद्वृत्ते स्थानस्थानेषु उल्लेखं वृत्तोऽस्तीत्यतस्तत्संस्मृतिता सटग्रहणीप्रकरणवृत्तिरप्यासीदिति । उपलभ्यते हीय जेसलमेरभाण्डागार मत्सङ्गृहीतज्ञानयोगादिपित्रि । अपरं च श्रीमद्भियाकिनीमहत्तरासनुभि रचयिताऽऽनयकशिष्यहिताचलधुवृत्तिप्रारम्भे “ यद्यपि मया तथाऽन्य कृताऽस्य विवृ त्तिस्तथापि सट्केपात् । तदुचितमरणानुग्रहहेतोः क्रियते प्रयासोऽयम् । ” इत्युल्लेखदर्शना द्विदुषाम् तद् गतचरमेव यत्-श्रीमद्भिन्नं पूज आनयकस्रोपरि वृहद्वृत्तिरिचिता, तदनन्तर शिष्यहिताय लघुवृत्तिरिति । तथा मलयारिः श्रीहेमचन्द्रमरिपादसंस्मृतशिष्यहितावृत्तिटि प्पनकान्तर्गत्तिन “ यद्यपि मया वृत्ति कृता ” इत्येवमादिनि च वृत्तिशारे “चतुर्शीतिसह स्रप्रमाणाऽनेन वाऽऽवश्यं वृत्तिरपग कृताऽऽसीदिति प्रयाद् ” इत्युल्लेखदर्शनाच्च सा वृहद्वृ त्तिश्चतुर्शीतिसहस्रश्लोकप्रमाणाऽऽसीदित्यपि विदितचरमेव प्रयाजता प्राजानामिति । तथापि ‘तत्र वृहद्वृत्तौ तै सूरिशक्तै के वे पदाया फय व्याज्जिताश्चचिता वाऽऽसन् ?’ इत्याद्ये दकोऽतिगम्भीर्यपूर्णं एक उल्लेखस्ते स्वविरचितनन्दिसुखलघुवृत्तौ “ साङ्केतिकश-दार्ढ्यसम्प न्धमादिमतमयाचर्यके नयाधिकारे विचारयिष्याम ” (पृ ९८) इतिरूपा निष्कृतिऽस्ति । एतदेकोल्लेखमानदर्शनादेतज्जायते यत्-श्रीमद्भिन्नं वृहद्वृत्तौ दशानुरूपगदाध्ययकारका पतादश सत्पातीता पदाया वादिमताश्च व्याज्जिताश्चचिता निरस्ताश्चापि भविष्यन्तीति । बुद्धयमेतदास्मादीन यत्सा चिरकालादेव दु पमात्रालेन कलितेति ।

ब्रह्मसिद्धान्तमुच्यकार

मत्परिकल्पितास्य प्रस्तुतस्य ब्रह्मसिद्धांतसमुच्चयायस्यास्य प्रकरणस्यान्तिमं पत्र तान्नोपलभ्यमिति तत्प्रणेतृतन्नामादिविषयकं त्रिमपि प्रमाणं साध्या नास्तीति प्रागेवाऽऽ चेदितम् । तत्र सण्डितापुणलघस्यास्य प्रकरणस्य ‘ब्रह्मसिद्धांतसमुच्चय’ इति नाम ग्रन्थाद्यश्लोकोत्तचिपयानुसारेण मत्परिकल्पितमेव । निमाता पुनरस्य प्रकरणस्यैतद्व्यगतं त्रिपयादित्रिचारणेन याकिनीमहत्तगसन्नुराचार्यश्रीहरिभट्टपादं भाभाति । तथाहि-तत्र तावद् यथाऽन्येषु श्रीहरिभट्टाचार्यविनिमित्तेषु योगदृष्टिसमुच्चयप्रसूतित्रयेषु श्रीमहाश्रीरजिन नमस्कार प्रतिपाद्यविषयोऽल्लेखश्च दृश्यते तथाऽप्रापि ग्रन्थ इति । तत्र योगदृष्टिसमुच्चय योगविदु-अष्टप्रकरणं विशतिविंशतिप्रकरणेषु यादृशी विषयविभागविचारणपरिपाटी यादृशश्च पारिभाषिकशब्दप्रयोगो वरीयते तथेवापि ग्रन्थे तादृश्येन त्रिपयत्रिचारणपरि पाटी तादृश एव च पारिभाषिकशब्दादिप्रयोगो दृष्टिपथमत्रतरति । तथा ललितविस्तरा घृत्यादिवचनापि प्रकरणे ‘आगमेनानुमानेन’ इति श्लोकाऽपि वर्तन्ते । एवमेव योगविदु प्रकरणे ‘दानं भृत्याविरोधेन’ इत्यत्र यथा ‘भृत्याविरोध’ वाक्यप्रयोगो वर्तते तत्राऽपि प्रकरणे ‘भृत्यानामुपरोधेन’ (श्लो० १९०) ‘भृत्यानामुपरोधश्च’ (श्लो० २००) इत्यत्र दृश्यते । तथैव षोडशप्रकरणे ‘अद्वेयो जिज्ञासा’ इत्यादिष्वे यथाऽष्टाहाना निरूपणं

तथाऽत्रापि 'अद्वैतश्चैव जिज्ञासा' (श्लो० ३५) इति पद्ये निरीक्ष्यते । ललितविस्तरावृत्ति-योगदृष्टिसमुच्चयादिषु यथा इच्छायोगादीनां स्वरूपं वर्तते तथैवाऽत्रापि प्रकरणे १८९-९१ पद्येषु निरूप्यते । तथा योगदृष्टिसमुच्चये यथाऽवेद्यसंवेद्यपदवर्त्यपि मित्राद्याद्यचतुर्दृष्टि-गतविशिष्टगुणान्वितो व्यावर्णितोऽस्ति तथाऽत्रापि 'मिथ्यादृष्टिरपि ह्युक्तः स च तादृक्-क्रियान्वितः' इति ५४ पद्ये व्यावर्णितोऽस्ति ।

एतानि पुनर्विशिष्टस्थानानि यान्यस्य प्रकरणस्य श्रीहरिभद्राचार्यकृतत्वमावेदयन्ति--

१. अत्राधिकारिणोऽप्युक्ता अपुनर्वन्धकादयः । त्रय-एवम् श्लो० ३७ । अहिगारी पुन एतं विण्णेशो अपुनर्वन्धगाइत्ति । —योगश० गा० ९.

२. न जानाति तामन्यो नष्टनाशनः—श्लो० १३६ ।

गुरुणो अजोगिजोगो० जोगिगुणहीलणाणट्टणासणा० —योगश० गा० ३७.

३. देवतावहुमानेन—श्लो० १६३ ।

गुरु-देवयाहि जायइ--योगश० गा० ६२.

४. शिवज्ञानं य आसाद्य--इत्यादि २६३-६५ शिवागमश्लोकाः

एतीए एस जुत्तो सम्मं अखुहस्स खवग मोणेओ । —योगश० गा० ८१.

५. कायपातादिभावेऽपि शुभालम्बनयोगतः । —श्लो० १७२ ।

तह कायपाइणो ण पुण चित्तमहिक्किच्च वोहिसत्त त्ति । —योगश०—गा० ८८.

६. आश्चर्यमावतस्त्वाशु कश्चित् तेनैव जन्मना । —श्लो० ४१३ ।

जइ तव्ववेण जायइ जोगसमत्ती ।—योगश० गा० ९२.

७. श्लो० ३९२तः ९४ मृत्युज्ञानचिह्नानि ।

णाणं चागम-देवय-पइहा--सुमिणं वरादऽदिहोओ । —योगश० गा० ९७

सङ्क्षेपेणैतेषामुपर्युल्लिखितानां प्रमाणानामनुसन्धानेनेदं ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चयप्रकरणं श्री-हरिभद्राचार्यसंस्त्रुतमेवाऽऽभाति । अपि चात्र मुख्यवृत्त्या योगशतकप्रकरणेनैव सह तुलना विहिताऽस्ति । किञ्च यदि श्रीहरिभद्रसूरिपादप्रणोतयोगविन्दु-योगदृष्टिसमुच्चय-अष्टकप्रकरण-षोडशकप्रकरण-विशिकाप्रकरणादिभिः सहास्य प्रकरणस्य तुलना विधीयेत तदाऽस्य प्रकरणस्य श्रीहरिभद्रकृतत्वनिश्चायकानि प्रभूतानि प्रमाणानि समुपलभ्येरन्नित्यत्र न कश्चित्सन्देहलेश इति । प्रयतिष्यते किलैतदर्थं समयान्तरे पृथग्लेखरूपेण ।

अत्रैतत्किल ज्ञापनीयमस्ति यदिदं ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चयाख्यं प्रकरणं द्वात्रिंशत्पत्रं ४२३ पद्यं यावच्च खण्डितापूर्णरूपेण सम्प्राप्तमस्ति तथाप्यस्य प्रकरणस्य प्रान्तभागवत्ति एतं पत्रं पत्रद्विकमेव वा विनष्टं सम्भाव्यते, नाधिकमिति ।

अपि चैतत्प्रकरणावलोकनेनैतदपि सम्भाव्यते यत्-श्रीमद्भिर्हरिभद्रसूरिचरणैः सर्वदर्शन-समन्वयसाधकान्यन्यान्यप्येतादृशि भिन्नभिन्नानि प्रकरणानि संस्त्रुितान्यवश्यमेव भविष्यन्तीति ।

अतस्तावदिदं निवेद्यते—येन कञ्जमांडवीस्थखरतरगच्छीयजैनभाण्डागारप्रतिपालकेन शाह मोहनलाल पोष्टलाल महानुभावेन स्वोपज्ञटीकायुता योगशतकप्रकरणप्रतिरतिचिर-

काल यात्रदम्भभ्यर्षोदायभावेन समर्पिता, यैश्च विद्वत्प्रवरैरेतद्ग्रन्थयुगलस्य सशोधने भिन्न
भिन्नरूपेण महामूल्य साहाय्य वित्तीर्णं तेभ्य सर्वेभ्योऽपि साभार धनयादानं न विस्मरति
मम हृदयम् ।

निवेदन —

बृहद्गुरुप्रवृत्तककान्तिविजयशिष्याणु
गुरुप्रवृत्तककान्तिविजयचरणोपासक
मुनि पुण्यविजय ।

[' श्रीहरिभद्रसूरिपरिचित योगशतक स्वोपसृप्त्या सहितम्, ग्रन्थसिद्धान्तसमुच्चयश्च ']
इत्येतस्य सम्पादनस्य प्रस्तावना, अमदावाद, १९२७]

प्रबुद्धरोहिणेय-सम्पादनम्*

अस्य प्रबुद्धरोहिणेयाभिधानादयस्य कृतार श्रीमहादिदेयसगिशिष्यश्रीजयप्रभसूरिशिष्या
श्रीमत्तो रामभद्रमुनिवरा इति प्रस्तावनातर्गतैः—

“ वानीन्द्रसमयसंचयययययय श्रीनेवमूरि प्रभु-

स्तद्गच्छामुधिपावणोऽमृतकचि सैदातितकप्रामणी ।

श्रीमत्सूरिजयप्रभ शमनिधिरैवियवृदार-

स्तन्निष्ठोऽस्ति समस्तनिस्तुपगुणाराम स गम कचि ॥

सत्य सन्त्येय शीताशुभगीतयनितादय ।

धुय किमपि माधुर्य रामभद्रगिरि पुन ॥

ततस्तद्विरचित स्वर्णत्रयाव्योनिमूर्तिमुत्तमश्रित विविधस्निग्धरसैर्दग्ध्यनिधान
प्रबुद्धरोहिणेयाभिधान प्रकरणमभिनेष्याम ।”

इत्यनेन पाठन प्रकटमेव प्रतीयते ।

सत्ताममयधैतेया विप्रमीययययोदशशताध्रीय ण्य, श्रीमहादिदेयसगिशिष्यश्रीजयप्रभसूरिशिष्या
श्रीमत्तामयचन्द्रपुत्र-श्रीमच्छोधीर-श्रीजयपालनास्तिश्रीयुगादिदेयप्रासादातरस्य पाठकस्य
सामाजिकैरभिनयममादेशाण ।

* श्रीरामाद्वगुणिविरिता प्रबुद्धरोहिणेयम् (प्रस्तावना-श्री जय आमातर गभा, भावनगर,
ई ग १८१८) एतस्य सम्पादकोपनिषदनम् ।

श्रीमतां वादिदेवसूरीणां प्रभावकचरित्रान्तर्गतेन

“ श्रीभद्रेश्वरसूरीणां गच्छभारं समर्प्य ते ।

जैनप्रभावनास्थेमनिस्तुपश्रेयसि स्थिताः ॥

रसयुग्मरवौ वर्षे १२२६ श्रावणे मासि संगते ।

कृष्णपक्षस्य सप्तम्यामपराह्णे गुरोर्दिने ॥

मर्त्यलोकस्थितं लोकं प्रतिबोध्य पुरन्दरम् ।

बोधका इव ते जग्मुर्दिवं श्रीदेवसूरयः ॥

त्रिभिविशेषकम् ॥ ”

अनेन पद्यत्रितयेन १२२६ वर्षे दिवंगतत्वं प्रकटमेव । एतेषामेव च सूरिचराणां प्रशिष्य-
त्वादेतद्ग्रन्थकर्तृत्वयोदशशताब्दयन्तर्भावित्वं स्पष्टमेव ।

श्रीमद्यशोवीरसत्तासमयोऽपि त्रयोदशशताब्दीय एवेति प्राचीनजैनलेखसंग्रहद्वितीयभा-
गान्तर्गतश्रीजालोरदुर्गलेखकात्स्पष्टमेवावबुध्यते । स चायम्—

“ ॐ ॥ संवत् १२२१ श्रीजाबालिपुरीयकाञ्चनगिरिगढस्योपरि प्रभुश्रीहेमसूरिप्रबोधित-
श्रीगूर्जरधराधीश्वरपरमार्हतचोलुक्यमहाराजाधिराजश्रीकुमारपालदेवकारिते श्रीपार्श्वनाथस-
त्कमूलविम्बसहितश्रीकुवरविहारविधाने जैनचैत्ये । सद्भिधिप्रवर्तनाय बृहद्गच्छीयवादीन्द्र-
श्रीदेवाचार्याणां पक्षे आचन्द्रार्कं समर्पिते ॥ सं. १२४२ वर्षे एतद्देशाधिपचाहमानकुलतिलक-
महाराजश्रीसमरसिंहदेवादेशेन भा० पासूपुत्र-भा० यशोवारेण समुद्धृते श्रीमद्राजकुलादेशेन
श्रीदेवाचार्यशिष्यैः श्रीपूर्णदेवाचार्यैः । सं. १२५६ वर्षे ज्येष्ठ सु० ११ श्रीपार्श्वनाथदेवे तोर-
णादीनां प्रतिष्ठाकार्ये कृते । मूलशिखरे च कनकमयध्वजादण्डस्य ध्वजारोपणप्रतिष्ठायां
कृतायां । सं. १२६८ वर्षे दीपोत्सवदिने अभिनवनिष्पन्नप्रेक्षामध्यमंडपे श्रीपूर्णदेवसूरिशिष्यैः
श्रीरामचन्द्राचार्यैः सुवर्णमयकलशारोपणप्रतिष्ठा कृता ॥ शुभं भवतु ॥ छ ॥ ”

संशोधनसमयेऽस्य नाटकस्यैकमेव पुस्तकं पत्तनस्थवाडीपार्श्वनाथसत्कपुस्तकभाण्डा-
गारात्सुश्रावक—वाडीलाल-हीराचन्द-दलालद्वाराऽऽसादितम् । तच्चातीवाशुद्धं पुरातनं
क्वचित्क्वचित्पतितपाठम् । तदाधारेणैव संशोधितमिदम् । क्वचित्क्वचिदर्थसंगतावसत्या-
मप्यादर्शान्तरालाभेन तथैव मुद्रितम् । तच्च धीमद्भिः संशोध्य वाचनीयमित्यभ्यर्थयते—

श्रीमच्चतुरविजयचरणोपासकः

पुण्यविजयः ।

[‘ प्रबुद्धरौहिणेय ’ स्य सम्पादकीयनिवेदनम्, भावनगर, ई. स १९१८]

જા નાં જ લિ

ખડ ખીજે

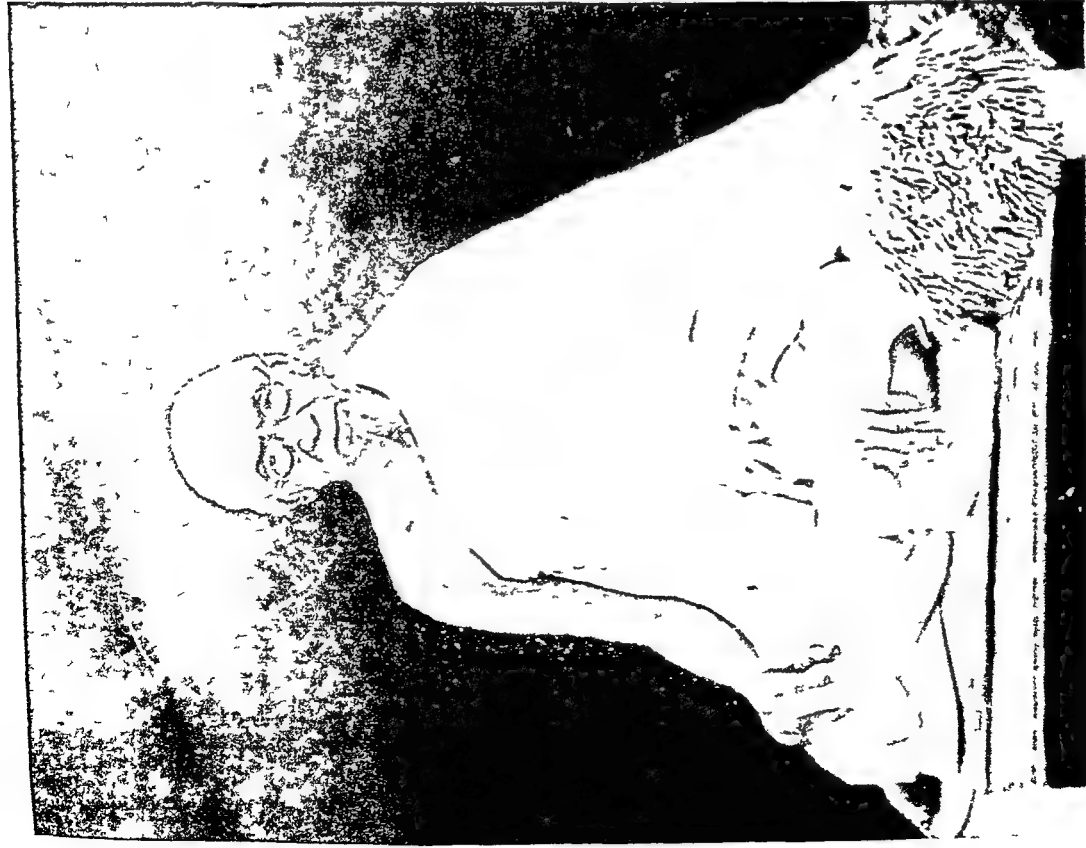
અભિવાદન

नमो नमो नाणदिवायरस्स

પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજ

પૂજ્ય મુનિવર્યુ શ્રી ચતુરવિજયલ મહારાજ

પૂજ્ય શાંતમૂર્તિ મુનિવર્યુ શ્રી હંસવિજયલ મહારાજ

પૂજ્ય માતીલ ઓ ગલત્રીલ મહાનગ

પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ

॥ पुण्योदयप्रशस्ति ॥

पुण्यमूर्ति पुण्यचेता पुण्यधी पुण्यगट्महा ।
 पुण्यवर्मा पुण्यगमा श्रीपुण्यविजयो मुनि ॥ १ ॥
 निमग्नस्मिता वीरा विगतहृत्पुण्यथा ।
 परोपरारप्रणो नम्रमीम्यस्वभावभा ॥ २ ॥
 उदात्तचित्तनो दीप्रप्रणो वाच्यमस्तथा ।
 निर्भोक् मत्यमानस्यप्रभाप्रमृगप्र ॥ ३ ॥
 जैन वदिव-वीराना नाश्रपु मुक्तिगार्द ।
 नम्माननीया निदुषा विद्यामय्य जन्मा ॥ ४ ॥
 यदीया ध्ययमायत्र मुन्यप्यज यतत ।
 श्रेष्ठदत्तित प्राच्यगाम्याणा पण्डितवत् ॥ ५ ॥
 बहुप्राचीनगोष्ठाह्यभाष्टागारायाननम् ।
 इत्या अमेण याऽरापौन् नेगमुद्रागमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 महामेघाग्निना यन प्राचीना ब्रह्मगोत्रा ॥ ७ ॥
 अथा मम्पातिना मन्ति विद्वान्मन्त्राणि ॥ ८ ॥
 विद्यामन्त्रपरायणा मुनिपदान्नाम्भूतत्रि
 श्रेष्ठचारित्र्यगुणानि नन्दुष्यन्तिनादिनाम् ।
 अय्यश्रामन-पचाममहिमा विनमहागात्रिखो
 जीयाद् विश्वनाथ पुण्यविजय पुण्यप्रण निम् ॥ ९ ॥

माण्ड (वीरमगाम)

मुनि-यायविजय

॥ पुण्यस्तव ॥

जज्ञात्ताम्र विद्वन्मिश्रम् स्तम्भनय ।
 मर्वेषा च त्ति यन्तु तपराय निगत ॥ १ ॥
 मताप्रिपत्रित प्राच्यगाम्प्रगोव प्रताता ।
 गमतिर्यति गणनीन-प्रामाण्ये ॥ २ ॥
 तान्निद्राद्वानिप्राय नि शृणामनास ॥ ३ ॥
 श्रीपुण्यविजयायास्तु नम पुण्यविजय ॥ ४ ॥

माण्ड (वीरमगाम)

मुनि-यायविजय

वि० २०२८, नाश्रपद-अमात्राग्या ।

॥ प्रशस्तिपत्रम् ॥

आत्मानन्दमहर्षिगिष्यप्रमुखः प्रजावतामग्रणीः

श्रीयुक्तो मुनिराजकान्तिविजयः प्रावर्तको गीयते ।

तच्छिष्यश्चतुरादिमो हि विजयश्चातुर्यशाली महान्

तच्छिष्यो मुनिराजपुण्यविजयो जीयात्समा शाश्वती ॥ १ ॥

धैर्यौदार्यगुणैर्विराजितमना दाक्षिण्यदानैर्युत

ख्यात साम्यगुणेन विश्वहितकृद् विद्याचणो बुद्धिमान् ।

कार्याकार्यविचारचारुधिपणः शास्त्रेषु पारङ्गभी

सोऽयं श्रीमुनिराजपुण्यविजयो जीयात्समा शाश्वती ॥ २ ॥

शास्त्राणामपि शोधने नवनवोन्मेषान्दधत्सर्वदा

ऐतिह्ये कुशलो विनोदरसिको ह्येकः पुरातत्त्वविद् ।

व्याख्याता च विशेषतः स्वसमये जैनागमे भास्कर

सोऽयं श्रीमुनिराजपुण्यविजयो जीयात्समा शाश्वतीः ॥ ३ ॥

कीर्तिर्यस्य च भारते शुचितमा जापानदेशे तथा

जर्मन्या च सुविस्तृता गतिमती दूरततो भूतले ।

साल्लादाश्च भवन्ति ते सुमनसः सम्मील्य साधूत्तम

सोऽयं श्रीमुनिराजपुण्यविजयो जीयात्समाः शाश्वतीः ॥ ४ ॥

भाण्डागारगताश्च हस्तलिखितान् श्रोतस्मभने पत्तने

स्थित्वा जेसलमेरके च नगरे गन्थान्समुद्धारयन् ।

श्रीमत्पत्तनके वसन्वहुसमाः कार्यं तदेवोढवान्

सोऽयं श्रीमुनिराजपुण्यविजयो जीयात्समाः शाश्वतीः ॥ ५ ॥

काश्चित् फिल्मगताननेकविधिना काश्चित्प्रतिच्छायाया

सङ्गृह्यात्मसमाननल्पधनतोऽमूल्यान्मणीग्रन्थकान् ।

श्रीलादाख्यसुभारतीयभवने तान्तान्समानार्पित्

सोऽयं श्रीमुनिराजपुण्यविजयो जीयात्समाः शाश्वतीः ॥ ६ ॥

सत्सम्पादनकार्यकौशलवता ग्रन्थाः नु सम्पादिताः

प्रावीण्यं च दधानि लेखविषये लेखान् लिखन्सर्वथा ।

वाल्यादागमपाठरागवगतः सम्पादयन्नागमान्

सोऽयं श्रीमुनिराजपुण्यविजयो जीयात्समाः शाश्वती ॥ ७ ॥

जैनैः सन्नपि भिन्नभिन्नमतगै विप्रादिकेऽकिञ्चन

साहाय्यं द्रविणं प्रदापयति यः स्त्रीपुम्भिर्द सन्त्यजन् ।

आचार्यार्थगुणैर्विभाति सुतरा नपेक्षते तत्पदम्

सोऽयं श्रीमुनिराजपुण्यविजयो जीयात्समाः शाश्वतीः ॥ ८ ॥

ले विदुषामनुचरः

॥ किञ्चत्प्रासङ्गिकम् ॥

चक्र भ्रमन्ति विश्वस्य लारा आयाति यानि च ।
 स्वस्ववमण्यभिरता केचित्तिष्ठन्ति सवदा ॥ १ ॥
 तथास्मिन्विद्यत लोकं पूज्यपूज्यमहागुनि ।
 श्रीपुण्यविजयो नाम पुण्य पुण्यवता मताम् ॥ २ ॥
 आत्मारामगुरोस्तद्वत्प्रातिविजयस्त्वन ।
 चतुरविजयेभ्यश्च प्राप्तिविद्य क्रमादमी ॥ ३ ॥
 आत्मवाक्यातिरुक्तश्च चतुर गमनायत ।
 वयस्यरूपे मुनेर्दीक्षा गृहीत्वा शिक्षयज्जनान् ॥ ४ ॥
 गहनागमशास्त्रानु दृढभूतिरिति श्रम ।
 प्राक्पाशयत शास्त्राणि वनानीय विभावर ॥ ५ ॥
 मुनिभ्यश्च 'विजया' बल्लभमवाप्तय ।
 वटोदरस्यमधम्य चीजन दापयति च ॥ ६ ॥
 वटोदरधीसङ्घेन "आगमाना प्रभावर" ।
 सार्वेनापधिना तेन भूषिता यतिराडमी ॥ ७ ॥
 नरज्य भास्वरो दद्याद्विश्वदनाश्च त तथा ।
 क्रतव मन्तु वो भद्रा जोनन्तु शरदा गतम् ॥ ८ ॥
 ॥ तत्र श्रीशृणुभादया निनरा कुबन्तु वो मङ्गलम् ॥
 वटोदरम्

धनसुगलाल शास्त्री

॥ आगमप्रभाकरविजय ॥

आगमशास्त्रोविद, मुनिश्रीपुण्यपात्रव ।
 गच्छभेदेन न स्पृष्ट, तुष्ट पानामृतान् ॥ १ ॥
 मतानेवान्तवादी च, विषमे ममातर ।
 प्रभावशान्ति नेता च, मदेन तायनतर ॥ २ ॥
 भाग्यवाग्त्वा समाप्नाति, परराष्ट्रे वि व्यापार ।
 कर्ता च मन्वता च, गरतामागमपदनिम् ॥ ३ ॥
 रक्षाया गदाशुशल पुगणनवपाननाम् ।
 विद्याध्ययनदान च, विद्वन्मूल्याशनान् ॥ ४ ॥
 जयश्च म मुनिपुण्य-विजया पानिपथि ।
 यतीनां च गृहिणा च म नवमागता ॥ ५ ॥

I

I am very glad to have an opportunity to pay my respect to Acarya Muni Punyavijayaji, Agama Prabhakara, who is my esteemed friend. for many years But of his many performances I should like to mention his monumental edition of Brhatskalpabhasya which can serve as a model to all those in his country who are preparing the publication of works hitherto unedited and his organisation of that vast collection of manuscripts which thanks to the printed catalogue will open the treasury of Jain and other literatures for public use May he live to see many more years in good health !

Dr Walther Schubring
Professor University,
2, Hamburg, 52, Borchlingweg 33,
GERMANY.

II

My acquaintance with Muni Sri Punyavijayaji began in the autumn of 1928, when I went to India to examine and photograph manuscripts dealing with the story of Kalaka One of the cities where I spent time on this mission was Patan, where I sought out Muni Catura Vijaya. Muni Punya Vijaya, then a young man, was a disciple of Muni Catura Vijaya, and was deputed by his master to search out and bring me manuscripts. Young as he was then, no one could have been better informed than he about the contents of the many Jain libraries in Patan, and even more, nobody could have been more helpful in utilizing his knowledge in my behalf

This assistance to scholars, particularly to scholars from abroad, has been characteristic of Muni Punya Vijaya throughout the forty years that have passed since I first met him He has many times since 1928 given help to me, and many more times has given help to students or colleagues of mine engaged in Jain studies His own great knowledge has always been available to anyone who sought it, and it would be impossible to assess the total amount of kindly service he has given to American and European inquirers. This I speak of from my own knowledge; in the case of Indian inquirers I have not the same direct personal information, but I think it likely that the situation with them is the same as with foreign scholars.

Such has been Muni Punya Vijaya's career, a double career of scholarly production on his own part and of scholarly assistance to others working in the field of Jainism. Thus, his contribution to Jain studies has consisted of direct production by himself and indirect influence upon others engaged in research. He has been throughout his whole career a worthy representative of the best Indian tradition of learning and teaching. When last I saw him, which was a few years ago, he seemed both physically and mentally strong and destined to fill out many more years of selfless scholarly activity and generosity. Long may he continue in the kind of labour which he has pursued for the past sixty years!

Prof Dr W Norman Brown
Professor Emeritus of Sanskrit
University of Pennsylvania
Philadelphia Pennsylvania U S A

III

It is a privilege as well as a real joy for me to contribute a few lines to the Jnananjali to be presented to Agamr Prabhakara Munimaharaj Punyavijayaji on his completion of sixty years of his life as a monk. My connection with him dates from the time when, in 1931, I was presented with a copy of the then just published edition of the Vasudevahindi, on the title page of which his name as an editor is associated with that of his venerable Guru Munimaharaj Catuvijayaji. The text made known for the first time by the two erudite monks proved to be of exceptional interest and importance for the literary history not only of Jainism but of India in general, to me personally it soon became the object of rewarding researches occupying me to this day. A few years later just before the outbreak of the second world war Punyavijayaji did not hesitate to send me a manuscript from Patan bhindai on loan to Berlinan unprecedented step which might be taken as a symbol of what must certainly be regarded as the essence of his life work, his greatest achievement and his everlasting service to the cause of Jainism and of Indology—the preservation and safeguarding, rearranging and cataloguing, and making accessible to research of the magnificent manuscript treasures formerly locked up and jealously guarded in the bhandars of Gujarat and Rajasthan. I had a unique opportunity of watching this work in progress when during my first visit to India after the war, in 1951, I was invited by Muniji to

Jaisalmer where he was engaged in sorting and putting in order the manuscripts of the famous Great Bhandar, of which he permitted me to photograph a selection of special interest to me. The days spent with him and his devoted helpers, both monks and laymen, in the fantastic desert city, and subsequently at Patan Cambay and Ahmedabad are deeply engraved upon my memory. Meetings and discussions with him in subsequent years have increased the debt of gratitude I owe him and heightened my appreciation of a model monk and true scholar of wide interests.

I hope and pray that he may be enabled to continue for many more years with unimpaired health and undiminished energy, his admirable work to the benefit of the Jain Dharma, of India, and of Indology in East and West

Prof. Dr L. Alsdorf
Professor of Indology,
University of Hamburg.

IV

Homage And Reminiscences

My introduction to studies in India was most auspicious. At that time my teacher recommended me to the Muniji who generously agreed to my reading old Gujarati texts with him. His erudition and good humor made each visit a delight and I am ever grateful to him for his encouragement of my researches. He made it possible for me to microfilm manuscripts which, otherwise, would not have been accessible to me. Often when invaluable documents were deposited in bhandaris I could not reach, he would ask that they be sent to him. What other means had I to indicate my appreciation of his selflessness but to devote myself to these researches over the years to the best of my ability and beyond?

It would be presumptuous of me to even attempt to write of the height and breadth of this noble personage's scholarly achievements and contributions—or to allude to his selfless efforts to further Jain studies (and Indian studies, as well) by providing for researchers' inspection and

* My good friend, Dr Umakant Premanand Shah, will recall those days in early 1948 when he would accompany me to the Muniji's asram in Baroda until he was sure that I could make my thoughts clear and comprehend the discussion. The Muniji far too modestly disclaimed skill in Hindi, and the three of us had few illusions regarding the calibre of my Gujarati in those early days.

use manuscript collections carefully organized by him over the years. Only his work need speak for him—and that of the many scholars so gratefully indebted to him. To me his friendship and kindness will be a continuing inspiration.

Prof Dr Ernet Bender

Professor of Indo Aryan Languages and
Literatures University of Pennsylvania

Editor Journal of the American Oriental Society

V

In March 1969 Agamaprabhākara Munishri PUNJAVIYA will celebrate the 60th anniversary of his purniṃjā. I regard it as a great privilege to have been invited to supply a contribution to the present JĀNANJALĪ.

If one were to survey the various fields of Indology with reference to the work done already and to the work still to be done one would find unexpected differences. Just as the density map of a country offers striking contrasts, one would discover on the 'map' of Indology a very uneven distribution of the publications, and Jain literature is unfortunately, one of those fields where the investigation of many problems is still in its initial stage. It is in this context that a western observer would review the scholarly activities of a person like Muni Shri PUNJAVIYA. But let us not be misunderstood. Jainism has been studied for more than a century and does by no means present a complete blank on the indological map. However there are elements in the heritage of Jainism which are of outstanding importance but have so far received scant attention only. It is due to the energy and vision of Muni PUNJAVIYA that many of these elements have come to light again. Muni PUNJAVIYA is perhaps the greatest living 'specialist' in the field of Jain literature but he is not a specialist in the sense that he devoted all his lifetime to the study of one particular section of the material. He had a rare instinct for urgency which compelled him to shift his interest from one field to another as soon as he felt that the most urgent work had been completed and that new and different tasks waited for his attention.

Muni PUNJAVIYA has not completed all his works alone. He published some texts together with his Guru CATRAPATIYA. He also had students who worked under his guidance. But it can be said with some confidence that to him goes the main credit for the publication of

such important texts as *Vasudevahindi*, *Brhatkalpasutrabhāṣya*, *Angavijja*, and *Nandisutta*. To the outsider these are just texts taken from the vast field of Jain literature. But those acquainted with the subject know that each of these editions initiated or will initiate a distinct line of research within the realm of Jain studies. It was with the help of the *Vasudevahindi* edition that the writer's Guru Professor ALSDORF could critically survey both the origins of Jain mythology and the literary tradition starting with Gunadhya's famous *Brhatkatha* (and which includes the *Kathasaritsagara* of Somadeva). Again it is mainly with the help of the *Brhatkalpasutrabhāṣya* edition that a systematic study of the *Bhāṣya* phase of Jain literature can be undertaken. And again is it the *Nandisutta* edition (to be followed by an edition of the *Anuogasutta*) which will supply the theoretical background for a study of the *Bhāṣyas* and the other early commentaries. Last but not least is it a rare text like *Angavijja* which will supply the basis for a systematic study of prognostication as practised by the early Jain community.

But Muni PUNYAVIJAYA knew that the responsibility of a scholar is not restricted to the work just under his hands. There were wider responsibilities. When Muni PUNYAVIJAYA started his work as a scholar, thousands of ancient manuscripts were in a rather precarious condition, lying as they did in old-fashioned Bhandūs, always accessible to the action of deteriorating forces, but not always accessible to the eye of the scholar. Muni PUNYAVIJAYA changed the situation. It is due to his initiative that the manuscripts of Jaisalmer, Cambay and Pattan are now arranged and accommodated in a manner which answers to modern requirements. It was also the Muni who prepared for the first time adequate catalogues of the collections just mentioned (some of these still await publication). Muni PUNYAVIJAYA was also not unaware of the growing appreciation of Indian miniature painting. Here too he collected and studied material which has so far received little or no attention.

It is not my duty to supply a detailed account of Muni PUNYAVIJAYA's activities. This will be done by other contributors who are more competent. It would however be ungrateful if I did not mention that the Muni supplied to my Guru Professor ALSDORF in 1939 a manuscript of a work almost unknown upto that day: Silanka's *Cauppannamahapurisacariya*. It was on the basis of this manuscript (and of two other

manuscripts supplied by the Muniji at a later date) that I could prepare my thesis on this text¹. Perhaps I would never have become interested in Jainism had not these three manuscripts waited for a student. It was again in 1956 that I had the opportunity to meet the Muniji in Ahmedabad. I still remember vividly the discussion I had with him, and I regret that in those days I was mainly occupied with other tasks so that the discussion could not be continued in the form of constant consultations. But during the last years I have again taken up the study of Jain literature, this time together with my friend and colleague DI C B TRIPATHI who is among the contributors to this volume. Both of us feel that the progress of our work which centres around Bhāṣyas and Nirvṛttis is largely dependent on the co-operation with Muni PUNYAVIJAYA. We therefore hope that the Muniji will work for many years to come with his usual energy and lend his advice to all those whose studies cover Jain literature.

Prof. Dr. K. Bruhn
Freie Universität, Berlin
Seminar für Indische
Philologie Berlin

VI

To anyone listening to members of the Jaina community, it immediately appears that Muni Śhrī Puṇyavijaya is deeply admired and venerated all over India.

If then you are awarded the honour and privilege of being introduced to this eminent personality you readily feel that you are entering some unknown and extraordinary world. At first, a Westerner will probably be somewhat bewildered while going up the steps and crossing the monks' quarters in the building where Muniji often puts up when in Ahmedabad. In the further corner of the story, Muniji will be seated on the floor somewhat in the shadow of the plain cupboards where all kinds of manuscripts are carefully kept.

Sometimes, he will be deeply engaged in study, reading or writing on his knees surrounded by manuscripts and books which cover the ground around him. Sometimes he will be discussing with scholars. Or else he

¹ Published later on at the instance of Muni PUNYAVIJAYA by Pt. A. M. BHOGAL as Volume III of the PRAKRIT TEXT SERIES.

will be receiving various sorts of visitors. Some of them displaying all possible curios in front of him; others who either need his advice in an unusual circumstance, or ask for his direction in their everyday life or just want to see him, because they will be comforted, thanks to his benevolence.

You will immediately realise that Muniji is leading a true, deep religious life; that he is gifted with an extraordinarily curious and open mind, with keen insight and right judgement.

I shall not linger on his vast learning which has so much contributed, as every one knows, to the progress of Jaina studies. Apart from his dynamic interest in his work, what strikes one still more, probably, is his direct and modern outlook, and his undomitable energy.

One cannot but be amazed seeing how accurately he studied and catalogued the manuscript collections in Gujarat and Rajasthan; how keen he always has been in preserving them, being well aware of the most modern methods and desiderata in this field; how successfully he helped to reorganise more than one Jaina Bhandar, going even so far as to be, so to say, one of the scientific promoters of the remarkable Lalbhai Dalpatbhai Institute in Ahmedabad which, from his hands, at the very beginning, received a valuable set of ten thousand manuscripts as a sort of foundation present. It is well known too, how Muniji backed the efforts of all those who are genuinely interested in restoring the monuments of Jaina faith.

It is a great success that thanks to him and some other devoted Acaryas, so many members of the Jaina community have discovered the real nature of the achievements of Jainism and are striving for still better knowledge.

Everyone is grateful to Muniji for this long fight and glorious victory, in which his only weapons have been his learning, intelligence and strong will, his unselfishness, his true faith and sympathy for all men.

Dr. Madame Colette Caillat
Pare Eiffel,
92, Siverss, France

VII

I am honoured to be asked to contribute a few words of homage to the volume honoring Muni Shri Punyavijayaji, whose contributions to Indology are so well known. I only once had the pleasure of meeting

the Muni personally, but this single occasion was sufficient to place me in his debt for his kindness and to leave me humbly impressed with his wide learning. It is an honor and a distinct pleasure to join others in paying tribute to the Muni.

Dr George Cardona
Professor of Linguistics,
Department of Linguistics,
University of Pennsylvania
Philadelphia 19104, U S A

VIII

Muni Shri Punyavijayaji An Institution

It is a rare privilege indeed, to pay my humble tributes to Muni Sri Punyavijayaji Maharaja who has completed seventyfive years of his significant and fruitful career. Muniji is more an institution than an individual and his life, characterised by literary activities and religious piety, is quite exemplary.

The literary pursuits which he is carrying on mark a continuity of scholarship from his grand teacher, Pravartaka Sri Kantivijayaji and through his teacher, Muni Sri Chaturavijayaji. In fact, these three have a common and continued literary career which has been of great benefit for the publication and study of some important works in Prakrit and on Jainism. These three worthy monks form a composite personality as it were and remind me of Virasena-Jinasena-Gunabhadra of yore.

Muni Punyavijayaji leads a pious and religious life of a Jaina monk. Naturally, this brings on him a number of restrictions, and the members of the lay community have a great claim on his time and energy. Still he finds time for continued research on Jainological works, many of which have seen the light of day through his efforts. His dedication to the cause of learning is unique in these days. He has devoted major part of his time to the preservation and upkeep of old Mss in most of the Bhandaras practically all over Gujarat. But for his tireless efforts in this direction many old Mss would have decayed and fallen into oblivion. Thus the students of Indian literature are specially indebted to him for all that he has done for some of the great Bhandaris of Gujarat.

There is a human and co-operative aspect in his great scholarship. It is thereby that he has won the hearts of many academicians, especially

men of letters working in different Universities and Institutions, both in India and outside. His is, therefore, a life of co operative scholarship. He has a remarkable memory for details. He is equipped with deep learning and wide outlook; and he is a veritable stock of information on Jainological and allied branches of Indian learning. Not only he easily shares his information with his other colleagues but also helps with material as well different scholars working in various fields of studies. He has obliged the community of scholars more fruitfully than even a big institution can claim to do.

His research methodology has its special characteristics. He never embarks on speculative hair-splitting. He goes on putting forth fresh information and unquestioned facts. He is not required to argue out his case too much. His conclusions naturally follow.

I only pray and earnestly wish that Muni Shri Punyavijayaji lives a long career with a healthy body and vigorous mind leading his religious and scholarly life for his spiritual benefit as well as for the advancement of learning.

Prof Dr A. N Upadhye,
Retired Professor of Ardhamagadhi,
Rajaram College, Kolhapur
General President,
All India Oriental Conference,
23rd session, Aligarh, 1966

IX

Dear Prof. Sandesara,

I am glad to know that you are bringing out some kind of an appreciation volume in honour of Muni sri Punyavijayaji who has completed 60 years of Dikshaparyaya.

There is hardly any scholar in Jainology of Muni sri Punyavijayaji's standing. His high intellectual attainments lead him to difficult fields which he unhesitatingly traverses and finally reaches the goal. The textual problems of the Prakrit texts which defy solution are quite easy for him to solve. But he is not merely a dry scholar but has a keen eye for objects of art. Many superb examples of Jain paintings lying unnoticed have been discovered by him. To him goes the credit of bringing them to the notice of the scholars. He is always ready to help young scholars and whenever they request for his help he gives it to them unhesitatingly.

May he live long to edit a large number of ancient Jain texts whose critical editions are bound to be a lasting contribution to Indian scholarship

With kind regards,

Yours sincerely

Dr Motichandra

Director, Prince of Wales museum,
Bombay

X

Dear Dr Sandesara,

I feel honoured by your request for a note of appreciation on the life and works of Muni sri Punyavijayaji. His contribution to the world of Jaina learning and thus to the understanding of Indian culture in all its aspects has been profound, but I am particularly appreciative of the great work he has done in the collection and preservation of manuscripts from the traditional Jaina collections. This has brought to light a large number of illustrated manuscripts of fundamental importance to our understanding of Indian miniature painting. His extreme kindness and generosity in making these available for free study to all students, irrespective of religion or nationality reveals the temperament of a great scholar who feels advanced with every step forward in the advancement of knowledge by whomsoever this may be brought about and who is diminished when this process is in any way impeded or interrupted. I recall with the greatest happiness the many hours I have spent with him when no manuscript was too precious or fragile to be studied at leisure and no question was too small to merit a careful and considered answer. In himself, the Muni incarnates all those qualities which have made the Jaina monastic tradition the custodian and preserver of learning even in the darkest circumstance of the past. I send my most respectful obeisance to him on this auspicious occasion and pray that he will be given a long life to continue his exemplary work.

With kind regards,

Yours sincerely,

Dr Pramod Chandra

Director, American Academy of Benares
VARANASI

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

એક દીપક પ્રગટયો આગમનો.

એક દીપક પ્રગટયો આગમનો,
ક્રમે ક્રમે એ થયો પ્રભાકર,
યોગ કશે જ્ઞાનપંચમીનો,
એક દીપક પ્રગટયો આગમનો.

ડાહ્યા તાત, શું માણેક માતા!
પુણ્યવિજયના ચતુર પાતા,
ધર્મધુરંધર આગમ જ્ઞાતા;

સામંજસ્ય સકલતું સુન્દર,
યોગ ખરેખર અક્ષરનો,

એક દીપક પ્રગટયો આગમનો.

જંગમ વિદ્યામંદિર પોતે,
ક્ષણે ક્ષણે અક્ષરને ગોતે,
નેત્ર-નૂર-ક્ષીણ જોતે જોતે;

પુણ્ય-વિજય આ ભવ્ય ગણાશે,
સંસ્કૃતિની સંપદનો,

એક દીપક પ્રગટયો આગમનો.

જ્ઞાનસ્થવિરની અદ્ભુત દીક્ષા,
સમાજ, આગમ અજોડ શિક્ષા,
ધન્ય! ધન્ય! તપ ત્યાગ તિતિક્ષા;

મનસા, વાચા, કર્મે સાધુ!

સાધુવાદ આલમનો,

એક દીપક પ્રગટયો આગમનો.

રણજિત પટેલ
(અનામી)

પ્રિય ભાઈશ્રી સાંડેસરા,

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી અભિવાદન સમારોહનું નિમંત્રણ મળ્યું આ ધર્મોત્સવમાં હું સૌને સક્ષતા ધરું છું. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે આપણા સાહિત્યની ખૂબ સેવા કરી છે ઈશ્વર એમને લાંબુ આયુષ્ય આપે એવી મારી પ્રાર્થના.

ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુબઈ.

તા ૪ ઓક્ટોબર, ૧૯૬૮

લિ

ક મુનશીનાં વંદન.

રનેહી ભાઈશ્રી ભોગીભાઈ,

આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના દીક્ષાપર્યાયની પટ્ટિપૂર્તિ પ્રસંગે એક ધર્મોત્સવ જાળવવાનું નક્કી કર્યું છે તે જલ્દય મહારાજશ્રીએ પ્રાચીન સાહિત્ય અને આસ કરીને હસ્તવિખિત ત્રયો વિશે જે અદ્ભુત મ કહ્યું છે તેના માટે આપણે સૌ એમને અજ્ઞાનિ આપીએ તે યોગ જ છે એમનિદાથી દેવી સમ્પત્તીની ઉપાસના આટલા લાંબા સમય સુધી એમણે કરી છે તે પ્રસંગે આપણે એમને અભિનાદન આપીએ

રાજકોટ-૧

તા ૧૩-૧૧-૧૯૬૮

ડાહ્યાભાઈ માકડ

કુનપતિ, સૌરાષ્ટ્ર મુનિનિર્મલ

વિદ્વદ્ધ્ય મુનિરાજશ્રી

પૃ મુનિ શ્રી જાળવિજયજી

॥ શ્રીશરણેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

વિદ્વદ્ધ્ય મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ ભારતીય નિદાનોમાં વિચિત્ર કોટિનું સ્થાન ધરાવે છે માગ અનંત ઉપકારી પૂજ્યપા શુરેદેવ મુનિરાજશ્રી જુનનિજયજી મહાગાનની પ્રેરણા અને કૃપાથી આજથી ૨૪ વર્ષ પૂર્વે મારે એમના મર્મમાં આનંદનું થયું ત્યારની આજ સુધીના એમની સાથેના સબંધમાં એમના જીવનના વિવિધ પાસાંઓ અનુભવનાં અને યોગ પ્રાપ્ત થયો છે

જૈન આગમશાસ્ત્રો, ધર્મશાસ્ત્રો, વ્યાકરણ સાહિત્ય આદિ વિવિધ વિષયોના તેઓ પ્રાણ અને વ્યાપક નિદાન છે તે ઉપરાંત અતિ મહત્વનું એમનું સંશોધનમર્મ છે એમની સંશોધનશૈલી અતિ ગંભીર તેમ જ તુલનાત્મક છે સાહિત્યસંશોધનના સમુદાય એ સદા મન હોય છે એમણે જે સંશોધન સંપાદનશૈલી વિકસાવી છે તે આજ દરિએ ઉચ્ચ કોટિની છે એમની સંપાદનશૈલીને આધારે અધ્યયન, સંશોધન અને સંપાદનમાં પગિશ્રમ કરનાર યોગ પ્રપત્તે ધારી જ અદ્વિતીય રેળવે છે

આ એમના પાડિત્યની વાત થઈ એમની અભ્યાસગત ઉદારતા જોઈએ ત્યારે આપણને એ મહામાનવ જ નામે કોઈ પણ વસ્તુના પ્રાપ્તિમાં એ અતિ ઉદારથેના છે અને વર્તોના ધણા જ પરિશ્રમને અતે તૈયાર કરેલી સાધનસામગ્રી અને સંશોધનો કોઈ પણ જાતના સંકેત કે બે ભાન વિના એ યોગ્યપાત્રને ક્ષણવારમાં આપી દે છે કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે એમના આ સંસ્કારો ખુલા હોય છે સંશોધકો તેમ જ અધ્યાગીઓને સહાય કરના એ માટે તત્પર હોય છે નાના મોટાને કે અપરનો ભેદ એમના પામે જનારને બાધ થતો નથી નિચારોની બાબતમાં અચૂક અનાચૂક અને સમાધાનપ્રિય છે એમનું સમગ્ર જીવન એ પ્રમાણના નાનકડાં છે અને સાહિત્ય સંશોધકોને માટે એમનું મ્હાન સદાયે આશ્વાસનરૂપ છે

જૈન મનિઓએ આજ સુધી રિપુલ પ્રમાણમાં અચરચના મ્હી છે તેમ જ જૈન જૈનેત્વ પ્રયોનો અચૂક પણ મોટા પ્રમાણમાં કર્યો છે આના હળવેરા ત્રયો ભારતના ભિન્ન ભિન્ન મ્હયોના જૈન નાનભડારો આદિમાં અગત્યરૂપે વિદ્યમાન છે તેમાંના પાટલ જેસમોજે લીધી, રડોલ્ગ આદિ સ્થાનમાં એ પ્રયોનો વ્યવસ્થિત કરીને સુલભ સુરક્ષિત રાખવામાં આજ સુધી અત્યંત મહત્વનું પુણ્યમર્મ જે એમના રાધે થયું છે તે અજોડ છે ક્યા ક્યા જૈન જ્ઞાનભડારોમાં ક્યા મ્હા પ્રયો છે, કેવા કેવા પ્રાચીન છે, એમાં મહત્વની મ્હી શ્રમય તેની મ્હી મ્હી વિચિત્રતા છે, આ બધી બાબતોની એમના

પાસે જેટલી માહિતી છે તેટલી લાગ્યે જ ખીજ કોઈ વિકાન પાસે હશે એ માત્ર વિકાન નથી પણ જગમ જ્ઞાનકોશ છે.

હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને લિપિ આદિ સળધી સૂક્ષ્મનર અનુભવોનો એમના પાસે જે ખજાનો છે તેની આપણને પૂરી કલ્પના પણ આવી શકે તેમ નથી પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના કેન્દ્ર સમાન પાટણ, જેસલમેર, અમદાવાદ, લી બડી આદિ અનેક સ્થળોના જ્ઞાનભંડારોનો એમણે જે છર્જોદ્ધાર કર્યો છે તે એમનું શક્યતઃ ભગીરથ પુણ્યકાર્ય માત્ર જૈન સંઘના ઇતિહાસમાં નહિ, પણ ભારતના ઇતિહાસમાં પણ સુવર્ણાક્ષરે નોંધાયેલું રહેશે.

એમની અવસ્થા ઉપ આસપાસ હશે છતાં કાર્ય કરવાનો તેમનો ઉત્સાહ જોતા તેમનું માનસ યૌવનથી ભરપૂર છે આ ઉમરે તેમણે વિશાળ આગમસાહિત્યનું ભગીરથ સંપાદનકાર્ય ઉપાડ્યું છે આગમના વિશાળ સમુદાય તુલનાત્મક, ઐતિહાસિક તેમ જ શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ એમનું જે તલ્લસ્પર્શી અવગાહન છે તેમ જ તેમની પામે જે વિવિધ દુર્લભ હસ્તલિખિત સામગ્રી છે તે જોતાં જે તેઓશ્રીના હાથે આગમસાહિત્ય પ્રકાશિત થાય તો ખૂબ જ સુખ અને એ સ્વાભાવિક છે.

આપણે શાસનદેવને પ્રાર્થના કરીએ કે અરિહંતભાષિત પવિત્ર શ્રુતજ્ઞાનની પરમ ઉપાસના માટે એમને ખૂબ ખૂબ દીર્ઘાયુ અને નીરોગી જીવન પ્રાપ્ત થાય જપ આગમોનું તેમ જ ખીજ પણ ધર્મગ્રંથોનું તેમના હાથે સાંગોપાંગ સુદર પ્રકાશન થાય અને તેમની શ્રુતજ્ઞાનઉપાસનાથી વર્તમાનકાલીન તેમ જ ભવિષ્યકાલીન જૈન સંઘ ખૂબ ગૌરવનો અને સમૃદ્ધ અને એ અભિલાષી.

આગમપ્રભાકર

પૂ. પંન્યાસ શ્રી રમણિકવિજયજી

આગમપ્રભાકર પૂ. પુણ્યવિજયજી મહારાજના એક નિદરૂતમ અતેવાસી અને શિષ્ય તરીકે મારું ચિત્ત અનેક લાવો અને સ્મરણોથી ઊભારાઈ જાય છે કેટલું લખું અને કેવી રીતે લખું? હૃદયમાં છે એ સર્વ આ કલમમાંથી કેવી રીતે ઊતરે? એ માટે તો એક પુસ્તક લખવું જોઈએ, પણ તેય સંતોષકારક લખાય કે કેમ? વળી શારીરિક પ્રવૃત્તિ કોઈ પ્રકારના લેખનરૂપ પ્રયત્નમાં પ્રત્યવાય નામે છે આથી હું તો મહારાજશ્રીના વ્યક્તિત્વના આગમપ્રભાકર-અંગને જ બહુ સંક્ષેપમાં માનાંજલિ અર્પણ કરીશ.

મૂલ આગમો ઉપરની ટીકાઓનો મહાન ઉપક્રમ નવાંગી વૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિએ પાટણમાં કર્યો હતો. અભયદેવસૂરિની ટીકાઓ ન હોત તો આગમોના અર્થો કરવાનું બહુ કઠિન બન્યું હોત. સાર પછી આશરે નવ સો વર્ષ બાદ શ્રી સાગરાનંદસૂરિજીએ પાટણમાંથી આગમવાચનાનું કામ આરંભ્યું અને આગમોનું કડીબદ્ધ પ્રકાશન કર્યું. શ્રી સાગરાનંદસૂરિજી તેમ જ શ્રી પુણ્યવિજયજી બંનેની જન્મભૂમિ કપડવંજ. પાટણ એ આગમ-અધ્યયનની ઈર્મભૂમિ છે. શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે એ જ નગરમાં શ્રી જિનાગમપ્રકાશિની શ સદની સ્થાપના કરી અને આગમ-પ્રકાશનનું ભગીરથકાર્ય ત્યાંથી આરંભાયું અને તેને વિવિધ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓનો સહકાર સાંપડ્યો.

શ્રી અભયદેવસૂરિનો કાલધર્મ કપડવંજમાં થયો. શ્રી પુણ્યવિજયજીનો જન્મ કપડવંજમાં થયો અને તે પણ જ્ઞાનપત્રમીના દિવસે.

આ બધું શું આકસ્મિક જ હશે? ના ઇતિહાસનો કાર્યકારણભાવ આપણે પૂરે સમજી

કે સમગ્રની શક્તિ નથી, તેથી તે હિં જ હોય એમ તી રીતે મનાય ? એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે મહાન આગમિષ્ આચાર્યોનો યુગે યુગે પ્રગટ થતો જ્ઞાન પુરપાય આપણા સમયમા આગમપ્રભાસ્સ્ના વ્યક્તિત્વમા સુરેષ અભિ યકિત પામ્યો છે

મારા અનુભવેલા આગમપ્રભાકર

પૂ પ ન્યાસ શ્રી ચ દનવિજયજી

સ સારી અવસ્થામા સ ૧૯૮૪ના જેઠ સુન્મા ૮ પાઠજી ગયો હતો પૂ પુણ્યવિજયજી મહાગજી ॥ વર્ષન પ્રથમ વાર થતા હતા એનુ સમગ્ર છે જેઠ વન્મા મારી દીક્ષા કપડાનમા મુનિ રાજશ્રી ઉત્તમવિજયજી પામે થઈ, તે પછી, સ ૧૯૮૫મા નિહાર કરીને વડી દીક્ષા માટે વડીન શુર વર્ષોની સાથે ૮ પાઠજી ગયો ત્યારે મારા શુર શ્રી ઉત્તમવિજયજી મહારાજ ગોચરાથી ચોમાસુ કરીને મહેસાણા પનાયા હતા મારી વડી દીક્ષા નખતે તેઓનીનો પત્ર પૂ પ્રવર્ત્ત શ્રી ાતિવિજયજી મહારાજ ઉપર આ પે કે “ સુભદ્રવિજયજીને શ્રી નેમવિજયજી મહારાજ પામે વડી દીક્ષા આપાવો ’ પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજ, જેઓ એ વખતે યુનાનગ્રામા હતા તેમણે પણ આ સૂચનને અનુમે ન આપ્યું અને ॥મ ચન્નવિજય રાખી અને ત્રી નેમવિજયજી મહારાજનો શિષ્ય બનાવડા થો

આ ભાગનાને મને અને મારા ગુરુજીને અને ધાર્મિક અને વિદ્યાગ્રીય પ્રસંગોએ દીર્ઘ દષ્ટિ પૂર્વક મૂલ્યનાન સહાય કરેલી છે મારી અને શ્રી રમણિકવિજયજીની પ ન્યાસ પન્ની કેન્નાક વર્ષ પહેલા વડોદરામા એમ્માથે થઈ તે સમયે જીઠે એ માસે લાના નિહાર કરી તેઓ પધાર્યા હતા એ પ્રમગે વડોદરાના સ પે તેઓને ‘આગમપ્રભાસ્’ની પન્ની ભક્તિપૂર્વક આપી હતી, જેને સમસ્ત જૈન સમાજે અને ભારતીય વિદ્વાનસમૂહે હાર્દિક અનુમોદન આપ્યું છે

શ્રી આગમપ્રભાકરજી નાન-ધ્યાનમા, લજ્જાના-લજ્જાવનાર્મા અપ્રમત્ત રહેનાર અને પરોપકાર માટે સ્વ પ્રવર્ત કરનાર છે એ મે પ્રવચન જોયું અને અનુભવ્યું છે કોઈ સાડુ સાધ્વી ગિમાર હોય કે તેમને કોઈ વસ્તુનો ખપ હોય ત્યાર તેમની જરૂરિયાતો કોઈ જ્ઞાન ને ઉદ્દેશ આપી તેઓ પૂરી છે છે એમના વ્યાખ્યાનો હમેશા તરત્તીન હોય છે સાધુ સાધ્વીને કે ગિરોને લજ્જાવે ત્યારે ખૂબ ઝીણવટથી વાખના વ્થીલો સાથે સમગ્રનીને ઝીણવટથી તેઓ વાચના આપે છે અને પ્રાચીન ગ્રન્થોના સ ગોધનનુ તેમનુ કામ તો સતત આનુ જ હોય છે આટલી પામ્ત વડે પણ મનના થાક જેવી વસ્તુ એમનામા દેખાતી નથી તેમજ વડીન શુર અને દાદાશુર પાસથી જે વાર્ત્તો લીધો છે એને ખૂબ વધાર્યો અને નિન્મા પો છે આના સતત કાર્યત્તીન થોડા જ મુનિવરો સમાજમા જોરા મળે એમ છે

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી એક જ્યોતિર્મય વ્યક્તિત્વ

પૂ ઉપાધ્યાય શ્રી અમરમુનિજી, બાગરા

શ્રમણ મન્ત્રાન મહાવીરને માનવકે આતરિક વ્યક્તિત્વકા વિશ્લેષણ વરતે હુવ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વકા લક્ષણ વતાયા હૈ ‘ સુચસીલ્સપદ્ધે । ”

એક હી વ્યક્તિત્વમ શ્રુત ઓર શીલકા સમ વય, પ્રના, શ્રદ્ધા ઓર વમનિષ્ઠાકા સમ્મિલન દુલભ હૈ, અતિ દુલભ હૈ । ઇમ દુલભતાકો સુલભ વરત વાલા વ્યક્તિત્વ વસ્તુત શ્રેષ્ઠ એવ વિલક્ષણ હૈ, મિટ્ટીકે ઘરાતલ પરકા જ્યાતિમય રત્ન હૈ ।

आगमप्रभाकर मुनिश्री पुण्यविजयजीमे मैने प्रथम सम्मेलनके मधुर क्षणोंमे ही इस विलक्षणताका निकटसे अनुभव किया था। मैं जदसे उम महामहिम जानात्माके सपर्कमे आया हूँ, मेरा यह अनुभव दृढसे दृढतर होता गया है। देश-कालके धुधलाने वाले व्यवधानोंके बावजूद भी हमारा वह परिचय, आज भी मधुरसे मधुरतम है, निकटसे निकटतम है, “है” ही क्यों, भविष्यके क्षणोंमे भी वह जिस वेगसे प्रवाहित है, नहीं कह सकता, वह कब तक, कहा तक प्रवाहित रहेगा? किन्तु इतना मुझे लगता है कि इस प्रवाह को जल्दी ही कहीं किनारा नहीं मिलेगा।

सन् १९५२ मे सादडी (मारवाड)मे श्रमण सम्मेलनके अवसर पर उनका सर्वप्रथम मधु-मधुर साक्षात्कार हुआ। श्रुत-शील-श्रद्धा एव सरलताकी एक अद्भुत मीरभ जैसे उनके व्यक्तित्वसे प्रस्फुटित हो कर परिपार्श्वको महका रही थी। इतना ज्ञान, और इतनी विनम्रता! दूर दूर तक इतनी उज्ज्वल ख्याति तथा निर्मल कीर्ति और प्रथम बारकी निकटतामे ही इतना माधुर्य, जो कभी भुलाया नहीं जा सकता। इतना सहज निजत्व कि, जो कभी अद्वैत-ताकी विस्मृति नहीं करा सकता। मुझे लगा, यह व्यक्तित्व बहुत ऊँचा है-हिमालय-सा, और बहुत गहरा है-सागर-सा।

परिचय और विचारचर्चाके पश्चात् मेरे मनमे उनके व्यक्तित्वकी जो प्रतिक्रिया हुई, वह प्रतिक्रिया रूपमे नहीं, किन्तु हक फलश्रुतिके रूपमे, मैंने तत्रस्थ अपने स्नेही मुनिजनोंको बतलाई: इस व्यक्तित्वमे ज्ञानका वह आलोक है, जो इतिहासकी कन्दराओमे छिपे अधिकारको नष्ट करके सत्यको उद्घाटित कर सकता है, वह अद्भुत स्फूर्ति और निष्ठा है, जो विशृङ्खलताओ एव विस्मृतियोंकी तहमे दबी हुई श्रुत-परम्पराको पुनरुज्जीवित कर सकती है।

समयके लम्बे व्यवधानोंके पश्चात् आज मैं अपने इस मूल्यांकनको जब उनकी उपलब्धियोंके सदर्थमे परखता हूँ, तो लगता है मूल्यांकन बहुत कुछ सही था। उन्होंने अब तक जो कुछ दिया है, उसने एक सिरेसे विद्वज्जगतको चमत्कृत कर दिया है, जैन-अजैन सभी मनीषी उनकी उपलब्धियोंको मुक्त कंठसे सराह रहे हैं।

सादडी श्रमण सम्मेलनके पश्चात् उनके स्नेहसिक्त आग्रहसे ही पालनपुरमे सम्मिलित चातुर्मास करनेका भी सकल्प हुआ था, किन्तु परिस्थितियोंकी जटिलता ही कहूँ, कुछ ऐसी थी कि सकल्प पूरा न हो सका, और एकसाथ बैठ कर आगम-अनुसन्धानकी दिशामे होने वाली अनेक परिकल्पनाएँ एव विचारणाएँ अव्वरी रह गईं। क्या ही अच्छा होता, हम दो परम्पराओंके साथी मिलकर आगम संपादनकी दिशामे ऐसा कुछ करते कि जो भविष्यके लिए एक धाराका चिन्तन देता।

वहुश्रुत मनीषी पंडित वेचरदासजी, एव प्रतिभामूर्ति दलसुखभाई मालवणियाके माध्यमसे जब जब भी मुनिश्रीकी चर्चा चली तो मैं सतत यही सुनता रहा हूँ कि वे प्राचीन ग्रन्थोंके अनुसन्धान एव परिशीलनमे अब भी उसी निष्ठाके साथ सलग्न हैं, जैसा कि आज से १५-२० वर्ष पूर्व थे। लगता है, उनका जीवन श्रुतदेवताके चरणोंमे सम्पूर्ण निष्ठा एव सामर्थ्यके साथ समर्पित हो गया है। इस पथ पर वे सदा तरुण ही रहेंगे। उन्हें वृद्धत्व कभी आएगा नहीं। और वह आना भी नहीं चाहिए।

જૈન આગમોના, તલસ્પર્શી અનુશીલન-પરિચીનનને માથ, ત્રિમ અધુનાતન પરિવેષમ વે ઉપસ્થિત કર રહ હ, ઇસકા ઉચિત મૂલ્યાવન સમયત વતમાન પીઢી ઠીક તરહ ન કર પાવ વિન્તુ આનવાલી પીઢી નિસદહ ઇસે હૃદયકી શ્રદ્ધાકે સાથ મુક્તમનસે સ્વોચાર કરેગી ઓર ઇસ નિષ્ણાશીલ શ્રુતસમુપાસકકે ચરણામ વિનમ્ર જાદરાત્રલિકે સાથ નતમસ્તક ઠાગી ।

આગમ અનુશીલનમ ઇતને વ્યસ્ત રહેતે હુવે મી જર વાઈ જિજ્ઞાસુ ડનકે પાસ પહૂંચતા હૈ તો વે ડમી સ્નેહ એવ તમયતાકે સાથ ડસકા સમાધાન કરતે હ, જિમ સ્નેહ એવ તમયતાસે વે અપન કાયમ જુટે રહેતે હૈ । મને દેશ્વા હ, કુછ મહાનુભાવ વિક્ષેપાને વાર્ણ ડલડ જાતે હૈ, છુવજા પડતે હ । પરતુ મુનિત્રીચેવે જીવન દશનમ શાયદ વિક્ષેપ જમી વાઈ મિવિત નહી હૈ । જા કુછ હ વહ સમ હૈ જા હર હાલતમ ડ હં મમ-અચરમ વાવે રમતા હૈ । યહી વારણ હૈ કિ ડનેક વ્યસ્તતાઓ તથા જિમ્મેદારિયાકે વીચ મી ડનકે પરિચયમ જાનવાલા વ્યક્તિ વમી રક્ષતા વ ડલવન અનુભવ નહી કરતા । ડનકા મધુર, સ્પષ્ટ એવ સહાનુભૂતિપૂર્ણ વ્યવહાર વશુત ડનક વ્યક્તિત્વકી અદ્ભુત વિલક્ષણના હૈ, જા વમી ડનકે પ્રતિ પરાયેપનત્રી જનુભૂતિ નહી હોને વેતી ।

આજ વે અપને વીક્ષાપયાયકે યસસ્વી ૬૦ વર્ષ પૂર્ણ કર રહ હૈ । ડહાને અપન ઇસ ગૌરવ મય સાધના વાલમ જો અલડ શ્રુતસેવા વી હૈ, પરપરાગત મિચારાકા પૂવાપ્રહસ મુક્ત વિ તન એવ તટસ્થ દષ્ટિ વી હ, નવ અધ્યતામાકો સ્નેહપૂર્ણ માગદશન કિયા હૈ વહ કેવલ જન સમાજક લિવે હી નહી, અપિ તુ ભારતીય સઘટિ એવ સાહિત્યકે સમુપાસક પ્રત્યેક વ્યક્તિને લિવે મુગધુમાન્તર તક ગૌરવપૂર્ણ એવ શ્રદ્ધાહ રહ્ગા ।

‘પરા’ના ઉપાસક

૫ મુનિ શ્રી યસોનિજયજી

ચદ જેનુ શીનળ અને સમુદ્ર જેનુ ગભીર ડનન તનુ ટાન નમ્રતા, સરનતા અને પુરુષાર્થની મૂર્તિ તેત્રી હોય ડનનતા મુખર પાયા જેના બને રા એવે કે નિનન અને નિવેન્ના આદર્શો જેના ટોય, ‘જાન મોન’ની ઉમિતના યથાર્થ દર્શન કરતા હોય, કાર્ય ॥ અનેક મોજ નમ્મે પયુ સાય પ્રસન રહેતી મુખમુતાનુ બ તમારે દર્શન કરતુ હોય, ગાગ-પરાયા ॥ બેનુ અર્ચન કરતુ ટોય, તો મુનિડને જુઓ અને તમને ઉપશાસ્ત તેમ જ બીજન અને મુજોનુ ગંન લાધશે

પૂજ્ય પુણ્યનામરે પુણનિજયજીને એ સમ્રાઢ નિદાજો તો તમો જ્ઞાનની મહાધૂળી જગાડીને મેઠેના એ અનધૂતના દર્શન થશે તમે જ્ઞાનચર્યા કરો અને તમો પુનિ નાનગગામા રનાન કરાનના જ્ઞાનીનુ દર્શ । થશે પહેનાહેત્રી જ મુનામત લેજો તો તમે તમાગી સાથે નદિ પલુ મિનિટો મુધી આખથી અદર્શો મથે પ્રેમ કરી રહેના જ્ઞાનમેશીને નીગળજો વોડો રખન રહેા તો તમો નાન શુશુની બલો ‘પરા’ ઉપાસના કરતા એ મોગીનુ અરણુ થશે

એમની આડન સાવનાના કમ મરપ જિડા અપાય । અને ગભીર પામર્થપૂર્ક મગોધિત થશેની આગમગાત્રની પમિન કૃતિઓ જસારે નિદાનેના લાયગા મુમરો ત્યાર જ એમજો કરેના મદાન કારની સાચી ઝાખી થશે, અને ત્યારે જ તેમની કૃતિઓનુ સાચુ મર અાગે એ મર્થ પૂર્ણ થશે ત્યારે તે કાર્ય સમ્પન્ની બની જશે એટલુ જ નદિ પલુ એડીમમી સદીનુ જૈન સધમા ‘સદુથી સિરોમણિ’ કાર્ય ગણાતો અને, આજના સમ્દોમા કુ તો, એ ‘એરોડ’ મેમરી જશે

આવી વ્યક્તિઓ વિરલ જન્મે છે, સૈદ્ધાંત ગણતરીની જ પાકે છે. માટે અવિનયનો દોષ વહેરીને, ક્ષમા માગી લઈને, અતિનમ્ર ભાવે (ખાનગીમાં વિનંતિઓ તો ઘણી કરી પાણી) હવે જાહેરમાં જ વિનંતી કરું કે હવે આપ એ સમયનો સંપૂર્ણ સદુપયોગ કરી શકો તેવા સ્થળમાં રહી આપની અને આપના વર્તુલની તમામ શક્તિઓને કામે લગાડી પાંચ વરસમા આગમોનું સંપૂર્ણ પ્રદાશન થાય તેવો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરો. અન્ય તમામ કાર્યોને સ્થગિત કરી પ્રદાશન માટે બેળ લો ! શાસનદેવને પ્રાર્થના કે મારી વિનંતિનો અમલ થાય તેની અનુકૂળતા આપને આપે.

અંતમાં, જ્ઞાન એ જ જેમનું તપ છે, જ્ઞાન એ જ જેમનું ધ્યાન છે, અને જ્ઞાન એ જ જેમનું સર્વસ્વ છે એવા ત્યાગી મિત્ર સુનિવરને ભૂરિભૂરિ વંદન ! પરમાત્મા તેમને શનાયુ બનાવે એ જ પુનઃપુનઃ પ્રાર્થના.

અનેક વંદન હો એ જ્ઞાનયોગીને !

પૂ સાધ્વીજી શ્રી મૃગાવતી શ્રીજી.

આપણા મહાન પ્રાચીન આચાર્યોએ વિમ્મત થતા જ્ઞાનને ગયાવત્તા માટે અથાગ પ્રયત્નો સેવી તાડપત્રો ઉપર જ્ઞાનને સ્થિર કર્યું, અને જૈન, વૈદિક, બૌદ્ધ પરંપરાના તથા ખ્રીસ્ત લિખ લિખ વિષયોના અનેક પ્રથેની હજારો પ્રતિઓ લખાવી એનો જેસક્ષમેર, પાટણ ખલાત, વડોદરા, અમદાવાદ, લીબડી વગેરે શહેરોના જ્ઞાનભંડારોમાં સંગ્રહ કર્યો હતો.

સ્વાધ્યાયની રુચિ ઓછી થઈ ગઈ, તે ભંડારોને તાળાચાવીમાં જ પૂરી રાખ્યા, પુસ્તકોને જ્ઞાનના પ્રતીકરૂપે પૂજવા લાગ્યા તેનો ઉપયોગ ન થયો, સારસંભાળ ન થઈ ! કેટલીક પ્રતો અને પુસ્તકો ઉધઈઓના આહાર રૂપે પરિણમ્યાં ! આવી વિપત્તિ અને અદ્યતિ દશા જ્ઞાનભંડારોની થવા પામી સાધુસમાજ, ગૃહસ્થસમાજમાં જ્ઞાનની રુચિ, જ્ઞાન પ્રત્યે સાચું બહુમાન જ્ઞાનની પ્રગતિ કરવાની વૃત્તિ ધીમે ધીમે ઘટતી ગઈ.

આવા સમયે નિરલસ તોની દષ્ટિ તે તરફ ખેંચાઈ તે દિશામાં કાર્ય શરૂ થયું પરંપૂર્ણ પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજ તથા તેઓના વિદ્વાન મુશિષ્ય પૂજ્ય અતુરવિજયજી મહારાજે તે દિશામાં ઘણું કર્યું દાદાગુરુ શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજ અને પોતાના ગુરુજીના હાથ નીચે તૈયાર થઈ પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકરજી મહારાજે તે વારસાગત શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિને સ્વચ્છવનમા સ્થાન આપ્યું; તે કાર્ય એ પૂજ્યશ્રીના જીવનના અંગરૂપે બની ગયું.

અનેક જ્ઞાનભંડારોને ચિરાયુધ બનાવવા માટે નવેસરથી ડબ્બાઓ, કબાટો વગેરે તૈયાર કરાવીને પુનર્જીવન અર્પણ કર્યું છે જેસક્ષમેર જેવા દૂર વિકટ રણ પ્રદેશમાં ઉગ્ર વિહાર કરી ત્યાં પહોંચ્યા. તે મહાતીર્થની યાત્રા કરી, સાથે જ્ઞાનયાત્રા કરી ! તાડપત્રીઓના ટુકડાઓના કોથળાઓ અને પોટકાઓ તેઓની પાસે કવચાયા ! તેમાંથી ટુકડો ટુકડો કાઢી, જોડી અસ્તવ્યસ્ત પાનાંના દગલાઓ વ્યવથિત કરીને અલ્પ અનુપમ જ્ઞાનગ્રંથો ઉદ્ધાર્યા ! અપૂર્વ કાર્ય કર્યું !

ઘણી વાર તેઓ જ્ઞાનભક્તિમા એવા લીન હોય છે કે જ્યારે સંપાદનનું કાર્ય કરના હોય ત્યારે તેઓની સામે જઈ ભિક્ષા રહો તો કેટલીયે વાર મુઠ્ઠી તેઓને ખ્યાલ પાળુ ન આવે ! આવી છે તેઓની એકાગ્રતા ! અને સરળતા તો નાના બાળક જેવી ! ઉદારતા તો એમને જ વરેલી છે. માંડમાડ એક પ્રત મળી હોય અને કોઈ જ્ઞાનપિપાસુ માગે તો વિના સંકોચે તેને આપી દે !

તેઓની શ્રુતભક્તિ, નિરભિમાનતા, નિરાડબરતા, ઉદારતા આદિ ગુણો એમની એક એક પ્રવૃત્તિમા

ઉપર તરી આવે છે એમણે તો સાચે જ જ્ઞાનની પરમ મારી છે અને સામ્રાધિખતા વિના, કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના, એનું પાણી એઓ સૌને પાચે જાય છે

આમ જ્ઞાનયોગી આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પૂજ્ય શ્રી પુષ્પનિજ્યજી મહારાજનો દીર્ઘકાલીન ૬૦ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય થયો તે આપણા માટે અનેરી આનંદ વાત છે આ અવસરે દીક્ષાપટ્ટિપતિ ઉત્સવ બિજાવે તે નિશ્ચય જ્ઞાન અને ચારિત્રની ભક્તિનો અપૂર્વ લાભ વડો મ શ્રીસત્તે લીધો છે આ શુભાવસરે પરમાત્મા પાસે એ જ પ્રાર્થના છે કે પૂજ્ય મહારાજશ્રી આરોગ્યપૂર્વક ચિત્રમાલ આગમઅદિત્રની મેરાનું ભર્યું રતા રહે ! તે કાર્યમા તેઓને પ્રભુ પૂર્ણતયા સફળતા આપે ! એ શુભેચ્છા સાથે નવ ! દો આપણા એ જ્ઞાનયોગીને !

ઉદારચેતા પૂજ્ય આગમપ્રભાકરજી

૫ સાધીજી શ્રી નિર્મળાશ્રીજી

સત્તાનીસ વર્ષ પૂર્વે નિહાર કરતા મારા પૂ માતા-ગુરુદેવ આત્મી સાથે યાત્રા નિમિત્તે પાટણ જતાનું થયું ત્યાં દીપ સંધ્યે, જ્ઞાનોપાસનારત અને પ્રતિભાસ પ ન આગમપ્રભા ૨ પૂજ્ય પુષ્પ નિજ્ય મહારાજ સાહેબની મિદ્ધતાના શુભગાન સાંભળીને મન કરાવતી અભિલાષા જાગી સાથે સાથે ધર્મિક સંકેત પણ થતા લાગે છે આમ મહાનિર્વાન યક્તિ બીજા સમુદાયની વ્યક્તિઓની સાથે મન મૂકીને વાત કરે છે કેમ ? પરંતુ પ્રથમ ત્યાં જ નિવૃત્તાની સાથે તેઓની નિરભિમાન વૃત્તિ, નિષ્કામસત્તા અને ઉદારતા સદ્ગુણોનો અનુભવ થયો આથી જ બાલ, યુવા, વૃદ્ધ અને નિર્વાન કોઈ પણ વ્યક્તિને તેમનું આનંદ્ય પ્રેરણાદાયક અને આનંદ્ય બને છે

પચીમ વય પૂર્વે પાટણનિવાસી શ્રેયી લલ્લુભાઈ ગોપાળદાસની પુત્રી સુશ્રી મનુષ્યહરને સયમ પ્રદણ કરાવતી અભિલાષા જાગી તરી મનુષ્યહરેનું દુઃખ જ્ઞાનાર્જન અને વ્યાખ્યાનાતિ માટે સાગર ના ઉપાશ્રેય જતું તેથી તે સમુદાયના સાડુ-સાધીજી મહારાજની સાથે એમને વિશેષ પરિચય હોય તે આભાવિષ્ છે બીજા સમુદાયના સાધીજી મહારાજ પાસે દીક્ષા લેવાની ભાવના જાગત થતા જ એવિસના જાગે છે કેમકે વ્યક્તિઓની જન્મ દત્તી કે શ્રી મનુષ્યહરેને બીજા સમુદાયના દીક્ષા ન લેતી જોઈએ તેઓએ પોતાની અતર નયના પૂ પુષ્પનિજ્ય મહારાજ સાહેબને બી સંભળાવી “ ગુરુદેવ ! આ સમુદાયમા અદર્શિ જ્ઞાનાતિ આરાધના કરનાર દીક્ષાર્થી બહેન અન્ય દીક્ષા લે તો તે ક્યાં સુધી ઉચિત છે ? જો આપની દીક્ષા આપના કહે તો આપના પાડને બીજા સમુદાયના દીક્ષા લેનાથી તો એ આપના જ્ઞાન માટે પણ નહિ આવી શકે ” શ્રી આગમપ્રભાકરજીએ તે વ્યક્તિઓને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, “ જ્ઞાનાતિ આરાધનાને માત્ર છુ સત્રાપનાને માનતો ભી નાનાતિ ઉપાસના માટે રૂપ્યાણુમરી ગમે તે સમુદાયમા મીક્ષિત થાય અને વ નાર્થ આવે કે અદિ તેમા મો નુ વાવો હોઈ શકે ? દીક્ષાલિનારી યોગ્ય વ્યક્તિને તે સમુદાયના આચાર્યના મ્થનાનુસાર દીક્ષા આપતી તે પ્રત્યેક સાડુ કર્તવ્ય છે ”

પૂજ્ય આગમપ્રભાકરજીનો આવો આભાવિષ્ અને નિષ્કામસત્તા પ્રત્યુત્તર તેમની અન્ત ધર્મતાને અપૂર્વ પરિચાય છે આ જાતની નિષ્કામસત્તા સર્વ દુર્લભ હોય છે

ઓ મિદ્ધાનો, પડિતો રિસય રેનરો આતિ તેમની નિવૃત્તાનો તાલ લેતા અચાનક આનંદ હોય છે પણ મે એમ સાડુ સાધીજી મહારાજને પણ તેમના જ્ઞાનાર્થ આનંદ જોયા છે જોએ તેમના સત્રાપન ન હોય, છતાં પણ આનંદ કોઈ પણ વ્યક્તિને આનંદ્ય પુરુષો તથા આત્મીય

પૂજ્યશ્રી જેવા વિદ્યાનુરાગી વિદ્વાનો વિરલ જ હશે. તેમણે મોટામાં મોટું કાર્ય એ કાર્ય કે અસ્તવ્યસ્ત તથા છર્ણુશીર્ણુ થઈ ગયેલા અસંખ્ય લ ડારોની તેમણે પુનર્વ્યવસ્થા કરી-કરાવડાવી પાટણમાં લગલગ ૨૫ હજાર પુસ્તકોનું સંગ્રહાલય તથા અમદાવાદમાં પણ લાલભાઈ દત્તપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામન્દિર જેવી સસ્થાઓ પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણા અને પરિશ્રમના પરિણામરૂપ છે આવી સસ્થાઓમાં અભ્યાસીઓ માટે અનુકૂળતા અને સુવ્યવસ્થા દરેલી છે મારવાડની મરુભૂમિમાં-જેસલમેર-મા-પણ પોતે એ વર્ષ નિવાસ કર્યો અને અનેક કષ્ટો વેડીને ત્યાંના લ ડારનો પુનરુદ્ધાર કર્યો.

પરોપકાર અને કેવળ જનકલ્યાણના જ હેતુથી પ્રવૃત્તિ કરી રહેલા આ પ્રદારના સતોને પણ શારીરિક મર્યાદા તો નડે એ કુદરતનો ક્રમ છે. વધતી જતી વય છતાં પોતે સદાય પ્રસન્ન રહીને જીવાનોને પણ શરમાવે એવી અદા અને ભાવનાથી તેઓ રોજ આઠથી દશ કલાક સતત કાર્ય કરતા હોય છે ઝાંખુ થઈ ગયેલુ આખોનું તેજ પણ હવે પ્રભુકૃપાથી પુનઃપ્રાપ્ત થવા લાગ્યું છે તેમનાં તપ અને તેજ, ધૈર્ય અને કાર્યનિષ્ઠા, શાંતિ અને શ્રદ્ધા, તેમની પામે જનારને પ્રભાવિત કર્યા વિના રહે તેમ નથી.

આત્મા વીનરાગી મહાનુભાવને પદ્મી કે પ્રતિષ્ઠાનો તો મોહ હોય જ ક્યાંથી ? સાધુતાથી—માત્ર સ્વાગે સાધુતા નહી પણ વાણી, વિચાર અને કાર્યે વણાઈ રહેલી સાધુતાથી—શોભતું છવન, માત્ર જૈન સમાજનું જ નહી પણ માનવસમાજનું—ખાસ કરીને ગુજરાતનું તો—ગૌરવ છે એમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરી આપણે એક જ પ્રાર્થના કરીએ કે આવા જ્ઞાનસ્થવિર, વયસ્થવિર, અદ્વિતીય આગમ-પ્રભાકર મુનિશ્રીના શરીરને પ્રભુ લોકસેવાની દૃષ્ટિએ, સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘાયુ આપે અને જૈન શાસનની આગમન્યોત તેમના દ્વારા વધુ અને વધુ જ્વલત ળતાવે.

પુણ્યચરિત મુનિશ્રી

પં. શ્રી સુખલાલજી, અમદાવાદ

જ્યારે હું મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી વિશે વિચાર કરું છું, ત્યારે તેમની ઓળખાણ માટે ‘પુણ્ય-ચરિત’ એ જ શબ્દ વાપરવો મને વિશેષ સંગત લાગે છે આજ મુધીના, ત્રેપન વર્ષ જેટલા તેમની સાથેના લાંબા પરિચયથી હું તેમને જે રીતે ઓળખવા પામ્યો છું, તેનો અતિ સક્ષેપમાં અત્રે નિર્દેશ કરવા ધારું છું તે ઉપરથી વાચકો સમજી શકશે કે હું તેમને માટે ‘પુણ્યચરિત’ એવું સાર્થક વિશેષણ શા માટે વાપરું છું ?

નિર્દલતા—મેં આટલા લાંબા પરિચયમા ક્યારે પણ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીમાં દલનું તત્ત્વ જોયું નથી, જે સામાન્ય રીતે દરેક પંથના વેપધારીઓમાં સહેજે તરી આવતું હોય છે મન, વચન અને વ્યવહારની જુદાઈ મોટા ભાગે પ્રતિષ્ઠા સાચવવાના ખોટા ખ્યાલમાંથી પોપાય છે, પણ એવી પ્રતિષ્ઠાનો લોભ શ્રી પુણ્યવિજયજીને સ્પર્શ્યો નથી, એ વસ્તુ મેં અનેક કટોકટીના પ્રસંગોએ પણ જોઈ છે આચાર્ય હરિભદ્રે ધર્મનાં પ્રાથમિક લક્ષણોમાં નિર્દલતાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, તે વાસ્તવિક છે.

સતત કર્મયોગ—મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો ૧૯૧૫માં તેમના ગુરુ અને દાદાગુરુની હયાતીમા મારે પ્રથમ પરિચય થયો, ત્યારથી આજ મુધી મેં તેમનામાં એકધારે કર્મયોગ નિહાળ્યો છે અને તે કર્મયોગ એટલે શાસ્ત્રોદ્ધાર અને લ ડારોદ્ધારનો આજે તો એમના આ કર્મયોગ વિશે જૈન અને જૈનેતરોમાં, આ દેશ-પરદેશોમા એટલી બધી જાણ થઈ છે કે એ વિશે કંઈપણ કહેવું તે પુનરુક્તિ

સમાન લાગે છે તેમણે શાસ્ત્રો અને લડારોના મુખ્ય કેન્દ્ર ગણાતા ગુરુગત અને ગાજીયાનના કેન્દ્ર પ્રસિદ્ધ શહેરોમા જ જઈ તેમ જ રૂપી તે અગે વ્યવસ્થિત કામ નથી કર્યું, પણ નચક કે દુઃખ નાના ગામડામા કે ઉપેક્ષિત એના ગ્રંથોમા નાના-મોટા શાસ્ત્રસંગ્રહની વાત સાલળી, ત્યાં પણ મનતે પટોચીને તે શાસ્ત્રસંગ્રહ અગે બહુ જ ધન્યુ કર્યું છે આ બહુ જામ અગત શાસ્ત્રસંગ્રહ વધારના માટે નહિ પણ તે તે લડારો અને શાસ્ત્રો વધારે સુગંધિત કેમ રહે અને વધારે મુનબ કેમ બને અને જતાયે એમાથી ગુરુ ગુરુ ન થાય એ દૃષ્ટિએ તેઓએ કામ કર્યું છે અને આ કામ એટલું બહુ રિયાળ શ્રમસાધ્ય અને કટાગો ઉપજાવનારું છે જતા એમણે એ પ્રસન્ન ચિત્તે પુ' ઇ મ્યાન વાગી, મૂર્તિપૂજક કે ઇતર પગ પાના અને સાધુઓએ કે નિર્લાઓ મળી પછુ જે, જેનું અને જેટલું કામ નથી મ્યું તે, તેનું અને તેમનું કામ એને હાથે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ કર્યું છે અનમત, પ્રારભિક વર્ષોમા તેમના ગુરુશ્રી મુનિ ચતુરવિજયજી અને મહાગુરુશ્રી પ્રવર્તક શ્રી કાતિવિજયજી સહાયક અને માર્ગ શંક હતા જ

સુચિપત્રો—મુનિશ્રીએ નાનામોટા સખ્યાબધ લડારોની હસ્તનિખિત પ્રતિઓનું એ એ પાનું જેઈ એ અગત યગત પ્રતિઓને પણ સુસંગન કરી છે તેના યોગ સમ્મલ માટે વેટનો અને ડાનડાઓની મગસ પણ કરી છે વધારામા એ અબુલના આધાર, તેમણે આ તાડપનીઓ આ કાગળની પ્રતિઓના આધુનિક રૂપે ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ, અને સુચિપત્રો તૈયાર પા છે અને કેના-જપા નાં પણ છે, જેનો લાભ દેશનિદેશના નિર્લાને અને મકાનરો સરળતાથી લે છે

આધુનિક સંગવડનો ઉપયોગ—ગ્રામી. કે અર્ધગ્રામીન નિખિત હમરો પોથીઓ મૂળ અરૂપમા દૃષ્ટિ સમક્ષ આવે અને એનો જ્યાપક ઉપયોગ થઈ શકે એ દૃષ્ટિથી તેમણે માધકોદિ મ અને ફાટો રેન્ડકોપી હાગ આખ્યાબધ પ્રતિઓને સર્વમુનબ બનાવનાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, જે સુચિપત્ર છે

સમઘટ્ટિ—આ ઉપગત એમણે જ્યાથી પણ લખ્યો હોય ત્યાંથી નવનવા શાસ્ત્રો આ નવનવા નિપોના પ્રયોગ (પત્રી તે નિખિત હોય કે મુદ્રિત) સંગ્રહ પણ સારી પેઠે મ્યો છે

ઓપાર્થ—આ સંગ્રહ ઉપર પણ એમણે અગત માનિયોના લાભ પોતા નથી, પણ જેને જેને ઉપયોગ હોય, તે બધાને ઉચિતપૂર્વક પૂરા પાડવાની મતિ અનત પોતી છે જ મે અ યન ભાગે જ જેઈ છે

સર્વાર્ષુ—આજ સુધીના પોનાના અગત સંગ્રહનો મહામુદ્ધ અને દુનલ જેવો ભાગ એમણે સર્વ ઉપયોગની દૃષ્ટિએ અમ નાનાના વાનભાઈ નવપતભાઈ ભારતીય સમૃતિ નિધામ ટ્રસ્ટ જેની સાર્વજનિક મરથાને અર્પિત કર્યો છે, આ તેમા સનત ઉમેરો કમતા જ નવા છે

મપા ન અને ધીરજ—મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ એના અને બીજાના સહોગમનાં અને પ્રથો પ્રમશિત કર્યા ઇ એમના મપા ની નિવેષના એ છે કે તેમા આધુનિક રકોનગને જેઈતું બહુ જ અરુગતાથી મળી આવે એના પરિશિટો હોય છે આ કામ જેટલી ધીરજ આ રપટ દૃષ્ટિની અપેક્ષા ગણે છે, તેની ધીરજ અને તેની રપટ દૃષ્ટિ તેમને સ્વાભાવિક છે તેથી તેમની પામેથી કામ લેતું હોય તો એ મામ લેનારે પણ એની જ ધીરજ અને એની જ રાજના કેવરાનું મલ્ય માર્ય મરવું જેઈએ, એ સહેજે ફિત થાય છે

મદા પ્રમન્ત અને નિર્દેર—તમે જ્યારે પણ મુનિશ્રીો મળો ત્યારે તમને એ જ વાત ખ્યાગે કે તેઓ સમ-રિપમ બંધી પરિસ્થિતિમાં પ્રસન્ન થયા અન્યુપ દૃષ્ટિ હોય એના જ જાણવાના અનેક

ગચ્છો અને સધાડાઓ વચ્ચે, એક યા બીજા કારણે, નાની કે મોટી ખટખટ ચાલતી મેં જોઈ છે પણ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીને મેં ક્યારેય કોઈના પ્રત્યે કટુતા અનુભવતા જોયા નથી જેઓ સાવ શ્રદ્ધિયુક્ત અને સંકુચિત વૃત્તિના હોય તેમના પ્રત્યે પણ તેમના મનમાં ડખ મેં જોયો નથી અને જેઓ વધારે પડતી છૂટ લેનાર હોય તેમના પ્રત્યે પણ તુચ્છતાની લાગણી સેવતા મેં તેમને અનુભવ્યા નથી ઊલટું, પોતાની પાસે કાંઈ ને કાંઈ આશ્રય લેવા આવનારને એમણે ઉદાર દૃષ્ટિએ નભાવ્યા છે, અને ધર્મના ઉપયુક્ત અગતુ પોપણ જ ક્યું છે આ રીતે જોતા હું એમને 'પુણ્યચરિત' એવું સાર્થક વિશેષણ આપવા લાયકાઓ છું

સત્ત્વગુણપરિપૂર્ણ સમદર્શી જીવન

મુનિ શ્રી જિનવિજયજી, ચદેરિયા

મુનિપ્રવર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના એકાંત જાનોપાસક પુણ્યમય જીવનના સહવાસનો વિશેષ લાભ મને ઘણા લાગ્યા સમય મુધી મળ્યો છે પરંતુ એ બધાં સ્મરણો એટલાં બધાં વિનૂત છે કે જેમનું આલેખન કરવાનો આહી અવકાશ નથી એક પ્રકારે મહારાજશ્રી અને હું નાનપણના સાથી છીએ જે મહાન સાધુશ્રેષ્ઠ, સ્વ પૂજ્યપાદ, પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજના પરમપ્રિય પ્રશિષ્ય હોવાને કારણે શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને એમના વાતસલ્લભ્યાં જે આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યા છે, તે જ પૂજ્યપાદ પ્રવર્તકજી મહારાજના કરુણાપૂર્ણ આશીર્વાદ મેળવવાનું મને પણ દિયિત સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. અમે બન્ને વર્ષો મુધી સાથે રહ્યા છીએ, સાથે વિહાર કર્યા છે, સાથે વિદ્યાધ્યયન પણ કર્યું છે, અને પાટણના જૈન લાંડારોમા રહેલા ગ્રંથોનું અવલોકન, પ્રસારિત લેખન આદિ કાર્ય પણ સાથે રહીને કર્યું છે પ્રાચીન ગ્રંથોના સંશોધન અને સંપાદન આદિનું પ્રારંભિક કાર્ય પણ અમે સાથે જ રહીને આરંભ્યું હતું

શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના આંતર અને બાહ્ય બન્ને દૃષ્ટિએ સમાન રૂપે નિર્મળ, નિર્ગાંજ, વિશુદ્ધ, અનાડબર અને સત્ત્વગુણપરિપૂર્ણ જીવનનો હું વિશિષ્ટ સાક્ષી છું. એમના પરમસૌજન્ય-ભરેલા સ્વભાવથી એમના સંપર્કમાં આવનાર જૈન અને અજૈન એવા અનેક વિદ્વાનો પૂર્ણ પરિચિત છે એમના જીવનનું એકમાત્ર પરમ લક્ષ્ય જ્ઞાનની ઉપાસના કરવાનું રહ્યું છે એમણે નથી ક્યારેય કોઈપણ પદવી પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા સેવી કે નથી ક્યારેય કોઈ સંઘ કે સમાજ તરફથી સંમાન પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા રાખી નથી એમણે કોઈ ધનવાનોને પોતાના ખાસ અનુરાગી બનાવવાની કશી લાલસા બતાવી કે નથી કોઈને પોતાના શિષ્યો બનાવવાની ભાવના વ્યક્ત કરી બાહ્ય આચારની દૃષ્ટિએ પણ વર્તમાન સાધુસમાજમાં હું એમને એક શ્રેષ્ઠ સાધુ તરીકે માનું છું, તેમ જ પરમ-જ્ઞાનોપાસક તરીકે પણ હું એમને સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્વાન મુનિ સમજું છું

આ પ કિત્તો લખનાર વ્યક્તિએ પણ બરાબર ૬૦ વર્ષ પહેલાં અર્થાત્ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ જ્યારે દીક્ષા લીધી તેના બે માસ પૂર્વે એમના જ સંપ્રદાયના એક વૃદ્ધ મુનિ પાસે રાજસ્થાનના પાલી ગામમાં સાધુવેશ ધારણ કર્યો હતો

જોકે એની અગાઉ, સાત વર્ષ પહેલાં, મેં ૧૩-૧૪ વર્ષની નાની વયમાં, માતાનો અને પરિવારનો મોહ છોડી, ત્યાગી જીવનની બે દીક્ષાઓ લઈને મૂઢી દીધી હતી સર્વપ્રથમ વેદાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાની તેમ જ યોગાભ્યાસી બનવાની ઘેલછાને લીધે વિ સ ૧૯૫૮ના વૈશાખ માસમા એક શિવ સંન્યાસી મનાતા, કેવળ કોપીનને ધારણ કરનાર ખાખી બાવા પાસે ભૈરવી દીક્ષા લીધી હતી અને

એ રીતે ૬ એક કોપીન સિનાય ખીલુ કોઈ વસ્ત્ર વાતણુ નટી કરાની ઠેગથી ઇનચારાનું અનુશરણ કરનાર બહુ સંન્યાસી બન્યો. પરંતુ ૬-૭ મહિના પછી, એ ખાખી યાત્રાના દુઃખરિતો બેઠે બને લાયજન નાસ યથો અને એ-અધારી મધ્ય રાત્રીએ ૯ એના ટોળામાથી ૭૪ લઈને નાગી છૂટો ત્યાર પછી ત્રિસ ૧૯૫૯ના આમો માસમા જૈન સત્ર ૧૧ના મ્યાન રાગી તપસી સાડુને પરિચય થતા એ સાધુનાર્ગની દોઢા લીધી, જેનું મે ૭-૮ વર્ષ સુધી જરાગર પાલન કર્યું પરંતુ એ જમ્યાન મને જે તીવ્ર જ્ઞાનપિપાસા થતા લાગી તેની વૃત્તિ એ સત્ર ૧૫મા પૂર્ણ થાય તેનું ન વાગવાથી ૬ જે માર્ગે જવાથી મારી જ્ઞાનદિધિ યાય તે માર્ગની ગોઘમા પડશે અને અતે એ સત્ર ૧૫ સાડુવેશનો પણ મે પરિત્યાગ કર્યો તે પછી સતત ૧૯૬૫ના માગશર માસમા ઉન્નત રીતે જૈન જ્ઞેતાગર મુર્તિપૂજક સત્ર ૧૫ ॥ સત્રિય માગની દોળા ગ્રંથ કરી ઓ આ શરીર તે દિવસથી મુનિ જિનનિજનના નામે ઓળખાતા લાગુ પરંતુ મારા કોઈ અનાત પ્રા મધ્યોગના બજે ૭-૮ નર્વ પછી મે એ સત્ર ૧૫ના સાડુને ૧૦ પણ પરિત્યાગ કર્યો, અને એ દીક્ષિત ઇનચી ઉપગત થયો કેવળ મુનિ જિનનિજયથ એનું ૧૧મ આ શરીરને વળગી નુ અને તેથી જ લોગ મને મુનિજી તરીકે ઓળખ્યા કરે છે એ વખતે મે દેશમેરાની અને સારિત્ય ઉપાસનાની ચોથી દોઢા લીધી અને ૬ સાડુજન ॥ માર્ગ ૨૨તા અ ય માર્ગે પ્રવૃત્ત થયા તે પછી ૯ માન નામનો મુનિ રથો

એ દૃષ્ટિએ જ્યારે ૯ મુનિ શ્રી પુષ્પનિજયથ મદાગજ ॥ પુષ્પમય ઇનચનું સિદ્ધાન્તોન ૩ હુ, ત્યારે એમના એ સરખી રીતે ચાલ્યા આનના પરિન ૭૪ ॥ મિગે મારા મનમાં એ અનન્ય શ્રદ્ધા ભરેલી લાગણી જાગ્યા આવે છે ૬૦ નર્વ જેટલા એમના લાભ દીક્ષાપર્વાની મને પરિપૂર્ણ કરવા અને અનુભૂતિ છે એમનું સાધુજન ગંગાના પ્રસાદની માફક સતત, શાત, મિથર, નિમળ અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત ૨૨તુ વહેતુ થુ છે

એ- મોટા નિદાન હોના જતા એમને પોતાની નિદતાનુ પ્ર નર્ન કરાની દૃષ્ટિએ રાશ્વ કજો પ્રથમ ક્યો નથી જૈ ૬ સાડુસમાજના એ- મિસિટ અમાન્ય અને અગ્રણી માધુપુરુષ હોના જતા પોતાની મદતા પ્ર જિન કરાની એમને કળી પ્રશ્નિ ઢગી નરી પોતે આટલા મોટા નિદાન અને ઓમ્મ ૧૪૦નીન મુનિ હોના જતા કોઈ પણ લાનનાનીન ગૃહસ્થ કે નિદાનને ત્યા એમના જ પહોચી જરાની એમની દેવ એમની મગળનાની ઘોતક છે પોતાના સત્ર ૧૧ના નિરમોનુ સારી રીતે પાનન ૨૨તા જતા તેઓ અ ય સત્ર ૧૫ના કોઈ સાડુએ પ્રત્યે કે તેમના બિન આચાર-નિચાર પ્રે ક્યારેય અનાજ ખતાવના નરી એ રીતે તેઓશ્રી અમ ૧૧ સાધુપુત્ર છે, એમ જ હેનુ બેઠે એ પોતાના સત્ર ૧૧ના જે ૨૨ મિયારે એમને ઉચિત ૬ લાગતા હોય તેનું અનુસરણ કરાની એમની વૃત્તિ હોતી નથી અને એ મારે કોઈ જગા ૧ ૧-દિપ્ત્યુ કરે તો તેઓ તેના પર ક્યુ લક્ષ્ય આપતા નથી કે તેનો કંગો પ્રતિષ્ઠા પણ કરતા નથી નના નના જ્ઞાનભાગે જોરાની, એ ભાગેમા છુપાઈ રહેના મિનિ મિપેના અત્તાત અને અલજન-કુર્બચ ગ્રથો જોરા-તપાસનાની એમને રમેગ તીવ્ર ઉત દા હોય છે અને એ મારે નાગીગિ રસામ્યની પરસ કર્યા વગર લાગા લાગા નિદારે પણ એ કર્યા કરે છે સારિતને પ્રમનમા લાનનાની એમના જેની તીવ્ર ઉત દા કોઈ પણ જૈન સાડુમા મે બેઠે નરી જે કોઈ આદિત્યમિન સાધુ કે ગૃહસ્થ એમની પામેલી પોતાના મર્મમા જે કોઈ પ્રમાતની મદાપતાની અપેના રાખના હોય છે, તેમને યથારોગ સજાનતા આપવાની ઉાર રત્તિ તેઓ હમેશા દાખવતા હોય છે

જે દિવસથી અમે પ્રથમ માર સમાગમમા આ ૧૧ અને અમારી વન્યે રોહજ્ઞાનની મધી બધાણી,

ત્યારથી તે અત્યાર સુધી પણ એ એવી ન એવી જ સુદૃઢ રહી છે : એ વસ્તુ મારા જીવન માટે એક અમૂલ્ય પાથેયરૂપ છે શરૂઆતમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી અમારો બન્નેનો જીવનપ્રવાહ સરખી દિશામાં વહેતો રહ્યો, પણ પછી મારો જીવનપ્રવાહ જુદા માર્ગે વળ્યો, અને જુદાં જુદાં રૂપો ધારણ કરતો ગયો. સમ-વિપક્ષ અને ઊપડખાળડ ગણાય એવાં વિવિધ કાર્યક્ષેત્રોમાં હું ફરતો રહ્યો અને મારા જીવનનું કોઈ લક્ષ્ય સ્થિર ન થયું. મુનિવર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના નિવ્રત્ત અને વિશિષ્ટ ધ્યેય-લક્ષી જીવનપ્રવાહ સાથે મારા વિશ્વ ખલ જીવનમાં જો કંઈક સમાન તત્ત્વ જેવું મને લાગતું હોય તો તે માત્ર એક સાહિત્યિક ઉપાસના અંગેનું છે અને મારી એ સાહિત્યિક ઉપાસનામાં તેઓશ્રી સદાય તથા યોગ્ય સહકાર આપવાની અત્યંત ઉદાર અને નિષ્કામ વૃત્તિ દાખવતા રહ્યા છે એમની આવી અનન્ય કૃપા માટે હું કયા શબ્દોમાં મારો કૃતજ્ઞભાવ પ્રગટ કરું તે મને સમજતું નથી પરમાત્મા-રૂપ પર ન્યેતિ પાસે મારી એટલી જ હાર્દિક પ્રાર્થના છે કે તેઓશ્રી પૂર્ણ શતાયુ થાય અને એમની અખંડ જ્ઞાનોપાસનાનો પ્રબલિત પ્રદીપ જ્ઞાનોપાસકોનાં જીવનને સદાય પ્રેરણાદાયક પ્રકાશ પ્રદાન કરતો રહે !

નિષ્કામ સેવા

શેઠ શ્રી કન્તૂરભાઈ લાલભાઈ, અમદાવાદ

આશરે પચીસસો વર્ષ પૂર્વે, પરમપૂજ્ય મહાવીરસ્વામી ભગવાને જૈનધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોનું આચાર-વિચાર માટે માર્ગદર્શન કર્યું, ત્યાર પછી ઘણા આચાર્યોએ જૈનધર્મના મૂળ તત્ત્વોને જીવનમાં સાકાર બનાવવા કાળો આપ્યો છે આ મુનિમહારાજે અને આચાર્યોએ જે ઉપદેશો આપ્યા અને જૈનધર્મમાં પ્રજ્ઞાલિકાઓ સ્થાપી, તે કેડી પર પૂજ્ય મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે, વધારે જ્વલંત પ્રકાશ આપવાની ક્રિયા ચાલુ રાખી છે આગમોના અધ્યયન અને તે અંગેના સંશોધનમાં તેમણે જે સિદ્ધ કર્યું છે, તેવું કાર્ય છેલ્લાં પાંચ સો વર્ષમાં અન્ય કોઈ આચાર્યે કર્યું નથી આ સત્ય છે એ તો બધા સ્વીકારશે

મુનિશ્રીના અધ્યયન અને પ્રકાશનોમાં એક વાત તરી આવે છે કે પદ્મરાતા સંજોગોમાં અને બદલાતી પરિસ્થિતિમાં, જૈનધર્મના આગમોના અસ્તિત્વની જરૂર રહે છે તેમણે જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોની સંસ્કૃતિના ફેરફારો નજરમાં રાખી ઉચ્ચ શ્રેણીની સમીક્ષા કરી છે આવા બીચી કક્ષાના અધ્યયનમાં તેઓશ્રીનો કાળો મહામૂલ્યવાન છે અતિકઠિન પ્રાકૃત લાપામાથી સમજાય તેવું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવું એ ક્રિયા અથાગ પરિશ્રમ અને જ્ઞાન માંગે છે

આવા અભ્યાસ અને જ્ઞાનના સંપાદનની કદર થાય જ તેમની કદર કરી તેમને આચાર્યની પદવી આપવાની વારવાર વિનંતી થવા છતાં, તેમણે વિનય અને નમ્રતાથી તેનો અસ્વીકાર કરી, ત્યાગની ભાવના મૂર્તિમંત કરી છે આવા નિસ્પૃહી જ્ઞાનીની નિર્મળ વિચારસરણીનો લાભ પ્રાપ્ત કરવા આપણે આપણી જાનને ધન્ય માનવી જોઈએ આવા જ્ઞાનીને ધર્મના વાડાઓ હોય નહીં તેમણે અન્ય ધર્મોનો પણ તત્ત્વસ્પર્શી અભ્યાસ કરી, જૈનશાસ્ત્રો અને આગમોની અદ્વિતીયતા પુરવાર કરી છે સાથે સાથે અન્ય ધર્મનાં સુદર તત્ત્વો સમજવાં જોઈએ એમ પણ સાબિત કર્યું છે. વિદ્યા, વિનય, નમ્રતા અને નિસ્પૃહતા આ જમાનામાં લાગ્યે જ જોવા મળે છે આગુણે તેમને અદ્વિતીય કક્ષામાં મૂકે છે

પૂજ્ય મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજની સિદ્ધિઓ આપણને નિષ્કામ સેવાનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે જૈનધર્મની ઉપાસના આગમો પ્રમાણે પૂરેપૂરી કરતા હોવા છતાં તેમણે ઇતિહાસ અને સાહિત્યનું

મગોધન મ્યું અને ઉચ્ચ સારિત્તનો જે સમ્રદ ક્યોં તે તેમની એમ અતુપમ શક્તિનુ પ્રતિબિંબ છે વધુમાં તેમજે આ આખોરે મગદ 'વાનભાર્ષ' નવનભાર્ષ ભારતીય મગ્ધુતિ વિદ્યામંદિરે અર્પણ કરી તેનો વિનુતન પ્રમાણમા લાભ લેવાય તે પણ લગભા રાષ્ટ્રુ જ્ઞાનની પ્રશુદ્ધતા મેળવવાના કાલ્ય માર્ગમા તેમજો વિદાર કરી બીજને જે આપ્યુ તેની સ્તુતિ કરી આપજે તેમની પદ્ધિપૂર્તિના પ્રયત્ને અભિવાદન આપીને સ્તુતિય માનીએ તે પૂરતું નથી અભ્યાસ અને ચિંતન જેન આચાર્યો અને જેન સમાજમાં રધારે થાય એ તેમની ચીલેરી કેરી પર ચારી એ સગોધાદિયા ચાનુ રાખીએ તો જ તેમનુ બુધ્ધિમાયક મળાય પ્રેમભાષાથી આરા મુનિમદાગજને પ્રભુ દીર્ઘાયુ ગણ એ આપણને વધુ જ્ઞાન મજે એરી આપા આપજે રાખીએ

અનોખી વિભૂતિ

શ્રી રસિકવાલ્ય છારાવાલ પરીખ, અમલા

મુનિ શ્રી પુષ્પરિત્યજ મદાગજ ગુજરાતની અનોખી વિભૂતિ છે

મગ્ધો કે સન્ધ્યાગીઓ મસાગનો ત્યાગ કરે છે એનો અર્થ ગો ? જોનિમ્ ગીતે તો તેઓ જગન માં રહે છે વનમા ગે તોપણ તેમનો નિર્વાદ તો લોએ જ મરે છે રમ્યનર્મક કોઈ લોકોની બદાર લી રાકતુ ૧૧ી, સસાર તથા નમ્તુ નથી એમ રથગ તજને બીજે રથગે જાય એમને જગન લેા કે મસારનો ત્યાગ થનો નથી અર્થાત્ ત્યાગીો અર્થ બીજે કોઈ છે એ જગન — વાની રીતમા છે પોતાનુ કે પોતાના કુટુંબનુ કે નાનગ્ગનનુ કે પ્રદેશ કે દેવનુ રિન કે ગ્રામ્ય સાધવામા સસારી માણસ રામયેનો રહે છે સમાગત્યાગી માધુ મેમાં રામયેનો રહે છે ? એસ મર્ષ દાર્પમા એ રામયેનો રહે છે, જે આમાંના કથાથી અર્પાદિત નથી, જાં આ બધાને મમારી લે છે એને માટે આત્મરિત એ લોમરિત અરિશોધી હાય છે એ નિમ્ત્રી બો છે એનો અર્થ એ કે પોતાની ભાવનામા, ચિચાર માં, આચરણમાં, પ્રગતિમાં એ સોના દિનની મૂદા રહે છે આ અર્થમા નિમ્ત્રી મ્યુ કે મૂદી થનુ એ અગત કે કુટુંબાત્તિ અર્પાદર્પા રેનેતાર કે એનો ભાર નદ ૧૧ મોટે ભાગે દુર્ધટ હોય છે આથી આરી આર્પાત્તારણા, આત્માના બો સમાગ ૧૧ દિનાથે સમાગો ત્યાગ મરે કે એમ અમ ૧૧ મામા ત્યાગના અર્થ અને કૃતાર્થતા ૬ અર્થાત્ સમાગત્યાગ ૧૧ ત્યાગી કૃતાર્થતા તેની પ્રગતિ લોમ જીવનના મ્યા ક્ષેત્રમાં કેરી અને કેરી છે તેનાથી અમય

આ દૃષ્ટિએ મુનિશ્રી પુષ્પરિત્યજના મુનિતરીએ ૧૧ જીવનો વિચાર કરીએ તો ખ્યાનમાં આવશે કે એમની પ્રગતિ કેરી નથી લોકોપમાગ છે ૧ એમના રિનજીવનના મમરિત મમયથી રીરવાન બનેરી જીવિશક્તિ અને ધન ૧૧ અપગિરને ર્પિને મોરી ઉદારતો ૧૧ લાભ વિદ્યામનને જે મળ્યો ૧૧ તે અનોખો છે

ગુજરાત માગ્ધા મેસડ માગ્ધા આદિ પ્રમોમાં વિદ્યામગ્ધુ બો મર્ષનનુ મમ જે ૧ મુનિઓ પગપગરી મ્તના આપ્યા છે એમનુ આ મર્ષ જેન મપ્રાપના આરિત્યનુ ન રાનુ મ્તના કે તે ૧ મર્ષન કે સ પૂરતુ જ ૧૧ ૧૧ી જેન નાનમડાગેમાં જેન મપ્રાપ ૧૧ મયોગે નમ્રદ અને માગ્ધા ૧૧ મર્ષા ૧ તેની સાથે સાથે જ બીજ મપ્રાપયોના મયો બો ૧૧ મર્ષ પળ મપ્રાપના ન નખાન અથવા મર મપ્રાપ ૧૧ મપ્રાપ જેો આ તાર દેમય ૧૧ મપ્રાપ ૧૧ મ ૧૧ એસ આ ૧૧ દોષ મા ૧૧ અમ ૧૧ મારિના થસ છે પામળના કે અભાનના કે અમલાવાદના જે ૧૧ બડો ૧૧ નખાનવાળી આ આપોઆપ દેખાઈ આવે છે આ પ્રગતિમાં મુનિ પ્રનિએ માગ્ધવાના મમ નાયે ને ૧૧ નરી ૧૧

પણ કરાવાય છે, જે એક જનની પ્રાચીન કાળની પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ કહેવાય ધણો નષ્ટ થઈ જતો ભારતીય પ્રાચીન વિદ્યાનો વારસો આથી જ સચવાઈ રહ્યો છે

આજના યુગમાં મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીની આ ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ અદ્ભુત યોગ્ય થઈ છે. તેમની ગુરુ-પરંપરામાં પ્રવર્તક મુનિ શ્રી કાન્તિવિજયજી, મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજીએ આ દિશામાં જે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી તે મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ યશસ્વી રીતે આગળ વધારી છે લીળડી, પાટણ, ખલાત, છાણી આદિના ભંડારોની વ્યવસ્થિતતા એમને આભારી છે આ ભંડારોના વર્ણનાત્મક કેટલોગ, જે એમને હાથે તૈયાર થઈ પ્રકાશિત થયાં છે કે થવાની તૈયારીમાં છે, એ એમની ભારતીય પ્રાચીન વિદ્યાની એક મોટી સેવા છે

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીની આ પ્રવૃત્તિનું નવું કળ તે અમદાવાદમાં ગેક શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ અને એમના ખીજ ભાઈ ઓની ઉદાર સખાવતથી સ્થપાયેલું અને ચાલતું શ્રી લા. ઃ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર છે, જેમાં એમના પોતાના અંશભંડાર ઉપરાંતે ખીજ અનેક દમ્નચિખિત ગ્રંથો સંગૃહીત થયા છે ઉપરાંત, મહત્ત્વનો અને વિરલ ગણાય એવો પુરાવગુપ્તગ્રંથ પણ એમાં એમની દ્વારા થયો છે

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીને હાથે આટલી એક સેવા પણ વિદ્યાક્ષેત્રે મોટી ગણાય પરંતુ એથી પણ અદૃશી સેવા, એ જે રીતે પોતાની ઉદાર અને સૌજન્યભરી રીતે ખીજ અભ્યાસીઓને અને સંશોધકોને આ બધી સામગ્રી મુલમ કરી આપે છે અને એમાં માર્ગદર્શન આપે છે એ છે

આ એમનું સંરક્ષણકાર્ય થયું એમનું સંવર્ધનકાર્ય પણ એટલું જ ઉજ્જવલ છે. પ્રાચીન-શૈલીના અભ્યાસમાં નિષ્ણાત હોઈ પોતે આધુનિક સંશોધન અને વિવેચનની પદ્ધતિમાં પણ નિપુણ છે. એમનાથી થયેલાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત ગ્રંથોના સંપાદનોનો, તેમાંના વિવિધ પ્રકારના શબ્દાનુક્રમોનો અને સંશોધનદૃષ્ટિથી તટસ્થભાવે લખાયેલા વિદ્વત્તાપૂર્ણ ઉપોદ્ગતાનો જે કોઈ લાભ ઉકાવે છે, તેનું માથું સહજ રીતે તેમના તરફ નમી પડે છે

આથી વિરલ વિભૂતિની દૃષ્ટિનો લાભ વિદ્યાક્ષેત્રને સમૃદ્ધ બનાવ્યા કરે એ જ આ પ્રસંગે પ્રાર્થના હોય, અને સાથે સાથે એ પ્રાર્થના પણ હોય, કે એમની પરપરા સાચવે એવા ખીજ મુનિઓ પોતે તૈયાર કરતા રહે !

શ્રી પુણ્યનો પુણ્યપરિચય

પણિત શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, અમદાવાદ

જીવનમાં કેટલાક પરિચયો વિશેષ મુખ્યત્વે અને ચિરંતન સમય મુધી અવિસ્મરણીય કોટિના નીચે છે, ત્યારે કેટલાક પરિચયો જીવનને ધન્ય બનાવવાના સામર્થ્યવાળા પણ હોય છે મારે માટે અને મારા કુટુંબ માટે શ્રી પુણ્યનો (એટલે કે આગમપ્રસાદ શ્રી પુણ્યવિજયજી મુનિરાજનો) પરિચય ઉપર જણાવેલી બે કોટિને એકસાથે સ્પર્શે એવો છે, એ મારો પોતાનો જાત અનુભવ છે આ વાત કાઈ લોકોમાં માત્ર જાહેર કરવાના રસથી નથી લખતો, પરંતુ શ્રી પુણ્યનો દીક્ષાપર્યાય ૬૧માં વર્ષમાં પ્રવેશે છે, એ પ્રસંગ માટે વડોદરામાં એક મુંદર સમારોહ થવાનો છે. તે સમારોહ સમિતિના ઉત્સાહી વિદ્વાન ભાઈઓએ મને પત્ર લખીને મૂલ્યવેલ છે કે આ પ્રસંગે તમારે જરૂર કંઈક લખી મોકલવું જોઈએ એટલા માટે જ જે વાતને મારા પોતાના હૃદયમાં અત્યાર મુધી સંઘરી રાખી સતોષ અને પ્રસાદ અનુભવતો રહ્યો છું, તેને અહીં શબ્દના રૂપમાં આલેખવા થોડોધણો પ્રયાસ કરું છું.

પચાસથી પણ વધારે વરસ પહેલાની વાત છે કે અત્યારે જે મમતા ત્રી પુણ્ય ચોખામું છે તેના પૂર્વવર્તી જૂના મજાનમાં વડોદરામાં જ મુનિ ત્રી જિનવિજયજી સાથે ત્રી પુણ્યનો મને સૌથી પ્રથમ પરિચય થયો. પૂજ્ય ત્રી પ્રવર્તકજી મહાગજનો તથા માનનીય ત્રી ચતુરવિજયજી મહારાજનો પણ તે વખતે સૌપ્રથમ સમાગમ થયો. રાતનો નખન હતો, શી વાતચીત થઈ તે તો અત્યારે સ્મરણમાં નથી, પણ કાંઈ સાહિત્ય સંપાદન સંરોધન વા કાંઈ લેખન વિગે એ રાત હતી એમનો ખ્યાલ રહ્યો છે. વડોદરા કેમ્પો સમય હતું રહેલો એ પણ યાદ નથી આવતું. પણ પ્રથમ સમાગમ જ એવો થયો કે વાગવાર સમાગમ કરવાનું મન થયાં કરતું. પૂજ્ય પ્રવર્તકજી મને મિનકુન મારા પિતાના મ્થાને લાગેના અને પૂજ્ય ત્રી ચતુરવિજયજી પણ ખામ વિગે રતેદ્વાગ આર્યક લાગેના તે વખતે આગમના લાપાતરના કામમાં હતો કે ત્રી જિનવિજયજી સાથે જ જૈન સારિત્ય સંરોધકની પ્રશંસિતમાં હતો, એ પણ સ્મૃતિમાં રહ્યું. ત્રી મારા વિચિત્ર વિચારો હોના હતાં એ મુનિત્રયની વિશેષ સલાહનુભૂતિ મેં મેં ત્રી ત્રી એ તો મને બરાબર યાદ છે. સદ્ગુણનુભૂતિ. અર્થ કોઈ એમ ન સમજે કે એ મુનિઓનો મારા વિચારોને ટેન હતો. પણ ભિન્ન રીતે વિચારનાર બહુત્રિ સાથે એમનું નર્તન પોતાના સમાન વિચાર ધરાવનાર સાથે જેવું હોય તેવું બરાબર મેં અનુભવેલું. અહીં મેં જૈન મુનિઓમાં પણ પરમતસદ્વિદ્યાવાનું શુણ્ણ હોય છે, એવું સૌથી પ્રથમ જ અનુભવ્યું, જે અન્યથા કયાય મનુભવેન નહીં એ જ શુણ્ણ ત્યારે ત્રી પુણ્યમાં જવો હતો તેવો આજે પણ વિરોધ રિચ્છપણે વિશ્લેષો છે.

મારી પ્રશંસિત ત્રી પુણ્યની જેમ જ જૈન સાહિત્યના સંરોધન સંપાદન વ્યો તે અગે બની શકે એવું કાંઈ લખવાની રહેતી એમાં ત્રી પુણ્યનો સદગર જવારથી આગળ તેમને મળ્યો ત્યારથી આજ સુધી સતત રહેતો આવેલ છે એ માટે જાહેરમાં અને લેખોમાં પણ મેં તેમનું વિશેષ નમન રતી કારણ છે અને અહીં પણ એ મીકૃતિને દુદ્ધરાત્રીને સતોપ માનું છું. વ્યો પ્રથમ પરિચયથી તે આજ સુધી મેં તેઓની કાંઈ મર્યાદા લોપી હોય તેવું સ્મરણમાં નથી માણસ છું. વ્યો જ્ઞાન પણ ખરે જ જ્ઞાતી તેમની મર્યાદા બની શકે તે રીતે જાણના જાગૃતિ રાખનામાં જ મેં આન અનુભવ્યો છે એવો પણ પ્રસંગ આવેલો કે જ્યારે મારા વિચાર પ્રમાણે ન્યાયને ખાતર કોઈ દરિજન કેસને અગે જુમાની આપના વિચારતો હતો અથવા મારી લખના ધારતો હતો અને તેમ કરતા બીજા પાંચમાં કોઈ પ્રવૃત્તિના મુનિની પ્રતિજ્ઞાને રક્ષો પામ્યો એવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે માન ત્રી પુણ્યની તરફના બહુમાન અને આગે ખાતર એ પ્રશંસિત બધ રાખેતી એવું મારું તેમના તરફ માનસિક આકર્ષણ રહેતું.

પૂજ્ય પ્રવર્તકજીના સમાગમમાં મેં તેમની ક્રાંતિચુકત વિચક્ષણના મનુભવેતી અને એ આપણે ત્યાં જિવડેલા બાલદીક્ષાના જ જ્ઞાતાતમા મેં બરાબર અનુભવી આ અગે પૂજ્ય પ્રવર્તકજી પામ સત્સદ્ગુણ મેં મના લાગવારનામાં મારા મિત્ર ત્રી લાયક ભાઈ વળીન સાથે પાટણ પણ ગયેલો. પછેની મુલાકાત રડો રામાં પત્રી મુબર્કમાં અને ત્યાર પત્રી અને મારા પાટણમાં થયેલી તે વખતે જે ક્રાંતિચુકત વિચાર ધારા પૂજ્ય ત્રી પ્રવર્તકજીમાં અનુભવેતી તે તેમના આ પ્રવિજ્યમાં પણ જિતરી આવેતી છે એમ મેં અનુભવથી સમજ્યું છે. બુદ્ધભવનું સંપાદન સંરોધન અને તેમાં લખાવેતી પ્રવૃત્તિમાં જ ત્રી પુણ્યની ક્રાંતિચુકત વિચારધારાના સાક્ષીત્ર છે એમ જોવાના ગીતાઈ મુનિએ જાણવું જામ છે. એવી વાત રહેતી મુદ્દેની કે દીક્ષાના પ્રચારમાં સાદુઓ છાંદસોને સાધનીના ઉપાસ્યમાં પણ સતારી શકે છે, એવું સાચ્ચત્ત છે અને તો આ રખીત મિથ્યા જ લાગેતી અને આ અગે મેં 'દીક્ષાનુ

શાસ્ત્ર' નામનો એક મોટો નિબંધ તૈયાર કરીને તે વખતે પ્રગટ થતા 'સુધોપા' પત્રમાં છપાવેલો શ્રી પુણ્ય પણ આપું નરાતાળ ખોટું વહેતુ મૂઢવામાં આવેલું વિધાન વાંચી પોતાની ક્રાંતિયુક્ત વિચાર-ધારાને જાહેરમાં પ્રગટ કરતાં લેશ પણ અચકાયા નહીં અને તેમણે વિશેષ નમ્રભાવે એ કહેવાતા ગીતાર્થ મુનિને પડકારેલા, પણ શ્રી પુણ્યને કોઈ પડકારી જ ન શક્યું. આમાં મે શ્રી પુણ્યની નિર્ભયતા અને શાસનની વિશુદ્ધ ભક્તિ, એ શુભો વિશેષ પ્રમાણમાં અમકેલા જોયા. અને એ પ્રસંગથી વિશેષ પ્રભાવિત થયેલો હું તેમને અસાધારણ આદર સાથે માનવા લાગ્યો અને તે સમયથી આજ સુધી તેમના તરફ મારું આકર્ષણ વધતું જ આવ્યું.

મને તો હજુ સુધી પણ એમ જ લાગ્યા કરે છે કે વર્તમાનમાં જૈન શ્રમણાદિ સંઘની જે પરિસ્થિતિ છે, તેમા સંશોધન કરી તેને બરાબર વ્યવસ્થિત કરવાનું સામર્થ્ય કોઈ જૈન મુનિમાં હોય તો તે આ શ્રી પુણ્યમાં જ છે. અને આ દૃષ્ટિએ જ કપડવંજમાં જ્યાં તેમના અંગે એક સમારોહ થયેલો, જે વખતે પંડિત મુખસાલજી પ્રમુખસ્થાને હતા અને શેઠ શ્રી હસ્તુરભાઈ પણ વિશિષ્ટ સ્થાને બિરાજેલા હતા. ત્યાં શ્રી પુણ્યને વિનંતી કરેલી કે સમયનો પ્રવાહ બદલવા લાગ્યો છે, એટલે તે પ્રવાહ સાથે જૈન સંઘ પોતાનો તાલ મિલાવે એ રીતે આપે ક્રાંતિનો નાદ કરી જૈન સંઘને માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ અને અત્યાં પણ મારી તેમને એ જ વિનંતી વિશેષ આગ્રહ સાથે છે.

તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ।

ડૉ. ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા, વડોદરા

પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજનું પ્રથમ દર્શન મને ૧૯૩૦ માં મને થયું હતું એ વર્ષે વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ પાટણમાં મળી હતી એ નિમિત્તે યોગ્યેક્ષા પ્રદર્શનમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો, વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાંથી આવેલા પં. લાલચંદ ગાંધીની સાથે, ગોઠવતા મે તેમને જોયા હતા પાટણના માર્ગે ઉપરથી પસાર થતા તેઓને અનેક વાર અટોભાવપૂર્વક હું જોતો પણ તેમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તો ૧૯૩૬ના મે માસમા થયો. નવી શરૂ થનાર સિંઘી જૈન સિરીઝના કામ માટે જરૂરી સામગ્રી એકત્ર કરવા સારુ પુગતત્ત્વાચાર્ય જિનવિજયજી પાટણ આવ્યા હતા ભારે સંકેતપૂર્વક હું તેમની પાસે ગયો અને મારા અદ્ય વાચનમાંથી ઉપસ્થિત થયેલા, ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વિષેના કેટલાક પ્રશ્નોની તેમની સાથે ચર્ચા કરી જિનવિજયજીને મારામાં રસ પડ્યો; ખીજે દિવસે પુણ્યવિજયજી પાસે તેઓ મને લઈ ગયા, મારો પરિચય કરાવ્યો અને એક વિદ્યાર્થી તરીકે જોડપૂર્વક તેમને મારી સોપણી કરી કેમ જાણે જન્માન્તરનો ન હોય એવો પ્રગાટ અને ઊડો અમારો સબધ તે સમયથી શરૂ થયો—આ વસ્તુ આવા જ શબ્દોમા પૂ. મહારાજશ્રીએ પણ અંગત વાત-ચીતમા અનેક વાર લાવપૂર્વક કહી છે એ નોંધતા હું ધન્યતા અનુભવું છું મહામાત્ય વસ્તુપાલના સાહિત્યમંડળના એક સદસ્ય અમરચંદ્રે પોતાના માર્ગદર્શક અરિસિંહ માટે પ્રયેજેલો શબ્દ વાપરીને કહું તો, એ 'કલાગુરુ'ની આગળી પકડીને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી પ્રશિષ્ટ ('કલાસિકલ') સાહિત્યના ભરચક, સુવિશ્રુત અને સપાટ રાજમાર્ગોની બંને બાજુએ દૂર સુધી ખીલેલા, પ્રમાણમાં અદ્યપરિચિત અડાખીડ રમણીય વનોમાં, લીલી વનરાઈઓમાં અને શીતળ નિદ્રા જોમાં તથા અજાણ્યા હુંગરોમા એ પછી હું વિહરવા લાગ્યો અને સંશોધનની કેડીએ એક લાંબી મજલ શરૂ થઈ.

એનાં યાદ આવે એટલા સંસ્મરણો અને અનુભવો નોંધવા એમું તો એક પુસ્તક ભરાય કદાચ એ લખવાનો સમય મેળવી શકાય તોપણ એ માટેનું આ સ્થાન નથી. અહીં તો આ મહાન મનીષી

અને વિરન માત્રપુત્ર સાથેના માગ સપની થોળી નાતો જ કહીશ

દાદાગુરુ સદ્ગત પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજના માર્ગમાંને કારણે મહારાજશ્રી એમના ગુરુ સદ્ગત અતુરવિજયજી મહારાજ સાથે પાટણમાં કેળાઈ વર્ષ સ્થિત વાસ કરી રહેના હતા પાટણમાં મણિયાની પાટણમાં આવેલા માગરના ઉપાસ્યના માગ ઉપર એમ વિશાળ ખડમાં દારની સામે આગરે નેત્ર વર્ણના દૃઢ પ્રવર્તકજી મહારાજનું આસન રહેતું તેમની ગાલુગા પૂજ્ય અતુરવિજયજી અને પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજના આસનો તથા પામે પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજના વર્ણન ગુરુગુરુ સદ્ગત પૂજ્ય મેરવિજયજી મહારાજનું આમ—એવી વ્યવસ્થા રહેતી એ નિગાળ ખડની અરના એક એરડામાં પ્રાચીન દમ્ભપ્રતોના ઉત્તમી સગ્રાહક રૂપ પૂ જગવિજયજી મહારાજ અને તેમના ગુરુગુરુ મ પૂ ન્યાયવિજયજી મહારાજ રહેતા

જેન ઉપાશ્રયમાં ધર્મારાધનનું વાતાવરણ તો હોય જ એ મેલવાની ભાગે જરૂર રહે પણ માગરના ઉપાશ્રયમાં C મ વિદ્યાપ્રેમ અને સતત જ્ઞાનસાધનાનું વાતાવરણ હતું એની ઠીકી જાપ માગ બાન માનમ ઉપર પડતી છે આખોના નીર ઠીકી ગયા હોય એવી સ્થિતિમાં પણ પ્રવર્તકજી મહારાજ દમ્ભપ્રતો તપાસના હોય અને વાચના નાચના મોક્ષસખ્યાના કે બીજા અમલ્યના સ્થાનોએ લાન નિરાશનીએ મળતા હોય અતુરવિજયજી મહારાજ અને પુણ્યવિજયજી મહારાજની સામે મુગર્ધના નિર્ણયમાગર પ્રેસમાં જપાતા તેમના સરજન પ્રાદુત મપા જોના પ્રુદ્ધના થોમ્ડા પસા હોય એ તપાસના ઉપદાન નના સગોધનોના અને પ્રેમ-કોપીઓની મેળવણીના કામે આનર્તા હોય પૂ જગવિજયજી મહારાજ પ્રમીર્ણ દમ્ભવિખિત પાનાઓને પણ તપાસીને કાળજીપૂર્વક ગોદના હાથ દેગપદેગના નિરાતો વા વાર આવી ચડના હોય અને તેમની સામે પ્રિવિધ પ્રારની જ્ઞાનચર્ચાઓ આનર્તા હોય નગભગ આડીમ વર્ષ જાલ, આપણા દેશની તેમ જ વિદેશની ઓમ વિદ્યાસમ્યાઓના અગુભર પડી નખુ છુ કે આગરના ઉપાશ્રયનું વાતાવરણ કોઈ પણ દેશની નિર્ગિદ મોધા સમ્યાની બરેગરી કે એમ હતું અથવા એમ મુ કે એવી સમ્યાઓ કરના અધ્યાત્મ હતું તોપણ કહી અચુકિત નથી, કેમ કે ધાગધાગો કે દગખારતોની જગતો કે ઓદિમ મમની પગાજોતો ત્યાં મ તર અભાર હતો આનર્તા યુગા પાટણમાં મ્યો મ્યો આવેના ઉપાશ્રયો તેમ જ મદસનિમ સરેગરના નીગપ્રેશના વિદ્યામકોની માગવન સમૃદ્ધિનું સાતત્ય ગણે કે ત્યાં અનુભવાતું હતું

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના યુગતત્ત્વ મંત્રિનું મમ જ કેળાઈ વર્ષ પહેલા આટોપાર્થ ગયું હોઈ એ પ્રમારનું સગોધા કાર્ય કરનાર ગુજરાતમાં એ જ મરથા તે સમયે હતી—અને તે રડો રાત્ર પ્રામ્ય વિદ્યામંદિર (ઓરિએ ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટ) આવી સમ્યાના મગોધકો અને અપરપકોા માર્ગર્થન અને મપર્થા મગી શકે એથીરે અમે લાભ ગુજરાતના એમ ખુણે આવેના પાટણમાં મો મલ્યો એને સગાનુમદ ગણવે ? સગોધન માટેા પુરુષોની અનુકૂળતા પણ ત્યાં પર્વામ હતી મગી મરથા એમાં હોય એનું ક્યેરીના અમયનું બંધન કે અધ્યાપકો કે માર્ગર્થક નિરાતો માથ મગરાતો કે મમ કરરાતો સમય અગાઉથી નહીં મરનાતું નિરાતું એનું કુ ત્યાં નહોતું એ પણ એમ મોદુ મરાત મ્ય હતું

ઉપાશ્રો જ્વાનો મારો નગભગ હરેગરો કેમ હતો રકુનમાં રમ કે વેકેશન હોય ત્યાર પધારે મનામે ત્યાં દુ મગી શમ્તો પુ પુણ્યવિજયજી મહારાજે દમ્ભપ્રતોનું વાચન મો પદેનાં નીખ દુ પ્રવર્તજી મહારાજ પામ દમ્ભપ્રતોા થોમ્ડા પડા હાથ તે દુ દમ્ભ મુજા ફેલો તપાસતો કે વાંચતો એમાંની ફેલી પ્રતો વિશે વાચન કે નમન માટે દુ થો મર્ધ જતો અચિત્ત વિનમિપત્રો પણ નિરીમમ કે વાચન માટે થો મર્ધ જ્વાની મના નહોતી ! મહારાજની પામે અને વિધોની વાતો

સાંભળતો અને તેમને અનેક પ્રશ્નો પૂછતો એમના વડીલ ગુરુજી પૂ મેઘવિજયજી મહારાજ પાસે આસપાસના મહોદ્ધામાં રહેતા કિશોરો સ્કૂલના અભ્યાસ માટે કે વાર્તા-વિનોદ માટે આવતા; તેમની સાથે રમતો અને તેમને ઘેર જતો. એ અરસામાં—મહારાજશ્રી સાથેના પરિચય પછી એકાદ માસમાં—તેમની સૂચનાથી આચાર્ય હેમચન્દ્રના ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’નું વાચન એમની પાસે આરંભ્યું. મહેન્દ્ર જૈન પચાંગના સપાદક ન્યોતિવિંદ મુનિશ્રી વિકાસવિજયજી (પછીથી વિજયવિકાસચંદ્રસૂરિજી) મારા સહાધ્યાથી હતા ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’નાં આશરે પદરસો સૂત્રો રસ અને ઉત્સાહથી મુખપાઠે કરેલા એ માટે મહારાજશ્રીએ ભેટ આપેલી હો. પી એલ વૈદ્ય-સપાદિત ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’ની નકલ એક મોઘા સભારણા તરીકે મેં સાચવી રાખી છે

દેશ-વિદેશના અનેક વિદ્વાનોનાં દર્શન સાગરના ઉપાશ્રયે થયાં ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’નું અમારું વાચન ચાલતું હતું એ સમયે જ સુપ્રસિદ્ધ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. આલ્સડોર્ફ આવ્યા હતા. મહારાજશ્રી અને તેમની વચ્ચે સંસ્કૃતમાં થયેલા વાર્તાલાપના કેટલાક વાક્યો આજ મુઘી મને શબ્દશઃ યાદ છે જૈનાશ્રિત ચિત્રકલાના સંશોધન માટે આવેલા અમેરિકન વિદ્વાન પ્રો. નોર્મન આઉન્ટનું પ્રથમ દર્શન ત્યાં થયું હતું પૂ પડિત સુખલાલજી અને શ્રી રસિકલાલભાઈ પરીખનાં પ્રથમ દર્શન એકસાથે ત્યાં થયા હતા શ્રી બલવંતરાય કે ઠાકોર અને શ્રી રામનારાયણ વિ પાઠકને સૌપહેલા ત્યાં મળવાનું થયું હતું જૈન ગુર્જર સાહિત્યના વિશિષ્ટ સંશોધક શ્રી મોહનલાલ દલીવ્યદ દેસાઈ અને વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરના એ સમયના નિયામક ડૉ. વિનયતોપ ભટ્ટાચાર્ય સાથે પ્રથમ વાર્તાલાપ ત્યાં થયો હતો પં બેચરદાસ દોશી, શ્રી મધુસૂદન મોદી અને પ લાલચંદ ગાધી—એ પ્રાકૃત અપભ્રંશ સાહિત્યના ઊડા અભ્યાસીઓને પોતાનાં કામો કરતા ત્યાં જોયા હતા ભવિષ્યમાં જેઓ પૂ મહારાજશ્રીના અત્યંત કાર્યક્ષમ સંશોધન-સહાયક થવાના હતા તે પ. અમૃતલાલ ભોજક સાથેની આજીવન મૈત્રીનો આરંભ ત્યાં થયો હતો એક કિશોરના જીવનમાં માત્ર ત્રણેક વર્ષમાં થયેલી આ ક્રમાણી બહુમૂલ્ય હતી, એમ પશ્ચાદ્વલોકન કરતાં મને લાગે છે

સને ૧૯૩૪માં અમે અમદાવાદ રહેવા ગયા, અને થોડોક સમય પત્રકારત્વમાં ગાળ્યા પછી આગળ અભ્યાસ માટે હું કોલેજમાં જોડાયો મહારાજશ્રીનો નિવાસ તો પાટણમાં હતો રજાઓ અને વેકેશનોમાં હું અચૂક પાટણ જતો અને અગાઉનો ક્રમ પાછો ચાલુ થઈ જતો એની વિગતોમાં ઊતરવાનું અહીં પ્રસ્તુત નથી બહાર વસતા અનેક પટણી મિત્રો અને સ્નેહી સબધીઓ મને કહેતા અને આજે પણ કહે છે કે “પાટણમાં અમે શું કરીએ? અમારો સમય જતો નથી” પણ ઉક્ત ક્રમને કારણે પાટણમાં મારો વખત બહુ ફલપ્રદ રીતે જતો, એટલું જ નહિ, હકીકતમાં વેકેશન દૂકી પડતી એવી બે વેકેશનોમાં થઈ પૂ મહારાજશ્રી પાસે પ્રાકૃત મહાગ્રંથ ‘વસુદેવ-હિંદી’નું (જેનું સપાદન તેઓએ તથા તેમના પૂજ્ય ગુરુજીએ કરેલું છે) સાધનત વાચન મેં કર્યું અને પછીથી એનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો, જે ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સલાએ પ્રગટ કર્યો છે

સને ૧૯૪૩માં એમ એ થઈ ગુજરાત વિદ્યાસલાના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગમાં (પછીના ભો જે વિદ્યાભવનમાં) હું જોડાયો ‘જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત’ એ વિષયનું સંશોધનકાર્ય સંસ્થા તરફથી મહારાજશ્રીને સોંપાયું હતું, પણ આગમ-વાચનાનું ભગીરથ કાર્ય તેઓએ હાથ ધરતાં એ કાર્ય મને સોંપાયું અને એ વિષયના શ્રેષ્ઠ તદ્વિદ્ તરીકે તેમની અનેકવિધ સહાય મને મળી એમનું જ કામ ‘પ્રોફેસી’ તરીકે મેં કર્યું. એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી

સને ૧૯૫૧માં વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં જોડાયા પછી પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાળાનું મેં આયોજન

કર્તુ એ માટે દમનપ્રત સામગ્રી એમના ગાથા પૂ મહારાજની તરફથી કીમતી સદાય મળી નહીં
બાવાવમોધ સહિત 'પણિતપ્રમ' 'પ્રાચીન કાશ્યસત્રદ' અને 'વર્ગક મધુચ્ચય'ના મનો
તેમની સ્તાય વિના આ રીતે થઈ શક્યા હોત એમ વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાગીઓ અપેક્ષિત
આમત્રી પૂરી પાડવાની ખતભરી કાળજી પૂ મહારાજ સાહેબે લગભગ અર્ધી સતામ્દી થયા રાખી છે

સને ૧૯૫૮મા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના નિયામક તરીકે આરી વિદ્યુતિ થઈઓ એ મગ્ધા તરફથી
પ્રગટ થતી 'ગાયત્રીસૂત્ર ઓર્ગેટન સિરીઝ'ના મુખ્ય સંપાદક તરીકે પણ મારે કામ ગયાનું
આ યુ આ સિરીઝો આરભ થી ચિમનનાન ડાહ્યાભાઈ નાને જેઓ તો આ એના પ્રથમ અથ
તરીકે રાજગોખરની 'જાગીમાસા' સંવે ૧૯૧૬મા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તકાગારશાની સંસ્કારન
મારનાડતી ચંચનાની ચિમનનાન નાને પાળના દત્તનિમિત્ત અથબડારે તપામ કરી મેના
અદેનાનો પાલાએ આ સિરીઝો નવ્ય તરફથી આરભ થયો હતો ભડારાની તપામ માટે બગાઉ
પાળ્યુ આવેના વિદ્યો મેક્સ, બ્રુનર, પિર્મન, ભાડાગર, થરંદે અને મલિનાન નમુનાઈ હતી
ધબી નિગ્તન તપામ નિમનાન નાન રી શક્યા એનું મોટી મોટું કારણ પૂ પ્રવર્તન મહારાજ
ઓ પૂ ચતુરનિયત મહારાજ તરફની તેમની કામગીરીની મપૂર્ણ સંભાળ અને સ્તાય મળ્યા એ
દત્ત ગાય સાંડ સિરીઝના ધણા મૂલ્યાનકરે પાળા ભડારાની દમનપ્રતો ઉપરથી સંપાદિત થયેના
છે આ સિરીઝો તથા તેની આયોજક સંસ્થાઓ પૂ મહારાજની તરફથી વિરિધ પ્રમાણની સ્તાય
આજ સુધી મળતી રતી છે એ તેમની શુરપર પગલું સાતર છે ખલાત ના તાડપનીય ભડારા તેમને
સંવાર કરેની નર્ણનાતમ ચલિ તથા એમના બીજા કેવળ મપાનો આ નિરીક્ષમા પ્રગટ થી શક્યા
છીએ એ અમારે માટે પગ ઢાંનો વિષય છે

ગાથા અતી ચનામ્દી સુધી મહારાજનીએ અથમગોપનનું કાવ્ય કર્યું પણ અથોતોરે
પરિગ્રહ તેમને ગાળ્યો નહીં એમ નાં પડેના અમતી પ્રેરણાથી મેક મરૂદભાઈ લાનભાઈએ
અમ નાભા સ્થાપેના ભારતીય મરૂનિ વિદ્યામંદિરને પોતેએમ મરૂન નિગન દમનપ્રતો આ મનિ
મરૂનો વિદ્યામ મરૂન તેઓએ બે આપી સર્વો ઉપરના નના થો છે પોના ના અને નો નિવાર
મેક કોળીઓનું પાળ નાય વિદ્યોનો નિગલ મરી દેના તેમને મરી મકોચ અનુમ ના થી

કેવળ દુ નાદિ પણ માગ સર્વ નાં નો અને બાગમે પૂ મહારાજથી ના માં પચિયમા
આ ના છીએ અને તેમને સતતસદી નાતમત્તમાન અમો મયો છે એ માટે અમે ધન્યવાન અનુમતી
છીએ છે ના અમાર વર્ થયા દુ વડાદરામા ગિથર થયો દુ મેના મમયમા અને માર માર
નગનીનું નાં ગમા આગમન થયું છે તેમ કેવળક સાતુભામ પાળ થયા હ દત્ત નખતે વડાદરામાં
પ્રવેશના અને વરોત્તમ ડેડના તેમને અને તેમ ના મમરન મુનિમડા એમ ૧૯૨૫ તો અમારે ત્યા
અન્ય ગાળો છે એ મરી બુનાય એમ થી

'નાનાનનિ' અથવા અભિનાન વિદ્યાના આંખે લગભગ પૂ મહારાજની ના એમ પ મ
વિગિ વિદ્યાન આંખે મગોધક તરીકેના ગુણો દેગ નિદેના મગોધ પ્રીણાએ પોનપોનાના દરિ
નિ મેથી નિદેન મરૂને હોઈ મે નાં નમુની પુ નાતિ દુ અદી નાં મરૂ પણ નાંથી અનુ
ભસારી એમ નાનો નિદેસ અરી ક તાડ મન થાય છે દીર્ઘ મગની નિભે ના નાતિ ન પૂ મદા
નાં ના નિમમ સ મ સમુ ધમિનનો ખૂં મારિમ નના ગુ છે નામા વિદ્યાનો અનુમત તેમને
પુણ્યાત્મા છે મ નાધનના સંભા માગે પ્રથમ પ્રવેગ નાનાર વિદ્યાશુર તેમના દોવા નાં પાળ
વ થી અમારી નાં મ નાધ વિદ્ય નાનાં નાધ મયોતિ પ્રમાણમાં ન થાય એનું અગ્રાન રીતે બન્યું

છે મહારાજશ્રીનું વ્યક્તિત્વ એ કેટલેએ પહોંચેલું અનુભવાય છે કે તેમની ઉપસ્થિતિમાં વાતાવરણ પવિત્ર થાય અને આસપાસનાં મનુષ્યોનાં માનસ પણ સાત્ત્વિક આન્દોલનો અનુભવે. આવી સ્થિતિમાં ગુરુ વાણીનો ઉપયોગ કરે તોયે શું અને ન કરે તોયે શું ? ગુરોસ્તુ મૌન વ્યાખ્યાનં ગિણ્યાસ્તુ ટ્વિન્નસગયા: ।

*

જ્ઞાનતપસ્વી મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી

પ્રો. દસસુખભાઈ માલવણિયા, ટોરોન્ટો (કેનેડા)

પૂન્યપાદ મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીનો દીક્ષાપર્યાય સાઠ વર્ષનો થયો અને સાઠ વર્ષ સતત વિદ્યાનિષ્ઠામાં ગયા છે, તેનો સાક્ષી છેલ્લાં ૩૪ વર્ષથી તો પ્રત્યક્ષથી અને તે પૂર્વનાં વર્ષોનો પરોક્ષ જ્ઞાનથી છું પણ તેમની જ્ઞાનનિષ્ઠા આચારનિષ્ઠાશન્ય નથી તેની પણ મને ખાતરી થઈ છે આ જ કારણ છે કે તેમની પ્રતિષ્ઠા વિકાસોમાં અને જૈન સમાજમાં પણ છે સર્વપ્રથમ તેમનો પરિચય ઈ સ ૧૯૩૫ના ઉનાળામાં થયો પાટણના સાગરના ઉપાશ્રયમાં તેઓ કેટલીક બહેનોને લણાવી રહ્યા હતા અને પૂ પ શ્રી સુખલાલજી અને હું ઉપર ગયા જૈન સાધુ એક ગૃહસ્થને આદર આપે એ નવું દશ્ય પ્રથમ વાર જોયું, અને પ્રથમ વાર જ નમ્રતાની મૂર્તિનાં દર્શન થયા, તે લુલાય તેમ નથી. પૂ મહારાજશ્રીની આ મૂર્તિ લાંબા ગાળાના પરિચય પછી પણ ઝાખી પડી નથી, ઉત્તરોત્તર ઉજ્જવલ બનતી ગઈ છે અને તે કારણે મારો આદર ઉત્તરોત્તર વધતો જ રહ્યો છે

પ્રમાણુમીમાસાનું સપાદન કરવાની દૃષ્ટિએ પૂ પ સુખલાલજી લગભગ આખો ઉનાળો પાટણમાં રહ્યા અને તેમની સાથે હું પણ રહ્યો અને પૂ મહારાજશ્રીની જીવનચર્યા જોતો રહ્યો તેઓશ્રીની સાથે તેમના પૂ ગુરુ શ્રી ચતુરવિજયજી અને તેમના પણ ગુરુ પૂ શ્રી પ્રવર્તક ક્રાંતિવિજયજી મહારાજને જોયા—એક એક કરતાં ચડિયાતા અને પરસ્પર તથા અન્ય પ્રત્યે સદ્વ્યવહારમાં કુશળ. સૌમ્ય પૂ પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિવિજયજી બીજે માળે બારણા પાસે જ બેઠા હોય—તેમની સૌમ્યમૂર્તિ લુલાય તેમ નથી પૂ ચતુરવિજયજી તો સશોધનમાં વ્યસ્ત જ હોય, પણ પૂ પ્રવર્તકજી કોઈને કાઈકે સમજાવી રહ્યા હોય—આ નિત્યનું દશ્ય હતું અને પૂ પુણ્યવિજયજી પકન-પાકન-સશોધન—આમ ત્રણ કાર્યોમાં રત દેખાયા કદી પણ એ ત્રણમાંથી એકેયને દિવસે ઊંઘતા કે આડેપડખે થતા જોયા નહિ. સદા અપ્રમત્ત એ ત્રણેની મૂર્તિ તાજી હોય તેમ નજર સમક્ષ તરવરે છે આજે એ ત્રિમૂર્તિમાંથી પૂ મહારાજશ્રી જ છે, પણ તેમની આ ઉમરે પણ અપ્રમત્તતા તો તેની તે જ છે—તેથી આદર ઉત્તરોત્તર વધે જ જાય છે

પછી તો પૂ મહારાજશ્રીનો સપર્ક ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો, અને તેમના અનેક ગુણોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થતો રહ્યો; તેના વર્ણનની લાંબી હારમાળા થાય, પણ પ્રગ્તુનમાં તો અમુક જ ગણાવી શકાય.

મારા મિત્ર શ્રી રતિભાઈ દેસાઈ પૂ મહારાજશ્રીના બાળકહૃદય ઉપર આકર્ષીત છે કોઈમાં આંટીધૂટી જોઈ છું તો મન પાછું પડતું અનુભવું છું, એટલે બાળકહૃદય પૂ મહારાજશ્રીનું સ્પષ્ટ વક્તવ્ય પણ ખૂંચતું નથી

ઘણી વાર અનુભવ્યું છે કે જ્યાં બીજા ઘણુંબધું છુપાવીને વાત કરવામાં કુશળ હોય છે, ત્યાં પૂ મહારાજશ્રી તેમના ખુલ્લા, નિર્દોષ, નિર્ભય વક્તવ્યથી સામાનું મન આકર્ષી શકે છે ક્યારેક તેમની કડની વાણી પણ મીઠી જ લાગે છે. જોકે એવી કડની વાણીનું તેમનું ક્ષેત્ર બહુ જ પરિમિત

છે બાળકને જેમ રમકડાનો પ્રેમ હોય તેમ પૂ મહારાજશ્રીને પુસ્તક-પાનાનો પ્રેમ છે બ્યારે કોઈ મારા જેવો અણુધ હસ્તપ્રતને કેમ પઢતી અને કેમ વાપરતી એ બાબતો ન હોય અને પ્રતને બગાડી મૂકે અગર બગાડાની તૈયારી કરતો હોય ત્યારે તેમનું એ બાળક જેવું બને છે, આ બાબત બાળક બની જાય છે ક્યારે એ આ બાળકો મનમાં સઘરી રાખે છે પણ ક્યારે- આ નિમિત્તે તેઓ રોયે ભરાય છે ત્યારે બોલો જેવું બને છે—આ એક માત્ર ક્ષેત્ર તેમ ॥ રોપને પ્ર દગ્ગાનું નિમિત્ત બને છે, આથી બીજા નિમિત્તે રોપ તેમનામાં જોયો નથી અનુભવે નથી

પુસ્તક પાનાનો તેમનો આ પ્રેમ પરિગ્રહમયક નથી, પણ તેની સુરક્ષાની દૃષ્ટિમાંથી નિષ્પત્ત છે, તેના અંતે- પ્રમાણે આપી શકાય તેમ છે પોતે સંશોધિત રીતે પ્રત, તેની નમ્ય કે કોઈ ઓપેલ પુસ્તક કોઈને પણ આપી દેવામાં તેમણે કદી સકોચ કર્યો નથી, આ બાબતની માક્ષી અને નિદાનો પૂરશે આજના નિદાનો Clear મની શકે છે પણ પોતે શુદ્ધ કરેન પ્રત કે તેની નમ્ય બીજાને તેને નામે સપાલિત કરવા આપતા નથી—તેમાં એ માત્ર અપનાવ્યું પૂ મહારાજશ્રી છે આ બાબત હું મારા જાતઅનુભવની પણ ની શકુ છું તેમણે મને મારા સપાલિત માટે ઉપયોગી અને પ્રતો મેળવી આપી, તે તો ખરું જ ઉપરાંત તેમણે પોતે કરેલ કે કરાવેન નમ્યો પણ મને સપા ન માટે આપી છે આ પ્રસંગે મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે પ્રમાણ્યાર્તિક(સ્વાર્થાનુમાન)ની પ્રત અને તેની નમ્ય તેમણે જ મને સપાલિત માટે આપી અને મે તેનું સપાલિત કર્યું અને એ દારો મારે વિજિટિંગ પ્રેફેસર તરીકે કેનેડામાં આવવાનું બન્યું છે ભારતમાં ઉપવપ્ત્ય પ્રમાણ્યાર્તિકની એકમાત્ર પ્રત અને તેની નકન અન્ય કોઈ પાસે દોત તો તે કોઈને આપત જ નહિ એવું એનું મહત્ત્વ છે પણ પૂ મહારાજશ્રીની ઉદારતા છે કે વિના ‘નનુ નચ’ તેમણે મને એ મોપી દીધી એ જ પ્રમાણે નિશોધાનમ્ય- મૂળ સ્વોપક દૃષ્ટિની નમ્ય પણ તેમની જ ઉદારતાને કારણે મને મળી અને તેનું સપાલિત મે મારા નામે કર્યું દેવમિન્ડુ ગીતાની ૧મી તેમણે જાતે જ અભાગી વિધિમાંથી ગ્રાં પરિશ્રમ કરીને કરી અને તે પણ તેમણે પૂ પ સુખનાનું સપા ન માટે આપી દીધી—આ તો પ્રસિદ્ધ દાખલ છે, પણ તે સિવાયના આના તો અને દાખલા છે જેમાં નિ મધ્યભાવે તેમણે અન્યને મામત્રી પૂરી પાડી છે કોઈ પણ દેશી વિદેશી નિદાનને જૈન ભડારની પ્રત જોઈતી હોય તો તે પ્રત અગર તેની નમ્ય, અગર ફોટો મોપનામાં જરા પણ સકોચ તેઓ અનુભવતા નથી આથી ગ્રાં બાઉન અને ગ્રાં આલ્સડોર્ફ જેના વિદેશી નિદાનો પણ પ્રતો માટે તેમનું શરણ રીમરે છે અને એ પ્રતો જે એમ કહેવાતું કે જૈન ભડારની પ્રત તો અપ્રાપ્ય જ લેખની જોઈએ—આ વાતને ખોળી પાડનામાં પૂ મહારાજશ્રીનો મોટો ફાળો છે અને હવે એમ મનાવા લાગ્યું છે કે જૈન ભડારની પ્રત પણ નિદાનોને ઉપનમ્ય થઈ શકે છે

જાનોદ્વાર સાતપુ ગવોની નજ પેતો હસ્તપ્રતસંગ્રહ જેમાં અને મહત્ત્વની પ્રતો સઘ વામાં આવી હતી તે લાનભાઈ દલપતભાઈ ભા સ નિધામિરને મોપી દેવામાં તેમણે જે ઉદારતા વાખી છે તે માત્ર અનુદરશીય જ નહિ પણ તેમની નિર્મલ અપરિગ્રહદૃષ્ટિ જ દાખવે એવી છે તે સંગ્રહ મળ્યો તેને આધારે જ ગ્રેડ થ્રી રતુરભાઈ લાલભાઈ અને એમના કુટુંબની સખાતથી એ નિધામિરની અમલાવાત્તા સ્થાપના થઈ અને એએ- વર્ષ પછી તેમાં હું જોડાયો અને મે અનુભવ્યું છે કે ક્યારેય પણ ‘એ પ્રતો મારી છે—એ પ્રકારનો અદ મે તેમનામાં જોયો નથી, તેમ જ એ મોપી દઈને પોતે મોટો ઉપમા કર્યો છે એની લાનના પણ મે તેમનામાં જોઈ નથી પણ જાણે કે સમાજનું સમાજને જ મળ્યું છે એની ધ યતા તેમણે અનુભવી છે આની ઉદાર અને અપરિગ્રહદૃષ્ટિની ભૂમિમાં ઉપર

લા ૬ વિદ્યામંદિરનું ચણતર થયું છે આજે તેમના એ દશ હંજર પ્રતોના સંગ્રહમાં ખીછ પચીસેક હંજર ઉપરાંત પ્રતો તેમની જ લઘામણથી સંસ્થાને મળી છે અને હજી ખીછ કેટલી મળશે તેનો અંદાજ કરવો મુશ્કેલ છે ઘણા જ થોડા સમયમાં તેમની અને પૂ મુખલાલજીની દોરવણી નીચે ચાલતી આ સંસ્થા દેશવિદેશમાં પ્રસિદ્ધિને પામી છે તેમાં તેમના મૂક આશીર્વાદ જ કારણ છે.

લા ૬ વિદ્યામંદિરના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન શ્રી જવાહરલાલ નેહરુના હાથે થવાનું હતું પૂ મહારાજશ્રીએ સોંપેલ જૈન ભારતી અને પ્રાચીન લેખનકળાની સામગ્રીનું પ્રદર્શન તે પ્રસંગે ગોઠવવામાં આવ્યું હતું માત્ર પાંચ જ મિનિટ એ પ્રદર્શનના નિરીક્ષણ માટે શ્રી નેહરુના કાર્યક્રમમાં હતી, પણ એ સામગ્રીની સમજ લેવામાં પૂ મહારાજશ્રી સાથે પ્રદર્શનમાં તેમણે અડધો કલાક ગાળ્યો આવી મહત્વની સામગ્રી તેમણે વિદ્યામંદિરને સોંપી છે તેનું મૂલ્ય રૂપિયામાં તો અર્ધ શકે તેમ છે જ નહીં સચિત્ર હસ્તપ્રતો અમૂલ્ય જ ગણાવી જોઈએ આવો અમૂલ્ય વારસો વિદ્યામંદિરને મળ્યો છે પણ વિદ્યામંદિરના બધાનાર અતિથિગૃહ કે ઉપાશ્રયમાં તેઓ સ્થિરવાસ કરશે કે નહિ એ ચર્ચા-પ્રસંગે તેમણે જે કહ્યું છે તે વિચારવા જેવું છે તેઓએ કહ્યું : મને તો મારા આ શ્રાવકભક્તોની વચ્ચે જ રહેવું ગમે છે, તેમની મને હૂફ છે, મારી તેમને છે

અમારી દલીલ હતી કે મહારાજશ્રી, આપનું કાર્ય તો વિદ્યાનું છે, સંશોધનનું છે અને તેમાં તો આ બધા બાધક જ અને છે. ગમે ત્યારે ગમે તે આવે, આપ ગમે તેવા ગભીર કાર્યમાં ગૂંથાયા હો પણ ભાવિક સાથે વાર્તાલાપ તો કરવો જ પડે આમ આપનો સમય બગડે છે, વિદ્યાનું કામ રખડે છે વગેરે પણ આની સામે તેમની દલીલ એ છે કે, ખપીને બોધ આપવો એ પણ અમારું તો એટલું જ મહત્વનું કામ છે કોણ કઈ રીતે બોધ પામે તે કાંઈ કહેવાય નહિ આપણા દરવાજા તો ખુલ્લા જ રહેવા જોઈએ અને જોયું છે કે તે ખુલ્લા જ છે. સંશોધનનું કામ છોડી તેઓ નાનાં બાળકો સાથે પણ આનંદપૂર્વક વાત કરી શકે છે અમને તેમનો એ સમય બગડતો જણાય છે, પણ તેમને મને એ સમયનો સદુપયોગ જ છે એ બાળકો જ ભવિષ્યના નાગરિકો છે, તેમનામાં સુસરકાર સી ચલાવે પણ તેઓ પોતાનું કામ માને છે આમ ખરા અર્થમાં તેઓ ધર્મગુરુ છે, વિદ્યાગુરુ છે

લા ૬ વિદ્યામંદિરને માત્ર હસ્તપ્રતો જ તેમણે આપી છે એમ નથી, પણ જિંદગીભર ચૂટી ચૂટીને સઘરેલાં સાત-આઠ હંજર મુદ્રિત પુસ્તકો પણ તેમણે સોંપી દીધાં છે સોંપી દીધાં છે એટલે હવે ખરી રીતે તો તેમની મુશ્કેલી વધી છે પોતાના સંશોધનકાર્યમાં જરૂરી પુસ્તકો પણ તેમણે સંસ્થાને આપી દીધાં, હવે તે પુસ્તકોનો ઉપયોગ અમે કરના હોઈએ ત્યારે તેમને પણ તે જરૂરી થઈ પડે છે અમારી પાસેથી મગાવવાનો સકોચ તેમનામાં મે અનુભવ્યો છે અને જોયું છે કે અત્યંત જરૂરી પુસ્તકો પુનઃ તેમણે વસાવી લીધાં છે. આવી સકોચવૃત્તિ ભવ્યતાનું લક્ષણ છે તેમની પાસેનું કોઈ પુસ્તક કોઈ જુએ અને મહારાજજી અનુભવે કે આ પુસ્તક જોનારને જરૂરી જણાય છે, તો તેઓ તરત જ તે તેને નિઃસકોચભાવે આપી દે છે આમ જે જ્ઞાનોત્તેજના ખરા ભાવપૂર્વક તેમનામાં છે, તે અન્યમાં વિરલ હોય છે, તેથી એનું મૂલ્ય વિશેષ છે

કામની તદ્દલીનતા તેમનામાં જોવી એ પ્રેરક અને છે ઘણી વાર જોયું છે કે એક દી ચણુ બે ચે રાખી કાંઈક લખતા હોય અને કોઈ આવી ચડે તો તેમનું ધ્યાન તે તરફ દોરવામાં આવે તો જ નય છે આવી એકાગ્રતા લાધી છે, છતાં આગંતુક સાથે તે છોડી તરત જ વાત કરવા લાગી જવામાં પોતાના કાર્યની હાનિનું દુઃખ તેમણે અનુભવ્યું નથી, આનંદ જ અનુભવ્યો છે આ તેમની મોટાઈ છે, જે તેમને અત્યંત નમ્ર બનાવે છે, અહ કારની છાંટને અવકાશ નથી દેતી, અને સમભાવની વૃદ્ધિ

કરે છે ગેઠ કે દગ્ગિ આગતુક તેમને મ। સમાન મહત્ત્વ ધરાવે છે શ્રી કમ્પ્યુટરભાઈ સાથે વાત કરવામાં જેટલો અમય તેઓ લે તે આપનામાં તેમને જેમ સકાય નથી, તેમ આવ દગ્ગિ આની પોતાનું દુ ખ ગાય તો તે સાબળનામાં પણ તેમને સમયનો સકાય નથી જન્મેની વાત આ ગભાવે જ સાબળે છે દરિદ્રને પણ 'હવે જવ કરો, મારે કામ છે —એવું મ્દીય તેમણે જુ હોય એ જાણુમાં નથી આમ સર્વ સાથે સમાન વર્તન તેમના ।મમાં અમને તો બાધ જણાય છે, પણ તેમને મ। એ પણ એ-કામ જ છે, તેથી તેનું મહત્ત્વ ઓછું નથી આમ ખરા અર્થમાં તેઓ ધર્મશુરુ છે

આનુનિષ્ઠ કાળે જૈન ભડારોના ઉદ્ધાર ' એવું મિત્ર તેમને આપીએ તો અનુચિત નહિ ગણાય લી નગી, પાટણ ખ ભાત, જેમજેમના ભ ડારનો તેમણે દરેલો ઉદ્ધાર તો સર્વવિદિન છે પણ ધણા અનામી ભડારો તેમણે જોયા છે અને તેની મુશ્કેલીમાં મારે પ્રવન કર્યો છે અને તેમના ઉદ્ધારનું એ મુશ્કેલી છે કે તેમની સામગ્રીનું એ પણ પાનું આકુચનળું ન થાય તેની તકેાગી ગણે છે તેમાંથી બીજાની જેમ ચોરી કરી તે તેમનું મામ નહી આથી તેમની પ્રતિષ્ઠા એરી જતી છે કે સૌકાર્ષ પોતાના ભ ડારો ઉનાડીને તેમને નિ સકાયબાવે મોપી દે છે

ભ ડારની અમમળી એ તો ધૂળધોયાનું મામ છે કથળ તરીકે કાયદામાં ભરી દીધેના પાનામાંથી મહત્ત્વની પ્રતો તેમણે તૈયાર કરીને ભ ડારમાં મૂકી છે આચાર્ય દગ્ગિભરનો અપૂર્વ અથ તાડપનના દૂ ડાથી ભરેના દૂ કમાંથી તૈયાર કરીને વિદ્યામંદિરને હાપવા આપ્યો ત્યારે ખબર પડી કે કૈટનું અપાર ધૈર્ય તેમનામાં છે

અનેક ભ ડારોનું નિરીક્ષણ કરતા હોઈ કઈ પ્રતિ દાસ છે તે તો તેમની રમ્મનિમાં જ રહે છે પણ તેવા નિરીક્ષણની સાથે સાથે અન્ય સંગોધનનું કામ પણ તેઓ કરતા રહે છે કોઈ અન્યની ઉત્તમ પ્રતિ નજર ચડે કે તરત જ તેને આધારે મુદ્રિત પુસ્તકમાં સંગોધન ઓ પાઠાંતરોની નોંધ તત્કાળ કરી-કરાવી લે છે મંકડો તેવા અન્યો તેમણે સંચોવિત કર્યા છે અને તે તેમના પુસ્તકાલયમાં છે ત્યારે પણ કોર્સને એ સંગોધિત પુસ્તક ની જગર હોય ત્યારે તેઓ તે સદર્થ આપી દે છે નાનલા મહાનિહારના અન્ય સાતકેડી મુખર્થએ તરતસર અનુ મુદ્રિત પુસ્તક જે તેમણે જેસનમેરની પ્રતો આધારે ગુદ્ધ દર્શુ હવું અને તેમાં ખૂનના પાનાંની પૂર્નિ પણ મરી દત્તી તે જેમનમેરની પ્રતના કોટો સાથે મો ની આમ્યુ હવું તેના હુ સાક્ષી હુ

છે ના ૩૫ થી ૪૦ વર્ષથી તેઓ આગમના સંગોધનના માર્ગમાં ગત છે જે પણ ભ ડારમાં આગમની વિનુદ્ધ પ્રન જુએ છે તેનાં પાઠાંતરો હાપેન પુસ્તકમાં લેના નહ છે માન મળેના જ નહિ પણ નિયમિત આદિ બધી ગીમઓના પણ ગીમમાં આવેના મળના ઉદ્ધોગો ઉપરોગ પણ મૂળ સંતના ગુદ્ધિમળમાં કરે છે—આમ આગમોને શમ એટલી બધી રીતે વિગુદ્ધ મરી પ્રમણિત મગવાનું તેમનું મન બહુ જુનું છે તેના પ્રમજનની યોજનામાં પણ તેમને રસ છે જ આથી ડેર દરે ની મદાગરી જૈન વિદ્યાનયે એના પ્રા ।નનો યદ લેના નષ્ટો કર્યું છે પણ એ યદ પૂ મદાગરી થીની મામ પ્રવાની જે પ્રક્રિયા છે તે પ્રમાણે ચાલના વિદ્યાનયને આપેશ પગી જન તેમ છે પાનું પૂ મદાગરી તો પોતાની રીતે જ તે મામ પ્રવાના કોઈ હાપવાનું ડક્કી મરી તે ડોડી દે તેનો તેમને મેા ।થી મામ ચલન ચાલુ રહેતું જોઈએ, કામમાં ત મયના જોઈએ પણ તેમન કામ એવું મેાન આગમનગોધાનું જ મામ નથી પણ બીજા અને પ્રો છે મો યથામયોગ તેમનો અમય માગી ને છે ઓ તે આપનામાં તેમને જરા પણ સકાય નથી તેમણે મ। મહત્ત્વની તરતમના નથી જે દાણે જે જગી હોય તે દાણે તે મરી દેતું એ એવું મદત્ત્વ છે મળ્યાં જ એ તેમને વિનતી મરી દે અદી

‘ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા’નો ખીજો પ્રવેશ મારે લખાવવાનો છે, તો તેનાં પાઠાંતરો અને શુદ્ધિ મને કોઈ સારી પ્રતને આધારે કરી મોકલો મારી આ વિનંતી સ્વીકારીને તે તેમણે તરત કરી મોકલ્યું. આવું તો અનેકને માટે તેઓ કરતા હોય છે, તે એમનો સ્વભાવ છે. એટલે આપણી ધીરજ ન રહે અને આપણે એમ માનીએ કે પૂ મહારાજશ્રી અમુક કામ જ કરે, ‘ખીલું’ ન જ કરે, એ બનવું અસંભવ જણાય છે. પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે તેમણે તૈયાર કરેલ પુસ્તકમાં અન્ય દ્વારા સંશોધન લગભગ અશક્ય જ છે, કારણ કે તેમનો પ્રયત્ન યથાશક્ય સકલ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને સંશોધિત પુસ્તક તૈયાર કરવાનો રહે છે આથી આગમની જે આવૃત્તિ તેમના દ્વારા તૈયાર થશે તે લગભગ છેવટની જ હશે આવૃત્તિ પેટીમાં આટલી ધીરજ, આટલી ખત અને આટલો પરિશ્રમ કરી આવા પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉદ્ધારની નિષ્ઠા જવડે જ મળવા સંભવ છે જૈન સમાજ પૈસાના મૂલ્યમાં બધી વસ્તુની કિંમત આંકે છે—તેને આ નિષ્ઠાનું મૂલ્ય સમજવામાં ઘણી અડચણ પડે તેમ છે કારણ, તે તો એમ જ વિચારે કે આ પુસ્તક છપાયું તેમાં આટલાં વર્ષ ગયાં અને આટલું ખર્ચ થયું પરંતુ જે આગમોને તે પવિત્ર અને પ્રમાણરૂપ માને છે, તેના શુદ્ધીકરણના મૂલ્યને પૈસામાં આંકી શકાય જ નહિ આ માટે બાયબલ માટે તેના અનુયાયી જે ખર્ચ કરે છે—આજે પણ તેના વિશુદ્ધ અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ માટે—તેનો અદાજ જે જૈન સમાજ પાસે મૂકવામાં આવે તો તેમણે રૂપિયામાં નહિ પણ લાખો રૂપિયામાં પાઈ જેટલો પણ ખર્ચ આગમ માટે નથી કર્યો તે જણાઈ આવશે. મહારાજશ્રીને મન આવા કાર્યનું મૂલ્ય પૈસામાં નથી, સ્વયં કાર્યનું જ મહત્ત્વ છે કાર્યનું મહત્ત્વ વીસરાઈ જાય અને પૈસાનું મહત્ત્વ વધી જાય તો કામ યથાયોગ્ય થઈ શકે નહિ—આ ભાવના તેમના સ્વભાવગત છે

તેમનો વિશ્વાસ છે કે કાર્ય સારું હશે તો પૈસાને કારણે તે અટકી પડશે નહિ તેમણે અનુભવ્યું છે કે તેમનું કોઈ પણ કાર્ય તે કારણે અટકી પડ્યું નથી. ઘણી વાર તેઓ જેસલમેરના ભડારના ઉદ્ધારની વાત કરે છે નીકળ્યા ત્યારે માત્ર તેનો ઉદ્ધાર કરવો છે એ એક જ નિશ્ચય લઈને નીકળ્યા, અને ત્યાં પહોંચી ગયા સાર્થીઓને જોલાવ્યા, તેમના ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા કરી અને રાત-દિન એક કરી એ કામમા સૌ લાગી ગયા કામ પૂરું થયું અને તે માટે પૈસા મળી રહ્યા આજે તે ભડાર સુરક્ષિત-વ્યવસ્થિત છે પણ તે એવે સ્થળે છે, જ્યાં આક્રમણનો ભય સદૈવ રહે છે આ ચિંતા તેમને સતાવી રહી છે પણ આ જૈન સમાજ સપત્તિ-પરિગ્રહમાં માને છે—લગવાનના વચનથી વિરુદ્ધ જઈને; એની મારાપણની ભાવના જતી નથી જેસલમેરનું જેસલમેરમાં રહેવું જોઈએ—આ ભાવના ક્યારેક કદાચ તે અમૂલ્ય ભડારને જોખમમાં નાખી દેશે, પણ એ સજ્જનો તેને અન્યત્ર ખસેડશે નહિ ! આવી જૈન સમાજની સ્થિતિ છે પણ મહારાજશ્રીએ તો પોતાની કરજ બજાવી હવે જૈન સમાજે તેની ભાવી સુરક્ષાનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો છે આશા રાખીએ કે દ્રુસ્ટીઓમાં સદ્બુદ્ધિ આવે આવા મહત્ત્વ-પૂર્ણ ભડારને પૂરો ઉપયોગ થાય તેવી વ્યવસ્થા પણ જરૂરી છે, અન્યથા તે લોભિયાના ધનની જેમ નિરુપયોગી પડી રહેશે જે આચાર્યે તે ભડારની યોજના કરી હશે તેમનો આત્મા આ લોભિયાના ધનને જોઈને રાજ નહિ થતો હોય, તેમને મન તો તેનો સતત ઉપયોગ થાય એમાં જ એ ભડારની મહત્તા છે આજે એવી કોઈ વ્યવસ્થા ત્યાં નથી તે થવી જરૂરી છે તો જ પૂ મહારાજશ્રીએ કરેલ પ્રયત્ન વિશેષ સફળ થશે

પૂ મહારાજશ્રીએ સુસંપાદિત કરી અનેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે અહીં દૂર મારી પાસે તેની સૂચી નથી + પણ જે અત્યંત મહત્ત્વના છે તેનો નિર્દેશ તો જરૂરી છે. પૂ મહારાજશ્રીના નામની છાપ

* આશા રાખું છું કે તેમના આ અભિવાદન ગ્રંથમા તે સૂચી આપવામા આવશે

જે પુનઃ ઉપર હાથ તે નિઃશ્વજનતા નિશ્વસની આવૃત્તિ ગણાય છે એ હમી ન છે નહીં, તેમની તીવ્ર દૃષ્ટિ પુનઃ મહત્તર પારખી શકે છે અને તેથી તેમણે જે કાંઈ સંપાદિત કર્યું છે તે મહત્તરનું હોય છે બૃહદ્દેવ ભાષ્ય જેવો મહાગ્રંથ, જે આનાયો અને આગમધરોનો પ્રિય વસ્તુ, તેઓએ સંપાદિત કર્યો, તે એ- સુધાગ- તરીકે નહીં પણ તેમા જે ભારતીય મંત્રિતિ માટેની સામગ્રી છે, તેથી નિહાનોને શા માટે વચિત ગણના?—એ ભાવનાથી અને એ ગ્રંથનું મહત્તર નિઃશ્વજનતા અંકાનું છે પણ ખરું તેવા જ બીજા ગ્રંથ છે વસુદેવદિગ્દિ તે જનાર્થી પ્રમાણિત થયો છે ત્યારથી આજ સુધી જરામર નિહાનો તે નિષે કાંઈને કાંઈ લખતા રહ્યા છે ભાષાદિષ્ટિએ, કથાવસ્તુની દૃષ્ટિએ અને બીજા અને દૃષ્ટિએ એ ગ્રંથનું મૂલ્ય નિહાનોને મન માં મોડું છે બૃહદ્દેવ, જે અધારે અનુપમ છે તેની સામગ્રીનો ઉપયોગ વસુદેવદિગ્દિમાં થયો હોઈ તેની પ્રિયતા નિહાનોને મન નહીં છે તેથી તેની ચર્ચા અનારનના સંગોધનના માસિદેમા અને પરિપક્વતા થતી જ રહે છે અગવિજ્ઞ નામનો ગ્રંથ આમ તો નિમિત્તગામ્બીર ગ્રંથ છે પણ તેમા જે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશેની સામગ્રી ભરી પડી છે તે જ્યારે કે વસુદેવશાસ્ત્ર અગ્રાને જેઈ ત્યાર વગર માન્યે તેની પ્રગટાવના તેમણે નહીં આપા તો અને ગ્રંથો તેમણે સંપાદિત કર્યા છે અને તેની નિઃશ્વજનતા સુસંધા - તરીકે તેમનું નામ ખ્યાત થયું છે

પૂ મહારાજશ્રી શનાધુ થાય અને સાહિત્યની અને સામાય જનની પણ મેરા કૃત્તા રહે એની શુભાશા સેનુ છું !

વદનીય જ્ઞાનોપાસના

ડૉ. હરિન વલ્લ્લ ચૂ ભાયાણી, અમદાવાદ

વિદ્યાક્ષેત્રે જેમણે ચિંતન અર્પણ કર્યું છે તેમા તેજની અને ગૌરવગામી જૈન નમોની મહાન પરપગનું આગમપ્રમાણકર પુણ્યવિજયજી મહારાજ પેતાની અગ્રવી ગતામ્હીરી પણ વડું નિમિત્તગતી જ્ઞાનોપાસના ભાગ સરળ પણ અને સર્વવર્ન કર્યું છે પુણ્યવિજયની બુદ્ધિગતતા, અપિરત મંત્રગોધનકૃતિ અને રસભાવજૂત વિદ્યાપ્રીતિ સર્વનિર્મિત છે તેમની પ્રકૃતિની આ ભાક્ષણિ નાઓ તેમના અધ્યાપકી જીવનના કાર્ય નાપમા ત્રિવિધ રૂપમા પ્રગટ થતી રહી છે (૧) પ્રાચીન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને લગતા તેમના બહુમુદ્દ સંગોધનકાર્ય દ્વારા (૨) પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના વ્યવસ્થા કરી દ્વારા અને (૩) અન્યના સંગોધન થયા અનેક પ્રારે સદાયખૂત અને પ્રેરક થયા દ્વારા

મહારાજનીની સંખ્યાનંધ સંગોધન સંપાદનની કૃતિઓમા પ્રાકૃત મારિત્યના 'વસુદેવદિગ્દિ' અને 'અગવિજ્ઞ' જેના અનન્ય અને અણુભોલ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે પ્રાચીન સાહિત્ય ભાષા ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટે આ ગ્રંથોનું એક બહુ મહત્તર છે કે અનેક નિહાનોને તે વડાં સુધી રેખા ગમશે પણ તેમની સંગોધનપ્રકૃતિના નિર્ગમ તો છે તેમણે આદરેના જૈન આગમોની શાસ્ત્રગુદ્ધ નાયના તૈયાર કરવા માટેના મહાભારત પુરુષાર્થ મૂળ હસ્તપ્રતો તેમના પરનું ચૂલ્લિ, મિતિ આદિરૂપ નીકાસાદિત્ય વગેરે સમગ્ર સાધનસામગ્રીનો આધાર લઈને અદ્યતન પદ્ધતિએ જૈન આગમ ગ્રંથોનો પ્રાચીનનમ પાઠ નિર્ણીત કરવો એ પ્રાકૃતવિદ્યાનું એક પાયાનું કાર્ય છે મહાભારતની પ્રમાણ બૂત વાચના તૈયાર કરવા જેનું—અને જૈન અમાજની દૃષ્ટિએ તો મહાધિ મહત્તરનું—આ મર્થ અનિશ્ચય કઠિન અને જટિલ છે, અને અનેક વર્ષોનો લગાતાર શ્રમ, ધીરજ, અધ્યયન તથા સાધન સામગ્રીનો સચય અને જોડું પરિશીલન માગી લે તેનું છે પુણ્યવિજયજીએ આ કામને પેતાનું કર્યું

છે, અને એક રીતે તો તેમના વિદ્યા અને જ્ઞાનને લગતાં અન્ય તેમનાં કાર્યો, સ્વયં ધણા મહત્ત્વનાં હોવા છતાં, આ જીવનકાર્યના આનુષંગિક કળ રૂપે જ છે. પાટણના જગપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થાને લગતું તેમનું ચિરસ્મરણીય સેવાકાર્ય, જેસલગીરના ઐતિહાસિક પણ અપ્રાપ્ય જેવા જ્ઞાનભંડારનાં અમૂલ્ય રત્નોને સર્વસુલભ બનાવવાનો તેમનો પુરુષાર્થ, તેમ જ અન્ય ભંડારોની તપાસ, વ્યવસ્થા કે હસ્તપ્રતની સૂચિઓનું નિર્માણ—એ સૌ આગમ સંપાદનના પ્રધાન લક્ષ્યને પહોંચવાના તેમના લગીરથ અને જીવનવ્યાપી પ્રયાસોની લાખેણી આડપેદાશ લેખે જ સમજવાનાં છે.

મહારાજશ્રી પામેથી અહીંના તેમ જ પરદેશના, શિખાઉથી માંડીને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા, અનેક વિદ્વાનો અને સંશોધકોને અત્યંત ઉદારતાથી, તત્પરતાથી અને નિર્ભયભાવે સંશોધનકાર્ય અંગે વિવિધ પ્રકારની સહાય સદા મળતી રહી છે અને એનો વ્યાપ પણ ઘણો મોટો છે : અનેક ભંડારોમાંથી હસ્તપ્રતો સુલભ કરી આપવી અને તે અંગેના તેમના અન્યન્ય જ્ઞાન અને અનુભવનો મુક્તપણે લાભ આપવો, કોઈને સંશોધનની તાલીમ કે પ્રેરણા આપવી, કોઈને સંશોધનની વિવિધ ગૂંચો ઉકેલવામાં માર્ગદર્શન આપવું, તો ક્યાંક સંશોધન-સંસ્થાની કે પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિની સ્થાપનાના સક્રિય પ્રેરક અને પ્રોત્સાહક બનવું આ સૌ એમની ઊંડી વિદ્યાપ્રીતિ અને વિદ્યુતપ્રીતિનાં જ ફલિત છે. જ્યારે આ બધાનો કોઈક વ્યવસ્થિત વૃત્તાંત તૈયાર થયે ત્યારે તે પ્રાચીન સાહિત્યસંશોધનના ક્ષેત્રમાં મળતા સહકાર અને સહભાવ અંગેનું એક અતિશય પ્રેરક પુરતક બની રહેશે.

પુણ્યવિજયજીની અશ્રાન્ત કાર્યલગની, ઉદારતા, વતસલતા અને નિખાલસ સરળતાને શબ્દોમાં મૂકવાનો કોઈ પણ ઉદ્યમ અસફળ રહેવાનો તે બધાનો સાચો અનુભવ અને આસ્વાદ તો તેમના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવીને જ પામી શકાય.

પુણ્યવિજયજી તથા તેમના અત્યંત નિકટના બહુચુન સહયોગીઓ—મુનિ જિનવિજયજી, પંડિત સુખલાલજી અને પંડિત બેચરદાસજી—નું પ્રખર વિદ્યાસંવર્ધનનું એકનિષ્ઠ કાર્ય અર્વાચીન ગુજરાતના સંસ્કારજીવનનું એક અત્યંત ઉજ્જવળ પ્રદરણ છે. મહારાજશ્રીની જ્ઞાનસાધના યથાપૂર્વ ચલતી રહે, આગમસંપાદનનું જીવનકાર્ય યશસ્વી રીતે પાર પડ અને તે અંગે આવશ્યક અને અનિવાર્ય એવા દીર્ઘાયુષ્ય, સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ અને સર્વ પ્રકારના સહકારનો મુયોગ એમના પરત્વે અવિરત થતો રહે એમ આપણે સૌ સર્વાત્મભાવે ઇચ્છીએ.

જૈન જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધારક મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી

ડૉ. જિતેન્દ્ર જેટલી, દારકા

પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનના ક્ષેત્રમાં રસ લેનાર સંશોધક વિદ્વાનોમાં અને એમાં પણ હસ્તપ્રતોને આધારે પોતાનું સંશોધન આગળ ધપાવનાર વિદ્વાનોમાં મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીને ન ઓળખનાર એવા ભાગે જ કોઈ ભારતીય કે પૂર્વ તથા પશ્ચિમના વિદેશી વિદ્વાન હશે શું ભારતમાં કે શું અન્ય પૂર્વના કે પશ્ચિમના દેશોમાં એમની ખ્યાતિ હસ્તપ્રતોના તથા અનેક જૈન જ્ઞાનભંડારોના ઉદ્ધારક તરીકે અમર રહે એવી છે. જૈન જ્ઞાનભંડારોની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ઉદ્ધાર કરવાની ગુરુચાવી એમના લિપિશાસ્ત્રના વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં રહેલી છે.

બાલ્યવયમાં જ દીક્ષા લીધા બાદ એમણે પંડિતો પાસે વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો ત્યાર બાદ યુવાન વયથી જ એમનો રસ વિદ્યામાં—એમાં પણ વિશેષ સંશોધનમાં—સારો હોઈ એમના પ્રચુર પ્રવર્તક મુનિ શ્રી કાન્તિવિજયજી તથા ગુરુવર્ધ મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજીની

પ્રેરણાથી હનપ્રતોના ઉદ્ધારના કાર્યમાં જપના થુ ઓ અનુભવ તથા એ મારી સાધના દ્વારા સાડુ એનું નેપુણ્ય પણ પ્રાપ્ત કર્યું.

એમ ॥ પ્રચુર તથા શુરુ ॥ હાથ નીચે સારી એવી તાલીમ મેળવ્યા બા એમણે જૈન આગમોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંપાદન કરી ઉદ્ધાર કરનારા હેતુથી જૈન આગમ પ્રયો ઉપરાત 'વસુદેવકિંદિ' જેવા સર્ગિક પ્રયોનું હસ્તપ્રતોને આવાગે, હનપ્રતોનો ઉદ્ધાર કરતા હતા, સંપાદન ઓ એ રીતે ઉદ્ધાર પ્રયો છે એમના પ્રચુર તથા શુરુ ક્રમશઃ જાળધર્મ પામ્યા પછી પણ આજ નિ સુરી લગભગ ૭૪ વયની વય પણ એક યુવાનો પણ પ્રેરણા આપે એ ગતિથી આ મરોધન તથા સંપાદન કામ થાનુ રાખ્યું છે એ મામના પરિપાકરૂપે જૈન આગમોના ઓક પ્રયોનું નાસ્ત્રીય સંપાદન એમના પ્રત્યક્ષ માર્ગે શંન નીચે થતા ઉપગત ખીજ પણ અનેક પ્રયોનું શાસ્ત્રીય સંપાદન એમના દુર્ગમ હાથે થયું છે આ ઉપરાત આવું સંગોધન તથા સંપાદન નાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી કરનાર અને ભાગતીય તેમ જ નિદેશના નિદાનો હનપ્રતોનો ઉપયોગ કરી રહે એવી વ્યવસ્થા એમણે રી છે આમ આજે જે સંગો વન તથા સંપાદન ક્ષેત્રમાં ખ્યાતનામ છે તેમના ઘણા નિદાનોના તેઓ આ પ્રાચ્યનિદાના સંગોધન ક્ષેત્રના નિદાન તથા સહાય-રતા છે.

જુગરાતના એમણે મુખ્યત્વે પાટણનો હેમચંદ્રનો જ્ઞાનભંડાર, ખલાતનો ગાતિનાથનો ભંડાર લીમડીનો ભંડાર તથા ખીજના નાના મોટા ભંડારોનું નચ્ચિત આકલન તેમજ સંપાદન કરતા ઉપરાત આ ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ સંગોધન નિદાનને આગવ્યસુગ્મ કરી નાખે એનું મમ તે જેસનમેગ જેવા પ્રદેશમાં દોઢ વર્ષ રહી ત્યાં જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધારનું કર્યું છે એમણે આ કામ ઘઈ અજબ રીતે કર્યું છે તેનો ખ્યાન, જેણે આ કામ થતું પ્રત્યક્ષ જોયું હોય તેને જ આવી શકે અહીં જ એમની વિધિશાસ્ત્રની વ્યગ્રાન નિપુણતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

જેસનમેરના જ્ઞાનભંડારમાં દુરગીઓની વિનિતિથી તેઓએ સંપ્રત્યયના નિયમનું યથાર્થ પાલન કરી, એમની સાડુમળી સાથે પગપાળા જઈ સંપાદનમાં પદ્ધતિથી નિદાર પ્રયો હતા ત્યાં આ કામ કરતા માટે રહેતાની તથા જામ કરતાની અનેક મુશ્કેલીઓ હતી પરંતુ આ બધી મુશ્કેલીઓને એમણે એમની કાય કરતાની સાહજિક દુર્ગમતા તથા કુનેહથી પાર કરી હતી જેસનમેરના આ પાન ભંડારોનો તાડપન ઉપર લખાયેલી હનપ્રતો એખીજ સાથે એવી તો મેળમેળ થઈ ગઈ હતી કે એને છૂરી પાડી વ્યગ્રિત કરતા માટે કોઈ પણ નિદાન હિનત હારી નળ્ય અગાઉ આ વામ પાર પાડતા માટેનો પ્રયત્ન આતનામ નિદાન મુનિશ્રી જિનનિજ્ય-તરૂંથી થયો હતો પણ એમણે આ કાર્યની નિષ્ઠતા જોઈ એ કામ મૂખ દોડુ હતું વડો રાના નિદાન શ્રીભાને પણ માન આ ભંડારની પ્રતોની, એ પ્રતો જે રીતે ઉપનયન થઈ એ રીતે, એ સુચી માન તૈયાર કરી હતી પરંતુ મુનિશ્રી પુણ્યનિજ્ય-એ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ઓક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે એમના સહાય-સાથીદારો સાથે ખત અને ધીરજથી આ કામ સતત પરિત્રમ કરી પાર પાડ્યું.

તાડપનની હસ્તપ્રતો એવી તો બેમમેળ થઈ ગઈ હતી કે કેન્દ્રીય હસ્તપ્રતો અંગ હોવા છતાં એ છે કે ગૂંમ થઈ ગઈ છે તે કહી ગમતું ન હતું એમણે જેસનમેરમાં પોતે જે ખડમા ગેતા હતા, ત્યાં સૌપહેલાં બધીને હસ્તપ્રતો મગારી તાડપનની આ હસ્તપ્રતોના એકેએક પત્રો જુદા કરી નખાવી એમ ના બાદ એમણે લાગનગર મે મામ સુરી દિનમના લગભગ ૧૬ થી ૧૭ કલાક સુધી સાથીદારો સાથે કામ કરી એક એક તાડપન ખૂંમ જ ધીરજથી અને ખતની ગોઠવા આમાં કેવાએ તાડપનોની વ્યવસ્થા અક્ષરશાળી બે પ્રતો પણ હતી એમાં અસુખ પન ઈ પ્રતનું છે,

એનો નિર્ણય એમની સૂક્ષ્મેક્ષિકા અને લિપિશાસ્ત્રના ગંભીર જ્ઞાનને આધારે કર્યો આ પરિશ્રમના પરિણામે લગભગ ૮૦ જેટલી તાડપત્ર ઉપરની હસ્તપ્રતો, જે અગાઉનાં સૂચીપત્રોમાં નથી એમ જણાતી, તે બધીયે આ સમિત્રણમાંથી મળી આવી

આ જ રીતે કાગળ ઉપર લખાયેલી હસ્તપ્રતોને પણ મગાવી, એમાં માત્ર સેળમેળ થયેલ હસ્તપ્રતોને જુદી પાડી વ્યવસ્થિત કરી તાડપત્ર કરતા કાગળ ઉપર લખાયેલી હસ્તપ્રતોની સંખ્યાનું પ્રમાણ લગભગ દશેક હજાર જેટલું હોઈ, પરંતુ સમિત્રણ ઓછું હોઈ, એ કામ વ્યવસ્થિત કરવામાં ધારવા કરતા ઓછો સમય ગયો

તાડપત્રની પ્રતો ફરીથી આ રીતે મિશ્રિત ન થઈ જાય માટે પ્રત્યેક પ્રત દીક એક એક એક્યુ-મિનિયમની તાડપત્રના માપની પેટીઓ તૈયાર કરાવી તથા એ પેટીઓને રાખવા જોધપુરના એન્જિનિયર પાસે સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટના જેવું જ એક આખું વોલ્ટ તૈયાર કરાવડાવ્યું અને પ્રત્યેક પેટી એ વોલ્ટમાં રાખવામાં આવી નકામા જણાતા તાડપત્રોના અવશેષનું એક નાનકડા કાચથી મટેલ ટેબલ ઉપર પ્રદર્શન પણ ગોઠવેલું આમ આખોય લઠાર શાસ્ત્રીય રીતે વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યો.

એમની પાસે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ પણ હોઈ આ બધી પ્રતોમાંથી એમને જરૂરી એવી તાડપત્રની પ્રતો તથા કાગળની હસ્તપ્રતોનું પણ દિલ્હી ખાતે પોતાના ખાસ અંગત સાથીદારો મોકલી કેન્દ્ર સરકારની સહાયથી માર્કકોલ્લેક્શન કરાવ્યું અને આ રીતે જેસલમેરના આંટાફેરા વારંવાર ન કરવા પડે એ પણ થયું

અન્ય લિપિશાસ્ત્રીઓના જ્ઞાનથી એમના લિપિશાસ્ત્રના જ્ઞાનની વિશેષતા છે તેઓ માત્ર લિપિઓ વાંચી હસ્તપ્રતનું લખ્યાનું વર્ષ એના મરોડના આધારે નક્કી કરી શકે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ એમની આગવી વિશેષતા તો જુદી જ છે તે એ છે કે તેઓ નાગરી લિપિના કોઈ પણ વર્ષના મરોડનો સતત અભ્યાસ કર્યા પછી એ મરોડને એટલો હસ્તગત કરી લે છે કે એ જ મરોડમાં તેઓ લખી પણ શકે છે તાડપત્રની કેટલીએક પ્રતોનું સંશોધન તથા અન્ય હસ્તપ્રતોનું સંશોધન એમણે તે તે હસ્તપ્રતની પોતાની લિપિમાં જ એ જ મરોડથી કર્યું છે, જેથી વાચક, સંશોધક વિદ્વાનને મુશ્કેલી ન પડે હસ્તપ્રતો કેમ વાંચવી અને જુદી જુદી હસ્તપ્રતોના જુદા જુદા વર્ષના મરોડ કેવા હોય છે, તેનું શિક્ષણ એમણે ઘણાને આપ્યું છે પોતાની આગવી સૂઝથી પાટણમાં જ તેઓ સારા લલિયાઓનું સર્જન કરી શક્યા છે. અત્યારે તો નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ ચાલુ થઈ હોવાથી લલિયાઓની વિશેષ જરૂર નથી પડતી, કારણ કે નકલ કરવાનું કામ હવે ફોટોસ્ટેટ કે માર્કકોલ્લેક્શન દ્વારા થઈ શકે છે.

આમ છતાં પ્રાચીન લેખનકળાના એમના અત્યારે અપ્રાપ્ય એવા પુસ્તકને જોવાથી પણ લેખન-કળા વિશે એમનું જ્ઞાન કેટલું ગંભીર તથા વિશાળ છે, એનો ખ્યાલ આવ્યા વિના ન રહે. એ પુસ્તક છપાયા પછી અત્યાર યુધીમાં એમને એમાં એટલો બધો વધારો કર્યો છે કે ફરીથી જ્યારે એનું પ્રકાશન થશે સારે એવી દ્વિગુણીમાત્રામાં એ જોવા મળશે એમની આ વિશેષતા ઉપર અને એમના જ્ઞાનથી મુગ્ધ થઈને જ અમદાવાદના દાનવીર શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ એ એક સારું સંશોધનમંદિર ઊભું કરવાનું એમને સોંપ્યું હોયનું ‘લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર’ એ એક રીતે આ વિનમ્ર વિદ્વાનનું સર્જન છે એમાં આજે લગભગ ૩૦૦૦૦ (ત્રીસ હજાર) હસ્તપ્રતો ઉપરાંત મુદ્રિત પુસ્તકોનું પણ સાડું એવું ગ્રન્થાલય છે પોતે જીવનમાં સંગૃહીત કરેલી હસ્તપ્રતો તથા અનેક અમૂલ્ય પ્રાચીન વસ્તુઓ એમણે ખૂબ ઉદારતાથી આ સંશોધનમંદિરને, એનો વિદ્વાનો ઉપયોગ કરી શકે એ હેતુથી, ભેટ આપી દીધી છે.

નિપિનાઅના તેમ જ અન્ય અનેક મળાઓના પારગામી અને પરીક્ષા એના આ મુનિશ્રીમા જ્ઞાનની ગભીરતા સાથે મિનમ્નતા અને ક્ષુદ્રતા એવી તો જામી મર્ધ છે કે એ નાના બાળકને પણ એમની સાથે બેમી વાત કરતા સકાય થતો નથી એમનું વાત્સલ્ય અને જામ જરવાની અનોખી રીત કોઈ પણ વિદ્વાનનો કે મગસા જના વ્યક્તિનો કોય લાજમાનમા દુર કરે છે તેઓ સપ્રત્યે જૈન હોવા છતાં સાપ્રત્યિક સંવ્યવિચારથી પર હોવાને ગમે વિશ્વમાના સૌ સરોધ- વિદ્વાનોનો પ્રેમ સપાદન કરી શક્યા છે અને એ રીતે તેઓ એક વિશ્વમાનવ છે.

આજે પણ ભારતના કે અન્ય પૂર્વ કે પશ્ચિમના કોઈ પણ નિાનને એમની સહાય મળનામા કોઈ પણ જાતનો અતરાય નથી નડતો. આવા માન જૈન સપ્રત્યેના જ નરિ પણ આપણા દેશના અને અતિરાયોમિત વિના આખા વિશ્વના પ્રાન્ય વિદ્યા સરોવરનના મનને પરમકૃપાળુ પગમાત્મા ગ્યાન્ય અને દીર્ઘ આધુન્ય આપે એ જ પ્રાર્થના ઈતિ નમ્.

પૂ પુણ્યવિજયજીની વિદ્યાસાધના

ડૉ. પ્રબોધ બેચરદામ પંડિત, દિંડી

આપણી સાહુમર્યાના મળો સાથે મારો પરિચય નહિત્ત જે થોડો પરિચય તેનો સદર્ભ પણ જુદો બાળપણથી અમે સાધુઓને મારા પિતાજી પામે અભ્યાસ મરવા આનંદાર વ્યક્તિઓ તરીકે જ ઓળખ્યા છે એમને વિદ્યારેમી અને સગોધમે તરીકે જ ઓળખવાના અમારા બાળપણના સમગ્રો મ્વાભાવિ રીતે જ, બહુ ઓછા સાધુઓ સાથે આ ભુમિમાએ પરિચય દેખી શકાય મે પૂ પુણ્ય વિજયજી મળાગજને એક વિદ્યારેમી અને સગોધ તરીકે જ જોયા અને ઓળખ્યા છે.

૬ દાષ્ટ્યમા ભજુતો હતા ત્યારે મારા પિતાજી સાથે પાળ્ય જનાનું મન્યુ ઐતિહાસિક નગર પ્રાચીન અનગોએ અને જાામ હારો એના અનેક આર્મ્મજો પિતાજીને પૂ અતુરનિજયજી અને પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજને મળવાનું કામ આચાર્ય દેમચદની પરપરા અને નાનલ હારોના આ મદર્ભમા એ નિશિષ્ટ સાધુઓ સાથે મારો પ્રથમ પરિચય પડી તો, મારા પિતાજી મારે અો પ્રેમના, પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજને મળવાનું અનેક વાર થયું છે મારામા પગપગમાન્ય વાર્મિક મરમગેનો અમાર નદના દગતા કે સુખશાન પૂજતા પણ આનંડે નલી જાાં પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજને મને મારિ એવું લાગસા દીધું નથી કે ૬ બહારનો હુ કે મારા વર્નનમા કઈ ઊલખ છે મારા વિદ્યા જનામમા એમજો રસ લીરો છે એવું જ નહિ, પણ એમ એ થયા પડી ભાવાવિનાનના અભ્યાસારે વિનાયત જના મારે એમના થમી મને સપાય પણ મળી છે આ બધું, વિદ્યાના તાનજે જ મધાયેતુ આગમોના સપાદનમા સપાદનપદ્ધતિમા, શમ્દોના અર્થો અને વ્યુત્પત્તિઓમા એમની દષ્ટિ અો મારી દટિમા ઘણો દુર અને એમને એની જાણુ છતાં ઉત્તરભાવે એમજો મારી પ્રવરતિને હમેશા વેગ અને ટેકે આપ્યા છે વિદ્યાધેતોમા પણ આની ઉદાગતા નિગર હોય છે.

વિદ્યાક્ષેત્રે પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજની ટ્રેનીંગ નોધવા જેની—ચુજરાન જેને મારે ગોરન લે અને જાાી ગહે તેની—મિદ્ધિઓનો ઉત્તેજ અપ્થાને નહીં ગણાય હુ અહીં એમાંની બેનો ઉત્તેજ મરુદુ જેમનમેગના બ હારોની દાષપ્રતોની યાદીનું સપાદન અો મધ્યકાલીન મુજગતી તપ્પાસનું અધ્યયન જેમનમેગના જ્ઞાનિત ભ હારો અો વેરવિખેર થઈ ગરી પોપીઓના દગના—કોપીઓમા ભગની—જેજો જોયા દોષ એમને જ પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજના આ મહાભાગત કામનો અદાજ આવી

શકે વિદ્યાયનથી આવીને હું જેસવમેર ગયો હતો; એ વખતે પૂ મહારાજજી જે ઉતારામાં હતા એ કદાચ કોઈ ધર્મશાળા જેવું મદન હતું; સેકડો પાનાંઓ પાથરીને ક્યા ગ્રન્થનાં ક્યાં પાનાં ક્યાં છે એ શોધવાનું અને ગોઠવવાનું ચાલતું હતું નજીકમાં નજીક રેલવે સ્ટેશનથી સાઠ માઈલ દૂર, ખાવાની કુશી વ્યવસ્થા નહીં, પીજગીતો અભાવ, (હું તો થોડા દિવસમાં જ પાછો આવ્યો !) ભંડારોના જડ રખેવાળો—આવી અનેક અગવડો છતાં પૂ મહારાજજી અને એમના સહાયકોએ ખૂબ પરિશ્રમ કરીને આ ભંડારોને વ્યવસ્થિત કર્યા છે, અને હવે તો એ હસ્તપ્રતોની સકલિત યાદી પણ આપણા હાથમાં પહોંચી છે.

સતત સપાદનકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેતા પૂ મહારાજજીએ લલિયાઓની આદતો અને એમની લેખણની ખામી-ખૂખીઓનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો છે અને એના પરિપાકરૂપે એક અભ્યાસગ્રન્થ લખ્યો છે. મધ્યકાળની હાથની લખાવટના અભ્યાસ માટે આ પુસ્તક મહત્ત્વનું છે પોથીની લખાવટને તપાસીને પૂ મહારાજજી એ પોથીના લેખનનો કાળ ચોક્કસાઈથી નક્કી કરી શકે છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન લખાના વિદ્યાર્થીઓએ આ વિદ્યા એમની પાસેથી શીખવી જોઈએ અને આ પરંપરા ચાલુ રાખવી જોઈએ ગુજરાતમાં ગ્રંથસંપાદનકળાનો સાગે વિકાસ થયો છે તેમાં પૂ મહારાજજીનો મોટો ફાળો છે.

પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજની વિદ્યાસાધનાનો લાભ ગુજરાતનાં વિદ્યામંડળોને મળતો રહે એ આ શુભ પ્રસંગે પ્રાર્થના.

સૌજન્યમૂર્તિ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી

શ્રી અગરચન્દ્રજી નાહટા, વીકાનેર

આગમપ્રભાકર પૂજ્ય મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી વિશ્વકી વિરલ વિભૂતિ હૈ, જિન્હોને અપને જીવનકો વહુત હી ઉન્ચ આદર્શ પર પ્રતિષ્ઠિત કિયા ઔર જન-માધારણસે લેકર વિદ્વજ્જનોકે પ્રેરણા કેન્દ્ર એવ આદરણીય વને । મુનિશ્રીકે પ્રથમ દર્શન મૈને અવસે કરીવ ૪૦ વર્ષ પહેલે પાટણમે કિયે થે, જવ કિ વે અપને દાદાગુરુ પ્રવર્તક કાતિવિજયજી ઔર અપને ગુરુ શ્રી વિદ્વદ્-વર્ય ચતુરવિજયજીકે સાથ સાગરકે ઉપાશ્રયમે ચાતુર્માસ મે સ્થિરતા કિયે હુયે થે । મૈં અપને કુટુબકે સાથ તીર્થ-યાત્રાકે દૌરાન પાટણ ગયા થા, ઉસ સમય આપ તીનોકે દર્શન મૈંને કરકે અપનેકો ધન્ય માના ।

પાટણકે હસ્તલિખિત ગ્રન્થમહારોકો સુવ્યવસ્થિત ઔર સુરક્ષિત કરનેકા ઔર અપને ગુરુશ્રી દ્વારા પ્રાચીન ગ્રન્થોકે સમ્પાદનકા જો કાર્ય ચલ રહા થા, ઉસમે આપ પૂર્ણ સહયોગી થે । ઉસકે વાદ હમારી હસ્તલિખિત પ્રતિયોકી ઓજ ઔર જ્ઞાનમહારોકે અવલોકનમે વિશેષ રચિ હોતી ગઈ ઔર મુનિશ્રીકા સપર્ક “કવિવર સમયસુન્દરજી સવધી હમારે ગોષ્ઠકાર્ય ઔર જૈનેતર ગ્રન્થો પર જૈન ટીકાયે” નામક મેરે નિવન્ધકે પ્રસંગસે વઢા । ફિર સં ૧૯૬૨મે ઉન્હોને હમે પાટણ જ્ઞાનમહારમે જો કવિવર જિનહર્ષકે સ્તવન આદિકી સગ્રહ-પ્રતિ થી, ઉસકી નકલ કરાકર મેજી । કધારત્નકોગકે પ્રસંગમે મી આપસે પત્રવ્યવહાર ચલા । સાહિત્યિક કાર્યોમે આપસે સહયોગ પ્રાપ્ત કરનેકા સુઅવસર તો વરાવર મિલતા રહા, પર અધિક નિકટ સપર્કમે રહનેકા મૌકા જવ સ ૨૦૦૬મે આપ જૈસલમેરકે વૃહદ્ જૈન જ્ઞાનમહારકી સુવ્યવસ્થામે લગે થે, તવ જૈસલમેર કઈ દિન સાથ રહનેકા મિલા । હમને દેખા કિ આપ પ્રતિપલ જ્ઞાનોપાસનામે

दत्तचित्त रहते । सबके साथमें आपका ऐसा मधुर व्यवहार था कि वरवम आपके सम्पक्म आनेवाले आकर्षित हुये बिना नहीं रहते ।

जैसलमेरम आप रातको १२ वजे तक निरंतर काय करते रहते थे । १२ वजे भी विजनी बंद हो जाने पर ही आपका काय रुकता । इतना परिश्रम करते हुये भी आप बड़े प्रसन्नचित्त नजर आते । सब ममय आप सबके लिये सुलभ थे । मुझे बड़ा सकोच होता था कि आपसे जैन तत्त्वज्ञान और साहित्य सबकी चर्चा तो करनी जरूरी है, पर आप सब ममय ज्ञानोपासनामें लगे हुये हैं, तो इनका अमूल्य समय लेना कहा तब उचित होगा ? कई दिनों तक तो मैं इसी पशोपेशम रहा । पर आपकी उदारता, विनाल हृदयता, सौजन्य एवं वात्सल्यताका परिचय पाता रहा, इसमें एक दिन साहस बढोरकर आपके पास बैठ गया और अपने मनकी बात बड़े सकोचके साथ कह डाली । इसके उत्तरमें आपने जो शब्द कहे वे आज भी मेरे कानोंमें गूँज रहे हैं । आपने फरमाया कि “आखिर मैं यह सब काम किसके लिये कर रहा हूँ ? आप जैसे ज्ञानरश्मि और साहित्यसेवी व्यक्तिके लिये तो मैं सब काम छोड़कर अपना समय देनेको तैयार हूँ । आखिर मेरे इस परिश्रमका लाभ आप जैसे व्यक्ति ही उठायेंगे और मेरे कामका सही भूल्यावन तभी हो सकेगा ।” मैं आपके यह अमूल्य विचार सुनकर गदगद हो गया और फिर तो खुलकर लगे समय तक कई प्रकारकी बातें होती रही । इस सच्ची साधुताका दशन मुझे आपमें बड़े अच्छे रूपमें दियाई दिया । और मैं आपका भक्त बन गया ।

जैसलमेरका काय करते समय आपके अनेक सद्गुणोंका मुझे परिचय मिला । बीकानेरके नानभण्डारोंकी चर्चा करते हुये मैंने आपसे जैसलमेरका काय पूरा होनेके बाद बीकानेर पधारनेका अनुरोध किया और आप कृपा कर बीकानेर पधारे । तब तो आपकी कृपाका और भी अधिक लाभ मिला ।

सत्रसे बढी और विरल विनोयता मेरे अनुभवमें यह आई कि अच्छा, मतका आपमें तनिक भी व्यामोह नहीं है । अपने किये हुये कामका लाभ दूसरे उठावें इसमें प्रसन्न होना दूसरोंके कायम सदा सहयोगी बनकर उठे प्रोत्साहित और लाभान्वित करना सबके मायम मधुर स्वध और सदा प्रसन्न और खिला हुआ चेहरा, नाम और यात्री कामना न करते हुये अपने किये हुये निष्ठ श्रमपूर्ण सन्तोषनको दूसरोंके उपयोगके लिये पूरी हृष्ट दे देना । मरलता और ज्ञानविश्राम, सौजन्य और आत्मीयता आपके विरल व्यक्तित्व के महत्त्वपूर्ण पहलू हैं । ऐसे सद्गुण जितनी अधिक मात्रामें अग्र्य खोजन पर भी नहीं मिलग । नामानुरूप आप पुण्यकी साकार प्रतिमा हैं । आपके कार्यों और मृदु व्यवहारसे आकर्षित होकर लोग अपने आप आपकी महयोग देनेके लिये उत्सुक हो जाते हैं । आपके सम्पक्म आनेवाले माधारण व्यक्ति अमाधारण बन गये । मारा जीवन आपने साहित्यापासनामें लगा दिया । पर कोई व्यस्तता व अलगाव नहीं । मुत्ता हृदय और पवित्र, आदश एवं मुत्ता जीवन । धन्य है ।

अबले अपने आपका काम करनेवाले व्यक्ति तो बहुतसे मिलेंगे पर उनमें प्रायः मनुचित वृत्ति इतनी अधिक रहती है कि मारा श्रेय वे स्वयं ही लेना चाहते हैं । दूसरोंको महयोग देने व आगे बढ़ानेमें वे प्रायः उदासीन रहते हैं । पर मुनिश्री पुण्यविजयजीने अनका व्यक्ति-यानो तयार करके महयोगी बना लिया और जो भी व्यक्ति उनमें महयोग लेनको गया या

આયા, ઉઠ્ઠે મુક્ત હસ્તે ઔર ઉદાર હૃદયસે વે પૂરા સહયોગ દેતે હૈ । ઔર સ્વયં સર્વથા નિ સ્પૃહ રહતે હૈ ।

અપને વર્ષોકે અમૂલ્ય સગ્રહકો ઉઠ્ઠોને લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સસ્કૃતિ વિદ્યામદિર, અહમદાવાદકો દે દિયા । અનેકો સ્થાનોકે જ્ઞાનભંડારોકા આપને નિરીક્ષણ હી નહી કિયા પર ઉનકા ઉદ્ધાર કર દિયા । ઉનકી વ્યવસ્થિત વિવરણાત્મક સૂચી તૈયાર કરનેકે સાથ પ્રતિયોકી સુરક્ષાકા ભી પૂર્ણ પ્રયત્ન કરવા દિયા હૈ । જૈસલમેરકે જ્ઞાનભંડારકો જો આપને ભવ્ય રૂપ દિયા હૈ વહ અન્ય કિસી કે ભી દ્વારા સમ્ભવ નહી । પાટણકે જૈન જ્ઞાનભંડારોકા એકત્રીકરણ કરકે હેમચન્દ્રસૂરિ જ્ઞાનમદિર કી સ્થાપનાકી વહ ભી આપકે અતિશય પ્રભાવકા હી દ્યોતક હૈ ।

જૈન આગમાદિ સાહિત્યકે સંશોધન, સંપાદન ઔર પ્રકાશનમે આપને જિતના ભોગ દિયા હૈ, વહ સદા સ્મરણીય રહેગા । જહા કહી ભી જૈન આગમોકી પ્રાચીન વ શુદ્ધ પ્રતિ મિલની સમ્ભવ થી, વહા સ્વયં અપની મંડલીકે સાથ આપ પહું જે ઔર એક-એક વાવય, ગવ્દ યા અક્ષર તકકો વડી વારીકીસે મિલાન કર પાઠભેદ લિખે । ઇતના સવ કરતે હુયે ભી આપમે અભિ-માનકા નામ તક નહી । માનવોચિત હી નહી સાધવોચિત ગુણ તો આપમે કૂટ કૂટ કર ભરે હુયે હૈ । ૭૦ વર્ષ સે ભી અધિક ઉમ્મર હો જાને પર ભી આપમે વહી ઉત્સાહ લૌર ઉમગ હૈ । આપકા આત્મવિશ્વાસ ભી વહુત પ્રવલ હૈ । અપની સારી શક્તિ આગમસેવામે નિયોજિત કર રહી હૈ । ગાસનદેવસે પ્રાર્થના હૈ કિ આપ શતાયુ હો ઔર અપને વર્ષોકે શ્રમકો સફલ વના સકે । કામ વહુત વડા હૈ । વહુત સમય ઔર શ્રમકી અપેક્ષા હૈ । અન્ય મુનિયો આદિકા જો સહયોગ મિલના અપેક્ષિત થા, વહ નહી મિલને પર ભી આપ વિદ્વાનોકે સહયોગસે આગમાદિકે પ્રકાશનમે પૂર્ણ રૂપસે જુટે હુયે હૈ । જૈસલમેર ઔર પાટણકે જ્ઞાનભંડારોકે સૂચીપત્ર ગીદ્ય હી પ્રકાશિત હો, ઔર આગમ-પ્રકાશનકા કામ જોરોસે આગે વઢે, યહી શુભ કામના હૈ । મુનિશ્રીકે પાદ-પદ્મોમે ભાવસે વન્દના ।

સદ્ધર્મપરાયણ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને વંદના

શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળ, અમદાવાદ

પૂજ્ય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી આ યુગના પ્રાચીન ગ્રંથ-સાહિત્યના પ્રખર સમુદ્ધારક જે એવી છાપ મારા મન પર જ્યારે અમદાવાદમા ભગુભાઈના વડામાં જૈન સાહિત્ય ભંડારોનું એક વિરાટ પ્રદર્શન પ્રથમ વાર થયું ત્યારથી પડી ગઈ હતી તે પ્રદર્શન બતાવવા સારાભાઈ નવાળ મારા સાથી બન્યા હતા તેમને મેં તે જ સમયે જણાવ્યું હતું કે જૈન ગ્રંથોમાં વિપુલ ચિત્રસામગ્રી ભરી છે તે પ્રકાશિત થાય તો જૈન સંપ્રદાયે ગુજરાતમા ફલાને કેવો સમાશ્રય આપ્યો છે તેનું પ્રજ્ઞસમસ્તને ભાન થાય

સારાભાઈએ એ વાત ઉપાડી લીધી અને કાપડની દુકાનમાંથી સમય મેળવી જૈન ભંડારોમાંના ચિત્રગ્રંથો માગી લાવી તેના ગુણોનું મૂલ્યાંકન મારી પાસે કરાવતા તે વખતે એકાદ વાર મને મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી પાસે લઈ ગયેલા એવું યાદ છે તેમના કામમાં મુનિશ્રીએ ઘણી પ્રેરણા અને સહાયતા કરી તેથી જ જૈન ગ્રંથોમાંનાં ચિત્રોનાં પ્રકાશનો તે કરી શક્યા હતા એમ મારું માનવું છે

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ પાટણમાં હેમસત્ર બિજવવા પરિપક્વને માટે આમત્રણ મેળવ્યું ત્યારે સંગ્રહોના સુરક્ષણ માટે તૈયાર થયેલા મકાન અને અદરની પાટી વ્યવસ્થા બંનેમાં ત્યારે જ મુનિશ્રીના

અથાગ પરિશ્રમ અને નિષ્વોષામનાનો પ્યાન મળ્યો આવાવડુ ઘડે અને લાડાગનાવી મેન્ડ દરેના સન્સાનધિ નિપયોની નિગન હસ્તપ્રતો અને ત્રયોની મુનિમતે સ્ત્રિપત્રમે તેધાગ રી સમુચિત ન્યમ્પાવાળા મદાનનમા પુા સ્થાપિત કરી ગુજરાતના યુગપુરુષ નિદાનમર્ચત હેમચક્રમ્મિના ત્માગ નુ ઉદ્દાટન થયુ તે વેળા મે એ અથમ ડાંગેનુ લ્હાન ડુર્ધુ ત્રયોની ચિનસામગ્રીમા ગુજરાતની કનાા ઇતિહાસ જ્ઞેનો ઓ પૂર્ણ જિજ્ઞાસુભાવે શુધિશીના નાનાંનાપો સાબળ્યા લાગવી જૈનાત્રિન નાઓનો હુ ભાનિડ બની ગયો કના દાગ ધર્મભાવના કેરી રીતે નિમસ પાળી છે તેનુ લ્હાન રી મ ચો અને કનાની આધારત્રિ પ્રૃતિ પણ સમજ ન ચો

પૂજન પુણ્યનિગ્મજી જનાગ અમ ના પરાગતા અને ઘણા મહિના માગ રંગી નજી ॥ ઉપાશ્રયમા નિનામ પ્રતા ત્યાગ કોઈ ને કોઈ સજ્જન મુનામતી આવે તેમ ॥ હો જતા તે હરે પ્રમજે તેમના સગોવનની પ્રક્રિયા ઓ ગુદ્ધિ માટે સાનધાતીની વાતો સાલગતો તેમાથી તેમના પત્રિશ્રમ અને નિત્તાના નવા પ્રદેશોનુ ભાન મેળવતો

એ ના તેમજો તાજેતરમા દાય વાગેરી અગનિદા' મામના અથતી પ્રતીર્ણ માહિતી આપના માડી, જેમા મનુ'ય ॥ અગ ઉપાગો ॥ ઉપરથી તેની પ્રૃતિનુ નિાા પ્રેમ થઈ શકે તેનુ મત્ર નજી યું હતુ તેને અગે મો નિમન થયુ કે પ્રાચી ॥ નિત્તાનોએ કેરી સમ્મતાથી પ્રતેષ રા પ ઓ લનજ માટે કેના સૂચ પધાર્થો ચોજના હતા આ મોરેશો અથ વજો ભાો ભારતી મધ્યમ મરમા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે

પ્રાચીન ત્રયોના સગોવન અને સરખજ માટે કેના સાધનો આજે ઉપનમ્વ કે તેની મારિતી તેમજો નેશ પરદેશો પામેરી મેગરી તો પ્રયોજી છે ॥ તૂરી જતા પાનાો પનારિ ના અમરોમા સાચરી લેનાનુ ફોટોગ્રાફ નમન લેનાનુ માઇક્રોફિ મો ગરી લેનાનુ ઓ સમજાવના સાવો લગાડનાનુ તેમનુ જાન મને આશ્ચર્યગુરુ હતું

જૈ સપ્રાનની પ્રથા પ્રમાણે ઉપાનમ રાત્રિ દીપક મેન ગ્ણાય ની, મગમ કે તેનાથી દનામા ફરતા અમખ્ય હનજરાતની દિવા ચાર છે પરંતુ મુનિશ્રી તેમના કાન માટે નિસો સગન ઓડા પડતો એમે તેમજો તુ આધર ॥ પૂઠાના જૂગશા લીમ વીજળી ગોજો રાખી નીચે પાના પ્રમગરી રાતના લગભગ એ નાગના સુધી તેમનુ મગોવન નેષનમર્થ ચાનુ રાખતુ હતુ જેમા અતિ સાનતો જરાય લગ થના દીધા નિા નિવોષાસના અખડ બાગરી હતી અમજો એક પત્રી એ જૈન અથમ ડાંગેની હસ્તપ્રતોની વ્યસ્થા કરી તેના અથાગ અને વસ્તુનિરસની નિમતોરાણી સૂચી (કોનોફો) તૈવાર કેવા છે તે એમનુ સુગતર્તા મહાભારત ધર્મમર્થ છે અને તે માટે સમગ્ર ગુજરાત તેમનુ નજી રલંગે

પ્રસનના અને પૂર્વઅદ્વૈત અજો આવે નિમને જોનારા મુનિરોમા તેઓથી અન પ છે તેમને ભાનપૂર્વક મારી વદના અર્પતા હુ ધન્યતા અનુભયુ છુ

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યોદ્ધારક મુનિશ્રી

ડો નગીન જી શાહ, અમ ના

નિત્તા ઓ નિનમતાનો મુખગ મયોગ એમે મુનિશ્રી પુણ્યનિગ્મજી સમૃત અને પ્રાપ્ત લાપામા નખાને ભાગીર અરિમતાના પ્રાણજૂત પ્રાચીન સાહિત્યની ગુણવત્તા અને ઇચ્છાને પ્રગ

કરનાર મુનિશ્રી ભારતનું એક અણુમોલ રત્ન છે પાદવિહારી મુનિશ્રીએ પાટણ, ખભાત, લીંબડી, જેસલમેર જેવા અનેક સ્થળોનાં જ્ઞાનસંહારોને વ્યવસ્થિત કર્યા છે અને અનેક અથરતોને શોધી આપ્યા છે, ભારતીય દર્શનના શિરમોર કહી શકાય એવા—પ્રમાણવાર્તિકસ્વોપનવૃત્તિ જેવા—અથોને ભંડારમાંથી બહાર કાઢી જગત સમક્ષ રજૂ કર્યા છે ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વના એવા ‘અંગ-વિભજ્ઞ’ આદિ અથોતુ સંશોધન-સંપાદન પણ એમણે એક સન્નિધ સંશોધકને છાજે એ રીતે કરેલ છે વળી, ‘ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકલા’ જેવા અભ્યાસપૂર્ણ મૌલિક અથો પણ એમણે લખ્યા છે અત્યંત નોંધપાત્ર મહત્વની વાત તો એ છે કે એમણે અનેક વિદ્વાનોને તૈયાર કર્યા છે, તૈયાર કર્યા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ આ સંશોધનના ક્ષેત્રમાં જીવનભર રહે એ રીતે તેમની મમતાભરી માવજત કરી છે

મુનિશ્રીને કીર્તિની મહત્વાકાંક્ષા નથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ મહત્વના અથો પોતે જાતે જ સંપાદન કરવાને બદલે તેઓ, જે બીજા મુયોગ્ય વિદ્વાનો હોય તો, તેમને જ ધણા ઉમગથી સંપાદન કરવા આપે છે. અઃ ગુણુ આ ક્ષેત્રે ખૂબ જ વિરલ છે વિદ્યાર્થીઓને તેઓ ધીરજથી સમજે છે, સમજાવે છે, અને તેથી જ તો દૂર-સુદૂરથી વિદ્યાર્થીઓ એમની સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરવા આવે છે અને વિદ્વતા અને નિષ્પાલસતાનો આસ્વાદ માણી જાય છે.

વિદેશમાં થઈ રહેલા પ્રાચ્યવિદ્યાના સંશોધનકાર્યમાય એમનો હિસ્સો નાનોમૂનો નથી અનેક વિદ્વાનોને તેઓ સંશોધન-સામગ્રી સુલભ કરી આપે છે અને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપે છે આમ મુનિશ્રી એક જીવંત વિદ્યાપીઠશા છે તેઓ અનેક સંશોધન સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. જોધપુરનું પ્રાચ્યવિદ્યાપ્રતિષ્ઠાન તેમણે લેવરાવેલી જેસલમેરના જ્ઞાનસંહારની હસ્તપ્રતોની માઈક્રોફિલ્મની ફોટોકોપીઓથી સમૃદ્ધ છે વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરને તેમનો ઉમંગકાલર્યો સહકાર મળે છે અને તેની અથમાળાને તેઓ અમૂલ્ય અથરતો સંપાદિત કરી આપી કે સંપાદન કરવા માટેની સામગ્રી પૂરી પાડી સમૃદ્ધ કરી રહ્યા છે.

વળી, પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનને વેગ મળે એ હેતુથી મુનિશ્રીએ એક એવી સંસ્થાની કલ્પના કરી કે જ્યાં અનેક જ્ઞાનભંડારો ભેટ કે અનામત તરીકે આવે, વ્યવસ્થિત થાય અને તેમની અપ્રગટ કૃતિઓ પ્રકાશિત થાય; જ્યાં જે હસ્તપ્રતોને તેમના માલિકો કે રક્ષકો આપવા તૈયાર ન હોય તેમની માઈક્રોફિલ્મનો વિપુલ સંગ્રહ હોય; જ્યાં વિદ્વાન સંશોધકોને એક જ સ્થળે સંશોધન-સામગ્રી સુલભ થાય આ વિચાર વિખ્યાત ઉદ્યોગપતિ શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ ને ખૂબ જ ગમી ગયો અને આમ જન્મ થયો લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરનો. તેઓશ્રીએ પોતાનો હસ્તપ્રતોનો કીમતી સંગ્રહ વિદ્યામંદિરને ભેટ ધર્યો અને એ રીતે વિદ્યામંદિર શરૂ થયું પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટીના તેઓ પ્રણેતા છે અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની આગમ પ્રકાશન યોજનાના તેઓ પ્રાણ છે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ્ (અમદાવાદ અધિવેશન)ના ઇતિહાસ વિભાગના તેમ જ ઓક્સફર્ડ ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ (૧૯૬૧)ના પ્રાકૃત વિભાગના અધ્યક્ષપદે વિરાજી ચૂકેલા મુનિશ્રી ઇતિહાસ, લિપિશાસ્ત્ર, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, જૂની ગુજરાતી, રાજસ્થાની વગેરેના અદ્દગ અભ્યાસી વિદ્વાન છે

આમ પુણ્યાત્મા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી માત્ર ગુજરાતે જ નહિ સમગ્ર ભારતે ગર્વ લેવા જેવા એક નિરાડંબર વિનમ્ર વિદ્યાપુરુષ છે એમનો જ્ઞાનયજ્ઞ હજુય અનેકોનેક વર્ષો સુધી ચાલે અને અનેક સંશોધકોને દીર્ઘકાળ સુધી એમની હાંક મળ્યા કરે એ જ અલિલાપા.

સ્મરણાન્વલિ

ડો અટલાય નિપાટી, ગર્વિન

સન ૧૯૧૪ની બિરતી સંધ્યાના વિભોની વાત છે. હિમચલી સત્તાવીસમી તારીએ રોડી ભાઈશ્રી નિકટ ત્રિવેગીએ સૂચન પૂર્વે પૂ પા મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી એમ ભાદરમા નિહર છે તેમના દર્શા કરી આવે. આગેના મારા કુટુંબનો જેન મુનિ નિહાનો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હતો જગદ્ગુરુ ચરિત્રાદ શ્રી વિજયનમિસૂરીશ્વરજીની અમારા ઉપર અમીદદિ હતી મારી જન્મભૂમિ ખલાનમા તેઓશ્રીનાં તથા તેમના ગિરમમુ ૧૫ ૥ જર્મની અને વાર અમે પુનિત થયેના વળી, ભારતમા ને પછી જર્મનીમા જેન આગમ અને જર્મનીના પ્રાસંગિક અધ્યયનને કારણે મુનિ શ્રી પુણ્ય વિજયજીનું પુણ્યનામ કેટલીયે વાર દગોચર થયું હતું તેની એ આગમપ્રમાણની પવિત્ર મૂર્તિનાં પ્રયક્ષા ગર્વનો અસર અમુક માની હું તમ જ ગયો પૂ પા મુનેશ્રી ૧૫ ૨૫ ૬ તમા તોરે એમનો પૂ પા કરી મારી વિદ્યાપ્રગતિઓનું મારા શાન્તિથી નાભવું, મહાન ઉપદેશ આપે અને ભારિ સ્નાધ્યાય અર્થે નુભાશિષ સાથે ધર્મનાભ દીધા હું વધુ થયો (આ જ વિષે મુરમ્મી શ્રી વનસુખભાઈ માનસજિનાં પશ્ચિમ સાવનાની તમ મળી હતી એ કેન નીસગાય ૧)

એપ્રિલ ૧૯૧૭મા ઇશ્વરેન્દ્રાએ મો ગર્વિન મોના-યો અહી પ્રાધ્યાપક સૂનના નિવૃત્તાનુમાર માર સુખ્ય સર્વજ્ઞેન થયું છે જે આગમનો સ્નાધ્યાય, ગોણુપે જે શૂન ને ઇતિહાસ સોપરેના શ્રી અનુવાગદ્વારમુત્રો પાઠ કર્યાં, અંતે જર્મનીમા સુરક્ષિત માનુકઓ એમી કરી તેઓમાના પાશન્તરે ગોધ્યાં આ વિષયમા પૂ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી તથા મુરમ્મી ડો સાહેસરા ને વનસુખભાઈનો સપર્શ આપ્યો, તેનો પ્રતિરોપ પળ અચિરાત મુણુના મથો કમગ આવશ્યક નિયુક્તિ ને તત્સબ્ધિત જૂળિ, માવ્ય, દોવા આદિ પ્રથોના નાચન મનન આરભાયાં, તેમાયે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની સરિસ્તર સ્થાળે એમના પનો ભાગ ઉપનમ્વ થઈ છે શ્રી વિજયરત્નમૂર્તિ- શ્રી જ્ઞાતીમલ-, શ્રી મોહનલાલજી-સ્મારવગ્રથામા પ્રકાશિત મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનાં વિરિધ લેખાએ પણ અભિધિ પથપ્રવર્ણન કર્યાં કર્યાં છે

વળી વરપમૂન, તિજાદર માવ્ય, વૃહત્તલ્લમૂન માવ્ય અર્ધાવિજ્ઞા ધયાદિ પ્રયત્નો ॥ મુનિશ્રી ભાગ શાસ્ત્રીય દિદિતી અપાલિત સર રજો બસા વાયસા, C નેખસા પડસા છે ડંડસા પાય-૭ મદિ ॥થી મૂલામધુર્ગના પ્રધાનથી જેન-માનુષ્યો ॥ મિનૂત વિરલબ વળી ગ્યો છુ, તેમા મુનિશ્રી પુણ્ય વિજયજી ભાગ મન્નિત ખલાત ॥ શ્રી શાન્તિ ॥થ લખડારની વિરગી એક આધા પ્રથ બની છે

આમ અતિ દુરગ્ધ એ વિદ્યામૂર્તિ ॥ નાભારમ્મની પવિત્ર પ્રમા પ્રમ ૧ પ્રમગ પાધરી મારી આરમી જેની આખોતે ઉમીનિત કરી વ્હી છે, અને અત્યંત મમત્ત તો એ સૌમ્યમૂર્તિ અગમિત વેળા પ્રયત્ન બની રહી છે

તેવી મંગલાન્વિની આ પશ્ચિમો પુરવલિખાદેયે મમર્ષતા પુ ૧ પુન પ્રભિપાત માથે સપ્રવન પ્રાર્થના જે એ આગમપ્રમાણના નર નિદેશમા શ્રુતદત્તના ॥ શ્રીય જે ૧ ભમિતમર્ષા અર્થ કુસુમે પ્રવૃત્ત કાના અને અને આન પૂર્ણ અસરે આવે

જનાગમપ્રમાણો પ્રગના વિશ્વનોમુક્તી ।
ત્રિદ્વિતાપતંગે વિર જીવાચ્છેપુણ્યમારતી ॥

મહામના મુનિજી

શ્રી. મધુરદન ઢાંકી, વારાણસી

મુનિશ્રીના લેખનપ્રદાનથી તો વર્ષોથી અભિન્ન હતો; પણ પ્રથમ વાર દર્શન થયેલા પાચેક સાત પહેલા, અમદાવાદના લુણસાવાડાના ઉપાત્રે એ પછી તો ત્રણેક વાર જુદે જુદે પ્રસંગે અમદાવાદ ખાતે કરીને એમના દર્શનનો યોગ પ્રાપ્ત થયેલો એ'ક વાર તો વાગ્તુવેના શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ અને એક વાર વિદ્વદ્વર્ચ પ અઆશાલ પ્રેમચંદ શાહની સાથે મુનિજીને મળવાનું થયેલું વાસ્તુગ્રન્થોની ખોજ અગે એમના સપર્ક-પરામર્શનો એ હતો પ્રસંગ, એ અવસરે ઘણી ઉપયુક્ત માહિતી એમની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી. છેલ્લે, થોડા માસ પહેલા જ વડોદરામાં શ્રી આત્માનન્દ જૈન ઉપાત્રથમા ડો. ઉમાકાન્ત શાહની સંગાથે એમનાં દર્શન જવાનો મુયોગ પ્રાપ્ત થયેલો આ બધી મુદ્દાકાતો દરમિયાન એમને વિષે જે કંઈ સાલજેલું તે પ્રત્યક્ષ જોયું મુનિશ્રીની વિદ્યાની લહાણી અગેની અનવચિ ઉદારતા, ભાગતની ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિનું સંશોધન કરવા ઇચ્છનાર સૌકોઈ પરવેની એમની અપાર મમતા, અને સાથે જ જોયું એમનું ગોરવપૂર્ણ, તાત્પર્ય, સૌભાગ્ય અને પ્રસન્નકર વ્યક્તિત્વ સૌજન્યમૂર્તિ, વિદ્યાવત્સલ મુનિજી પાસે વિદ્યાની ટહેલ નાખનાર કોઈ ખાલી હાથે પાછું જતું નથી

એમના વિદ્યાવ્યાસગી સ્વસાવનો પરિચય તો પ્રકાશિત સંશોધનાત્મક લેખો અને એમણે સંપાદિત કરેલ મૂલ્યવાન પ્રાચીન ગ્રન્થસાહિત્ય પરથી મળી જ રહે છે. સર્વશીલ, વિવેક-વિનીત અને હેતુનિષ્ઠ એ લેખન ભારતીય સંસ્કૃતિના કેટલાંયે જાણીતા અને અણખણ પાસાંઓને અજવાળે છે પણ સાથે જ, સાધુ હોય કે સસારી, વિદ્વાનોના પડછાયામાં કેટલીક વાર ભળી જતી માન, મત્સર, માયા અને અસૂયાની તમિસ્ર છાયાઓ મુનિજીથી તો હજારો જોળન છેડી ભાગતી દીડી : એથી થયેલા સાનન્દાશ્ચર્યનો નિર્દેશ દેવાની ભાગ્યે જ જરૂર મનાય

તપોનિષ્ઠા, નિરપહતા, તત્ત્વચિન્ત્યમયતા અને કુગરના ખોળે રમતી જગદારાશી પારદર્શિતા તો ચારિત્ર્યશીલ જૈન મુનિઓમાં અગેલિત, જીવનમાં ઘણી વાર જોવા મળતી, સંસ્કારગત ને સ્વભાવગત લાક્ષણિકતાઓ છે : વર્ષોના અભ્યાસ-રિચાઝથી વિકસેલી, ધૂટાયેલી, જીવન સાથે ઓતપ્રોત બનેલી, પુરાણાં મધ્ય અને ચોખા જેની પથ્ય અને મધુર પણ તત્ત્વાનુપગિષ્ઠ અને આચારસાધના અતિરિક્તનો વિદ્યાવ્યાસગ અને તેમાયે વળી ઇતિહાસપ્રવણ દષ્ટિ, ગવેપણવૃત્તિ તો બહુ થોડા જૈન મુનિઓમાં જોવા મળી છે આ ક્ષણે હૈયે ચઢે છે આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસુરિ, મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજી અને કાન્તિ-વિજયજી, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, જયન્તવિજયજી અને કલ્યાણવિજયજી, ત્રિપુટી મહારાજ અને જમ્બુ-વિજયજી જેવાં થોડાંક, પણ તેજસ્વી નામો પ્રાચીન ઇતિહાસોપયોગી વાડમય-પ્રગ્ન-ધો અને ચૈત્ય-પરિપાટીઓ, ગ્રન્થપ્રશસ્તિઓ, ગુર્વાવલીઓ અને પદ્યાવલીઓ; તેમ જ પુરાતત્ત્વ અને કલા-ઇતિહાસના મૌલિક સાધનો-ઉટ્ટીર્ણ લેખો, પુરાણી પ્રતિભાઓ અને મન્દિરો, પ્રસ્થ ચિત્રો પ્રભૃતિ સાધન-સાહિત્ય—ને પ્રકાશમાં લાવવા આ સૌ ત્યાગરત મુનિઓનો નોધપાત્ર, નિષ્કામ અને યશસ્વી ક્ષણો રહ્યો છે ને એ ક્ષેત્રે મહારાજશ્રીનું—મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનું—તો આગવું, વિશિષ્ટ અને પ્રશસ્ત્ય પ્રાપ્ત રહ્યું છે

એમના દ્વારા સમ્પન્ન સંશોધન લેખો-પ્રકાશનોની પૂર્ણ યાદી અહીં ન આપતાં આ પહે જોની સ્મરણપટ પર છાપ ઊપસી આવે છે તે પ્રમુખ પ્રદાનોની વાત કરું તો એમાં દેશવિરતી ધર્મારાધક સભા તરફથી પ્રગણિત “ જૈન ગ્રન્થ પ્રશસ્તિ સંગ્રહ ” અને ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ

થોડા અભાતના શાન્તિનાથ જિનાનપના અથવાપડાગની તાડપનીય દગ્ધપ્રતોતી વિગતપૂર્ણ મુચિ નોધનીય છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાના મધ્યનીન ઇતિહાસમા ફેટના ખૂનના રંગો એ ગ્રન્થોતી પ્રગણિતઓ-પુષ્પિમઓ દ્વા. પૂરી ગમયા છે. 'શ્રી મદાસી જૈન ચિવાન્ય મુવર્ણ મહોત્સવ અક' માં પ્રસિદ્ધ થોડા શત્રુજય પર મળી આવેના મનીશ્વર વસ્તુપાનના જિનાલેખની નાચનાવાગો એમનો લેખ વાધેનાયુગી. પુગતરન તેમ જ વસ્તુપાન-તેજપાનના જન ઓ મર્ચ અથ ઈ એમ મદરપૂર્ણ, ના સાધનનો ઉમેશ છે. પછી એમની યીર્નિદા તો ન યુ છે. "અમુકદિન્ડી" ઓ 'અદુગ્ગિનિન' તુ સપા ન ગુપ્તમનીન ભારતીન સમૃતિના અધ્યયનમા અત્યધિ-અગત્ય ધરાવતો આ મે રિરન અને બહુમન પ્રાકૃત અ રોતી લિન માટે ભારતીય ચિદારિતો મુનિનીના દમયેચના સ્વપી મન્યા છે.

મ રતીની ઉપામના ઓ પરના રતો આર્યધર્મની ઇનર મે નાખાઓ-નાજાળ અને મોદ-જેટના જ જૈન મત્રાસમા પળ રવા છે તેમને નાગેલીની પ્રતિમાદા મર્જન જૈનાશ્રિન મનામા જેના થયા છે તેના અન્યત્ર જાણાં નથી ગારાની ફેરગ રૂન પૂરવ જ રી વિદ્યોપાજ્ઞન સર્જનમા પળ જૈન મિતિરો ઓગ પ્રગત હોતા રવા, વિદ્યોપાસનાની એ મદા. પર પગના માપન મો મુનિશ્રી એ- મીમાત્તલ બની ગયા છે.

ઇતિહાસ-પુગતરન અતિચિત્ત એમદા જૈનાગમે પગનાં સરોવનો ધાપી દટિએ મુયમય મનાયા છે એમ ઈ એ મનાવ મેરા. પ્રતિયોપરે, સમાજયુમે યાયુ પ્રમવેના, એમો સગોધાયેન 'આગમપ્રમા ર'દા અભિવાન ય યધાર્થતા, માર્ચિષ્ઠીકૃતિ રિરે થમો કોઈ જ સ્થાન ઈથી "નન્નિસુ" ની એમમે વોર્ના પરિશ્રમ જાલ મને મોગી સપ્પામા એમી રૈની પુરાળી પ્રતોના મિનાધારે તૈરા કૈરી સશુદ્ધ વાચનારાળી આદૃતિ પદ્ધતિપૂર્ણ જિનઆગમેદારના અનુનમમા એ સીમાચિદ્ધરે યાદગાર બની રહેતો.

સમ્રાપતી આમન્યામાં રહેતા જા, સાતુમર્મતુ માર્ચર્થ જરાયે અગમુ ન મના જતા અને એ કાગળથી ફેરાઈ જતા મીમાનુજ-રા ધાપી માર્ચાઓ ઓ એથી ઈળી થતી અગરડો-તી સામે એ જ સયોગોતો, ને એ સયોગોમાં એમો જ નબળ બની રહે તેની રૂની રિ ન મુરિધાઓને એમની જ સામે ખૂની નકે તેના નાકમરિષ માગમી. ઓ પુરાવગુદા જાડારેના દાગેની તકેના પરમ સદૃષયોગ રી, એ જાગૃથી જાળ્ય થતી પ્રાની. સપતિ. જતનાપૂર્વના પરિજાળ પરિમા રાની પ્રેન. મર્મિ બની જવા, ઓ જીજા ગાજુ એ મુ થયા. માધ. મામમીને પ્રમામમા નાચનાના-પુગાળા ભારતી મરૂતિ. માપણા નાનમા નધારે મનાના-તેઓ અર્ધી મગી ઉપરાતના અરિના તશ્રમી પુગપાર્થી પળ બની રવા આથી એ ક્ષેત્રમા નધારેના પિપ્પાગેતો વિચાર મીમે તો આજની એમની નજર મામે. પેગી ઓ આનના પેગીઆ એમની કેમી સ્વપી છે એ રાતુ અત્ય ભાન થા. છે પુ. મા મેમન દગ્ધપ્રતોતો મત્રા મેમ્કો મનારે 'વાનભાઈ તપનભાઈ ભાગી' મરૂનિ ચિદામર્મિ મ. મા પ્રાચ્યા વેપા. સગ્યા પાળ્ય મુનિટી પ્રેલગ પ્રામ. મોતી અને તેની મધાપના મનો પદન માગ તો પોનાતો જ શ જગત જેટલી પ્રતોતો મત્રા અર્પણ મરાનુ મ્યુ એમ મેતે મેર નેન પગિ પ્રદનો નાના પાઠ ઘટાગી મનધાગી આનુના ધર્મો એમો પૂરેપૂરો અગિનાર્થ મ. ગના થો છે.

એમની મગો જાગિમુખ રતિ પરપરામાં શ્રેષ્ઠ તરવો જુ. નાગી સાચરી લઈ અનિષ્ટ પામ્યાઓથી રૂ ગાનારી અનગર નાન રાતી બની તાર તેમ લાગે છે આગામ દરિય મુરિ મો પગમ આતુ હમય તી એમની જુમાપ્રજ્વલિટિ ઓ મર્ચ સંનયમમાર ઈ આડમા પળ એ જ સન્યાનેવી દીપતિમા મ. મૂન બની રોય તેમ અ. ઇએ તો મોદુ નથી તરત પગ આડા પડે.

વિધાયક-નિર્ણાયક હોય તેવું પ્રતીતિપૂર્વક માનતો હોય છે નિર્દેશના મગે યા તો આપતિમા આવે ત્યારે પૂર્વે પ્રાધીન ગણુ જાણી રહ્યું છે તેવું ક્યારેય કહેતો હોય છે આથી નિયતિની સામ્યતા અને માનતાતાની નિર્દેશી ક્રિયા-આન્યતાને અંગે માણસો યતી પ્રાનુમાન કનપ્રાપ્તિ વચ્ચે, કૈવલ્યના અભાવમાં નિયતિના એને ગહેના અગ્રાનો મગ્ગે કોઈ અચરો નિબો થતો નથી ” આ વાત અશરીરી, ચિત્તમય શ્રુતિમા પરથી મુનિષ્ટ મ્હી રજ્યા હોય તેવું ગાળીઈ અને મગ્ગનરવના લોપનો અનુભવ એ પગે કર્યાનું યા છે

સાઠ સાઠ વર્ષના સાનુગ્રવને મુનિશ્રીએ તપઃ ન્હન અને અધ્યયનથી ઉજ્જ્વલાળ્યું છે માર ગુર્જરીના જનારણીય જોતોતિઈર પરમઆગ્રસન મુનિશ્રીની દીપ્તાપર્ણાના, દોષ દાયકા બાલ થનારા અપ્રતોત્તર પ્રમગે, એમની પામેથી રવે પગી યનાગ પ્રતોતો અભિનદસા, મે એમ ૥ સાગ્રવનમ્મ મે વદના દેસા ફીતે એમના થસાની શુભ મગ્ગના એમને જાગુ માર સોકોઈના ર રમા આ પગે રકુગય મા ૥ થતી દો !

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ વિરચિત અપભ્રંશ ચંચિત કાવ્ય

‘ નેમિણાદ્ધરિચ્ઠ ’

શ્રી મધુસૂન ચિમનનાલ ભોદી, અમલાદ

પ્રસ્તુત કાવ્યનુ અપાદન મે દત્તપ્રતોતે આધારે નુ તથા પ્રો ભાયાબી અત્યારે લા ૬ ભારતીય સમૃતિ વિદ્યામંદિર તરફથી કરી ગયા છીએ આ કા ૫ ૧૧ એક અલ્પભાગ ‘ સળતુકુમારચરિત ’ નું અપાદન પ્રો વાકાગીએ ઈ સ ૧૯૦૦માં મોન મુનિવર્મિની તરફથી ત્રીસા મ્હું દત્ત ત્યારે તેમની પામે અત્યારે લા ૬ ભારતીય સમૃતિ વિદ્યામંદિરના હમજ્જની, મગ્ગની વગમગ ૧૬મા મૈકાની હમજ્જન રતી તે પ્રન ધબી અશુદ્ધ છે, જાનુ તેમજે એક વિષિષ્ટ કૃતિનું મારી ગીતે સપાલન મ્હું દત્ત સ ચ તો આ ચંચિતકાવ્યનો ફી ૪૪૮ કડી ૭૮૬ અંગે ૩૮૦ ફી જેમો જ ભાગ છે આશુય ચિતિ કાવ્ય ૮૦૩૦ મોમ્પ્રમાળ છે

વજ્રવચ્ચરણનાળ વિવોગ માળેજ હહ વલ્લભિ

અદ્વૈય ય મ્મહસ્મા વલ્લભ મિલોગયા હાનિ ॥

[દરેક અપર ગળના મોગના માપથી આ પ્રનધમા ૮૦૩૦ મોક છે]

આ વિમાળ ચંચિતકાવ્ય વગમજ્જના શ્રીય મ્હિના શિષ્ય શ્રી હરિભ મ્હિએ કુમાગપાન રાગના ગાલ્ય મમયે અમુદિવાડ પામ્મમા રનુ રનુ

કુમરવાનહ નિરહ રજ્જમિ

અળહિલ્લગાડક નયરિ અનગુ મુયળ-વુદ્ધયળહ મગમિ

માનુત્તર-વાગ મય-વલ્લભિ તેરમિ-મમાગમિ

અમ્મિણિ રિચિતળ મામ મિણિ મુપવિતિ વગમિ

મ્મ સમલિચ્ઠ વહ મિ નિય-વગ્મિળ મ્મહજ્જમિ ॥

[કુમારપાન રાગના કાવ્યમા અમુદિવાડ નયરમાં ધબા મ્મહસ્મા અને શુધરના ૨ મમમમાં મ ૧૦૧૬, કાર્તિક માસની તેમજે અમ્મિન-નમ્મના ૫રિત લમમા મોમમારે પોતાના પિ રતી ૬ મ્મહસ્મા આ (ચિતકાવ્ય) ખૂ ૧૮ આપાત્તથી ૨૨૫]

આ કાવ્યનુ સંપાદન કેવળ કાગળની અશુદ્ધ હાથપ્રત ઉપરથી અશક્ય બન્યું હોત તે શક્ય બન્યું મહારાજશ્રી પુણ્યવિજયજીએ માર્ક કોલ્ડિલ્મ કરી લીધેલી જેસલમીરના ભંડારના તાડપત્રની પ્રતને કારણે તે માર્ક કોલ્ડિલ્મ કરેલી નકલની ફોટોસ્ટાટ કોપી અમને મહારાજશ્રીએ આપી તે પ્રત ઘણી જ સ્પષ્ટ, શુદ્ધ અને લગભગ કવિની સમકાલીન હોય એવી છે આ તાડપત્રની પ્રતને પડછે કાગળની પ્રત રાખીને અમે શુદ્ધ પાંચ સારી રીતે તારની શક્યા છીએ મહારાજશ્રીની ફોટોસ્ટાટ નકલ વિના આ શક્ય બન્યું ન હોત અને ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસને ઉપકારક આપણા જ પ્રાંતમાં લખાયેલા એક અપભ્રંશ-કાવ્યને નીરખવા આપણે ભાગ્યશાળી થયા ન હોત

‘નેમિનાહચરિત’ની અપભ્રંશ ભાષા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે તેમના વ્યાકરણમાં નિર્દેશેલી ભાષા સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે સાથે સાથે પ્રાચીન ગૂજરાતી જે રેવતગિરિરામ, પંચપદ્મવરામ વગેરે કાવ્યોમાં માલમ પડે છે તેથી સાથે પુરોગામી તરીકે તે સાતત્ય દેખાડે છે લગભગ અદ્ય ભાગ બાદ કરતાં આખોય ત્રથ અટપટા ‘વગ્તુ’ છંદમાં રચાયેલો છે, એ તેની વિશિષ્ટતા છે, કારણ કે સામાન્ય રીતે પ્રાપ્ત થતાં અને લખાયેલાં અપભ્રંશ કાવ્યો સધિ-અદ્ય રચનામાં તથા પ્રમાણમાં અર્વાચીન કાગળની હસ્તપ્રતો ઉપરથી તૈયાર થયેલા છે. આ રીતે સંક્ષેપમાં ને. ચ. એક અપ્રતિભ સંપાદનાર્હ અને અભ્યાસાર્હ ત્રથ છે

આ કાવ્યમા આવતા ઘણા પ્રયોગો, કહેવતો, શબ્દચોજના વગેરે ગૂજરાતી ભાષામાં અત્યારે પણ પ્રચલિત છે તેના બે-ત્રણ દાખલા આપુ તે આ દ્ર્શ લખાણમાં પ્રસ્તુત હોઈ શકે દાખલા તરીકે : કડી ૮૭૮ :

તયણુ પરિયણુ સયલુ સારણુ

અન્નોનહ મુહ-કમલ સચ્ચવંતુ પુણુ પુણુ પયપહ ।

અરિ પેક્કહ પેક્કહ ય તુલ્લિ ઘરિવિ મણુ ઠાણિ સપહ ॥

દિદ્દુ જુ રામિણ સિવિણુલહ ત ફલિયડં ભરહસ્સુ ।

ઘદ્દુ જિ જપહ સયલુ જણુ ત ફુડુ હુયડ અવસ્સુ ॥

[ત્યાર પછી બધાય પરિજન આનંદિત બની એકબીજાનાં મુખ-કમલ નીરખતા વારંવાર બોલવા લાગ્યા : “અત્યારે મનને ઠેકાણે રાખીને, અગે, તમે જુઓ, જુઓ ! ‘જે સ્વપ્નું રામે જોયું તે ભરતને ફળ્યું’ એમ જે બધા જણુ બોલે છે તે અવશ્ય સ્ફુટ બન્યું છે !”]

‘રામનુ સ્વપ્નુ ભરતને ફળ્યું’ એ કહેવત અત્યારે પણ ગૂજરાતીમાં છે બીજી કડી ૮૫૨ :

નૂળ વિયરહુ વયણિ મસિ-કુચ્ચુ

તહ સીલવહ તિ નિય-નામુ નેડ પાયાલિ વોલડં ।

તા ઇરિસુ મહ પુરહ મન મણેહ પુણુ વયણુ મોલહ ॥

તયણુ તિ દોવિ અણગરહ-પુરહ મણહિ સ-વિસાય ।

ઇણ જલિણ ન વપ્પહહ ઇહિ મુગ કહમવિ ભાય ॥

[“ખરેખર તમે તમારા મોં ઉપર મેસનો કુચ્ચો લગાવો; તે પ્રમાણે હું કરું તો ‘સીલવતી’ જે મારું નામ છે તેને પાતાળમા લઈ જઈને બોળી દઉં તો આ પ્રમાણે બોળવનારો બોલ ફરીથી તમે મારા આગળ ન બોલો,” એટલે તે બંને બહેનો વિપાદપૂર્વક અનગરતિ પાસે બોલવા લાગી : “ભાઈ, આ પાણીથી એ મગ કોઈ હિસાબે પણ બકાવાના નથી !”]

‘આ પાણીથી એ મન ચળે નહિ’ એ મન્દપ્રેમી ગૂઝરાતીમા જન પીતા છે

ખીજુ એ દાંતાત આપુ છુ, જેમા ની દેખવાચાર્યે એમના અપમન આમ જમા આપેતુ
દુહાનુ ઉત્તરણુ જરા જુદી રીતે દેખા દે છે

રશ્મિખીનુ હજણુ રીતે રૂણુ આ ના છે તેને મૂળને તે એમના ર મી ॥ વિદાગ સૈ ૫ સામે
હડના જાય છે તે સમયની રશ્મિખીની વિમાગા અો રૂખનો ઉત્તર નીચેની કડીમા છે

ત્રિપિ દ્વિહૃડ ત ન યાળામિ

તયગતર વિહમિડણ મળડ વળ્હ—મા લાહિ ભામિણિ ।

અવલાડમુ એવુ મળુ ત્રિ પિ જમિહ વળ્હ રણગણિ ॥

અમ્હ થોડા રિડ વહુ ય એહુ વાયર જવનિ ।

નિયસુ નિયવિણિ ગયણ યલિ રવિ કિત્તિય દિપ્પતિ ॥

[રશ્મિખી ખોની “કાર્તિક અપૂર્વ ચર્ધ જગે—તે જાણતી નથી ।” એમને હમીને કૃષ્ણ
ખો ના ‘હે ભામિની એમન અમજતી આ ગણાગણમા જે કાર્ધ થાય તે એ કૃષ્ણ માટે તુ ત્ને ।
અમે યોડા અને રિપુ બાુ છે એ તો ભરેા ખોને છે દે નિનિમિત્તી, તુ જન આમાનમા કેના
સૂર્ય પ્રકાશે છે ? (એમને કે, એ જ સૂર્ય પ્રકાશે છે)]

આ જ પ્રકારો દુહો સિ દે ૪ ૮૭ ॥ ઉત્તરણુ તરીકે આપામા આવેવો છે

અમ્હ થોડા રિડ વહુ ય વાયર એવ મળનિ ।

મુદિ ણિહાલહિ ગયણયલુ વહ જળ જોળ્હ કરનિ ॥

[અમે થોમા અો રિપુ બાુ એમ નામ જનો ખોને છે હે મુગે, આમાશને તુ વિદાગ
કેડના જણુ (તા) જ્યોત્ ॥ કરે છે ? (અર્થાત્ કે-એ વદ જ રશ્મિને પ્રકાશે છે)]

આ દુહો પ્રથમિત રાય અો તે જુદા જુદા રસપે તે મત્રે યોગ્યતો રોય અથવા તો હુમ
ચક્રાચાર્યે ે હરિભ મરિએ એ યોડાવતો ફેરફાર મારા હોન એમ પશુ મને

ઉપરની ગોમે તો રા ૫ છે ન જ મા ગૂઝરાતી ભાષા ॥ પરિભાષક પ્રરોગે ધણુ નોધપાત્ર છે
બામરણુ તથા ભામા જનેય દષ્ટિએ ને જ તુ અપાત્ર અો પ્રતીકણુ આરસ્ય હતુ અો તે
મદારા ત્રાએ તાડપત્રની તે અથવી પ્રત પ્રાપ્ત કરાવી આપી શક્ય મના યુ છે તે આ તેમના પ્રથમિ
અથર્મા નોધ પામે તે આરસ્યક છે

આ ઉપગત અપમન અો પ્રાકૃત ॥ અવધામમા, અથોની હમપ્રતો પ્રાપ્ત મરામા, પામણુના
ભકાગે બનારામા અને કેનાક અપમન મારે જેવા કે પત્રમનિરચરિડ, મૂલમકવાણુ, વચર
મામિચરિડ વગે ત્રાગ કરામા તેમજે મો ખૂન જ મ વરી હતી તેમ ॥ રિ ૫ આ મરાગ મતા
મે મારા ‘હમમીક્ષા’ નામે અથમા તેમને મરેના અથમમર્ષણુની મોમની અદી પુનરમિન
વના માતુ મારુ રાખી ખતો પથી

લોમોપવારવરણરવિનશ્રવયોં

વિદ્વદ્ગ પ્રનિમયા શ્રુતપૂતચિત્ત ।

નિષ્ઠાપિતો વિવિધમુ દરતાવપત્રા

વદેપુ વામનિકર મનુ પુસ્તકપુ ॥૧॥

જાતઃ સ માનવકદાગ્રહલુપ્તકલ્પ
પાષણ્ડદમ્ભકલુષેર્ધર્ષપરે યુગેઽસ્મિન્ ।
તસ્યોદ્ધૃતિં જનહિતાય કરિષ્યમાણો
ગ્રન્થાભિરક્ષણપરીક્ષણયોજનાભિ ॥૨॥

ય પ્રાકૃતાદિરચનાસુ પુરાતનીયુ
ગ્રન્થપ્રદાનવિષમસ્થલગોવનૈર્મામ્ ।
પ્રાવેશયદ્ગુરુરિવાથ કૃતિ મમૈતા
પુણ્યાત્મપુણ્યવિજયાય સમર્પયામિ ॥૩॥

સ્વયંપ્રકાશિત પારગામી વિદ્વાન

શ્રી ઉપેન્દ્રરાય જ. સાંડેસરા, અમદાવાદ

મારા મુરખી મોટા ભાઈ ડો. ભોગીલાલ સાંડેસરા પાટણમાં ખૂબ નાની વયથી જ પૂ આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ પાસે સસ્ત્રુત, પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓનો અભ્યાસ કરતા એટલે અમારા કુટુંબને પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજ અને એમના સમુદાયના મુનિમહારાજો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ બધાયેલો. પછી તો અમે પાટણથી અમદાવાદ રહેવા આવ્યા અને તે પછી કેટલાક સમયે પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજ પણ પાટણથી વિહાર કરીને અમદાવાદ લુણસાવાડાના ઉપાશ્રયે આવ્યા એટલે મને અમદાવાદમાં એમના સત્સંગનો વિશિષ્ટ લાભ મળ્યો. શૈરખજરના અત્યંત સમય અને ધ્યાન જે ચી લેતા ધધામાંથી સમય કાઢીને એમની પાસે વારંવાર જવાનું શક્ય નહોતું. પણ તે છતાં જ્યારે જ્યારે હીક હીક સમય મળે છે એમ લાગતું ત્યારે ત્યારે હું એમની પાસે જઈને કલાકો સુધી બેસતો બેઠા પછી એટલો રસ પડતો કે બેસી જ રહેતો, ઊઠવાનું મન જ ન થતું ! તેઓ પણ દરેક વખતે પ્રેમથી એમની પાસેની કોઈ નવીન વિશિષ્ટ ચીજ-વસ્તુ બતાવતા, વિદ્યાનાં અનેક ક્ષેત્રોની વિવિધ વાનગીઓ ચખાડતા અને એમ હું એમની પ્રેમાળ, જ્ઞાનપૂત સત્સંગતિ ઉલ્લાસથી માણતો બે કલાક ગાળવાનું ધારીને ગયો હાઉ અને ત્રણ કલાક તો સહેજે વીતી જતા !

એવામાં મે મહાભારતનો સ્વાન્તઃસ્ખ્યાય અભ્યાસ આરંભ્યો એટલે જ્ઞાનગોષ્ઠિ દરમિયાન મારા આ અભ્યાસ અંગે હું એમનું માર્ગદર્શન માગતો, અને તે મળી રહેતું ખાસ કરીને જૈન આગમો-માંના ઉપયુક્ત આધારભૂત સન્દર્ભો એ સહેલાઈથી અને આશ્ચર્યજનક ત્વરાથી કાઢી આપતા. અને એ દરમિયાન મે એમની પારગામી ઋણુ વિદ્વતા અનુભવી.

આ પારગામી વિદ્વતાનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ :

મારા મહાભારતનાં સંક્રિત-રત્નોનું સમાલોચન કરતા ગ્રન્થ ‘ભારત-રત્ન’ માટે હું શ્રેષ્ઠ શ્લોકોની પસંદગી કરતો હતો. તેમાં ઋષિ સનત્સુજાતના બ્રહ્મવિદ્યાબોધમાંના બે શ્લોકનું તાત્પર્ય મને સમજાતું હતું, પણ તેનો અર્થ ગુજરાતીમાં યથાતથ અભિવ્યક્ત કરવાનું મુશ્કેલ લાગતું હતું એટલે તે માટે ગુજરાતના પ્રથમ પદ્ધિના વિદ્વાનોનો સંપર્ક સાધ્યો પણ સતોપકારક અર્થ બેસાડવાનું કાર્ય અધૂર જ રહ્યું એક વખત બન્ને શ્લોક લઈને હું પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજ પાસે ગયો. એમણે સ્વાભાવિક ઋણુતાથી કહ્યું : ‘હું વૈદિક પરપરાનો જાણકાર નથી એટલે મારો કહેલો અર્થ ભાગ્યે જ સતોપકારક હશે.’

મે કહ્યું 'તેમ જતા આપને મનન રીતે જે અર્થ યોગ્ય લાગતો હોય તે કરી આપો. કદાચ કામ આવી જાય'

પૂર્વ મહાગાત્રીએ 'સારુ' કહી, અત્યંત ધ્યાનપૂર્વક અર્થ બેસાડ્યો અને પછી એના ઉપર દોરે ચર્ચાચિત્રાણ કરીને અર્થ અવરિચન કરતા તે અર્થ કેવળ 'સતોપમાર' હોતો રહ્યો, પરંતુ ઉપનિષદોની પ્રાચીન પ્રણાલિ અનુરૂપ હતો.

પ્રાગુત મ્નેકે અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે

ન સાધુના નોન અમાધુના વા સમાનમેતદદશ્યત માનુષ્યુ ।

મમાનમેતદમૃતસ્ય વિદ્યાદવયુક્તો મધુ તદ્ પરિમૈત્ ।

યોગિનસ્ત પ્રપશ્યતિ ભગવત મનાતનમ્ ॥

મં ૭ા, ૭ા ઓઁ ઈન્તી વાચના, ઉચોગર્વ ૪૫-૨૦

નાસ્વાનિવાદા હૃદય તાપયતિ નાનધીત નાદૃતમગ્નિહાવ્રમ્ ।

મનો વ્રાહ્મી લઘુનામાદધીત પ્રજ્ઞાનમસ્ય નામ ધીરા લભન્તે ।

યોગિનસ્ત પ્રપશ્યતિ ભગવત મનાતનમ્ ॥ ૨૧ ॥

('ભારત ૮૧, અગમ મ્નેક ૬૧, ૬૨)

અર્થ આ (અભ)નુ ૨૧૩૫ મનુ યોગી તપાગીએ-જેઈએ તો તે માધુ જેનું કે અમાધુ મમાન-જેનું દેખાને દિ-મગને નદિ (પણ) એ અભનુ મમાન ૨૧૩૫-સામુ ૨૧૩૫, અધુન ૧૫૫-અપ્રમા-લીનરાગભાવના-લીનમોહભાસા જણાને એને આવી જતિઓરાગો યોગી જ તે મનુ મેગવવાની ઇચ્છા રાખે-મેગી શકે યોગીઓ તે મનાતન ભગવાને પ્રવક્ષ લુએ છે

(આરા અભનિષ્ઠુ યોગી ॥) હ વને અનિરાદો-રિચિતરાદો તપાવતા ૧૫૫-મુજવતા ૧૫૫ એને અધુન નદિ ક્યાંથી કે આનુનિ નદિ આપ્યાં જ્યાં પણ તપાવતો નથી પણ એનું મન અભાસાની લઘુતા-હળસાથને-અભાનો ધારૂ કહે છે આ પ્રમાણ (અભ)ની ધીર યોગીઓ પ્રાપ્ત કહે છે યોગીઓ તે મનાતન ભગવાને પ્રવક્ષ લુએ છે

આ મ્નેકેમાં ઉપનિષદ પ્રસિદ્ધ મનુરિષા પતિનાજી અને નમનુ ચલાનુ ૨૨૨ તથા પ્રનાન પ્રાપ્તિનો સંક્ષેપમાં ભાવસાદી અમદ કરેલો છે

'બૃહદારણ્યક'માં રિષભા જે કઈ છે તે એંગીજનુ, પગારનુ મધુ મધ આપણ ૧૨૧ -૨ એમ મધુ કે જેમ મધમાતો પરસ્પર મદમારથી મગાને મન બનાવે ૮, પડી એ મધ મધ માખીને ખાસ કામ રાગે છે એમ જનનમા ૫૨૫૨ મધ અને મદમારથી સાચો આ ૧૬ પ્રાપ્ત થાય છે આ ૧૨૫ પ્રાણીપ્રાણીમાં ૨૫૨૫-ચાપી નેનાગ પુર એ જ આ મા અમર, અમર અને મદ કઈ ૮, એમ કહ્યું છે ('બૃહદારણ્યક' ૨-૫ ૧૫૧ લુએ 'હોમ' અ ૩)

૧૫૧ બીજે રચ્યે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ મ્નેક સમાનભાસી પામેતો તપાગી પતિનાજી નેના માત્રો તપાગીને અનામકલ, મુન અને મજા રિનાતો યાપ છે આ આતમગો મ પાપ ક્યુ મે પુર મધુ 'એસા બે રિચાગ ૧૫૫ થતા એ જ ૧૧૧ તરી જાય ૮, એ એમ મધુ કે અમ ૧ મધુ એસા તાપ થતો ૧૫૫ આવો અમર જાન દાન ઉપન, નિનિમુ અને મમાનિ યાઈને આતમાર્માં જ અમાને જતા આતમા ૧૫૫-૧૫૫ પ્રાપ્ત કહે છે ('બૃહદારણ્યક' ૨-૨-૨૨ ૨૩)

મહર્ષિ સનતસુજ્ઞતે અહ્નતે આહી 'પ્રજ્ઞાન' નામથી સંબોધ્યું છે 'ઐતરેય ઉપનિષદ'માં 'પ્રજ્ઞાન અહ્ન' એમ સંબોધન કરીને એના ઉપર વિવરણ કર્યું છે; 'જે આ હૃદય અને મન છે, તે ઉપરાંત સમ્યક્જ્ઞાનશક્તિ, આત્મા દેનાર શક્તિ, અનેક દૃષ્ટિથી જાણવાની શક્તિ, તત્કાલ જાણનારી શક્તિ, મેધા, દૃષ્ટિ, ધૃતિ, મતિ, મનનશક્તિ, અદ્ભુત વેગ, સ્મૃતિ, સકલ્પ, ક્રિયામા પરિણત ઇચ્છા, પ્રાણશક્તિ, કામશક્તિ અને સયમની શક્તિ, એ બધાં પ્રજ્ઞાન અહ્નના નામ છે...પદ્મી, સ્થાવર, જંગમ વગેરે જે કોઈ પ્રાણીઓ છે તે બધા પ્રજ્ઞાનેત્ર છે—પ્રજ્ઞાસ્વપરમાત્માથી જ કાર્ય કરનારા છે, પ્રજ્ઞાનમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે. અહ્નં પ્રજ્ઞાનેત્ર છે પ્રજ્ઞા એની પ્રતિષ્ઠા છે પ્રજ્ઞાન અહ્ન છે' ('ઐતરેય' ૩-૧-૨, ૩)

પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજ સપ્રદાયે જૈન સાધુ છે પણ એમનામા 'સાંપ્રદાયિકતા'નો અભાવ છે પરિણામે સાવ સ્વતંત્ર રીતે વૈદિક પરંપરાના આગમનુ હાર્દ સૂચવતો ભાવાર્થ એમના હૃદયમાં ભગી શક્યો એનાથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે 'સપ્રદાયવાદીઓ'નો મન ગમે તે હોય, પણ ભારતીય દર્શનોનું રહસ્ય કેવળજ્ઞાન, નિર્વાણ, અહ્ન કે વિજ્ઞાન પરમપદ એ એક જ તત્ત્વને જાનીઓએ આપેલા ભિન્ન નામ છે અને પૂજ્ય મહારાજશ્રી આ જ્ઞાનના અન્નેડ ઉપાસક છે, પારગામી વિદ્વાન છે, પરિણામે જૈનો કરતાં વધુ પ્રમાણમાં જૈનેતર વિદ્વાનો એમની સહાય લે છે અને એ જ રીતે જૈન વિદ્વાનોના મુકાબલે જૈનેતર વિદ્વાનોની ફાજ એમના સંશોધન અને વિદ્યોપાસનાના ઉદાત્ત કાર્યમાં એમને હાર્દિક સહાય આપે છે

આગમપ્રભાકર મહારાજશ્રીની આટલી પારગામી વિદ્વત્તા અને ઋણુતા છતાં, એમને આચાર્ય પદની તો શુ પણ ખીજ કોઈ નાનકડી પદવી આપવાનું પણ હજી મુઝી શ્રી જૈન સંપ્રદાયે સૂઝ્યું નથી, એ પણ એક અજ્ઞયમી છે! જોકે એનું આ સમતાવાન જ્ઞાનયોગીને દુઃખ પણ નથી રાજ્ય કરતા રાજ્યનો બનાવનારો હમેશા મોટો છે. એમ એમને સામાન્ય પદવી નથી મળી પરંતુ ખીજને 'પદવીઓ' આપી શકે તેવું 'આગમપ્રભાકર'નું સ્વયંભૂ બિરુદ એમને પ્રાપ્ત થયું છે 'પ્રભાકર પોતાના તેજથી પ્રકાશિત છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, એમને પરપ્રકાશની જરૂર નથી એ તો પ્રકાશ આપનાર છે

સ્વચિત્ પ્રાપ્ત થતા આ મગલ અવસરે હું પૂજ્ય મહારાજશ્રીનું અભિવાદન કરું છું

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી—કેટલાંક સંસ્મરણો

ડૉ. રમણલાલ નાગરજી મહેતા, વડોદરા

ઘડિયાળી પોળના ઉપાશ્રયમાં સાંજના ઝાંખા પ્રકાશમાં એક પાટ પર એકેલા ધીર ગભીર મુખ-મુદ્રાવાળા મહારાજની સામે કેટલાક ખ્યાનનામ વિદ્વાનો એકા હતા અહીં જૈન દર્શનશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ વગેરે વિષયો વાનચીનમાં ઝડપબેર અદલાતા જતા હતા વિષય અદલાય પણ મુનિશ્રીની ગભીર મુદ્રામાં ફેર પડતો નહીં તેમ જ તેમની દરેક વિષયની સૂઝ અને સરળ સમજાવવાની પદ્ધતિ પણ એકસરખી રહેતી, એ દૃશ્ય આજે નગર સમક્ષ આવતા મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી સમક્ષ મરતક ઝૂકે છે

મારો મુનિશ્રી સાથેનો આ પ્રથમ મેળાપ આજથી એ દાયકા પહેલાં થયેલો તે વખતે કંઈ પ્રસંગોપાત્ત, ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહની તપાસમાં હું નીકળેલો અને ચાલતી જ્ઞાનગોષ્ઠીમાં હાજર રહેલો ડૉ. ઉમાકાન્ત ભાઈએ મારી ઓળખાણ મુનિશ્રીને આપતાં જણાવેલું કે જૂના ઠીકરા, પથરા વગેરેની

તપામ દેરાનુ માડુ કામ છે, અને તે તપામથી ધનિદામ પર મારો પ્રમથ પડે છે મુનિશ્રી સાથે ત્યાર પછી મારો પરિચય વધે, અને તેની મારે તેમની જગૃતિ તથા જાનોપાસનાનો તેમનો આ જનન યસ પશુ નજર મમલ આ પે।

મુનિશ્રીની લક્ષ્મી ભારે તેમજો અને જણા યુ કે અમે જ્યારે નિદાગ રતા તેા એ છીએ ત્યારે ધણી વસ્તુઓ જના રોઈએ છીએ, પણ તેમા મીંગા દેંગા રોરેનો અષ્ટ પ્યાન આનતો થી, તો એ હી રા ડેના રોય છે તે મારે જોરા છે અને ધણી નસાઈ લાગી પણ એ ભાર દનાની લઈને મદારાજશ્રીને મે જ્યારે જુની રગુઓ જનાવી ત્યારે તેમજો જે ચોમસાઈવી પ્રશ્નો પૂચ્યા તે કોઈ પાા પુગારગુતિ ની જિનાસાની મોગીએ જગ પાા બિનરે એમ ન રતા તેમજો એ વસ્તુઓ મોગખી લીધી અો તેને મારે વધુ માહિતી જાગન પણ દોર કરી

ત્યાર બાદ મદારાજશ્રીને મારે એક દિનારેખ જાગન પ્રત પૂછાનો પ્રમથ જોલો થયો ત્યારે મે જે પદ લખ્યો તેનો વળતી દપાલે અત્યત જિગતનાર જરામ મળી જતા મારુ નામ બી ગયુ આ એમ માન મારો અનુભવ થી, પણ તેમજા પરિચયમા આનાગ અને લોકોતો આ અનુભવ છે પ્રો બે ડર, પ્રો મોર્મન કાઉન જેના પદેલી વિલોા પણ મુનિશ્રીના પરિચયમા આન્યા પડી આજે પણ તેમજુ નામ તેમજો તેમજો આપેલી મદ વગેરેને લીરે જે આ ગૂર્ણક સભારે છે તે સામગતા મદા જશ્રીએ પોતાની જાનોપાસનાની ફેનાવેની મુનામ મહેમ બે છે

આજથી એ- વર્ષ પર અમે નામજાજ પામેના દેનની મોરી જાગતી મીગમા જો મામ કરતા હતા ત્યારે મદારાજશ્રી નિારમા હતા કપડનજથી કેમરિયાજ તેમને જરાનુ રતુ મદારાજશ્રીનો મુમામ કપડનજમા છે એવી ખચર પડના મદારાજશ્રીા લઈા મરીને આગમ વચુ એનુ નક્કી મરીને અમે મોટર અપડનજમા નાળી મદારાજશ્રીોા મુમામ કયા રતો તે ખચર ન રતી તેથી ત્યા જનામ પૂછપછ રીે અમો રરતામા તમનીક પડશે કે કેમ એવો વિચાર રતા રતા ત્યા અમુન જાન જોજક મળ્યા તેમજો અમારા માર્ગ સગ કરી આપ્યો

મદારાજશ્રી તો કપડનજ દોનેજમા વ્યાખ્યાન આપરા ગયા હતા, એવી ખચર તેમજા ઉતારા પામે પરામ્સા ત્યારે અમો મળી પણ સધ્યાાળ થરા આ પેા રતો એને મદારાજશ્રી જ ની આરી પોચયો એવી અમારી ધાગણા સા િ પાડતા તેઓ આરી પરામ્સા દારી જ અમો તેમજો મોગખી પાડ્યા અને અપાનજ તરક નીમ્બરાનુ મરણ પૂચુ મે દેનની મોરીના રૂપ તથા નિદારના ઉત્ખનન ની વાત કરી એને તેમજો મીટાઈવી દેનની મોરી કેમુ દુ થાય રરતો દેો છે નામજાજથી તેનુ અતર કેમુ ર ગેરે પ્રશ્નો પૂછરા સક થ્યા મે તેને એ મથળો પરિચય આપેા એને તેમજો નિદારનો મર્થકમ જોયો અો અને મ્હુ કે અમુક દિનમ અપારા એ ઉત્ખનન જોરા અમે આરીશુ

દેનની મોરીની અમારી જાનળીમા મે માગ મદમર્થ નાં ની મુર્મનન ચોધરેને મદારાજશ્રીા આગમાા મમાચાગ આપ્યા તેથી તે આા મા આરી ગયા અો એમના આમનની ગદ વતા મર્થ ગરા નિયત મમો નિદાગ કરતો મથ આા પરામ્સો પૂ મદારાજશ્રી પૂ પ ગમખિરિ ત્યજ અો તેમના માથી ર આડુઓ સાધીટઓ વાનકો અો જાનિમઓથી ગૂપ અા નિદાગ બમગયો ધી ભર તો નાગુ કે મદારીગ અો ગોતમ જુદોા માગ સજન થયો નિદાર વેઈઈ ધણા વેઈકાને ઉપાચર યા આયો અો ગૂન તથા નિદારમાં મથાા વોચે મરા લારા

પણ મદારાજશ્રીએ અમો લખનન મમ રરાનુ મ્હુ, એને એ પડી એ લખનન િ જિગતો

અને ખત ક્રેટલી સહવ છે તે દરેક ગ્રંથોના પરિશીલનથી બાણી શકાય છે. દરેકમાં પાઠાંતરો મેળવવાં, જ્યાં લલિયાની ભૂલ હોય ત્યાં સુધારો સૂચવવો, તે દરેકની પ્રતાવનામાં ગ્રંથના ગુણદોષો પ્રકટ કરવા, તેના કર્તા તથા લેખકની પિછાન આપવી, તેના ઉપર થયેલ ટીકા-ટિપ્પણીની તોંધા મેળવવી વગેરે સાર્વત્રિક બાબતો વિચારીને, પછી જ જે તે ગ્રંથ બહાર મૂકવા તેઓ તૈયારી કરતા આવો મહાન પરિશ્રમ વેદીને પણ, બીજા લેખકોની માફક, જેને સારસ્વત ઉપાસના દાગ ડોઈ એપણા કે સ્વાર્થ નથી, તેવા દેવદૂત જેવા મહાપુરુષને નિઃશમ સેવાલાવી મહાસત તરીકે જ ઓળખાવી શકાય.

પાટણમાં જ્યારે તેઓ વિદ્યમાન હતા, ત્યારે તેમની પામે વિવિધ વિષયોની વિચારણા માટે કે ગ્રંથો વાંચવા માટે લેવા-આપવા, કે કોઈ શકા હોય તો તેના સમાધાન માટે જવાનું થતું ત્યારે તેઓ સદાકાળ કાર્યરત જ હોય છતાં જે જે વિષય માટે પ્રશ્ન કરું, તેનો વિગતપૂર્ણ અહેવાલ આપી શકાતું સમાધાન કરતા આજે તો પાટણના મોટા ભાગના જ્ઞાનભંડારો એક જ જ્ઞાનમંદિરમાં વ્યવસ્થિત રીતે લાવી, મોટા સ્તીલના કબાટોમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે રાખ્યા છે. આ મહાન લોકસેવાનું કાર્ય, ૫ પૂ. પ્રવર્તક ક્રાંતિવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી થયું, અને તેમાં ૫ પૂ. પુણ્યવિજયજી મહારાજનો ફાળો નાનોમૂનો નથી આ ભડાગે માટે એક ભવ્ય ગ્રંથાગાર સ્વ શેઠશ્રી હેમચંદ મોહનલાલ અને તેમના ભાઈઓએ તેમના પિતાશ્રીના સ્મારક તરીકે ૫ પૂ. પ્રવર્તક ક્રાંતિવિજયજીના આદેશથી બંધાવેલ છે, જેનું નામ હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર છે આ બંધાનું સાચું શ્રેય પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજ અને તેમના શિષ્ય પૂ. ચતુરવિજયજી અને પ્રશિષ્ય ૫ પૂ. પુણ્યવિજયજી મહારાજને જ ધટે છે.

પહેલાંના વખતમાં પાટણના ભંડારો જેવા શ્રી ભાંડારકર, પીટર્સન, કાર્પસ અને બીજા અનેક વિકાસો પાટણ આવેલા, પણ તેમને બધા ભંડારો જેવાની સુવિધા મળી ન હતી, કારણ, ભંડારોના વ્યવસ્થાપકોને શકા હતી કે, આ અમલદારો કદાચ આપણા ગ્રંથો પાણીના મૂલે રાજસત્તાધીશોની મદદથી લઈ જશે આથી તેઓ ભંડારનાં થોડાં પોટકાં બતાવનાં. વળી તે ધૂળ ખાતા પ્રાચીન ગ્રંથો વ્યવસ્થિત, અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં જેઈ, ભડાગે માટે તે અમલદારો પોતાના અનુભવ પ્રમાણે અભિપ્રાયો બાંધતા સ્વ મણિલાલ નમૂભાઈ દ્વિવેદી પણ પાટણના ભંડારો જેવા ગાયકવાડ સરકાર તરફથી આવેલા તેમને થોડાક ભંડારો જેવા મળેલા છે. સ્વ શ્રી ચીમનલાલ ફાલ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પુનઃ પાટણ આવેલા તેમણે ૫ પૂ. પ્રવર્તક ક્રાંતિવિજયજી મહારાજશ્રીની સહાયથી ઘણાખરા ભંડારો જોયા હતા અને તેમાંના સારા ગ્રંથો અહીંથી લઈ જઈ, તેમણે વડોદરાની પૌર્વાત્યગ્રંથ-માળામાં પ્રસિદ્ધ કર્યા ત્યાર બાદ પ્રવર્તકજીનું ધ્યાન આ ભંડારોના સમુદ્ધાર તરફ ગયું અને તેમણે પોતાના શિષ્યમડળની સહાય લઈ, બધા ભંડારોને વ્યવસ્થિત કર્યા, જેમાં ૫ પૂ. પુણ્યવિજયજી મહારાજે અનન્ય ફાળો નોંધાવ્યો છે. આજે તો તેમની યોજના સુજળ બધા ભંડારો હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરમાં આવી ગયા છે, જ્યારે કેટલાક હજી જે તે મહોલ્લાઓમાં જ છે આ જ્ઞાનમંદિરના ગ્રંથોની વિસ્તૃત યાદી, તેમ જ કેટલાકની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયુક્ત અંત્ય પ્રશસ્તિઓ પણ પુસ્તકાલયે બહાર મૂકવાની વ્યવસ્થા થઈ છે આજ સુધીમાં ૧૪૦૦૦ ગ્રંથોની યાદી છપાઈ ગઈ છે, હજી બાકીનું કામ આગળ ચાલી રહ્યું છે આથી જે મહાન જ્ઞાનસમુદ્ર પાટણમાં પ્રજ્વળેલો, તે વિદ્વદ્ભોગ્ય બતાવવા માટે, આ સતપુરુષે, પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ ખર્ચી, આજે સુલભ બતાવ્યો છે, જે સારસ્વત આરાધનાનો એક વિરલ પ્રયાસ ગણાવી શકાય.

૫ પૂ. પુણ્યવિજયજી મહારાજનું જીવન સદાકાળ વિદ્યાવ્યાસંગી અને એક મહાન સંતને અનુ-

૩૫ નયિયુનિ જેનુ ગણુની શાય તેમ છે તેમની પામેથી દેશપરદેશના ઓકાળે વિનોએ પ્રેણા અને સૂચાઓ મેળની છે કેનાયે નિદાનો તેમ ॥ અતેવાગી બની, તેમના જાનને લાભ મેળના પાગલુ આવી રહેતા હતા તેમના અપૂર્વ જ્ઞાનપ્રમાયથી, શ્રી ડો હર્મન યાકેમી જેના કેટનાયે પરદેશી નિદાનો તેમના પ્રતે અપાર પ્રેમ અને આર સેવે છે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ તથા કના પ્રત્યે વધુ પ્રેરણા અને તેમના દારાજ મગી છે કેટનાયે ત્રથો વાચના નિચારના આપી મારી તે ભાનનાને ઉત્તેજિત બનાવનામા તેમનો મોટો ફાળો છે તે કમ જૂની સમય દર દર દલ્લા જતા પળ સલામતી તેઓ પોતાની અમીદષ્ટિ મારા ઉપર રાખે છે તેમજો મારામા રેડેના સરમારે અને તેમની પ્રેરણાથી જ મને મારા લેખનમર્થમા કેનુક મગ મગ્યુ છે, જે જ ન હુ તેમનો આજન્મ નક્ષી છુ તેઓ આ હુમના સાચા આર્પદ્રષ્ટા, મહાન ચતુરુપ છે ભર્તૃહરિના સમ્બોમા કવીએ તો—

મનસિ વચનિ વાયે પુણ્યવીયૂપપૂર્ણ-
સ્તિષ્ઠુવનમુષકારથ્રેણિમિ પ્રીણયત્ત ॥
પરગુણપરમાણુન્ પવતીકૃત્ય નિત્ય
નિજહૃદિ વિવસત્ મતિ સત્ કિયત્ ॥૭૧॥

—મૃતુ હરિ-નીતિગતવ

જેઓ મન, વચન અને કાયાના પુણ્યરૂપી અમૃતથી પૂર્ણ છે, જેઓ રહે જીવનને ઉપમરેની હારમાળાથી પ્રસન કરે છે, કાયમ બીજના પરમાણુ જેના ગુણો પરત સમાન ગણીને પોતાના હયા પ્રકુલ થાય છે, એના ચતો વીરન જ દોષ છે

આગમપ્રમાકર પૂ પુ પુરવિજયજ મહાગજમા આ બરા ગુણો અધિગત પામ્યા છે ઓ તેથી જ તેઓ, સારસ્વતઉપાસના ને પરમજ્ઞાનઉપાસના દ્વારા, પોતાનું આત્મવાણ સાધી ગયા છે હમણા તો તેમજો સૌથી નિષ્ટ અને મહાન કાર્ય આગમોના સપાના ઉપાડુ છે ભાડાગર ઓરિન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અને રડો રા ઓરિયે દન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જેની સરથાઓએ મહાભાગ અને રામાયણની શુદ્ધ વાચાઓ તૈયાર કરી જેમ મહાર મૂકી છે, તે જ પદ્ધતિ ઓ મર્થ પ્રમાણે, ૪૫ આગમોની શુદ્ધ વાચનાનું ભગીરથ કાર્ય તેમજો સ્વીમર્થ છે આનું ભગીરથ કાર્ય તેમજો જના હોય ત્યાં પૂર્ણ ખત અને ચીનથી રાતરિય કરી, પોતાનું જીવન આ મહાન પગમ ધામિક મર્થમા યોગ્ય છે પ્રભુ તેમને દીર્ઘાયુ બક્ષી, તેમજો મીકારેન મર્થ પરિપૂર્ણ કગવે એ જ અતરની અનન્ય શુભેચ્છા સાથે, તેમને વદન કરી મારી આ વાક્યુષ્પાજનિ અર્પણ કરતા નિરંજીય

પૂ આ પ્ર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજ મહાગજ
અને

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા (ભાવનગર)

શ્રી. ખીમચંદ આપરી માહ, ભાવનગર

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ આગમપ્રમાર મુનિગજ શ્રી પુરવિજયજ મહાગજનો દીવાપર્વા સાઠ વર્ષનો પૂરો થતાં તેમને અભિનાદન આપવાના આ શુભ પ્રસંગે તેઓની અદ્વ આપના જ્ઞાન અને ગૌરવી લાગળીઓ અનુભવુ છુ પ્રાચીન જૈન માદિય ખૂ સમૃદ્ધ અને નિષ્ઠા છે જૈન પૂર્વાચાર્યો, નિર્ભો અને સાહિત્યકારોએ ધર્મ, વ્યૈ, ઇતિહાસ, સાદિય, મળા, જોગનિય રંગે

વિધવિધ વિપયો પર વિપુલ પ્રમાણમાં અથો રચ્યા છે જેન ચરિત્રકથાઓ અને બોધકથાઓ, તેમની અનોખી શૈલીના લીધે, વાચકોને હૃદયગમ બની છે ભારતના કથાસાહિત્યના વિકાસમાં જેન કથાઓ અને રાસાઓનો નોધપાત્ર ફાળો છે જેનોએ આ સાહિત્ય પોતાના ભડારોમાં ખૂબ કાળજીપૂર્વક સાચવી રાખ્યું છે, પરંતુ સમયના વહેણ સાથે તે અવ્યવસ્થિત બની ગયું છે આ સાહિત્યનું વ્યવસ્થિત સંશોધન અને પ્રકાશન થાય તો જેન સમાજને, અભ્યાસીઓને અને વિકાસોને જેનધર્મનો વિશેષ પરિચય થાય અને જેન સાહિત્ય તરફ વિશેષ અભિરચિ વધે આ હેતુથી આ સાહિત્યનું સંશોધન અને પ્રકાશન અત્યંત જરૂરી બન્યું છે મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે આ બાબતમાં ઘણું જ પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે પ્રાચીન જેન સાહિત્ય અને આગમોનું સંશોધન કરી તેનું પ્રકાશન કરવામાં તેમની કામગીરી અદ્વિતીય છે પાટણ, જેસલમેર, વડોદરા જેવા સ્થળોએ સંગ્રહાયેલા અંથોનું જે ખતવી, જે ભડી સૂઝથી અને જે અભ્યાસપૂર્ણ વિકદ્દષ્ટિથી તેમણે સંશોધન કર્યું છે અને તેના સંરક્ષણ માટે તથા મહત્વના અંથોની માર્ફકોફિલ્મ ઉતારી વિકાસોને મુલ્લ કરવા માટે તેમણે જે જહેમન ઉઠાવી છે તેની પ્રશંસા કરવા પૂરતા શબ્દો જડે તેમ નથી તેમનું આ કાર્ય ચિરકાળ મુધી યાદ રહેશે આ કાર્ય પડિત મુખજાગજીએ કહ્યું છે તેમ “ ન કેવળ જેન પરપરા સાથે સંબંધ રાખે છે, ન કેવળ ભારતીય પરપરા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, પરંતુ માનવ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પણ એ ઉપયોગી છે.”

પરમ પૂજ્ય ન્યાયાંબોનિધિ આચાર્ય શ્રી વિજયનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજ એક મહાન ક્રાંતિકારી યુગપુરુષ હતા તેમના સમયમાં જેન સમાજમાં અજ્ઞાન, વહેમ, અધશ્રદ્ધા, કુરૂદિઓ વગેરે ધર કરી ગયા હતાં તે બધાંને દૂર કરવા તેમણે ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો પંચમ, મારવાડ, ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં સતત વિહાર કરી જેન સમાજનાં નેત્રો જ્ઞાનરૂપી અજનશક્તાકા વડે ખોલ્યા તેમના ભવ્ય ઉપદેશની અસર તળે સમાજ જ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયા અને ક્રિયાસહિતના જ્ઞાન વડે રંગાવા માંડ્યો હતો, અને જેનધર્મ, દર્શન, સાહિત્ય તથા શિક્ષણ માટે કંઈક નવું યોજન કરવાની તેનામાં તમન્ના બગી હતી તેમના શિષ્ય પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજ જેનધર્મ અને સાહિત્ય પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ ધરાવતા હતા તેમની સંશોધનદૃષ્ટિ પણ અનોખી હતી તેમના પ્રયત્ન પુરુષાર્થથી પાટણ અને લીબડીના વિશાળ અંથભડારોનો ઉદ્ધાર થયો હતો અને વડોદરા તથા જાણીમાં પણ એક એક વિશાળ અંથભડારની સ્થાપના થઈ હતી તેમના શિષ્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયજી મ પણ મહાન વિકાસ અને પ્રાચીન અંથોના નિષ્ણાત સંશોધક અને સંપાદક હતા તેમણે પોતાના ગુરુ પ્ર ક્રાંતિવિજયજી મ ને અથસ ડારોનો ઉદ્ધાર કરી સુવ્યવસ્થિત કરવામાં સંપૂર્ણ મદદ કરી હતી તેમના શિષ્ય પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે ચૌદ વર્ષની નાની ઉમરે દીક્ષા લઈ દાદાગુરુ પ્રવર્તકજી મ તથા ગુરુદેવ શ્રી ચતુરવિજયજી મ. પાસેથી પ્રાચીન અંથોના સંશોધન, સંરક્ષણ અને સંપાદનની ઉત્તમ તાલીમ લીધી, અને તે બનેના કાળધર્મ પામ્યા પછી તેઓએ શરૂ કરેલું કાર્ય તેઓ તરફની ભક્તિના પ્રતીકરૂપે એકલે હાથે ઉપાડી લીધું, એટલું જ નહિ, પણ તે કાર્યને વિકદ્દજગતમાં ખ્યાતનામ બનાવી દીધું, એ જ તેમની યશઃકલગી છે

ભાવનગરમાં શ્રી જેન આત્માનંદ સલાની સ્થાપના પૂ આત્મારામજી મ ના સ્વર્ગવાસ પછી પચીસમા દિવસે, એટલે કે વિ સ ૧૯૫૨ના બીજા જોડ મુદિ બીજ તા ૧૩-૬-૧૯૫૨ના રોજ, તેઓશ્રીના અનુયાયીઓ અને પ્રશંસકોએ ભક્તિભાવ નિમિત્તે તેઓશ્રીની સ્મૃતિ કાયમ જળવાઈ રહે તે હેતુથી કરી. શરૂઆતથી જ આ સલા પ્રત્યે તેઓશ્રીના સમુદાયના મુનિમહારાજોની કૃપાદૃષ્ટિ

રી છે અને તેમના તન્દ્રથી પ્રસંગે પ્રસંગે નીમતી સદયોગ મળતા રહ્યો છે પરંતુ તેમણે ખાસ કરી પૂ પ્રવર્તન શ્રી ક્રાંતિનિઃશ્વર્ય મ, સુચિત્ત ની ચતુરનિઃશ્વર્ય મ અને આ પ્ર સુચિત્ત ની પુષ્પનિઃશ્વર્ય મ ની અભીલસી દષ્ટિ તો સલા માટે મહત્વની નીસડી છે આ સલાનો એક મુખ્ય દેનુ પૂર્વાચાર્યોદ્ધૃત જૈ સાહિત્યના સંગ્રહ, પ્રમદા અને પ્રચારનો છે તે કાર્યો પ્રારંભ કરામાં અને તેો વેગવત રી પ્રશસ્ત બનાવવામાં આ શુર શિષ્ય પ્રતિષ્ઠા ત્રિપુતીના મુખ્ય પુરુષાર્થ છે

પૂ પ્રવર્તન શ્રી ની શ્રેણાવી આ સલાએ સોપ્રથમ પ પૂ આચાર્ય શ્રી આત્માદામજી મના વિદ્યામા નખેના પ્રથમ 'જૈન તરંગ શર્મા'ના ગુજરાતી અનુવાદી પુસ્તક પ્રમદાનો આરંભ વિ મ ૧૯૫૫માં કર્યો પરંતુ આ કાર્યને વેગ તો ત્યારે જ મળ્યો કે જ્યારે તેમના શિષ્ય ની ચતુરનિઃશ્વર્ય મદારાજે વિ સ ૧૯૬૫ મા સમૂહ, પ્રકૃત અર્ધભાગથી રોજે ભાષાઓમાં પૂર્વાચાર્યોએ લખેના આગમ, શર્મા, કર્મનાં, અનુયોગવિધાન પ્રથો મળ, ભાષા, ની, અવચૂરિ રંગે સતિન સંગોધિત મરી પ્રસિદ્ધ રાનાની યોજના ધરી અને તે યોજનાને શ્રી જૈ આત્માદા પ્રથમભાષાના એવુ નામ આપીને તેો સફળ મનાવવાો તાગ ઉપાડી લીધો આ યોજના જ્યારે ધડાઈ અમનમાં યુક્તી હતી, ત્યારે શ્રી પુષ્પનિઃશ્વર્ય મ ની ઉમર માત્ર ચો ૫૦ વર્ષની હતી અને તેમણે તાજ જ દીધા લીડી હતી પરંતુ નય અને અભ્યાસ વર્તનાં તેઓ ગુરુદેવ સાથે આ કાર્યમાં જોડાયા અને વિ મ ૧૯૬૬માં ગુરુદેવના કાગળમાં પાઠના પત્રી આ અચલભાના પ્રકાશનની સમગ્ર જવાબ દરી તેમણે રસી દરી લીડી આ સળ મના તેઓ મટે કે "આ સલા મા મેકેરી થી રત્નભાસભાઈ વગેરે ગુરુદેવ શ્રી ચતુરનિઃશ્વર્ય મ પામે આનંદ અને આ સાહિત્યપ્રગતિ માટે અચરિયાગણા મના હુ માગખની જેમ આ બહુ આભવતો પણ સમજતો હતી એમ જાણાં આજે પાતંગો ખ્યાન ખરો કે મંડિ મદરનની નગ્ન થાય છે તે સમયે મને કલ્પના ન હતી કે મારે આ સલા મારે સળ થશે અને મારે આ જસામ મરી ઉપાડી લેવી પડશે"

આ ની જૈ આત્માદા પ્રથમભાષાના નાનામાં નાના અને મોટામાં મોટા નેડ મદરનના મરો પ્રમોદિત થયા કે નાનામાં સખ્યાય શાસ્ત્રીય પ્રમોદો મમદ તેમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે એ તેની ખામ વિરોધ છે આ પ્ર રોજે દારા જૈ નમણુ-અમળીઓ પૂજ જ લાભ થો છે જે પ્રમોદોના મામ મેળવના કે આભવના પણ એમણે મુકે દત્તા એ પ્રમોદો તેમો દગ્ગન થઈ મવા છે આગમિ, દાર્શનિક, અનિદામિક, અનામ્ભિરત નિરધિ આદિયા કુલ દગ પ્રથો પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાંના ઘણા મોગ ભાગ પ્રથો સલા અને પ્રમદાની મપૂર્ણ કાર્યસતી આ ગુરુ ની મેરગી આભારી છે બુદ્ધ પમ્પ (૭ ભાગમાં), ૭ મમથા (મે ભાગમાં) વિટિ યનામપુરિયનિમદામ (આ પર્વ, મે ભાગમાં) વમુદે દિડી (મે ભાગમાં) આ અથ એસ અનિ મ્કિન મરોનુ તેમનુ સંગોધાન પાદન મર્મનિરુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય છે અને તે પ્રધાની પ્રમાણ તેમ જ પરિમિટો અનાસપૂર્ણ અને અથ મરોનામર્મના અનિ ઉપોગી થઈ પડ તેના છે પૂર્વના તેમ જ પરિમિટના પ્રખ્યાત વિરોધોએ આ મપા યોડી મુખ્ય કે પ્રસા મરી છે એ જ થી પુષ્પનિઃશ્વર્ય મનાગળની વિરોધ અને પ્રતિબાની મિદાવરી છે

શ્રી પુષ્પનિઃશ્વર્ય મદારાજ ની જૈ આત્માદા મરો દમેશા અભીલપાં પ્રેમ અને આગા વા મળતા રતા છે શ્રી જૈ આત્માદા પ્રથમભાષાના અમળ મયાના ઉપ નિ બી અને મીતે આ સલાને પ્રતિષ્ઠા કરામાં તેમનો ફાજો અનંદ છે આ મલાએ વિ સ ૨૦૦૩માં પોતાનો સિત્ત રંગો અભિમદો મદ મિગ યો, ત્યાર અન્ય પુષ્પ મમળીગી દોરા જા અને ના

યત પણુ યરાયર ન હોવા છતાં સભાના કાર્યવાહકોની વિનંતિને સ્વીકારીને અતિશય શ્રમ વેડીને અમદાવાદથી વિહાર કરી ભાવનગરમાં તે મણિમહોત્સવની જ્ઞાન અને ગૌરવ વધારવા પોતે પધાર્યા તે જ તેમની આ સભા પ્રત્યેની હમદર્દી દર્શાવે છે આ સભા સદાને માટે તેમની અત્યંત ઝાણી છે.

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ ખરેખર જ્ઞાનની સાધના કરનાર તપસ્વી છે આજે ૭૪ વર્ષની ઉંમરે પણ તેમની જ્ઞાનસાધના પૂર્ણ ઉત્સાહ, પૂર્ણ એકાગ્રતા, પૂર્ણ એકનિષ્ઠાથી ચાલે છે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની મૂળ આગમોની સંપૂર્ણ સંશોધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજનાના પાયામાં તેઓ પોતે છે અને આજે અવિરતપણે તેઓ તે કાર્ય માટે જે જહેમત ઉઠાવી રહ્યા છે તે આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી દે છે

આટલી બધી વિક્રાંતા હોવા છતાં આ જ્ઞાનતપસ્વીમાં જરા પણ અહંભાવ નથી તેઓ હંમેશાં જિજ્ઞાસુઓની જ્ઞાનપિપાસા તૃપ્ત કરવા તૈયાર જ હોય છે, અને તે માટે પોતાને પડતા પરિશ્રમ કે પોતાના કામમાં પડતી ખલેલની જરા પણ દરકાર કરતા નથી ઘણી વાર જિજ્ઞાસુઓ અને મુલાકાતીઓનો પ્રવાહ વહેતો રહે છે અને તેમના હાથ ઉપરના કામમાં વિક્ષેપ યાય છે, છતાં જરા પણ અચકાયા વિના સૌને પ્રસન્ન વદને મળે છે, અને સૌને સતોષ આપે છે તેમની આ સૌમ્યતા ખરેખર પ્રશસનીય છે નિરહંકારતાની સાથે સાથે તેઓ નમ્ર અને ઉદાર છે પોતાના મોટા કાર્યને નજીવુ ગણવાની અને ખીન્નએ કરેલા નાના કાર્યને મોટું ગતાવવાની વૃત્તિ તેઓ ધરાવે છે શ્રી આત્માનંદ સભાના તો તેઓ પ્રાણુ છે, છતાં તે સભાના મણિમહોત્સવ પ્રસંગે પોતાના કાર્યને એક યિદ્ધુ સમાન ગણાવતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, “ ગુરુદેવ શ્રી ચતુરવિજયજી મ ના સ્વર્ગવાસ પછી આત્માનંદ સભા માટે સાહિત્ય પ્રગટ કરવા અંગેની જવાબદારી અમારી ઉપર આવી છે. સભાએ જે મેદા કરી છે તેમા અમે પણ યિદ્ધુ મેળવ્યું છે તે અમારા આનંદની વસ્તુ છે.”

તેઓશ્રીની સત્યનિષ્ઠા પણ અગ્રેડ છે સત્ય વસ્તુ સ્વીકારતાં જરા પણ અચકાતા નથી, એટલું જ નહીં, પણ અપ્રિય હોય તેવું સત્ય વિવેકપૂર્ણ ભાષામાં કહી દેતાં પણ જરાયે ક્ષોભ અનુભવતા નથી. આ બાબતમા બૃહત્કલ્પસૂત્રના પહેલાં ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આપવાદિક બાબતોની તેમણે જે વિશદ ચર્ચા કરી છે અને શાસ્ત્રસંમત આધારો ટાંટીને આજની ઉચ્છૃંખણતાભરી દીક્ષાપ્રવૃત્તિની જે આકરી દીકા કરી છે તે તેમની સત્યનિષ્ઠાની પ્રતીતિરૂપ છે

આજના આ શુભ પ્રસંગે અમે આ સત્યનિષ્ઠ, નમ્ર, નિરહંકારી, સૌમ્ય, જ્ઞાનતપસ્વી મુનિરાજને સવિનય વંદના કરીએ છીએ અને તેઓશ્રી સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સહિત શતાયુ થઈ તેઓશ્રીની જ્ઞાનસાધના સતત અવિરતપણે ચાલુ રહે તે માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ

શ્રુતપ્રભાવક મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી

ડૉ. પદ્મનાભ જૈની, એન આર્વર (મિગિગન), યુ એસ એ

મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીકે દર્શનકા પ્રથમ અવસર મુજ્જે કરીવ અઠારહુ યા વીસ વર્ષ પહેલે પ્રાપ્ત હુઆ । તવ મૈ અહમદાવાદમે વૂજ્ય શ્રી પળિંડત સુખલાલજીકા અન્તેવાસી થા ઔર ઝન્હીકે સાથ મુનિરાજજીકે દર્શન કરને ગયા થા । સુદૂર દક્ષિણકે દિગમ્બર આમ્નાયમે જન્મ ઔર કારજા (વિદર્ભ) કે દિગમ્બર જૈન ગુરુકુલ જૈસી સસ્થામે વિદ્યાર્થીજીવન વ્યતીત કિયા હુઆ । इन कारणोसे दिगम्बर आमनायके मेरे सस्कार बहुत दृढ थे । अहमदाबाद जैसे

भेतावरोके महानगरम रहते हुए भी उनके विद्याल भदिरोके दशनका या उनके मुनिजनोंका सहजमाध्य परिचय पानेका भी कोई खास उत्साह नहीं था। स्वयं पूज्य पण्डितजी तो इस विषयमें उदासीन ही थे। फिर भी उनके मुहसे किसी एक जैन साधुकी मने मन पूत प्रशंसा सुनी हो तो वह मुनिराज श्री पुण्यविजयजी की। पूज्य पण्डितजी और मुनिराजजीकी जब भेंट होती तब इन दो अनगारिकोंके घमवात्मत्यसे कोई भी व्यक्ति प्रभावित हुए बिना नहीं रहता। उन प्रसंग पर मुनिराजजीका 'मिति मे सव्वभूएसु' इस आप वचनको मूर्तिमत करानेवाला प्रश्न व्यक्तित्व का मने देखा है वह आज भी याद आता है। जन विद्वान्तमे मुनिजनोंके जो प्रशम, निरति आदि गुण गिनाए हैं उन्हें मुनिराजजीके इस सुभग व्यक्तित्वम देखकर मेरी सम्प्रदायवद्ध अनेक ग्रथिया खुल गई। बिना किसी उपदेशसे ही श्रमण समाजकी मौलिक एकताका न दशन कर पाया इसका श्रेय श्री मुनिराज पुण्यविजयजी को ही है।

आजम ग्रहचारी रहकर, वननियमोंसे वद्ध होकर श्रमणका जीवन गिताना तो महान् पुत्पाथ है ही। लेकिन उस सीमित जीवनको समजोपयोगी और अतत धर्मोपयोगी बनाना तो विरलाको ही साध्य है। मुनिराजजीने अपने जीवनम जो भण्डारोका उद्धार किया है, आगमाको प्रकाशित किया है वह तो काय जहा तक मेरा खयाल है और किसी भी व्यक्तिके—न तो बौद्धासे, न दिगम्बर जनोमेसे और न विशाल हिन्दु समाजके साधुजनोंमेसे—नहीं किया है। पुराने ग्रथोंका संग्रह करना तो एक बड़ा रहस्यमय व्यवसाय है। पाश्चात्य देशोंमें म्यूजियम तथा प्रसिद्ध लायब्रेरीयोंम जो ग्रथ एकत्रित किये हैं उनके पीछे बड़ा रोमाचक इतिहास है। इसम चोरी करनी पड़ी है, लालच गिलानी पड़ी है, जवदस्तीसे लूट भी की गई है। इस व्यवसायमें कई लोगोंने काफी धनका भी संग्रह कर लिया है। पूज्य मुनिराज की यह बड़ी विशेषता है कि उन्होंने जैन भण्डारोको बड़ी कुशलतासे इस दुदशासे बचाया, लालभाई दणपतभाई भारतीय मस्त्रुति विद्यामदिर जैसी सस्थाओंको निमण करके उन ग्रथोंको प्रकाशम लाया और अत्यन्त निस्पृहभावसे योग्य व्यक्तियोंके मागने पर मूलप्रतिया भी दिलवाई। सात वर्ष पहले म लन्दन विश्वविद्यालयसे छट्टी लेकर भारत आया था तब उनसे वसुंधारा धारणीकी तीन प्रतिया—जो अयन कही मिलती नहीं थी—मने प्राप्त की थी। यह एक बौद्ध ग्रथ है जो गुजरातके जनोम प्रचलित है। मुनिराजजीने इस प्रकार अनेक अप्रकाशित हस्तलिखित ग्रथोंको प्रकाशम लाया है और अनेक विद्वानोंका मग्रह भी किया है। जन परम्पराके अनुसार श्रुतकी प्रभावना करना यह तीर्थंकर प्रकृतिके बचका निमण माना गया है। पूज्य मुनिराज पुण्यविजयजीम इस गुणका जो रूप देखा गया है वह अवश्य ही आगामी कालम भी महान् करमाण करनेवाला है ऐसा मेरा विश्वास है। उ हे उत्तम जायु और आरोग्यकी प्राप्ति हा यही हमारी नम्र प्रार्थना है।

मुनि श्री पुण्यविजयल भट्टाराज विशुद्ध सेवानिष्ठ श्रमणलवन

श्री केशवनाथ द्विभतराज कामदार, वडोदा

॥ रहस्य साधुनामनुपधि विशुद्ध निजयते ॥

उत्तराभयरित (सयभूति)

परम पूज्य भट्टाराज श्री पुण्यविजयलना दीक्षा भरोत्सवना प्रसंगने साठ वर्षों यथा तेना

સ્મરણમાં વડોદરાના શ્રી જૈન સંઘે મહારાજશ્રીના લેખોની પ્રસિદ્ધિ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે જાણતાં ઘણો આનંદ થયો એ ગ્રંથમાં મહારાજશ્રીની સાથેના મારા થોડા-ઘણા પરિચયના લખાણના સમાવેશરૂપે એક લેખ મોકલવાનું, ગ્રંથ પ્રદર્શન માટે નિર્ણીત થયેલી સમિતિની વતી પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરનો વિદ્વાન અધ્યક્ષ ભાઈ શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ મને લિખિત નિમંત્રણ આપ્યું તે માટે એમનો અને સમિતિનો હું અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. અગ્રેજી ભાષામાં મારા આ પ્રયાસને વર્ણવું તો હું લખી શકું કે I regard it as my proud privilege to pay my humble tribute to the learning and the selfless devotion to duty and pursuit for knowledge of the respected Muni Maharaj

મુનિશ્રીના પરિચયમાં હું વર્ણવી છું એ પરિચય મારા વડોદરા શહેરના નિવાસ દરમિયાન અને મહારાજશ્રીના વડોદરા શહેરના નિવાસ દરમિયાન અને મહારાજશ્રીના વડોદરા શહેરમાં થયેલાં ચતુર્માસી દરમિયાન હું કેળવી શક્યો છું એમનાં વ્યાખ્યાનોનો મેં અતિ આનંદથી લાભ ઉઠાવ્યો છે, અને એમની સાથે જૈન વિદ્યા સંબંધી ચર્ચા કરી એમના જ્ઞાનનો સાચો લાભ લીધો છે હમણાં જ, વિક્રમ સવત ૨૦૨૪ના ચાતુર્માસ દરમિયાન, જનની ગેરીના ઉપાશ્રયમાં ધ્યેયોન્ન-યનાં એમનાં વ્યાખ્યાનોનું કોઈ કોઈ વાર શ્રવણ કર્યું છે વર્ષો અગાઉ ઘડિયાળી પોળમાં જૈન ધર્મશાળામાં મહારાજશ્રી નરસિંહજીની પોળમાં આવેલા જ્ઞાનમંદિરની હસ્ત-લિખિત પ્રતોનું સંપાદન કરવામાં વ્યાપ્ત રહેતા હતા ત્યારે હું તેમની પાસે ઘણી વાર જતો-આવતો હતો. ત્યારે જ્યારે હું દર્શનનો લાભ લઉં છું ત્યારે મને એવું થાય છે કે, હું શહેરમાં રહેતો હોઉં તો કેવું સારું! તો હું આ પરિચયને સારી રીતે કેળવી શકું ! અત્યારે તો એ અશક્ય છે, કારણ કે મારું નિવાસ-સ્થાન ઉપાશ્રયથી દૂરના વસતિ-ગ્રામ-પ્રતાપગંજ-માં આવી ગયું છે હું ઇચ્છું કે, વડોદરાનો શ્રીસંઘ નિશ્ચાની સવડ વિકસતા વડોદરા શહેરની જૈન-જૈનેતર જનતાને વધારે આપવા શક્તિમાન થાય !

એક દૃષ્ટિએ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે જૈન આગમ-સાહિત્યની વાચનાને પુરોગામી અને સહ-યુગી કાર્યકરોની પરંપરાને સાચવી રાખી છે, તો બીજી દૃષ્ટિએ, એ જ પુરાણી પરંપરાને એમણે નવો, વર્તમાન-યુગી, યુગેષીય ઘાટ આપ્યો છે જૈન શ્વેતાંબર આગમસાહિત્યની વાચનાઓ પાટલી-પુત્ર, મથુરા અને વલ્લભી(વળા) મુદ્રામે થઈ, તે વાચનાઓ સમૃદ્ધવાચનાઓ હતી; અને તેમના નિર્ણયો સમૃદ્ધ-નિર્ણયો હતા; એ હરેક સ્થળે વિદ્વાન મુનિરાજો બેગા થયા હતા, અને પરંપરાથી ચાલના આવતા, વિવાદાસ્પદ પાઠોને શુદ્ધ કરી-કરાવી, અતિમ રૂપ આપવા એમણે પ્રયત્નો કર્યા હતા; તેમાં વલ્લભી વાચનાને જે સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું તે સ્વરૂપ અત્યારે અતિમ સ્વરૂપ ગણાય છે, અને તેને બધા શ્વેતાંબરી પક્ષો માન્ય કરે છે આ વાચનાઓનો નિર્ણય થયો ત્યારે વાચનાના માધ્યમ વિષે મતભેદ હતો; પણ છેવટે મહાવીરની દેશનાઓના માધ્યમ-અર્ધભાગધીનો સર્વાનુમતિએ સ્વીકાર થયો હતો આ સકલનાના વિદ્વાનોએ એક બાળન લક્ષમાં લીધી હોય પણ ખરી : દક્ષિણ ભારતના દિગંબરી સાહિત્યનું—જેમ કે કુન્દકુન્દ આચાર્યના સાહિત્યનું—માધ્યમ અર્ધભાગધી હતું, તે અનુસાર, ઉત્તર ભારતનું માધ્યમ પણ અર્ધભાગધી રાખવામાં આવ્યું હોય ! અલગત, જૈન વિદ્વાનોથી સંસ્કૃતની ઉપેક્ષા તો થઈ શકે એમ નહોતું મુનિ-મહારાજોએ અર્ધભાગધીનું માધ્યમ તો રાખ્યું, પણ તે પાઠો ઉપરની વૃત્તિઓ, વિવેચનાઓ, વ્યાખ્યાઓ—એ માટે એમણે સંસ્કૃતનું માધ્યમ રાખ્યું; પરિણામે જૈનોનો સમૃદ્ધ ભાષાનો પરિચય સાચૂં રહ્યો એમણે એ ગિર્વાણ માધ્યમમાં લખ્યો, નાટકો, મહાકાવ્યો, કાવ્યશાસ્ત્રો વગેરે લખ્યા, તે જ સાથે એમણે પ્રાદેશિક ભાષાઓ, ખેલીઓ, રાજસ્થાની, હિન્દી, ગુજરાતી,

કાનગી, તામિન વગેરે માધ્યમો રાખી તેમાં પણ નવું સાહિત્ય આપ્યું દુર્ભાગી તે પ્રયાસ એમ પક્ષીય રહ્યો, જૈનેતર વિદ્યોતોએ અર્ધમાગધીનો પરિચય કેળવે નહિ !

મહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ પર પરાઓને સાચી રાખીને જૈન નિધાનો આપણને પરિચય કરાવે છે, જૈન આગમ સાહિત્યની એમની વાચના વ્યક્તિગત રહી છે પ્રથમ કક્ષાની વાચના અત્યારે મિનકુન શમ્ય નથી મહારાજશ્રીની આ વ્યક્તિગત વાચના ૨૨૭૮૬, સાંપ્રત્તિયિ કે કોઈ અમુક તેવું નક્કી નથી

એમની વાચનામાં મૂળ પાઠને જ વગી ગેરામાં આવે છે એમના નિર્ણયો પૂર્વે થયેલી મામુદ્ધિ વાચનાઓ અને તેમના ઉપર થયેલી જૂતિઓ વગેરેના તુલનાત્મક અભ્યાસ પછી જ લેવામાં આવ્યા છે

આ હમીત દુ જાત અનુભવથી અહીં લખી ચકુ છું, એ જાન અનુભવની નોંધ મારે અને લેવી જ જોઈએ મુળપાના મતની જૈન નિધાનય તરફથી સંજોગનો થાય છે અને તે સાહિત્ય પ્રમિદ્ધ પણ થાય છે, એમાં મ્હેનાગરી આગમ સાહિત્યનાં કોઈ કોઈ સૂત્રોનો સમાવેશ થયે છે એના એ સૂત્ર સપાત્ન કરવાનું મહારાજશ્રીએ હાથ ઉપર લીધેલું, તે પૂરું કરવામાં મિનજ થયેનો નિધાનયના કાર્યકરોએ તે કાર્ય વેળાસર પૂરું કરી આપનાની મહારાજશ્રીને મિનતી કરેની મહારાજે કાર્યકરોને ધર્મલાભ કરમાવતા, વિનયની અપેક્ષા કરતો જે જવાબ આપેનો તે નિધાનયના રિપોર્ટ-નિવેદનમાં સમગ્ર પ્રસિદ્ધ થયેનો, જે મારા વાંચનામાં આવેનો અને જેને મે નિવેદનમાંથી કાઢી મારી કાર્ડમાં ગોઠવી રાખેનો છે—એ હેતુથી કે, એના કોઈ બીજા સપાદનો થતાં હોય તે માટે મહારાજશ્રીનો જવાબ માર્ગદર્શક થઈ શકે મારે અહીં કહેલું જોઈએ કે, આના કોઈ કોઈ નીતિ સપાદનો પ્રમિદ્ધ મુદિન થયેનાં પ્રકાશનોના આધાર ઉપર સમગ્રીત થયેનાં દોષ છે, અને એ પ્રયામોમાં મહારાજશ્રીએ કેળવેલી તુલનાત્મક વાચનાનો આનંદ-અનમશ હોતો નથી !

પુણ્યવિજયજી મહારાજશ્રી તમામ વાચનાઓનો આ મુખ્ય વૈચેરિ મુલ્ય છે આની વિશિષ્ટતા પ્રાચીન યમને અનુમરતા આપણા પરિતોને બહુ ઓછા પ્રમાણમાં લાધેલી દોષ છે પુણ્યવિજયજી મહારાજ પ્રાચીનોમાં આવે છે, સાથે તેમના પ્રયાસો નવયુગી પ્રયાસોની કક્ષામાં આવે છે જૈન માન્યતા એને તેઓ આ નીતિ શૈલીથી નિચારે છે તેથી તેમનાં મત મે મુરોપીર યાતાવરણથી રંગારેના નિદ્ધ-અર્થમાં એકમ માન્યતા પામ્યાં છે એમના વિચારોમાં આપ્રતિય તત્ત્વો ધૂમી ચકરા નથી અત્યારે તો દરમ વિચાર માને છે કે કોઈ પણ મતવ્યમાં કોઈ સમય-અર્થની તત્ત્વ દોષ તો તેનો નિચાર જે તે સમયની અર્થતાઓને સમજીને થવો જોઈએ અને એમાં સાંપ્રત્તિયિ આગ્રહ હોવો જોઈએ નહિ

મહારાજશ્રીની દૃષ્ટિમાં આ નીતિ શૈલીનો મમાવેશ થાય છે એ દુ મારા એમના પરિચયથી જાણી શક્યો છું, અને તેને આ લેખમાં મૂકનાં દુ માત્ર કર્તવ્ય સમજું છું એક વાર વગ મુમમે મે આચારામચૂની મારી વાચનાનો કોઈ કોઈ અનુભવ એમની મમદા મૂનો મૂનાં મને કાર્ડ સકાય તો થતો હતો, હા ગદ વિચારના માટે મે એ સકાયને દુ કરી મારા રિપયના એમદ બે મદ્દઓ એમની સમગ્ર મૂક્યા અને જે જવાબ મર્યો તેથી મને અત્યંત આનંદ-દર્શ થયો મહારાજશ્રીએ મારા વિચારને પુષ્ટિ આપી, ઉપાન ૨૫૮ કથું કે આચારામચૂની મકનના મ નાર આચાર્ય ગૃદ યાત્રમમાં જૈન દીમા લીધી તે અગ્રિ તેઓ પૈદ્ધ મનના પ્રખગ પતિન, વિવેચનનો તરવચિત્ત રના એટલે આચારામચૂની સમનામાં એમનો પૂર્વાશ્રમનો ગમ, રિશુદ્ધ ભાવે, આવે

તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી ! મને પુણ્યવિન્યય મહારાજ દુરાગ્રહથી પરાડ્મુખ જણાયા છે બાળદીક્ષા-દેવદ્રવ્ય, પૂજા વિધિ, દિગ્બર સ્થાનકવાસી-તેરાપંથી ગચ્છવાદ, એ વિવાદથી તેઓ મુક્ત રહ્યા છે સમકિત-મિથ્યાત્વના વિવાદથી તેમની દષ્ટિ કુંઠિત થઈ નથી તેમનો આચાર કડક રહ્યો છે, તે એકાંગી ક્રિયાવાદી તેઓ બિલકુલ રગાયેલા નથી શુદ્ધ, વિવેકપ્રચુર, અભિનિવેશ રહિત તેમનાં વ્યાખ્યાનો અનુભવવામાં આવ્યાં છે જ્યાં પડ્ધત્યમાં, પચારિતકાયમાં માન્યતા છે, જ્યાં સ્યાદાદ-અનેકાંતમાં શ્રદ્ધા છે, ત્યાં જૈનત્વ હોઈ શકે છે એમ તેઓ માને છે; સાથે સર્વ દર્શનો પ્રત્યે તેઓ સમભાવપણે રહે છે, ધર્મ-religion અને science-સાયંસ, એ બે વચ્ચે વિરોધ સભવતો નથી એમ તેઓ કહે છે

જૈન આગમમાં નિહનવોનો વિચાર આવે છે આ એક વિશેષ પ્રયોગ છે. તેનું પ્રયોગાંતર હું અંગ્રેજીમાં dissent શબ્દથી કરીશ કેથોલિક ચર્ચની માન્યતાઓથી પ્રોટેસ્ટંટો જુદા પડ્યા અને ડિસેન્ટર કહેવાયા એ જ પ્રોટેસ્ટંટોમાં મતાંતરે થયાં તેઓ પરસ્પર dissents કહેવાય છે મહાવીરના સમયમાં બે ગુપ્ત dissents-નિહનવો થઈ ગયા : (૧) મંબલીપુત્ર ગોશાલક, (૨) ખુદ મહાવીરનો જમાઈ જમાલિ મહાવીર પછી નિહનવો થયા, એમનો નિર્દેશ કરવાની અહીં જરૂર નથી વળી એટલું કહેવું બસ થશે કે, આ નિહનવો પરસ્પર એકમેકને મિથ્યાત્વી કહેતા આવ્યા છે બેકે ખૂબી તો એ છે કે દરેક નિહનવો જૈનોની મુખ્ય માન્યતાઓ પચારિતકાય, પડ્ધત્યવિચાર, અનેકાંતવાદ-સ્યાદવાદ એમાં તો માને છે જ, છતાં એક સમૂહ ખીન્ન દરેક સમૂહને મિથ્યાત્વી-અ-જૈન માને છે ! આ સકુચિત વિચારધારા છે મહારાજશ્રી આવા સકુચિતપણાથી વિમુખ રહ્યા છે, સાથે તેઓ પોતાના પરપરાગત,^૧ ગચ્છગત સમૂહમાં રહીને જ સેવા કરતા રહ્યા છે, અને બધા સમૂહો તેમના પ્રત્યે સમાન સેવતા રહ્યા છે કેટલાયે સ્થાનકવાસી સાધુઓ તેમનો પરિચય કેળવવાની તત્પરતા દર્શાવે છે, એ મારો જાત અનુભવ છે જૈન વિદ્યાની એમણે આજીવન સેવા કરી છે એ જ એમના જીવનનું સાકલ્ય છે

આપણે ઇચ્છીએ કે આવા પવિત્ર માનવો જૈન વિદ્યાની સેવા કરવા સદૈવ સમર્થ રહે, દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે, અને આરોગ્યમાં રહે !

પ્રેરક વિભૂતિ

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ, મુંબઈ

દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈ કોઈ વ્યક્તિ પ્રેરણારૂપ બની જાય છે જે કેટલીક વડીલ અને પૂજનીય વ્યક્તિઓ મારા જીવનઘડતરમાં પ્રેરણારૂપ બની ગઈ છે તેમાં પરમ પૂજ્ય મુનિ શ્રી પુણ્યવિન્યય મહારાજ અપ્રસ્થાન ધરાવે છે એમની પ્રેરણાએ જ મને પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પ્રત્યે અને એથી પણ વિશેષ ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગી બનાવ્યો છે એમના આશીર્વાદથી જ જીવનમાં કેટલાંક કાર્યો હું સફળતા-પૂર્વક પાર પાડી શક્યો છું અને એથી એમના પ્રત્યે હું ધણો જ ઋણી છું

પૂજ્ય મહારાજ સાહેબ સાથેનો મારો પરિચય લગભગ દોઢ દાયકાનો છે એમનાં પહેલવહેલાં દર્શન કર્યા અમદાવાદમાં ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ ભરાઈ ત્યારે જૈન મુનિઓ પણ આવી કોન્ફરન્સમાં રસ લે છે એ જાણીને ત્યારે આશ્ચર્ય થયેલું અને આપણા 'જ્ઞાનભાડારો' વિશે પૂ મહારાજ સાહેબે

* હું ઇચ્છું કે નિહનવો ઉપર કોઈ Thesis મહા-નિબંધ લખે—ગોશાલક મંબલીપુત્ર-આજીવિકો ઉપરનો Thesis અંગ્રેજીમાં છે તે શૈલી ઉપર

જે પ્રચલન યુગે તે સાલગીને તો મારી મુગ્ધતાનો પાર રહ્યો ન હતો.

પૂજ્ય મહારાજ સાહેબના વડુ નિમિટ્તા સપર્કમાં આવવાનું બધું ઈશ્વરે ૧૯૫૫માં એ ૧૫મી અમલાત્મી સેટ ઝેરિયર્સ કોલેજની યથાપના થઈ અને મુમર્શીની સેટ ઝેરિયર્સ કોલેજ તરફથી અમલાત્મી મુમર્શી ઝેરિયર્સ કોલેજમાં ગુજરાતી વિષયના પ્રાધ્યાપક તરીકે જઈ દરના માટે એક વર્ષ માટે મને મોકલનામાં આ મેં સવારની કોલેજ હતી એટલે સમય પણ પુરુષ મળતો હતો રાજ સાહે સરિત્તુજીમાં પૂજ્ય પડિતજી શ્રી મુખનાનજી પાસે જતો હતો અને એમને ઈર્ષક વાચી સલામવાતો હતો તે સમયે ‘નન મમતીની કથાનો વિષય’ એ વિષય ઉપર મનાનિય વલખનાના કાર્યનો હજુ આરંભ જ મેં કર્યો હતો. પૂજ્ય પડિતજી સાથે એ વિષયની નાત ગુના એમનો એ માટે પૂજ્ય પુણ્યરિજ્યજી મહારાજનો સપર્ક સાધવાનું સ્થળ કર્યું અને એ પ્રમાણે એક વિષય બપોરે ૬ જૈન મોસાચીના ઉપાધ્યક્ષમાં જઈ ચડ્યો. પૂ મહારાજ સાહેબને મેં વન યા પગલું વિધિસર વદન કરતા મને આવડતું નહોતું. પૂજ્ય મહારાજ સાહેબને મારો કોઈ પરિચય ન હતો, પરંતુ પ્રથમ મુનામતે જ એમણે મારી સાથે કોઈ રચનની જેમ ખૂબ ઉમંગ ભેગ નાન જી અને તેથી ૬ અત્યંત પ્રભાવિત થઈ ગયો એમના આગળે મારું ૮૦૫ હતી લીધું પોતાના કામમાંથી સમય કાઢી એમણે મારે માટે પ્રકાશ સમય આપ્યો અને તેને તે જ વખતે એમણે માન્ય પદ્ય કામકામમાં લીવા વિના મને મધ્યમનીન જૈન કૃતિઓની બે હસ્તપ્રતો આપી એમણે મારામાં મૂકેના અસાધારણ વિશ્વાસને કારણે ૬ એમના અભિનયની નારે આપ્યો અને પછી તો એમને વદન કરવાને તથા એમનું માર્ગદર્શન મેળવવાને રાજ ઉપાધ્યક્ષે જનાનો મારો નિર્ણય બની ગયો.

નગરમયતીની કથા વિશેના મહાનિયધની પૂર્વ તૈયારીમાં મેં જે કેન્દ્રીય કૃતિઓ જોઈ તેમાં સમયસુદૃઢ ‘નન ન તી રાસ’ પણ હતો. પરંતુ એ કૃતિ અપ્રગટ હતી એટલે હસ્તપ્રતને આધારે એનો અભ્યાસ કરનાનો હતો જેઠે હસ્તપ્રતની નિષિ બરાબર વાંચના મને આવડતું નહોતું જે પૂજ્ય મહારાજ સાહેબ પાસેથી શીખના મગ્યું એમનું જ નહિ, એમની પ્રેરણાથી સમયસુગની એ કૃતિનું સપા ન કરનાનું મર્થ મેં હાથ ધર્યું, જેમાં પૂજ્ય મહારાજ સાહેબના નિધ્ય પૂજ્ય ગૈરિજ્યજી મહારાજે પણ મને ઘણી સાહાય્ય શ્રી પૂજ્ય પુણ્યરિજ્યજી મહારાજના હાથ નીચેની તારીખને પગિશુમે એ સપા ન સારી રીતે તૈયાર થઈ શક્યું અને એ જ્યારે પુરતકાએ પ્રગટ થયું ત્યારે એમના ચરણ કમલમાં મેં એ અર્પણ કર્યું આમ, જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી જૈન ગાસાદિ કૃતિઓના સંગ્રહ-સપાનના ક્ષેત્રમાં પૂજ્ય મહારાજ સાહેબે જ મને પ્રવેશ કરાવ્યો અને એમની જ પ્રેરણાથી ત્યાર પછી ઉપાધ્યાયજી શ્રી યુગોનિજ્યજી ‘જળુનામી રાસ’નું સપાદન પણ તેના કરી પ્રમશિત કર્યું.

ઈ સ ૧૯૫૫-૫૬માં અમલાત્મી સેટ ઝેરિયર્સ કોલેજમાં એ ૧૫મી મમ રી મારે મુખર્ષ પાગ કરનાનું થયું પૂજ્ય મહારાજ સાહેબને વન કરવા ગયો ત્યારે મારો ધર્મ પ્રયેનો અનુરાગ વલતો જેઠેને એમણે મને સલામત તરીકે એક પ્રાચીન નાત સિદ્ધચક્રની બેગ આપી, જેના નિત્ય ગૈન-દનને પરિણામે, મારે પ્રામાણિકપણે કહું જેઠેએ કે, મને જીવનમાં અમાધારણ લાભો થયા છે.

મુમર્શી આગીને પૂજ્ય મહારાજ સાહેબ સાથે ૫૧ ચત્તાર નાગ સપર્ક ગમવાનો પ્રયત્ન થયો, પરંતુ સૌને હશે એવો જ અનુભવ મને થયો. પૂજ્ય મહારાજ સાહેબની આ એક જગતી ખામિયન

છે કે તેઓ સામાન્ય રીતે પત્રવ્યવહાર બહુ રાખતા નથી ટપાલટિકિટનો અને તેટલા ઓછામાં ઓછો પરિગ્રહ અને સઘને ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરાવવાની લાવનામાંથી આ વૃત્તિ જન્મેલી મનાય છે પરંતુ અનિવાર્ય હોય ત્યારે પૂજ્ય મહારાજ સાહેબ અવશ્ય પત્રનો જવાબ આપે છે એવો પણ અનુભવ છે મેં જ્યારે જ્યારે ધાર્મિક કે સાહિત્યિક વિષયની કોઈ અગત્યની બાબત વિશે એમનું માર્ગદર્શન મંગાવ્યું હોય ત્યારે ત્યારે અચૂક તેમના તરફથી સ્વચ્છ અને મરોડદાર અક્ષરે મુદાસર અને ચીવટ-પૂર્વક લખેલો પત્ર મળ્યો છે

બાળશ્રદ્ધચારી, લાંબા દીક્ષા પર્યાયવાળા, સયમની આરાધનામાં મગ્નચિત્ત, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને તપોવૃદ્ધ સ્થવિર પૂજ્ય મહારાજ સાહેબે પોતાની તબિયતની પણ દરકાર કર્યા વગર પાટણ, જેસલમેર, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે જૈન લડાશેની હસ્તપ્રતોને વ્યવસ્થિત કરવાનું અમૂલ્ય કાર્ય કર્યું છે અસહ્ય ગરમીમાં માથે ભીનું પોતુ મૂકીને ધીખતા પતરા નીચે ભરબપોરે જ્યારે એમને મેં દેવસાના પાડાના ઉપાશ્રયમાં પ્રસન્નચિત્તે કાર્ય કરતા જોયા ત્યારે તો મારું મસ્તક એમનાં ચરણોમાં નમી પડ્યું હતું. એમના અથાગ પરિશ્રમયુક્ત અવિરત કાર્યને કારણે તેમ જ ચારિત્ર્યની શ્રેષ્ઠતાને કારણે કોઈ સઘ કે સમાજે તેઓ વર્ષોથી ઉપાશ્રયમાં પોતાના કામને માટે લાઇટનો ઉપયોગ કરતા હોવા છતાં તેનો વિરોધ કે ઊહાપોહ કર્યો નથી. પૂજ્ય મહારાજ સાહેબની આત્મિક શક્તિ એટલી પ્રબળ છે કે અડધી રાત મુખી કાર્ય કર્યું હોય અને રાતના એક-બે કલાકની ઊંઘ મળી હોય તોપણ બીજે દિવસે સવારે તેઓ એવા જ સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન હોય અને દિવસે આરામ લેવાની એમને જરૂર પણ ન હોય આવી રીતે એકાદ દિવસ નહિ, દિવસોના દિવસ મુખી કાર્ય કરવાની અસાધારણ શક્તિ તેઓ ધરાવે છે

શુ જૈન કે શું બૌદ્ધ, શું હિંદુ કે શુ ખ્રિસ્તી, દરેક ધર્મ કે સંપ્રદાયના ત્યાગી સાધુઓમાં પણ જેવા મળે છે લોકેષણની અભિપ્સા ત્યાગી મહાત્માઓની લોકપ્રશંસા આપોઆપ જ થવા લાગે છે, પરંતુ સમય જતાં ક્યારેક કેટલાકમાં વધુ લોકેષણની વાસના જાગે છે પરંતુ પૂજ્ય મહારાજ સાહેબે એના ઉપર પણ વિજ્ય મેળવ્યો છે એમણે સહજ મળતી આચાર્યની પદવીની પણ જો ખેવના કરી નથી, તો લોકેષણની તો વાત જ શી કરવી ?

જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મહાન ગણાતી કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓના નિકટના સંપર્કમાં આવવાની જ્યારે આપણને તક મળે છે ત્યારે તે દરેકનો આપણો અનુભવ એકસરખો નથી હોતો. કેટલીક મહાન ગણાતી વ્યક્તિઓના જેમ જેમ નિકટના સંપર્કમાં આપણે આવીએ છીએ અને એમની વિશ્વસનીય વ્યક્તિ બનીએ છીએ તેમ તેમ એ મહાપુરુષમાં રહેલ અહંકાર, દંભ, ઉગ્ર રાગદ્વેષ, સંકુચિત અને સ્વાર્થપરાયણ દષ્ટિ, ખટપટ, ચારિત્ર્યની શિથિલતા, ઉપદેશ અને વર્તન વચ્ચેની વિસંવાદિતા ઇત્યાદિ આપણી નજરે ચડવા લાગે છે અને વખત જતા એ મહાપુરુષમાં વામન પુરુષનું આપણને દર્શન થતું જાય છે બીજી બાજુ કેટલાક એવા ખરેખર મહાત્માઓ હોય છે, જેમના જેમ જેમ નિકટના સંપર્કમાં આપણે આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ તેમના ચારિત્ર્યનાં અજ્ઞાત ઉજ્જવળ પાસાંઓનું વધુ અને વધુ દર્શન આપણને થતું જાય છે પરમ પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબના જેમ જેમ નિકટના પરિચયમાં આવવાનું થતું ગયું તેમ તેમ એમના જીવનનાં અત્યંત ઉજ્જવળ પાસાંઓનું વધુ અને વધુ દર્શન મને હમેશાં થતું ગયું છે

આવા લવ્યાત્માનાં ચરણોમાં આપણી કોટિ કોટિ વંદના હજી

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા, સુરત

ઉપહાર—પુણ્યતિથિએ દેવેન્દ્રશ્રીન 'ચત્વાર વમણ્યા'ની એ નમન મો ભેટ આપી
ત્યારે એમને મુજબની વિધિમા નિઃશિખિન ઉત્તેજ માં દત્તે —

“ ભાઈ શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીયાને સરનેહ ઉપહાર

મુનિ પુણ્યવિજય

સ. ૧૯૯૩ના માર્ગશીર્ષ વૃષભ પચમી ”

કાલાંતરે એમણે મને ખીજ એ કર્મગ્રન્થોને લગતા પુસ્તકની પણ એક નકલ ભેટ આપી હતી એના ઉપર બાળભોધ લિપિમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો હતો :—

“ ભાઈ શ્રી હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીયાને સાદર સમર્પિત
પુણ્યવિજય ”

નિર્દેશ—“ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી યગોવિજય સ્મૃતિગ્રન્થના આમુખ (પૃ ૧૩)માં પુણ્યવિજયજીએ “ એક મુયોગ્ય વિદ્વાન લેખક ” તરીકે મારો નિર્દેશ કર્યો છે

સહકાર—મુખર્ષી સરકારની માલિકીની જૈન હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વર્ણનાત્મક મુશ્કેલીપત્ર મેં ત્રણેક વર્ષ પૂનામાં રહીને સોળ વિભાગમાં જે પૂર્ણ કર્યું હતું તે ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યાસ શોધન મંદિર તરફથી આજે વર્ષો થયા છપાય છે અત્યાર મુઘીમાં નવ વિભાગ પ્રકાશિત થયા છે આ પૈકી ૧ D C G C M [Vol XVII, pts 1-2 & pt. 3 pp 1-56] જે ઈ સ ૧૯૩૫ થી ૧૯૪૦ ના ગાળામાં પ્રસિદ્ધ કરાયાં છે તેનાં ખીજ વારનાં મુદ્રણપત્રોની એક નકલ, જે સરસ્યાએ મારી વિજ્ઞપ્તિથી એમના ઉપર પણ મોકલતી હતી, તેમાનો અત્રેજી સિવાયનો ભાગ તપામી જવા એમણે કૃપા કરી હતી

ઉલ્લેખ અને કૃતજ્ઞતા—“ Journal of the University of Bombay ” (Vol. VI, pt. 6)માં મારો લેખ નામે “ Outlines of Palaeography ” ૧૯૩૮માં છપાયો તેમાં પૃ. ૮૯મા “ જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ ” ગત પુણ્યવિજયજીના “ જૈન લેખનકળા ” નામના વિસ્તૃત લેખની મેં નોંધ લીધી છે અને અંતમાં એમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવી છે નોંધ કરતી વેળા મેં એમનો “ an erudite scholar and a genuine saint ” તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

નિખાલસતા અને નિર્ભયતા—પચ્ચીસેક વર્ષ ઉપર આગમોદ્ધારક શ્રી આનન્દસાગરશ્રીજી અહીં—સુરતમાં—લી બડાનાં ઉપાશ્રયે સ્થિરતા કરતા હતા એવામાં પુણ્યવિજયજી અહીં આ જ ઉપાશ્રયમાં પધાર્યા પ્રસંગોપાત્ત એક રાત્રે મેં એક મુનિશ્રીની ઉપગ્નિતિમા એમને નિમ્નલિખિત બે વિવાદ-ગ્રસ્ત બાબતો વિષે પોતાના વિચારો રજૂ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરી અને એમણે નિખાલસતા અને નિર્ભયતા-પૂર્વક એ બાબતો ઉપર જે પ્રકાશ પાડ્યો તે મારી જિંદગીમાં આ જાતનો પહેલો જ અનુભવ હતો :

(૧) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને માંસાહાર

(૨) ‘ મહાત્મા ’ ગાંધીજી અને એક લાખ વર્ષમાં થઈ ગયેલા તીર્થ કરો

વિદ્વદ્વલ્લભ—મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી માટે આજે કેટલાંયે વર્ષો થયા મેં ‘ વિદ્વદ્વલ્લભ ’ વિશેષણ યોજ્યું છે અને મારી અન્યાન્ય કૃતિઓમાં મેં એનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે આ સમાસના તત્પુરુષ તેમ જ બહુવ્રીહિ એ બંને અર્થ મને પૂરેપૂરા અભિપ્રેત છે એઓ વિદ્વાનોને પ્રિય છે તેમ જ એમને પણ વિદ્વાનો પ્રિય છે ૩ આ જગજાહેર બાબતને મેં આ વિશેષણ દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે વિશેષમા આથી તો મેં આ લેખનુ “ પુણ્યપ્રસંગો ” જેવા દ્વયર્થક શીર્ષકને બદલે “ વિદ્વદ્વલ્લભ ” તરીકે એમનો પ્રારભમા જ નિર્દેશ કરવાનું વધારે ઉચિત ગણ્યું છે આથી આ વિશેષણની જાણ વધારે વ્યાપક બનશે એવી આશા છે. એ એમના યોગ્ય સન્માનનું પ્રતીક થઈ પડશે.

૧. “ Descriptive Catalogue of the Government Collection of manuscripts ”

૨. “ વિદુષા વલ્લભઃ વિદ્વદ્વલ્લભ. ૧ ” ૩. “ વિદ્વાસો વલ્લભા યસ્ય સ વિદ્વદ્વલ્લભ. ” ૧

લસામણ—‘પ્રાકૃત ટે રટ મોમાયી’ તરફથી પ્રાપ્ત થતા પુસ્તકો અને બેટ મળતા રહે એ માટે એમણે આ સરથાના મચાનક મકાનુભાવોને લસામણ કરી હતી એમ જણાવ મળે છે અને શ્રી આતના દેટના પ્રથો બે મળ્યા તે આ લસામણનું પરિણામ છે એમ માનુ માનવું છે

લાક્ષણિક પદોપકાર—સુબર્ષ વિદ્યાપીઠ તરફથી “આમરચિનોના ઠાકરણો”ને અંગેના મારો અંગ્રેજી લેખ સચિત સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ થતા હતા તેવામા મારે અમ લાઈ જવાનું થયું ત્યા તારીખ ૧૩-૩-૧૫ના રોજ મુનિનીને મળ્યા ગયો ત્યારે ૬૩ આમ ચિનોથી અનુક્રમ અને ઉત્તરિજ્યે ૩૧૭ પદોમા રચેના વિશ્વમિપનની પદા ઉપર ચોટાડાયેલી અને કાગળ ઉપર લખાયેલી ટિપ્પણના આમર ની એ રાધપોથી એમણે મને બતાવી હતી એટલું જ નહિ, પણ લાઈ રાખ અને શ્રીમીના ચિત્રો એ ઉપરથી એમણે મને આલેખી આપ્યા હતા વિશેષમાં આ અમુદન અને વિરન હાથપોથી મારે મારી જન્મભૂમિમા—સુગત લઈ જતી હોય તો તે માટે પૂરી સાનતે તૈયારી બતાવી હતી પણ આ અનુવય વગર લઈ જવાની મે ના પાડી હતી માનાતરે મે આ રાધપોથી જોવા માગી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સાક્ષરવર્ધ ત્રી નિનરિજ્યજી એ પ્રમથાથ લઈ ગયા છે અન્ય ચિનોનુ કામ આથી અટકી પામ્યું આજે આ હાથપોથી આં છે અને એ નિનરિપન સચિત સ્વરૂપે પ્રમથિત થયું હોય તો તેની મને ખબર નથી

એમની લાક્ષણિક પદોપકારતિનો—સૌજ યનો—એક ચાદમાગ બીજે પણ પ્રમથ બ થો છે તા ૨૪-૭-૧૫ને રોજ એમણે મને અષ્ટ મગજોના આ ચિનોથી વિશ્વમિત ચદ્રપ્રભ સ્નામિસ્તનનની વિ આ પાગમા લખાયેલી રાધપોથી આપી મારી આ પ્રમથિમા મને પ્રોત્સાહિત કરી આ કૃતિ મારા ઉપરુપ્ત લેખમાં ઉપાર્જ છે આ હાથપોથી અતત મૂળ તેમ જ ચિત્રો એમ બને રીતે અગત ખડિત હતી, પણ એમ્મીગનો લાલ લઈ ૬ એને પિપૂર્ણ સ્વરૂપ આપી શક્યો હતો

પદ યવહાર અને અક્ષરો—અઉસરણ દ્રવ્યાદિ પદબોજોની પ્રાચીનતા અને પદ્યરૂપના પ્રચિય જોવા વિષયો વિશે પત્ર-પત્રદાર દ્વારા એમણે મને પોતાના સિવારો શાંત્યા હતા ગુજરાતી તથા માગમોધ બને નિપિના એમના અક્ષરો સુદર, સ્પષ્ટ સુમોધ અને નયનપ્રિય છે એમ એમના લખાણથી જણાયું છે

સમાગમ—મારો મુનિ શ્રી પુદ્ગલવિજ્યજી સાથેનો સમાગમ મોટે ભાગે પદોક્ષ છે એમની રચેની કૃતિઓનું વાચન કરતા મને આનંદ થયો છે એમ અલિનન દર્શન તરીકે કનીશ કે નન્દીમુક્તની સુષિલ સદિતતી એમની આજ્ઞિતમાં એમણે આગમોદ્ધારને અંગે જે પ્રવચનપ્રિય અને અભિન નાય ઉદ્ગારો મૂર્ત મ્યા છે તેો બૃહદ્દેષ (ભા ૧) ગત એમની પ્રમાવનામા આગમોદ્ધાર અંગે કરેના C નેપ સાથે સગખાવતાં મને સાનંદ આનંદ થયું હતું એ જ મુત અને આ ય વ્યમિતના હવનમા પણ પ્રમથાનુમાગ કેની કેની નિનક્ષણ-પરપર નિરુદ્ધ જણાવી ધમ્માઓ મને છે તેનું આ એમ જનનત ઉદ્ધામ છે

મુયોગ—નિદ્દનબ મુનિ ત્રી પુનરિજ્યના માગ ઉપર નિનિવ ઉપરો થયા છે તેનો સમિચિત નિર્દેશ આ માટે મને જે આ મુયોગ માંપડ રો છે તે હો મહેમગ અને જો ઉગામન ૥ તા ૧૯-૮-૧૮ ના ભાવળી ૥ આમ જણે આમારી છે

અભિવંદના—પુણ્યવિજ્યજીએ પોતાના માઠ નર્પના દીર્ઘમીન દીપાપર્વાને વિરોધ આદિ ત્વની અભિપ્રદિ કરીને મારી રીતે દીપા રો છે તે યત્ન દાર્દિ અલિનન આપતો અને એ અમર્મ

માં એમની ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રગતિ થતી રહે અને એ સ્વપર હિતકારી અને એ અભિલાષા દર્શાવતો હું વિરમું છું.

બહુમુખી પ્રતિભા

પં. અંબાલાલ ત્રેમચંદ શાહ, અમદાવાદ

જૈન સાધુસમાજમાં કેટલાક વિદ્વાન મુનિઓ પોતાની કાર્યપદ્ધતિથી અત્રગ તરી આવે છે તેમાં આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજશ્રીનું નામ આપી શકાય

તેમની વિદ્વતા, પ્રતિભા, ઔદાર્ય, નમ્રતા અને સાધુચરિત સહૃદયતા વગેરે ગુણો તેમના આગવા વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ કરાવે છે

તેમણે સંપાદિત કરેલા અનેક ગ્રંથો અને વિશિષ્ટ નિબંધોથી તેમની વિદ્વતા અને પ્રતિભાનો પરિચય મળે છે વિદ્વાનો કે વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી એવી સાહિત્યિક સામગ્રી પૂરી પાડવાના તેમના ઔદાર્ય વિશે વિદ્વાનોએ પોતાની કૃતિઓમાં તેમની શતમુખે કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી છે. ગમે તેવા નાના માનવી પાસેથી તેમણે કોઈ કાર્ય પરત્વે સહાય લીધી હોય તો આપણા સાધુસમાજમાં અત્રગ તરી આવે એવી તેમની આભારપ્રદર્શન કરવાની નમ્રતા જોઈને તો ઘણી વખત એવો માનવી શરમ પણ અનુભવે તેમની સાથે વાત કરતાં તેમની રજૂઆતમાં કંઈ પણ છુપાવવાની કૃત્રિમ વાણીનો કે વાનતો સહેજે પણ આભાસ ન થાય એવી એમની પારદર્શી ઝલ સહૃદયતા છે

નિર્ણયક આલેખક—મહારાજશ્રીએ વિશાળકાય ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’નાં અનેક પરિશિષ્ટો અને પ્રસ્તાવનાથી અલંકૃત કરેલા સંપાદન પછી નિર્ણયકિતઓના કર્તા ભદ્રબાહુસ્વામી પહેલા કે બીજા એ વિષયનો એક લેખ તૈયાર કર્યો તેમણે નિર્ણયકિતઓના આંતર્યાલ્ય પરીક્ષણ પછી નિર્ણય કર્યો કે મળી આવતી કેટલીક નિર્ણયકિતઓ અવશ્ય ચૌદપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામીની નહીં પરંતુ વરાહમિહિરના ભાઈ બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી-રચિત લાગે છે આ એમનો નિર્ણય જૈન સાધુસમાજમાં ‘નિર્ણયકિતઓ બધી પહેલા ભદ્રબાહુસ્વામી રચિત છે’ એવી માન્યતા સામે ખગલળાટ મચાવે એવો હતો તેમણે કેટલાંયે પ્રમાણો આપીને પોતાના નિર્ણય વિષયક લેખ લખ્યો છે

મને યાદ છે કે એક જૈન માસિક પત્રમાં પ્રગટ કરવાને તે લેખ આપવામાં આવ્યો પણ માસિક પત્રના તંત્રીને આવા નિર્ણય સામે ડર લાગતાં તે લેખ મહારાજશ્રીને પરત કર્યો છેવટે મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સિદ્ધર જ્યુગિલી ગ્રંથમાં એ પ્રસિદ્ધ થયો, પરંતુ તેમની અકાટ્ય દલીલો સામે કોઈ હજી સુધી જવાબ આપી શક્યું નથી

મહારાજશ્રીએ ‘બૃહત્કલ્પસૂત્ર’ના પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્યમાં આગમોદ્ધારક આ શ્રી સાગરાનંદસૂરિજી સામે જે ભારે ધ્રુવરો કર્યો છે તે પણ એમની નિર્બીકતાનું જ ઉદાહરણ છે.

જૈનોના સાધુસમ્મેલન વખતે આગમો અને તેની પંચાંગીની વાત છેડાઈ બધા સાધુઓ જુદી જુદી રીતે પંચાંગીની વાત કરતા હતા ત્યારે મહારાજશ્રીએ પંચાંગીના નિર્ણય વિશે નાનો પણ મુદ્દાસરનો લેખ લખી જૈન સાધુસમાજની માન્યતા સામે ઠપકાભરી ચીમટી આપી હતી

સંપાદનની ચીવટ—મહારાજશ્રીની સંપાદન વિષયક ચીવટ તો આપણને દંગ બનાવી મૂકે એવી છે પાઠભેદ લેવાની એમની પદ્ધતિ, અન્ય ગ્રંથોના સમાંતર સંદર્ભો શબ્દોની સૂચી, તેના પ્રકાર, પાઠભેદમાં સમાન કુત્રની પ્રતિઓનો વિભાગ કરી પહેલા કઈ લેવી તે પછી કઈ લેવી, કોને મહત્વ

આપના અને કોને ગોણુ સમજનાં એ વિશે તો જેઓ એમની પામે એમીને કામ રૂંદે છે અગર જેમણે કામ કર્યું છે તેમને જ વધુ ખર્ચર છે આમ છતાં તેમણે મનાનીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી સપાલિત થતા આગમ્ય થોમા સર્વપ્રથમ નિઃ-અનુયોગદાર 'મા જે સપા નીચ નિરતુત નિમધ—નિમધ શુ ? એમ સપાદનશાસ્ત્ર રચી કાઢ્યું છે એ દ્વારા નિદાનો બળી શરે કે મહારાજશ્રીની સપાલિત વિધયમ મમજ અને ચીવટ કેળવી સુક્ષ્મ અને જીડી છે ?

બહુશ્રુત પાઠિય—તેઓ આગમ, તત્ત્વજ્ઞાન, શૈવ, કલ્પ, અવધાર છ કોશ ગેરે વિવિધ વિષયના બહુધાર છે એ એમના સપાલિત થો ઉપરથી જાણી શકાય છે એ સિવાય શિવાલેખો, શિરપ આરૂતિ રથાપત્ય ચિત્રાંગા, અથલ ડારો વિગે એમની સમજ ખૂબ જીડી છે તેઓ જે નિર્ણય આપે તે વૈજ્ઞાનિક રીતે પણ બરાબર ખરે નીમ્ણે એમની પામેથી તે તે વિષયનું જ્ઞાન મેળવતા પ્રત્યેક વિષયને તેઓ પાર થી બનાવી જિજ્ઞાસુને સત્વુંટ કરી દે છે

તેમની પામ અનુભવની વાતોનો પણ અમુક ખખ્ખો કદરૂક છે ગમે તેવા મંદિત વિષયને અનુભવની મતોર જક વાતો દ્વારા સહજ અને સરળ બનાવી દેતા મે સાબળ્યા છે

નિધાની લગન—મહારાજશ્રી પાસે જઈએ ત્યારે તેમના એ જલ્લા નીચલ ઉપર હાથ લખાણ ગખાને કઈ ને કઈ સપાદનમર્થ લઈને તેઓ બેઠેના જ હોય એમ માલુમ પડે આપણા જનાનો કઈ અનાજ ન થાય તો કેટલાય સમન સુધી ચુપચાપ એમની નિઘાદેરીની ઉપાસનારિધિ બેવાનો લહાવો મળે ત્યારે તેઓ પેન્સિયને બે બે છડીપેન કે અક્ષર બૂસવા માટે રચર લેવા હાથ લાગે કરતા નજર ફેરવે ત્યારે જ સામે આવેના જિજ્ઞાસુ ઉપર તેમની નજર પડે

ઓ મહારાજશ્રી આગતુની યોગ્યતા સમજીને કા તો હાથ ઉપરનું કામ નીચે મની દે અગર જણાવે કે એ મિનિમ્મા ૯ વાત મુ છુ એમની પાસે જનારને યોગ્યતા મુજબ આલગ્મન મળે જ એ મારા અનુભવની વાત છે

આમ એમના વ્યવહારુ જીવનની ઊજળી માણુ એમની વિદ્વતામાં મોનામા મુગધ જેની લાગના વિના ન જ રહે

શુણુઆહુતા—તેઓ નાના કે સામાન્ય લાગતા માણસની રિગેવતાની પણ ખૂબ માનભેગ મ્દર મરતા હોય એવું અનુભવાય છે

તેમના સપા નમા નહિયાથી મારીને મોગ નિદાનો જેમનો જેમનો સહમર મળ્યો હોય તેમનો તેઓ નિ સદાય લાવે આભાર માને છે

પોતે જે વિષયમાં જાણતા ન હોય તે વિષય માટે તેઓ જિજ્ઞાસુ આગળ રખાં એમશર કરતા એ વિષયના જાણધારનું નામ અને સરનામું આપી એના નિવાનનું મન્ય આખી પરિચય કરાવે છે

ઔદાર્ય—ગમે તેવા નિદાનને જોઈતી તાથપ્રતો જ્યારેના પ્રથે કે બીજી મામત્રી તેઓ ઉ ૧૨ હાથે પૂરી પાડે છે એમા એમને વેકનુચે પડે છે જતા તેઓ પોતાના આ પ્રમરના ઔ ૧૨મા લેશ પણ મ્યાર નથી રાખતા અરે ! તેમના વિચારો વિગે વિરોધ મારવાનાર કેનામ માધુઓને પણ તેમણે બને તેની મવેગા મામત્રી પૂરી પાડવાના અનેક ઉ ૧૬ગ્ગો છે તેમના આના ઔ ૧૬થી શ્રુગોધમ જગત્ સુપરિચિત છે પરદેલી નિદાનો પણ તેમના આ ઔદાર્યનો આસ્વાદ માખી ગ્લ્યા છે અને તેમના પ્રત્યેનું નજી ખૂબ આદર સાથે તેઓ જાહેર કરે છે

મહારાજશ્રી વિશે દાખલાઓપૂર્વક ખૂબ લખી શકાય, પણ અહીં તો મેં અનુભવેલી ઉપલક્ષ્યે મુદ્દાસરની આછીપાતળી નોંધ આપી છે.

મેં પણ તેમના બહુશ્રુત પાંડિત્ય અને ઔદાર્યનો આસ્વાદ લીધો છે લઈ રહ્યો છું એ વિશે હું અહીં આદર સાથે મારી આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું

તેમની ઉપર્યુક્ત બહુમુખી પ્રતિભાને મારી વદનાભરી આ અંજલિ છે.

વંદન હો! વંદન હો!

શ્રી કૂલચંદ હરિચંદ દારી, પાલીતાણા

કપડવણુજની પુણ્યભૂમિ!
ધર્માત્માઓની જનેતા!
જ્ઞાનદીપક પ્રગટાવવા,
શાસનનો ઉદ્યોત કરવા,
જૈન જગતને ચરણે
તે ધર્મધુરધરો આપ્યા
આજે એક પુણ્યરત્ન સમા
પ્રભાકરને ભાવનાની અંજલિ અર્પીએ.
પિતા સ્વર્ગે સિધાવ્યા,
માતાને વૈરાગ્ય લાધ્યો,
બાળ મણિલાલની રક્ષા
માતાના અતરને વલોવી રહી
મણિલાલ તો મુલત હોતો,
સ સારની અસારતા જાણી,
સયમ માર્ગે પ્રયાણ કર્યું,
માતા ધન્ય ધન્ય બની ગઈ!
પ્રવર્તક જેવા દાદા ગુરુ,
ચતુરવિજય જેવા ગુરુ મળ્યા;
સયમ-યાત્રા અબાધિત ચાલી
શાસ્ત્રોના અભ્યાસ માડ્યા,
બુદ્ધિપ્રભાના ચમકારા
બાલશિષ્યે દાખવ્યા
જ્ઞાનોદ્ધારના દ્રષ્ટા
પ્રવર્તકજીએ લડારો ખોલ્યા,
જ્ઞાનખનનાને બચાવ્યો,
પ્રતો ને પાનાંઓ જોઈ વળ્યા,
જ્ઞાન જ્યોત ઝળહળી રહી,

ગુરુજીનું સ શોધન કાર્ય,
જીવન પર્યંત અખંડ રહ્યું
દાદા ગુરુ ને ગુરુજીના પાઠે
પુણ્યરત્નને મળ્યા:
જ્ઞાનના સમુદ્ધારનો મંત્ર
જીવનમાં વણાઈ ગયો
પંજબકેશરી યુગવીર
પાટણને આંગણે પધાર્યા,
પ્રવર્તકજીની ભાવના પ્રેમી
જ્ઞાનમંદિરનો અહાલેક જગાવ્યો;
પાટણના આબાળવૃદ્ધોએ
જ્ઞાનમંદિરનો સંદેશ મુણ્યો,
ધરણીનો વરસાદ વરસ્યો
હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર માટે
હેમચંદ્રભાઈ વચને બધાયા,
ભવ્ય જ્ઞાનમંદિર બધાયું
દાદાગુરુ ને ગુરુજીનો વારસો
પુણ્યરત્ને સવાયો કરી શોભાવ્યો :
જ્ઞાનમંદિરનો ખનનો
જોઈ જોઈ શોધી વળ્યા
જૈનપુરીનાં ભાગ્ય જગ્યા,
અમદાવાદ સાદ આપી રહ્યું,
જૈનપુરી અમદાવાદમાં
જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટાવ્યો
પણ ત્યાં તો જેસલમેરના લડારો
પુણ્યરત્નને સાંભર્યા,
મરુભૂમિ તરફ પ્રયાણ કર્યું

અદ્ભુત સાહિત્ય ખમ્મનાને
 વેગવિખેર વેઠેઈ વેઠેઈ
 અશ્રુજિહ્વુ ચમકાઈ
 જ્ઞાનના ઉદ્ધાર અર્થે
 નિજ જાતને ધમી ઠાપી,
 જ્ઞાનગતને જાગવરા
 માઈકોહિમ લીવી
 ખમ્મનાને ચિત્રના બનાયો,
 અમરનાથ પુન પધાર્યા
 ધમ નિઃશ્વરભાઈએ
 પુણ્યગતની પ્રેમણા પામી
 અભિનય જ્ઞાનદીપ પ્રગમ્યો
 વિદ્વાનોનું જૂથ મણુ,
 સર્વાંગનું જ્ઞાનનિહાર
 મ્હાપનાના રસને સિદ્ધ થયા
 વર્ણોની તપશ્ચર્યા ફળી,
 ગુજરાતને જ્ઞાનવારમે
 આપી જવા ભેખ લીયો
 આગમપ્રમાણની ઝખના
 વરમેથી હવે રમતી હતી
 મહાવીર વિજાનય યથોગે

એ મહાગ્વખની મિદિના શ્રીગણેશ મહારા
 જ્ઞાનોદ્ધાર, જ્ઞાનપ્રમાણ,
 જ્ઞાનખોજ, જ્ઞાનમાન
 જ્ઞાનમય જાતી રલા
 સાકં સાકં વર્ષ સુત્રી સયમ આગધી
 તપ અને ત્યાગબાનનાથી
 જ્ઞાનને ઉત્તમ
 નવનવા પ્રમાણ કર્યા
 અદ્વિતીય પ્રચરતો આપ્યા
 જ્ઞાનગતને પ્રજ્ઞાવિન રાખ્યા
 જૈન જગતો, વિદ્વાનોને,
 પુણ્ય હત્યોને, સાસુસતોને,
 નવન માર્ગ ચીધો,
 સયમયાના નિર્ધિન જાતી
 સાકં સાકં દીપ પ્રગટાવો !
 સાકં સાકં ધૂપસાગીઓ ધરો !
 આને શ્રી પુણ્યગતની સયમયાનાના
 ચશરની આઠ વર્ષ પૂત્ર થાય છે
 જ્ઞાનયાના મુખપુર જાતી રહો !
 વલ્લ હો ! વલ્લ હો !

* * *

આગમપ્રમાણરજના જ્ઞાનની કેટલીક બાજુઓ

શ્રી રતિવાય મહાભાર્ત શાહ, માડન

જે જે પુરુષો સામાન્ય જ્ઞાનમાથી આગળ વધી મદાન જાતી સમ્યા છે, એમનું જ્ઞાન નવામગ્ન
 તો હાથેથી આસપાસના બાળકોમાં જ એમનામાં એક એવો ગુણ દેખી જાય છે. આમ પડે
 છે કે જે દ્વારા એ આગળ વધી જાય છે. આમ જાહેર છે બાલકોના માધ્યમથી જ એમનો, વિદ્યાર્થીઓ
 અભ્યાસથી, શ્રીમદ્ રામચંદ્રના ચિંતનનો શુદ્ધમાં જ્ઞાનનો અને મહાવીરનાં નિર્ભયતાનો ગુણ પુણ્ય
 થયેનો નજરે પડે છે.

આગમપ્રમાણર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ આને બહુબાણી પ્રતિભા ધરાવતા બહુશ્રુતજ્ઞાન,
 જ્ઞાનોના મન મર્યાદા, વિદ્યાના અનિત ઉપાસન અને ચારિત્ર્યના સતપુણ્ય તરીકે જોઈને જોઈને
 સમાજમાં ખૂબ જ જાણીતા થયા છે. પણ બાળકોમાં પોતાના જાણે જ્ઞાનને અનુકૂળ કોઈ પણ ગુણ
 કે સમિત એમનામાં દેખાતાં નહોતાં એમનામાં કેવળ એ જ ગુણ હતો અને તે માતૃઆના પાનનનો
 એ ગુણને આધારે જ એ આને પ્રતિદાના શિષ્ય રહે પડેલાં સકયા છે.

રિવાજ માના દીક્ષા લેતા આદર્શ હતાં, પણ પોતાના એમના એક પુત્ર મળિનાની એમને

ચિંતા થતી, જેથી માતાએ કહ્યું કે, “ હૈયા ! જો તું પણ મારી સાથે દીક્ષા લઈ લે તો મને તારી ચિંતા મટે અને હું નિશ્ચિત બની મારું દીક્ષાગ્રવન સફળ કરી શકું ” પુત્રે આથી જવાબ આપ્યો કે, “ મા ! તમે કહેશો તેમ જ હું કરીશ મારી ચિંતા ન કરશો ” આથી માતાએ રાજી થઈ જતાં પુત્રે કે “ તું દીક્ષિત ન થાય ત્યાં સુધી આ વાત કોઈને પણ ન કહેવી, નહિ તો કુટુંબીઓ તને રાષ્ટ્રી રાખશે ને મારી ચિંતા વધારી મૂકશે.”

આથી માતૃભક્ત મણિલાલે પોતાના ભાવિ જીવનની ચિંતા કે રૂપરેખા દોર્યા વિના જ માતાની આજ્ઞા તરત સ્વીકારી લઈ કલા પ્રમાણે પાલન કર્યું અને અનુકૂળ સમય પ્રાપ્ત થતાં આત્મારામજી ઉર્ફે વિજયનાથ સૂરીશ્વરજીના શિષ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાતિવિજયજી મહારાજના શિષ્ય મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ પાસે પાલિતાણા મુકામે દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૬૦ વર્ષ પહેલાં માતૃઆજ્ઞાના પાલનની એક નાનીશી ઘટનામાંથી એ મણિલાલ આજે આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીરૂપે પ્રકાશોજ્જ્વલ બની રહ્યા છે સાધ્વી-માતાનું એમને સમય સમય પર માર્ગદર્શન મળ્યા કરતું, અને મુનિશ્રી પણ ત્રણેક વર્ષ પર સાધ્વી-માતૃશ્રી અમદાવાદમાં કાળધર્મ પાખ્યાં ત્યાં સુધી અવારનવાર જે-ત્યાર દિવસે એમના દર્શને જઈ આવતા અને વિહારમાં દૂર હોય તો ખબર-અંતર પુછાવી લેતા પણ છેલ્લા ૧૫-૨૦ વર્ષથી બંનેને પ્રાય અમદાવાદમાં જ રહેવાનું બન્યું હતું

ગુરુ પણ માતાની જેમ ઉદાર અને વિશાલ હૃદયના મળ્યા હતા એ વર્ષ પહેલાં એમના ગુરુ વિષે પ્રશ્ન પૂછતાં એમણે જણાવેલું કે, “ ગુરુએ નથી મારા અધ્યયન કે કાર્યમાં કદી રોકટોક કરી કે નથી કોઈ વિધિ-નિષેધનો આગ્રહ રાખ્યો એમને વિશ્વાસ હતો કે એ જે કંઈ કરતો હશે એ સારું જ કરતો હશે ” પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય બક્ષતી ગુરુની આવી ઉદારતા અને વાતસલ્યનું વર્ણન કરતાં કરતાં મહારાજશ્રીનાં નેત્રો આંસુભીનાં થઈ ગયાં એક સમર્થ વિદ્વાન, પ્રખર સંશોધક અને સેકડો-હજારોનું અભિવાદન ઝીલતા પ્રભાવશાળી સતમાં પણ કેવું ભક્તિ-આર્દ્ર, કેવું પ્રેમભીનું હૈયું વસેલું છે, એ જાણી હું આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયો

મે એમના વિષે થોડું ઘણું સાંભળ્યું હતું, પણ દશ વર્ષ પહેલાં જ પ્રથમ એમના દર્શન થયાં હું એક નિબંધ લખી એમને વચાવવા ગયેલો પણ નિબંધના પાનાં ફેરવી એ તફટફી ઊઠ્યા : “ કોઈ મહારાજે ચડાવ્યો લાગે છે શાસ્ત્રમાં શું છે એની કંઈ ખબર છે ? આવો નિબંધ ન ચાલે,” કહી એમણે એ મને પાછો સોંપ્યો હું નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો જ મહિના પછી એમાં સુધારાવધારા કરી તથા કંઈક અભ્યાસ વધારી ફરી પહોંચ્યો સાથે મુદ્દાઓની કચેલી તારવણી હાથમાં આપી “ વિદ્વાનોમાં આવું કંઈ ન ચાલે ” એમ કહેવા છતાં મેં કરેલા પ્રયત્ન માટે એમના હૈયામાં ઊઠેલી સહાનુભૂતિની લાગણી હું આ વખતે જોઈ શક્યો હતો આથી હિંમત કરી પૂછ્યું કે “ આપ એ વાંચી ક્ષતિઓ બતાવો તો ફરી પ્રયત્ન કરું ”

“ મને બિલકુલ સમય જ નથી ” નો જવાબ સાંભળી “ તો કોઈ વિદ્વાન મેળવી ન આપો ? ” એમ જણાવતાં એ પોતાનું કામ પડતું મૂકી તરત જ ઊભા થયા અને મને સાથે લઈ, ખરા બપોરે, ખતરગંજના ઉપાશ્રયે ઝવેરીવાડમાં પહોંચ્યા અને મારો એ નિબંધ મહાન શાસનપ્રભાવક આચાર્યશ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજીના વિદ્વાન શિષ્ય શ્રી લાનુવિજયજી મહારાજને તપાસી માર્ગદર્શન આપવા સોંપ્યો

જ માસ પછી ત્રીજી વખત એમની પાસે પહોંચ્યો તો એમાં ઉમેરાયેલી નવી દલીલો જોઈ એ રાજી થયા અને આ કંઈક વિદ્વાનોને ગળે ઊતરે તેવી વાત છે, કહી અલ્પ પ્રશંસા સાથે મને પ્રોત્સાહિત કર્યો

ત્યારે મેં જાણે છે કે આ માણસ વ્યવહારની આડીઅનળી સાતો કૂગી ન મો સમય જગાડવા નહીં આપતો, પણ કેવળ તત્ત્વચર્ચા અર્થે કે કઈક ધાર્મિક સાહિત્યનું સર્જન કરી માર્ગદર્શન માટે આવે છે, ત્યારે પોતાનું અગત્યનું કામ ચોલાનીને પણ એ પંચાન-મે પંચાન એવાઓને આપે છે—એ આગાથી કે વાવેતું કઈ નમ્રાનું નહીં જાણ આમ જે કોઈ ગુણ પ્રયત્ન કરે છે એો મનાહ સૂચન આપવા કે મન કરવા પોતાનું કામ પડતું મૂકીને પણ એ તૈયાર જ રહે છે

છે ના ૮૧૦ વર્ષના નિ ૮ના પરિચય પછી મો એમનામા જે જે ગુણો ગમ્મિઓ તથા સ્વભાવનું દર્શન થયું છે એ અંગે કેવળ પ્રસંગો ૬ ૧જી કરવા ઇચ્છુ છું કે જે દ્વારા બીજાઓને પ્રેરણારૂપ એમના અભાવ અને ગુણો, જે ઝટ નજરે ચડતા નથી, એનું દર્શન કરાવી શકાય

અનુભવી માનવશાસ્ત્રી—એમણે કોઈ મિત્રો વાચીને નહીં પણ માનવજાતીના બહુ નિરીક્ષણ કરીને જે અનુભવ મેળવ્યો છે એને આધારે ન્યક્તિને સમજીને એ કામ લેતા હોય છે જેથી હરેને સતોષ આપી સહુનો ચાહ મેળવી લે છે ઉદ્યોગપતિ ગૌશ્રી કમ્પ્યુટરના લાભાર્થે જેવા મગવા આવવાના હોય તે એમની સાથે જે જે દામોની વિચારણા કરવાની હોય એ મર્યોનું નિષ્ઠા એ તૈયાર રાખે છે કે જેથી જેમને સમયની મિત્ર છે એમનો ન જમડે સમય કે ન ગતિ જાણ કોઈ વાત જૂનમાં આ ગુણને કારણે એ વિશેષ સફળ થઈ શક્યા છે બીજાઓ સાથે કેમ કામ લેતું એ મુનિશ્રી સારી રીતે જાણે છે અને એ જ એમના વિજયની ચાવી છે

વિચારોમા ક્રાંતિ-૧૨—ગાઓના મહાન અધ્યયનો કારો એમા પ્રવેશી વિવૃત્તિઓ તથા જૂનભરેની મા વત્તાઓ એ સારી રીતે સમજતા હોઈ કોઈ ચોક્કસ ન્યક્તિ મને છે ત્યારે એ પોતાના રૂપક વિચારો રજૂ કરે છે, અને ત્યારે એ એ- મહાન ક્રાંતિમા અને સુવાર ૧૧ પમા પ્રગટ થઈ જાય છે

આચાર્યમા પરપરાનાદી—પણ મામલિ- પરિસ્થિતિ તથા પોતાની મર્યાદો ધ્યાનમાં લઈ નથી એ પોતાના વિચારો જાહેરમાં મુખતા કે નથી એને વિષિમદ્ કરવા ચાહતા ખટુ કહીએ તો, સગોધનમર્યાદા એ એના ગંધા ડૂબેના રહે છે કે એમને બીજી જાતોમાં પડાવતો અમય જ થી આથી ભરિષ્ય ૥ સામર્થ્યયોગી યુગપ્રધાનો પગ એ ચિંતા ઝોડી લઈ શાઓ પ્રયેની શ્રદ્ધાથી જ આવના માં એમણે પોતાના મનનું વનજી કેળવ્યું છે, જે કારણે પરપરો વગળી ગહેવામા તથા આસ્થા આવતા વ્યવહારોને સાચવી લેનામાં એ આજે ડાપણ માને છે

રૂપક નમૂના, એકલીનું હૈયું—આમ હતા કોઈ પ્રથમ પર જાહેરમાં એવાની ફરજ આવી પડ છે ત્યારે એમનો કાનિમરી આત્મા સગરળી જોઈ છે અને ત્યારે સામસિક વિગોધના બરે, પોતાને જે સત્ય લાગતું હોય એને પ્રગટ કરવામા નહીં મ્દી એ હોબ પામતા કે નથી પોતાના વિચારોને ગોપની શખતા વળી રિરેશી ૥ ગુણ પ્રતે એ આસ્પરીન ગહેતા હોઈ જેમ એના ગુણ ગાર્ધ ડકે છે, તેમ પ્રસંગ આવે આપજળ ૧૦૧ હોય હોય તો એની ગીમ પણ મ્દી શકે છે આ પ્રકૃતિ ને મારણે નાની અને નમાની સાતો પ્રાણપ્રથ જનારના મોગ આચાર્યોને પણ જાણમા માવે માચી સાત મલગાવી દે છે અને આની રીટ આં મ્દી વાત સામગવા હતાં દરકોઈ એમની ગીમ સહી લે કે, એનું કાગળ એમના નિમા નથી કોઈ પ્રથે દેવ-મ્દવા ની લાગણી કે નથી કોઈને વગોડવાની રિત પણ એવે વખતે પણ એમ ૥ દિનમાથી કેવળ રોડબરો સદ્ભાવ જ નીનગતો હોય છે, એ છે આ મારણે કોઈ અપશ્રુત હોય આણુ ભવેતો હોય કે કોઈને એમની માથે ઉગ્ર મનભેદ હોય, તોપણ મુનિનીના સાન્નિધ્યમાં કોઈને પરચાપણ લાગતું જ નથી એમણે મને ના નિર્મળ અને રીટ વાતાવરણો જ એ પ્રભાવ છે

કથાઓનો ભંડાર—પોતાના સંશોધનકાર્યમાં એ એટલા રૂબેરા રહે છે કે બીજાઓને આકર્ષવાનું કે મોટા ઉત્સવો-મહોત્સવો ઊભા કરી જૂથ જમાવવાનું એમની પામે એવું કોઈ સાધન જ નથી તેમ જ પોતાનું કાર્ય બીજાઓ સમજી શકે એવી હરેકની ભૂમિકા પણ હોતી નથી આમ છતાં પ્રેમભીનું હૈયું, વાણીની મીઠાશ અને નાની-મોટી ધર્મકથાઓ દ્વારા રસજમાવટ કરવાની જે કુશળતા એમને પ્રાપ્ત થઈ છે, એથી એ નાના કે મોટા, અભણ કે ભણેલાઓને પોતાના તરફ આકર્ષી શકે છે એમની પામે ધર્મકથાઓનો એવો ભંડાર ભર્યો છે કે જે કદી ખૂટતો જ નથી માંડલમાં ૫-૬ દિવસોના એમના રોકાણ દરમ્યાન રાત્રે બાર-બાર વાગ્યા સુધી એવી રસભરી વાર્તાઓ દ્વારા જ એમને એ જકડી રાખતા રસ જમાવટ કરવાની એમને સહજ લગ્નિધ પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ કહી તો તે ખોટું નહિ ગણાય. એક ઉત્તમ કથાકાર તરીકે એમ ત્યારે જ એમને પ્રથમ ઓળખ્યા હતા. પેટ પકડીને હસાવવામાં પણ એ પૂરા પાવરધા છે નાના બાળકો, બહેનો કે ઓછું ભણેલાઓનો ચાહ મેળવવામાં એમના કથાભંડારે પણ એમને ખૂબ સહાય કરી છે

હું માનું છું કે એમના જીવનની બીજી બાજુઓ જેવા-સમજવા માટે આટલું પૂરતું ગણાશે. બાકી એમની વિદ્વતા, કોઈ પણ વિષયનું વિશ્લેષણ કરવાની એમની અદ્ભુત શક્તિઓ, સંશોધન-ક્ષેત્રે આજ સુધી કરેલું કામ, સંપાદિત કરેલા ગ્રંથો, સાહિત્યક્ષેત્રે કરેલી સેવા, આજ સુધી આવેલી અડચણો તથા મળેલી મદદો વગેરે પ્રસંગોને સમાવતી એમની જીવન-ઘટનાઓ વિષે તો એમના નિકટમાં રહેલા મુનિ મહારાજ શ્રી રમણિકવિજયજી, શ્રી રતિલાલ દીપચંદ્ર દેસાઈ કે શ્રી અમૃતલાલ ભોજક જેવા જ એમના વિષે પ્રમાણભૂત પ્રકાશ પાથરી શકે છેલ્લે, એમના આદરણીય મુનિ શ્રી ન્યાયવિશારદ, ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિજયજી મહારાજે જે એક શ્લોક દ્વારા એમના જીવનના ગુણરાશીને ગૂંથી લીધો છે, એ શ્લોક આપીને જ હું મારો લેખ પૂર્ણ કરું છું :

યો નમ્નો વિનયાવદાત્તચરિતો માધ્યસ્થ્યવિભ્રાજિતઃ

શ્રામણ્યપ્રભયોન્નતો વિગદયા સૌમ્યસ્વભાવોજ્જ્વલઃ ॥

નિત્ય પ્રાક્તનસાસ્ત્રગોવનપરો વિદ્યાસુધાગાહવાન,

પુણ્યૌજા સ મુનીન્દ્રપુણ્યવિજયો જીયાત્ સદાસ્ત્મદ્યુતા ॥

જેઓશ્રી સ્વભાવે અતિ નમ્ર છે; વિનયયુક્ત જેમનું ઉત્તમ ચારિત્ર્ય છે અને મધ્યસ્થવૃત્તિથી જેઓ આદરણીય બન્યા છે, વળી, શ્રામણ્યની નિર્મલ પ્રભાથી જેઓ પ્રશંસનીય છે, શાંત-સૌમ્ય સ્વભાવથી ઉજ્જ્વલ છે અને પ્રાચીન સાસ્ત્રના સંશોધનકાર્યમાં સદા મગ્ન રહી વિદ્યારૂપી અમૃતમાં અવગાહન કરતા રહે છે—એવા પુણ્ય-સત્ત્વશીલ મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ ઉત્તમ આત્મપ્રભાથી સદા જ્યવત રહેા !

Life and Works of Āgama Prabhākara Muni Panyavijayaji

Dr Umakant P Shah Baroda

It is indeed a great privilege to pay my humble tributes to Āgama Prabhākara Muni Śrī Panyavijayaji who has completed by now seventy five years of his significant and scholarly life dedicated at the feet of the Goddess of Learning. It is not only a privilege but also an opportunity to fulfil though partly my duty towards one who is one of my main teachers in my Jaina studies and without him I would not have been able to get such an easy access to various Jaina shrines and manuscript libraries.

Not only this but we are as destiny would have it, related in an interesting manner as if all this was predestined long ago. The grand-teacher (*Dadaguru*) of Muni Śrī Panyavijayaji had before renunciation married a cousin sister of my father.

In the year of G. a. c. 1895 on Sunday October twenty-seven was born in a middle class Bania family at Kapadvanj in Gujarat a child which within the last fifty years or so has made what may be called '*Dharma-vijaya*' not only in India but also in countries of Europe and America.

Kapadvanj is situated on the ancient traditional highway between Gujarat and Malwa at a distance of about twenty-eight miles NE of Nadiad. It is an old historical city well-known for its famous *torana* (archway) of stone built in the Solanki Age. Still earlier it has been mentioned as a district town called *Karṣaṇvāṇiya* in a copper-plate charter dated equivalent to 867 A.D. (*Epigraphia Indica* Vol. I page 55). Known to the Skanda Purāṇa this place especially the region around it, was known as *Karṣaṇa* in the age of the Mahābhārata. As its old name suggests the town was naturally a trade centre on the ancient highway followed by caravans. But it was also a cultural centre as is obvious from the *torana* mentioned above and various antiquities found in this district. It continued to be a cultural centre down to our age and the famous Jaina Ācārya Śrī Sagarānandasūri who is credited with publishing for the first time in our age almost all Jaina canonical texts which hitherto were almost inaccessible to modern scholars was born here. In this town of Kapadvanj died the great commentator of Jaina canon Ācārya Śrī Abhayadeva Sūri in the eleventh century. He died on the *Rasipāñcami* day and Āgamaprabhākara Muni Panyavijayaji was born on the *Rasipāñcami* day after about nine centuries. The *Rasipāñcami* is an auspicious day of worship of Jñāna-books—and both these great scholars have spent their lives in the preservation and propagation of knowledge—the Āgamas. In every Muni Panyavijaya has excelled the work of both Abhayadeva Sūri and Sagarānanda Sūri by preparing critical editions of the Āgamas and other monumental texts like the Vasudevahindī.

Shri Dāhyābhāi Dosi and Shrimati Mānekben, the father and mother, called him Manilāl. The father went to Bombay to earn his living while the mother and the child stayed in Kapadvanj.

One day, Manekben went to the riverside to wash clothes leaving Manilāl, a child of two or three months only, sleeping soundly in the cradle, when the house caught fire and before the mother could return, almost the whole house was gutted and the mother wailed that her only son was burnt alive.

But God willed otherwise. A local Muslim Bohra gentleman, passing by, had immediately rushed in the house, saved the child and carried him to his own house. Those were the days when Hindus and Muslims lived peacefully together and respected each others' religious sentiments. So the Bohra gentleman went to another Hindu house and brought milk etc. in the Hindu's utensils and fed the child. Then he went out, found the mother, broke the good news and assured that her child was not fed with Muslim's utensils, water etc. So Manilāl, destined to become a scholar monk and a friend of all scholars irrespective of caste or creed, was saved by a pious gentleman of another creed.

The father, learning the catastrophe rushed back to Kapadvanja and took his wife and son to Bombay where during their stay of about eight to ten years Manilāl had his primary education. Then another catastrophe, a blessing in disguise, occurred. Shri Dahyabhai died. Manilāl was only ten years old. Manekben, his widowed mother, of a deeply religious mind, realised the transitoriness of the world and desired to become a Jainā nun. But what to do with the son who was barely ten years old? Manekben sold off everything and the whole property, turned into cash, was deposited with an honest, reliable merchant of her community, with the instructions that the property may be handed over to her son if in future her son (whom she had decided to consecrate as a Jainā monk) demands the property, after giving up monkhood, wishing to return to the Samsāra.

After going on a pilgrimage to the mount Śatruñjaya, she came back to the village Chhāni, close to Baroda, where Pravartaka Muni Śrī Kāntivijayaजी was staying with his disciples. At her request Manilāl only 13 years old, was consecrated as a Jainā monk at the hands of Muni Śrī Chaturvijaya, a worthy pupil of Pravartaka Śrī Kāntivijayaजी. The boy monk was called Punyavijaya. This happened on the fifth day of the dark half of the month of Māgha in the V.S. 1965=February 1909, Wednesday.

The very next day the mother took *dīksā* as a Jainā nun and was henceforth known as Sādhvi Ratanaśrī.

Neither the son nor the mother returned to the worldly bondage. Punyavijaya was fortunate in having as his teacher an able scholar and researcher Muni Śrī Chaturvijayaजी and as his grand-teacher, the great personality well-known as

Pravartakā Śrī Kāntivijayajī who was himself a worthy disciple of Ācārya Śrī Vijayānanda Sūri popularly known as Śrī Ātmārāmji Mahārāja.

Pravartakājī never cared for fame but it was he who making Patan his chief centre, began retrieving and bringing to light the masterly works of the past hidden uncared for in the Jaina *Bhandāras*. The gates of knowledge hitherto locked in Patan were thrown open to all. Till death at the age of about a hundred years Pravartakājī continued to inspire all, love all, fraternize all and sponsor editing and publication of rare works, collecting and acquiring manuscripts from all over Gujarat and Rajasthan and getting manuscript copies prepared from rare palm-leaf and paper manuscripts and building up new manuscript-*bhandāras* at Baroda, Chhāni etc. of choicest texts. It was Pravartakājī who helped Muni Śrī Jinavijayajī in various ways during the latter's young age and was generous enough to help him invariably even though the latter abandoned the traditional garb of a Jaina monk for getting more freedom in his scholarly pursuits. Much of the credit for giving to the world two eminent scholars, namely Padmaśrī Muni Jinavijayajī (Editor, Rajasthan Series, Singhī Series, etc.) and Āgamaśāstrabhāṣakara Muni Panyavijayajī, goes to the unostentatious pious Pravartakājī.

Pravartakājī was fortunate in having a co-student (*Guru bandhu*, disciple of the same Guru) in Muni Śrī Hamsavijayajī. Both of them hailed from Baroda. Both ran away together from their parental home to renounce the world and to become monks. Both worked together to retrieve and preserve manuscript-wealth of India from being decayed and lost. Both worked silently with close cooperation never caring for name or fame. Their great services to this cause can be demonstrated by citing only a few instances. In the Baroda Collections (*Śrī Ātmārāmji Jaina Jhāna Bhandāra*) built up by these two monks there are some rare manuscripts. Jinabhadraganīśamāśramana's *Svopayha śikā* of *Viseṣāvastya bhāṣya*, an important rare old MS of the *Angavijā* and a richly illustrated manuscript of *Kalpasūtra* painted at Jaunapur besides several other texts including illustrated manuscripts painted wooden book-covers etc. etc. From the Jesalamera Bhandāra also access to which was difficult then these two great monks obtained copies of works like *Caupannamahāpurisa-cariyam* etc. and deposited them at Baroda.

Paṇyāsa Śrī Ramanīkavijayajī, the disciple of Late Muni Śrī Hamsavijayajī, is now working in close cooperation with Muni Śrī Panyavijayajī and is himself editing several texts in spite of his bad health.¹

The Oriental Institute Baroda has been fortunate in having the utmost cooperation and help of Pravartakājī and his disciples. The first volume of the G.O. Series namely the *Kāvyamīmāṃsā* of Rajasekhara could be published from the manuscript obtained through these monks. Ever since the publication of the

1 It is unfortunate that while this matter is about to be printed the sad news of Paṇyāsa's death reaches us. He left this mortal world on 16th Jan. 1969.

first volume, several rare texts like the *Ganadhārīkā*, the *Tattvasamgraha* of Sāntaraksita, the *Samarāṅgana Sūtradhāra*, the *Saṅgītopaniṣad-sāroddhāra*, the *Ullāgha- Rāghava* of Someśvara, and Catalogues of Palm-leaf manuscripts from the Bhandāras at Jesalmer, Patan and Cambay, could all be published only with the generous help and loans of manuscripts from Śarvaśrī Muni Kāntivijayaḥ, Caturavijayaḥ, Punyavijayaḥ, Haṁsavijayaḥ and Ramanikavijayaḥ.

Muni Punyavijaya is himself a very deep scholar of Sanskrit, Prakrits, Apabhramśa and old Gujarati language. Not only this but he is a good scholar of various Indian philosophical systems, Chandasśāstra, literature, Vyākaraṇa etc

Muni Punyavijayaḥ had the good fortune to learn, in his younger days, from Pandit Sukhlalji and Muni Śrī Chaturavijayaḥ. Jointly with his guru Muni Chaturavijayaḥ, he edited in 1930 a tough text like the *Vasudevahindī* of which only one palm-leaf manuscript is available and being a text of about fifth century A.D. the selection of various readings of this Prakrit text was indeed an uphill task. The *Vasudevahindī* is a Jaina version of the lost Brhatkathā of Guṇādhyā and it is a mine of cultural and linguistic data for students of Indology.

In fact research activity of Muni Punyavijayaḥ had started much earlier. As early as 1917 A.D. he edited the Sanskrit play Kaumudī-Mitrānanda-Nāṭaka of Muni Rāmachandra. Next year he edited one more work, Prabuddha-Rauhineya-Nāṭaka of Muni Rāmabhadra (13th cent. A.D.) and the Dharmābhyudaya-Chāyā-Nāṭaka of Ācārya Meghaprabha. In 1928, he edited the Aindrastuti-Caturvimsatīkā of Upādhyāya Śrī Yaśovijaya.

One most important work, however, was the editing (Jointly with his guru Muni Śrī Chaturavijayaḥ) of the *Bṛhatkalpa-bhāṣya* with Niryukti and Tikā, published in six volumes between the years 1933 and 1942. The learned introduction to this work gave, for the first time, a first-class new approach to the problem concerning authorship of Niryuktis, Bhāṣyas, Cūrnīs etc. The Introduction was written long ago but due to unforeseen circumstances the last volume containing the introduction could be published much later.

He was not only interested in the editing of works. During all these years he has been rearranging several manuscripts collections, collecting, collating or acquiring manuscripts, and studying the format, scripts, age, etc of the several manuscripts handled by him. An intensive study thus made by him is published in his famous big article (a small monograph in itself) entitled *Bhāratīya Śramaṇa Saṁskṛti ane Lekhanakalā* published first in the *Jaina Citrakalpadruma*, vol 1 (1935), and later in a separate book form.

In 1938, he edited the *Jñākalpa-Sūtra* of Jinabhadragani Kṣamāśramana (sixth century A.D.). In 1944, came another important text in Prakrit, namely, the *Kathā-ratnaśoṣa* of Śrī Devabhadragani. In 1949, he edited the *Dharmābhyudaya Mahākāvya* of Udayaprabhasūri.

During the intervening periods he has been continuing the editing of a more reliable fresh edition of the *Trisastīśālākāpurasacarita* started by Muni Sri Carana vijaya who died in 1938. Three volumes are already published.

In 1951, he edited and published several rare illustrated wooden book-covers from Jesalmer, in a book entitled *Jesalmer ni Citrasamrddhi*. This shows that he not only realises the value of art but also has an interest in it and an eye for it.

One of his very important publications is the Critical text of the Kalpa-sūtra with Niryukti Cūṛṇi, Tīppana and Gujarati translation entitled *Pañcra Kalpa sūtra* and published in 1952. In this work he published for the first time a rare hitherto unknown cūṛṇi by Agastya-simhasūri which helped scholars to revise their earlier views regarding the beginning of the tradition of writing Niryuktis and Cūṛṇis. His learned introduction to this work is indispensable for all students of the Jaina canon.

The editing and publication of a very obscure text like the *Āṅgavijjā* (composed in c 4th cent A D) from only a few corrupt manuscripts was a feat which only a scholar of his calibre could perform in editing such an early Prakrit text in which several readings and usages differ from later Prakrit readings etc. This work which is a great mine of data about the culture of India of the late Kushāna Ksatrapa and early Gupta period, was published in 1961 as the first volume of the Prakrit Text Series of the Prakrit Text Society of whom Dr Rajendra Prasad the then President of India was one of the founder members along with Muni Punyavijayaji, Dr V S Agrawala Ācārya Śrī Vijayendra Sūri and a few others.

In 1961 were also published his editions of the *Kṛti Kaumudī* of Someśvara and the *Sukṛtasankīrtana* of Arisimha in one volume in the Singhi Jaina Series, also the *Sukṛti-kṛtikallolīnī* and *Vastupāla Praśastisāhgraha* in another volume in the same series and *Ullāgha Rāghava Nāṭaka* of Someśvara (edited jointly with Dr B J Sandesara) in the G O Series.

In the Gaekwad Oriental Series, he has published (1961-1966 A D) his two volumes of the *Catalogue of Palm leaf manuscripts in the Śāntinātha Jaina Bhandāra at Cambay*. *Catalogue of Sanskrit and Prakrit manuscripts in the collections of Muni Punyavijayaji* are published (1963-1965-1968) in three volumes in Lalbhai Dalpatbhai Bharatīya Sanskrit Vidyā Mandir Series.

In 1965 was published his edition of the *Yogasatakam* of Haribhadrāsūri (with author's own comm.) in the same L D Series and the *Rāmasatakam* of Someśvara (with 3 commentaries jointly edited with Dr B J Sandesara) in the G O Series, Baroda.

Last year (1968) he has published in the L D Series, his interesting edition of *Nighaṇṭu śeṣa* of Ācārya Hemacandra with hitherto unpublished commentary of Srivallabhagani containing several words of local contemporary usage noted by the commentator.

In the Prakrit Text Series Muni Punyavijaya published in 1962 his edition of another voluminous Kathā-work, the *Āhlyānaka-manikośa* with *Vṛtti*.

The above is not a complete list of all the big and small works edited by him. Perhaps I have missed some small works published several years ago. I am not referring here to his various research articles since they are printed in this felicitation volume (*Jñānāṇjali*) along with dates of publication.

But the most important works that he has critically edited and is still editing are the Jain Canonical Texts, of which two volumes are already published—(1) *Nandisūtram* with *Cūṛṇi* (1966 A. D.) and (2) *Nandisūtram* with various commentaries (1968 A. D.). The critical editions of the *Anuyogadvārasūtram* and the *Prajñāpanāsūtram* are under printing.

A few words may be said about this great venture of the Muni. For several years he silently continued to study and collate manuscripts of the forty-five Jain Āgama texts and their Niryuktis, Bhāṣyas, Cūṛṇis and Tīkāś. One can imagine the number of texts and their manuscripts that he had to find out, study and collate single-handed for several years. He had only two or three scribes working with him and even payment of the salaries of these scribes was extremely difficult till sometime in 1947-48 Sheth Kasturbhai came to know of it and paid off the dues and began giving active patronage in all such activities of the Muni. Several other Jain merchants had helped him before and have been helping him even now. I am only citing one instance of his "ayācakatva." Sometime in 1950 the Muni went to Jesalmer and reorganised the whole *bhandāra* there under difficult circumstances including scarcity of drinking water. He not only reorganised whole *bhandāra* and catalogued it but made all arrangements for preservation of the rare manuscripts and with foresight he also managed to get prepared microfilms of almost all the rare palm-leaf and paper manuscripts. Over and above this he collated on the spot or got copied several manuscripts of Sanskrit and Prakrit texts which have been not only useful to him but also to several other scholars in India and abroad.

Here he discovered for the first time the earliest surviving palm-leaf manuscript on the soil of India, namely, the *Viśeṣāvaśyakabhāṣya* of Jinabhadragana Kṣamāśramana, dating from the tenth century. Here he discovered a commentary of the *Jyotiskaraṇḍaka* by Muni Pādalipta Sūri. Here were noted several other manuscripts, though formerly known, but whose importance was made known only because he scrutinized them. For example, a manuscript of Subandhu's *Vāsavadattā* gave some important new readings. A manuscript of the *Kīranāvahī* (a Nyāya text) had some further chapters which were hitherto unknown. Complete text of *Kīranāvahī* was never obtained or published. The Jesalmer manuscript preserved some more portion not traced before. The palm-leaf manuscript of *Tattvasaṅgraha* was found to be very important for its readings could not be utilized when the G. O. Series edition was published. Instances like these can be added to show the great service he has been able to render to the cause of Indology by his visit to Jesalmer.

Reorganisation of Bhandāras is a silent but great service which the Muniji has been rendering for the last few decades over and above his other activities of editing etc. He has reorganised and catalogued several Bhandāras at Baroda, Chhani Patan Ahmedabad, Cambay, Bhavnagar, Limbdi, Jesalmer etc. He has deposited one copy of the Catalogue in each Bhandāra and has kept one copy with him so that any scholar approaching him finds it very convenient to refer to the lists of mss of several such Bhandāras. And now he is also preparing indices of such catalogues according to the subjects of the texts and so on.

He has a knack of rearranging leaves or folios of several manuscripts mixed up together and often tattered to pieces. He would never like to throw away even a small broken piece of a folio from any Bhandāra. He has the patience and perseverance to save all such manuscripts and preserve them. All his work is neat and tidy. He has possibly handled several lakhs of manuscripts during his life time perhaps the greatest number that any living Indologist could have handled. So far as undated manuscripts from Gujarat, Rajasthan and Malwa are concerned his assessment of their age seems to be the most reliable.

Like a true monk nurtured in best Indian traditions, he is generous and has given away as gift his collection of about ten thousand manuscripts to start the I.D. Institute of Indology Ahmedabad. Any genuine scholar of any caste or creed hailing from India or abroad can easily obtain from him loan or transcripts or information of manuscripts for his or her research work. He knows that knowledge is not one man's monopoly.

When he edits a work like the Brhatkalpa-bhāṣya, the Aṅgavijñāna or the Vasudevahindi, he prepares and publishes several types of indices of such texts and is quite scientific in editing of texts.

In the words of Dr. Walter Schubring, 'His monumental edition of Brhatkalpa-Bhāṣya can serve as a model to all those in his country who are preparing the publications of works hitherto unedited.'

In the words of Prof. Dr. W. Norman Brown, Āgama-Prabhākara Muni Punyavijaya is a worthy representative of the best Indian tradition of learning and teaching. His life's work can be summarised into three successful activities:—(1) Organisation of vast collections of manuscripts, (2) Scholarly production and (3) Scholarly assistance. As Dr. A. N. Upadhye aptly puts it, Muniji is more an Institution than an individual and his life characterised by literary activities and religious piety is quite exemplary. The above remarks contain no exaggeration. There is hardly any scholar who has approached him and returned without receiving the desired help and guidance. Though a Jain monk by faith in the preservation and publication of knowledge, he has no sectarian bias or fanaticism. By nature he is very humble, modest, frank and unassuming. In spite of his many-sided scholarly activity, he does not neglect his duties as a Jain monk towards the laity that approach him with devotion.

I have watched him praying and chanting hymns with full devotion in a Jaina temple at Delvada and that showed me the quality of his heart.

In 1952, when the Seventeenth session of the All India Oriental Conference took place at Ahmedabad, Muni Punjavijayaji selected and brought to Ahmedabad from various Bhandāras several palm-leaf and paper-manuscripts of various types and arranged a first class exhibition in the Town Hall at Ahmedabad, the like of which has not been arranged in India, in living memory. His address on this occasion will be found in the collections of his papers published in this volume.

In 1959 Muni Sri Punjavijayaji was elected President of the section of History and Ancient Indian Culture of the Twentieth session of the Gujarat Sahitya Parishad, Ahmedabad. In 1961, he was elected President of the Prakrits and Jainism Section of the Twenty-first session of the All India Oriental Conference, which met in Srinagar, Kashmir.

The Mahavira Jaina Vidyalaya, Bombay, with the financial assistance of several Jaina donors, has undertaken to publish critical texts of the Jaina canon which are now being published under the joint editorship of Muni Sri Punjavijayaji and Pandit Prof. Dalsukhbhai Malvania. In Prof Malvania, a worthy disciple of Pandit Sukhlalji and the able Director of L D Institute of Indology, Ahmedabad, Muniji has obtained a worthy collaborator and successor in his old age for the work of critical editions of the Jaina Āgamas.

In about 1953-54 the Jaina Samgha at Baroda recognised him and honouring the Muni's work on the Āgamas conferred on him the rare title of Āgama-Prabhākara. Muniji never cares for name, power or position. He has persistently refused the offer of the title of Sūri or Āchārya which his elders amongst monks were eager to confer on him. He prefers to remain a simple Jaina Muni. It is because of these qualities in him that he is loved by almost all the monks of various Jaina Gacchas even though on several theological matters they do not see eye to eye. Muniji has been trying to bridge over the differences and bring together the various Āchāryas of the Svetāmbara community in his humble way.

Though not officially recognised he is one of the greatest living leaders of the Svetāmbara Jaina community of monks.

The title of Āgama-Prabhākara which the Jaina Samgha has decided to attach to his name is quite appropriate. In fact he is doing a new *Vācanā* of the Jainā Canon, after about fifteen hundred years since the last one was done at Valabhi, in the later half of the fifth century A D, under the guidance of Śrī Devardhi Gaṇi Kṣamāśramana.

May he live long enough to complete it !

I offer my humble Homage to this great Jaina erudite monk.

પૂજ્ય આગમપ્રભાકરશ્રીની જીવનરેખા

શ્રી તિનાલ દીપત્ય દેવાર્ધ, અમતાવા

સમકિતનુ મૂળ જાણીએ ૭, સત્ય વચન સાક્ષાત

માયામા સમકિત વગે ૭, માયામા મિથ્યાત્વ ૩,

પ્રાણી ૩ કીમ માયા લગાર — શ્રી ઉત્પત્તન

અતરમા મત્યની ચાહના જાગે તો જીવિ રિમડ પદ્મ પમથિયું આપકે માયુ રિચાગનુ, માયુ જોનનુ આ માયુ આચરનુ એ જ રમતો માર્ગ અને એ માર્ગે ચાનનુ એ જ માનવનનનો મદિમા સત્તને માર્ગે ચાનના માટે જે ડગપ્રપથ લબ અને અદ્વૈતી અગ્રો ગહે આ સરગના, નિખાનમતા આ નમ્રનો અપનાવે એ માયી ધાર્મિકતા ॥ અમૃતનુ પાન કરી જીવનને અમૃતમય બનાવે ॥ પોતાની જાન અને રિચનુ સઘર્ષન પામરાં મુખ્ય ઉપાય છે નિગલગી, નિગાર્ય આ મિર્મિજ જ્ઞાનસાધના એવે જનમાધના ॥ ધેવો વરેન સાવના જનમા હોઈ ભૂમિમા એરી પણ આરી પહેંએ છે કે જ્યારે મત્તમાધ ॥ આ નાનમાધના એમ્પળની જઈ સાધને અર્પ, અર્પ, અમય, અદિસા અને મુળા જેના ની ગુણોથી અમૃત જાણી દે છે

પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિતર્ય શ્રી પુણ્યરિચ્ય ૭ મહાગાન્ધી ૮ નાનમાધના અને સોમ્ય સત્યમાધના આરી જ જીવનપર્યાં હોઈ ઉર્ધ્વગામી જનનો એમ ઉત્તમ આર્જ જાની રહે એરી છે અને તેથી જ એમનો વગાન શુ - કે ઉત્તમ ની પણ પ્રમ નનાથી અમર આ 'રિત પ્રસ ને રે પૂજન દન શુ રે' એ યોગીરાજ આન ધનની ઉમિતી યથાર્થતા અમલવે એવો કે એમ મેલુ જોઈએ કે તેઓ મિર્મિજ અને અત્તગામી નાનસાધના દ્વાગ સ ॥ પ્રસન્નનાપૂર્વક પરમાત્મદેવ ॥ અને આત્મદેવનુ અવ્યતર પૂજન કરી પોતાના જીવો સચ્ચિત્તનુ અપ બનાવના રહે છે

તીર્થ દેશોએ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી જે સમૃત્તિનો વિશ્વશ્રીનો પૈમામ ગાતો ધ્યો પૂર્વ ભારતની પુણ્ય ભૂમિમાંથી પણ અમયના રહેમ મારે એ સમૃત્તિના રહેમે પણ પોતાનો માર્ગ જ રો આ એ સમૃત્તિની મગા પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ હતા તાગી મૂર્ત્તિભૂમિને ભગવા ॥ અષ્ટિભિ દ્વારા કુળા આ વૈગાંડની ભાનનાનો વારસો મગેતો જ રતો એવે મુ જાનની ધરતી પૂર્વ ભાગની સમૃત્તિ ખૂબ ગુણિ મર્ધ એ સમૃત્તિ પણ પશ્ચિમ ભારતી પ્રેશ ભાગે અનુદ્ધા આરી મગો વગી, એ સમૃત્તિની ભાનનાં મોડ જનમા રહેતી મગાતારા નોડ જનમા સતો આ જોતિર્ધેગ મમો મમો આ ધ તીમાં નીપ ત્વા રવા આ ધાર્મિ તા આ સમ્મરિતાની જોતને જાગળની મગના તા અને તેથી જ મુ જાનની જાના મદિમા આ મુળાની ભાનનાં આરો પણ પોતાના જીવો રિ ॥ પ્રમાણમાં અપનારી નકે કે મનિ શ્રી પુણ્યરિચ્ય ૭ આ જ એમ મુ જાનના પ્રતા ૩ પુરુષ ૭ આ તેઓનુ નોડાગનુ અપૂર્વ મર્ધ ધર્મસમૃત્તિના શાસ્ત્રસાગ્રો મુગમિત અને ગિર જીવ નનાસાધના મગની માય તરીકે સ ॥ અગ્રણીય જાની દે એકુ કે તેઓની પાસ ॥ જન રેખાના દર્શન મરી પાવન ચર્ધએ

વનન, માતા પિતા અને દીમા

મહાગાન્ધીનુ મૂળ વનન અપરજ અપરજ ધર્મશ્રદ્ધા ૩ મારેન અને તામ ૧ ૧૨ અને નવમની અસિદ્ધિ મગાનુ શરૂ છે ત્યાના અખ્યાત્ય ધર્મનુગ ॥ ભાર્મિએ આ મદોતે મે દીમા મગા મરી આત્મસાધનાનો આ અપના મે ડે એ ॥ ધગ પણ એકુ મારે જ રમે લ્પથી

કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ ત્યાગમાર્ગની યાત્રિક ન બની હોય કેટલાક દાખલા તો એવા પણ છે કે ત્યાગે એક દુટુંબના બધા સભ્યોએ સયમનો સ્વીકાર કર્યો હોય ! વળી, શાસ્ત્રોના ઉદ્ધારમાં પણ કપડવંજનું વિશિષ્ટ અર્પણ હોય એમ લાગે છે બ્રૂત્રાણમાં આપણાં પવિત્ર આગમસૂત્રોમાંના નવ અંગસૂત્રો ઉપર વિશ્વ દીક્ષા રચનાર શ્રી અભયદેવસૂરિજીની એ નિર્વાણમૂર્તિ છે; અને એમની પવિત્ર સ્મૃતિમાં એમના નામનું એક જ્ઞાનમંદિર પણ થોડાં વર્ષો પહેલાં ત્યાં ઊભું કરવામાં આવ્યું છે વર્તમાન સમયનો વિચાર કરીએ તો આગમપ્રથેનો ઉદ્ધાર કરનાર એ સમર્થ આગમધર મહાપુરુષોની જન્મમૂર્તિ બનવાનું ગૌરવ પણ કપડવંજને જ પ્રાપ્ત થયું છે આ એ આગમધર ધર્મપુરુષો તે પૂજ્ય આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી સાગગનદ્વસૂરિજી મહારાજ, અને પૂજ્ય આગમપ્રચાર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ

મહારાજશ્રીના પિતાશ્રીનું નામ ડાહ્યાભાઈ; એમનાં માતૃશ્રીનું નામ માણેકબહેન બનેને ધર્મ ઉપર ઘણી આગ્રહા તેમાય માણેકબહેનને તો ધર્મ તરફ વિશેષ અનુરાગ વળી, આજથી પોણાએ વર્ષ પહેલાં આપણા દેશમાં કન્યા-કેળવણીનું પ્રમાણ નદી જેવું હતું, ત્યારે પણ માણેકબહેને ગુજરાતી જ ધોરણનો અને પાંચ પ્રતિક્રમણ, છવિચાર, નવતરવ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો હતો મહારાજશ્રીનો જન્મ વિ સ ૧૯૫૨ના કારતક સુદિ પાંચમ (જાનપ ચંચી કે લાલપાંચમ)ના દિવસે થયેલો તેઓનું નામ મણિલાલ માણેકબહેનને પાંચ સતાન થયેલાં એમાં આ એક સંતાન જ ઊછરેલું—અને તે પણ જાણે કાળના મોંમાં કોળિયો થતાં બચી ગયું હોય એ રીતે !

મણિલાલ હજી એન્ચર મહિનાના જ થયા હતા અને ઘોડિયે ઝૂલતા હતા, એ વખતે એક દિવસ એમને ઘરમાં મૂકીને માણેકબહેન નદીએ કપડા ધોવા ગયેલા પાછળ એકાએક મહોલ્લામાં આગ લાગી અને એમાં માણેકબહેનનું ઘર પણ ઝડપાઈ ગયું. એ બૂમગણ સાંભળીને એક વહોરા ગૃહસ્થ ત્યાં દોડી આવ્યા એમણે બાળકના રોવાનો અવાજ સાંભળ્યો, અને ધરમથી એ બાળકને લઈને પોતાને ઘેર મૂકી આવ્યા. આ બાળુ નદી કિનારે માણેકબહેનને આગની ખબર પડી; એ તો હાંફળા-હાંફળા આવી પહોંચ્યા જોયું તો ઘર આગમાં સ્વાદા થઈ ગયેનું એમને થયું કે ઘરના એકના એક વશવેલાને પણ આગે ભરખી લીધા ! એમના દુઃખનો પાર ન રહ્યો પેલા વહોરા ગૃહસ્થ માનતા હતા કે હમણા આ બાળકનાં મા-બાપ આવીને એને લઈ જશે, પણ સાજ સુધી કોઈ ન આવ્યું ! એ વહોરા ગૃહસ્થ નેકરિલ હતા, અને એને એ ખ્યાલ હતો કે આ બાળક કોઈ હિંદુનું સતાન છે એટલે એમણે એ બાળકને હિંદુના ઘરનું પાણી મંગાવીને પાચું અને બકરીનું દૂધ પીવડાવ્યું રાત થઈ તોપણ એ બાળકને લઈ જવા માટે કોઈ ન આવ્યું એટલે બીજે દિવસે સવારે એમણે ઘેરઘેર ફરીને તપાસ કરી આખરે માણેકબહેનને પોતાનો દીકરો સાંભળેસારો મળી ગયો ! એમના આનંદનો પાર ન રહ્યો ! મણિલાલને જાણે તે દિવસથી રામનાં રખવાળાં મળ્યાં !

માતા અને પુત્રનો ભાગ્યયોગ કંઈક વિચક્ષણ હતો ૨૭ વર્ષની નાની ઉંમરે માણેકબહેન વિધવા થયાં ! આખી જિંદગી ધર્મનું પાલન કરવામાં અને ધર્મની વાણી સાંભળવામાં ગાળેલી, એટલે આવા કારમાં સકટ વખતે ધર્મ જ સાચો સહારો આપી રહ્યો માણેકબહેનનું અંતર વૈરાગ્યને ઝંખી રહ્યું અને એ સંસારનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા પણ વયમાં એક અવરોધ હતો : ચૌદ વર્ષના મણિલાલનું શું કરવું ? એને કોને ભરોસે સોંપવો ? મણિલાલે એક નિશ્ચય કર્યો : બા કહે તેમ કરવું માને પણ થયું : હું સંસારનો ભાગ કંદુ તો મારા પુત્રને સંસારમાં શા માટે રાખું ? છેવટે બંનેએ દીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું વિ સં ૧૯૬૫ ના માહ વદિ પાચમના દિવસે મણિલાલે વડોદરા પાસે ઢાણી ગામમાં મુનિવર્ધ શ્રી ચતુરવિજયજીના શિષ્ય તરીકે દીક્ષા લીધી, નામ પુણ્યવિજયજી રાખવામાં આવ્યું

મહિપાનાની દીવા પછી મેં દિસે જ માપે મરે તો મોતનાનાથ મહાગજના સહુદાયના પાની તાણામા દીવા લીધી એમનું નામ માધ્વીજ શ્રી રાત્રીજ રત્નગ્રીજ સચનું પાના ઝનામા સ । જાનન રહેના પાગની અસરમા એમની આ મો ॥ તેજ અ ગ બિનગી ગયા જતા વર્મની નાશુતિ ખૂન એમ માર તેઓ સખ્ત બીમાગ થઈ ગયા હો દર હુ કે સગમી રીતે ધનાજ રસા માટે માધ્વીજો ઇશ્વિતાનમા ખખ રસા લેઈએ આ સાબળી ગલનીનુ અતર નોપાત ડરી રહ્યું એમને થયું આ લાને માટે ઇશ્વિતાનમા જઈને હાથની નિરાવ હારી મધમની નિરાધના રી ? એ તો કોઈ પણ રીતે ઇશ્વિતાવમા ન જતુ પડે એ ૮ કખી રથા ખતરને પણ એમની આ કખાલી ખતર પરી બીજે રિમે તાતર આન્યા તમિનન ઢઈ રી- નાગી એમને હુ મદા ગજ । આપો ઇશ્વિતાવમા ૧૧ લઈ જઈએ તાતરની સાત સાબળી માધ્વીજના મુખ ઉપર આન અને સતોપની રખાઓ વિનમી રી એમને થયું । મરણી ન લઈ આ લા હની કે ન મરણી કોઈ બન હતો ગમે તે રીતે સચમની નિગવના લની અડે અ એ માન એમની કખના હતી નામ નર્પ પહેના (રિ સ ૨૦૨ મા) તેઓ સર્ગસાગી થયા ।

દલાશુર, ગુરુ અને વિદ્યાભ્યાસ

भक्ति श्री पुण्ड्रविष्णुना ।। अथ प्रवर्ध श्री प्रतिविम्ब ।। भगवत् मे आर्ग नमो हता
अहिमा, सयम अने तपनु अष्टन ओम ॥ शैभशैभमा व्यापेनु हनु तेओ सभता ॥ सशैभ अने
गुण ॥ लकार प्रतापी पुट्टु हता सतजनने गोवती ॥ इराता ओमजे ओपी डेगरी गण्डा हती के
ओमने भन आ शरी अने आ पगरो ओवो हौ ।। ओ न एतो ।। नै ।। नैनेतर सोने तेओ नास य
पूर्वक आर ।। रता ओ धर्मभायनामा के शानोपायनमा न्नेर्तती साय आपता प्रभा तो ओमने
रधर्ता न नकी मने हौर्तना निर ।। रवे, हौर्तना उष शाय रे के भ ययन भायाना ननयुना
पिसना ।। पी ।। जग, प्रपय के लने आनर आपवो, ओ तो ओमना मभायमा न ।। एतु ओमनु
धन धनता ओमता ।। नेनु गुणगारी ओ सत्यया ॥ एतु

જેના ઉ ૧૨ મહાગજથીના । ૧૩મું દના, એના ૪ ઉ ૧૨ તેઓના મુદુ ત્રી ચતુરવિજયથ મા ૧૩મું
દના વળી, તેઓ જેના ઉ ૧૨ દના એના જ ૧૪દાર મ ૧૪નિજ અને મનન સાગિ પમરી નિકા
દના અો ૮ ૧૩મું તથા મુદુ બ ને તોતોપાસા ૧૧ અને તોતોદા ના પરિન ધેયો રંગના દના તાન
વગર ન સયમનો સાચો માર્ગ લાવે, । સયમની નિર્મન આરાધના થઈ ને ન મધોઁ આરુ પ
થઈ શકે કે ન ર્મની પ્રમાનના થઈ ને અો તોર્વ ૨૦ ભગવાનના અજારમા એમની વાણી જ
સધનુ પગમ આનળ । બની મઁ આ પ મ સ ૪ તેઓના અત મા મરાગ રંગી મયુ દુ એમના
પગને પગને ત્રી પુષ્પવિજયથ મહારાજનુ દુરનમર્થ પા ૧૧નોદ્ધાર બની મુદુ અો આ ગીત પ્રવ
ત ૪ ત્રી મનિવિજયથ મારાજ, મનિવથ ત્રી ચતુરવિજય મહારાજ અને મુનિ ૧૦ ત્રી પુષ્પવિજયથ
મહારાજ— । ૧૩મું, ૧૩મું અો નિય—ની ત્રિપુરીએ ડે ના માર મિત્ત ૪૧ મ્યા । તોતોદા ની અમ
એચી સડિસાતી જે પ્રમિત ૨ । બનારી તે માટે કેવળ જેન મધ જ ૧૧ પા જે । વિદ્યા અો
ભારતી નિદ્યા ૧૧ દે । રિ ૧૧ અથવાગીઓ અને રિકાતો । પમ ૩ । માટે એમના એનિમય દુરો

પ્રાર્થક શ્રી કાલિદાસચંદ્ર ગદા ગચ્છી એમ સાતિર્થર્થ મનિપ્રસન્ન શ્રી હનુમન્નચંદ્ર ગદા ૧૧
પણ સદા ગાના જ મનની રત્ના તેઓની નાનિ ત્રિયા શ્રોમાની એમના પિતાશ્રીનું નામ જગદ્ગુરુ ૧૧મ
માતાનું નામ માણેશ્વરી ૧૧ એમનો જન્મ મિ ૧૮૧૪ના મહાદ લિ અમારા ચારે પિત્રે એમ
નામ ડેવગાન મોગ વર્ષ ૧૧ ઉમરે સુવચ્છે ૧૧ આજ એમના વય થયા હતા, પણ તે વગીતેની

આજ્ઞાને કારણે અને વડીલોને સંતોષ આપવા ખાતર જ, બાકી એમના અંતરમાં તો લગ્ન પહેલાં નાની ઉંમરથી જ વૈરાગ્યની ભાવના રમતી હતી, પરિણામે લગ્ન પછી તેઓ જળકમળ જેવું જીવન જીવવા લાગ્યા. પણ મનને ક્યાં સુધી દયાવી શકાય ? છેવટે સસારનો ત્યાગ કરવાની ભાવના વધુ ઉત્કટ બની અને ૨૧મે વર્ષે તેઓ પોતાના મિત્ર જગનલાલ સાથે પબ્બળ પહોંચી ગયા બન્ને મિત્રોએ સં. ૧૯૩૫ના માહ વદિ અગિયારશે પૂ આત્મારામજી મહારાજ પાસે દીક્ષા લીધી એમનું નામ મુનિ હંસવિજયજી રાખીને એમને મુનિ શ્રી લક્ષ્મીવિજયજીના શિષ્ય બનાવવામાં આવ્યા. એમના મિત્ર જગનલાલ એ જ પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજના દાદાચુરુ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજ શાણા, ઠરેલ અને ગમે તેવાના અંતરને વશ કરી લે એવા શાંતિના સરોવર જેવા હતા એમની વાણીમાં પવિત્રતા અને આત્મીયતાની સરવાણી વહેતી પોતાના સયમની આરાધનામાં તેઓ સદા બ્રત રહેતા અનેક પ્રદેશોમાં વિચરી, અનેક આત્માઓને જોધ પમાડી, અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી અને ૫ ચાવન વર્ષ જેટલા દીર્ઘ સમય સુધી નિર્ભળ સયમની આરાધના કરી વિ સ ૧૯૯૦ના ફાગણ શુદ્ધિ પહેલી દશમના દિવસે તેઓ પાટણમાં સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગવાસ પામ્યા પૂ પુણ્યવિજયજી મહારાજને આ મહાપુરુષના સૌમ્ય અને પ્રેરક સહવાસનો પણ લાભ મળ્યો હતો.

દીક્ષાનું પહેલું જ વર્ષ મહારાજશ્રીએ પોતાના વડીલો સાથે ઉભોધ્મિા કર્યું ઉભોધ્મિા તે આપણા જ્ઞાનદિવાકર અને મહાન જ્યોતિર્ધર મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજની નિર્વાણમૃત્તિ. સર્વ-સ્પર્શી અને મર્મગ્રાહી વિદ્વતાથી શોભતા એ પ્રભાવક મહાપુરુષે અહીં જ ચિરવિશ્રામ લીધેલો ! જોગાનુજોગ કહો કે કુદરતનો કોઈ અકળ સકેન કહો, શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ પ્રત્યે જી હો અનુરાગ ધરાવે છે તથા એમના જીવનસ્પર્શી અને વિશ્વતોમુખી પાંડિત્યના તેઓ પરમ ભક્ત છે; અને, જાણે ભક્તને પોતાની આવી નિઃસ્વાર્થ અને નિર્ભળ ભક્તિનો બદલો મળી રહેતો હોય એમ, શ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજે પોતાના હાથે લખેલી તેઓની પોતાની તેમ જ બીજાઓની સખ્યા બધ કૃતિઓ મહારાજશ્રીને જુદા જુદા ભંડારોમાંથી સહજપણે હાથ લાગી છે, અને હજી પણ હાથ લાગે જાય છે અરે, હજી દોઢેઢ મહિના પહેલાં જ મહારાજશ્રી ખલાતના શ્રી શાંતિનાથ તાડપત્રાય ભંડારને વ્યવસ્થિત કરવા અને પાચચંદ ગરજના ભંડારનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ખંભાતમાં રોકાયા હતા, ત્યારે પણ પોથીઓના નકામાં માની લીધેલાં પાનાંઓમાંથી ઉપાધ્યાયજી મહારાજના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલી કોઈ અધૂરી પ્રત તેઓને મળી આવી હતી ! એમ પણ કહી શકાય કે શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ જેની જ્ઞાનવિભૂતિના નિર્વાણને લીધે વિદ્યાતીર્થ બનેલ એ ભૂમિના સપર્કે પણ મહારાજશ્રીને વિદ્યા-સાધનાની પ્રબળ પ્રેરણા આપી હશે

મહારાજશ્રી પોતાના વિદ્યાભ્યાસની વાત કરતાં કહે છે કે કોઈ વિષયનો એકધારો સળંગ અભ્યાસ કરવાનું મારા જીવનમાં બહુ ઓછું બન્યું છે વળી, અમુક વર્ષો સુધી એકાગ્ર બનીને અભ્યાસ કર્યો અને પછી પ્રાચીન પ્રતો વાચવાનું કે પ્રાચીન ગ્રંથોના સંશોધનનું કામ શરૂ કર્યું એવું પણ નથી બન્યું. કંઈક પૂર્વસંસ્કાર કહો, કંઈક વડીલોની કૃપા કહો કે કંઈક જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ કહો, મોટે ભાગે, વિદ્યાભ્યાસ અને શાસ્ત્રસંશોધનનું કામ સાથે સાથે જ ચાલતું રહ્યું છે; અને, કામ કામને શીખવે, એમ, શાસ્ત્રોનું વાચન અને સંશોધન કરતાં કરતાં નવા નવા વિષયોનું જ્ઞાન મળતું રહ્યું. એ કહેવાની જરૂર નથી કે આના પાયામાં તેજસ્વી બુદ્ધિ, કોઈ પણ વિષયને જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા અને તે વિષયના મૂળ સુધી પહોંચવાની અને એના વિસ્તારને પણ સમજવાની તાલાવેલી રહેલી છે

આમ અભ્યાસ અને વિદ્યાપ્રવૃત્તિ સાથે સાથે ચાલતાં રહેવા છતાં તેઓએ જુદા જુદા વિદ્વાનો

પામે જે કંઈ અબ્યાસ થ્યો છે, તેની અી નોધ પેલી વટે છે

દીપાના પહુના વર્ષમા મહારાજનીએ દાવચુરુ ઓ ચુરુનીની નિનામા મધા પ્રસ્થાનો અબ્યાસ થ્યો—પામે રાસ્ટ્રીય બોવો પાથે ન પાથે પીન્ને વરે વમોના ત્રાન- શ્રી ભાવનાનબાર્ધ પામે માતોપિદેશિ નો અબ્યાસ કયા તે પત્રી પડિત શ્રી નિત્યાન- ગાસ્ટ્રી પામ સિદ્ધદેમ લુપ્તિ હેમ લુપ્તક્રિયા, ચદ્રપ્રમા વ્યા ગળ દિતોપદેગ, ગતમા ચરિત વગેરેનુ પરગીના. યુ પાગિયા તાગા પડિત ની રીચરબાર્ધ મેધ- પામે લુપ્તિતો અધ્યગે અબ્યાસ પૂરો થ્યો, ઓ મન્યોડુ નાવન કર્યુ આ મમર રગા. ૧।ચુરુશ્રી અને ચુરુશ્રીની ડાડી વિદ્યાદત્તિના સમ રો પોતાનુ મમ કરતા જ હતા એમ પી સમોધાની પ્રતિભે ને ને નોતોદાર પી એમ પી રાતો મામગીને મદાગ- શ્રીને એમ તો લા નુ જ કે આ કંઈ મારુ ગમ થઈ લુ છે ઓ આનુ કામ આપલે પણ મગ જેનુ છે—મગે પૂર્વજન્મો કોઈ મરાર અને ભવિચનો કોઈ કાર્યયોગ જ ભ મગી જો હતો ।

એવામા જૈન દર્શન તેમ જ ભાગતીર બના ર્જો ૥ ૬ ડાડા અબ્યાસી પડિતર્ય ની મુખ લાનડની પામે અબ્યાસ કરાતો યોગ ગતી ગા પો પાળુ ઓ વડોરામા મિ મ ૧૮૭૧ અને ૧૮૭૨મા મહારાજશ્રીએ પડિનથ પામ ૧।યાનુદાસ, નિન મજરી તર્કસત્ર અને ડેનુગામનો અબ્યાસ કરો આ મગો ૥ અબ્યાસ નિમિત્તે ઓ પડિનના બાળના નારો લીધ પી- ઓ બાગતો પળુ આપમેગે જ અધ્યયનના ક્ષેત્રમાં આરી જતી ઓ એ રીતે નાના ગીમાનનો ઓ દક્ષિતે વિમમ થતો આ અરમામા પાળથી શ્રી કેસગિયા- તીર્થો સધ નીમ્યો, તેમા મહારાજની સાથે પડિન- પળુ ગેના ઓ એ મવમા પળુ વિદ્યાબ્યાસ ચાલુ રહેતો । પડિનથ પામે અધ્યયન આનુ હતુ લાર મહારાજની પ્રાચી પ્રતોના પાર્શ્વતરે મેગવસાનુ તેમ જ શાસ્ત્રીય મગો ૥ દૂરા તપાસસાનુ મમ વિશ્વામપૂર્વક કરતા થઈ ગયા રના

આ પત્રી તો પડિન મુખનાનથ ઓ મહારાજનીએ અગારાર સાથે મમ મગાનુ ગનુ રચુ અને સમય જતા પડિન- પોતા ૥ શાસ્ત્રમગોવન ૥ મગે પળ મહારાજની પામ આસના ત્વા ભાનમરના પીગ નોમામામા પડિનથ સન્નનિતર્ના સનોધન ૥ મગે ઓ નાગી ૥ નાગાસામાં તત્ત્વાધસના મમે મહારાજની પામે ગેના લી પીમાં પડિન- એ બોદર્શ ૥ ૬ નામ મુગાસી મહારાજની પડિચિત કયા મહારાજશ્રીએ બોદ મથ હેતુમિડની ૧ । પડિન- માટે મગી આપી એનો ઉપયોગ પડિનથે સન્નનિતર્ ૥ સપાદામા મરાનો રતો પાળથી હેતુમિડુ મથ રો ના પામવાડ ઓમિયે ૬ । મિગીઝ તગથી પ્રમ થયો મહારાજનીએ આ મથની મરી આપેન નમન એ આદર્શ ૧ ન તરીકે મુગગત વિદ્યાપીઠમા સાનની રાખસામાં આરી છે

આ રીતે પડિન- ઓ મહારાજશ્રી અને મેમ સળધ મધાર્ધ મો પડિન- મગાજના ૥ નિર્ભ માધુદન ઓ સત્યગ્રામી નાનમાધના પ્રે મુ ૧ આ- ધગરે છે મહારાજ તો પડિન- અગાર ઓ આપમ નિત્તા ઓ અચિનનગાર પ્રે એવો જ આ- ધરાને છે આગે પગ આ બનોનુ મિનન થાય છે, ત્વારે વિચારિ નુ મુપ્રસા નાનાગમ પ્રમગી ગદ છે પડિન- પ્રે પી પોતાના વિદ્યાચુ તરીમી બદુમાની તાગળી દર્શના પોતાના ચુરુ- રમગ મગાની સાથ તાગ- શ્રી ૬ છે કે—

‘ શીગાન પડિન મુખના ૧ માગ વિદ્યાચુ છે આપના છતાની પ્રમિ માટેના જે વિવિધ ઓ છે તેમાં વિદ્યાચુ એ એમ વિચિટ નાગ છે મારા- નનમાં મે જ ઓમો ૧ સાધુ વિદ્યા ચુઓ ઓ ચુદગ્ય વિદ્યા- ઓ મેગવા છે એ સોમાં નવો-ન્ય મ્યાન દુ એ અમિઓ ૧ આપ

હું તેમાં પ્રથમ સ્થાન પૂજ્યપ્રવર, સનત જ્ઞાનોપાસનાપરાયણ, અનેક જ્ઞાનલ ડારોના ઉદ્ધારક, વ્યવસ્થાપક અને શ્રી જૈન આત્માનંદ ગ્રંથરત્નમાળાના સપાદક શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજનું છે, જેઓ મારા દીક્ષાગુરુ અને શિક્ષાગુરુ છે. ..જીજ્ઞુ સ્થાન પડિત શ્રી સુખદાસજીનું છે, જેમણે મને એકાંત આત્મીયભાવે અધ્યયન કરાવ્યું છે, તેમ જ પ્રસંગે પ્રસંગે મને અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પુસ્તકો દ્વારા નહિ પણ મોઢેથી જ આપીને મારી દૃષ્ટિને તેમણે વિશાદ યનાવી છે. મારા જીવનનો યોગ જ કોઈ એવો વિચિત્ર હશે કે જેથી હું મારા જીવનના પ્રારંભથી અનેક પ્રકારના કાર્યોમાં પરોવાઈ જવાને લીધે જીવનમાં અધ્યયન અતિ અલ્પ કરી શક્યો છું તેમ છતાં મારા ઉપર વિદ્યાગુરુઓનો એવો પ્રેમ હતો કે જેથી આજે મારી એ જાણપ કોઈની નજરે નથી આવતી; છતાં એ વાત તો દીવા જેવી છે કે મારું અધ્યયન અતિ અપૂર્ણ છે આ જ ને ગુરુઓએ મારા તીખા સ્વભાવને આનંદથી જીવંત રાખીને પણ મને દરેક રીતે સમૃદ્ધ કર્યો છે. એ ગુરુઓમાંથી એક ગુરુશ્રી કે જેઓ મારા જીવનનું સર્વસ્વ હતા, તેઓ તો આજે સ્વર્ગવાસી થઈ ચૂક્યા છે પણ એક ગુરુ આજે વિદ્યમાન છે, જેમની પાસે આજે પણ હું અનેક રીતે અધ્યયન કરું છું આજે જ્યારે પણ હું મારા આ વિદ્યાગુરુ પાસે જઈ છું ત્યારે તેઓશ્રી, ગમે તેટલા કાર્યવ્યસ્ત હોય તેમ છતાં, પોતાનું દરેક મહત્ત્વનું કાર્ય છોડીને પણ મારી સાથે અનાકુળપણે પોતાના અતિગભીર અધ્યયન અને ચિંતનમાંથી ઉદ્ભવેલી અનુભવપૂર્ણ વાતો કરે છે જેથી જીવનમાં નવું જ્ઞાન અને સ્ફુરણો આવે જાય છે” (જ્ઞાનાંજલિ, પૃ ૨૬૦)

મહારાજશ્રીએ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભમૂરિજી (તે કાળે મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી) પાસે અરધા અનુયોગદ્વારનું, પૂ પ નેમવિજયજીના શિષ્ય મુનિ શ્રી લાવણ્યવિજયજી પાસે આવશ્યક હારિભદ્રી ટીકાનું અને પોતાની મેળે ઓઘનિર્ધુક્તિનું વાચન-અધ્યયન કર્યું, સાથે પાલીતાણામાં ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય મુધાર્યું આગમસૂત્રોના મહાન ઉદ્ધારક પૂજ્ય સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજને પાટણમાં આગમોની વાચના શરૂ કરી ત્યારે કેટલાક તરફથી વિરોધનો સૂર વહેતો કરવામાં આવેલો. મહારાજશ્રી એ વાચનાનો લાભ તો ન લઈ શક્યા પણ એમને થયું કે આવા કાર્યનો વિરોધ કરવો એ જરાજર નથી, આ કામ તો કરવા જેવું છે. પછી આ વાચના પાલીતાણામાં ચાલુ રહી ત્યારે પાલીતાણાના જીજ્ઞ યોમાસા દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ એનો લાભ લઈ ઓઘનિર્ધુક્તિની દ્રોણાચાર્યની ટીકા પૂરી વાંચી અને પન્નવણાસૂત્ર ઉપરની મત્તયગિરિ ટીકા અને ભગવતીસૂત્રની અભયદેવસૂરિની ટીકા અધૂરી વાંચી

ભાવનગરની એ યોમાસાની સ્થિતતા દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ પોતાની મેળે જ પઠન-પાઠન કરવાનું ચાલુ રાખ્યું; ઉપરાંત વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ શેઠશ્રી કુવરજીભાઈ આણંદજી પાસે કર્મપ્રકૃતિ, પ્રકરણો વગેરેનું વાચન કર્યું. મહારાજશ્રીનો ભોધ જાણી શ્રી કુવરજીભાઈ ખૂબ રાજી થયા એમણે કહ્યું બધું ઉપસ્થિત છે; માત્ર ગુરુગમ જોઈએ મહારાજશ્રી શ્રી કુવરજીભાઈને ગુરુસ્થાનીય માને છે. વિ સ ૧૯૯૯ની સાલમાં મહારાજશ્રી આગમમંદિરની પ્રતિષ્ઠા માટે પાલીતાણા ગયા ત્યારે જીમાર શ્રી કુવરજીભાઈને શાતા પૂજવા માટે ખાસ ભાગવનગર ગયા હતા; તે વખતે શ્રી કુવરજીભાઈએ અટપટી ત્રિપિમાં લખેલો એક ચોપડો મહારાજને આપતા તેઓએ તે વાંચી આપ્યો હતો. મહારાજશ્રીની શક્તિનો આવો વિગ્રસ જોઈને શ્રી કુવરજીભાઈ ખૂબ રાજી થયા.

વિવિધ વિષયના વ્યાપક અભ્યાસ અંગે મહારાજજીની સાથે જે સવાલ-જવાબ થયા તે જાણવા જેવા છે :

સવાલ-આપે પ્રાકૃતનો અભ્યાસ ક્યારે, કેવી રીતે કર્યો ?

જવાબ-એમ લાગે છે કે પ્રાકૃતનું જ્ઞાન શરૂઆતથી જ હતું. પાટણના જીજ્ઞ યોમાસામાં પૂજ્ય ગુરુજી પાસે પઉમચરિય વાંચ્યું, એ વાંચતાં પ્રાકૃત ભાષા ખૂબી ગઈ. પછી વડોદરામાં પડિત સુખ-

લાગુ પામે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત ગ્રન્થસુ અંતુ વાચ્યુ આથે આથે પદ્મચરિય પાવડના મધરી ॥ પાડાની તાડપનોર પ્રવતા આધારે સુચાર્યું

સ૦ આગમોના અભ્યાસની વિશેષ ગુચિ ક્યારે જાગી ?

જ૦ મુનિ શ્રી વાસુદેવચરિત્ર પામ આગમ્ય દાગિભરી મતિ રાચના એ તરફ વિશેષ ધર્મ અને પૂજ્ય મારગાન સ્થિતિ રાચ ॥ ખુબ ગમી

સ૦ અપ્રમગ ભાષાનું નાન કેરી રીતે ચયું ?

જ૦ એ તો કેવળ એ ભાષાનું આરિસ રાચના વાચનાં જ થયું

સ૦ પ્રાચી ॥ નિષિષ્ઠો રાચનાનો અભ્યાસ કેરી રીતે થયો ?

જ૦ એ પણ મોટે ભાગે મમ મગ્ના ગ્તા જ રહેયો એમ લી મમય પાટણના ખીમતો આમામ (એવે દીવા ॥ કા નર્) આપર શ્રી ચિમનનાન ડાહ્યાભાઈ નાન (ગી હી નાન) પાગળના નાનમદાન તપાસના આવેના, એ રખતે એમને પ્રાચીન દગનિષિત પ્રતો મે રાડી આપી હતી દેવ ભાગરી લિપિ પાટનાની કાઠી નિષિને ઉકેનનાનું અંશે દેવ ભાગરી નિષિના અદરશના મિદે સે ? નાના મરોડને ઉકેનનાનું પણ મરોવરને લીધે ની મયુ અનગત આમા શ્રી મૌરીસ ર લીરાચ દ આમાના ભારતીય નિષિમામાના પુત્રમો પણ ઉપયોગ રાતો રલો છે જુ ॥ જુ ॥ સીમાઓની નિષિઓ ઉકેનનાના આમા મદાનગો લીધે જો અતે લેખન સવત નોધો રોય એરી કૃતિ પળુ પા સીમા લખાયેરી રાડી જોડે એ જો ॥ મોટેભાગે સાચો અભાજ, એ પ્રયત્ની નિષિ ઉપરથી, મરી ચમય છે

મ૦ આપો મોદ આરિય અને મદિ આરિત્ય તરફ ગુચિ કેરી રીતે થઈ ?

જ૦ મોટે ભાગે વળ્ણાદહણ-વળ્ણાદેત-કાથી સાબળી આભળીને માત્ર એમ સદ્ગામ્ય ગ્યુ છે કે જુ ॥ જુ ॥ નિષર ॥ નિલોને આના નાર મગરાનું બનતુ છે એ રખતે અમાગ મમ ઉપનાન ખીડ જે ર્ધ ના નાનાં થાય તે પુ પુર્ણ ઉમમ્ના અંશે ગિનામાપુર્ણ-આભગતો રા ધુ એમ મગા કેવુ નાન આપાસ ગમી રહે છે અને એ નાર કોઈ બાવનમા ગિનામા જાગી એવે પછી મગામાનિ રતે જ એને યગતા થયો જોનાનું બને છે અંશે તેરી આપમે કોઈ પણ ગામતો ગિતિતામિ અંશે જુનનાત્મ નિષિમે તથા તમ્મયમતિ રી વિચાર કમતા થઈ એ જીએ જાન પતિભાગ એ આવે છે કે જુની જુની નર્મસદ્ગતિ મો વચ્ચેના ઉપગત ના વિગદ ॥ બંને એની બીન મા નના મમાતા ॥ નર ન ત ક આપાડ પેના ॥ વિશેષ જલ્ય છે અંશે આપમે કોઈ પળુ બા તતો મમત્તા રૂપ ર કે મત્યો રા અંશે જુબુઆર દિષ્ટિએ વિગાડ ના જાળીએ જીએ નામા ॥ ભાગે ના ॥ ઉપામ સામા આ ગાત નુ મદરની અંશે વાળી ઉપયોગી નીરડ છે

મ૦ પ્રાચી ॥ મગા ॥ સગો રાડી નડઆન આપે ક્યારે મગી ?

જ૦ મમ મમની અમુક રાતે જ ॥ આત ધર્મ એમ નામ્મ ન લી મમય પ્રાચોનો અભ્યાસ આ મોધપો અભ્યાસ નજભમ સારે સાથે જ ચાનતો લો પુર્વ મગુ, જારે પ્રાચી ॥ મ રાનું મ માધ કમતા ત્યાજ જ મૂળ પાકો ॥ અંશે મેચાડનાનો પામનરા મોધવતો અથ રી સગ્નિ મોટે શુદ્ધ પાડ મો દોઈ નરે જો ॥ નિષિ ઉકેનનાનો—એમ રો અભ્યાસ મમ નાં મગા આગમ રખતો રલો આ મધારી પાળ એમ સાત માનૂમ પડે છે કે અભ્યાસ અંશે નાન રી રાતોમાં કે માત્રો ॥ સ માધ મ પા નમા જે મ પતો, તો મધ ખી ॥ પ્રમિત ત ક વાગે જ પાન જુ પૂજ્ય મુ, જના ન પા નોમા મદામ પ થનાં થના થિનિ એરી આડી કે કેવા મતિ મિ ॥ ભાગ

એવા પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંપાદન અમે સાથે મળીને કર્યું; કેટલાક ગ્રંથોનું સંપાદન મેં એકલાએ કર્યું, એટલું જ નહિ, છેવટે એવું પણ બન્યું કે પાઠાંતરો તોંધે પૂજ્ય ગુરુજી અને પાઠનો નિર્ણય કરું હું ! અહીં એક પ્રસંગ ખાસ યાદ આવે છે, સવત ૧૯૯૫ના ચોમાસામાં મને સંઘરણીનો એવો ઉત્ત્રવ્યાધિ થઈ આવ્યો કે શરીર નિયોવાઈ જાય અને શક્તિમાત્ર હારાઈ જાય; વ્યાધિ કોઈ રીતે કાબૂમાં આવે જ નહીં આ વખતે વડોદરાના શ્રી વાડીભાઈ વૈદ્યનો ઇલાજ ચાલતો હતો ક્યારેક તો સલાહ મળે કે હવે બીજાની દવા કરો ! પણ મેં તો થાક્યા કે કંટાળ્યા વગર ધીરજપૂર્વક એ જ ઇલાજ ચાલુ રાખ્યો દોઢેક વર્ષ સુધી ચાલેલ આ ઉપદ્રવ દરમ્યાન મને મોટામાં મોટો સધિયારો આપ્યો મારા શાસ્ત્ર-વ્યાસગે. કથારત્નકોપનું સંપાદન અને નિશીથચૂર્ણિનું અધ્યયન મેં આ બીમારી દરમ્યાન જ કર્યું — જાણે હું મારું કામ કરતો રહ્યો, હર્ષ પોતાનું કામ કરતું રહ્યું મને તો આ બધું દાદાગુરુશ્રી અને ગુરુજીની જ કૃપાનું ફળ લાગે છે

પોતાના ગુરુજી અને દાદાગુરુશ્રી ઉપરની શ્રદ્ધાને દર્શાવતાં મહારાજજીએ પોતે જ કહ્યું છે કે—

“ જો પૂજ્યપાદ ગુરુપ્રવર શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજ, પૂજ્ય ગુરુદેવ અને સમસ્ત સુનિગણની આશિષ વરસતી હશે-છેજ, તો પૂજ્ય ગુરુદેવના સત્સકલ્પોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા અને તેમણે ચાલુ કરેલી ગ્રંથમાળાને સવિશેષ ઉજ્જવલ બનાવવા યથાશક્ય અલ્પ સ્વરૂપ પ્રયત્ન હું જરૂર જ કરીશ ”

(જ્ઞાનાંજલિ, પૃષ્ઠ ૨૮૯)

સૌ આપે કોઈ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ રચવાનો ક્યારેય પ્રયત્ન કરેલો ?

જા૦ હા. લીબડીના પહેલા ચોમાસામાં (વિ સં ૧૯૭૮માં) પૂજ્ય દાદાગુરુજી અને ગુરુશ્રી લાંબા ભંડારનો ઉદ્ધાર કરવાના કામમાં રોકાયેલા હતા ત્યારે મને વિગેષણવતી ઉપર દીક્ષા રચવાનો વિચાર થઈ આવેલો પણ પછી એ વિચાર પ્રમાણે કામ ન થયું

સૌ આપનામાં સત્યગ્રાહી મધ્યસ્થભાવ ક્યાંથી આવ્યો ?

જા૦ સ્વાભાવિક રીતે તથા પૂજ્ય દાદાગુરુજીના સતત સમાગમથી

આ રીતે દીક્ષા લીધા બાદ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે પોતાની સ્વયં સ્ફુરણાથી, દાદાગુરુ તથા ગુરુજીની વાત્સલ્યભરી કૃપાદષ્ટિથી અને જુદા જુદા વિક્ષાનોના સહકારથી પોતાની જ્ઞાનસાધનાને સર્વગાંઢી, મર્મસ્પર્શી અને સત્યમૂલક બનાવી અને જાણે ભવિષ્યના જ્ઞાનોદ્ધારના મહાન કાર્યને માટે પોતાની જાતને મુસબબ બનાવી લીધી

જ્ઞાનોદ્ધારનું શક્યતાનું કાર્ય

આમ તો શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ એક આત્મસાધક સત છે, અને પોતાના આત્મભાવની ક્યારેક ઉપેક્ષા ન થઈ જાય કે સારની વૃદ્ધિ કરે એવી આત્મવિરોધી પ્રવૃત્તિમાં જરાય ન અટવાઈ જાય એની તેઓ સતત જાગૃતિ રાખે છે; અને અપ્રમત્તપણે પોતાની સાધનાને આગળ વધારતા રહે છે, આમ છતાં એમનું જીવનદાર્પ (mission) તો વિવિધ રીતે જ્ઞાનનો ઉદ્ધાર કરવાનું જ રહ્યું છે — એમનો અવતાર જ જ્ઞાનના ઉદ્ધાર માટે થયો છે અને કહેવું જોઈએ કે, કુદરતે સોંપેલા એ જીવન-કાર્યને તેઓ, આજે લગભગ પોણાસો વર્ષ જેટલી વૃદ્ધ ઉંમરે પણ, એવી જ નિષ્ઠા, એવી જ સ્ફૂર્તિ અને એવી જ તત્પરતાથી કરી રહ્યા છે—જાણે એમ લાગે છે કે આ કાર્ય કરતાં ન તો તેઓ વયની મર્યાદાને કે ન તો શક્તિ-અશક્તિને પિછાને છે થોડીક પ્રાચીન હસ્તપ્રતો એમની આગળ મૂકી દઈએ અથવા તો એકાદ હસ્તલિખિત ભંડારની વચ્ચે તેઓશ્રીને બેસારી દઈએ, તો તેઓ આહાર, આરામ

અને ઠાવને સીમરતે એમા એવા સન્મય બની જનાના કે જનને કોઈ બિડા આત્મચિતનમા બિતરી
ગયેન યોગીગજ જ જોઈ દ્યો ! એમને આ રીતે જ્ઞાનોદ્ધારના ભરમા નિરત જોવા એ પણ એક લડાવો
કે જ્ઞાનોદ્ધારની તેઓશ્રીની આસી અમાધાગલ પ્રવૃત્તિની કેવી સિતેા જોઈએ

શાસ્ત્રાભ્યાસ—નાનોદારનું પહેલું પગથિયું કે જ્યારે શાસ્ત્રોનું તત્ત્વપર્ચી અને સર્વવપર્ચી અધ્યયન આ અધ્યયન પાળતી દૃષ્ટિ સાપ્તરિંશ ક્ષત્રત્થી સુખ, જોતિદાસિદ્ધિ, તુનાત્મક અને સત્યગોધ- હાય તો જ એ મ્હ પર ઉપધારક જની શકે મહારાજશ્રીના અભ્યાસની આ જ વિગત છે અને તેથી તેઓ સત્ત યુગના આદ- અને સત્યના આદક જની શકે છે વળી, એમો મન વિદ્યા એ નિબેળ વિદ્યા જ છે એમો મારા તાગપણો કોઈ બે તેઓ રાખતા નથી અને શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ઉપગત લોમ્પિ વિદ્યાઓના ગ્રંથોનું પણ તેઓ એવા જ આદરની અવગણન-અગણન મ્દે છે બાધી તેઓ પોતા ॥ શાસ્ત્રોની ખૂમી અને મયાદઓથી પરિચિત રહી શકે છે તેમ જીમઓના શાસ્ત્રોની ખૂમીઓ કે મયાદોથી પણ પરિચિત રહી શકે છે પરિણામે એમના અભ્યાસમાં તેમ જ નિરૂપણમાં મત્યની આભા પ્રમદી મ્દે કે અને એ વિગેય સચોટ અને પ્રતીતિમ્ જની શકે છે આચાર્યપ્રદર ની દલિતસુદિત્તિએ તેમ ॥ ચોગમિદ્દ ગ્રંથમાં (ગ્નો- પર૪) મ્દુ છે કે—

आत्मीय परकीयो वा क निद्धान्तो विपश्चिताम् ?

दृष्टेष्टावाधितो यस्तु युक्तमनस्य परिग्रहः ॥

એવે કે નિહાને મે આ સિદ્ધાંત માટે આ પગલો એવા કોઈ બે નથી હોતા પણ જે
જેનાથી અને કૃત્રી અનાધિત રાષ તેના ગ્રામર કરવા, એ જ ઉચિત છે પૂત્ય પુણ્યનિયમ
મતગામનુ અધ્યયન આનુ જ ત દુરગ્ત અને વિમળ દૃષ્ટિ પરિપૂર્ણ રાષ છે અને તેથી જ એ દેશ
નિદેશના વિદ્વાનોને માટે આનમગપાત્ર બની અને કે તેઓનીનુ અધ્યયન આની નિર્મળ સુદિધી થયેનુ
હોવાથી એમના લખાણમાં એની છાપ અપદ્ય તેઓમાં આવે કે સમભારી આચાર્ય દરિમ સુગમે
માત્રનાતસમઅયમના કષિન મદપિતો 'નિયમ મદામુનિ' (મ્લોક ૨૭) અને ભગવાન સુદનો મદામુનિ
(મ્લોક ૬૬) જેના મા માનવાચ્ય વિગેરોથી નિર્દેશ કર્યો છે તેમ પુણ્યનિયમ મતગામના
લખાણમાં પણ આ પગલો નિરન સાતત્ય જેના મગ છે ન્યા માં કોઈ ધમ પુરુષો કે માન
ન્યમિતો કે તેમ કરવા દો તે તેઓ તેમ માનઅયમ ન્યાની જ કરો મ્મમાદિન્ય અમે ॥ પોતાના
લેખમાં ગિ મર આદ્યતો નિર્દેશ કરતા તેઓ લેો છે —

“ જિગર મધ્યમાં પણ ભગવાન શ્રી પુષ્પ તાચાર્ય વોરે મ્હાં નિહામ આદિતના પ્રજેના અને વ્યાખ્યાતા પાઠગત આચાર્ય અને સ્થરિરે થયા કે ’

(नानाश्रुति, पृ १४०)

श्रुति-तोत्रादिभिः सादित्यमा भवत्तत्त्वम् ॥ आचार्य श्री विद्याभिरामि ॥ अपला मि
दासना भवत्तत्त्वम् ॥ भवेत्तत्त्वम्—

‘આ પછી ચિત્તરિચિત્ત શુભિત્તોત્તરમાદિત્તુ ગ્યા। આપે છે આ વિભાગમા મેટ્ટો જૈના સાથ તેમ જ જૈન મુનિઓએ કારો આપો છે તેમ જના અગત ૧-૩૧મા આચાર્ય શ્રી નિન્દપ્રભે વિવરિધ ભાગમર આ વિવરિધ ૭૮માય ચિત્તરિચિત્ત શુભિત્તોત્તરમાદિત્તુ ૧ ૮૧મા જે રિચાગ કારો આપ્યો છે એ મોથી મોખરે આપે છે આ આચાર્યના જેટલ વિષુદ્ધ આ વિવરિધ પ્રાપ્તુ શુભિત્તોત્તરમાદિત્તુ કાર્યે મે ૧૩ નથી એમ મેટ્ટોમા અરે જરૂરે અનિપ્રોચાનિ થતી નથી’

(३१-१०-१९८५, पृष्ठ १५८)

એ જ રીતે શ્રી ધૂમકેતુલિખિત 'કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય' પુસ્તકને આવકારતાં તેઓ મુક્ત મને કહે છે કે—

“આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રનાં આજ સુધીમાં શ્રદ્ધા અને પાંડિત્યપૂર્ણ સંખ્યાબંધ જીવનચરિત્રો લખાઈ ચૂક્યાં છે, છતાં ભાઈ શ્રી ધૂમકેતુની આ કૃતિ એ મહાપુરુષ પ્રત્યે એક જુદા પ્રકારની જ શ્રદ્ધાપૂર્ણતા અને કુશળતા રજૂ કરે છે જેમ શ્રદ્ધાની અમુક પ્રકારની ભૂમિકાથી દૂર રહી જીવનચરિત્રો આલેખવામાં થયેલી વાર ભૂલો થાય છે, અને વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિ ઠંડાઈ જાય છે, એ જ રીતે કેવળ શ્રદ્ધાની ભૂમિકામાં ઊભા રહી જીવનચરિત્રો લખવામાં એવા અને એટલા જ ગોટાળાઓ ઉત્પન્ન થવા સાથે ખરી વસ્તુને અન્યાય પણ મળે છે એ વિષેનો વિશિષ્ટ વિવેક આપણને શ્રી ધૂમકેતુએ લખેલ પ્રતિનુ જીવનચરિત્ર દ્વારા બતાવ્યો છે ”

(જ્ઞાનાંજલિ, પૃષ્ઠ ૧૭૩)

મહારાજશ્રીના કથનની તેમ જ એમનાં લખાણો કે સંપાદનોની વિદ્વાનોમાં જે ભારે પ્રતિષ્ઠા છે તે તેઓની આવી ગુણગ્રાહક, સત્યગોષ્ઠક અને તટસ્થ દષ્ટિને કારણે જ વળી, મહારાજશ્રી એ પણ જાણે છે કે જે આપણે અન્ય ધર્મના મહાન પુરુષોને માટે માનભર્યા શબ્દો વાપરીએ તો તેથી આપણુ ચિત્ત કલુષિત થતુ અટકે છે, એટલું જ નહિ, સામી વ્યક્તિ પણ આપણા પૂજ્ય પુરુષો માટે બહુમાનભર્યા શબ્દોનો પ્રયોગ કરે એવી એને પ્રેમભરી ફરજ પાડી શકીએ આથી ઊલટું, જે આપણે ખીન્નને માન્ય વ્યક્તિ માટે હલકા શબ્દોનો પ્રયોગ કરીએ તો એથી આપણા વિચાર અને વાણી તો દૂષિત થાય જ છે, ઉપરાંત એ સામી વ્યક્તિને આપણને માન્ય વ્યક્તિઓને માટે ખરાબ વાણીનો પ્રયોગ કરવાનો એક પ્રકારનો પરવાનો મળી જાય છે ! ધનનો ખપી જેમ શોધી શોધીને ધનનો સંચય કરે, તેમ મહારાજશ્રી સત્યનો અને ગુણોનો શોધી શોધીને સંગ્રહ કરવાની દષ્ટિએ જ શાસ્ત્રોત્ત્ અવગાહન કરે છે : એ જ એમના શાસ્ત્રાભ્યાસની વિરલ વિશેષતા છે

પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંશોધન—પોતાના ગુરુશ્રીના પગલે પગલે મહારાજશ્રીએ પણ એક સમર્થ સંશોધક તરીકેની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે એમનાં સંપાદનોની સર્વાંગપરિપૂર્ણતા બેઝનું પરદેશના ધૈર્યાનિક સંશોધક વિદ્વાનો પણ ડોલી ઊઠે છે તેઓશ્રીને હાથે આકરામાં આકરા ગ્રંથો પણ અણી-શુદ્ધ બનીને નવજીવન પામ્યા છે ગ્રંથ-સંપાદનના કાર્યમાં તેઓશ્રીને વરેલી અસાધારણ સિદ્ધિનાં કારણો અનેક છે : તેઓ શાસ્ત્રના વિષયથી અને ગ્રંથમાં આવતા ધનર સાહિત્યના સદ્બોધી સુપરિચિત હોય છે, અને જે બાબત તેઓની સમાજમાં આવતી ન હોય તે બાબતનો, ગમે તે રીતે, ખુલાસો મેળવીને જ તેઓ આગળ વધે છે અક્ષરોના વિવિધ મરોડો છતાં જુદા જુદા સૈદ્ધાંતી લિપિને ઉકેલવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત છે અને સૌથી આગળ વધીને શાસ્ત્રોના (તેમ જ અન્ય ગ્રંથોના પણ) સંશોધનની બાબતમાં એમની ધીરજ અને ખત સાચા અર્થમાં અપાર છે આ કાર્ય કરતાં એમને ન તો ક્યાંયે કટાણો આવે છે કે ન તો તેઓ ક્યારેક ઉતાવળ કરે છે નાના સરખા ઉદરને શોધવા કુંગર ખોદવા જેટલી મહેનત કરવી હોય કે સુવર્ણની કણી મેળવવા ધૂળધોયાની જેમ ધૂળના ઢગલાને તપાસવો હોય તોપણ તેઓ હમેશાં તૈયાર હોય છે; અને ક્યારેક આટલી બધી મહેનતનું પરિણામ શન્યમાં આવે તોપણ તેઓ નિરાશ થતા નથી સત્યની એકાદ હીરાકણી માટે પણ તેઓ દિવસરાત મથામણ કર્યા જ કરે છે; અને આટલું બધું કરવા છતાં તેના ભારથી મુક્ત બનીને સદા સુપ્રન્ન રહી શકે છે. એમના આવા આદર્શ અનેક સંશોધનગ્રંથોના નામ લેખાવી શકાય, પણ એની યાદી આપવાનું આ સ્થાન નથી અને તેઓએ આગમસંશોધનનું જે મહાન કાર્ય આરંભ્યું છે, તે તો એમના જ્ઞાનમય વ્યક્તિત્વના

માર પ અને પદ્મો નર્મ પહેના મહાન પ્રભાવ શ્રી દેવદિગણિ હામાગ્રમણે એન આગમસકનને
જેનુ શમ્યતી અને સુતીર્થ જાય સુલી ઉપારન જ લેખાવુ જોઈએ

પ્રતિઓના નિષ્ણાત પારખુ અને ઉદ્ધારક—પ્રાચીન ઇર્ષાચીર્ણ હમ્મપ્રતો તો જાણે મહા
રાજશ્રીના હાથમા આવતા જ પોતાની આપનીની કરેલા લાગે છે । પ્રત નાની હોય કે મોળી, મુ નિન
હોય કે જીર્ણ, અધૂરી હોન કે પૂરી—રહે કે પ્રતિનુ મહારાજશ્રી પૂર્ણ ધ્યાનથી અનુમન કરે છે
અને કોઈ અંબેરી નેટની ચીનટથી લીગની પરખ કરે એટની ચીનટથી એનુ ચૂચાન કરે છે મન
રાજશ્રી પ્રથમેખનની અને પ્રથોની સાચવણીની પ્રાચીન તેમ જ અર્ચાની પદ્ધતિ તથા આમગ્રીથી તેમજ
આનુનિષ્ઠ વસાનિ- સાચોથી પૂણ પઠિચિન હોનાને ।ગણે કયા ઈર્ષ્ય પ્રથમા પુ ।ગુદ્ધાર માટે કેરી
માવજન કરવાની જગર છે તે તેઓ જરાગર જાણે છે પ્રાચીન પ્રતોના એ સરખા માપના મેળબેગ થઈ
ગયેના પાનાઓમાથી તેમ જ તાડપનીય પ્રતોના દુખડાઓમાથી આખા કે અધૂરા પ્રથોને તૈયાર રી
આપનાની મહારાજશ્રીની સજ અને નિપુણતા હંતપમાટે એની છે ચોળીને ગાટને થઈ ગયેની કષ્ટિ પ્રતો
એમના હારે નવજીવન પામી છે પ્રતિઓના ઉદ્ધારના તેઓના આ મર્થમા માર્કકોદિ મ, ફોટોસ્ટેટ
અને એ નાજમે પે લેસગવાનો પણુ અમાવેશ થાય છે મતનગ કે જે રીતે જાને તે રીતે તેઓ
પ્રાચીન પ્રતોને સુરક્ષિત મનાવનાનુ કાય રતા જ રહે છે

અથલ હારેનો ઉદ્ધાર—મહારાજશ્રી તથા એમના ગુરુશ્ર અને હા ગુરુશ્રીએ મળીને બી મડી,
પાળુ, ખભાત, વડોદરા, ભાવનગર પ નીનાણુ, અમનાન, જેમનમેર મિમનેર, જોધપુર ઉપરાન
ગુજરાત, સોરાઠ અને રાજસ્થાનના સખ્યાન પ્રથલ હારેને તપામી, એમને સુવ્યવસ્થિત કરી,
કેનામની યાદીઓ તૈયાર કરી આપી અને કેનાકની સરિતગ સુચીઓને મુનિ રી આપી વળી
જ્યાં રેપરો, બધોનો, હામના કે પેગીઓ અને કમાટ મુધ્યાની ન્યારસા રાની કેનાય પ્રાચીન પ્રથ
લ હારેને નામગેપ થતા બચાની નીધા છે આ માટે તેમણે જે જહેમન ઉઠાડી છે, અને જે પ્રયત્નપરિદારો
ર્ચા છે, તે બીના શ્રુતગદ્યાના ઇતિહાસમા મોનેરી અપરે અમિત થઈ ગહે એરી છે તેમણે જેસનમેર
ના લ હારેની સાચવણી માટે સોળ-મેળ મહિના મુની તેઓએ જે તપ કયું છે એો ઇતિહાસ તો
જેવો રેર છે એવો જ રોમાચ છે આ કાર્યમા જેમ ઓ મુગકેનીઓ યારી તેમ એમા મઝાપકો
પણુ આપમેજે આની મત્સા હતા જેમનમેર ॥ લ હારના ઉદ્ધારના અનુસ રાનમા નાળ યામતો નિગેપ
નોધપાન બની તેનો નિર્જશ અડી કવો પ્રમોગચિન છે

(૧) વિ મ ૨૦૦૬ના કાગતક નિ આતમે મહારાજશ્રીએ જેમનમેર માટે નિર્ધાર કરોં એ
વખતે ગેકથી અતૂરભાઈ લાનભાઈ મહારાજશ્રીની સાચવણીમા મળેના તે પડી મનાગજશ્રી જેસ
લમેગમા મામ મરના હતા ત્યારે તેઓ જેમનમેર જઈતો ચારેન વિમ તસ રોમસ હતા ઓ મહા
રાજશ્રી લાગ થઈ ગેન નમને પ્રલપ જનુ ઉપરાન કારેમ તેઓને પાળ જરાનુ થતા તા ॥
શ્રી હેમચાનાર્થ જો ના નમગિનુ એમને નિરીનુ પુ આ બધો નીરે એમના મનર્માં રાન
લ હારે ॥ રહયુ ઓ ભાગની સમૃતિ તથા જોન મરુનિના અધ્યય । માટે કષ્ટિ ।કગ મામ
કરવાની ભાવનાના બીજ રોપાયાં એડ પિણામ અતે અમ તા માં નાનભાઈ નરભાઈ બગીય
સમૃતિ વિદ્યામગિની સ્થાપનામા આ યુ

(૨) જેસનમેગના નિદાર માટે મહારાજશ્રી અમ તા થર્નિ પાળ જઈગતા હતા એન વિમ
વહેરી ચારે રણુજી તેઓએ રેના પાટે પાટે વિ ।ગ તડ મોં પૂગ પ્રમાગના અમાને એમને
મરનાગાને ન જોયુ અને મરનાવાથી ૧૫-૧૭ ફૂ ધિને પગી ગયા પણ જે પ્રતિએ બચપણમાં

આગથી અને મોટી ઉમરે સંઘયણીના કારમા વ્યાધિમાથી મહારાજશ્રીને ગયાવી લીધા હતા, એણે જ આ વખતે પણ એમને આગાધ ગયાવી લીધા આટલે લાંબી પડ્યા છતાં એમને ખાસ કાંઈ વાગ્યું નહીં, અને તે પછી તેઓએ તેરફ માઈત્રિ જેટલો વિદાર કર્યો ! રામનાં કેવાં અદ્ભુત રખવાળાં ! મહારાજશ્રી કહે છે, હું ગોતમસ્વામીનું નામ લઈ વિદાર કરું છું એટલે ઉપદ્રવોમાથી બચી જવાય છે

(૩) જેસવમેરના લાડારોના ઉદ્ધાર દરમ્યાન ત્યાંની તાડપત્રીય પ્રતોની માધ્યોદિશ લેવરાવવાના કામ માટે શ્રી કૃતેહયદ એકાણીને અવારનવાર દિલ્લી જવાનું થતું. આ દરમ્યાન રાષ્ટ્રપતિ યામ્ રાજેન્દ્રપ્રસાદજીનું ધ્યાન આવી અમૂલ્ય સાહિત્યસમૃદ્ધિ તરફ અને ખાસ કરીને અદિસાના પૈનગર ભગવાન મહાવીરની ધર્મવાણી જે ભાળમા સચવાઈ છે, તે પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથો પ્રગટ કરવા તરફ ગયું એને લીધે છેવટે પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટીની સ્થાપના કરવાનું શક્ય ગયું.

આ પ્રાચીન ગ્રંથો અને એના લાંડારોની જાળવણી કેવી રીતે કરવી એ યાગ્યતમાં મહારાજજી નિષ્ણાત છે, એટલે એમના હાથે જે જે લાડારોનો ઉદ્ધાર થાય છે તે ચિત્રકાળ માટે સુરક્ષિત બની જાય છે અને આવા લાંડારોનો વિદ્વાનો સહેજાઈથી ઉપયોગ કરી શકે એવી ગોઠવણ પણ જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં કરવાનું તેઓ ચૂકતા નથી, એ એમના જ્ઞાનલાંડારોના ઉદ્ધારની ખીણ વિશિષ્ટતા છે

જ્ઞાનમંદિરોની સ્થાપના—દાદાગુરુ અને ગુરુજના પ્રયાસથી એ બંનેની જન્મભૂમિ વડોદરા અને જાણીમાં સમૃદ્ધ જ્ઞાનજાડારોની સ્થાપના છેક પોણોસો અને પચાસેક વર્ષ પહેલાં થઈ હતી ઉપરાંત તેઓના, મહારાજશ્રીના તેમ જ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભચરિત્ર મહારાજના સંયુક્ત પ્રયાસથી પાટણમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર નામે જ્ઞાનદાર ગ્રંથભંડારની સ્થાપના થઈ; અને તેનું ઉદ્ઘાટન વિ સ ૧૯૯૫માં શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના હાથે થયું. વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ માટે પાટણમા એક વિદ્યાની પરણ શરૂ થઈ

આ બધા ઉપર સુવર્ણકળશ ચડાવ્યો જૈનપુરી અમદાવાદે પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજની સરસ્વતી અને ભાવનાના અને શેઠ શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈની શ્રી અને ઉદારતાના સગમને તીરે શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરને નામે એક જાજરમાન વિદ્યાતીર્થની સ્થાપના વિ. સં ૨૦૧૩ના વિજ્યાદશમીને શુભ દિવસે થઈ. મહારાજશ્રીએ પોતાના હસ્તલિખિત અને સુદ્રિત હજારો ગ્રંથોનો અમૂલ્ય ખજાનો એ સ્થાને બેટ આપી દીધો સમયના વહેવા સાથે એ સંસ્થા પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાના સંચાલન નીચે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધી રહી છે. ગુજરાતના ગૌરવ સમી આ સંસ્થા જૈન વિદ્યા અને ભારતીય વિદ્યાના દેશ-વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોનું યાત્રાધામ બની રહેલ છે

મહારાજશ્રીના અંતરમાં એક ખીણ ઝંખના પણ રમી રહી છે, એનો નિર્દેશ પણ અહીં જ કરવો પ્રસંગોચિત છે. મહારાજશ્રીના મનોરથો છે કે મૂળ આગમસૂત્રોની જે મુસંપાદિત આવૃત્તિઓ તૈયાર થાય, એના આધારે એક આગમમંદિરની રચના કરવામાં આવે મહારાજશ્રીના આ મનોરથની સફળતામા આપણને એવડો લાભ છે : એક તો બધાં આગમસૂત્રોની મુસંશોધિત આવૃત્તિઓ પ્રગટ થવાને લીધે એ બધા ધર્મગ્રંથો સદાને માટે મુલ્યવસ્થિત બની જશે; અને બીજો લાભ તે આવું આગમમંદિર ભણુ થશે તે આપણસૌના પ્રાર્થના અને પ્રયત્ન હો કે મહારાજશ્રીના આ મનોરથ સફળ થાય.

કળાની પરખ—પ્રાચીન પ્રતો અને ગ્રંથભંડારોના સંરક્ષણની કળાની વિશિષ્ટ જાણકારીની

સાથેસાથ પ્રતોને અને અથરવ તેમ જ અન્ય ચિનસામગ્રી કે પ્રાચીન કળામય વસ્તુઓ પારખવાની મહારાજાનીની ગમ્ત પણ અદ્ભુત છે ઉપરાંત કંઈ પ્રતનુ, કંઈ દૃષ્ટિએ શુ મૂલ્યામ્ન કરી શકાય એવી પણ તેઓ સ્પષ્ટ સમજ વરાવે છે

નિદાનને સહકાર—આ બધા ઉપગત મહારાજાનીની એવી ચાલિયાતી અને અતિચિત્ર નહીં શાય એની નિશિષ્ટતા છે, નિદાનો અને નિદાના ખર્ચોને જરૂરી બની સદાય આપવાની નત્વરતા જેમને જાપેન પુગ્તદે દગ્તનિખિત પ્રત એની માધકાંચિક કે ફોટોસ્ટે કોપી ગેર લેઈએ તેને તે વસ્તુ તો તેઓ તરત જ નુનલ કરી આપે છે એવું જ હાંડી, કોઈ તેઓએ રૂન કે મગ વેન અને બીજી પ્રતો આપારે સુધારેન કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથની તૈયાર ગ્રેમમેષીની માગની મે તે તો પણ તેઓ જરાય ખમચાયા નિહા પૂર્ણ ઉત્તરનાથી આપી દે છે એ જ એમ મરી પોતે કોઈના ઉપર અદેસા હું દોષ, એવો લાન ન તો જાતે અનુભવે છે કે તો બીજો દેખાના દે છે મેં નાર શ્રી વનસુખભાઈ માનસિયામે જનારસના કોઈ નિદાને સ્થાપનારના રના બધા લાગી જંગ દાનાની અને પૈસા ખચચના જતા પણ બજારમાંથી એ હાંડી મળતા દાનાની સદગ્ત નાત કરી મહારાજાનીએ તરત જ કનાટ દાડીને એ પુગ્ત ન બધા લાગ વનસુખભાઈ આપ્યા એ એ નિદાને મોખની આપના સચ્ચુ, અને નાગના ડેમેથું કે એ જોનો ઉપાગ ગગે એ પણ લાગ જ છે તે આપો તો વળી ગમે ત્યાંથી મેળવી લઈશું તોધના ખંડીએ તો આપા તો સખ્યાગય પ્રસા સાપડી શકે આનો સાર એ છે કે શાંતિદાગ્ધા અને જ્ઞાનપ્રમાગ્ધા તેઓનાને એવો નત રસ છે કે એ કામ તેઓ પોતે કરે કે બીજા કરે, એ એમો મન સરખુ છે એ બીજાને એની શાંતોપાસનામા બધી સગડ મળી રહે એની તેઓ પૂરી ચિતા ગગે છે પોતે ગમે તેના ગબીગ નામમા એ પ્રથયા હોય, પણ કોઈ જિજ્ઞાસુ આવે તો તેઓ લેગ પણ તૃપ્તતા કર્યા વગર પૂરપૂરા સમય આપે છે એ એમો કોઈ બામતમા જગમ પ્રત પૂરીએ તો એમની સનમુખે પાગરની વિદ્યા પ્રતિલાના તરત જ શર્ન થાય છે અને એમનું બાશ્રુતપણ કે શાસ્ત્રપાગ્ધામીપણ જાઈને આપો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જઈએ છીએ

નિનમ્ર નિદક્તા—મહારાજાની અને નિધોના પારખાઈ નિદાન દેના જતા તેઓ કાચેય પોતાની પડિતાઈ કે વાક્યાતુગીવી બીજા આજ નાખનાં પ્રયત્ન હાંડી ગતા અતગ્ધાથી ગગે એમની સજ્જ સરજ વાણી જાણે મારી વ્યક્તિ ના ગી લે છે ગયા નાં મજારીર જ નિદા લયની આગમ પ્રમથા યોજનાના પટેના ગ્રંથ હાંડી અનુરોગગ્ધા સ્તનુ અમદાવા મા પ્રમદન થયું તે નખતે એમને ઉચ્ચારેલા આ ઉદ્ધારો તેઓની નિનમ્રતા બો સત્યપ્રિયતાની સાક્ષી પૂરે એના છે

“આ આગમે તૈયાર કરીએ છીએ તે નિદાનો તપામે તપામીને રખવાના હોય તેમ જ સપાદન પદતિમા દોષ દોષ તો તેનું બાન મગગે તો અમે રાજ થઈશું ગુતિ ગગાગ તો ધણા મગે છે, પરંતુ તુઝિએ દેખાડનારા એના નિદાનો ધણા એજા મગે છે હાંડી હું કે કોઈ તુઝિએ જનાવે અમે એ વસ્તુ લદામા લઈ તેનો લાગિયે અગાગ સપાદનોમા ઉપયોગ કરીશું (નાનાગ્ધરિ, ૧૮૨૬)

પોતાની ખામી જતાનનાર કોઈ નીકરે એની સામે ચાલીને માગની હાંડી કોઈ ખામી જનાવે તો તેથી ગજ થતું અને જૂનો મુધારો સચેય તો એનો આભાગ માનવે—આરી દાન બીમિ તો કોઈ ઉચ્ચારી, સત્યગિદ્ધ બો યોગમય આત્માને જ સબરી શકે મદા નાનીને એ ગાર સદગ્ધપણે મિદ્ધ થઈ છે

નિદાનાન કે ખાતાન ગૃહગ્ય દોષ તોપણ એનું સમુચિત સમાન થતું જ નહીંએ એ વાન

જાણીતા ચિત્રકાર શ્રી ગોકુલદાસ કાપડિયાના ચિત્રસપુટના આમુખમાંના મહારાજશ્રીના નીચેના ઉદ્-
ગારથી પણ જાણી શકાય છે તેઓશ્રી લાગણીપૂર્વક સુક્ત મને કહે છે કે—

“ભાઈ શ્રી કાપડિયાએ અનેક વર્ષો સુધી આત્મીયભાવે અથાગ શ્રમ સેવી આપણને શ્રમણ
ભગવાન મહાવીરની ચિત્રકથા ઉપહૃત કરી છે તે બદલ તેમને આપણા સૌના અતરનાં અભિનંદન
અને વદન છે.” (જ્ઞાનાંજલિ, પૃ ૨૨૭)

સાચે જ, આવી ઉદારતા અને ગુણગ્રાહક દષ્ટિના દર્શન અતિ દુર્લભ છે

જ્ઞાનપ્રસારની ઝંખના—વિકાસ માટે વિદ્યાના આદર્શની જરૂર સમજાવતા તેઓ કહે છે કે—

“જગત તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે, જે ધર્મ, જે સમાજ, જે પ્રજા કે જે રાષ્ટ્રમાં
જેટલો વિદ્યાનો વિશાળ આદર્શ હશે, તેટલું જ તેનું વ્યક્તિત્વ જગત સમક્ષ વધારે પ્રમાણમાં ઝળકી
ઊઠશે અને જેટલી એના વિદ્યાના આદર્શમાં સંકુચિતતા કે ઓછાઈ હશે એટલી એના વ્યક્તિત્વમાં
ઊણપ જ આવવાની એક કાળે જૈન શ્રમણ સંસ્થાનું ફરેકેફરેક બાબતમાં કેટલું વ્યક્તિત્વ હતું ?
આજે એ વ્યક્તિત્વ કયા પાનાળમાં જઈ રહ્યું છે ?” (જ્ઞાનાંજલિ, પૃથ ૨૧૩)

જૈન શ્રમણસમુદાયની અત્યારની નગણી જ્ઞાન ભૂમિકા અંગે ખેદ દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે—

“પ્રાચીન ગ્રંથો તરફ નજર કરીએ ત્યારે ખુલ્લું જોઈ શકાય છે કે તે ગ્રંથોના પ્રણેતા આચાર્યા-
દિકોએ પોતાના જમાનાની વિદ્યાના કોઈ પણ અંગના અભ્યાસને છોડ્યો નથી, બ્યારે અત્યારના
આપણા શ્રમણવર્ગની ફશા એવી છે કે પોતે જે સપ્રદાયના ધુરંધર તરીકે હોવાનો દાવો કરે છે, તે
સપ્રદાયનાં મૌલિક શાસ્ત્રોનો તેમનો અભ્યાસ પણ અતિ છીછરો અથવા નહિ જેવો જ હોય છે. આ
સ્થિતિમાં આપણે એમના પાસેથી દરેક વિષયને લગતા ઊંડા અભ્યાસની આશા શી રીતે રાખી
શકીએ ?.. એક સમય એવો હતો, બ્યારે જૈનાચાર્યો અને જૈનધર્મના અસ્તિત્વને સમર્થ વિદ્વાનોથી
ગાજતી રાજસભાઓમાં સ્થાન હતું. આજે એમનો જ વારસો અને ગૌરવ ધરાવવાનો દાવો કરનાર
જૈન શ્રમણોનું વિદ્યાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નહિયું સરખુંય સ્થાન અગર વ્યક્તિત્વ છે ખરું ? જૈનેતર
વિદ્વાનોનું વિદ્યાના વિવિધ વિભાગોમાં જે ગૌરવભર્યું સ્થાન આપણે જોઈ રહ્યા છીએ, તેમાંનું એક
શતાંશ જેટલુંય આજે આપણા જૈન શ્રમણોનું સ્થાન હોય એમ મારી દષ્ટિએ નથી લાગતું”
(જ્ઞાનાંજલિ, પૃ ૨૧૩-૨૧૫)

પ્રાચીન ગ્રંથોના જતન પ્રત્યેની આપણી ઉપેક્ષાવૃત્તિ અંગે ટીકા કરતાં મહારાજશ્રી કહે છે કે—

“જેમ જનતા દરેક બાબતમાં ‘સાપ ગયા અને ડીસોટા રહ્યા’ એ નિયમાનુસાર દરેક
રીત-રિવાજોમાંથી મૂળ ઉદ્દેશોને કિનારે મૂકી બાહ્ય આડંબરમાં ખૂચી બળ્ય છે, તેમ આ તહેવારને અંગે
(જાનપચમી અંગે) પણ થયા સિવાય રહ્યું નથી અર્થાત આ તહેવારને દિવસે પુસ્તકલંકારો તપાસવા,
તેમાંનો કયરો સાફ કરવો, હવાઈ ગયેલ પુસ્તકોને તડકો દેખાડવો, ચોંટી ગયેલ પુસ્તકોને ઉખાડી
સુધારી લેવા, પુસ્તકસંગ્રહમાં છવાત ન પડે તે માટે મૂકેલ ઘોડાવજ આદિની પોટલીઓને બદલવી
આદિ કશું જ કરવામાં આવતું નથી એટલે અત્યારે તો આ તહેવાર નામશેષ થયા જેવો જ ગણાય.”
(જ્ઞાનાંજલિ, પૃથ ૫)

મહારાજશ્રીના આ બધા ઉદ્દેશો જ્ઞાનપ્રસારની અને જ્ઞાનોદ્ધારની એમની ભાવના કેટલી તીવ્ર
છે એનું સૂચન કરે છે અને માત્ર આવી ભાવના વ્યક્ત કરીને કે વર્તમાન પરિસ્થિતિની સામે રોષ
કે અક્ષોસ જાહેર કરીને જ નિષ્ક્રિય બેસી ન રહેતાં એ દિશામાં તેઓ તન તોડીને, મન દઈને પૂર્ણ

નિગપૂર્વકે કામ કરી રહ્યા છે એ, હમણે જ એમને સાચા જ્ઞાનોદ્ધાર પુરતાર કરે છે

મહારાજશ્રી પી એચ ડી ના મહાનિમણોના પરીક્ષા તરીકેનું, શુભગત સાહિત્ય સભાના અમ વાલ્મી અને ૧૯૫૬માં મળેલ નીસમા અધિવેશનના ઇતિહાસ-પુરાતત્વ વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું અને ઓલ-ઇન્ડિયા ઓરિયેન્ટલ કોલેજ સના અને ૧૯૬૧માં માગ્નીમાં મળેલ એશીયનના અધિવેશનના પ્રાકૃત અને કૈનધર્મ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકેનું બહુમાન મેળવી ગયા તો તેઓની જીવન-ચાપી નિદાહતિ, પારંગામી નિષ્ઠા અને જ્ઞાનોદ્ધારની સત્કચિત્તે નાનો જ

જીવનમાધના અને વ્યક્તિત્વ

નાનની ઉપામ ૥ કડતા કરતા શુભ જાતી કે પોથીપડિત ન મની જરાય, અથવા તો પરોપદને પાણિજલની જેમ જવા અને ધર્મ જીવે પડીને હલ્લને રીકું ન જનારી મુદે એની મહારાજશ્રી સ્વતંત્ર જાગૃતિ રાખે છે અને કર્મબંધ ઓઝ થાય, લાનના ફેગ ઓઝ થાય અને ક્યેશો માર્યો પણ ઓઝ થાય એવો પ્રયત્ન નેઓ મનત કરતા રહે છે

પારમની નિ ૬, યતીમાં તેઓ ચારેય પડતા નથી અને સામાના ના ૥ મગ્યા ગુણને પણ મોટો મગી જાણનાતો એમનો સહજ સંભાવ છે એમનું જીવન ગીત અને પ્રતા ૥ તે તથી મગર છે નાનની જેમ ચારિત્રને પણ તેઓ પૂર્ણ યોગથી આનકાર છે સમભાવ એમ ૥ અણુઅણુમાં બન્યા ૭ અને તેથી પોતે અણુ ડિગમ અને અણુ ગરુના હાવા જા પોતાના સમ ભાતી જેમ બીજાના મમુલપનો, પોતાના ગરુની જેમ બીજાના ગરુઓ, પોતાના ફિરમની જેમ બીજા ૥ ફિરમી અને પોતાના ધર્મની જેમ બીજાના ધર્મનો આલર કરી શકે છે, અને, મધમાળીની જેમ, વ્યાથી સાગ મગી શકે ત્યાથી સાર મદલ કરી શકે છે નિ સ ૨૦૦૮માં સાહલીમાં મળેલ સ્થાનમાગી સાધુસમેનમાં મહારાજશ્રી પ્રો જે આ ૭ અને ગ્રેમ જતાનનામા આવેનો, તે તેઓની આસી રિયાગ દૃષ્ટિને માર્ગે મદારાજશ્રી ૥ અગે મ્યા ૧૫માં શ્રમજીવનના મામમાગેથી આવના આગેવા ને ૧૧૭૦ નીરની જેમ એમણે બી મયા એ દશ યાદ રી જાય એનું ૧૭ તેઓનો આસમભાવ આનુ શુભાનુગમી નનણ તેમ જ આસી સત્યગ્રાહ મનોજતિ જેનાં સહેને પ્રાચાર્ય દલિતનું અમરણ ધર્મ આન છે

તેઓ જાઓની અગે વાઓને જાણનાગો ફાવો મરતી વ્યક્તિની એમ બે ૧૧ મયા ૧ જાગે છે અને તેથી જ વખત આવે મમનાપૂર્વકે કડતું અત્ય પાપુ ઉચારી કે છે તેમના મધમા મધમાર્ધનો એવો નખે દોય છે કે સામી વ્યક્તિ એનો પ્રતીમર કન્યા બાગે જ પ્રેગાય છે નિ સ ૧૯૮૦ની સાનમા અમ નાદગા મળેલ મુનિમએન વખતે આ મુનિઓની મમિગી અને અતે મોનને મદગી જનારમા તેઓ જે મધ નિલાયક મમગીરી જાગરી શકે તો એમના આ ગુણો ની ૧

આપણા શ્રમજીવનના જી ૧ જી ૧ સમુદાયો રચે જે વાદામથી જેનું ધર્મ મ ૧ તેનાથી મદા જાગી અનિ ૧ છે અને કોઈ પણ સમુદાય ગરુ કે ફિરમના આધુઓ પામ જતાં મમો મ્યારે કોઈ કોઈ કે મકોય થતો નથી તેમ એમની પામે આનગા પણ કોઈ પણ મમ ૧૫ મ-૭ કે ફિરમના મધ્યોને મકોય થતો નથી એમના અતર્ના કાગ સી ૧ આવમા સ મારે મદા મુ ૧ જ દોય છે અને તેથી જ તેઓ લાગ વગરમય મયમ-૧ ૧૦ માગે આન માગી મદે ૧

મહારાજશ્રી જીવનના પીપણની મર્વા અગે નસ રિનાગની ઉપોગિના મગમ નમજે ૧૧૧ રમે ને જાનોદ્ધાર અગે જાનમાધનાના પોતા ૥ જનમધર્મને દાનિ પર્વા ૧, એમના મારે જીવનના પીપણ ની નાયે સમાર્ધ મયેના મોગ મોગ આડ ન બસ મદોત્તમોથી કે મુધારા મારેની જેમના ૧૧૧૧

સદા દૂર રહે છે અને છતાં આ બાળકમાં એમના વિચારો સુસ્પષ્ટ છે; અને એવસર આવ્યે તેઓ એને નિર્ભયપણે વ્યક્ત પણ કરે છે

તેઓને મન કોઈ કામ નાનું કે નજીવું નથી અથવા કોઈ કામ મોટું નથી, કામ એ કામ જ છે—ભણે પછી દુનિયાની સ્થૂંક નજરે એ નાનું હોય—અને કામની રીતે જ એ કામ કરવું જોઈએ; એમાં ઉતાવળને અવકાશ ન જ હોય : આ ગુણ મહારાજશ્રીની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓને આવરી લે છે. અને તેથી તેઓ દરેક કામને ચીવટપૂર્વક કરવા ટેવાયા છે

શિષ્યો વધારવાના, નામના મેળવવાના કે પદવી લેવાના વ્યામોહથી તેઓ તદ્દન અલિપ્ત છે આચાર્ય પદવી માટેની પાટણ શ્રીસદ્ગતી આગ્રહભરી વિનંતિનો તેઓએ વિનમ્રતા તેમ જ દૃઢતાપૂર્વક ઇન્કાર જ કર્યો હતો. વિ સં ૨૦૧૦માં વડોદરાના શ્રીસદ્ગે તેઓને આગમપ્રસાદરત્ન ગિરુદ આપ્યું તે પણ તેઓને પૂછ્યા વગર જ

મહારાજશ્રી જેમ જ્ઞાનની લાણી કરે છે, તેમ ધર્મની લાણી પણ તેઓ સતત કરતા રહે છે ગમે તેવાં ગભીર કામો વચ્ચે પણ તેઓ બાળજીવોને ધર્મની વાત સમજાવવામાં ક્યારેય આનાકાની કે સમયનો લોભ કરતા નથી એમના અંતરમાં એ વાત બરાબર વસી છે કે જે વ્યક્તિ જે મેળવવા આવે તે તેને આપણે આપવી જ જોઈએ, કારણ કે એમનું જીવન અને ધર્મ એકાકાર બની ગયાં છે એમને ઉપાશ્રયમાં પ્રતિક્રમણ કરતા કે દેરાસરમાં પ્રભુદર્શન-ચૈત્યવદન કરતા જેવા એ એક લહાવો છે લેશ પણ ઉતાવળ કર્યા વગર જાણે આત્મા અને પરમાત્મા સાથે નિરાતે વાતો કરતા હોય એવી પ્રસન્નતા અને શાંતિ તેઓ ત્યારે અનુભવે છે

તેઓનું અંતર ખૂબ કટુણાભીનું છે, કોઈનું પણ દુઃખ જોઈને એ ડ્રવવા લાગે છે એમની પાસે કંઈક દુઃખી વ્યક્તિઓ સદાય માટે આવે છે, અને એમના બારણેથી ખાલી હાથે કોઈ પાછો ગયો જાણ્યો નથી જો સગવડ હોય તો લાખ રૂપિયા પણ દીન જનોનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે થોડા સમયમાં વહેચી ન ખાવે એવો ધ્યાન, ઉદાર અને પરગણુ એમનો સ્વભાવ છે

ગમે તેવી મૂઝવણના સમયે કે સ્વજન-સાથીના વિયોગ વખતે પણ તેઓ સસારના ભાવોને વિચારીને જે રીતે સ્વસ્થ અને શાંત રહી શકે છે, તે એમણે સાધેલી સ્થિતપ્રજ્ઞતાનું દ્યોતક છે. તાજેતરમાં જ (તા ૧૬-૧-૧૯૯૫ના રોજ) તેઓના ચિરસાથી પત્ન્યાસજી મહારાજ શ્રી રમણીકવિજયજીના અણુધાર્યા કાળધર્મ વખતે તેઓ જે સ્વસ્થતા જાળવી શક્યા, તે એમની જીવનસાધનાને બળે જ

પેલુ સાગરમાં તરતું બોયું જોયું છે ? પાણી ગમે તેટલું વધે છતાં એ તો જળની ઉપર ને ઉપર જ રહે છે મહારાજશ્રી પાસે પ્રાચીન પ્રતો, કળામય સામગ્રી અને પુરાતત્ત્વની વસ્તુઓનો કેવો ઉત્તમ સંગ્રહ હોય છે ! છતાં એ ક્યારેય મોહ-માયાને જળાવીને એમના અકિંચનભાવને ખડિત કરી શકતો નથી તેઓએ પ્રતિષ્ઠાઓ કરી છે, દીક્ષાઓ આપી છે, અવારનવાર જ્ઞાનનાં સાધનો અને કળાની સામગ્રીનાં પ્રદર્શનો યોજ્યા છે (વિ સં ૨૦૦૯ માં અમદાવાદમાં ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સના અધિવેશન વખતે યોજેલું પ્રદર્શન ખૂબ મોટું અને ખૂબ આકર્ષક તેમ જ યાદગાર બન્યું હતું), નાના-મોટા ઉત્સવોમાં પણ ભાગ લીધો છે; અરે, વિ સ ૨૦૧૬ માં કપડવજમાં તેઓના ૬૮ માં જન્મ-દિવસનો ઉત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો એમાં પણ એમણે હાજરી આપી છે, અને જીવનમાં કંઈ કંઈ નાનાં-મોટા યશનામી કામો કર્યા છે; પણ એ બધું જ જળકમળની જેમ સાવ અલિપ્ત ભાવે

નમ્રતા અને નાની પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રેરાઈને તેઓ નિ. સ. ૨૦૦૬ની માવખા આચર્યશ્રી સાગરાનદસરિછતે ખામ નાના કરી અને શાતા પુત્રા સુગત ગરા હતા—આચાર્ય મહારાજ તારે મા ગીને મિઠાો હતા એ બન્ને આગમવેતાઓનું મિનન જેઓએ જોયું તેઓ ધ ધ બની ગયા

કથારે કોઈની સાથે નારાજ થનાો કે કોઈના પ્રત્યે રોષ રાનાો પ્રમગ આવે તોપણ એી લાગણી, જગત પાન વાગતા પાની ઉપરથી રેલી સરી પડે એમ તગ જ એમના મન ઉપરી દૂર થઈ જાય છે કપારોો રેરો રગ કે આ રો ડખ એમના ચિત્તો નારથ ચરિત રી રા તો નવી

મહારાજશ્રીની હુણગ તો હુએ નિ. સ. ૨૦૦૬ મા તેઓ જસવમેરે જઈ ગયા હતા તે વખતે વરમાળામા આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવદનભક્ષરિઓ મગનાનું થયું એ એમનું આખરી મિનન હતું એ વખતે આચાર્ય મહારાજની માખોના તેજ નથી ગયા હતા મહારાજશ્રીએ મહજભાવે લાગીભીના મરે કહ્યું આપ તો મ. પ્રાશમા. ડો આપના નેનોનું તેજ પાછું આનું નેઈએ એ વાનને નરોપ ર્પ રીની ગયા મ ગઈમા ડા ગ ડગને આચાર્ય મહારાજશ્રી આમે એપરેશન મ્યુ આખોનું સગી ગયેનું તેજ ફરી જગી જાય આ સમાચાર મહારાજશ્રીએ પડી અમલામા મા મળ્યા પડ નાચીને અને એમા આચાર્ય મહારાજના અવશે નેઈને માગાજીનું હૈક મહગ થઈ ગયું મહારાજશ્રીની આખો હર્પના આચુ વહાની ની પ્રમત વરાખનું જ આ પરિણામ

સાધરી સમુ પના ઉર્મીની નાન મહારાજશ્રીના દેો દેરી રમેરી છે એ અગે તેઓએ કહ્યું છે કે—

“ પાટણુ—માતર આદિમા માધરી મહત્ત લી પ્રાચી. મૂર્તિઓના મન થાય કે ના આશ્વર્ તો છે જ કે કોઈ પણ એરી શાસનપ્રાપ્તિ. મહત્તગ, ગણિની કે મા રીની વન થા આજે આપણા સામે નથી એ રીતે જૈન નાદુમયમા આ ખાચી જ છે અસ્તુ નર્માન યુગમા અોડ માધરીઓનાં માતા મોટાં વનચરિો લખાઈ રહ્યાં છે એ હર્પની નાન છે ” (માનાજનિ પૃ ૨૩૦)

ધર્મને અને ધાર્મિકતાને નાપ દષ્ટિએ મમજનાની જરૂર સૂચન મગતા મહારાજશ્રી હે છે કે—

“ આજે એ મમય આવી લાગ્યો છે, જ્યારે ધર્મમાન નાપ રીતે મનાને એના હવન વિમસર્મા મ્ઈ રીતે મપાય મને એ દરેક વિત મનુ રે રિધનપ્રન બની નિચારતુ જ નેઈએ અને તો જ ત્યાગ, તપ અને સમભારણ વાગતવિ ધમ અને ધાર્મિકતા આપના હવનમા રથાન લઈ શમ્તો એ સિવાય પોતપોતાના માનેના મપ્રાપ્તી રીતિ પ્રમાણે માલ કિરાના વાધા મરે તેડા નજરે દેખાય, પરંતુ સાચી ધાર્મિકતા તો મરી જ જરો બાજની આપણા મોની હવનચરિતો નિચાર મરામા આવે તો આપણને, કાચ સાર્વનિક રીતે તોપણ આપણા મોટા ભાગની ધાર્મિકતા તો મરી ગયેરી જ દેખાગે આનું મુખ્ય મગજ બીજું એકેર નથી પપુ આપણે મોમે સાપ્રાપ્તિ અને સાચુ વિશ્વતાના સકુવિન અને મનિમ મનિત દુશમા પગી આપણી નિનાનગસિ અને સમભારતાના વિનાય તરને નામાથી હુમારી દીક છે, એ છે (માનાજનિ, પૃ ૧૫૬)

આની ધાર્મિકતાો મમજના અને હવનમા ઉતારના માટે મહારાજશ્રી સત્તમર્. પ્રસનલીન રહે છે, અો કોઈપણ નિમિત્તે આતમધનનું અપગણ રી જનાર તર અદરરી જગી નાઈ કે બહારથી પેગી ન જવ એ માટે નિગત ગગતા રહે છે

બાળક જેરી નિદોશતા તેઓ સદજ સિદ્ધ છે ડે ને ડે ને મહારાજશ્રીની નતમ્બુઅદષ્ટિ અને હવનમગ્નિતા એ પ્રસગ મોધી આ ધર્મમાનુ મમાપન મીએ

એ વાગ મહારાજશ્રી તાન આ મો તાન ધગો આમરે અને અમલ બની જાય એટલે વધારે
શા અ ૧૫

હતો. મહારાજશ્રી ખેએન બનીને ક્યારેક ક્યારેક ખૂમ પાડી ઊઠતા એક વાર તો એ ખોલી ઊઠ્યા કે આપણું અધ્યાત્મ ખોવાઈ ગયું ! એ કેવું નયણ સમેજવું !

મને થયું, જેને પોતાના અધ્યાત્મની શક્તિ-અશક્તિનો આટલો ખ્યાલ છે, એનું અધ્યાત્મ નયણ કે ખોવાઈ ગયેલું કેવી રીતે ગણી શકાય ? હું એ પ્રસંગને પ્રણમી રહ્યો.

મહારાજશ્રીની આગમસંશોધન દ્વારા જ્ઞાનોદ્ધાર કરવાની ઝખના કેટલી ઉત્કટ છે તે તેઓશ્રીના વિદ્વદ્વ્યં સુનિરાજ શ્રી જ ખૂવિજયણ ઉપરના પત્રમાંના નીચેના દૂકા છતાં લાગણીથી ભરેલ, સારગર્ભિત ઉદ્ગારોથી જ સમજાએ તેઓ લખે છે કે—

“ હવે તો મારી ઇચ્છા એ જ છે કે આપણે સત્વર મળીએ અને મહત્ત્વનાં કાર્યોને જીવનમાં પ્રારંભીને પૂર્ણ રૂપ આપીએ. આપણે એક એવા સંશોધનરસિક સુનિવરોનું મહત્ત્વ સ્થાપી શકીએ તો ઘણું જ સારું થાય ” (જ્ઞાનાંજલિ, પૃ ૨૬૫)

પૂજ્ય મહારાજશ્રીની આ ભાવના સફળ હો એવી પ્રાર્થના સાથે એ જ્ઞાની અને જ્ઞાનોદ્ધારક ગુરુવર્યને આપણાં અનેકાનેક વદન હો !

નમો નમો નાણદિવાયરસ્સ ।

પૂ૦ પુણ્યવિજયણ મંનાં ૬૦ આતુર્માસની ગામોના અકારાદિક્કમે યાદી

(કૌંસ બહારનો અંક આતુર્માસનું અને કૌંસમાંનો અંક વિ સં તું સૂચન કરે છે)

અમદાવાદ-૩૭,૩૮ (૨૦૦૧,૨૦૦૨), ૪૧ (૨૦૦૫), ૪૪ થી ૫૩ (૨૦૦૮ થી ૨૦૧૭), ૫૫ થી ૫૯ (૨૦૧૯ થી ૨૦૨૩)

કપડચંજ-૫૪ (૨૦૧૮)

ખેડા-૪ (૧૯૬૮)

જામનગર-૧૬,૧૭ (૧૯૮૦,૧૯૮૧)

જેસલમેર-૪૨ (૨૦૦૬)

હલોઈ-૧ (૧૯૬૫)

પાટણ-૫,૬,૭ (૧૯૬૯,૧૯૭૦,૧૯૭૧), ૨૦ થી ૩૬ (૧૯૮૪ થી ૧૯૯૯)

પાલીતાણા-૧૧,૧૨ (૧૯૭૫,૧૯૭૬)

ખીકાનેર-૪૩ (૨૦૦૭)

ભાવનગર-૧૩,૧૪ (૧૯૭૭,૧૯૭૮)

મુંબઈ-૯ (૧૯૭૭)

લીંબડી-૧૫ (૧૯૭૯), ૧૯ (૧૯૮૩)

વડોદરા-૮ (૧૯૭૨), ૧૦ (૧૯૭૪), ૩૯,૪૦ (૨૦૦૩,૨૦૦૪), ૬૦ (૨૦૨૪).

વઢવાણકેમ્પ (સુરેન્દ્રનગર)-૧૮ (૧૯૮૨)

સુરત-૨,૩ (૧૯૬૬,૧૯૬૭)

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી

પ્રાચ્યવિદ્યાના મહાન પડિત અને પ્રાકૃત ભાષાના ડીડા અભ્યાસી તથા મગધ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીનું સસારી નામ મણિનાથ હતું તેમનો જન્મ રિક્ત સંવત ૧૬૫૨ના મારતી મુનિ પના રાજ થયેનો તેમના પિતાનું નામ ડાલાભાઈ દોશી, અને માતાનું નામ મારોમજીન (દીક્ષિત થયા પછી શ્રી રતનશ્રી) અને રતન કપડાનું

કપડાનું જામિતામણિ પાર્શ્વનાથની ખડખીમાં મણિનાથનું ઘર હતું તેઓ જ્યારે બે વર્ષ મહિના ૧૧ હતો, ત્યારે એક વખત તેમના મટોનામાં કુરતી કોપથી આગ લાગી આખોય મટોનો બળી જાય થઈ ગયો મણિનાથનું ઘર પણ લડકે બગડા લાગુ બાગ મણિનાથ આ સમયે ઘરમાં વોશિયામાં સ્ત્રી હતો તેમના માતા નદીએ ઘણા ધોરા ગયેન ઘરમાં બીજું કોઈ હતું નહિ, કેમ કે પિતા ધધાર્થે મુગર્ધ રહેતા અદરથી બાળમની ચીમો સાંભળીને કોઈ સાંભિં નહોતો સંજ્ઞાને બગડા ધરમાં પેગી બાળમને બચારી લીધો બગડા નીલાડામાંથી ઈશ્વરપાએ સનામન નીમીને મિનાડીમાં બચ્ચા ૧૧ જેમ જ જાણે મણિનાથ રતના રહેતા પામ્યા

આ આગના પ્રસંગ પછી પિતા ૭ મ્પડાનું આરતી ક્રુદ્ધ મને મુગર્ધ તેડી ગયા આથી મણિનાથને નાનપણથી જ મુગર્ધ રહેવાનો પ્રસંગ બન્યો તેઓ લગભગ આઠે વર્ષ મુગર્ધ રહ્યા અને ત્યાં તેમજે શુભરાતી ૭ વોગલ મુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો એવામાં તેમના પિતાજી અસ્માન પામ્યા વિધવા થયેના માતાને જૈન દીક્ષા લેવાનો વિચાર થયો, પણ દસ વર્ષ ૧૧ મનાથ બાળમને જગજગની સ્થિતિમાં છોડી કેમ દેવાય તેથી તેમજે મણિનાથને પ્રથમ દીક્ષિત બનાવવા વિચાર્યું બાળમને લઈ પાનિનાથ તીર્થધ્યાનમાં ચોસાસુ કરી, ત્યાંની નરાજી યાત્રા વિધિપૂર્વક પનારી તેઓ છાણી (રડોરા) ગામમાં તે સમયે મિરાજમાન શ્રી મતિવિજયજીના મુનિમડાના ચરજે પહોંચ્યા ત્યાં તેર વર્ષની ઉમરના મણિનાથને તેમજે નિ સ ૧૬૬૫ના મારતી પાનમો દિસે દીક્ષા અપાવી અને શુરુથી અતુલવિજયજી બાળમનું ધર્મનામ પુણ્યવિજયજી રાખ્યું બીજે જ દિસે તેમ ૧૧ માતા ૭ એ પણ દીક્ષા લીધી

પ્રગુરુ શ્રી કાલિવિજયજીની મમતા અને કાળજીએ શ્રી પુણ્યવિજયજી ૧૧ વિદ્યાનનનું જીવુ ધડનર મ્યુ તેમ ૧૧ અભ્યાસ માટે જે બે ચાગ અધ્યાપકનો ઉપરોગ થયેનો તેમાં પરિન શ્રી મુખ્ય લાનજીનું નામ મોખરે છે વળી શુરુથી અતુલવિજયજી શાસ્ત્રના સપાદન તથા મગધના ભારે રસિય દોનારી તેનો ગોખ શ્રી પુણ્યવિજયજીને પણ ના થો, તે એવા મુનિ કે નારીરિં મટો વેગીને પણ સન્નિગ્રાપૂર્વક મગધના મગધના આજ મુધી તેમજે વાતુ ગમ્યુ કે આડ માસ ગામ પ્રતિગામ ફરતા ફરતા તેમ ચોલામાના સ્થિતિમાં પણ તેમની નાનમાધના ચાતુ જ રહી છે

પ્રગુરુ દહાડયામાં દોવાની મુનિને પાટણમાં લાગાગટ અગર વરમ રહેવાનું થયું તે દરમિયાન પાટણમાં એકેએક ભડારનું અનુભવ તેમજે મ્યુ આં જુ ૧ જુ ૧ તમામ ભગવાને તેમના શુરુ અને પ્રગુરુની પ્રેરણાથી એક વસરિયત ગાનમદિરના રૂપમાં ફેરી ૧૧ખાસો વિચાર મત બન્યો એ પિલામે પામ્યું આ દેવમદ્રાચાર્ય જૈન ગાનમદિરની સ્થાપ ૧૧ થઈ ભડારે ૧૧ પુતકોનું રંગી કાણુ કરીને જે સરસ ગોડાળી થઈ છે, એની પાઠગ મુનિશ્રીનો ભારે શ્રમ રહેનો છે ભડારનાં તમામ પુતકોનું એક મોટું લખેનું સ્થિપત્ર પણ તેમજે તૈસાગ દરેનું છે એ ૧૧ મદિના પ્રવેશદાર પામે જે સિનાનેષ છે તેમાં મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીનું નામ પણ અમિત થયેનું છે ભગવાની

વ્યવસ્થા અને તેમાંનાં પુસ્તકોના વર્ગીકરણની સાથે સાથે જ સંપાદન-સંશોધનનું કાર્ય અને ઉચ્ચ અભ્યાસના વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્વાનોને સંશોધનમાં મદદ કરવાનું કાર્ય પણ ચાલુ હતું.

તેમને હાથે અનેક શાસ્ત્રીઓ અને સંશોધકો ઘડાયા છે હો. ભોગીલાલ સાંડેસરા, શ્રી જગદીશચંદ્ર જૈન, મૂર્તિશાસ્ત્રના અભ્યાસી અને વિદ્યાર્થી મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર શ્રી શાંતિલાલ ળગનલાલ ઉપાધ્યાય ઇત્યાદિ તેમના શિષ્યો છે હો. જેડર, હો. આલ્સડોર્ફ, શ્રી મધુમદન મોદી, પ્રો. દાનિલાલ વ્યાસ, શ્રી જિતેન્દ્ર જ્યેલી ઇત્યાદિ વિદ્વાનો પણ પોતાના સંપાદન-સંશોધનકાર્યમાં તેમની પામથી કીમતી માર્ગદર્શન પામતા રહ્યા છે.

તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં લીંગડી(સૌરાષ્ટ્ર)ના જ્ઞાનભંડારનું સંશોધન તથા તેના મોટા મુચિપત્રનું પ્રકાશન નોંધપાત્ર છે જૈન આગમોના સંપાદન તથા સંશોધનનું લગીરથકાર્ય તેમણે ચાર વ્યુ છે અને તે કાર્ય અદ્યતન દબે કરવાનો તેમનો મનઃક્રમ છે તેમની સમગ્ર સંશોધનપ્રવૃત્તિનું પ્રેરક બળ મુખ્યત્વે આ કાર્યમાં રહેલું છે એમ કહી શકાય. એ પ્રવૃત્તિ માટે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પ્રતોની શોધ સારુ તેમણે ભરઉનાળામાં જેસલમીરનો વિદ્યુત પ્રવાસ જેડ્યો છે અને ત્યાં અસલ યાતનાઓ અને પરિશ્રમ વેડીને પણ દોઢ વર્ષ લગી રહ્યા છે જેસલમીરના ગ્રંથભંડારો ઉચ્ચાવવામાં અને સૂકા રણ જેવા, ક્ષી જનની સગવડ-સુવિધા વિનાના પ્રદેશમાં રહી અવિગત શ્રમ કરવામાં કેટલી સન્નિષ્ઠા, અને તિતિક્ષાવૃત્તિ જોઈએ તે અનુભવીઓ સારી પેઠે જાણે છે મુનિહજો એ બધું વેડીને જેસલમીરના મૃતપ્રાય ભંડારોને સજીવની છાંટી છે એમ કહીએ તો કયું જોડું નથી ભંડારોની મુખ્યવસ્થા કરવા ઉપરાંત ૨૧૪ જેટલી અત્યંત દુર્લભ પ્રતોની તેમણે ફોટો-ટ્રિફ્મ લેવાની લીધી છે. એ માધ્યકોટિલમાં જૈન સાહિત્ય ઉપરાંત બ્રાહ્મણ સાહિત્ય, બૌદ્ધ સાહિત્ય વગેરેના પણ અનેક અમૂલ્ય ગ્રંથો છે જૈન આગમો અને બીજાં મળીને કુલ ૪૯ પુસ્તકોના પાઠને ત્યાંની પ્રતિઓ સાથે મેળવીને તેનાં પાઠાંતરો તેમણે ઉતારાની લીધાં છે લગભગ ૧૬ જેટલાં જૈન આગમો અને અન્ય જૈન પુસ્તકોની પૂરી નકલો તેમણે કરાવી છે જેસલમીર ઉપરાંત જોધપુર, ગિદાનેર અને નાગોરના જ્ઞાનભંડારો તથા રાજસ્થાનના મુખ્ય મુખ્ય રાજકીય જ્ઞાનસંગ્રહો પણ તેમણે જાતે તપાસી લીધા છે. જેસલમીરના જ્ઞાનભંડારોનો તેમણે તૈયાર કરેલો જ્ઞાનભંડાર તથા ત્યાંના પુસ્તકોનું મુચિપત્ર દૂક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે હો આલ્સડોર્ફ પણ જર્મનભાષામાં મુનિશ્રીના જેસલમીરના વસવાટ વિશે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

મુનિશ્રી લિપિશાસ્ત્ર(Palaeography)માં નાગરી લિપિના અસાધારણ નિષ્ણાત છે લિપિ ઉપરથી તેઓ હસ્તપ્રત કઈ શતાબ્દીમાં લખાઈ છે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકે છે. વળી, પોતે જે લિપિનો એક વાર પરિચય કરે છે તે અનશુદ્ધપણે લખી પણ શકે છે મુનિશ્રીની આ વિરલ શક્તિ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

પ્રાચીન સાહિત્યના સંપાદન અને સંશોધનમાં સતત રચનાપરચના રહેતા મુનિશ્રી જિનવિજયજી, પડિત મુળલાલજી અને પ. જેયરદાસજી વગેરે વિદ્વાનોને સંપાદન-સંશોધન કાર્યમાં તેમણે ઘણી સહાય કરેલી છે ને હજી પણ કરતા રહે છે તેમની સાથે કામ કરવામાં ધણુ ખરું અમદાવાદના વતની મુનિશ્રી રમણીકવિજયજી હોય છે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનાં તમામ સંપાદનો તેમના ગુરુ શ્રી ચતુરવિજયજી સાથે કરેલાં છે.

—ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુસ્તક ૧૦, સને ૧૯૫૨માંથી ઉદ્ધૃત

